

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

1959

V. ÉVF.

JÚLIUS

1-2 SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, LUTTER TIBOR, SZENCZI MIKLÓS,
TAMÁS LAJOS, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

A folyóirat e számának munkatársai: *Beke Ödön* egy. tan., akadémikus; *Halász Előd* egy. tan., kandidátus; *Trócsányi Zoltán* ny. egy. tan., az irodalomtudományok doktora; *Vajda György Mihály*, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa; *Wéber Antal* egy. adjunktus, kandidátus; *Zolnai Béla* ny. egy. tan., az irodalomtudományok doktora; *Zöldhelyi Zsuzsa* egy. adjunktus; *Radó György* író és műfordító; *Fábián István* tanár, kandidátus; *M. P. Alexejev* egy. tan., a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja; *Koltay-Kastner Jenő* egy. tan., az irodalomtudományok doktora; *Kardos Tibor* egy. tan., az MTA levelező tagja; *Angyal Endre* egy. docens; *Botos Imre* tanár; *Scheiber Sándor* főiskolai igazgató; *Kovács Sándor* egy. hallgató; *Kenyeres Zoltán* egy. hallgató; *Szalatnay Rezső* könyvtáros; *Egry Péter*, a Petőfi-Muzeum munkatársa; *Nagy Miklós* egy. adjunktus; *Pálffy Endre* egy. docens, kandidátus; *Lengyel Béla* könyvtáros; *Ja. Sz. Lurje* kandidátus (Szovjetunió); *Kocztur Gizella* egy. tanársegéd; *Papp Ferenc* egy. adjunktus, kandidátus; *Mádl Antal* egy. adjunktus; *Herman József* tszkv. egy. docens, kandidátus; *L. Ivanova* irodalomtörténész (Szovjetunió); *Erdődi József* tudományos kutató, kandidátus; *Országh László* egy. tan., a nyelvészeti tudományok doktora; *Benigny Gyula* egy. tanár.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST, V. PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

SALLAY GÉZA

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint. Megrendelhető az *Akadémiai Kiadónál* Bp., V. Alkotmány u. 21. Bankszámla 04.878.11146.

Az indoeurópai és finnugor esetek kialakulása

BEKE ÖDÖN

A finnugor és az indoeurópai nyelvek rokonságának kérdése régóta foglalkoztatja a nyelvtudósokat. Utoljára foglalkozott vele H. SKÖLD (Indo-uralisch, FUF. XVIII, 218—231) és B. COLLINDER (Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala, 1934, Fenno-Ugric Vocabulary, 1955, 129—141).

Noha a két nyelvcsalád rokonsága nagyon is problematikus, mégis nagyon öröndetes, ha mind az indoeurópai, mind a finnugor nyelvészek egymás kutatásainak eredményeit figyelemmel kísérik. Vannak ui. olyan esetek, amikor bizonyos nyelvi jelenségek magyarázata a rokon nyelvek tanúsága alapján nem lehetséges, ellenben más nyelvcsoporthoz képesek némi jelenségre nézve fontos felvilágosításokat adni, sőt egyes problémákat meg is oldani. Több nyelvtudós jött már erre a gondolatra, így pl. HIRT, aki „Über den Ursprung der Verbalflexion im Indogermanischen” (IF, XVII) című értekezésében az indoeurópai nyelvek „casus indefinitus” fogalmát BÖHTLINGK jakut nyelvtana alapján állapítja meg.

I.

Az indoeurópai nyelvek esettana is olyan terület, amely a problémák-nak egész sorát foglalja magában. Ilyen pl. az a kérdés, hogy a határozók kifejezésére szolgáló kázusrendszer eredetileg helyhatározói jelentésű volt-e, vagy sem. Ez a bizonytalanság különösen az ieur. dativusra áll, mert hogy a locativus és az ablativus helyhatározói eredetű, ahhoz nem férhet kétség. Hogy csak a legfontosabb irodalmat idézzük, DELBRÜCK KZ. XVIII, 100, a dativus helyhatározói eredetét vitatja, összehasonlító mondatában (Vergl. Syntax I, 185) azonban megtagadja eredeti véleményét, s ezt HIRT (IF XVII, 47) is magáévá teszi. GUSTAFSSON „De dativo Latino” című munkájában (Helsingfors, 1904) megint a dativus helyhatározói eredete mellett száll síkra, BRUGMANN ellenben (Grundriss II, 22, 473, 548) semleges álláspontot helyezkedik, és mindkét nézet jogosultságát elismeri. SOLMSEN (KZ. XLIV, 167) ieur. céldativust vesz fel *-ai végzettel (vö. a görög -μεναι, stb. végű infinitivust) és egy *-ei végű külön. dativust (vö. oszk -ei, cipr. Διεί-φιλος stb.).

Ha azonban más nyelvcsaládok esetrendszerét tesszük vizsgálat tárgyává, akkor azt látjuk, hogy az urál-altaji nyelvek határozói a történés, az állapot és a cselekvés lefolyásának a helyét jelölik, egyrészt *hol?*, másrészt *honnán?* és *hová?* kérdésre. Pl. oszmán-török: *su* 'víz': *su-da* 'a vízben', 'a vízen', 'a víznél'; *su-dan* 'a vízből, a víztől'; *su-ja* 'a vízbe, a vízre, a

vízhez'; — manysi (vogul) *Ās-vāta-t* 'az Ob [folyó] partján', *joli-tāram-t* 'a földön' (tkp. 'az alsó égen'), *Tayit talax-t* 'a Szoszva [folyó] forrásánál', *sun-pun̄ket* 'a szán elején' (tkp. fején), *tāram-t* 'az égben', *vit-tə* 'a vízben'; — *kan-nəl* 'a helyről', *pun̄kā-nəl* 'fejétől', *šariš-nəl* 'a tengertől', *upā-nəl* 'az ipától', *tāram-nəl* 'az égből'; — *urə-n* 'a hegyre', *porə-n* 'a tutajra', *mā-nə* 'a földre', *vitən* 'a vízbe', *tāram-nə* 'az égbe', 'az éghöz'.

A legtöbb finnugor nyelvben azonban az irányok még tovább specializálódtak. Mindegyik irány kifejezheti még azt, hogy a cselekvés valaminek a belsejében, fölsején vagy mellette történik-e. A magyarban pl. *ház-ban*, *ház-ból*, *ház-ba*; — *ház-on*, *ház-ról*, *ház-ra*; — *ház-nál*, *ház-tól*, *ház-hoz*. Ezek a határozók azonban nem az eredeti, egytagú esetragokat veszik föl, hanem többnyire a névutókból fejlődött ún. testes ragokat. Némelyik nyelvben a specializálódás nem megy ennyire, hanem a ragok csak azt fejezik ki, hogy a cselekvés valamin belül vagy kívül történik-e; pl. finn *puu-ssa* 'fában', *puu-sta* 'fából', *puu-hun* 'fába'; — *puu-lla* 'fán v. fánál', *puu-lta* 'fáról v. fától', *puu-lle* 'fára v. fához'; *pöydä-llä* 'asztalon', *pöydä-ltä* 'asztalról v. asztaltól', *pöydä-lle* 'asztalra'.

A helyhatározókból fejlődött aztán a különböző átvitt értelmű határozók egész sora. Ez a fejlődés két irányban történt. 1. Az időhatározók, mégpedig a locativusból a *mikor?* kérdésre felelő, a lativusból és ablativusból a *mikorra*, *meddig?* és a *mióta?* kérdésre felelő időhatározók. — 2. A képes jelentésű határozók: az állapot-, az eredet-, a vég- (dativus és translativus), azután a mód-, ok- és célhatározók.¹

Amint az urál-altaji nyelvekben a helyhatározóknak három irányuk volt, az ieur. nyelvekben is kellett a locativus és az ablativus mellett lativusnak is lennie (*hová?* kérdésre), s ez éppen a dativus, melynek eredeti helyi jelentése több ieur. nyelvből is kimutatható; pl. óind *grāmāya gacchatī* 'er geht zum Dorfe'; páli *sakunto jālamutto va appo saggāya gacchatī* 'wenige gehen zum Himmel wie ein vom Netz befreiter Vogel'²; egyh. szl. *bo gov i prichodiši* 'du kommst zu Gott'; óorosz *uběža novu gorodu* 'er floh

¹ Az időhatározóknak a helyhatározókból való fejlődésére nézve vö.: *táj: déltájban; akkor tájban, a század közepe táján; nyom: nyomban* (vö. lat. *in vestigio, e vestigio*; ném. *auf der Stelle*); *hely: dial. hejbe* (< helyben), *hejből* (< helyből) 'azonnal'; *ahajt* (*az helyt) 1. 'ott'; 2. 'azután'; *ehejt* (< e helyt) 1. 'itt'; 2. jelentéstelen pótlékszó; *azonnal, ezennel* 'rögtön', a XVI. században még: *azon hel(y)t, azon hel(y)en, ezen hel(y)t* (vö. latin *ilico, illico* 1. 'helyben'; 2. 'azonnal, nyomban, legott' < *in loco*); *mi-hely-t*; — *legott, régen ottan, legottan* is (vö. lat. *illic* 1. 'ott, ottan'; 2. 'akkor, aztán' MÁRTON, 1818, *olli* 'tunc' WALDE—POKORNY, Vergl. Wb. I, 84); *iz-i-ben; ut-á-n* (eredetileg a. m. 'útján') (vö. ném. *da* 1. 'itt, ott'; 2. 'ekkor, most').

² DELBRÜCK I, 177 dativus finalis-nak tekint ilyen példákat is: ói. *ēdhēvyo vrajati* 'er geht nach Brennholz'. Az urál-altaji nyelvekben is lativus áll ilyen esetben: oszmán-török *odun-a gider* 'er geht um Holz'; kazáni-tatár *ul urmanya utin ya bargan* 'er ging in den Wald um Holz', *alar siuya töštölär* 'sie gingen zum Fluss um Wasser', *bolonya pečāngā bordiū* 'du gingest auf die Wiese Heu zu machen'. — A finnben illativussal v. allativussal: *mennä marjaan v. marjoille* 'bogyót szedni menni', *mennä heinään* 'széna(kaszálás)-ra menni', *mennä kalaan* 'halászni menni' (tkp. 'bogyóba v. bogyóra, szénába, halba menni'). A mariban (csereemiszen) és a permi nyelvekben allativussal, s itt a török hatás nincs kizárva: mari *pulan kemä!* 'menj fáért!', *karak βatlān keä* 'a varjú vízért megy', *šudālan mien toleš* 'szénáért megy'; udmurt (votják) *hānlī leiillam* 'kenyérért küldték', *purudū vuli ištām* 'vízért küldte [a tóhoz]'; komi (zürjén) *sije munis turunla* 'szénáért ment', *bila munis* 'tűzért ment', *medjś sije istisni t agla* 'máskor komlóért küldték'.

nach Nowgorod'; szerb *idem o c u s v o j e m u* 'ich gehe zu meinem Vater', *vode njega d v o r u bijelome* 'führen ihn zum weissen Hause; lat. *it clamor caelo* (vö. *eō* 'oda', *quō?* 'hova?'); ófn. *boten quement mine thir* 'meine Boten werden zu dir kommen'. — Megmerevedett határozószókbán: gör. *χαμ-αί*, lat. *hum-i* eredetileg csak 'zur Erde hin'; egyh. szl. *domovi* 'haza', *dolu* 'hinunter', *nizu* 'herab', *vūnu* 'hinaus' (DELBRÜCK I, 177, 184, 289, BRUGMANN, Grundr. II, 2° 553, 703, Kurze vgl. Gramm. 432, 453, MIKLOSICH, Vgl. Gramm. d. slav. Spr. IV, 579, VONDRAK, Vgl. Slav. Gramm. II, 360).

Ennek a lativusnak átvitt értelmű használata a dativus. Ezt nemcsak a modern ieur. nyelvek bizonyítják (vö. angol *to* = ném. *zu*, francia *à* < lat. *ad*), hanem az urál-altaji nyelvek is, amelyek általában a lativusragot használják dativusul. Pl. oszmán-török *kiz-a* 'a leánynak', *kuş-a* 'a madárnak', *deli-je* 'a bolondnak'; kazáni-tatár *ata-ya* 'az apának', *jil-gä* 'a szélnek'; — manysi (vogul) *ämp-nə* 'a kutyának', *zum-nə* 'a férfinak'; chanti (oszt-ják) *svm-na* 'a szemnek', *xoil-na* 'az embernek'. Allativusraggal: komi (ziürjén) *tšoi-li* 'a leánytestvérnek', *niłis-li* 'a leányának'; mari (cseremisiz) *pi-lan* 'a kutyának', *rəβəž-lan* 'a rókának', *βätə-lan* 'az asszonyoknak'; finn *kuninkaa-lle* 'a királynak', *köyhi-lle* 'a szegényeknek', *sinu-lle* 'neked'. — A magyar *-nak*, *-nek* dativusrag eredetileg általános irányt jelölő lativusi helyhatározórag volt, pl. *neki megy valaki-nek*, *fejjel megy a fal-nak*, *az erdőnek tárt, dél-nek tart*, *nyugat-nak visz az út*, *Duná-nak megy*. Dativusul: *a gyermek-nek*, *a keresked-nek*.

A finnugor nyelvekben gyakori eset, hogy a régi esetragok az élőnyelvben már nem eredeti helyi jelentésükben fordulnak elő, tehát már nem élő ragok, ennek ellenére egyrészt megmerevedett határozószókbán, amelyekből gyakran névutók váltak, másrészt átvitt értelmű határozókban használatosak, melyek eredeti irányfunkciójukat már nem éreztetik. Így pl. a finn inessivusrag: *-ssa*, *-ssä* (< *s-na, *-s-nä*), az allativusrag: *-lla*, *-llä* (< *l-na, *-l-nä*). Az eredeti locativusrag van meg ezekben: *koto-na* 'otthon' (*kota* 'házikó', 'kunyhó'), *kauka-na* 'messze', *taka-na* 'mögött'; *tä-nä päivä-nä* 'ma' (tkp. 'ezen a napon'), *mennee-nä kesä-nä* 'tavaly nyáron' (tkp. 'az elmúlt nyáron'); *lapse-na* 'gyermekként', *sairaa-na* 'beteg' (essivus). Az elativusrag *-s-ta*, *-s-tä*, az ablativusrag *-l-ta*, *-l-tä*. Az eredeti ablativusrag van ezekben: *koto-a* 'hazulról', *kauka-a* 'messziről'; *vet-tä* 'de l'eau', *ihmisi-ä* 'des hommes' (partitívus). A lativusrag (most translativusrag): *-ksi*: *taa-ksi* 'mögé', *kau(v)as* (< *kauvaksi) 'messzire', *ka u (v) e m m a k s i aikaa* 'hosszabb időre', *mennä si s e m m ä k s i* 'beljebb menni'; *kuninkaa-ksi* 'királlyá', *sairaa-ksi* 'beteggé'. — A mari (cseremisiz) inessivusrag *-što*, *-štö* (< *s-nə, *s-nê* ~ finn *-ssa*, *-ssä*). Az eredeti locativusraggal: *küş-nö*, *kükšə-n* 'fönt', *tü-nö* 'kint', *mündär-nö* 'messze'; *kiškə-n* 'kígyóként' (essivus), *uškälə-n* 'tehénként'; *pütə-yē-tšə-n* 'böjtör' (tkp. böjt-napon), *ruš-aria kē-tšə-n* 'vasárnap'; manysi (vogul) lativus: *tij* 'ide', *got-ä* 'hova?', *kwon-ä* 'ki'; *vüt-ij* 'vizzé', *qant-ij* 'haddá', *axwtəs-ij* 'kövé', *jäny-ij* 'naggyá'. — A magyar elativusrag: *-ból*, *-ből* (< *bel-ől* a *bél*, *bel* szóból), a delativusrag *-ról*, *-ről* (< *raj-ól, vö. *raj-t-a*), az ablativusrag *-tól*, *-től*. Az eredeti ablativusraggal: *haz-ól*, *hazul* (alapszava: *ház*), *al-ól*, *al-ul*; *fel-ől*, *fel-ül*; módhatározó: *jó-l*, *rossz-ul*. — Az illativusrag *-ba*, *-be* (< *bel-é*), a sublativusrag *-ra*, *-re* (< *rajá). Az eredeti lativusraggal: *haz-a*, *ide*, *oda*, *messze*, *bel-é*, *mell-é*. Translatívus: *vízzé*, a régi és a népnyelvben: *viz-é*, *vassá*, *vas-á*, *vas-é*; *kő-vé* (< *köv-é).

Mégha a dativus helyhatározói használata nem is lenne kimutatható, akkor sem volna nehéz az átvitt értelmű használatból eredeti funkciójára következtetni.

II.

Az eddig elmondottakból kétségtelenül megállapítható, hogy az ablativus, a locativus és a dativus eredetileg a cselekvés különböző irányainak a kifejezésére szolgált. Mi lehetett azonban az instrumentális eredeti helyi szerepe? Hogy erre a kérdésre megfelelhessünk, megint a finnugor nyelvekhez kell fordulnunk. Ezek a nyelvek ui. annak a kifejezésére, hogy a cselekvés, mozgás valaminek a mentében vagy valamin át, keresztül megy végbe, egy külön esetet használnak, az ún. prosecutivust vagy prolativust. Pl. lapp *Lule ætnuk* 'a folyó mentén', *vagek*, 'a völgy mentén', *tagu* 'hier vorbei', *tuogu* 'dort vorbei', *kogu* 'wo vorbei'; finn *taitse* 'von hinten her vorbei', *sivutse* 'längs der Seitē', *ajoi vuoren alitse* 'a hegy alatt hajtott el', *edetse* 'von vorne vorbei', *mennä tien ylitse* 'über den Weg fahren', *läpitse* v. *lävitse* 'keresztül (läpi 'lyuk, -n át, keresztül, által)', *minä tulin meritse*, *mutta isäni tuli maitse* 'én tengeren jöttem, atyám pedig a szárazföldrön jött', *juoppo kulkee seinitse* 'a részeg a fal mellett megy'; — mordvin *kuva?* 'wo entlang?', *šija* 'dort vorbei', *veiga* 'obenhin', *alga* 'unten entlang, unterhalb hin', *vädga* 'das Wasser entlang', *ki(ja)va* 'längs des Weges', *ežemga* 'längs der Bank', *kudo práva* 'das Hausdach entlang', *viiga me: e a jutai?* 'was kann nicht durch den Wald hin passieren?', *valmava* 'durch das Fenster', *ortava* 'durch die Pforte'; — udmurt (votják) *mi tatsi kiŕti liktim?* 'welchen Weg kamen wir hierher?', *tīm vīlīti kuštem* 'warf ihn über den Pfahlzaun weg', *kāpkatiz en pīr(ε)*, *kuimātiz* 'geht nicht durch das Tor, [sondern] über den Plankenzaun', *Artšati minē!* 'geht durch [die Stadt] Arsk!' — komi (zürjén) *tati* 'diesen Weg', *seti* 'jenen Weg', *viŕti* 'über — hin', *uŕti* 'unter — hin', *kiŕti pīris*, *set i petas* 'wo er hineingegangen ist, da kommt er auch heraus', *ašnis pīrasni sara i e d ž e s t i i s* 'sie gehen durch die Heubodentür hinein'; *tujed* 'längs des Weges', *mu e d vetlan Mikela i* 'du, auf Erden wandernder [heiliger] Nikolaus', *peŕeleke d* 'längs der Zimmerdecke', *dore d* 'längs des Randes', *sajed* 'längs der Hinterseite, hinter — hin'.

A finnugor nyelvek közül a mari és az ugor (chanti, manysi, magyar) nyelvben nincs prosecutivusrag, s e helyett leginkább az ablativusragot használják, a finnben pedig a partitivusragot, amely eredetileg szintén ablativusrag volt. Pl. a régi magyar nyelvben: *h o n n a n mehetne fel (a kútból)?*: 'merre?'; *az o n n a n m ű l ó k* 'az ott elmenők', 'praetereuntes', *m e l l ő l e kell vala elmenni*: 'mellette', *az fülem m e l l ő l bocsátom*: 'a fülem mellett', *bal fülük f e l ő l gyakran bocsátják (a parancsot)*: 'a fülük felett, mellett'; — manysi a) *nē-lunt n u m ə l ti mini* 'a nőtény lúd ott fönt megy (repül)', *kwol-ta l ə x ə l kwon ta minəs* 'a háztetőn keresztül ment ki'; — b) *mōrt minəm mātēnnol ās ti minei* 'ismét azon a helyen mennek át, amerre előbb mentek', *nērpiŋ jāmŕuw gulänä tūjt n ə l xartxate i t* 'festett gyeplőszára rojtjai a hóban vonszolódnak', *mā-sajnəl minän!* 'a föld mögött menjetek!', *talkwə jiw talxə p a s n ə l ājkā jām i* 'egy alacsony fa csúcsának magasságában jön az öreg', *aku s a γ ā n ə l lilin noxs nāŋx xāŋxi* 'egy hajfonaton kúszik egy eleven nyest', *ā w i n ə l juw poyermatəs* 'az ajtón keresztül

gurul be', *jolāl sunseim ta a s n ə l* 'ezen a nyíláson keresztül lenézek'; — cha nti *n ō m ə l t a - g i m a n l ə n* 'ha te fönt mész', *uas-numbi è y ə l t s i d i m a n l*, 'a város fölött kezdett menni', *asni unəl ušs è y ə l t, nvl-ušs è y ə l t i ə ŋ k l ə n d a p i d ə s* 'a víz kezdett a medve orrán és száján behatolni'; — mari *moren i - b ə l e t s ə n k ə d ə l ə š* 'a nyúl fut a jégén', *kuyizān pōrt-k u t a n n - g ə t s ə n a š k e d ə š* 'er steigt am Giebel des königlichen Haus vorbei', *uremet p o k š e č e t a n d ə l č e t k a j a l ə š* 'az utca közepén megy egy házaló', *popšə o k n a γ ə č u ž ə n* 'a pap kinézett az ablakon', *aβaže t ō r ž a γ ə č s o l a* 'anyja kidobja az ablakon'; — finn *ne kaks i m e n t i i n h y v ä ä t i e t ä ä* 'azok ketten jó úton mentek', *oravan pitää hypätä tien s u u n t a a* 'a mókusnak az úton (tkp. az út irányában) kell ugrálnia', *hän m ä k e ä l a s k e e p i* 'a dombon leereszkedik', *pääsky löyhähti sieltä variksen päältä* 'a fecske keresztülrepült ott a varjú fölött'; észt *akna a l t l ä p i m i n e m a* 'az ablak alatt elmenni'; finn (elativus) *ja sitten tulee elefantti tie pu o l e s t a* 'és aztán jön egy elefánt az út mentén', *ei mene k u l k u s t a a l a s r u o k a k e i s a r i l t a* 'a császárnak nem megy le az étel a torkán'.

A török nyelvekben sincsen külön prosecutivusrag, s az ablativus pótolja. Pl. oszmán-török *geçme kapum ö n ü n d e n !* 'ne menj el a kapum előtt!', *atladem b a χ ē d e n geçtim* 'keresztülugrottam a kerten', *bağçe d ē v a r e n d a n a ş t i m* 'keresztüléptem a kertfalón', *kēz p e n ž e r e d e n i ç e r i a l b e n i j a t a ' l e n a !* 'leány, vegyél engem az ablakon át az ágyadba!'. — kazáni-tatár *kajsi j u l d a n b a r i r s i n ?* 'melyik úton fogsz menni?', *b u s i u d a n k i m e s e z n i ç e k k i ç a r b e z ?* 'hogymegyünk át ezen a vízen hajó nélkül?', *s i n a u i l i b i z d a n u z y a n ç a y i n d a k ü r e š e r b e z* 'ha keresztül mész a falunkon, megint látjuk egymást'.

Prosecutivus időhatározókban (az időtartam kifejezésére): lapp *talvek* 'télen', *kese k* 'nyáron', *kidok* 'tavasszal', *tjaktjek* 'ősszel', *peivek* 'nappal', *jejjeka* 'éjjel'; — mordvin *šobdava* 'reggel'; *k u v a m o l a n*, ... *a m o n é a v a r d a n* 'mialatt járok, ... folyton sirok', *kona š k a v a k š n i š p a l j*, *še š k a n e t š a f t* 'addig verik a vasat, ameddig izzik', *č i n k u n č k a v a* 'délben' (*kunčka* 'közép'), *č i n k u v a l m a* 'egész nap'; — udmurt *minsa, minsa b e r a t a z p u n i - j i r a z - g i n a š e t t i z i* 'mennek, mendegélnek, amíg végre egy kutyafejet találunk', *večki no nažik mugormä budon k u s p e t i d a t b a š t i z* 'vékony és gyenge testemet növése közben vette el egy idegen', *uj-kotirti* 'egy éjen keresztül' (*kotir, kotirti* 'körül, alatt'), *so t u l i s t i g u ž e m - k ä l u o z*, *gerides kutite k e n k i l ä !* 'csak a tavasz után, ha a nyár [már] megérkezett, fogjátok meg ekéteket!'; — komi *me si b e r t i v o k t a* 'én utána jövök', *š i d a z a l e m b e r t i k a z a l i n* 'mikor a káposztaleves már megsavanyodott, akkor vetted észre', *vasašs u ž i g k o s t i š s* 'mialatt a vízi szellem aludt', *si k o s t i* 'aközben', *k i t i r i š*, *k i t i s k a t š* 'bald im Trab, bald im Galopp' (*k i t i* 'welchen Weg, worüber, wodurch').

Az időtartam ablativusa: finn *yötä päivää* (partitivus) 'éjjel-nappal'; — mari *erla keče γ ə č ä š t e n a* 'holnap egész nap dolgozunk', *m o n a r k e č e γ ə č ä š t e t ?* 'hány nap alatt készíted el?'; — chanti *tvəl-ki š a r a s t v l è y ə l t n o y ə l l e n* 'ha ezer télen át üldözöd', *l ā b ə t è y ə l t i ə r m a n l ä j i l* 'egy héten át áll megkötözve', *l ā b ə t γ v t l è y ə l t, l ā b ə t ā t è y ə l t k u d ə r m e s n ə n* 'hét nap, hét éjjel küzdenek'; — mordvin *jar"camstīnza* 'mialatt eszik', *ardumsta* 'mialatt futottam', *veškat e x k a k š n e n a l k š i m s t e m o n e s e* *vižkist tandafnīt* 'a kis gyermekek velem fenyegetik egymást, mikor játszanak'; — kazáni-tatár *ike k ö n n e n k a j t i r d i r* 'két nap alatt bizonyára

visszajön', *mīn ber a t n a d a n kilerem* 'két hét múlva megjövök', *un beš mīn utta n ašarlar* '15 perc alatt esznek'.

Az obi-ugor nyelvekben az eredeti ablativusrag eszköz- és társhatározókban használatos. Pl. manysi a) *sa i r a p ə l sa i r e p i t ə* 'a fejszével rávág', *akw' pālā tūr-vitəl lqutəstə* 'az egyik oldalát tóvízzel mosta meg', *sur-jīwəl jāmī* 'bottal jár'; b) *añ ās amki mēt-xu m il jāluŋkwə patsəm* 'most béresemmel egyedül kezdtm utazni', *tū tī mōləmtaxts ā γitā-pī γātəl* 'oda sietett fiával és leányával'; — chanti a) *χatta-jīηat padēttāi*, *χatta-ñeremat jāvetmedāi* 'er wurde mit dem Lebenswasser bespritzt, mit der Lebensgerte geschlagen', *na jat etāiŋen* 'sie wurden im Feuer verbrannt'; b) *mo jat menda poŋmešəŋen* 'sie rüsteten sich mit dem Hochzeitszuge zu gehen', *jo x po x ta d a t po d ē r d i d ē t* 'er sprach mit seinen Brüdern', *tētten moŋen Keu-jara n j a g a t ta d e s t e t* 'hier kämpft dein Neffe mit Ural-Samojeden'.

Az indoeurópai nyelvekben az instrumentális kifejezheti az utat, a vonalat és a felszínt, amelyen cselekvés, mozgás, folyamat megy végbe. Pl. ói. *dī v ā yānti* 'sie gehen am Himmel hin', *a n t ā r i k š ē n a p a t a t i* 'er fliegt durch die Luft', *a g n ī n ā ha s ā brāhmaṇō dvārēna prāti padyatē* 'durch Agni als das Tor des Brahman tritt er ein', *a n y ē n a p a t h ā n a y a t i* 'er führt auf anderem Pfade'; — litv. *kād ji jōtu vis keliū* 'dass sie immer die Strasse entlang reiten sollen', *jūrėmis bėgti* 'auf dem Meere (über das Meer hin) fahren', *āsz pajūrėmis kaĩ vaziavaũ* 'als ich den Meeresstrand entlang fuhr'; — egyh. szl. *səchoždaše pat b m b t ě m b* 'er kam auf diesem Weg herab', *dvīrīcamī sumoštraacha dolu* 'sie blickten durch die Fenster herab'; — óorosz *lešomũ* 'durch den Wald'; — szerb *i pogleda pol jem K o s o v i j e m* 'und blickt über das Amselfeld hin', *pak otide more m trgovati* 'da ging er über das Meer, um zu handeln'; — görög (csupán csak-nem megmerevedett határozószókban) att. *ἐπορεύετο τῇ ὁδῷ ἣν πρότερον αὐτὸς ἐποίησato* 'er zog auf dem Weg, den er hergestellt hatte'; *ταύτη (sc. ὁδῷ)* 'in dieser Richtung', *πὴ ἄλλῃ*; — lat. *ex Tuscis frumentum Tiberi venit; Aurelia via profectus est; omnibus viis semitisque essedarios ex silvis emittebat; ut jugis* ('über die Berge hin') *Octogesam perveniret; his pontibus* ('über diese Brücken hin') *pabulum mittebat; qua tu porta* ('durch welches Tor') *introeris*; — ófn. *gangan p f e d i n* 'auf den Pfaden gehen'; — angolszász *faran flód-weze* 'auf dem Flutweg fahren'.

Az időtartam instrumentalisa: ói. *sā nah kšapābhir āhabhiš ca jinvatu* 'er erquickte uns die Nächte und Tage hindurch', *māsēnānuvāko' dhītaḥ* 'in einem Monat wurde der Abschnitt gelernt'; *dīvā* 'bei Tage', *dōšā* 'am Abend', *naktayā* 'bei Nacht', *vasāntā* v. *vasantā* 'im Frühling'; — litv. *kita i s m ē t a i s rugiai anksczaũs nunókдавo* 'während anderer Jahre pflegte der Roggen früher zu reifen', *rythmeczais* 'morgens', *vakara i s* 'abends', *naktimis*, *nakti m s* 'nachts', *pētumis* 'mittags'; — egyh. szl. *tr i m i d i n i m i sozūdati ja* 'διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι αὐτόν', *otūvede vojiny no št i j a* 'noctu milites abduxit', *nošt i j a i d i n i j a* 'Nacht und Tag'; — szerb *dnev i leže a no č u putuju* 'bei Tage ruhen sie und bei Nacht wandern sie'; *danjom* és *danju* 'bei Tage', *noču* 'bei Nacht', *jutrom* 'morgens', *večerom* 'abend', *zimom* 'im Winter', *lutom* 'im Sommer'; — orosz *ja votū svoj (domũ) dostrojilũ sim i d n j a m i* 'ich baute mein Haus in diesen Tagen', *c ě l y m i č a s a m i sidělũ silino zadumčivymũ i grustnymũ* 'ganze Stunden lang sass

er sehr gedankenvoll und traurig da', *prošly mŭ godomŭ oslepla* 'im Laufe des vergangenen Jahres erblindete ich'; *dnemŭ* 'am Tage', *nočijŭ* 'in der Nacht', *utromŭ* 'am Morgen', *večeromŭ* 'am Abend', *vesnojŭ* 'im Frühling', *létomŭ* 'im Sommer', *osenijŭ* 'im Herbst', *zimojŭ* 'im Winter' (DELBRÜCK I, 242—246, BRUGMANN, Gr. II, 2², 480, Kurze Vgl. Gr. 427, 453, 454, MIKLOSICH IV, 687).

BRUGMANN szerint az eszközhatározói jelentés az eredeti ezekben a határozókban, és ebből fejlődött a prosecutivusi jelentés, tehát az út volt a cél elérésének az eszköze. Véleményem szerint a fejlődés útja éppen fordított volt: az eszköz az az út, amelyen és amely által a cselekvést véghezvisszük. Ezt bizonyítja a locativus, ablativus és dativus eredeti helyhatározói jelentése, továbbá az a körülmény, hogy az időhatározó mindig közvetlenül a helyhatározóból fejlődött.

Nagyon fontos bizonyíték még a latin *per* praepositio, melynek eredeti helyi jelentését senki sem vonja kétségbe.³ A litvánban is: *peĩ mēsta keliatui* 'durch die Stadt reiten'; *peĩ nakti budēti* 'die Nacht hindurch wachen'. Azután 'im Sinne des Mittels (eig. des Weges, durch den hin etwas geschieht, vermittelt wird)': *zokānas pē r Moyzēsziu yra dūtas* 'das Gesetz ist durch Moses gegeben worden', *smertis atėjo į svētą peĩ grēka* 'der Tod kam in die Welt durch die Sünde' (DELBRÜCK I, 715). A *per* praepositiónak ez a használata megvan a latin nyelvben is. A német *durch*, magyar *által* (ablativusraggal), görög *διὰ* szintén bizonyítéka ennek a magyarázatnak. MIKLOSICH (i. mű 683) a szláv instrumentálist szintén így magyarázza.⁴

³ Itt meg kell jegyeznünk, hogy a *per* praepositio eredeti jelentését a latin nyelv őrizte meg, nem az ői. *pāri*, görög *περί* 'um', s ez abból is látható, hogy az 'um' jelentésű határozó és praepositio még külön instrumentális-, helyesebben prosecutivusragot vehet föl, pl. cseh *kolem v. kolem do kola* 'ringsherum' (a *kolo* 'Rad' szóból), orosz *krugomŭ* 'in der Runde'. A görög *κύκλῳ* valószínűleg szintén hasonló alak. Az orosz határozószó átment a finnugor mordvin nyelvbe, s ott még felvette a -ga prosecutivusragot: *krugomga*. Prosecutivusragos alak az udmurt *kotĩri*, komi *gegeri* 'körül'. Alapszavuk: udmurt *kotir*, komi *gegir* 'das Umliegende, Umgebung; um, herum'. Azután, mint a prosecutivus, ablativusraggal: magyar *körül* (a *kör* szóból), észt *ümbert*, finn *ympäri* (alapszava: *ympäri* 'das ringsum v. herum Befindliche, Umgebung; um, herum, umher, um — her, um — herum, im Umkreise'). — A prosecutivusi 'körül' jelentésre világot vetnek a következő finnugor példák: mordvin *odiz al'ne langa jakstete karks karksaž* 'über die Kleider einen roten Gurt gebunden'; *otsu ervānānts kočkaravat punarinza, pilmānžavat šormanza, sur-preavat ožanza, kener-pakařa šormanza* 'die Hemden der älteren Schwiegertochter reichen bis zu den Knien, ihre Ärmel bis zu den Fingerspitzen, ihre Stickenreihen bis zu den Ellenbogen'; — chanti *čaňč vičivēt čupa xojaĩ* 'bis zu den Knien wurden sie in Stücke gehauen'; — finn *reunoja myöten täysi* 'bis an den Rand gefüllt' (*myöten* 'längs'), *kulkevat syvemmälle yhä, kunne seisoo ukko jo leukapieliään myöten vedessä* 'sie gehen immer tiefer und tiefer, bis der Alte schon bis zum Kinnbacken im Wasser steht'; *vyötäistään myöten oli ukko-rukka jo sillä tapaa vedessä* 'der arme Alte war auf solche Weise schon bis an den Gürtel im Wasser', *juoksee polvesta merehen* 'rennt ins Meer bis zum Knie'.

⁴ Vö. még a szláv *po* praepositióval, amely accusativussal jelöli 1. azt a helyet, amelyre a cselekvés kiterjed; 2. azt, amelynél valamit megfogunk, tartunk, stb. (példákat l. VONDRÁK² II, 382). — A finnugor nyelvekben a 2. pont alatt álló kifejezéseket szintén prosecutivussal fejezzük ki. Pl. komi *boštis pijs jursed is* 'er ergriff den Knaben bei seinem Haar'; — udmurt *tuštiz-ke kutışkod* 'wenn du ihn beim Bart ergreifst', *olo-kiň-kä tonä dēřsetid kēskaz-a?* 'jemand zauste dich vielleicht bei deinen Haaren?', *kiksä-ik kizä girpumtiž vandiläm* 'er schnitt ihm beide Arme von den Schultern an herab'; — mordvin *uš vaškudžize ščokava, son tokaš peke bokava* 'sie schlug ihn auf die Wange (prosecutivus), sie stieß ihn an der Bauchseite. — Ablativusraggal: mordvin *kundi ja neřde* 'ich

A magyarban az *út* szó az *-n* locativusraggal eszközhatározó névutóul is állhat (az *-n*-ragos locativus is lehet prosecutivusrag). Pl. *Barátom útján* 'durch meinen Freund' v. 'durch Vermittlung meines Freundes', *árverés útján adják el a házat*; — régi alakja az *után* névutó: *a földműves munkája után él*; *úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyérét*; *fenntartja ő magát e s e után is*; *a király leánya... az útfélen koldulása után keres kenyérét magának*; *valamicske hasznunk a malom után is csak van*; *száz annyit nyersz utána* 'du gewinnst dadurch das Hundertfache'; *az után éldegél, amit úgy kéreget össze*; — továbbá: *révén* 'durch ihn, durch seine ermittlung' a *rév* 'Reede, Hafen, Fähre' szóból.

Ide tartozik a szenvedő igék mellett álló, a cselekvőt kifejező instrumentális; pl. ói. *dēvadattēna kṛtam* 'durch D. ist getan worden' (DELBRÜCK I, 176). A szláv nyelvekben is ősrégi ez a használat (DELBRÜCK I, 268, VONDRAK² II, 349).

Még meg kell vizsgítanunk az eszközhatározó viszonyát a társhatározóhoz. Ha azt mondom: „*Ő béna, csak bottal tud járni*”, ez esetben a *bot* a cselekvés eszköze. Ha azonban azt mondom: „*Bottal mentem el hazulról és nem esernyővel*”, akkor a *bottal* és az *esernyővel* már társhatározó.

III.

Az accusativus fogalmának meghatározása a nyelvtudósokat, mondhatni, megoldhatatlan feladat elé állította. DELBRÜCK I, 187 azt mondja: „In den Akkusativ tritt derjenige Substantivbegriff, welcher von dem Verbalbegriff am nächsten und vollständigsten betroffen wird.” Ennek a meghatározásnak a hiányosságát nem keresem, mert ha DELBRÜCK megállapítását tekintetbe vesszük, „dass der Akkusativ in der regelmässigen Wortstellung seinen Platz unmittelbar vor dem Verbum hat, so dass also, wenn mehrere Kasus, z. B. auch noch ein Dativ, vorhanden sind, die regelrechte Wortfolge die sein würde: Nom., Dat., Akk., Verbum,” nyilvánvaló, hogy DELBRÜCK már közeljárt annak felismeréséhez, hogy az accusativus a legfontosabb, tehát az első és legrégibb bővítménye az igének, ill. az állítmánynak.⁵

A sémi nyelvekre nézve megállapították, „dass das Ursemit. drei grammatische Kasus, besass, einen Nominativ zur Bezeichnung des Subjekts und des Prädikats, mit der Endung *ū*, einen Adnominalis zur näheren Bestimmung eines Nomens (meist Genitiv genannt) mit der Endung *ī*, und einen Adverbialis zur näheren Bestimmung eines Verbums mit der Endung *ā* (meist Akkusativ genannt).⁶ „Neben diesen drei im engeren Sinne grammaticalischen

fasste ihn am Schnabel'; — finn (elativus) *sokeata talutetaan kädessä* 'man führt den Blinden bei seiner Hand', *kanna sinä latvasta, minä kannan tyvi-puolesta* 'trage du es bei der Spitze, ich trage es bei der Wurzel'; — mari *kaŋa-βatš-kəts petrāl yātša* 'er zieht sie an den Haarflechten', *poč kăč peren yolden meranəm* 'auf den Schwanz schlug sie den Hasen'; — chanti *kat āṇāt ēṇalt kăllsəl* 'er ergriff ihn bei seinen zwei Hörnern'; — manyisi *āṇel nən towitus* 'sie ist an den Haaren hängen geblieben'. — A török nyelvekben is ablativussal, pl. oszmán-török *kurdu ku ayından tutmak güç* 'es ist schwer den Wolf bei seinen Ohren zu packen'; — kazáni-tatár *čäčennän, kulinnan totto* 'er hielt ihn bei seinen Haaren, bei seiner Hand'.

⁵ SPECHT, Der Ursprung der Indogerm. Deklination, 1947, c. művében szintén azt írja: „Die ältesten Kasus waren der Nom. Sg. und Akk. Sg.” (353).

Kasus besass das Ursem. noch einen Lokativ mit der Endung *ũ* (BROCKELMANN, Grundr. d. vgl. Gramm. d. sem. Spr. I, 459, 460).

A locativus többnyire csak néhány megmerevedett határozóban maradt fön (pl. arab *faqu* 'oben', *tahtu* 'unten', *qablu* 'vorher', *ba'du* 'nachher'; ethiopiai *lā'lū* 'oben', *tāhtū* 'unten', *qadīmū* 'früher'), s accusativussal fejezik ki a különböző irányokat. Pl. hová? kérdésre: héber *húšā* 'hinaus', *'áršā* 'auf die Erde', *'azzāpā* 'nach Gasa', *'aršā Mišraim* 'nach dem Lande Agypten', *Mišraimā* 'nach Agypten', *ya'ia'teq miššām hāhārā* 'und er zog von dort nach dem Berge weiter', *hāššāmaimā* (plur.) 'gen. Himmel', *Kašdimā* 'zu den Chaldäern'; — óarab *'atā mā'an* 'er kam an ein Wasser', *ya'aḥuḡḡu 'l-baita* 'und ich werde zum hl. Hause pilgern', *'idā nazala 'l-'arḏa* 'wenn er sich auf die Erde niederlässt'; — újarab *hatsir ššāmbe* 'ich werde nach der Schamba gehen', *gi eššā'ir Meḥammed* 'er kam zum schlauen M.'; — ethiopiai *gabī'a behēreja* 'in mein Land zurückkehren', *naššara samāja* 'er blickte gen Himmel'; — asszír *šiguru aškunšunu* 'ich tat sie in einen Käfig', *ša nāram išliam* 'der in den Fluss eingetaucht'.

Valamennyi sémi nyelvben a mozgást, haladást jelentő igék is a kiinduló pontot kifejező szók accusativusával állnak, pl. arab *'idā kunna ḥārigātī 'l-mā'i* 'wenn sie aus dem Wasser herauskommen'; — amhara *gūrdō iayā'ā dōqēt (sendē)* 'Mehl (Weizen), der aus der Kleie hervorgegangen' (azaz: 'legfinomabb'), *tīa bāhrā uāšā* 'vom Meere gekommen' (azaz: 'drága'); — héber *hēm iāše'ū 'eḇ hā'ir* 'sie gingen aus der Stadt heraus'; — arameus *heḡū 'ālēl qartā uenāfeq qartā* 'er ging in die Stadt hinein und heraus'; — asszír *ayēlam šu'atu ālam ušešūšu* 'diesen Menschen soll man aus der Stadt hinaustreiben', *āsē abulli ālišu* 'die aus dem Tor seiner Stadt herauskamen' (BROCKELMANN II, 282—285).

Az accusativus a hol? kérdésre felelő helyhatározó kifejezésére is szolgálhat. Pl. héber *Maḥanaimā* 'zu M.', *šammā* 'dort', *bannezbā* 'im Süden' (uo. I, 464); — délarab (mehri) *gabrīs makōneh lābōb* 'sie fand ihn an seinem Ort am Tor', (soq) *keqo'od meṭarāḥ* 'wenn er im Dattelhainen sitzt', *kešo'árki rey di-fidehen* 'da wir uns auf dem Gipfel des Berges aufhalten'; — ethiopiai *hallayū gadāma* 'sie waren auf dem Felde'; — amhara *Gondar naborū* 'sie waren in G.'; — asszír *idāja illik* 'ging an meiner Seite', *bāb Šušinak ušazmir* 'am Tore von S. liess er singen', *maḥāza māti lā inamdū* 'in der Stadt des Landes lassen sie sich nicht nieder' (uo. II, 338—341).

A sémi nyelvek accusativussal fejezik ki továbbá az időhatározókat (uo. II, 341—346), a mértékhatározókat (346—348), a dativust (286) stb.

A finnugor nyelvekben is több esetben accusativus áll határozó helyett, pl. magyar: *Ezt a kerek erdőt járom én* (Népdal). A régi nyelvben: *Ha t á r o k a t j á r n i . O r s z á g o k a t j á r n i . A z o s k o l á t j á r j a . M i k o r o n n a g y h ő i d ő n h á g n á j á k a z h e g y e t . A k ő s z i k l á k a t h á g j á k . T ű z z e l v i l l á m l ó p a l l o s s a l a k a p u t á l l j a . A t o j á s o k a t ű l n i . S z é k ö t ű l é k . T a n á c s o t ű l é n e k ;* — lapp *akta alamuča skojjum waccicmienie* 'egy ember ment az erdőben'; — mari *kornēm košteš* 'az úton jár', *toškal tēšām küžā* 'fölmegy a lépcsőn', *kūrā kēm küžā* 'fölmegy a hegyre', *opšam purā* 'bemegy az ajtón', *jālēm lektes* 'kimegy a faluból', *jūt jēmal mōγārēm pāl toleš* 'észak felől jön egy felhő', *jūmēm kumaleš* 'a szentkép (tkp. Isten) előtt meghajol'.

Az északi manysiban a tárgynak nincs ragja, de a következő mondatokban mégis tárgyat kell látnunk, s nem ragtalan határozót: *lēsin laŋx am*

ti minerim 'vadászshurkos útra megyek', *hoxsin v or kismajelit* 'nyusztjárdó erdőben vadásznak', *nālin kan kwə tulerim* 'nyilas terecskén állok', *vortin tg w jāmāsimāt sujtī* 'a kemény ág felett lépdelenek, [úgy] hallik'. — Hogy ezek valóban accusativusok, bizonyítják az olyan esetek, amelyekben az ige tárgyasszemélyragot vesz föl; pl. *kwolə m sāttiləm* 'bemegyek a házamba', *qśśū lā n x ēlā sūmiləm* 'a keskeny úton tovaszököm', *jānkin āwi širkipā ūnlilitā* 'a jeges ajtó sarkában üldögél', *ti inij-jiw sāt sēwam nan manerijr jāmūlilen?* 'ezen csipkerózsafa hét bozótot te minek járdálod?'

Az obi-ugor nyelvekben nagyon gyakori a szenvedő szerkezet. Mivel pedig intransitív igék is vehetnek tárgyat maguk mellé, ezek is fölvehetik a szenvedő (visszaható) képzőt, s ez esetben az a mondatrész, amit határozóval fordíthatunk csak le, a mondat alanya lesz; pl. manysi *ti mā xān xān glawə?* 'ki fog élni ezen a földön?' (tkp. 'ez a föld kitől életik?'), *ness tūlnə rēs-juw tītā nīrnə tēlawə* 'a mozdulatlan álló erdei fa tövét vessző termi be' (tkp. töve vesszőtől teremtetik'), *samə m pors-tawrin patwəs* 'szemembe forgácsdarabka esett' (tkp. 'szemem forgácsdarabkától esett'); — chanti *lābat oyalna ijsaju* 'hét szán jött hozzánk' (tkp. 'szántól jövevünk'), *uas-tēl murəlna āmatsa* 'az egész város népe [ott] ül mellette' (tkp. 'népétől ületik').

Tárgyragos időhatározók szintén használatosak a finnugor nyelvekben; pl. a) mikor? kérdésre: mari *iā d d m lūdāš* 'éjjel félelmetes'; *ke η ē ž ē m jaβāyā, tē l ē m ōrdā* 'nyáron lesóványodik, télen meghízik', *šāžəm* 'ősszel', *šōšəm* 'tavasszal'; — udmurt *so-bere so murt beren tuuissə minem* 'azután az az ember tavasszal megint [az erdőbe] ment'; — komi *pop o i s e i sajdməs* 'in der Nacht erwacht der Priester', *asu vse kezajin suvtas* 'der Wirt steht morgens auf'; — b) meddig, mennyi időn át? kérdésre: magyar *Ōt napot töltöttem falun*; — lappstami *kiesiem tāšniä arrajijim* 'ezen a nyáron ott laktam', *tie orru kitā u taunā* 'ott maradnak tavaszon át'; K *jielij kolm piejve* 'élt három napig'; — finn *minä sinua talven syötän* 'én téged etetlek [egész] télen', *yön niitä pieksää, murentaa* '[egész] éjjel üti-veri őket', *astui, astui päivän, toisen, kolmannen syömättä* 'ment, mendegélt egy napig, kettőig, háromig, étlen'; — mordvin E *kiz e n p e r t robotit, a jarcit, a šinil, spokoj a sodit* 'egész nyáron dolgoznak, nem esznek, nem isznak, nem ismernek nyugalmat'.

Az indoeurópai nyelvekben ide tartozik az ún. irány accusativusa; pl. ói. *grāmam gacchati* 'er geht zum Dorfe', *dīvam* 'in den Himmel', *mūkham* 'in den Mund', *tā vārunam agacchan* 'sie kamen zu Varuna'; — görög (a költői nyelvben) *Τροίην, Ὀλυμπον, οὐρανόν* 'in den Himmel', *μνηστῆρας* 'zu den Freiern', *γῆρας* 'zum Greisenalter' (vö. még: *οἰκόν-δε, οἶκα-δε* 'nach Hause', *θύραζε* 'hinaus' [= lat. *foras*], *Ἀθήναζε, Μεγαράδε*); — latin *Romam, rus, domum, foras* (tkp. 'zur Türe', aztán 'hinaus'); — egyh. szl. *vūnū* 'hinaus', *nizū* 'hinab', *blizū* v. *blizi* 'nahe' (DELBRÜCK I, 363, 596, 623, BRUGM. Kl. vgl. Gr. 441, VONDRAK² II, 311).

Accusativus temporis: ói. *nāktam* 'nachts'; — görög *αὐτῆμας* 'den-selben Tag'; — lat. *tum (tunc), num* 'noch jetzt' (*nunc*), *dum* eredetileg 'dann' (vö. *etiamdum, interdum, nondum*), *quom, quondam, unquam; olim, interim*; — litv. *ō ir prazjdo nedėlės rytą* 'und [die Rose] erblühte am Sonntag Morgen', *ir tā nakti atėjo trys vagys* 'und in dieser Nacht kamen drei Diebe', *mėnū saulūžė vedė pirmą pavasarėlį* 'der Mond nahm die Sonne zur Frau im ersten Frühling'; *vākar* 'gestern' (< *vākarą* 'den Abend'); *šiañdėn, šezñdėn* 'heute' (< *šia dėną*); *šiañnakt, šezñnakt* 'diese Nacht' (< *šia naktį*);

szímet 'heuer' (< *szî mēta*); — szerb *kak jedno ve če kurjak dodje* 'als einen Abend der Wolf kam', *tu no č izidje opet iz Negotina* 'in dieser Nacht ging er wieder aus N. heraus', *ončas* 'sogleich', *ovčas* 'soeben' (*čas* 'Stunde, Augenblick'); — orosz *totčasû* 'sogleich', *sejčasû* 'jetzt'. Gyakran járul a *tô* accusativusához a *si* névmás egyes számú hímnemű accusativusa is, amely aztán megmerevedik; pl. egyh. szl. *dinisi*, szerb *danás*, orosz *dnesi* 'heute'; szerb *nočas*, orosz *nočesi* 'in dieser (vergangener) Nacht'; szerb *ljetos*, orosz *lětosî* 'im vorigen Sommer'; szerb *zimus* 'diesen Winter' stb. (DELBRÜCK I, 374, 547, 597, 599).

Ha még tekintetbe vesszük, hogy az accusativus az úton, a téren át való mozgást, az időtartamot, továbbá a módhatározást is kifejezheti, ha tehát látjuk, hogy ez az eset, mondhatni, egyedül, mindenféle viszonyt ki tud fejezni, amire a különböző határozói esetek szolgálnak, akkor ebből csak ezt a következtetést vonhatjuk le, hogy az accusativus volt az állítmány, illetve az ige első bővítménye, és ez a sokféle funkciója annak a kornak az öröksége, amikor még egyedül látta el a mai locativus, dativus, ablativus és prosecutivus (instrumentális), tehát az összes helyhatározók szerepét. Csupán a genitivus funkcióját nem helyettesíthette (természetesen az alanyét és a vocativusét sem), mert ezek az esetek más természetűek.

Az eseteknek helyi és grammatikai esetekre való felosztása tehát helytelen. Ha a mondatrészek történeti fejlődését számba vesszük, akkor csak annyit mondhatunk, hogy az esetek többsége az állítmány bővítménye (és idetartozik az említett eseteken kívül az alanyeset: a nominativus is). Ezeken kívül van még egy adnominális eset, a genitivus, amely csak akkor fejlődhetett ki, mikor már az ige és a névszó kategóriája megvolt.⁶

Az indoeurópai nyelvtudósok közt még mindig nem zárult le a vita, hogy az adnominális vagy adverbális genitivus volt-e az eredetibb. Az első esetet bizonyítja az a körülmény, hogy az indoeurópai nyelvekben nagyon gyakori a genitivus helyett a melléknévi jelző. Pl. egyh. szl. *skumînû livovû* 'oroszlánkölyök'; orosz *livinaja golova* 'oroszlánfej'; — szerb *voluje meso* 'ökörhús'; — egyh. szl. *dûšti Irodijadina* 'Heródes leánya', *učenici Iovanovi* 'János tanítványai', *strachû igemonovû* 'az apáttól való félelem', *zavisti bratinja* 'a testvér iránt való irigység'; szerb *od Imbrova straha* 'Imbrótól való félelem'; — ói. *Áyōgavō rājā* 'az Áyōgu [törzs] királya'; — görög *vaŭs* 'Agamemnonén', *Agamemnon hajója*, *ἱππος Νεστορέη* 'Nesztor lova', *Αἰπύτιος τύμβος* 'Aipytos sírhalma'; — lat. *Philocteteus clamor* (Cicero), *metus hostilis, amor paternus*; a *cuius, huius, eius* féle genitivusok is eredetileg jelzőül álló melléknévi alakok voltak, amelyek megegyeztek a birtokkal (a jelzett szóval) nemben, számban és esetben.

Az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvekben van ugyan genitivusrag, de eredetibb volt az olyan birtokviszony, amelyben a birtokos minden rag nélkül egyszerű jelzője volt a birtoknak. A későbbi kifejlődött genitivusrag eredetileg melléknévképző volt.

⁶ SPECHT is ezt írja: „WACKERNAGEL, Mél. de SAUSSURE 146 ff. hat aus syntaktischen Gründen einen völlig ausgebildeten Genitivkasus für die idg. Zeit geleugnet. Er kann nur in ganz bescheidenem Umfang möglich gewesen sein. Das deckt sich mit der weiteren Tatsache, dass es eine gemeinsame Grundform für die Endung des Gen. Sg. nicht gegeben hat (vgl. WACKERNAGEL—DEBRUNNER, Ai. Gr. III 37f.). Aus alledem geht hervor, dass der Gen. Sg. verhältnismässig spät geschaffen worden ist” (i. m. 361—362).

Az idő funkciója a Varázshegyben

HALÁSZ ELŐD

*Die Zeit die ist ein
sonderbarer Ding*

(Hoffmanstahl')

I.

„Hans Castorp története, amelyet el akarunk beszélni, ... ez a történet igen régen történt ...”. Első hallásra aligha gondolná valaki, hogy a huszadik század egyik legnagyobb regénye kezdődik ezekkel a szavakkal — annyira az „arma virumque cano” szellemében fogant ez a kezdet, eposzi levegőt lehel és az ősi elbeszélő helyzetből indul ki: a mesélő hallgatóihoz fordulva megszólal, és mielőtt belekezdene az elbeszélésbe, első szavaival azt mondja meg, miről fog beszélni. De ősi elbeszélő-hagyomány a történet korának hangsúlyozása is. Ugyanolyan régi, mint maga az elbeszélés: szinte elengedhetetlen kezdőformulája a mesének és az eposztól sem idegen — és az eredeti elbeszélő-szituációban nem üres formula. Ellenkezőleg: nagyon is lényeges a szerepe, hiszen azzal hogy a múltat idézi, az elbeszélés hitelét biztosítja, mert elbeszélni csak azt lehet, ami — ha másként nem, képletesen — megtörtént. Másképpen kifejezve: „... történeteknek elmúlnak kell lenniök és — azt lehetne mondani — mentől elmúltabbak, annál jobb ez számukra elbeszélés-mivoltukban”.

A klasszikus eposzi hagyományoknak megfelelően a tárgy megnevezésével együtt jár az invokáció — felsőbb hatalmak segítségülhívása a szándékhoz, illetve a feladathoz. Kezdetben mágikus, később mindinkább formulává üresedő gesztus ez — az elbeszélő személyes szempontjából. Az elbeszélésben kibontakoztatandó világkép számára ellenben alapvető jelentőségű: első és félreérthetetlen utalás arra, hogy az eposz egész történet-szövevényének, esemény-láncolatának mi a végső magyarázata, mi az a változhatatlan alap, amelyben hősei létének és cselekedeteinek értelme gyökeredzik. Az invokáció még az elbeszélés kezdete előtt megteremti az összeköttetést a felmutatásra váró jelenség-világ és a között a mitológia között, amely e világnak az elbeszélő hite szerint lényege és amely az elbeszélés képei mögül majd itt-ott, a döntő pillanatokban, előbukkan.

A Varázshegy hagyományos kezdőformulája után valamiféle invokációt lehetne várni, hacsak a formával való játék kedvéért is. Az eposzra emlékeztető és egyben meszerű kezdet után azonban váratlanul a fentebb idézett megjegyzés hangzik el a történetek „elmúltságáról” és „elbeszélés-mivoltáról”, s a belőle fakadó gondolatmenet oly mértékben szélesedik ki és mélyül el, hogy a tulajdonképpeni elbeszélés kezdetéig nem engedi ki búvköréből sem az író, sem az olvasót. A fordulat valóban váratlan és fejleményei is azok, bár szerkezeti tekintetben — éppen az alábbiak alapján — nem lehet egészen szokatlannak minősíteni. A következő történik ugyanis: az elbeszélés úgy odázódik el, hogy közé és a nyitóformula közé idegen valami ékelődik be, márpedig az invokáció esetében, az invokációt szerkezeti elemnek tekintve,

ugyanaz a helyzet. És ez a közbeiktatott rész ugyanakkor funkcionális szempontból sem jelent különlegeset, hiszen nem egyéb, mint kommentár. Thomas Mann tehát a legkevésbé sem szegi meg vele az elbeszélés törvényeit, mert az elbeszélőnek szuverén joga és helyzetéből folyó lehetősége, hogy akkor szakítsa meg az elbeszélést megjegyzéseivel, amikor akarja. Ezek szerint viszont nem az a különös, hogy az archaikus kezdetet nem követi azonnal az elbeszélés, hanem az a furcsa, hogy a hagyományos kezdőformula után olyan elmélkedésláncolat következik, amely a történet és az elbeszélés viszonyát, az elbeszélő tárgyának és tevékenységének kapcsolatát igyekszik tisztázni. Vagyis olyan gondolatmenetről van szó, amely magától értetődniek egy, az epika elvi kérdéseit tárgyaló elméleti műben, de váratlan és meglepő egy regény kezdetén vagy egy regénybe való bevezetésként. Kétségtelen ugyan, hogy a XIX. század legnagyobb szabású regényírói-vállalkozásai előtt — elég a *Comédie humaine*-re vagy a *Rougon-Macquart*-sorozatra utalni — a szerzők bevezetés formájában, vázlatos, de mintegy tudományos igényű összefoglalásban, általában kifejtették, hogy mi annak a világgépnek a lényege, amelyet a mű a maga élő valóságában akar majd megmutatni. Mind Balzac, mind Zola előljáróban megpróbálta értekezésszerűen demonstrálni a bemutatásra kerülő társadalom mozgástörvényeit s a mozgás rugóit. A „Vorsatz” azonban — legalábbis első pillantásra — nem ezt a „klasszikus” eljárást követi. Nem az elbeszélésben tükröztetendő világ lényegét foglalja össze, hanem — irodalmi alapfogalmakról beszél: történetről, elbeszélésről, a történet elbeszéléséről, egyszóval a regényírás, az epika elemi fogalmairól, illetve viszonylatairól. Azaz Thomas Mann „bevezetése” nem a *Varázshegy* világának magyarázatával vezet be a műbe, hanem az elbeszélés művészetét, vagy — ha tetszik — mesterségét s ennek a művészetnek, illetve mesterségnek az alapjait magyarázza meg. Ez az, ami szokatlan, s a szokatlan a kezdőformula tükrében egyben ellentmondásos is. Ellentmondásos, mert a szinte keresetten egyszerű, konvencionális és csaknem banális kezdet után éppen annak a tevékenységnek boncolgatása következik, amelyet a nyitófrázis a maga gyakorlatában természetesnek fogadott el. A kezdés ténye önmagában igazolja, sőt, mondhatni szentesíti az elbeszélést, mégis: az elbeszélő rögtön utána cselekvésének előfeltételeit és összefüggéseit kutatja. A maguktól értetődő relációk viszont ezzel végső fokon kétségessé válnak és az egyszer már ténynek elismert tény egy pillanatra ismét a lehetőség állapotába esik vissza, amikor a hagyományos és ösztönös kezdőformulával a kételyig eljutott tudatosság kerül szemben. S vajon a kezdet ezek után nem veszti-e el hitelét, nem válik-e végérvényesen üres formulává? Egyáltalában nem: a kezdet éppen így érvényes igazán és tulajdonképpen értelme a reflexiók tükrében bontakozik ki. A reflexiók létjogosultságát ezzel szemben a kezdet biztosítja, úgyhogy egymáshoz való viszonyuk kettős: az egyik oldalon áll a primitív hagyomány, melynek rejtett tartalmát a legmagasabb fokú tudatosság képes csak egész gazdagságában kifejteni, a másikon a már-már a kételyig eljutott tudatosság, amelyet az ősi konvenció természetes ereje óv meg a kísértő terméketlenségtől. A kettő együtt, egyik a másikban tükröződve — ironia, amelyben mindkettő szélsőségei feloldódnak, ironia, amely Thomas Mann döntő állásfoglalásainak leg-sajátosabb velejárója, felhangszerű végső kicsengése.

A „Vorsatz” igazi rendeltetése, konkrét mondanivalója, túlmutató értelme a legrégibb és a legújabb egymás mellé állításának eredményeként, a szélsőségek együttlításának ironiájából bontakozik ki, s ez a rendeltetés

és értelem éppúgy két irányba mutat, mint ahogy összetevői is kétféle gyökérből táplálkoznak. A „Vorsatz” két „műfajt” egyesít magában, anélkül, hogy bármelyiket tisztán és teljesen megvalósítaná. Nem kétséges, hogy az elbeszélésen való elmélkedések, amelyek a kezdet „hol volt, hol nem volt”-ját kötik össze az elbeszéléssel magával, egyfelől az invokáció szerepét töltik be — de ez az invokáció nem azonos azzal, amit klasszikus értelemben invokációnak szokás nevezni. Az elbeszélés művészetének tematikája: a múlt és jelen összefonódása az elbeszélésben, az elmúlt történet „megjelenítése”, vagyis a múlt feloldása az elbeszélés jelenében stb. —, mindezek az összefüggések áttetsző burokként egyetlen központi magvat láttatnak meg: az idő valóságát, amely nemcsak az elbeszélhetőség, hanem bizonyos tekintetben az elbeszélés egész világának is alapja. A „Vorsatz” tartalmi vonatkozásban félreérthetetlenül és egyértelműen az idő felidézése, az idő pedig az elbeszélés — „istene”. Csakhogy ez az isten Thomas Mann számára nem misztikus végső bizonyosság, nem hitnek a tárgya. S minthogy nem abszolútum, nem is végső ok és minden lenyűgöző rejtelmessége ellenére sem megfoghatatlan, hanem a megismerés célja. Az invokáló gesztus viszont ebben a pillanatban ironikussá vált, hiszen az eposz nyugvó bázisának színében csak abszolútumnak hitt valami léphet fel azzal az igénnyel, hogy mitológiát alkosson. Mitológia nélkül pedig nincs invokáció, következésképpen a „Vorsatz” nem minősíthető invokációnak. És ez nem is lehet másként: az eposzi hagyomány létalapjának ironizálása, az invokáció legmélyebb rétegének s egyben bázisának szétrombolása szükségszerű abban a korban, amely a mitológiai világmagyarázat szintjén már régen túljutott. De ha ez így van, ha a „Vorsatz” nem a végső bizonyossághoz teremti meg az összeköttetést, nem valamiféle mitológiába torkollik, hanem az idő rejtélyét mutatja fel, akkor vajon nem mégis csak a másik lehetőségéről van-e szó? Arról, hogy az elbeszélésen való elmélkedések, amelyek a kezdet „hol volt, hol nem volt”-ját az elbeszéléssel összekötik, végső fokon a XIX. század klasszikussá vált, „tudományos igényű” bevezetéseivel volnának azonosak? Ez az álláspont tarthatónak látszanék, egy azonnal szembeszökő, sajátos mozzanat azonban óvatosságra int: ha a „Vorsatz” ugyanolyan tudományos bevezetés is, mint a Balzacé vagy Zoláé, elődeinek éppen legjellemzőbb vonása hiányzik belőle. Ez pedig az, hogy nem valamilyen — természet- vagy társadalomtudományi elveken vagy törvényeken alapuló — zárt rendszert fejt ki, amely képes volna arra, hogy a műben tükröztetett valóság egészét és részleteit egyaránt bizonyított és egymással összefüggő törvényszerűségekből magyarázza meg. Mindenféle rendszer helyett egyetlen tényezőről esik szó: az időről, de erről is mindenekelőtt az elbeszélés összefüggéseiben. Ezek az összefüggések következményeikben az elbeszélt világ végső magyarázatára is utalnak és éppen ez vezet el óhatatlanul egy olyan megállapításhoz, amely mehökkentően groteszknek látszhat: a tudományos alap a rendszer hiánya következtében mítikus színben tűnik fel s a tudomány úgy siklik át mitológiába, mint ahogy az invokáció szemzőgéből a mitológia hullott szét és vált megismerés tárgyává. Az átsiklással viszont ismét ironiába oldódott fel valami: ezúttal a tudomány, pontosabban a XIX. század mindent minden áron egységbe szisztematizáló tudománya, amely nem abból a meggyőződésből merítette optimizmusát, hogy a valóság megismerhető, hanem azt hitte, hogy a valóság lényegét megismerte már s a rendszer teljes kitöltéséhez csak néhány láncszem beillesztése szükséges. És ha az invokáció, azaz az eposzi hagyomány ironizálása szükségszerű volt, akkor a „tudomá-

nyos bevezetés” ironikus feloldásáról is azt kell mondani: ez sem lehet másként. A *Varázshegy* írója számára nem szabad választás kérdése többé, hogy a XIX. század nagy polgári regényének világnézeti alapját elfogadja-e vagy sem. Ellenkezőleg, nem tehet mást, mint hogy ironizálja azt a tudományt, amelynek gyökere: az egységes polgári tudat s eredménye: az egységesnek hitt polgári világkép visszavonhatatlanul felbomlott már. A „Vorsatz” a XX. század polgári szemléletéből alapozza meg a ráépülő művészi világképet — ezért nem adhat szisztematikus tudományos alapot. Ezzel viszont az irónia teljessé vált és egyben Thomas Mann legmélyebb szándékának kifejezőjévé: a tudomány a mítosz irányába hullik szét, míg a mítosz a tudomány tükrében válik kétségesse — s ez az egymásba-játszás, ez a „cserebomlás” nem más, mint a húszas évek világnézeti válságának egy síkra összpontosított vetülete.

Az elmondottakat összefoglalva: a „Vorsatz” invokáció — és mégsem az, ám ugyanakkor „tudományos bevezetés” is — és mégsem az, az egyik állandóan a másikba siklik át és viszont. Ami a kétirányú mozgásban állandó és jellegzetes, az a mozgás bizonytalansága, az átmenet labilitása, amelyet az irónia félhomálya érzékeltet és tudatosít. Ezek szerint a „Vorsatz” kétféle — egyfelől eposzi, másfelől XIX. századbeli regényírói — hagyományra támaszkodik, de egyikkel sem azonos, hanem valami más, a kettő ironikus feloldásából származó új. A szükségképpen felvetődő kérdés mármost az, hogy mi ez az új, illetve — másképpen megfogalmazva — mi végül is a „Vorsatz”? A választ illetően nyilvánvalóan elsősorban maga a szerző az illetékes. Annál is inkább, mert sokértelműsége ellenére kezdettől fogva nyílt kártyákkal játszik és álláspontjára vonatkozóan tulajdonképpen már akkor nyilatkozott, amikor a „Vorsatz” szót címként leírta. Műve legelső, bevezető részének ugyanis pontosan az a rendeltetése, amit a Vorsatz jelent: szándék, elhatározás, azaz annak a szándéknak kifejezése és kifejtése, amellyel Hans Castorp történetének elbeszélésére sor kerül, annak az elhatározásnak ismeretése, amelyet a *Varázshegy* valóra akar váltani. A fentebb elmondottakból leszűrte tanulságokra gondolva egyáltalában nem meglepő, hogy a szándék éppoly sokrétű, mint kifejezési formája, legalább annyifelé irányul, mint ahány gyökérből táplálkozik és feltétlenül több, mint azoknak az elemeknek összessége, amelyekből összetevődik. Elsődlegesen, mintegy spontán célkitűzéseiben, nem vonatkozik másra, mint a közvetlen feladatra: Hans Castorp történetének elbeszélésére. A pusztá történet azonban önmagában nem kielégítő. Ahhoz, hogy valóban elbeszélés váljék belőle, azt a világot is be kell vonni az elbeszélésbe, amelyben a történet lejátszódott. A szándék ezzel mélyül el, ezzel emelkedik fel a nagy epika — és pedig kortól függetlenül: minden nagy epika — szintjére: a történet egész világát kívánja tükröztetni, vagyis az egész valóságból mindazt, amit korának és társadalmának érvényben levő nézőpontjáról és egy ember szellemi befogadó képességének legnagyobb megfeszítésével szélességben és mélységben egyaránt át lehet fogni. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a tükröztetés bizonyos fokig mindig magyarázat is, a valóság ábrázolása egyben valamiféleképpen a valóság interpretációja. Az eredeti elbeszélő szándék, amely tükröztető akarattá mélyült el, végső kiteljesedésében éppen ezért a világmagyarázatra irányuló törekvést is magában foglalja. S ha a kor érvényben levő nézőpontja a tükröztetés határainak megvonásánál szerepet játszott — mint ahogy egyébként az érvényes szokások az elbeszélő szándékot is formálták —, akkor az inter-

pretációt egyenesen döntő mértékben determinálja : a valóság magyarázatára irányuló törekvés mindenekelőtt az elbeszélő társadalmának, és azon belül és még inkább : társadalmi helyzetének függvénye. A hármas szándékból tehát az utolsó az, amelyik a legmélyebbre hatol, objektíve a legmegkötöttebb. A „Vorsatz” sajátos jellegét viszont éppen ez a megkötöttség adja meg, a világ-interpretáció megkötöttsége. A korábbi formák, az invocáció és a „tudományos bevezetés” között egy igen lényeges pontban nincs eltérés : mindkettő az ábrázolásra kerülő valóság egészét akarta megmagyarázni. (Az azután más kérdés, hogy az egyik irracionálisan, „hitigazságokkal” próbál alapot adni, a másik ellenben mindent egyetlen, többé-kevésbé bonyolult törvény-rendszerre igyekezett visszavezetni.) Thomas Mann ezzel szemben csak ábrázoló szándékában törekszik az egészre abban az értelemben, hogy az egész polgári világot kívánja ábrázolni egy bizonyos állapotában, a magyarázat, vagyis a végső célkitűzés vonatkozásában azonban eleve lemond az egészről. Lemond, mert le kell mondania : a lemondás szükségszerű és nem szabad elhatározásból folyik, olyan korlátozottság, amely semmiképpen sem az író egyéni korlátozottsága, hanem társadalmi helyzetének elengedhetetlen következménye, amelytől különben közelebről tekintve már az ábrázolás sem ment, hiszen a „polgári világ”-on a *Varázshegyben* a polgárok világa értendő és nem a kapitalista társadalom a maga egészében. Vagyis a polgári álláspont szab a szándéknak határt, s ez a határ azért objektív és azért szükségszerű, mert maga a polgári álláspont korlátozott, mégpedig időszerűtlenül korlátozott és nem is lehet más, hiszen a XX. századról van szó, arról a korszakról, amelyben a polgári gondolkodás nemcsak a valóság egészének magyarázatát adta fel, hanem már az egész megértésének lehetőségéről is lemondott. Az egész valóság ennek folytán mítikus ködbevész és elérhetetlennek tűnik, legföljebb egyes részeitnek megközelítésére történik kísérlet és hol egyik, hol másik kategóriájának magyarázatával kapcsolatban kerül sor meg-megújuló próbálkozásokra. A polgári tudat bizonytalanságának egyik legfélreérthetlenebb megnyilvánulása e próbálkozások során az a jelenség, hogy az — akár véletlenül, akár szükségképpen — kiragadott kategória legtöbbször mind dimenzióiban, mind pedig jelentőségében eltorzul, olyannyira, hogy az egészszel tévesztik össze, vagy végső oknak, a valóság alapjának tekintik.

A századforduló ily módon tévesen abszolutummá duzzasztott problémái közül is kiemelkedik egy kérdés, amely évtizedeken át a legsokoldalúbb kísérletezgetések tárgya volt, amely valóságos mítikus tudományt hozott létre és „tudományos” mítoszok egész sorát, amely a művészetekbe éppúgy bevonult, mint ahogy különféle filozófiai koncepciók kiindulópontja is lett : az idő kérdése. Afelől ugyan ma sem lehet kétség, hogy az idő objektív kategória, s az sem vitatható, hogy tisztázására szükség volt és szükség van. Az viszont szintén bizonyos, hogy nem abszolutum és nem végső ok. De ha ez így van, akkor a történelmi fejlődésnek szóban forgó szakaszában miért tűnhetett fel annak színében, miért léphetett fel a végső lényeg, az ős-ok igényével? A választ már maga a kérdés tartalmazza : a megoldás éppen a történelmi fejlődés említett szakaszából következik. E fejlődés rugói, jellemző vonásai és egyes állomásai annyira ismertek, hogy ebben az összefüggésben nem szükséges rájuk kitérni. Csupán egyetlen vonatkozás kiemelése látszik indokoltnak : a polgári lét és a polgári tudat egyre jobban elmélyülő válságai a XX. században permanens válsággá válnak, s a megingott tudat a fokozódó nyomással egyoldalúan ránehezülő megterhelésen azzal igyekszik könnyíteni, hogy az

egész létet problematikusnak minősíti. Vagyis arra a téves és önáltató általánosításra kerül sor — és nem először a történelem folyamán —, hogy egy társadalmi rendszer felbomlásának tüneteit az egész világ elkerülhetetlennek kikiáltott pusztulásának jeleivel azonosítják mindazok, akik a rendszer bukásától félnek. A *Faust* Mephistójának ironikus megfogalmazásában :

Und weil mein Fässchen trübe läuft,
So ist die Welt auch auf der Neige.

És amilyen téves ez az általánosítás, ugyanolyan téves irányban tapogatódnak az igazolására felhozott indokok is. Ennél viszont mi sem természetesebb, hiszen az általános krízisnek egyik szükségszerű velejárója az, hogy az általa érintett tudat akarva-akaratlanul elszakad a valóságtól. Ekkor és ezért kap lábra — néha szinte a misztikus hit erejével — az a meggyőződés, hogy a felbomlás, a pusztulás az idő műve, hogy az elmúlást az idő múlása okozza, vagyis hogy a fenyegető végnek mindenekelőtt az idő az oka, és ezzel az idő nemcsak a világ sírásójának szerepét kapja, hanem egyenesen a valóság elpusztítójaként lép fel, az ősi mítosz felelevenített szimbolikájával megtestesítve : nem más, mint a saját gyermekeit felfaló Kronosz. Ekkor és ezért lép fel — az időtől való páni félelem jegyében — a rettegés az elmúlástól, világvége hangulat lesz úrrá az embereken, és az egész mindenséget a középkorból feltámasztott „homokórás halál” árnyéka borítja homályba. A rettegés azonban — hacsak nem sülyeszt teljes tétlenségbe, hacsak nem bénít egészen a nihilizmusba fulladó pesszimizmusig — védekezésre késztet, mert különben a pusztá lét is elviselhetetlenné válnék. Ilyen, a rettegés által kikényszerített védekezés gesztus az, amikor a tudat szembefordul az idővel s utolsó, kétségbeesett próbálkozásként ezért hívja csatasorba a maradék erőket, hogy — ha nem forgathatják is visszafelé, de legalább megállítsák az idő kerekét. Ehhez pedig az előbbi téves következtetés olyan fegyver, amely közvetlenül kéznél van, csak éppen meg kell fordítani : ha az idő az elmúlás okozója, akkor az idő kikapcsolása az örök létet jelenti, az időtlenség azonos a semmi által sem korlátozott maradandósággal. Ezzel az abszurd végső tanulssal viszont bezárul a kör, hiszen az örökkévalóság, azaz a meglevő állapot kiterjesztése a végtelenbe, minden változtatással szemben a változhatatlanság — ez az a vágyálom, amelyet a megmaradásért küzdő polgári tudat el szeretne érni, ez az a cél, amelynek érdekében a legszívósabban folytatott utóvédharcok folynak évtizedeken keresztül, a filozófia terén éppúgy, mint a tudományban és a művészetben.

Érthető, hogy Thomas Mann, a kritikai realizmus egyik utolsó nagy képviselője, a *Varázshegy*nek már a szándékával is érintkezésbe kerül ezzel az áramlattal — márcsak azért is, mert a világot polgári szemszögből szemléli. De ezen túlmenően nemcsak érthető, hanem egyenesen szükségszerű ez az affinitás, mert a *Varázshegy* — amellett, hogy válságban fogant — az első nagy, átfogó katasztrófa : az 1914—18-as világháború szülte. S a két jelző mellé még egy harmadik is kívánczik, így lesz teljes a kép : Mann viszonya az idő kérdéséhez teljes mértékben tudatos is, hiszen a *Varázshegy*nek eleve az a bevallott célja, hogy „Zeitroman” legyen, mégpedig — amint írja egy későbbi önkomentárjában mondja — kettős értelemben : „egyrészt történelmi szempontból, amennyiben egy korszak, az európai háború előtti idők képét próbálja meg felvázolni, azután meg azért, mert a tiszta idő a maga

tárgya, amelyet nemcsak hőse tapasztalásaként, hanem önmagában és önmaga által is tárgyal". Valóban minden ok amellett szól tehát, hogy az időnek a *Varázshegy* egész koncepciójában döntő jelentőségű szerepet kellett kapnia, az összefüggés érthető, objektíve szinte szükségszerű és ugyanakkor tudatos is. Egy igen fontos kérdés azonban ennek ellenére sem dőlt még el: az ti., hogy mindez hogyan értendő, hogy mindennek mi a jelentősége, mi az értéke a szerző és műve szempontjából? Vajon az-e a helyzet, hogy a regény azzal mondja ki a fentiek legszélsőségesebb tanulságainak levonásával az utolsó szót, hogy a valóságot az idővel akarja megmagyarázni, az időben látja a valóság lényegét és végső fokon az idő-probléma megoldásától várja a „megváltást”? Az eddigiek alapján úgy látszik, mintha a „Vorsatz” ebbe az irányba mutatna, hiszen középpontjában az idő áll, nem csekély mértékben „önmagában és önmaga által”, és a tradícióval folytatott formai és tartalmi játéka — eredményeit tekintve — ugyanebbe a körbe tartozik. A szándék tipikus, vagy még inkább: reprezentatív érvénye ezzel nem szenved csorbát, mert mi más ez, ha nem a zsákutcába jutott polgári tudat válságának és kétségbeesett, visszavonhatatlanul és óhatatlanul téves kiút-keresésének összesűritése egyetlen, jellegzetes problematikára, amely a valóságot nemcsak szélességében, hanem egész mélységében is képes kifejezni? Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a reprezentáció nem minden: egy regény értékét végelemzésben nem az dönti el, hogy hitelesen és meggyőző erővel mutatja meg, milyenek voltak az emberek és mit hittek, de még az sem, hogy megmagyarázza — és pedig hitelesen magyarázza meg —, miért voltak olyanok és miért kellett azt hinniük, amit hittek. Vagyis nem a tágabb értelemben vett ábrázolás hitelessége az érték végső kritériuma, hanem a szerző állásfoglalása azzal kapcsolatban, amit ábrázol és az ábrázolásnak a műben elmondottakon keresztül hatóerővé váló megnyilvánulása: a szerző, illetve a regény etosza. Ez viszont a „Vorsatz” vonatkozásában konkrétan a következő kérdésben jelentkezik: Thomas Mann a *Varázshegyben* ábrázolandó világ emberét jellemzi-e azzal, hogy a valóságot az idővel akarja megmagyarázni, hogy az időben látja a valóság lényegét és az idő-probléma megoldásától várja a megváltást, vagy a maga nézeteit, a maga meggyőződését és hitét fejezi-e ki? Az a kérdés, vajon az időre visszavezetett világ-magyarázat illusztráció-e, vagy a maga elképzelése — illetve még rövidebben: az idő-komplexus tünete-e, vagy pedig megoldás? Nyilvánvaló, hogy a „Vorsatz” csak szándék, a kérdésre csupán az egész mű adhatja meg a választ, legalábbis végérvényesen. Mégis, közelíteni már itt is kell hozzá, hiszen kényszerítő erővel vetődött fel — ehhez viszont a szándékot kell még egyszer megvizsgálni. Vitathatatlan, hogy a „Vorsatz” az időből indul ki, kezdettől fogva az időről beszél, csak hogy nem misztikus síkon tárgyalja, hanem konkrét valóságában, az elbeszélés kategóriájaként. Ennek az eljárásnak egyik oka kétségen kívül Mann álláspontjának polgári voltában rejlik: kora és társadalmi megingott valóságtudatánál fogva közvetlenül a maga tevékenységének realitását választja kiindulópontnak. Ezért fontos számára, hogy a történet elbeszélhetőségét igazolja és bizonyítsa. A szubjektív kiindulás ebben a relációban természetesen azonnal objektívvá válik: ilyen vonatkozásban az idő nemcsak személyes tapasztalat, hanem egyben általános érvényű előfeltétel is, az elbeszélés valóságának egyik objektív kritériuma és kategóriája. A döntő mozzanat azonban nem ez, hanem az, hogy az a kiindulás ugyanakkor egészen más természetű állásfoglalást is jelent: mégpedig tevőlegesen: az idő kérdésének áthelyezését a művészet

síkjára, a valóság és a valóság művészi tükörképének összefüggéseiben, a történet és az elbeszélés vonatkozásában. Ezzel pedig az irodalom legmélyebb értelme is kibontakozik, hogy a kérdésfeltevés további következményeinek elhatározó irányt szabjon: a „juste milieu” álláspontja ez, az a nézőpont, amely a két konkrétum között áll, az elbeszélő, a művész állásfoglalása, aki a valóságot tükörképével köti össze, aki a „nyers” realitást átvezeti az alkotás művészi realitásába. Erről a pontról kiindulva — éspedig a fentebb már megtett második lépés megismétlésével, de ezúttal az idő vonatkozásában — világossá válik, hogy az idő a történet világának is egyik kategóriája, s ez a kategória feltétlenül összefügg azzal a regényelméleti szempontból inkább formális jelentőségű, történeti tekintetben ellenben a konkrét esetben első-sorban tartalmilag érvényes ténnyel, hogy a történet világa elmúlt. Ezt Thomas Mann is tudja, ez egész világábrázolásának alapja. Szándéka éppen azért nem az elmúlt valóság megtartására irányul — a valóság síkján, hanem az elmúlt világ ábrázolására. És ezzel az idő interpretációja is azonnal egyértelművé válik: az a külsőlegesen, pontosabban: funkcionális összefüggésekben levonható következtetés, hogy a mítosz és a tudomány helyét a „Vorsatz”-ban az idő foglalja el mint magyarázat és mint végső ok, megdől. Mann ugyanis itt lépi át az irrealitásba torkolló polgári tudat korlátait, mert az idő nem magyarázat, nem magyaráz, de ugyanakkor nem is magyarázható oly módon, ahogy ezt megkísérelték, legalábbis Thomas Mann számára nem — ez a „Vorsatz” végső tanulsága. Az időt az elbeszélőnek ábrázolnia kell ugyanúgy, mint a valóságot, éppen azért, mert a valóság egyik kategóriája csupán és nem abszolútum. És mint ahogy a valóság a valóságban nem állítható meg, éppen úgy az idő sem. A mű azonban, az elbeszélés, az ábrázolás révén a maga összefüggéseiben és a maga elvonatkoztatottságában meg tud őrizni egy darabot a valóságból, a valóság egy bizonyos módon a műben konzerválható, érvényes és hiteles példaként, vagy — Goethe kifejezésével — jelképként, az időtlenség a műben, az ábrázolásban valósul meg. Ezzel viszont a mű maga is azzá válik, amit ábrázol — a már idézett önkomentárt folytatva: „... maga is az amiről beszél; mert azzal, hogy fiatal hősének az időtlenségbe történő hermetikus elvarázsolását leírja, még művészi eszközei segítségével is az idő megszüntetésére törekszik ama kísérlet révén, hogy a zenei—eszmei összvilágnak, amelyet átfog, minden pillanatban teljes jelenlétet adjon és egy mágikus „nunc-stans” állapotot hozzon létre.”

Impressum nélküli nyomtatványok és töredékek meghatározása

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

1. Harminc esztendővel ezelőtt, egy alkalommal tanúja voltam annak, hogy az egyik tudományos könyvtárban egy kutató — kezében régi nyomtatvány-töredék —, azzal a kéréssel fordult az inspekciós könyvtári tisztviselőhöz, állapítsa meg, hol és mikor jelenhetett meg és milyen műből való a kezében lévő töredék?

A tisztviselő átvette a töredéket, megforgatta, bele olvasott, majd hosszabb gondolkodás után így szólt :

— Nyomása, pontosabban — betűjegyei, — nyelve, helyesírása arra mutat, hogy XVIII. századi.

A könyvtári tisztviselőtől helyes volt, hogy rendelkezésére állt a kutatónak és „tájékoztatással” szolgált. De ma sem tudom, milyen alapon állította azt, hogy a töredék „betűjegyei, nyelve és helyesírása” alapján XVIII. századi. Hát harminc évvel ezelőtt már annyira ismertük a betűjeleket, a magyar nyelv különböző állapotait az egyes századokban, a helyesírás történetét, hogy csak úgy, beleolvasás alapján meg lehetett állapítani egy nyomtatvány-töredék korát ? Mégis helyesebb lett volna, ha a könyvtáros azt felelte volna : ma még — a XVI. század első felét leszámítva — annyira tisztázatlan a magyar betűjelek, betűtípusok, a nyelv és helyesírás története, hogy egymás mellé tartva két különböző hangtanú és helyesírású, különböző betűjű régi nyomtatványt, nem tudjuk megmondani, melyik a régiebb, legfeljebb azon az alapon, hogy az egyik nyomtatvány betűvonalai vékonyabbak s azt már tudjuk, hogy ez az újabb.

Azt kellett volna mondania, hogy ma még a meghatározás csak tartalmi, és stilisztikai alapon történhetik, ehhez jól kell ismerni a magyar irodalom történetét, beleértve azokat a műveket is, amelyeket Toldy Ferenc és a későbbi irodalomtörténészek a magyar irodalomtörténetből kihagytak : prédikációk, imádságos könyvek, jogi, növénytani, matematikai művek, kalendáriumok tömegét stb., mert ezekben, különösen a prédikációkban sok szép mondat van, amelyek egyenesen megmutathatják a kort, amelyben készültek. De meg lehet kísérelni a meghatározást találmányra is ; emlékezetből elő lehet szedni olyan régi nyomtatványokat, amelyek a meghatározandó nyomtatványra egy-vagy más szempontból emlékeztetnek. Ez a meghatározási eljárás volt a szokásos a legújabb korig.

2. Az utolsó harminc esztendőben előtérbe nyomult a töredékek és impressum-nélküli nyomtatványok meghatározása szempontjából a mikrofilológia (Turóczi—Trostler József találó szava), a betűjelek, betűtípusok, a nyelvtörténet és a helyesírás új eredményeinek a könyvtörténetben való

felhasználása. Sem a könyvtörténészek, sem a helyesírás kutatói nem vetettek azelőtt ügyet arra, milyen formájú és milyen mellékjeles betűket használtak egyes nyomdák a különböző időszakaszokban. Nem törődtek azzal, hogy különböző korokban és nyomdákban különféle *a, e, o, ö, ü, v, w* betűk fordultak elő, amelyek olykor, mint a különféle *e* betűjelek használata a XVI. században, rendkívül fontos hangtörténeti, ejtési különbségeket őriztek meg. Magam éveken át figyeltem nyelvtörténeti mikroszkópon a különféle betűjeleket és megállapítottam, hogy a magyar könyvnyomtatás korában a mai harmincnégy nyomtatott kis betűvel (betűjellel) szemben a XVI–XVIII. századbeli nyomtatványokban száztizennégy betűjel volt használatos. Erről írott értekezésemben, a MKSzele 1954. évfolyamában a betűjelek különös alakját egyes nyomdákra jellemzőnek mondtam: ezek a meghatározáshoz közelebb segítenek, de döntő eredményt nem mindig hoznak.

Tolnai Gábor 1940-ben kiadta M. Tótfalusi K. Miklósnak 1698-ban kinyomtatott *Mentségét*, ezt a nyomda- és könyvtörténeti szempontból rendkívül nagy jelentőségű művet. Ebben Tótfalusi K. Miklós a betűk típusának kopásáról elmélkedve, elmondja, mennyi betűtípust olvasztott be, még azt az amszterdami típusát is, amellyel az *Új Testamentumot* nyomtatta, pedig azt senki sem mondhatta kopottnak. Magyarországon pedig nem törődtek a betűk kopottságával, száz esztendeig, sőt tovább is „usuáltak egy rendbéli Typust”, amiért a szomszédos keresztény nemzetek meg is szólták a magyar könyvnyomtatást.

A száz esztendeig használt „Typus” azt jelenti, hogy ha egy töredéknek sikerül megtalálni a „Typus”-át valamely datált nyomtatványban, ez az időmeghatározás csak száz esztendei időtávra érvényes, azaz — mondjuk az 1600–1700 közötti időszakra és nem egy évré vagy évtizedre.

De ha annak a nyomtatványnak, amelynek betűtípusa a töredék betűtípusával azonos, minden megjelenési adatát ismerjük is, a nyomdász nevét és a nyomtatvány megjelenési helyét még nem állapíthatjuk meg bizonyosan. A nyomda vándornyomda lehetett, helyet változtathatott, vagy eladás folytán gazdát cserélhetett s elkerülhetett például Váradról Alsó-Lendvára. Ily módon a nyomdász neve, a megjelenési hely (város, falu) megállapítása akkor sem kétségtelenül bizonyos, ha a megjelenés (kiadás) adatait tartalmazó nyomtatvány nyelve, helyesírása, papírosa, könyvdíszei pontosan egyeznek a meghatározandó nyomtatvány nyelvével, helyesírásával, papírosával, könyvdíszével.

3. A magyar nyelv hangtana a könyvnyomtatás kezdete óta máig nem változott, legalábbis a nyomtatott szövegek nyelve nem. Persze a magyar nyelv minden változatát, minden nyelvjárását, tájnyelvi kiejtését nem ismerjük, sem a könyvnyomtatás századaiban, sem ma. De az ismert régi, nyomtatott szövegek általában ugyanazokat a hangjelenségeket mutatják, mint a magyar nyelv mai változatai, a népnyelv és az ún. irodalmi nyelv.

A Simonyi-Balassa iskola nyelvjárási tanulmányai már több, mint ötven évvel ezelőtt tisztázták a magyar nyelvjárások megoszlását. A magyar nyelvet a nyílt és zárt rövid *e* és a zárt hosszú *é* hang alapján *e-ző, é-ző, ö-ző* és *í-ző* nyelvjárásokra osztották. Ez a felosztás csak az *e* és *é* hangnak csupán bizonyos helyzetekben való változásait mutatja az ország területén és nem jelenti azt, hogy ezeknek a hangoknak és a többi hangoknak ne lennének — a mai irodalmi kiejtéstől eltérő más változataik is. A Balassa-féle felosztás területei nem egységesek: az egykori, feltehető egységet megrontották a

különféle háborús, természeti katasztrófák, a feudális urak gazdasági érdekeinek megfelelő ide-oda telepítések, melyek következtében egy telepre (városba, faluba) kerültek olyan nyelvű lakosok, akik azelőtt más nyelvjárással nem érintkeztek és megőrizték ősi, talán már az ugor korban kialakult nyelvi formáikat. Ily módon a nyelvjárássok keveredtek s az egykori, feltehető következetességet kölcsönösen megbonthatták.

Végtelen sok változata alakult ki a magyar beszédnek, amelyek az írás pillanatában betűkben megrögződtek. Ha e változatokat vizsgálni akarjuk, valamelyik, a legállandóbbnak látszó állapotot kell szem előtt tartanunk s ehhez kell viszonyítanunk a kevésbé állandókat. A legállandóbb állapot a mai irodalmi nyelv és ennek fonémáival kell egybevetnünk a nyelvi (tájnyelvi) változatok fonémáit.

A könyvtörténész, aki címlaptalan, impresszum nélküli vagy egy lapnyi töredék nyomtatványt akar meghatározni, s a nyelvhasználati módszerrel kezdi, olykor reménytelennek látja, hogy végére érjen a változatoknak.

Az egyikben *becsül, betű, csecsemő, csepp, felség, keresztyén, repdes* ;

a másikkban :

böcsül, bötű, csöcsömő, csöpp, fölség, körösztyén, röpdös ;

az egyikben :

béka, béke, kéve, kér, éget, érez, setét, szegény ;

a másikkban :

bika, bike, kive, kír, íget, írez, setít, szegíny ;

az egyikben :

állandó, által, házasság, fárad, származni, támad ;

a másikkban :

állondó, áltol, házosság, fárod, szármozni, támod ;

az egyikben :

abroncs, kondér, portéka, Szolnok, zenebona, ragyogó ;

a másikkban :

abrancs, kandér, partéka, Szolnak, zenebana, ragyagó ;

az egyikben :

bő, bőjt, bőr, jó, kő, tő, fő(pap) ;

a másikkban :

bű, bűjt, bür, kü, tű, fű(pap) ;

az egyikben :

fül, füllent, süket, sügér, süllyed, ügy,

a másikkban :

fil, fillent, siket, sigér, sillyed, így ;

az egyikben :

tökéletes, tömjén, tömérdek, füstölgő, tündöklő, fösvény ;

a másikkban :

tekéletes, temjén, temérdek, füstelgő, tündeklő, fesvény.

Van *süppedék* és *söppedék*, *gyökér* és *gyükér*, *idő* és *üdő*, *dicső* és *dücső*, — *kímél*, *kíván*, *kívül*, *segít*, és *kémél*, *kéván*, *kévöl*, *segét*, — *hirtelen*, *hiába*, *hiányos*, és *hertelen*, *heába*, *heányos*, — *sehol*, *távol*, *mióta*, *sehul*, *távul*, *miulta*, — *fürdő*, *ferdő*, *stb.* *stb.*

Mindezek régi nyelvjárási fonémák, nyomtatott *e-ző*, *i-ző* és *ö-ző* szövegeklből. E fonémák alapján megközelítőleg a legtöbb esetben meg lehet állapítani, hogy a szöveg melyik mai nyelvjárásterület nyomtatott emléke, azt azonban nem, hogy mennyiben keveredtek bele más nyelvjárás(ok) fonémái.

Azt sem, hogy a szöveg azon a vidéken íratott-e, ahol ezt a nyelvjárást beszéltek s azt még kevésbé, hogy azon a nyelvjárásterületen nyomtatták-e?

4. Egy mű kinyomtatásának menete a következő volt : a szerző megírta vagy lediktálta művét. Ha maga írta le, kétségtelen, hogy azon a nyelven írta le, amelyen írni szokott, vagyis azon az irodalmi nyelven, amelyet az iskolában, reformátusban vagy katolikusban megtanult. Ha diktálta, már megvan a lehetősége annak, hogy íródeákja azon a nyelven írta le a szöveget, amelyet az iskolában ő tanult, esetleg nagyon eltérőt a szerző nyelvétől. Ha a könyvet távoli, például külföldi nyomdában akarták kinyomtatni, a nyomda számára kellett még legalább egy új másolatot készíteni, mert hosszú úton a kézirat elveszhetett, megsemmisülhetett. A régi nyomdáknak — úgy látszik, — nem lehetett olyan hanyag, nehezen olvasható kéziratot leadni, mint amilyeneket húsz-negyven évvel ezelőtt mi adtunk, halavány ceruzával írva, áthúzgálva, a lap szélére, tetejére, aljára utaló jelzésekkel, s egy röptiben írt, átjavított újsághír kéziratának a kiszedése olykor olyan feladat volt, mint egy orvosi recept elolvasása. A régi nyomdák tisztázott kéziratot kívántak. Hogy ez így volt, annak bizonyítására elmondom egy vastag, 750 quart-lapos könyv rövid történetét.

Nem írom le teljes címét, mert betöltene egy lapot. Rövidítve, csak a legfontosabb adatokat közölve is hosszú :

„Néhai ... Nádudvari Péter uramnak nyoltzvan-négy Prédikátziói ... a'mellyeket ... Bethlen Kata ... költségével Nagy részént az Auctornak maga írásából egybe-szedetvén, ... és néhol egész Prédikátziókkal-is, ki-toldozván, Világ eleibe botsátott ... Szathmári Pap 'Sigmond ... Kolosváratt. Nyomtt : Szathmári Pap Sándor által, 1741. Esztend.”

A kiadó Szathmári Pap 'Sigmond hosszú Ajánló Levelet intéz Bethlen Katához és Előljáró Beszédet a Kegyes Olvasóhoz, elmondván Bethlen Kata tragikus életsorsának történetét s e könyv megjelenésének viszontagságait. Szathmári Pap 'Sigmond azt írja, hogy nincs „tehetségében” bővebb tájékoztatást adni Nádudvari Péterről, mivel jó hírére kívül egyebet nem tud róla és személyesen nem is ismerte. „Írta vólt ... e' Prédikátziókat, e' folyó Seculumban”.

A bőbeszédű címlapon azonban elárulja, hogy tud egyet-mást Nádudvari Péterről, tudja, hogy „Életében, a Szász-Városi Reformáta Eklesia Plébánusa, és azon Capitulum Dékánnya” volt. Híres pap lehetett, mert egy „nagy Méltóságú és nagy Tudományú Fő Ember” nemcsak biztatta prédikációi kiadására, hanem a nagy terjedelmű kéziratot a nyomda számára letisztáztatta és kinyomtatás végett külföldre ki is küldte. A nagy úrnak azonban „nehéz bajai” támadtak, amelyek miatt meg is halt. A belgiumi kiadás megíúsult s a kézirat eltűnt : olyan helyre jutott „az honnan mind e' mái napig-is ki nem szabadúlhatott”. A prédikátziók híre azonban fennmaradt továbbra is s most Bethlen Kata vette kezébe kiadásának ügyét, pénzt folyósított a kéziratnak a nyomdai kézirat számára való újra letisztázására, s a meg nem talált prédikációk kidolgozására ; a sajtó alá rendezéssel Udvarhelyi Mihály kolozsvári teológiai professzort bízta meg. A nyomda számára újra letisztázták a kéziratot, de amikor az első tíz prédikáció már ki volt nyomva, Udvarhelyi is „az Halandóságot le-vetkeztvén, ezt mintegy második Árvaságra hagvát”. Ekkor a mécénás-asszony a kiadás gondozását Szathmári Pap 'Sigmondra bízta, aki a munkát folytatta és be is fejezte. Ez a magyarázata annak, hogy „e' munkának eleje a' több részeivel, az írásnak módjára nézve, nem épen egyez”.

Ez a rövid története — Szathmári Pap 'Sigmond sokkal bővebben mondja el — e vastag, hétszázötven lapos könyvnek, melyet szinte úgy üldöztött a sors, mint mecénását, Bethlen Katát.

Gondosan végig néztem ezt a terjedelmes művet, kerestem az eltéréseket az elején, közepén és végén. Nem találtam nagyobb eltéréseket, mint e kor többi könyveiben. Helyesírása végig református helyesírás (ts, tz, látja, tudja), nyelve is református, — csak a *böcsös, ött, fel-költ, sötét, töttek, bővön, bővölköd* *ö-ző* katolikus alakok, melyeknek *e-ző* alakpárjaik gyakrabban fordulnak elő, — zavarják meg a református *e-ző* irodalmi nyelv következetességét. Ha nem tudnók, hogy másolók tisztázták a nyomdai kéziratot, azt hihetnők, hogy a kétféleség a szerző nyelvében volt meg, ami nem lehetetlen éppen, minthogy azonban másolók írták le a nyomdai tisztázott példányt, rájuk háríthatjuk az *ö-ző* alakokért a felelősséget.

5. A fenti *ö-ző* szóalakok alapján Nádudvari prédikációs könyvének a töredékét a könyvtörténész Dunán-túlinak sejtené és keletkezésének, nyomásának helyét a Dunántúlon keresné. És nem alaptalanul, mert főképpen a dunántúli nyomtatványokra jellemző némely szavaknak *e* helyett *ö*-vel való írása. Például Káldi *Biblia-fordításából* (a függeléket néztem át), és két kötet prédikációjából (1626, 1631) a következő *ö-ző* alakokat jegyeztem ki: *böcsület, bötü, csöpp, földöz, fölött, Fölség, ötték, pör, röpiül, söpör, lött, tött, megszőplösít, gyüleközet, követközik*; Pázmány műveiben a felsoroltakon kívül a következő *ö-ző* szavakat találjuk: *förtelmes, csöpiü, szökelleni, cseleködet, vétközik, megszentöl*; Zrínyinél: *Dömötör, föcske, föcskendő, föl, fölhő, folyhő, föst, förgeteg, köll, köröszt, körösztény, lölköm, pörög, röjt, röstség, rösztet, röttenik, rözzent, sötét, szöbb, tévölgő, Tömösvár, vörös, zöndül, Zrinihöz, tizször, köztötök*; Gyöngyösi Istvánnál: *gyütöménies, kötölezik, öltözöted, örög, szöglet, ököt, szerzött*. Illyés András: A megrövidített ige-ben: *csöcsömő, csökely, fökely, övött, szömöldök, hütös, bünömöt*; Csúzy Zsigmondnál (1724): *csömöte, Dömjén. pöcsét, pöndül, sörtés*. Spangár Andrásnál (1734): *szörzetes, esztöndő*.

Zrínyi nyelvében több az *ö-ző* alak, mint a többi dunántúli nyomtatványokban, például a *köröszt, körösztény* szó alakokat — az én megfigyelésem szerint, Zrínyi kívül senki sem használja. Faludi műveiben is kevés *ö-ző* alakot találunk: *böcsül, bötü, földöz, köll, pör, pörzsöl, csöppen, förtöz, bögyös, pörgött, söpreji, pölyhes, röppen, röst, sötét*, ki nem *fesölhetsz*, hát *megött, höbög*.

6. De ezeket a fonémákat nem találjuk meg „A' valóságos Keresztyéni virtusnak eleven példája” című halotti prédikáció-gyűjteményben (Kolozsvár, 1722), melynek első darabját Nádudvari Péter írta. Nyilvánvaló tehát, hogy Nádudvari fennebb említett prédikációs könyvébe az *ö-ző* alakok a másoló vagy a szedő hibájából kerültek. Az ország keleti felében és Erdélyben az irodalmi nyelvben nincsenek *ö-ző* szóalakok. Átolvastam Deáki József, Köpetz János, Veresmarti V. Sámuel, Patai Sámuel, Jánosi György, Maróthi György, Vargyasi Dániel István, Szathmári Pap Mihály, Zágoni A. György, Bodoki József, Verestói Sámuel, Tsernátoni W. József, Teleki József stb. Debrecenben és Kolozsvárott megjelent egyes műveit s a *becsül, betü, felhő, per* stb. szavakat egyetlen esetben sem találtam *böcsül, bötü, fölhő, pör* stb. alakban. Mind protestáns szerzők s tisztántúliak vagy erdélyiek. De ismerünk olyan protestáns szerzőket is, akik a Dunántúl vagy a Felvidéken éltek, illetőleg jelentették meg műveiket s ezekben sincs az *ö-zésnek* nyoma sem. Ezek közül megemlítem Horváth György császári prédikátort, (Győr, 1775), (Sturm)-Kármán Józsefet (Pozsony, 1764), Zakkariásnak ... leveleit (Hely nélkül,

1786), Egy lelki pásztort (Gasparóczi Ferenc görgei prédikátor Kassa, 1793), Pétzeli Józsefet (Komárom, 1789), Hatvany Pált (Kassa, 1796), Bessenyei Sándor: *Elveszett Paradicsom* II. kötetét (Kassa, 1796).

7. Ugyanez a különbség (*e*-zés, *ö*-zés) látszik a kuruc költészet egyes keleti és nyugati, kuruc és labanc emlékei között, aminek magyarázata a költeményeket lejegyző íródeák irodalmi nyelvjárása is lehet. Tetszetős dolog volna az *e*-zés és *ö*-zés alapján a szembenálló két ellenséges magyar tábor nyelvi különbségét megállapítani, de ennek akadálya az, hogy kuruc dalokat a Dunántúl is jegyezgettek fel s ezek nyelve a dunántúli irodalmi nyelv. A Szentsei-daloskönyvben pl. Szentsei György siraloméneke éppen olyan részlegesen *ö*-ző, mint a korabeli dunántúli katolikus nyomtatványok: *föl, csöccsszópók, böcsültük, meglöld.*

A rációk veszedelméről és Szakmár megviteléről szóló költemény viszont részlegesen *í*-ző és *ő*-ző nyelvjárású: *vírt, megvítelírl, — fímlő, míltó, tíged, rígi, — föl, fölyhő, köll, fölött, költenek.* A versszerző szerint e költemény a „Sajó vize mellett” keletkezett.

Erősen *í*-ző, két szóban *ő*-ző Ricsány német főgenerális töredelmes gyónása: *ígessük, éppen, fínyes, megvetíse, (de: böcsölése, verése), veszíse, vetísít, ölisít, víre, szíp* stb. és *böcsölés, fölött.*

E kéziratos versek a tájnyelveknek talán minden sajátosságát megőrizték: az *a*-zást, *o*-zást, *ö*-zést, *u*-zást, *ü*-zést, a *palatalizálást* és *depalatalizálást* stb. minden nyelvjárási szövegek. Olyan iskolázott íródeákok szerzeményei, lejegyzései vagy másolatai, akik az iskolában már a tanítójuktól olyan „helyes” magyarságot tanultak meg, amelybe bele keveredtek más nyelvjárások fonémái. De az is épp oly valószínű, hogy a lejegyző deák iskolában tanult nyelvbe tértek vissza szülőfaluja nyelvének az irodalmi nyelvben el nem fogadott, nem használt alakjai.

A kuruc költészet énekeinek nyelve nem egységes. Nyelvjárási elemzések segítségével a legtöbbjének meg lehetne állapítani keletkezése vidékét vagy szerzője nyelvi hovatartozását, feltéve, hogy nyelve nem egyéni, tudatosan szerkesztett vagy öntudatlanul, akaratlanul benne kialakult nyelv, melyet rajta kívül írott nyelvül senki sem használt. Ebben az esetben hiábavaló minden kísérlet a szerző nyelvjárásának megállapítására. Andrád Sámuel például *Elmés anekdoták* című műve első kötetének (1789) előszavában maga megmondja, hogy könyvének nyelvét az erdélyi székely, Háromszék-megyei, ikafalvai nyelvjárásnak a magyarországi szájjárással való összekeveréséből szerkesztette. Amelyik szóalak, — a székely vagy a magyarországi — jobban tetszett neki, azt használta. Andrád nyelve sehol sem élt és nem található meg leszármazottja, ma sem, sehol a magyar nyelvjárások között.

Egyénileg, a palóc nyelvjárás alapján konstruált nyelv volt a XVII. század közepén a Geleji Katona Istváné;

a göcseji nyelvjárás öntudatlan vagy tudatos felhasználása alapján alakult nyelv a Zrínyié;

a rábaközi nyelvjárás Simonyi József kenyeri és ostffiasszonyfai plébánosé (1743);

őrségi, vagy hetési, vagy székely nyelvjárás alapján kialakult, vagy szerkesztett nyelv a Balog Györgyé (Cicero, 1694). Ez utóbbiak nyelve csak saját műveik töredékének meghatározásához nyújthat segítséget. De hangsúlyozzuk, hogy a XVI—XVIII. század nyomtatványai közül csak keveset láthattunk s lehetséges, hogy az egyéninek vélt különleges nyelv előfordul

más szerzők műveiben is. Kevéssé valószínű persze, hogy pontosan ugyanaz a nyelv, mert régi megállapítás, hogy miként két pontosan azonos falevelet, úgy két pontosan azonos nyelvet sem lehet találni.

8. E hasonlat alkalmazható a helyesírásra is, bár ez — a nyelvvel szemben — gyártmány, mely állandó felügyelet alatt áll, időnként hivatalosan „generális javításon” esik át s kötelessége volna a megállapított sablontól el nem térni, de eltér tőle elég gyakran. Állandó jegyek alapján a XVIII. században ki lehetett mutatni három szabályos egymástól eltérő helyesírást: a reformátust (*cs* helyén *ts*, *c* helyén *tz*, a *j*-és ragokban: *látja, helyeselje, tudja, kutja, kazalja, módja*), a katolikust (*cs, cz, láttya, helyesellye, tudgya kuttya, módgya*) és a kevert helyesírást, amely e kettő helyesírási elveit keverten alkalmazza. Töredék vagy impresszum nélküli nyomtatvány meghatározásánál e helyesírási sajátosságok helyes útra terelhetik a meghatározást. De nem mindig.

Lássuk pl. Faludi Ferentz különböző műveinek a helyesírását:

Faludi, Káldi és Pázmány követője, a Jezsuita-rend szerzetese, a magyar közmondások és a „Szépen illő társ-igék” gyűjtője, tudatos barokk író, stilisztikájában követi irodalmi és rendtársi elődeit, de helyesírásukat nem. Az 1771-ben, Nagyszombatban, a Jezsuita nyomdában megjelent *Nemes úrfi* című fordított művének helyesírása más, mint a Káldié és más, mint a Pázmányé. Káldi a *cs* hangot *ch*-val, Pázmány *cs*-sel írta. A katolikus helyesírásban a Pázmány *cs*-írása vált „általánossá” (Kniezsa: *A magyar helyesírás története* 16). Faludinál azonban a *Nemes úrfi* 1771-es kiadásában a *cs* jele a reformátusoknál használatos *ts*, a *c* jele ugyancsak a református *tz*, a Bölts ember 1778-i első kiadásában is (Pozsony, Patzko nyomdája). A *Nemes úrfi* említett kiadásában a *j*-és ragok írása a katolikus helyesírás szerinti (*botsáttya, tudgya, tudgyuk, baráttya, gondgya*), a *Bölts emberben* kevert helyesírású, azaz vegyesen alkalmazza a katolikus és a református helyesírást (*ély, tartya, boldogullyon, szolgálattyát, meg ne unnyad, el hagygya, — hidj, elégedjél meg, igazodjon, beszédjének*).

9. A helyesírás elősegítheti a töredék meghatározását. Ahhoz azonban, hogy valaki a helyesírás alapján, korra, nyomdára, szerzőre merjen következtetni, szükséges a helyesírás történetének alapos ismerete néhány évszázadon keresztül. De hogyan lehet megszerezni ezt az alapos ismeretet? A könyvnyomtatás korának magyar helyesírástörténetét nem ismerjük. Kniezsa Istvánnak erről írott műve huszonhét lap, így csak általános elvi megállapításokat tartalmaz, a szerző a régi magyar könyvek szövegeit nem fürkészte át a régi betűjelek és azok hangértéke szempontjából. Az a száztizennégy kis betű, amelyeket „A kisbetűk a régi magyar nyomdászathoz” című értekezésemben bemutatam, számos esetben nyújt tájékoztatást, elindítást régi nyomtatott töredékek meghatározására (l. MKSzle 1955), de ez helyesírási kérdésekkel nem foglalkozik. Így a meghatározást a könyvtörténésznek — a megjelent részletkutatások és saját olvasásai alapján kell megkísérletie. Három század magyar nyomtatványaiban számtalan változata van a magyar helyesírásnak, talán majdnem annyi, mint a nyomtatott régi magyar nyelvnek, s bár nagyjából vannak az egymástól eltérő helyesírási csoportoknak általános szabályaik, vannak a részletekben elhajlások is. Mindjárt a XVI. században Sylvester János helyesírása egyéni helyesírás, melyet soha nem követett senki, még önmaga sem használta következetesen különböző műveiben s *Uj Testamentum*-fordításának második kiadásában a bécsi kiadó az

első kiadás nyelvét és helyesírását is elvetette. Az első kiadás nyelve és helyesírása alapján a második kiadást el is lehetne vitatni Sylvestertől. Az első kiadás betűi gót betűk, helyesírása mellékjeles (mell', hog', lātt'a), nyelve í-ző nyelvjárású. A második kiadás betűi latin betűk, helyesírása: a lágyítást *i* betűvel jelöli (melli, hogi, lattia, Címlap). Már fél évszázada tudjuk, hogy a nyomdászok a XVI. században a hozzájuk szedésre, kinyomtatásra benyújtott kéziratokat átírták a saját helyesírásukra. Az „inas deák” (Bornemisza szava), a nyomdai kéziratot tisztázó másoló — úgy látszik — nem betűket másolt, hanem szöveget, értelmet s észre sem vette, hogy *szíp* helyett *szép*-et írt le, a korrektor sem akadt meg az eltéréseken, esetleg éppen ő volt az, aki a nyelv és helyesírás „megjavítását” javasolta vagy elrendelte. A XVII. században Zrinyi *Obsidio Sigethiana*-járól tudjuk, hogy más a Zrinyi által javított kézirat nyelve (nyelvjárása) és más a Bécsben kinyomtatott szövegé. A XVIII. században, amikor a magánnyomdák megszáporodnak, úgy látszik, sok nyomdának van filológusa, aki, — mint a XVI. században Erasmus, — a kiadványokat nyelvi, helyesírási, olykor tartalmi (szövegkritikai) szempontból korrigálja. Nem olyan egyszerű feladat tehát annak megállapítása, hogy a meghatározandó töredék nyelve kinek a nyelve.

10. De az sem egyszerű, hogy kinek a helyesírása? Ha valaki pl. egy töredékre azt mondja, hogy nem lehet a *Keresztyen Seneca* második kiadásának (Bécs, 1740) töredéke, mert ezen az *éjszaka* szó *éczakának* van nyomtatva, a *Keresztyen Seneca*-ban pedig a 100. lapon *étszakájokat* alak olvasható, a lelkiismeretesebb könyvtörténész belemélyed e mű tanulmányozásába és megállapítja, hogy az *éjszaka* kétféle írása felől lehet a töredék a *Keresztyen Seneca* töredéke, mert mind a két írása előfordul, sőt van egy harmadik írása is: *étszakát* 149, 149, 150.

11. Ha a kötőjel használata állandóan ugyanolyan volna a magyar könyv történetének háromszáz esztendeje alatt, a könyv meghatározás szempontjából figyelmen kívül lehetne hagyni. Azonban e tekintetben is eltérések vannak az egyes szerzők művei, sőt ugyanazon szerzőnek különböző nyomdákban megjelent ugyanazon művei között is. A régi gyakorlat általában ez volt: *le írja, le-írja, leírja, írja le, írja-le*. Ez variálódik a régi magyar könyvekben, még a XVIII. század második felében is.

Faludi Ferentz *Böls ember*-ében (Pozsony, Patzko, 1778) kötőjelet csak a sor végén, szó-megszakításnál, átvitelnél látunk. Egyébként sehol. Kötőjel nélkül látjuk a következő szavakat: *ki nyílt, bé lopja, meg árt, meg izelét, el reppent, szakasz ki, hus vágó, leg job*, stb. A *Nemes úrfi* második kiadásában (Pozsony és Kassa, Fűskuti Landerer Mihály, 1787): *ki-seprenéd, le-telepedő, ki-tanulják, reá-tartását, már-is, még-is, nem-is, el-nem követnének, rándultak-ki, pusztákat-is*. A *Nemes ember* második kiadásában (Pozsony, Patzko, 1787): *el-lepik, fen-tartom, hol-mi, között-is, levegő-ég, tengeri-tsiga*. A Konstantinus Porfirogyenitus egy címlaptalan példányát láttam, megjelenési helyét, évét, nyomdászát nem tudom. Faludi e művében nincs kötőjel, csak a szó-átvitelnél: *meg kívánja, le nyugszik, bé járó, leg drágább, higgyd el, törd el*.

A kötőjel különös használatát látjuk Csúzy Zsigmond *Lelki éhséget enyhítő . . . három kenyér* (Pozsony, Royer, 1724) című művében: a szokott *meg-írva, bé-velendő, meg-rógzótt* használaton kívül kötőjelet találunk ragos és képzős alakok szükségtelen elemzésénél is. Például: *tobzódás-ra, harag-ra*,

dolgok-ra, nagy-ra, minden-kor, mi-ért, az-ért, pohará-hoz, egy-szer, tób-szór, egy-ügyű-ekkel, a'-vagy, el-nem-törlése, egy-gyikét stb. Ez Csúzynál, a jellegzetesen barokk stilsztánál eredetieskedés, keresettség.

12. Ha a *Nemes úrfi* nagyszombati (1771) kiadását összevetjük Pozsonyban és Kassán (1787) megjelent második kiadásával, azt tapasztaljuk, hogy a második kiadás nyomdász, Landerer Mihály, illetőleg a nyomda literátus magyar vezetője nem ragaszkodott szigorúan az első kiadás szövegéhez. Hogy a megfelelő helyeken más fonémát látunk; pl. *förtelmes* helyett *fertelmes*, *bötsület* helyett *betsület*, *ditsiri* helyett *dítséri*, *tonyáknak* helyett *tanyáknak*, *áétatosság* helyett *áhétatosság*, *kisírtetek* helyett *kisértetek*, *Uri személyt* helyett *Urfi személyt*, — ez lehetett felületesség, szórakozottság, elnézés s ennek eredményeképpen a saját nyelvjárása szóalakjainak bevitale a kiszedendő szövegbe, az azonban, hogy a *vallya* helyett *valja*, *tagadgya* helyett *tagadja* *beszédgyében* helyett *beszédjében*, *fakadgyon* helyett *fakadjon* fonémákat találunk, és pedig elég következetesen, ez szándékosságra mutat, a katolikus (fonetikus) helyesírás megtagadására. Ezt a finom nyelvi, helyesírási megkülönböztetést, ezt az eltérést a német származású Landerer maga aligha vette észre s nem valószínű, hogy ő intézkedett volna a református helyesírás alkalmazására. A *Szent ember* Patzko Ágoston Ferentz pozsonyi nyomdásznál jelent meg, 1773-ban. Faludi ebben sem követi Káldi vagy Pázmány helyesírását: a c és cs itt *tz* és *ts*, mint a református helyesírásban. A *j*-és ragok írásában igyekszik követni a katolikus hagyományt és *forgattya*, *állapottyá*, *kivánnya*, *szerettyük*, *felly*, *gátollyuk*, *mondgyuk*, *adgy-ki* alakokat ír, de — különösen a *d* után — gyakran református-módra *j*-ét: *fáradjon*, *élemedjen*, *tudjuk*, *mondjunk* alakokat használ.

Vannak helyesírási különösségek, amelyek megvannak a Faludi életében és a halála után megjelent kiadásokban. Ilyen például a középfok -bb-jének írása: a *Nemes úrfi* 1771-i kiadásában és az 1787-iben *eléb'*, *továb'*, *nagyob'*, *szeb'*, *inkáb'*, *aprób'*, *felettéb'*. E szokatlan írásmódot látjuk a jezsuita nyomda éa a Landerer nyomda kiadványában egyaránt, pedig a két nyomdának aligha lehetett azonos korrektora.

13. Faludi *Böls embere* más szempontból is szokatlan helyesírást mutat. A szóvégi mássalhangzókat bizonyos esetekben megnyújtja, más esetekben megrövidíti: *Emberi állatt*, *ött* érzékenység, *kinn* nélkül, *kiss* kösség, *üll*, *vétt* az ellen, *bontt*, *rontt*, *nyitt*, *temett*, *viseltt*, *sött*; *hajlot*, *áldot*, *illendőség mellett*, *beszélges*, *tudhas*, ne *tagad* meg, *aláb*, *fellyeb*. Ez az írásmód még torzabb formában látható a Konstantinus Porfirogyenitusban: *székébenn*, *szembenn*, *Mibenn?* *Magábann*, *imádbann*, *azonbann*, *végbenn* vittem, *idejébenn*, *utánn*, *Fokáshozz*, *valóhozz*, *magáhozz*, *fiáhozz*, *Lábadhozz*, *egy máshozz*, *páltzájáhozz*. Ez a helyesírási szokás a kassai Ellinger-nyomda több kiadványában megfigyelhető. Pl. Bessenyei Sándor: „Elveszett Paraditsom Milton által ... Második darab, ... Kassán, Ellinger János ... Könyv-nyomtatónál, 1796” című könyvben: *azonn*, *midönn*, *tetőnn*, *jelenn*, *lassann*, *tengerenn*, *tsupánn*, *éppenn*, *közepénn*, *többenn*, *formábann*, *utánn*, *Paraditsombann*, *tekéntetébenn*, *egészenn*, de a -ban, -ben esetében nem következetes, mert a -bann, -benn helyett ilyen írását látjuk: *Levegő-égbe'*, *azonba'*, *abba'* maradni, az *idők'* *tellyességébe'* a' *felhőkbe'*, *abba'* a' *szempillantásba'*.

Baróti Szabó Dávid *Költeményes Munkáji*-nak első kötete, Kassán jelent meg 1789-ben, Ellingernél. A -ban -ben, -en -on -ön szóvégi mássalhangzóját itt is kettőzve látjuk: *magadbann*, *magábann*, *egy tájbann*, *Hely-*

benn, Fényébenn, azonbann, utánn, egy nagy könn, hivenn, lomhánn, rétenn. Ezek az alakok váltakoznak egy *n*-nel írt alakokkal.

Tévedne, ha valaki azt hinné, hogy az Ellinger-nyomda, vagy lektora, vagy korrekтора minden nyomtatványában ezt a különös helyesírást használta. BessenyeiMilton-fordításával egy esztendőben jelent meg Hatvány Pál, „Némelly fel-jegyzésre méltó történetek” című könyve Ellingernél. E nagyszerű anekdóta gyűjtemény összeállítója, „Tekintetes, Nemes Bihar- és Szabolcs vármegyéknek hites táblabírája”, jeles elbeszélő és kiváló stílusza nyilván kikötötte, hogy a könyvet pontosan az ő kézirata szerint kell kiszedni s ez lehet a magyarázata annak, hogy az Ellinger kiadványok értelmetlen helyesírási modorosságának semmi nyomát nem látjuk benne.

Kassán (és Pozsonyban) jelent meg Faludi Nemes urfi fordításának második kiadása, Landerer Mihálynál, 1787-ben; ugyancsak Landerernél jelent meg egy *Leiki pásztor Örökké valóság* című prédikációs könyve, 1793-ban. Ezek helyesírásában nincs semmi különködés, mind a kettő követi a kialakult helyesírási gyakorlatot, az előbbi a reformátust, az utóbbi a katolikust (de *tz*, *ts* és a *d* után *j*), nem következésképpen s mind a kettőt akár kevert helyesírásúnak is mondhatjuk.

Ezek után szeretnénk megkérdezni a harminc évvel ezelőtt oly bátran és könnyedén nyilatkozó szakértőt, hány szerző műveit, hány nyomda kiadványait tanulmányozta át, s hányról állapította meg, hogy könyveiben valamilyen következetes vagy következetlen helyesírást használ. Én elég sokat átcéduláztam s kutatásaim eredményéről több dolgozatomban beszámoltam. Ezek kiegészítésére most Faludi műveire hivatkozom, melyek helyesírása és nyelve nem egységes, sőt még ugyanazon művön belől is következetlen. A már említett Szent ember-ben látunk *felettebb* és *fölöttebb*, *föllöttebb*, *fertelmes* és *förtelmes*, *áhétatos* és *ájtatos*, *bötsül-* és *betsül-*, *kisirtet* és *késirtet*, világi *szeretet* és bátorságos *szeretett*, *adgyad*, *módgyát*, — *hazudj*, *szomszédjának*, *mondja* alakokat. Ha egy nyomdában, egy szerzőtől megjelent könyvben találunk ilyen eltéréseket, mekkorák lehetnek — és vannak is a különböző nyomdák és szerzők könyveinek nyelvében és helyesírásában !

Minthogy a magyar nyelv hangtörténete, helyesírástörténete, betűtörténete még nincs részletesen kidolgozva, a könyvtörténésznek egy-egy töredék meghatározásához magának is sok nyelv-, helyesírás- és betűtörténeti kutatást kell végeznie. A nyelvtudományi munka mai megszervezettsége mellett is messze van még az az idő, amikor a könyvtörténész egy-egy meghatározásnál egyszerűen leveszi a polcra a hang-, helyesírás-, betűtörténetet és megnézi bennük, hogy pl. 1783-ban melyik nyomda kiadványaiban írták az *áhitatos-t áétatos-nak*, a *vakondok-ot vakondak-nak* és a *zs-ét* dőlt ékezetes *z-nek* (ž) ?

Polgári szomorújáték, polgári tragédia

(Egy XVIII. századi német műfaj történetéhez.)

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Humanizmus és polgári osztály az európai irodalmak történetében mindenütt összekapcsolódott. A humanizmus hatásától — mint Turóczi-Trostler József egyik kiváló tanulmányában írta — a modern nyelvek és irodalmak sorsa elválaszthatatlan. „Egy részük közös síkban találkozik veles így klasszicizálódik (francia, olasz), mások állandó harcban állnak veles csak megrázkódtatások, vérvesztés, súlyos áldozatok árán olvasztják magukba (a németiség, Goethe), mások ismét csak a klasszicisztikus műnyelv elsajátításáig jutnak el: de kivétel nélkül ki kell járniok a humanizmus fegyelmező és nevelő kulturiskoláját.”¹

A német történelem megrázkódtatásai, a parasztfelkelések és a harmincéves háború vérvesztései s főleg a német társadalmi fejlődés megrekedése a feudális kislejedelmi abszolútizmus fokán a németek számára olyan súlyos feltételeket szabtak a humanista műveltségnek a nyugat-európai népekkel egyenlő fokú és egyenlő intenzitású elsajátítása elé, hogy ezeknek megfelelni, ezekkel megbirkózni nem lehetett. A középkor nagy német kultúrája után a német humanizmus mélységben is, magasságban is elmaradt a legjobb európai átlagtól. Az olaszokkal, Cervantesszel, Shakespeare-rel vagy a „Grand Siècle” vezető szellemeivel a német irodalomtörténet egyidejűleg nem tudott egyenlő rangúakat felmutatni. A német műveltség az antikvitással csak a XVIII. század második felében került valóban bensőséges kapcsolatba, míg a nyugati népek általában már két évszázaddal előbb. S ha két német reneszánszról, egy korairól és egy későiről nem is lehet beszélni, sem arról, hogy a német reneszánsz tulajdonképpen kora a XVIII. század lenne,² annyi bizonyos, hogy a német műveltség ekkor recipiálta teljes kiterjedésében az antikvitást, elsősorban a görög antikvitást, amelynek recepciójára Winckelmanntól kezdve Goethén át azután csaknem egész Európa számára mintát és formát adott.

¹ Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól. Budapest, 1933. 9.

² Paul Hensel (Montaigne und die Antike. Vorträge der Bibliothek Warburg 1925—26. Leipzig, 1928. 69.) írja: »Alle Völker haben eine Renaissance gehabt, diejenige, die wir für gewöhnlich so bezeichnen, mit einer einzigen Ausnahme, nämlich Deutschland. Deutschland hat zwei Renaissanceen gehabt; die zweite Renaissance liegt um die Mitte des 18. Jahrhunderts und knüpft sich an Namen wie Herder, Goethe, Schiller, Lessing, Winckelmann.« — Gilbert Highet (The Classical Tradition. Greek and Roman Influences on Western Literature. Oxford, 1951. 367.) azon a véleményen van, hogy Németországnak a reneszánsz korában csak reformációja volt, humanizmusa 200 évvel később jött létre, s akkor kezdődött, mikor Winckelmann első kis értekezése a görög művészetről megjelent. Vö. W. Rehm: Griechentum und Goethezeit. Leipzig, 1936.

Az európai polgárság fejlődésének e viszonylag késői szakaszában, a forradalom korszakában recipiált görögség azonban magán hordozta befogadójának jellegzetességeit, a korszerű polgári osztálycéloktól nem maradt érintetlen. A fejletlen német polgárság osztálytudatának, ideológiájának, majd a német klasszicizmus, sőt később a romantika világ-elképzeléseinek az antik görögséggel való összefonódásáról van itt szó, amelyeknek következtében a recipiált görögség előbb német polgári, azután német nemzeti vonásokat kapott, ahogy ezt Winckelmann, Lessing, Goethe, Hölderlin és Kleist görögség-felfogásának egymásutánja bizonyítja. A német polgárság öntudatra ébredésének és a görögség recipiálásának összefüggését mintegy jelképezi az a különleges tény, hogy Winckelmannnak a görög világ felfedezése szempontjából egész Európa számára jelentős értekezése, *Gondolatok a görög festészet és szobrászművészet alkotásainak utánzásáról* és az első német polgári szomorújáték, Lessing *Miss Sara Sampsonja* ugyanegy évben, 1755-ben látott napvilágot. Ekkor indult meg a rövidesen világvisszhangot keltő modern német polgári irodalom, egy jellegzetesen németté vált műfajjal, amely látszólag és külsőleg minden inkább volt, mint görög, s vele egyszerre kezdett kialakulni az antik görögségre támaszkodó német humanizmus. A kettő annál kevésbé maradhatott egymástól független, mivel mindegyik annak a következménye volt, hogy a feléledő XVIII. századi német polgárság ideológiai és művészi formát keresett tartalmának kifejezésére, s ezt a század 80-as éveinek végétől kezdve a német klasszicizmusban találta meg a legmagasabb fokon. De hogy az antik görögség XVIII. századi német recepciójának egyes mozzanatai mélyebb összefüggést is mutatnak a polgári szomorújátékkal Lessing tragédiaelméletén és gyakorlatán keresztül, s hogy a polgári szomorújáték mintegy iskolája volt a klasszicizmus és a romantika magasabb igényű drámaírásának, arra a kutatás kevésbé figyelt.

„Minden európai irodalomnak megvan a maga történeti funkciója, amellyel résztvesz a földrész irodalmának közös életében.” Tegyük hozzá Turóczi-Trostler Józsefnek ehhez az általános érvényű megállapításához³ még azt, hogy elsősorban akkor és azáltal vesz részt, ha sajátos vonásokkal, új jelenségekkel járul hozzá, amelyek belőle kiindulva európai funkciót töltenek be. A német irodalom hozzájárulásának legjellegzetesebb formája a XVIII. század közepén a polgári szomorújáték volt, amely aktuális történelmi időpontban adott hangot egy öntudatra ébredő osztály méltóságának. Lessing *Miss Sara Sampsonja* — ellentétben előfutáiraival — nemcsak öntudatos polgárokat vitt színre, mint az angolok, nem csupán könnyfakasztó helyzeteket a polgári életből, mint a franciák „comédie larmoyante”-ja, nem is csak komoly erkölcsi tanulsággal szolgáló szomorú polgári történeteket ábrázolt, hanem megkísérelte polgári erkölcsű hőseit a tragédia magaslatára emelni.⁴ S egyben itt mutatkozott meg először, hogy Lessing polgári szomorújátéka elvi alapon álló elfordulást jelentett a francia klasszicizmus és általában az európai barokk udvari jellegű s a nagypolitika kérdéseivel foglalkozó tragédiájától egy bensőséges, polgári, lélektani műfaj felé.⁵ Az elfordulás tragédia-elméleti megal-

³ Turóczi-Trostler József: A magyar irodalom európaizálódása. Budapest, 1946. 3.

⁴ V.ö. Franz Mehring: A Lessing-legenda. Fordította a Budapesti Tudományegyetem Német Intézetének munkaközössége Turóczi-Trostler József irányítása mellett. Budapest, 1950. 352—355. Továbbá: Vajda György Mihály: Lessing. Budapest, 1955. 24—25. és 94—103.

⁵ Vö. Benno von Wiese: Die deutsche Tragödie von Lessing bis Hebbel. Hamburg, 1955. 25—30.

pozása Aristotelés tekintélyének segítségül hívásával azután a *Hamburgi dramaturgiában* következett be jó egy évtizeddel később.

A polgári szomorújáték azonban annyira rátalált a korigényre, hogy már az 50-es évek közepétől kezdve igézetébe vonta a német színpad új tehetségeit, e szerény tehetségeket, akik a polgári világ erkölcsi kérdéseit, s ezeken belül az angol szentimentális regényektől örökölt nőcsábítás kérdését boncolgatták, s nyelvi formának a Lessing által merészen meghonosított prózát választották.⁶ Drámaszerkesztésük, akárcsak Lessingé a *Miss Sara Sampson*-ban egy mindenre elszánt, sötét színekkel festett intrikusra épült, aki a polgári erkölcsű személyekhez képest a romlott, feudális jellegű erkölcsöt képviselte, míg a tragikus hős ingadozott a kétféle erkölcs között. Ebből eredt jellegzetes tehetetlensége, ebből eredt bukása is, mely a darabok szentimentális alaphangjának megfelelően a nézőt meghatotta és együttérzésre bírta. Mindenesetre azonban őszinte volt bennük a törekvés a tragikus összeütközés, a tragikus sors ábrázolására, nem fulladtak melodrázába vagy látványosságba, mint majd a 70-es években és később a lassanként irodalom alatti színvonalra süllyedő polgári színdarabok.⁷

A kétféle erkölcs szembeállításán túl azonban nem jutottak, íróik nem álltak a polgári tudatosságnak azon a fokán, hogy osztályok *nyílt* összeütközését is bemutassák. De mivel a XVIII. század közepén, a francia forradalom előtt a német polgárság erkölce elválaszthatatlan társadalmilag elnyomott helyzetétől, a nyílt osztálykollízió, a leglényegesebb korkérdés bemutatásának kerülése miatt ezek a szomorújátékok egyelőre nem érhetek el a barokk tragédiák magasságába; nem volt oly elementáris erejük, sem oly sodró szenvedélyük. Kivételt Shakespeare témáinak „polgáriasítása” képez, mint például a rendkívül sikeres és népszerű Chr. Felix Weisse-féle *Romeo és Júlia*, egy Shakespeare forrásai alapján készült polgári szomorújáték, amely ügyesen tette át a két szerelmes tragédiáját XVIII. századi német polgári környezetbe, abban a meggyőződésben, hogy a prózai forma és a polgárszereplők a Shakespeare-mesét és alakjait realisabbá teszik. Weisse *Romeo és Juliája* mindenestre jól szerkesztett darab volt, Kolozsvárott még 1820-ban is színpadra került.⁸

⁶ Többek között *Gottlieb Benjamin Pfeil*: Lucie Woodwil (1756); *George Lillo*: Der Kaufmann von London oder Begebenheiten George Barnwells, H. A. Bassewitz német fordításában (1757); *Joachim Wilhelm Brawe*: Der Freigeist (1757); lásd: *Die Anfänge des bürgerlichen Trauerspiels in den fünfziger Jahren*. Kiadta Fr. Brüggemann, Leipzig, 1934. (Kindermann-sorozat, Aufklärung, 8. kötet).

⁷ Ilyenek pl. az ifjabb Stephanie, J. J. Engel, G. Fr. W. Grossmann, Freiherr von Gemmingen-Hornberg, H. F. Möller polgári — illetve a *Minna von Barnhelm* nyomán divatosává vált — katonadarabjai. Möller két darabjával is megjelenik a korai magyar műfordítás-irodalomban. Kónyi János fordítja le 1782-ben látványos katonadarabját (Der Graf von Walltron, 1777) Grof Valtron címen 1782-ben, ugyanabban az évben, amikor Schikaneder társulata szabadtéri előadásokon kezdte játszani, kétszáz sátorral, lovakkal stb. A magyar színészetnek is sokáig volt sikeres műsordarabja. *Osváld Zsigmond* Zsófia, avagy az igazságos fejedelem címen 1786-ban fordítja le Möller 1777-ből való Sophie oder der gerechte Fürst c. érzékeny darabját az ártatlanul szenvedő feleségről. (Vö. *Bayer József*: A magyar dráma-irodalom története. Budapest, 1897. I. köt. 107.) Schröder, Kotzebue, Iffland azután a polgári színműírás új korszakát jelentik.

⁸ *Bayer József*: Shakespeare drámái hazánkban. Budapest, 1909. I. kötet 328. — *Christian Felix Weisse*: Romeo und Julie. Ein bürgerliches Trauerspiel in fünf Aufzügen aus dem Jahre 1767. (Die Aufnahme Shakespeares auf der Bühne der Aufklärung in den sechziger und siebziger Jahren. Kiadta Fr. Brüggemann, Leipzig, 1937. Kindermann-sorozat, Aufklärung, 11. kötet.) Magyar fordítása: Roméo és Júlia. Polgári szomorújáték öt felvonásokban, mely németből magyarra fordítottatott Kun Szabó Sándor által. Posonyban, 1786. — A

De ha a kor szempontjából realisabbnak, mert a polgári nézőhöz közelebb állónak is tűnhetett Shakespeare-nél, s ha valóban sikerült jellemképét adta is a kor német polgárainak, hallgatott — máresak tárgyánál fogva is — sorskérdésükről.

Ennek bemutatása már új generáció feladata lett. S csakugyan, a Sturm und Drang nemzedéke Lessing *Emiliája* nyomán a 70-es években egymásután hozta létre az osztályellentét különböző drámai konfliktusok formájában megfogalmazott változatait, továbbra is leginkább egy téma, a nőcsábítás és hűtlen elhagyás témája körül⁹ — sőt a Lessing-követők kórusába a maga egyéni módján még Goethe is belekapcsolódott a *Clavigo*val és a *Stellá*val egy polgári szomorújátékkal és egy színjátékkal, amelyet később — mivel témája eredetileg is arra tendált — szomorújátékká alakított.¹⁰ De azt a kérdést,

magyar fordító nem említi Weisse nevét, az eredeti azonban megállapítható. (Vö. *Bayer József*: *Romeo és Júlia* K. Szabó Sándor fordításában. Egy. Phil. Közl. 1887. 351—359.) Weisse feldolgozása előtt már volt két német fordítás, az egyik jambusokban, a másik — Wielandé — prózában. Weisse feldolgozása Shakespeare forrásaira megy vissza, a darabot francia szabály szerint egy, illetve a sírbolttal együtt két helyen játszatja, Romeo száműzetése után, a nászjéjjel kezd, és 24 óra alatt pörgeti le. Garrick átdolgozásához hasonlóan Júlia Weissénél is magához tér még Romeo halála előtt, s nagy jelenetben búcsúzik szerelmesétől. A szereplők száma mindössze 8; Lőrinc barát szerepét Benvolio veszi át, a háziorvos, aki ismeri mindkét család titkait. Weisse Shakespeare verseit, amelyek a *Romeó és Júlia*-ban gyakran rimelnek, véteknél tekinti a természetes beszéd ellen, *polgári szomorújátékhoz csak a természetes beszéd, a próza illik*, a darab virágos (blühend) nyelvét viszont azzal mentegeti, hogy a szerelmesek beszédét akarja utánozni. A magyar fordítás melodramásítja Weisse szomorújátékát, érzelmes dalbetéteket iktat a németnél egyébként is szentimentálisabb szövegbe. Romeo dallal az ajkán hal meg. — Ennek ellenére a magyar közönség kerek, logikus építésű darabot ismert meg Weisse feldolgozásában, egy könnyfakasztó, ha nem is a tragikum csúcsein járó polgári szomorújátékot, polgári szereplőkkel és problémákkal. Nem csoda, ha Kazinczy még 1804-ben is foglalkozott lefordításának gondolatával. A pest—budai magyar társulat 1793. márc. 13-án adta először, a magyarországi német társulatok azonban sokkal korábban játszották már; pl. a Bulla-féle társulat Weisse *Romeo és Júliáját* adta 1786-ban, míg pozsonyi előadásokról már 1771-ből tudunk. (L. Jolantha *Pukánszky—Kádár*: *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn*. München, 1933. I. kötet 26. és 72.)

⁹ Ide tartoznak a Sturm und Drang íróinak polgári szomorújátékai közül pl. J. M. R. Lenz: *Die Soldaten* (1776); H. L. Wagner: *Die Kindermörderin* (1776), mely Goethe Gretchen-témáját dolgozta föl, továbbá *Die Reue nach der Tat* (1775), melyben előkelő és egyszerű polgárok összeütközéséről van szó; F. M. Klinger: *Das leidende Weib* (1775) stb.

¹⁰ Vö. *Emil Staiger*: *Goethe 1749—1786*. Zürich, 1952. 174—186. — Goethe *Clavigo*-jában nem osztályellentét a konfliktus alapja, de a Beaumarchais-család a becsületes polgári erkölcs, Clavigo valamely nem-polgári erkölcs ingadozó képviselője. Goethe írja róla 1774. június 1-én Schönbornnak: »Mein Held ein unbestimmter, halb gross halb kleiner Mensch, der Pendant zum Weislingen in 'Götz', vielmehr Weislingen selbst in der ganzen Rundheit einer Hauptperson...« — Rendkívül érdekes Kazinczy Ferenc és gr. Dessewffy József levélváltása a *Clavigor*ról; lényege, hogy Dessewffy megvetésre méltónak találja Clavigót, és így alkalmatlannak arra, hogy tragédia hőse legyen, míg Kazinczy Clavigo személyén át a polgári szomorújáték védelmére kel: „Tégedet talán az teve hideggé — írja 1816. ápr. 15-én — hogy a fabula csak a vie privée scéájából van vevé, nem a vie publique-éből. Nekem az is tetszik, hogy ott egy sok lelki-erővel bíró s ezen lelki erő által semmiből nagygyá lett embert látok ott; tetszik, hogy egy Könyvrőt látok benne”. Dessewffy válaszából az derül ki, hogy *elvi* kifogása neki sincs a polgári tárgyú szomorújáték ellen: „...nem esküdtem sem a Frantzia, sem semmi más oskolához; én is azt tartom, hogy az otthonos (privát) életben szintugy találhat magának tárgyakot a Tragédia, de azt is hiszem que le scelerat soit homme publique soit homme privé, doit être interessant et pas méprisable...” (1816. ápr. 23.) — Ugyanígy ír két évvel ezután Döbrentei Gábor a polgári szomorújáték jogosultságáról: „A hősi Szomorújáték védelme mellett azonban, nem vagyok ellenére, a későbbi időkben kezdődött s úgy nevezett polgárinak, melyben kisebb kerületre kiterjedett virtus festetik...” (Erdélyi Múzeum, 1818. 10. füzet. 134.) A polgári szomorújáték tehát elvileg polgárjogot nyert nálunk is. —

és ami még ezen is túlment: az osztályösszeütközés nyílt ábrázolása mellett a társadalmi- és államrend megváltoztatásának kérdését csak a Sturm und Drangtól formában egyébként távolálló Lessing merete és tudta fölvetni 1772-ben az *Emiliával*, hogy azután egy kerek évtizeddel később a Sturm und Drang záródarabja, az *Ármány és szerelem* nagyobb hangon s kevésbé zabolázott, de nem nagyobb szenvedéllyel még egyszer és utoljára fölvesse.

Az alapvonásokban egyező helyzetek, azonos témák, ha művészileg megformáltan jelentkeznek, nem mindig ismerhetők fel könnyedén. A formai különbség, a műfaji különbözés, a témának eltérő körülmények között való megjelenítése eltereli a figyelmet a lényegbeli azonosságról. Az *Emilia Galotti* és Beaumarchais komédiája, a *Figaro házassága* is ugyanannak a témának változatai, ámbár az első pillanatra nem látszik meg rajtuk. Mindkettő a hatalom egy birtokosának szeszélyén, egy ernyedt idegzetű arisztokrata örömvágyán sarkallik, melynek tárgya az alattvalói helyzete folytán kétszeresen kíváncsú női ártatlanság. Mindkettő polgári ideológiával felfegyverzett védelmezőt állít nőalakja mellé, Lessing Appiani grófot, illetve példaképét, Odoardo Galottit,¹¹ az apát, Beaumarchais pedig Figarot, aki *A szevillai borbély*hez képest a *Figaro házasságában* már alig-alig tekinthető vígjátéki személynek. Kényszerítve magát, hogy nevéssen mindenben, mert különben sírnia kellene, Figaro az V. felvonás keserű monológjának elmondója — mint köztudomású — a forradalomra és a teljes társadalmi átalakulásra váró polgárságot képviseli, míg a német polgári ideológia férfi-képviselője az *Emilia Galotti*ban Odoardo, — a szellemében Lessinget követő, forradalmi jelentőségében pedig a *Figaro házasságához* hasonló másik német polgári szomorújátékban, az *Ármány és szerelemben* a felvilágosodott Ferdinánd. A négy dráma, a kor lelkét megragadó valóságábrázolás négy mesterműve, időben egybevág,¹² célban azonos, jellegében, sőt műfajában egyformán polgári: mégis a két német tragikus szomorújáték, a két francia pedig hetyke komédia. A részben azonos, részben hasonló témát Beaumarchais vígjátékainak, Lessing (és a magáét Schiller) tragikusnak fogja föl. Az azonos konfliktust, a polgárság és a feudális osztály összeütközését a francia szerző könnyed komédiaként kezeli, míg ugyanez a két reprezentatív német szerző kezén pusztítóan tragikus formát ölt. A két francia vígjáték a polgári erkölcs győzelmével végződik, míg a német tragédiák a polgári ideológiát képviselő fél öngyilkos pusztulásával érnek véget. S ráadásul mindez nem a vak véletlen folytán vagy a sors kiszámíthatatlan végzéséből következik be. Emiliát és Odoardot a feudális önkény, Lujzát és Ferdinándot az erőszak és az ármány sötét szövetsége pusztítja el. Ha a francia Figaronak van ereje és bátorsága arra, hogy ellenszegüljön és győzzön, a német Odoardonak nincs elég lelke a cselekvő ellenállásra, Ferdinánd pedig nem elég okos arra, hogy kikerülje a cselszövés ásta vermet. S ha Susanne elég ügyes és talpraesett, hogy aktív segítője legyen Figaronak,

A *Stella* szomorújátékká való átalakítását Goethe maga indokolja: »... bei aufmerksamer Betrachtung kam zur Sprache, dass nach unseren Sitten, die ganz eigentlich auf Monogamie gegründet sind, das Verhältnis eines Mannes zu zwei Frauen, besonders wie es hier zur Erscheinung kommt, nicht zu vermitteln sei und sich daher vollkommen zur Tragödie qualifiziere.« (Über das deutsche Theater, 1812—13.)

¹¹ Appiani szavai Odoardoról (II. 7.): »Das Muster aller männlichen Tugend! Zu was für Gesinnungen erhebt sich meine Seele in seiner Gegenwart. Nie ist mein Entschluss immer gut, immer edel zu sein, lebendiger, als wenn ich ihn sehe — wenn ich ihn mir denke«.

¹² *Emilia Galotti*, 1772; *A szevillai borbély*, 1775; *Ármány és szerelem*, 1783; *Figaro házassága*, 1784.

Emilia a herceg ellenállhatatlan csábítása elől a halálba menekül, Lujza pedig belénevelt erkölce, életfelfogása és világnézete folytán még Ferdinánd oldalán sem tud kitörni a maga szűk, kispolgári alattvaló-világából. Figarohoz hasonló lelkialkatú a német polgári szomorújátékok alakjai között csak egy van: s az éppen Goethe *Clavigo*jának Beaumarchais-ja. Kazinczy Ferencnek a lényegét a német klasszicizmus kérdésében meglátó szemét dicséri az a megjegyzése, hogy a *Clavigo* „német szókkal írt francia munka”.¹³

Ezek után önként merül föl a kérdés, mi az oka annak, hogy a polgári és feudális osztályerők összeütközésének legművészebb ábrázolási formája Franciaországban vígjáték volt, Németországban pedig polgári szomorújáték? A jellem- és magatartásbeli különbség Figaro, valamint Odoardo és Ferdinánd, továbbá Susanne, valamint Emilia és Lujza között nem magyarázható egyszerűen francia és német nemzeti jellemvonásokkal, mint végső okokkal. E nemzeti jellemvonások éppen abból a merőben különböző történelmi iskolából következnek, amelyet a francia és a német polgárság kijárt, s amelynek vizsgáját a francia az 1789-es forradalommal tette le, a német — legalábbis többségében — a forradalom elfojtására irányuló első külföldi beavatkozáshoz való érzelmi csatlakozásával. A különbség a francia és német polgári és feudális osztály erő-arányaiból következik, amelyek viszont az eltérő történelmi fejlődés következményei. Ismeretes, hogy a francia polgárság már a forradalom előtt megszerezte a legfontosabb gazdasági, azaz reális hatalmi pozíciókat,¹⁴ ideológiája éppúgy vonzotta az arisztokráta, mint ahogy áthatotta a művelt polgári köröket,¹⁵ míg a német sem gazdasági hatalomban sem ideológiai fejlettségben nem ért fel vele. A polgári és feudális erők mérkőzésében a XVIII. század végén a francia polgári osztály történelmi győzelmet aratott, a német csatát vesztett.

A francia és a német polgári osztály általános helyzete magyarázza meg tehát, miért merül föl a forradalom előtt Franciaországban és Németországban ugyanannak a konfliktusnak tematikailag hasonló ábrázolása, és miért lesz belőle mégis az egyik helyen komédia, a másikon polgári szomorújáték. Ez magyarázza meg, miért írt Lessing (és az ő nyomán Schiller) tragédiát, Beaumarchais pedig vígjátékot, holott azonos társadalmi törekvéseket juttattak kifejezésre, azonos volt osztályhelyzetük, egy időben írtak, és ebben az időben már egyformán bennük élt Diderot drámaelmélete. A győzelemre hivatott francia polgár komédiának tekinthette azt a problémát, amelyet német kortárs tragédiának volt kénytelen látni, mert számára az is volt. Ezért nevezzük a polgári szomorújátékot jellegzetesen német műfajnak, s típusai közül is elsősorban azt, amely nyílt konfliktusban ábrázolja a német és feudális-kisfejedelmi erőket, s egyben fölveti a társadalmi- és államrend megváltoztatásának kérdését. Ez az a típus, amelyet történelmi gyökerei miatt,

¹³ Kazinczy levele gr. Dessewffy Józsefhez 1820. márc. 31-ről.

¹⁴ Vö. B. Groethuysen: *Origines de l'esprit bourgeois en France*. Paris, 1956.⁴ Tome I. L'Eglise et la bourgeoisie. Igen jól bemutatja a polgári ideológia laicizálódását és felszabadulását a feudális szellemi kényszer alól, ami gazdasági függetlenedésének következménye. (L. különösen 280—295.) — Továbbá: Lanson: *Histoire de la littérature française*. Paris, 1903.⁸ 615—622.

¹⁵ Lanson i. m. 793—796. — A német polgárság helyzetére: vö. Georg Steinhäusern gazdagon illusztrált és konkrét példákat felsorakoztató, bár szemléletében zavaros könyvét: *Der Kaufmann in der deutschen Vergangenheit*, Leipzig, 1899. Továbbá: *Franz Mehring: Deutsche Geschichte vom Ausgange des Mittelalters*. Új kiad. Berlin, 1947. 69—100. p.; A Lessing-legenda, főleg 153—209.

a kor lényegének megragadása és ábrázolása folytán, valamint tudatosító, felvilágosító, forradalmasító funkciójánál fogva a műfaj legmagasabbrendű megvalósulásának tekinthetünk. E polgári szomorújátékokban rejló tragikumot át jut magas fokú művészi kifejezésre a német polgári tragédia.

A német polgári szomorújáték legnagyobb XIX. századi továbbfejlesztője, Friedrich Hebbel azonban éppen ettől a típustól tagadta meg a jogosultságot, sőt magát a tragikumot is. A polgári szomorújáték — írta — Németországban azért vesztette el hitelét, mert nem a polgári élet sajátos, belső elemeiből, zárt köréből, kötöttségéből, mindenfajta dialektikára való képzetlenségéből indult ki, hanem *külsőségekből*, s ezek közül is „mindenekelőtt a harmadik rendnek a másodikkal és az elsővel szerelmi ügyekben való összeütközéséből”. Hogy Hebbel mire és milyen darabokra céloz, félreérthetetlen. Pedig — folytatja — ebből, az ilyenfajta összeütközésekből „tagadhatatlanul sok szomorúság ered, de semmi tragikus, mert a tragikusnak úgy kell fellépnie, mint a priori szükségszerű határozmánynak, mint ami az élettel együtt járó halálhoz hasonlóan tételezett és teljességgel elkerülhetetlen”.¹⁶ Ha valamilyen külső körülmény megváltoztatásával segíteni lehet az egész tragikus szituáción (mondjuk például azáltal, hogy ha Miller Lujza nemeslány lenne), akkor Hebbel szerint nincs is szó igazi tragédiáról. Az ő polgári szomorújátékának, a *Mária Magdalénának* tragikuma valóban szükségszerűen következik a kispolgárságnak a XIX. század közepére teljesen leszűkült, önmagába zárt és ridegen önző szellemiségéből és erkölcsiségéből.

Hebbelnek igaza van abban, ha a XIX. század negyvenes éveiben, pontosan a sziléziai takácsok felkelésének évében, mikor Marx és Engels azt a lehetőséget mérlegelik, hogy Németországban a várható polgári forradalom csak előjátéka lesz a proletárforradalomnak,¹⁷ a német polgárság sorskérdését már nem az első és második renddel való összeütközésben keresi, ha tragikus konfliktusának forrásául számára elég maga az embertelenné merevedett kispolgári morál. A XVIII. század 70-es, 80-as éveinek főkérdését azonban Lessing és az ifjú Schiller világosabban látták nála. S az sem áll, hogy az ő drámáik tragikumát csupán esetleges vagy külső körülmények határoznák meg, s az nem szükségszerűen következnék polgáralakjai erkölcséből és társadalmi helyzetéből. A logikus drámaépítésnek és az alaphelyzetből folyó szükségszerű tragikumnak iskolapéldája az *Emilia Galotti*, amelynek döntő jelentőségét Goethe is kiemelte.¹⁸

De az *Emilia Galotti*-ban, mint művészi szempontból legjobb XVIII. századi polgári szomorújátékban nemcsak Lessing nagy kultúrája nyilvánul meg, hanem benne kap legmagasabb fokon művészi formát a tragikum (Lessing-féle értelmezése is. Mindenekelőtt az a humanizált (sőt „demokratizált”) tragikum-szemlélet, amely szerint „... ha királyokon szánakozunk, úgy mint embereket szánjuk őket, nem mint királyokat. Ha rangjuk gyakran fontosabbá is teszi balsorsukat, még azért nem teszi érdekesebbé”¹⁹ —, amiből az következik, hogy a tragikus konfliktus nincs csupán első és második rendbeli hősök-

¹⁶ Vorwort zu »Maria Magdalene«, 1844.

¹⁷ A kommunista párt kiáltványa. *Marx és Engels*: Válogatott művek, Budapest, 1949. I. kötet, 42.

¹⁸ »Den entscheidenden Schritt jedoch tat Lessing in der 'Emilia Galotti', wo die Leidenchaften und ränkevollen Verhältnisse der höheren Regionen schneidend und bitter geschildert sind«. *Dichtung und Wahrheit*. III. rész, 13. könyv.

¹⁹ Hamburgische Dramaturgie, Stück 14.

höz kötve. A polgári tragédia személyei nem azok, nem is viselkednek *hagyományosan* hősi módon (Goethe már említett Beaumarchais-ját kivéve). A barokk tragédia hőseitől bátor aktivitást, kifelé irányuló cselekvőkészséget szoktunk meg, a polgári szomorújáték hősei introvertáltak, aktivitásuk is befelé, önmaguk ellen fordul. A polgári magatartás példája a korban Lenz (egyébként kibékítő végű) színművének, A házinevelőnek öncsonkító főszereplője, Ferdinánd maga előtt küldi Lujzát a halálba, noha lett volna más kiútjuk is, Emilia és Odoardo viselkedése a barokk tragédia mértékével (sőt a mi mértékünkkel) mérve, szinte elfogadhatatlan. Herder 1793-ban úgy látta, hogy tettük éppen annyiban tragikus, mert olyan illogikus, és azért olyan illogikus, mert szembeszállásuk a hatalommal olyan mélységesen reménytelen. „Emilia halála — írja Herder — tanulságos és borzasztó, de az apa cselekedete még nem lesz általa a józan megfontolás mintapéldájává. Egyáltalán nem! A bódító udvari levegőben az öreg is, a megrémült leány is elvesztette a fejét; s a költő éppen ezt a megzavarodást akarta ábrázolni s a hozzájuk hasonló jellemek veszélyeztetettségét az udvar közelségében.”²⁰ A józan ész azt kívánná, hogy Emilia csak gyűlölettel tudjon a hercegre, vőlegénye gyilkosára gondolni, Odoardo pedig belé, leánya megrontójába, ne a megrontottba dőlje törét.

S itt nem mehetünk el szó nélkül a témának magyar változata mellett, mely Lessing *Emilia Galottijától* nem is független. Gombos Imrének *Az esküvés* című „szomor-játékáról” van szó, erről a Lessingénél csaknem fél-századdal későbbi gyöngécske romantikus tragédiáról,²¹ amely a szerelmi erőszaktevés kísérletének témáját kontaminálja egy másik hosszú és bonyolult mesével. Júlia, a nem túlságosan gazdag és előkelő Fontanelli tanácsos szép leánya jegyesét, a spanyol Corunnát várja, hogy ha majd megérkezik, oltár elé lépjen vele. Ezalatt Caesar, az uralkodó herceg fia szemet vet rá és mindenre kész udvaronca, Orsini segítségével a főváros közelében levő kastélyába hurcoltatja. A megérkező Corunna azonnal megtudja, hova lett menyasszonya, érte rohan, de a kastély kertjében Caesar kardjától meghal. Julia, a párba j tanúja esztét vesztí Corunna holtteste fölött, s mindez csak a darab kezdete.

De hogyan viselkedik Júlia mindaddig, míg Caesar hatalmában van? Attól, hogy nem tud ellenállni a hercegfinak, egy percig sem kell félni. Ellenkezőleg: erélyesen utasítja vissza Caesar kívánságát és semmi áron nem hajlandó hűtlenné válni jegyeséhez. A magyar szerző láthatóan meg sem érti az alattvaló-létnek azt a kényszerét, mely a német Emilia magatartását magyarázza apjával együtt. Caesar hercegnek a darabban nem a polgárság erkölce, hanem a polgárosodott nemesség törvénytisztelete jegyében kell lakolnia. A város polgárai könyörögnek a hercegfí életéért, mivel az atyai ítélet szerint, bárki volt is Júlia elrablója és Corunna gyilkosa, halnia kell; míg a nemesek az igazságos törvény beteljesülését követelik: mert „Szent a törvény, szent az esküvés”. A dráma — mely a *Bánk bánnal* egykorú — a magyar nemesség alkotmányvédelmére céloz, s egy humánus, de mint látható, nemesi erkölcs nevében követel igazságos büntetést a vétkesre, cselekvő ellenállást a megtámadott ártatlanságtól. Ez is bizonyítja, hogy Emilia és Odoardo magatartása csak a XVIII. századi Németországban érthető.²²

²⁰ Herder: Briefe zu Beförderung der Humanität, 37.

²¹ Az esküvés. Szomor-játék öt felvonásban. Szerzette G. I. Pesten, 1817.

²² Virág Benedek 1803. febr. 12-én ezt írja Kazinczynak: „Emilia, úgy tetszik, nem nekünk való.” Kazinczy pedig a drámaíró Vida Lászlónak panaszkodik 1810. szept. 3-i levelé-

De a XVIII. század 70-es, 80-as éveiből származó német polgár-irodalmi hősök tragikus nagysága nem a harcban és cselekvésben, hanem a *tűrésben* van, mely azonban nem egyszerű passzivitás, hanem befelé forduló, önmérsztő energiát takar. Magatartásuk heroikusan passzív, nem gyáva, csak tehetetlenségre kárhoztatott. Társadalmi helyzet és a belőle folyó vallásos ideológia sokszor együtt fogják le a kezüket. A műfaj pozitív jellegű drámai hősei nem ismerik el az egyéni bosszú jogosultságát. S az egy Henlejt, Brawe polgári szomorújátékának²³ gonosz intrikusat, aki bosszúról beszél, tulajdonképpen csak az irigység vezeti. Mikor Mellefont kifejezi azt a szándékát, hogy bosszút áll Marwoodon, a haldokló Miss Sara Sampson így inti: „Ne hallassa velem a bosszú nevét.”²⁴ Halálában Ferdinánd megbocsát apjának, s bizonyos, hogy a bosszúállás jogosultsága Schillernek gondot okoz a *Haramiakban* éppúgy, mint még a *Tell Vilmosban* is. Homéros hősei, az antik görög héroszok szabadon nyilvánították érzelmeiket: sírtak, nevettek, gúnyolták egymást, Philoktetés jajai betöltötték Sophoklés színházát: „... mi műveltebb európaiak egy eszesebb utókorban — írja Lessing — jobban tudunk szájunkon és szemünkön uralkodni. Udvariasság és illem tiltják a kiáltozást, a könnyeket. Az első nyers világkorszak *cselekvő bátorsága nálunk szenvedővé változott.*”²⁵

A *Laokoonnak* e szavai Odoardo és Emilia magatartását is jellemzik, a passzív heroizmusét, amelyet azonban nemcsak a polgári béketűrés fémjel, hanem átszínez a XVIII. századi Németországban hasonlóképpen megfogalmazott antik szépségideál. A Winckelmann-féle „nemes egyszerűség és csöndes nagyság” s Laokoon szobrának el nem torzult vonásai, melyeket a legnagyobb kín sem fosztott meg harmonikus szépségüktől, a polgári szomorújátékok legjobbjának nemes tartózkodásán is érezhetők, s Odoardo és Emilia alakjának a szörnyű nyomorúság közepette, amelyben szenvednek, a humánumnak, a fennkölt emberségnek olyan glóriáját adják, amilyen majd később a klasszicizmus humanitás-drámáit,²⁶ s közülük is a legnagyobbat, Goethe *Iphigeniáját* sugározza be. A heroikus passzivitás, a tűrés és emberség, a fájdalom hősies és esztétikus elviselése a XVIII. századi német—görög klasszikus embereszmény főtulajdonságai, amelyeknek alapja ugyanaz, mint a német polgárságnak a polgári szomorújátékokban tükröződő reménytelen helyzetéé, heroikus passzivitásra kárhoztatott voltáé. Itt az összefüggés a németek görög szépségideálja és a polgári szomorújátékok legművészebbje között, amelyre pontosan érvényes az, amit Lessing a heroikusan szenvedő Laokoon szobráról mond: „... a fájdalom látványa kellemetlen érzést támaszt, ha a szenvedő tárgy szépsége a kellemetlenséget át nem tudja változtatni a szájalom édes

ben arról, hogy Emiliája és Minna von Barnhelmje készen van, „de tudom, hogy a Magyar Publicumnak, mely a sok dibdabságok által annyira el van szoktatva, hogy a jó darabokat nem is izleli, nem volna kedves”. — Az Emiliának Magyarországon nem volt sikere. 1804-es kolozsvári bemutatója óta összesen 22 előadásáról tudunk. Az esküvés mondánivalója a magyar korhelyzetből fakadt. Megjelenése után egy évvel az Erdélyi Múzeum (10. füzet, 1818. 114.) mintegy igazolja tendenciáját. Arra kell ügyelni, — írja — „hogy pajkos, szemérmetlen darabok ne játszattassanak, mint sem, igazságokat bátran kimondó munkákat elnyomjanak. Mert, ne sértessék csak meg a törvény s igazság, úgy nem szükség félni a békétlenkedéstől. Maga a Nép veri le akkor azt, a ki társasági csendességet ront. S hol a népnek jó erkölcsi érzése van, ott nincs miért rettegni az igazság tudásának káros következtétől”.

²³ Vö. 6. sz. jegyzet.

²⁴ V. felv. 5. jelenet, Kazinczy Ferenc fordítása, megj. 1842.

²⁵ Laokoon, I. fejezet.

²⁶ Vö. H. A. Körff: Geist der Goethezeit. II. Teil, Leipzig, 1930. 157—200.

ézelmévé.”²⁷ Ismét csak Kazinczy e téren lényeglátó szemére hivatkozunk, mely fölfedezte a XVIII. századi Winckelmann—Lessing-féle Laokoon-szemlélet modern, polgári-hazafiúi vonásait, s egy epigrammájában így fogalmazta meg:

Túrd nagy kínjaidat, szent polgár, 's halj-meg hazádért
Tűrsz és halsz — győzött, a'fene 's Trója nem áll.²⁸

De Laokoon és a polgári hősök tragikus sorsa — mint tudjuk — Lessing szerint az együttérző szájalmon kívül félelmet is kelt: félelemnek és szájalomnak fordítja Lessing a *Hamburgi dramaturgia* híres helyén²⁹ Aristotelés *phobos* és *eleos* szavát, amelyekkel a görög tragédia keltette érzelmeket megnevezte. Sőt Lessing — mint ismeretes — még a félelmet is a szájalomra vezeti vissza: mivel félelmet a magunkhoz hasonló sorsa kelthet bennünk, félünk attól, hogy magunk leszünk a szájalom tárgyai, tehát „ez a félelem a sajátmagunkra vonatkoztatott szájalom”.³⁰ A tragikus érzelmeknek az egy és legfontosabb szájalomra való lefokozása s az, hogy Lessing egyúttal kizárja közülök a Corneille-féle tragédia-érzelmet, a *csodálatot*,³¹ amely szerinte eltávolítaná tőlünk a tragikus hőst, polgári használatra, a polgári szomorújáték használatára különösen alkalmas tragédia-fogalmat alakít ki, amely a barokk hősi tragédiától legtávolabbra kerül, s lényegében csak a polgári szomorújáték tragédia-konceptiójára alkalmazható teljes mértékben, csak ott valósul meg igazán. Az az aristotelési tétel, hogy a tragikus szereplők sorsa félelmet és szájalmat kelt a nézőben, s hogy ez abból ered, mivel személyük hasonló a nézőéhez (legalábbis abban, hogy emberek) — a polgári szomorújátékban egy fokkal még konkrétabbá válik. Itt ugyanis nemcsak emberi, hanem polgár-emberi hasonlóságról is beszélhetünk tragédiához és néző között, a hős sorsa akár a polgár-nézőé is lehetne — s így értelmezendő Sonnenfelsnek az a gondolata, hogy a polgári szomorújátékban kézzelfogható módon „az egész emberi nem ügyéről van szó”.³² A színpadon látott tragikus sors, mely éppen olyan társadalmi körülmények között élő embereké, mint a néző, elsősorban szájalmat kelt és a félelmet is szájalommá, együttérzéssé változtatja Lessing polgári tragédia-konceptiójában.

Mihelyt azonban a tragédia tárgya ismét túllép a polgári körön, túl kíván terjeszkedni a szájalom és a félelem lessingi körén is. A Sturm und Drang zseni-korszaka végén Schiller — a mozgalom tagjaihoz hasonlóan — visszatér a barokkhoz és Shakespeare-hez,³³ s már a *Haramiák* tragikumuk nem

²⁷ Laokoon, II. fejezet.

²⁸ Kazinczy megjegyzése: „A' fene, az az a' fene Minerva”. Az epigramma Laokoon címen megjelent az Erdélyi Múzeum I. füzetében, 1814. 70. p. Ugyanezt közölte Kazinczy 1814. ápr. 21-én Helmezy Mihályhoz írt levelében Laokoonnak Statuájára címmel. Gr. Majláth János németre is lefordította: Dulde die Schmerzen und stirb o heiliger Bürger. Du duldest für das Vaterland. Der Böse siegt, Ilion fällt. (A fordítás téves: »Der Böse«, a gonosz, nem a nőnemű Minerva.)

²⁹ Hamburgische Dramaturgie, Stück 74.

³⁰ Uo. Stück 75.

³¹ Uo. Stück 1. és 75. — Corneille a Nicomède előszavában (1651). Vö. René Bray: La formation de la doctrine classique en France. Paris, 1951. 319. Továbbá: Győry János: A modern tragikum kialakulása. Filológiai Közlöny, 1955. 19—31.

³² J. v. Sonnenfels (Briefe über die Wienerische Schaubühne, 1768. május 20. Wiener Neudrucke, 7. Wien, 1884. 145. p.) Vö. még: Das deutsche Drama. Herausgegeben von Robert F. Arnold. München, 1925. 324.

³³ Vö. Turóczi-Trostler József: Schiller, Bevezetés Schiller Válogatott műveihez. Budapest, 1955. I. kötet. VII.

annyira félelmet, mint inkább rémületet, borzadást (Schrecken) idézett föl, amit Lessing a tragikus érzelmek közül száműzött és félelemmel helyettesített. Majd a *Don Carlostól* kezdve (amely nem függetlenül a polgári szomorújátéktól, eredetileg maga is családi drámának indult), egyre nagyobb a csodálatot keltő hősök szerepe, és mire a klasszikus hősi tragédia koncepciója Schillerben kezd kialakulni, addigra a Lessing-féle kifejezetten *morális* hatás mellett Schiller hangsúlyozza a tragédia szép, magasztos és megható elemeinek *esztétikai* hatását. Sőt maga a szánalom is esztétikai hatássá lesz nála, amit az bizonyít, hogy Schiller a szánalmat a tragédia formai elemei révén kívánja fölkelteni. „Ha a tragédia célja együttérzést kelteni és formája az az eszköz, amellyel ezt a célt eléri — írja Schiller — akkor valamely megható cselekmény utánzása szükségszerűen foglalatla lesz mindazoknak a feltételeknek, amelyek az együttérzést legerősebben fölkelte. A tragédia formája a legkedvezőbb tehát arra, hogy fölkelte az együttérzést.”³⁴ S tegyük hozzá ehhez, hogy a klasszicizmus elveinek első megfogalmazása, a Xenia-harc idejére *Shakespeare árnyéka* már számonkéri a német színpadtól a polgári drámában, a polgári életkörülmények között való teljes ellaposodást :

Am honnan veszitek a gigászi, a nagyszerű sorsot,
Mely, ha az ember enyész, emberi szívet emel?³⁵

A gigászi, a nagyszerű sors hiányát Schopenhauer később, már a forradalom után, így fejezte ki : a polgár helyzeténél fogva nem tud elég magasról lebukni ahhoz, hogy bukása mélyen és megrázóan tragikus legyen.³⁶ Ilyen bukásának csak Lessing és Schiller zenije tudott formát adni egy-egy polgári szomorújátékban, de még a francia forradalom előtt és azáltal, hogy nyílt konfliktusban ábrázolta a feudális erőkkal s bukása kapcsán kérdéssé tette az egész fennálló társadalmi- és államrendet is.

Bizonyos azonban, hogy a felvilágosodás és azután a XIX. század polgári szomorújátékában, egyáltalán a polgári tragikumban elveszett a görög, a shakespeare-i és a barokk tragédia kozmikus távlata, mitikus sorsszerűsége, ehelyett előtérbe lépett az erkölcsileg és társadalmilag jobban megalapozott konfliktus, amely megfelelt a polgári irodalom nagyobb valóságközelségének, s így előre mutatott, de mint tragédia-koncepció, mint a szánalmat és félelmet, azaz önmagunkra vonatkoztatott szánalmat keltő tragikum, nem lehet a tragikum mindenkor megjelenésének egyedüli mértéke. Sem a polgárság *előtti* múltra, sem a *mi* korunkra nézve.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a tragikum sem időtlen, hanem történelmi kategória ; értelmezése korok, osztályok, körülmények szerint változik. Aristotelész vagy Shakespeare nem nézte a tragédia hatását a moralista szemével, hanem természetes és ösztönös emberi mivoltukban fogta föl a tragikus érzelmeket, amelyek a polgári szomorújáték német korhelyzetből eredő koncepciójában s a felvilágosodás egyszerűsítő és filantróp nézetei szerint a polgári élettávlat felé közeledtek.

³⁴ Über die tragische Kunst, 1792.

³⁵ Shakespeares Schatten. 1796.

³⁶ Schopenhauer : Die Welt als Wille und Vorstellung. II. kötet, 3. könyv, 37. fejezet (Zur Aesthetik der Dichtkunst): »Dazu kommt, dass von der Höhe der Fall am tiefsten ist. Den bürgerlichen Personen fehlt es demnach an Fallhöhe.«

Azon belül és abból kiindulva azonban létrejöhettek a modern irodalom első remekei, amelyek bennfoglalták a német felvilágosodás görög szépségfogalmának elemeit és ezekkel együtt, mint Lessing *Náthánjában* vagy Goethe humánus művészetének legnagyobb alkotásaiban, az *Iphigeniában* vagy a nem-tragikus *Faustban* feloldották a tragédiát, másrészt Schiller történelmi drámaiban a tragédia-felfogás egy új, hősi — de az erkölcsi vonatkozásokat megtartó — változatára mutattak példát. S példát mutattak vele a polgári szomorújátékból származó problematika hősi, történelmi, sőt mitológiai keretben való felhasználására is a német klasszikus, majd az európai romantikus drámában és azután, ezáltal az élet, a történelem, a mitológia hősei nagyobb ember- és valóságközelségbe kerültek, s érvényre jutott a polgári szomorújáték másik, normatív funkciója is, amely szerint a hétköznapi élet világát nemcsak be kell vonni a drámai valóságábrázolás körébe, hanem tükröztetni kell és lehet benne az emberi élet, a társadalom és történelem legnagyobb és legmagasztosabb kérdéseit.³⁷

³⁷ A polgári szomorújáték irodalmából lényegesek O. Walzel tanulmányai: *Vom Geistesleben des 18. und 19. Jahrhunderts*, Leipzig, 1911. (Benne: *Das bürgerliche Drama*, 142—231 p.); ugyancsak tőle: *Das bürgerliche Drama* (*Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur*, 1915.) Újabban E. Dosenheimer eléggé felületes ismertetése: *Das deutsche soziale Drama von Lessing bis Sterneheim*, Konstanz, 1949.

A magyar társadalomkritikai regény őse: »A Bélteky-ház«*

WÉBER ANTAL

Jósika sértődötten hadakozik emlékiratában azok véleménye ellen, akik a *Szutyogfalviak* szerzőjét tartják a magyar regény megteremtőjének. Fáy András regénye — *A Bélteky-ház* — mégis meglepő eredmény ebben a korban, s hogy nem innen számítjuk a magyar regény kibontakozását, annak elsősorban formai jellegű okai vannak; a regény szerkezete, tónusa, nehezen olvashatósága, az olvasóközönségre gyakorolt mérsékelt hatása. Egyébként igen nagy jelentőségű mű „az első magyar társadalmi regény”. Itt regényszerű megformálást azok a törekvések nyernek, melyek már Fáy meséiben, elbeszéléseiben jelentkeznek, s amelyek Kisfaludy műveivel együtt (novellái és vígjátékai is!) oly szervesen illeszkednek a magyar irodalmi fejlődésbe. *A Bélteky-ház* azoknak az eredményeknek az összefogása, melyek a már tárgyalt humoros novellákra jellemzőek. Ez az összefogás persze nem lehetett egészében sikeres, nem lévén meg Fáyban a regényírói talentum. Természetesen ez a kérdés nem intézhető el egyszerűen az író tehetségének korlátaival. A két generáció szembeállítását, az avulónak és az újnak, egy bizonyos keretbe kívánczolt. Ez a célkitűzés az egy-egy életdarabot felvillantó elbeszélésekben, mind a Fáy-féle didaktikus elemekkel átszótt, mind a Kisfaludy-féle művelődési szempontú beszélyekben többé-kevésbé valóra vált. Fáy regénye társadalmi regény s egyszersmind annak egy típusa, családregény. Ennek a regénytípusnak vannak már világirodalmi hagyományai, főként a XVIII. sz.-i angol irodalomban. Fáy azonban sajnos a családregények egyik felhígított válfaját, az August Lafontaine-félét vette alapul.

Az egyik leggyakrabban elhangzó vád a regénnyel szemben a laza, szét-eső kompozíció. Bánrévy György érdekes tanulmányában (*Fáy András Bélteky-háza és A. Lafontaine regényei*. Győr, 1934.) azt szögezi le, hogy Fáy komplikált szerkezeti elgondolása tudatos. Az események fejlett fokán való kezdés, az innen kiágazó visszapillantás azonban nincsen következetesen megvalósítva, többszörösen összezavarodik. Ez a fajta szerkesztésmód egyébként az addig megjelent világirodalmi szinten mozgó regényalkotásokban ritka, valószínűleg mind Lafontaine-nél, mind Fáynál a régi heroikus regények szerkesztésmódjának sok csatornán átszivárgó továbbélése. A realista regények általában szigorúan betartják az események kronológiai rendjét. Fáy kusza szerkesztésmódjának egyik frappáns bizonyítéka, hogy cselekménye vázát Vadnai Károly székfoglalójában csak 26 sűrűn szedett oldalon tudja tömöriteni.

* Részlet a szerzőnek *A magyar regény kezdetei* c. nagyobb tanulmányából. 1958 április.

A regény ellen elhangzó másik fontos vád az írói reflexiók özöne, a cselekmény kereteit szétfeszítő elmélkedések. Ez a tulajdonság Fáy régebbi műveiben is megtalálható, ilyen nyomasztóvá azonban csak ebben a nagy koncepcióban válhatott. Fáy regénye „tanregény” is, s a reformkori irodalmunkra jellemző irányzatosság Fáynál ezt az elmélkedő-didaktikus formát ölti. A hiba abban rejlik, hogy gondolatait nem tudja meggyőzően alakjai szájába adni és még kevésbé képes azokat magába az ábrázolt anyagba elrejtetni. Pedig akkoriban ismeretes Jean Paul mondása (Szalay László idézi a *Muzáron* 1833-as évfolyamában): „Der Roman soll lehren, aber nur wie die Blume durch ihren Duft, und durch ihr blühendes Schliessen und öffnen.” Fáy nem tudta ezt az elvet követni, gondolatait minden áron kimondja s így a cselekmény szükségszerűen minduntalan mellékvágányra téved. Ez természetesen összefügg azzal, hogy az itt felvetett társadalmi problémákhoz megfelelő formát találni nem tudott és a saját elképzelései, problémalátása lényeges mértékben túlnőttek művészi képességein. (Vö. az *Érzélgés és világ folyása* rendkívül eredeti elgondolásával, amely szintén ez ok miatt vált terjengőssé és formátlanná.)

A regény műfájának hallgatólagos elismerése miatt nem különösképpen meglepő az a tény, hogy Fáy közéleti eszméi propagálására a regényt is felhasználta. A minden kezdetlegesség ellenére rendkívüli gazdagsággal áradó reális megfigyelések, pontosan eltalált alakok váratlan felbukkanása azonban mégis megzavarta az irodalomtörténészeket s arra késztetett egyeseket, — a legjellemzőbb példákat említve —, hogy megkeressék a regény világirodalmi rokonait. Szinnyi Ferenc Goethe *Wilhelm Meister*-ében és a *Wahlverwandtschaften*-ben találja meg (*Novellairodalmunk Jósikáig*. Irodalomtörténeti Közl. 1911.), Szigetvári Iván pedig Manzoni-val rokonítja (*Fáy András Bélyekháza*, Irodalomtörténet, 1919).

Ami újat *A Bélyekháza* prózairodalmunk számára hozott, az elsősorban nem az újszerű, a magyar viszonyok ábrázolására alkalmas írói módszer, hanem az elbeszélésekben és novellákban felbukkanó figurák, helyzetek széles mederben áradó cselekményben való szerepeltetése. Fáy műve az első kísérlet a reformkori magyar társadalmi élet jellemző képeinek nagyarányú ábrázolására. És ebben a vonatkozásban nemcsak kísérlet. A regény alapvető elgondolásai az idők sürgetésére születtek, a regény több érdekes figurája egyenest az életből lépett ki. Százhusz esztendő távolából is úgy látjuk, hogy ez a regény olyan életanyagot halmoz fel a kusza, összebonyolódott cselekményben, amelyből szinte rekonstruálható a harmincas évek Magyarországa. Érdekesen keveredik Fáy célkitűzésében a művészi és politikai szempont: az ő sokoldalú munkásságában a művészet eszköz, a felvilágosítás, a serkentés, a tanítás eszköze. A társadalmi haladás előmozdítása, az olvasók tudatára való hatni akarás és az e cél elérésére legalkalmasabb, legmélyebb, leghatékonyabb, az igazi művészet eszközeinek érzelm és tudatformáló hatását kihasználó irodalmiság nem tud egységbe forrni. Az írói szándék és a megformálás közötti szakadék ellenére mégis a gazdag megfigyelések olyan áradata szabadul fel ebben az alakatlan, nehézkes regényben, hogy feldolgozatlan nyersanyagát tekintve ez a mű a legjobb, legátfogóbb ábrázolásra törekvő realista magyar regényekkel vetekszik.

Fáy regénye a reform-hazafiság jellegzetes terméke. Nem sokkal Széchenyi művének (*Hitel*) szenvedélyeket kavarázó megjelenése után fogott bele regényének megírásába. Széchenyi könyve illúziótlan álláspontjával, a magyar elmaradottság hirdetésével, változásokat sürgető következtetéseivel

olyan gondolatokat érlelt a magyar írókban, melyek már egy évtizede lappangtak bennük. A *Bélték-ház* gondolatilag abban különbözik a meséktől, elbeszélésektől, valamint Kisfaludy humoros alkotásaitól, hogy az ott érvényesülő bírálat itt a tudatosság fokára lép, a bírálat mélységét meghatározó szempontok szélesebb, bonyolultabb területek áttekintését teszik lehetővé. Ez magyarázza egyébként a novellaformának regénykompozícióvá való szélesedését Fáy írói működésében. Ha az élettapasztalatokat gondolati egységbe foglaló írói szemlélet egyedüli feltétele lenne a valóban művészi színvonalú regény megjelenésének, Fáy műve kiemelkedően nagyjelentőségű alkotás lenne. A műfaj belső fejlődése, a tapasztalati anyagot rendszerező, szemléletesen megjelenítő, költőileg vonzó, lélektanilag mélyreható írói módszerek kialakítása azonban egy műben, még Fáy Andrásnál nagyobb tehetséggel rendelkező írótól sem igen várható. Egyébként a széles, ellentéteiben egységes, társadalmi körkép felvázolásának lehetőségei a valóságban is részben adottak csupán. Annak a társadalmi irányzatnak a jelentkezése az életben, figurákban, gondolkodásban, amely szembeállítandó az elavult patriarkális, hanyatló régivel, még igen töredékes, elszigetelt. Azok az ellentétes erők, melyeknek rajzára Fáy regénye is alapozódik, csak egy évtized múltán bontakoznak ki világosan. Ebből következik, hogy Fáy művének legsikerültebb részei az avuló régivel foglalkoznak, az író tapasztalati anyaga itt árad a legszabadabban. A fiatalabb generáció törekvései igen tiszteltreméltóan, de sokkal sápadtabban, sokkal megfoghatatlanabban vannak ábrázolva. De nemcsak ilyen általános következményekkel jár ez a körülmény, az írói módszerek alakulását is meghatározza a regényen belül. A legtöbb erkölcsi, pedagógiai, politikai bölcselkedés éppen a pozitív szereplőkön keresztül nyilvánul meg. Fáy itt tapasztalatok, jövőbelátó írói fantázia híján csak úgy tudja szándéka szerint teljessé formálni alakjait, hogy mindazt, ami pozitív szereplői életéből, tetteikből, életviszonyaiból fakadó gondolkozásukból hiányzik, elvekkel pótolja. Így azután ez a regény a „korán jöttek” közé tartozik, ígéret, de biztató lehetőségekkel kecsegtető ígéret, lesz folytatása. Fáy *Bélték-háza* Eötvös nagy társadalombíráló regényének legfontosabb előzménye.

Az irányzatosság szerepéről is kell egy-két szót ejteni, mely a magyar próza fejlődésében igen jelentős mozgató erő. Maga az irányzatosság, változatos formákban, ősrégi tulajdonsága a regénynek, úgyszólván születése pillanatától kezdve. A pikareszk regények merészsége, mellyel az irodalomban soha nem ábrázolt társadalmi rétegek életét festi, s a fennálló társadalom életét merőben újszerű szemszögből rajzolja, lényegében nem öncélú kalandosság, nem pusztán az irodalomalattinak az irodalomba való felemelése. Cervantes halhatatlan műve éles támadás a lovagregények s egyben az évszázadokig áhitattal emlegetett eszmények ellen. A francia felvilágosodás szatirikus, parodisztikus prózái művei a feudális társadalom, a feudális erkölcsök egy-egy jellemző tulajdonságáról rántják le a leplet félre nem érthető célzatossággal. A XVIII. sz.-i angol regények a képmutatás, a fényűzés, a megvesztegetés, az elvtelenség és számos egyéb társadalmi—erkölcsi fogatkozás éles bírálatát tartalmazzák, néha a részletekben, néha az egész koncepció ezen alapul (pl. Fielding *Jonathan Wild*-ja). A szentimentális regények egész erkölcsi érték-rendet dolgoznak ki, néha bizonyos elveket propagáló, szándékos irányzatossággal (Rousseau *Emil*-je). A haladó romantika tendenciózus volta annyira közismert, hogy különös bizonygatásra nem is szorul.

A fejlődés a világirodalomban az extenzíve vagy intenzíve mélyreható ábrázolás felé közelít, többnyire külön kiemelt tendencia nélkül. Az irányzatosság akkor válik magas művészi színvonalú alkotások elősegítőjévé, amikor az író a regény központjába állított tendenciát életszerű alakok sorsában, gondolkozásában tudja érvényre juttatni. Amennyiben az irányzatosság révén a mű hősei az író nézetének szócsöveivé válnak, az ábrázolt valóság elszíntelenedik, az élet színes, gazdag ábrázolása helyett logikai sémákat kapunk. Végletes ellentmondás azonban az „irányzatosság” és külön kiemelt tendencia nélkül megalkotott regények között nincsen, főként, ha a történeti fejlődés szempontját vagy a sajátos nemzeti körülményeket tartjuk szem előtt.

A regény végtelen sok lehetőséggel rendelkezik. A műfaj kialakulása idején másodrangú szerepet tölt be az irodalmi gondolkozásban, még ott is, ahol már magas tökéletességű alkotások jöttek létre. A műfaj irodalmi rangra való emelkedése, valamint társadalmi funkciójának érvényesülése elképzelhetetlen lett volna olyan új tartalmak nélkül, melyek hordozására ez a rendkívül rugalmas forma alkalmas. Ezért a regény, kialakulása első évszázadaiban, a mesélőkedv gazdag áradása mellett, magában hordozza a világnézeti, gondolati jellegű elemek töredékeit, melyek helyenként, koronként a koncepciót meghatározóan fontossá emelkednek. Egyes időkben, egyes nemzeti irodalmakban, így a magyarban is, a regény fejlődésére döntő befolyással voltak azok a központi problémák, melyek nemcsak az irodalmat, de az egész közéletet foglalkoztatták. Nálunk azok az eszmék, melyeket Fáy András a regényben hirdet, nemhogy nem akadályozták a regényben bemutatott változtatott életanyag formábaöntését, ellenkezőleg, az eddig töredékesen felcsillanó realitáselemek művészi rendszerezésének előfeltételei voltak. Hogy Fáy regénye egyáltalán megmaradt az irodalom emlékezetében, az túlnyomórészt abból az általánosító igényű irányzatosságból fakad, amely az avuló régi sikeres rajzához segítette, amely azonban már nem vezetett — és vezethetett — olyan eredményre a jövőt képviselő fiatalok megformálásában. Egyébként a magyar reformkori prózairodalom további fejlődésében, a haladó romantika irányzatossága hatására, éppen azokban az alkotásokban közeledik a valóság hiteles rajza felé, ahol a romantikus külsőségek mögött egy-egy konkrét társadalmi jelenség irányzatosságot felderítése az író szándéka (a „titkot”, „rejtelmet” kutató bűnügyi témák életképszerű jelenetei). Az első magyar kritikai realista regény *A falu jegyzője* kompozíciójának kialakulását nehéz elképzelnünk a vármegyerendszer tendenciózus bírálata nélkül, amely elvi alapot, szilárd nézőpontot kölcsönöz az írónak, keretet, amely gazdag megfigyeléseit egységes rendszerbe fogja. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy az irányzatosság csak addig és csak úgy tölthet be pozitív szerepet egy műfaj fejlődésében, hogyha az élet lényeges kérdéseire tereli a figyelmet, ha a szerteáramló életjelenségeket egy lényeges probléma centrumába sűríti, ha nem gátolja, hanem elősegíti hiteles emberi sorsok művészi rajzát.

A Bély-házban ezek a problémák természetesen nem jelentkeznek olyan magas szinten, mint az irodalmilag valóban jelentős alkotások esetében, hiszen itt még a regény szerkezetének, stílusának kialakulásába a magyar regény fejletlen állapotából eredő tényezők is beleszólnak. A szerkezet aránytalanságait írói járatlanság, gátló irodalmi hagyomány is magyarázza. A jellemrajz következetlenségei a szegényes írói eszközök és a vállalt feladat közötti eltérést mutatják stb. Mégis meg kellett emlékezni erről a kérdésről, mert a magyar regény fejlődésének ettől a pontjától kezdve minduntalan számolni kell vele.

„Hazánk egy deli hajadon, kinek fűrtjeit, köntösét megbolygatá a vihar, s kinek öltözködésre tán idő sem vala engedve ; de a test ifjúi erőben, tavaszi virulatban díszlik s csak idő és öltözőasztalka hiányoznak neki, hogy Európa több gálás dámái közt méltó ülést foghasson” — mondja *A Béltelky-ház* egyik szereplője. Fáy regényének egyik központi gondolata foglaltatik ebben az idézetben. Hasonlatát úgy lehetne folytatni, hogy ő regényében a régi életmód rajzával a hazánkat jelképező deli hajadont öltözetének zilált állapotában kívánja bemutatni, míg a reformtörekvések gondos, oktató hangú ábrázolása Európa „gálás dámái” öltözködésének fortélyait akarja elárulni ennek a megtépett, kócos, de szeretetreméltó és nagyon szeretett fiatal hölgynek. A „nemzet csinosodása” itt szószerint veendő. Egyébként Kármán és általában a felvilágosodás emlékét nemcsak játékos asszociáció kapcsolja Fáy művéhez, hanem az az alapgondolat, amely az ő műveiket is jellemezte : a magyar elmaradottság megszüntetése, Magyarország felzárkózása Európához. Csak-hogy elődei elsősorban kulturális síkon és kulturális értelemben gondolták ezt, Fáy pedig — a reformkori társadalmi mozgalmak hatására — a kultúra segítségével a politikai és gazdasági élet fellendülését is sürgette. A két elgondolásban két történelmi korszak különbsége látható. Az „első magyar társadalmi regény” megszületése pedig szorosan kapcsolódik a művészeti élet és a közélet egyre szorosabbra fonódó viszonyához.

A regény legnagyobb erénye, a becses korrajzi elemeken, az irodalomtörténetileg érdekes tanulságokon kívül, egyes jellemek megalkotásában jelentkezik, amint már Bajza is megállapította a román-költésről szóló tanulmányában : „a character festői tehetségnek maximumát az egész magyar literatúrában, Fáy *Béltelky-házában* láthatni”. Persze nem volt nehéz regényirodalmunk akkori állapotában ezt felfedezni, az irodalomtörténet azonban igazolja, hogy a regény közvetlen előzményeiből (humoros novellák) azt fejleszti tovább, ami már ott erénynek számítható, s amit Fáytól esetleg tanulhatnak későbbi regényíróink, az szintén a karakterfestéssel kapcsolatos, sőt nemcsak ezzel, hanem a magyar élet egész sor érdekes figurájának felfedezésével s az olvasók és az író-utódok számára való továbbadásával is. A mű szereplői három csoportba oszthatók : Béltelky Mátyás és környezete, a fiatal Béltelky Gyula s az ő elveit osztó szereplők, s két epizód szereplő, akiket fontos tanulságokat nyújtó írói ábrázolásuk miatt külön kell kiemelni. Ez a csoportosítás önkényes, mindössze néhány megjegyzés elmondását könnyíti meg.

Fáy András és Kisfaludy Károly is előszeretettel rajzolták az elmaradott vidéki nemes alakját, hol a kritikus szemlélet mögött megbúvó rokonszenvvel, hol élesen támadva. Béltelky Mátyás alakja azért vált a regény legjobban megrajzolt hőségé, mert az író alakja megformálásában kettős célkitűzés vezet : meg akarja mutatni a fonák nevelés következményeit, az elmaradott életformából kinövő tulajdonságokat, melyek megfosztják minden tartalmától ezt a hívságos, lármás életet. Ez a pöffeszkedő, magyarkodó nemes ugyanakkor alapjában véve jólelkű, becsületes ember. Fáy András azt hangsúlyozza, hogy a jó emberi tulajdonságok bizonyos körülmények között eltorzulhatnak s egyáltalán nem mentik hordozójuk társadalmi értéktelenségét. Milyen mélyreható, bölcs elképzelések ezek ! Az író látja a hőse életét mozgató ellentétes erőket, részletesen boncolgatja őket, s a végső tanulságot egy életút objektív rajzában vonja le. A regénynek ez a célkitűzése minden elbeszéléstechnikai fogyatékoság, szerkezeti lazaság ellenére is érvényesül. Az ilyen nagyjénnyűen

megformált szereplő köré azután szervesen csoportosulnak a mellékfigurák: a ravasz, kedélyes Leguli (Eötvös és Jókai ügyvédfiguráira emlékeztetően), a könnyelmű Biri, a szomszédok, a dáridók, a pörösködések rajzolgatása. Béltékly Mátyás és környezetét vizsgálva szembetűnő, hogy ezek az irodalmi alakok, a közöttük szövődő viszonyok, az általuk teremtett helyzetek, a módosult körülményeknek megfelelően hányszor fordulnak elő későbbi regényíróinknál, Eötvösnél, Jókainál, Mikszáthnál (Eötvösnél a Fáyhoz hasonló irányzatossággal, Jókainál és Mikszáthnál anekdotikus formában). A hasonlóságok természetesen nem Fáy hatásának eredményeként mutatkoznak, hanem a magyar élet hosszú időig ható tendenciáira való közös rátapintás révén. Fáy András műve, folytatva a századeleji társadalombíráló novellák irányát, majd Széchenyi eszméinek hatása alatt elmélyítve azt, így válhatott előzményévé olyan regényeknek, melyekben, egészében vagy részletekben, realista törekvések érvényesülnek.

A másik csoport szereplői alkotják a Béltékly Mátyás képviselte maradiság ellentétét. Ma talán úgy fogalmaznók, hogy a fiatal generáció tagjainak sorsa mutatja a „kivezető utat”. A már említett okokból kifolyólag halványabbra sikerültek az ódon Magyarország képviselőinél. Így is érdekesek azonban, mert előrevetítik azokat a pozitív típusokat, amelyek után a reformkorban pl. Eötvös is keresgél: a művelt, humánus, széleslátókörű és hazafias érzelmű irodalmi alakokat. Főként az olyan kisebb vagy nagyobbbszabású reformerek, akik a kulturált gazdálkodásról beszélnek, érdekesek ebben a regényben (Rónapataki generális, Valkay). A magyar körülmények között ugyanis, polgárság hiányában, hosszú időn keresztül győtrő probléma a kulturált, de ugyanakkor a nemzeti érdekeket szem előtt tartó földművelés, ipar és kereskedelem kifejlesztése. Ennek hiányában íróink egy félévszázaddal később is teremtenek illúziókon alapuló irodalmi figurákat (Jókai Berend Ivánja, vagy Tóth Mihály Mikszáthnál). Rendkívül érdekes hasonlatosság található, bármennyire is furcsán hangzik, Fáy fiatal szereplői, akiket a jövőből hoz át a jelenbe, és egyes Jókai szereplők között, akik olyannak tűnnek (reformkori témájú regényeiben), amilyennek Fáy látni szeretne volna a fiatalságot annak idején. Nyilvánvaló, hogy ez elvont jövőnek és az idealizált, romantizált múltnak hasonló vonásokat kell mutatniok az írói módszerek tekintetében. A fiatal Béltékly Gyula, bölcs mentorai tanácsára, fogékony lelkének sugallatára, életének másfajta elképzelésével vonja le azokat a tanulságokat, amelyeket apja sorsa nyújt. Ez egyszerűsége az író útmutatása is a reformkori nemesi fiatalság számára. A regény végén a három fiatal fogadkozása, hogy életüket a haza segítségére szentelik, az egész mű irányának végső pontja: a jövő kapujának kitárulása. — A regény ígéretes, nagy lehetőségekkel kecsegtető voltára az is bizonyíték, hogy az itt vázolt problémákat, több-kevesebb sikerrel, küzködve idegen mintákkal, a kompozíció nehézségeivel, el-elakadozó tollal, de mégis csak ki tudta fejezni.

Már Fáy meséiben is jelentkezett némi anekdotizáló hajlandóság. A jó megfigyelőképesség, humorral elegyedve, olyan tulajdonságok, melyek alkalmas anyagra találva új és eredeti színekkel gyarapítják elbeszélőprózánkat. A Béltékly-házat olvasva szinte várható a mesékben a felcsillanó lehetőségek beteljesülése. S valóban Fáy regényének két legplasztikusabb, legolvasmányosabb megformált alakja Halkó, a kedélyes ingyenélő és Porubay, a kopott, tudós professzor. E figurák vizsgálatakor újból a magyar élet tartós jellegzetességeire kell irányítani a figyelmet. Halkó, aki magas születésű, mert

toronyban született, jó kedélyéből és gitárja pengetéséből megél, hiszen a magyar vendégszeretet asztala roskadásig rakott, jut mindenkinek betévfalát, aki élccel és dallal szórakoztatja a mulatozókat. Halkó irodalmi utódainak száma légió Jókaitól, Móricz Zsigmondig. Változnak az idők, változnak az emberek, de a Halkó-szerű alakok mindaddig élnek a valóságban és az irodalomban, ameddig létezik úri tempó Magyarországon. Talán még jelentősebb a tudós Porubay megalkotása. Irodalmi őse a tudós Kukumedóniás mester Bessenyeinél. Azok a becsületes, élehetetlen, „fizérozatlan filozófusok”, akikre jobb sors is várhatott volna hazánkban, korántsem haltak ki a XVIII. sz.-ban. Egyébként a pedáns, külön világban élő tudósok világszerte népszerűségnek örvendenek, főként a vígjátékokban. A tudós különök, epizód szereplőként, nem egyszer bukkannak fel a magyar prózában. Fáy érdeme, hogy — Bessenyeihez hasonlóan — felfedezi az esetlenség, pedáns modor mögött a becsületes, szilárd jellemet s azt, hogy a kultúra, legyen bármily avult, ha komolyan vesszük, emberségre nevel. Porubay alakja, az író részvételteli humora, a vonzó emberi tulajdonságok felfedezése, behatolás a külső tulajdonságok mögé, az emberi jellem mélyébe — nagy írói teljesítmény. Milyen kár, hogy ezek az írói teljesítmények csak részletekben jelentkeznek Fáynál és gazdagabban, művészibben, de hosszú időn keresztül az anekdota kereteibe szorulnak legnagyobbjainknál is.

A *Bélték-ház* bonyolult cselekménye az említetteken kívül a sokatígérően megrajzolt alakok sorát sodorja széles folyamában. Természetesen nem hiányoznak a gyengébben sikerültek sem, akik a regény kalandos, sablonos fordulatainak köszönhetik létüket. A regény érdemeinek és hibáinak mérlegelése után az a következtetés adódik, hogy a főérdem — Bajza megállapítása is erre utal —, a karakterfestésben található. A jól megfigyelt alakok, helyzetek azonban nem jöhettek volna létre a reformkori magyar társadalom problémáira alapozott koncepció nélkül. Ebből az írói elgondolásból ered a regénynek minden jövőbe mutató tulajdonsága. Fáy problémalátása túlnőtt saját művészi képességein, a készen vett kereteket nem tudta kellőképpen hozzáidomítani anyagához. Ezért műve, minden megbecsülés ellenére, nem tudta elérni a döntő áttörést, melynek révén a műfaj a magyar irodalmi köztudatban méltó helyre emelkedhetett volna. Azonban még így is számos olyan csíráját látjuk a magyar regény később oly változatos alakjainak, helyzeteinek, témáinak, ami arra enged következtetni, hogy Fáy a maga kezdetleges eszközeivel a magyar valóságnak a modern prózai epika számára lényeges anyagát formálta meg, sőt fedezte fel. Így pl. Eötvös „Fáytól mást is tanulhatott, nem csak alacsonyabbrendű hagyományt: hanem ősalakjában az egész megyei tipológiát”.¹ Kár, hogy a magyar regény fejlődésének további útja elsősorban nem Fáy kezdeményezésének lesz a folytatása. Fáy regénye Eötvös irányába mutat, Jósika művészete Jókai felé. Hosszú idő telik el, míg érett alkotásaiban Mikszáth Eötvös kritikai realizmusának folytatására vállalkozik. A magyar kritikai realista regényírás módszerének kialakulásához nyújtott anyagot, megfigyeléseket, ez a szerény, kezdetleges, de a műfaj fejlődéstörténete szempontjából igen fontos munka.

¹ Turóczi-Trostler József: *Eötvös József*. Opponensi vélemény. MTA. I. oszt. Közl. Bp. 1954.

Az európai janzenizmus történetéhez

ZOLNAI BÉLA

Az európai janzenizmus kutatása — Augustin Gazier (*Histoire générale du mouvement janséniste*, 1922), W. Deinhardt (*Der Jansenismus in deutschen Landen*, 1929) és A. C. Jemolo (*Il giansenismo in Italia*, 1928) szintézisei óta — öröndetesen föllendült. Nagy monográfiák jelentek meg, különösen a tizen-nyolcadik századi janzenizmussal kapcsolatban és szinte valamennyi európai országra — Franciaországra,¹ Belgiumra,² Itáliára,³ Spanyolországra,⁴ Németországra,⁵ Ausztriára,⁶ Lengyelországra⁷ vonatkozólag, sőt az orthodox Oroszországot⁸ és Romániát⁹ is bevonva a kutatási lehetőségekbe.

Amint ismeretes, a janzenizmus kutatása föltárta azt is, hogy ez a pszeudo-eretnekség milyen szerepet játszott a demokratikus mozgalmakban, a nagy francia forradalomban, az osztrák jozefinizmusban, az olasz risorgimento-

¹ G. Hardy : Le cardinal Fleury et le mouvement janséniste, Paris, 1925. — E. Préclin : Les jansénistes du XVIIIe siècle et la Constitution civile du clergé, Paris 1929. — J. Carreyre : Le jansénisme durant la Régence, Paris 1929. — L. M. Raison : Le mouvement janséniste au diocèse de Dol, Rennes 1931. — J. Sellmair : Die Pädagogik des Jansenismus, Donauwörth 1932 (bő bibliográfiával).

² L. Willaert : Les origines du Jansénisme dans les Pays-Bas catholiques, 1948. — L. Willaert : Bibliotheca Janseniana Belgica, Répertoire des imprimés concernant les controverses théologiques en relation avec le Jansénisme. Namur 1949-1952.

³ Fr. Ruffini : Studi sul giansenismo, Firenze 1943. — G. Cacciatore : S. Alfonso de' Liguori e il Giansenismo, Firenze 1944. — E. Codignola : Il giansenismo toscano, Firenze 1944. — E. Dammig : Il movimento giansenista a Roma, Città del Vaticano 1945. — E. Codignola : Illuministi, Giansenisti e Giacobini nell' Italia del Settecento, Firenze 1947. — M. Vaussard : Les Jansénistes italiens et la Constitution civile du Clergé, Revue Historique 1951, 243.

⁴ C. Alcázar : El Jansenismo en España, Congrès des Sciences Historiques 1938, I, 273, Paris, Presses Universitaires.

⁵ F. Vigener : Gallikanismus und episkopale Strömungen im deutschen Katholizismus zwischen Tridentinum und Vaticanum, München 1913. — S. Merkle : Die Kirche im Zeitalter der imperialistischen Aufklärung, Akademische Bonifatius-Korrespondenz 1934, 179.

⁶ H. Jelinek : Le comte F.-A. de Sporeck et le jansénisme français en Bohême, Revue de Littérature Comparée 1934, 56. — Eduard Winter : Der Jansenismus in den Sudetenländern, Congrès des Sc. Hist. 1938, I, 281, Paris, Presses Univ. — F. Valjavec : Der Josephinismus, München 1945.

⁷ Marie de Gonzague hercegnőnek, a későbbi lengyel királynőnek janzenizmusára már Gazier (i. m. 1924, I, 66) utalt. A lengyel publikációkról, sajnos, nincsenek adataim.

⁸ É. Turdeanu : Le livre grec en Russie (1682—1725), Revue des Études Slaves 1950, 69. — E. Benz : Die abendländische Sendung der östlich-orthodoxen Kirche, Wiesbaden 1950. (Janzenizmusról közvetlenül nem szól, de van egy fejezete a pápai primátus fölötti vitáról.)

⁹ É. Turdeanu : Les controverses des Jansénistes et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie, Mélanges offerts à M. Roques, II.

ban.¹⁰ Eduard Winter kimutatta alapvető szintézisében (*Der Josephinismus und seine Geschichte*, 1740—1848, Brünn 1943), hogy a janzenizmus a tizen-nyolcadik század második felében, a katolikus fölvilágosodással és a janzenista reformkatolicizmussal összefonódva, új virágzását élte a Habsburg-birodalomban.

A janzenizmus kutatása terén egy másik, közelebbi vizsgálatra és értékelésre váró esemény volt Paul Bénichou könyve (*Morales du Grand Siècle*, Paris 1948).¹¹ A szerző a XVII. század francia klasszikus irodalma alapján új szempontokat állít föl: a janzenizmus szembehelyezkedik a hanyatló hősi-feudális-lovagi világ (Corneille) eszményeivel, az individualizmust gyűlöli (Pascal) és az embert gyöngének hirdeti; a janzenista forrongás nem más, mint a polgári elit lázadása a királyi és pápai abszolútizmussal szemben; eretnekiség, amely nagyobb lelkiismereti szabadságot követel magának.¹²

1. Röpirat az Unigenitus-bulla ellen (1717)

Deinhardt (i. m. 19) említ egy 1717-ből való anonim német nyomtatványt, címét csomkán közli, tartalmát nem ismerteti, sőt tévesen az *Unigenitus*-bulla pusztá fordításának tartja. A nyomtatványt sikerült könyvtáram részére megszerezni. A helymegjelölés és szerzőnév nélküli röpirat címe:

Die Von Pabst Clemens XI. der Frantzösischen Geistlichkeit angemuthete aber bisz dahero mit so grosser Widerstre ung angesehene Bulla oder sogenannte Constitutio Unigenitus, mit beygefügtter kurtzen und gründlichen Nachricht Einer gelährten Feder über diese gantze Sache. Im Jahr 1717.

A brosúra mindössze 8 számozatlan levélből áll, 16 nyomtatott oldalra terjed. A publikáció célja: az érdeklődőket informálni a főjanzenista Quesnel 101 cenzurázott tételéről és az *Unigenitus*-bulla (1713) szövegéről.¹³

Paschasius Quesnel, a párisi egyházmegye papja, aki jelenleg 83 éves — írja a névtelen¹⁴ szerző — több mint negyven éve franciára fordította és épületes jegyzetekkel kiadta az Újszövetséget.¹⁵ Az erős pápai cenzúra nagy

¹⁰ Landogna: Giuseppe Mazzini e il pensiero giansenistico, Bologna 1921.

¹¹ Vö. erről bővebben Irodalomtörténet 1957, 1.

¹² A janzenizmus magyarországi irodalmából legyen szabad saját kutatásaimra is hivatkoznom. Ezek között A janzenizmus kutatása Középeurópában c. publikációm példányai (Kolozsvár, 1944, 188. lap) legnagyobbbrészt elpusztultak a háború alatt. Vö. még: Ungarn und die Erforschung des Jansenismus, különny. a Deutsch-slavische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten c. tanulmánykötetből (Ed. Winter-Emlékkönyv), Berlin 1956, 107-156. — B. Zolnai: Die geistige Bedeutung des Generalseminars von Pressburg für Ungarn und die slavischen Völker, Zeitschrift für Slavistik, I, 105. — A jözefinizmus Róma-ellenes egyházpolitikájáról vö. T. Ványó: Das Archiv der Konsistorialkongregation in Rom und die kirchlichen Zustände Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jhs., Festschr. des Staatsarchivs, Wien 1949, I, 151. — Rákóczi janzenizmusáról: Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok, 1956, 68. — Zolnai Béla: Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez, Irodalomtörténet, 1957, I. — Zolnai Béla: Pozsony és a jözefinizmus, Irodalomtört. Közl. 1957, 202.

¹³ Az *Unigenitus*-ról vö. Gazier, i. m. (1923) I, 234.

¹⁴ A szerző nevét nem tudtam megállapítani. Holtzmann és Buatta nem ismer ilyen című művet. Van ugyan egy hasonló című (Die Bulla Unigenitus oder Clementis XI. Constitution wider die Anmerkungen P. Quesnel ... Ulm 1717), de ezt a kiadványt nem sikerült megszerezni. Szerzője (HB. szerint fordítója): Gottfried Hecking. Erről az ADB. nem tud.

¹⁵ Quesnel 1634—1719 élt. Vö. róla: Reusch: Index der verbotenen Bücher, II, 724 stb. — Quesnel munkájának első része 1671-ben jelent meg Abrégé de la morale de l'Évangile ou Pensées chrétiennes sur le texte des quatre Évangiles pour en rendre la lecture et la médi-

irodalmat támasztott Quesnel körül. Előkelő püspökök és theológiai fakultások adták hozzájárulásukat Quesnel publikációjához. A pápai bulla mégis elítéli a könyvet, mintha tévedésekkel volna tele: »... disz Buch mit ihren sogenannten Irrthümern als die grösste Ketzerey verfluchte und verdammte ...«

Ebből a pár mondatból nyilvánvalóan kitűnik a német röpirat filojanzenista érzülete. Itt adja aztán a brosúra a latin nyelvű *Unigenitus*-bulla német fordítását („Der eingebohrne Sohn Gottes ...”), amely a füzet hatodik levelén kezdődik és a tizenharmadik oldalon végződik. A további szöveg ismét a névtelen szerző műve.

A bulla tartalma közismert, mégis jónak látom, a továbbiakkal való kapcsolat miatt, némely mozzanatára emlékeztetni. A pápa figyelmezteti a híveket, hogy óvakodjanak a hamis prófétáktól, akik bárány képében jelentkeznek ... (Ez a valóban jámbor janzenistákra vonatkozik.) Kárhoztatba döntő szekták a szentség látszatába öltöznek ... Elferdítik az Írás szövegét. ... A bulla Quesnel művének 1699-es kiadását említi az előbbiekkal kapcsolatban; hasonlóképpen egy 1693–1694-ből való kivonatot. A mű azért oly veszedelmes, mert rejtett formában terjeszti a nehezebben fölismerhető tév-
tanokat ... A legkeresztényibb király, maga Lajos kérte a pápát, hogy legyen segítségére az eretnek-tanok kiirtásában ...

A bulla által kárhoztatott tételek közül említsük meg a következőket: 1. A kegyelemvesztett lélek képtelen a jócselekedetekre; 7. minő boldogság az újszövetségben élni, amikor Isten ajándékozza nekünk azt, amit követel tőlünk! (ez az ingyenes malasztra vonatkozik); 10. a kegyelemnek semmi sem állhat ellen; 11. a malaszt parancsol és végre is hajtja, amit parancsol; 13. ha Isten valakit üdvözíteni akar, akkor az emberi akarat ezt nem gátolhatja meg; 19. a malaszt nem más, mint Isten mindenható akarata; 27. a hit maga is ajándék; 39. malaszt nélkül tévelyeg az akarat; 47. az engedelmes-ség nem ér semmit, ha nem Isten szeretetéből fakad;¹⁶ 58. szeretet nélkül nincs sem Isten, sem vallásosság; 67. a szolgálai félelem Istent zsarnoki, igaz-ságtalan, könyörtelen Úrnak képzei; 80. a biblia olvasása mindenkire köte-lező; ¹⁷ 92. inkább az exkommunikációt szenvedni, mint az igazságot elárulni; stb.

Nyilvánvaló ebből a néhány kiszakított mutatóványból a katolikusságát hangoztató, de janzenista Quesnel indexre helyezett tételeinek rebellis, eret-nek szelleme, amellyel a bulla német fordítója és kommentátora rokonszen-vezett.

A bulla végső sorai nyíltan megnevezik a *janzenizmust*, mint többször kárhoztatott eretnekséget. Ehhez a névtelen röpirat szerzője a következő lap-

tation plus facile à ceux qui commencent à s'y appliquer címmel, a Châlons-sur-Marne-i püspök approbációjával. Újabb kiadásai (1686, 1693) Le Nouveau Testament en françois, avec des réflexions morales sur chaque verset címmel jelentek meg. A munkát 1708-ban pápai breve eltiltja. Az *Unigenitus*-bulla (1713) kárhoztatja Quesnel 101 propozícióját. A bulla követ-keztében újra föllángolt hitvita a XIX. század elejéig eltartott ... A jezsuita Colonia anti-janzenista szótára, amelyet Anversben Louis Patouillet kibővítve újra kiadott (1752, 5. kiadás), az I. köt. 5–8. lapjain és a III. köt. 233. lapján foglalkozik Quesnel művével, megtagadva tőle még az approbációk érvényességét is.

¹⁶ Erről a kérdésről írta, a skolasztikusok ellen fordulva, az Isten szeretetét követelve, Boileau híres XII. költői levelét (De l'amour de Dieu).

¹⁷ Ismeretes, hogy az Egyház tiltotta a biblia szabad olvasását, a tévelygéstől féltve híveit. A biblia-magyarázó Rákóczi és Mikes túltették magukat ezen a tilalmon.

alatti jegyzetet fűzi, ami maga is eretnek megjegyzés: „Die Jansenisten sind Catholisch; nur [?!] in der Lehre von der Gnadenwahl [ez a szó maga is gyanús!] folgen sie dem Cornelio Jansenio (der Bischof zu Ypern in Flandern gewesen) und Anno 1638 gestorben: Welcher sich auf den Augustinum bezieht und in der Lehr von der Gnadenwahl und den Gnaden-Mitteln in der Bekehrung den Reformirten sehr nahe kam ...”

A bulla összefoglalólag kijelenti még, hogy a Quesnel munkájában közzétett biblia-fordítás sok helyen megegyezik a Mons-ban megjelent (híres és hírhedt) bibliafordítással, amely utóbbi viszont eltér a *Vulgata*-tól, tehát az Egyház által kanonizált szövegtől.

A bulla szövege azzal végződik, hogy aki a pápai decretum ellen cselekszik, az nemcsak Isten, hanem Péter és Pál apostolok haragját is magára idézi ...

*

A bullához fűzött kommentárjában elmondja a névtelen szerző, hogy Quesnel — aki a főjansenista Antoine Arnauld-val nagy barátságban élt, és akit a janzenisták mentettek ki a börtönből — üldözői elől Amsterdamba vonult vissza, ahol sokáig világi ruhában járt ugyan, de mindvégig megmaradt katolikus vallása mellett. Minthogy azonban — regisztrálja tovább az ismert eseményeket a röpirat szerzője — Quesnel könyvét nemcsak előkelő püspökök engedélyezték, hanem maga Noailles kardinális, Páris érseke is: a bulla nagy föltűnést keltett az egész katolikus világban. Sok katolikus mint bosszantó dolgot visszautasította és cáfolatai¹⁸ jelentek meg Francia- és Németországban, valamint Hollandiában ...

Sokan csodálkoztak azon is, hogy Quesnel könyve miképpen lehet telve tévtanokkal, mikor nemcsak Noailles kardinális engedélyezte, hanem elődje, Franciscus de Harlay is, aki halálos ellensége a janzenizmusnak! (Ennek bizonyítékául tegyük hozzá, hogy Sainte-Beuve is kiemeli Harlay „perfid” viselkedését a Port-Royal-lal szemben; Quesnel egyik levelében pletykát közöl Harlay könnyedebb erkölceiről, Arnauld pedig a sátán miniszterének nevezi Harlay-t; Gazier ugyancsak a Port-Royal perfid ellenségének jellemzi őt.)

A Szentszék megmarad álláspontja mellett — írja a röpirat — és Noailles kardinális elejtését követeli a királytól. XIV. Lajos erre — a névtelen szerző szerint — levelet ír a pápához. Minthogy erről a furcsa levélről sem Voltaire (*Siècle de Louis XIV*, ch. 37), sem Sainte-Beuve (*Port-Royal*), sem Gazier (*Hist. du mouv. jans.*) nem tudnak, sőt mind a három történetíró a janzenizmus elkeseredett ellenségének jellemzi XIV. Lajost, a Port-Royal des-Champs lerombolóját, — álljon itt a német brosúra által közölt állítólagos levél szövege:

Heiliger Vater!

Mein Staats-Rath und mein Gewissen lassen mir nicht zu die von Euch wider den Cardinal de Noailles dessen Leben und Aufführung so rein und untadelhaft als seine Lehre gethane Vorschläge anzunehmen. Ein National-Concilium deswegen zu halten dörfte von Euer Interesse gar nachtheilig seyn. Derhalben wird Euer Heiligkeit die Güte haben sich entweder über dero Constitution selbst zu erklären oder die Erklärungen des Cardinals de Noailles anzunehmen: Damit der Rubestand in meinem Königreich wiederum hergestellt werde welches durch Eure Constitution einiger massen zerrüttet worden. Ich bin etc.

¹⁸ A német szövegben: etwas Ärgerliches és Widerlegungen, ami nyilvánvalóan elárulja a szerző pápaellenes állásfoglalását.

A címzett: a pápa. Az aláíró: XIV. Lajos. A levél — amennyiben hiteles — érdekessége, hogy nem kevesebbet kíván a pápától, mint azt, hogy „magyarázatot” adjon a saját bullájáról (ez a magyarázat nyilván enyhébb lett volna, mint a bulla), vagy pedig fogadja el a párisi érsek álláspontját! Az is kitűnik a levélből, hogy XIV. Lajos királysága nyugalmát félti a bullától . . . XIV. Lajos a levél szerint nem várt mást a pápától, mint hogy utólagos magyarázkodásával tegye lehetővé a bullát visszautasító véleményeknek az Egyház részéről való elfogadását. Ez a Vatikán teljes visszakozását jelentette volna.

A pápai udvar unszolására — folytatja a német röpirat — a király mégis elejti Noailles kardinálist, aki azonban továbbra is vonakodik elfogadni a bullát és nemzeti zsinattal fenyegetőzik, úgyhogy XIV. Lajoshoz többé beocsátást sem nyer.

A király Amelot-t küldi a pápához és kieszközli XI. Kelemtől az engedélyt, hogy bizonyos föltételek mellett a francia klérus szabad nemzeti zsinatot tartson a bulla ügyében.

Voltaire és a történetírás egészen másképp jegyezte föl Amelot római követségét (1714—1715). Le Tellier, a király jezsuita gyóntatója¹⁹ inspirálta XIV. Lajost arra, hogy Amelot-t a pápához küldje, még pedig abból a célból, hogy kieszközölje egy nemzeti zsinat engedélyezését, amelynek az lett volna a célja, hogy Noailles kardinálist állásától megfossza . . . Le Tellier elképzelésében a „gallikán” zsinat antigallikán határozatot hozott volna! A dolog tehát éppen ellenkezőleg történt, mint ahogyan a német röpirat állítja: a nemzeti zsinat terve, a király auspiciuma alatt, nem a pápa ellen irányult, hanem éppen a pápai bulla érdekében fogant.

A Napkirály halála (1715) után — a röpirat szerint — hidegül a viszony a francia udvar és a Szentszék között. A régens kevésbé kedvez a pápának és Noailles kardinális ismét hatalomra jut. Annyira, hogy mikor De la Tremouille kardinális a Vatikánban átadja megbízó levelét, a pápa állítólag sírva fakad: „... so dass der Pabst ... wegen des veränderlichen Zustands in Frankreich sollte Thränen vergossen haben.” A bulla miatt száműzötteket visszahívják: Quesnel is visszatér Franciaországba. A megfélemlítettek immár szabadon beszélnek . . . A régens több püspököt ünnepélyesen visszahelyez állásába. Noailles kardinális a francia egyházi tanács elnöke lesz. A párisi teológiai fakultás Noailles kardinális jelenlétében (1715 okt.) egyhangúan elutasítja a *Constitutio*-t, — jelenti örömmel a röpirat. Azt is elhatározzák, hogy a jövőben csak a parlament engedélyével szabad pápai határozatokat Franciaországban kinyomatni. (Előfutára ez a határozat a jozefinista egyházpolitikának, amely a pápai bullák kihirdetését *placetum regium*-tól fogja majd függővé tenni.)

A spanyolországi Salamanca egyeteme szintén elvetette a bullát — regisztrálja kiérezhető örömmel a röpirat — és pedig két okból: mert az *Unigenitus* Quesnel-en keresztül elítéli Augustinus és Szent Tamás tanait; és mert kiadása előtt nem kértek véleményt a négy vezető egyetemről (Salamanca, Páris, Bologna, Louvain).

A röpirat a dolgok elmérgesedése miatt a pápai udvar merevségét (Härtigkeit) vádolja. 1716-ban a pápa a régensherceget fölszólítja, hogy lépjen közbe tekintélyével Noailles kardinális ellen, akitől a Vatikán vagy három

¹⁹ Vö. róla *Benyák Bernát* magyar piarista följegyzéseit. Olv. *Suzanne Bácskai*: Un adepte hongrois des lettres francaises: Le Père Pieux Bernard Benyák (1745—1829). Le souvenir d'Athalie et l'influence du jansénisme dans son oeuvre, Szeged, Études Françaises, 1939.

hétén belüli meghódolást kíván, vagy a bíboroskalap visszaküldését követeli ... A régensherceg azonban tudatja Noailles kardinálissal, hogy ne fogadja el a pápai breve-t.

A névtelen szerző ezután örömmel utal a franciák által hangoztatott gallikán szabadságokra²⁰ (Kirchen-Freyheit), amelyek már — amint ismeretes — a tridenti zsinat határozatainak elfogadásánál is nehézségeket támasztottak a központi római hatalom elé: „... die Frantzösische Geistlichkeit dem Pabst keine absolute Kirchen-Herrschaft zugestehet und das Recht haben will in Kirchen-Sachen bey Versammlung der gesammten Geistlichkeit ohne den Pabst einen Schluss zu fassen.” Francia részről — fejtegeti tovább a szerző — már a bázeli zsinat idején (1431-1449) a következő proposíciókat hangoztatták (a röpirat vastag betűkkel kiemelve közli ezeket):

Der Pabst hätte in politischen Sachen über keinen Fürsten, wenn er gleich ein Ketzer wäre, zu befehlen; Der Pabst müste sich nach den Conciliis richten, welche über ihn wären; Er hätte auch keine Infallibilität, wenn nicht ein consensus der gantzen Kirchen dazu käme. Endlich solte der Pabst die Macht nicht haben, die Bischofthümer und andere geistliche Stellen zu besetzen; weil es genug wäre, dass er die Ehre der blossen Confirmation behalten solte.

Ezek a proposíciók — *concilium supra papam*, az *infallibilitas*-hoz szükséges *consensus*, a püspökök kinevezési joga, melyek a gallikanizmus számáján mint követelések szerepelnek, de voltaképpen a fölvilágosodás közismert fegyvertárából valók, nagy népszerűségre fognak jutni a jozefinizmus irodalmában. Ezekre a tételre kellene emlékezni a pápaságnak — figyelmeztet a röpirat — mindannyiszor, mikor más tételeket kiátkozni akar, vagy Franciaországgal kerül konfliktusba! A röpirat ezután XII. Lajos példájára hivatkozik, aki II. Gyula pápa kiközösítési fenyegetésével szemben — Luther harcát megelőzve — pénzérmet veretett ezzel a fölírással: *Perdam Babylonis Nomen*. És a röpirat hozzáteszi: „Ich will die babylonische Hure so zerstören, dass man ihres Namens nicht mehre gedennen soll.”

Ami a *babiloni parázna* kifejezést illeti, ez itt nyilván Rómára vonatkozik. Az ókorban erkölcstelenségéről hírhedt Babylon (vö. Herodotos I, 181) nevét már időszámításunk első századaiban átvitték Rómára. János Jelenésekről való könyvének 17. fejezete arról szól, hogy a veres fenevadon ülő babyloni parázna nő a Bárány által legyőzetik ... Babylon neve egyébként a franciában szimbolikusan 'bűnös nagyváros' jelentéssel is bír.

A brosúra úgylátszik protestáns eredetű, mert a következőkben a római katolikusokról mint kívülálló látszik beszélni és már-már teljes „lutheri” schizmát lát föllépni Franciaországban: szakítást Rómával, ami ellen pedig éppen a janzenisták tiltakoztak a leghevesebben:

Zu wünschen wäre, dasz in und durch diese Sachen den Römisch-Catholischen die Augen möchten besser aufgehen, um das Joch der Gewissens-Dienstbarkeit des Päbstlichen Stuhls zu erkennen und abzuwerffen; welches mit Frankreich, und wer weisz, ob nicht auch mit Sicilien, leicht vollends geschehen könnte, und wohl einmahl geschehen wird, ehe man sichs versieheth. Wie dann bedenklich ist, dasz schön im vorigen Seculo ein gelchrter Frantzoz die Worte Offenb. XI, 13. »Der zehende Theil der Stadt fiel«²¹ dahin gedeutet, dasz Frankreich mit dem Römischen Hof brechen, und die Gestalt der Religion in dem Königreich gantz ändern werde. Der Päbstliche Stuhl mag zusehen, dasz im nicht das Jahr (1717), welches ohne dem gar ein bedenkliches Jahr, das viel nach sich ziehen möchte, ein gleiches, oder noch ein Härteres versetze,

²⁰ Vö. *Zolnai Béla*: A gallikanizmus magyarországi visszhangja, Bp. 1935.

²¹ János Jelenésekről: „És lőn azon órában nagy földindulás és a városnak tizedik része elesék...” (Károli).

als dessen Härte sich just vor zwey Seculis Anno 1517. durch Lutheri und Calvini Gegen-Stand über den Hals gezogen. ENDE.

A szakítás Páris és Róma között nem következett be ... A protestantizmus franciaországi lehetőségeire való fönti célzás kapcsán legyen szabad még arra utalni, hogy a protestánsokkal való unió mellett fölmerült a XVIII. században a janzenista-gallikánok és az anglikánok egyesülésének terve is. (Vö. E. Préclin, *L'Union des églises gallicane et anglicane*, Une tentative au temps de Louis XV. Paris, Gamber, 1928.)

Az *Unigenitus*-bulláról szóló német röpirat mindenképpen figyelemre méltó mozzanat a janzenizmus európai életében.

2. Bertalanffi Pál *Siralmas panasza* (1750)

Irodalmunk történetírásában (Pintér, IV, 1931, 127) Bertalanffi Pál éppen csak hogy említést kap, a „jézus-társasági hitszónokok” között. A Magyar Irodalmi Lexikon (1926) már többet tud róla: Szinnyei alapján regisztrálja, hogy 1706–1763 élt és több vallásos tárgyú munkának szerzője. Szinnyei szerint hét évig magyar hitszónok volt Bécsben, ahol ő prédikált először magyarul (1745).

Bertalanffi bekapcsolódik a tizennyolcadik századi janzenizmus témakörébe.

Bécsben jelent meg, Trattnernál, 1750-ben, azután Kassán is, 1761-ben, a jezsuita akadémia betűivel, Bertalanffi Pál vallásos költői munkája:

A Nagyra Vágyó Világ Fiának Az embernek változó Sorsáról siralmas Panaszsa: Ki Midőn a külömb-féle Vallásu jó Baráti néhol igen tökéletlenül vigasztalnak, A Menynyei Géníus közökbe elegyedvén, minynyájokat az üdvösséges Igasságnak ismeretére oktattyta. — Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár: „95621” (1761). — Tüll Alajos, Bertalanffy Pál, Pécs 1931. — Tóth László, Századok, 1932, 99.

Bertalanffit, a teológiai és morális kérdéseket megverselő jezsuitát a francia Louis Racine-hoz lehet hasonlítani, aki hosszú tankölteményt írt a malasztról. „Ádám vétke” természetesen Bertalanffi világnézetében is sarkpontja a halandók földi és égi sorsának(6). Mikes panaszkodott, hogy menyinyi bajt szerzett nekünk Ádám vétke ...

Tudós jegyzeteket is fűz döcögő verseihez Bertalanffi. Hivatkozik például a katolikus humanistára, Justus Lipsiusra, aki egyébként Zrinyinek is kedvenc olvasmánya volt(8). Elismeri a pogány Plató bölcsességét(9). Persze az igazi bölcsesség nem azonos a tudós dölyfösséggel, amely elbódítja az embert.

A tudomány után
Mód nélkül indulván (13).

Közhely ez és Bertalanffi, a racionális század gyermeke, bizonyára nem érezte olyan mélyen át, mint Pascal, aki a bölcsességet gyermekességnak ítélte, Mátét idézve (18,3): *Nisi efficiamini sicut parvuli*, — de akinek mértéktartásával mégis párhuzamba állítható a Bertalanffi „mértéket értő” erkölce:

Si on soumet tout à la raison, notre religion n'aura rien de mystérieux et de surnaturel. Si on choque les principes de la raison, notre religion sera absurde et ridicule. (Pensées, 273).

A Világfi, a verses vitatkozók egyike Bertalanffi könyvében, Juvenalis satíráira hivatkozik és hisz a vak Fátumban(17). Az igaz keresztény Jámbor azonban, aki mögött maga a szerző rejtőzik, nem fogadja el a Fátumot és a

világi bölcsek kényelmes találmányának tartja (21). Helyette az isteni kormányzást hiszi:

Tőle van természet,
Fátum és történet.

Bertalanffi célja nyilván nem esztétikai gyönyörűségek alkotása. A vers kellemessége (ha ugyan az övé kellemesnek nevezhető) csak arra való, hogy az igazságokat édes formában, hathatósabb erővel propagálja a vallás-ihlette költő. A „szerencse” csak üres név, nem jelent semmit sorsunkban (37). A „tévelygő és negédes” Világ Fia Istennek tulajdonítja a kárhozatot és nem hisz az érdemszerzésben (43). Ez a janzenistáknak és más predestinációs-hitűeknek is a véleménye, de Bertalanffi ezeket nem említi és a balvéleményt egyedül a világi bölcsek számlájára írja, akik szerint:

Öröktől úgy akarta
Isten s számot nem tarta
Se jó s rossz tétünkre
Avagy más létünkre.
Nem nézte ám mit tennénk,
Vagyis mit érdemlénénk,
Hogy a szerént lenne
A végezés benne.
Hanem kedvét követte,
Mikor öröktől tette
Rólunk Decretomát
És sorsunk osztását.

A világi bölcsek tehát, akik Bertalanffi szerint hívő lelkek, Istent személyes bírónak, sőt nem is bírónak, hanem játékos autokratának^{21/a} képzelik... Ez a vád illette a janzenistákat is. Mit felel erre Bertalanffi verssorozatában az okos Jámbor? Azt feleli, hogy pogány hit ez a vak Praedestinatio! Szabad az akaratunk ... (46). Az ember akaratja

Tészen sok dolgokban
Választást szabadon:
Akartunkat nézelte
Isten és úgy rendelte
Mi üdvösséginket,
Sokféle ügyünket. (47).

Nem vagyunk tehát rabok és Isten nem tyrannus! (50). Bertalanffinak ez a konklúziója. A Világ Fia azonban makacsul kitart „gyermekes” hiedelme mellett, amely szerint a „*Praedestinatio* egy kemény *natio*” (53). Az istenes, okos Jámbor, valamint a Mennyei Génus tagadja, hogy Isten lenne a bűn oka. Ő csak megengedi a bűnt:

Bár Isten bűnt nem tehet,
De az tőle meg-lehet.
Hogyha Világ bűnhődik,
Bűnével büntetődik. (75—76).

Nyilvánvaló, hogy Bertalanffi az élet és a morál legfontosabb, centrális problémáját látja ennek a kérdésnek elintézésében. Ez a tény magyarázza egyébként azt is, hogy a janzenizmus olyan mélyen be tudott hatolni az

^{21/a} Vö. hasonlóképpen: „*Dieu s'amuse*” (*André Gide*, *Les Faux-monnayeurs*, 1925, 319 és 122). — Ez a fölfogás, Mikesnél és Rákóczinál is, visszavezethető az ovidiusi szövegre: „*Ludit in humanis divina potentia rebus*” (*Ex Ponto*, IV, 3, 49). — Egy magyar költő írta 1931-ben: „Az Isten játszik.”

emberek életébe, családok hagyományává lett és még ma is élő világnézet Franciaországban, amint André Thérive, Marcelle Tinayre, Francois Mauriac, Henri de Montherlant (*Port-Royal*, 1954) alakjai dokumentálják.²² Ez magyarázza Szent Ágoston évezredes aktualitását is. Mindkét oldalról, katolikusok-jezsuiták és protestánsok-janzenisták állandóan reá hivatkoznak. Bertalanffi verses művében is „a menynevei Genius Sz. Ágoston doktornak szavaival felel erre a kérdésre”:

Embernek szabadsága
Mindenre igen drága,
Azt Isten nem köti,
Se nem erőtetí... (87)

A „nem erőtetí” nyilván a *gratia efficax* tagadása népies formában... Az előttünk folyó hitvita egyik eredménye az lesz, hogy a „bizonytalan hitű Világ Fia az igaz hitre térvén magát telylyesen az Isten kormánya alá adgya” (127). Azután a „hitetlen Világ Fia is meg-ismeri az igaz Istent és béveszi az ő szent hitét” (129). Végül pedig a „tévelygő Világ-Fia is megtér”, kijelentve, hogy

Isten is üdvözülni
S menynyekben részesülni
Akar minynyájunkat,
Mint szegényt s gazdagot:
Hát mint van kárhozatra
Ember praedestinálva?

Meg is tagadja — régi jó hitvitázó nyerseséggel — az ördög „cinkosának”, Calvinus Jánosnak „maszlagját”, lelki „galibáját” (134)!

Nem mondja ki határozottan, de sejteti, hogy a jámbor pogánynak több reménye lehet az ödvösségre, mint a bűnös igazhitűnek:

E muló élet után
S végső itélet napján
Sok pogány nem úgy fél,
Mint hiv, ki rosszul él.

Az érdemszerzésnek állítása és az ingyen üdvözítő kegyelem tagadása a versezet végén ismét megszólal, janzenizmus-ellenes szellemben:

Jaj, nézni nagy bűnünket,
Vagy pedig érdemünket;
Már büntet, már próbál.²³

Kétségtelen, hogy Bertalanffi poémájának nagyobb teológiai hatása lett volna, ha igaz költő hullatja keblének mennyei mannáját. De így is, dadogó nyelvén, hangos dokumentuma annak, hogy a kontraverziák distinkciói szárnyat tudtak adni a prózának és hogy magyar író is költészetre ihletett a predesztináció és a malaszt századokon keresztül vitatott problémája.^{23a}

Nem véletlen, hogy a janzenizmus kutatása annyira föllendült a huszadik században. A történetírást a mindenkori jelen társadalom determinálja...

²² Jean Schlumberger janzenizmusáról vö. újabban: *Gyergyai Albert*: Nagyvilág 1958, 34.

^{23/a} V. ö. Poesies sur la Constitution Unigenitus, Villefranche 1724. — Quesnel machie... en vers burlesques, Amst. 1741.

²³ Próbára tesz.

A múlt állandóan fejlődik. (Az ókorszemlélet változásairól vö. a *Vers un nouvel humanisme*, Paris 1937 c. kötetben megjelent tanulmányomat.)

Miképpen a reneszánsz korszaka a múlt század közepének szépirodalmában, történetírásában és művészetében valóságos élményként szerepelt, úgy inspirálja most a janzenizmus a regényt²⁴ és a tudományt azokban az országokban, ahol a janzenizmus nagyobb szerepet játszott. A modern francia regény számára a janzenizmus nem csupán történelmi témát szállít, hanem tükröződésre váró társadalmi jelent is nyújt. A történelmi kutatások számára a janzenizmus első virágzása, a tizenhetedik században, és második virágzása a fölvilágosodás korában, még sok lehetőséget rejteget. Mai szerepe, bár inkább csak másodlagos élmény, szinte harmadik virágzásnak nevezhető.

Az a tény, hogy a janzenizmus története drámai jelenetekben gazdag, minden forradalmi mozgalomra jellemző. A janzenizmusnak azonban van valami különös vonzóereje. Először Sainte-Beuve érezte ezt, aki életéből húsz évet és erudíciójának teljességét a Port Royal-nak szentelte (1840—1860).

Az üldözött janzenizmus ideológiája megtalálható az Egyház nagy szentjeinél és a nyílt herezisekben. A providencia és a malaszt kérdése, mihelyt fölvetődik, megoldhatatlannak nyilvánul... Eugenio d'Ors a barokról szóló könyvében írja, hogy Pelagius sohasem győzhető le teljesen a keresztény fölfogásban. A janzenizmus belső ellenmondása már a születésénél kezdődik: az, akiről elnevezték, sohasem szándékolta eretnekséget alapítani. Jansenius, akit sohasem átkoztak ki, harcos ultramontán volt, a pápai csallhatatlanságról tett nyilatkozatát és az erre vonatkozó dogma-definícióját a Vaticanum is elfogadhatta volna, — amint Gazier megjegyzi (I, 45).

Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a börtönökkel sújtott, sok üldöztetést szenvedett, hősi magatartású janzenizmus több rokonszenvet keltett maga iránt, mint a többi herezisek. Nem állott rendelkezésére világi hatalom, nem viselt vallásháborúkat és csupán a jozefinizmus idején támogatta őt az Állam, de nem vált elnyomottból elnyomóvá és nem lehetett államm-vallássá akkor sem, mert ragaszkodott hű katolicizmusához. Prohászka Ottokár naplójában tiszteletre méltó és tiszta erkölcsű kereszténységnek nevezte a janzenizmust, amelynek történetét szerette volna megírni.

A janzenizmus érdekessége, hogy a római Egyházat vissza akarta vezetni az első kereszténység politikátlan állapotába és éppen a réginek ezzel a restitúciójával lett *devotio moderna*: a fölvilágosodás századában haladó reformkatolicizmus. A legbuzgóbb protestáns-üldözőkből a tolerancia toleráns védenői lettek, antiracionalistákból („le coeur a ses raisons”) aufkláristák.

Az Állam és Egyház harcában vállalt politikai szerepe, a fölvilágosodással és a pápa világi hatalmát korlátozó febronianizmussal való szövetségi kapcsolatai megszerezték a janzenizmus számára a világi történetírás²⁵ meleg érdeklődését. Ilyenképpen a janzenizmus kutatása még sok újat hozhat napvilágra.

(1958. február)

²⁴ Raffy Ádám A léleklátó c. regénye (1937), amely Franz Mesmer (1734—1815) életét dolgozza föl, a II. és III. fejezetben egy jezsuita kolostor dialektikai óráját mutatja be, ahol a janzenizmus és molinizmus fölött vitatkoznak. Az eruditus szerző érezteti, hogy a fátum problémája (a Port Royal állítólagos csodái, Lisszabon pusztulása, az ember helyzete a világ-egyetemben) a század társadalmi életében milyen mélyen gyökeret vert.

²⁵ Vö. pl. Fr. Heer: Europäische Geistesgeschichte, Stuttgart 1953, 480.

Petőfi chez les Russes (XIXème siècle)

ZÖLDHELYI ZSUZSA

Alexandre Petőfi est au nombre de ces poètes qui encore de leur vivant connurent la gloire mondiale. Dès 1845—46, lorsqu'en Hongrie sa renommée n'en est qu'à ses débuts, un important recueil de ses poèmes est traduit en allemand.¹ Ces premiers traducteurs de Petőfi et Kertbeny en particulier, remplissent un rôle de première importance, car ils ne révélèrent pas seulement Petőfi, au grand public allemand mais ils rendaient ses oeuvres accessibles à d'autres peuples. Durant de longues années, les traductions de Kertbeny remplacèrent les textes hongrois originaux pour les traducteurs français, suédois, et en partie pour les traducteurs italiens et anglais.²

Cependant un assez long laps de temps sépare les premières traductions allemandes de Petőfi et la première mention de Petőfi dans la presse russe, du moins celle dont nous ayons connaissance. Il est vrai que nous possédons une donnée laissant supposer que la première traduction russe de Petőfi a vu le jour parmi les émigrés politiques russes. Kertbeny écrit dans son journal qu'il a montré à Paris en 1847, des traductions de Petőfi à Bakounine et que d'autre part un certain Golovin, émigré russe avait traduit quelques poèmes en russe.³ Mais que jusqu'à ce jour il n'avait pas réussi à savoir ce qu'étaient devenues ces traductions, ou si elles avaient paru dans quelque journal russe. Nous savons aujourd'hui que Golovin a effectivement séjourné à Paris en 1847, et qu'il avait par la suite des relations avec des émigrés hongrois — en particulier avec la société de Ferenc Pulszky.⁴ Cependant la question des traductions de Golovin demeure hypothétique, tant qu'on n'en trouve pas de texte — et ainsi, actuellement nous devons encore situer autour de 1850 le début de la littérature en Russie ayant trait à Petőfi.

Selon toute probabilité deux circonstances ont contribué au fait que Petőfi n'a été connu que si tard des lecteurs russes : tout d'abord l'ignorance de la langue hongroise (probablement les premières traductions allemandes n'ont pas attiré l'attention des traducteurs russes, peut-être ne parvinrent-elles

¹ József Turóczi-Trostler : Données sur la portée de l'oeuvre de Petőfi dans le monde. Publications de la section des Lettres de l'Académie des Sciences hongroises, VII. 3—4: 270.

² J. Turóczi-Trostler : o. C. p. 306.

³ C'est Monsieur J. Turóczi-Trostler, académicien, qui a attiré notre attention sur ce fait.

⁴ Cf : Lettres conservées parmi les manuscrits de la bibliothèque Széchenyi (György Belia a attiré notre attention sur elles).

même pas jusqu'en Russie). La seconde raison est qu'après les révolutions de 1848—49, le gouvernement tsariste a pris des mesures sévères pour préserver l'opinion publique russe de l'influence des événements européens : il était interdit de faire des rapports détaillés sur ce qui se passait à l'Occident, et les livres venus de l'Ouest étaient soumis à la censure. Dans ces conditions il est compréhensible qu'à cette époque les poèmes de Petőfi ne pouvaient pénétrer en Russie.

Après 1850 la situation s'est quelque peu modifiée et cela d'autant plus que les rapports entre l'Autriche et la Russie se gâtaient : serait-ce par pur hasard que les premiers articles ayant trait à Petőfi — dont quelques uns dirigés contre l'Autriche, — paraissent à peu près à cette époque dans la presse russe ?

Selon l'état actuel de nos connaissances, le premier article sur Petőfi paraît en russe en 1858.⁵ Le seul intérêt de ce petit article est dans sa primauté, — autrement c'est un court aperçu superficiel et, absolument subjectif de la carrière de Petőfi, agrémente de traductions brutes de quelques poésies.

L'article de S. N. Palaouzov, paru en 1861⁶ dans le Rousskoïe Slovo a beaucoup plus d'intérêt pour nous. Peu après la parution de cet article Rousskoïe Slovo passa sous la direction de Pisariev et devint un journal révolutionnaire démocrate ; mais déjà au moment de sa publication, le rédacteur en chef est le radical bourgeois Blagosvetlov et le journal compte au nombre des périodiques russes progressistes. Il n'y a donc rien d'étonnant si le premier article sérieux, de quelque importance sur Petőfi paraît dans cette revue, et que c'est également dans les colonnes de la même revue que paraîtra pour la première fois, quelques années plus tard (en 1865), l'« Appel » de Vörösmarty.

L'orientation anti-autrichienne de cet article est peut-être ce qui frappe le plus à sa première lecture. Lors de la description de la bataille de Segesvár, toute la sympathie de l'auteur va vers les Hongrois qui, en dépit de leur « extraordinaire bravoure » ne purent remporter la victoire sur l'ennemi d'une supériorité numérique écrasante, et qui en furent donc réduits à demeurer sous la tutelle autrichienne.

Ailleurs Palaouzov fait un rapprochement entre l'oppression autrichienne et le joug turc : « Lorsque en 1526 la Hongrie fut affranchie du pouvoir des Turcs elle ne fit en somme que de passer d'un joug à l'autre en appelant les Habsbourg sur le trône. »

Palaouzov s'efforce de replacer la poésie de Petőfi dans le cadre de l'évolution de la littérature hongroise : au début de son étude, il donne un rapide aperçu de l'histoire de Hongrie et de l'histoire de la littérature avant Petőfi, il compare Petőfi à ses devanciers et à ses contemporains, en premier

⁵ Illustratsia, 1858. numéro 20. 323. o.

⁶ Rousskoïe Slovo, 1861, n° 3. Rubrique « Littérature étrangère » page 1 à 20 (Article signé P-ov). Palaouzov était un historien d'origine bulgare qui prit une part active dans le mouvement de libération nationale bulgare. Il consacra la plus grande partie de son activité scientifique à l'étude de l'histoire et de la littérature bulgares, mais il s'est souvent préoccupé, dans ses études, d'autres pays des bords du Danube, auxquels il s'intéressait également. Il éprouve une sympathie non dissimulée pour les peuples qui, comme les Bulgares, luttent pour leur indépendance nationale. C'est là probablement la raison profonde de l'intérêt qu'il manifeste à l'égard des Hongrois. Les sources de l'article en question sont : Dichtungen von Maria Kertzeny. Berlin. 1860. — Petőfi's Gedichte aus dem Ungarischen von Szarvady und Moritz Hartmann, Leipzig 1858, Alexandre Petőfi, par Charles Louis Chassin, Paris, 1860; « La poésie Hongroise au XIXe siècle ». Revue des deux Mondes, 15 avril et 1er septembre, 1860.

lieu aux deux Kisfaludy et à Vörösmarty ; Palaouzov a fort bien compris le caractère de la poésie de Petőfi, montrant comment dès ses premiers poèmes il apporte quelque chose d'entièrement nouveau par rapport à la poésie de ses prédécesseurs. Ses premiers poèmes «sont devenus populaires parce que Petőfi avait su saisir le caractère même du pays et du peuple, et qu'il avait exprimé dans une langue dépouillée, compréhensible, et délicate dans sa simplicité même, comme aucun poète avant lui n'avait su parler au peuple.⁷»

Parlant ensuite des poèmes de Petőfi se rapportant à l'Alföld, il estime que la puszta sans fin où l'homme peut se mouvoir librement, devient dans ces vers, l'expression d'une autre liberté, d'une liberté supérieure. Mais son amour pour la liberté trouve encore son expression sous d'autres formes — Petőfi ne reste pas à l'écart du mouvement populaire qui va s'amplifiant de jour en jour, dans ses chants il appelle au combat pour la liberté, au soulèvement, ses vers débordent de sentiments démocratiques, à tel point que le gouvernement autrichien interdit la poème intitulé «Honvéd» (Garde Nationale). Dans le poème intitulé «Le vieux porteur de drapeau», il représente son père qui âgé, entra dans l'armée, et ainsi il fait sentir l'élan enthousiaste que la lutte pour la liberté a suscité dans le peuple tout entier.

Cependant nous ne pouvons approuver toutes les assertions de Palaouzov, ainsi l'analyse de «Jean le Preux» comporte une certaine exagération, il prête à différentes parties du poème une signification politique trop directe et quelque peu forcée. Il est également regrettable que la traduction en prose du poème «Une pensée me hante» affaiblit, restreint le sens de l'original, elle passe sous silence l'idée de la lutte des peuples contre l'esclavage, pour la liberté du monde, et les vers ne semblent se rapporter qu'à la lutte des Hongrois pour leur liberté. Toujours est-il que l'article de Palaouzov est l'un des meilleurs parmi toutes les appréciations sur Petőfi parues en russe au XIXème siècle.

C'est à cette époque aussi, aux alentours des années 1850, 1860 que paraissent les premières traductions des poèmes de Petőfi en russe. Nous ne pouvons pas considérer comme un pur hasard que ce soient justement les démocrates russes des années 50—60, qui prirent l'initiative de répandre la littérature hongroise en Russie. Au moment de la révolution hongroise et de la guerre de l'Indépendance de 1848—49, l'opinion publique progressiste en Russie avait pris position en faveur des Hongrois, et elle souhaitait la défaite des armées tsaristes. Le 11 juin 1848, alors que le sort de la révolution hongroise ne s'était pas encore décidé, Tchernichevski écrivait dans son journal :

«La pratique est l'ami des Hongrois. Je souhaite la défaite des Russes, là-bas, et je serais prêt, dans ce but, à beaucoup de sacrifices.»⁸

La sympathie dont témoignait l'opinion publique progressiste envers la révolution hongroise, créait un climat favorable à l'introduction en Russie de la poésie de Petőfi. Probablement certains traits communs de la vie sociale hongroise des années de 1840 et de celle de la Russie de 1860 ont contribué à la diffusion de la poésie de Petőfi en Russie, sans oublier que cette poésie dénote une certaine parenté avec celle du grand poète des démocrates révolutionnaires russes, Niékrassov.

⁷ Rousskoie Slovo, 1861, n° 3, rubrique «Littérature étrangère», p. 12.

⁸ Oeuvres de Tchernichevski, I. M. 1939. p. 297.

(A cela s'ajoutait encore selon toute vraisemblance, le fait qu'entre la vie de la société hongroise aux alentours de 1840 et la vie de la société russe autour de 1860, il y avait certains traits de parenté, et que la poésie de Petőfi est à rapprocher dans une certaine mesure de l'oeuvre poétique du grand poète des démocrates révolutionnaires russes Niékrassov.)⁹

Niékrassov connaissait-il Petőfi, voilà ce que de nos jours encore nous ne sommes même pas à éclaircir ; un certain Charapov, journaliste russe ayant séjourné en Hongrie prétend avoir traduit et fait paraître en russe deux poèmes de Petőfi,¹⁰ et ces poèmes auraient plu à Niékrassov. Charapov dit-il la vérité — je ne sais. Il se peut que Niékrassov n'ait pas connu l'oeuvre poétique de Petőfi, mais que les représentants des cercles littéraires progressistes d'autour de 1860 ont considéré cette oeuvre avec sympathie, cela n'est pas douteux.

L'un des premiers traducteurs russes de Petőfi, Mikhaïl Larionovitch Mikhaïlov, sort d'ailleurs de ces milieux : c'était l'un des compagnons de lutte de Tchernichevski, un des collaborateurs du «Sovremennik». Les traductions de Petőfi paraissent pour la première fois dans l'année où Mikhaïlov est arrêté pour son activité révolutionnaire. Son recueil de poèmes contenant des traductions, dont les traductions des Petőfi, paraît à l'étranger, la censure russe interdit sa diffusion en territoire russe.¹¹ Le nom de Mikhaïlov est lié à beaucoup de belles traductions russes de Heine, de Béranger, de Hugo, de Burns ; il traduit Petőfi dans la période où ses sentiments démocratiques s'accroissent et où ses exigences politiques à l'égard des oeuvres qu'il a l'intention de traduire sont plus élevées.

Après Mikhaïlov, c'est un autre poète démocrate, Pléchéiev, qui entreprend de traduire Petőfi.¹² Et c'est encore un représentant de ce même groupe de poètes, P. Veinberg qui fait connaître au public russe l'Appel de Vörösmarty.¹³

Tous ces traducteurs ont soigneusement choisi les oeuvres d'auteurs étrangers qu'ils rendraient en russe, car ils considéraient les traductions, comme une arme dans leur lutte contre l'autocratie russe. D'ailleurs la censure tsariste s'en est souvent rendu compte et il arriva qu'elle interdisait l'une ou l'autre de ces traductions. C'est quelque peu tronqués que parurent beaucoup de poèmes de Heine, Longfellow et d'autres poètes, les parties où au dire de la censure, le poète répandait des idées «dangereuses» étant supprimées.

Un sort semblable attendait les poèmes de Petőfi autour de 1870. A cette époque la revue «Diélo» jouait un grand rôle dans la popularisation de Petőfi en Russie ; après l'interdiction du «Sovremennik» des démocrates révolutionnaires, la revue «Diélo» comptait parmi les revues les plus progressistes et elle continuait, dans la mesure du possible et dans des circonstances très difficiles, les traditions du «Sovremennik». Beaucoup de poèmes de Petőfi parurent dans cette revue après 1870, et pour la plupart il s'agissait de poèmes qui étaient en accord avec la lignée démocratique de la revue, (ainsi par exemple «Le chant des loups», «Je suis Hongrois», «La guerre», «Héros en haillons», «Monsieur Pál Pato», «Mes chants»).

⁹ József Révai : Études Littéraires, Budapest, 1950 p. 92.

¹⁰ Une pensée me hante et „Misera plebs Contribuens”.

¹¹ Poésies de M. L. Mikhaïlov, Berlin, Georg Stilke, 1862.

¹² Modni Magazin, 1868. no 1, p. 2.

¹³ Rousskoïe Slovo 1865.

Cependant, quoique les rédacteurs de la revue se soient efforcés de donner une image fidèle de l'oeuvre poétique de Petőfi, ils ne purent le faire qu'en partie. La censure mettait une rigueur toute particulière à examiner le contenu de la revue «Diélo», et c'est ainsi que beaucoup de poèmes de Petőfi ne parvinrent que tronqués au public. Dans le poème intitulé «Le vieux malheur est à nouveau là» et qui parut dans le numéro de septembre de 1872, des points remplacent les vers suivants :

Or jusqu'ici je n'ai fait qu'écrire mais où sont les actes
Les jours de fête sont marqués de lettres rouges,
Et dans ma vie, il n'est point encore de fête,
Pour qu'il y en ait, je dois verser mon sang.
Vivrai-je un jour cela? Ou bien avant que
Je ne puisse, parmi les bruits rauques, sauter
Sur un coursier de bataille, peut-être doucement
M'étendra-t-on sur le cheval de Saint-Michel.

Dans un autre poème intitulé «Si Dieu», les strophes suivantes ont été retranchées de la traduction russe :

Mais si Dieu ne le permettait pas
Je voudrais alors que le printemps vienne,
Un printemps de bataille, où fleurissent des roses,
Des roses de sang sur des poitrines d'hommes.
Et que fassent entendre leurs voix enthousiastes
Les rossignols des batailles, les trompettes,
Puissé-je être là, et que de mon coeur
Jaillisse la fleur de sang de la mort.
Et si je tombe alors de mon coursier :
Qu'un baiser ferme mes lèvres,
Ton baiser à toi, belle liberté,
Toi, le plus glorieux des êtres célestes.

Par suite de ces coupures, le sens profond des poèmes est dénaturé, l'essentiel du message est absent. La place nous manque pour mentionner ici toutes les coupures faites par la censure, mais ces deux exemples donneront peut-être une idée du caractère de ces coupures.

Les Archives Centrales d'Histoire de l'Union Soviétique conservent d'intéressants documents à ce sujet et entre autres le rapport du censeur Svatkovski sur une biographie de Petőfi que les rédacteurs du «Diélo» avaient l'intention de publier :

Procès-verbal des séances, 3 août 1872

Rapport du censeur Svatkovski concernant l'article à paraître dans la revue «Diélo» : «La vie du poète hongrois Petőfi, combattant hongrois de la liberté, et traduction de quelques-uns de ses poèmes».

L'impression de quelques poèmes peut être autorisée mais sans la biographie du poète qui les précède. La biographie le présente comme (un combattant¹⁴) qui lutte avec la plume et avec l'épée à la main, pour le peuple et

¹⁴ mot à peine lisible.

pour les droits du peuple. Ainsi les poèmes que l'auteur de l'article éclaire à la lumière des louanges qu'il adresse à Petőfi pour cette activité de démocrate, acquièrent une signification tout autre que ne le feraient les poèmes en eux-mêmes. C'est l'idée qui ressort de l'article et d'ailleurs de la biographie elle-même.

De l'avis du censeur ne peuvent être publiés même sans biographie les poèmes suivants :

1. Le prisonnier. Plainte du combattant emprisonné pour la patrie.
2. Panni Panyó. Portrait d'une femme qui se déprave parce que sa mère l'a empêchée d'avancer sur le droit chemin avec l'homme aimé.

3. Pourquoi suis-je au monde? Le poète estime la vie inutile, parce qu'il ne voit sur terre que «le perpétuel échec du bien et le perpétuel triomphe du mal»; «il en était ainsi il y a mille ans et il en ira encore de même dans mille autres années.»

4. Lumière. S'efforçant de comprendre la raison d'être de l'homme, le poète formule la pensée que nous ne sommes venus sur terre que pour mourir. Il pose la question de savoir si le temps du bonheur universel viendra un jour. D'une façon le poème montre que l'existence humaine n'a pas de sens. De l'avis du censeur ces poèmes ne doivent pas être publiés en raison de la tendance qu'ils représentent.

Résolution : La biographie du poète, en tant qu'éloge de l'activité révolutionnaire, et les poésies, en raison de leur caractère tendencieux, ne peuvent être publiés.¹⁵

C'est la même pensée qui trouve son expression dans la lettre adressée par le comité de la censure à la rédaction de la revue «Diélo». Dans cette lettre il est signifié à la rédaction, que la publication des poèmes de Petőfi ne peut être autorisée, en raison du caractère immoral de leur contenu (Panni Panyó) et de la sympathie dont il témoignait à l'égard de personnes poursuivies par les lois du pays.¹⁶ Finalement et à la demande du rédacteur, la Direction Principale de la Presse autorisa tout de même la publication de deux poèmes : «Le Prisonnier» et «Lumière», mais sans biographie. Dans un autre rapport de censeur du 8 août 1873, on lit ce qui suit : «A propos de la publication dans la revue Diélo du poème intitulé Mon Destin (?) de Petőfi». C'est la confession d'un homme qui au sortir d'une cave sombre, en loques, affamé, pieds nus est arrivé à la lumière du jour, pour mener une lutte sans merci contre le laisser-aller, la méchanceté et les idoles. Mieux vaut mourir sous le fouet que d'être esclave. De l'avis de la censure, ce poème est d'un caractère révolutionnaire, et il propage l'idée que les crimes ne doivent être supportés, partant sa publication n'est pas jugée opportune.

Résolution : Conformément à l'avis du censeur la parution du poème dans la presse est interdite.¹⁷

La plupart des poèmes de Petőfi parus dans le «Diélo» ont été traduits par A. K. Cheller-Mikhaïlov. Ce poète plébéien, d'origine esthonienne, dont les idées n'étaient pas d'un révolutionnaire mais d'un radical, aimait beaucoup les poèmes de Petőfi ; il fournissait largement la revue «Diélo» de traductions

¹⁵ Archives Centrales d'Histoire de l'État, Léninegrad, Fond 7772, unité n° 76, IIIème partie pages 66-67.

¹⁶ id. p. 129.

¹⁷ id. p. 183.

de Petőfi, qui occupent une place considérable dans le premier volume de ses «Oeuvres»; Pour ainsi dire toute la préface, est consacrée à Petőfi que Cheller-Mikhailov appelle son poète préféré. A son avis «Petőfi n'est pas seulement un des plus grands génies, mais un des meilleurs poètes de nos jours en Europe».¹⁸

Dans sa préface Cheller-Mikhailov indique également qu'il a traduit un grand nombre des poèmes de Petőfi, mais que, pour différentes raisons il ne peut en communiquer que quelques-uns — et non les plus caractéristiques.¹⁹ Il est bien clair que les termes «différentes raisons», désignent essentiellement la censure.

Cheller-Mikhailov souligne l'origine plébéienne de Petőfi et il montre que les opinions politiques de Petőfi se formèrent sous l'influence de ses rapports étroits avec le peuple.

«Il est sorti du peuple, et il a marché avec peuple, la main dans la main... il s'est formé à la dure école de l'oppression, de la misère et de l'injustice : puis, en combattant passionné des années 40, il a lutté avec la plume et l'épée sur le plan politique et social, pour les droits du peuple; toujours et partout il se comporta en démocrate radical et en patriote au coeur ardent.»... «Le talent du poète est si puissant, qu'il n'est pas d'étude scientifique, ou de roman en plusieurs volumes, qui nous fasse mieux connaître la vie du peuple hongrois, le caractère du pays, les conditions sociales, que les simples oeuvres de ce poète»²⁰.

Cheller-Mikhailov appelle Petőfi le poète «en colère», dont la colère fouette les ennemis de sa patrie, s'afflige de l'état du pays, qui exige de la société avec courroux une réponse aux questions douloureuses. Cheller-Mikhailov a magnifiquement dégagé l'un des traits essentiels de la poésie de Petőfi, à savoir que dans ses vers, l'actualité politique s'allie à un niveau artistique élevé.

Il est tout à fait vraisemblable que la biographie de Petőfi dont la censure avait interdit la publication dans le Diélo en 1872, est, — du moins en partie — la préface de Cheller-Mikhailov. Certaines parties citées par le censeur reproduisent mot pour mot les termes de la préface («il a lutté avec la plume et l'épée pour les droits du peuple»).

Les traductions de M. L. Mikhailov, de A. Pletchéiev, et de A. Cheller-Mikhailov ainsi que le contenu du Diélo, montrent que dans les années 60—70 du siècle dernier, les démocrates russes popularisèrent consciemment les poèmes de Petőfi, en russe, aidant par là même la propagation des idées progressistes. Il est tout à fait significatif que dans la période démocratique du Diélo, chacun des numéros pour ainsi dire contient des vers de Petőfi tandis que plus tard, à partir de 1883, lorsque le Diélo devient une revue du libéralisme modéré, le nom de Petőfi disparaît des colonnes de la revue.

A l'époque dont nous parlons, les représentants des tendances littéraires et politiques démocratiques sont tout naturellement attirés par la parenté idéologique et artistique qui relie l'art de Petőfi à la littérature russe progressiste de cette époque et qui facilite la compréhension de cette poésie; cepen-

¹⁸ A. K. Cheller—Mikhailov Oeuvres I. Saint-Petersbourg, 1873, III. p. II.

¹⁹ id. p. II.

²⁰ id. p. I.

dant ce serait une erreur que de limiter même autour de 1860 les traductions de Petőfi en Russie et les jugements portés sur le poète, à ce qui a paru dans la presse progressiste.

Dans les articles sur Petőfi qui paraissent dans les journaux petit-bourgeois d'autour de 1870 s'annonce le jugement qui sera porté sur Petőfi dans les vingt années qui suivent, — aux alentours de 1880—1890.

Les années 1880 sont caractérisées par Lénine, comme étant une période «de réaction effrénée, d'un stupidité et d'une cruauté inouïes».²²

Lorsque Alexandre II fut assassiné par les narodovoltssés, le gouvernement terrifié prend des mesures draconiennes contre les révolutionnaires et contre les esprits progressistes en général. La censure se fait plus implacable encore et tout une série de publications démocratiques sont interdites. Le «Sovremennik» et le «Rousskoïe Slovo» ont été interdit dès avant 1880, maintenant c'est le tour des «Otietchestvenié Zapiski»; le Diélo perd son influence; les forces progressistes sont privées pour un moment de toute espèce de revue et de journal susceptibles de répandre leurs idées.

Le nombre des journaux «apolitiques» qui paraissent pour des raisons commerciales augmente, et parmi les feuilles de boulevard qui se multiplient comme les lapins, le libéral «Vestnik Iévropi» représente le niveau le plus élevé tant du point de vue intellectuel que littéraire; parmi les collaborateurs de ce dernier, on trouve quelques démocrates révolutionnaires (par exemple Saltikov-Chtchédrine), puisqu'il s'en ont plus la possibilité d'avoir leur journal à part. Au cours de cette décade remplie de difficultés, la situation politique générale est si désolante, et l'état de la presse progressiste avec elle comme façon dont on propage les littératures étrangères; et aussi Petőfi s'en trouve marqué. Cependant, même ces circonstances défavorables ne peuvent diminuer l'intérêt à l'égard des oeuvres de Petőfi; en effet, la beauté et la force exceptionnelles de sa poésie, la richesse et la diversité de son art font que même les journaux dont la tendance est opposée aux idées politiques de Petőfi publient volontiers de ses poèmes. Les revues «Ptchelka»,²³ «Rossia», «Peterbourgskaja Jizn» et d'autres encore publient un grand nombre de ses poèmes, choisissant de préférence les poésies humoristiques.

Dans la «Rossia» nous trouvons des poèmes de Petőfi d'un autre caractère, ainsi «Le fou», ou «Lumière»²⁴ — c'est-à-dire justement le poème que la censure avait interdit en 1872 dans le Diélo; mais maintenant, le prudent rédacteur a ajouté au poème un commentaire explicatif: «dans l'esprit de l'Évangile, le poète médite sur le fait que nous ne pourrions être heureux sans nous soucier de nos semblables». Ce renvoi à l'Évangile prête une couleur religieuse au poème de Petőfi qui est pourtant loin d'être empreint d'esprit religieux.

Enfin beaucoup de poèmes de Petőfi paraissent entre 1880 et 1890 dans le périodique libéral déjà mentionné, le «Vestnik Iévropi». Le choix est la même que partout ailleurs au cours de ces années — il va de soi que l'on y chercherait en vain les poèmes révolutionnaires de Petőfi. Parmi les traductions publiées dans cette revue, les plus dignes d'intérêt sont celles de Mazourkévitch et d'Olga Mikhailova (Tchioumina), faites d'abord sur la base des traductions françaises et plus tard des traductions en prose tirées du hongrois.

²² Oeuvres de Lénine, Tome I. Budapest, 1951. page 298.

²³ Ptchelka, 1884, n^o. P. 230.

²⁴ Rossia 1884. N° 20, pp. 3—4.

Ces dernières avaient été envoyées à Tchioumina avec qui il était en correspondance, par l'enthousiaste traducteur hongrois de la littérature russe,²⁵ Endre Szabó. Un jour, Endre Szabó, en feuilletant le *Vestnik Iévropi* tomba sur les traductions de Petőfi par Tchioumina et les trouva fort infidèles. Il écrivit alors à la poétesse et il apprit que Tchioumina avait travaillé d'après Coppée. Or en comparant le texte de Tchioumina aux traductions de Coppée il se rendit compte qu'elle avait fait un travail très consciencieux. Dès lors il se mit à envoyer à O. Tchioumina des traductions brutes dont la poétesse sut fort bien tirer parti. Ce fut également Endre Szabó qui apporta son aide à un autre propagateur russe de la littérature hongroise, N. Bahtin (de son pseudonyme d'écrivain, N. Novitch).

Novitch est un poète et traducteur qui s'intéresse aux poèmes étrangers que l'on trouve rarement en russe ; en 1896, il publie un volume intitulé «Champs étrangers» dans lequel, entre autres noms, figure celui de Petőfi. A ce moment là, Petőfi compte déjà parmi les poètes assez connus en Russie, ce que prouve d'ailleurs la préface du petit recueil, dans laquelle N. Novitch écrit :

«Le petit volume que nous publions provoquera peut-être l'étonnement du simple lecteur. A l'exception de quelques noms généralement connus, comme Shelley, Burns, Petőfi et autres, le reste des noms ne retient pas l'attention.»²⁶ A cette époque, Shelley et Burns étaient des poètes célébrés en Russie, et que nous trouvions le nom de Petőfi dans cette énumération montre bien la popularité dont jouissait ce dernier. Dix poèmes représentent Petőfi dans ce volume ; à aucun autre poète Novitch n'a fait une place aussi large dans son choix.

L'année suivante Novitch publie un petit recueil consacré entièrement aux poètes hongrois, — l'«Anthologie de la poésie hongroise». Ce petit livre constituait une tentative de donner un panorama de la poésie hongroise depuis Sándor Kisfaludy jusqu' à Gyula Reviczky et Jenő Komjáthy. Novitch inscrit en tête de son livre quelques lignes dues à Endre Szabó : «Les gens de bien sont toujours de bons amis, à quelque pays qu'ils appartiennent, les méchants sont toujours ennemis, même s'ils sont frères issus du même sang.»²⁷ Il va de soi que dans cette anthologie de la poésie hongroise, la première place revient à Petőfi — Novitch publie 31 poèmes de Petőfi, textes repris aux différents périodiques. Ce choix ne donne pas une image fidèle de Petőfi, une grande partie de ses poèmes politiques en est absente ; mais ce qui prouve le sens littéraire de Novitch est que, parmi les différentes traductions, il choisit presque toujours la meilleure, la plus artistique. La poésie hongroise lui tient visiblement à cœur. «La poésie constitue la plus belle page de la nouvelle littérature hongroise — écrit-il dans la préface de son livre. — Parmi les morceaux des poètes hongrois et surtout parmi ceux de Petőfi, il en est que l'on peut ranger sans crainte de se tromper parmi les meilleures oeuvres de la nouvelle littérature européenne.»²⁸ Le grand mérite de Novitch est d'avoir attiré l'attention sur Petőfi et en même temps sur toute la poésie hongroise qu'on connaissait à peine à cette époque en Russie. C'est ce que soulignent les

²⁵ Album Petőfi, Budapest 1898. Endre Szabó : Petőfi en Russie.

²⁶ N. Novitch : Champs étrangers, Saint-Petersbourg, 1896, p. 3.

²⁷ N. Novitch : Poètes hongrois, 1897, Saint-Petersbourg.

²⁸ Poètes hongrois, 1897, Saint-Petersbourg, p. 3.

comptes-rendus relatifs à ce petit volume. «Jusqu'à ces derniers temps, parmi les poètes hongrois, Petőfi est pratiquement le seul à avoir été traduit en russe. On ne se doute peut être même pas chez nous de l'existence de beaucoup d'autres poètes hongrois qui sont un peu moins intéressants que ce Béranger-Heine hongrois, qui ont un talent moins brillant mais qui n'en sont pas moins des poètes dignes d'attention.»²⁹

Lès critiques reprochent à Novitch de n'avoir présenté que très peu de poèmes, estimant que Petőfi lui-même pourrait figurer dans le volume avec un plus grand nombre de poèmes. Un poète du nom de Krouglov qui avait d'ailleurs traduit un certain nombre de poèmes de Petőfi propose même qu'on publie en russe les poésies complètes de Petőfi.³⁰

En 1899, à l'occasion du 50e anniversaire de la mort de Petőfi, beaucoup d'articles consacrés à la mémoire de Petőfi parurent dans les colonnes des journaux russes.³¹ Le plus réussi était peut-être le petit article de Nikiforov paru dans le *Jivopisnoie Obozrenie*. L'auteur de l'article souligne que Petőfi avait mis toute sa vie et tout son art au service de sa patrie : «Une seule pensée remplit toute sa vie et tous ses chants : le bonheur de sa terre natale, celui d'un pays opprimé où «tout dormait profondément dans les ténèbres» ! L'auteur souligne les liens étroits de Petőfi avec le peuple, liens qu'il explique en partie par l'origine populaire du poète. Le peuple hongrois a trouvé en Petőfi un poète qui «mieux que personne exprime ses aspirations, ses tristesses, ses désirs, ses objectifs et ses espoirs.» «C'est la sincérité des sentiments qui donne à ses poèmes une force d'attraction particulière, il n'y a rien d'affecté, aucun pathos mensonger. Tout cela assure une place à sa poésie dans le Panthéon de tous les peuples et de tous les pays.»

A considérer la popularité de Petőfi en Russie au XIXe siècle, nous pouvons constater que la période la plus intéressante de cette popularité se situe entre 1850 et 1870, car à cette époque ses poésies traduites participaient à la lutte des cercles littéraires progressistes et s'intégraient d'une façon organique à la vie littéraire russe contemporaine. Entre 1880 et 1890, bien que beaucoup d'appréciations et de traductions voient le jour, Petőfi appartient déjà beaucoup plus à l'histoire littéraire qu'à la littérature vivante.

²⁹ Sever 1897, n° 22, p. 702.

³⁰ Istoritcheski Vestnik 1897, p. 582.

³¹ Jivopisnoie Obozrenie, 1899, n° 32, p. 644. Vestnik. Inostrannoï literaturi 1899. N° 7. 276—273.

Istoritcheski vestnik 1899. N° 9, pp. 1045—1046. etc.

Petőfi chez les Russes (XXe siècle)

RADÓ GYÖRGY

Les quinze années qui précédèrent la première guerre mondiale n'apportèrent aucun changement décisif sur le terrain de la popularisation de Petőfi en Russie. L'atmosphère politique de la Russie officielle qui déterminait l'accueil fait au grand poète révolutionnaire hongrois demeurait inchangée. Les revues de l'époque (*Vestnik Lévropi*, *Rousskoïe Bogátstvo*, *Rousskaïa Mysl*) continuaient à publier des traductions, mais le nombre de ces dernières et les principes qui prévalaient dans leur choix étaient à peu près les mêmes qu'auparavant. Pendant cette période on a vu paraître un ouvrage rédigé par A. I. Biélooussov : *Poètes populaires étrangers (Biographies et extraits)* qui eut deux éditions (1906, 1908). On y lit la traduction russe de plusieurs poèmes de Petőfi. Nous connaissons encore une donnée qui se rapporte à 1910 : quelques pages du journal de Petőfi dans le *Vestnik Lévropi* et une autre qui date de 1911 : un vers du poète dans un *Livre du déclamateur*, publié à Kiev ; c'est notre dernier renseignement sur la période d'avant-guerre.

Ensuite une coupure : pour le moment nous sommes dans l'impossibilité de dire si pendant la guerre et dans les années marquées par la Grande Révolution et la guerre civile on fit résonner en russe les chansons de Petőfi, d'une actualité brûlante.

L'orage une fois passé, on reprit le fil des traductions, mais à partir de cette époque la voix russe de Petőfi se fit plus suggestive et plus sincère. C'est l'époque où le jeune État socialiste cherchant ses pionniers dans le passé en trouvait un, et des plus grands, dans la personne de Petőfi, qui avait si fièrement chanté : « J'ai lutté pour toi, Liberté... » (Le prisonnier).

C'est avec ce vers en tête que les poèmes de Petőfi parurent dès 1923 dans les colonnes de la *Krasnaïa Niva* pour occuper leur place parmi les traductions divulguées par le mouvement littéraire soviétique. Deux années plus tard l'Office International des Écrivains Proletariens publia aux Éditions de l'État le premier volume russe consacré entièrement à la mémoire de Petőfi. Cette fois les traductions et l'introduction étaient dues à une personnalité aussi éminente que V. A. Lounatcharski qui, en tant qu'illustre historien de la littérature et premier commissaire du peuple à l'Éducation Nationale, passait alors pour le chef de la vie intellectuelle russe.

Le fait qu'il s'agit là du premier volume de Petőfi en russe et que la préface originale en a été écrite par une personnalité comme Lounatcharski, nous oblige à nous occuper d'une façon détaillée de cette oeuvre.

Voici comment Lounatcharski a présenté Petőfi au lecteur soviétique :

I. « Alexandre Petőfi est une des figures les plus marquantes de la littérature européenne. Comme notre Lermontov, il mourut à l'âge de 27 ans et pourtant, dans une littérature aussi riche que la littérature hongroise, il joue

un rôle comparable à celui de Pouchkine dans la nôtre. Il représente incontestablement l'apogée de cette littérature. Pendant bien longtemps presque toute la poésie hongroise appartient à l'école de Petőfi : seuls le modernisme et le futurisme apportèrent une sorte de déviation. Ils firent naître une espèce de LEF hongrois,¹ mais plus tard nombre de poètes en revinrent aux traditions de Petőfi ; ainsi on constate chez nous un retour analogue à celle de Pouchkine.

Néanmoins Petőfi n'était pas un gentilhomme cultivé appartenant à la couche supérieure de la société, comme Pouchkine et Lermontov ; son père, moitié paysan, moitié commerçant, se ruine et finit par entrer dans l'armée révolutionnaire de Kossuth. De ce point de vue on pourrait rapprocher Petőfi de Chevtchenko, mais la carrière du premier fut incomparablement plus brillante que celle de son contemporain ukrainien. Car on a souvent à propos de Chevtchenko l'attitude qu'avait eu Tolstoi à l'égard de Gorki, pour le blesser. «Après tout, avait-il dit, c'est un écrivain populaire très habile.»

«Écrivain populaire», c'est-à-dire un talent issu du peuple, un autodidacte un peu rude, à qui il faut pardonner beaucoup de choses. En réalité Chevtchenko² n'était point un écrivain de ce genre. Comme Gorki, il s'éleva bien haut au-dessus de sa classe et il aurait pu faire honneur à n'importe quelle couche de l'intelligentsia non seulement par son talent et son aspect moral mais encore par sa culture. On peut encore mieux appliquer cette thèse au cas de Petőfi. Celui-ci, sans avoir fait d'études supérieures et sans avoir remporté beaucoup de succès à l'école secondaire s'acquît une culture très vaste, de caractère éminemment littéraire. Il s'enthousiasma pour Horace et Tacite qu'il lisait dans l'original et il étudia très à fond des poètes comme Schiller, Heine, et Lenau (pour les deux derniers, ses contemporains, il les considérait comme des génies très semblables à lui-même) ; il connaissait aussi Béranger, Shelley, Shakespeare et Byron. En dehors de son oeuvre poétique, étonnamment riche, on connaît de Petőfi d'excellentes traductions : il traduisit Heine, Matthison, Béranger, Shelley, Shakespeare et il mit au point la traduction de plusieurs drames de Schiller.³

A comparer la littérature hongroise à la littérature ukrainienne, on s'aperçoit aussitôt d'une différence essentielle. La littérature ukrainienne n'existait qu'à l'état embryonnaire, il n'est pas étonnant de voir que le génie extraordinaire de Chevtchenko la domine d'une manière royale. Par contre, la littérature hongroise s'est enrichie depuis Petőfi d'oeuvres de grande valeur et la place centrale que ce jeune poète, mort à la fleur de l'âge, y occupe a une importance toute particulière :

Enfin il est une autre circonstance très importante qui s'oppose à un classement aussi simple de Petőfi. Ce poète fut un révolutionnaire décidé, un représentant de l'extrême-gauche. Il est vrai qu'il a participé, avec toute l'ardeur de son âme, à une révolution de caractère nationale et que même aujourd'hui la bourgeoisie, oubliant les rapports peu glorieux qui la rattachent aux héros nationaux, aime ériger des monuments à la mémoire des hommes comme Garibaldi, Mazzini, Danton et Kosciuszko. Mais dans cette révolution Petőfi prit une attitude manifestement «anti-bourgeoise» ; on est tenté de

¹ LEF : Lévy Front Iskoustva = Le Front Gauche des Arts, tendance futuriste, qui fleurissait dans la littérature soviétique après 1920.

² Tarass Chevtchenko (1814—1861) fut le plus grand poète ukrainien.

³ C'est une erreur de fait : Petőfi n'a traduit aucun drame de Schiller.

dire qu'il fut le «bolchévik» de son époque. Il rêvait, (à la manière des utopistes) il va sans dire au triomphe de la justice sociale et il soutenait qu'une révolution politique qui ne réaliserait pas l'égalité et ne diminuerait pas la misère du peuple, n'atteindrait pas son but. Voilà la raison pour laquelle il dut rompre ses liens avec les modérés et le «centre»; voilà pourquoi aussi il s'éloigna du gouvernement provisoire de Pest et de toutes les fractions révolutionnaires qu'il voyait dominés par l'opportunisme. En revanche, il s'était déjà rangé sous le drapeau de son ami, le général Bem — un autre révolutionnaire de l'extrême-gauche — lorsque le tsar de Russie dirigea la poussée de ses Cosaques vers une Hongrie presque libérée. C'est au cours des luttes héroïques contre les Cosaques que Petőfi sacrifia sa vie ardente.

II. Dans la seconde partie de l'Introduction, Lounatcharski esquisse la vie de Petőfi. En dépit des inexactitudes qu'un oeil attentif peut relever dans les données biographiques et qui sont dues aux sources de seconde main auxquelles l'auteur a recours, (à ce qu'il paraît, il n'avait aucune source hongroise à sa disposition), on ne peut qu'apprécier la sympathie avec laquelle le savant soviétique présente la carrière du grand poète lyrique hongrois. Il s'agit là d'une synthèse qui nous impressionne par sa solidité et sa vérité.

Après cette esquisse biographique, Lounatcharski reproduit une brève analyse du poète par Frédéric Riedl et il y ajoute les réflexions suivantes :

«Dans le cas de Petőfi on a raison d'insister sur son penchant à pousser les choses à l'extrême. Son caractère extrémiste ne pouvait se contenter de demi-solutions ni dans sa vie privée, ni dans sa carrière politique.

En 1923 on a fêté le centenaire de la naissance de Petőfi. Son souvenir fut évoqué aussi bien par la Hongrie officielle que par les révolutionnaires. Les hommages du gouvernement fasciste hongrois à la mémoire de Petőfi furent commentées sur un ton ironique par la presse bourgeoise allemande elle-même. Car Petőfi est l'auteur du poème bien connu «Pendez les rois» que même un traducteur allemand très doué comme M. Steinbach, n'a pas osé admettre dans son recueil. Un des critiques de Petőfi nous a tracé un portrait particulièrement vif du poète : «Écoutant les discours opportunistes de ses soi-disants compagnons d'armes et les phrases relatives aux étapes successives de la révolution, Petőfi éclata d'un rire plein de bile et montra ses dents de loup». On ne s'étonnera donc pas de ce que le «Berliner Tageblatt», un des journaux libéraux de l'Allemagne, ait écrit dans ces jours-là : «Si Petőfi vivait encore, il se retrouverait comme bolchéviste dans un camp d'internement hongrois». A la fin du même article le journal libéral de Berlin faisait la remarque suivante : Nous aimerions savoir, comment le gouvernement de Horthy fête le centenaire de celui qui fut non seulement le plus grand poète, mais aussi le plus grand révolutionnaire de son peuple.

III. Des l'époque de la célébration de ce centenaire, l'idée m'était venue qu'il serait indispensable de faire paraître en russe au moins les poèmes les plus importants de Petőfi. J'entamai des pourparlers avec quelques camarades hongrois qui s'empressèrent de me fournir une série de renseignements. Grâce à eux, j'entrai en possession des meilleures traductions allemandes de Petőfi. Ladislas Neugebauer, ce poète peu connu originaire de Hongrie, avait traduit Petőfi avec tant de maîtrise qu'il méritait pleinement les éloges flatteurs des meilleurs hommes de lettres hongrois. Par ailleurs ces traductions avaient tellement plu aux Allemands qu'un célèbre acteur autrichien, Joseph Lewinski

récitait très souvent les poèmes de Petőfi dans la traduction de Neugebauer.⁴

Un autre traducteur exact et exercé, M. Steinbach traduisit en allemand une collection complète des poésies de Petőfi, n'en excluant que «Pendez les rois» et quelques autres qu'il avait jugées «indécentes».

Néanmoins, à ce moment-là je ne me suis pas enquis d'un traducteur susceptible de se charger de cette entreprise ; les circonstances extérieures ont détourné mon attention du géant hongrois.

Naguère, pendant une maladie assez grave qui me cloua au lit, j'ai relu toutes les traductions allemandes que je possédais et je fus saisi par la force élémentaire qui se dégage de la poésie de ce grand Hongrois. J'ai décidé de traduire moi-même les poésies qui me plaisaient le plus, mais je n'y ai réussi qu'à propos de 38 d'entre elles. On aurait pu en choisir beaucoup d'autres également. Ayant l'intention de présenter au lecteur les aspects les plus variés de Petőfi, j'ai admis dans mon choix les genres lyriques les plus divers. On y retrouve les hymnes et les odes révolutionnaires les plus importants, ainsi que des paysages, et des tableaux de genre, enfin des poèmes d'amour, des chansons à boire et des poèmes philosophiques.

Pour presque tous les poèmes que j'ai traduits j'ai pu consulter les deux traductions allemandes, celles de Steinbach et de Neugebauer, dont les critiques ont souligné la fidélité à l'original, je crois donc avoir atteint une exactitude assez grande au point de vue du contenu. Je ne me suis écarté que très rarement et aussi peu que possible de l'interprétation exacte de l'original : j'ai progressé strophe par strophe et je ne me suis écarté d'une façon plus ou moins sensible que dans les cas où je ne parvenais pas à rendre le contenu en vers russes avec l'exactitude nécessaire.

Steinbach s'éloigne assez souvent de la structure originale des poèmes de Petőfi, mais Neugebauer jamais. Naturellement, les traductions allemandes, au dire de mes amis hongrois, sont loin de restituer l'harmonie de l'original. Cependant c'est un fait que Neugebauer respecte toujours la répartition des strophes, le mètre et la disposition des rimes. J'ai agi de même. En même temps je me suis efforcé d'obtenir les meilleurs effets euphoniques ; j'ai beaucoup travaillé pour faire valoir ce principe. A certains égards Petőfi n'est pas difficile à traduire. Il recourt presque toujours aux rimes croisées groupées selon la formule *abcb* ce qui, bien entendu, facilite la tâche du traducteur.

Je suis persuadé que ma traduction ne marquera pas la fin de nos efforts et que d'autres entreprendront à leur tour de transplanter l'oeuvre de Petőfi dans notre poésie d'une manière encore plus complète. Peut-être pourront-ils utiliser quelques-unes de mes traductions. Il fut un temps, notamment aux alentours de 1860—70 où l'on traduisit souvent Petőfi en russe, mais ces traductions, éparpillées dans les revues de l'époque, sont difficiles à retrouver. Il serait facile de tripler ou même de quadrupler le nombre des poèmes que j'ai traduit, tant le nombre des chefs-d'oeuvre est grand. Je regrette de ne pas

⁴ Pour confirmer cette constatation de Lounatcharski, nous tenons à signaler ici l'opinion de Henri Lenkei sur Neugebauer dans son étude sur «Les traducteurs allemands de Petőfi» «Nous pouvons enfin savourer le parfum des fleurs transplantées par une main aussi inspirée : que celle de Neugebauer. Du sein de la grande plaine hongroise il transplanta les meilleurs poèmes de Petőfi, avec leurs racines, dans le sol allemand, sans qu'ils aient rien perdu de leur beauté et de leur force» (cf. *Petőfi a világirodalomban* «Petőfi dans la littérature universelle», *Petőfi Könyvtár* «Bibliothèque Petőfi», réd. par Alexandre Endrődi et Zoltán Ferenczi fasc. XXVII—XXVIII. Budapest, 1911, p. 39).

avoir réussi à traduire «Le fou»; c'est un poème très remarquable. Malheureusement il ne se trouve pas dans la collection de Neugebauer; Steinbach fut seul à le traduire.

Pour le moment il ne me paraît pas très urgent de traduire aussi les poèmes épiques de Petőfi, entre autres son célèbre «Apôtre»; il n'en demeure pas moins certain que certains extraits de son oeuvre épique constitueraient un enrichissement considérable de notre poésie.

Quoi qu'il en soit, parmi les précurseurs de la poésie prolétarienne internationale c'est l'étoile de Petőfi qui luit de l'éclat le plus brillant.

Dans la quatrième partie de son Introduction, Lounatcharski analyse longuement les liens qui rattachent Petőfi à ses deux grands contemporains allemands, Heine et Lenau. A propos de ses contemporains russes il fait les remarques suivantes :

«Enfin, presque involontairement, il faut que nous fassions un parallélisme entre Petőfi et un de ses contemporains que lui-même ignorait : Lermontov. Lermontov eut une vie aussi brève que Petőfi et il ne fut l'aîné du second que d'une dizaine d'années. Néanmoins, il serait difficile de découvrir des traits analogues dans ces deux poètes. Il est curieux de remarquer que Petőfi, qui aimait beaucoup Byron, parce qu'il le connaissait bien et qui a traduit certaines de ses oeuvres,⁵ a moins subi l'influence du poète anglais que Lermontov. Mais, selon la critique, Lermontov reflétait Byron d'une manière un peu étroite et sans beaucoup de profondeur, puisque l'esprit révolutionnaire élémentaire qui animait le coeur de ce hussard amer et indigné⁶ était beaucoup plus éloigné de la révolution réelle que la poésie sombre et bouillonnante de Byron. En revanche Petőfi fut un révolutionnaire en chair et en os, un combattant actif sous le drapeau de la liberté de même que Byron en Grèce, pendant la dernière période de sa vie. D'autre part le spleen de lord Byron, son attitude désillusionnée vis-à-vis du monde et ses plaintes, tantôt remplies d'orgueil, tantôt d'humilité, qui naissaient de ses conflits avec l'humanité, étaient absolument étrangers à Petőfi, ce vrai paysan. A côté de lui Byron — et à plus fort raison Lermontov — semblent être les dépositaires d'un héritage lourd et gênant. L'âme de Petőfi fut incomparablement plus sereine et plus heureuse que celle de Lermontov, en dépit des souffrances et des épreuves dont le premier eut davantage à pâtir. Lermontov semble porter en lui une sorte d'obscurité opaque qui le ferme même aux plus belles manifestations de la vie; ajoutons-y les ténèbres extérieures de la Russie de son temps. Petőfi est plein d'une lumière intérieure et d'une extraordinaire faculté d'être heureux comme en témoigne le zénith brillant, mais trop bref de sa carrière. Au surplus, son âme cristalline, pleine de la joie de vivre, fut éclairée par les hautes flammes rouges de la révolution.

Naturellement Lermontov est plus complexe et plus profond que Petőfi, mais, en comparant la poésie du premier à celle du second, c'est-à-dire en les lisant l'une après l'autre comme je l'ai fait moi-même en préparant, parallèlement à mes traductions, mes cours sur Lermontov pour l'université de Sverdlovsk, j'ai trouvé la première insupportablement malade et pénible. Quand on lit Petőfi après Lermontov, on éprouve une joie insolite; on a l'impression de sortir d'un bois d'orangers — où l'exhalaison vénéneuse des fleurs exotiques

⁵ Cette assertion demande à être modifiée : Petőfi n'a jamais traduit Byron.

⁶ Lermontov.

donne le vertige et se mêle à une odeur cadavérique de provenance mystérieuse — pour entrer dans un champ ensoleillé, parsemé de fleurs naturelles, ou pour monter sur une cime libre et lointaine».

Pour conclure, après ces rapprochements entre les quatre grands contemporains de Petőfi, Heine, Lenau, Byron et Lermontov, Lounatcharski ajoute :

«Mais rien ne peut mieux le caractériser que ses oeuvres : je les recommande au lecteur dans l'espoir d'avoir su garder au moins un reflet pâle du tempérament ardent de Petőfi malgré la double réfraction que ce feu a subie d'abord en allemand, ensuite en russe.»

Ce que Lounatcharski affirme au sujet de Petőfi, s'applique aussi à son article : ces lignes parlent pour elles-mêmes. Voici comment un Russe libéré des chaînes intellectuelles et même matérielles de l'autocratie réagit à la différence qu'il relève entre son cher Lermontov et Petőfi. Voici Petőfi le grand poète révolutionnaire de l'histoire universelle vu par un homme de lettres de la révolution la plus décisive, celle de Russie . . .

Ceci dit, il ne sera pas sans intérêt d'énumérer les 37 poèmes qui ont paru dans le volume de Lounatcharski, le premier livre russe qu'on ait consacré exclusivement à la mémoire de Petőfi. Car il y a bien là 37 poèmes et non 38, comme nous avons lu dans l'Introduction ; il s'agit d'une simple erreur ou de l'ommission d'un poème. Voici donc les titres, suivant leur ordre dans la publication en question :

Salut, La cabaretière du Hortobágy, Cheval volé, Un berger à dos d'âne, J'étais malheureux, Qu'est-ce qui coule dans le champ? Le long du village, Aux imitateurs, Heureuse nuit, Il pleut, il peut, il pleut, Adieu à 1844, Notre vieille terre joue, Sur mes mauvais poèmes, Sortons au grand air, Depuis longtemps le Créateur châtie les Hongrois, Mon imagination, J'aime . . . , Sur la pleine de Heves, Une seule pensée me tourmente, Mes chansons, Si tu es homme, ose l'être, Chant des chiens—Chant des loups, Je suis Hongrois, La Tisza, Les nuages, Héros en haillons, Feu, Vie aventureuse, Fin septembre, Nuit d'automne, Race lâche, âmes basses . . . , Voici l'automne qui revient, Pendez les rois !, Mon pays natal, Les poètes du XIXe siècle, A Jean Arany.

Presque en même temps que les traductions de Lounatcharski a paru également en URSS, l'anthologie intitulée *La poésie hongroise révolutionnaire*. Elle contient les oeuvres révolutionnaires de la poésie hongroise depuis les temps les plus reculés jusqu'aux poètes enfuis à l'étranger pendant le régime horthyste. Dans ce recueil la place d'honneur est réservée à Petőfi et, étant donné le caractère spécial de la collection, on y rencontre plus de poèmes révolutionnaires que dans le volume de Lounatcharski qui avait pour but de présenter une vue d'ensemble de l'oeuvre de Petőfi. Dans cette anthologie (Moscou, 1925), rédigée par Jean Mathejka, révolutionnaire hongrois émigré en URSS et traduite par S. Zaïaïtski, on trouve les poèmes suivants de Petőfi :

Chant des chiens—Chant des loups, Le gentilhomme hongrois, Au nom du peuple, Republica, Prépare-toi, Patrie! Une seule pensée me tourmente, Le peuple, Chant national, Aux magnats, Contre les rois, Aux rois, Voici ma flèche, où l'envoyer ! L'Europe est redevenue calme, La mer ressuscitée, Honneur aux simples soldats, Pendez les rois ! L'Autriche.

Au début du volume le rédacteur, Jean Mathejka, a résumé en trois pages la vie de Petőfi.

Après ces antécédents la période allant jusqu'à la deuxième guerre mondiale est jalonnée de livres soviétiques qui, à des intervalles presque réguliers,

ne cessent d'augmenter le nombre des poèmes traduits en russe. On voit paraître d'une part, des anthologies consacrées à la poésie étrangère, d'autre part des recueils dus à la plume de certains poètes russes : dans les derniers les poèmes originaux alternent avec les traductions.

Voici les oeuvres qui ressortissent à la première catégorie :

La poésie révolutionnaire de l'Occident, rédigée par S. Zaiatski et L. Ostrooumov (Moscou, 1925, aux éditions Prometiéi).

La poésie révolutionnaire occidentale du XIXe siècle, rédigée et commentée par A. Gatov, avec la préface de A. Lounatcharski (Moscou, 1930, Ogoniok).

Satires occidentales. Collection littéraire et dramatique (Moscou—Leningrad, 1940, aux éditions Iskoustvo).

Les poètes russes dont les différents recueils contiennent aussi des poèmes de Petőfi, sont les suivants :

M. L. Mikhailov (avec un volume paru en 1934 à Moscou et Leningrad, aux éditions Academia) ; *Fiodor Sologoub* (cf. son volume paru à Moscou, en 1930, aux éditions Sovietski pisatel) et *Boris Pasternak* (avec ses traductions publiées à Moscou, en 1940, par le même éditeur).

Pendant la même période, c'est-à-dire avant la deuxième guerre mondiale, des poèmes traduits en russe ont paru dans les revues *Krasnaïa Niva*, *Riézets*, *Literatournaïa Gazeta*, *Zvezda*, *Ogoniok* et *Tridtsat Dniei*.

Dans l'histoire des traductions russes de Petőfi il faut faire une place d'honneur à la période qui embrasse les années de la deuxième guerre mondiale et celles de l'après-guerre.

Auparavant nous n'avons trouvé qu'un seul volume consacré entièrement à l'oeuvre de Petőfi (les traductions de Lounatcharski) ; depuis 1941 on a fait paraître treize volumes, dont le premier a été publié pendant la guerre, en 1942.

A propos de ces publications récentes il convient de nous arrêter pour un instant : il est indispensable de mentionner brièvement les motifs d'ordre politique de ces traductions. Ainsi que nous le disions plus haut, la parution des traductions de ce grand poète révolutionnaire n'est pas le fait d'un simple hasard.

Que signifiait la vogue de Petőfi en Russie sous le régime tsariste ? Elle témoignait du fait qu'un poète universellement connu, et malgré son attitude révolutionnaire, avait su franchir les barrières intellectuelles pour faire connaître au public russe sinon tous les aspects de son oeuvre, mais au moins ses poèmes descriptifs, ses satires spécifiquement hongroises et en dernier lieu, ses allégories. Entre les deux guerres mondiales, c'est-à-dire pendant la période où, en Hongrie, un régime semi-féodal et contre-révolutionnaire semblait jeter les bases de sa domination pour une durée presque illimitée, dans la Russie de la Révolution d'Octobre le génie de Petőfi passait pour une sorte d'émigré qui était accueilli avec tous les écrivains, poètes et hommes politiques hongrois de gauche qui devaient se réfugier en URSS. Le peuple de la Révolution d'Octobre fêtait Petőfi comme un pionnier de sa victoire, mettant en relief l'importance des idées du poète au point de vue international. Le fait qu'il s'agissait précisément d'un poète hongrois, n'était qu'une allusion douloureuse à la Hongrie d'alors, si différente de l'esprit de Petőfi... Enfin la deuxième guerre mondiale ne manqua pas de provoquer un revirement brusque : ayant déclaré la guerre à l'URSS et à ses alliés, les dirigeants hongrois se rangèrent parmi les plus extrémistes des contre-révolutionnaires et des réactionnaires. Selon les lois de la dialectique, la période suivante devait être nécessairement

marquée par la démocratie totale, c'est-à-dire par une tendance diamétralement opposée à la précédente.

L'Union Soviétique, patrie de la science dialectique, ne tarda pas à réagir à ce processus. Dès que la guerre eut été déclarée, l'opinion soviétique commença à changer d'avis à l'égard du peuple hongrois. D'une manière paradoxale, une sorte de rapprochement se produisit entre les Hongrois et les citoyens soviétiques; derrière les horreurs commises par les nazis et les croixfléchées — les clairvoyants, élevés dans l'esprit de la science dialectique, croyaient déjà apercevoir les contours de la Hongrie démocratique. Dans ces conditions, celui qui, aux yeux des Russes, était le seul lien entre les Hongrois et l'idée du progrès — nous pensons naturellement à Petőfi — prit aussitôt une actualité jusque-là inconnue en Russie. Ce changement d'attitude s'est manifesté par le petit volume que *V. Kazine* et ses onze collaborateurs firent paraître en 1942, à Krasno-Oufimsk, aux éditions littéraires de l'État sous le titre: *Nous arracherons le drapeau allemand*.

En dépit de sa présentation très modeste, le livre a une importance capitale non seulement dans l'histoire des traductions russes de Petőfi, mais encore au point de vue des relations hungaro-soviétiques. Il a révélé aux Russes aussi bien le poète lui-même, champion intrépide de la liberté que le vrai caractère des Hongrois fidèles à Petőfi. Il est significatif que le titre attribué aux Hongrois la phrase «Nous arracherons le drapeau allemand» à une époque où des soldats hongrois aveuglés, poussés à contre-cœur dans la guerre, recevaient du château de Buda des ordonnances allemandes. . .

Ce volume ne reflète point la haine et l'esprit de vengeance; bien au contraire, on y reconnaît une certaine compassion qui éclaire le chemin vers un avenir meilleur. Oui, en 1942, quand les soldats de Horthy incendiaient des villages ukrainiens, les lecteurs soviétiques pouvaient feuilleter les poèmes de Petőfi pour connaître le vrai visage du peuple hongrois.

Le volume en question comprend 19 poèmes révolutionnaires, dont il suffit de citer ceux qui ont un titre particulièrement suggestif: *Je suis Hongrois*, *Chant national*, *Prépare-toi, Patrie!* *A nouveau, on ne fait que bavarder*, *Debout, Le peuple hongrois*, *Le Magyar est redevenu Magyar*, *Champ de Mars* (Vérmező).

Autant que je sache, c'est ici que parurent pour la première fois en russe les vers suivants:

Voilà le drapeau allemand qui flotte de nouveau sur Bude!
Que faire? Mon âme bouillonne de courroux.
Nos visages sont rouges, mais, au lieu du sang du tyran,
C'est la honte de nos cœurs qui les colore.

Et voici les fières paroles qui terminent ce beau poème:

Battez, cœurs, avec fierté,
Presentez notre victoire!
Sois rouge, visage, mais du sang du tyran
Et non de la honte qui nous tourmente le cœur!

Le volume intitulé *Nous arracherons le drapeau allemand* fut un heureux présage. Après la victoire des alliés, attendue avec tant de confiance, c'est-à-dire à l'époque où la nouvelle Hongrie démocratique faisait ses premiers pas, l'Union Soviétique vit paraître le troisième volume destiné à évoquer la lyre de Petőfi. Pour son extérieur, c'était un petit livre aussi simple que le précé-

dent : il ne contenait que 21 poèmes, à peine plus que le recueil de 1942. Mais n'oublions pas que ce volume fut publié, en 100.000 exemplaires, dans la série Ogoniok qui est bien connue de tous les lecteurs soviétiques.

La période qui s'ouvrait avec l'édition de ce *Choix de Poèmes* est signalée par l'activité intense de M. Antoine Hidas, poète hongrois vivant en Union Soviétique depuis 1925, et de sa femme, Mme Agnès Kun (pseudonyme : Anna Krasnova), qui ont écrit des monographies et des articles sur Petőfi, ont préparé les traductions philologiques pour les traducteurs-poètes russes, ont eux-mêmes traduit les oeuvres en prose du grand poète et surtout rédigé presque tous les volumes des oeuvres de Petőfi parus en langue russe dès 1946.

Ainsi les mérites de M. Hidas et Mme Kun sont énormes dans la popularisation de Petőfi, et dans celle de son oeuvre poétique notamment en Union Soviétique. Sans leur activité le lecteur russe et aussi les autres nationalités de l'URSS (par des traductions faites à partir de la version russe) n'auraient pas eu une connaissance aussi profonde du poète hongrois connaissance qui fait aussi, que Petőfi est considéré aujourd'hui en URSS comme un des poètes les plus populaires et les plus aimés de toute la littérature mondiale.

D'autre part l'activité intense et large de M. Hidas et de Mme Kun eu pour conséquence le fait, que les traducteurs et les essayistes soviétiques s'en sont entièrement remis à eux, se fiant aux matériaux littéraires qu'ils avaient d'eux, sous une forme simplement ébauchée ou définitive, négligeant en même temps leurs propres études sur le grand poète hongrois dont ils s'occupaient. Et c'est ainsi que presque tous les articles, toutes les déclarations des hommes de lettres soviétiques ne furent peu à peu que les extraits ou les échos des monographies de Hidas-Kun.

Le premier livre de Petőfi en langue russe, paru au cours de cette période, était, comme nous avons vu, le *Choix de Poèmes*, en 1946. Il fut composé par Mme Krasnova (Kun), préfacé par M. Hidas et traduit par six poètes soviétiques (Bibliothèque «Ogoniok» t. 19., Moscou, 1946. éd. Pravda).

Étant donné que le rédacteur avait pour but de présenter tous les aspects de la poésie de Petőfi, ce volume ressemblait un peu au recueil de Lounatcharski; d'autre part, cependant, on y rencontrait aussi des pièces qui avaient déjà été publiées dans le second recueil (*Nous arracherons le drapeau allemand*). Somme toute, ce Petőfi révéla au lecteur russe le caractère profond et incorrompu du peuple hongrois.

Les volumes parus depuis la deuxième guerre mondiale, de même que toutes les traductions antérieures, y compris celles qui avaient échappé à la censure tsariste et les poèmes traduits par Lounatcharski, furent autant de précurseurs de l'événement qui donne, du point de vue qui nous préoccupe, une importance décisive à l'année du centenaire : 1948. Cette année qui marquait le centenaire du «printemps des peuples» fut saluée, dans les colonnes du Novii Mir (une des plus grandes revues littéraires soviétiques) par un poème de Petőfi (1948, fasc 1, p. 4) :

Mil-huit-cents-quarante-huit,
étoile de l'éveil des peuples . . .

Dans le premier trimestre de la même année on a publié en russe un volume d'environ 500 pages qui, du point de vue esthétique, était incomparablement supérieur à toutes les traductions russes antérieures. Ce que les traduc-

teurs de la période tsariste n'avaient même pas osé espérer et que Lounatcharski n'avait que vaguement pressenti, s'était enfin réalisé : désormais le lecteur russe avait à sa disposition un recueil qui, sans comprendre tous les poèmes de Petőfi, lui faisait parfaitement connaître la personnalité de cet illustre chantre de la révolution. En même temps ce volume était un beau cadeau offert par l'Union Soviétique à la Hongrie démocratique. Au cours des fêtes de mars ce fut le maréchal Vorochilov qui présenta le volume à Budapest aux dirigeants de l'État et de la vie intellectuelle hongroise.

Les *Oeuvres choisies de Petőfi* (Moscou, 1948, Éditions Littéraires de l'État) furent rédigées par Mme Anna Krasnova [Kun] et préfacées par M. Antoine Hidas. Les traductions sont dues à un groupe d'élite où l'on trouve les noms de V. Inber, V. Levik, L. Martynov, M. Mikhailov, S. Obradovitch, B. Pasternak, A. Romm, N. Tikhonov, N. Tchoukovski, M. Zamakhovskaïa et V. Zviagintseva. Quelques extraits en prose ont été traduits par Mme Anna Krasnova. Quant à la méthode de M. Hidas et de ses collaborateurs (1. mot-à-mot ; 2. traduction en vers à la base d'une explication détaillée du contenu et de la forme) elle rappelle de près celle de E. Szabó au cours de sa collaboration avec Mme Tchioumina et M. Novitch à la fin du XIXe siècle. Nous avons pourtant à faire à une méthode perfectionnée, puisque dans ce cas l'auteur hongrois des traductions littérales fournissait à ses collaborateurs non seulement des matériaux, mais il surveillait aussi la cristallisation des vers «polissant et repolissant» le texte définitif.

Inutile d'énumérer les poèmes traduits ou d'analyser les principes qui guidaient les traducteurs dans leur choix. Il est évident que ces 191 poèmes reflètent déjà toute la personnalité de Petőfi. *Jean le Preux*, ce beau poème épique d'inspiration populaire, fut traduit par M. Boris Pasternak qu'on considère à juste titre comme le plus grand artiste russe vivant des formes poétiques.

Les illustrations, sans être trop nombreuses, représentent un haut niveau artistique. Ce volume est digne de celui dont il porte le nom.

Un autre volume de Petőfi est paru en russe en 1948 : il s'agit d'un petit cahier de 48 pages qui est un choix de poèmes satiriques du poète, sous le titre : *Héros en haillons* — titre du poème de Petőfi dans lequel il déclare :

Je combats avec mes poèmes... chacune
De mes chansons est un guerrier.

Ce volume appartient à la série de la «Bibliothèque du Crocodile» (éd. Pravda, Moscou) et fut illustré par M. L. Brodati.

Tandis que l'année 1948 marquait le centenaire de la révolution hongroise, du «printemps des peuples», l'année suivante la Hongrie et le monde démocratique avec elle célébraient le centième anniversaire de la mort héroïque du plus grand poète hongrois, Petőfi, sur le champ de bataille de Segesvár, lors de la défaite de la guerre d'indépendance hongroise.

C'était la lance d'un Cosaque, d'un soldat de tsar, qui mettait fin à la vie de Petőfi... Aucun renseignement ne nous permet de supposer que le plus grand poète hongrois ait connu les oeuvres du plus grand poète Russe, Alexandre Pouchkine — mais il y a une triste correspondance dans la mort de ces deux titans de l'esprit : c'est la même puissance obscure, le même tsar,

Nicolas I, dont les courtisans ont précipité Pouchkine dans la mort et dont le Cosaque a abattu d'un coup de lance Petőfi.

Au centenaire de cet événement tragique, en 1949, deux nouveaux volumes des oeuvres de Petőfi son parus en URSS. Un *Choix de poèmes* à grand tirage, volume bon marché, plus petit que celui de l'édition du centenaire, mais beaucoup plus riche que n'importe quel autre volume des oeuvres de Petőfi paru en russe jusqu'en 1948. Ce livre fut édité par la maison OGIZ (Moscou), tandis qu'un choix pour la jeunesse soviétique était édité en même temps par la maison DIETGIZ. Ce dernier livre est accompagné de jolies illustrations qui sont l'oeuvre de L. Zousman et il donne un riche choix de vers en 328 pages.

Dans l'année suivante, en 1950, paraît, pour la jeunesse également et toujours chez DIETGIZ le poème narratif *Jean le Pr.ux*, traduction de Boris Pasternak, parue déjà plusieurs fois dans les recueils des années antérieures et illustrée cette fois par L. Feinberg.

L'année 1952 est marquée par deux événements très importants dans le domaine de la popularisation de Petőfi et de la littérature hongroise en générale en URSS. L'un et l'autre ont à nouveau pour instigateur M. Hidas : il s'agit de l'édition d'un grand volume intitulé *Anthologie de la Poésie Hongroise*, contenant les vers de quatre siècles, et parmi eux 55 poèmes de Petőfi — et les premiers trois volumes de la plus riche édition des oeuvres de Petőfi, qui a parut jusqu'à présent en Union Soviétique.

Le quatrième volume de cette édition paru des 1953.

La répartition de cette édition en quatre volumes est la suivante : les deux premiers volumes contiennent les poèmes lyriques, le troisième les poèmes épiques et le quatrième les oeuvres en prose de Petőfi, ainsi qu'une partie de ses lettres. 1610 pages — voilà le contenu d'ensemble des quatre volumes. Nombre imposant lorsqu'il s'agit d'un poète, qui mourut à l'âge de 27 ans ! En ce qui concerne le contenu de ces volumes, les oeuvres de Petőfi publiées dans cette édition de 1952—53, voici ce qu'il en est : on trouve dans cette édition 566 poèmes lyriques, c'est-à-dire 70% de tout ce que Petőfi a écrit dans ce genre, 9 de ses 11 poèmes épiques et un choix très riche de ses journaux, lettres, itinéraires, articles et proclamations politiques.

L'homogénéité de ce vaste matériel est garantie par le fait, que la liste des traducteurs ne contient que 13 traducteurs-poètes et une traductrice de prose, la même Mme Anna Krasnova (Kun) qui a également rédigé les quatre volumes. La liste des traducteurs-poètes est la suivante : V. Inber, M. Isakovski, V. Levik, L. Martynov, S. Marchak, M. Mikhailov, I. Miriamski, S. Obradovitch, B. Pasternak, A. Romm, N. Tikhonov, N. Tchoukovski, M. Zamakhovskaïa et V. Zviagintseva. La préface est encore une fois l'oeuvre de M. Antoine Hidas.

Ces quatre volumes tirés à 25.000 exemplaires couronnent l'oeuvre de popularisation de Petőfi en URSS, accomplie par M. Hidas et Mme Krasnova. Le profil intégral du poète était déjà dessiné dans l'édition du centenaire, où on retrouvait tous les genres lyriques, qui définissent ce profil marquant, si bien que la tâche de l'édition de 1952—53 n'était plus qualitative, mais seulement quantitative : il ne s'agissait pas d'accroître le nombre des traits sur ce profil, mais d'affiner, de préciser, de détailler ces traits. Les genres littéraires qui se trouvaient représentés dans cette édition en comparaison avec les précédentes, sont les genres en prose, qui ne caractérisent pas Petőfi d'une façon

spéciale et n'ont qu'une importance biographique. Il n'est pas douteux que les éléments biographiques sont très importants, quand la masse des lecteurs veut comprendre un poète aussi profondément que ne le font les milliers de lecteurs soviétiques qui s'intéressent à Petőfi. Ainsi le service rendu par cette édition en quatre volumes était de nouveau énorme. Mais alors que nous soulignons à nouveau les mérites de Mme Kun et M. Hidas dans la popularisation de Petőfi en URSS, il faut que nous fassions de nouveau mention du fait, que les collaborateurs de cette riche édition — parmi eux des noms brillants de la poésie russe contemporaine — n'étaient que des versificateurs des textes traduits en prose et expliqués par Mme Kun et par M. Hidas. Ces deux derniers furent les seuls à travailler d'une manière indépendante et originale au grand «Petőfi en russe»; ses collaborateurs ont suivi les instructions du rédacteur, en fournissant souvent un travail magnifique du point de vue artistique, mais d'où toute initiative personnelle était absente.

Il y a environs 30 ans que M. Lounatcharski a fait sur la base de sources beaucoup moins précises, beaucoup moins authentiques, que celles qui avaient été fournies par Mme Kun et M. Hidas, des investigations scientifiques littéraires indépendantes. Nous croyons, ou plutôt nous espérons, que l'étape suivante de la compréhension de Petőfi chez les hommes de lettres soviétiques sera une confrontation de l'esprit investigateur de Lounatcharski et du riche matériel présenté dans l'édition en quatre volumes. On devine déjà les premières leures annonçant cette nouvelle étape.

Mais ce qui aujourd'hui fait force de loi dans ce domaine, c'est le «Petőfi en russe» tel qu'il a été présenté aux lecteurs soviétiques en 1946-1953. Il s'agit d'un volume respectable de 608 pages, contenant oeuvres poétiques aussi bien qu'en prose de Petőfi, paru en 1955, à un prix très bas, et tiré à 75.000 exemplaires. La réédition de ce volume et son tirage témoignent de l'intérêt toujours croissant en Union Soviétique à l'égard du grand poète hongrois.

Une partie des mêmes traductions a été également publiée dans des journaux (*Literatournaïa Gazeta*, *Novïi Mir*, *Ogoniok*, *Molodoï Kolkhoznik*, *Sovietskii voïn*), a été ajoutée aux volumes de certains poètes (Marchak, Mikhaïlov, Plechtchéïev) et on les trouve aussi dans des chrestomathies à usage scolaire.

Tout ce qui s'est fait dans le domaine de la popularisation de Petőfi en URSS, et en dehors des limites de la traduction, se confond entre 1946 et 1957 avec les matériaux présentés par Mme Kun et M. Hidas.

Les deux centenaires — celui de la révolution hongroise de 1848 et celui de la mort du poète — ont donné l'occasion aux hommes de lettres soviétiques de publier des articles solennels sur Petőfi. Le leit-motiv de ces articles consiste dans la comparaison du «réalisme critique» de Petőfi avec le «réalisme socialiste» de la littérature contemporaine (de la littérature soviétique surtout) et dans le rapprochement entre l'échec de la révolution de 1848—1849 et l'essor social en Hongrie depuis 1945.

Ainsi l'article des *Izvestia* du 30 juillet 1949 célèbre Petőfi, disant qu'«après les vers affectés, ennuyeux, fanés des poètes précédents, qui n'avaient pas ou peu d'influence sur la vie, c'était lui, qui avait introduit l'inquiétude du peuple, avide de liberté, c'était lui, qui avait insufflé la confiance dans la haute vocation, dans les forces encore sommeillantes du peuple». Jugement trop sommaire sur tous les poètes hongrois, qui avaient précédé Petőfi. Aujourd'hui, que la masse des lecteurs soviétiques s'est familiarisée avec Vörösmarty

et avec les grands poètes hongrois présentés dans l'*Anthologie de la Poésie Hongroise*, un jugement de cet ordre serait impossible.

Depuis 1950 le public russe et au premier chef, la jeunesse russe a également à sa disposition la deuxième édition d'une biographie de Petőfi écrite en URSS en hongrois par M. Hidas et traduit en russe par Mme Krasnova (Kun). Ce livre de 368 pages tiré à 75.000 exemplaires, est une sorte de transition entre une biographie strictement documentaire et une biographie de caractère romantique. Le livre ne contient aucun fait imaginaire, — cependant que les dialogues le sont —, il renferme aussi des commentaires, essentiellement politiques, des faits.

Une analyse très approfondie de l'édition en quatre volumes a paru dans le 4ème numéro de 1954 du journal Znamia. L'auteur de l'article, A. Tourkov part d'une sorte de légende, qui s'est formée dans l'esprit du public russe autour de l'idée de «la chanson hongroise» et de son représentant le plus éminent, le poète Alexandre Petőfi. A partir de cette idée A. Tourkov donne une brève histoire des traductions russes de Petőfi, tandis que dans le cadre du compte-rendu de l'édition en quatre volumes il fait connaître d'une manière vivante la biographie du poète et sa place dans la littérature hongroise. L'article de A. Tourkov est une preuve intéressante du fait, que le matériel rassemblé par Mme Kun et M. Hidas est plus riche que les points de vue élaborés par eux et ils ouvrent ainsi l'accès à des recherches de caractère personnel.

Nous avons mentionné les premiers indices de l'étape suivante, qui verra l'esprit de recherche des hommes de lettres soviétiques se manifester d'une manière indépendante dans le domaine de la compréhension de Petőfi. L'article d'A. Tourkov était un premier symptôme dont un autre et plus original vient de paraître en 1957. Un fait curieux et surprenant : la maison d'édition Iskoustvo (L'Art) a publié le drame historique de Petőfi *Tigre et hyène*, traduit et préfacé par A. Guerchkovitch. Nous avons dit : fait surprenant — car ce drame était considéré jusqu'à présent comme une oeuvre secondaire du grand poète, pas même digne d'être traduite. Frédéric Riedl qui est un critique de valeur écrit dans son livre posthume sur Petőfi (paru en 1923), que *Tigre et hyène*, «produit de la période première et pessimiste» de l'activité du poète, «est criant, exagéré et passionné à l'extrême» et qu'«il ne faut pas être surpris, que les acteurs pendant la répétition n'aient pas pris au sérieux ces scènes qui touchent à la parodie» — bien que Riedl même reconnaisse «l'esprit d'invention dont témoigne l'intrigue ainsi que la vivacité et la variété des dialogues». Quand nous lisons la préface nuancée et intéressante de A. Guerchkovitch, nous comprenons, qu'il n'a pas simplement choisi cette pièce parce qu'il s'agissait là d'une oeuvre non encore traduite en russe de Petőfi, mais que ce choix avait une raison d'être profonde.

A. Guerchkovitch est un jeune traducteur soviétique, parmi ceux, peu nombreux, qui ont appris le hongrois et travaillent par leur propre moyen. Dans sa préface il nous dit avoir retrouvé dans le drame de Petőfi certains éléments progressistes ignorés des esthètes des temps passés, citant par exemple l'ancien monarque sage et pacifique qui représente l'élément progressiste face à l'anarchie féodale.

Dans son jugement sur *Tigre et hyène* A. Guerchkovitch peut avoir raison ou non — le seul fait, réellement important dans cette question théorique, est qu'un homme de lettres soviétique, en s'appuyant sur ses propres recherches

à pris l'initiative de faire éditer cette oeuvre, soulevant par là un problème intéressant et nouveau.

Nous espérons ne pas nous tromper, en disant, que c'est là un premier pas vers une évolution nouvelle, quand les oeuvres de Petőfi et des autres poètes et écrivains hongrois, classiques et modernes feront l'objet de recherches originales et indépendantes de la part des hommes de lettres soviétiques.

Est-il possible, que les écrivains et les savants d'une nation fassent recherches indépendantes touchant à une littérature étrangère? Oui, et ce n'est pas seulement possible, mais désirable, un oeil étranger découvrant parfois tel ou tel élément, qui restait ignoré des compatriotes de l'auteur. Les rapports littéraires de cet ordre, libérés des conventions, des déclarations schématiques, ouvrent de nouveaux horizons, et font entrevoir des moyens d'investigation nouveaux aux philologues d'une humanité plus solidaire du monde d'hier.

Széphistóriáink és a deákok* I.

FÁBIÁN ISTVÁN

1. Áttekintés az anyagon

A széphistória műfaji meghatározása nem elég szabatos. Kutatóink közül néhányan csak azokat az epikai énekeket sorolják közéjük, amelyeknek eseményei nyilvánvalóan költöttek, a valósághoz kevés, vagy semmi közük sincs. Ha ezt az elvet következetesen valósítjuk meg, nem sok széphistóriánk marad: Bogáti Fazekas Miklós kilenc éneke közül csak kettő (*Ez világi nagy sok szűrzavarról, Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések*), Csáktornyai Mátyás három műve közül egy (*Jeles szép história két görög hercegről*), továbbá Czobor Mihály *Charikliája*, Enyedi György *Igen szép história-ja Gismundáról és Gisquardusról*, Hunyadi Ferenc históriája *Az Trója városának rettenetes veszedelméről*, Huszti Péter *Aeneis-e*, Ilosvai Péter öt ismeretes szerzeménye közül egy (*Tholdi Miklósnak bajnokságáról*), Istvánfi Pál *Voltér király-a*, Gyergyai Albert *Argirus-a*, Czegei Névtelen *Effectus amoris-a*, a Drávai Névtelen *Rustán császár-a*, Pataki Névtelen *Eurialus és Lucretiá-ja*, Lévai Névtelen *Páris és Görög Ilona históriája*, Semprei Névtelen *Béla király és Bankó leánya*, Szendrei Névtelen *Szilágyi és Hagymási-ja*, más névtelen szerzők *Apollonius-a*, *Telamon-ja*, *Fortunatus-a*, *Leukippe és Kleitophon-ja*, *Pyramus és Thisbé-je*, *Acteon-ja*, *Hero és Leander-e*, Ráskai Gáspár *Vitéz Francisco-ja*, Szakmári Fabricius István éneke (*Historia e Parthenii Nicensis de amatoriiis collecta*), Szegedi Veres Gáspár *Szép rövid históriá-ja*, Tinódi Jázon-ja, Valkai András öt éneke közül csak egy, a *Prister Johannis*. Összesen tehát 28-ra zsugorodnék a széphistóriák száma a műfaj szorosabb meghatározása szerint.

Mai olvasó — a Tinódi-féle „újságoló” históriákat nem számítva — majdnem minden epikus énekben talál mesés részleteket, hiszen a XVI. században még él a középkori csodahit, s az érdekes egyértelmű a csodálatossal. A kor felfogása szerint nincs különbség a *Gesta Romanorum* regényes történetei és Plutarchos vagy Lukianos között. Ovidius éppen olyan hiteles forrás, mint Bonfini, a Boccaccio-t latinra fordító Beroaldo könyve ugyanolyan szavahihető, tudós „krónika”, mint Josephus Flaviusé.

A műfaj jelzésére alkalmazott szavak használata nem állapodott meg. Ritka az olyanféle szabatos szerző, mint Ilosvai Péter, aki határozottan elkülöníti az írott „krónikát” az énekszerzők „dolgától” a *Tholdi-história* harmadik versszakában. Énekeit „históriának” nevezi általában, mégsem következetes, mert bibliai históriáját „szép históriá”-nak jelöli (*Az Nagy Szent Pál apostolnak életéről és haláláról szép história a szent írásból*). Szakmári Fabricius István ellenkezőleg használja ezeket a szavakat, mint Ilosvai. A görög történelem szerelmes epizódjait előszámláló énekét „história”-ként

* Részletek egy terjedelmesebb értekezésből, amely az MTA támogatásával készült

emlegeti a latin címben, de befejező versszakában forrását, Niceai Parthenios könyvét illeti „história” névvel („Régi históriákból kiszedegette”), művét pedig „króniká”-nak jegyzi („Szerzék ez Krónikát be az versekbe”). A Lévai Névtelen „lött dolog”-nak (valóságnak) hirdeti Páris és Görög Ilona szerelmének történetét, amelyet Ovidius alapján beszél el, viszont Szegedi András Jeruzsálem történetét ezzel kezdi: „Im egy szép históriát mostan mondok”. Korabeli, „újságoló” éneket nevez „széphistória”-nak például Szerdahelyi Mihály („*Igön szép história, miképen az árulók el akarták az erdélyi vajdát árulni...*”) és a Lugossy-kódex névtelenje („*Az vitéz Turi Györgynek vitézségéről és haláláról való szép história*”). A műfajt jelölő szavak értelmének kialakulatlanságát legjobban talán az afféle kettős megnevezések mutatják, amilyent például Valkai András használ a Hariadenusról szóló ének címében („*Cronica avagy széphistóriás ének*”).

Az irodalomtörténetírásban meghonosodott műfaj-jelölések újabb keletűek (históriás ének, széphistória, bibliai história), de nem mindig következetesek. A külföldi — különösen antik — történetírókat fordító énekeket széphistóriának számították, a magyar történelem érdekes eseményeit feldolgozó szerzeményeket pedig a históriás énekek műfajába utalták. Horváth János azonban már külön válfajként ismerteti Tinódi két magyar történelmi tárgyú énekét (*Zsigmond király és császárnak krónikája*. 1552. és *História Zsigmond császárnak fogságáról és szabadulásáról*. Év nélkül.)¹ Jellemző, hogy e két énekét Tinódi épp úgy nem vette fel *Cronicájába* (1554), mint Jázon királyról szerzett széphistóriáját, noha két bibliai históriája meg Oktató-korholó énekei helyet kaptak benne.

Következetesebben járunk el, ha a külföldi történetírókból merített énekek mellett a magyar történelmi tárgyú szerzeményeket is a széphistóriák közé számítjuk. Így ide kerül Bogáti Fazekas Miklósnak még öt éneke (*A tökéletes asszony állatokról, Mátyás királyról, Castriot Györgyről, Demeter királyról, Aspasia asszony dolga*), Csáktornyai Mátyásnak még egy éneke (*Régenten a római fő asszonyoknak cifraság tilalmáról való perlődésük*), Csáti Demeter Pannoniai ének-e, Cserényi Mihály *História*-ja a perzsiái monarciabeli fejedelmekről, Gosárvári Mátyás szerzeménye *A régi magyaroknak első bejövésekről*, Görcsöni Ambrus Mátyás *históriája*, Kákonyi Péter *Cyrus históriája*, Madai Mihály töredékben fennmaradt éneke *Jeruzsálem pusztulatáról*, Nagy Bánkai Mátyás *História*-ja az *vitéz Hunyadi János vajdáról*, Névtelen verses krónikája *A török császárokról*, Nikolsburgi Névtelen *Igen szép históriá*-ja (!) a *kenyérmezei vívásról*, Szegedi András *Jeruzsálem ostromáról* szerzett históriája, Temesvári János *Béla király-a*, Temesvári István *Históriás ének-e az jeles győzedelemről*, Tinódi említett két éneke *Zsigmondról*, Valkai András további négy szerzeménye (*Hariadenus, Genealógia, Bánk bán, Longobardusok*). Összesen még 24 ének. Ez értelmezés szerint tehát 52 széphistóriát számolhatunk össze.

Még két éneket szoktak a széphistóriák között emlegetni:² Bessenyei Jakab tasnádi (Szilágy m.) iskolamester *A házasságról való szép ének-ét-melyben az Halcion madárról vött hasonlatosságból mutatatik meg, micsoda egyesség és egymáshoz való szeretet kívántatik meg abban* (Kolozsvár 1580. Írta 1562-ben Tasnádon) és Vajdakamarási Lőrinc pap művét: *Igen szép história*

¹ Horváth János, A reformáció jegyében II. kiadás. 1957. 210.

² Vö. Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete II. k. 1930. 359 és 365.

az Jason királynak házasságáról, melyet énekbe rendelt az Vajdakamarási Lőrinc pap az Cancellárius ő Nagys. Kovacsoszi Farkasnak mostani házasságának örömére (Kolozsvár 1583. 1580-ban írta).

Mindkettő házasságra szerzett ének, mint ezt Vajdakamarási a címlapon emlegeti, Bessenyei pedig a versfőkben árulja el („tempore suarum nuptiarum” = saját házassága idején). A fenti felfogásnál indokoltabb ezért Waldapfel Imréé,³ aki az epithalamium, a humanista házassági ének elődei közé sorolja ezt a két verset (igaz, hogy Istvánfi Pál *Voltér*-jét is, amely házasságra készülhetett ugyan, de kétségbevonhatatlanul széphistória). Az epithalamium megjelölés sem szabatos, mert későbbi fejleményt (vagy annak előfutását) vetít hátra. A házasságkötésre szerzett ének aligha csak a humanizmussal kezdett divatozni. A XVI. században oly bőséggben keletkezett az efféle ének, s közülük néhány olyan korai (Batizi két éneke, Tar Benedeké : 1541), hogy itt is középkori népi jellegű műfajra kell gondolnunk, amely tovább él korszerűen módosított formában.⁴

Bessenyei „szép éneke”, amelyet Stigelius, német humanista *In nuptias Davidis Chytraci* című epithalamiumának átdolgozása a XVI. századi ízlést követi, elszakad a hazai hagyománytól. Felhasználja Ovidius egyik elbeszélését Ceyx-ről és hűséges feleségéről, Halczione-ról, de az ének 548 sorából csak 212 foglalkozik az antik történettel. A többi (az első 108 sor és 321-től 548 sorig) jámbor elmélkedés. A szerző maga is hirdeti utolsó sorában : „Akarák az Istent dicsérni ezben”. Nem sorolhatjuk tehát a széphistóriák közé, hanem a humanista elemekkel díszített vallásos elmélkedések csoportjába, mely a régi házassági énekekből alakult ebben a korban.

Alig találunk humanista nyomot Vadaskamarási Lőrinc szerzeményében. Rövidebb is, mint Bessenyeié : 220 sor, 55 versszak. Az első részben beszéli el (92 sorban) a Persepolisban élő jámbor Jason király és a hozzá méltó feleség, Drusella házasságának történetét, amelyet folytonos imádságok szentelnek meg, és vagyonuk szétoztásában virágozik ki. A 19. versszakban forrását, Lebena chaldeusokról írott históriáját is megnevezi. A valamivel hosszabb második részben Salamon király bölcs és eszes asszonyokat dicsérő, ismert nyilatkozatától, Ádám és Éva történetétől kezdve végigénekli az *Ószövetség* szent házasságait és az istenfélő próféták házasságra vonatkozó nyilatkozatait.

Inkább megverselt prédikáció ez az ének, mint széphistória, a moralizáló elem uralkodik benne. „Széphistória” szó a címben csak azt jelzi, hogy meny nyire kedvelték ezt a műfajt a század végén.

Még két széphistóriának tekinthető énekünk maradt fenn, amelyeknek idesorolása problematikus. Nem a házassági éneket fejlesztik, hanem a történeti eseményeket fejtegető prédikációt. Az egyik az 1538-ban Krakkóban megjelent Farkas András „*Kisdéd krónikácská*”-ja. Eredeti címe latin : *Cronica de introductione Scytтарum in Ungariam et Judeorum de Aegypto* (Krónika a szittyák bevonulásáról Magyarországra és a zsidókéról Egiptomból). Horváth

³ Waldapfel Imre, Gyöngyösi-dolgozatok. Irodalomtörténeti Közlemények 1932. 41—61 és 164—172.

⁴ Waldapfel Imre is említi Batizi két énekét (Izsák pátriárkának házasságáról való szép história és A házasságról való ének), valamint Dézsi András efféle bibliai históriáját (Az ifju Tóbiás házassága), ezen kívül ide tartozik az Adhortatio mulierum (Asszonyok intése), Házások éneke, Menyegzői vers, Paniti János, Házásoknak könyörgési, Pécsi János, Az házások életéről való szép ének, Sziráki Balázs, Ének a házásoknak, Tar Benedek, Házasságról való dicséret. Összesen tehát tizenkét ének.

János véleménye szerint, amelyhez semmit nem kell hozzáadnunk⁵ „Műfaját . . . tévesen szokták meghatározni, hol a bibliai epika, hol a históriás ének kategóriájába osztván be. Van ugyan mind bibliai, mind magyar történeti elbeszélő szakasza, de egyik sem öncélú, hanem tanulság levonását, intelem megalapozását célozza. Lírai fogantatású irányzatos mű az, Toldy szavával „irányköltemény”, Zápolyai királysága és a reformáció érdekében”.

A másik ugyancsak prédikáció lehetne, de a példákat nem a magyar és bibliai, hanem az antik történelemből meríti. 1561-ben írta Varsányi György Medgyesen, 1574-ben nyomtatták ki Debrecenben. Címe (*Egy szép história az persei királyrul, Xerxes neve, miképpen revidden időben elvesztett volt tízszer százezer embert*) félrevezető, mert Xerxes története az éneknek csak valamivel több mint egyharmadát tölti meg (111 versszakból csak 41). Alighanem a könyvnyomtató adta ezt a címet, mert igazi témája az éneknek a „változás”, „gonosz szerencse”, „nyavalyásság”, s ezt világosan ki is mondja a szerző a kezdő strófákban. Négy hexameterből álló versfőszövege is háromszor emlegeti a fátumot.

Valami nagy „kárvallás” érte, csalatkozhatott barátaiban (a kor bűneit ismertetvén az „álnok barátság”-ról beszél legtöbb hévvel), ezért életfelfogása reménytelen :

„Az mi születésünk csak nyomoruságban,
Éz világban estünk nagy fogyatkozásban,
Vagyon betegségben, kínban és sok bánatban,
Végezetre esünk halálnak torkában.”

Dániel próféta jövendöléséből indul ki, amely a korban divatozó világvége-irodalom hazánkban is gyakran idézgetett forrása, aztán felsorolja az antik történelem nevezetesebb szerencse-fordulásait, köztük az előbb említett Xerxes-históriát, majd irodalmunkban elsőnek a Polykrates-mondát, végül saját kora bűnein kesereg, amelyek a közelgő világvégét jelzik. Példákat Herodotos és Justinus műveiből merít, forrásait meg is nevezi.

Varsányi Xerxes-e egyike legvitatottabb XVI. századi énekeinknek. Szilády Áron szerint „hetet-havat összehord”, „énekszerző tehetsége felől nem igen győzi meg az olvasót”, de az utolsó „nyolc versszakban biztos kézzel rajzolja meg a kor képét”.⁶ Király György pedig dicséri változatos tárgyát, könnyed verselését, helyenként emelkedett előadását, és sajnálja, hogy több munkáját nem ismerjük.⁷ Horváth János verselését dicséri, keserűségében „némi lírai felindulást” érez, s megállapítja, hogy „előadása világos, a vers korlátaiban is ép szerkezetű”.⁸

Míg a másik három énekről bizonyosan állíthatjuk, hogy nem tartozik a széphistóriák közé, Varsányiéről nem ilyen könnyű döntené. A három előbbiben a XVI. század moralizálgatása szorítja háttérbe az epikumot, itt azonban lírai hevület. Régebbi típusú epikai énekeink egyik válfajában, a sirató énekekben, veszedelmekben nagyobb szerepe lehetett az énekes lírai állásfoglalásnak, mint a Tinódi lantján kialakult históriás énekekben. Feltehető

⁵ Horváth i. m. 38.

⁶ Régi Magyar Költők Tára. VII. k. 348.

⁷ Irodalomtörténeti Közlemények. 1921. 91—92.

⁸ Horváth i. m. 429.

tehát az is, hogy Varsányi nem a Tinódi kifejlesztette gyakorlatot, hanem a régebbi énekes hagyományt folytatta. Noha megnevezett forrásai, nagyobb részben az antik történelemből merített példái félreérthetetlenül jelzik a tudós, humanista szerzőt, elképzelhető, hogy a humanista zománc alatt régebbi műfaj él tovább : lírai jellegű eseményfelsoroló ének, amelyre több más példát is találunk majd.

Epikai énekköltészetünk a XVI. században azért jelenhetett meg ilyen nagy számban és kialakult, hagyományosnak sejthető formában, mert az előző századokban népi, vagy legalább népi jellegű énekköltészet előzte meg. Arany János óta több irodalomtörténészünk emlegette ezt az elsüllyedt irodalmat, de terjedelmét csak találgathatjuk. Bizonyos, hogy a pusztulás a XVI. században is nagyarányú. Ezt a fajta irodalmat vagy üldözték, és néha irtották, vagy gyakrabban értéktelennek tekintették.

A kallódás arányát két módon mérhetjük fel. Az egyik azoknak a nótajelzéseknek, nyilatkozatoknak összegyűjtögetése, amelyek ma már ismeretlen széphistóriákról árulkodnak. Egyik érdekes efféle feljegyzés az *Icon vicissitudinis* szerzőjéé, akit *Ihasz Névtelene*-ként szoktunk emlegetni. A töredékesen fennmaradt ének utolsó versszakában mondja : „Ez énnékem Hatodik Históriám, — Elkézdtem az Nádasdnak faluján, — Elvégeztem az Ujhelynek városán, — Alsóvégén Patak felől utcáján”. Tehát öt históriás éneket írt Kalajlikoz (Piperés) Ali basa története előtt. A Nikolsburgi Névtelen is megemlíti a kenyérmezei csatáról szerzett éneke elején (1568), hogy sok históriákat magyarázott már, és énekeket írt „derék szent írásból”.

A másik érdekes utalást Görcsöni Ambrus igen népszerű énekének különösen hosszú, 14 strófás intonációjában találjuk. Teljes címe : *Históriás ének az felséges Mátyás királynak az nagyságos Hunyadi János fiának jeles viselt dolgairól, életéről, vítézségéről, végre az ő ez világból való kimulásától*. Heltai Gáspár *Cancionálé*-jában jelent meg 1574-ben befejezetlenül (a befejezést később Bogáti Fazekas Miklós írta meg), 1577-ben újra kinyomtatták ugyan-csak Heltaiék Kolozsvárt már Bogáti toldásával.

Intonációja azért nyúlik hosszabbra a szokásosnál, mert felsorolja azokat a királyokat, „Kik birták jámborul mi országunkat, — Kikről szerzetek is szép Cronikákat, — Emlékezetre számlálom azokat”. Aztán két versszakot szentel Attilának, kettőt Istvánnak, felet Szent Lászlónak, másfelet Lajosnak, végül egyet Zsigmondnak. Mivel a „krónika” történelmi könyvet is jelent, éneket is a XVI. században, felmerülhet az a gondolat, hogy nem epikai énekre gondolt Görcsöni. A 11. versszakban azonban félreérthetetlenül nyilatkozik :

„Ime csudám ezen nékem nagy vagyon,
Királyoknak mely Cronicaui nagyon,
Énekekben hadok írván meg vagyon,

• Nevek dicsiretben nálunk nagy vagyon.” (Kiemelés tőlem.)
Végül befejezi gondolatmenetét : Ezt a hat királyt megénekelték, pedig „Nem csuda ha jól forgatták magokat, — Születésben lelték kazdagságokat”, inkább meg kell énekelni „Mátyás Királyt régi jó vezérünket”, „Nagy szegénységből felemelkedéssét”. Ez a nyilatkozat nemcsak azért nagy jelentőségű, mert hat elveszett énekről tudósít, hanem azért is, mert bizonyos énekszerzői öntudatról, az elődök műveire való emlékezésről, a hagyomány megbecsüléséről tanúskodik.

Ugyancsak más szerzők énekeit emlegeti Bornemisza Péter prédikációiban, de a kor általános papi felfogásához híven korholja az „álnokul költött fabulákat” királyfia kis Miklósról, poéták óriásiról, Trágár Balázs és Szilva Albert sípságairól.⁹

A nevesebb énekszerzők közül Tinódinak is elveszett két műve (Török császárok krónikája és Jónás próféta históriája, amelyből hét versszakos töredéket őrzött meg a Lugossy-kódex). Valkai András is többször emleget egy krónikát, amelyben bővebben megírta a hun és magyar történelem egyes részleteit.¹⁰ Nótajelzés őrizte meg *Cimon históriájának* emlékét és a *Trója-ének* nyomát.¹¹ és ¹² *Apollonius-t*, *Markalfot* Bornemisza Péter ma ismeretes megjelenési évük előtt emlegeti (Markalf neve Tinódi *Sokféle részeseg*-ében is előfordul).¹³

Vitathatóbb Szilády Áron feltevése. Ilosvai Péter nyilatkozatai alapján következtette, hogy fennmaradt énekein kívül még három históriát szerzett: egy rövidebbet a fennmaradt terjedelmesebb *Nagy Sándor*-on kívül 1548 előtt, 1564—70 között pedig kettőt: *Cyrusról* és *Nebukadnezárról*.¹⁴

Ez összesen mintegy húsz elkallódott ének (19—22); ez is meggondolkoztató mennyiség 52 ismeretes széphistóriához viszonyítva. Szerencséskező kutatók azonban még mostanában is találhatnak XVI. század elejéről származó éneket.¹⁵ Hadrovics László a szomszéd népek irodalmában nyomát találta a középkori *Trója-regénynek*, Kardos Tibor pedig több jelből következteti, hogy ugyancsak a középkorban ismerhették már hazánkban a *Trója-regényen* kívül, melynek létezését már 1941-ben hirdette, a *Nagy Sándor mondát* és többet a francia *lovagi epika* alkotásai közül.¹⁶

A megmaradt és elpusztult énekek arányának megállapítására biztosabb alapot kapunk, ha filológiailag alaposan feldolgozott anyagból indulunk ki, amilyen Balassi énekköltészete. A nagy lírikus több zsoltárfordítását kivéve szinte minden szerzeménye elé illesztett nótajelzést („ad notam”). Eckhardt Sándor 1951-i kritikai kiadása szerint — ha levonjuk a saját régebbi énekeit fellevenítő utalásokat — kilenc magyar vers kezdő sorát őrizte így meg. A kilenc nótajelzés közül csak négynek találták meg eddig kutatóink kiegészítő szövegét, ötről, tehát több mint feléről, csak annyit tudunk, amennyit Balassi feljegyzett. Maga az ének elveszett.

⁹ *Bornemisza Péter*, *Prédikációk*. V. k. 758.

¹⁰ György Lajos hívta fel erre a figyelmet. *Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században*. Kolozsvár 1847. *Genealógia* c. éneke három versszakában emlegeti Valkai terjedelmesebb „króniká”-ját.

¹¹ Dézsi Lajos, *Irodalomtörténet*. 1913. 257—259.

¹² Király György, *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1918. 11.

¹³ Az *Apollonius-t*, amelyet 1591-ben nyomtattak ki Heltaiék, Bornemisza Péter 1578-ban említi *Tanúságai*-ban (IV. rész, 758/6. l.). Markalfot (első ismert kiadása 1577-ből való) Bornemisza ugyancsak 1576—77-ben írt *Tanúságai*-ban nevezi meg (IV. rész. 862. l.). Tinódi sora 1548-ból való: „Ha meglátod mint Markalfot bolondoskodik”. Vö. Gulyás József. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1926. 242.

¹⁴ *Szilády Áron* a Régi Magyar Költők Tára IV. k.-nek jegyzeteiben fejtegeti ezt a lehetőségét. Ilosvai általa idézett nyilatkozataiból azonban nem derül ki félreérthetetlenül, hogy saját szerzeményeiről beszél-e. Lehet, hogy csak gyakrabban előadott, de más szerzőktől való énekeit emlegeti.

¹⁵ Stoll Béla, Szendrői Hegedős Ének. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1953.

¹⁶ *Hadrovics László*, Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. A M. T. Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. V. k. 1—9. sz. 79—175. Bp. 1954. — *Kardos Tibor*, Középkori kultúra középkori költészet. (1941) 93—97.

Az irodalomtörténeti fejlődésben Balassi Bálint humanista elemekkel átszőtt költészetét afféle hely illeti meg az addigi népi jellegű lírával szemben (virágének stb.), mint XVI. századi széphistóriáinkat (vagy világi epikai költészetünket) a régebbi elbeszélő költészetünkhöz viszonyítva: megőrizték a hagyományos formákat, de a kor ízlésének megfelelően tovább is fejlesztették. Mégse általánosítsunk egyetlen adat alapján, és ne higgyük, hogy a XVI. századi irodalom ma ismeretes világi és epikai anyaga fele sincs annak, ami valóban létezett. A pusztulás mégis nagyobb lehetett annál, mint amennyit szórványos utalásokból a széphistóriák készletében láttunk (52 ismert műre esik kb. 20 elveszett).

Az elkallódás arányát immár csak találgathatjuk, és a jövőben is aligha tudják pontosabban meghatározni, de amit ismerünk, arra készítet, hogy állandóan gondoljunk a meglevő művek körül és előttük virágzó alkotásokra. Egyéb okokon kívül (pl. a történelmi elvet sem érvényesíti) ezért sem megfelelő a széphistóriáknak forrásaik szerint való csoportosítása (görög—latin, középkori latin, olasz, délszláv, hazai stb. eredetű énekek).

A fejlődés elvét követve első csoportba a *hagyományos formát őrző* széphistóriákat foglaljuk (*Rustán császár, Béla király és Bankó leánya, Szilágyi és Hagymási, Csáti Demeter Pannoniai ének-e, Tinódi rövidebb Zsigmond históriája*), második csoportba tartoznak a Dunántúl déli részén keletkezett korai széphistóriák (Istvánfi *Voltér*-ja, Tinódi *Jázon*-ja és hosszabb *Zsigmond ének-e, Kákonyi Cyrus-a*). Külön csoportot alkotnak a korai széphistóriák között Nikolsburgi Névtelen, Nagybánci és Ráskai Gáspár énekei.

A *széphistóriák virágkorában* (1574 és a következő évek) keletkezett műveket három csoportba osztjuk. 1. Heltai *Cancionale*-jában kiadott krónikák (Temesvári István, Temesvári János, Görcsöni Ambrus és Bogáti Fazekas *Ötöd rész*) művei). — 2. Heltaiék többi kiadványa: Gosárvári históriája, *Telamon, Fortunatus, Salamon és Markalf*. — 3. Humanista ihletésű széphistóriák (Enyedi, Hunyadi, Szegedi Veres Gáspár, Szakmári Fabricius, Lévai Névtelen művei).

Külön kell foglalkoznunk azzal a *három írói egyéniséggel*, akik több epikai művet alkottak: Ilosvai Péterrel, Valkai Andrással és Bogáti Fazekas Miklóssal. A XVI. század utolsó évtizedére eső *másodvirágzás* (Csáktornyai, Huszti, Cserényi históriái, *Eurialus, Apollonius, Effectus amoris, Icon vicissitudinis*) és a *kései széphistóriák* — Mankóczytól Gyöngyösi Istvánig — zárják a fejlődést.

2. A közönség

A XVI. századi epikus énekek szinte kivétel nélkül hallgatók számára, lanttal vagy hegedűvel kísért énekes előadásra készülnek. A szerző háttérbe szorul, illetve az előadó szerepel szerzőként is. Kapcsolata közönségével legközvetlenebb: szemtől-szembe állanak egymással. A viszony az előadó-szerző és a hallgatóság között a legkezdetlegesebb még mindig, mint az irodalom legősiabb jelentkezésekor lehetett, ez is bizonyítja a XVI. századi epikus énekköltészet szoros összefüggését a középkori, s talán még régebbi, népi jellegű énekmondással. A fennmaradt énekkezdetekben gyakran „meghallgassátok” szóval kéri a közönség figyelmét, s majdnem minden história a címlapon, vagy a szöveg előtt közli, hogy milyen dallamra kell énekelnie az előadónak („ad notam”).

A korábbi széphistóriák megszólításai szerint a hallgatók gyakran az úri rendhez tartoztak. *Rustán históriája* „Emlékezzünk én urajim” felszólítással kezdődik, Istvánfi Pál az „urak”-at kéri, hogy hallgassák, de a *Fortunatus história* névtelen szerzője is kijelenti, hogy „Summa szerént írom ezt udvari rendnek”. Még a kései szerzők közé tartozó Bogáti Fazekas Miklós is „Tűnemesek, urak”-at buzdít a tanulság követésére.

Nem minden széphistória nevezi meg közönségét, a fennmaradt megszólítások azonban a későbbi (1574 után keletkezett) énekekben általánosabban, nem szorítkoznak már az urakra: „keresztyéneknek” (Szegedi András), „jámboroknak” (Szakmári Fabricius), „ifjaknak” (Bogáti; *Demeter*), „az jó vitézeknek példáulul” (Ilosvai: *Tholdi*) ajánlgatják történeteiket. Az általánosabb megszólítás egyúttal a közönség demokratizálódását jelentheti. Erre mutat, hogy a *Telamon-história* külön meg is nevezi a szegényeket („Mind szegény s mind kazdag ebből tanulhatnak”).

A hallgatóság meg is elevenedik a históriák több részletében. Legtöbbször „lakodalmak”-ban (nagyobb evés-ivás alkalmával) került sor a históriák meghallgatására: keresztelőkön, házasságkötéskor, „sokadalmakban” (vásárokon), várakban, korcsmákban. Mikor a borívás miatt valóban megelevenedtek a hallgatók, az énekeseknek sokat kellett túrniök. Moldvai Mihály hegedős így énekel hallgatóságáról:

„Oly igen engem tisztelnek,
Szép tiszta szóval illetnek,
Ha mentem magam, veretnek,
Cseber rudon csak kivetnek.”

Bár a hegedősök az előadók kevésbé becsült rétegéhez tartozhattak, a lantosok is panaszkodnak a közönség miatt. Tinódi Sebestyén az *Udvarbirákról és kulcsárokról* című éneke (Bonyha, 1553) az udvari embereket vádolja, akik „Bödös bort adának”, de panaszkodik a nagyidai kulcsárra is, aki megszidja fiát, mikor borért küldi. A 12. versszakban az urak asztalára adott jó borért perlekedik:

„Ne ha volna neköm csak mast jó borom,
Fejem bátorodnék, hangos lenne szóm,
Köz bortul megszorul, rozsdás én torkom,
Kiből utálatos én horutásom.”

Azonban „sikere” is van néha: az *Egervár viadaljáról* szóló éneke második részében dicséri a kulcsárt, aki jó borral kínálta meg, a sáfárt az ajándékba adott eleven csukáért emlegeti, a kovácsot pedig a lópatkolásért. A közönség figyelmetlensége miatt panaszkodik a *Sokféle részegösről* szóló énekében. Ha hízlegők pletykálnak az úrasszonynak,

„Nem kell akkor hegedülni, lantot pengetni,
Szép dolgokat krónikából nem kell zöngeni,
Csalfa bíró mert ott csacsog, azt kell hallgatni.”

A közönség figyelmetlensége, zajongása miatt perlekedik Ilosvai Péter is a *Szent Pál históriájában*. A második részt a nagy zajgás megállapításával fejezi

be („Nincsen helye malomban az hegedűnek, — Nem kell kettős mise tudjátok az siketnek”), a harmadik rész elején — valószínűleg némi szünet után — figyelmezteti a hallgatókat :

„Harmad és utolsó részét az éneknek
Immár elmondanám józan embereknek,
És ha helye volna nálunk az éneknek
Sok nyomorúságát mondom Pálnak szegének.”

Az énekmondó „honorárium” étel-ital és aprópénz lehetett, de szemérmesen — többé-kevésbé szellemes fordulattal — csak bört mérték kérni. Ilosvai Péter *Ptolomeus királynak históriája* című éneke különösen bővelkedik efféle részletekben. A Biblia fordításának befejezése után „új udvart” hirdet a király, és hét napig tartó „lakodalmat” rendez. Öt nap leírását fejezi be Ilosvai borkéréssel. Az ének 1588-i második kiadása ezeket a részeket — s csak ezeket — meg is toldja egy-egy sorral. Akár Ilosvaitól, akár egy másik énekmondótól származik a toldás, a közönségnek kétségtelenül tetszettek ezek a közvetlenkedő részletek, s a siker készítette az előadót további tréfálkozásra. Az első napi lakodalom („convivium primi diei”) után egyszerűen csak inni kér a szakasz lezárásakor (Az 1588-i kiadás toldását zárójelben közlöm) :

„Több kérdések más napra haladjanak,
Ma az versszerzőnek innya adjanak
(Hegedősek szomjuhon se maradjanak).”

A második, negyedik, ötödik és hatodik napot is borkéréssel fejezi be, de már szellemesebben, az énekben szereplő király bőkezűségét emlegetvén félreérthetetlen célzásként. Például a hatodik nap leírását így fejezi be :

„Végezék itt hatodik lakodalmat,
Mind fejenkint tésznek szép lakodalmat,
Az király vígan köszöni jó borát,
Nem felejtí hegedősét, lantosát
(Mert vígabban ránthatja nótáját).”

Annak ellenére, hogy a közönség őrzi még a XVI. században is azt a szokást, ahogyan a hegedősökkel és más népi mulattatókkal hánt, ugyanez a história öntudatosan hirdeti, hogy a históriás énekek hallgatása királyi udvarba illő multság (Aristeas latin szövege inkább történetírókra és bölcselőkre céloz) :

„Azkik históriákról tudnak szólni,
Nagy dolgokról meg tudnak emlékezni,
Annak szavát ott is meg kell hallgatni,
Níha lantnak, hegedőnek zengeni.”

Ilosvai véleménye nem egyedülálló. Bornemisza Péter egyik gyakran idézett nyilatkozata a szokásos papi magatartáshoz híven elítéli a menyegzőkön előforduló rútságokat, a „fajtan hegedős beszédűek”-et, a „sípság”-ok terjesztőit, de aztán így folytatja : „Tisztességes örömek, multságok és

ékes öltözetek ő köztök meg lehetnek, jámbor keresztyényi beszédeket szólhatnak és szép mértékletes italból egymásnak jót kérhetnek, Istennek hálát adhatnak és az házassokat áldhatják. És szép históriákat és isteni dicséreteket az Jantosok énekelhetnek.”¹⁷ E nyilatkozat forrását nem kereshetjük a papi állásfoglalás lazulásában, vagy Bornemisza felvilágosodottabb gondolkodásmódjában, hanem az énekek és előadók változásában. A bibliai históriákon kívül a humanista eredetű széphistóriák is színvonalemelkedést jelentettek a papok szemében; az énekmondók közé is mind több deák vegyült.

Mindennek az lett a következménye, hogy a század végére annyira népszerűsödött a széphistória, hogy — mint láttuk — Vajdakamarási Lőrinc prédikációszerű házassági énekét 1583-ban „igen szép história”-nak címezi, és az énekszerzők munkásságát valósággal ünnepli mindjárt első versszakában :

„Látom krónikákat hogy nagy sokan írnak,
Semmi munkájokat szegények nem szánnyák,
Sok rendbeli népet csak azért tanítanak,
Az nagy Ur Istennek hogy ők szolgálhának.”

(A „sok rendbeli nép” a közönség gazdag társadalmi színeződését mutatja.)

Általában elterjedt szokásként emlegeti 1592-ben Csáktornyai Mátyás *Grobián* című énekében a széphistóriák hallgatását, amelyet Grobiánnak, a faragatlanság és illetlenség képviselőjének természetesen meg kell zavarnia. A versezet nevelő irányzatát azzal a szerkesztésmóddal szolgálja, hogy először leírja a követendő szép magatartást, aztán „tréfásan” utasít a gorombaságra. A német eredeti így írja körül ezt a szórakozást : „ein alt geschicht — Von frid und einigkeitt der alten” (egy régi történet az öregek békéjéről és egyetértéséről), Csáktornyai azonban határozottan széphistóriát említ társas mulatságként :

„Ha el ki ballagsz ujulni szép zöld mezőkre,
Társaidnak szép dolgokról leszen beszéde,
Szép Históriákat hoznak elő egybenbe,

Eszét veszed, te mást zajogj, ne légy hallgató,
Régi dolog a hadgyárjon, nem ide való,
Az ó bor jó, efféle nem mind jó, a ki ó”. (123—24. vsz.)

Mindegyik kőrabeli vélemény megegyezik tehát abban, hogy a széphistória általánosan elterjedt, és legalább egyik válfaja műveltebb társaságba is illő.

Az epikai énekek a XVI. században — talán az utolsó évtizedek kivételével — leggyakrabban élszóban, éneken zenekísérettel terjedtek, de a század utolsó negyedében mind sűrűbben tűnik fel a közvetítés másik eszköze : az olvasás is. Temesvári János 1574-ben ezzel a két sorral kezdi *Béla királyról* szóló énekét :

„Krónikát immáran sokat hallottatok,
Írásban is, tudom, gyakran olvastatok”.

¹⁷ Bornemisza Péter, *Prédikációk* II. k. 99.

Tehát világosan elkülöníti a közvetítés két módját : az előszót (a gyakoribbat) és a szintén előforduló olvasást. Ilyenféle viszonyról beszél Bogáti Fazekas Miklós is *A nagy Castriot Györgynek históriájában* (1579-ben írta Tötörön, 1592-ben nyomtatták ki Kolozsvárott) : hallgatásra kéri a közönséget, de olvasásra buzdítja :

„Tü nemesek, urak meghallgassátok,
Csak karddal országot nem tarthatjátok,
Sok nyelv deákságot megtanuljatok,
Országok dolgait megolvassátok.”

(E nyilatkozat a szerző fejlett humanizmusáról is tanúskodik : a műveltség jelentőségét emlegeti a katonáskodás mellett.)

XVI. századi irodalmunk egyik legérdekesebb vonása átmeneti jellege. Egymás mellett él az irodalmi mű közvetítésének két formája : a kezdetlegesebb előszó, éneklés és a fejlettebb olvasás. Az átalakulás oka az iskolák nagyarányú elszaporodása. Már a középkor végén a XIV. századtól kezdve fokozatosan növekedett a világi (községi) iskolák száma. 1540-ig — tehát a reformáció térhódítása előtt — kétszázhetvenöt városi és falusi iskoláról tudunk a tizenöt káptalani és ennél jóval több kolostori iskola mellett, amelyeknek tanítványai közül sokan nem léptek papi pályára.¹⁸ *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai* szerint 1500—1502-ben hét iskola működött Budán, kettő Szegeden, Nyitrán, legalább három Székesfehérváron s szinte minden valamire való községben egy-egy.¹⁹

A reformáció elterjedése után rohamosan szaporodtak az iskolák. Sok nevesebb hitújító életrajzában szerepel hosszabb-rövidebb ideig a rektorság, iskolamesterség. Gyakran a templom megszerzése előtt iskola szervezésével veti meg lábát a hitújítás. A század közműveltségének egyik legalaposabb ismerője, Takáts Sándor szerint a leggyakoribb és legkisebb iskolákban a vallási ismereteken és éneken kívül csak írásra és olvasásra tanították a gyermekeket.²⁰ Ezeket nevezték „parasztdeákok”-nak. A városok, kastélyok, nagyobb községek, vagy egy-egy kiválóbb prédikátor iskolájában (például Szegedi Kis Istvánéban Kálmáncsán) latint, esetleg más nyelvet is (törököt, németet) tanítottak. Ennek elvégzése után már lehettek íródeákok, sőt prókátor deákok is a tanulók. Az efféle nagyobb iskola vezetője már rendszerint külföldi egyetemet megjárta férfi. Közülük is kiemelkedtek a híresebb iskolák, mint a sárospataki, debreceni és kolozsvári, amelyekben már több jól képzett tanár működött.

¹⁸ *Ivánka Endre*, Iskolázás és népművelés. Magyar Művelődéstörténet II. k. 429—430. l.

¹⁹ *Dr. Divéky Adorján*, Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500—1502, 1505) Bp. 1914. Ez eddig eléggé nem méltatott kiadványra Kardos Tibor volt szíves figyelméztetni. A gondosan vezetett számadások bővelkednek művelődéstörténeti adatokban. A bőkezű herceget gyakran keresték fel recordáló diákok Budán is, utazásai közben vidéki városokban is. A budai hét iskolát a 25. lapon levő bejegyzés említi („recordantibus de septem scolis”), a székesfehérvári hármat a 168—169. lapon levő jegyzetek. Lehet, hogy itt négy iskoláról beszél, de nem elég világos a feljegyzés : néha az először érkezetteket jelöli meg („primis venientibus”), máskor — három esetben — a fenntartó kolostor vagy plébánia szerint meg is különbözteti az iskolákat.

²⁰ *Takáts Sándor*, A magyar és török íródeákok. *Rajzok a török világból*. I. k. (é. n.) 3—104.

Az előkelőbb gyermekeket egy-egy várban tanították, ahová „atyafi”-nak (familiárisnak) adták be a szülők nemcsak a fiúkat, hanem a leányokat is. A leányok egy-egy közismert jó háziasszony várába gyülekeznek. A fiúkat fegyverforgatásra, lovaglásra, egyéb szükséges dolgokra szoktatják, de a mester mindkét nemű fiatalságot tanítja vallási ismeretekre, írásra-olvasásra, latinra. Várakban folyt a nevelés a középkorban is, ez abban változott meg a hitújítás után, hogy gyakoribb, szinte mindennapos jelenség lett a mester jelenléte és tanító munkája, ami azelőtt ritkaságként fordult elő egy-két műveltebb főúr vagy főpap udvarában.

Gyökeresebben fejlődött a szegényebb sorsú fiatalok nevelése, akik addig inkább csak akkor kerültek iskolába, ha a papi pályát választották. Az elszaporodó iskolák nyomorúságos körülmények között keletkeztek ugyan, mégis sokan használták fel az alkalmat a műveltség megszerzésére. Általában két szobát adtak az iskolának. Az egyikben, amely tanulószoba is volt, lakott a mester, a másikon a gyerekek. „Ha a deákoknak élelmük nem is volt, — írja Takáts Sándor²¹ — lakóhelyük az iskolában mindig akadt. A szegény diákoknak az iskolában való lakása úgyszólván általános volt. Innét van, hogy a XVI. században nem azt mondták, hogy egy iskolában jártam véle, hanem hogy egy iskolában laktam véle! A XVI. század iskoláinak legnagyobb része a szegénység iskolája volt. Rongyban csühödő koldusgyermek, szegény polgár- és jobbágyfiúk keresték fel az iskolákat, ahol valóságos megváltás várt rájuk; mert ingyen oktatták őket a tisztességes deáki és mennyei tudományokban s hozzá még élelmükről is gondoskodtak. Különösen ez az utóbbi dolog csalogatott sok gyermeket az iskolába.” (Lapalji jegyzetben közli Takáts Sándor Szántó Istvánnak, a Pázmányt is megtérítő, híres jezsuitának véleményét, amely szerint az új hit terjesztésének egyik hatásos eszköze volt az ingyenes, teljes ellátásos iskola.)

Az iskolák nagyarányú szaporodása nemcsak az olvasók számát növelte meg, hanem a közönség társadalmi rétegződését is átalakította a század utolsó negyedére. Melius Péter már 1567-ben „a magyarországi jámbor és keresztyén árus népnek” ajánlotta egyik könyvét,²² ami azt jelenti, hogy a kereskedők, vásárosok között már annyian tudtak magyarul olvasni, hogy érdemesnek látszott figyelmüket egy nyomtatványra felhívni. A tanult emberek nagy többsége „parasztdeák”, aki csak magyarul tud olvasni, néha írni. A magyar és latin írás-olvasás elterjedésének arányát mutatja egy talán Szegedi Kis István javaslatára a baranyai zsinaton hozott és a század végén is érvényes kánon: „Miérthogy sok az aratás, kevés az arató, nem mindnyájan lehetnek jó deákok (itt azt jelenti: latinul tudók) és félelmes helyek is vannak, ha erkölcsében, magaviseletében jó, s tudja a magyar írást, értse a keresztyénségnek fundamentumát, olvassa a magyar bibliát: bátorságosan felszentelhetik, mert látjuk szükségét az keresztyéneknek”.²³

Mivel még papnak is elfogadták a latinul nem vagy alig tudókat, a „község”-ben, az átlagolvasók tömegében nagy többségben kellett lenniök a csak magyarul olvasóknak. A latin nyelv nimbusza továbbra is ragyog,

²¹ Takáts i. m. 11.

²² Melius Péter említett műve: A Debrecenbe összegyűlt keresztyén prédikátoroknak igaz és Szentírás szerint való vallásuk. Debrecen. 1567.

²³ A baranyai kánont Szekfű Gyula idézi: Magyar Történet II. kiadás. 1938. III. k. 271. l.

de a gyakorlati érdek háttérbe szorítja, ahogyan nyíltan meg is vallják. Még 1579-ben is mentegetőzik, és a vallásterjesztésre hivatkozik Mélius debreceni utóda, Félegyházi Tamás: „Tudom azt is, hogy némelyeknek, akik bölcseknek tartják magokat, és akik az nyelveknek értelmében épültenek, az magyar nyelven való magyarázat nem annyira tetszik, mint a deákul való ékesen szólás, de immár megjelentettem, hogy főképen az mi nemzetünknek hasznára néztem, kinek az előtt a sötétségnek országában idegen nyelven szótlanak... Ebben azért az lelki magyarázatra kell nézni és ez okáért, magyar nyelven irattatott, nem szükség megvetni. Ha az egyigyűeknek épületekre nem igyekeztem volna, deák nyelven könnyebben hozzáférhettem volna ezeknek magyarázatjához, de nem ítéltm szükségesnek, miérthogy az bölc emberek ebben nagy haszonnal fáradoztanak.”²⁴

Az „egyigyűek” miatt magyarosodik meg irodalmunk oly gyorsan ezekben az években, különösen a század végén, mikorra a sok új iskola tanítványai felnőnek. Gulyás Pál táblázata szerint a XVI. században 334 magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg 31 782 levélen 233 latin nyelvű 12 716 levélen nyomott művel szemben. Különösen a magyar nyelvű könyvek terjedelme feltűnő; több mint kétszerese a latin könyvékének.²⁵

A kéziratos irodalom megmagyarosodásáról nem lehet számszerű adatokat közölni, hisz az anyag nehezen áttekinthető. Ellenben tudjuk, hogy világi tartalmú kéziratos énekeskönyveink csak a XVI. századtól kezdve maradtak ránk. A levelezés egy csapásra történő magyarosodását emlegeti Takáts Sándor, és kifejti, hogy ebben az időben a magyar szinte diplomáciai nyelv lett, mert a török nemcsak a hazai hatóságokkal, hanem a bécsi udvarral is magyarul levelezett.²⁶ Elragadtatva dicséri a levelek stílusát: „A XVI. század magyar leveleinek tömege elsősorban magyarossággal, a nyelv tisztaságával vonja magára a figyelmet. Hiába keresünk ezen levelekben idegen szókat, idegenszerű fordulatokat. Ellenben seregével akadunk össze olyan tősgyökeres mondásokkal, rég elfeledett szókkal, amik ma már ujságszámba mennek... A magyar írás terén elért ezen eredmény a XVI. század iskoláinak titka, ami még felderítésre vár. A reánk maradt magyar levelek tömegéből világosan kitűnik, hogy mestereink e korban a forma-érzék, a nyelv szelleméhez és tisztaságához való ragaszkodást beléoltották a deákjaikba... A XVII. században már kevesebbet adtak az ilyesmire. Hiszen tudjuk, hogy a kor írásai tömve vannak latin szókkal és idegenszerűséggel.”²⁷

A széphistóriák megőrzésében is döntő a magyar írás tudásának elterjedése. Kilenc csak kéziratban fennmaradt széphistóriát ismerünk (Csáti Demeter: *Pannoniai ének*, Tinódi: *Jázon*, Drávai Névtelen: *Rustán császár*, Semptei Névtelen: *Béla király és Bankó leánya*, Szendrei Névtelen: *Szilágyi és Hagymási*, Névtelen: *Acteon*, Névtelen: *Hero és Leander*, Madai Mihály: *Jeruzsálem pusztulása*, Czobor Mihály: *Chariklia*).

Ezenkívül sok széphistóriánkról tudjuk, hogy több évvel (*Pyramus és Thisbe* egy évszázadnál is hosszabb idővel: 1626—1745) előbb készült, mint kinyomtatták. A széphistóriák keletkezését és a közönség közé jutását tehát

²⁴ Félegyházi Tamás előszavából Horváth Cyrill idéz: *A régi magyar irodalom története*. 1899. 225.

²⁵ Gulyás Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. 1931. 256—257.

²⁶ Takáts Sándor, *A magyar és török íródeákok. Rajzok a török világból*. I. k. 71—72.

²⁷ Takáts i. m. 20.

nem a könyvnyomtatás terjedésének köszönhetjük. Istvánfi *Historia regis Volter-jét* 1539-ben írta, s csak 1574-ben adták ki, Ilosvai Nagy Sándor *historiájá-t* 1548-ban szerezte, 1574-ben nyomtatták ki. Efféle a különbség minden korai széphistóriánk szerzettetési és kinyomtatási ideje között (Kákonyi Péter: *Historia Astiagis regis et Cyri* 1549—1574; Ilosvai: *Ptolomeus* 1570—1588; Szent Pál 1564—1574; Nagybankai Mátyás: *Hunyadi János* 1560—1574; Ráskai: *Vitéz Francisco* 1552—1574; Szegedi András: *Historia de expugnacione urbis Jerusolimitanae* 1553—1574; Varsányi György: *Az persei királyokról* 1561—1574). A széphistóriák úgynevezett virágkorában már ritkábban fordul elő, hogy a szerzettetés és a ma ismeretes első nyomtatás éve között ekkora a különbség, de néhány esztendő itt is közbe-közbe eshetik (Hunyadi: *Trójai história* 1569—1577; Enyedi: *Gismunda és Gisquardus* 1574—1677; Pataki Névtelen: *Eurialus és Lucretia* 1577—1592). A kései széphistóriák újra hosszabb ideig éltek kéziratban. Az *Argirus história* kéziratok másolatai közül a Sárospataki Töredék már az 1600-as évek elejéről került elő, míg legrégibb nyomtatott szövegének részleteit csak egy 1641-ben kiadott könyv táblájából áztatták ki.

Más széphistóriákkal is előfordulhatott, amit a *Gismunda és Gisquardus*-ról derített ki Varjas Béla. Hosszú ideig úgy tudtuk, hogy 1582-ban adták ki Kolozsvárt, míg meg nem találta a marosvásárhelyi Teleki-thékában immár kétségtelenül első, debreceni kiadását (a latin címben előfordulnak az első kiadásra utaló „nunc primum” szavak). Ha gyakori is lenne az efféle eset, akkor is marad néhány év a szerzettetés és kinyomtatás között, mint ebben az esetben három esztendő.

A kéziratban maradás nem azt jelenti, mint ma, hogy a mű nem került a közönség elé. A XVI. században a kinyomtatattatás csak egyik módja a terjesztésnek. Az *Eurialus és Lucretia*-t például hamarosan a szerzés után (1577) használja nótajelzésnek Balassi, s mire kinyomtatták (1592), már továbbfejlesztette 19 szótagos sorait Balassi-strófává. Nemcsak időben, térben is gyorsan terjednek az énekek. Kákonyi Péter a baranyai Hercegszöllősen írta *Historia Astiagis regis et Cyri* című énekét, s kinyomtatása előtt (1574) nemcsak az erdélyi *Fortunatus-história* használja nótajelzésnek, hanem a mezőtelegdi (Bihar m.) Temesvári István is, aki „az Cirusnak nótájára” szerzte énekét a kenyérmezei győzelemről.

A kézírás és nyomtatás elegyedését jól tükrözi egy íródeák levele. Válaszol ura fiának, Martonfalvai Lászlónak, aki azt kérte, „hogy az Mátyás király krónikáját meg írناجok. Én örömet kész volnék hozzá, de im Uram atyád hozatott Döbröcönből egy nyomtatott krónikát, ki mint végig meg vagyon nyomtatván szépen örege, én ahhoz képest nem kezdem írنا.”

A levél Diósgyőr várában kelt 1577. jún. 7-én. Aláírása: Servitor franciscus Literatus de Sal (A szolga Sali Ferenc deák). Az említett könyv Heltai Gáspár 1575-ben megjelent *Chronicá*-ja lehet. Az érdekes levél mutatja azt is, hogy az „íródeákokat a betűvetés és a deáknyelv oktatásán kívül még irodalmi feladatokkal is elhalmazták, amellelt, hogy a család gazdasági ügyeit is deákok intézték” — mint felkutatója, Eckhardt Sándor írja.²⁸ Megvilágítja azonban a közönség helyzetét is. A fiatal úr első gondolata a kézirat másoltatás vagy fordítás, tehát még a régi módszerrel akar hozzá-

²⁸ Varjas Béla, *Gismunda és Gisquardus* históriájának első kiadása. Magyar Könyvszemle. 1938.

jutni a kívánt ismerethez. A deák már az új közvetítő eszközt, a nyomtatott könyvet ajánlja.

Ugyanilyen lehet a helyzet az epikai énekek terjesztésében is. Átmeneti kor ez, nemcsak azért, mert az énekes előadás együttél az írással, hanem azért is, mert nyomtatásban és kézírásban egyaránt terjednek a históriák.

A magyar nyelvű könyvnyomtatás a század végén lendül fel igazában. Gulyás Pál említett kimutatása szerint a XVI. századra eső 334 magyar nyelvű könyv közül csak 68 jelenik meg 1574-ig, a többi (majdnem négyötöd része) a század utolsó negyedében kap nyomdafestéket. 1574-ig egy-egy évre négy-öt magyar nyelvű nyomtatvány esik. 1574-ben azonban egyszerre 19 (csak Debrecenben tíz) jelenik meg. Ezt a számot csak négy évben közelíti meg újra a könyvtérme (1577, 1580, 1584, 1592), néha évi egy-két műre csökken, az átlag azonban föltötte marad az 1574 előttiinek.

Heltai özvegyét egyik legélelmesebb magyar könyvnyomtatóként emlegetik, akit csak üzleti érdek vezet könyvkiadói munkásságában. Hét esztendőben (1575—1582), míg a kolozsvári nyomdát irányította, harmincnégy magyar és csak hat latin nyomtatványt adott ki, tehát a magyar könyvnek üzleti szempontból is hasznos portékának kellett lennie, azaz a közönség érdeklődésére számíthatott. A harmincnégy kiadvány közül tizenhárom széphistória.

Irodalmunk megmagyarosodásához a széphistória nagymértékben hozzájárult. A magyar nyelvűség fellendülése időben összeesik a széphistóriák virágzásával. Csak két epikai éneket ismerünk (Valkai András *Hariadenus*-át és *Prister Johannis*-át), amely 1573-ban jelent meg Kolozsvárt. 1574-ben adta ki Heltai Gáspár *Cancionale*-ját. Ajánlásában mentegetőzött a kiadó, mert nem nyomtathatta ki eredeti szándéka szerint „a Bibliabeli szent históriáknak szép énekeit, és a Soltárnak rend szerént való Psalmusait”, de ebben Isten (Gulyás Pál szerint: „közelebről meg nem jelölt körülmények”) megakadályozta. „Ezokáért elő vettem — folytatja az ajánlás — az históriás Énekeket a régi Magyar Királyokról, és azzok közzül egy néhányat meg nyomtattam Egyéb széphistóriákkal egyetembe”. Tehát kötelességének érzi, hogy megindokolja, amiért a „magasabbrendű vallásos” irodalomból a vilá-giba száll le.

A kétféle irodalom ellentétéről és a széphistóriák népszerűségéről tanúskodik Misztótfalusi Kis Miklós vallomása jó száz évvel későbből a *Mentségben* (1698): „Azzal ócsárlák igyekezetemet, hogy én csak olyan apróságot — *Argirust, Tékozlót, Asszonyokról való*t s egyéb hiábavaló históriákat nyomtatok, és nem mint reménlették, derék könyveket. — *Felelet*: Ebben is szánni kellene inkább engemet, mint ezért ellenem szólni. Bizony én nem így gondoltam eleinten, és nem így készítettem vala magamat, hanem ott járt elmém, ahol őkegyelmeké most, de elugrottuk bizony azt, midőn minden abbéli tehetségünkől kiüresítettünk... A tollamat kitépték, hogy jobban repülhessek, és azért cirmolnak, hogy csak ballagok a földön. Mindazáltal, amint a tehetség engedi, azon vagyok, hogy ne csak afféle apróságot nyomtassak, hanem valamire a hazának legnagyobb szükségét látom.”²⁹

Később újra emlegeti az *Asszonyokról való*-t, amiért különösen támadhaták, és még világosabban utal a közönség érdeklődésére: „Amiből látja a szegény legény, hogy hasznocska jó: azt nyomtathatja. Derék könyveket itt hiába nyomtatnánk, ha lehetne is; efféle apró dibdában, ami olesó, mégis

²⁹ Eckhardt Sándor, Magyar Könyvszemle. 1944. 54—55.

inkább kapnak, — amint szinte akkor jöve híre, hogy azt igen kapták Enyeden, és ami ott volt, mind elfogyott.”³⁰

Heltai *Cancionale*-ja öt részből áll, s több éneke külön füzetben is jelent, ami megint a kiadó jó üzleti érzékére vall. Az I. rész tartalmazza Temesvári János énekét *Béla királyról* és Tinódiét *Sigmond királyról*, a II. rész Valkai Andrását *Bánk bánról* és Nagybánkai Mátyását *Hunyadi Jánosról*. A III. részt megtölti Görcsöni Ambrus terjedelmes éneke *Mátyás királyról*, a IV. rész Temesvári István *Kenyérmezei viadaláról* szerzett énekén kívül Tinódi hat történetét közli újra. Végül az V. rész a termékeny Valkai két történetét tartalmazza, amely már egy évvel előbb is megjelent (*Hariadénusról* és *Prister Johannisről*).

Alighanem a készülő énekgyűjtemény híre serkentette a Debrecenben nyomdászkodó Komlós Andrást efféle vállalkozásra. (A két nyomda között versengés lehetett: pl. Heltainé 1575. márc. 1-én törvény elé idéztette Komlóst, mert késedelmeskedett a tőle átvett könyvek elszámolásával.) Még 1574-ben kinyomtatott Komlós kettőt a Heltai *Cancionale*-jában megjelent énekek közül (Nagybánkai *Hunyadi*-ját és Valkai *Bánk bán*-ját). A valószínűsikerrel felbuzdulva még hét széphistóriát adott ki ugyanebben az évben (Ilosvai: *Historia Alexandri* és *Tholdi*, Istvánfi: *Volter*, Kákonyi: *Astiages* és *Cyrus*, Ráskai: *Vitéz Francisco*, Szegedi András: *Jeruzsálem pusztulása* és Varsányi: *Xerxes*).

Mivel Debrecen is, Kolozsvár is az erdélyi fejedelem fennhatósága alatt állott, ha csak a széphistóriák kinyomtatási helye szerint ítélnénk, az epikai énekek ezt a műfaját erdélyi sajtóságnak is nevezhetnénk. Részben az erdélyi politikai események magyarázzák Heltaiék érdeklődését. János Zsigmond halála után (1571. márc. 14) utódja, Báthory István hamarosan éreztette ellenszenvét az antitrinitáriusokkal. Dávid Ferencet elbocsátotta az udvari papságból, a gyulafehérvári nyomdát kivette kezükből, és a megyesi gyűléssel határozatot hozatott a gyakori hitviták megfékezésére és a további hitújítás meggátolására. A bevallott cél az ország békéjének biztosítása, igazában azonban Dávid Ferencéket akarta háttérbe szorítani. Már 1571. szept. 17-én a megyesi határozatra hivatkozva rendeletet adott ki a fejedelem, amely jószágvesztéssel fenyegette meg mindazokat, kik előzetes bemutatás nélkül (cenzúra) könyvet adnak ki. Waldapfel József így ismerteti a következményeket: „A cenzúrára vonatkozó rendelet közvetlen célja... éppen Heltai nyomdájának megfékezése lehetett: annál természetesebb, hogy a külön figyelt kolozsvári nyomda ezután nem nyomathatott vallási tárgyú munkákat... Így lett az „istenes vén ember” egészen a közönség ízlését szolgáló könyvnyomtató akkor, mikor semmi áldozat árán sem tudta volna tovább végezni eredetileg vállalt feladatát. Most már csak a moralizációval igyekszik annyira-amennyire maga előtt is, mások előtt is igazolni, hogy azért most sem végez haszontalan munkát, s így válik azok elődjévé, akik a tanulság címén mindent igazolni tudnak.”³¹

Báthory István ellenséges intézkedései azonban csak részben magyarázzák a kolozsvári nyomda „kiadói” irányváltozását, hisz a megerősödött

³⁰ *Misztófalusi Kis Miklós*, Maga személyének életének és különös cselekedeteinek Mentsége. Kolozsvárott 1698. Sajtó alá rendezte Bán Imre. Bp. 1952. 82—83.

³¹ *Misztófalusi Kis Miklós* i. m. 129.

³² *Waldapfel József*, Heltai Gáspár és a magyar Ponciánus. Irodalomtörténeti Közlemények. 1938. 126.

reformátusokba nem kötött bele a fejedelem, a debreceni Komlós pedig több széphistóriát adott ki 1574-ben, mint Heltai (a *Cancionale* énekei közül csak hat az új kiadású). Érvényesülnie kellett egy számokba és kimutatásokba nem foglalható tényezőnek is: az immár olvasni tudó közönség jelentkezésének. A hitviták megfékezése miatt elmaradhattak a vallásos könyvek megrendelői, az így keletkezett üres térbe özönlött az időközben megszorodó új erő: az olvasni is kezdő közönség. A munka nélkül maradt nyomdák — legalább az a kettő, amely már nem mecénásokkal tartatta fenn magát, hanem a bontakozó kapitalizmus szellemében igyekezett saját lábára állani — olyan könyveket, füzeteket adtak ki, amelyeket legkönnyebben adhattak el.

Később sem szűnik meg a nyomdák érdeklődése a széphistóriák iránt. Debrecenben ugyan csak három újabb művet ad ki Komlós utóda, Hoffhalter Rudolf (Enyedi: *Gisquardus*. 1577. — Czegei Névtelen: *Effectus amoris*. 1588. — Ilosvai: *Ptolomeus*), Heltaiék azonban szorgalmasabbak és kitar-
tób-
bbak. Az alapító halála (1574) után egy ideig bizonytalankodik az özvegy, de 1576-ban már kinyomtatja Valkai András *Genealogiá*-ját, a Lévai Névtelen *Trójai históriá*-ját és Bogáti Fazekas Miklós *Három jeles főhadnagyok*-ját. Igen termékeny év a következő: 1577-ben jelenik meg újra Göröcsöni Ambrus igen népszerű éneke *Mátyás királyról* és befejezése Bogáti Fazekastól. Ez utóbbi énekszerző még két éneket ad ki ebben az évben: az *Asszonyi állatokról* szóló históriát és az alighanem tőle származó *Eszter dolga*-t. Két más szerző éneke is ebben az évben lát nyomdafestéket: Hunyadi *Trójai históriája* és Szakmári Fabricius István antik szerelmi történetei. Tehát 1576-ban három, 1577-ben négy éneket (az *Eszter dolga* bibliai história) nyomtatnak ki először Heltaiék.

Ezután megtorpan a kiadói lendület. Az 1577 körül megjelent prózai *Salamon és Markalf históriájá*-n kívül 1578-ban két énekről (Szegedi Veres Gáspár: *Két nemes ifjak barátsága* és az ismeretlen szerzőjű *Telamon históriája*), a következő két évben pedig csak egy-egy históriáról tudunk (Gosárvári Mátyás: *Régi magyarok első bejövetele* 1579. — Valkai: *Longobardusok királya* 1580).

A következő tíz évben szünetel a széphistóriák kiadása, a nyomda munkássága általában is ellanyhul Heltainé betegeskedése, halála (1583?), valamint a nyomdát öröklő ifjabb Heltai Gáspár óvatos tapogatózása miatt. 1591-ben azonban újra megjelenik három széphistória (Bogáti Fazekas két műve: *Aspasia, Ez világi nagy sok zűrzavarról*, valamint az utóbbival egy kötetben az ismeretlen szerzőjű *Apollonius*). Még termékenyebb a következő esztendő négy új énekkel (Bogáti Fazekas: *Castriot históriája*, Pataki Névtelen: *Eurialus és Lucretia*, Cserényi: *Perzsiai fejedelmekről*, Csáktornyai Mátyás: *Ajax és Ulisses*. Tőle való az ugyanebben az évben megjelent *Grobian* is, de ez nem széphistória). Ezeken kívül még három éneket adnak ki Heltaiék: Bogári Fazekas *Demeter históriáját* (1598, vagy 1589?), Csáktornyai *Római főasszonyok*-ját (1599) és *Fortunatus históriáját* (év nélkül).³³

A nyomdák hatása a műfaj fejlődésére nemcsak sejthető, hanem egy esetben bizonyítható. Bogáti Fazekas Miklós Heltaiék felkérésére fejezte be

³³ A Demeter király históriája felfedezője és kiadója, Dézsi Lajos (Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. Bp. 1895.) az ének szövegében található 1598 évszámot kései-nek véli, sajtóhibára gyanakszik, s felveti az 1589 változat lehetőségét. A nyomda munkássá-gának ismeretében valószínűbbnek kell tartanunk 1598-at.

a váratlanul elhunyt Görcsöni Ambrus énekét Mátyás királyról. A nyomdászok kezdeményezése más esetben is valószínű. Egy-egy ügyesebb és szorgalmasabb széphistória-író szinte a nyomtató műhely „házi szerzőjévé” fejlődik. Valkai András öt énekét, Bogáti Fazekas Miklós hét históriáját (ha *Eszter dolgá-t* is számítjuk, nyolcat), Csáktornyai Mátyás három szerzeményét Heltaiék adták ki. Modern értelemben vett kiadó-szerző viszony kezd kialakulni ezekben a hosszú, néha több évre nyúló kapcsolatokban, amelyekben a kiadó mint a közönség képviselője, az olvasók kívánságainak közvetítője áll szemben az íróval.

Az is az üzleti szellemnek — ebben az esetben a közönség érdeklődésének — hatását bizonyítja, hogy a kiadványok megválogatásában még a kor uralkodó vallási szempontja is háttérbe szorul. Az unitárius Bogáti ugyan a szintén unitárius Heltai adja ki, de Valkai már nem bizonyos, hogy unitárius. Több szerzőjük aligha egy vallású Heltaiékkal. Bizonyos, hogy az unitárius Enyedi György széphistóriája először a kálvinista Debrecenben jelent meg.

E műfaj történetében Heltaiék nyomdájának nagy a jelentősége, hisz a debreceni 12 kiadvánnyal szemben műhelyükből 30 széphistória került ki. A XVI. században egyebüktől csak három efféle műről tudunk, mint új kiadásról (a prózai *Ponciánus históriája* 1573-ban Bécsben, Huszti *Aeneis*-e 1582-ben Bártfán, Ihász Névtelenjének *Icon vicissitudinis*-e hely és név nélkül, talán szintén Bártfán jelent meg). Második és harmadik kiadásban más műhelyek is nyomtattak ki széphistóriákat, ahogy Heltaiék is megjelentették akár a maguk, akár más kiadványát is másodszor, ezeket azonban nem vettük számba, mert a kiadó-szerző viszonyt nem változtatták.

A modern szerző-kiadó viszony egy másik lényeges vonásának: a honorárium fizetésének is találkoznak nyomaival a század végén. A „szegődött” nyomtatványnak nevezett vallásos, hitvitázó és tudományos műveket továbbra is a szerző, vagy még inkább a mecénás költségén nyomtatták ki 50, 100, vagy legfeljebb 200 példányban Misztótfalusi Kis Miklós tudósítása szerint. A széphistóriákat nagyobb számban adták ki (300, 500, néha majdnem ezer példányban), s ezekért a nyomtató fizetett is a szerzőnek. Pénzt nem adott, de átengedett több könyvet (általában százat).³⁴

A század második felében fel-feltűnnek a hivatásos könyvkereskedők (akik ugyan fűszert is árulnak néha, mint egy Márton nevű). Azonkívül a nyomtatók, szerzők, azok rokonai, valamint néhányan a papok közül is foglalkozhattak alkalomszerűen könyvek forgalombahozatalával. A minden újdonságra kapható deákok között akadhatott olyan is, aki könyveket árusított vásárokon és egyebütt.

A könyvek kelendőségét két fennmaradt könyvjegyzékből állapíthatjuk meg. Az egyiket Debreczeni János szántói, majd károlyi prédikátor állította össze a Debrecenbe bekötésre küldött könyvekről (1576?), a másik Gallen János 1583-ban elhunyt kassai könyvkereskedő hagyatéki leltára.³⁵ A két

³⁴ Gulyás Pál, A könyvnyomtatás Magyarországon a XV—XVI. században. 1931. 107.

³⁵ Gulyás i. m. 253. és 254—55.

³⁶ Gulyás Pál, A könyvkiadás Magyarországon a XVI—XVII. században. Magyar Könyvszemle. 1944. 100—133.

³⁷ A vásárokon a közönség figyelmét énekszövegeikre felhívó énekeseknek más a céljuk: nem szórakoztatnak már — tehát nem népi mulattatók —, hanem reklámot csapnak portékájuknak. Efféle szerepet játszanak, mint eladók és előadók, a Takács Lajos által leírt „históriások” is (Históriások, históriák. Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1958).

feljegyzés keletkezése között hét-nyolc év telt csak el, térben elég távol esnek egymástól, ezért alkalmasak a XVI. század végén alakuló könyvpiac általános megismerésére.

Debreczeni jegyzékében Melius egy hittudományi műve (25 példány) és két tankönyv (91 példány) szerepel 116 példányban és öt széphistória 191 példányban (Nagybányai: *Hunyadi*: 52 példány, Ilosvai: *Sándor história*: 28, Temesvári István: *Kenyermezei viadal*: 14, Görcsönyi: *Mátyás história*: 67, *Historia de Turcorum profligatione per Italos facto in mari* — alighanem Valkai *Hariadenusa*: 30). Ha a két tankönyvet, mint gyakorlati célt szolgáló művet nem számítjuk, a széphistóriák fölénye a vallásos könyvek fölött igen nagy.

Gallen leltárában a széphistóriák példányszáma nem emelkedik ennyire a többi könyv fölé, de legtöbb művel ez a műfaj szerepel, ami — hagyatékáról lévén szó — az efféle könyvek kelendőségét bizonyíthatja. 11 vallásos mű szerepel a felsorolásban 80 példányban (ebből 40 Heltai *Háló*-ja), három világi prózai könyv mellett (Heltai *Száz fabulá*-ján és *Chronicá*-ján kívül Werbőczy *Tripartitum*-a, összesen 322 példányban) egy históriás ének egy példányban (Salánki: *Historia cladis turcicae ad Nádudvar*) és öt bibliai história található. A magyar nyelvű könyvek közül legtöbb a széphistória: 16 mű 81 példányban (Bogáti Fazekas: *Az tökéletes Asszony állatokról* 1 példány és *Ötödik része Mátyás király dolgainak* 6, *Fortunatus históriája* 5, Görcsönyi Ambrus: *Mátyás király* 11, Huszti: *Aeneis* 10, Istvánfi: *Voltér király* 1, *Poncianus históriája* 7, *Salamon és Markalf* 1, Szakmári Fabricius *Historia de Amatoryis* 3, Szegedi Veres: *Két nemes ifjakkal igaz barátságokról* 10, Tinódi: *Sigmond császár* 10, Vajdakamarási: *Jason* 12, Valkai: *Genealogia* 1, Valkai és Nagybányai egy-egy históriája egybekötve, végül a *Historia Paridis* 1 példányban). Legnagyobb példányszámot (210) itt is egy tankönyv, Molnár népszerű latin grammatikája éri el. Érdekes, hogy a leltárban említett könyvek közül több, az epikai énekek majdnem mind (kettő kivételével) az élelmes Heltai-nyomda kiadványai.

Gallen leltára a széphistóriák áráról is tájékoztat. Legalacsonyabb árat Vajdakamarási csak címe szerint széphistória, prédikációszerű, kis terjedelmű éneke mellé írták: három dénárt. Ez egy font (0,56 kg) vaj ára, ugyanannyi marhahús két dénár, borjúhús pedig másfél dénár. Legdrágábbra értékelték a *Poncianus*-t és a *Historia Paridis*-t: 25, illetve 24 dénár. Húsz dénárba becsülték a *Fortunatus*-t és Valkai *Genealogia*-ját. Egy köből (1,875 hektoliter) búza ára is 20 dénár. Legtöbb széphistória becsértéke tíz dénár alatt marad. Tíz dénár körül mozog Bogáti, Görcsöni, Huszti és Istvánfi említett énekeinek ára, a többi mellé három-öt dénárt jegyeztek. Mindez azonban csak felületes, elsietett becslés lehet: ugyanaz a mű többször is szerepel, s az ár véletlenül sem egyezik. Vásárláskor drágábbak lehettek a könyvek, néha talán olcsóbbak, hiszen a könyveket is szabad alkudozással adták el, áruk a vásár menetétől is függött. Mégis elég drága a könyv még mindig, noha immár hozzáférhető a kevesebb pénzű emberek számára.

Ami felvirágoztatta az epikus énekirodalmat, az okozta vesztét is: a nyomtatás. Amikor a XVI. század vége felé az olvasni tudó ember nem ment már ritkaságszámba, nem volt már szükség a közvetítő énekesre. Akit érdekelt valamelyik történet, elolvasta maga, vagy hamarosan talált valakit, akivel felolvastathatta. A könyvnyomtatók gondoskodtak arról, hogy könnyen hozzáférhető legyen minden történet, amely érdekelte az embereket.

A hallgató közönség átalakulását olvasó közönséggé legjobban az mutatja, hogy a XVI. században, a magyar nyelvű könyvek tömeges megjelenése idején alig-alig tűnedezik fel prózai elbeszélés (Pesti Gábor és Heltai Gáspár humanista jellegű Aesopus-fordításán kívül csak három könyvről tudunk : *Poncianus históriája*. 1573. — *Salamon és Markalf*. 1577. *Nagy Sándor históriája*. é. n.), a XVII. században pedig a széphistóriák egyre szaporodó és verselésben gyakran romló (tehát olvasmánnyá alakuló) újrakiadásai mellett már nemcsak meséskönyvet, Aesopus életét és meséit fordították, hanem Fortunatus és Magelona históriáin kívül a század végén megjelent két összefoglaló, nagyobb arányú mesegyűjtemény : Rozsnyai Dávid *Horologium turcicum*-a (1682) és Haller János *Hármas históriá*-ja (1695).

Csak három névtelen szerzőjű széphistóriánk maradt a XVII. századból, ezek közül is egyik, a két levélnyi, töredéken *Leukippe és Kleitophon* lehet, hogy a XVI. századból ered. A másik kettő közül csak egyik kapott nyomdafestéket már a XVIII. század végén : *Pyramus és Thisbe* (1628-ban szereztetett, 1795-ben nyomtatták ki). A harmadik (*Acteonról*) 1680 előtt készített kéziratot másolatban jutott ránk. Ezután már Gyöngyösi István verses elbeszélései következnek, melyeket „a Históriáknak olvasásában gyönyörködőknek kedvéért” fordított magyar versekre (a kiemelés tőlem), mint a *Cuma városában épített Dedalus temploma* címlapján írta. Az *Új életre hozott Charicliát* „olvasásra kedvet adó históriá”-nak nevezi. Itt már inkább a humanista példaképek, elsősorban Ovidius indokolják a verses formát, másodszorban a hazai hagyomány, de nem a gyakorlati szükség.

Az epikai énekköltészet minden műfaja a XVI. században virágzik, de egyik sem hal el olyan gyorsan — még a bibliai história sem — a következő száz esztendő folyamán, mint a széphistória. Története éppen ezért különösen érdekes, az átmeneti kor sajátosságait élesen tükrözi. Egy korszakba sűríti az irodalmi közvetítés fejlődésének három fokozatát : az élőszót, a kézírást és a nyomtatást. Az ének — úgy látszik — eleinte inkább az úri osztályoknak szólt, később tágult közönsége szélesebb társadalmi rétegekre : a művelődni kezdő városi polgárookra, a várnépre, a jobbágyokra. Mikor az olvasás tudása általánosodott, a kézirat terjesztés átmenete után a század utolsó negyedében megjelent a kinyomtatott széphistória, sőt a modern irodalmi szervezés nyomai is. A kiadó huzamos kapcsolatot létesít néhány szerzővel, talán valami irodalmi kör is alakulhat Heltaiék műhelye körül. Ezzel a fejlődés ezen a téren olyan magas fokra emelkedik, amilyenel hosszabb szünet után majd csak a XIX. században találkozunk újra.

(Folytatjuk)

A humanizmus megnyilvánulásai a régi orosz irodalomban és publicisztikában (XVI—XVII. sz.)

M. P. ALEKSZEJEV

(A Szovjet Tudományos Akadémia kiadása, Moszkva, 1958. A IV. nemzetközi szlavisztikai kongresszus munkái.)

I.

A reneszánsz az újkori európai kultúra és művészet történetének egyik központi problémája. Az emberi gondolkodásnak és alkotásnak ez az új korszaka abból a széleskörű kulturális mozgalmából ered, amely Itáliában született és fokozatosan hatáskörébe vonta Európa minden országát, s amelyet már a XVI. században renaissance-nak neveztek. E mozgalom élesztője a megújításra és átalakításra irányuló törekvés volt az anyagi és a szellemi élet minden területén. Éppen ezért a reneszánsz, mint történetileg törvényszerű és megalapozott kulturális jelenség, lényegének fogalma jelentős mértékben meghatározza mind az újkori Európa történetének korszakbeosztását, mind eszmei irányzatainak tipológiai jellemzését.

A reneszánsznak szentelt irodalom áttekinthetetlen s maga is régóta már tulajdonképpen a reneszánsz egyik történeti következményévé vált, amely külön tudományos magyarázatra szorul. Mindazonáltal e hatalmas terjedelmű irodalomnak az a jellemző sajátága, hogy a tőle felhasznált és kutatásának alapjává tett középponti fogalom még ma is bizonytalan, ingatag, szétfolyó, kiterjedésében és értelmében változó. Ezt számos ok idézi elő: az adott jelenség vagy jelenségkomplexum bonyolult és sokoldalú jellege, bár közös terminussal jelöljük őket; magának a terminusnak sajátosságai, amely a XVI. század történeti körülményei között alakult ki, az európai gondolkodás számos válságos korát élte át s amelyet a történetírásban továbbra is meg kellett őrizni hol hagyománytiszteltből, hol kényelemszeretettől. Mindez a terminus igen önkényes alkalmazását tette lehetővé;¹ a „reneszánsz terminus pontatlanságában, sokjelentésű voltában és abban a szabadságban,

¹ V. N. Lazarev, A reneszánsz problémája a reneszánsz írók és „felvilágosítók” tevékenységének fényében (Проблема Возрождения в освещении ренессансных писателей и „просветителей”)

„A társadalmi-politikai eszmék történetéből” (Из истории социально-политических идей) c. gyűjteményes kiadásban, M. 1955. 130—140. l. M. A. Gukovszkij, Az úgynevezett »olasz reneszánsz» lényegének kérdéséhez (К вопросу о сущности так называемого „итальянского Возрождения”) L., 1933; az utóbbit illetően l. még a következő cikkeket is.: M. V. Alpatov, A reneszánsz védelmében („В защиту Возрождения”) és V. N. Lazarev, A reneszánsz kultúrtörténetének meghamisítása ellen (Против фальсификации истории культуры Возрождения) a „Buzszoá művészet és művészetismeret ellen” (Против буржуазного искусства и искусствоведения) c. gyűjteményben (a SzU. T. A. kiadásában, M., 1951., 106—154. l.), valamint B. R. Vipper, „Áramlatok harca a XVI. századi olasz művészetben. Az olasz humanizmus válságának problémájához. (Борьба течений в итальянском искусстве XVI века. К проблеме кризиса итальянского гуманизма). (M., 1956.)

amellyel élnek vele, nem lehet azonban észre nem venni annak a jelét is, hogy az a történeti jelenség, amelyet a neki szentelt tudományos irodalom eleméz, még nem merítette ki önmagát, nem vált még halott sémává, hogy nemcsak a tudományos érdeklődést képes magára felhívni, hanem továbbra is hat a társadalom gondolkozására, a legkülönbözőbb pozitív és negatív visszahatásokat váltja ki; a reneszánszról szóló irodalomban, bárkitől is származik — a filozófia, a művészet és az irodalom történészeitől, a tudomány vagy a technika történetíróitól, — ugyancsak különféle kutatási módszerekkel találkozunk s mindenekelőtt, a történeti folyamat lényegének megértését illetően, mély ellentmondásokkal. Éppen ezért azoknak a kisegítő meghatározásoknak említésével kell kezdenünk, amelyek megvilágítják, milyen szempontból kell szemlélnünk a reneszánsz és a humanizmus jelenségeit a XVI—XVII. századi orosz kultúrában és írásbeliségben.

Hosszú vitákat váltottak ki és váltanak ki mind a mai napig a kutatók közötti ellentétek arra vonatkozóan, hogy a reneszánszot hogyan kell értelmezni: úgy-e, mint *történeti* jelenséget, amelyet időben és térben szigorúan megkötő időbeli határok vesznek körül, vagy mint *tipológiai* jelenséget, amely különböző helyeken, különféle társadalmi környezetben és államformákban jött létre és különböző tipikus formákban jelentkezett más-más történeti időszakokban, beleértve a középkort is, jóval az „Újkor” beköszöntése előtt. Különösen pontatlan és hiányosan megalapozott magyarázatoknak nyújt teret a „reneszánsz” terminus, amikor különféle országok más-más nemzeti kultúrájára alkalmazzák. Az időrendbeli és a nemzeti korlátozások megfosztották a „reneszánsz” fogalmát általános jelentésétől; e mellett számos ország kizáródott a reneszánsz eszmék fejlődésének általános folyamatából, a reneszánsz kultúra hatásán kívül maradt.

Abból a tételtől indulunk ki, amelyet még a XIX. század tudománya szentesített, amely azonban igaznak és megingathatatatlannak bizonyult, hogy az egész európai reneszánsznak hazája és forrása Itália volt, ahol a XIV—XV. században e mozgalom fejlődése számára különösen kedvező feltételek alakultak ki a városok korai felvirágzásával és az új kultúrával és hogy a reneszánsz és a humanizmus éppen Itáliából terjedt el egész Európában: Németországban, a Németalföldön és Franciaországban, Angliában, Spanyolországban és Portugáliában; ezen államok mindegyikében valamint Nyugat- és Keleteurópa számos más országában e mozgalom sajátos nemzeti formákat öltött, de ugyanakkor az itáliai reneszánszsal nemcsak a külső hasonlóság vonásait örizte meg, hanem mély genetikai rokonságot is. Ezen országok mindegyikében a történeti fejlődés specifikus körülményei határozták meg a humanista eszmék sajátos fejlődését is, amelyek hol nagyobb, hol kisebb lendületet kaptak, hol a nemzeti irodalom és művészet nagyszabású megnyilvánulásait hozták létre, hol csak korlátozottabb körben mutatkoztak meg. Ugyancsak az egyes országok fejlődésének körülményei határozták meg a reneszánsz időbeli megvalósulásának történeti eltéréseit is: a reneszánsz egyes országokban később jelentkezett, mint másokban, a mozgalomnak késedelmező vagy lassított jellege azonban (mint ez pl. Franciaországban és Angliában volt) nem jelentette a mozgalom egészétől való alapvető, elvi különbözőségét. A széles értelemben vett történeti kutatás feladata az, hogy feltárja a reneszánsz sajátos eltéréseit minden egyes országban és kulturális környezetben és nem az, hogy ezeket az eltéréseket egymástól elszakítsa vagy csökkentse a jelenség fontosságát azzal, hogy összeszűkíti elterjedési körét s kezdeti szűk nemzeti

határai közé szorítja magát a jelenséget. Ismeretes, hogy a szláv országok sem maradtak távol ettől az általános európai mozgalomtól, átérték saját „reneszánsz” korukat, mindegyik a maga módján, hol korábban és intenzívebben, nyilvánvalóbb eredményekkel, hol későbbben és kevésbé viharosan, de nem kevésbé fontos történeti jelentőségű következményekkel. Végül, nem szabad a reneszánszot olyan haladó folyamatnak tekintenünk, amelynek mozgásában nem volt elhajlás, nem volt cik-cak vonal, nehéz harc, amely időnkint azzal fenyegette, hogy elerőtleníti, kimeríti életképességét. A. N. Veszelovszkij annak idején teljesen megalapozottan tárta fel magában az olasz reneszánszban egymással harcoló erőket, „a gyakorlat és az elmélet, a pogányság és a kereszténység, a keresztény és a pogány erkölcsiség, az etika és az esztétika ellentmondásait”;² ezek és még számos más ellentmondás még sokkal erősebben mutatkoztak meg más történeti talajon mindenütt, ahol az új reneszánsz eszmék döntő harcba léptek a régi világnézettel, ahol kénytelenek voltak átmenetileg engedni a maradi, de még mindig elég erős eszmei hagyományok új nyomásának.

Egy közös álláspont kialakításának szempontjából nem szabad elhanyagolnunk a kutatók ellentéteit a „reneszánsz” s a „humanizmus” terminusok terén, amelyeket hol azonosítottak, hol meg szembeállítottak egymással: az utóbbi időben gyakrabban találkozunk szembeállításukkal, mint a régi irodalomban.³ Véleményünk szerint a „reneszánsz” mint állandósító terminus magában foglalja a „humanizmus” szűkebb és speciálisabb fogalmát, bár nem oldja fel és nem kerül vele ellentmondásba; éppen ezért a két fogalmat nem szabad szétválasztani, mert ugyanazt a jelenséget jelölik. Maguk a reneszánsz korának képviselői, akik létrehozták mind a két terminust, „humanistáknak” nevezték magukat, vagyis olyan ismeretek képviselőinek, amelyek az ember felé, annak szükségletei és problémái felé fordultak. A „*Studia humana*” és a „*Studia divina*” éppen azért kerültek szembe egymással, mert a humanisták, amikor létrehozták az új, világi műveltséget, tudatosan lemondtak a vallás és az egyház gyámkodásáról, védelmükbe vették a független, az egyházi tekintélyek függésétől felszabadult emberi egyéniség elvét. Annak a jelenségnek, amelyet mi reneszánsznak nevezünk, objektív történeti értelme éppen abban áll, hogy az új, világi kultúrát tudatosan és megalapozottan szembeállították a középkor feudális-egyházi kultúrájával.

Már Burckhardt (*Die Kultur der Renaissance in Italien*. 1860) úgy vélte, hogy a reneszánsz „a magáraébredő egyéniség” kora volt, s ez az egyéniség síkra szállt szabad fejlődésének jogáért; a reneszánsz, mint „az emberi szellem középkori megkötöttségét” tagadó kor, vonzotta Burckhardtot; a humanizmust úgy tekintette, mint a művelődés világivá tételét, mint a művelődés kiragadását az egyházi személyek kezéből, mint az olasz gondolkodásnak megszabadítását a skolasztikus és misztikus hatások alól. Valóban, aligha lehet kételkedni abban, hogy éppen „a világ és az ember felfedezése” az alapja

² A. N. Veszelovszkij, Az olasz reneszánsz ellentmondásai (Противоречия итальянского Возрождения). (1887). Válogatott cikkeinek (Избранные статьи) gyűjteményében, L., 1938. 256.

³ W. Brecht, Neue Literatur zum italienischen Humanismus, Deutsche Vierteljahrschrift f. Literatur u. Geistesgeschichte, 1928., H. 4; A. Sainati, Il problema dell'umanesimo nella critica contemporanea. Ann. d'istruzione media, VIII, 1; e terminusok leszűkítésére irányuló tendenciák észrevehetőek voltak a szovjet történetírásban is, vö. N. A. Gukovszkij, Az olasz reneszánsz (Итальянское Возрождение), I. rész, L., 1947., 331.

és a lényege annak a gondolkodásnak és a művészet terén végbemenő gigászi világtörténelmi forradalomnak, amelyet „reneszánsznak” vagy „humanizmusnak” nevezünk, alkotó erőfeszítéseinek irányára és törekvéseire való tekintettel.

A középkori tudatban az ember a megingathatatlan égi-földi hierarchia egy közbeeső és alárendelt részecskéje volt; a humanisták, a reneszánsz élenjáró képviselői pedig önálló és tevékenyen működő erőnek nyilvánították ki. Számukra az ember a legmagasabbrendű teremtmények egyike, akinek teste a legjobb anyagból való s formái a legtökéletesebbek, az ész pedig a legnagyobb szellemi erő, amely lehetővé teszi a természetnek, a lét nyegének és törvényeinek megismerését. Felfogásukban a föld és a világmindenség végtelenül változatos dolgainak köre ugyancsak nem egy képzelt lényegében eleve meghatározott adottság, hanem konkrét, az embertől érzékileg észlelt formában mutatkozott meg a dolgoknak tapasztalat útján felfogott valóságos kapcsolataiban és viszonylataiban.

S éppen itt jött létre a szakadék a középkori spiritualizmus és a reneszánsz világnézete között, amely utóbbi kritikusan és realiztikusan közelítette meg a valóságot.⁴

S végül ne feledjük el, hogy a „reneszánsz” eredeti, szűkebb jelentésében főként az antikvitás, az antik világ eszmei és esztétikai újjászületését jelentette. Az antik világ viszont, minden létrehozott anyagi és eszmei értékével együtt, éppen azért került a reneszánsz gondolkodói és művészei érdeklődésének középpontjába, mert elsőként teremtette meg a humanista gondolkodást, amely maga alá rendelte a tudományt, a filozófiai gondolatot és a művészetet. Az antik örökség magában rejtette saját újjászületésének potenciális lehetőségeit, ereje és életrevalósága pedig éppen humanista irányzatában rejtett, amely a reneszánsz korában ellenállhatatlanul vonzóvá vált. A „reneszánsz” fogalma szélesebb, mint az antik kultúra új életre kelő elemeiről szóló elképzelés. A reneszánsz nem korlátozódott ezen elemek észlelésére vagy elsajátítására, hanem lényegesen átdolgozta és megsokszorozta őket. Ebben az értelemben az antik, klasszikus áramlat a reneszánsznak mint kulturális mozgalomnak általános sodrásában nem volt az egyetlen, de még csak nem is az az áramlat volt, amely mindenkor meghatározta céljait és törekvéseit. Nagy erőre kaptak akkor azok a földalatti források, amelyek közvetlenül a népi talajból fakadtak. Az antik tanításoktól függetlenül, spontán, elemi módon keletkezettek mind a természethez való új viszony, mind az ember új antropocentrikus felfogása. Az újjászületett antik örökség új történeti viszonyok között jelentős mértékben támogatta az új világnézetért folyó harcot, nem akadályozta viszont a legszélesebbkörű nemzeti kulturális feladatok felvetését és megoldását.

2.

A humanista eszméknek a Péter előtti Oroszországba való behatolásáról régóta hihetetlenül félénken és túlzott óvatossággal volt szokás beszélni. Hosszú ideig tagadták még a lehetőségét is. Már a XVIII. században, az orosz felvilágosodás kezdeti időszakában is, amikorra a reneszánszot mint az új élet hajnalát (V. N. Tatyiszev elnevezésével mint az „elmék megvilágítását”)

⁴ Vö.: P. Mabileau, *Philosophie de la Renaissance en Italie*. Paris, 1881, 220; A. Olgiati, *L'anima dell'umanesimo e del rinascimento*. 1924; A. Martin, *Sociologie der Renaissance*. Zur Physiognomik und Rhythmik bürgerlicher Kultur, Stuttgart, 1932, és mások.

volt szokás dicsőíteni, amelyet a gondolkodás tétlensége és tespédése sokszázados időszakával állítottak szembe, már akkor úgy látták, hogy a reneszánsz eszméi nem érintették az orosz társadalmat, az orosz társadalom nem figyelt fel ezekre az eszmékre az orosz történelem sajátosan alakult körülményei miatt. Maga V. N. Tatyiszev, akinél a reneszánsz történeti jelentőségéről igen határozott véleményt találunk, Kantemir, majd Lomonoszov is a középkori orosz művelődésről bizonyos lenézéssel mondtak ítéletet, az előttünk álló felvilágosodást célzó feladatok magasságából és nem abban a távlatban, amely hozzáférhetővé vált az orosz történeti gondolat későbbi időszaka számára. Az orosz középkori gondolkodás fogékonyságának és alkotóerejének ugyanezt a lebecsülését érezzük Puskinnak és Bjelinszkijnek róla alkotott véleményében. Egyik kitűnő kritikai cikkében (amelyet egyezményesen „Az orosz irodalom jelentéktelen voltáról” [*О ничтожестве литературы русской*] 1834. címen idéznek, s amelynek alaptémája egybeesik Bjelinszkij „Irodalmi ábrándok” [*Литературные мечтания*] c. munkájának számos tételével). Puskin ezt írta: „Oroszország hosszú ideig idegen maradt Európa számára. Miután a kereszténység fényét Bizánctól vette át, nem vett részt a római katolikus világnak sem politikai változásaiban, sem annak szellemi tevékenységében. A reneszánsz nagy korszaka semmilyen hatással nem volt rá...”. Hasonló, de sokkal kategórikusabb állításokat találunk P. Ja. Csaadajev első *Filozófiai levelé*-ben, aki azt írja, hogy „Mi nem avatkoztunk bele a világ nagy ügyébe”, mert „elszakadtunk a közös családtól”: „Miután leráztuk az idegen rabigát, élhattünk volna azokkal az eszmékkel, amelyek közben nyugati testvéreinknél kialakultak... Mennyi fénysugarat nyelt el ezalatt a sötétség, amely ráborult egész Európára! Annak a tudásnak nagy részét, amellyel az emberi elme most büszkélkedik, az akkori elmék már előre érezték; a legújabb társadalom jellegét már meghatározták; a keresztény világnak már csak a szépség formái hiányoztak, s ezeket is felkutatta, amikor az antik pogány világra vetette tekintetét”. Mi meg állítolag, — mint Csaadajev feltételezte — „vissza-vonultunk pusztaságainkba... és semmit sem láttunk meg abból, ami Európában végbement...”. Egyébként Puskin, Csaadajevtől eltérően, szellemi fejlődésünk középkortól reneszánszig vezető útjának ezt a látszólagos elszigeteltségét és valóságos késedelmességét azzal a történeti áldozattal igazolta, amelyet az orosz állam hozott az általános európai művelődés javára: „Oroszországnak magas rendeltetése volt: végeláthatatlan síkságai felemésztették a mongolok erejét és inváziójukat Európa legszélén állították meg; a barbárok nem merték a hátuk mögött hagyni a rabságba vetett Oroszországot és visszatértek keleti hazájuk szteppéire. A kialakuló felvilágosodást a szétszaggatott és haldokló Oroszország mentette meg...”.

Az I. Péter korát megelőző orosz kultúrát nálunk akkor csak kevesen ismerték. A korábbi idősakra vonatkozóan pedig még zavarosabbak voltak az elképzelések. Igaz ugyan, hogy hallatszott néhány hang, amely kritikai megfontolásra figyelmeztetett az orosz kultúra alaptalan elmarasztalásával és önálló eredményeinek lebecsülésével szemben, de nem gyűlt össze még elég anyag ahhoz, hogy ebben a kérdésben biztos ítéletet lehessen alkotni. Amikor 1825-ben F. P. Jakovlev „A XVI. század áttekintése különös tekintettel a tudomány és az irodalom eredményeire” (*Обзор XVI столетия в отношении к успехам в науках и словесности*. М. 1825) címen közreadta és a Moszkvai Egyetemnek benyújtotta disszertációját, amelyet különösen az olasz reneszánsznak szentelt (a munka egy része a „Vesztnyik Jevropy”-ben jelent meg

nyomtatásban, 1824, 2. sz. „A XVI. század hajnala Itáliában” [*Заря XVI в. в Италии*] címen), akkor egy orosz bibliográfiai folyóirat névtelen recenzense azon sajnálkozott, hogy „a szorgalmas szerző nem vonta be kutatásai körébe magát Oroszországot is. Itt a szorgalmas tudós számára új munkaterület nyílt volna meg, mert a XVI. században nálunk is sok olyat készítettek elő, ami csak az idők folyamán hozhatta meg gyümölcsét”.⁵ De még itt sem esett szó a központosított orosz állam kialakulásának korában élő orosz gondolat és a humanizmus, vagy a korabeli orosz képzőművészet és a korabeli olasz reneszánsz művészeinek útkeresése közötti kapcsolatokról. Ezekről a kapcsolatokról nem sejtettek semmit sem a szlavofilok, sem a nyugatosok, akik az orosz életnek a nyugati kulturális mozgalmaktól való elszakadottságát mind a maguk módján magyarázták, mert történetbölcseleti elképzeléseik még nem alapulhattak a való tények elégséges ismeretén. Ilyen összefüggésekkel nem foglalkoztak az óorosz írásbeliség korai kutatói, mint például Sz. P. Sevirev (aki szakszerűen tanulmányozta az olasz reneszánszt is) vagy M. P. Pogogyin sem. Bár a „Régiségtár” (*Древлехранилище*) címen Sevirevtől összegyűjtött kéziratok között nem egy volt, amely az Oroszországon belül és határain túl folyó eszmei útkeresés hasonlóságáról tanúskodtak, ő azonban még mindig helyesebbnek vélte, ha kitart az utak elkülönülése mellett, s ezt írta a „Történeti-kritikai töredékek”-ben (*Историко-критические отрывки*. 1864) össze-hasonlítva Nyugatot a moszkvai állammal: „... náluk a propaganda, nálunk a hagyomány, náluk a mozgás, nálunk a nyugalom...”. És alighanem csak F. I. Buszlajev volt az első, aki felfedezte, hogy az orosz kéziratok miniatűrjein az olasz hatások már a XV. századtól kezdve észrevehetőek s bár sem Pszkov, sem Novgorod, s Moszkva a legkevésbé sem voltak kitéve a római vagy velencei festőiskola kísértéseinek, néhány munka azonban, melyeket Szilveszter megrendelésére Osztanyeja és Jakuska pszkovi festőművészek festettek, mégis csodálatosan közelállnak Cimabue és Peruginó képeihez.⁶

A minket érdeklő kérdés elmélyült tudományos megvitatás tárgya nem lehetett előbb, mint a XIX. század második felében, amikor megkezdődött a régi Oroszország kéziratos örökségének és kultúrája anyagi emlékeinek behatóbb és széleskörű tanulmányozása. Ezidőtájt valóban nem egyszer szó esett arról, hogy a XVI—XVII. században az orosz és a nyugateurópai műveltség útjai többször keresztezték egymást, de többnyire negatív eredménnyel: túlságosan erősen tartották magukat történetírásunkban azok a korábban kialakult nézetek, hogy az orosz gondolat több évszázadon keresztül „mozdulatlan” volt, hogy elszakadt azoktól a forrásoktól, amelyek képesek lettek volna tevékeny erjedést előidézni benne, elszakadt például az antik örökségtől, vagy a korabeli európai, elsősorban az olasz, reneszánsz kultúrától. Így például a régi történetírási hagyománnyal teljes összhangban beszélt Je. Je. Golubinszkij arról, hogy az ómoszkvai orosz államban nem volt igazi művelődés; V. Sz. Ikonyikov a maga részéről azt állította, hogy „a szó szoros értelmében a XVII. századig nálunk nem volt tudomány”, hogy „addig a korig irodalmi tevékenységünket híven tükrözi a „szobatudomány” szó; „Kísérlet annak felderítésére, milyen kulturális hatással volt Bizánc az orosz történelemre” (*Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории*).

⁵ Bibliográfiai lapok (Библиографические листы) 1825, 23. szám, 324.

⁶ F. I. Buszlajev, Tanulmányok az orosz irodalom és művészet története köréből (Исторические очерки русской словесности и искусства), II., 72., 288—289, 327—328, lap.

1869) című munkáját bevezető szavai pedig kifejezték az akkoriban elterjedt felfogást: „A tudományos fogalmak fejlődése tekintetében a régi Oroszország és Nyugateurópa éles ellentétben álltak egymással: amikor a Nyugaton az ókori műveltség maradványai alapul szolgáltak az új Európa kultúrájának kifejlődéséhez, s a vallás-terjesztette latin nyelv megkönnyítette az ókori tudomány hatalmába való behatolást, ugyanakkor Oroszországban nem voltak meg ugyanezek a körülmények. Igaz ugyan, hogy miután a vallást a keresztény Bizánctól nyerte a görög nyelv közreműködésével, Oroszország elsajátíthatta volna a régi Görögország műveltségét, amely sokban felülmúlta a római, de Bizánc korlátozott hatása és a görög nyelv csekély elterjedése . . . állandóan gátolták a tudományos ismeretek fejlődését.” Amikor elhangzott az a vélemény, hogy Makszim Grekkel „először hatolt be hozzánk az európai művelődés, amely akkor már megfogant és első, bár még gyenge sugarait vetette a tudatlanság Oroszországot borító sötétségére” (Mitr. Makarij), akkor egyes kutatók készek voltak elismerni, hogy Makszim Grek volt az első láncszem, amely az orosz „szobatudományt” egyesítette a nyugati tudományos iskolával (A. N. Pipin). Az anyag közelebbi ismerete azonban nem erősítette meg ezeket a feltételezéseket: kitűnt, hogy Makszim Grek, „a XVI. század ezen orosz humanistája”, aki Velencében, Padovában és Milánóban járt, ismerte Angelo Polizianot és Aldo Manuziot, teljesen idegen maradt az olaszországi humanista mozgalommal szemben: „Rettenetes és emlékezetes beszély” (*Повесть страшная и допотопная*) című munkájában Savonarolát mint a tökéletesség példaképét dicsőíti; Makszim Grek írásainak leggondosabb egybevetése az olasz humanisták műveivel csak Petrarca és C. Salutati nézeteivel való felületi és valószínűleg véletlen egyezés nyomait tárta fel.⁷ Bármennyire is nyilvánvalónak látszott, hogy III. Iván és Palailogos Sophia házasságának Moszkvát igen közeli és szoros kapcsolatba kellett hoznia Itáliával,⁸ ezen eseménynek kulturális eredményei azonban mindenekelőtt az anyagi létnek néhány Moszkvába jutott újdonságában észlelhetők csak s egyáltalában nem mutatkoztak meg semmiféle eszmei változásban: a Firenzei zsinaton (1437) Itáliában járt oroszok összes közömbös nyilatkozatát, — így Szimeonnak Firenzéről szóló elbeszélését, Avraamét a Gyümölcsoltó Boldogasszony misztériumáról, amelyet egy firenzei kolostorban látott, vagy például a loretoi Szűz Máriáról szóló legenda, amelyet Vaszilij Ivanovicznak Kelemen pápához küldött követei, „Jeremij Truszov és társai”⁹ jegyezték fel, valamint

⁷ N. K. Gudzij, Makszim Grek és az olasz reneszánszsal való kapcsolatai. Egyetemi akták. Kiev. 1911, 7. sz. 1—19. (Максим Грек и его отношения к эпохе итальянского Возрождения. Университетские известия. Киев). Bár erősen eltúlozta jelentőségüket, Makszim Grek olaszországi tapasztalatairól írt B. I. Dunajev, Makszim Grek és a görög eszme Oroszországban a XVI. században. Történeti Tanulmány (Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI веке. Историческое исследование). Trudi Szlavlanszkoj komisszii imp. Moszkovszk. arheolog. obscs., IV. kötet, 2. füzet stb., M. 1916), valamint V. S. Ikonnyikov, Makszim Grek és kora 1915.) (Максим Грек и его время. Киев, 1915.) című könyvének második kiadásában.

⁸ Valóban lehetséges volt beszélni olasz kulturális hatásokról a XV. századig is; olasz kelmekezeskedőkről Moszkvában már 1356-ban is említést tesznek; III. Iván házassága nem nyitotta meg, hanem bizonyos értelemben betetőzte Moszkvának Olaszországgal való kapcsolatait (Vö. Hreptovics-Butyenyev, Firenze és Róma a XV. század orosz történetének két vonatkozásában [Флоренция и Рим в связи с двумя событиями русской истории XV в.] M., 1909.).

⁹ A. I. Kirpicsnyikov, A loretoi Istenanyáról szóló orosz legenda (Русское сказание о Лоретской богородице). Csteny v Obscs. iszt. i. dr., 1896. III., 1—15.

az orosz írásbeliség más hasonló jelenségeit — a kutatók mind úgy magyarázták, mint annak nyilvánvaló bizonyítékait, mennyire idegenül fogadták s mennyire nem értették meg az orosz művelt körök képviselői az Itáliában keletkezett reneszánsz kultúrát : az élettől lüktető, az új, világi művészet nagy alkotásait létrehozó városokban az orosz utazók ezek szerint csak azt látták meg, amihez már otthon is hozzászóltak.

Sok más példát is felhozhatnánk, amelyek arról tanúskodnak, hogy az akkori orosz történettudomány még nem volt eléggé felkészülve a minket érdeklő kérdésnek a zsákutcából való kivezetésére. A rendelkezésére álló adatok mennyisége sem tette lehetővé, hogy új általánosításokat tegyen; csak a régi igazságok ismételtesére készített, s az újonnan felfedezett ismereteket tendenciózusan, az elterjedt véleménynek megfelelően válogatták és csoportosították. Legjobb esetben elismerték, hogy a Nyugaton gyökeret vert új eszmékkel rokon eszmék ritka felvillanásai az orosz földek észak-nyugati szélén, Novgorodban és Pszkovban voltak észlelhetők; általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a nyugateurópai reneszánsz eszméi hozzánk csak a XVII. században hatoltak be Ukrajnán és Lengyelországon keresztül. De még ezekben az esetekben is állandóan fenntartásokkal éltek és óvatosságra intettek. Ha például Jurij Krizsanicsról, a nyugati műveltség nagyszerű képviselőjéről esett szó, aki szibériai száműzetésben olvashatta Philippe de Comines *Emlékiratait*, Pico della Mirandola traktátusait vagy Macchiavelli *Istorie Fiorentine*-jét, akkor az e tényeket felfedező kutatók emellett azt is kiemelték, hogy Krizsanics egyáltalában nem hatott az orosz írásbeliségre, mert állítólag „tisztán orosz, moszkvai emberek nem vették ki részüket a reneszánsz százada klasszikus tudományainak eredményeiben”¹⁰; ebben egyetértettek a legellentétesebb nézetek képviselői — mind a XIX. század végének „nyugatosai”, mind a „szlavofilizmus” képviselői,¹¹ amely utóbbi akkoriban született újjá leg szélsőségesebb és legreakciósabb formájában.

Az orosz régiség tanulmányozása gyors léptekkel haladt előre; nagy számban és szakadatlanul adták ki a kézírásos forrásokat; a múzeumokban felhalmozták az orosz művészet alkotásait és az elmúlt századok anyagi létének emlékeit; keresztül-kasul átkutatták a régi orosz kultúrát. Csak az általános történeti koncepciók őrizték meg régebbi körvonalait s bennük ritkán lehetett észlelni szerény eltolódásokat vagy jelentéktelen változásokat.

A XIX. század végére már különösen sok adatot gyűjtöttek annak az előítéletnek legyőzésére, amely szerint az óorosz szellemi élet maradi volt és tétlen, vagy amely szerint az orosz írástudókban nem volt elég erős a kíváncsiság mindaz iránt, amit az orosz föld határain túl gondoltak és cselekedtek. A kutatók ekkor már jól megismerték például annak a hatalmas fordítói

¹⁰ A. Brinker, Jurij Krizsanics, Russzk. veszt., 1887., 7. sz. 37. lap.

¹¹ Így például K. N. Leontyev, A bizantizmus és a szlávság (Византизм и славянство) című munkájában, amelyet a moszkvai Obscsesztvo isztorii i drevnosztyej Rosszijszkij (1878. III. könyv) adott ki, védelmébe vette a „bizantizmust”, mint politikai és állami elvet, s azt állította, hogy „ugyanaz a XV. század, amellyel Európa felvirágzása megkezdődött, egyben Oroszország első megerősödésének, a tatárok kiűzésének százada, a bizánci művelődés hozzánk való legerősebb átültetésének százada”, de hogy Oroszország „nem lépett akkor a bonyolult virágzás és a sokoldalú harmónikus alkotótevékenység korszakába, mint a korabeli reneszánsz Európa” és hogy „a mi reneszánsz korunkat, a mi XV. századunkat, a mi bonyolultabb és szervezettebb virágzásunk kezdetét . . . a XVII. században kell keresnünk, I. Péter korában, vagy, az első felvillanásait, legfőljebb apjának életében” (3—4. lap.).

munkának az eredményeit, amely a XVI—XVII. században szakadatlanul folyt Oroszországban s mind szélesebb körben ragadta magával az európai reneszánsz irodalmát is; nagy segítséget nyújtott az e fordításokkal való első ismeretséghez ideiglenes jegyzékük, amelyet A. I. Sobolevskij¹² állított össze (amely egyébként már régen kiegészítésekre, lényeges javításokra szorul és különösen a *csak felsorolt* kéziratok jelentős részének a még hiányzó publikációk alapján való ellenőrzésére), de még a céljaink számára fontos műnek alapján is szilárd elképzelés alakult ki arról, hogy a nyugat-európai reneszánsz mozgalomra felelő orosz visszhangok igen késlekedő jellegűek voltak; ez az elképzelés gátolta az új általánosításokat és elősegítette azokat a legutóbbi törekvéseket, amelyek megkísérelték áthelyezni az „orosz reneszánszt” a XVIII. századba¹³, vagy még későbbre, a következő évszázadba.¹⁴ Még Sz. F. Platonov is, aki speciális munkában törekedett bemutatni, hogy „a moszkvai Oroszországnak Európa nyugati részével való kapcsolata korábbi keletű és erősebb volt, mint általában vélik,” ugyanott kikötéseket tesz, hogy ez az érintkezés „leginkább az anyagi és praktikus átvételek és kapcsolatok terén volt észlelhető”, de kevésbé tanúsítható eszmei téren, majd hozzáteszi: „Igaz ugyan, hogy a XV—XVI. században Nyugatról behatoltak Oroszországba azok az eszmék is, amelyeken a reneszánsz korának világszemlélete nőtt fel, de ott, Nyugaton, ez a világszemlélet a reggeli nap fényével és erejével ragyogta be a felébredt elmét; itt meg, Oroszországban, felvillant, ritka villózással, amely nem űzte el az éjszaka sötétjét és nem riasztotta el a tömeg tunya babonáját.”¹⁵ Mint látjuk, ez csak jelentéktelen engedmény volt a régésregi tudományos hagyománnyal szemben; éppen ezért nem kell csodálkoznunk, hogy ezt az álláspontot szívesen kiterjesztették még a XVII. századra is. Nemrég például azt állították, hogy ebben a korban szó sem lehet a humanizmusnak Oroszországba való igazi behatolásáról és hogy „a humanizmushoz a szó tulajdonképpeni értelmében Oroszországnak semmi köze sem volt”.¹⁶

3.

A fenti adatok és utalások természetesen nem szolgálnak történetírói célokat; a feladat csak az volt, hogy néhány jellegzetes példa segítségével kiemeljük az óorosz kultúráról kialakult elképzelések állhatatos voltát, majd megmutassuk bizonyos korrekciók alkalmazásának távlatát. Ezen túlmenően

¹² A. I. Szobolevskij, A moszkvai orosz állam fordítási irodalma a XIV—XVII. században. Bibliográfia. (Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вв. Библиографический материал). SztPétervár, 1903.

¹³ I. I. Joffe, Az orosz reneszánsz (Русский Ренессанс). Ucs. Zap. Leningr. gosz. unyiv. szer. filolog. nauk, 9. füzet 1945., 236—285.

¹⁴ I. Pusino, Die Kultur der Renaissance in Italien und Russland. Versuch einer vergleichenden Analyse. Histor. Zeitschr., 1919. Bd. 140, H. 1, 23—56; ez a cikk naív és szembeeszköken történetietlen kísérlet annak a bizonyítására, hogy az „orosz reneszánsz” állítólag tipológiai csodálatosan egyezik az olasszal, azzal az egyetlen különbséggel, hogy az olasz a XV—XVI. századra vonatkozik, az orosz meg a XIX. századra!; a szerző komolyan foglalkozik ezekkel az egyezésekkel, 11 pontra osztja őket, de ezek természetesen teljesen önkényesek.

¹⁵ Sz. F. Platonov, Moszkva és a Nyugat a XVI—XVII. században (Москва и Запад в XVI—XVII вв.). L., 1925. 36.

¹⁶ M. Braun, Das Eindringen des Humanismus in Russland in 17 Jahrhundert. Die Welt der Slaven. Vierteljahrsschrift für Slavistik, 1956, H. 1, 34—49. BB.).

részletesebb és rendszeresebb történetírási és bibliográfiai jellegű utalások helyénvalóbbak lennének egy speciális munkában, amelyet még nem lehet olyan terjedelemben és olyan széleskörű dokumentációval megírni, amilyent kétségkívül megérdemel. Mi jelenleg csak reméljük, hogy ez a munka belátható időn belül elkészül, amint befejeződnek a szükséges előzetes kutatások. A jelen előadás arra törekszik, hogy igazolja ezeket a kutatásokat, s ugyanakkor hozzájáruljon folytatásukhoz.

Azok az adatok, amelyekkel jelenleg a tudomány a XVI—XVII. század orosz kultúrájáról rendelkezik, — a korabeli orosz tudományos gondolat irányzatairól, a kor különböző társadalmi rétegeiben folyó bonyolult és kíméletlen eszmei harcokról, a tudásra szomjazó esztétikai útkeresésekről stb. — nagy mértékben különböznek azoktól az adatoktól, amelyekkel az elmúlt idők történetírása rendelkezett; ezek az adatok nemcsak terjedelmükben gazdagodtak, hanem minőségileg is eltérnek azoktól, amelyeket a korábbi kutatók halmoztak fel. Most már nyugodtan állíthatjuk, hogy a világnak és az embernek ez a „felfedezés”-e, amelyről a nyugateurópai reneszánsz beszél, orosz talajon sokkal előbb ment végbe, mint feltételezték. Megkísérelték széleskörű természet-tudományos-történeti alapon megrajzolni a régi Oroszországban a természetről kialakult nézetek fejlődési folyamatának tartalmát; sokkal nagyobb pontossággal jelölték ki annak az eszmei-filozófiai harcnak szakaszait, amely a társadalom nagy tömegeit mozgatta meg; kiemelték, hogy e harc túlment a feudális egyházi ideológia keretein, jelentős önállóságra és erőre tett szert az emberről szóló ítéletek, az ember társadalmi lényege és a világban betöltött rendeltetése vonatkozásaiban; s végül fontos kiigazítások történtek abban a kérdésben, hogy az orosz gondolkodó ember, — s méghozzá nemcsak a felső körökből származó, hanem a városi kereskedő-iparos „közép”-réteghez tartozó ember is — valóban el volt-e zárva történeti létének körülményei folytán a gondolatnak és az alkotásnak azoktól a forrásaitól, amelyek Nyugat-Európában hozzájárultak a humanista mozgalom kialakításához; átértékeltek mind az óorosz írásbeliség antik örökségének problémáját, mind pedig azoknak az írásos utaknak és forrásoknak kérdését, amelyek a XVI—XVII. századbeli írástudó orosz emberek előtt feltárták az európai reneszánsz haladó eszméit. Pontosan ebben a sorrendben törekszünk a továbbiakban áttekinteni azoknak a kutatásoknak legfontosabb eredményeit, amelyeket az említett irányokban az utóbbi időben folytattak. Azt kell csak előrebecsátanunk, hogy bár a legújabb tudományos kutatások számos új vonással gazdagítják az említett kérdések mindegyikének tanulmányozását, még sem szabad azt feltételeznünk, hogy képesek gyökeresen megváltoztatni az óorosz kulturális élet képét, amely több évszázadon keresztül folyt kitartó történeti kutató munka eredményeként alakult ki. Terméketlen és teljesen értelmetlen lenne nemcsak az, ha egyenlőségi jelet írnánk a XVI—XVII. század orosz kultúrája és ugyanazon kor bármely más nyugateurópai országának kultúrája közé, de viszonylagos egységük állítása is, vagy az egyezés bizonyítása ott, ahol csak történetileg törvényszerű és igazolt különbség van, értelmetlen lenne a ráhatás lehetőségét feltételezni azokban az esetekben, amelyekben a kulturális jelenség nemzeti formájának önállósága szembevető és vitathatatlan, s végül több országra vonatkozóan igazolni a párhuzamos kulturális folyamatok kronológiai egybeesését ott, ahol a valóságban azok összeegyeztethetetlenek. A kulturális folyamatban az elmaradások és a gyorsulások, bármiféle ritmus-zavarok természetesen és teljes mértékben megmagyarázhatók; e folyamat, úgy lehet,

nem esik egybe még kis szomszédos területeken, vagy hasonló társadalmi és állami alakulatokban sem.

A tudományok európai történetének kutatói kiemelik, hogy a középkorban a természetre vonatkozó ismeretek általánosítása a mindennapi élet korlátozott tapasztalataiból nőtt ki és irracionális, skolasztikus volt; „a skolasztikus természettudomány folyamatosan végigélte keletkezésének, tetőpontjának és válságának szakaszait, amely utóbbi a XVI. században kezdődött”¹⁷, a következő két évszázad azonban már azt az időszakot képezi, amelyben kialakulnak „a tudományos kutatás új elvei”: ez az antik tudomány újjászületésének időszaka, a skolasztikával vívott közvetlen harcnak, a kísérleti kutatás elvei kikiáltásának és a természet maradéktalan mechanikus megmagyarázására irányuló kísérletek kora.¹⁸ A (széles értelemben vett) természettudomány fejlődésének fő mozgató ereje ebben a korban „a XV. század végén megindult technikai forradalom, a nagy földrajzi felfedezések, a világkereskedelem, az építéset, az erődítéstudomány, a hajóépítés fejlődése, utak és csatornák építése, valamint az új társadalmi osztályok harca a feudális erők ellen, a reformációval kapcsolatos politikai és művelődési jelenségek, amelyek bevezetik az egyház szellemi diktatúrájának összeomlását”.¹⁹

A központosított állam kialakulásának időszakában az orosz kultúra, ebből az általános szemszögből nézve, számos tanúbizonyságot mutat fel arra vonatkozóan, hogy benne is ugyanezek a folyamatok mentek végbe, bizonyos vonatkozásokban rendkívüli intenzitással, s jóelőre előkészítették a világnézet és a kulturális színvonal megújulásának azt a nagy ügyét, amelyet reneszánsznak neveznek. Az orosz tudomány történetének legújabb művelői azt állítják, hogy „a XIV—XVII. században e tudomány csatlakozott a nyugateurópai és ezen keresztül az általános emberi kultúra fejlődésének különböző típusaihoz és elemeihez s emellett saját belső szükségleteiből indult ki s megoldotta szervesen felnövő feladatait”;²⁰ „a XI—XVII. század orosz tudománytörténete tanulmányozásának egyik legörvendetesebb tapasztalata” legújabb kutatója számára a szakadatlan mozgás benyomása volt, „az a világossá vált és igazolt felismerés, hogy az orosz nép alkotó módon vett részt a tudomány fejlesztésében még azokban a régi időkben is”.²¹ Az orosz és a nyugateurópai tudomány fejlődési folyamatának főkülönbsége csak abban van, hogy orosz talajon e folyamat *rejtettebb* s ugyanakkor *gyakorlatibb* jellegű volt. Azok az orosz kéziratok, amelyekben beszámoltak e hatalmas munka eredményeiről, vagy nem jutottak el hozzánk elegendő számban, vagy pedig, úgy lehet, nem is léteztek; mindenesetre semmiképpen sem hasonlíthatók össze sem külső megjelenésükben, sem irodalmi szövegezésükben az európai reneszánsz saját elsőszülöttjeivel; tartalmukban viszont nem ritkán rendkívül fontos láncszemet képeztek még a reneszánsz kora európai fejedelemségeinek történetében is. „Rendszerint — jegyzi meg joggal az orosz tudományosság

¹⁷ B. G. Kuznyecov, A tudományos világkép fejlődése a XVII—XVIII. században (Развитие научной картины мира в жизни XVII—XVIII вв.). М., 1955. 3.

¹⁸ Uo. 3—4.

¹⁹ Uo. 5.

²⁰ T. Rajnov, A tudomány Oroszországban a XI—XVII. században. Tanulmányok a tudományelőtti és természettudományos természetszemlélet történetének köréből (Наука в России XI—XVII вв. Очерки по истории донаучных и естественно-научных воззрений на природу). М.—Л., 1940., 7.

²¹ Uo. 8.

történésze — elkerüli a figyelmünket, hogy ennek a kolosszális munkának természettudományos aspektusa volt. Igaz, hogy ez a természettudomány korántsem zseniális fizikusok, kémikusok, biológusok könyveiben öltött testet, de megteremtette számunkra a legszélesebb gyakorlati alapot, elemeket halmozott fel számunkra, az írásban rögzített szakmai-technikai bölcsesség megnyilvánulásaiban. A favágók mechanikai tapasztalatai, akik utakat építettek az áthatolhatatlan sűrű erdőkben, az északi tengerpart bátor lakóinak és a merész kozákoknak mechanikai és meteorológiai ismeretei, akik bejárták a kontinenseket és törekény kis hajóikon meghódították a Jeges-tengert, az erdei és szeppe-földek kisajátítóinak fizikai és kémiai ismeretei — mindezek láncszemei egy egységes láncolatnak, amely másik végén lehetővé tette, hogy „ablakot nyissanak Európába” a Néva meghódított mocsárvidékén, hogy létrehozzák I. Péter manufaktúráit, a Tudományos Akadémiát, Lomonoszov észak-keleti tengeri útjának tervét, hogy megvalósítsák a XVIII. században egy ország termelőerőinek tanulmányozására hivatott expedíciót”.²²

Ha a nagy földrajzi felfedezések az európai reneszánsz új világnézetének kidolgozásában az egyik mozgató erő voltak, úgy nálunk ugyanolyan mértékben járultak hozzá a látókör kiszélesítéséhez, a tengerekről és szárazföldekről, éghajlatokról és természeti körülményekről szóló ismeretek megsokszorozásához, a fizikai világ gazdagságáról szóló ismeretek és az emberi szükségletekre való alkalmasságuk bámulatraméltó változatosságához. Már a nagy Novgorod gyarmatosító tevékenysége is magával hozta a természetről s a hozzájuk csatolt földek lakosságáról szerzett ismeretek kiszélesedését; döntő volt azonban a moszkvai központnak jóval nagyobb, az ország északi és keleti részei felé irányuló gyarmatosító mozgalma; Európa északi területeinek intenzív meghódítása, valamint az aktív előrehatolás az Ural gerincén túlra lehetővé tették, hogy olyan hatalmas új területeket csatoljanak az orosz államhoz, amelyeket a művelt világ és a földrajztudomány addig szinte nem ismert; a róluk szóló tény-ismeretek általánosítása fontos hozzájárulás volt a XVI—XVII. század földrajzi világirodalmához és alapvető volt Észak—Kelet Európa, az Ural, Nyugat- és Kelet-Szibéria vonatkozásában.²³ A XV—XVI. században a külföldiek munkái azt a benyomást keltik, hogy mindezen nagy-kiterjedésű területekről szóló földrajzi ismeretek legnagyobb részét orosz forrásokból merítették.²⁴ Említsük meg legalább Ullrich von Hutten-nek, a német humanistának híres és oly gyakran idézett szavait, amelyek lírai módon fejezték ki az újkor világnézetét: „Oh, micsoda idők! Hogy mozognak az elmék, hogy virágzanak a tudományok! El a barbársággal és a tudatlansággal! Miután megkaptátok jutalmatokat, menjeteek örök számkivetésbe!” — mondotta, miután kifaggatta Herbersteint, aki éppen akkor tért vissza Moszkvából (arról volt szó, hogy valóban léteznek-e a Zátony-hegyek).²⁵ Valóban számos külföldinek Oroszországról szóló könyvét kell elolvasni, — olaszok és franciák, németek, hollandok és angoloknak a XVI. századi Oroszországról szóló könyveit —, hogy meglássuk, milyen nagy volt az orosz

²² Uo.

²³ D. M. Lebegyer, Tanulmányok a XV. és XVI. századi Oroszország földrajza köréből (Очерки по истории географии в России XV и XVI веков). M., 1946., 12—13, 117—128.

²⁴ M. P. Alekszejev, Szibéria a külföldi utazók és írók híradásaiban (Сибирь в известиях иностранных путешественников и писателей). Irkutszk, 1941².

²⁵ D. Strauss, Ulrich von Hutten 1894., 304.

hozzájárulás a világ megismeréséhez, milyen jelentőségük volt az orosz „rajzoknak” (térképeknek — a ford.) a világ térképészeti ismereteinek történetében, hogyan gazdagították az európai tudományt azok az ismeretek, amelyeket a külföldiek szereztek az orosz államban egyenes vagy kerülő utakon; egyébként nemcsak a tudományt gazdagították: az oroszokról és nagykiterjedésű országukról kialakult vélemények megmozgatták számos reneszánsz-kori európai író képzeletét — Ariosto, Rabelais és Shakespeare, Cervantes és Lope de Vega fantáziáját.²⁶ Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy nemcsak különféle utakon eljuttatott szóbeli tájékoztatásokról van szó és nemcsak az orosz területekre vonatkozóan, hanem a világ számos távoli pontjáról is: a XVI–XVII. századbeli orosz követek jelentései legalábbis olyan fontos földrajzi és kultúrtörténeti források,²⁷ mint az orosz utazóktól reánk hagyott irodalmi emlékek: megemlíthjük a Tverj-i Afanaszij Nyikityin „Utazás három tengeren túlra” (*Хождение за три моря*) (1466–1472) című munkáját, amelyet az a nagyszerű elevenség hozott létre, amelyet Kelet-Európában és természetesen Oroszországban is megfigyelhetünk a XV. század végétől kezdve,²⁸ az akkori orosz embereknek vállalkozó kedve, széleskörű érdeklődése és tudás-szomja; vagy megemlíthjük Vaszilij Poznyakov és Trifon Korobejnyikov jeruzsálemi „Utazását” (1550–1560), és az oroszoknak eddig kevésbé értékelt törökországi, iráni és afganisztáni utazásait; nem lehet számunkra meglepő, hogy Amerika felfedezéséről nálunk már a XVI. század elején tudtak.

Egyidejűleg megnőtt nálunk az új tudomány és technika iránti érdeklődés; is. A kutatók megjegyzik, hogy éppen a XV. század végén és a XVII. század elején nagymértékben megnőtt Oroszországban a matematikai tudományok, a geometria („földmérés”), a számolás, a kereskedelmi számtan iránti érdeklődés, a gazdasági feladatok akkoriban felfokozták a figyelmet a botanika, a kémia, a gyakorlati biológia, az orvostudomány stb. irányában is.²⁹ Céljaink szempontjából mindezeknek a tényeknek, mint a gazdasági és kulturális fejlődés természetes ismertetőjegyeinek, önmagukban nem lenne különös jelentőségük, ha nem rendelkeznének közvetlen bizonyítékokkal arra vonatkozóan, hogy ebben a látszólag spontán folyamatban világosan kifejezett irányzattal ésszerű akarat is megnyilvánult. Az orosz építészek például már korábban is meg tudtak oldani igen bonyolult statikai, dinamikai és építő-mesterségbeli feladatokat, a moszkvai államvezetés azonban éles szemmel és idejekorán felismerte a Nyugaton végbemenő technikai forradalom eredményeit s helyesen tudta értékelni jelentőségét és előnyeit; éppen ezért semmiféle véletlen sincs abban, hogy akkoriban az orosz állam egyre nagyobb számban hívott meg szolgálatába mindenféle külföldi technikai szakembereket; ellenkezőleg, a moszkvai cárok tudták, hogy hol leljék fel az új technikát „nagyszerű hozzáértéssel, — mindenekelőtt ott, ahol a legelőször kezdtek kialakulni a kapitalista viszonyok, — Észak- és Közép-Itália városaiban”;³⁰ a példa kedvéért hivat-

²⁶ M. P. Alekszejev, Az orosz történelem epizódjai Montaigne „Les Essays” c. művében (Эпизоды из русской истории в „Опытах” Монтеня). A „Romano-germanszkaja filologija” c. gyűjteményben. L. 1957. 32.

²⁷ Orosz követek utazásai a XVI–XVII. században. Követi jelentések (Путешествия русских послов XVI–XVII вв. Статейные списки). M.—L., 1954. (A „Lityeraturnije pamjatyiki” sorozatban.)

²⁸ Hozsenyije za tri morja Afanaszija Nyikityina. M.—L. 1948., 1958.², 73.

²⁹ T. Rajnov, A tudomány Oroszországban a XI–XVII. században. M.—L. 1940., 125., 128., 143., 149–151.

³⁰ Uo. 361.

kozhatunk Aristotele Fioravanti bolognai mérnök és építész esetére, akit III. Iván hívott meg Moszkvába 1475-ben, valamint számos hasonló tényre, hogy meggyőződünk róla: a reneszánsz technikájában való közvetlen érdekelttség nálunk igen korán kezdett mutatkozni.

Az a széleskörű fordítói tevékenység, amely nálunk a XVI. század második felétől kezdve bontakozott ki és különösen a következő évszázadban erősödött meg, még határozottabban alátámasztja azt a véleményt, hogy a reneszánsz tudománya iránti érdeklődés az orosz államban évtizedről évtizedre nőtt; emellett új vonásokkal-is gazdagodott, miközben fokozatosan levetkőzte túlságosan szűk, „alkalmazott” jellegét: az érdeklődés és a tudásszomj az újonnan és bár lassan de szakadatlanul alakuló világnézet ismertetőjegyei lettek. Természetesen a tanult emberek körében kialakult régi kéziratos irodalomban éppúgy, mint az újonnan fordított művekben még sok minden kötötte az olvasót a magukat tartó régi hagyományokhoz; a tudományos előítéletek, akárcsak az irodalmi ízlés is, zilált és állandó összeütközésektől jellemzett állapotban volt; megfigyelhető azonban a tudnivágyás fokozatos világasodásának folyamata. Még a XVII. században nálunk lefordított középkori irodalmi műveket illetően is, — mint amilyenek Albertus Magnus traktátusa, vagy a XIII. századbeli spanyol skolasztikusoknak, Raimundus Lullusnak *Ars magna Lulli*-ja — nehéz megmondani, hogy elsősorban mi váltotta ki az orosz fordítók és olvasók figyelmét irántuk s hogy vajon e művek vonzóerejét nem a teológiai-filozófiai irányzat határain túl kell-e keresnünk; hogy nálunk a XVII. században lefordították Arisztotelész *Fizikáját*, bár a mű ugyancsak ellentmondásos szerepet játszott a reneszánsz korának filozófiai útkeresése történetében, az már nyilvánvalóan az orosz filozófiai érdeklődés „kiszélesedéséről” tanúskodott, valamint az antik tudomány új életre született öröksége iránti figyelemről.³¹

Az új reneszánsz tudomány pedig már a régi Moszkvában élénk visszhangra talált és elterjedt; a XVII. században lefordították nálunk a reneszánsz tudományos gondolatának számos emlékét, amelyeket jó ízléssel és hozzáértéssel válogattak ki; e művek új távlatokat nyitottak meg, s mindenekelőtt a világ és az ember tanulmányozásának új aspektusát. Mercator híres *Kozmográfia*-jának fordítása a nagy felfedezések után keletkezett földrajz-tudomány eredményeivel ismertetett meg, Ulisse Aldrovandi állattani értekezésének fordítása segítette felszámolni az állatvilágról alkotott középkori képet, Vesalius anatómiai művének fordítása pedig az emberi test felépítéséről szóló új nézetet terjesztette el; Hevelius *Selenographia*-ja az új optika segítségével tanulmányozott holdbéli tájak vonzó képeivel feltárta a csillagvilágot.³²

A kozmológiai elképzelések terén az új latin hagyomány küzdött a bizáncival; az asztronómia győzött a régi asztrológiai előítéletek felett. Bár a XVII. században uralkodó maradt nálunk a peripatetikusok természetfilozófiája szellemében a geocentrikus rendszer, de nagyon figyelemreméltó,

³¹ V. P. Zubov, Arisztotelész „Fizikája” az óorosz könyvességben („Физика” Аристотеля в древнерусской книжности). Izv. AN SzSzsZr, Otygel. obscsesztyv. nauk, 1934., 6. sz., 635—652.

³² Sz. A. Szoboljev, Optikai műszerek és a róluk szóló ismeretek Oroszországban I. Péter korát megelőzően (Оптические инструменты и сведения о них в допетровской Руси). Tr. Inszt. isztor. jesztyesztyvoznan. AN. SzSzsZr, III. köt., M.—L., 1949., 160.

hogy már az ötvenes években megtették nálunk az első kísérletet, hogy Koper-nikusnak, a nagy lengyel tudósnek tanítását ismertessék.³³

4.

Még fontosabb azonban, hogy ebben a korban Oroszországban különös-képpen magára vonta a figyelmet az *ember* — nem mint valami képzelt hierarchia szimbolikus részecskéje, hanem mint húsból és vérből álló élőlény, minden szenvedélyével és hibájával együtt, minden társadalmi kapcsolatában, aki keresi jogait és harcol értük, s nem egy álmodott világban, hanem a társadalmi és szokásviszonyok teljesen reális világában vetette meg a lábát.

Nem szabad megfedelkednünk róla, hogy a történeti és irodalomtudomány mindezt elég későn fedezte fel. A XVI. századi orosz publicisztika például csak viszonylag nemrég vált komoly tudományos elemzés tárgyává, számos, vele kapcsolatos részletkérdés még mindig vita tárgyát képezi. E korszak filozófiájának történetében a legfontosabb változásokat elsősorban a hivatalos egyháztörténet szempontjából vizsgálták; az a vallásos jelleg, amelyet valóban magán visel e korszak orosz filozófiai-publicisztikai munkáinak többsége, hosszú ideig megakadályozta, hogy bennük a társadalmi gondolat nagyszerű emlékeit lássák; e gondolat alapját pedig teljesen „világi” kérdések alkották, amelyek teljes egészükben a társadalmi gyakorlatból nőttek ki, s a legszorosabb kapcsolatban álltak a társadalmi harccal. A. N. Pipin úgy vélte, hogy „a régi Oroszország számára idegenek maradtak azok a hit és gondolat terén végbemenő nagy mozgalmak, amelyek még a középkor közepe óta megmozgatták a Nyugatot, s amelyek eredménye a reneszánsz lett, majd a felvilágosodás egész új korszaka”.³⁴ Még kategórikusabb nézeteket vallott P. N. Miljukov, aki úgy vélte, hogy a XVI. században „sem a kritika eszméje, sem a türelem eszméje, sem a belsőleges lelki kereszténység eszméje nem felelt meg az akkori orosz társadalom képességeinek; a túlnyomó többség ezeket az eszméket egyszerűen nem értette meg.”³⁵

A legújabb kutatások teljesen ellenkező, színekkel, élénkséggel teljes képet bontakoztattak ki. A XV—XVI. századi Oroszországban az antifeudális jellegű eretnekmozgalmak olyan szélességben bontakoztak ki, hogy a hivatalos orosz egyház számára lényegében kiirthatatlanoknak bizonyultak. Merész szabadgondolkodók akadtak mindenütt — mind a bojárok, az arisztokrácia körében, mind a városi polgárok, sőt az egyház főpapjai között is.³⁶ Az „eretnek” mozgalmaknak népi gyökereik széleskörű elterjedtséget és támogatást

³³ B. Rajkov, Tanulmányok a heliocentrikus világszemlélet oroszországi története köréből (Очерки по истории гелиоцентрического мировоззрения в России). М.—Л., 1947², 117. és köv. Az összes fentemlített fordításokra vonatkozóan I. T. Rajnov idézett munkáját, amelyben a szerző külön fejezeteket szentel az antik tudományos irodalom orosz fordításainak, a reneszánsz traktátusainak, a „reneszánsz-utazás társadalmi gyökereinek és rugóinak a XVII. század orosz tudományában”, valamint V. P. Zubov cikkét: Az olasz reneszánsz egy irodalmi emléke a XVII. századvégi orosz fordításban (Литературный памятник итальянского Возрождения в русском переводе конца XVII в.). Tr. ODRL, XIV., 433—439.

³⁴ A. N. Pipin, Az orosz irodalom története (История русской литературы). II. köt SztPétervár, 1898., 72.

³⁵ P. N. Miljukov, Tanulmányok az orosz kultúra története köréből (Очерки по истории русской культуры). II. rész, SztPétervár, 1897., 31.

³⁶ N. A. Kazakova és Ja. Sz. Lurje, Antifeudális eretnekmozgalmak Oroszországban (Антифеудальные еретические движения на Руси). М.—Л. 1955.

biztosítottak; megingatták nemcsak az általánosan elismert egyházi tanítás dogmatikáját, hanem a bizánci teológiai-politikai elméletek tekintélyét is, amelyeket az uralkodó körök elfogadtak; e mozgalmak megtisztították a talajt a humanista eszmék befogadása számára. Jellemző, hogy a legújabb kutatók — teljes ellentétben a régi hagyománnyal — készek voltak néhány korai eretnek tant, például a „zsidózó eretnekséget” valamiféle orosz „reneszánsz” vagy „reformációnak” tartani, olyan eszmei jelenségek, amelyekkel azonos sőt genetikus kapcsolatban áll. N. K. Guzdij például a következőket írta a zsidózó eretnekségről: „okunk van azt gondolni, hogy ebben az eretnekségben olyan eszmék visszhangjával van dolgunk, amelyek a reneszánsz korában keletkeztek”, D. Sz. Lihacsov pedig a maga részéről ezt jegyezte meg: „Ez nem is annyira »vallási eretnekség« volt, mint inkább antiklerikális világi szellemi áramlat, amely eredetét és irányzatát tekintve a korai európai humanizmussal állt kapcsolatban”.³⁷

Az a véleményünk, hogy korai volna ennyire messze menni, amikor még csak túlságosan nagy vonalakban képzeljük el ezen eretnekségek és lehetséges írásbeli forrásaink fejlődésének kezdeti folyamatát, abban azonban, hogy ezek az eretnekségek valóban rokonságban állottak azokkal a nyugat-európai „nagy hitbeli és gondolkozásbeli mozgalmakkal”, amelyekkel való egyezőségüket A. N. Pipin tagadta, abban most már semmiféle kételyünk nem lehet. A szabadgondolkodás eszméinek széles beáramlása, a nyugtalan, kereső gondolatnak zaklatott vándorlása valóban nagyon tipikus a XVI. század Oroszországában. E kor orosz publicisztái különböző problémákat vitattak meg; közülük egyesek állami és társadalmi kérdésekhez nyúltak, s érintették a világi hatalom lényegét valamint a különböző társadalmi rétegek viszonyát, mások felemelték szavukat a parasztság védelmében, mert a társadalomra nézve leghasznosabb osztályt látták benne (Jermolaj Jerazm), ismét mások még tovább mentek s minden ember általános egyenlőségét hirdették, beleértve a külföldieket és a máshitűeket is (Feodoszjij Koszov); s végül, az orosz szabadgondolkodók az egyház tanításával ellenkező merész materialista sejtéseket mondtak ki a világ „örökkévalóságáról”, az élet és halál változásának természetes körforgásáról, az emberi lélek halhatatlanságának lehetetlen voltáról³⁸ stb. Mindezek az útkeresések és sejtések előkészítették a talajt a racionalista eszmék befogadására és számos viszonylatban kapcsolódtak a humanisták eszmei útkereséséhez. Humanista vonásokat figyeltek meg F. Karpovnak, valamint Ivan Pereszvetovnak, a kor „legvilágiasabb” orosz publicisztájának világszemléletében. A. A. Zimin nemrégén vetette fel a kérdést, s bár figyelemkeltő tényként kiemelte, hogy ezekben az esetekben „még nem fejeződött be az a folyamat, amelynek során az emberi személyiség felszabadult az egyházi ideológia béklyóiból”, a továbbiakban ezt írta: „Az új, világias világfelfogás kialakulása több esetben nem abban a formában ment végbe, hogy általában az ember került szembe az egyház szellemi diktatúrájával, hanem úgy, hogy a politikai ember került vele ellentétbe, vagyis a szuverén világi állam tagja. A bölcs és erős ember ilyen körülmények között vagy mint

³⁷ Idézve a következő kiadásból: *Ja. Sz. Lurje*, A XV. század vége és a XVI. század eleje ideológiai mozgalmainak kérdése a tudományos irodalomban (Вопрос об идеологических движениях конца XV—начала XVI в. в научной литературе). Tr. ODRL, XV. köt. 149.

³⁸ *A. I. Klibanov*, Sajátos eretnekség (Самобытийная ересь). Szborn. Vopr. isztor. religii ateizma, IV. köt., M., 1956., 223.

egyeduralkodó szerepel, vagy mint annak segítőtársa, illetve mint egyszerű „közkatona”. A humanista körök más európai államokban is hatalmas pártfogók udvarában jöttek létre s a humanisták közül az erős monarchikus hatalomnak nem egy ideológusa nőtt ki. Oroszországban, ahol a humanista világnézet elemei a nemesség körében terjedtek el, ezek a vonások domborodtak ki a legjobban.”³⁹ Ha el is ismerjük ezen állítások teljes igazságát, mégsem érthetünk egyet azzal, hogy az orosz humanista gondolat sajátos vonásait mindenekelőtt a „nemesi bürokrácia” képviselőinek világnézetében kell keresnünk és nem a polgárok körében, akiknek „fajsúlya” akár a társadalmi-politikai, akár a kulturális életben Nyugat-Európa haladó országaihoz képest kicsiny volt”. E kérdés megoldása még további kutatások feladata lesz. „Az orosz humanista gondolat sajátosságainak kérdését még csak most vetik fel a szovjet történettudományi irodalomban” — jegyzi meg ezzel kapcsolatban A. A. Zimin, és teljesen indokoltan mutat rá „a probléma megoldásának sokoldalúságára és nehézségére.”⁴⁰

Ha a humanizmus a reális, földi emberre épített, akkor a XVI., de különösen a XVII. századbeli orosz gondolkodásnak egy éppen ilyen ember sokoldalú tanulmányozására való törekvése a maga nemében igen nagy-jelentőségű dolog. Ez a törekvés mindenütt megmutatkozik, ahová csak tekintünk. A XV—XVI. században az oroszra fordított és eredeti művekben például fellelhetjük a „fiziognómia”⁴¹ kérdései iránti speciális érdeklődést, amelyek oly nagy mértékben vonzották a reneszánsz korában a tudósokat és a művészeket egyaránt; Nyil Szorszkijnak, a „gondolati cselekvésről” szóló „Szabályzatában” (*Учмае*) korában kitűnő pszichológiai értekezés foglaltatik az emberi szenvedélyről, amelyben a szerző jól kidolgozott osztályozást nyújt az emberi szenvedélyek fő típusairól és leírja megkülönböztető jegyeiket az emberben való kifejlődésük minden lényeges pillanatban — keletkezésüktől tetőpontjukig;⁴² e munkában a pszichikai életnek józan, realista, az élet megfigyelésén alapuló felfogását találjuk.

Hasonlóan figyelemreméltók az e korban kialakuló új pedagógiai eszmék is. Megkísérelték bebizonyítani, hogy a „Genealogia (Степенная книга — Az orosz cárok genealógiája — A ford.)” 40. fejezetében található szabály — amely szerint „nem dühvel... hanem örömteli felelősséggel, szerető szoktatással, édesszavú intelligenciával, gyengéd rábeszéléssel” kell tanítani — a XV. század olasz humanistáinak, L. Bruninak, Vergerionak, Vittorino da Feltrenak nézeteit tükrözi.⁴³ Lehetséges, hogy itt is túlzással van dolgunk, vagy pedig egy egyedülálló esettel, amely nem jogosít fel általánosításra. A XVII. század-

³⁹ A. A. Zimin, I. Sz. Pereszvetov és kortársai (И. С. Пересветов и его современники. Очерки по истории общественно-политической мысли середины XVI века). М., 1958., 404—405.

⁴⁰ Uo. 405.

⁴¹ L. például az „Arisztotelész kapuja avagy a titkok titka (Аристотелевы врата или тайна тайных)” című „tiltott” könyvet, amelyet a Törvényhozó zsínat (Стоглавный собор, 1551-ben volt. A ford.) elítélt, de továbbra is olvasták; a könyv teljes szövegét M. N. Szperanszkij adta ki a „tiltott könyvek történetéből (Из истории отреченных книг)” című tanulmányában (Szt Pétervár, 1908.).

⁴² M. N. Szokolov, Pszichológiai nézetek a régi Oroszországban (Психологические воззрения в древней Руси). Szborn. „Очерки по истории русской психологии”. М., 1957., 91—101.

⁴³ V. P. Ribnyikov, Két sötét hely XVI—XVII. századi pedagógiai irodalmunkban (Два темных места в нашей педагогической литературе XVI—XVII вв.). Киев, 1913.

tól azonban az orosz pedagógiai tanok humanista vonásait már nem kell tagadnunk: Szimeon Polockij és utánczó Jan Amosz Komenskij-re hivatkoznak; meglehetősen széles körben terjedt el nálunk Rotterdami Erasmus híres pedagógiai traktátusa is, amely orosz fordításban „A gyermekszokások polgárjoga” (*Гражданство обычаев детских*) címet kapta.⁴⁴

Rá kell mutatnunk arra is, hogy ebben a korban nagy fejlődésnek indultak a „humanitárius” tudományok (történelem, nyelvtudomány), amelyek ugyanakkor „humanisták” is voltak, s amelyeket a reneszánsz teremtetett újra; alapjukban ezek is ugyanannak a reális embernek és sorsának tanulmányozására irányultak. Ezt a tudományterületet sokkal jobban tanulmányozták, mint a korábban említetteket, s így ismertetése különösen sok időt és helyet venne igénybe, éppen ezért, akárcsak eddig, néhány figyelmet érdemlő példára korlátozódom csupán.

A XVI—XVII. századi orosz történettudományi ismeretek fejlődésében sok a közös a földrajztudományi ismeretek fejlődésével. Egyik sajátosságuk az univerzális lendület, a tágas láthatár. Annakidején már A. A. Sahmatov és M. N. Szperanszkij is felfigyeltek az 1520 körüli kísérletre, amely arra irányult, hogy „az orosz krónikát Nyugat-Európa történetévé avassa”,⁴⁵ s ez valóban jellemző. A XVI—XVII. század orosz történeti munkái sok adatot tartalmaznak a nyugateurópai államok történeti életéről s ezen adatok egy-egy tanulmányozására irányuló kísérlet bármelyik ország, mondjuk Anglia vagy Spanyolország történetére vonatkozóan érdekes eredményekre vezet: ez országok történetét érintő ismeretek elég nagy kiterjedésűek s az egyes részletek, különösen az akkori orosz történészek információ forrásaira vonatkozók, speciális tanulmányozást érdemelnek. Lényeges például az, hogy irodalmi forrásaik között ott vannak az európai reneszánsz íróinak művei, amelyeknek egyszerű ismeretű felett is elcsodálkozhatnánk, ha más hasonló tények jóelőre nem készítettek volna fel rá. Érdekes például, hogy az egyik orosz krónikába orosz fordításban belefoglalták a humanista Enea Silvio Piccolomininek Konstantinápoly bevételéről szóló hőskölteményét⁴⁶ és hogy egy másik munkában megtaláljuk William Camden (1586) *Britanniá-jának*, igaz, nehézkes nyelvezetű fordítását a brit szigetek topográfiai és archeológiai adataival, amelyben a szerzőt éppen mint archeológust ajánlják az olvasónak — mint „a brit régiségben nagy tudást szerzett férfiút” —,⁴⁷ bebizonyították, hogy jól ismerték nálunk az olyan lengyel történeti munkákat, mint Martin Belskij 1550-es *Világkrónikáját*, de nem hangsúlyozták eléggé, hogy nálunk idejekorán, vagy nem nagy késéssel lefordították külföldieknek Oroszországról szóló minden fontosabb művét — Herberstein könyveitől Oleariusig bezárólag; igaz ugyan, hogy ezeket a fordításokat a diplomáciai levéltárakban zár alatt őrizték; egyes munkákat azonban tudnivaló olvasóik megtalálhatták a

⁴⁴ M. P. Alekszejev, Rotterdami Erasmus egy XVII. századi orosz fordításban (Эразм Роттердамский в русском переводе XVII века). Szlavjanszkaja Filologija, cikkgyűjtemény, I., M., 1958., 275—330.

⁴⁵ Trud. ODRL, XII. köt., 194.

⁴⁶ A. I. Szobolevszkij, Enea Silvio és Kurbszkij. Serta Boriszenica. Kiev, 1911., 1—17.

⁴⁷ M. P. Alekszejev, Anglia és az angolok a XVI—XVII. század moszkvai irodalmi emlékeiben (Англия и англичане в памятниках московской письменности XVI—XVII вв.). Ucs. zap. Lening. gosz. univ. szer. isztor. nauk. vip. 15., 1947., 68.

kancelláriai hivatalokon kívül is.⁴⁸ A XVI—XVII. század orosz és nyugat-európai történetírásának rendszeres és részletes összehasonlítása még nem befejezett és további tanulmányozást igénylő feladat.

Hasonlóképpen a nyelvtudomány iránti érdeklődés fejlődésének története is, amelyet még I. V. Jagics kezdett el és Sz. K. Bulics folytatott, jelenleg felülvizsgálatra szorul az újonnan felfedezett kéziratoknak és a kultúrtörténet új adatainak megfelelően, I. V. Jagics több nyelvészeti tartalmú orosz kéziratot adott ki „Régi délszláv és orosz értekezések az egyházi szláv nyelvről (*Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*). (1895) című klasszikus munkájában; azóta sok új nyelvészeti tartalmú orosz kéziratot adtak ki, amelyek nemcsak a bennük levő nyelvészeti elemzés finomságával tűnnek ki, hanem azzal is, hogy szerzőik világi emberek voltak: példaként legalább Agafonik irnoknak nyelvtani kérdésekről Jakovhoz intézett episztoláját említjük meg (XVII. század közepe);⁴⁹ az Oroszországban különböző társadalmi körök számára készült nagyszámú abc-könyv ugyancsak érdekes összeállítói nyelvi távlata és gyakorlata szempontjából; az egyik ilyen abc-könyvben egy XVII. századi orosz városi polgár kezétől származó holland és angol nyelvű kis szójegyzéket találtak,⁵⁰ s ez még egyszer alátámasztotta, hogy az idegen nyelvek iránti érdeklődés nemcsak az orosz társadalom felső köreiből mutatkozott meg.

Az orosz írásbeliség antik örökségének kérdése, „felfedezésének” és átértékelésének kérdése a XV—XVI. századi Oroszországban ugyancsak teljes felülvizsgálatra szorul. Amikor egyfelől „az antik szellemi örökségnek a nyugat-európai kultúrától való felhasználása s másfelől az orosz kultúrától való felhasználása közti, a nyugateurópai és orosz humanista gondolat közti szembeállítás” kérdését érintette, A. I. Klibanov teljes joggal jegyezte meg, hogy az ilyen szembeállítások csak akkor lesznek tudományosan gyümölcsözők, ha nem „hiánytalan” értékelésekből indulnak ki, hanem a konkrét történeti tanulmányozásból.⁵¹ Ilyen tanulmányozás azonban különféle irányokból

⁴⁸ A. I. Szobolevszkij, A Moszkvai Állam fordítási irodalma a XIV—XVII. században (Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вв.). SztPétervár, 1903., 73—74., (7—78. l.; ismérték Guagnini (lengyelül Gwagnin — A ford.) fordításait is (I. Sljapkin, Dm. Rosztovszkij és kora [Дм. Ростовский и его время]. SztPétervár, 1891., 56., 80., 84.); a XVII. század végén kétszer fordították le G. Korb naplóját, amelyet egyszer Szpafarij fordított le (Szb. ORJASz, LXXXIV, köt. No 3, 20—21; Russzk. veszt., 1886, No 12., 530—531); I. I. Szokolov (A protestantizmus és a XVI. és XVII. századbeli Oroszország [Отношение протестантизма к России XVI и XVII вв.]. M., 1880., 221—222.) azt is feltételezte, hogy S. Collins (1671) Oroszországról szóló műve „sokban hozzájárult a megfigyelésre kész és tudásra szomjazó orosz gondolat felébresztéséhez mind kormánykörökben, mind pedig művelt magánkörökben”; ezt a megállapítást egyébként kifogásolta D. V. Cvetajev (Protestantizmus és protestánsok Oroszországban az átalakulás kora előtt [Протестанство и протестанты в России до эпохи преобразования]. M., 1890., 760.

⁴⁹ N. K. Nyikolszkij, Agafonik episztolája Jakovhoz nyelvtani kérdésekben (Послание Агафоника к Якову по грамматическим вопросам). Isztor.-lityerat. szb., poszvjasc. V. I. Szreznjevskomu, L., 1924., 390—400.

⁵⁰ M. P. Alekszejev, Nyugateurópai szótári anyagok XVI—XVII. századi orosz abc-könyvekben (Западноевропейские словарные материалы в древнерусских азбучниках XVI—XVII вв.). Szb. „Akagyemiku V. V. Vinogradovu”, M., 1956., 25—42.

⁵¹ A. I. Klibanov, Az orosz irodalom emlékei antik örökségének kérdéséhez (К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности). Tr. ODRL, XIII. köt., 195.

folytatható és különböző irányokból folyik is. A külföldi bizantinológia például, bár elegendő alap nélkül, de energikusan és makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy a XII. század végének „bizánci reneszánszát” úgy kell tanulmányozni, mint a XIV—XV. századi olasz reneszánsz alapját (C. Neumann, *Byzantinische Kultur und die Renaissancekultur*; B. Heisenberg, *Das Problem der Renaissance in Byzanz*) és ezen az alapon egy kissé más távlatban lehetne helyezni nemcsak az antik örökség problémáját orosz talajon, hanem az orosz humanista gondolat lehetséges bizánci forrásainak kérdését is; az utóbbi időben újra felmerültek azok a problémák, hogy a bizánci (és szláv) egyházi tanokban „reneszánsz” elemek voltak;⁵² A. I. Klibanov idézett cikkében tudományos irodalmunkban új kérdéseket vetett fel a patrisztikai művekről és fontosságukról az orosz társadalom számára, mint közbeeső láncszemről, amelynek segítségével e társadalom megismerkedett az antik világgal; ő mutatott rá az ál-Dionizosz Arcopagitára, akinek írásait az olasz humanisták támasztottak fel és nem kis fontosságuk volt a minket érdeklő kor orosz gondolkodói számára.⁵³ Mindez természetesen nem zárja ki, hogy valóban felül kell vizsgálni az antik szerzőkkel való közvetlen ismerkedés kérdését Oroszországban, elterjedésük problémáját a XV—XVII. század olvasóinak körében, valamint azt, hogy milyen közvetítő szerepet töltött be számunkra ebben a folyamatban a reneszánsz európai világi irodalma.

Semmi kétség nincs afelől például, hogy a 6741-es (1233) évi orosz krónikában találhatók, még mindig talányos Homéroszidézett („Ő, a gonoszság hizelgése létezik, amint ezt Homérosz írja”), amelyet — egyelőre elegendő bizonyítékok nélkül, — az *Iliász*-ra vezetnek vissza (IV., I., 333.),⁵⁴ „Homérosz” ábrázolása óorosz templomok freskóin a Delphi Szibilla, Pláton és Euripidész társaságában,⁵⁵ *A trójai fogság és benne a görögötől font számos dicséret Homéroszról és Ovidiuszról* című könyv, amelyről V. M. Tucsikov bojárfi emlékezett meg 1537-ben írt Mihail Klopszkijról szóló életírásában,⁵⁶ vagy pedig végül a teljesen reális „Homérosz filozófus könyve . . .”, amely Nyikol magánkönyvtárának lajstromában szerepel,⁵⁷ — mindezek teljesen különböző rendű tények; különböző történeti korokat, különféle kulturális környezetet tükröztek, azoknak az utaknak sokféleségét, amelyeken az antik kultúra számos évszázadon át beáramlott Oroszországba és lerakódott a történeti hagyományban. A fentebb felsorolt összes jelenségeket nem vonhatjuk össze egységes képbe, nem alkotnak egységes egészet külön-külön vett kritikai elemzésükön kívül. Az óorosz „Méhek (*Pcsela*)”-nek, mint az antik szerzők vagy a délszláv forrásból a krónikába bejutott „Trójai példabeszédek” (*Trojanszkaja pricsa*) idézetgyűjteménye közvetítőjének szerepe a középkori hagyománnyal függ össze és semmiféle kapcsolata nincs a humanista kultúrával; nem ehhez kapcsolódik az sem, hogy V. M. Tucsikov „Homéroszt és Ovidiuszt” emleget, mert a „Trójai fogság” c. könyv említésekor az olasz Guido dalle Colonne

⁵² K. Onasch, Renaissance und Vorreformation in der Byzantinisch-slawischen Orthodoxie. Aus der Byzantinischen Arbeit der deutschen Demokratischen Republik, I., Berlin, 1957., 288—301.

⁵³ Tr. ODRL, XIII. köt., 158—181.

⁵⁴ R. Burgi, A History of the Russian Hexameter. Connecticut, 1954., 177.

⁵⁵ Szb. ORJaSz, XCIX. köt., No 4., 26.

⁵⁶ L. A. Dmitrijev, Elbeszélések Mihail Klopszki életéről (Повести о жизни Михаила Клопского). М.—Л., 1958. 164.

⁵⁷ Vremennyik Obscesztva isztorii i drevnosztvej, XV. k., Matyeriali. М. 1852., 127.

latin nyelven írt elbeszélését (1287) tartotta szem előtt, amelyet minden valószínűség szerint Novgorodban fordítottak le a XV. század második felében.⁵⁸ bár Tucsikov is elismeri, hogy képzett volt mind a filozófiában, mind a rétori mesterségben. Azonban ugyanarról a „Homérosz”-ról szóló időben közeli említések, valamint Ovidiusz latin eredetijével való ismeretség nyomai F. I. Karpov írásaiban már más kulturális hagyományhoz vezetnek el bennünket, amely a humanista hagyománnyal rokon, vagy vele egyenesen egybeesik. F. I. Karpovnak Danyil metropolitához intézett episztolájában felfedeztek néhány sort, amelyről azt tartják, hogy Ovidiusz *Metamorphoses*-a két sorának szó szerinti fordítása;⁵⁹ klasszikus szerzők hatása lehetséges Karpov más episztoláiban is.⁶⁰ Nincs ebben semmi meglepő; ragyogó műveltsége, több idegen nyelv ismerete, diplomáciai működése megnyitották Karpov számára a humanista kultúra kapuját.

Az sem lephet meg bennünket, hogy Kurbszkij herceg jól ismerte a latin klasszikusokat; klasszikus műveltségének forrásai azonosak voltak, ha ugyan nem bőségesebbek, mint Karpové, ha meggondoljuk az életüket és működésüket elválasztó lényeges időbeli távolságot, vagy az őket körülvevő művelődési környezet nagy különbségét. De ime még egy példa annak alátámasztására, milyen fontos, hogy bármilyen általánosítást megelőzzön a kritikai elemzés abban a kérdésben, hogyan sajátítottuk el az antik örökséget.

Paolo Giovio Nagy Vaszil moszkvai államfőnek VII. Kelemen pápához küldött követtségéről szóló könyvében (Róma, 1525) Dmitrij Geraszimov orosz követ szavaira hivatkozva azt állítja, hogy az oroszok „hazai krónikáikon” és Makedóniai Sándor történetén kívül olvassák „a római Császárok és Antóniusz meg Kleopátra történetét is, amelyek szintén az ő hazai nyelvükön vannak írva”. Ezt a feljegyzést azután számos Oroszországról szóló külföldi munkában ismételték meg és széles körben ismeretessé vált. De tulajdonképpen miről volt itt szó? Még Karamzin feltételezte, hogy a „római császárok története” címen Suetoniusz könyvére gondoltak és hogy e könyv, úgy látszik, létezett orosz fordításban is; ennek megerősítését abban látták, hogy Suetonius szerepelt abban az igen gazdag antik auktor-gyűjteményben, amelyet legendás hírek szerint állítólag a moszkvai uralkodók könyvtárában őriztek. E gyűjtemény, ha hiszünk a különféle forrásoknak, irigységet és reményeket keltett a Nyugaton a XVI–XVII. században; a nyomainak fellelésére irányuló gondos kutatások azonban semmiféle eredményre nem vezettek. Azt jelenti-e ez, hogy most már Dm. Geraszimov Giovio-tól megőrzött tanúságát is félre kell tennünk az állítólag Moszkvában a XVI. században őrzött antik kéziratok kincseiről szóló legendával együtt, amint ezt Sz. Bjelokurov⁶¹ javasolta?

⁵⁸ A. Sz. Orlov, Fordításos elbeszélések a feudális Oroszországban és a Moszkvai államban a XII–XVII. században (Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII–XVII вв.). L., 1934., 45.; N. V. Geppener, Guido dalle Colonne Trójáró-szóló elbeszélésének fordítás-történetéhez (К истории перевода повести о Трое Гвидо де-Колумна). Szbornyik sztatyej, poszvu. akad. A. Sz. Orlovu. L., 1934., 358.

⁵⁹ Izv. AN, 1914, No 15, 1105.; Sz. D. Baluhatij, Kurbszkij herceg fordításai és Cicero (Переводы кн. Курбского и Цицерона). Petrograd, 1916., 4.

⁶⁰ V. Rzsiga, A nyugati hatás kérdéséhez a XVI. század első felének orosz irodalmában (К вопросу о западном влиянии в русской литературе первой половины XVI в.). Juvilejnij zbirnyik na posanu akad. M. Sz. Grusevskovo. Kiiv, 1928., 230–236.; A. N. Zimin, F. Karpov társadalmi-politikai nézetei (Общественно-политические взгляды Ф. Карпова).

⁶¹ Sz. Bjelokurov, A moszkvai uralkodók XVI. századi könyvtáráról (О библиотеке московских государей в XVI в.). M., 1898., 227–278.

Vajon a „római császárok története” címen, amelyet az orosz bibliofilek széles köre olvasott, Geraszimov nem valami középkori forrást vett-e figyelembe, amely már régóta forgalomban volt Oroszországban, s amelyből meríteni lehetett a római történetről szóló ismereteket is (mint például Joann Zonari krónikája, Szimeon Logofeta krónikája; „Görög s Római krónikás (Еллинский и Римский летописец, vagy az 1512-es redakciójú krónika)? Ezekre a kérdésekre csak speciális kutatással lehet felelni.

Dm. Geraszimov tanúsága azonban mégis megérdemli a kutató figyelmét, amennyiben nem volt dicsekvésből fakadó tudatos hazugság és amennyiben úgy fogjuk fel, hogy az ő korában már az orosz olvasók nagy tábora számára fordításokban hozzáférhetőek voltak bizonyos antik szerzők, többek között azok is, akiket a humanisták hívtak új életre. Hasonló értesüléseket meríthetünk Sz. Herberstein könyvéből is.

Sz. Herberstein a *Moszkvai dolgokról szóló feljegyzései*-ben (1549) hivatkozik orosz krónikákra („annales eorum” — az összefüggés értelmében novgorodi krónikáról van szó), és elbeszél egy antik eredetű, Novgorodra lokalizált anekdotát, amely itt már a XVI. század első felében közismert volt: ebben a novgorodi szolgákról van szó, akik gazdáik hosszú távolléte idején ostrom alá vették Korszunyt és gazdáik feleségeit nőül vették, majd a hazatérő férjek elűzték őket; a megfélemlített és megfutamított szolgák egy helyen elsáncolták magukat, amely helyet ma is Szolgavárosnak (Холопым городом — Chloppigrod) nevezik.

Nem szándékozunk érinteni az erről a „novgorodi” anekdotáról szóló rendkívül nagy irodalmat, amely kiterjed mind Herberstein krónika-forrásának, mind a régi „Szolgaváros” helyének felderítési kísérleteire; minket csak az anekdota forrása érdekel, valamint azok az utak, amelyeken Novgorodba eljutott. Azt, hogy ez az anekdota itt helyi adaptálásban szilárdan tartotta magát, alátámasztja Nikolaus Witsen tanúsága Ch. Küperhez (1693) és Leibnitzhez intézett leveleiben; e levelekben Witsen szinte azonos formában emlékezik meg erről, hogy amikor Moszkviában, Novgorodtól nem messze tartózkodott, látta a Cholobgora-t, ami a „(rab)szolgák hegyé”-t jelenti; amikor megérdeklődte honnan ered ez az elnevezés, elmondták neki „ugyanazt a történetet, amelyet Justinusnál találunk a szkíta rabszolgákról, akik ellenszegültek uraik hazatérésének”. „Tudnunk kell — fűzte hozzá Witsen — hogy ezek az emberek nem értenek sem görögül, sem latinul és semmit sem tudnak a régi történetből. Ennek alapján megjegyzem, hogy a Novgorod melletti vidék Scythia része volt”.⁶² A XVII. századi híres holland utazó és földrajztudós következtetésének naivitása nem csökkenti tanuságának érdekességét, amely szerint a novgorodi anekdota és Justinusnak a szkíta rabszolgákról szóló novellája megegyeznek. M. N. Berezskov a mologi szolgavároskáról szóló tanulmányában érinti Herberstein elbeszélését (de nem ismeri Witsen adalékát) és véleményünk szerint helyesen ismeri el, hogy a novgorodi hagyománynak írásbeli forrása volt: „A régi idők orosz írástudói — írta — szerint nem foglalkoztak hiábavalóságokkal, amikor arra törekedtek, hogy megtudják, honnan erednek a „Szolgavároska”, „Szolgatelepülés” ragadványnevek. Ők azonban túlságosan könyv-ízűen oldották meg a kérdést: elővették a szkíták és rabszolgáik csatájáról szóló Herodotos-féle elbeszélést... és hol

⁶² J. F. Gebhard, Het leven van N. C. Witsen, v. II. Utrecht, 1882., 287; P. Pekar szkij, Leibnitz levelezése a szláv nyelvekről és régiségekről (Переписка Лейбница о славянский наречиях и древностях). Zap. imp. Akad. nauk, 1863., IV. köt., 1. könyv, 11—12.

az egyik, hol a másik szolgavároskára alkalmazták”.⁶³ Az orosz történetész tehát így oldotta meg a feladatot. Nem nehéz megállapítani, hogy ez sem merítette ki a kérdést: végeredményben kitől vették át a novgorodi írástudók az elbeszélést — Herodotostól vagy Justinustól? Hogyan ismerhették ezt a forrást, ha, Witsen gőgös véleménye szerint, nem ismerték sem a görög, sem a latin nyelvet, sem a régi történetet?

A szkíta hagyomány valóban megvan mind Herodotosnál (IV., 1—4.), mind Justinusnál,⁶⁴ mégpedig nagyon is egyező formában, Herodotos történeti munkáját viszont aligha ismerhették Novgorodban a XVI. század első negyedében, illetve még korábban (Herberstein orosz *krónika*-forrásra hivatkozik); valószínűbb azonban, hogy Junianus Justinus latinnyelvű „epitoma historiarum”-ját ismerték, mert Justinus műveinek a szláv államokban már a középkorban megvolt a maguk kéziratos hagyománya: Justinus legrégibb lengyel másolatai Karinthiából származnak.⁶⁵ De talán nem is kell Justinusig elmenünk: ugyanaz a rabszolgákról szóló történet, de lengyel településre és környezetre alkalmazva megtalálható Wincenc Kadlubek lengyel krónikásnál,⁶⁶ akit az orosz krónikáírók is jól ismertek. Ez a tény mintha negatív irányba vezetné kutatásunkat. Mégis, a novgorodi elbeszélésnek Justinushoz való közelsége (akitől Kadlubek is merített) önmagáért beszél: ilyen vagy amolyan úton, de a novella-formát öltött antik hagyomány gyökeret tudott verni Novgorodban, helyi külsőt öltve, és a XVII. században még egyszer be tudott kerülni Tyimofej Kamenovics-Rvovszkij kéziratába;⁶⁷ igaz ugyan, hogy a novgorodi anekdotának szatírikus színezete ellenére sem volt még semmiféle „humanista” jellege: éle a szolgák ellen irányult, s ez pedig arra a társadalmi környezetre utal, amelyhez először idomult.

A XVI—XVII. századbéli városi környezetben azonban kétségtelenül népszerűek voltak az antik és humanista eredetű elbeszélések: jellemző azonban, hogy leginkább külföldiek leírásából ismerjük őket: ide tartoznak például egyes Rettegett Ivánról szóló anekdotikus elbeszélések S. Collins feljegyzésében, amelyek Moszkvában eloroszosodott formában jártak szájról-szájra;⁶⁸ ilyen volt valószínűleg a „megfagyott szavakról” szóló elbeszélés, amelyet a hollandus J. Boch hallott Oroszországban 1578-ban; az antik irodalomban megvan Plutarchosnál és Antiphanesnél, de Rablais is feldolgozta két fejezetben (LV, és LVI.) a Pantagruel 4. könyvében, sőt előtte még Baldassare Castiglione is az „Il Cortegiano”-ban (1528)⁶⁹

⁶³ M. N. Berezskov, A régi mologi Szolgavároska és vásárja (Старый Холопий городок на Мологе и его ярмарка). Tr. Arheolog. szjezda v Jaroszlavlje, M., 1890., I. 41.

⁶⁴ V. V. Latisev, Régi görög és latin írók híradása Scythiáról és Kaukázusról (Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе). II. köt., SztPétervár, 1904., 50—59.; lehetséges, hogy Herodotos ezt az elbeszélést „a Fekete-tenger északi partvidéke görög telepeseinek elbeszélés-készletéből” merítette (A. Dovatur, Herodotos elbeszélő és tudományos stílusa (Повествовательный и научный стиль Геродота). L., 1957., 73.

⁶⁵ F. Rütke, Die Verbreitung des Justins im Mittelalter. Leipzig, 1871., 14—15.

⁶⁶ G. Zenger, Megjegyzések középkori latin szövegekről (Заметки к средневековым латинским текстам). Zs. M. N. Pr., 1905., 5. sz. 128

⁶⁷ A. Tyitov, Ty. Kamenovics-Rvovszkij. Bibliograf. zap., 1892., 3. sz., 175.

⁶⁸ Szovjetszkij folklór, 1935., 2—3. sz. 325—330.

⁶⁹ G. Schmid, Johannes Boch in Moskau im J. 1578. Russische Revue, Bd. XXVII., 1887, S. 331—332; Zapiszki Akademii Nauk, VIII. szerija, t. V, No 3, Szt. Pvár, 1901., 2.; S. Ruge, Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte der Erdkunde. Dresden, 1888, S. 29.; Melanges F. Baldensperger, v. I, Paris, p. 313—320.

A fenti felsorolt példákat megsokszorozhattuk volna ; céljuk azonban, mint már mondtuk, más : nem arra valók voltak, hogy kimerítsék a tőlünk felvetett kérdést, hanem csak arra, hogy illusztráljanak néhány tételt, amelyek szempontunkból további kutatómunkát igényelnek. Közülük a legfontosabb az, hogy a XV—XVII. század orosz kultúrája különböző megnyilvánulásait tekintve egyáltalában nem állt olyan messze a reneszánsz humanista művelődéstől, mint ezt általában vélik és hogy teljes joggal beszélhetünk ebben a korban a humanizmus jelenségeiről orosz talajon.

Fordította :
Fogarasi Miklós

Faludi Ferenc idegen nyelvű versei és jegyzetei*

KOLTAY-KASTNER JENŐ

I

Faludi Ferenc verseinek első kiadója, Révai Miklós, felyett gyűjteményébe 18 latin verset,¹ melyeket valószínűleg egy ma már elveszett Faludi-kéziratban talált, és négy francia nyelvű versikét, melyek szerepelnek a költőnek ma jelenleg ismert legteljesebb sajátkezű másolatában, a szombathelyi könyvtárában.² Abból, hogy az utóbbiaknak Révai által követett sorrendje némileg eltér a szombathelyi kéziratétól (Szh. 5b, 20a, 21b, 37b old. : Révai-nál 87, 88, 87—88, 89—90 o.) esetleg arra következtethetni, hogy a francia versikék megvoltak abban az ugyancsak sajátkezű másolatban is, mely iker-kézirata volt a szombathelyinek, melyet Révai kiadásához használt s mely valószínűleg az ő kezén tűnt el.³ Mindenesetre kétségtelen, hogy Faludi saját maga másolta őket versei közé. Révai közrebocsátásukat azzal indokolja, hogy „kénytelen volt ezeket is némelyly Jó Barátainak kívánságokra kinyomtatni”. Ilyen barátokat Révai valóban ismert még. Megjegyzése arra mutat, hogy Faludi barátai tudtak arról, hogy szívesen versel latinul s más idegen nyelvű verseit is büszkén emlegeti. Mikor Révai előttük a kiadás gondolatát felvetette, ragaszkodtak hozzá, hogy ezek a költemények is szerepeljenek gyűjteményében. De amikor szemrehányás érte Révait, hogy „Faludinak nagy imádója lévén . . . a' rostálástól megtartóztatta magát,”⁴ Faludinak még az évi (Pozsony, Loeve Antal betűivel 1787) második kiadásában már elhagyta úgy a latin, mint a francia verseket. Most azzal érvel, hogy „az igazat megvallva nem olylyan ezekben Faludi, milylyen a' Magyarban” s azok a bizonyos barátok, akiket Batsányi majd „helytelenül buzgó fejek”-nek nevez, maguk is belátták, hogy az idegen nyelvű költemények közlésével „valami homály terült Faludi nevére” . . . Amugy is — üti el végül a dolgot — a' Magyarok tsak Magyar Verseket kívánnak”.

* Hálás köszönetet mondok Eckhardt Sándornak, a szombathelyi és pannonhalmi könyvtárak igazgatóinak, a Nemzeti Múzeum és Tudományos Akadémia kéziratтары vezetőinek szíves segítségükért.

¹ Faludi Ferenc költeményes maradványai egybe szedte 's elő beszédekkel, jegyzéssel és szükséges oktatásokkal megbővítvé közre bocsátotta Révai Miklós. Győr, Strajbig I—II. 1786—87.

² Géfin Gyula könyvtárigazgató szíves közléseiből és fényképmásolataiból, valamint a Batsányi számára készült később említendő hű akadémiai másolatból ismerem.

³ Faludi Ferenc versei, összeszedte és jegyzetekkel kísérté Négyesy László. Budapest (Olesó kv. 95—97. sz.) 1900. 103 kk. 11.

⁴ Horváth Ádám levele Kazinczyhoz 1789 febr. 7. Kazinczy Ferenc levelezése. Budapest 1890—1909. I. köt. 271. l. ; Vö. I. köt. 371. l. is.

Batsányi János új Faludi-kiadásához⁵ csatolt életrajzában Révait követi, „mivel a' most nevezett nagy érdemű tudós Hazafi olly hiteles tanúk után szölli, a' kik, Faludit személy szerént és közelebbről ismervén, és így azt, a' mit róla mondtak, jól és bizonyosan tudván, őtet mindenről igazán és voltaképpen tudósíthatták”.⁶ Viszont e barátokkal szemben állítja, hogy a francia verseket nem Faludi szerezte, mert „azok, valóságos frantzia eredetűek lévén, Párizsban is elég ismeretesek, a' mint ezt a kiadó (Batsányi) saját tapasztalásából tudgya, 's tellyes bátorsággal állíthattya”.⁷ Megtoldja még e bírálatát azoknak a szószerinti és verses magyar fordításoknak gáncsolásával, melyekkel Révai a francia versikéket kísért, s melyekről azt mondja, hogy „a' jó szándékú Fordító sem a' nyelvet és a' szók igaz hangjait nem tudta, sem a Szerző' szavainak értelmét fel nem érte”. Batsányi e szavaival bizonyára Révai ilyen fordításaira céloz: *un bien qui se vend par decret*, „egy jószág, melyet kiírással áruba vetettek”; *Qu' attendons-nous mon coeur*, „mit késztjük szívemet?” (de a versben már jól: mire vársz szívem?)!

Batsányi tehát azt állítja, hogy a Faludi kéziratában „Frantzia versek” címen külön-külön felvett költemények közkeletűek voltak Párizsban az 1810-es évek elején, mikor ott tartózkodott. De sem szerzőt, sem közelebbi tájékoztatást megadni nem tud. Jellemző, hogy a vitába Kazinczy és köre nem szól bele. A mester maga az 1787-i pozsonyi kiadásról mindössze annyit mond, hogy a benne foglalt versek „ziemlich altväterlich”: „Witz, Scherz und Laune sind darin nach damaligem Geschmack”.⁸ A Batsányi-kiadásról pedig így nyilatkozik: „Elugratánk az időt, melyben Haller és Faludi valamik voltak, 's midőn Batsányi... bennünket Faludihoz akar visszavezetni, mi akkor édesden nevetünk.”⁹ A francia versek kérdésében tehát nem volt mondani valója és a kortársak származásukról nem tudtak semmit.

Batsányi, aki számára Bitnitz Lajos pontos másolatot készíttetett a szombathelyi kéziratról,¹⁰ mely kiadásának alapjául szolgált, arra is figyelmeztetett, hogy benne a francia költemények „még több és tetemesebb hibákkal vagynak leírva, mintsem az... első kiadásban nyomtatattva”.¹¹

Lássuk tehát a Faludi által magyar költeményei közé felvett francia versek betűhív szövegét:

1. Les Amis de l'Heure présent
Ont le naturel du melon;
Il en faut éprouver cinquante
Avant que trouver un bon.

2. Arcas
Pour acheter un bien, que se vend par decret,
Il me faut mill'Ecus, prêt le moy Cleandre
Cleandre
Arcas à te prêter je n'aurais pas regret,
Mais n'est ce point emprunt pour ne jamais rendre
Arcas
Qvi Diable t'a dit mon secret.

⁵ Batsányi János, Faludi Ferentz versei. Pest 1824.

⁶ Uo. Toldalék 135—36 11.

⁷ Uo. 157 l. — Véleményét osztja Négyesy is. Id. kiad. 96.

⁸ Romy Károlynak 1811. máj. 12 (Lev. VIII. 510).

⁹ Zádor Györgynek 1825. nov. 15 (Lev. XIX. 486).

¹⁰ Jelenleg R. U. I. 8r 27 sz. alatt az M. Tud. Akadémia kéziratárában. Batsányi és a szombathelyi Bitnitz Lajos levelezését kiadta Géfin Gyula, Irod. Kzl. 1932. 73.

¹¹ Batsányi-kiadás 157.

3. Qvand le Roy et le souverains,
Seroient te Peres, te Pareins ;
Si la Vertu ne pas ta Mere,
Nargve de toi noblesse fiere.
4. Que on ne me parle plus d'amour ni de plaisir
Disoit un jour la triste Tourturelle
Consacrez vous mon ame à d'eternels soupirs
Je ay perdu mon amant fidelle
Arbres ruisseaux gazon delicieux
Vouz n'avez plu de charme pour nos yeux
Mon amant a cessé de vivre
Qv'attendon-nous mon coeur, hâton de le suivre

Megjegyzendő, hogy mind a négy versike vegyest a magyar költeményekkel a lap aljára, mintegy az üresen maradt hely kitöltésére van másolva. Az első a *Felelő ének*, a második a *Szakáts ének*, a harmadik a *Remete*, a negyedik a *Minap egy kis kanász* kezdetű 2. ekloga után.

II

Négyesy László figyelmeztetett először arra, hogy a Toldy szerint a Batthyanyak rohonci könyvtárából az Akadémia kézírattárába származott M. Irod. (Régibb és újabb írók kézíratai) 4 r. 61. sz. jelzetű, idegen kéztől származó Faludi-költeménygyűjteményben van egy egész oldalra terjedő olasz nyelvű vers, melynek kiadatlan szövegét itt közöljük :

Solitario bosco amato,
Voi confesso il mio dolor
Ah non posso quel ingrato
ah parti mi batte il cuor.

Qvante volte piant amate
La vostra ombra ne copri
Corse d'ore si beate
Qvanto rapido fuggì.

Dite al meno amiche frondi
Se lamico piu rivedro
Aì che il Eccho ni rispondi
E mi par che diche no

Sento un mormorio
Un sospiro forse sara
Un sospiro del ben nio
che mi dice tornera

Ai il Rio che si frange
Tra quel sassi il frosco umor
E non mormora ma piange
Per pièta il mio dolor

Se non (?) dorna dio per tardo
Il Silenzio e pieta
Valle (?) in van lo mio sguardo
Il cor mio svenira.

Abból, hogy ez az olasz vers egy egész oldalt tölt ki, Gyárfás Tihamér¹²

¹² Faludi Ferenc élete. Irodtk. Kzl. 1910. 417.

arra következtet, hogy a francia versek sem töltelékként kerültek Faludi költeményei közé, hanem az olasz verssel együtt stílusgyakorlatokként értékkelendők. A Batthyány-féle kézirat csupa hiteles Faludi-költeményt tartalmaz. A *Solitario bosco amato* ugyanannak a kéznek az írása, melytől az egész füzet ered, s a lap b-oldalán olvasható. Nem merül fel tehát az a gyanú, hogy egy üresen maradt oldalon idegen szöveg ékelődött volna be a gyűjteménybe.

Végül szóba került még Faludi *Phyllis*-ének „német átdolgozása”, melyet a pannonthalmi könyvtár Kis János-féle kéziratának végén, Faludi négy eklogájának másolata után írt be Révai bécsi barátja, Paintner Mihály jezsuita, s melyről Gyárfás azt tartja, hogy „a legnagyobb valószínűség szerint Faluditól származik”.¹³ Ezt azonban mindjárt ki is kell kapcsolnunk vizsgálatunkból. Paintner német szövege ugyanis csekély variánsokkal és az utolsó strofa némileg különböző értelmi változtatásával azonos a gáláns költészet ama termékével, melyet Peter de Memeltől Turóczi-Trostler József közölt mint Faludi Ferenc *Phyllis*-nek mintáját.¹⁴ A művelt kortársak előtt tehát nem volt ismeretlen, hogy a *Phyllis* ötlete — az Ámor által ellopott szív, melyben tulajdonosnője nem ismer a magáéra — nem Faludi eredeti találmánya. De mit csinált ő a meglehetősen száraz német elbeszélésből! Valósággal dramatizálta, mit prózai műveiben is szívesen megtett fordítandó szövegével. Megtöltötte humorról s olyan szellemes csattanóval zárta le, milyen eszébe sem jutott elődjének, aki Faludi nagyszerű ritmusérzékével sem rendelkezett:

Ha nem tudod, im megmondom;
A te szíved, emeld el,
Tartsd magadnak, semmi gondom,
Mert az senkinek sem kell.

III

Mielőtt tovább mennénk, be kell azonban vonnunk vizsgálatunkba Faludinak jegyzetfüzetét, a Nemzeti Múzeum kéziratárában Quart. Lat. 699 jelzet alatt őrzött ún. *Omniarium*-ot, melynek eddig csak latin anyaga esett tüzetesebb vizsgálat alá.¹⁵

Ebben is van egy olasz meg egy francia nyelvű vers. Az olasz: a maga korában közismert gúnyos sírfelirat. A gonosz nyelvű XVI. századi író, Pietro Aretino ateizmusát teszi nevetség tárgyává: Mindenkit megrágalmazott, kivéve Istent, mit azzal mentegetett, hogy nem ismeri. A publicisztika első előfutáráról ifjúkorában találták ki a versikét, talán akkor, mikor Giberti pápai államtitkár bérence súlyosan megsebesítette és halála hírért költötték, mert később Aretino vallásos műveket is írt, köztük egy Jézus életét, melyek igen népszerűek lettek s indexre helyeztetésük ellenére is elterjedt olvasmányok maradtak az ellenreformáció korában. Faludinak nem kellett ezt a kis ironikus költeményt okvetlenül valami könyvből kimásolnia, mert — különösen azokban az egyházi körökben, melyekben ő mozgott s melyek nem szűntek meg küzdeni a rossz hírű Aretino protestáns ízű laicizáló Jézus-életrajza ellen — a sírversike szájról szájra járt. Faludi így jegyzi fel:

¹³ Uo. 416.

¹⁴ Faludi és a német gáláns költészet. E. Ph. K. 1914. 203—204 11.

¹⁵ Nagy Elemér, Faludi Ferenc *Omniarium*-ának latin költeményei és jegyzetei. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 8. sz.) Ipolyság, 1943.

Qui gjace L'Aretin amaro Tosco
 Del seme uman, la cui lingua trafisse
 E vivi e morti. D'Iddio mal non disse
 E si scuso con dir Jo nol cognosco.¹⁶

Általában az *Omniarium*-ban foglalt latin sírversekről sem lehet Nagy Elemérrel¹⁷ azt mondani, hogy római kóborlásain másolta volna mindég őket. Mert igaz ugyan, hogy Ráfael sírverse kevés változattal valóban úgy olvasható a Panteonban, ahogyan azt Faludinál találjuk. De már Andreas Navigerinek, a velencei San Marco egykori ódaköltő könyvtárosának 13 soros epitáfiumát (14 a. o.) aligha olvashatta római sírján, mikor Blois-ban halt meg. Az is kétséges, hogy az „Urna”, „Super columna”, „Inter antiquitates Romae repertum signum cum inscriptione vitrata”, „Romae in monte Aventino” sírversek és az „Extra Romam” tréfás prózai sírfelirat egytől egyig valóban sírfeliratként létezne-e az „örök város”-ban. Mint kiemelték, ez lenne az egyedüli jel arra, hogy Faludira hatottak Róma emlékei, minek egyébként semmi nyomát nem találjuk ebben a kétségtelenül Rómában kezdett jegyzőkönyvben,¹⁸ mely nem azonos azzal, amit Révai adott ki *Faludi Ferentz költeményes maradványai*-ban. Ez a későbbi, már itthon gonddal összeállított kézirat, mely betűrendbe szedett „Magyar közmondások”-at, „Szépen illő társigéket” és „Ékes mondások”-at tartalmazott, a *Téli éjszakák Szombathelyről* kikölcsonzótt kéziratával együtt szintén eltűnt Révai kezén.¹⁹ Alkalmassint a nyomtatást magából Faludi kéziratából végeztette és annak megőrzését már feleslegesnek tartotta, azonban talán az örök pénzzavarnak is volt része a dologban, mivel állandóan küzdött.²⁰ De, mint meg fogjuk látni, *Omniarium*-ának tanúsága szerint, olasz környezetében már ugyanúgy gyűjtötte a népi szavakat és mondásokat, mint ahogyan ezt később itthon tette, mikor Révai szerint „el szokott volt a köznép és cseléd közé járogatni, csak avégett, hogy őket szabadabb beszédre felbátorítván, igazabban kitanulhassa a tulajdonabb magyar szőejtéseket.”²¹

¹⁶ A sírverset szóról szóra így közli Giammaria Mazzuchelli, *La vita di Aretino* (II. kiad. Brescia 1763) c. művének 90. lapján. Más változata:

Qui giace estinto quell'amaro toscio
 Che ogn'uom vivendo col mal dir trafisse,
 Vero è, che mal di Dio giammai non disse,
 Che si scusò dicendo, Io nol conosco.

Egyéb francia és latin Aretino-sírversek gyűjteményét l. uo. 91—93. 11. — Pietro Aretinóra vonatkozólag l. *Koltay-Kastner Jenő*, Pietro Aretino. Fil. Kzl. 1956—57. — Mivel Mazzuchelli Aretino életrajzának l. kiadása 1741-ben jelent meg, az sem lehetetlen, hogy Faludi innen írta át sírversét. Ez magyarázta szövegének hibátlanságát.

¹⁷ Id. értekezés 20—21.

¹⁸ Az „Aelia, si tezis” kezdetű hat soros latin vers alján, mely Révainak első latinul írott költeménye (Révai is elsőként közli), a 4. folio lapon ez áll: „fecit Romae Faludi” (az aláhúzás Faluditól).

¹⁹ Géfin Gyula szíves közlése.

²⁰ 1785 máj. 28-án írja Paintnernek, hogy Faludi költeményeit már egyszer lemásolta, de kézírata Grácban maradt a nyomdásznál zálogban s azt vissza nem szerezheti. 1788. dec. 5-én viszont arról panaszkodik, hogy Téli éjszakák-kiadásának példányait sürgősen el kellett adnia, hogy Pozsonyban megélhetését biztosítsa. L. *Csaplár Benedek*, Révai Miklós élete. Budapest 1881. II. köt. 202—203, II. köt. 81.

²¹ Faludi viszonyáról a népiességhez l. *Horráth János* klasszikus könyvét: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapest 1927. 23—34.

A francia vers, mely az *Omniarium*-ban szerepel (20 fol.), némileg más jellegű, mint az olasz Aretino-sírovers. Íme betűhív másolata :²²

M. L.

Je ne vois dans l'Histoire aucun de vos portraits
 J'y trouve vos vertus sans rencontrer vos traits
 Votre éloge fuit l'ombre d'un parallèle
 Montrer que vous brillés d'une gloire nouvelle
 De vos rares projets louer l'invention
 C'est d'une main novice ebaucher votre image
 Dan un noble transport la muse la plus sage
 Diroit, que vous tracez une Création
 D'un monde façonnée par un être suprême
 Et que votre esprit seul est semblable a lui meme
 Muse, tu peux quitter et palette et pinceau
 Ce trait suffit pour finir son tableau

IV

Faludinak az volt a szokása, hogy kéziratfüzeteit részekre osztotta s e részek közt egy vagy több lapnyi hézagot hagyott, hogy később újabb másolatokkal tölthesse meg őket. Így tette, valószínűleg 1773-ban összeállított, költeményes kéziratában²³ s a Szombathelyen őrzött alkalmasint utolsóban (1777) is, ahol az idillek után és a *Pipárul* című vers után hagyott ilyen hézagot. Az elsőt azért, mert a kor legdivatosabb lírai formájában még egyéb költemény bejegyzését is tervezte, a másodikat talán azért, mert a *Pipárul* ügyesen megmagyarított szonett-formájában is akart új verseket írni. Ez esetben feltehető, hogy a külön lapon szereplő *Pipárul* fölé írott „Olasz sonetto formára” cím, mit Batsányi elhagyott kiadásában, mert a kis költeményt igazi szonettnek nem ismerte el, nemcsak erre az egy költeményre, hanem a tovább bemásolandókra is vonatkozott volna.²⁴

Ezt a módszert alkalmazta *Omniarium*-ában is. Az első rész latin verseket tartalmaz ; a 11. folián olasz szöszedet következik, a 21. lap a oldala üres s utána eltérő jellegű jegyzetek következnek ; a 33. folián azután olasz nyelven, mintegy fogalmazási gyakorlatként, bizonyos furcsa, megmagyarázhatatlan esetek sora következik üres lappal a végén (34 b.) ; befejezésül pedig az utolsó levélen nevek vannak sietős írással odavetve. E legkülönbözőbb, enciklopedikus érdeklődésről tanúskodó,²⁵ sok helyütt nehezen, sőt egyáltalán nem olvasható jegyzetek azonban összefolynak, s a későbbi, itthoni beírások összekeverednek a rómaiakkal. Így már az első, latin verseket tartalmazó rész 10b. oldalán ez áll: „Faludi eidem Pozsony 763” és a 20. folián

²² Nagy Elemér csak első sorait közölte. Id. ért. 12.

²³ Nemzeti Múzeum kéziratár 357 Oct. Hung. — L. Négyesy, id. kiad. 98 kk. 11.

²⁴ XIX. sz. alatt. Az első terzina utolsó sorát a 2. terzinához csapta, s ezt különválasztva nyomta le a szonett törzsétől, mi épp oly téves, mint az egyetemi Szöveggyűjtemény közlési módja. Kazinczynak az olasz szonettformát szolgáló próbálkozásaiival szemben bizony igazi magyar szonett ez, mégpedig a legjavából.

²⁵ *Illyefalvi V. Aladár*, Faludi Ferenc élete és költészete. Budapest 1894. 6. l. a következő tárgyköröket állapítja meg : fiziognómia, asztronómia, orvostudomány, alkímia, történelem, mitológia, régiségstan, mihez hozzá kell még venni a festészetet. Az *Omniarium*-ról szól röviden Géfin Gyula is, Faludi Ferenc 1704—1779. Budapest 1942. 4.

az 1775-ös évszám található. Kronológiai sorrendet megállapítani az *Omniárium*-ban tehát épp oly lehetetlen, mint költeményes maradványaiban.

Hogy milyen volt a Piazza Scozza Cavalli Penitenciárius-palotája lakójának (1740–45) érdeklődési köre, arra vonatkozólag inkább csak negatív megállapításokkal találkozunk.²⁶ Nincsen nyoma *Omniárium*-ában, hogy az antik Róma romjai, a barokk Róma műemlékei, a Risorgimento felé haladó Itália politikai problémái, vagy az egykorú irodalom érdekelték volna. Csupán Goldoni és Chiari nevét említi jegyzetfüzetében, de az utóbbit is az utolsó lapon francia vígjátékírónak (Con. Gall.) jelzi. Szauder József még Tasso némi ismeretét tudta valószerűsíteni.²⁷

Faludi jellemző életmagatartását azonban Révaival együtt Batsányi is kiemeli: szeretett a néppel, egyszerű emberekkel, szolgaszemélyezettel érintkezni, elbeszélgetni. Persze megint hamis ebből arra következtetni, hogy „okvetlenül kellett lelkére hatni az olasz nép lágy dalainak, vidám természetének”,²⁸ ahogyan teljesen hibás volt a francia klasszikus dráma behatását keresni iskolai színdarabjaiban,²⁹ mikor az *Omniárium* utolsó oldalán Racine nevét „Com. Gall. jelzéssel „Rancine” formában írja le. A Trastevere népének nincsenek lágy dalai, különben sem tőle, hanem a palotának részben már környezetéhez alkalmazkodó személyzetétől tanulta el azokat a népi és dialektális kifejezéseket, miket jegyzőkönyvében megörökített.

„A szakátsnak jól van dolga, Télen, nyáron könnyen él . . .”³⁰ A vele való érintkezés nyomát hordják az ilyen egymás mögé jegyzett finom ételnevek: gyenge tésztametélt sült csirkével (*pasta tagliata tenera, colli pollastri arrostiti*); párolt borjúszeltek hozzámetélt fogoly- és kappanhússal (*la vaccina taliata stufata con pernice e caponazzo tagliato*); polenta tökkel és indacoval belevágva (*la zuffa colli cocomeri et Indico*³¹ *tagliato*); májas húsléves (*fegato con brodo*); finomra vágott tészta marhafartővel (*pasta fina colla coda di bue*); válogatott sülték körtével és salátával (*differenti arrosti colle pere e la insalata*). (28a. lap.)

A takarítónőtől tudhatja, hogy római tájszólásban *zínale*-nak hívják az „előkött”-t,³² a *grembiule*-t; *butiro*-nak a *burro*-t; hogy trina-nak vagy pizzonak hívják a nagy csipkét, merletto-nek a kicsit (*Trina = pizi sono li grandi merletti picoli*), s hogy a szabók próbababáját egyaránt lehet mondani *manichino*-nak és *manichetto*-nak. Tudja, hogy a *zuccá*-t (tök) Rómában *Cocuzzá*-nak mondják; a *Zanzará*-t (szúnyog) *zanyšana*-nak ejtik; a fazekat egyaránt *pignatá*-nak és *pentolá*-nak nevezik, és *fruttajolo*-nak a gyümölcsárut. Feljegyzi, hogy spazzola és scopa (seprő), sarto és sartore, strutto és lardo, scrigno és stipo, crusta és crostino, graticello és graticola (reszelő), gradino és scala

²⁶ Monay Ferenc új munkája: A római magyar gyóntatók. Róma 1956. 123–131 11 csak egyházi érdekű levéltári anyagból hoz újat Faludi ottani életére vonatkozóan. Tudjuk róla, hogy betegeskedett, nem bírta a római klímát. Ezzel függhetnek össze a Jegyzőkönyvben található orvosi receptek, az élet meghosszabbítására vonatkozó olasz nyelvű jegyzetek.

²⁷ Szauder József, Faludi Udvari embere. Pécs, 1941. 8.

²⁸ Imre Sándor, Az olasz költészet hatása a magyarra. Irodalmi tanulmányok II. köt. 36. l. — Illyefalvi A., id. mű 30–31.

²⁹ Illyefalvi A., id. mű 30–31.

³⁰ Faludi, Szakácsének.

³¹ Ezt az indiai eredetű növényt drága fűszerként is használták. Francesco Sacchetti-nál a világ nyolc alapvető elemeként a borssal együtt szerepel. „È indaco” annyi mint: igen drága, értékes dolog. „Par che pesi indaco”: finom mérlegen mérik, mint az indacot.

³² Luciano Perselli szíves közlése.

(lépcsőfok), bussare la porta és picchiare all'uscio szinoním kifejezések ; hogy a *vino dolce* (édes bor) ellentéte : a „*vino asciutto*” (kesernyész v. savanykás) ; hogy romaneszk kiejtéssel „idegen vagyok” így hangzik : „sodo alieno”, mire azt lehet válaszolni : inkább római, „tosto romanu” ! Hogy a zseb népies neve „saccoccia”.

A 11. folión feljegyzett többi szó is a köznapi használatból s nem valami olvasmányból került feljegyzésre : Fazzoletto, servietta, oriole, corridore (ambitus), nastro fetuccia (vékony szalag), soffietto (fújtató), pennacchiera (tollbóbita), guanciaie (párna), a híres római gnocco (csipetke) a cseresznye, szilva, eper, alma római akcentusú neveivel : cerase, prugne, fravole, mele. Mindez a gyönyörűség ugyancsak háttérbe szorítja a többi szó közé jegyzett „quaresima”-t (nagybőjt) ! Elvont kifejezés csak egy van a kis gyűjteményben : scherno (gúny) ; választékos társalgás tanulmányozására pedig csak az *ispirare*, *lenire* (enyhít), *schivare* (*meiden*) igék meg két kötőszó feljegyzése mutat („imperocché pro gia che = quoniam, cum jam” ; siche = ita, ut”). No meg talán a 25a. oldalon a lamia (vámpr) szó latin magyarázata és a latin acerbus — status ellentétes szópár olasz használatára való felfigyelés „Acerba virgo — jegyzi fel — még éretlen, nem Férjhez való ; Stata virgo Citella passata” (azaz : elvirágozott hajadon).

Goldoniban (11. lap : „Ex Goldoni”) és Chiariban (25a. folio : „Ex comicis Goldoni et Chiari”) is a színes italianizmusok érdeklik. Míg az előbb többnyire a németet vagy latint hívta segítségül a magyarázatban, itt hasonlóan ízes magyar megfelelést keres. Szóról szóra fordítja ugyan „Hullyon le orrom ha nem igaz — Mi caschi il naso, se non è vero”, de már magyarosan tolmácsolja : „magok vesszessék magokat — lassar frigere nel loro grasso” (hadd főjenek keserű levükben), vagy másik idézetváltozata szerint „lasciamo frigere nel loro grasso”. Két változatban adja a jelzett két oldalszámon a Goldonitól vett „lagy gazda panaszá”-t is : „quando mia moglie a pace con me son capo quando grida son coda” ; „quando hanno pace son capo, quando gridano son coda”. A „Voi siete un immatricolato bricone” kifejezést ugyancsak Goldonitól veszi (címeres gazember vagy) ; az ironiára felhozott példát : „Vol esser un bel fiore della virtù” (szép mákvirág) talán Chiaritól (25 a.).

Ezeknek a kifejezéseknek sincsen semmi olvasmányszaguk, sőt elég nagy bizonyossággal állítható, hogy Faludi színészek ajkáról leste el őket. Nem lehetetlen, hogy hasonló eredetűek azok az italianizmusok is, melyeket a 11. lapon az „Ex Goldoni” folytatásaként, de némi elkülönítéssel találunk, más nyelvű magyarázat nélkül : „E savio nato, è un Catone senza barba” (igen bölcs férfiú) ; „Voi siete un ritratto della galantaria” (rölad mintázták az udvariasságot) „noi abbiamo le voci, voi altri le noci” (nincs szavatok) ; „Il nuovo sole non mi vedrà piu qui” (mire a nap felkel, már nem leszek itt). De az is meglehet, hogy a műveltebb társalgásból leste el Faludi őket.

Goldoni Faludi itáliai tartózkodásakor még pályája elején volt. Komédiáinak első kiadása csak 1750-ben, a velencei Giuseppe Bettinellinél jelent meg ; az első külön megjelent darabok e gyűjteményből készült különnyomatok. Az Imer-társulat kitűnő Arlecchino-színésze, Sacchi számára 1743 teléig Goldoni mindössze öt darabot adott (*Momolo cortesan* 1738 ; *Arlecchino* 32 szerencsétlensége 1739 ; *Il prodige* 1740 ; *Il mercante fallito* 1741 ; *La donna di garbo* 1742), melyeket a társulat Velencében adott elő. Sacchi azután három évre Oroszországba távozott, Goldoni pedig, elhagyva a színműírást, Pisában ügyvédkedett, mígnem hazatért színészbárátja kedvéért 1746 telén új darabot

ír, a *Servo di due padroni*-t, melynek velencei sikere végleg visszahódítja őt a színpadnak.³³

Pietrio Chiarinak, a modenai jezsuitának és udvari költőnek vígjáték-írói pályája meg éppen csak 1745-ben kezdődött, amikor a rendi ruhát elhagyva Velencébe költözött és ott Goldoni vetélytársaként lépett fel.³⁴

Faludi tehát itáliai tartózkodása alatt csak színpadon láthatta Goldoni és Chiari valamelyik darabját. Goldoniét, kitől az *Omniárium* elején idéz, talán leutaztában, Velencében, hiszen olaszul, valamint franciául, már Bécsben megtanulhatott s talán épp nyelvtudása segítette elő Rómába küldetését; Chiariét, kiről csak a 25. lapon esik szó, talán már csak visszautaztában ugyanott. Goldoni első darabjait *commedia dell'arte*-ként adatta elő, azaz csupán a cselekményt vázolta fel. Csak 1750 táján dolgozta ki teljes szövegüket a kiadás számára. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy e későbbi írásokban hiába keressük a Faludi által Goldoninak tulajdonított ízes, népi kiszólásokat. A valóságban Sacchi-Arlecchinónak és az Imer-társulat improvizáló színészeinek köszönheti őket. Egy későbbi jegyzetében beszél Faludi „egy remeté”-ről, aki „lassan-lassan hátrál, azután táncra perdül a komédiában, melyben játszik” (33a.), mi szintén egy *commedia dell'arte*-előadás benyomására látszik utalni.

Az *Omniárium* olasz nyelvű bejegyzései még két más tárgycsoporthoz tartoznak. Az egyik „*Vividi colori*” (élénk színek) címen a következő olasz szín-neveket sorolja fel: „*ceruleo*, *flauo* (sárga, szőke) *rubro*”, s utána a színnek keverésére vonatkozó jegyzetek következnek magyarul: „Karmasin veres setét kékkel ad *viola* színt . . . ” Faludi úgy látszik egyidőben festészet iránt is érdeklődött. A 34a. oldalon „*Caravaccio Madonná*”-járól van szó (Caravaggio 1570–1610 a naturalizmus előfutára a festészetben); a 36b.-n „*Massucci Pittore*”-ről (Masaccio 1401–1428, aki a római S. Clemente templomot díszítette freskókkal? Vagy valami kortársa Faludinak?)

Sokkal gazdagabb az a másik csoport bejegyzés, mely aranycsinálásról és különböző csodálatos dolgokról tartalmaz inkább emlékeztető jellegű és több nyelven, de túlnyomóan olaszul írott jegyzeteket a 33. folio mindkét oldalán. Van itt szó folyékony aranyról, mi íható, és aranylemezről, mely megvakít, beszélő fűről, illatozó művirágról, sárkányról, kígyók gyűléséről, megkeresztelt birkákról, tündérekről, szellemekről, püspök-szörnyetegről, a hamelni patkányfogásról, egy éjjel Nápolytól Grácig megtett útról, Colonna Connétable borzalmas belgrádi utazásáról, egy hollóról, mely bosszúból megölt egy rókát tetőcserepet ejjve a fejére, tolvaj szarkáról. Olykor egy feljegyzésbe egész kis történetet van összesűrítve: Egy apát minden áron a farkassal akart találkozni, de ráfizetett. Egy másik pap azt akarta meglesni, mikor valakit elvisz az ördög, de végül is sikerült a bűnöst megtérítenie stb. Ismételten emlékszik bennük Faludi Grácra, valami németújvári csuszamlására vagy szánkázására, Stájerra, ahol életet meghosszabbító fű található, egy hécsi papágájra egy találkozásra a Brenta-folyó mellett Rómába utaztában . . . De

³³ Goldoni, *Tutte le opere*, a cura di Giuseppe Ortolani (Kritikai kiadás). Milano, 1935. I. köt. jegyzetei. — H. C. Chatfield-Taylor, Goldoni. Bari, 1927. 64. kk. 11. — A. G. Spinelli, *Bibliografia goldoniana*, Milano, 1884. — Mario Parenti, *Le prime edizioni*. Milano, 1948. 270.

³⁴ G. Natali, *Il settecento*. Milano, 1919. II. köt. 887. — Sanesi, *La commedia*. Milano, 1935. II. köt. 314, 414. kk. 11. — A. Albertazzi, *Il romanzo*. Milano, é. n. 112. kk. 11.

hadd álljanak itt ez olaszul megfogalmazott emlékeztetések abban a sorrendben, ahogyan Faludi őket egymás alá írta :

L'oro potab(ile) d'un conte della Carinth(ia) — Cavagliere Perfetti in Siena³⁵ — Li capretti battezzati — Li Cifuti³⁶ andati a Venezia — L'Herbe parlanti — L'ova nel Egitto — Li sposi del Causino (?) — Li ragazzi di Lersia(?) orbatì colla Lam(in) d'oro — L'anemoni del Pr(incipe) Colonna — Fiori finti e tinti d'odore in Graz — Le ranochie di Kircher — Il Dracone col Vasaro³⁷ — Li serpi radunati — Li ragazzi di Hamel — Le palee delle Capucinesse — Quel mercante sulla Brenta — Li Merletti d'Olanda — Spizi³⁸ d'amido — Achille e Ettore del le Castella — Scomessa di tre Calabresi — Lo spirito folletto di Roma. Vienna — Il genio famil(iare) : d'olanda — Il chiodo sventurato è felice — Il Prete chi adjuto un supplicante mandando lo da Napoli in una notte a Graz. a tempo — L'Abbate chi voleva veder il lupo è poi spoliato — Il vescovo cioè monstro dal Juvence(?) — Le trombe organo sc. in Mondragone³⁹ a non lontano dalla Rufinella(?) — Il viaggio del Contestabile di Colonna nro(?) a Belardo spaventoso — Il viaggio p(er) il Bosco col Boida(?) — Il Spagnuolo cola spada di legno⁴⁰ — Il dottore Zingaro suo anello infocato per lisirare(?)⁴¹ — L'Herba che prolunga la vita che trovasi nella Stiria — Il corvo chi mazzo⁴² la volpe cavando una tegola supra di lui testa, per vendicarsene. — L'uccelletto rubante Zechini di Zecha — Il corvo rubante le gioje — Ciriaco (v. Ariaco?) apicato nella osteria — Il diavolo burlante un contadino chi lui accese due candele di sebo⁴³ — Il moins⁴⁴(?) d'ara coeli⁴⁵ = col bagno — Il Romito poco a poco se ritirando e poi = (ballando =) nella comodia che fa (v. fu?) — La Peschia⁴⁶ delle gioje in Levante nel Regno di Mogol o Mogor — La contadina che pago il soffitto con detto bizzarro — un suffiato di 7. braccia⁴⁷ — La fabrica delle spille — Il melinaro e serva da spirito — Ubaldini di chi imagine nel o ritratto si faceva quando era per la prima volta in Venezia. compare di novo dopo 50 anni e si crede che abbia 300 anni⁴⁸ — A majom ebbel almaval Hech-tremet (?) — detto etzet hordó tsappal ebbel — detto kinek süveget vetettek fel szart (?) — 3) magariack (?) (Fratelli = l'Torres = (érthetetlen sor) — la spada di donna napoletana e medico. Bulli⁴⁹ — der Flottfocher (?) in Holland — umbra colossi thesaurus indigitans — Il vecchio di Parigi dalla Galera

³⁵ A kézirat első lapján valami labirintot ábrázoló rajz mellett is alig olvashatóan : „Sposa di Siena” — „Sposa dello (olvashatatlan szó) dei ragazzi”.

³⁶ Talán *ciofo*-val (Schuft) függ össze a szó.

³⁷ Fazekas?

³⁸ Paleo, forgócsiga.

³⁹ Spizzo, Spitze, csipke.

^{39a} Tengerparti városka Gaeta és Nápoly közt.

⁴⁰ Ez is lehet emlék valami komédia-előadásról.

⁴¹ Lisi, oldat; lisirare, feloldani?

⁴² ammazzò

⁴³ sego, faggyú

⁴⁴ a francia moine, szerzetes?

⁴⁵ templom a római Capitolium dombján.

⁴⁶ pesca, halászat (?)

⁴⁷ Soffietto, fújtató. Egy braccio kb. 60 cm. Talán gombostűgyárban látta, melyről a következő feljegyzés szól.

⁴⁸ Hasonlót állított magáról a híres kalandor, Cagliostro gróf is. *Koltay-Kastner Jenő*, Cagliostro. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Szeged, 1956.

⁴⁹ A velencei népénekeseket hívták Buli-nak. *L. G. Boezio*, Dizionario del dialetto veneziano. Venezia, 1856.

per il suo figlio sciolto, le sue aventure — Die Fauns in burg . . . (?) d. da Zolto thal und burg . . . (?) 72 — A Cervo trompetta Haver — Papagalli di Vienna — E l'altro pagallomammola : cadalli gjorni gemolj (?) — Becco di 5-Ecchiese — Gli gjardini di Hollanda colle piramjdi di gyoje, per per terra = — Zingaro colla lepre = (nyul nyul) — del Trate chi voleva vedere come uno andasse al diavolo, ei poi lo convertì — La mia slittada in gissing⁵⁰ . . . — Il venetian cavalcante colle vele (?) — Z'anello di Kevenhul (?)

A 34a. oldalon hol, mint láttuk, caravaggio Madonnájáról is esik szó, azután vannak még ilyen olasz bejegyzések : Philosophi in Simia — Conci-onatore⁵¹ in China (Bandita in Italia . . . . — D'un nero cane — d'un cancellaro, e donna preante⁵² — d'un Soldato chi voleva tranferire una casa — delle (olvashatatlan szó) — D'un Cancellaro,⁵³ chi fece stivali a una statua — A 35a. lapon viszont valami kabalisztikus recept szavai vannak egymás alá írva s némi változattal kétszer megismételve : Pro ignibus, Raggi, butta foco, Rote, candeles, cursori, Frösch Köstl — Ragattoni, butta foco, Rote a tre Y, Candeles, Cursori, fontana — Raggi, butta foco, Rote a 4.

A kézirat utolsó lapjára végül Faludi neveket jegyzett fel. Ezek közül a Goldoniéról, Chiariéról, Racine-éról már beszéltünk. Rajtuk kívül feljegyzi egyháztudósok nevét : Augustin Calmet híres francia benediktinus biblíamagyarázóét (1672—1757), kinek *Dissertationes*-ei azután nálunk kétszer is megjelentek (Cassoviae 1752, Tirnaviae 1751—53).⁵⁴ Girolamo Lagomarsiniét (1698—1773), a római Collegio Romano híres jezsuita retorika-tanáráét ; régebbi rendtársai közül pedig a Parsons Robertét (1546—1610) kétszer is. A római angol jezsuita kollégium igazgatója volt egykor és hazájában a katolikus vallás harcos védelmezője polemikus írásaival.

Faludi prózai fordításainak eredeti szerzői közül csak „Josephus Darel Anglus” nevével találkozunk. Ám az egyházin kívül e bejegyzett nevek még egy érdeklődési kört bizonyítanak, és ez : a latin költészet meg filológia. Figyelmet tanúsít „Petrus Bembus” és „Paulus Sadoletus”, X. Leo két nagy humanistája iránt. Felírja „Gilberto Jonnius Lugdunens(is) Poeta” nevét. Ez nem más, mint Gilbert Jonin auvergne-i születésű jezsuita latin költő (1596—1638), aki Lyonban (Lugdunum) adta ki versköteteit.⁵⁵ A másik jezsuita latin költő, olasz ember : a pontremolii Carlo Noceti (1695—1759). Faludi bizonyára személyesen ismerte. 1747-ben jelent meg két költeménye (*De Iride, De Aurora*), melyekhez a raguzai származású Ruggero Giuseppe Boscovich jezsuita írt jegyzeteket, ugyanaz, akihez Faludi is intézett latin verset.⁵⁶

Kiváló latin filológusok is érdeklik Faludit : köztük három nő. „Angela Morata Itala” neve alatt valószínűleg a szerencsétlen sorsú Olimpia Morata (1526—1555), Ferrara ünnepelt fiatal tudósnője rejlik. A latinul és görögül kitűnően tudó lány Andrea Günther Ferrarában tanuló német orvostanhallgató befolyása alatt protestánsná lett ; az inkvizíció elől kedvesével elmenekült,

⁵⁰ A magyar Németújvár német neve : Güssing, ma Ausztriába esik és a Batthyányiak ősi fészke.

⁵¹ népszónok

⁵² pregnant, imádkozó (?)

⁵³ calzolaio, cipész

⁵⁴ Faludi 1747—50-ig volt a nagyszombati nyomda igazgatója.

⁵⁵ Lyrica (négy könyv óda és epodos) 1630 ; Antologia sacra 1634 ; Elegiae 1634 ; Poematarum libri duo 1737.

⁵⁶ Révai-kiadás VII. sz. 94. l. — *Natali*, id. mű I. köt. 226, 527. ll.

Heidelbergben az egyetemen görögöt tanított s ott tragikus körülmények közt meghalt. Filológiai munkáit először Celio Curione adta ki 1558-ban Baselben. Műveinek gyűjteménye azután még gyarapodott és többször került kiadásra. A fiatal Ugo Foscolo regényben készült tárgyalni élettörténetét. — „Anna Maria Schurmann Belga” viszont utrechti volt (1607—1678). Nagy filológiai ismeretei, kiterjedt nyelvtudása miatt kortársai modern Saphoként ünnepelték. Utrechtben több latin munkája jelent meg. — Végül „Anna Maria Dacier” nem más, mint az a híres francia filologa, aki számos latin auktort adott ki magyarázataival, de aki hírét főleg Homeros-fordításainak (*Ilias* 1699, *Odysea* 1708) és a „Querelle des anciens et des modernes”-ben az antikvitás mellett szenvedélyesen küzdő írásainak köszönhet.

Az *Omniárium* tükrében Faludi tehát úgy jelenik meg, mint aki egyrészt olasz népi szavak, kifejezések, italianizmusok gyűjtője; meglepő, csodálatos, kalandos események iránt érdeklődő ember, másrészt úgy, mint aki, jezsuita elődeinek példáját követve, nagy latin kötővé akar lenni. Ezért másol ki magának annyi részletet latin költőkből és prózairókból s jegyez le közülük Rómában vegyesen saját költeményeket és epigrammákat. Akkori és későbbi próbálkozásai közül azonban csak keveset vett fel abban a valószínűleg magyar verseiéhez hasonlóan kései kéziratában, melyből Révai merített.⁵⁷ Ezek után érthető, hogy Faludi büszke volt latin verseire, s ezt barátai jól tudták.

V

A szombathelyi kéziratba sajátkezűleg bemásolt „frantzia versek” és az akadémiai kézirat olasz költeménye arra engednek következtetni, hogy ezeken az általa jól beszélt nyelveken is megpróbálkozott a verseléssel.

Az *Omniárium*-nak saját fogalmazású olasz bejegyzéseiből meggyőződhetünk arról, hogy az ortográfiára nem sok gondot fordított, de a grammatika szabályaival sem volt tisztában. Ő például nyugodtan leírja a francia mondatkonstrukció szerint: *il prete chi aiutò; L'abate chi voleva; il corvo chi (am) mazzò; il diavolo chi . . .*, holott az olaszban ezekben az esetekben a vonatkozó névmás mindég *che* kell hogy legyen.

Az olasz költemény igen romlott szövegben jutott el hozzánk. Az utolsó versszak értelmét alig lehet kihámozni. De ez nemcsak a másoló hibája. A mondatszerkesztés másutt is zavaros, ahol a rím által való megkötöttség biztosít, hogy nem lehet szövegromlásra hárítani érte a felelősséget: „Ah non posso quel ingrato Ah parti mi batte il cor.” A 3. versszakban a mondatösszefüggés 3. személyű, „risponde” alakot követel, s így olasz költő a „frondi” kedvéért semmiképp sem tette volna a második személyű „Rispondi” rímet. Nem is szölok arról, hogy „vi confesso” helyett „voi confesso”-t ír. A rímek gyengesége is idegen ember próbálkozására mutat. A „copri-Fuggi”, „rivedrò-dichè no” olasz fül számára nem is számítanak rímnek!

Minden jel arra mutat, hogy a „Solitario bosco . . .” elég gyenge verselési kísérlet, melyet a Batthyány-féle kézirat másolója Faludinak egy korai gyűjteményéből vehetett át, de azután Faludi költeményeinek későbbi gyűjteményes kézírataiból már kihagyta.⁵⁸

⁵⁷ Semmi valószínűsége nincs annak, hogy ezt a válogatást Révai végezte volna el az *Omniárium*-ból, ahogyan Nagy Elemér véli. Id. mű 25.

⁵⁸ Ha összevetjük ezt a szöveget az Aretino-sírverssel, melyet Faludi vagy hallomásból, vagy Mazzuchelli Aretino-életrajzából másolt le, világossá válik, hogy itt nem azonos eljárásról, hanem verselési próbáról van szó.

Faludi magyar költői gyakorlatára vonatkoztatva azért érdekes a költemény, mert arra a váltakozva 8 és 7 szótagú sorokra, az utolsó és utolsó-előtti szótagra eső hangsúlyú rímekkel való zenei játékra tesz vele kísérletet, miket Metastasio áriáiból tanult el, s később oly szívesen alkalmaz.⁵⁹

Az olasz vers értelme: A szerelmes lombtól, pataktól érdeklődik, merre van kedvese. De azok csak sajnálkozva felelnek, pedig, ha nem látja őt viszont, megszakad a szíve. Igazi metastasiói téma, melyet ugyanúgy dolgoz át, mint azt a Phillis esetében tapasztaltuk. Itt pontos mintára nem tudunk rámutatni, de például az *Orti esperidi*-ben egészen hasonlóan kesereg az olasz költő szerelmese. Az *Amor timido* cantata-ban a patakkal üzen kedvesének és az *Angelica*-ban nagyon hasonlóan hangzanak a következő sorok:

Ombre amene
Amiche piante,
Il mio bene,
Il caro amante.

Chi mi dice ove n'andò?

Zeffiretto lusinghiero,
A lui vola messaggiero,
Dì che torni e mi renda
Quella pace che non ho.⁶⁰

Faludi *Addio*-jának Metastasio *La libertà a Nice* c. canzonettájával való összefüggésére már egy régebbi tanulmányomban rámutattam. A hűtlen szerelmestől való búcsú motívuma azután úgy látszik nálunk is divatosná lett. Amadé László költeményeinek egy kéziratos gyűjteményében (Nemz. Múz. kéziratt. 976 Quart. Hung. 22b., 23., 11.) is van egy ilyenfajta vers. A Jankovich-másolat (uo. 47. Okt. Hung.) meg egyenest Faludinak tulajdonítja Phillis panaszát Damophon ellen:

Emlékezzél szavaidról
Állhatatlan gyáva szív!
Bár csak tanulnál meg egyszer
Jegyesedhez lenni hív!

S itt — mint Metastasiónál — megvan a szerelmes válasza is. Hasonló párbeszéd formáját követi Faludi *Kiszító ének-e* és *Felelő ének-e* is.

VI

A „Solitario bosco amato”-éhoz hasonló esettel állunk szemben az *Omniarium* francia nyelvű versénél. Ez olyan portrémet szent alá szánt költemény, melyet dicsérő vagy szatirikus éllel Boileau is szívesen írt.⁶¹ A XVIII. század lírája meg egyenest ilyen alkalomszerű kis versekben nyilvánult meg.⁶² Faludi később Klimó és Barkóczi arcképe alá is ír hasonló kis költeményt latinul.⁶³ Ezeket a sorokat talán római köntösben ábrázolt férfi képe alá szánta.

⁵⁹ Kolay-Kastner Jenő, *L'arte poetica di Francesco Faludi*. Corvina IV. köt. — Faludi Ferenc olasz versformái. Irod. tört. Kzl. 1924. — Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben. E. Ph. K. 1923.

⁶⁰ Metastasio, *Opere complete*. Firenze, 1819. VIII. köt. 333, XI. köt. 61, IX. köt. 11.

⁶¹ *Oeuvres poétiques de Boileau*, notices et annotations par Louis Coquelin. Paris é. n. 252. kk. 11.

⁶² „peu à peu les petits genres se substituaient aux grands... de courtes pièces de vers sur des sujets galants remplaçaient les longues poèmes... on continuait à chérir la pensée, mais on mettait une coquetterie à se donner l'air de ne point penser gravement. Les écrivains... abandonnaient la fresque ou la miniature...” Paul Hazard, *La pensée européenne au XVIIIe s.* I. köt. Paris 1946. 317.

⁶³ Révai, id. kiad. 94 és 98.

Mondatszerkesztése olyan zavaros és a szöveg annyira tele van helyesírási és nyelvtani hibákkal, hogy feltehető: verselési gyakorlatról van szó. Értelme: A történelemben nem találom az Ön hasonmását. Legfőjebb erényei vannak ott meg, de nem arcvonásai. Az Ön dicsősége semmivel sem hozható párhuzamba! (a „parallèle, nouvelle” rím nem vall francia földre!) Azt megmutatni, hogy Ön új dicsőségben tündöklék, s ünnepelni ritka terveinek találékonyságát, annyit jelentene csak, mint újonc kézzel felnagyolni képét. Nemes hevületében azt mondaná a legbölcsebb múzsa, hogy Ön egy legfelsőbb lény által alkotott világ képe és hogy az Ön szelleme egyedül önmagához hasonló. Múzsa, félre tehetsz már palettát és ecsetet, ez az egy jellemvonás elég arcképének befejezéséhez. A vers fölött álló M. L. jelből és a csattanót jól hangsúlyozó rímről arra lehetne következtetni, hogy itt is volt Faludi előtt valami minta, de az utolsó vessző sántít, mert az alexandrinus első fele két szótaggal rövidebb.

Épp a helyesírási és grammatikai hibák, miket Batsányi az általa használt másolati példányon pirossal aláhúzott és kijavított,⁶⁴ bizonykodnak arról, hogy a Révai által közölt négy francia vers is Faludi munkája, illetve olyan Párizsban elterjedt szatirikus versikék adaptálása, milyen római viszonylatban például az Aretino-sírvers volt. Ha másolatok volnának francia eredetiből, Faludi bizonyára kifogástalan helyesírással reprodukálta volna őket;⁶⁵ ha hallomásból írta volna le őket, bizonyára nem volnának szövegében „Je ay”, „Que on” hibás formák. A szótagszám az első három versikében kifogástalan (8, 8, 8, 7; 12, 12, 12, 8; 8, 8; 8, 8) de a 4.-ben némileg bizonytalan. A „que on”-telizióval olvasva⁶⁶ kijön a 12 szótag, de a „je ai” elizióval csak 8 szótagos sort ad s a képlet eszerint 12, 10, 12, 8, 10, 10, 9, 12 lenne. Élete végén az öreg költő úgy látszik meg nem állhatta, hogy be ne mutassa franciául való verselésének készségét, ha csak töltelékszerűen is vette fel e próbáit gyűjteményébe. Mint *Omniarium*-ában tapasztaltuk, Faludi nem annyira olvasmányaiból, mint inkább emberi érintkezésből, utcán és színházban hallott szölamokból és dallamokból táplálja szellemét. A helyesírás, nyelvtanilag helyes fogalmazás idegen nyelven nem kenyerre. Annál inkább fogékony kifejezésbeli zamat, zenei ritmus és jó csengés iránt.

Az idegen nyelvű jegyzetek és verselési próbák e szempontból jelentenek előkészületet magyar stílusművészetének és verselési reformjának kialakulásához.

⁶⁴ A 2. francia versben Cléandre feleletének 2. sorában a *rendre* elé beszúrta a „le”-t, mi nem okvetlenül szükséges. Az ékezethibákat nem számítva, a négy versikében a legszembetűnőbb hibák: l'heure présent (l'heure présente); mill'écus (mille écus); le souverains (les souverains); te pères (tes pères); pareins (parrains); que on (qu'on); Tourturelle (Tourterelle); je ai (j'ai); plu (plus); qu'attendon (qu'attendons); hâton (hâtons). — Rimeltetné francia költő a Tourterelle-t a fidèle-lel, ezt fidelle alakban írva le? — A harmadik versikében a negyedik sor értelme: „Üsse a kő büszke nemességedet!”

⁶⁵ L. az Aretino-sírverset.

⁶⁶ Faludi a francia verselés szabályait épp oly jól ismeri, mint Kazinczy, aki ezt írja Aranka Györgynek (Lev. 1. köt. 369. l.), idézve *Dorat*, Ma philosophie-jából a következő sort, „Cette poétique licence”: „Ha prózának olvasom, úgy mondom ki: Szett poetik lizansz. Ha versnek, így: Szette poétique lizansze”. S ezt „átkozott sor”-nak mondja.

Jagello-kori humanizmusunk néhány elvi kérdése tárgyában

(Válasz Gerézdi Rabán cikkére)

KARDOS TIBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1958. évf. 4. számában (544—561.) Gerézdi Rabán hosszabb cikkben foglalkozik *A magyarországi humanizmus kora* c. könyvvel, helyesebben a Jagello-kori humanizmusról szóló fejezetek egyik szakaszával, mely a könyvben „A nemzeti irodalmi öntudat jelei és a Janus-filológia” (228—243) címet viseli.

A cikk szerzője ezt a részt, állítása szerint, azért választotta, mert ez „a Jagello-kor humanizmusának és az akkori humanisták értékelésének kulcskérdéseivel foglalkozik”, ugyanakkor ezt a részlet-elemzést az egész könyvet illető bírálatnak kívánná felfogni a könyv megjelenése után viszonylag meglepően hosszú idő, négy év után. A könyv elvi kérdéseivel foglalkozás alól, úgy érzi, felmenti az a körülmény, hogy Bán Imre az *Acta Litteraria*-ban (1957, 271—276) már foglalkozott e kérdésekkel. Gerézdi Rabán természetesen kijelenti, hogy nem osztja az általunk vallott előfeltételeket, és a szóbanforgó kritika vonatkozó részével azonosítja magát. Úgy tekinti rész-elemzését, mint amely alkalmas arra, hogy „a magyar feudális osztály humanistáinak értékelésére” támpontokat nyújtson, és egyszersmind a könyv tudományos módszerét is megítélje. A cikk szerzője maga is érzi, hogy „e kettős célt egy — a recenzióknál talán szokatlan módon” próbálja elérni.

Valóban, e módszer szokatlan, és nem kielégítő önmagában sem. Megítélésünk szerint cikkének állításai, bizonyításmódja, (a tónusról nem is beszélve) még kevésbé felelnek meg bármely recenzió alapfeltételeinek. Mielőtt azonban belebocsátkoznánk e kérdésekbe, megvizsgálunk, hogy a kiválasztott fejezetrész mennyire alkalmas „a feudális osztály humanistáinak” értékelésére, mennyiben tartalmazza a Jagello-kori humanizmus kulcskérdéseit, néhány megjegyzést kívánunk tenni a könyvet érintő elvi és alapvető kérdések tárgyában, melyek tekintetében Gerézdi Rabán futólagos megjegyzésében azonosítja magát Bán Imre bírálatával.

Mindenekelőtt meg kell említenem, hogy ez a bírálat, ha a polgári humanizmus-kutatás álláspontját képviseli is, mind okfejtésében, mind hangnemében olyan komoly, hogy megérdemli a részletes választ, és az is volt a szándékunk, hogy a könyv széles visszhangjára összefoglalóan válaszolunk, és ennek során mondjuk meg, mi az álláspontunk Bán Imre felfogását illetően. Gerézdi Rabán joggal hivatkozik egyébként Bán Imre e recenziójára, mert annak elvi része nagyrészt azonos avval, amit Gerézdi Rabán 1953-ban *A magyar humanizmus kérdései* című akadémiai nagyheti előadásom során hozzászólás formájában mondott el.¹ Mégis van bizonyos különbség kettejük között: Gerézdi Rabán a humanizmusnak az antikhoz való viszonyát *döntő mozzanatként ismerte fel*, ugyanakkor azt is elfogadta, hogy az „antikvitáshoz való kapcsolat a humanizmusnak *nem lényege*”. És el is fogadta fejtegetésünknek azon részeit, melyek szerint a polgárság feudalizmus elleni harcában ideológiái támaszt keresett a pogány antik kultúrában. A szóbanforgó vita tulajdonképpen könyvem alapvető téziseit érintette, melyeken a kidolgozás vagy egyáltalán nem, vagy alig változtatott. Sőt, ami az antikvitással való kapcsolatot illeti, az akadémiai előadás ezt a tényt mintegy magától érthetődőnek vette, és nem hangsúlyozta. Könyvemben viszont e kapcsolatot, nem utolsó sorban éppen a vita hatása alatt, jobban aláhúztam a bevezető fejezetekben is, nem csupán a részletes tárgyalás során, amely tekintélyes részben e kapcsolaton épül fel. E vita során bizonyos fokig közelebb volt álláspontunkhoz Trencsényi-Waldapfel Imre. Felszólalásában korábbi kutatásaihoz híven kiemelte, hogy a humanizmus túlnyomó latin nyelvűsége és a vele foglalkozó klasszikus filológusok tanulmányi iránya „arra a káros jelenségre vezetett, hogy a kutatás jobban figyelt a magyar humanizmus egyetemes európai hagyományaira,

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, IV, 180.

a humanizmus örökségére, mint történeti szerepére, a magyar irodalom és főleg a magyar társadalom fejlődésére”.

Ugyanitt jelentette ki: „Továbbra is fenntartom azt a véleményemet, sőt ma többoldalúan is tudnám igazolni, hogy a humanizmus nem elsősorban a klasszikus ókor tradícióinak felújítása. Hozzátehetném azt is, hogy amennyiben mégis az, nem egy tekintetben arról a bizonyos természeténél fogva van szó, amiről Marx és Engels pl. a görög tragédia, vagy a római jog tradíciójával kapcsolatban beszélt.”²

Bán Imre ezzel szemben nyíltan visszalép, és a burckhardti alapra helyezkedik. Szerinte a humanizmus latin nyelven jelentkezik támaszkodva az antikra. E burckhardti nézet magyar megfelelőjeként Horváth János úttörő könyvére utal, mely szerinte számos bizonyítékkal támasztja alá ezt a nézetet. Álláspontját e szavakban rögzíti le: „Mi azt hisszük, hogy a latin használata uralkodik az eredeti humanizmusban is, hogy a humanizmus ideológiája és irodalmi megnyilvánulásai az antikokkal való viszonyában van meghatározva.”³ Nem vonjuk, és soha nem vontuk kétségbe a humanizmusnak az antikkkal való korrelációját, sőt a humanizmus latin nyelvű ágának fontosságát sem. Azonban egy bonyolult folyamat eredményeképpen jött ez létre, melyet a közeljövőben, az 1957-ben megjelent *Renaissance Tanulmányok* című kötetünk, illetve cikk-gyűjteményünk folytatásában magam kívánok részletesen elemezni. A fiatal polgárság osztályigényei szerint profán, azaz világi kultúrát keres, támasztékok az emberi vállalkozó kedv, energia, cselekvés, a tapasztalat és megfigyelés, a középkori egyháztól való függetlenség ideológiájához. S ezt magasrendűen készen is kapta a görög és latin irodalom remekeiben, történeti példáin. Azonban a latin nyelvűség dolgában már olyan kiváló polgári irodalomtörténész, mint Vittorio Rossi szakított a burckhardti állásponttal és Antonio Gramsci, aki pedig a polgári kutatást és kritikával kezelte, maga is elfogadta ezt a tételt.⁴ Bán Imre Petrarca latin műveinél szeretné megvonni a határvonalat, valamint Boccaccio *De genealogia deorum*-jánál. Dante az általa is elismert renaissance vonások ellenére kizárja belőle. Már ott elrajzolja szinte észrevétlenül a képet, amikor hallgat Petrarca irodalmilag legnagyobb és egyedül halhatatlan alkotásáról, a *Canzoniere*-ről. Ez a hatalmas emberi költemény messze több mint szerelmi regény. Ez az emberi lélek egész gazdagságának, kiművelésének, magasabb aspirációinak foglalta, melyben az antik mozzanatok lépten-nyomon feltörnek mint emlék, példa, megmozgató élmény, szimbólum. Petrarca prózájának két legjelentékenyebb alkotása: a *Titos napló* és a *Leveleskönyv* mozzanatai kelnek itt életre intonációval, versben. Petrarca latin prózájában ehhez képest eltérőt még az *Africa*-ban sem adott, hiszen ennek is visszatérnek emlékei egyes szonettek és a nagy patrióta-canzone-k sorai között.

Nem vitatjuk, hogy a latin nyelvű megnyilvánulásokat tartotta igazán tudósnak, de a népi nyelvűek lettek igazán halhatatlanok, részben éppen a nyelv miatt, részben mert ezekben tudott legjobban élni a modern ember, itt tudta magát legjobban kifejezni.

A helyzet ugyanez Boccacciónál, sőt még jobban eltolódott a népi nyelvű humanizmus irányába. A *Fiammetta*, a *Ninfale Fiesolano* és a *Decamerone* az emberi világ teljes felfedezését tükrözik vissza, melyhez viszonyítva latin munkái mind tudományos igény tekintetében, mind fontosság dolgában messze elmaradnak. Az emberi „természet” jogainak felfedezése, a szenvedélyek és az értelem ereje, küzdelme, a renaissance „emberi komédiája” teljes nagyságban itt tárul fel. E legnagyobb jelentőségű népi nyelvű műveiben Boccaccio éppen úgy humanista, mint a klasszikus mezbe öltöztetett *Caccia di Diana*-ban, a *Filocolo*-ban, a *Filostrato*-ban és a *Teseide*-ben, melyek az antik és a modern elem összeolvadását világosan igazolják. S mindennemű olasznyelvű művében együttvéve éppenúgy humanista, mint kevésbé jelentékeny latin műveiben.

S végül, ha még nem is Petrarca és Boccaccio fókán, de miként a renaissance tekintetében, éppenúgy előfutár a humanizmus szempontjából is Dante az *Isteni Színjáték*-ban. A dantei humanizmus egyformán nyomon követhető a mű struktúrájában, alapgondolatában, a szerző öntudatában, motívumaiban, és stilisztikájában. Ha Vergiliusz szerepe be is fejeződik a „Földi Paradicsom” térein, mégis általa egy klasszikus emlékü politikai intézmény, a római császárság, és a rendező emberi értelem vezeti „a középkor utolsó s az újkor első költőjét”. Ez a költő egymaga vállalkozik arra, hogy az emberiség számára az üdvösség útját megkeresse. Bármennyire vízió és zárandoklat ez, de vakmerő vállalkozás és áldozat is, az emberi személyiség és egy nagy költő-hős példátlan vállalkozása, melyet csak messze távolban fog követni a Faust és társai. Dante különös érzékenysége az emberi génusz magános

² Uo. 191—92.

³ Acta Litteraria I. 1957. 272.

⁴ Antonio Gramsci, Il Risorgimento, Einaudi (1949), 19—28.

fénye iránt, — gondoljunk csak a *Pokol* tornácában önmaguknak világító antik költőkre és tudósokra, — mely megrendülése a szenvedély katasztrófái előtt (Francesca da Rimini, Farinata, Ugolino), s megvetése a semmi nagyra nem képesek iránt, akiket kizár az ég, és kivet a pokol, utálatra az olyan nemtelen és durva emberek iránt mint Ciaccio, a humanizmus legkülönbözőbb aspektusait idézik. Odysseus buzdítása hajós-társaihoz szól, hogy „... az ember nem tengni született mint az állat, hanem tudni s haladni előre”. A bátor polgárhajósok és utazók eszménye ez, nem csupán vállalkozó kedv, de emberség dolgában is, mert benne a legmagasabb szellemi lét, az emberi egyéniség és értelem kibontása, és a tudás mint az emberi lét előfeltételei szerepelnek. Arról nem is beszélünk, hogy művét, különösen a *Pokolt* nem is lehetne megérteni, Vergilius *Aeneis*-ének VI. éneke nélkül. Nem akarunk e kérdésnél hosszabban időzni, de még meg kell említeni, hogy Gáldi László sikerrel bizonyította az olasz költői nyelv és humanizmus kapcsolatának vizsgálata során, hogy „Dante antik forrásokból eredő stílus-élménye rendkívül mély: nyelvi eszközeinek valamennyi területét áthatja”.⁵

Szükségesnek tartottuk a humanizmus eme túlnyomóan antik ihletésű, de éppen kezdetiben sokszor vulgáris nyelvű, vagy két nyelvű megjelenésének fontosságát hangsúlyozni, mert ez nem szakítható el attól a kérdéstől sem, amely talán a legjobban elválaszt mind Bán Imre, mind pedig Gerézdi Rabán vélekedésétől, és ez a humanizmus viszonya a néphez, és a humanizmus történeti fogalma. Horváth János e tanítványai nem akarnak tudni a történeti humanizmus társadalmi eszméiről, s azt merőben kultúrális követelménynek, pedagógiai jelenségnek fogják fel. Erre az alapot maga Horváth János szolgáltatja, aki nagyjelentőségű művének mind 1935-i első kiadásából, mind pedig az 1944-i második kiadásból kihagyja a humanizmus, illetve a humanitás-fogalom társadalmi — vagy ahogyan Gerézdi Rabán mondja — etikai vonatkozásait. Bán Imre és Gerézdi szemelláthatólag elvileg kívánják megokolni ezt a hiányt, melyet már akkor is felismertünk és egész sor tanulmányban, minden különösebb vita nélkül, hangsúlyoztunk.⁶

A humanitas-gondolat görög, hellenisztikus és római csirái már eleve nem olyanok, hogy a társadalmi vonatkozásokat elhanyagolhatnánk. A görög polis korában a „paideia” nem egyik vagy másik magánember tetszőleges művelődési lehetősége volt, hanem minden szabad görögre kiterjedő társadalmi követelmény. Ezenfelül a paideia egyáltalán nem volt a humanitas egyedüli csírája, hanem a filantropia-val, a szabad hellének összességére kiterjedő, emberies magatartás követelményével együtt mutatkozik.⁷ Az alexandriai kor sztoikus humanitásának hívei mely pátoossal vallják az emberi nem egyenlőségét, közös isteni karakterét. A római humanitas-fogalomban sem különül el az irodalom és a kultúra szeretete attól a gondolatától, hogy mindez szabaddá, nemessé tesz, hogy van egy „genus humanum”, mely mindenkire kiterjed, mégha gyakorlatilag nem is értették bele az elnyomott és minden művelődésből kizárt rabszolgákat és a limesen túl élő népeket.⁸

Marx szívesen idézte Terentius egyetemes tételét: „Semmi emberi nem idegen tőlem.”⁹ Ez természetes is: a kiművelt ember társadalmi magatartása bizonyos kötelezettségekben nyilvánul meg, mely éppen műveltségéből folyik.

Ha e motívumok létezése történeti tény, már pedig az, mi módon lehetne letagadni a humanizmus korában? Akkor, amikor a humanitas-gondolat, éppen az antik irodalmakból merítve, a polgárság ideológiájának döntő eleme lett, s amikor ugyanez a fiatal polgárság kénytelen volt „márcsak azért is, hogy célját elérhesse, saját érdekét a társadalom valamennyi

⁵ Gáldi László, *Az olasz költői nyelv és humanizmus, Renaissance Tanulmányok*, Budapest, 1957. 384, 384—97.

⁶ A magyar humanizmus kezdetei, Pécs, 1936. 46—49; Coluccio Salutati levelezése az Anjoukkal, Bp., 1936. 6—7, 17—23; Mátyás király és a humanizmus, Mátyás király-Emlékkönyv, Budapest, 1940, II. 43—49; Olasz humanizmus—magyar humanizmus, Bp., 1943, 2—5, 13—16. E tanulmányok mind idealista szemléletűek, ehelyütt szövegüket a humanitas-fogalom összetett, többoldalú tárgyalása miatt idézem.

⁷ Werner Jaeger, *Antike und Humanismus*, Leipzig, 1926; *Ua. Staat und Kultur, Die Antike*, Bd. VIII. heft 1, 1932. 78—81; *Ua. Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, Bd. I. Berlin, 1934, 8—9, 13, 16—17.

⁸ S. Lorenz, *De progressu notionis ΠΑΝΘΡΩΠΙΑΣ* Diss. Lipsiae, 1914; I. Heine mann, *Humanitas, Pauly-Wissowa, Realenzyklopedie der klassischen Altertumswissenschaft*, Supplement, V. Stuttgart, 1931. 282—310; R. Pfeiffer, *Humanitas Erasmiana, The Warburg Institute, London (Studien der Bibliothek Warburg, XXII.)* 2—9; *Trencsényi-Waldapfel Imre*, *A Magy. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, IV. 191—94.

⁹ Marx—Engels, *Művészetről, irodalomról*. Szikra, Bp. 1950, 205.

tagjának érdekében feltüntetni. A forradalmat indító osztály... már eleve nem mint osztály, hanem mint az egész társadalom képviselője lép fel...¹⁰ Ha ez áll, már pedig ez a polgárságnak nem csupán a francia forradalomban megnyilvánuló magatartására törvényszerű, de első erőteljes fellépésére is, az újkor hajnalán, akkor csodálkozunk-e azon, hogy mélységes összefüggés van Dante gondolkozásának renaissance és humanista elemei, és a firenzei köznép elégedetlensége között, mely elsősorban vallásos formák között jutott érvényre, s hogy ez egy vallásos kicsengésű nagy alkotásban kifejezésre is jut. El lehet-e választani Petrarcat, az *Italia mia* szerzőjét a hadak, zsoldosok, elnyomók gyötörte olasz nép szenvedéseitől? Vagy talán Boccaccio szakítható el valamilyen elmetornával a néptől? Akinek forrásai olyan nagy mértékben szöbeliek és népiesek, még ott is, ahol sokszor írásbeli forrást gyanítottunk? Aki a nép annyi pompás típusát viszi színre hatalmas „emberi komédiája” lapjain?

Ennél azonban megfoghatóbb, szorosabb összefüggés is megállapítható a humanizmus egyes nagy teljesítményei és a nép elégedetlensége között. Morus *Utópia*-ja, mely az értelem megálmodott országát ábrázolja, két évvel előbb jelent meg, mint amikor 1518-ban Londonban kirobbant a plebejus nép híres felkelése (Evil May Day). És az olasz humanizmus nagy kommunista utópiájának szerzője egy meghiusult népi felkelés vezére, Tommaso Campanella, a kudarc után írja meg a börtönben a *Napállamot*.

E példák nem azt jelentik, hogy a humanizmus minden alkotásában, minden időszakában, minden irányzatában egyforma erővel nyilatkozzék meg az új társadalmi osztálynak ez a kapcsolata a társadalom összes elnyomottáival és e kapcsolatot nyílt vállalása vagy öntudatlan következményei. Éppen a latin nyelvű humanizmust, mely az udvarok körében élő és a néptől bizonyos fokig elszigetelődő humanisták műve, amely tisztán latin nyelvű, nélkülözi e kapcsolatok élénkségét. De ekkor már a polgárság megszűnik, s alacsonyabb rétegei is rendelkeznek olyan értelmiséggel, amelynek van klasszikus műveltsége, ha szerényebb is, és akiknél bizonyos plebejus humanizmus ismét népi nyelven jelentkezik. Gondoljunk csak Luigi Pulcira, Leonardo da Vinci-re, és másokra, s ez a népies irányú humanizmus egyesíti Valla szkepszt és a szabadság elementáris vágyával. Sőt létre jön egy olyan foka is az udvari életnek, amikor a népi motívumokat tudatosan használják fel nemcsak Firenzében, Lorenzo II Magnifico, vagy Angelo Poliziano, de Franciaországban is és Magyarországon, ha a XVI. század folyamán érkezik is el az a pillanat.

*

Mindezek alapján nem lehet elfogadni Bán Imrének azt a felfogását, hogy csupán a renaissance-ban mint olyanban ismerhető el a társadalmi ideológiai tényezők szerepe, beleértve a nagy népi mozgalmakét, herezisekét is, de a humanizmusban sem! A polgárság ideológiájának egésze, akár belefér a humanizmus kereteibe, akár nem, ugyanazon osztályharc része, ugyanazon erők hatnak rá. Ez a kérdés Gerédy Rabán most szóbanforgó cikkében is jelentékeny helyet foglal el, mert hiszen ő éppen azt emeli ki, hogy nem kíván foglalkozni „a patarén-huszitizmusnak, a devotio modernának, a Dózsa-parasztháború ideológiájának „humanizmus”-ával, „éppen mivel a humanizmus-fogalom ilyen kitágítást, illetve elasztikus kezelést” Bán Imre már szóvátette.

Érdemes egy pillanatra megállni ennél az alapvető kérdésnél, hogy vajon én tényleg ezeket az eretnek, és előreformációs mozgalmakat tekintettem-e humanizmusnak, vagy hogy a Dózsa-parasztháború ideológiáját azonosítottam-e a humanizmussal? Nem! Erről szó sincs! Ellenben szó van arról, hogy a humanizmus megjelenését a műveltek között igenis összefüggésbe hoztam nem csupán a fejlődő polgárság növekvő öntudatával, és a feudális királyi központosítás érdekeivel, hanem az elnyomott nép vágyaival is. És nem is tehetünk másként azután, amit — úgy gondolom — jogosan mondtunk a feltörekvő új-polgári osztályról, mint az egész nép képviselőjéről, vagy akár mondhatunk a királyi központosításról, mely hivatali nemessége megteremtése érdekében hasonló a polgárság gondolkodásához, és ideiglenes szövetséget köt vele. Könyvemben nem azt állítottam, hogy akár a patarenizmus, huszitizmus *önmagában a humanizmus egy válfaja lenne*. Hanem azt, hogy a népi forradalmak célkitűzései *párhuzamosak voltak a humanisták hangoztatta néhány alapvető társadalmi célkitűzéssel, humanista tendenciájúak voltak, és hogy a hatalmas tömegnyomásnak szerepe volt közvetve, de néha közvetlenül is a humanizmus királtásában*. Közvetlenül akkor, amikor a mozgalmakban művelt, illetve klasszikus műveltséggel rendelkező deákok, értelmiségiek sodródtak bele. Ez a huszitizmus korában megfigyelhető volt Prága város huszita kancelláriájában, a huszitizmus egyetemi változatában, Prágában, a *Huszita Biblia* magyar fordítójánál, a Dózsa-

¹⁰ Marx—Engels, i. h. 21.

felkelésben igen jelentékeny szerepet játszó deákoknál és klerikusoknál.¹¹ Az igazságot nincs módunkban letagadni. A „devotio moderna” összefüggését pedig a humanista tanulmányokkal tudomásul nem venni annyit, mint egy több évtizedes lényegében elfogadott történeti tényt figyelmen kívül hagyni.¹² A „devotio moderna”-t természetesen szintén nem azonosítottam a humanizmussal, de összekapcsolódásukat állapítottam meg: „E gyakorlati, a laikus erkölcs felé forduló mozgalmak hívei Itáliában (Colombini, Vergerio) és Németalföldön (Gerhart Groote és a deventeri iskola) kapcsolatot találtak a klasszikus műveltségű, és stílusú ókeresztény irodalmon keresztül a klasszikus ókori tanulmányokkal. Ugyanaz az irányzat alakult ki, melyet később mintegy örökösként Erasmus és Franciaországban az ún. evangelisták képviseltek.”¹³

Bán Imre komoly meggyőződéssel fejezi ki álláspontját, de ez az álláspont már régen távol áll tőlünk, és nem térhetünk hozzá vissza. Bán Imre kérdezi, hogy mennyivel veszedelmesebb Haskins és Huizinga törekvése, akik XII. századi renaissanceről beszélnek, Alanus ab Insulis és Johannes Sarisberienensis humanizmusáról, mint Jevnyináé, vagy Sidorováé, akik ugyanezt a humanizmust a goliardoknál fedezik fel, vagy a középkori francia irodalom népies, polgári szatirájában? Ugy véli, mind ezek, mind azok lerombolják a renaissance határait, és feloldják a humanizmus fogalmát.¹⁴ Sajnos nem tudunk igazat adni Bán Imrének, lényeges különbség van a polgári és a marxista koncepció között. Sidorova egy ugyanolyan tendenciájú és azonos társadalmi osztályhoz és értelmiséghez köti a humanizmus késő középkori csíráit, mint amelyekben a renaissanceban majd megvalósul, Haskins és Huizinga pedig nem. Jevnyina meg elég kései viszonyokról beszél, főleg Rabelais koráról, de természetesen tőle sem idegenek a plebejus humanizmus középkori előfeltételei. Hozzá kellennem, hogy könyvemben nem is fogadtam el a plebejus humanizmus fogalmának olyan kiterjesztését, mint az Ivascenkónál található, és bizonyos fokok Jevnyinánál is, akik az antik műveltség elemeit sem tartják szükségesnek a humanizmus fogalmához.

Bán Imre nyugtalanul nézi ezeket az új fogalmakat, hogy a humanizmus érintkezhetik a vallásos kultúrával, hogy a humanizmusnak lehet arisztokratikus latin ága, és plebejus irányú, népi nyelvű ága, hogy az elégedetlen néptömegekben bizonyos humanisztikus törekvések nyilvánulnak meg, hogy elképzelhető „spontán renaissance” is, hogy Antonio Gramsci fejezi ki a Dantet közvetlenül megelőző korszak roppant fellendülését az Appennin-félszigeten. És mégis ezek társadalmi és történeti tények, amelyekről a marxista igényű kutatás, ha botladozva és tévedve is, de nem mondhat le.

*

Addig is, amíg e kérdésekkel újból és az eddiginél is nagyobb részletességgel foglalkozunk, úgy véljük a fentebb elmondottak elégségesek. Ezek után áttérhetünk arra a kérdésre, vajon a Gerárdi Rabán által kiválasztott könyvrészlet alkalmas-e „a feudális osztály humanistáinak értékelésére”? Tekintve, hogy a humanizmus osztálybázisának kiszélesedéséről, és a Jagello-kori humanizmus különféle összetevő elemeiről éppen a megelőző fejezetben beszéltek, aligha. Sőt az utána következő fejezet — a humanista írói csoportok és irányzataik tárgyalása nélkül — valamint a humanisták és a Dózsa-háború kapcsolatainak a könyv végén található elemzése nélkül a Gerárdi Rabán által kitűzött feladat még olyan szándékokkal sem oldható meg, mint amelyek elemzéseiből kitűnnek. Nem kétséges, hogy ezekből a fejezetekből is tudott volna hibákat kiemelni, és azokat tetszőleges számúra felduzzasztani az általa követett módszerrel.

Így azután számon kéri, hogy miféle osztály-ellentétek éleződtek ki nálunk a Jagello korban?¹⁵ A könyvből világosan kiderül, hogy első sorban a feudális osztály és az elnyomott

¹¹ A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955. A tömegek feszítőerejéről: 21, 25, 31; huszitizmus és humanizmus érintkezéséről: 40—43; a Huszita Biblia fordítói: 102—03; humanista elemek a Dózsa-háború ideológiájában: 372—87.

¹² Paul Mestwerdt, Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und Devotio Moderna, Leipzig, 1917. 97—99, 118—23, 143—75; J. Huizinga, Erasmus. Deutsch von Werner Kaegi. Basel, 1928. 14, 20—21. (A devotio moderna hatását Erasmus humanista neveltetésére elég jelentékenynek tartja); R. Pfeiffer, Humanitas Erasmiana: i. h. 5—6 (Mestwerdt művét befejezetlensége ellenére is alapvetőnek tartja); Lamberto Borghi, Umanesimo e concezione religiosa in Erasmo di Rotterdam, Firenze, 1935. 13, 15—16, 60, 61. (Az olasz humanizmus hatását hangsúlyozza, Mestwerdt álláspontját kritikával mérsékli).

¹³ M. H. kora, 203.

¹⁴ Acta Litteraria, i. h. 272.

¹⁵ ITK i. h. 545.

nép között, urak és jobbágyok között. Azonban G. R. tudomást sem vett polgári származású humanistáinkról, akiknek száma nőttön-nőtt, és afelett is elsiklik, hogy az általa „a vezető osztály kiemelkedő tagjai közül” kikerültnak nevezett humanisták, Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Bakócz Tamás úgyszólván kivétel nélkül első generációt képviselő polgári, vagy éppen jobbágy származású elemek, akiknek egyéniségében ez a mozzanat még akkor is némi szerepet játszott, amikor „a vezető osztály kiemelkedő tagjai” lettek. Pártfogók és pártfogoltak azonosítása pedig minden további nélkül ugyancsak azt jelenti, hogy a cikkíró elhanyagol fontos mozzanatokat. Éppúgy elfeledkezik arról is, hogy a polgárság szerepe Mátyás halála után és Mohács előtt korántsem véglegesen feltárva, és ha vannak jelei a bezárkózásnak, a feudalizmussal való kompromisszumnak, nem hiányoznak bizonyítékok a töke-akkumulációra sem, hogy a polgárság szerepe nő, s hogy éppen az adott korszakban egyes helyeken fegyveresen is szembeszáll feudális uraival.¹⁶ Hasonlóképpen hallgatással mellőzi Gerézdi Rabán a feudalizmus világi ágának erőteljes támadásait az egyházi ág ellen, s hogy e két irány csak akkor békül össze ideiglenesen, amikor a Dózsa-háború létalapjában fenyegeti mind a kettőt.¹⁷

Ugyanígy elnagyolt Gerézdi Rabánnál maga az a kifejezés is, mikor „a feudális osztály humanistái”-ról beszél. Történettudományunk évek óta megállapította, és számon tartja a feudális központosító királyságot mint e feudalizmus magasabb fokát, a feudalizmuson belüli haladó formációt, mely képes volt megfékezni a fegyveres erő fejlettebb fokával és a központosított bürokráciával az anarchiát, és amellyel a maradi feudális rétegek szembenállottak.¹⁸

A Jagello-kor feudális osztályviszonyait a Hunyadi-kor nélkül nem érthetnők meg, és ha humanistákról beszélünk, különbséget kell tennünk a feudális központosítást szolgáló humanisták, polgári és plebejus humanisták között. És még arra is mód van, hogy valaki akár Werbőczy Istvánt is humanistának nevezze — természetesen reakciós humanistának. De mi ezt nem tehetjük! Ezért fogalmaztuk meg könyvünkben úgy alakját, hogy klasszikus műveltséget szerzett, és bátorította a humanista kultúra terjesztését, maga is vallott formailag humanista célkitűzéseket, de a dolgok lényegét illetően távol állott a humanitas-tól. Gerézdi Rabán hasztalan idézi egy régi, több mint másfél évtizede írt tanulmányunk Werbőczy-elemzését, melynek írásakor ha láttunk is ellentmondásosságot, a formai elemeknek adtunk nagyobb súlyt. Ha következetesen végig kívánjuk vinni azt a humanizmus-fogalmat, amely immár a marxista kutatás közmegegyezésen alapuló fogalma, hogy a *humanizmus az emberiség érdekében való küzdelem ideológiája* minden akkori korlátozottságával egyetemben (főleg a gyakorlati meg-nem-valósulásra és megalkuvására gondolunk),¹⁹ akkor Werbőczyt, a legkövetkezetesebb népelnyomót, akiről tudunk ebben az időben, mégis csak ki kell zárnunk belőle. Mivel Gerézdi Rabán Werbőczy ilyen szigorú megítélését általam a „rosszul értelmezett napi politika” eredményének tekinti, hangsúlyoznom kell, hogy a római egyetemen 1946. december 16-án tartott megnyitó előadásomban, mely 1947-ben Rómában dolgozat formájában meg is jelent,²⁰ már nyíltan és részletesen a humanizmusnak társadalmi értelmezését fejtem ki, és lényegét az emberjogok kimondásának kísérletében, mértékül pedig már ekkor Morus Tamást állítom oda. Ez az állásfoglalás, ha nem is ment hibáktól, időben megelőzi a fentebb idézett szovjet példákat is, Gorkij állásfoglalását kivéve. Már ekkor hangsúlyoztam azt is, hogy a humanizmusnak két ága a megvalósulást tekintve ellentmond egymásnak. Egyes oklevelek az emberiséget azonosítják a nemesi becsülettel, míg más dokumentumok az 1514-es parasztháborút igazolják. Valójában már a Gerézdi Rabán által idézett tanulmányban is nem csupán azt írtam, hogy Werbőczy „súlyos hibákat követett el a jobbágysággal szemben”, hanem ugyanezen mondat Gerézdi Rabán által kihagyott második felében leszögezem, hogy e hibákat „éppen a humanizmus szociális gondolatai igye-

¹⁶ Kubinyi András újabb vizsgálódásai a kereskedelmi töke szerepéről korszakunkban a jelek szerint komoly eredményekkel bíztatnak; a fegyveres szembeszállásra l. *Elekes Lajos—Székely György*, Magyarország története 1526-ig, Bp., 1954. A Magyar Tud. Akadémia Történeti Osztályának Kiadványai. Makett, 249—50.

¹⁷ Kardos Tibor, A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában, Századok, 1950. 175—77, 122—23.

¹⁸ Elekes Lajos—Székely György, i. m. 78—83, 129—148, 155—175.

¹⁹ A. D. Epstein, A reneszánsz korának világnézete és kultúrája, Irodalomtudományi Értesítő, 1953 (1) 123.

²⁰ Caratteri ed aspetti dell'umanesimo ungherese, Roma, 1947. 11—13 (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma, Nuova serie, 4.).

keztek kiegyenlíteni”.²¹ Bármilyen gyalogló e megfogalmazás, mégis világosan mutatja felfogásom fejlődés-irányát.

Abból az eredendő hibából kifolyólag, hogy Gerézdi Rabán hazai polgárságunkat — akármilyen szerény volt is az pl. az olaszhoz képest — egyszerűen elhanyagolható mennyiségnek tekinti, következőképpen mezővárosaink és bányavárosaink küzdelmét a feudális urakkal semmibe veszi, nemkülönben a városi osztályharc kiéleződését, mely az egyre árnyaltabb osztálytagozódás következménye, s amelyből éles küzdelmek bontakoznak ki plebejus nép és patriciusok, valamint ezekkel szövetkező kézművesek között, mesterlegények és kizsákmányoló mesterek között (bár ez utóbbiak a „kontárok”, tehát a proletár-réteg ellen is küzdenek).²² Túlságosan egyszerű álláspont lenne azt mondani, hogy mindennek nincs köze a Jagello-kori humanizmus alakulásához. Hat rá mind pozitív, mind negatív értelem-ben. Pozitívan hat például Bartholomeus Pannonusra, Nagyszombati Mártonra (bármennyire is igyekszik ezt G. R. agyonhallgatni), hatott Bartholinus Riccardusra, és másokra. E küzdelem hatott több irányban a nemesi származású Hagymássy Bálintra. A gazdag patriciusok, akárcsak a nemesek, megrémülnek a népi elégedetlenségtől, s a közülük származó humanisták elhatárolják magukat a nép forradalmi megnyilvánulásaitól, vagy éppen ellenségesen állnak vele szemben, de ez megint nem jelenti azt, hogy azonosítják magukat a feudálizmus világnézetével.

Ugyanezt mondhatjuk a humanistáknak a feudális pártfogókhoz való viszonyáról is. Minedenekelött különbséget kell tenni, amit Gerézdi Rabán ismételtelen elmulasztott, a kancelláriai pártfogók és egyéb főméltságot viselő, vagy nagybirtokos pártfogók között. A kancellária ugyanis bizonyos örökséget vitt tovább, még akkor is, ha többé az uralkodó nem volt képes véghezvinni a feudális centralizáció követelményeit. Nem lehet véletlen, amit Gerézdi Rabán sajnálatosan hallgatással mellőz, hogy humanistáink irodalmi termésében — legyen az értékes, vagy kevésbé értékes —, vezető gondolat az anarchia megszüntetése és a török-ellenes összefogás kérdése. A humanisták, különösen Ulászló idejében, részben Mátyás király egykori emberei, vagy alatta nyerték kiképzésüket. Megtartották e korszakból örökölt illu-ziókat és gondolkodásukat, s jól tudjuk: a tudat csak maradozva követi a társadalmi helyzet változását.

Annak feltételezése, hogy megbízóikkal, vagy pártfogóikkal mindannyian egyetértettek volna a központi hatalom szétforgácsolását és a nép elnyomását illetően, minden óvatosság híján való, mint ahogy az az állítás is, hogy szinte valamennyien „ellenséges hangon bélyegezték meg” a Dózsa-háborút.²³ Természetes, hogy minél jelentékenyebb volt a humanista, az értelmiség egy-egy képviselője, annál jobban tudott elvonatkozni megbízóitól. A magyar humanizmus e korában ilyen rendkívüli alakokat felmutatni nem tudott, de ez nem jelenti azt, hogy patrónust és familiárist, pártfogót és pártfogoltat teljességgel azonosítsunk. A humanisták első sorban azért írtak olyan műveket, melyeket a kancellárok sem kifogásolhattak nyíltan, sőt támogatniok illett: pl. az egyetértésről, a török háborúról szóló irások, a részegeskedés ellen szóló deklamáció, a nemzeti öntudatot kifejező versek, kiadások stb.

*

Gerézdi Rabán úgy véli, hogy Jagello-kori humanistáinkat kivétel nélkül gáncstalan lovagokká akarom ütni. Műveiket, melyek szerinte, közhelyek kompilációi, az idegen, pénzre áhítozó tanítómesterek előszavait és gondolatait túlzottan sokra értékelem, s hogy egyáltalában előre megkonstruált elveket olvasok bele e szövegekbe stb. stb. Ezen állításainak igazolására szövegrészeket idéz kihagyásosan, igyekszik kimutatni második — sőt harmadrendű adatok módosítása alapján egyes következtetéseim alaptalanságát. Ugyanakkor saját fejtegetéseit mint a konkrét viszonyok elemzését, mint gondos filológiát törekszik elfogadtatni, sőt mint marxista tudományt beállítani az én fejtegetéseimmel szemben, melyek szerinte vulgarizálásokkal „kompromittálják” a marxizmust, sőt konstrukciók, mi több, a szellemtörténet kései megnyilvánulásai! S mindezer eddig senki sem jött rá, ő is csak a könyv megjelenése után négy évvel, éppen most.

Nyilván követtem el hibákat, mint mások is, akik a marxizmust — leninizmust próbálják megvalósítani szaktudományukban, nehéz témakörben, belecsúszhattak a könyv szövegébe

²¹ Olasz humanizmus — magyar humanizmus, 13 — 16.

²² Elekes Lajos — Székely György, i. m. 241 — 245; Szűcs Jenő, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon, Bp., 1955. MTA Történettudományi Intézete, 159 — 74, 317 — 22, 338.

²³ ITK i. h. 545; ezzel szemben e rendkívül összetett kérdés részletes elemzését M. H. kora, 370 — 73.

tárgyi hibák is, elírások, mint ahogy hasonló hibák könnyűszerrel és szép számban kimutathatók nem csupán Gerézdi Rabán írásain, de igen jelentékeny irodalomtörténeti alkotásokon is. De ahogy vitairásában e hibákat igyekszik eltúlozni, szaporítani, tálalni, az még olyan tudóssal szemben is méltánytalanság lenne, aki nem igyekszik tizennégy éve jó szándékkal és következetesen, ha nem teljes, ha váltakozó eredménnyel is, a történeti materializmus, a marxizmus—leninizmus megvalósítására szaktudományában és nem töltött volna idestova harminc évet szakadatlan munkában.

De nézzük a konkrétumokat. Mi az, amit Gerézdi Rabán fejtegetéseiből el lehet fogadni, ami segítség nekem magamnak, és a magyar irodalomtörténet munkásainak, és mi az, ami el nem fogadható, mert téves?

Itt van elsőnek Brodarich István személye, és buzgólkodása Janus némely művének kiadásai körül. Gerézdi Rabán azt igyekszik bizonyítani, hogy Brodarich István velencei tárgyalásai mögött, amidőn a Janus-kézirat kiadása körül buzgólkodik, „nem áll még támogatóként sem Szatmári György”, sőt még 1512-ben sem Szatmári akarja kiadatni Janus Pannoniust, hanem Brodarich, s ebben ura jóakarólag támogatja tükárát! „Aligha gondolt a kassai német polgárfiúból kancellárrá emelkedett pécsi püspök, »a nemzeti hagyomány szilárd megalapozására«, sokkal inkább híres pécsi püspök elődjeként tarthatta számon Janus Pannoniust.”²⁴ Ezek után hangsúlyozza, hogy Brodarich nem afféle mecénás volt, hanem alkotó humanista, mint a mohácsi csatáról írt műve bizonyítja és erre felemlít egy adatot, amelyet Révész Mária közölt 1941-ben, mely szerint Brodarich mesterének, Beroaldónak életrajzírója kiemeli Brodarichot a mester tanítványai közül, aki előbb lakó- majd tanuló-társa volt. A jóbarát szerinte nagy tehetségű, hihetetlenül fogékony és kiváló emlékezőtehetséggel megáldott fiatalember volt, aki hacsak nem kényszerítik más irányba, nagy eredményeket ért volna el a tudományok ezen nemében. Gerézdi Rabán ezek után felrója, hogy ez is bizonyítja, ki volt a Janus Pannonius-kultusz igazi propagátora és, hogy én a későbbiekben, hol Brodarich történeti munkáját tárgyalom és portréját igyekszem megrajzolni, e fontos momentumokat figyelembe sem veszem.²⁵

Ezek után azt mondhatná az ember, hogy én Szatmári Györgynek, aki kétségkívül a Jagello-kori Magyarország egyik legjelentékenyebb irodalmi mecénása, minden mástól elszigetelten tulajdonítok kezdeményező szerepet, pedig korántsem. Több jel alapján azt a feltevést kockáztatom meg, melyet Gerézdi Rabán elmulasztott elítélni, hogy már a Sodalitas Litteraria Danubiana körében élt Janusz kultusza, és hogy a kancelláriában uralkodó hangulat hatására tett lépéseket Velencében „*Szatmári György és titkára*, a kisnemesi családból való Brodarich.” Kevésbé érthető, hogy Gerézdi Rabán miért csupán nekem rója fel, hogy Szatmárinak cselekvő szerepet tulajdonítok, de elhallgatja, hogy Horváth János szerint is Brodarich „Szatmári megbízásából már Padovából jövet alkudozott Velencében és utóbb (1512.) levél útján Janus kiadása iránt”.²⁶

Körülbelül ugyanez áll az általam elhanyagolt fontos momentumokra, a főntebb idézett lakótársi dokumentumra. E dokumentum valóban értékes, de Horváth János olyan fontos művének 1944-ben megjelent második kiadásába sem jutott be. És Gerézdi Rabán itt sem a magyar kutatást teszi egyetemlegesen felelőssé, csupán engem. Pedig hát tudnia kell, hogy Brodarich írói és emberi jelentőségét Horváth János könyve után nem csökkenteni igyekeztem, de növeltem. A mohácsi csatáról írott munkáját a magyar történeti próza jelenlény alkotásának, szinte klasszikus művének neveztem, részletesen elemeztem stílusát, történetírói módszerét, és kétségbevontam, hogy szerzője állítólag szerény képességei miatt haladt volna előre oly lassan. De nagyon is említettem félénk és óvatos természetét. Ennek nyilván szerepe volt abban is, hogy valóban mecénása, Szatmári György megbízásából tárgyalta Velencében, hiszen Szatmári volt az, aki pl. Aldusnál 1501-ben Thurzó Zsigmond útján és vele egyetértésben levélben szorgalmazta Cicero leveleinek zsebkiadását.²⁷ Valószínűleg nem csupán a maguk használatára, de a kancelláriai tisztviselők hasznára is. Így hát úgy gondolom, nincs abban ellentét, hogy Brodarich István is szeretné kiadatni földijének, Janus Pannoniusnak írásait, meg Szatmári György is, a mecénás, akinek jótállása nélkül aligha fogott volna bele bárki is e vállalkozásba.

²⁴ ITK, i. h. 545.

²⁵ U. o. 545—46.

²⁶ Horváth János, Az irodalmi műveltség megszólása, magyar humanizmus, II. kiad. Bp., 1944. 251.

²⁷ Ábel—Hegedűs, *Analecta Nova*, Budapestini, 1903. 5—5. E könyv persze nem „antológia”, mint a cikkíró állítja, hanem a magyar humanizmusra vonatkozó alapvető forrásgyűjtemény, melyet a magyar humanizmus minden kutatója és összefoglalója eddig bőven használt, én is.

Gerézdi Rabán ezt a kérdést, mely szemmel láthatóan a kutatás egészének a kérdése, nem csupán az én könyvemé, egész sereg más állítással kísér, melyek csak részben állják meg helyüket, részben nagyon is problematikusak, bármily szilárdan igyekeznek előadni őket. Így pl. nagybátyjának, Jalsith János, zágrábi örkanonoknak és a zágrábi püspöknek nyilvánvaló támogatása mitsem változtat azon a tényen, hogy Magyi Sebestyén a Szatmári György által *Itáliában neveltetett* fiatal magyarak között emlegeti Brodarichot Besztercei Lőrincsel, Szatmári unokaöccsével együtt.²⁸ Tudjuk, hogy Szatmári már 1499 óta titkos kancellár volt, s 1505-től kezdve pécsi püspök, tehát nagyon is lehetséges, hogy pártfogoltjánál a Janus-kiadást szorgalmazta, mint aki Janus örökébe lépett, vagy pártfogoltját, akinek Janus iránti tiszteletét ismerte, erre felbátorította. Hogy ekkor Brodarich már titkára volt-e Szatmárinak, nem lehet a rendelkezésünkre álló adatokból kétségtelenül megállapítani. 1508-ban valóban a kancelláriában látjuk valaminő beosztásban, s II. Lajos 1517 március 25-én kiadott armális-bővítő levelében úgy mondja el életpályájának 1506-tól kezdődő szakaszát, mint aki átmenetileg Bakócz Tamásnál volt alkalmazásban, s csak ezután került Szatmári környezetébe.²⁹ Viszont a levél nem emlékezik meg korábbi éveiről és pártfogóiról. Mindenesetre jó lenne tudni, hogy Főgel József, a Jagello-kori humanizmus érdemes kutatója, akinek munkáját Gerézdi Rabán „primitív”-nek nevezi, milyen alapon állítja, hogy már 1502-ben Szatmári György titkára lett? Hiszen valóban 1501-ben Padovában találjuk.³⁰ Kétségtelen azonban, hogy a Janus-kiadásra való közös erőfeszítéshez elég volt a mecénás és pártfogolt közötti baráti viszony, és a titkári megbízatás megléte, vagy hiánya ezen aligha változtat. Ennél is sokkal bizonytalanabb Gerézdi Rabán eljárása, amidőn a humanisták egyáltalában nem gáncsnélküli jellemét aláhúzóan úgy igyekszik realiztikus jelleget adni előadásának, hogy kiemeli, miszerint Brodarich István „nem jószántából tért haza, hanem bizonyos 300 aranyról kellett elszámolnia a zágrábi püspöknek és tisztáznia magát a sikkasztás vádjá alól.” 1945-ben még Gerézdi Rabán is hangsúlyozta, hogy ez rágalom, vádaskodás volt csupán,³¹ most megfeledezett róla.

Pedig Kujáni Gábor egyik forrásának, Kercselichnek szövegéből³² kiderül, hogy ez a laikusból lett zágrábi püspök, Lukács, aki felelősségre vonta Brodarichot, hirtelen haragú ember volt, aki könnyen hallgatott feljelentőkre, s aztán mindent visszavont. Rossz viszonyban volt kanonokjaival, hol az egyiktől vonta meg jövedelmeit, hol a másiktól, és tiltotta ki a káptalanból. Köztük „Brodarich István, zágrábi kanonokot is üldözte”, (Stephanum quoque Brodarich Canonicum Zagrabiensem persecutus est).³³ Ha ezt Gerézdi Rabán figyelembe veszi, másként fogalmazza a Brodarichra vonatkozó fentemlített részt. Sőt az sem biztos, hogy emiatt kellett hazatérnie. Brodarichnak Kasui Albert nagypreposthoz írt leveléből éppenhogy az derül ki, hogy a pénztelenség hajtotta haza, mert azt írja: ha az az összeg nála lett volna, „azon inkább még most is Itáliában tanulnék, ha ugyan az volt a zágrábi püspök akarata.”³⁴ Valószínű, hogy hazatértében kellett elszámolnia erről az összegről is, amely egy feljelentő levele szerint az ő kezén maradt.

Gerézdi Rabán tévedéseim számát szaporítandó kereken kijelenti, hogy az 1512 őszen írott levélben megjelent „már idestova hat éve” nem 1506-ban, hanem 1505-ben volt. Ez az állítása is, mely szembenáll az összes többi kutatókéval, ideértve Horváth János állásfoglalását is,³⁵ Kujáni Gábor értekezésére megy vissza, aki Brodarichnak főt idézett, Krista

²⁸ *Analecta Nova*, 214; Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864. Kiadja Veress Endre, Bp. 1941. 77—78.

²⁹ Kujáni Gábor, Brodarich István levelezése, Történelmi Társ., Új Folyam, 9 (1908)

³⁰ J. Főgel, *Quomodo rex Wladislaus II. cancellariaque eius de rebus litterariis meriti sint in Hungaria*, Budapestini, 1911, 23; *Matricula et Acta Hungarorum in universitatibus Italiae Studentium*, vol. I. Padova, 1264—1864 (col. et ed. Dr. Andreas Veress) Budapest, 1915. 23.

³¹ ITK i. h. 545; „vádolják rosszakarói”, „alaptalan gyanúsítás” vö. Gerézdi Rabán, Aldus Manutius magyar barátai, Magyar Könyvszemle, 1945, 64.

³² Balh. Adami Kercselich, *Historiarum cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis. Partis Primae* Tom. I. Zagrabiae, é. n. I. 205.

³³ Kercselich: i. h.

³⁴ „... juro nunquam me negaturum hanc pecuniam, si apud me fuisset quin potius adhuc in Italia cum ea studeam, si quidem voluntas episcopi Zagrabienensis ea fuit”. J. B. Thalcic, *Monumenta Historica ... Zagrabiae*, Zagrabiae, 1896. III. 48—49; Kujáni Gábor, Adalékok a Brodarics család és Brodarics István életéhez, Bp. 1913, 20.

³⁵ Horváth János, „1506-ra megszerezte a kánonjogi doktorátust”, i. m. 249; Veress Endre, „1506-ban tért vissza hazájába Paduából Brodarics István a kánonjog doktoraként”, *Matricula et acta*, 24.

lovecen 1505-ben kelt levelére hivatkozik. Ha azonban Gerézdi Rabán Tkalcicnál újból utánanézés, a szöveg megingatta volna apodiktikus kijelentésében. A levélnek ugyanis nincs dátuma, s nem egyéb, mint egy regeszta, mely Marcelovic György Zágrábban a püspökség könyvtárában őrzött kéziratos regeszta-gyűjteményéből való, melyet Tkalcic adott ki zágrábi forráskiadványában. Azonban Marcelovic regesztaiban, melyeket Tkalcic közül, mindenütt megadja a pontos dátumot. Csak ebben az esetben nem ad pontos kelteztést, és az 1505-ös évszám pusztán konjektúra. Ezért is teszi Tkalcic az okmánytárak szokása szerint az 1505-ből való dokumentumok legvégére. Ilyen körülmények között egyelőre ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy az 1512-ik őszén írott levél dátumától visszafelé számított, „idestova hat év” ha nem is 1506 ősze, de legalább is 1506.³⁶ Elvégre mégis csak Brodarich István tért haza.

Rendkívül sajnálom, hogy ilyen apróságokra kell kitérnem, de meg kell tennem, mert a cikkirő abból a meggondolásból indul ki, hogy apró (sokszor jelentéktelen) életrajzi adat-korrekciói változtatnak megállapításaimon, és következtetéseimen, mi több, azokat halomra döntik. Így hát foglalkoznunk kell avval az idézett megállapításával, hogy a „kassai német polgárfiú”-ból kancellárrá emelkedett pécsi püspök nem nagyon gondolt a magyar nemzeti hagyomány megalapozására. Gerézdi Rabánnak ez a megállapítása arra enged következtetni, hogy nincs tisztában a nemzeti gondolat akkori megnyilvánulási fokával és formájával. Elvégre az, akivel a nemzeti hagyományt meg kellett alapozni, a szlavóniai Csezmicén született, s a Jugoszláv Tudományos Akadémia nemrég megjelent Janus-kiadása mint horvát költőt ünnepli.³⁷ Könyvemben elismertem Piso Jakab, a jeles magyar humanista szász eredetű, mégis jelentkezett a romániai szász tudósok közül Bernhard Capesius, a Gerézdi Rabánéhoz hasonló téves szemlélettel, melyben Piso Jakab szász nemzeti voltát kérte számon.³⁸ A „pannoniaiak” nevezett Brodarich István, Janus Pannonius földije, körülbelül úgy volt magyar, mint a nagy költő. Amennyiben ekkortájt nemzeti tudat volt kialakulóban, akkor ez a feudális osztályokon belül nem pusztán az etnikumhoz kötődött, bármennyire központi jelentősége volt a magyar etnikumnak az államban, hanem közös osztályérdekekhez, a geográfiai egységhez, a közös latin nyelvhez. A számszerűleg talán legnépesebb magyar köznép sem mint etnikum tartozott e társadalomhoz, hanem elnyomott szlovák, román, horvát jobbágyokkal és plebejusokkal együtt mint az uraktól függő többnemzetiségű társadalmi osztály. A polgárrétegben volt bizonyos elkülönülés, sőt küzdelem is, mert a fallal kerített városok lakossága többségben német eredetű volt, ez bírokra kelt a magyar polgársággal, viszont a mezővárosok lakossága úgyszólván teljesen magyar volt. Azonban „a kassai német fiú” bármennyire ragaszkodott is szülővárosához, már nemességet is nyert, az országot irányító kancellár volt évtizedeken keresztül, hát hogyne lett volna „hungarus”, azaz „magyar” akkori értelemben? G. R. kitétele nem nagyon veszi tekintetbe a korabeli társadalmi viszonyokat, a történeti materializmusnak azt a ma is érvényes tételét, hogy a töröktől fenyegetett kelet-európai államokban, és így Magyarországon is, az állam fejlődése messze megelőzte a nemzetét,³⁹ hogy az osztályérdekek és az államszervezet egy olyan több nyelvű országban, mint Magyarország, különlegesen határozta meg a nemzet-fogalom kibontakozását.

G. R. kifogásolja, hogy bizonyos feltevéseket kockáztattam meg a tekintetben, hogy mit jelentettek a Szatmári és Brodarich által kiadni kívánt „Opuscula”-k. Kétségtelen, hogy — amint magam is jeleztem —, nem ad módot arra, hogy élesen elkülönítsük, vajon az elégiákat akarta-e kiadni, csak egyik vagy másik panegyricust, vagy az epigrammákat? G. R. ismét erős kihagyásokkal idézi szövegemet csupán azért, hogy a sorrendben utolsó állításomat kiemelhesse, és ilyen formában mindjárt kétségbe is vonhassa. Én nem csupán arról írtam, miszerint a magyar költő hitbéli kételyei, filozófiájának erősen panteisztikus vonásai alkalmasak voltak arra, hogy a Lucretiust becsülő Szatmári feléjük forduljon. Ezt megelőzően éppen azt fejtegettem, hogy „a világiás szellemű Szatmári György volt annyira érzékeny az irodalom iránt, hogy mindenekelőtt az epigramma-íróit becsülje, akárcsak Janus verseinek első összegyűjtője, Váradi Péter, aki 1496-ban Keszthőli Mihály kanonoknak írt levelében éppen Janus epigramma-művészetét emeli ki. Az értelemnek azok a nagyszerű villanásai, melyeket Martialis zseniális magyar tanítványa az epigrammákban mutat, a renaissance társasági életének mintegy alapeleme voltak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy lebe-

³⁶ Ábel Jenő, Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon, Bp. 1880, 30.

³⁷ Janus Pannonius, Ivan Česmički: Pjesme i epigrama. Tekst i prijevod. Preveo Nikola Sop (Urednik Nikola Majnarić) Zagreb, 1951, Jug. Akad. (Hrvatski latinisti 2.).

³⁸ Bernhard Capesius, Német humanizmus Erdélyben, Korunk, 1957, 9, 1272—77; Kardos Tibor, Megjegyzések Bernhard Capesius cikkére, uo. 1277—81.

³⁹ J. V. Sztálin, Marxizmus és nemzeti kérdés, Szikra, Bp. 1949. (Művei, II.) 328—29; Ua. Művei V. (1951) 17, 37.

csültek volna az epikus Janust vagy az elégiaköltőt. Hiszen éppen a Guarino-dicséneket adták ki először Bécsben, bár ebben a körülményben szerepet játszhatott a véletlen, vagy még sokkal inkább az első kiadásnak bensőséges kapcsolata a közép-európai humanista egyetemekkel, melyekről még szó kerül.⁴⁰

Csak ezután említem, hogy Szatmári György törekvéseiben szerepet játszhatott Janus Pannonius világnézete is. Miért kellett ennyire megcsónkítani a szövegrészt, miért kellett négyötödét kihagyni, mely a kép egyensúlyát jelentette éppen, miért kellett elhallgatni, hogy felfogásom szerint Szatmári *mindenekelőtt éppen az epigrammairól* becslő? Nyilván azért, hogy ebből is valami főbenjáró tévedést lehessen formálni. Hiszen a világnézeti motívumoknak ebben az esetben nem kellett szükségképpen a kiadásban is érvényesülni, elég volt, ha tényezőként szerepelt a megkedvelésben. De természetesen, hogy ezt nem lehet lemérni.

Íme, csupán egy kis kérdés-csoportban is mennyi problematikus, erőszakolt, vagy a valóság fényénél egyáltalán helyt nem álló mozzanat fedi el a hasznos kiegészítéseket, korrekciókat!

*

Sajnos, a továbbiakban is így van. G. R. tárgyalásában Paulus Crosnensis Janus-kiadása kerül sorra, és támadó cikkének módszere szerint minden elképzelhető kétségbevon.

Mindenekelőtt leszögezi, hogy a Janusz-kultusz megindulását sem lehet a XVI. század első két évtizedére rögzíteni, és felhozza erre Mátyás királynak Váradi Péter számára adott megbízatását Janus Pannonius verseinek összegyűjtésére. Ha G. R. módszere és hangja követendő lenne, azt kellene mondanom, ahány állítás, annyi hiba! Mindenekelőtt nálam már nem a Janusz-kultuszról, hanem a magyar irányú és hatású Janus-filológiáról mint összefüggő folyamatról van szó. Azonfelül Váradi Péter 1483-ban állította össze az epigrammagyűjteményt, nem pedig a hetvenes években, és nem általában Janus verseit szedte össze. Mindennek tetejében én ezt meg is említem, evvel fejezem be a Janus Pannoniusról szóló részt a könyvben.⁴¹ Juhász László kutatásai és egy az Orsz. Széchényi Könyvtárban meglevő és a jelek szerint Callimachus Experiensre visszamenő Janus-kézirat kétségtelenné teszik, hogy Váradi Péter a Teleki-féle Janus-kiadásban közölt Epigrammatum Liber I-et állította össze két már meglevő kézirat alapján, melyekhez még huszonhárom verset gyűjtött össze innen-onnan, és interpolált a szövegbe.⁴² Ez a gyűjtemény adta meg a Janusról alkotott közvélemény bázisát, melyhez már igen korán, talán egyidejűleg járult hozzá az Elégiák gyűjteménye, mely azonban ebben a kódexben nem foglaltatik.

A továbbiakban G. R. szokott stílusában folytatja a kétségbevonási hadműveleteket. Nem áll meg annak megállapításánál, ami igaz, hogy elkerülte figyelmemet, miszerint Filippo Beroaldo tanítványának, Kesserű Mihálynak ajánlotta 1500-ban Solinus *Polyhistor*-át. Ezt úgy igyekszik beállítani, hogy ez már bevezette a renaissance kultúra fejlődésének ezt az új mozzanatát Magyarországra. De ugyanakkor, hogy semmi ne maradjon kétségbevonatlan, állításomat, melyet igyekszik túlcitálni, megkérdőjelezi. Talán nem lesz haszontalan ezt a mondatot idézni két irányba tekintő, de egy célra törekvő dialektikájának jellemzésére: „Anélkül, hogy vitába szállnánk, vajon jelentős-e eme adott esetben a „polyhistor” megnevezés, csupán annyit jegyzünk meg: ha a „kultúra fejlődésének” ezt az „új mozzanatát” be kellett vezetni Magyarországra, akkor ez már 1500-ban megtörtént...”⁴³ Persze lényeges különbség van aközött, hogy *csak egy antik példát* ajánlunk idegenben egy magyar tanítványunknak, vagy pedig egy magyar költő kiadásának elvi jelentőségű bevezetésében *a modern költőt foglalkoztat* egy meghatározott eszménybe. A valójában új mozzanat Paulus Crosnensis előszavában olvasható, de Filippus Beroaldus tette sem hanyagolható el, és G. R. -nak ez a megállapítása a cikk pozitív hozzájárulásai közül való.

G. R. folytatja sorozatát. Úgy érzi, nehezen viselhető el az a megállapításom, hogy „Janus a középkori vallásos kultúrával szemben a világi kultúrát jelentette”. Az erre vonatkozó szövegrészt pedig úgy idézi, hogy ismét elhagyja a megelőző passzust, amelyben azt

⁴⁰ MH kora 231.

⁴¹ Uo. 149.

⁴² Ladislaus Juhász, Quaestiones criticae de Epigrammatibus Janii Pannonii, Roma, 1929. 6—11; *Ua*. Commentatio critica ad edendas Jani Pannonii elegias, Szeged, 1929, 11; *Ua*. De edendis Janii Pannonii operibus quae supersunt omnibus, Szeged, 1929, 4—5; A Callimachusra visszamenő lengyel kézirat: Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtár Ms. Cod. Lat 367. *Ph. Callimachi Elegiarum Libellus, Jani Pannonii*... Epigrammata f. 131a—214b.— Pesti Gábor is a Váradi-gyűjteményt másolta: *Waldfapfel József*, Pesti Gáborról, Irodalomtörténet, 1935. 10—12.

⁴³ ITK i. h. 547.

hangsúlyozom, hogy Paulus Crosnensis Perényitől Janus valamennyi művének megjelenését várja, továbbá hangsúlyozom a Perényiek körében nemsokára jelentkező magyar nyelvű vallásos irodalmat is, és pedig Komjáthi Benedek *Pál levelei*-nek fordítását, és Ozorai Imrénék az előreformációs mozgalmak radikális hangulatát folytató könyvét Krisztus és Antikrisztus egyházáról. Amikor tehát én egy erasmista „evangélistának” és egy reformációs irányzatban a Cseh-morva Testvérek irodalmához csatlakozó szerzőnek művét hangsúlyozom, a Perényiek körében határozottan modern, előreformációs és reformációs vallásosságot jelzek.

Nos, ennek tekintetbe vételével igenis lehet állítani, hogy Janus *Guarino-panegyricusának* kiadása és Janus összes művei kiadásának igénye valóban a középkori vallásos kultúrával szemben a renaissance világi kultúráját jelentette. Hogy ez mennyire így van, azt még Paulus Crosnensis vallásos versei is bizonyítják, melyekre G. R. ellenkező értelemben hivatkozik, de amelyeket nem is látott. Ugyanis hamis jelzetet indikál a Széchenyi-Könyvtárban (R. M. K. III. 177. col. 2), viszont a nyomtatvány (Ant. 3056) elolvasása — melynek kétharmada vallásos tárgyú, egyharmada pedig világi —, azt mutatja, hogy az ún. „vallásos” tárgyakat is teljesen áthatja a humanizmus szelleme. Elsősorban a magyar nemzeti védőszentről ír panegyricust, a címlapon lovagi fegyverzetben, lovon ábrázolt Szent László királyról szóló verset. Aki ismerős a XV. század magyar költészetével, tudja, hogy a török háborúk árnyékában mennyire új, más színezetet nyert László király alakja.⁴⁴ Még a leginkább vallásos jellegű a lengyelek nemzeti szentjéről és patrónusáról, Szaniszlóról szóló dicsének. Van azután egy-két vers női védőszentekről, Barbaráról, Katalinról, melyek közül a második bizonyára összefüggésben van a mecénás, Perényi Gábor feleségének, Frangepán Katalinnak keresztnevével. Előfordul azután egy-két vers Szűz Máriáról, melyek egyikében a „szepelőtelen fogantatás” dogmáját ellenző dominikánus barátokat Paulus Crosnensis könnyedén „csuhás vadállatok”-nak titulálja (Quos cucullati fera monstra Momi ... Quos ego brutis merito petulcis Comparo ...) ⁴⁵ A „vallásos tárgyú” verseket egy karácsonyi költemény zárja be vidám lakoma leírásával, az előkelő vendégsereg ünneplésével, mikor is mindenki asztalhoz vezeti „nympha”-it (Adducat nymphas ordine quisque suas).⁴⁶

Nos, ezek a „vallásos költemények”, melyeknek G. R. szerint bizonyító erejűeknek kellene lenniök, nemcsak versformájukban, de szellemükben is humanisták, a szerző hazája, a mecénás hazája és családja irányában szálló jókívánságokat tartalmaznak, és többségükben tele vannak renaissance életigenléssel. Keletkezésük részben a vendéglátó pompás várakban kellemes körülményekhez fűződik, részint ahhoz a magányos és gyönyörű helyhez, ahol a Perényiek jóvoltából sugóg lombok, csörgedező patak mellett írhatott, és amelyre oly boldogan emlékezett vissza Ovidius és Horatius sorait idézve a költői teremteshez szükséges nyugalomról és környezetről.

Igen, nemcsak Janus jelent új, világi kultúrát a középkori vallásos kultúrával szemben, de Paulus Crosnensis is, a humanista papot is teljesen átjárja ez az új és antik világ, és úgynevezett „vallásos költeményei”-t is. Ezek nem középkori vallásos költemények, de renaissance jellegűek. Nem hangsúlyoznánk, hogy G. R. olyasmiről beszél fölényes biztonsággal, amit nem is olvasott (hamis lelőhelyet jelölve meg), ha nem csapna később oly nagy zajt akörül, hogy vajon láttam-e Késérő Mihály Isokrates-fordításainak eredeti kéziratát, amit nem is állítottam. Pedig ezáltal G. R. nagyszerű lehetőségektől esett el. Van ugyanis Paulus Crosnensisnek a gyűjteményében egy Magyi Sebestyénhez intézett verse, melyben jeles tanítványa nevében üdvözlí a viszontlátott hazát (Ad eundem, ut quom relicta Polonia ad oras paternas pervenerit, hisce versibus patriam suam carissimam salutet). Ez az 1508-ban keletkezett vers, melyet G. R. nem olvasott, valószínűleg közvetlen indítéka volt Hagymássy Bálint *Ad Pannoniam* című költeményének, mely 1509-ben jött létre Bolognában, ahová Magyi Sebestyén átment tanulni. Párhuzamos helyek megfelelő topográfiával való közlése járátlanok számára igen hatásos lett volna. Nos, ez „a sablonos iskolai versgyakorlat”, ahogy G. R. nevezi Hagymássy Bálintét, és most már nyilvánvaló Paulus Crosnensis költeményét is, egy egyáltalában nem sablonos eredetire megy vissza: Petrarca híres soraira: „Salve, cara deo tellus sanctissima, salve (Epistolae Metricae. III. 24.), amelyet az újkor első nagy költője 1353-ban írt, amidőn a Monginevráról megpillantotta hazáját. Az olasz nyelvű *Italia mia*-val együtt az újkori hazafias óda-költészet első példája ez. és lengyel meg magyar követői egy adott történeti pillanatban, a szükséges pillanatban vezetik be mint jelentékeny új műfajt.

⁴⁴ Kardos Tibor, *A huszita mozgalmak* ... 147—48.

⁴⁵ Pauli Crosnensis Rutheni: Panegyrici (Bécs, 1509.) kötetben „In virginalem conceptionem Sapphicon modulatum apud eundem Dominum eodem die octavo Decembris”.

⁴⁶ *Ua. uo.* „In Natalem Christianum sub horis matutinis apud Magn. Dom. Gabrielem Pereneaeum lusum anno eodem Die XXV. Decembris”.

A cikkíró ezután új mezőnyre lép, és a Johannes Camers, illetve Bekényi Benedek által kiadott, és Werbőczytól származó Janus-elégiák dologára tér át. Itt valóban tévesen azt írtam, hogy tizenöt elégiát adtak ki, jöllehet valójában csak tízet. No de ez csak a kisebbik hiba, amit felró a cikkíró, „a másik már jóval súlyosabb, hisz mondanivalójának lényegét teszi illuzóriussá”. Ismét egy célirányosan kihagyásos szövegrész következik ezután, melyben én arról beszélek, „hogy Bekényi Benedek a kisebbik kancelláriában ítélőmester (protonotarius) tulajdonképpen Thuróczi János szerepét tölti be. Bekényi és Werbőczy révén a kisebbik kancellária nyomul előtérbe.” Persze ettől függetlenül azt is hangsúlyoztam, hogy Werbőczy patrónusa volt Bekényinek.⁴⁷ G. R. úgy képzei állításaim kétségbevonhatni és „téves alappá” minősíteni, hogy Bekényi Benedek hivatali pályájának adatait helyesbíti, kijelenti, hogy protonotáriussá csak tíz év múlva, 1524-ben lesz, sőt „csak Bécsből való visszatérte után kerül a kis kancelláriára jegyzőnek, 1517-ben”. Ami az előbbi illeti, valóban igaza van, ezt a rangfokozatot, amelyet fontosnak tartottam, csak tíz év múlva érte el. De ez a rangfokozat nem lehet döntő, lényegesebb a kis kancelláriához és Werbőczyhez való kapcsolata. Ugyanis a kisebbik kancellária irányát, Werbőczy környezetének gondolkodását *egy jegyző is képviselni tudja, sőt Werbőczy familiárisa is, akit Bécsben tanított az egyetemen, és akinek stílusa, mint az ajánlásból kiderül, minduntalan középkori oklevelek cikornyás arengáinak kifejezéseivel van tarkítva, tehát arra gyanús, hogy már 1514, vagy 1510 előtt is volt valami köze a kancelláriához.* G. R. mindenekelőtt téves adattal egy évvel hátrább tolja Bekényi Benedek jegyzői szereplését. Nemhogy 1517-ben került volna a kis kancelláriába jegyzőnek — mint G. R. állítja —, de már 1516. szeptember 18-án ebben a hivatalban működik, a Széchényi-család egy birtokjogi ügyletében. (Nobili magistro Benedicto de Bewken minoris cancellarie notario homine regio, 1516. szept. 18.)⁴⁸ Sőt azt sem állíthatjuk, hogy ekkor nevezték ki, lehetséges, hogy már egy ideje ellátta ezt a feladatkört. Ugyanis a reá vonatkozó adatok nem rendszerek, péld. 1516 és 1517 után 1518-ból is van egy adat róla, de azután öt éven keresztül az eddig rendelkezésre álló anyagból nem kerül elő a neve egészen 1524-ig, amikor protonotariusként szerepel.⁴⁹

Bekényi Benedek pártfogoltja és familiárisi minőségét G. R. nem vonhatja kétségbe, tehát ehelyett mint számára alkalmatlan adatokról hallgat. Arról sem szól, hogy nem csupán külföldön, de nálunk is a kisebbik kancelláriában egyes kiküldetések esetén a már komoly rangot jelentő kancelláriai jegyzők és homo regiusok mellett többször találunk rang nélkül jelzett neveket, melyekben e kor hivataltörténetének kutatói joggal ismernek fel olyan nemesifjakat, akik hivatali rangban nem lévő tanulói, mintegy gyakornokai a kancelláriának.⁵⁰ Ez magyarázza meg, hogy Werbőczy jobb reményekre jogosító familiárisát, az ifjú Bekényi Benedeket mielőtt kinevezné jegyzőnek, a bécsi egyetemre küldi.

Az alábbiakba n elegend teszek G. R. kívánságának, és amennyire a terjedelem és válasszom összefoglaló célja engedi, bizonyítani kívánom, hogy Bekényi Benedek stílusát valóban

⁴⁷ „Bekényi Benedek ajánlásából, mellyel a patrónusához, Werbőczyhez fordul, elég világosan kiderül, hogy a kisebbik kancellária hagyományainak, tudatos folytatásáról van szó.” MH Kora 235.

⁴⁸ *Bárfai Szabó László*, A Gróf Széchényi család története, Budapest, 1911. I. 606.

⁴⁹ Az 1517-i adatra ld. Bl. 32591; az 1518-i adatra Bl. 23108. *Bónis György* közlése.

⁵⁰ *Bónis György* számos bizonyíték alapján úgy látja, hogy a kancelláriában rang nélkül nevelődtek deákmuveltségű nemes ifjak, hogy gyakorlatra tegyenek szert és majd szobajöhessenek a jegyzői tisztség elnyerésére. (Ezt egyébként alátámasztja Vitéz János „Leveleskönyv”-ének célkitűzése is, vö. MH Kora 114—5.) Ilyeneknek látja azokat a homo regiusokat, akik még nem magisterek, illetve nótáriusok és minden rang megjelölése nélkül mégis kiküldetési megbízatásokat kapnak „homo regius de regia curia specialiter exmissus” címmel. Igazolható ezek későbbi pályafutása a kancelláriában pl. Thuróczi János ilyen rang nélküli kiküldött 1465. jún. 25-én (l. *Békefi Remig*, A pázsztói apátság története, Budapest, 1898. I. 360); 1466 május 6. (Dl. 65938. *Közli Mályusz Elemér*, Thuróczi János krónikája. Budapest, 1944. Értekezések a Tört. Tudományok Köréből XXVI. 3, 5;) miután közben a sági konvent jegyzője, volt ismét rang nélküli speciális küldött 1468. máj. 17.-én (Dl. 16855), de ugyanezen év nov. 24-én már „curiae notarius”. Hasonló pályafutás több is van. Fontosabb, hogy a győri káptalan számadásaiban 1523-ban egy borszállítmány címzettjeiként három királyi titkár mellett előfordulnak „a Kancellárius Úr irnokai és tanulói” (scribis et scolariibus domini cancellarii) l. *Iványi Béla*, A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Budapest, 1918. 21. *Miklós Zoltán* e hely alapján is bizonyítottan tartja (Hiteleshely és iskola a középkorban. Levéltári Közlemények, 18—19. köt. 1940—41. 173), hogy a királyi kancelláriában nótárius-iskola működött.

„minduntalan középkori oklevelek cikornyás arengáinak kifejezéseiivel tarkítja”. Bár meg kell jegyeznem, a tudományos közmegállapodás eddig az evidens dolgok bizonyítását nem kívánta meg, ez pedig a kor kutatói előtt evidens, és nem pusztá feltevés, vagy mint G. R. mondja, „szubjektív magánvéleménynek minősítendő, nem pedig tudományos megállapításnak”.

Ebből a szempontból mindenekelőtt az első mondatok jönnek tekintetbe, mert ha Bekényi Benedek ismert és használt arengákat, akkor ennek itt kell jelentkeznie az első mondatokban. És valóban így is van. Vagy gyakran előforduló XIV. századvégi és XV. századi adománylevelek arengái tűnnek fel szözszerint, vagy azok változata, némileg átalakított formája.

Bekényi: „Diutius mecum deliberans, quam sit ingenio dignum, si quando nos nostramque patriam, laudum insigniori virtute accumulatiorem splendidioremque aspiceremus (aspicerem), verum ut fatear, cum Martiale bellum laudis deliberate desiderat praeconium, erit patria nulla praeteranimosus Ausonios (Ansonios), quorum facta stelligeri coeli petunt assensum, quae (qua) sudanti virtuti nostratibus certet.”⁵¹

Okleveleinkben: progenies multimoda virtute insignis ingenti fama et magno praeconio extollamur (Kovachich: Ars Notarialis, 45; Anjou Lajos);

humanae laudis praeconio (Anonymi Hungarici: Historia de Translatione D. Pauli... primi Eremitae, ed. Math. Fuhrmann, I. 77);

consideratis praeclaris fidelitatibus et laudum praeconio... virtuosus gestis (Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae X. 8, 480; Zsigmond, 1408);

in multitudine plebis Regum honor et gloria famaeque praeconium non modicum attollatur (Fejér: i. m. X. 8, 653; Zsigmond, 1436).

Menjünk tovább a következő mondatokra:

Bekényi: Quid autem pulchrius fieri potuisset, quam egregie gesta patrum, monimento litterario aere obduro perenniori, quispiam efficacioris perspectabiliorem reddidisset? Penuria si quidem ingenio elucubrationum ex nostra gente taciturnitatem delicentem genuit; exterum vero vecors invidia pulcherrime factorum nostrorum non attendebat excellentiam, Sic sub tam rigescenti silentio, multa per tempora vitam sine celebri memoria duximus; non quia defuit nobis ingenii valor, non liberalitatis strenua maiestas, quae (qua) sola via est ad abundantis scientiae apicem, decentisque corporis decorata proceritas...⁵²

Okleveleinkben: gesta virtuosa (Fejér: i. m. X. 8, 582; Zsigmond 1417);

praeteritis eius actibus magnificis nova gesta pari laude digna succedere (Fejér: i. m. XI. 283. Albert, 1439);

suorum operum gesta magnifica (Kovachich: Formulae Solennes Styli. Formula Styli Canc. Mathiae I. 548—49.);

sopita taciturnitate videatur aboliri (Kovachich: i. m. 203);

nulla praetereuntium temporum longiturnitate (Fejér, i. m. XI. 84; Albert, 1438.);

nocturnitatis vitio (Kovachich: i. m. 162);

S. Ladislaum, regem Hungariae celeberrimae reminiscantiae (Fejér, i. m. X. 4. 613. Zsigmond, 1407);

literalibus historiis aeternae memoriae traditum stat (Fejér: i. m. XI. 85; Albert, 1438);

vir felicitis recordationis et gloriosae memoriae (Kovachich, i. m. XIV);

licet... regum officium sit liberalitatis dono suae unumquemque prosequi subditorum (Kovachich, i. m. 523);

singulorum principum officii sedula alacritate exercenda (Fejér, i. m. XI. 282; Albert, 1434);

agilitate strenua et sollicitudine indefessa (Kovachich, i. m. 541).

A példák számát tetszés szerint lehetne szaporítani. A továbbiakban csak egy-egy kiragadott kifejezést említünk fel, megjegyezve, hogy ezek számát is könnyű növelni:

Bekényi: dulciloqua speciositas.

Nagy Lajos IV. Károly római császárhoz intézett levelében: linguam castigare malilogam (Wenzel Gusztáv, Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból, Budapest 1875.)

II. 583. speciosa ecclesia (Kovachich, i. m. XV).

Bekényi: ob tui sanctissimi moris et consuetudinis indelebilem pietatem;

Oklevélben: viri indebilis memoriae, (Fejér, i. m. XI. 83; Albert, 1438);

Bekényi: praesentis seculi fruuntur amabili dulcedine;

Oklevélben: delectabili splendore cumulata dulcedine (Fejér, i. m. X. 4. 613; Zsigmond, 1407);

⁵¹ Analecta Nova, 38—39.

⁵² Uo. 39.

Ezek a kifejezések olyanok, hogy a szövegösszefüggésben kifejező tartalmuk is hasonló és sokszor azonos körben mozog. Meg kell jegyeznünk, hogy Bekényi ajánlásában egész sor olyan kifejezés van, amelyek ugyanezekből az oklevelekből kerülnek elő, vagy amelyeknek synonymái fordulnak elő bőven. Ilyen kifejezések pl.: *vaesana contumacia superbiae, pacis clementior ubertas*.

Vegyük hozzá, hogy Bekényi éppenúgy bőven használja a *cursust*, mint *mestere*, *Joannes Camers*. Azonban Bekényinél nem a *cursus velox* a legszembetűnőbb, hanem mint a magyar prózaritmus kutatója, ifjú Horváth János a magyarországi XIII. századi okleveles gyakorlatra megállapította a *dispondaicus*.⁵³ Szabad legyen megjegyeznem, hogy csupán helyki-melés céljából nem sorakoztatom fel e példákat.

Kiegészítésül még kell még jegyezmem, hogy G. R. nem mulasztja el e ponton sem alapkifogásait tovább gyarapítani. Próbálja egy nevezőre hozni *Werböczt*, a jobbágy-elnyomók politikai vezérét idegen és magyar humanistákkal, akik akár csak egy vagy két szót is leírtak a Dózsa-háborúról. G. R. eljárásának alapja, hogy a szövegek tartalmát mellőzi. Az egyes kifejezések értékelésében vezető szempontja vagy az, hogy nem tesz különbséget változatai között, vagy egyáltalán figyelmen kívül hagyja. Számára egy kísérő epigramma súlya ugyanakkora, mint egy előszóé, jöllehet az utóbbi fel szokta tártani a szerző és a mecénás közötti viszonyt, a kiadás ideológiai motívumait, és többé-kevésbé személyes motívumait is. G. R. e személyes motívumok között csak egyet ismer el: a humanisták rászorultságát. Az nem véletlen, hogy az egyik irodalmi körből való előszó aláhúzza Janus költészetének tudós voltát, a másik csoport pedig nem említi. Sem én, sem a humanizmus kutatásának bármely művelője nyilván nem most és G. R. szövegéből értesül arról, hogy „a humanista poézis katekhozén tudós költészet”. Ha ehhez hozzávesszük azt a kört, melyhez *Camers* figyelemztetését intézi szemben Szatmáriék körével, akkor ebből valóban bizonyos következtetéseket lehet levonni. Ezt valaki minősítheti tévedésnek, ha komolyan megokolja, de semmiesetre sem lehet alapja olyan nagyhangú kijelentéseknek, hogy ez „a marxizmus tudományos hitélet rontó vulgarizálás”.

Ugyanő, aki az egyik helyen arról beszél, hogy a humanisták patrónusaik felfogását követik mindenben, vagy, hogy a familiaritás egykorú gyakorlata nem tűr meg semmi véleménykülönbséget, itt egyszerűen szememre hányja, hogy az olasz származású bécsi egyetemi tanár ajánló sorait egy kalap alá veszem a nagyrészt műveletlen kis- és középnemesekből álló magyar nemzeti párt ideológiájával. Persze egyáltalán nem veszem egy kalap alá, de még csak a teljes nemzeti pártával sem. Csupán legműveltebbjeivel hozom kapcsolatba. De különben is G. R. szerint nincs is állandó „udvari párt” és „nemzeti párt”. Mert az állandóan fluktuált. Végül is azonban azt, hogy *Werböczy* emennek, *Szatmári György* pedig amannak volt vezető alakja, még talán G. R. sem tudja kétségbevonni. G. R. sajnálatosan inkább csak a filológia külsőségei és bibliográfiai vonatkozásai iránt mutat érdeklődést. Éppen ezért minden szöveg magyarázat az ő szemében „beolvasás”, mi több, „szellemtörténeti konstrukció”. Persze, ha valaki egy szöveget olvas, akkor óhatatlanul ráviszi a maga szempontjait is. Ez azonban könyvem esetében semmiesetre sem a szellemtörténet volt, hanem az egyetlen tudományos világnézet, amely képes a történeti fejlődést felfogni, a történeti materializmus. Mondhatta volna a cikkíró, hogy nem jár át eléggé e világnézet, tudományos módszerét nem jól alkalmazom, még azt is megállapíthatta volna, hogy nem tudok szabadulni ettől vagy attól a szellemtörténeti jellegű gondolattól (persze pontosan meg kellett volna mondani, hogy mi az), de így vádaskodni önkényes és alaptalan.

G. R.-t nem lehet ilyesmivel vádolni, mert nem bocsátkozik szövegmagyarázatokba. Csupán olyasmit érzékeltet, hogy pl. *Brodarich Istvánnak* tisztázni kellett magát a sikasztás vádjá alól, meg hogy *Macedoniai László* boros fővel alaposan megsértette *Hagymássy Bálintot*. Vagyis G. R. csupán a történeti pletykára fogékony.⁵⁴ Ezenfelül ott értelmez, ahol a humanisták anyagi javadalmairól van szó, és ahol bárminemű lehetséges módon ellen lehet mondani az én szövegmagyarázatomnak.

Ő is azok közé tartozik, akiknél rossz sorsra jut az az adat, amelyik nem kívánja ki a tetszést. G. R. szerint Bekényi előszavában szó sem esik Mátyás királyról. En mégis különféle „beolvasásokkal” úgy értelmezem, hogy abban a mátyási béke van kiemelve. Pedig hát Mátyás nevét ugyan nem mondja ki Bekényi, de Janus Pannoniusról beszél, mint annak példájáról, hogy amint a „béke kegyesebb bősége” árasztotta fényét az országra, azonnal megszólalt édesen *Minerva*. Hogy milyen gyorsan szétterjed a dicsőség, melyet *Minerva*

⁵³ Ifj. Horváth János, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Budapest, 1954, 63, 99—100, 386—89, 394—95.

⁵⁴ ITK i. h. 545, 558, 59.

hoz, ime, itt a példa, Joannes Pannonius példája. Felteszem a kérdést minden elfogulatlan embernek, ki uralkodott Janus Pannonius idején? Ugy gondolom, Hunyadi Mátyás! Ki az, akiről Bonfini följegyezte, hogy a külföldre átvitt háborúkkal, és ugyanakkor kormányzatával a belső békét kívánta előmozdítani? Hunyadi Mátyás. Vagyis ez volt a kortársak véleménye.⁵⁵

G. R. másról is megfedkeznek, ha azt célszerűnek látja. Hogy Bekényi Janusról szólván, midőn annak elégiát adják ki, Ovidiust hozza fel példának, az semmiesetre sem annak tudható be, hogy „akkoriban minden humanista versfaragót Ovidiushoz hasonlítottak, ha hűsz distichont kiűzadt”.⁵⁶ Ha függetlenítjük magunkat G. R. plasztikus stílusától, hamar kiderül, hogy valamit elhallgat, amit neki is tudnia kellene: hogy Janus magyarországi „szárműzetésében” Ovidiust választotta elégiái mintaképül, amint ez Huszti József monográfiájából is kiderül.⁵⁷ Ez nem téveszthető össze Ovidiusnak, a „szerelem mestersége” és a mitológia híres költőjének általános népszerűségével. Mi sem természetesebb ezek után, mint-hogy a Werbőczy és Bekényi közötti vitáról tudni sem akar, ál-vitának érzi, hiszen egy familiáris nem vitázhat atyai pártfogójával. G. R. az ilyesmit elképzelhetetlennek tartja. Én igen!

Midőn G. R. nem talál „bonckés” alá kerülhető dolgot, hozzácsap egyet-mást és ekkor jönnek elő a hiányok. Ő, ha Janus-filológiáról beszél, nem a magyar művelődésben szerepet játszó szellemi áramlatra gondol, hanem minden néven nevezendő kiadásra, annak jeléül, hogy egyáltalán nem jutott közel az elemzett könyvrész célkitűzéséhez. Éppen ezért számonkéri tőlem, hogy miért nem beszélek Beatur Rhenanus Janus-kiadásáról, vagy Vietor Jeromos pótlásairól? Persze fennforog a lehetőség, hogy ő nagyon is jól tudja, miért? Mert a magyar humanizmus külföldi recepciójával könyvem nem foglalkozik, és azt a Janus-filológiát tárgyalom, amely befelé hatott, a kulturális élet folyamatosságát mozdította elő.

E főntebbi két gyűjteményre ez legfeljebb csak közvetve áll, és az adott körülmények között talán éppen csak megemlíteni lehetett volna.

Mindenesetre az a körülmény lehetőséget adott G. R.-nak arra, hogy valamit hiányoljon, ami a könyv tervéből szükségképpen hiányzik.

*

Általában véve, mint az arenga-kifejezések estében is, G. R. mindennek a bizonyítását kívánja, annak is, hogy mi a „Pro A. Licinio Archia poeta” célzata, jöllehet minden iskolás-gyermek előtt ismeretes, akinek valaha ezt a beszédet tanították, hogy mi volt Cicero célja vele, s hogy ez az irány új körülmények között nem lehet más, mint amit én tulajdonítok neki renaissance-kori és magyarországi felújulásának korában. Ismeretes, hogy a műveltség, tehetség egyenrangúsága a katonai eredetű nemességgel olyan gondolat, amely végighúzódik a XVI. századon, és Enyedi György *Gisquardus és Gismunda* történetében éri el a legpregnansabb kifejezését. G. R. azonban óvatosan úgy fejezi ki magát végül is, „ha általában így is állna a dolog, a jelen konkrét esetben akkor sem mernék ezt állítani”. És ugyan miért nem? Azért, mert Serédi György „bár kanonoki javadalommal rendelkezik, mégsem egyházi személy, hanem világi közép-nemes”. Már pedig én Serédit polgárrá „ütöttem”, sőt „megtettem” kézműves-ivadéknak.

G. R. nem becsüli olvasóinak elemezőkéességét, mert hiszen a tőlem idézett szövegrészben az van benne, hogy lehet hogy patricius, lehet hogy kézműves-ivadék, de mindenképpen olyan gondolkodású ember, aki *egyezkedik a nemességgel*, azokhoz tartozik, akik szerették a nemességet megvásárolni. A szöveg értelmén még Serédi György osztályhelyzetének helyesebb megállapítása sem változtat. És ha én a *nemességhez idomulónak* tartottam a címzett gondolkodását, ezen nem változtat az a tény sem, amit G. R. felhoz, hogy a *nemességhez tartozott* valójában is. Persze a „közép-nemes” kifejezés vajmi elasztikus: a család igazi virágzása a mohácsi vész után következett csak be.

Ezenfelül Serédi György társadalmi helyzetének világi jellege nem olyan egyszerű kérdés, mint G. R. gondolja. A kanonoki javadalomhoz ugyanis kellett a kisebb egyházi rendek felvétele, a papi pálya minimuma, a tonzura. Az ilyen személy klerikus volt, akiből lehetett pap és lehetett világi. Ha G. R. igazolja, hogy Serédi György kanonoki javadalmas,

⁵⁵ „Pacis clementior ubertas” stb. *Analecta Nova*, 39; *Antonius De Bonfinis, Rerum Ungaricarum Decades* (ed. J. Fögel—B. Iványi—L. Juhász), Lipsiae, 1936. BGT (Bibliotheca Scriptorum Medii Rec. Aev.) Tom. I. 1—2. (Praefatio); Tom. I. 32; Tom. III. 217; Tom. IV. 2, 41, 128—34, 135—36, 152—54.

⁵⁶ ITK i. h. 550.

⁵⁷ *Huszti József*, Janus Pannonius. Pécs, 1931. 199, 203; MH kora 137.

csak a római jogot tanulta, akkor személyének világi jellege és távolabbi tervei világosabban tűnnek elénk. Ha azonban a retorikát a kánonjoggal, vagy mindkét joggal kapcsolta össze, akkor ez egyáltalában nem világos, és ő is ahhoz az átmeneti jellegű réteghez tartozik, amely középkorvégi értelmiségünk kialakításában olyan fontos szerepet játszik. És bármi rövidke ez az ajánlólevél, tartalma mégis az, hogy a kedves tanítvány merüljön el a „humanitatis studia”-ban, tartson ki szándéka mellett, mélyüljön el „in bonis studiis”-ban, és minthogy a lélek javainak (melyeket Fabri „igaz” javaknak tart) és a földi javaknak egyformán birtokában van, *nehogy gőgösködni kezdjen* (ne qua animi elatione superbire incipias) amiről különben mestere reméli is, hogy nem következik be.⁵⁸ Gondolja csak meg Serédi, hogy az ember sorsa végül is a megsemmisülés, mint az idézett görög sorok is tanúsítják. Mindezt egy olyan mű előtt mondja meg, mely a műveltség és szellem egyenjogúságát vitatja. Ez a dolgok lényege az adott kérdésben, és ezen nem változtat az sem, hogy Fabrinak esetleg pénzre volt szüksége, de még az sem, ha Serédi György nemes volt, s egy kanonoki javadalom birtokosa.

*

G. R. ezek után már többet közöl koncepciójából, és bizonyos elvi megállapításokat is tesz. Eszerint nem jelentékeny külföldiektől magyar deákoknak ajánlott kiadványokat túlértékelek, ugyanakkor jelentős európai színvonalú kezdeményezésekről és eredményekről vagy semmit, vagy édeskeveset tudok és írok. G. R. abból indul ki, hogy ha valaki valamiről nem szól, akkor az minden esetben csak azt jelentheti, hogy nem is tud a dologról. A hazai szaktudományok két jeles képviselőjét említi fel ezekután, Megyericsei Jánost, és Mattheus Fortunatus Pannoniust (aki a megelőzőnél szerinte jobban jár nálam) mint akiket érdemükön alul említek, illetve hanyagolok el. Nos, én leszek az utolsó, aki Mattheus Fortunatus Pannonius érdemeit kisebbiteni igyekszem. Ezért szólok róla négyszer, ha röviden is, főként mint Seneca kommentátoráról. Erről azonban G. R. sem mond egy szóval sem többet sehol, mint én. Szövegjavításait méltatja, amelyek a klasszika filológia szempontjából ugyancsak értékesek.⁵⁹ Azonban e jelentékeny tudósunk személyére Horváth János sem szánt többet négy sornál még művének 1944-i kiadásában sem, amikor pedig nemcsak Weiss Rezső tanulmányát, de Trencsényi-Waldapfel Imre művét is forgatni lehetett.⁶⁰ Nyilván azért, mert elégségesnek tartotta a négy sort. Ez azonban nem jelenti azt, hogy adandó alkalommal Mattheus Fortunatus Pannoniusnak főleg mint Seneca-kommentátornak és részben mint filológusnak érdemeit ne méltassuk bővebben.

Már nehezebb a helyzet Megyericsei Jánossal, akinek személyéről két okból is nem emlékeztem meg bővebben. Az egyik, hogy egész költői működéséből sajnálatosan egyetlen, részben összekompilált, sírvers maradt ránk, ami mégiscsak kevés egy humanista nagy jelentőségének felismerésére. Márpedig én a magyarországi humanizmussal akartam foglalkozni, nem pedig az epigráfia kezdeteiről hazánkban. De Megyericsei János, az epigrafus alakját korántsem láttam ilyen egyszerűnek vagy olyan egyértelműnek, mint bírálóm. Ismertem Horváth János reá vonatkozó összefoglalását is. Mégis el kellett halasztanom ebbeli működésének méltatását. Az epigráfia számunkra elsősorban mint a renaissance gondolkodás bátorítója jött és jön számításba. Tudjuk, hogy Mátyás király szenvedélyesen érdeklődött a római feliratok iránt. Budai lakásának falába is beleillesztett ilyen emlékeket, és másutt is így tett. Az ő uralkodása idején három gyűjtemény is keletkezett, melyek közül kettő pannóniai jellegű volt. Az egyik szerzője bizonyos Antiquus, a másiké Francesco Giustinian, velencei követ, végül a harmadikat az eddigi feltevések szerint használta Bonfini, s később Apianus: ebben már (nem éppen hiteles) dáciai feliratok is előfordultak.⁶¹ Ismeretlen kéziratok anyag is kezembe került. Ezeknek összevetéséig Megyericsei szerepét sem látjuk megfelelően, s addig megfogalmazása sem volt lehetséges.

G. R. ezután Kesserű Mihályra tér. Ezúttal azt kellene bebizonyítania, hogy Kesserű Mihály két rőpirata, a *De regibus* és a *De subditis*, amelyet II. Ulászlónak és Szatmári Györgynek dedikált, nem jelent semmit, de semmit az égvilágon! Különben is, én ugyan jelzem a parmai kéziratot, de azt aligha láttam. Ez különösen hosszú helyet foglal el cikkében, mert ez szerinte belevilágít műhelyemnek „zugaiba”.⁶² Ez utóbbi kérdés a lényegtelenebb. Két-

⁵⁸ *Analecta Nova*, 194.

⁵⁹ *Gerédy Rabán*, Aldus Manutius magyar barátai, i. h. 84—98.

⁶⁰ *Horváth János*, i. m. 251.

⁶¹ *Salamon Ferenc*, Buda-Pest története, Budapest, 1878. I. 86—87.

⁶² *ITK* i. h. 555.

ségtelenül jobb, ha Kesserű latin fordítását látom, és ha tudom, hogy ez a raritás itthon valóban megvan, de úgy vélem, hogy e beszédek bilinguis kiadása is tájékoztatható tartalmáról. Az eredeti kéziratot csupán jelzem, mint előttem mások is. Világos, hogy ha azt akarom elhíttetni, hogy könyvemben az eredeti kéziratot használtam, nem jelölöm meg utána a magyarországi bilinguis görög—magyar-kiadást.

A döntő kérdés nem is ez, hanem vajon volt-e valaminémű jelentősége a két mű lefordításának, minthogy az egyiket az uralkodónak, a másikat a kancellárnak ajánlotta? Mindezekelőtt fenn kell tartanom azt a meggyőződésemet, hogy a tárgyválasztásban Beroaldonak szerepe kellett hogy legyen, hiszen Gerézdi szerint is az olasz mester különféle ajánlóleveleiben emlegeti Kesserűt mint nagytehetségű tanítványát. G. R. itt még egyszer elsűti a már egy ízben felemlgetett: Solinus „Polyhistor”-ának ajánlását. Pedig ez éppen azt bizonyítja, hogy Beroaldo és Kesserű között igen szoros szellemi kapcsolat alakult ki.

G. R. úgy véli, hogy egy mű egész mondanivalóját eltörölheti az, ha a fordító vagy szerző valamit szeretne elérni a leendő mecénásnál. Éppen ezért úttal is közli Kesserű Mihály pályafutásának rövid rajzát, hogy Mohács után hogyan vált gazdag feudális úrrá, majd „az egyszerű valóság”-ra tér, vagyis: hogy eme munkájával csak azt akarná bizonyítani, nem hiába tanult Itáliában, onnét oly műveltséggel tért meg, mely alkalmassá teszi, hogy pártfogolják, jó pozíciókban alkalmazzák. Arra a cikkíró nem is gondol, hogy a tárgy megválasztása illeszkedik az uralkodó és a nagyhatalmú titkos kancellár állami funkciójához, és feladataihoz, és hogy az ajándékozó a mű tartalmának nyilván valami szerepet szánt.

Hát hogyan akart volna emelkedni Kesserű Mihály pályáján; melyik humanista nem akart emelkedni? De vajon ez annak a szövegnek az értelmét megváltoztatja, amellyel kedveskedni akart pártfogóinak? G. R. valósága túlzottan „egyszerű”.

Ugyanekkor könyvem mondanivalóját ismét félreidezi. Csak annyit emel ki belőle, hogy „az osztályharc egyre szélesedő állapotában modernül félreérthető tanácsokat ad,” és hogy tudnia kellett az elnyomatás fokozódásáról, és e téren kialakult haladó nézetei voltak. Ha hívebben adja, amit kétségbe akart vonni, akkor kiderül, hogy az első beszéd tárgya: legyen az uralkodó emberséges a köznép iránt, ne hagyja zabolátlankodni, de ne hagyja letipratni sem. Ezek után azt is vizsgáltam, vajon a köznép fogalma csak a köznemességet jelentette-e, vagy a jobbágyokat és plebejusokat is? Majd megemlítem, hogy a köznépretegekre, és a magytömegekre való támaszkodás, de ugyanakkor azok fékentartása a társadalmi erőket egyensúlyozó renaissance fejedelemség politikai elve. A második röpiratból azt emelem ki, hogy az „igazságosságot” köti a fejedelem lelkére (mely a renaissance-kori signoria egyik alapelve!), a nép irányában való mérsékletet, ugyanakkor csitítja a népet a főrangúak iránt. Kérdelem ezután, hogy ezeket a röpiratokat, melyek a renaissance politikai elméletének és gyakorlatának annyira megfeleltek, és a teljes anarchiába merülő Magyarország számára bizonyos aktuális mondanivalókat tartalmaztak, tekinthetjük-e tartalom nélküli ajándéknak, melyekben csak az számít, hogy a felajánló el akar valamit érni, de azt már nem, hogy mivel akarja elérni? Az ember csodálkozik, hogyan lehet ennyire nem létezőnek tekinteni a történeti valóságot. Mert az azután vajmi kevésbé esik a latba, hogy Mohács után világi nemesként folytatja életét, hiszen e roppant fordulat és katasztrófa után ezt mások is megtették.

*

Ezek után már csak egy témának szentelt nagy figyelmet G. R., miként lehetne Hagymássy Bálint művét másként felfogni, mint én teszem? Értelmezésbeli korrekciói megmaradnak eddigi felfogásának keretei között, amely abban csúcsosodik ki, hogy minden itteni humanista alkotás pénzért íródott, vagy azért, mert a szerző, fordító előbbre akart jutni, és a munka különben sem igazi alkotás, hanem csak versgyakorlat, semmisség. Ebből következőleg nem lehettek értékes mondanivalóik, a felajánlók értékét nem a mondanivalójuk tényleges értéke szabja meg, hanem az, hogy pl. hogyan szerepeltek eddig a magyar humanizmus történetének tudós szerzői szemében. Azonfelül, akinek mondjuk kanonoki jövedelme van, vagy nemesi rangja, nem lehet érzékeny, még kivételesen sem, semminemű társadalmi igazságtétel egyik kiváltó oka: az uralkodó osztály (saját osztálya) züllöttségével szemben, még akkor sem, ha ettől éppen jólétét félti.

Kezdjük ott, nincs meglepődve G. R. avval a feltevésünkkel, hogy Kesserű Mihály házában zajlott le Hagymássy Bálint vitája Macedoniai Lászlóval. A Mihály név gyakoriságára utal, de azt figyelmen kívül hagyja, hogy ez a „Mihály” püspöki vikárius „doktorként” van emlegetve: „Memini cum nuper Quinqueecclesiis in domo reverendissimi domini *Michaelis doctoris vicarii* inter cenandum quaedam inter nos disceptationes tractarentur...” Mármost G. R. álláspontját alátámasztandó közli velünk, hogy a vikárius felszentelt pap, a közeletben szereplő püspök helyett ő végzi el az egyházi funkciókat, Kesserűről pedig tud-

juk, hogy nem szenteltette fel magát, sőt világivá vedlett vissza.”⁶³ Sajnos, G. R.-nek ez a megállapítása sem nyugszik a történeti tények figyelembevételén. A tridenti zsinat előtt ugyanis midőn a szétválasztás világi és egyházi státus között egyáltalában nem történt még meg, nagyon is lehetséges volt, miszerint vikárius legyen valaki, aki nem fölszentelt pap, elég volt hozzá, ha tonzurája volt, és kánonjogi végzettsége.⁶⁴ Az idézett latin szöveg szerint ez a titokzatos Mihály éppenhogy doktor a jogban, mint Kesserű Mihály. Amíg tehát nem kerülnek elő ellenkező értelmű bizonyítékok, melyeket készséggel elfogadunk, ha meggyőzők, feltevésünket továbbra is fenntartjuk.

A cikkirő dialektikai műveletei során ezen színhely-kétségbevonását különben megelőzte a nála szokásos évszám-kétségbevonás, de ezúttal is minden bizonyítás nélkül. Az ilyen adat-korrekciókat akkor helyeseljük, ha a szerző értékes hozzájárulását adatokkal alátámasztja. Ahol ez nincs meg, ki kell tartanunk a jelenleg érvényben levő tudományos álláspont mellett, melyet Révész Mária, a kritikai szöveg megállapítója is, 1516-ban jelölt meg.⁶⁵

G. R. most már a vita természettudományos jellegét vonja kétségbe, mivel Hagymássy szövegében ezt nem látja, azt találja ki, hogy én nyilván „fatálisán félreértettem” a „de natura et observatione accentuum” kifejezést.⁶⁶ Ez természetesen merő fikció, melyre nézve semminemű támpontja nincs. De e hangsúly-vita kiemelésére szüksége van, mert evvel bizonyítja, mint kedélyesen megfogalmazza, hogy nem természettudományi, de „filosz” kérdésekről tárgyaltak. Hát így rövidítve nem! De eredeti formájában, filozófiai kérdésekről igen, úgy, ahogy ezt a renaissance-ban értelmezték, ebben a filozófiában igen jelentékeny szerepet játszott a természettudomány. Ugyanis a hangsúlyról szóló vitát megelőzte a borról és vízről való vita, melyről Hagymássy azt írja, hogy Macedonai László *elsőnek* ezt vetette fel, a bor dicsőítése közben mondván, hogy a poéták között nem akad bornemissza.⁶⁷ Ha G. R. a szöveggel behatóbban foglalkozik, akkor a vita-szövegben megtalálja az eredeti vita menetének és érvelésének egyes fontos elemeit. Hagymássy Bálint vallomása szerint Macedonai László kérdés-felvetésére ő így folytatta a vitát: „Ego vero ingenue negaverim hoc verum esse magis *physicis rationibus inductus* et testimonio cum Aristotelis, tum Platonis et aliorum quam ut male opinantibus credam.”⁶⁸ Vagyis „Én azonban nyíltan tagadtam, hogy ez igaz, inkább támaszkodva fizikai érvekkel történő bizonyításra, valamint Aristoteles és Platon, meg mások tanúságára, mintsem hogy higgyek a helytelenül vélekedőknek”.⁶⁹ Mármost Aristoteles *Problémái*-t idézi kétszer, felhossa Mercurius és Saturnus constellációját, majd az ókori költőket röviden. Később visszakanyarodik a természettudományos magyarázat-hoz, mint a víz „természete kifejtésének alapjához. A középkori goliardikus vita a víz és a bor között is dicsőítette a víz hatalmát, és Hagymássy Bálint beszéde valamint e tény között van belső kapcsolat. Azonban a humanista szövegében ez más képet nyer. A víz mérsékli az eget, megtermékenyíti a földet, melyben minden állat az emberrel együtt élelmét találja (unde omnia animantia cum homine victum habent). „A víz minden élőlény kezdeti oka, a gyümölcs, a fák, a növények életének előfeltétele”. (Aqua item omnium nascentium causa ut quae fruges gignit, arbores et plantas educit . . .)” Az élőlények szervezetében a táplálékot feloldja és életté változtatja (ab animantibus potata nutrimentum transducit in carnis vegetationem et substantiam).⁶⁹ Mármost ismét Pliniust idézi, mint művének elején, imígyen: „Quippe si cum Plinio verum fateri volumus, nulla est potentia maior, quam sit potentia aquae, quae elementis imperat, terras devorat, flammis necat, nubium obtentu vitalem spiritum strangulat, fulmina edit ipso secum discordante mundo. „Tehát ha Pliniusszal akarjuk vallani az igazat, nincs nagyobb hatalom a víznél.” stb.⁷⁰

A továbbiakban a lezuhogó eső termékenyítő hatalmát magasztalja még egyszer, majd áttér a gyógyító vizekre, és csak ezután következik a víz szerepe a keresztény vallásban, és a bibliában általában. Ezt követik a görög és a római történelem példái. De ekkor megintcsak visszakanyarodik a természettudományos és orvosi magyarázathoz, már amit a maga korában ennek tartottak. Ehelyütt ismét visszatér a borokozta betegségek tárgyalására⁷¹ és azoknak a káros következményeknek a fölmérésére, melyeket a borivás az érte-

⁶³ *Valentinus Cybeleius Varasdiensis*, *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*, (Opera ed. Maria Révész) Budapest, 1939, 13 (Bibl. Script. Med. Rec. Aev.).

⁶⁴ *Paul Hinschius*, *System des katholischen Kirchenrechts* Berlin, 1878. II. 210—11.

⁶⁵ *Révész Mária*, *Introductio* IV. (Valentinus Cybeleius Varasdiensis Opera).

⁶⁶ *ITK* i. h. 557.

⁶⁷ *Valentinus Cybeleius*, i. m. 14, 67.

⁶⁸ *Uo.* 33, 246—47.

⁶⁹ *Uo.* 36, 278—82.

⁷⁰ *Uo.* 36, 284.

⁷¹ *Uo.* 46, 390—92.

lemben, az érzékelésben, az életerő fenntartásában okoz. Idézi a híres Al-Aristoteles-i munkát, a *Secreta Secretorum*-ot arról, hogy a bor „elhomályosítja az ember értelmét, akadályozza az érzékelést, megzavarja az agyat, meggyöngíti a természeti és vegetatív erőket, feledékenységet támaszt, sérelmet okoz mind az öt érzéknek, stb.”⁷² Majd többszörösen megszólaltatja az ókor nagy orvosát, Galenust, a borokozta betegségekről. Végül elmeszálaltatja, amiként Pliniusszal kezdte, Plinius-idézettel fejezi be, arról, hogy a részegség megváltoztatja az ember értelmét, örületet kelt a rossz befogadására és a jó feledésére.⁷³

Azonban az általunk idézett „fizikai érvekkel történő bizonyítás” előtt is deklamációja első felében a borral járó összes rendellenességeket felsorolva a bor „természetét” elemezve egészségügyi hatásait többszörösen beleszővi az érvelés menetébe.⁷⁴

Természetesen így a deklamációt kezdő Plinius-idézetet illető, a cikkíró által „komolytalan”-nak nevezett érvelés („ha hihetünk Pliniusnak”) is más képet nyújt, még pedig több okból. G. R. úgy fogja fel, mintha egy citáló formula nem lehetne jellemző a köz-gondolkozásra, mintha annak feltétlenül egyénileg megfogalmazott kételkedésnek, egyéni empirizmusnak, és egyszerűnek kellene lennie.

Nos, gondoljuk csak el, hogy egy középkori tudós mondhatta volna-e így? „Ha hihetünk Szent Pálnak”, vagy: „ha hihetünk Szent Tamásnak”. Hiszen ezek akkor másféle tekintélyek voltak. Nyilván nem, s ezenfelül ennek az idézetnek a tartalma maga is indíték volt arra, hogy a vita természettudományi karakterére utaljak. Ugyanis arról a festőről szól, aki Plinius nyomán a történeti hagyomány szerint a természet utánzásában tűnt ki: Apellesről. Még pedig arról szól Hagymássy, hogy Apelles műveit mindig mások bírálatának vetette alá, mert senki nem olyan „hiűzszemű”, annyira eszes, hogy ne tévedhetne. Ezért minden józan ember, hacsak nem tagadta meg tőle „a természet” a tanácskérés lehetőségét, vagy nem olyan vakmerő, hallgat a különféle emberek ítéleteire. Tehát nemcsak az apellesi természetűség, hanem a dolgoknak megfigyelése és vitában tisztázható kritikai szemlélete is felmerül itt. A Lucretius-féle kifejezést használja viszont Hagymássy Bálint műve befejezésében, a „rerum natura”-nak, a „természetnek” senki sem tartozik többel, mint a józanok, a bortól tartózkodók.⁷⁵

A cikkíró el kívánja háritani azt a megállapítást is, hogy Hagymássy Bálint számára Erasmus *Encomion Moriae*-je szolgált kiinduló ponttúl. Ha komolyan tenné, el is fogadhatnánk, de elhallgat, kihagy, megváltoztat, mint az előbbiekben is tette. Celio Calcagnini, aki évekig élt nálunk, műveket írt, nála „szerencsét próbáló olasz humanista” lesz, akinek ténykedése abban merül ki, hogy Perényi Ferenc váradi püspöknek küldött egy példányt a *Balgaság Dicsérete*-ből. Hogy ugyanő írt egy tréfás-gúnyos deklamációt Erasmus modorában (*A bolháról*), az elcsúszd. Hogy másik munkájában, *Az egyetértésről* szólóban is felfedezhetők Erasmus nyomai,⁷⁶ az éppúgy elkerüli G. R. emlékeztet, mint Bartholmaeus Pannonus komédiái, ahonnan nehéz lenne kiirtani az erasmusi vonatkozásokat.⁷⁷ Ugy véljük, e helyeket eléggé dokumentáltuk ahhoz, hogy józan ítélettel elfogadhatók legyenek. De semmi akadály sincs annak, hogy Erasmus magyarországi hatásának ezt a korai fejezetét ismét elővegyük, persze folytatás, bővítés céljából külön is, mert azóta újabb adatok kerültek elő.

Ezen újabb adatok közül néhányat mindjárt szavá is teszünk Hagymássy esetében. Hibát követtünk el persze, amikor az *Encomion Moriae*-nek csak XVIII. fejezetét említettük meg, és csak egy vonatkozásban, hogy ti. Hagymássy Bálintnál is a mérsékelt mennyiségben fogyasztott ital tesz boldoggá, a mértéktelen tesz tönkre, meg amikor csak azt mondtam, hogy Hagymássy Bálint követte Erasmust: egyetlen, szerinte veszedelmes, lelki állapot alapján megy végig a társadalom kritikájában. Ennél ugyanis sokkal mélyebb az összefüggés a két mű között. G. R. nem kívánja meglátni, hogy egy irodalmi mű hatása nem függ attól, hogy aki egy nagy példát követ, maga is nagy humanista-e? Sőt a hatás általában könnyebben megjelenik egy kisebb egyéniség munkájában. Így hát ha Hagymássy Bálint „szerény” is volt meg kanonok is volt, azért követhette Erasmust, s követte is. Bár G. R., ha akar, szöszterint tud fordítani, kihagyja az Erasmus-idézetből, amit *ú*t nem szabadna, hogy a Balgaság istennője azt is mondja, hogy a bort és a borral járó vidámságokat „ad humani generis salutem”, az emberi nem üdvére találta ki. A két vitázó között is erről folyik a szó: üdvös-e

⁷² Uo. 47, 393.

⁷³ Uo. 47, 394—97; 49, 420.

⁷⁴ Uo. 17, 48—52; ezt Apollonius Thyanaeus mondja tulajdonképpen Philostratus Apollonius-életrajzában. Kevéssel e hely előtt Hagymássy ugyancsak általa idézi Lucretiust is, uo. 17, 45.

⁷⁵ Uo. 12,1—4; 50, 426.

⁷⁶ MH Kora, 268—69.

⁷⁷ Uo. 271—74.

a bor az emberiségre, vagy nem? Macedonai László szerint, mint a mű végén olvashatjuk, Hagymássy boldogtalan, és a bortól tartózkodók ki vannak zárva az emberi társadalomból „és a földi boldogságból” (Omni et humani societate privatos et a mundi foelicitate exclusos). Hagymássy szerint ellenkezőleg, a bornemisszák a boldogok, ők mentek „az emberi boldogtalanságtól” (ab infolicitate humana).⁷⁸ A *Balgaság Dicséreté*-nek éppen ez az alapkérdése, mely Lukianosban gyökerezik: boldogtalan-e a balga? Vagy mert nem érzi szerencsétlen természetét boldog-e? Boldog-e a lakoma-zavaró, játékrontó, magányos bölcs a maga komorságában, társadalomból való kivettségében? beérve elmeszüleményeivel, vagy boldogtalan?

Vegyük hozzá, hogy Hagymássy a részségséget „szándékos örülség”-nek (voluntaria insanía) tartja.

Különben pedig az egész deklamációból minduntalan kiütözköznek képek, emlékek a *Balgaság Dicséreté*-ből. Mindjárt az elején található Plinius-idézet maga is a *Balgaság Dicsérete* 45. fejezetével van összefüggésben. Erasmus annak bizonyítására, hogy az embereket a hiedelem boldogítja, elmondja, hogy ha valaki „a színes mázoltmányt áhitattal csodálja, mintha csak Apelles, vagy Zeuxis műve lenne, nemde boldogabb annál, aki valóban ezeknek a kezemunkáját nagy áron megveszi, és talán kevésbé gyönyörködik benne”. Éppen Apelles védekezett e szubjektív vélekedések ellen, melyek mindenkit fenyegetnek, a festőt is, olyképpen, hogy munkáját másokkal ellenőriztette, még hozzá járókelőekkel, a köznéppel. Nos, erről szól éppen Hagymássy idézete. Erasmus helye pontosan ugyanazon fejezeteire épül Plinius *Naturalis Historia*-jának, mint ahol a Hagymássy említette hely előfordul Apelles ellenőrzési módszeréről.⁷⁹ Hagymássy néhány sorral lejjebb a hiúszemű ifjúról, Lynceus-ról beszél, mindjárt az Apelles-példa után. Helyes mások megkérdése, mert „senki nem oly bölcs, nem olyan Lynceus, nem oly kiváló eszességgel megáldott, hogy néha ne csússzék meg, ne tántorogjon, ha méltatlannak tartja, hogy mások ítéletének alávesse magát”.⁸⁰ Erasmus viszont kora bölcsseit szólja meg, akik mindenen keresztüllátnak, mint Lynceus, és olyan finom dolgokat tudnak megkülönböztetni, amilyeneket a Hiúszemű-ifjú se tudna. Ime, mindjárt Hagymássy első mondataiban a *Balgaság Dicséreté*nek emlékei idéződnek fel.

Láthatjuk ebből az esetből is, hogy G. R. mennyire igaztalan tud lenni. Az eddigiek során cikkének minden használható megjegyzését elfogadtuk, de az ilyenek sajnos elmerülnek a ráfogások özönében. Ezúttal is addig térül-fordul, amíg sikerül újfent kihagynia Hagymássy Bálintnak azt a kitételét, amely — összefüggés ide, összefüggés oda — valóban példa nélkül áll az akkori magyar irodalomban, s amit valóban Wicliff, vagy Husz sem mondhatott volna keményebben, és nem enyhébb a G. R. által kiemelt résznél, ahol Dózsa keresztesei ellen rohan ki. Helyes lesz idézni ezt a részt, hogy minden jószándékú olvasó láthassa, miként jár el bírálóm. Hagymássy szerint, ha a papság nem lenne züllött: „... nem törne ki annyi botrány a nép között, mint amennyi napról napra kitör. Nem sarjadna annyi gyűlölet és üldözés isten egyházával szemben, mint amennyit napról-napra látunk sarjadzani, ha nem hívnánk ki magunk ellen isten haragját és úgyszólván az egész világ bosszúját magunkról gyalázatos példát adván, holott mások vezetőinek és megjavítóinak kellene lennünk, nem rabolnánk ki mások javait, holott nekünk kellene adni másoknak, ha nem vetnénk egyenlenséget és ellenségeskedést azok között, akiket szeretetre, és egyetértésre kellene vezetnünk, ha pompában és gőgben páváskodunk, holott az alázatos és szegény Krisztus és az apostolok utódainak kellene lennünk, ha végül gonoszul és hitványul kinevetjük azokat, akik sérényen, mértéktartóan és józanul élnek, holott sem életünk, sem tudományunk nem szent, nem papi, mindössze nevünk és rendünk az. Hiszen többet olvassuk az ókori vígjátékokat, mint az evangéliumokat és prófétákat, és sokkal nagyobb szenvedéllyel fogjuk kezünkbe a poharat, mint a könyvet. Méltatlanul viseljük papságunkat, amikor az Úr nevét méltatlanul megvetjük azáltal, hogy így járunk az oltárhoz, és az általunk beszennyezett kenyeret ajánljuk fel.”⁸¹

⁷⁸ *Valentinus Cybeleius*, i. m. 50, 425—26.

⁷⁹ *C. Plinius Secundus Maior*, *Naturalis Historia*, lib. XXXV, 10—18, 12. — *Desiderii Erasmi Rotterodami*, *ΜΟΡΙΑΣ ΕΠΚΟΜΙΟΝ*. Stultitiae Laus. Recogn. I. B. Kan. Hagae, 1898. Cap. XLV. 90—91.

⁸⁰ *Valentinus Cybeleius*, i. m. 12, 2—3; Erasmus, i. m. Cap XXX., 52 és Cap LII., 112.

⁸¹ Uo. 20, 88—89. Itt fordul elő a „nostra benedicta aetas” kifejezés is, azonban gúnyos értelemben (20, 87—88). G. R. teljesen félreérti és pontosan ellenkező értelemben használja. A szöveg így hangzik: „... in assiduís computationibus, commensationibus, ebrietatibus, lasciviis, clamoribus, detractionibus et aliis infinitis inconvenientiis, quae ex hac nostrae benedictae aetatis, nescio, quali consuetudine pullulare solent”. A szöveg gúnyos értelmét az össze-

Ezt bizony semmi módon nem lehet eltagadni. Nem kevésbé nélkülözi a jóhiszeműséget az a ráfogása, hogy eltussolni igyekszem, miszerint Hagymássy Bálint kirohan Dózsa György és a fegyvert fogó jobbgyökök ellen. Ismét fontos részek maradnak ki a könyvből. Ugyanis miután utaltam rá, hogy a Jagello-korban a humanisták nyilván függő helyzetükben elítélték a Dózsa-felkelést, a G. R. által in extenso idézett részből pontosan az általa dőlt betűkkel szedett szavakat emeltem ki én is, melyek szerint a kereszteseektől Bornemisza János mentette volna meg a *nemességet*, illetve „a hazát”. Utána hangsúlyozom, hogy Hagymássy valóságos „Béliálnak” állítja be Dózsát, és pedig azért húzom alá éppen ezt a mozzanatot, mert ez a leginkább irodalmilag megformált. Felfogásunk eltér G. R.-étől Hagymássy álláspontját illetően. A humanista nem sokkal előbb kimondotta, hogy a papságot ért hátrányok és a nép gyűlöletének oka a papság elvetemültsége. Amikor tehát azt mondja, hogy Dózsa „a vallásnak és jámborságnak ürügyével” lépett fel, ezt aligha lehet csupán a kereszties háború vallásos jellegére érteni. Tudjuk, hogy Dózsa és hada főként kegyetlen, embertelen és züllött papurakon, és világi hatalmasságokon vett elégtételt. Ennek tudatában „a vallás és jámborság ürügyét” nem lehet elválasztani Hagymássy azon megállapításától, hogy a nép gyűlöletének oka a papság züllöttsége. Nam tudjuk Hagymássy alakját oly ellenszenvesnek látni, mint G. R., mert mondanivalója nem ad rá alapot. Viszont ezek után nincs abban semmi meglepő, hogy G. R. Hagymássy Bálintnak *Ad Pannoniam* c. ódáját⁸² is igyekszik lebecsülni, azt egyszerűen „sablonosokból összerótt gyengécske verszet”-nek, „olcsó körítés”-nek stb. nevezve. Már utaltunk rá, hogy maga a példa, melyet Paulus Crosnensis és Hagymássy Bálint követett, Petrarcaé, magasrendű volt. Ezenfelül a latin nyelv kiművelt, csiszolt eszközzel szinte akadály nélkül lehetett megszólaltatni minden érzést, a kor minden hangulatát. Aki csak elolvassa ezt a verset, nem tagadhatja annak igaz érzéseit, és el kell hogy utasítsa a cikkíró sterilen irodalommentes és szövegektől független szemléletét.

*

Sajnálattal láttuk, hogy a cikkíró lépten-nyomon kisebbiteni próbálja munkánkat. Már az a körülmény is méltánytalanság, hogy hallgatással mellőzi a Zsigmond és a Hunyadiak korának rajzát, mivelhogy vélekedése szerint ezekben főként korábbi tanulmányaink nyomán járunk. Úgy gondoljuk, nem szabad lett volna ennyire megkerülnie azt a teljesítményt, amit valaki évtizedek alatt véghez vitt, legyen az csekély, vagy annál több. De G. R. szándékait tekintve ezt nem nézzük kárunknak.

G. R. cikke a tudomány megmerevedésének elve alapján áll. Azért, mert ő maga vagy tizennégy éve Aldus Manutius magyar barátairól írván kedvezőtlenül nyilatkozott a Jagello-kori humanizmusról,⁸³ ehhez nem kell feltétlenül mint mértékhez ragaszkodnunk. A Jagello-kori feudális osztályainak súlyos bűnei, a humanisták sokrétűsége, helyzetük ingatagsága, az ellentmondások viszont könyvünkben is előtetszettek. Úgy véljük, a tudomány fejlődik. És különösen meggyorsult haladása, amióta a történeti materializmus elvei, tudományos módszere kezdik átjárni. Meg vagyunk róla győződve, hogy minden tudós-generáció előbbre halad a megelőzővel szemben s ugyanakkor maga is tévedhet. Amennyiben a marxizmus—leninizmus tudományos igazságát elfogadjuk, ez a tévedés egyre szűkebb területre szorul össze. S ami megesik, az amiatt jön létre, mert nem tudjuk a valóságot lényeges jegyeiben és gazdagságában eléggé megmagyarázni, nem tudjuk, mert nem jár át eléggé a marxizmus—leninizmus tudományos követelménye. Mi, akik a magyar tudományt évtizedek óta műveljük, ilyen vagy olyan szakterületen, képeztetésünket a múltban nyertük, s akaratlanul hozunk magunkkal egyet-mást ebből az időszakból, legyen az szellemtörténet vagy fideista pozitívizmus, vagy bármi más. Viszont e maradványok kiküszöböléséhez nagyban hozzájárulhat az olyan bírálat, amelyről világosan látszik, hogy segíteni akar, a vita, melyet bárki elvi színvonalon tart, s marxista alapon folytat. Azonban G. R. vitacikke — mert bírálatnak semmiképpen nem mondható — nem ilyen! A marxizmus—leninizmus tudományos világnézete G. R.-nak sem jelen, sem korábbi írásaiban mélyebben nem érvényesül, ezért e téren nem nagyon tud helyesbíteni. Csupán egyes életrajzi és könyvészeti adat-módosításai, adalékai használhatók. E hozzájárulásának értékét azonban nagyban csökkenti, hogy számos esetben bizonytalan, kétes, vagy éppen az igazsággal ellentétes dolgokat mint szilárd bizonyosságokat állít. S teszi mindezt olyan módszerrel és olyan hangon, amely mélyen elszomorító, mert a segítés szándéka hiányzik belőle, hogy keserűbbet ne mondjunk.

függés világossá teszi. G. R. ezt kétszer is kiemeli (ITK i. h. 559.), érvel vele annak bizonyítására, hogy Hagymássy Bálint *mennyire meg volt elégedve korával*. Hát ez aztán valóban „fatális” tévedés, hogy saját szavaival éljek!

⁸² *Valentini Cybelei Varasdiensis Opera*, 2—4.

⁸³ *Gerézi Rabán*, Aldus Manutius magyar barátai, i. h. 85.

Nép és irodalom a középkorban

Megjegyzések Václav Černý: Lida literatura ve středověku, zvláště v románských zemích. (Nakladatelství Československé akademie věd, Praha, 1958, 342 p.) c. művéhez.

ANGYAL ENDRE

Érdekes témát dolgozott fel legújabb könyvében Václav Černý prágai professzor, a hazánkban is ismert kitűnő cseh romanista és összehasonlító irodalomtörténész. *Nép és irodalom a középkorban, főleg a román országokban*: ez könyvének címe. A XI., XII. és XIII. század francia, provençal, olasz, spanyol, portugál irodalmi világába vezet el, érinti még a XIV. század első éveit is, ami pedig magyar, sőt általában kelet-európai olvasók számára igen tanulságos, állandóan ki-kitekint a középkor cseh, lengyel, orosz irodalmi fejlődésére is. Közben pedig olyan érdekes kérdések merülnek fel, mint például a népköltészet hatása a középkor „nagy” irodalmára, a műköltészet „leszállása” a nép közé, a nép életének tükröződése költői alkotásokban, s végül, de nem utolsósorban, a nálunk is sokat vitatott jokulátor-probléma. Nem lesz tehát haszontalan és érdektelen dolog, ha a magyar kutatókat legalább egy recenzió keresztül megismertetjük a cseh tudós művével. Tesszük ezt abban a reményben, hogy Černý könyve alkalomadtán magyar fordításban is megjelenhetik, mert már bevezetőként le kell szögeznünk, hogy jó volna, ha tudósaink az egész kitűnő könyvet tanulmányozhatnák. Természetesen nem elégszünk meg a pusztá ismertetéssel, hanem egy-két pontban ki is szeretnők egészíteni a szerző oly annyira gondolatébresztő megállapításait.

A hét fejezetre tagozódó mű első fejezete társadalomtörténeti bevezetést és egyúttal periodizációt is ad. A XI. századtól a XIV. század huszas-harmincas éveig tartó kort lényegében egységesnek tartja, a fejlett feudalizmus korának, irodalmi-művészeti tekintetben pedig a tulajdonképpeni gótika periódusának. 1050 körül kezdődik ez a korszak és körülbelül 1320 táján végződik, akkor, amikor megszűnik, vagy visszafejlődik a *chanson de geste*, a verses lovagi epika, a trubadur-költészet, s helyükbe újabb, „modernebb” formák lépnek. Históriai és társadalmi szempontból is jól kimutatható a változás a XIV. század első felében: ez a feudalizmus első nagy válsága, a „középkor őszenek” kezdete. De azért az 1050 és 1320 közti szakasz sem teljesen egyöntetű. Amikor a korszak megkezdődik, a feudális társadalom még a maga „patriarchális” szakaszát éli, terménygazdálkodási formák közepette, messze minden polgári-városi fejlődéstől. A XII. és XIII. század aztán teljes erővel meghozza ezt az új fejlődést: újból föllendül az ókor óta elhanyaglott európai kereskedelem, egyre nagyobb szerephez jutnak a városok, s a polgárság fölemelkedésének velejárója, a pénzgazdálkodás. Szerzőnk több helyütt rámutat arra, hogy a városiasodás, polgárosodás, növekvő kereskedelem és pénzgazdálkodás a feudalizmus képét is átformálja: az új gazdasági lehetőségek adják meg egyúttal az *udvari kultúra* kibontakozásának lehetőségét is, a feudális életstílus gazdagabbá- és színesebbé-tételének feltételeit. Nem véletlen — állapítja meg Černý —, hogy a középkori udvari kultúra provençal földön bontakozott ki először, ott, ahol fejlett feudális osztály mellett már fejlett polgári gazdagság, városi kultúra, kereskedelem és pénzgazdálkodás is volt. (97. l.) — Hozzátehetjük ehhez: mi tulajdonképpeni „gótikáról” csak ettől a korszaktól kezdve beszélünk, s az 1050—1150 közti korszakot inkább a „román stílus” elnevezéssel jelöljük. Minthogy pedig Černý gyakran kitekint a középkori orosz irodalomra, hadd mondjuk el mi is, hogy Dmitrij Szergejevics Lihacsov leningrádi professzor, a régi orosz irodalomnak ez a jeles ismerője, egyik legújabb cikkében — ahol stílustörténeti problémákkal foglalkozik¹ —, a XI—XIII. század orosz irodalmát, annak „monumentális historizmusát” a *román stílus* fogalmával kapcsolja össze, s a gótikának délszláv közvetítéssel érvényesülő inspirációját csak a XIV. század óta keresi. Franciországban természetesen más a helyzet, hiszen Franciaország a gótika igazi hazája, azonban még itt is inkább csak a XII., sőt a XIII. században bontakozik ki teljes gazdagságában az irodalmi és művészeti gótika.

A városok megerősödése, a polgárság föllendülése elmélyíti a feudális rendszer belső ellentmondásait. Igaz, Černý professzor jól tudja, hogy ezeknek a kérdéseknek a tárgyalásánál módszerességre és óvatosságra van szükség, s hogy helytelen dolog, ha az irodalomban felcsendülő egyes kritikái, szatirikus vagy humorisztikus motívumok mögött minden esetben teljes társadalombírálatot vagy forradalmiságot keresünk. Mégis: a polgárság a maga priviligiumaival rést üt a feudalizmus bástyáin, s azt annál inkább teheti, mert például Franciaországban a XIII. század, e „csodálatos korszak” óta (amint szerzőnk ismételtelen nevezi)

¹ D. S. Lichačev, Stilsysteme der Menschendarstellung in der altrussischen Literatur. Zeitschrift für Slawistik, 1958. III., 686—699.

élvezi a királyi hatalom, a kiépülő központosított monarchia teljes támogatását. Ez az új polgárság azután maga is átveszi az „udvariság” számos elemét, másfelől viszont — az egyházi latinnal szemben nemzeti nyelven! — az emberi egyenlőség, a kritikai gondolkodás irodalmi megszólaltatására törekszik: legszembetűnőbben és szinte úttörő módon Jean de Meung, a híres *Roman de la Rose* XIII. századi folytatója és befejezője.

Kit ért Černý professzor a nép fogalmán? Erre könyvének második fejezete adja meg a választ. Elsősorban a jobbágyokat, céhlegényeket és bérmunkásokat, azokat a rétegeket tehát, amelyek „kívül álltak a privilégiumokon” (53. l.), azokon a kiváltságokon, amelyeket ebben a korban a papság és a nemesség mellett már a jómódú városi polgárság is élvezett. Ezekhez a „nem-privilégizált” rétegekhez tartoztak azonban a *jokulátorok* is. A jokulátor — avagy a könyvben használt régi cseh szóval: *žakář* — a munkának szinte központi alakja. Akárcsak nálunk Kardos Tibor², a cseh tudós is látja, hogy őket tekinthetjük a középkori „költői művek élő kiadásának”, hogy az ő tevékenységük nélkül elképzelhetetlen ebben a korban, amikor az analfabétizmus szinte még általános, az irodalom terjedése. Tudja azonban azt is, hogy az udvarokban játszott nagy szerepük ellenére legtöbbször mégis a „kitaszítottak” és „deklasszáltak” közé tartoznak. Az Egyház csak addig támogatja, illetve tűri őket, amíg hősi énekeket és kegyes legendákat adnak elő — itt a cseh tudós is idézi az angol Thomas Cabham híres szavait a „tisztességes jokulátorokról”, akik *cantant gesta principum et vitam sanctorum* (78. l.) — ezen kívül azonban az *innumerae turpitudines* hordozóit látja bennük. Kapcsolataik a feudális kenyéradókkal túl szorosak ahhoz, hogy lázadókká és forradalmárokká legyenek, mégis szívesen elmennek a nép közé, szórakoztatják őket énekeikkel, táncaikkal, mutatóványaikkal. „Nép” és „irodalom” közt ők a legfontosabb összekötő kapocs ebben a korban.

Ezt a kapcsolatot vázolja fel a következő rövid harmadik fejezet, s egyúttal kijelöli a munka további gondolatmenetét: mit vett át a nép a középkor műköltészetéből, mit alkotott maga a nép és hogyan hatolt be ez a népi alkotás a „magas” irodalomba, milyen szerepet játszottak a jokulátorok mint reprodukáló és alkotó művészek, hogyan fejeződik ki a nép élete a középkori irodalomban, hogyan és milyen formában merül fel a társadalmi változások szükségességére.

Mit vett át a nép a középkor irodalmából? Erre a kérdésre ad részletes és alapos választ a negyedik fejezet. A kérdés eldöntésénél Černý szerint négy szempontot kell mérlegelnünk. Először: milyen társadalmi osztályhoz szóltak az egyes műfajok? Másodsor: a nagy tömegek — beleértve a feudális urak többségét is! — analfabétizmusa. Harmadszor: az irodalmi alkotások „kétvágányúsága”: latin és nemzeti nyelv. Végül negyedszer: a szóbeliség, mint szinte egyedüli közlési forma. (61—62. l.)

A latin nyelvűség ekkor még szintén egyfajta „privilégium”, az *intellectum habentium* kiváltsága, s a kor nagy filozófiai és teológiai vitái is csak igen kevés ember tudatában élnek. Változást ezen a téren a XIII. század hoz, amikor is az „új vallásosság” (misztika, ferences-mozgalom, eretnkségek) megkísérli, hogy a néphez, a nép nyelvén szóljon. Černý fölismeri ennek az „új vallásosságnak” társadalmi háttérét, igen helyesen a polgársággal hozza összefüggésbe, s egyik tipikus alakjának a trubadurból szerzetessé vált híres katalán polihisztrort, Raimundus Lullust (Ramón Lull) tartja. Érdekes cseh párhuzamra is utal: Štitný Tamásra, a XIV. századi köznemesre, aki a „laikus mozgalomnak” és prágai egyetemi tanulmányainak hatására megkísérli, hogy immár cseh nyelven szóltassa meg a teológiát és filozófiát, annak ellenére, hogy nézetei erősen konzervatívak. Hadd említsük itt mindjárt azt is, amit Gábiel Asztriknak egyik újabb, a párizsi Ave Maria kollégiumnak szentelt könyvében olvashatunk. Ez a kollégium, amelyet a XIV. század harmincas éveiben a céllal alapítottak, hogy nyolc-tizenhat éves fiúkat készítsen elő az egyetemi tanulmányok számára, természetszerűen könyvtárral is rendelkezett, s érdekes, hogy a zömmel latin könyvek közt már *francia* munkák is akadnak: a híres *Dicta Catonis* fordítása, valamint egy ugyancsak francia nyelvű *Facetus*, afféle etikett-kézikönyv. Ime, a kor ismeretterjesztő jellegű irodalmába is behatol a XIII., illetve XIV. században a nemzeti nyelv! Ez a folyamat, habár Lullus eredetileg „udvari ember” volt, Štitný pedig kisbirtokos nemes, végső fokon mégis a polgárság fölemelkedésével függ össze! Černý kutatásai és a belőle levonható konklúziók tehát megerősítik Mezey Lászlónak azokat a megállapításait, amelyeket a hazai laikus nőmozgalom és a XIII. századi magyar nyelvű irodalmi élet kapcsolatairól tett!

² Kardos Tibor, Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. 1941., 16.

³ Astrik L. Gabriel, Student life in Ave Maria College, Mediaeval Paris, Notre Dame, Indiana, 1955. (Publications in Mediaeval Studies, XIV).

Igen figyelemre méltó Černý professzornak az a gondolatmenete, amely a középkori művészet didaktikus, művelődést-közvetítő szerepével foglalkozik (71—75. l.). A középkori — elsősorban gótikus — építészet és a hozzá szervesen kapcsolódó szobrászat, vagy kisebb részben festészet nemcsak az „apostolok és vértanúk keresztény eposza”, hanem a korabeli világi epika számos motívumát is beleolvastja a maga művészeti egységébe. A chartresi katedrálison megjelenik Nagy Károly szobra, Veronában Roland és Olivier, a modenai dóm egyik kapuján pedig egyenesen az Artus-mondakör alakjai! Joggal tarthatja tehát a cseh tudós a gótikus katedrálisat az írástudatlanok *imago mundi*jának.

Helyesen veszi észre, hogy a középkori istentiszteletek is gyakran esztétikai és művelődési élményt jelentettek az írástudatlan tömegek számára. Különösen vonatkozik ez a búcsújárásokra. (75—76. l.) Ha Bédier híres elméletét a *chanson de geste*-ek keletkezéséről ma már nem is fogadhatjuk el, annyi kétségtelen, hogy egy-egy római vagy compostellai zárándoklat okvetlenül hozzájárult bizonyos legenda-motívumok, epikai hagyományok népies terjedéséhez. „A bucsú változatai, színei, megkapó hangulatai megfelelnek a néplelek alkatának, költői érzékiségének és teljességének.”⁴ Bálint Sándornak ez a mondata középkori viszonyok közt még fokozottabban érvényes. S ezekbe az összfüggésekbe illeszthető be a Černýtől olyan érdekesen analizált *náboženskė žakėřtvi* (vallásos jokulátorság). A középkori jokulátorok ugyanis *egyházi szerzők* műveit is előadták, terjesztették, így a francia Gautier de Coincy vagy a spanyol Gonzalo de Berceo legendáit, verses elbeszéléseit. Assisi Szent Ferenc és Jacopone da Todi pedig egyenesen mint „Isten jokulátorai”, *giullari di Dio* mennek a nép közé. (79—82. l.) Ez a „vallásos jokulátorság” aztán továbbél az európai — elsősorban kelet-európai — folklórban. Még a XIX. és kezdődő XX. század magyar „szentemberei” is alapjában véve ehhez a típushoz tartoznak, így a Bálint Sándortól olyan érdekesen méltott jászladányi énekszerző-búcsúvezetőt, Orosz István (1838—1922). „Énekeit maga nyomatta ki, maga interpretálta, maga is adta el. Füzeteinek anyagában sajátos módon keveredik az eredeti alkotás egyénivé asszimilált elemekkel, sőt régi jámbor könyvek gyanútan kompilációjával is. Nem az eredetiséget, hanem a használhatóságot tekintette: a szakrális középkor és a népköltészet világa egyesül benne.”⁵ — Ha az énekek kinyomtatásának motívumától eltekintünk, tisztára a „vallásos jokulátor” típusa áll előttünk. Ilyesmi azután a XIX—XX. századi délszláv folklórban sem ritkaság. Matija Murko, a szlovén származású prágai szlavista 1930 körüli kutatóútjain a horvát tengerparton még ferenceség és énekmondás sajátos összefonódását is megfigyelhette. Egész sor horvát „ferences-guszlárral” találkozott, akik istentiszteletek után vagy búcsújárások alkalmával hős énekek — és bizonyára verses legendák — előadásával szórakoztatták híveiket. Legérdekesebb alakjuk a visovaci kolostorban élő Fra Vatroslav Malić volt aki büszkén hivatkozott atyai ősei sorában a régi bosnyák királyokra! Íme, a feudális középkorral és hős epikával való összefüggés még a családi hagyomány vonalán is tudatosul! Ez egyébként a délszlávoknál nem ritkaság. Találkozott aztán Murko a dalmáciai Metković városkában, éppen egy katolikus búcsú alkalmával a hercegovinai Mitar Puhalo guszlárral, aki — pravoszláv szerb létére — szívesen elment a katolikus hallgatóságot szórakoztatni, s aki ezt mondta: „A dalmátok szerelmese a guszlába, sokkal inkább, mint más vidékek lakói!” (*Zaljubljeni su Dalmatinci u gusle bolje nego drugi krajevi*).⁶ Nem véletlen, hogy éppen Dalmácia lehetett a francia-olasz *chansons de geste* behatolásának kapuja a szerb-horvát területre.

Murko egyébként magyar szempontból nagyon tanulságos könyvében ezt a problémát is érinti, és utal Nikola Banašević skopljei — jelenleg belgrádi — professzor értékes könyvére a Kraljević Marko-mondák és a francia *chansonok* kapcsolatairól.⁷ Banašević nyomán nálunk Bajza József is foglalkozott a kérdéssel s rámutatott arra, miként jutottak el Dalmácián keresztül a francia-olasz mondák egyes motívumai a horvátokhoz és szerbekhez, s miként lettek építőköveivé a rigómezei csatáról és Marko királyfi hőstetteiről, vitézi kalandjairól szóló epikai énekeknek.⁸ — Ezzel azonban már el is jutunk a *chanson de geste* világába, abba a világba, amely olyannyira fontos a Černý által fölvetett problémák sorában.

⁴ Mezey László, Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp. 1955, 18—37.

⁵ Bálint Sándor, Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népélet köréből. Bp., é. n. (1944), 167.

⁶ Uo., 133—134.

⁷ Matija Murko, Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. Zagreb, 1951, 171.

⁸ Uo., 47.

⁹ Nikola Banašević, Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko—talijanske viteške književnosti. Skoplje, 1935. (Knjige Skopskog naučnog društva, III.)

¹⁰ Bajza József, A szerb népepika eredete. Budapesti Szemle, 1937, CCXLII, 122—127

A *chanson de geste* műfajának virágkora Francia- és Spanyolországban a XII. század második fele. Franciaországban a XIII. század folyamán kezdi háttérbe szorítania lovagregény, Spanyolországban azonban a XIV. században is virágzik, Itáliában pedig egészen a XV. századig, az Artus-romantikával sajátosan keveredve, a *cantestorie* formájában. Ezek a *cantestorie* jutnak el aztán vándorénekeselek útján Dalmáciába s lesznek ihletői a fenn érintett horvát-szerb fejlődésnek. Kissé sajnálnunk kell, hogy Černý — aki olyan bőségesen utal cseh, lengyel, orosz párhuzamokra, — a délszláv világot nem vette figyelembe, holott ez éppen az ő problémái szempontjából lett volna fontos!

Mi az oka a *chansonok* hatalmas népszerűségének? Még akkor is, amikor az „előkelők” már a Kerek Asztal lovagjainak hőstetteiben gyönyörködnek, a köznép áhitattal hallgatja Roland, Guillaume d'Orange, Rainouart történeteit. Ez Černý szerint a keresztes mozgalommal függ össze. A keresztes hadjáratok ugyanis nemcsak a feudális osztályt vagy az egyháziakat érdekelték, hanem a polgárságot és parasztságot is. A polgárok új kereskedelmi lehetőségeket, a parasztok új földet és ezzel együtt új privilégiumokat, a régi jobbágyi terhek enyhülését remélték. Ezért lehet az, hogy a „keresztesesség” egyetemes népi mozgalommá válhatott, akárcsak a hozzá sokban hasonlós spanyol *reconquista*, az arabok-elfoglalta tartományok visszahódítása (85—87. l.). A nagy *chanson*-ciklusok keletkezése egybeesik a „keresztesesség” fénykorával, s ezért van az, hogy éppen a *reconquista* hazájában figyelhetjük meg a műfaj szívós továbbélését. Hozzátehetjük: a török hódítók ellen küzdő délszlávok hasonló helyzetben voltak, s hasonló volt sok tekintetben a mi „végvári világunk” is. Az sem véletlen — mondja a cseh tudós —, hogy a *chansonok* kialakulása még a „patriarchális feudalizmus” idejére esik, a „naturális gazdálkodás” szakaszára, amikor urak és parasztok közt természetesen még jóval kisebbek az ellentétek. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a középkori nép magáénak érezte és lelkesedéssel fogadta a *chanson de geste*-féle hősi epikát. Annál idegenebbnek érezték azonban az „udvariságot”. A *courtoisie* különféle műfajainak alig-alig van népi visszhangja a középkorban, bár a jokulátorok „udvari” témákat is kolportáltak. Ez az irodalmiság inkább a várakban, kastélyokban talált hallgatókra. Csak a középkor végén, sőt a reneszánsz idejében lesznek — jórészt polgári közvetítéssel — a prózai formát öltött lovagregények „népkönyvek”. A középkor „klasszikus” periódusán ekkor már jóval túl vagyunk.

Annál szívesebben fogadja azonban a nép a XII. és XIII. században a jokulátorok-előadta *fabliauk*at. E műfaj szatirikus és epikai motívumai aztán lírával vagy humorral, néha didaktikával párosulnak, s a XIII. századra létrejön a *dit* sajátos, sok más fajtát magába-ötvöző műfaja. A híres francia jokulátor Rutebeuf versei jórészt ilyen *dit*-ek, s az ő költészetével rokon a XIV. századi spanyol „goliard-papnak” (*clérigo agoliardado*, ahogyan Menéndez y Pidal nevezi), Jean Ruiz de Hita-nak gyűjteménye, „A jó szerelem könyve” (*Libro de Buen Amor*). Sokat köszönhet aztán a középkor színjátszása is a jokulátorok tevékenységének (91—94. l.).

Itt megint felmerül néhány érdekes probléma. A francia *dit* tulajdonképpen *mondást* jelent: Černý a német eredetű régi cseh *šproch* (Spruch!) szóval fordítja. Énekmondók szerepelnek azonban a régi magyar irodalomban is, Murko kutatásaiból pedig tudjuk, hogy a délszláv hősi énekek népi recitátorainak gyakran *kazivač* volt a neve, ami szintén „mondót” jelent, tevékenységüket pedig a *kazivati* igével jelölték.¹¹ S nem *Szlovo o polku Igoreve* az Igor-ének is? Vajon csupán véletlen egyezések ezek, vagy pedig van valami összefüggés a XIII. századi nyugati jokulátor-költészet és a magyar—orosz—délszláv „énekmondás” között? Azt hisszük, a kérdésre igennel kell felelnünk. A középkori magyar, illetve orosz énekmondás vizsgálata alapján hasonló következtetésre jutott el legutóbb Korompay Bertalan is: „Hogy ezek a szkomorohok valamiképpen a nyugati jokulátoroknak, jongleuröknek felelnek meg, az nem igen lehet kétséges. Ide mutat különösen az, hogy a XIII. században helléneknek, a XIV. században latinoknak mondják őket egyházi iratok. Ruházkodásuk egyezik egyes nyugati kollégáik ruházatával.”¹² Černý kutatásai, Murko adatai mindezt még inkább alátámasztják.

Az itt érintett problematika szellemében tárgyalja Černý könyvének ötödik fejezetében a népi alkotótehetség, népi ízlés szerepét a középkor irodalmában. Tárgyalásának első pontja: népdalok elemei az udvari lírában. A második pont: a jokulátorok aktív alkotómunkája. A harmadik: népi hatás a hősköltészetben, elbeszélő műfajokban, színjátszásban.

Az udvari-lovagi lírát igen helyesen az arab (közélebről spanyol-arab) költészetből származtatja Černý. Ez ma már általánosan elfogadott álláspont: ellene csak szórványosan tiltakoznak, s ezek a tiltakozások rendszerint híjával vannak az igazi bizonyítékoknak. Az

¹¹ Murko i. m. 59.

¹² Korompay Bertalan, A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában. Filológiai Közöny, 1955, I, 332.

„arab elmélet” teljességgel meggyőző, tekintettel az élénk délfrancia—spanyol kapcsolatokra is, valamint arra a nagy szerepre, amelyet az arab gondolkodás a középkori szellemi élet egyéb területein is játszott. Az is igaz azonban, hogy az arab eredetű motívumok, helyzetek, költői fikciók mellett a népköltészet hatása sem lebecsülendő tényező. „A táncdalok, ünnepi szertartások ősi énekei . . . a mimizált táncjátékok kórusai” nélkül Kardos Tibor jól megalapozott véleménye szerint elképzelhetetlen lett volna „a középkorban, az éloszavú költészet korában”¹³ a „magasabb líra” kibontakozása. Ebben az irányban haladnak újabban a germanista Theodor Frings kutatásai is, aki egyik igen figyelemre méltó dolgozatában a provençal trubadurok és a német Minnesängerek költészetét az európai, sőt eurázsiai népköltészet (Portugáliától a szerbeknél és oroszoknál át a régi Kínáig!) hátterén tárgyalja.¹⁴

Táncdalokban, a májusi és tavaszi ünnepek énekeiben, játékaiban látja Černý is a középkori líra egyik főforrását, tartalmi és formai tekintetben egyaránt (106—111. l.). Utal arra, hogy a „májusi ünnep” megvolt románoknál, germánoknál, szlávoknál — hozzátehetnők: magyaroknál! — és hogy Morvaországban napjainkig él ez a szokás. Népi eredetűek, népies hangvételűek a román népek középkori lírájának olyan műfajai is, mint az „asszonyok énekei”. Óvatosságot ajánl viszont Černý az olyan lírai műfajok vizsgálatánál, mint a hajnali dal, a pasztorelli és a „vita”. A hajnali daloknál nem lehetetlen a népi hatás. Római nyelvrőlretről ugyan nincs erre közvetlen bizonyítékunk, van azonban két szép *ceah* hajnali dal a XIV. századból, ahol a szabad természetben együtt levő szerelmesek már nem „udvari emberek”, habár a trubadúr-líra egyes motívumai (így például a „ragalmazók”) itt sem hiányoznak (123. l.). Délszláv példát — bár későbbi korból — is idézhetett volna, a *Ljubim me hočejo razločiti* (Kedvesemtől el akarnak választani) című népdalt.¹⁵ A bevezető strófák kétségtelenül teszik, hogy a hajnali dalok népies változatához hasonló költeménnyel állunk szemben:

Kaj te tebi ptica,
Bela golubica,
Kaj tak prebleduje
Ti rumeno lice?

Mi van veled, madár,
fehér galamb,
miért fehéredik el úgy
a te piros orcád?

Kaj ne b' prebledvalo
Mi rumeno lice:
Ki me drugi čejo
Z ljubim razločiti.

Miért ne fehérednék el
az én piros orcám,
ha mások el akarnak
választani kedvesemtől.

Če bodo mene drugi
Z ljubim razločiti,
Žalosno bo moje
Na svetu življenje.

Ha mások el fognak
kedvesemtől választani,
siralmas lesz az én
életem a földön.

A pasztorellekben, általában az úgynevezett „Niedere Minne” verseiben, amelyekben a lovagi költő (például a német Walther von der Vogelweide) a „nép leányainál” keres szerelmet, tudatos *műköltészetet* lát Černý, az „udvari líra” témakörének szándékos és igényes bővítését. Ugyanez áll egy Neithart von Reuenthal „paraszténekeire”. Műköltői jellegű és eredetű a „vita” is, a provençal *tenso*, francia *débat*, olasz *contrasto*. E műfaj méltán híres alkotását, Cielo d'Alcamo versét szerinte Il. Frigyes császár szabadgondolkodó környezetének ideológiai hatása magyarázza. (126—127. l.) Az udvari líra minden ágát átjárja viszont a népi versformák, strófaszervezetek hatása. Černý szerint végső fokon még a *sonett* is népi eredetű: az olasz *strambotto* megkettőzéséből alakul ki. (134. l.)

Ebben az összefüggésben is felmerül újra a jokulátor-kérdés, hiszen az „udvari líra” előadói, terjesztői, sőt írói sorában is szerepeltek. Érinti azt a kérdést: hogyan váltak a jokulátorok maguk epikai hősökké, s itt az orosz bylinák, a Niebelung-ének és a Gudrun-eposz énekes-alakjaira utal. Különben is — állapítja meg Černý — a hősköltészet, a *chanson de geste* volt az a műfaj, amelyet a középkori ember a legszívesebben hallott a jokulátoroktól, s ezeknek az énekeknek előadását az Egyház sem üldözte, sőt inkább pártfogolta. (143. l.) Hogy lehet azonban — teszi fel a kérdést —, hogy ezek a mégis csak feudális eredetű *chanson*.

¹³ Kardos, Középkori kultúra, 7—8.

¹⁴ Theodor Frings, Minnesinger und Troubadours. Berlin, 1949.

¹⁵ Vö. Antologija narodne poezije. Izdaje Ministarstvo narodne prosvete, odeljenje za nacionalnosti. Bp. 1955, 49—50.

hősök annyira népszerűvé váltak a középkori társadalom „alsóbb” rétegeiben is? Azért, mert az énekek *kollektív* és *anoním* alkotások voltak: szájról szájra, nemzedékről nemzedékre terjedtek, s a népi fantázia a számára kedves vonásokat domborította ki a hősök egyéniségében. Černý itt *tudatosan* visszatér Herder és a romantika elméleteihez a népi eposz keletkezéséről: elveti Bédier tanítását s inkább Menéndez y Pidal nézeteihez csatlakozik. (146—147. l.) Nem egyedülálló és nem is helytelen eljárás ez: hasonlólt ajánl említett tanulmányában a középkori líra eredetkutatása területén Theodor Frings is.¹⁶ A romantika tudósai sok mindent világosabban láttak, mint az 1900 körüli kor hiperkritikus pozitivistái filológusai!

Tételeit a nagy spanyol hősi ének, a *Cantar de mio Cid* példáján illusztrálja Černý. Az eposz hőse a XI. század végén halt meg, a költemény, valószínűleg jokulátor-szerző műve, a XII. század közepén keletkezett. Biztosra vehető azonban, hogy a „valóságos” Don Rodrigo Diaz és a *Cantar*-megénekelte „El Campeador” közt vannak *irodalmi láncszemek* is. Sok mozzanattal arra vall, hogy a Cid egyes hőstetteiről *azon nyomban* énekek keletkeztek, s ezek szájhagyomány útján jutottak el az 1150-es évek jokulátor-költőjéhez. Az áthagyományozódás útján nyerte el Don Rodrigo alakja azokat a fantasztikus és „romantikus” vonásokat, amelyek a *Cantar* hőseit jellemzik. Ekkor lett a Cidből a nép vágyainak, elgondolásainak megtestesítője is. A *Cantar de mio Cid* hőse már nem gőgös spanyol grand, hanem egyszerű nemesember, aki a nép közt él, a ki a néppel együtt harcol, akinek két szép lányát gonosz főurak házasság ígéréstével megbecsületesítik, s akit Alfons király igazságtalan büntetése sújt, aki azonban mégis hűséges uralkodójához, megszerzi számára Valenciát, s végül családi becsületében is kárpótlást nyer. A Cid azért népi hőssé vált, mert a *reconquista* hőseit látták benne, a hódító arabok elleni egyetemes nemzeti harc képviselőjét, azét a harcét, amely a lovagnak vitézi kalandot, a klérusnak a kereszténység diadalát jelentette, a polgárnak és parasztnak viszont új földet, új letelepülési és gazdasági lehetőségeket, új privilégiumokat. Amíg a *reconquista* tartott, a Cid alakja sem vesztett időszerezéséből. A XV. század végén azonban már annyi szövege, annyi változata és feldolgozási formája volt Don Rodrigo hőstetteinek, hogy alakja — amíg Spanyolország Spanyolország lesz — eltörölhetetlenül beleíródott a spanyol nemzet, sőt Európa irodalmába. (145—152. l.)

A feudális eredetű eposzi hős ilyenén való „demokratizálódásának” egyéb világirodalmi példáira is utal Černý professor: a német középkor Dietrich von Bern-jére, az angol Robin Hoodra, az orosz Ilja Muromecre. Mi még hozzátennők a szerb Kraljević Marko és a magyar Toldi Miklós vagy Szent László nevét.

A Cid-eposz esetében érdekes a *versforma* kérdése is, a korabeli és a későbbi kritikusok által sokat emlegetett *verstaní desigualdad*. Nos, a cseh tudós szerint az a „szabálytalan”, az udvari költészet formái csiszoltságától idegen verselés *népi eredetű*, a hangsúlyon és ritmuson alapuló, de a szótagszámmal nem mindig törődő versforma. Itt is Menéndez y Pidal véleményét fogadjuk el, aki szerint ez a forma volt a román népek egyik ősi formája, és a spanyol irodalom jobban megőrizte, mint a francia. Van azonban érdekes ólasi párhuzam is: Szent Ferenc híres *Naphimnusza*. (152—154. l.) Mi magunk megint a szerb-horvát és a magyar költészetre szeretnénk utalni: a délszláv *bugarštica* a maga látszólag szintén „szabálytalan” soraival éppúgy az ősi népi ritmikát képviseli, szemben az újabb, szabályosabb tízszótagos *deseteracnik*a, a spanyol *cantar*-vers, a Černý által szintén idesorolt germán *Langzeile*, a délszláv *bugarštica* rokona-e formai szempontból az *Idvezléggy kegyelmes Szent László király*, a *Szabács viadala*, sőt még Tinódi és Zrínyi „szabálytalan” verselése is?

Érdekes probléma a *Cantar de mio Cid* egyes motívumainak továbbélése a spanyol krónika-irodalomban. A spanyol hősi epika erősen *realista* jellegű. Persze, Černý helyesen jegyzi meg más helyütt (95. l.), hogy a „realizmus” nem zárta ki a hívő középkori ember számára a csodák létezését, művészi felhasználását sem. (Ilyen értelemben beszél nálunk is előadásaiban Brisits Frigyes a középkor „naív realizmusáról”.) Mégis, olvasók és hallgatók annyira *valóságnak* érezték a Cid-mondát, hogy a *cantares* számos motívuma belekerült a spanyol krónikákba, hogy a jokulátorok énekeit „történeti forrásként” használták. (148—149. l.) Megint a régi magyar irodalomra kell gondolnunk, Anonymusra, aki „mereven elhatárolja magát tőlük, de követi a jokulátorokat”¹⁸ (Korompay Bertalan), vagy Szent László

¹⁶ Frings, Minnesinger und Troubadours, 14.

¹⁷ Magyar fordítása (Weöres Sándor): Világirodalmi antológia, II. kötet (szerk. ifj. Horváth János és Kardos Tibor), 2. kiadás, Bp. 1955, 898—899.

¹⁸ Korompay, A jokulátor-kérdés, I, 327—328.

a „magyar Cid” mondakörére, amely — amint Kardos Tibor utalt rá — jórészt epikus költemények nyomán került be a *Gesta Ungarorum* latin prózai szövegébe.¹⁹ Még a László-mondakör klasszikus irodalmi elemei sem mondanak ennek ellent, hiszen Curtius — akinek könyvét Černý sajnos nem ismeri! — figyelmeztetett rá, hogy a Cid-eposzban sem hiányzanak az olyan klasszikus-humanista motívumok, mint például a *locus amoenus* antik eredetű toposza.²⁰

A XI—XIV. század jokulátor-poézisének két fontos ága a *narratív költészet* és a *világi színjátszás*. Az elsőhöz tartoznak a különféle verses elbeszélések, fabliauk, vallásos legendák, de szatirikus művek is, valamint olyan alkotások, mint a világhíres *Róka regénye*. Ezek a műfajok kétségtelenül alkalmasak a társadalmi kritika megszólaltatására is, az pedig szintén kétségtelen, hogy előadók a jokulátorok, hallgatói jórészt parasztok és polgárok. Černý mégis óvatosságot ajánl, és arra figyelmeztet, hogy nem szabad mindenütt feltétlenül a lázadás és bírálat hangját keresnünk, mert a jokulátorok szatirikus kis történeteikkel is gyakran csak *szórakoztatni* akartak, s ami „társadalomkritikának” látszik, az nem egyszer megtörtént események vagy vándormotívumok yersbefoglalása, esetleg csipkelődő mulattatás. (161—163. l.)

A jokulátor-színjátszás tárgyalásánál szerzőnk megint utal az ősi népi játékokra, a tavaszi ünnepekre és az év folyásához igazodó más népi szertartások hagyományaira, s hozzáteszi: ezeknek a szertartásoknak, ünnepeknek természetadta „rendezői”, nem egyszer „szövegírói” voltak a jokulátorok. (168. l.) Jokulátor-monológokból és párbeszédéből alakult ki a *farce* (cseh *fraška*) műfaja, s ebből a körből való a régi francia irodalom bájos alkotása, az *Aucassin et Nicolette* is. Valószínűleg dramatizálva adták elő. Az is természetes aztán, hogy a jokulátorok az egyházi színjátszásba is behatoltak. Ennek a problémának sajnos csak néhány mondatot szán Černý, s nem idézi Robert Stumpfl érdekes könyvét,²¹ azt a könyvet, amely ugyan nem volt mentes a hitleri korszak nacionalista túlzásaitól és erőltetett Észak-imádatától, amely azonban mégis sok értékes adatot hozott felszínre nemcsak a germán, hanem a szláv világból is a középkori színjátszás népi gyökereiről.

Hogyan tükröződik a nép élete a középkor költészetében? Ennek a kérdésnek szenteli szerzőnk könyvének hatodik fejezetét. Mindenekelőtt a parasztsors, paraszti élet tükröződésével foglalkozik. Ez ugyan sokszor az „udvari karrikatúra” jellegét veszi fel, vagy pedig a „félelmetes paraszt” ábrázolásába torkollik (Aucassin találkozása egy paraszttal az erdőben!), akadnak azonban a jobbággyokkal szimpatizáló megnyilatkozások is, mint Étienne de Fougères rennesi püspök figyelmeztető sorai a földesurakhoz. (179. l.) Igaz, az ilyen parasztbarát nyilatkozatok többnyire az általános keresztény moralizálás talaján mozognak, néha mégis igen érdekesek és tanulságosak. Černý idézi és elemzi (182—190. l.) az anglo-normann Robert Wace normandiai verses krónikájából a 996. évi nagy parasztfelkelés leírását, ahol a klerikus költő ugyan indokoltnak tartja a felkelés leverését, mégsem hallgatja el kritikáját azokkal a kegyetlen módszerekkel szemben, amelyekkel Raoul d'Evreux a megtorlást végezte. Persze, vannak kimondott parasztellenes hangok is, akár a finnyás udvari költők (Robert de Blois), akár a moralizálgató klerikusok (Gautier de Coincy) tollából: utóbbiaknál egyébként már a népi antiklerikalizmus is a szemrehányások tárgyai közt szerepel! (195. l.)

A parasztábrázolás illetően való „pozitív” és „negatív” aspektusai mellett aztán széles vágányokon fut a konvencionális parasztábrázolás: a *hű jobbágy* képe, amely irodalmilag legszebben Hartmann von Aue *Szegény Henrikjében* és a vele rokon tárgyú középkori orosz *Péter és Fevronija* legendában szólal meg (Lihacsov egyébként a *Trisztán*-mondával rokonítja az orosz legendát!²²), a *buta paraszt*, akin a XIII. században már nemcsak a nemesek, hanem az „udvariság” formalizmusát átvevő polgárok is mulatnak, végül pedig a *pasztorális paraszt*, értelmes idillek hőse (vagy még inkább hősnője), a maga „természetességében” és „romlatlanságában”. Černý érdekesen mutatja meg, hogyan él tovább ez a pásztori parasztkép Petrarca közvetítésével a reneszánsz, barokk és rokokó költőinél és művészeinél, s hogyan lesz ihletője még a rousseauizmusnak és herderizmusnak — sőt, tehetnők hozzá, a XIX—XX. századi „népi romantikának” is.

Megjelenik aztán a középkori irodalomban a *városi proletár*, még pedig ott, ahol, mint Északkelet-Franciaországban és Flandriában már a XII. és XIII. század fejlett iparral (textilipar) állunk szemben. Chrétien de Troyes, csiszolt udvari regények finomtollú költője az első

¹⁹ Kardos, Középkori kultúra, 100—101.

²⁰ Ernst Robert Curtius, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern, 1948, 206—207!

²¹ Robert Stumpfl, Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas. Berlin, 1936.

²² Lichačev, Stilsysteme der Menschendarstellung, 692—693.

nagy író, aki meglátja ezt a problémát (205—207. l.), s aki — ha nem is világos öntudattal — már rokonszenvet érez a kizsákmányolt proletárok iránt. *Yvain*-eposzában olvasható a híres részlet, a szövölányok panasza, ²³ amelyben Henrik Becker szerint is „die ersten Proletarier Europas” jelennek meg, s amelyet Hartmann von Aue, Chrétien német átdolgozója is beleillesztett a maga *Iwein*jébe.²⁴

Proletárnyomorúság a jokulátorok sorsa is, főleg a XIII. században, amely ugyan a „jokulátorok virágkora”, amelyben azonban éppen nagy számuk miatt sokszor csak nehezen tudnak érvényesülni. (211. l.) Mégis, a jokulátorok — akiktől, Černý helyes megállapítása szerint, szinte elválaszthatatlanok a *goliardok*, a lezüllött vagy vágáns klerikusok — inkább csak afféle „cafatproletáriátust” alkotnak, deklasszáltak gyűlekezetét, amely réteg nem jut el a forradalmiságig, csupán a cinizmusig, nihilizmusig. (229. l.) A „három legnagyobb jokulátor”, a francia Rutebeuf, az olasz Cecco Angiolieri, a spanyol Juan Ruiz de Hita költészete erre a legjobb példa. (247. l.) Černý azt is jól tudja, amire nálunk már Eckhardt Sándor is utalt,²⁵ hogy a középkori énekmondók gyakran *közönségük mulattatására* találják ki egyéni keserveiket, nyomorúságos életüket. Mégis, főleg Rutebeuf versei igazi emberi dokumentumok s értékes művészi alkotások. (Kár, hogy ez a nagy francia költő a *Világirodalmi Antológiában* csak egy rövid szemelvénnel szerepel! Juan Ruiz is többet érdemelt volna!)

A szegénység problémáját a XII. és XIII. század költői általában még a fennálló feudális rend keretén belül akarják megoldani. Černý többször említi, hogy a látszólagos kritika is rendesen megreked a moralizálásban, a rezignációban, vagy esetleg az „egyetemes mulandóság” emlegetésében (még a *Trionfo della Morte* Petrarcája is!). Ugyanez vonatkozik a *ferencességre*. A XIII. századnak ezt a nagy vallási, társadalmi, szellemi mozgalmát igen szépen mutatja be Černý. (236—244. l.) Nem tartozik azok közé, akik „demagógiával” vádolják Assisi Szent Ferencet és első követőit. Rámutat a rendalapítónak és tanítványainak nemes, önzetlen egyéniségére, rámutat arra is, mint táplálkozik mozgalmuk a kor nagy áramlataiból, mint érvényesül náluk a fennálló egyházi állapotok kritikája is. A cseh tudós is oda konkludál, mint nálunk Sallay Géza: „Ferenc vallásos eszméit természetesen még hosszú út választja el a sokkal erőteljesebben fejlett európai polgárság későbbi reformációjától, de bizonyos értelemben reformáció volt ez is, a korai comunális polgárság reformációja.”²⁶

A ferencesek az önként vállalt tökéletes szegénységben látják a megoldást, a jokulátorok a nihilizmusba menekülnek. Akad azonban egy költő a XIII. században, aki felveti a feudális rendszer *megváltoztathatóságának* gondolatát. Ez Jean de Meung, a *Rózsa regényének* folytatója és befejezője. Neki, a „középkor Voltairejének” szenteli szerzőnk könyvének hetedik és utolsó fejezetét.

Jean de Meung a városi polgárság képviselője, a skolasztikus Sorbonne neveltje (itt sajátítja el enciklopédikus jellegű tudását, amelyből már a humanista elemek sem hiányoznak!) és szemtanúja a francia monarchia fölemelkedésének. Ez a monarchia, amint köztudomású, támogatja a polgárságot, s végül, Szép Fülöp korában, felveszi és győzelemre viszi a Hohenstaufoktól elvesztett harcot a pápai egyeduradalom ellen. (Nem érdektelen azt sem megjegyeznünk, hogy ennek a harcnak a *király oldalán* álló magyar részvevője is van: Magyarországi Sándor mester, a Sorbonne professora!)²⁷ Mire Jean de Meung meghal, már kialakult a világi jellegű, a polgárságra támaszkodó francia monarchia. Az író tehát a kor sodrában áll, és olyan gondolatoknak lesz kifejezője, amelyek egészen a felvilágosodásig továbbélnek. Innen a *Rózsa regényének* óriási népszerűsége Franciaországban és Franciaországon kívül, kéziratának hatalmas száma, újabb és újabb nyomtatott kiadásai a reneszánsz idején. Még a XVI. században is a francia családok házi olvasmányai közé tartozik, 1621-ben pedig Étienne Pasquier Dante mellé állítja! (261—263. l.) Ez a vélemény ugyan túlzás, mégis kétségtelen, hogy Jean de Meung a skolasztikus „tudálékosság” és enciklopédizmus lepleiben igen merész gondolatokat szövegezett meg: a feudális rendszer „természetes” eredete, általában a Természet és a természetesség averroista ihletésű dicsőítése, az emberek egyenlősége, a lélek nemességén alapuló „igazi nemesség” magasztalása, (*Noblesse vient de bon courage*), szemben a feudalizmusnak származáson alapuló nemesség-fogalmával. Černý szépen mutatja meg Jean de Meung helyét a XIII. század társadalmi mozgalmában, politikai és szellemi áramlataiban. Legfeljebb csak azt hiányolhatjuk, hogy nem utal az „igazi nemesség” gondolatának *irodalmi*

²³ Magyar fordítása (Végh György): Világirod. Antológia, II. köt., 2. kiad., 186.

²⁴ Henrik Becker, Bausteine zur deutschen Literaturgeschichte. Halle, 1957, 106.

²⁵ Eckhardt Sándor, A francia szellem. Bp. 1938, 189.

²⁶ Sallay Géza, Eretnekmozgalmak és az olasz polgárság vallásos krízise a Trecento végéig. — Renaissance-tanulmányok, szerk. Kardos Tibor, Bp. 1957, 27.

²⁷ Vö. Gábel Asztrik, Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára. Kny. az Archivum Philologicum (EPHK) 1941. évfolyamából.

gyökereire is, arra, hogy itt egy antik eredetű, már Euripides, Aristoteles, Juvenalis, Boëthius és más szerzők műveiben megjelenő toposz aktualizált újjáélesztéséről van szó, természetesen a korszerű társadalmi mondanivaló szolgálatában.²⁸ Nagyon helyes viszont, amint megmutatja Jean de Meung eszméinek továbbgyűrűzését, olyan művekben, mint a már említett *Róka regényében* vagy az olasz *dolce stil nuovo* költőinél, Dantenél, Guinizellinél.

Megelégedéssel tesszük le a cseh tudós könyvét. Hatalmas anyagot dolgozott fel, imponáló tudással és biztos kézzel, a források és az eddigi kutatások széleskörű ismeretével. Bár anyagát túlnyomórészt a román irodalmakból veszi, haszonnal olvashatja a középkor minden kutatója, így — amint utalásainkból már kitetszhetett — a magyar és szláv irodalmi élet kutatója is. Befejezésül megismételjük kívánságunkat: jó volna, ha ez a jeles munka mielőbb *magyarul* is megjelenhetnék! Addig is minél több filológusunknak ajánljuk tanulmányozását.

Adalékok az orosz hangtörténethez

A *k'*, *g'*, *ch'* hangok tükröződése a Batu kán rjazanyi hadjáratáról szóló ó-orosz elbeszélés helyesírásában

BOTOS IMRE

A *k'*, *g'*, *ch'* hangok az orosz nyelvben — ha a kölcsönszavak útján való bekerülést nem számítjuk — két fő folyamat eredményeképpen jelentek meg: az egyik fonetikai folyamat, spontán hangfejlődés: az eredeti *ky*, *gy*, *chy* hangkapcsolatokból *k'i*, *g'i*, *ch'i* hangkapcsolatok lesznek; a másik folyamat morfológiai: a szótövek¹ kiegyenlítődéseként folyamata, melynek során a szótővégi *k*, *g*, *ch* hangok analógia folytán kiszorítják a palatalizáció — elsősorban a második palatalizáció — eredményeképpen létrejött hangokat.

A kérdés irodalmának ismertetése nem lehet e rövid cikk feladata, és mivel a cikk egyik célja az, hogy egyetemi orosz tőteneti nyelvtanoktatásunknak e kérdésben segítséget nyújtson, elgondónekm tartom, ha itt röviden csak az oktatás szempontjából legfontosabb kialakult nézetekre utalok.

A *ky* > *k'i* stb. hangfejlődés idejére vonatkozóan A. I. SZOBOLÉVSZKIJ a következőket mondja: «Начало этого явления (если мы оставимъ въ сторонѣ фуники Святославова Сб. 1073 г., л. 231 об.) въ южно-русскихъ говорахъ относится по меньшей мѣрѣ къ первой половинѣ XII вѣка. Мы находимъ въ Юрьевскомъ Ев. ок. 1120 г.: *киихъ* 2 об., *великии* 173; въ Галицкомъ Ев. 1144 г.: *птицямъ небесьскимъ* 77; въ Добриловомъ Ев. 1164 г.: *никии*, *въскисе*, *секира*... Изъ западно-русскихъ памятниковъ его имѣеть старшій — договоръ Смоленска съ Ригою 1229 г., гдѣ читается: *ризкии*, *латинескии*, *латинескимъ*, *княгини*, *лихи*...»²

Novgorodban a *ky* > *k'i* változás a XIII. század második felében jelentkezik, míg a közép-orosz nyelvemlékek (Ivan Kalita és más moszkvai nagyhercegek okiratai) csak a XIV. század első felétől kezdve mutatnak fel *ki*, *gi*, *hi* kapcsolatokat.³

A. I. Szobolevskij megjegyzi: «Должно замѣтить, что это смягченіе [*ky* > *k'i*. — B. I.] не было обязательнымъ, и потому мы долгое время замѣчаемъ въ памятникахъ колебаніе между *и* и *и*, т. е. рядомъ съ *ки*, *ги*, *хи* мы находимъ *ки*, *ги*, *хи*; такъ, мы читаемъ въ смоленской грамотѣ 1229 г.: *смольнескимъ*, *латинескимъ*, *Ригы*... Само собою разумѣется, нѣкоторая часть приведенныхъ данныхъ должна быть отнесена не на счетъ языка стараго времени, а на счетъ правописанія. Что до современнаго языка, то въ немъ еще находятся кое-какіе остатки старыхъ не смягчившихся гортанныхъ — формы въ родѣ отыскывать, отпихивать (рядомъ съ отыскивать и т. д.)...»⁴

I. A. BAUDOUIN DE COURTENAY, valamennyi szláv nyelv szempontjából vizsgálva a kérdést, megállapítja: „... die Kategorie sekundärer Verbindungen eines hinterlingualen Konsonanten mit einem palatalen Sonanten, umfasst vor allem die Fälle, wo entweder ein palataler Vokal sich phonetisch aus einem früheren nichtpalatalen Laute entwickelte, oder

²⁸ Curtius, Europäische Literatur, 186—187.

¹ A „szótő” terminust az orosz „основа” megfelelőjeként használok, míg a „тѣ” terminust a „корень” megfelelőjeként.

² A. И. Соболевскій, Лекціи по исторіи русскаго языка. Изд. 2-ое, С.-Петербургъ 1891, 114—5.

³ L. uo., 115.

⁴ Uo., 115—6.

wo auf dem Wege einer morphologischen Assimilation ('Analogie') die Palatalität als ein psychisch bedingter Bestandteil des hinterlingualen Konsonanten auftrat."⁵

A Baudouin de Courtenay által felsorolt esetek közül az orosz nyelvben a tövek kiegyenlítődesi folyamatára vonatkoznak a következők:

„Russische Dative und Locative Sing. in der Art von *ruké* ..., *noğé* ..., *snohé* ... anstatt der früheren *rucé*, *nozé*, *snozé* ...;

russische Adjectiva possessiva (meistenteils als Nomina propria fungierend) *súkin* ..., *sobákin* ..., *Toptygin* ..., *Blohin* ..., anstatt der früheren *súčin*, *sobáčin*, *Toptyžin*, *Blošin* ...;

russische volkstümliche Präsientia *pekóš* ..., *pekót* ..., *stéregóš* ..., *stéregót* ... für die 'normalen' *pečóš* *pečót* ..., *stérezóš* *stérezót* ..."⁶

N. TRUBECKOJ a *ky > k'i* változást tekinti annak a folyamatnak, amelynek eredményeképpen a *k'*, *g'*, *ch'* hangok az orosz hangrendszerben megjelentek („... durch den Wandel *ky > k'i* wurden neue Laute (*k*, *g*, *γ*, *š*) in das Lautsystem eingeführt ..."). Ez a változás készítette elő a talajt a későbbi általános analógiás folyamat (*rucé* helyett *ruké*) számára. „Man darf die Tragweite des Wandels *ky > k'i* und seine Bedeutung für die weitere Sprachentwicklung überhaupt nicht unterschätzen. Erst nachdem die palatalen *k*, *g*, *š* durch diesen Wandel in das Lautsystem eingeführt waren, wurden solche Neubildungen wie grr. *ruke*, *noğé*, *snoché*, *v domiké*, Imperat. *peki*, *pomogi*, Präs. grr. *ткѣтъ*, wßr. *пекѣш* usw. möglich. Die Denkmäler zeigen, daß solche Neubildungen erst im 14. Jahrh. (also nach dem Wandel *ky > k'i*) einigermaßen allgemeingebäuchlich wurden."⁸

J. P. JAKUBINSZKIJ szerint a *k'*, *g'*, *ch'* hangok elterjedési köre a XI—XII. században még nagyon korlátozott volt: „... вместо *сѣѣ* (из *скѣ*) вероятно, по аналогии к другим формам, где сохранялось *ск*, появились *скѣ*; ср. такие написания в памятниках XI—XII вв., как *воскѣ* вместо *восѣѣ* (по аналогии к *воскѣ*); *пиньскѣ* ...; *оѣскѣ* ...; *пашѣ* ... Аналогического происхождения и *Дѣмькѣ* вместо *Дѣмьѣѣ* — от имени *Дѣмька* (Миня, 1095 г.)"⁹

Ez analógiás alakok mellett Jakubinszkij megemlíti a *k'*, *g'*, *ch'* hangok ugyanilyen korai megjelenésének másik útját: a kölcsönszavakkal való bekerülést. Ide tartozik a kölcsönszavak ragozása is: *архистратиге* (Миня, 1095; vocativus). A *k'*, *g'*, *ch'* széleskörű elterjedése azonban csak a *ky > k'i*, *gy > g'i*, *chy > ch'i* hangfejlődéssel következett be, amely a déli nyelvjárásokban a XII., az északiakban a XIII—XIV. században ment végbe. Az ily módon elterjedt *k'*, *g'*, *ch'* hangok alapot adtak a *рукѣ* (*руѣѣ* helyett) féle analógiás formák széleskörű elterjedésére.¹⁰

P. J. CSERNIH — bizonyos fenntartásokkal — hivatkozik B. M. LJAPUNOVNAK arra a feltételezésére, hogy egyes északi nyelvjárásokban a második palatalizáció — legalábbis a névragozásban — nem ment következetesen végbe.

A *ky > k'i* stb. hangfejlődés okát Csernih abban látja, hogy az *y* előtt a mássalhangzók labializációja minimális volt, s korán eltűnt. Ennek következtében az ilyen helyzetben álló *k*, *g*, *ch* artikulációja előbbre került, e hangok mediopalatálisá váltak, minek következtében az *y* artikulációja is előbbre került: *y > i*. Ez *i* előtt a mediopalatális *k*, *g*, *ch* meglágyult.¹¹

⁵ J. Baudouin de Courtenay, Einiges über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung (Dispalatalisation). Indogermanische Forschungen, 4. Bd., Strassburg 1894, 51.

⁶ Uo.

⁷ L. N. Trubetzkoy, Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit, Zeitschrift für slavische Philologie I (1925): 316. — Ehhez a megállapításhoz Trubeckoj hozzáfűzi: „Im 11. und in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts scheint *k* nur in der Lautverbindung *sč* vor *ě* bestanden zu haben: вѣчѣскѣ, женьскѣ Sborn. Svjatosl. 1073 und andere ähnliche Formen. Das auch in morphologischer Hinsicht alleinstehende слово своему Дѣмькѣ in der Novg. Menäe 1096 ist rätselhaft, um so mehr als der Name Дѣмько sonst nirgends vorkommt. Ist das nicht ein Schreibfehler?“ (Uo., lábjegyzet.) — Ez utóbbihoz meg kell jegyeznünk, hogy az 1095—1097. évi novgorodi menaeák lapszélre írt feljegyzéseiben nemcsak a дѣмькѣ alak (Окт., 127) de a дѣмька alanyeset (Сент., 176) is szerepel.

⁸ Uo. — A *ky > k'i* változás más szláv nyelvekben is végbement: „wir finden ihn [den Wandel *ky > k'i*, *gy > g'i* — B. I.] in den «lechischen» Sprachen und im Sorbischen“ (uo., 308).

⁹ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка. Москва 1953, 153—154.

¹⁰ L. uo., 154.

¹¹ Л. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка. Москва 1952, 127—8. E kérdéshez l. még uo., 160—161.

P. SZ. KUZNYECOV a XI. századi *ѡмѡкѣ* alakban már a szótő-kiegyenlítődesi tendencia megnyilvánulását látja.¹²

A második palatalizáció eredményeként fennálló szótővégi *k/c, g/z, ch/s* váltakozások analógiás kiküszöbölése nem egy időben megy végbe. A *k/c* váltakozás kiküszöbölése, amelynek szórványos példáival már a XI. századtól kezdve, tömeges adataival pedig a XIV. századi nyelvemlékekben találkozunk, a XVI. század elejéig lezárul, és ez idő után *k/c* váltakozás már csak archaikus formákban és megmerevedett formulákban, valamint egyházi szláv szövegekben fordul elő. A *g/z* váltakozás kiküszöbölése viszont jóval később kezdődik és később is zárul le. A *g/z* váltakozás a XVI. század egész folyamán még eleven nyelvi jelenség. Ennek az időbeli eltolódásnak érdekes, de nem eléggé meggyőző magyarázatát találjuk A. ISZACSENKÓNÁL. Szerinte a *k/c* váltakozás kiküszöbölését a főok, a szótővek kiegyenlítődesi-nek tendenciája mellett tettette a *c* hang általános megkeményedésének folyamata is: kemény mássalhangzó ugyanis nem állhatott a *-ě* (locativusi, ill. dativusi flexió) előtt. A *g/z* váltakozás kiküszöbölésénél viszont ilyen siettető tényező nem játszott közre, mivel a *z* hang természetében semmiféle változás nem következett be: ez a fonéma továbbra is rendelkezett lágy variánssal.

„Wir wissen . . . , daß die Erhärtung des *ŷ* im XIV. Jhdt. einsetzte (языцы im Kiever Psalter vom J. 1397) und zur gleichen Zeit schwinden die Formen auf *-ŷt*. Die Gutturale *k, g, x* waren aber bereits im XII. Jhdt. vor *i* weich geworden und konnten nunmehr auch vor einem anderen «erweichenden» Vokal, nämlich *ě* stehen. Daher wurde bei den auf *k* auslautenden Stämmen die Morphemunifizierung schon zur Zeit der Erhärtung des *c* vorgenommen. Bei *g*, das im grammatischen Wechsel mit *z* stand, lag die Sache anders. Das Phonem *z* konnte in den genannten Kasus [Dat. und Loc. Sg. der *a*-Stämme; Loc. Sg. und Plur. der *o*-Stämme, — B. I.] erweicht sein (*dorožě*), so daß kein direkter Anlass zu seiner Beseitigung vorlag. Erst dann, als der grammatische Wechsel *g/z* als einziger im morphonologischen System des Russischen geblieben war, wurde auch hier die Morphemvereinheitlichung vollzogen.“¹³

Az egész folyamat tehát a következő sorrendben képzelhető el:

1. A *k', g', ch'* hangok megjelenése jövevényszóokban és azok ragozott alakjába (пакхъ stb.). Szórványos analógiás jelenségek (-скѣ).
2. *ky > k'i* hangfejlődés.
3. Széleskörű analógiás folyamat (*ruke* stb.).

A jelen cikk keretében néhány statisztikai adatot szándéksom nyújtani a *Batu kán rjazanyi hadjáratáról* szóló elbeszélés helyesírása alapján.

Az említett elbeszélés (*Повесть о разорении Рязани Батыем*, vagy más néven *Повесть о приходе Батыя на Рязань*, illetve *Повесть о нашествии Батыя на Рязань*)¹⁴ mely az 1237. évi rjazanyi eseményeket írja le, a XIII. vagy a XIV. században keletkezett, és késői másolatokban maradt fenn (krónikákban és gyűjteményekben). D. SZ. ЛИНАСОВ tanulmánya, továbbá Sz. P. ОБНОРСКИЈ és Sz. G. БАРИУДАРОВ nyelvtörténeti olvasókönyve

¹² Л. П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка. Морфология. Москва 1953, 124—5.

¹³ Alexander Issatschenko, Der grammatische Wechsel *k/c, g/z* im Russischen. Slavia XIV (Praha 1936—7): 44.

Iszacsenko érvelését nem könnyű elfogadni, hiszen a *c* hang, csakúgy, mint a jóval előbb depalatalizálódott *š, ž* hangok, eredetileg kizárólag — s még később is nagyrészt — palatális magánhangzók előtt állt, s így a *руцѣ*-féle formáknak kemény *c*-vel való ejtése semmiképp sem okozhatott nagyobb nehézséget, mint, teszem azt, a *цѣна* szó hasonló ejtése. (A *c* utáni magánhangzó természetesen nyíltabbá vált.) A belorusz *руцѣ*-féle formák kemény *c*-je is kétségesé teszi Iszacsenko érvelésének helyességét.

¹⁴ A továbbiakban: rjazanyi elbeszélés.

az elbeszélés keletkezésének valószínű idejét a XIV. század első felére, ill. elejére helyezi.¹⁵ N. K. GUDZIJ azt tartja valószínűnek, hogy az elbeszélés röviddel a rjazanyi események után keletkezett.¹⁶

Az elbeszélés helyesírása a következő adatokat nyújtja a vizsgált kérdés szempontjából:¹⁷

Az elbeszélés szövegében:

кы, гы, хы írásmód	előfordulás száma	ки, ги, хи írásmód	előfordulás száma
кы	26	ки	52
гы	1	ги	31
хы	—	хи	3
	27		86

II. palatalizációs ц, з, с	előfordulás száma	Analógiás к, г, х	előfordulás száma
ц	15	к	(3)
з	4	г	—
с	—	х	—
	19		(3)

Az analógiás úton megjelenő *k* hang rovatában zárójelben szereplő 3-as szám a никъто névmásnak az elbeszélés szövegében háromszor előforduló никъ instrumentális alakjára utal (никъ^М брѣгома 240a, 252, 253a).

Ez alakok eredetére nézve két feltételezés lehetséges. Az egyik: az eredeti цѣмь alak helyébe kettős analógiás hatásra (къто, кого stb. és чимь) кымь forma lépett, amelyből кы > ки változással кимь, ill. ким(ъ) fejlődött. A másik lehetséges feltételezés: az előbb említett kettős analógiás hatásra mindjárt кимь lépett a цѣмь helyébe. Mivel кымь írásmód a nyelvmélekben előfordul, az első feltételezést tartom valószínűnek.¹⁸ Tekintve, hogy a

¹⁵ L. Д. С. Лихачев, Повести о Николе Заразском (тексты). Труды Отдела древнерусской литературы Института русской лит. АН СССР, VII. Москва—Ленинград 1949, 258; С. П. Обнорский и С. Г. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка, I² Москва 1952, 222. L. még Воинские повести древней Руси. Под ред. В. П. Адриановой—Перетц. Изд. АН СССР, Москва—Ленинград 1949, 1139—41.

¹⁶ L. Н. К. Гудзий, История древней русской литературы³, Москва 1945, 195. — Lehetséges, hogy a XIII. században az elbeszélés szájhagyományként élt a *druzsina*-ban.

¹⁷ Az adatokat a moszkvai Állami Lenin Könyvtárban őrzött XVI. századbeli másolat (Волоколамское собрание № 523) alapján állítottam össze, melynek mikrofilmjét a könyvtár szíves volt rendelkezésemre bocsátani. A rjazanyi elbeszélés szövegének a kézirat 238. oldala 15. sorától (ѣ пѣто. љ.ѣ.ѣ.ѣ. ѣ ѣторѣ... szóktól kezdve) a 258a oldal 19. soráig (... на ѣѣа его ѣчине шѣкиг) terjedő részét kell tekinteni. Nem dolgoztam fel a Nyikola Zаразскіj-ciklus többi elbeszélését, mivel a rjazanyi elbeszélést nyilvánvalóan utólagosan kapcsolták azokhoz. A rjazanyi elbeszéléstől elkülönítve dolgoztam fel az elbeszélést a Nyikola-ciklushoz fűző összekötő szöveget (a 237a oldal 5. sorától: ѣ лѣто. љ.ѣ.ѣ.ѣ ѣѣѣѣѣѣ... a 238. oldal 15. soráig: ... сама себе зарѣзи). Az ebből a szövegrészből származó adatokat „összekötő szöveg” megjelöléssel külön tüntetem fel, mivel ez a rész nyilvánvalóan későbbi eredetű, mint az elbeszélés szövege.

¹⁸ A második feltételezésre nézve l. pl. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, Москва 1952, 202. — Ha ez helytálló, akkor fel kell tennünk, hogy a кымь írásmód is *kim* ejtést takar: a *ki* hangkapcsolatot — függetlenül eredetétől — кы-nek írták, mechanikusan alkalmazva a hagyományos helyesírást. A кымь alakra vonatkozóan l. uo., továbbá Л. Я. Якубинский, История древнерусского языка, Москва 1953, 198.

jelen cikk a lágy *k'* hang megjelenése szempontjából vizsgálja a kérdést, a *никий* alakokat a *кы* helyébe lépő *ки* írásmód előfordulási számába is belevettem, a második palatalizációs *ц*-t felváltó *к* rovatában pedig csak zárójelben tüntetem fel.

Az „összekötő szöveg” adatai :

кы	—	ки	3
гы	—	ги	1
хы	—	хи	—

A II. palatalizáció szempontjából szóba jöhető alakok közül az összekötő szövegben egy fordul elő ; analógiás *k'*-val : *нӕ рѣкъ нӕ воронѣжи* 237a.

*

Az elbeszélés szövegében 26-szor előforduló *кы* írásmód adatai a következőképpen oszlanak meg :

melléknév	18	-ck- képzős	13	тӕтӕрскыи alakjai	10
				egyéb	3
		Egyéb (-k- képzős)	5	великыи alakjai	3
				egyéb	2
főnév	8	mind : полкы			
Összesen	26				

A *тӕтӕрскыи* melléknévnek a vizsgált kérdés szempontjából számba jövő alakjai az elbeszélés szövegében csak *кы*-vel írva fordulnak elő : *ки*-vel írott alakkal a nyelvemlékben nem találkozunk. Az előforduló szóalakok : *тӕтӕрскыӕ* (acc. plur. masc.) 247a, *тӕтӕрскыӕ* (ua.) 247a, *тӕтӕрскыӕ* 248, ugyanaz nominativusi funkcióban 248a, *тӕтӕрскыӕ* (ugyancsak nom. plur. masc. funkciójában) 243a, *и сметоша ӕко всь покы тӕтӕрскыӕ* 247, *тӕтӕрскыи* (instr. plur. masc.) 238a, *тӕтӕрскыи* (dat. plur. masc.) 243a, *тӕтӕрскыи* (ua.) 247a, *тӕтӕрскыӕ* (gen. sing. fem.) 244.

A *кы*-vel írott többi -ск-(ьск-)-képzős melléknévi alak : *сиѣническыи чѣи* (acc.) 245a, *пӕ члѣкъ войньскыи* 247a, *въ'ры хрѣтиѣнскыи* 248. Ezek közül a *сиѣническыи* (святѣническыи) melléknév nem fordul elő többször, míg a másik kettőnek hasonló alakjai *кы*-vel írva is előfordulnak : *нӕрочитѣи людей войньскыи побилѣ* 240a, *велиѣ пролитѣи кровѣи хрѣтиѣнскыи* 246.

A *великыи* melléknév *кы*-vel írott alakjai : *ѿ великыи рѣи* (kétszer) 244a, *плачѣи великыи* (instr. sing.) 251. Ez a melléknév egyébként túlnyomóan *ки*-vel írva fordul elő (19-szer!) — így például a nom. sing. masc. mindig *ки*-vel, s egyéb alakok is. A kétszer *кы*-vel írt gen. plur. háromszor fordul elő *ки*-vel, köztük az a fordulat is, hogy *ѿ великыи рѣи* 247a. Az instr. sing. masc. is előfordul *кы*-vel írva : *с великыи кнѣзѣи* 255a. Egyébként a *кнѣзь* (кнѣзь) főnév mellett mindig *ки*-vel szerepel.

Két melléknévi alak fordul még elő *кы*-vel írva : *крѣпкыи* (nom. plur. masc.) 243a, *лѣгкыи* 243a, (nom. plur. masc.) 256a.

A *полкы* főnév *кы*-vel írva 8-szor fordul elő plur. accusativusi alakban (köztük többször nominativusi funkcióban) : *многѣи синыи полкы бѣхѣи проѣхѣи* 243, *и ѣдѣи ѿдолѣи синыи полкы тӕтӕрскыи* 243a, *ѣдѣи видѣи своѣи помыи мнозии пѣи* 244, *и сметоша ӕко всь помыи тӕтӕрскыи* 247, *синыи помыи тӕтӕрскыи* 247a, hasonlóan 24

248a, и мно́гие по́кы па́ша 249a. Előfordul póky még egy kilencedik helyen is: ѿви на по́кы пресекоша 248a, ez azonban nyilvánvaló elírás полы helyett (ez olvasandó: ових на полы пресекоша 'másokat meg ketté hasítottak'). A 8 пол*кы adaton kívül egyszer előfordul a szó ки-vel írva is: мнѡзи бо синїи по́ки па́ша батыѣви 242a.¹⁹

Mint az adatokból láthattuk, a кы írásmód mind a 26 esetben a szótő és a flexió találkozásánál fordul elő. Szótő belsejében ilyen írásmód nem tapasztalható. Ennek a körülménynek azért van jelentősége, mert egyes végződések hagyományos helyesírása aránylag könnyen megjegyezhető volt akkor is, amikor кы hangkapcsolat az élő orosz nyelvben már nem létezett. Vegyük ehhez még hozzá, hogy a 26 adat közül 18 melléknévi alak (abból is 13 olyan, amelyekben azonos képző, a -ck- [-ѡck-] melléknévképző szerepel). A пол*кы az egyetlen főnév, melynek írásában кы található; igen gyakori szó a katonai elbeszélésekben, és, mint példáink is mutatják, főleg megcsontosodott szószervezetekben, „cliché”-kben fordul elő.

Az egész elbeszélésben egyszer találkozunk гы írásmóddal: со бл҃гыми (instr. plur. masc.) 257. Itt is a tő és a flexió határán találjuk a гы írásmódot. Ez az adat az elbeszélés utolsó, tartalmilag és stilisztikailag élesen elkülönülő részében található, amely a rjazanyi hercegek példás, istenfélő jellemét dicséri. Ez a rész annyira elüt az elbeszélés fő részétől, hogy nyilvánvalónak tűnik, hogy az eredeti katonai elbeszélésbe nem tartozott bele, hanem utólag fűzték hozzá a Nyikola-ciklus egyházi szerkesztői. Ennek a „dicsimnusznak” a nyelve egyrészt jobban archaizál, mint a tulajdonképpeni elbeszélés nyelve (több benne az egyházi szláv elem is), másrészt azonban későbbi vonásokat is tükröz.

Az említett со бл҃гыми (со благыми) adat egyházi „cliché”-ben fordul elő: срдмны чл҃къ ѿвращѣ. ѧ со бл҃гыми в*егда бѣсѣдоваѣша.

A ки írásmód előfordulásai a következőképpen oszlanak meg:

tő belsejében	1	киѢв*скоѢ					
szótő és flexió érintkezésénél	51	melléknévben	37	-ск- képzős	17	резан*скїи alakjai	11
						egyéb	6
			egyéb (-к-кэpzős)	20	великїи alakjai	19	
					egyéb	1	
		melléknévi alakú névmásban	6	такї, такї; толикїл; в'саки; нѣкїи (kétszer)			
		egyéb névmásban	3	никї			
		főnévben	5	пѡки; помощники; срѡники; с пороки; ѿ ро́вки			
összesen	52						

Tő belsejében a régebbi кы helyén ки-t találunk: киѢв*скоѢ 245a. Hasonló jelen-

¹⁹ Érdekes egybevetés kínálkozik e tekintetben az *Igor-énekkel* (Слово о полку Игореве): ez utóbbiban a szó 13 előfordulási helye közül плѣци (pl. nom.) 1, плѣки (pl. instr., ill. acc.) 2, és плѣкы, плѣкы (pl. acc.-nom., ill. instr.) 10 esetben fordul elő.

séggel találkozunk majd a ги kapcsolat tárgyalásánál. A rjazanyi nyelvmlék szövegében, egyszer sem fordul elő кы, гы, хы kapcsolat tő belsejében (szótő belsejében sem: кѡагинѡ).

A рѣзанскій melléknévnek a kérdés szempontjából számításba jövő alakjai mind кѡ-vel írottak. Így a nom. sing. masc.: рѣзѡскѡ 238a, рѣзанскѡ 239; a nom. plur. masc.: рѣвѣцы рѣзанскѡ 243a; a gen. sing. fem.: рѣзанскѡ земли 238a, hasonlóan 239a (háromszor), valamint a gen. plur.: ѡ рѣзанскѡ кнѣей 240, ѡ велѡмѡ рѣзанскѡ 240, 246a бѡи приде рѣзанскѡ 242a (összesen 11-szer).

A többi -ск- képzős melléknév кѡ-vel írt alakjai: a már említett войнскѡ (gen. plur. — accusativusi funkcióban) 240a és хрѣнѡскѡ (gen. sing. fem.) 246. Ezenkívül: зарѡскѡ (nom. sing. masc.) 256a, до ѡсподарскѡ потѣ 256a—257, ко грѣческѡ црѣ 257a, гдрѣскѡ сѡ (acc. sing. masc.) 258.

A великѡ melléknévnek 19 esetben кѡ-vel írott alakjai közül 11 a кнѣь főnév jelzője: 10-szer sing. nom.-ban: великѡ кнѣь 238a, hasonlóan 239, 241, 252, 254a, кнѣь великѡ 239, 241a, кнѣь великѡ 243, кнѣь велики 243a, кнѣь велѡки 255a, egyszer pedig sing. instr.-ban: с великѡ кнѣзѣ 255a. A többi előfordulás: великѡ чѡтворецѣ (nom.) 256, великѡ кнѣни (gen.) 251, великѡ кнѣнѡ (ua.) 253, великѡ (vocativusi funkcióban; plur., masc.) 255, здрѡи ѡ молѣнѡ великѡми 239a, ѡ великѡ трѡдѡ (elírás трѡдѡ helyett) 245, великѡ гдрѣ (gen. plur.) 251, ѡ великѡ рѡ 247a.

Ezenkívül még egy melléknév fordul elő кѡ-vel írva: слѡкѡ дрѡгѡ (nom.) 250a. A rjazanyi elbeszélésben előforduló valamennyi olyan névmási alak, amelyben кѡ, ill. ки kapcsolat lehetséges, кѡ-vel fordul elő. Ide tartoznak a melléknévi alakú névmások: ѡще бы ѡ нѡ такѡ словжилѣ 249a, ѡ такѡ ѡвдалѡ и рѣвѣцѡ не видали 249, толикѡ погибѣли (gen.) 250a, во всѡкѡ людѣ 238a, и нѣкѡи ѡ велѡмѡ рѣзанскѡ (nom. sing.) 240, 246a.

A nem melléknévi alakú névmások közül a már említett никѡ (instr.) szerepel: ѡ вѡдѡ ѡ никѡ брегѡмѡ 240a, никѡ брегѡмѡ 252, hasonlóan 253a.

Ami a főneveket illeti, míg кѡ írásmóddal csak az egy полѡкѡ főnév szerepelt, кѡ-vel írva a következő főneveket találjuk: пѡки (nominativusi funkcióban) 242a, помощники (ugyancsak nominativusi funkcióban) 255, срѡтники (vocativusi funkcióban) 255, с пороки (instr. plur.) 245, ѡ роуки 242.

A ги írásmód 31 előfordulási helye a következőkből tevődik össze:

szótő belsejében	9	tő belsejében	7	погибѣ stb	
		tő és képző érintkezésénél	2	Кѡагинѡ	
szótő és flexió érintkezésénél	22	melléknév és melléknévi alakú névmás	20	многѣ alakjai	18
				дрѣи	2
		főnév	2	тѡги; вѣги	
Összesen	31				

A -гиб- fő mindig ги-vel szerepel, mind а погибнѡти, изгибнѡти igék alakjai: погибѣ (aor.) 251a, 254, ꙗгibli естѣ (perf.) 253a; mind pedig а погибѣ főnév alakjai: погибѣ (acc.) 250a, погибѣли (gen.) 250a, 254, вѣ толицѣ погибѣли 252a.

Кѡнѡгѡна 241, кѡнѡгѡми (instr. plur.) 241a. E szó többi előfordulása olyan rövidítés, amelyből a г utáni betű hiányzik (pl. кѡнѡгѡ).

Мнѡгѡгѣ alakjai: ꙗ мнѡгѡгѣ по́кы ꙗ́ша 249a, мнѡгѣ ꙗ́ши (nom.) 252, мнѡгѣ ꙗ́ри (nom.) 257a, мнѡгѣ ꙗ́ри сѡнѡ ꙗ́ри полѣкы (acc.) 243, бѣ онѡ то ꙗ́ри мнѡги тоуги ꙗ скорѣи 254a, мнѡгѣ (nom. plur. masc.) 254, мнѡги (acc. plur. masc.) 257a, 258, ꙗ мнѡгѣ граждѣ ꙗ ꙗ́ри 245, мнѡгѣ ꙗ́ри... ꙗ́ри 245a, ꙗ мнѡгѣ... ꙗ́ри 248a, hasonló 249a, 258a, мнѡгѣ ꙗ́ри (gen.) 255, мнѡгѣ ꙗ́ри (dat.) 253a, Мы со мнѡгими ꙗ́ри во мнѡгѣ ꙗ́ри ꙗ́ри ꙗ́ри бѣ ꙗ́ри 249 (összesen 18-szor).

A драгѣи melléknév voc. plur. masc. funkciójában fordul elő, két helyen: мой драгѣи 252a, 253a.

A két ги-vel írt főnév előfordulási helye: тоуги (nom. plur.) 254a, ꙗ́ри (nom. plur.) 257a.

Хи írásmódot а снѡхѣ főnév háromszor előforduló acc. plur. alakjában találunk: снѡхи снѡхѣ 250, 251, снѡхи снѡхѣ 251.

Ha tehát а кы, ги-vel írt melléknévi alakokat egybevetjük а ки (кѣ), ги (гѣ)-vel írt alakokkal, megállapíthatjuk, hogy míg а -ck- (-ѣck-) képzős melléknévek írása csak 13:17 arányban oszlik meg (30-ból 13 кы, 17 ки [кѣ]), addig az egyéb melléknévek (és névmások) írásában а ки (кѣ), ги (гѣ) már túlnyomó többségben van (55 esetből 6 кы, ги, 49 ки, ги).

Érdekes jelenség ezen belül, hogy egyes szavak kizárólag az egyik vagy másik írásmódban fordulnak elő, és ez elsősorban а leggyakrabban használt szavakra vonatkozik. Így а bennünket érdeklő nyelvtani alakokban 10-szer előforduló ꙗ́ри ꙗ́ри melléknév mind а 10-szer кы-vel szerepel, míg а témánk szempontjából számításba jövő alakokban 11-szer előforduló ꙗ́ри ꙗ́ри melléknév mind а 11-szer ки-vel írva fordul elő.²⁰

А ки, ги, хи írású helyek döntő többségében (vagyis azt а néhány esetet kivéve, melyekben *ő-tővű főnév plur. nominativusa vagy melléknév hímnemű plur. nominativusa szerepel) az írásmód által híven tükrözött кѣ, гѣ hangkapcsolat eredete nem lehet kétséges, е hangkapcsolat csakis а régebbi кы, ги-ből fejlődhetett, spontán fonetikai folyamat útján. Ami а plur. nominativusként használt néhány említett formát illeti (полѣкы, ꙗ́ри, мнѡгѣ, мнѡгѣ, мнѡгѣ stb.), nyilvánvalóan itt is ugyanarról van szó, vagyis ezek а формák is полѣкы, мнѡгѣ, мнѡгѣ stb. accusativusi alakokból fejlődtek ugyanazon fonetikai változás keretében, nem pedig morfológiai úton, а szótövek kiegyenlítődesének folyamatában kerültek а полѣкы, мнѡгѣ stb. helyébe. Világos ez mindenképp а melléknévi alakoknál: ezek tisztán megőrzik а plur. acc. ó-orosz -ѣ végződését (мнѡгѣ), illetve аз ó-szláv ѣ ragnak аз oroszos egyházi szlávban megfelelő -ѣ végződését (ꙗ́ри, мнѡгѣ).²¹ Marad tehát а полѣкы, ꙗ́ри főnévi alak, melynél а -ки fonetikai eredete még alátámasztásra szorul. Hogy ez is fonetikai úton, аз acc. -кы-jéből jött létre, azt valószínűvé teszi: 1. hogy аз alak olyan nyelvemlékben fordul elő, amelyben -кѣ; -гѣ, -хѣ (-кѣ, -гѣ, -хѣ) írásmóddal nem találkozunk (tehát, amelynek helyesírásában а szótövek kiegyenlítődesének morfológiai processzusa nem tükröződik); 2. hogy а полѣкы szót аз egy полѣкы írásmód mellett többször találjuk полѣкы írásmóddal nominativusi funkcióban. Látszólag ellentmond ennek аз érvelésnek а következő körülmény: а полѣкы alaknak valamennyi nominativusi előfordulásánál аз egész szó szerkezet accusativusi alakja áll együttesen nominativus helyett: сѡнѡ ꙗ́ри полѣкы ꙗ́ри 243a, мнѡгѣ по́кы 249a stb., míg а по́кы alak ilyen szó szerkezetben fordul elő: мнѡгѣ бо сѡнѣи по́кы 242a.

Nem tehető fel azonban, hogy а полѣкы forma közvetlenül lépett volna а полѣкы helyébe, nyilván аз archaizált melléknév-formák ѣ-vel írt alakjainak а hatására írt itt а másoló кы

²⁰ Talán nem véletlen, hogy а következősen кы-vel írt ꙗ́ри ꙗ́ри olyan szó, amelyet а késői másoló elsősorban krónikákból, elbeszélésekből ismerhetett, а következősen ки (кѣ)-vel írt ꙗ́ри ꙗ́ри melléknév ellenben а másoló korában аз közhasználatú volt, bár ekkor nem аз elpusztult régi Rjazanyra, hanem már а mai Rjazanyra, аз egykori Perejaszlavl Rjazanszkijra vonatkozott.

²¹ Csak még jobban megerősíti ezt аз а körülmény, hogy а мнѡгѣ alak eredeti accusativusi funkciójában аз előfordul аз szövegben.

helyett *ku*-t. (Ez így egybeesett az akkori kiejtéssel is; a *кы* írásmód már csak hagyományos volt).

Hiba lenne egyetlen nyelvemlék adatai alapján általános következtetéseket levonni: a kérdés széleskörű kutatást igényel. De a tárgyalt nyelvemlék adatai alapján is valószínű, hogy az orosz *k'*, *g'*, *ch'* hangok keletkezésének olyan magyarázata, hogy azok morfológiai úton, vagy „inkább morfológiai, mint fonetikai okokból”²² jöttek létre, korrekcióra szorul.

A II. palatalizáció nyomait őrző *ц* 15 előfordulási helye közül tíz *-o-* és *-a-tövű* névszók sing. locativusában, kettő *-a-tövű* sing. dativusban, kettő *-a-tövű*ek dualis accusativusában, egy pedig *-o-tövű* főnévnek plur. acc. helyett használt plur. nominativusában fordul elő. Az adatok: loc. sing.: на рѣцѣ на вѣроуѣ 238a, и ѣны в рѣцѣ потоуѣща 245a, ѣны в рѣцѣ истоплѣны 247,²³ во ѣноу рѣцѣ 255a, во единоу рѣцѣ 256, по брѣуѣ 257a, 258, ѣ селище на роудѣ 250a, Вѣ толицѣ погубѣли 252a, со (nyilvánvaló elírás во helyett) свѣцѣ на казѣни дѣловѣ 257; dat. sing.: силѣ велицѣ и тѣхѣ 243; acc. dual.: Вѣдѣ роуцѣ на нѣо 241a, 254a; plur. nom. (accusativusi funkcióban) на ѣгарѣне и вѣноуѣ из ѣмѣтельска роуѣ 255. Ez utóbbi adat egészen különleges használatot mutat: nom. plur. áll itt acc. plur. helyett, míg az alapvető tendencia éppen ellenkező: az acc. plur. lép a nom. plur. helyébe, és a *к-*, *г-*, *х-* *-tövű* névszóknál ezzel egyúttal el is tűnik a nom. plur. alakból a *ц*, *з*, *с*. Az itt előforduló fordított esetet annak tudhatjuk be, hogy a XVI. századi másoló számára már nemcsak maga a *вѣноуѣ* alak volt teljességgel archaikus, de a többszámú alany- és tárgyeset megkülönböztetése is idegen tőle.²⁴ A többes számú nominativus helyett is már régen az accusativusi forma, a *вѣноуѣ*-ből fejlődött *вѣноуѣ* van használatban. Nem csoda tehát, hogy a XVI. századi másoló, de valószínűleg már egy vagy két elődje is, összekeveri a számára nem élő alakok használatát.

A XVI. századi nyelvemlékekben található *намыстници*, *недрузи*, *послуси* stb. alakokról szövege B. UNBEGAUN megjegyzi: „... comme, bien avant le XVIe siècle, la forme du nom. plur. masc. a été remplacée par celle de l'acc., tout nom. plur. qui diffère de l'acc. doit être tenu pour un archaïsme...”²⁵

Előfordul a *rzazany* elbeszélésben egy *-ck-képzős* melléknév *-st*-vel alkotott loc. sing.-a is: вѣ земли совзѣстѣ 247, ezzel együtt tehát a *к* hangból a II. palatalizáció után keletkezett hangok jelöléseinek száma 16-ra emelkedik.

A II. palatalizációs 3 4 előfordulási helye a *мнѣгѣ* szónak nom. plur. masc. alakja: мнѣзи 242a, 245a, 251a, мнѣзѣи 244.

Az a körülmény, hogy a *rzazany* elbeszélésben — a kettős analógia folytán létrejött, sőt nézetem szerint *кымѣ* alakon keresztül fejlődött *кымѣ* (никѣ) adatot kivéve — nem találkozunk a szótő-kiegyenlítődesi tendencia olyan adataival, amelyek *с*, *з*, *с* helyére lépő *к'*, *г'*, *ч'* hangokról tanúskodnának, semmi esetre sem jelenti azt, hogy a *роуѣ*, *ноуѣ* féle alakok nem lettek volna a XVI. században már teljesen közhasználatúak. Sőt, az elbeszélésben használt *роуѣ*, *велицѣ* féle formák — következetes használatuk ellenére is — csupán a régebbi kéziratok pontos másolásának, továbbá emelkedett stílusra, s ezért archaizálásra és ósláv minták követésére irányuló szándéknak, egyházas stílustörekvésnek tudhatók be. Az elbeszélés nyelve ugyanis két egymásra rakódott stílus-rétegre enged következtetni. Az alap — mely az elbeszélés katonai részében dominál — az óorosz katonai „poveszty”-ek stílusa, és erre rakódik rá a másik stílusréteg, a vallásos-egyházas stílus, amely a katonai részben csak helyenként mutatkozik, az ezt követő két részben azonban — Ingvar Ingorevics

²² «Возникновение сочетаний «ки» «ги», «хи» и потом вообще смягченных заднеязычных «к'», «г'», «х'» было вызвано скорее морфологическими, чем фонетическими причинами». (Péter Mihály, Orosz történeti nyelvtan. A Lenin Intézet orosz nyelv- és irodalomtudományi szak nappali tagozat IV. évf. hallgatói számára. Bp 1955. [Sokszorosított jegyzet], 42.) Vö. még: «... смягченные звуки «к'», «г'», «х'» возникли не обычным, фонетическим путем, а в результате подражания основ, т. е. морфологическим путем.» (Uo., 43). A példaként szereplő analógias alakok között plur. nom.-i formák is szerepelnek, ezeket mindenesetre mellőzni kellene.

²³ A *ѣ* és *с* használata (ugyanazon szóalak három előfordulásában három különféle módon — a nyelvemlék többi hasonló adatával együtt —) azt mutatja, hogy a másoló számára e két betű már teljesen azonos hangnak felelt meg.

²⁴ Hiszen az *ѣгарѣне* nominativusi alakot is nyugodtan használja accusativus helyett.

²⁵ Boris Unbegaun, La langue russe au XVIe siècle (1500—1550). La flexion des noms. Paris 1935, 237.

herceg siralmában és a „dicshimnuszban” — szinte kizárólagossá válik. Ez az egyházas stílus érződik az olyan kifejezésekben, mint *а по брѣце целомовдрено живаѣста* 257a, *со (во helyett) свѣцѣ на казани дѣовчѣ* 257, *вѣдѣ роуцѣ нѣ нѣо* 241a, 254a stb.

Főleg a *k/c* váltakozást találjuk ilyen stílusú kifejezésekben, míg a katonai kifejezésekben *g/z* váltakozást is: *мнѣзи бо снѣиѣ пѣки пѣша батыѣви* 242a, *ѣ инѣ мнѣ и ѣ рѣжѣ падѣша* 245a stb.

Érdekesen vágnak egybe ezek az adatok B. UNBEGAUNNAK a XVI. század első feléből származó okiratok nyelvéből leszűrt következtetéseivel. Általánosságban szólva a *k/c*, *g/z*, *ch/s* váltakozásokról, B. Unbegaun megállapítja: „Au XVIe siècle, ce rôle morphologique des alternances examinées [*k/c*, *g/z*, *ch/s*. — B. I.], tout en étant encore vivant, accuse déjà des traits de décadence. L'analogie sévit alors, et c'est elle qui finira par rendre les formes à sifflantes entièrement inutiles à la flexion. Ces formes à *c*, *z*, *s* ne se rencontreront désormais que dans des formules consacrées et que sont entièrement en dehors du système de la déclinaison: elles deviendront un fait de vocabulaire, et elles ne seront plus autre chose dès le XVIIe siècle.”²⁶ B. Unbegaun a továbbiakban külön-külön vizsgálja a három váltakozást és megállapítja, hogy míg a *k/c* váltakozás a XVI. században már nem tekinthető szabályszerűnek és csak tradicionális formulákban, valamint szlavonizmusokban szerepel, addig a *g/z* váltakozás még elevenen él (est encore bien vivante), a *ch/s* váltakozás pedig — a többes locativusban használatos *сѣхѣ* alakot leszámítva — a *k/c* váltakozáshoz hasonló helyzetben van.²⁷

Unbegaun megállapítása szerint a *рѣкѣ* dat.-loc. a XVI. században nagyon gyakori, ez az általánosan használt forma („la forme courante”), a bizonyos mértékig cliché-szerű na *рѣцѣ* nā. . . (és a folyó neve) formula a kivételekhez tartozik.²⁸ Ilyen formula a rjazanyi elbeszélés szövegében is előfordul: na *рѣце на воронѣ** 238a. Ugyanez a szó szerkezet az elbeszélést megelőző „összekötő szövegben” így szerepel: nā *рѣкѣ на воронѣ* 237a. Az elbeszélés szövegében viszont még *в* előjáróval is a *рѣцѣ* (245a), *рѣцѣ* (247) alak szerepel

*

Végül megemlítem, 1. hogy az adatok összeállításánál figyelmen kívül hagytam a görög eredetű *гѣмъгѣиѣ*, *кѣ* tulajdonneveket; 2. hogy az egyházi szláv-kŕi, -кѣи sg. nom. masc. végződésekkel nem vettem egybe az ó-orosz -кон végződést (*рѣзѣскѣ* 240, 252, 256, *мѣрѣскѣ* 243a stb.), mivel ez a vizsgált kérdés szempontjából nem jöhet tekintetbe.

Forrányomozások Bornemiszához

SCHEIBER SÁNDOR

Eckhardt Sándor kitűnő Bornemisza-kiadása¹ tisztázta az Őrdögi kísértetek forrás-problémáit, s ösztönzést adott az irodalomtörténeti vizsgálódásnak a még ismeretlen olvasmányok felderítésére. A további keresést épp az ő felszólítása indította el: „Az eddig ismeretett és alább idézett olvasmányokon kívül a későbbi kutatás még bizonyosan másokat is fel fog tárni, ahonnan egyes ókori és külföldi példázatait merítette a magyar író. A kutatás megkönnyítése végett . . . adjuk azokat az anekdotákat, melyek eredete jegyzeteinkben még nincs tisztázva.”²

Ez buzdította e sorok íróját is arra, hogy közreadja Bornemisza forrásaira vonatkozó jegyzetét.³ Ezúttal újabb eredményeinkről szeretnénk beszámolni.

*

¹ Bornemisza Péter: *Őrdögi kísértetek*. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta: Eckhardt Sándor. Bp., 1955.

² *Uo.* 239.

³ *Fil. Közöny.* II. 1956. 151, 286—291.

98.1. Az emberek különbözőségéről már Lucretius beszél (II. 720—722.)⁴:

nam veluti tota natura dissimiles sunt
inter se genitae res quaeque, ita quamque necessest
dissimili constare figura principiorum.

Új magyar fordításban:⁵

Mert mint nincs a világon két egyforma teremtet
Lény, épp úgy szükséges, hogy testük se hasonló
Formájú elemekből jöjjön létre egészen.

121.1. Luther ördögi kísérteteihez meghozattuk a müncheni Bayer. Staatsbibl.-ből F. Kunze munkáját.⁶ A disznóképű ördögről Koburgban a következőket írja (55. l.): „zur Dämmerzeit in Gestalt einer alten Sau tief im Schlossgraben einherlaufen sah.” Foglalkozik a barátképű ördöggel is (89—90. l. Nr. 53.). Az ablakon át távozó ördögről itt az olvasható (28—29. l.), hogy Wartburgban Luther előtt az ördög dongó alakjában jelenik meg, Luther hozzávágja tintatartóját, mire az az ablakon át kirepül.

138. l. A részeges wittenbergi diák ördögűzéséről ugyancsak Kunze ír részletesen és további irodalmat ad (85—87. l. Nr. 50.).

144. l. „Regen ehöz hasonló dolog volt: Egy leazonac az Atya midőn igen iambor, alazatos, együgyű es Istenfélő volna, es mezei munkában igazan keresgetne eletet, felesége miat rőttenetes kisirteteket szenuedet, ki nyughatatlan, telhetetlen, keuely, torkos es fértelmes életű, morgo es főddedő vala, es vigan lakozo vala. Midőn az vén iambor meg holt volna, annyi szapor esső volt harmad napig, hogy alig temethettec elis. De midőn az ő gonosz felesége meg holt, szep tizta idő volt. Innet az Leanzo arra indul, hogy iob ő neki az anya életet kőuetni, à ki mind holtig is szerenczes volt. De az WR álmaba meg ielente az apianac szep Paradiczomban valo lakasat, es az anyanac rőttenetes tűzben valo égeset. Es vgy kezde oztan az ő edes Atya nyomdokat kőuetni.”

Ennek a mesének családfájára utaltam már, de közvetlen forrását nem tudtam megjelölni. Most megtaláltam egy sienai Névtelen XIII. századi mesegyűjteményének (*Dodici Conti Morali*) 11-ik darabjában. Két motívum-index vezetett nyomára.⁷ Ebben a mesében moralizáló bevezetés után a következő olvasható: Élt egyszer egy ember, aki kerülte a bűnt és jót cselekedett. Felesége szöges ellentéte volt neki: gonosz, fecsegő és torkos. Leányuk az apjára hasonlított. Amikor az asszony meghalt, férje tisztességes temetést rendezett. Szép idő volt és sokan jöttek el. Amikor a férfi meghalt, három napig és három éjjel olyan erősen esett, hogy csak a negyedik napon tudták az oszlásnak induló holttestet eltemetni. A leányt ez gondolkodóba ejtette és elhatározta, hogy anyja életét fogja követni. Éjjel álmában azonban Isten megmutatta neki pokolban bűnhődő anyját (tűzben ég, arcát éhes kígyók marcangolják, jéghideg vízben fürdik), majd a paradicsomban üdvözülő apját. Megtudja, hogy anyja a diszes temetéssel kapott jutalmat csekély jótettéért, s apja háromnapos temetetlenségével vezekelt kevés földi bűnéért. Felébredve a leány jámboran él tovább. Erkölcsei oktatás következik még záradékkul.

Amint látható, a két mese azonos. Bornemisza nem adja a kétféle temetés okát, s ezért azt mondtam, hogy „meséje csónkának látszik”.⁸ Az előkerült forrás most engem igazolt.

Mint hogy nincs meg a szöveg Magyarországon, a novella elbeszélő részét itt adjuk, a moralizáló bevezetést és befejezést elhagyva. A milánói Biblioteca Nazionale di Brerá-ból hozattuk meg a kötetet:⁹

„... Uno buono uomo laico fue, ch'ebbe mollie. L'uomo intese a salvare l'anima et ischifò tutti e vizi e tutti e peccati e tutti e diletiti, et aussosi a fare tutti e beni. La mollie fue di malo affare, et al marito fue tutta contraria, e gran parlatrice e ghiotta de la bocca, si facea tutte le sue volontà; e, chi che ne fusse o lieto o dolente, ella ebbe tutte le sue voluntadi

⁴ Titi Lucreti Cari *De rerum natura libri sex*. Ed. Cyril Bailey. I. Oxford, 1950. 274. (Vö. még II. 342—348. *Id. kiadás:* I. 254.).

⁵ Titus Lucretius Carus: *A természetről*. Ford.: Tóth Béla. Debrecen, 1957. 63.

⁶ F. Kunze: *Luthersagen*. Leipzig, 1917.

⁷ D. P. Rotunda: *Motif-Index of the Italian Novella in Prose*. Bloomington, 1942. 32. J. 157. 2. Fate of parents revealed in dream; Stith Thompson: *Motif-Index of Folk-Literature*. IV. Copenhagen, 1957. 23. J. 157. 2.

⁸ *Fil. Köz.* II. 1956. 288.

⁹ *Scelta di Curiosità Letterarie*. IX. Bologna, 1862. 104—114.

e tutte le sue intenzioni, che nè Dio nè l'uomo dottava, e non amava altro che 'l suo talento. Quando la femina prende el freno coi denti, buono e bello le pare el suo talento, perch'ella non vede che si fa; e quando a ciò viene, ch'ella si dotta, più dotta el mondo ch'ella non fae Iddio. E così si diede quella pazza ad ogni male fare; e lo marito molto la gastigava. Ma ella già per lui non se ne volse rimanere; e quand'elli vide che no la poteva gastigare, si fece vista com'elli non se n'avvedesse. Al buono uomo avviene spesso, ch'elli mantiene la sua ria mollie per non volerla scoprire e per coprire la sua vergogna; e così incresce a molte genti di molte cose, unde già non ne farrano nè cera nè sembiante. Quello buono uomo amò e servi Dio, e la mollie faceva tutto el contrario. Una filliola avevano intra loro due, che bene somelliava dal padre, et a la madre si corrucciava spessamente per la folle contenenza ch'ella aveva in se, che bene se n'avvedeva; e mantenevasi in bene fare, ma tuttavolta serviva la madre di ciò ch'ella le comandava in bene, e si aveva i suoi fatti contra cuore. Ma la madre noll' amavane mica, perch'ella non si manteneva nella sua vita; che'l pazzo non à cura del savio, perch'elli non fa le pazzie co lui insieme: l'uno folle si vuole adunare coll' altro, e'l savio col savio. Ora tanto vissero in questa maniera, che la morte prese questa femina, e del mondo la gittò: buono sarebbe el mondo, chi sapesse ch'elli dovesse durare tutto. Colei fue presa ne'suoi peccati, e'l diavolo ne fue lieto: l'anima si ne prese, che in gran dolori ne la menò per li gran peccati ch'ella aveva fatti. Lo marito, ch'era buono uomo, e ch'era amato da tutta la terra, fece fare al corpo della mollie grande onore e cantare messe per l'anima sua e dire grandi uffici, comunque l'anima non ammendava, che bene avrebbero saputo bene cantare, s'ellino l'avessero potuta gittare fuore d'onferno. El die ch'ella fue sotterrata, fue molto bello tempo, e molto piacque al marito, che, per lo bello tempo, v'andaro molte genti, che non vi sarebbero andati, e pregavano per lei: ma poco prode era all'anima, perciò è folle chi fa tanto per lo diletto del mondo, ch'elli se ne perde la gioia di paradiso. El buono uomo morio poscia assai tosto, et ebbe buono fine et onesto, e piobbe tre die e tre notti sì fortemente, che non ebbe nè vicino, nè parente ch'el volesse o potesse sotterrare. Molto annoiava a tutte genti perch'elli putiva già alquanto: al quarto giorno el tempo si racconciò: allora le genti appressaro e si lo sotterraro. Molto se ne maravigliaro tutte genti della ventura, e dissero: avete veduto come noi siamo stati ingannati di questo uomo, che ci mostrava ch'elli faceva cotanto bene? et elli era tale, come el suo fine el testimona, ch'elli è morto in cotale punto! certo elli non v'à punto di buono assempro: e la mollie, che l'uomo biasmava, e ch'ella faceva ciò ch'ella voleva, morio e con sì grande onore, che tutta la terra vi corse per pregare Dio per lei, che avesse misericordia dell' anima sua: per fermo ella faceva più bene che l'uomo non credeva. Perciò non sa l'uomo cui lodare e cui biasmare: e così quella folle gente credeva che 'l mal tempo li dovesse nuocere, et a colei dovesse giovare. Ma ellino avevano folle credenza, che, poscia che l'anima ene a dannamento, del corpo nollì cale s'egli àne onore o disnore, che l'onore nollì vale niente. La filliula loro rimase molto dolente, e die e notte pensava a quello ch'ella aveva veduto, e pensava che duramente l'aveva ismossa sì, che a male pensare l'attizzava. Tutta la notte stette in grande pensiero, e disse: lassa! io perdo el mio tempo altresì come fece el mio padre, che tutta la sua giovinezza mise in digiunare et in veggiare, dund' elli ebbe poscia malo guidardone, ch' a pena al poteo l'uomo sotterrare: a mia madre penso d'altra parte, che tutte le sue voluntadi fece al mondo, e tosto e tardi Dio fece assai grande bontade, e le mostrò sì grande amore, ched ella fue sotterrata a sì grande onore, e molte genti se ne maravigliaro, et assai ne parlaro in bene: porciò el dico, ch'io non vollo nè digiunare, nè veggiare, nè menare la dura vita che mio padre menava: anzi vollo avere de'beni del mondo, che io credo bene, che tutti saremo salvi, e tutti andaremo in paradiso. E così fue colei ismossa, per la ventura ch'ella aveva veduta, che 'l suo buono coraggio le cambiò; le sue voluntadi pensò di fare, e che più così non languirebbe, sì come el nemico l'aveva sorpresa e tratta fuore de la buona via. E tanto che una notte, quando ella si dormiva, Iddio (che cognobbe la sua folle volontà e che nolla voleva perdere) le trasse lo spirito di corpo; e lo corpo rimase nel letto, et ella fue menata nello 'nferno drittamente dinanzi a la madre: cognobbe incontinentemente la filliula, e la filliula la madre. La madre era in molto orribile luogo, et uno ramo di fuoco l'entrava di sotto nel corpo e rescivale per la bocca, e rescivale incontinentemente dietro: e videle appiccati serpenti a le gote, magri e affamati, che le pendevano a la bocca e manicavalle tutto il volto, e due botte di mala fazione la tenevano per la gola, che de le sue poppole escivano: tanto che la madre si gridò, e disse: bella filliula, chi àne malo albergo molto: m'à venduto caro albergo el grande agio ch'io ebbi nel mondo; unde io guadagnai la fornace et il fuoco ardente che tu quie vedi, ove io sono arsa V. volte il die e la notte, e non posso nè finire ne morire: et altrettante volte sono bagnata e messa in acqua fredda come ghiaccio, che peggio mi fa duve tanto, e più mi grieva, che non fae lo fuoco che tu vedi quie, nè giammai non mi fallarà, anzi sarò in questo pensiero et in questa pena et in questa morte tanto, quanto il potere di Dio durerà. Bella filliula, s'io sapesse che in questi

tormenti io dovesse essere venuta, mille anni sarei istata in romitorio col pane e coll' acqua, anzich'io osasse tendare el dito a fare una villania, per non istare in questa dura vita : morta, so perch'io non credetti consillio, ma questo ene tardi, ch'io sono perita. Maledetta sia l'ora ch'io fui nata, e maledetta sia l'anima del padre e de la madre che mi trassero a vita, quando stoe in tanto tenebre per manicare carne e fare lussuria e per l'uopere de le mie mani! come vile, come abbandonata, che al diavolo fui data! Io sono diavolo, e i diavoli m' anno, e non pur uno solo, ma cento! Male aggia chi più pregarà puoi che'n Dio non credo, nè in santi: percioe non vi credo, perciò ch'io sono bene, che neuno ben fare non mi puote valere : ora abbo saputa la mia malvagità. E così si riprese la dolente. A tanto la filliuola ne fue menata in paradiso, tutta smarrita per lo dolore ch'ella aveva de la madre, che tanta pena le aveva veduta. E quando ella venne nella gloria del cielo, in allegrezza et in gioia et in chiarità di tutti li beni, et incontente cognobbe il padre, e videlo in tanta beltade, e sedevasi su la chiarità che elli aveva guadagnata, innmantenente chiamò el padre la filliuola, e disse: tue viene d'inferno, dove tu hai veduta la dolente di tua madre nel grande dolore del fuoco d'inferno: ora àne guidardone de la sua malvagità vita! Bella figliuola, et io mi penai tuttavolta di bene fare e di digiunare per fuggire lo fuoco d'inferno e per guadagnare questo santo luogo. E quando la tua madre morio, Iddio s'appensoe d'alcuno bene ch'ella aveva già fatto, quando ella era al mondo, si che 'l corpo ne portò el guidardone, che a grande onore fue sotterrata; ma nell' onore che l' uomo le fece, non n'ebbe l'anima neuno profitto: et io, che per tale ora morii, che non potei essere sotterrato per lo tempo ch'era così rio, e che lo mio corpo putiva; tutto ciò fue perch'io aveva fatto alcuno peccato, unde io doveva per penetenza l'ammenda fare: ma io no la poteva fare, e per ciò me n' à quito il corpo e gitto l'anima di pericolo: e così s'aquita Domeneddio inverso ciascuno per ragione, secondo lo suo merito. Ora ene la tua madre al suo duolo, et io (e tue) sono in gioia et in allegrezza, bella filliuola. Perciò diè tu fare bene, mentre che tue vivi, sì che tue ti possi quie ficcare con meco, che in inferno si fae malo andare. Bella filliuola, tu ài veduto perchè tu diei bene fare, poi che Dio lo t' à fatto vedere: molto ne li diei grande grazie rendere. A tanto fu ella di là entro tratta; e quelli che la menava, la menò addietro, colae dov' elli l'aveva presa. E quando la pulcella si svelleò, si riprese molto, e s'avvilò de la folle volontà ch'ella aveva avuto, e nel cuore misse quello ch'ella aveva veduto; et a Dio si diede del tutto, e ciò ch'ella aveva, abbandonoe a' poveri, e si fece tanto che Iddio la ricevette nel santo paradiso."

177. l. A farkas Miatyánkja héberül megtalálható Berachja Hannakdan meséinek budapesti kéziratában.¹⁰

183. l. Milánónak a németek által történt megsarcolására talán Paulus Diaconus szolgált forrással (Raffaello Morghen római professzor szíves levélbeli közlése):¹¹

„Post cuius mortem Langobardi per annos decem regem non habentes sub ducibus fuerunt. Unusquisque enim ducum suam civitatem obtinebat: Zaban Ticinum, Wallari Bergamum, Alichis Brixiam, Eoin Tridentum, Gisulfus Forum iulii. Sed et alii extra nos in suis urbibus triginta duces fuerunt. His diebus multi nobilium Romanorum ob cupiditatem interfecti sunt. Reliqui vero per hospites divisi, ut tertiam partem suarum frugum Langobardis persolverent, tributarii efficiuntur. Per hos Langobardorum duces, septimo anno ab adventu Alboin et totius gentis, spoliatis ecclesiis, sacerdotibus interfectis, civitatibus subrutis populisque, qui more segetum exreverant, extinctis, exceptis his regionibus quas Alboin ceperat, Italia ex maxima parte capta et a Langobardis subiugata est."

Magyar fordításban ez így hangzik:¹²

„Halála után¹³ a longobardoknak tíz éven keresztül nem volt királyuk, hanem hercegek alatt éltek. Mindenik herceg pedig a saját székhelyén uralkodott: Zaban Ticinumban, Wallari Bergamusban, Alichis Brixában, Eoin Tridentumban, Gisulf Foroiuliumban. Ezekén kívül még más harmincz herceg volt, kiki a maga városában. Ezen időkben pénzszerezési vágyból igen sok előkelő rómainak megölték. A többieket pedig a jövevények¹⁴ maguk között szétosztották és adófizetőjükké tették, oly formán, hogy terményeik harmadrészét a longobardoknak kellett beszolgáltatniok. Albainnak és az egész nemzetnek a bejöveteletől számítva a hetedik esztendőben ezen longobard hercegek az egyházakat kifosztották, a papo-

¹⁰ Kiadta Löwinger Sámuel, *Dissertationes in honorem Dr. Eduardi Mahler*. Bp., 1937. Héber rész: 35. Nr. 9. Újból lenyomatva: *Mislé Suálim*. Ed. A. M. Habermann. Jerusalem—Tel Aviv, 1946. 125. Nr. 113.

¹¹ *Historia Langobardorum*. Liber secundus, XXXII.

¹² Paulus Diaconus: *A longobardok története*. Ford.: Dr. Gombos F. Albin. Brassó, 1901. (Középkori krónikások. I.) 127.

¹³ Cleph király halála után.

¹⁴ T. i. a longobardok.

kat leöldösték, a városokat feldúlták és a vetésekhez hasonlóan mértékfelett szaporodó lakosságot kíméletlenül irtották; s az Albain által már elfoglalt részeken kívül Itália legnagyobb részét a longobard uralom alá vetették és leigázták.”

A Bornemisza adta részletek azonban innen hiányoznak.

187. l. A koporsójában háromszor felülő párizsi kardinális esete magyarul is megvan már az Erdy-kódexben (*Nyelvemléktár*. V. 376—377.).¹⁵ Bornemisza kapcsolatba hozza a karthausi-rend alapítását ezzel a történettel: „Az nema Baratokrol iriac, hogy az ő eleiec midőn igen szent életű volna, es őis vagy haromszor kialtana, el ijettec tanyituani es nema baratta lőttec.” Hasonlóan az Erdy-kódex is: „Iarwlywnk azert bellyeb bezededwnkben es lassok hallyok meg nywabban mykeppen leen eredety az zenth Carthwsiay zeerzethnek . . .”

200. l. „Egy Groff ki Czaszarnal nagy böczbe volt midőn szolgálja feleségeuel laknec, egy ollykor küldi el szolgálait, amaz meg érti wra szandekat, es el rőytí magát hazanal, es meg őli az Groffot.” Eckhardt Sándor ehhez a következő jegyzetet fűzi (279. l.): „A szolga, aki a feleségével paráználkodó gróft megöli, ismeretlen eredetű történet. Lehet, hogy Wittenbergben hallotta B. P.” Valóban így volt. Melanchton 137 anekdotájának abban a gyűjteményében szerepel, amelyet Johannes Mathesius írt össze 1553-ban, s amelynek kézírata Nürnbergben van. A gyűjtemény nyomtatásban is megjelent, a wittenbergi Bibl. d. Lutherhalle-ből meghozattuk, onnan idézzük Bornemisza forrását:¹⁶

„Comes Ludovicus a Babensthein, homo ingeniosus, qui a Maximiliano valde amabatur et reliquis principibus, male regebat mores, praecipue in illa parte; et, cum libenter coiisset cum scrinarii sui conjuge et marito ejus aliquo ablegat; sed, cum scrinarius animadverteret dolum, se non propter comitis negotia, sed propter conjugem ablegari, simulavit se abire, sed per aliam viam redit in suam domum et, cum comitem apud suam conjugem deprehenderet, ipsum interfecit.”

A történetet Melanchton még két ízben szövi be munkáiba. Először a következőképpen:¹⁷

„Novi etiam comitem valde eruditum, excellentem ingenio et consilio, Ludovicum de Lewenstein, qui gratus erat Imperatori Maximiliano I. et multis aliis Principibus. Is cum male regeret mores, propter incontinentiam interfectus est a quodam suo scriniario *von seinem Tischer*, quem ablegaverat alio ad literas alteri cuidam perferendas. Sed scriniarius suspicans aliquid mali, cum simulasset abitum, abdidit se in domo, et cum Comes lectum uxoris peteret, eum interfecit.”

A második változat alig tér el ettől:¹⁸

„Item novi comitem ingeniosissimum virum Ludovicum de Lovenstein, gratum Maximiliano. Ille etiam male regebat mores, tandem est interfectus a suo scrinario, quem ablegaverat deportatum literas; sed ille sentiens dolum abscondit se in aedibus, postea cum ille accederet uxorem scrinarii, interfectus est a scrinario.”

Bornemisza — talán szándékosan — nem nevezi meg a szereplő személyeket.

*

Horváth János professzor, akitől a magyar humanizmust az egyetem padjaiból hallgathattuk, a reformáció kezdeteiről írt nagy könyve zárósoraiban épp Bornemisza munkásságára tekint ki.¹⁹ Ehhez kapcsolódva szolgáljon a fenti néhány jegyzet tisztelgésül a nagy tanár és nagy tudós előtt születése 80. évfordulóján.

¹⁵ Lásd Mezey László: *Középkori magyar íráások*. Bp., 1957. 161—162.

¹⁶ Georg Loesche: *Analecta Lutherana et Melanchthoniana*. Gotha, 1892. 170. Nr. 234. Poena libidinis.

¹⁷ *Corpus Reformatorum*. XXIV. Brunsvigae, 1856. 280.

¹⁸ *Uo.* XXV. Brunsvigae, 1856. 948.

¹⁹ A reformáció jegyében. Második kiadás. Bp., 1957. 480.

Szepsi Csombor Márton ezekkel a szép sorokkal vezette be *Europica Varietasát*, így vallott Lengyel, Mazur, Pruz, Dania, Frisia, Hollandia, Zelandia, Anglia, Gallia, Nemet és Cheh Orszagon; viszontag: Az Prussiai, Pomeraniai, Sueciai, Norvegiai, Frisiai, Zelandiai, Britanniai Tengeren való budosásának,¹ könyve megszületésének előzményeiről:

Az miképpen az méh, Nemes és böczületes Vraim, nem csak az ő Vrának kertiben szedi az hasznót, hanem még szinten idegen határokbán is el megyen és édességgel megh terhelt lábockal tér megh csak hogy az ő gondviselőiének kedveskedhessen: így nagy sokan az regi Görög bölcz Philosophusok közzül nem elegendesnek itélték lenni hogy mindenkor Athenasban lakianak, és csak az ot kereset tudományokkal hazáioknak az miben kívántatik szolgállyonak, hanem nagy messze idegen földekre Siciliaban, Italiaban, Galliaban, es egyéb helyekre látni, hallani, tanulni, értelmet venni minden tartoztatás nélkül el indultak. Az latinusok viszontag Caldeába, Aegyptusba, Sziabiába, Görög Országba el menni nem resteltek. Pythagoras... Aegyptusba... onnan Persiába, Cretába és Lakédémonba, ... Anacharsis... Athénbe, ... Homerus is Egyptusba sieté... ilyen okon. Majd így folytatta:

Az kiknek peldaioktól, de főképpen természetemtől indítatuan enis minden nyomoruságot, nyavalyat, ehséget, szomiuságot... embereknek szidalmat, gyalazását, gonosz ítéleteket semminek alituan, ez világnak egyik részét megh latni és vékony elmémet... öregbíteni, gyönyörködtetni igyekeztem... hogy az en tövises és kösziklas Itachamnak, az sok hadak s haboruságok miatt pusztaságban került hazámnak Magyar Orzágnak, és az benne lévő tizta életü Penelopenak, az igaz keresztényi Anya Szent Egyháznak, ha Isten életne, hasznára, javára és tisztességhére fordítanám.²

Rendkívül erős utazási, vándorlási szenvedélyének tehát ókori bölcsek életéből, humanista példákól merített alkotó tartalmat és igazolást. Egész életében hű maradt ehhez a felfogáshoz, s kiváló klatoszkus műveltségre tévén szert, két könyvében tudatosan, biztosan alkalmazta részben eredeti szerzők, részben példatárírók műveinek tanulmányozásával felhalmozott humanista ismereteit. Buzgó protestáns volt, mégis kezébe vette a pápista Volaterranus Rafael *Commentarium urbanorum*-át: Balassihoz, Bornemiszához hasonlóan ő is a humanistát értékelte benne. S nem véletlen, hogy ebből a hatalmas anyagot feldolgozó enciklopédiából³ többek között éppen Dante életének használta fel egy példáját:

„Az Dantes nevű fő Poeta, nem mértékelheté megh haraghiát, az melyet szüvében fogadott vala az Gvdo Polentanus ellen, ki ötöt midőn az Velenczes Vrak követségben hozzáia küldötték vala, megh nem hallgatta vala, mely dolgon úgy meg haraguvék az Dantes, hogy mindjárt haraghiában megh hala.”⁴

Bizonyára olvasmányai, tanulmányai alapján valamennyire ismerte és csodálta Olaszországot:

„A lengyelországi Baranov szép épületekkel olasz formára czináltatott Vár, kinek nagyobb része heazattyának batok, nap fénleskor alig nézhet ember rea...”⁵

„A londoni palotákat minden felől mulato kertek fogtak bé, és azon kívülis az városban számtalan sok Harsfákkal megh ültetett setáló helyek, jaczó kertek, el annyira hogy Olasz Ország(on)kívül nem hiszem hogy egy Orszagh varosat ezen felet mutogathassa...”⁶

Egy keveset tudott is olaszul:

„London, az hol mindenek előtté az népnek deaktalanságon czudalkoztam, mert három egész utzan kalmárok, szöczök, szabok, közöt fel menuen nem taláttam egy embert az ki velem deakul tudott volna beszélni, hanem sockára taláttam egy olaszra, kivel az mi kiczint taltam olaszul vesztegettem...”⁷ stb.

¹ Az 1620-ban Kassán, Festus János nyomtatásában megjelent *Europica Varietas* címlapjáról. (A Bp.-i OSZK. RMK. I. 500. jelzésű példánya. A továbbiakban is innen idézzük betűhíven, a régebbi betűtípusok átirásával. Ahol nincs külön jelezve, ott a kiemelések tőlünk származnak.)

² *Europica Varietas*. 1/A—2/B. levél.

³ Kitűnő jellemzését l. Eckhardt Sándor, Balassi Bálint. [Bp., 1940.] 18—24.

⁴ *Udvari Schola*. (Bártfa, 1623. Nyomt. Klösz Jakab. Bp.-i OSZK. RMK. I. 527.) 30. Latin megfelelőjét l. ItK. 1958. 76.

⁵ *Europica Varietas*. 17.

⁶ Uo. 205.

⁷ Uo. 196.

Ezek után talán nem meglepő, hogy az *Europica Varietas* függelékeként kiadott két versének *Egekben lakozó szentséges háromság* . . . kezdetű darabja az olasz költészet, közelebbről a *Divina Commedia* ismeretének apró nyomát sejteti. Ugyanis Csombor versének alábbi szakasza:

Mint az vizeniario ha kiszal haiorul,
Eliőt utat nézuen nem ismeri partrul,
Ezenképen lélek ki menuen testembül,
56. Nem emlekezik meg többbe az életrül.⁸

erősen emlékeztet az *Inferno* első énekének két terzinájára:

22. E come quei con lena affanata
Uscito fuor del pelago alla riva,
Sì volge all'acqua perigliosa, e guata;
25. Così l'animo mio, che ancor fuggiva,
Sì volse indietro a rimirar lo passo
Che non lasciò giammai persona viva.⁹

A szövegek nem mutatnak pontos egyezést, s Csombor nem is vezetí végig a hasonlatot, a kép mégis közös; annyira eltér az egész verstől, hogy mintája nem a zsoldáros szólamokban keresendő. Ha Csombor itt nem már valaki mástól is idézett átvételt használt fel, akkor egyenesen Dantéből merített, mert a Dante-magyarázók *Boccacciotól*¹⁰ *Scartazziniig* egyetértének abban, hogy az idézett sorok a Költőnél eredetiek.

De hol és hogyan kerülhetett a *Divina Commedia* írónk tanulmányai, vagy olvasmányai közé? Minden bizonnyal európai vándorútja során, talán Danczkában, ahol jó ideig gimnáziumi növendék volt, s ahonnan humanista ismereteinek nagyrésztét szerezte. Az ókori bölcssek mellett éppen egy hat évig Danczkában élt olasz humanistát tartott példaképének, ezeket írva róla:

„A Danczkai Szűz Mária templomban ninczen egy nevezetes Epitaphiumnal több, kit Schachman Bertalom egy *Ioannes Bernardus Bonifacius* nevű Olasznak erigalt, ki mikoron az Papa haraghiat kerüluen szabad szamkivetésben ment volna vallasáért, és midön Magyar Országot, Lengyel Országot, Franciát, Angliát, Scotiát, Daniát, Sueciát és Becz Orszagát el iárta volna [Csombor kiemelései!] az Balthicum tengeren naufragiumban szeme világot el vesztette, és szerenczéire Danczkába vitetett az szélvésztl, az hol az polgárok holtaigh valo éledelt, és tiztességes temetést hólta vtán engettek neki. Ez fő ember által az Danczkai Bibliotheca öregbítetett. Epitaphiumán az képe köbül ki farágtatott, kinek feie felet illyen iras vagyon:

Destruat effigiem mox, ut solet omnia tempus,
Immortalem animam destruere haud poterit.
Ossa diu iactata nimis terraque, marique,
Hic requiem errorum denique reperiunt.¹¹

Meglepően pontosak ezek az adatok. *Giovanni Bernardino Bonifacio* (1517. IV. 25. — 1597. III. 24.) nápolyi születésű „marchese d'oria”, könyvgyűjtő és humanista volt. Még ifjan bejárta Itáliát, Spanyolországot, Franciaországot „studiando e formando a poco a poco un' importante raccolta di libri che com'egli diceva, gli era *dopo Dio carissima al mondo*”. A protestantizmussal való kapcsolatai miatt előbb Aquileába kellett menekülnie, majd Velencébe, ahonnan elindulva végleg elhagyta Olaszországot. Eljutott Svájcba, Ausztriába, Lengyelországba, Angliába, Litvániába, Dániába. Az, hogy Magyarországon valóban járt-e, nem bizonyítható. 1591-ben hajótörést szenvedett, s öregen, elszegényedve, megvakulva Danczka adott számára

⁸ Uo. 404.

⁹ La *Divina Commedia*. (Commentata da G. A. Scartazzini. Milano, 1911.) L'*Inferno*. Canto Primo. vv. 22—27.

¹⁰ Boccaccio ugyan emlegeti Vergiliust a *persona viva* kifejezéssel kapcsolatban, de más összefüggésben: „Questa parola non si vuole strettamente intendere [esser viva] percioché qui usa l'autore una figura che si chiama 'iperbole', per la quale non solamente alcuna volta si dice il vero, ma si trapassa oltre al vero: come fa Vergilio, per manifestare la leggerezza della Camilla, dice ch'ella sarebbe corsa sopra l'onde del mare turbato, e non sarebbe immollate le piante de'piedi.” *Il Commento alla Divina Commedia*. (A cura di D. Guerri. Bari, 1918.) vol. I. 131.

¹¹ *Europica Varietas*. 70—72.

otthont. Végredeleiben megmaradt ezer könyvét a városra hagyta, ezeket 1596-ban *külön könyvtárban* helyezték el.¹²

A fentiek után azt gyanítjuk, hogy Csombor biztosan járt ebben a könyvtárban és itt ismerkedhetett meg a *Divina Commediával*. E könyvtár katalógusát, sajnos, nem volt alkalmunk tanulmányozni, így csak a feltevésnél kell maradnunk.¹³

De most már mivel magyarázzuk, hogy a fél Európát „végigbujdosó” Szepsi Csombor Márton, aki szenvedélyesen kívánt mindig újabb és újabb országokkal megismerkedni, mégsem kereste fel Olaszországot? Mondottuk, buzgó protestáns volt; csak mint ilyen riadhatott meg az akkor ráadásul spanyol uralom alatt nyögő katolikus országtól. Csombor ismerte, olvasta Skaricza Máté *Vita Stephani Szegedini* c. munkáját,¹⁴ s amit ebből Olaszországról megtudhatott, az megerősíti elképzelésünket:

„Szegedi óva intett engemet attól, hogy az olasz hitet és észjárását magamba szívjam . . . itt az igaz hitű és evangyeliomi hitet valló emberekkel szemben mindig engesztelhetetlen dühvel lépnek fel azok, akik titkos kémek gyanánt erre a célra mindenütt elhelyeztettek.”¹⁵

Végezetül feleljünk arra a kérdésre is, hol kell elhelyeznünk Dante magyarországi *fortunájában* Csombor Dante-említését és hasonlatát? Kaposi József szerint a XVII. században három magyar író veszi tollára a Költő nevét. *Esterházy Tamás Az igaz Aniaszentegyházzról* c. Hunnius-fordításában megemlíti (1602), ugyanezt teszi *Pázmány Péter* Magyarai könyvére írott *Feleletében*, cáfolva Esterházy állítását (1603), *Inchoffer Menyhért* pedig *Historiae Sacrae Latinitatis*ában (1635) a *De vulgari eloquentia* kapcsán csupán nyelvbúvárként vesz róla tudomást.¹⁶ De ide kell még sorolnunk az olasz költészetet jól ismerő *Rimay János* 1603 után keletkezett¹⁷ *Balassi-előszavának* Dante-hivatkozását is.¹⁸ Kétségtelen, hogy mindegyiknél értéke-
sebbek a Csombor műveiben fellelhető nyomok. Az *Udvari Schola* példái számára tudatosan választhatta ki *Volterranus* roppant enciklopédiájából a Dantéről szóló történetet, s a *Divina Commedia* idézett hasonlatának átvételekor hasonló meggondolás vezethette.

Egy téma, két költő

Burns *A zsellér szobatestéje* és Arany *Családi kör-e*.

KENYERES ZOLTÁN

A nagy nyugati irodalmak közül aránylag az angolt kezdi a legkésőbb megismerni a magyar szellemi élet. Shakespeare-ről az első említést csak 1777-ben találjuk, Bessenyei György egy levelében. Egészen a XIX. század elejéig irodalmunk csak német és francia közvetítéssel jut hozzá az angol kultúra termékeihez, az angol szellemi áramlatokhoz. (Még Kazinczy is németből, Schröder átdolgozásából fordítja *Hamletet*.) A múlt század elejétől kezdve egyre többen tudnak angolul is íróink közül, s így eredetiben tudják élvezni a műveket.

¹² Vö. *Enciclopedia Italiana*, (1930.) vol. VII. 413.

¹³ Jan Ślaski varsói tanár, aki a lengyelországi *Czytelnik* kiadó megbízásából az *Europica Varietas* lengyel vonatkozású részeinek fordításán dolgozik, érdeklődésünkre szíves volt közölni, hogy Bonifacio könyvtárának katalógusát *Otto Günther* állította össze Joannes Bernardus Bonifacius und die Anfänge der Danziger Stadtbibliothek (Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Villmanus vom 25 März 1903 gewidmet) c. munkájában (Leipzig, 1903), ez azonban Varsó könyvtáraiban nem kapható meg. A könyvtár jelenlegi állapotára nézve (Jan Reychman professor szívességéből) idézhetjük *Wacław Strzelecki* cikkét: *Kościoł Św. Trójcy w Gdańsku. Slowo Powszechne* (Warszawa), 1958. VI. 22.

¹⁴ Vö. „Matthaeus Scaricaeus in vita Stephani Szegedini írta hogy ő idejében . . . ez városban [ti. Párizsban] megh szamalltatot harmintzket ezer deak . . .” *Europica Varietas*. 277. Itt jegyezzük meg, hogy Csombor külföldi példaképei mellett a magyarok közül Skaricza Mátét kell megemlítenünk. Utazónk Olaszországot, Ausztriát leszámítva, többek között azokat az országokat „járta el”, ahol Skaricza is megfordult. A *Vita Stephani Szegedini* pedig bizonyos fokokig az *Europica Varietas* műfaji elődjének tekinthető: amellett, hogy egyszerre életrajza Szegedinek és Skariczának, terjedelméhez mérten utélró részekben bővelkedik.

¹⁵ *Faragó Bálint* fordítása. Megjelent A Mezőtúri Ev. Ref. Főgymnasium 1905–1906. évi Értesítőjében. I. h. 56. Szinnyei tévesen írja e fordításról, hogy Faragónak *A mezőtúri főgimn. története* c. munkájában jelent volna meg. (Vö. Magyar Írók Élete és Munkái. XII. 1182.) Ő ilyen című könyvet soha nem írt.

¹⁶ Kaposi József, Dante Magyarországon. (Bp., 1911.) 83–88.

¹⁷ *Eckhardt Sándor* meghatározása: Rimay János Összes Művei. (Bp., 1955.) 183.

¹⁸ Idézi: *Koltay-Kastner Jenő*, Rimay János Balassi-előszava, EPhK. 1947. 89.

Shakespeare vagy Milton mellett ismertté kezd válni a XVIII—XIX. század angol irodalma is. Így igen nagy hatással van a magyar népiesség fejlődésére a XVIII. században kibontakozó angol és skót népies költészet. Ezen keresztül jut el hozzánk Robert Burns. (1959. január 25-én ünnepelte születésének 200. évfordulóját a világ.) Burnsszel a magyar irodalomtörténet mindmáig igen keveset foglalkozott. A feladat nem is az angol irodalomtörténetészet kiegészítése lenne, hanem inkább annak kutatása, hogy milyen hatással volt Burns költészete a magyar irodalomra. A kérdés nem könnyű. Az összehasonlító irodalomtörténet gyakran rossz útra téved, amikor megelégszik külső egyezések, hasonlóságok kimutatásával és csak ezekre épít. Irodalmi hatásokat csupán ezek alapján, tehát szövegegyezéssel, bizonyítani nem lehet. (Beható tanulmányozás alá kellene venni Heine és Spenser életművét, hogy bizonyossággal állíthassuk: Heine az *Erklärung* című versében Spenser: „*One Day I wrote her Name the Strand*” kezdettű szonettjét vette mintául, bár a külső hasonlóság első olvasásra is szembeötlő.) Szövegegyezés, vagy hasonlóság lehet néha véletlen is, irodalmi áramlatok, vagy írók, költők egymáshatása pedig megnyilvánulhat egy-egy felvillanó motívumban, vagy futó képben is. Ma már tudjuk, hogy az irodalmi hatások kutatásánál lényeges a művek keletkezésének körülményeit, az írók lelkialkatát, társadalmi helyzetét is figyelembe venni, és ugyancsak nem közömbös, hogy mely irodalmi irányzat követői. Tehát Burns hatását a magyar költészetre elsősorban a vele rokon magyar népies költőkben kell keresni. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó idáig megjelent munkák jobbára csak Petőfire tett hatását fejtegetik. Burns és Petőfi nevének összekapcsolása azonban kissé túlzó, bár Heinétől ered. Heine 1849-ben írja egy levelében „Petőfi ist ein Dichter dem nur Burns und Beranger zu vergleichen.”¹ Ezt fordítja aztán meg Arany a *Vojtina első levelében*: „Burns Róbert a skótok Petőfije.” A skót nép ugyanúgy magáénak vallja, szereti Burnsöt, mint a magyar nép Petőfit. Ez igaz. De ezen túl, költészetük lényegesen különbözik egymástól. Petőfi forradalmár volt, eljutott a „világsszabadság” gondolatához. Burns csupán üdvözli a francia forradalmat vagy az amerikai szabadságharcot, (A szabadság fája) *The tree of Liberty* és (Óda Washington születésnapjára) *Ode for General Washington's Birthday* című verseiben, de ő maga nem forradalmár, nem jakobinus. Magyar kortársa Bacsfányi — ez nem értékítélet kíván lenni — messzebbre jut *A látó*, vagy *A Franciaországi változásokra* c. verseiben. Burns skót királyt, skót törvényeket kíván, Skócia függetlenségét, de ezentúl a társadalmi rendet megváltoztatni nem akarja:

Wha for Scotland's King and Law
Freedom's sword will strongly draw...²

(Scots wha hae)

Vannak Burnsnek versei, melyekben világosan látja az elnyomást, kizsákmányolást a társadalom visszasságait, de ezek ellen nem hirdet harcot, mint Petőfi. Jelentős a különbség szerelmi lírájuk közt is. Petőfiben több a szenvedély, hév, Burns tárgyilagosabb, higgadtabb. Más az életfilozófiájuk is. Burns igen sokszor valamiféle epikureizmushoz menekül: füttyölünk a világra („Whistle o'er the lave o't.” Jolly Beggars), úgysem tudunk segíteni rajta, élvezzük az életet:

„Zöldül a sás, ó!
Zöldül a sás, ó!
Életem csak lányok között
csak köztük volt csodás, ó!

(Zöldül a sás, ó! Szabó Lőrinc)

Ezen eltérések ellenére is hiba volna egyszerűen tagadni mindennemű hasonlóságot a két költő közt. Csupán azt kívánjuk leszögezni, hogy Arany szolását „Burns a skót Petőfi” — irodalomtörténeti ténymegállapításnak felfogni mindenképpen helytelen.

Petőfinél közelebb áll Burnshöz éppen Arany János lelkialkata. Az ő nyugodtabb, mérsékelt, szenvedélytelenebb hangú költészete jobban fel tudja magában oldani az angol és skót irodalmat és jobban is vonzódik hozzájuk. A forradalom bukása utáni években sokat foglalkozik az angol nyelvvel, ekkor sajátítja el igazán. Ebben az időben Burns a kedvence, bár Thomas Moore-t és az ossziáni költészetet is nagy odaadással tanulmányozza. Burns művei neki is, mint Petőfinek az 1845-ös Tauchnitz-féle kiadásban vannak meg.³ A könyv

¹ Idézi Tolnai Vilmos: Burns Róbert „Szombatestéje” irodalmunkban c. tanulmányában. Budapesti Szemle 1922. 3. DLIII. sz. 222.

² Szórol szóra: Ki az aki a királyért és a törvényért a szabadság kardját keményen kirántja.

³ Tolnai Vilmos: i. m. 224.

tartalomjegyzékében néhány vers címe mellett piros ceruzás jelek láthatók. Ezek közül kettőt a *Tam o' Shanter*-t és a *The Deil's Awa wi' th' Exciseman*-t később 1868 és 73 között le is fordítja. A megjelölt költemények között van a *Cotter's Saturday Night* (A zsellér szombatestéje) is. Irodalomtörténetünk általában ezt a művet tartja a *Családi kör*ről beszélve Arany mintájának. Burns verse kétségtelenül hatott Aranyra, ezt nem lehet tagadni, de nem is szükséges, hiszen ő maga elismerte. Arany László írja: "...említette egyszer előttem, hogy a *Családi kör* című költeménye egészen Burns *Szombatestéjének* hatása alatt született, annyira, hogy első közlésekor gondolkodóban volt, nem volna-e kötelessége ezt is megemlíteni, s csak azért nem tette, hogy a „béna magyar harcos” által akkor kelteni óhajtott hatást ne rontsa”.⁴

Mégsem szabad elhamarkodottan ítélnünk. Szana Tamás pl. határozottan kijelenti, hogy Burns verse „... egészen hasonmása Arany János *Este van, este van* c. költeményének”, vagy Riedl Frigyes, aki Arany-monográfiájában egy félmondatban érintve a kérdést így ír: „... a *Családi kört*, ahol Burnst utánozza.”⁵ Az ilyen megállapítások nem helytállóak. Ha Burns költeményét tartalmilag, formailag részletesen elemezve összevetjük Aranyéval, már első pillanatra is szembeötlő hasonlóságok mellett igen lényeges eltéréseket találunk. A kérdést nem szűkíthetjük le tehát csupán arra, hogy Arany utánozta-e Burnsöt vagy sem, hasonmása-e a *Családi kör* a *zsellér szombatestéjének* vagy sem. Sokkal lényegesebb ezeknél annak vizsgálata, vajon hogyan és miért hatott Burns versének egyik-másik része Aranyra és egyes részek miért nem hagytak egyáltalában semmi nyomot.

„Barátom, kit szeretve tisztetek, nem pénzért cseng fel hódoló dalom!”⁶ — kezdődik Burns költeménye. A barát Robert Aiken irodalmárkodó ügyvéd, aki egyidőben patrónusa volt. Hozzá szól a bevezetés.

„Lenézek minden önző érdeket,
baráti bókod vonzóbb jutalom.
Egyszerű skót versekbe foglalom
a szegénység elrejtett tájait;
ott is van érzés, jámbor buzgalom.
Tudom, ha Aiken kunyhóban lakik,
boldogabb, bár hírét-nevét nem ismerik.”

A szentimentalizmus korára jellemző gondolatok. Micsoda naivitás! Feltételezi, hogy a jól táplált, tehetősis ügyvéd, a polgár boldogabb lenne egy kunyhóban, mint városi házában. A XVIII. század végén még divat volt így gondolkodni, a XIX.-ben már nem. Arany Jánosnál nem is találunk ehhez hasonló bevezetést, vagy ilyen gondolatokat. De nem találunk a valamivel Burns előtt élő tragikus sorsú Robert Fergussonnál sem, akinek *The Farmer's Ingle* (A földműves tűzhelye) c. költeménye szolgáltatta a mintát a *zsellér szombatestéjéhez*. Megtaláljuk itt is az elmélkedő bevezető szakaszt, de mennyivel más ez, mint Burnsé: Fergusson műsájá segítségét kéri. „Begin my Muse and chant in hamely strain” (Kezdjed muzsám és dalolj egyszerű húrokon). S a kérdés úgy látszik teljesült, mert a költemény végig egyszerűbb, közvetlenebb, őszintébb hangú, mint a *zsellér szombatestéje*. A tanítvány ezúttal nem érte utól mesterét. Bár ez egyike leghíresebb, legismertebb verseinek, művészi szempontból nem a legjobbak közé tartozik. Mintha eltévesztette volna a célt. Mint az előbb idézett szakasz is bizonyítja, Burns az egyszerű szegény emberek életét akarta bemutatni és bebizonyítani, hogy az igazi tiszta érzések, a jó erkölcsök csak köztük találhatók. Kiknek akarta mindezt elmondani? A polgárságnak, a középosztálynak. Az edinburghi olvasóknak. Megírta a költeményt, várta a hatást és íme a taps egészen máshonnan zúgott fel. Egy csapásra meghódította ugyanis a kisembereket, a népet, akiről írta a verset. A költemény a nép érzéseit, gondolatait tükrözte. A nép magára ismert benne — vagy helyesebben — egy pillanatra maga is elhitte, hogy ilyen. Ez volt a siker oka. Az a tény azonban, hogy eredeti célja más volt, nem a népi, hanem a középosztályú olvasótábor megnyerése, rányomta bélyegét az egész költeményre. Burns be szeretne volna bizonyítani, hogy ő is tud a korában divatos hangú és érzelmű költeményekhez hasonlólt írni. Nem népi realisztikus, hanem szentimentális idillikus művet akart alkotni. Nem sikerült. Ehhez túl reális volt. Elég reális ahhoz, hogy megnyerje a paraszti közönséget. Ők a művészi hibákat nem vették olyan szigorúan. Hibák pedig vannak a költeményben. Burns ugyanis pózol. Hasonlattal élve olyasvalami ez, mint amikor Bernard Shaw *Pygmalion*-jában Doolittle, az utcaseprő egyszer csak frakkban és sétapálcával jelenik meg.

⁴ Arany László: Bevezetés Arany János Hátrahagyott iratai... (Összes művek, 9. köt.) XVI.

⁵ Riedl Frigyes: Arany János. 3. Bóv. kiad. Budapest, 1904. 94.

⁶ Az idézetek a költeményből Kálnoki László fordításából valók.

Nem áll jól neki. A pózolás nemcsak a költemény tartalmában, de nyelvében is megmutatkozik. A skót népi kifejezések kuszán keverednek az angol irodalmi nyelvvel.

Mindezek szükségyszerűen fakadtak abból, hogy a költő ezúttal olyan talajból akart táplálkozni, melyben nem voltak gyökerei: a szentimentalizmusból. Hiszen Burns életművében a nagy és halhatatlan éppen egészséges népi realizmusa. Ebben a költeményben pedig sok helyütt a szentimentalizmus legsekélyesebb külsőségeit igyekezett magára erőszakolni.

„November metsző vad szele huhog...” kezdődik a második szakasz. Vajon véletlen ez a komor őszi kép? Az őszi a szentimentalizmus iskolájának kedvenc évszaka. Szeptember, október, november a szomorúság, az elmúlás hónapja. Vajon véletlen, hogy e versszakban éppen Gray *Elégia*jának hatását fedezhetjük fel? Mennyivel más hangulatot idéz a *Családi kör* kezdő természeti képe. Arany nyári estét fest elénk, s már ez barátságosabb, melegebb, közvetlenebb színezetűvé teszi a költeményt. Nem „Észak és Dél” népeinek különbözőségeit kell keresni a két műben, mint pl. Hankiss János teszi,⁷ hanem két korszakét, a XVIII. és XIX. századét. Két stílus törekvését, két irodalmi irányzatét.

A költemények alaptémája azonos: Arany is, Burns is egy parasztcsalád estjét rajzolja meg. Az alaptémával azonban mindketten másképpen bánnak, más a céljuk. Burns — és tegyük hozzá a szentimentalizmus — számára erkölcsi igazságok leszögezése, moralizálás a fontos. Arany János — a realizmus — mindenekelőtt a helyzet, a hangulat, a színek pontos valószerű lefestésére, visszaadására törekszik. A XIX. századbeli olvasó már nem szereti, ha a költeményt mindúntalan moralizálások szakítják meg, ha szinte a szájába rágják, hogy most erről, vagy arról mit kell gondolnia. Ő már azt kívánja, hogy a vélemény a műben leírottak alapján ő benne magában alakulhasson ki.

Ezt a tendenciális különbséget figyelhetjük meg a költemények első részében. Burns komor novemberi estét fest, hazafelé hajtják az állatokat, a varjúk fészükbe szállnak. A fáradt zsellér számára is befejeződött a nehéz munkában eltöltött hét.

„Megáll a fáradt zsellér; a sivár
robotban töltött hét ma végetér;
szerszámaikat is összeszedte már,
holnapra békés pihenőt remél
és a lápföldön át fáradtan hazatér.”

Ezután következik e kép ellentétéként a meleg családi tűzhely leírása. Burns ezt nem részletezi, mindössze öt sort szán rá,

„Az apróság mind elébe szalad,
és apjának örvend, lármáz, csacsog.
A kis tűzhely nyájasan mosolyog,
csinja dicsérei szorgos asszonyát,
kinek ölében csecsemő gagyog.”

Pompás villanásszerű leírás ez. A hangulat visszaadására azonban nem képes. Siet vissza minél előbb ő maga megfogalmazni a mondanivalót: „Így feledteti a derűs család a fáradt férfival minden gondját-baját.”

Arany János az est, a család, az otthon leírására nem öt sort, hanem öt teljes versszakot szán, (— és micsoda versszakokat!) tele ragyogó megfigyelésekkel. Mindent filmszerűen képes visszaadni. Szinte ott érezzük magunkat: a tűzhely melege süti az arcunk és halljuk, amint a nagyobbik fiú lapoz a könyvben. Itt nem szükséges magyarázni semmit. Az olvasó is tudja: ez az otthon képes elfeledtetni a fáradt munkában eltörődött földművessel minden napi gondjait, bajait. Csak miután a hangulat tökéletes visszaadásával bebizonyította ezt, csak akkor foglalja össze. Akkor sem oly különállóan, a költemény menetét megállítva, mint Burns. Nála e gondolat belesimul a leírásba. Egy mozdulatba ágyazva majdnem észrevétlenül fejti ki: a gazda leül, megtörli homlokát, majd körülnéz.

„Leül, hogy nyugossa eltörődött testét,
Homlokát letörli porlepett ingével:
Mélyre van az szántva az élet-ekével.
De amint körülnéz a víg csemetéken
Sötét árcredői elsimulnak szépen;
Gondúzó pipáját a tűzbe meríti,
Nyájas szavú nője mosolyra deríti.”

⁷ Hankiss János: Európa és a magyar irodalom. (444. lap.)

Arany János, az epikus, mindent elbeszélésben, dinamikusan ábrázol, még az elvont gondolatokat is. Újabb lényeges különbség ez a két költő szemlélete közt. Az elbeszélő részeknél Burns előadása kissé darabossá válik, nem olyan plasztikus, mint Aranyé. Pályája vége felé jóllehet megírja a *Tom o'Shanter*-t, ezt a ragyogó művet, mégis igazi otthona a líra. Burns első-sorban lírikus. Míg Arannál az olvasó mintegy ott ül a család között, mindent a maga szemével lát, a költő személye a háttérben marad, addig Burns, mint a múzeumi tárlatvezető, mindenüvé kíséri a látogatót, mindent ő magyaráz el:

„Jönnek a nagy fiúk, ott dolgozik
mindegyik egy-egy szomszéd birtokon...”
„Jön Jenny, a viruló hajadon — —”
„... Elmondják mi újság itt meg ott...” stb.

vagy:

„De hallga! Kívül ki kopog vajon”⁸ — szól Burns —
„De vajon ki zörget? Nézz ki fiam Sára” — mondja a gazda
Arany költeményében.

Burns helyenként teljesen az előtérbe lép. A leírás ilyenkor megszakad és szubjektív hangú moralisztikus kitérők következnek. Arany Jánosnál ezek nemcsak formailag, de tartalmilag is teljesen hiányoznak. Ennek az az oka, a két költő közti tendenciális és műfajú különbségek mellett, hogy ezekben a részekben Burns nem mindig őszinte. Ezek művészileg költeményének leggyengébb pontjai. Arannak feltétlenül észre kellett ezt vennie. Hathatott rá a nagylány szerepeltetése, az a mód, ahogy Burns mesterien ábrázolja az ébredő szerelem és piruló szemérmesség vívódását, a feszengő, félszeg zavart fiút, az anya büszkeségét, hogy „lám hódít leánya, akár a többi”. Nem hathatott azonban rá az ezt követő moralizálás a boldog szerelemtől és a gonosz csábítókról.

Akadna ember, aljas szívtelen
ki a bűn fertőjébe szállt alá,
s a gyanútlan lányt színlelt szerelem
lépvesszejével elcsábítaná?
Hítvány esküszegő! Átok reá!
Hát nincs erény, se jellem? Vad szívét
a száanalom meg sem indítaná?
A jó szülők fájdalommal semmiség?
S kikacagná-e a megrontott szűz dühét?

Milyen álfelháborodás (nem is lehet őszinte, hiszen ő maga ez idő tájt két „gyanútlan lányt” csábított el — csak akikről tudunk). Néhány pompás realista rész után itt újra a szentimentalizmus talajára tévedt, hol virágot hajtani soha nem tud. Önmagával kerül ilyenkor mindig ellentétbe, saját elveivel, saját stílusával. Vajon ő maga elhitte-e azokat a korában oly divatos, jámbor, meghunyászkodásra nevelő tanokat, melyekre a költeményben a családapa a fiait oktatja? „Hogy gazdáiké a parancs joga és kötelesek szót fogadni ők...” Mennyivel mást hirdet a körülbelül ebben az időben — 1785 novemberében — keletkezett *Vidám koldusok* c. költeményével,

„Köpj a bíró oltalmára!
Törj szabadság ég felé!
A törvény a gyáva vára,
a templom a papoké.” (Szabó Lőrinc)

Amennyire nem valódi hitét tükrözi a köteles szófogadásról való papolás, annyira elűt stílusától minden a szentimentalizmus elveit kifejező moralizálás. Ahol pedig a poéta nem saját magát adja, szavai mögött nem érezhető a költői hitel, ott művészileg se tud maradandót alkotni, a későbbi kor szülötte számára már elveszti hatását. Így estek ki ezek a részek Arany János rostáján. Amelyek benn maradtak, azok éppen a realista, meggyőző, őszinte hangú motívumok voltak. Ezek majd mind megtalálhatók a *Családi körben* is a már említett — bizony lényeges — elvi és formai feldolgozásbeli különbségekkel.

Egy azonban nem található meg. A család vallásosságáról szó sem esik Arany költeményében. A *zsellér szombatestjének* pedig közel egyharmadát foglalja el a vacsora utáni imádság leírása. Nyelvileg ez a költemény legszebb, legtisztább része, és az egésznek valami

⁸ Az eredetiben nem kérdő mondat van: „But hark! a rap comes gently to the door.”

sajátos vallásos tónust ad. Ez nem kerülhette el Arany János figyelmét, mint ahogy nem kerülheti el a mai olvasóét sem. Fel kell vetnünk tehát a két költemény összehasonlításának leg-problematikusabb kérdését: vajon mi az oka, hogy ez a rész teljesen elmaradt Aranyánál, ez a rész, amely központi szerepet tölt be Burns-költeményében. Hogy lehet, hogy a „hasonmás”, az „utánzat” ezt kihagyta?

A paraszt család jámbor buzgalmának dicsőítésében a templomi ceremóniák rideg légkörével szemben — mely „hivalkodva mutatja a világ minden díszét, kivéve a szívet” — ismét a szentimentalizmus bizonyos vonásait fedezhetjük fel. A kérdésre a választ azonban most nem ezen az úton kell keresni. Ha ugyanis végignézünk a magyar szentimentalizmuson, bár hasonló gondolatokat találhatunk, a magyar parasztság vallásosságának kifejezését sehol (Nemcsak a nyelvtudományban, de az összehasonlító irodalomtörténetben is, a diakrónia mellett figyelembe kell venni a szinkronikus tényeket.) Itt tehát csak a skót és magyar viszonyok közötti különbségekben kereshetjük a magyarázatot. A magyar parasztság körében nem voltak a skótokéhoz hasonló családi vallási szertartások. Általában a vallás a skót nép életében sokkal fontosabb szerepet töltött be, mint a magyarében. Az évszázados presbiteriánus szokásokhoz való ragaszkodás a skót nemzet önvédelmének megnyilvánulása volt, az anglicizálódás ellen. A skót szellemi függetlenség egyik utolsó végvárát jelentették ezek. Ez az alapja szokatlanul mély és intenzív vallási életüknek. Így érthetjük meg azt a meleg meghatott hangot, melyen Burns, aki éppen a presbiteriánus egyházat gúnyoló maró satíráival vált először híressé, a földműves és családja tiszta hitéről szól. Élményi alapja is lehetett a leírásnál, mivel apja igen vallásos ember volt, s ő odahaza a szülői házban láthatta ezeket a szertartásokat. Arany Jánosnál nemcsak az élményi alap hiányzott, de emlékeznünk kell 1850-ben írott soraira:

„Oh ha bennem is, mint egykor, épen
élne a hit, vigaszul nekem...!” (Fiamnak)

Burns az esi ájtatosság leírásából hazafiságának lelkes kifejezésébe csap át, és az utolsó két szakaszban szinte himnikus hangot üt meg. Arany 1851 tavaszán költeménye megírásakor nem adhatta hazaszeretetének ily hangos jelét. Az eredeti kidolgozás szerint megpróbálta, ha villanásszerűen is a „béna harci” elbeszélésebe csempészni a levert szabadságharc emlékét, de ezt a hat sort Vahot kérésére a vers közlésekor kénytelen volt átírni. Az utolsó szakasz a kezdő kép szimmetrikus párja; ahogy ott a költemény fokozatosan benépesült, megtelt mozgással, úgy csöndesül el, szűnik itt meg lassan minden: kialszik a tűz, álomba merülnek a gyerekek, egyre ritkábban szól már a vendég, majd a szülők is pihenni térnek „s átveszi egy tücsök csendes birodalmát”.

A *Családi kör* felidézi Burns *A szellér szombat estéje* néhány jelét, azonban nincs szó itt szolgai utánzásról. Arany új és önálló költeményt alkotott. Vannak motívumok, melyek Burnséból kerültek át, de ezek is annyira általánosak, a helyzettel függenek össze, hogy egy paraszt család estjének leírása, akár Skóciában, akár Magyarországon elképzelhetetlen nélkülük. Azok a részek is, melyek Burns hatását mutatják, élesen kifejezik a két költő közti alkati különbségeket.

Palacký és a magyarok

SZALATNAI REZSŐ

A magyar—cseh nemzeti kapcsolatok terén fölöttébb nevezetes kérdés a csehek nagy történetírójának és államférfiújának, František Palacký-nak (1798—1876), kapcsolata a magyarsággal. Palackýnak ugyan nem sikerült cseh Deák Ferencé válnia, holott ezt kívánta, de sikerült a cseh nemzeti újjászületés ereit egybefolyatnia s határozott erővel irányítania. Kapcsolata a magyarokkal s a magyar műveltséggel érdekesen visszatükröződik egész életművén és magatartásán, amely magatartás három cseh nemzedéket formált társadalmi, politikai és szellemi tekintetben. S meghatározta egy korszakra a csehek magyar-szemeléletét is.

Különös, hogy ezzel a fontos kérdéssel, amely annyi mindent fedhet fel a két szomszéd nemzet kölcsönösségéről (s amellyel párhuzamos Jan Kollár máig hiányzó magyar kritikája), mindmáig meglepően kevés tanulmány foglalkozott. Ugarnak hat a XIX. század egész magyar—cseh kapcsolata. Az még érthető, hogy a cseh nacionalista történetkutatás megkerülte Palacký magyar vonatkozásait, de érthetetlen, miért hallgatott róla a mi nacionalista történet-

írásunk. Mikor mi, a Sarló nemzedéke, a húszas évek végén, Prágában és Pozsonyban, felvetettük a cseh—magyar szellemi együttműködés kérdését, gondoltunk annak történeti vizsgálatával is, egy életrevaló, haladó jellegű magyar szlavisztikával. De nem tudtunk a kérdés mélységeibe tanulmányokkal lehatolni, mindössze publicisztikával s irodalmi kritikával kerülgettük. A kisebbségi élet elháríthatatlan nyugtalanságában alig volt mód másra, mint publicisztikára, glosszákra. Azért örültünk annak, hogy budapesti fiatal történétíró meri vizsgálni önnön célkitűzéseink egyikét, a Palacký-kérdést, a talányt. Ez az ember Sárkány Oszkár volt; ma is fáj, hogy a háborúban megölték.

Mindez most élénken foglalkoztatja az ember elméjét, hogy két Palacký-tanulmányt olvasott el, mindkettő friss kutatás eredménye, az egyik magyar, cseh a másik.

A magyar tanulmányt Sas Andor írta (Irodalmi Szemle, Pozsony, 1958. 1. sz. 92—100. l.) s pozsonyi szempontból vázolja tovább a képet, melyet Sárkány Oszkár rajzolt meg. Sas Palackýnak régebben kiadott levelezése alapján bővíti a képet. Elmondja, mily termékenyítő hatással volt Palackýra ismeretsége Kovácsóczy Mihállyal, aki tájékoztatja őt a pozsonyi magyar szellemiségről. Naplójába ekkor írja be Palacký, hogy Bécs elnyomja a magyar nyelvet, s a csehek helyzete ennél jobb. 1819-ben vagyunk ekkor. Részletesebben kitér Sas Jabláczy pozsonyi megyei tisztviselővel folytatott, 1819 karácsonyán történt, beszélgetésére, melyről Palacký oly terjedelmesen írt a naplójában. E beszélgetés hatása alatt írja, hogy a királyokkal szemben a nép foglal helyet, az erő és elszántság ott van. Még lényegesebb Palacký barátsága Ghyczy Miklóssal, az alispán-fiúval. Palacký is ott van Komáromban, amikor Ghyczy mint kincstári ügyész a fiumei kormányzósághoz indul, ahová beosztották s apja családi körben inti a fiút, hogy a szegényeket és jobbágyokat vegye oltalmába a földesurakkal szemben. Végül Virozsil Antalnak és Palackýnak egy életem át tartó barátságáról is ír Sas Andor, amely barátságról már régebben külön cseh tanulmány jelent meg, Josef Borovičkáé.

Ismeretes, hogy Palacký a pozsonyi ev. liceum diákja volt. A liceumi tanárok közül Grosz János volt hatással Palackýra és Zsigmondy, akinek otthonában később Jókai Mór, mint cseregyerek jelentékeny időt töltött. Nem kétséges, hogy Palacký Pozsonyban már tudott magyarul s magyar nyelvi tudását ott tökéletesítette is, egyrészt a liceumban, másrészt magánúton, később mint magyar nemesi családok házi tanítója. Közismert Palacký ilyen jellegű időzése a Zerdahelyi-családnál, amely időzés társadalmi és szellemi szempontból döntő hatással volt az érzékeny lélekre. Palacký mint magánoktató másutt is megfordul, tanít Zerdahelyi Károlyéknál, Sréteréknél, Csuzyéknál. Természetesen megfordul vidéken is, így Csuzyék birtokán, Csúzon, Komáromban, Sréterék birtokán, a Heves megyei Szentimrén egy nyarat tölt, megfordul Nógrádban és Zerdahelyiné Bars megyei birtokán is. Éveken át tehát magyar nemesi környezetben mozog.

1818-ban jelent meg Pozsonyban Palacký nevezetes tanulmánya a cseh költészetről, Sas joggal hangsúlyozza e tanulmánynak azt a részét, melyben Palacký szól a magyar nyelv különösen alkalmas mivoltáról az időmértékes verselésre s dicséri Berzsenyi ódait.

1823 februárjában hagyja el Palacký Pozsonyt s magyar társadalmi körét, hogy Bécsen át Prágában találja meg végleges működésének helyét. De a kapcsolat közte és magyar ismerősei közt nem szakad meg, Virozsilal levelezésben marad s mikor 1825-ben megnyílik Pozsonyban a század első éveit óta nem ülésező magyar országgyűlés, Palacký is ott szeretne lenni, de ez csak a rákövetkező évben sikerül neki, 1826 márciusában. Akkor Ghyczy Péter, az alispán, mint alnádor van már jelen a koronázó városban, ő is, volt tanárai is szívesen fogadják Palackýt.

Ismeretes, hogy Palackýt a Magyar Tudományos Akadémia már 1835-ben kültagjává választotta, ismeretes Palacký levelezése Teleki József gróffal s az is, hogy a Palacký szerkesztésében megjelenő első cseh tudományos szemle, a Časopis Českého Musea, 1828-ban több magyar vonatkozású cikket közölt. Nem ismeretes azonban sok olyan adat, melyet Palacký magyar vonatkozásairól most tárt fel egy fiatal cseh történetkutató, Richard Pražák. (*Palacký a Madří před rokem 1848* Palacký és a magyarok 1848 előtt, Časopis Matice Moravské 77. évf. 1958. 1—2. sz. 74—99. l.)

Pražák nem elégedett meg a meglevő Palacký-irodalommal, a kiadott naplóval és levelezéssel, hanem levéltári kutatásokat is végzett s evvel sikerült olyan anyaghoz hozzáférkőznie, melytől határozottabb és teljesebb megvilágításba kerül a nagy cseh történétíró kapcsolata a magyarokkal. Megállapítja, hogy a cseh történetírás mindmáig tudatosan elkerülte Palacký magyar kapcsolatainak felszínre hozását, vagy ha kénytelenszerűen mégis foglalkozott vele, mint Karel Kálal Palacký ifjú éveiről írt monográfiájában, „nem volt benne sok köszönet a szerző magyarellenessé elfogultsága miatt”. Viszont azt is megállapítja, hogy Sárkány Oszkár említett Palacký-tanulmányai „magyar nacionalista szempontúak”, mivel néhány apró adathból messzemenő következtetésekhez jut. Mindenesetre a Prágában talált anyag alapján Pražák újrarajzolja Palacký ifjúkori portréját.

Az eddigi felfogással ellentétben Pražák elsősorban megállapítja, hogy az ifjú Palacký trencsényi diákévei, a szlovák evangélikus környezetben, nem sokat jelentettek Palacký fejlődésére nézve. A trencsényi iskolánál lényegesebb hatással volt rá Bakoss Ferenc, egy művelt trencsényi polgár, aki cseh könyveket is olvasott, holott magyar volt s a magyar nemzeti újjászületés híve.

Mikor Palacký 1812-ben Pozsonyba érkezik, a régi koronázó városnak nincs kifejezett nemzeti karaktere, bár lakossága túlnyomórészt német és magyar nemzetiségű. A liceumban azonban már működik az 1788-ban alapított Magyar Társaság, melynek lelke Bilnitza Pál tanár, rendkívül jellemes férfiú, örömmel támogatja a szegény morva kántor fiát. Bilnitza a magyar nyelv tanára s Palacký nagy tisztelettel hallgatja előadásait. Több tanárát is megnevezi Pražák s több magyar osztálytársát, akikkel baráti kapcsolatba kerül. Barátai révén jut el a pozsonyi magyar főúri szalonokba is, Rádayék és Gvadányiéék zeneestéjeire. Pražák helyesen látja, hogy a főúri környezet hatott Palacký későbbi konzervatívizmusának kialakulására, míg a köznevelés magyar familiáknál radikális polgári nézetek kohójába került. S ez volt a döntő élmény.

Ismeretes, hogy özv. Zerdahelyiné, akinek fiát oktatta Palacký, rendkívül hatott Palackýra. Lehet, hogy e barátságban az asszony és a nevelő közt szívbéli vonzalmaknak is volt helye. Zerdahelyiné — írja Pražák — egy jelentős magyar felvilágosult gondolkodónak, Balogh Péternek a leánya volt, s Balogh Voltaire-rel levelezett. A Zerdahelyi-házban így találkozott Palacký a humanitás eszményeivel. Balogh Nina Herdert nyomta az ifjú kezébe, Palacký maga Magyarország történetét olvasta, egyelőre Fessler tíz kötetét. Ghyczyék révén megismeri Palacký a polgári radikalizmus. S úgy látszik, Palacký jelenléte a pozsonyi magyar társaságban ismertté vált, mert 1827-ben, a Tudományos Gyűjteményben, midőn Palacký prágai folyóiratát ismertetik, azt írják, hogy a szerkesztő „született magyar”.

Vörösmarty Mihály magyar levélben kereste fel Palackýt s elküldte neki Hasistejnyi Lobkovic verseinek Kazinczy-féle magyar fordításait. Erről Pražák éppen e folyóiratban (Fil. Közlöny, 1957. 134—135) emlékezett meg. Pražák felsorolja Palacký más magyar ismerőseit is, akik hatottak a cseh íróra. Ezek közt első ízben merül fel a fiatalon meghalt Petrovics Frigyes történetíró neve. Petrovics — a Magyarország története, Pest, 1830 c. mű írója — Habsburg-ellenes történeti felfogású kutató volt, a Palacký-irodalom eddig nem tudott róla. Petrovics 1833-ban nyugat-európai tanulmányútja elején megjelenik Prágában, keresi Palackýt, aki azonban akkor történetesen a dél-csehországi Třeboň levéltárában kutat. Petrovics levelet hagy hátra Palackýnál, amelyben emlékezteti a cseh történetíró, hogy osztálytársa volt a pozsonyi liceumban s együtt laktak egyideig Szakmáryéknál, most — írja — Teleki Lászlóval együtt úton van, tagja a Magyar Tud. Akadémiának s arra kéri Palackýt, szerezzé meg számára néhány fontos cseh történelmi okmány hiteles másolatát. Petrovics ezen a tanulmányúton halt meg, 1836 tavaszán, Münchenben, de okiratgyűjteménye Pestre került.

Pražák próbálja megfejteni a rejtélyt: miért fordult később Palacký a nemzeti függetlenségért harcoló magyar liberális politika ellen. Azért, mondja, mert helytelenítette a magyar nyelv térfoglalását s kiváltságát Magyarország más nyelveinek kárára. Ezért támogatta Palacký 1848-ban Bécs ellenforradalmi politikáját. „Ez a felfogása hatással volt nem egy helyütt Palacký történelmi koncepciójára is. Így azután úgy magyarázta a magyarok bejövetelét a Kárpátok medencéjébe, mint a szláv világ történeti szerencsétlenségét, amely megfosztotta a szlovákokat a közös történeti fejlődés lehetőségétől s nem egy helyütt kiszolgáltatta a germánok támadásainak.” — írja Pražák s idézi Palackýt: „A magyar nemzet betörése és honfoglalása Magyarországon az egész emberiség történetének legkomolyabb tényei közé tartozik; korszakokon át nem jelentkezett ennél nagyobb sorscsapás a szlovákok világára”. S így folytatja Pražák: „Ez a felfogása Palackýnak később fontos érve lett a reakciós orosz pánszlávizmusnak és a szlovák nacionalizmusnak s felhasználták a nemzetiségi viszályok élesítésére.” Idézi Palacký felfogása ellen Grot ismert tézisé, hogy a magyarok bejövetele és honfoglalása éppen védősáncot jelentett a germánok rátörésénél a szlovákok ellen. Pražák rámutat arra, hogy Palacký helytelen nézetét torz formában átvette Rösler, Kaemmel s más német nemzeti szocialista történetíró.

Érdekes azonban, hogy Palacký nevezetes cseh történelmében bőven idéz a magyar történeti kútforrásokból s lépten-nyomon megállapítható, hogy ismeri az irodalmat is, rámutat Magyarországot és Csehországot fejlődésének összefüggéseire. Ebből a szempontból Pražák legérdekesebbnek tartja Palacký nagy művének a Dózsa-féle parasztfelkelésre vonatkozó részét. Palacký bírálja a magyar történetírást, amiért a „kuruc háború” leírásánál megelégedett Taurinus és Istvánfi elfoglalt nézeteivel. Palacký a Dózsa-felkelést népi lázadásnak minősíti a feudális elnyomás ellen s konkrét események sorozatával mutat rá a magyar népi felkelés cseh visszhangjára és hatására. Palacký volt — mondja Pražák — az első s máig utolsó cseh történetíró, aki rámutatott a Dózsa-felkelés hatására Csehországban.

Pražák szerint a magyar és szlovák nemzeti mozgalom ellentétei hozták magukkal, hogy Palacký 1848 előtt, bár nem szüntette meg teljesen, de minimumra csökkentette kapcsolatát a magyar liberálisokkal. Mindössze Virozsil Antallal (aki ekkor már a pesti egyetem tanára, később, a Bach-rendszer idején, éveken át rektora, jellegzetes ókonzervatív s aulikus ember) tartja a pozsonyi gyökerű barátságot s az ugyancsak ókonzervatív Mailáth Jánossal áll levelezésben.

A magyar szabadságharc előtt Palacký ellátogat Pestre. Ez máig ismeretlen volt, Pražák megtalálta Palacký pesti naplójegyzeteit. Ezekből igen érdekes kép rajzolódik elénk. 1846 május 13-án érkezett Pestre František Palacký és május 19-én utazott vissza, hajóval Bécsbe, onnan Prágába. Hajóval érkezett is; naplójában leírja a hajóutat a Dunán, Bécsből Pestig. Pedánsan feljegyzi, mibe kerül a hajójegy, a pesti fiakker, hol, mikor állt meg a hajó, Esztergomnál viharba került a gőzös, de egyébként jól érkezett meg a magyar fővárosba. Palacký a Magyar Király-szállóban vett ki szobát. Pesti tartózkodásának igazi célja az Egyetemi Könyvtár volt, ahol átnézte a Hevenessy- és Kaprinay-féle oklevélmásolatok gyűjteményét. Toldy Ferenc, az Egyetemi Könyvtár igazgatója és Mátrai Gábor készségesen segítettek, hogy a cseh vonatkozású okleveleket megtalálja és lemásoltassa. Pestet természetesen Virozsil mutatja meg Palackýnak, ő kíséri az utcákon, vele sétál át Budára, ahol a nádor-főhercegnél is tiszteletét teszi, de nem találja odahaza. Palacký a magyarok vendége, hol Virozsilnál, hol Toldynál ebédel és vacsorázik. Feltűnő, hogy Ján Kollár, a költő, akivel fontos megbeszéléseket folytat, egyetlen egyszer sem invitálja lakására a fehér asztalhoz, Palacký mindössze megbeszélésekre keresi fel a pesti evangélikus lelkészek mai Deák-terei, illetve Sütő utcai házában. Az egyik pesti szlovák tényező megérkezése órájában felkeresi Palackýt s késő éjszakáig avval traktálja, mennyi baja van Kollárnak saját gyülekezetében, milyen rossz fát tett a tűzre a Kollár ellen berzenkedő Štúr és Kadavý, a népdalgyűjtő tanító. Kollárt majd minden esetben Palacký keresi fel, ebéd után vagy vacsora után. Május 16-án reggel Kollár keresi fel a Magyar Királyban s még ágyban találja, nemsokára jó Virozsil s viszi magával barátját.

Virozsilon s Toldyn kívül meglátogatja Palacký Fejért, Kovacsichot, (aki megajándékozta szépkötésű könyvekkel), felkeresi a nádor irodaigazgatóját és a nádori gyermekek nevelőjét, aki úgy látszik, barátja volt. Többször is meglátogatja a pesti könyvkereskedőket, Eggenbergernél megvásárolja Fejér Codexének összes kötetét, másutt könyveket, metszeteket vásárol. Többször kutat a Nemzeti Múzeumban, elmegy a Ludoviceumba, ott is talál fontos cseh vonatkozású forrásanyagot. A legtöbbször Virozsilal van együtt, aki vendégül látja egyszer az egész barátai és ismerősökből álló kört, köztük Kollárt is. Egyszer meg Palacký Virozsil kíséretében jelenik meg Kolláréknál, kisvártatva megjelenik ott Toldy meg Füredy is, de vendéglátásról szó sincs, mert Palacký megjegyzi, hogy utána Virozsilal egy vendéglőben málnaszörpöt iszik. Virozsil viszi el a Nemzeti Színházba is, ahol a Végrendelet c. színmű előadását nézi meg Palacký; késő este van, mikor visszatér a szállóba. Virozsil családjával együtt kirándul a budai hegyekre, ahol Virozsilnak kertje van. Ez a májusi hét szép volt, Palacký az időjárásról minduntalan megemlékezik. Május 19-én száll ismét hajóra s indul vissza Bécsbe. Pražák jegyzetben szösz szerint közli az egész pesti naplófeljegyzést.

Összegezőként Pražák megállapítja, hogy a régebbi nacionalista cseh történetírással ellentétben Palacký 1848 előtt, a húszas és harmincas években, szoros kapcsolatban állott a magyar reformkor vezető személyiségeivel s komolyan törekedett a két nemzet, a cseh és magyar, egymáshoz való közeledésének s a kölcsönös megbecsülésnek megvalósítására. Világos a cseh kutatónak, mennyit köszönhet Palacký s vele a cseh nemzeti mozgalom a magyar reformkornak. Ez az, ami új s amit cseh részről korrigálni kell. De megállapítja Pražák, hogy a fokozódó magyarosítás volt az, ami Palackýt elidegenítette a magyaroktól s vele együtt az egész nemzedéket, a cseh liberálisokat, akik austroszláv-programjukhoz kívánták odakapcsolni a magyarországi szlovákokat. Ez a tervük megfeneklett a magyar reformkor nemzetiségi politikáján. Emiatt fordult szembe aztán Palacký a magyarokkal. Bennük látta, írja Pražák, egyik fő okát annak is, hogy a szlovákok függetlenítették magukat a csehektől.

A magyar kutatás számára is értékesek ezek az új adatok és vonások. Valószínű, hogy a levéltári kutatás, egyes családi levéltárak átnézése is hozhat még újabb adatokat Palacký magyar kapcsolataihoz. Nem kétséges azonban, hogy Palacký elfordulása a magyaroktól, nemcsak a reformkor politikai szemléletétől, hanem a magyar szellemi élettől, még Pražák magyarázatával együtt is komplex vizsgálatra szorul.

Mark Twain ifjúsági regényei

EGRI PÉTER

„Az ifjúsági író, az igazi, arra született, hogy az ifjúságnak írjon. . . nem 'lehajlik' olvasóihoz, hanem egy szinten él velük. Ez egyáltalán nem jelent érzelmi fejletlenséget! Sokkal inkább a kedély lobogó frissességét, üde fogékonyságát, az érzelmek el nem nyúlt ősi teljességét. . .” Az ilyen művész sajátos együttjátszó lélek, boldog dajka szellem, aki rigmusokban, mesékben, ifjúi kalandokban éli ki azt a kiélhetőt, ami más típusú alkotóknál talán naturalista regény vagy jambusos tragédia lesz. . . Az ifjúsági író egy csillogó diákarc, egy lázasan várakozó gyermeki szempár serkenti előre a lapokon. S akkor ömlik el rajta az áldott, jutalmazó meglepődés, ha ez a képzeletbeli diákarc rábólint egy ötletére, egy fordulatára. Ez az író nem alkuszik meg közönségével, számára nem 'lemondás' vagy félreállítás az írásnak ez a területe, hanem gyakran egyetlen lehetősége a mámoros, igazi alkotásnak.”¹

Mark Twain, Amerika egyik legnagyobb írója minden ifjúsági regényében maga előtt látja, mert maga elé varázsolja a lázasan várakozó, csillogó diákarcokat, de komoly műveiben is mámoros, igazi alkotásokat teremt. Rendkívüli valóságérzékenysége, az imperializmusba forduló Amerika ellentéteinek gyors, logikai és művészi megértése, átélése, állandó igénye, hogy a jelenségek okait feltárja, az ellentmondásokat lehető teljességgel mutassa meg — mindez olyan nagy anyag teljesértékű realista feldolgozására sarkallta, amely nem fért volna el az ifjúsági regények keretei között. Mégis szemléletmódja, realizmusának sajátos, egyéni színe, gyakorlatiassága s a tőkés vagyonnal együtt dagadó amerikai hazugságoktól mentes „gyermeki” logikája Twaint is „sajátos együttjátszó lélek”-ké avatja, ifjúsági íróvá is teszi, aki valóban „a kedély lobogó frissességével, üde fogékonyságával, az érzelmek el nem nyúlt, ősi teljességével” írta meg minden karcolatát, regényét.

Ifjúsági műveit felnőtt tapasztalatokkal, gyermekszemmel „minden korú fiatalok számára” írta — ez ifjúsági regényeinek summája, értéke.

I

Felnőtt tapasztalatai vezették Twaint ifjúsági témákhoz, a valóság az író tehetségének nemcsak anyagot adott, hanem irányt is szabott. Az a nyolc év, melyben a *Tom Sawyer kalandjai* (1876), a *Koldus és királyfi* (1877), a *Hajósélet a Mississippin* (1882) és végül a *Huckleberry Finn kalandjai* (1884) című regényét írta, jellegzetesen átmeneti és sajátosan egységes időszak Twain világnézeti-művészi fejlődésében. Mint minden átmeneti korszakot, ezt is legalább annyira jellemzi, hogy mi volt előtte, s mi következett utána, mint az, ami benne termett.

Az 1861–65-ös polgárháború a kapitalista Észak győelmét hozta meg a rabszolgatartó Dél felett. A győzelem látszólag a demokratikus eszmék örök időkre szóló diadalát jelentette, valójában azonban csak az amerikai kapitalizmus szédületesen gyors fejlődésére vezetett. A déli ültetvények rabszolgái, az északi tőkés üzemek számára szabadultak fel, szabad munkaerőül az immár szabad tőkés kizsákmányolás számára. Twain egy ideig őszintén hitt az új világ korlátlan lehetőségeiben, az emberi haladás sohasem látott, nagy felvirágzásában. A tömeges sztrájkok, az erőszaktól elfojtott munkástüntetések, a pénznek minden erkölcsöt átütő, agresszív ereje azonban hamar világossá tette előtte, hogy a *Kormányzótársaság* (1870), melynek kampányában maga is részt vett, protekció és korrupció dolga, mely őt magát is kibuktatta; az új aranykor, melynek eljövételéről oly sokat beszéltek, csak *Aranyozott kor* (1873). Észak győzelmével a pénz erkölce győz, a felszabadított négereket meglinceselik, aki nem fehérbőrű, azt ütik (*Egy kínai levelei 1870*), a becsületes emberek kénytelenek lemondani, visszalépni.

Ilyen előzmények után nyúl Twain ifjúsági témákhoz, „lép vissza” a gyermekkor világába. A *Tom Sawyer kalandjaiban* a gyermekkor tiszta romantikáját ábrázolja a maga kalózkodásaival, kincskeresésével, rablókalandjaival, szerelmeivel. Mielőtt Tom Sawyer és társai kalózszigetükről hazatértek volna, boldogan élvezték a Jackson sziget romantikáját. „Dicső dolognak látszott ilyen szabad módon a szűz erdőben, járatlan és emberektől lakatlan szigeten, az emberek forgatagától távol élni. Meg is fogadták egymásnak, hogy sohasem fogy-

¹ Kardos László, A gyermek és a könyv. Köznevelés, 1948. 7. sz.

nak visszatérni a civilizáció rabságába.”² A *Koldus és királyfi*ban az emberi jószág fészke-melegébe húzódik, hisz a szív mindent átmelegítő erejében, amint Dickens hitt, mert nem látva társadalmi megoldást, nem tud bízni az akarat erejében, amint Dickens sem tudott. A nagy társadalmi igazságtalanság nagy érzéseket, nem pedig erős akarást vált ki belőle. A királyfit, akinek koldus ruhában saját bőrén kellett tapasztalnia, hogyan nyomorítják meg a királyi törvények a népet, könyörületességre tanítják az embertelen viszonyok: „a királyoknak öntörvényeikhez kellene iskolába járniok — mondja —, hogy kegyelmességet tanuljanak”. S a királyfi enyhít is a törvényeken, emberségesen uralkodik, ahogyan a könyörtelen Scrooge is könyörületességet tanul abból a leckéből, amelyet Dickens ad neki a Karácsonyi énekben. A *Hajósélet a Mississippin* magának Twainnek és a folyónak ifjúságát írja le, arról az időről beszél, amikor még Twain a révkalauzok független, boldog és szabad életét élte. „Ezekben a napokban — mondja az író — a föld lakói közt a hajókalauz volt az egyetlen, semmi által nem kötött és teljesen független emberi lény. A királyok akarva-akaratlan a főnemesség szolgálói, a parlamentek a választóktól kovácsolt bilincsekben üléseznek; az újságyszerkesztő kezét megköti valamelyik politikai párt. Egyetlen pap sem szabad, és nem mondja el a teljes igazságot, mert tekintettel van egyházközsége tagjainak véleményeire, az író pedig olvasóközönsége lakója. Mi írunk, őszintén és félelem nélkül írunk, de azután, mielőtt közzé tennénk még nem „civilizálta” gazdag felesége, Olivia Langdon az író, a Folyószabályozási Társaság a Mississippit, és özvegy Douglasné *Huckleberry Finnt*, Twain „legkedvesebb gyerek”-ét, a becület, mélyérzésű, rongyos kis szegény gyereket. A Huck Finn-ről szóló regényből is bőven idézhetünk olyan sorokat, amelyek Twain átmeneti elbizonytalanodásáról, menekülési vágyáról vallanak. „Mindazok, akik ebben a történetben alapgondolatot próbálnak keresni, elítéltetnek; mindazok, akik erkölcsi tanulságot próbálnának keresni benne, száműzetnek; mindazok, akik cselekményt keresnének, agyonlövetnek.” — írja „a szerző rendelkezére G. G. főparancsnok.”³ Ezt az idézetet, ha nem vehetjük is szószert, de ellentétes értelemben sem magyarázhatjuk, mert a regény tartalma ezt akkor sem tenné lehetővé, ha a twaini ironia meg is engedné. Továbbá Huck Finn mindig borzadva beszél arról, hogyan „civilizálta” őt az özvegy: „nem volt könnyű kenyer a házában lakni, amilyen rémisztően rendes és szabályos volt az özvegy mindenben; és amikor már nem bírtam tovább, meglógtam. Bebújtam régi rongyaimba és visszatértem az öreg hordóhoz, ahol azelőtt laktam, és megint szabad voltam és elégedett. De Tom Sawyer fölhajkurászott és azt mondta, hogy rablóbandát akar alapítani és én is beléphetek, ha visszamegyek az özvegyhez és tisztességesen viselem magamat. Így hát visszamentem.”

Amint látjuk, Twain ifjúsági regényeiben bizonyos mértékig romantikus antikapalista törekvések érvényesülnek. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy az 1876—1884-ig terjedő nyolc év társadalmi problémáktól teljesen független birodalom Twain művészetében, különálló sziget, mely épp oly távol van az *Aranyozott kortól*, mint a későbbi évek forradalmi jellegű szatíráitól (*Egy jenki Arthur király udvarában* 1889), és a kb. 1898-cal beköszöntő imperialista idők éles antiimperialista pamfletjeitől (pl. *Funston tábornok védelmében* 1902). Igaz: a társadalmi mondanivalót a korszak jellege olykor a regény perifériáira löki (*Tom Sawyer kalandjai*), néha általános humanizmusában oldja fel (*Koldus és királyfi*), máskor egy fényes folyó vagy egy huncutszemű gyerek története mögé rejt (*Hajósélet a Mississippin*, *Huckleberry Finn kalandjai*), mégis Twain korának szociális problémái — ha sokszor humoros formában is — mindegyik regényben ott égne. A *Tom Sawyer kalandjaiban* látjuk, hogyan folyik a tanítás az iskolában, hogyan veri el minden apróságért a gyerekeket a tanító, aki orvos akart lenni, de csak a tanítóságig vihette. A vizsga az egész iskolai év összefoglalója: ilyennek tekinti a tanító is, aki mindenáron produkálni akarja magát és remegő kézzel rajzolja fel újra s újra csak rosszul a táblára Amerika térképét, s ilyennek tekintik a gyerekek is, akik az egész évi verésekért egy összegben adják vissza a kölcsönt. A legünnepelesebb pillanatban egy macskát

² Mark Twain, *Tom Sawyer kalandjai*. Fordította: Koroknay István, a fordítást átnevezte: Karinthy Frigyes. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp. 94. l. A kisemberek kisvilágának természetes emberségébe vágott, húzódott vissza Móricz Zsigmond is, amikor megírta a *Légy jó mindhaláligot*, Móra Ferenc, amikor megírta *A kincskereső kis ködmönt* és ide vágott a *Pál uccai fiúk* Molnár Ferenc; ennek nevében tiltakozott a kapitalista nagyvilág embertelensége ellen a *Copperfield Dávid* s a *Twist Olivér* Dickense is.

³ Mark Twain, *Hajósélet a Mississippin* XIV. fejezet: „A hajókalauz rangja és méltósága”. Ford. Zsigány Árpád, Révai kiadás, Bp.

⁴ Mark Twain, *Huckleberry Finn kalandjai*. Ford. Karinthy Frigyes. (L. az 1950-es kiadáson is és a korábbi, helyeshíttett példányában.) Szikra, 1950. 5.

eresztenek a padlásról a tanító fejére, s a bekötött szájú állat hangtalan kétségbeeséssel kapaskodik meg az egyetlen biztos pontban, a tanító parókájában, amely alól rövidesen előtűnik a savanyú mester kopasz feje, ragyogóan, aranyos fényben tündökölve — mert a festő fia, akinél a tanító lakott, ugyancsak sok verést kapott év közben ... Olvasunk a könyvben a vasárnapi iskola lélekölő magoltatási módszeréről is. Aki tudta valahogy a bibliai idézeteket, két jó feleletért egy kék cédulát kapott. „Tíz kék cédulát egy pirosra lehetett elcserélni és tíz piros egy sárgát ért. Végre tíz sárga céduláért az igazgató úr egy nem éppen díszesen kötött bibliai ajándékozott a szorgalmas növendéknek.” De ezért már nagyon sokat kellett eldarálni. „Az egyik fiú ... aki német családból származott, négyet vagy talán ötöt is kapott már ugyanilyen módon. Ez a fiú egyszer megállás nélkül háromezer sort mondott el a bibliából de ez az erőfeszítés annyira igénybe vette szellemi képességeit, hogy ettől a naptól kezdve valósággal meghülyült — ami az iskolára nézve nagyon nagy kár volt, mert ünepélyes alkalmakkor a tanító úr — mint Tom mondta — mindig ezt a fiút hívta ki szerepelni”.⁵ — A regényben olykor komoly formában is felvillan a társadalmi igazságtalanság gonosz arca, amely olyan sötétre festette a rablógyilkos Indián Joe vonásait: nem mindig pénzért rabol, néha azért akar bosszút állni, mert kikergették, megkorbácsolták, mint egy kutyt.⁶ A megkorbácsolás, megalázás, az igazságtalan törvények embertelen szigora a *Koldus és királyfi* című regénynek már tengelyébe kerül, a XVI. századi angol „véres törvények” leírásának szenvedélyében — ahogy Bobrova megállapítja — benne izzik az amerikai jogtalanságok elleni felháborodás.⁷ 1877 nyarán, miközben Twain regényét írta, teljesen jogtalanul halálra ítélték a pennsylvaniai munkásmozgalom 19 résztvevőjét. A Chicago Tribune-ban 1877 júniusában vezércikk jelent meg ezzel a képmutató címmel: „A törvény és az igazság diadala”. Amíg a valóságban ilyen újságcikkek képviselték az „igazságot”, addig Twain a maga humoros módján a mesében igazságot szolgáltat. A regényhez fűzött történelmi magyarázó jegyzeteiben leírja, hogyan ítélték egy boszorkány felett Huntingdonban. „Egy asszonyt és ennek kilencéves leányát felkötöttek Huntingdonban, amiért lelküket eladták az ördögnek és vihart idéztek elő úgy, hogy lehúzták a harisnyájukat.”⁸ A történet hiteles, Twain idézi a történelmi forrást: Trumbull J. Hammond: *Egyházi igaz és hamis törvények*, 20. l. A regényben Twain megváltoztatta az ítéletet: Tom Canty, a koldusból lett király a maga koldusbölcsségével sokkal okosabban ítél, mint ahogy a valóságos bíróság ítél. Nem tartja képtelenségnek, hogy az asszony valóban eladta lelkét az ördögnek — Twain ügyel a történelmi hűsége, babonásnak ábrázolja Tomot — de gondolkodik a dolgon. Megkérdi, hogy az asszony háza is elpusztult-e a viharban, s mikor megtudja, hogy igen, nem osztja azt az általános nézetet, hogy ez Isten büntetése volt a gaztettért. Azt mondja az asszonynak, hogy lányával együtt megkegyelmez neki, ha újra vihart idéz elő. A vádlottnak csak könnye hull, mint a záporosó, vihart nem tud kelteni. Tom bölcsen ítél: aki a maga és lánya élete árán is tagad, annak az igazságot kell mondania. Még megparancsolja az asszonynak, hogy húzza le a harisnyáját, s ezzel az udvar előtt is bebizonyítja, hogy ami ekkor keletkezik, az egyáltalán nem vihar. S már csak annyit kér az asszonytól, hogy ha egyszer mégis tehetsége és kedve kerekedik viharrá támasztani, tegye meg a király kedvéért. — Ez a józan okosság uralkodik a *Hajósélet a Mississippin* című regényben is, ahol Twain szerető humorral beszél a hajókalauzok szakszervezetéről, amely a szabályozás előtti időkben néha győzött a vállalkozókkal szemben.⁹ — A két híres kalandregény, a *Tom Sawyer* és a *Huckleberry Finn* közül az utóbbi az, amely tágabb öleléssel nagyobb valóságanyagot fog át. Huck szegénységénél csak izákos apjái nagyobb, s mindkettőjük anyagi nyomorúságán csak a két csalónak, a „királynak” és a „hercegnek” erkölcsi nyomorúsága tesz túl. Ezek bárkinek segítségét kihasználják, bárkit víz alá nyomnak, kifosztanak. Ők indítottak hajtóvadászatot a néger Jim ellen is. Miután fenséges eredetükről meggyőzték egymást és Huckot, belefeküdtek a fiú ágyába, s nem nyugodtak, míg Jim ki nem szolgálta őket kínálgatva az ételt: „Ebből vegyen fenség, abból vegyen fenség!” A király elmondta, mivel foglalkozott idáig: „mesterségem szerint nyomdász vagyok; értek a különleges gyógymódokhoz is; színészkedem, — persze főleg tragikus szerepekben; értek a mesmerizmushoz és frenológiához, ha sor kerül rá; ha kell éneket és földrajzot is tanítok; néha előadásokat tartok. Ő, sokmindenben járatos vagyok, majd mindenben, ami nem jár munkával.” És maga? — kérdi a herceget. — „Én magam is doktorkodtam annak idején. A kézföltétel volt a legerősebb oldalam, rák ellen, meg gutaütés ellen, tudja;

⁵ Mark Twain, Tom Sawyer kalandjai. 27.

⁶ I. m. 190.

⁷ M. Bobrova, Mark Twain. Művelt Nép, Bp. 1953. 52.

⁸ Mark Twain, Koldus és királyfi. Bp. 1920. Révai kiadás, 224.

⁹ M. Bobrova, i. m. 57.

jövedölni is tudok, ha akad valaki, aki kitudja a tényeket. Néha prédikálni is szoktam, vagy szabadtéri népgyűléseken munkálkodom; van úgy, hogy térítő úton járok.”¹⁰ — Ahogyan a Tom Sawyerben a rablógyilkos Indián Joe bosszújának volt bizonyos reális oka, úgy a *Huckleberry Finn*ben is sajátosan keveredik a szitkozódás az igazság hangjával. Megrendítő, amikor Sherburn ezredes lelövi a részeg Boggst és megrendítő az is, hogy az uralkodó hatalom olyan mélyen nyomta a mocsárba Huck csavargó, iszákos apját, hogy mikor ezt a hatalmat szidja, nincs teljesen igaza: az igazság szava összekeveredik az ostoba és durva káromkodások torokhangjaival. „Valahányszor fűteni kezdte a szesz, mindig a kormányt szidta. Most is rákezdte:

— És még ezt kormánynak hívják! Csak meg kell nézni, miféle társaság. Hát arra való a törvény, hogy elvegye a gyereket az embernek — akivel annyi gondja van, és annyi kiadása, és a neveltetése. . . . Persze ez az igazi kormány, ez igen. Hogy mást ne mondjak, jött ide valami néger Ohióból; félvér volt, majdnem olyan fehér, mint egy fehér ember. Olyan fehér ing volt rajta, hogy csakúgy villogott és vadonatúj kalap; . . . No, mit gondolsz, mi volt? Azt mesélték, hogy tanár valami iskolában és mindenféle nyelveken beszél és tud mindent. És még csak most jön a java. Aszonták, hogy még szavazhat is! . . . Hát ez elég volt nekem. Hová jut ez az ország? Eppen választás volt aznap és én is akartam menni szavazni, mert nem voltam részeg; de mikor meghallottam, hogy van egy olyan csücske ennek az országnak, ahol ezt a néget szavazni engedik, otthagytam az egészet. . . . Az öreg . . . föl és alá szökdécselt a kunyhóban, egyszer az egyik lábán, aztán a másikon, egyszer meg fogta és jót belerugott a hordóba. De ez nem volt valami bölcs tőle, mert éppen azon a lábán kandikáltak ki a lábujjai a cipőből, úgy hogy akkorát ordított, hogy a hajam szála az égnek állt, lehemperegett és a lába ujját dörzsölgette; és az átkozódás, amit művelt, túltett minden eddigien. Ezt maga is bevallotta később. Ő hallotta még az öreg Sowberry Hagant legjobb napjaiban, de azt mondta, hogy rajta is túltett; de azt hiszem, ez csak amolyan henevés volt.”¹¹

A regény szerkezeti gerincét is a rabszolgaságból menekülő Jim és a „civilizálás”-tól elfutó Huck barátsága, szökése és kalandjai: e kornak társadalmi problémái teszik ki.

Igy hatott Twain felnőtt tapasztalata kettős irányban: alaposan megmutatta a Mississippi mindkét oldalának, az amerikai életnek ellentmondásait, de ezek elől Tom Sawyer szigetére, Huck Finn tutajára, a szabad Mississippi egykori hajóira s a királyfi emberi jóságának palástja alá húzódott.

II

Twa innék minden ifjúsági regényére jellemző, hogy a gyermek szemével lát. Nem a gyermek szemüvegén át nézi az élet jelenségeit, ez mesterkéltten hatna: gyerekek ritkán hordanak szemüveget. Természetes látásmódja ilyen, ez érvényesül nem ifjúsági regényeiben is. Ezért nem válik soha gyerekké, nem gögicsél, nem kicsinyít, nem mesterkedik. Lényegre látó, spontán, „naiv” szemléletmódjának megvannak a maga világirodalmi rokonai. Történetei, pamflettjei, regényei Voltaire *Vademberével*, Montesquieu *Perzsa levelek* című művével hangzanak egybe. A mi irodalmunkban Bessenyei *Tarimesének* látásmódja ilyen.

Ennek a twaini szemléletnek egyrészt az amerikai gyakorlatiasság a közvetlen forrása, melyet a mindennapi gyakorlatnak a hirtelen kiterjeszkedő kapitalizmus általi bámulatosan gyors átalakítása hozott magával, másrészt pedig a kissé elvont józanész, mely a polgári forradalom racionális eszményeit veti szembe a kifejtett kapitalizmus eszmény nélküli, mesterkelt, értelmetlen világával.

Épp a gyermek szemével való látás adja Twain nagyszerű humorát, teremti meg az izgalmas kalandoknak azt a feszült légkörét, amely a regényeket lélekten is oly hitelessé avatja.

Huckleberry Finn mindent a gyakorlaton mér le. Fáradhatatlanul dörzsöl egy ócska rézlámpát, mert azt hallja, hogy egész szellemseréget idézhet fel vele, mikor azonban a szellemek nem jönnek, megállapítja, hogy a dolog nem igaz. Egyszer csőtől szakad rá a baj a Mississippin, egy nagy hajó átmegy a tutaján, a nagy ködben elszakad Jimtől, s erre azonnal elhiszi, hogy a kigyóbőr, amellyel nemrég babrált, valóban szerencsétlenséget hoz. A nehéz helyzetekből mindig valami talpraesett ötlettel menti ki magát. Egyszer nagy bajba kerül, már-már úgy tetszik, nem léphet be Tom Sawyer rablóbandájába, mert nincs családja, melyet meg lehetne ölni, ha elárulja a titkokat. „Mért, hát nincs neki apja? — kérdezte Tom.

— Hát apja van neki, de azt sohase lehet előtalálni. Azelőtt mindig részegen hentergett a disznókkal együtt az áztatónál, de van egy esztendeje is már, hogy senki se látta.

¹⁰ Mark Twain, *Huckleberry Finn* kalandjai 120.

¹¹ I. m. 30—32.

Sokat beszéltek erről és már majdnem kisemmiztek a bandából, mert azt mondták, hogy minden fiúnak kell legyen családja, vagy valakije, akit meg lehet ölni, különben nem volna a dolog igazságos a többiekkel szemben. Senkinek se jutott semmi az eszébe, mindenki bután ült és hallgatott. Én már majdnem bögni kezdtem; egyszer azonban jó gondolatom támadt és följárlottam nekik Miss Watsont, akit megölhetnek. Mindenki helyeselt: Az jó, igen, az jó. Miss Watson is megteszi. Huck is beléphet.¹² — A kis és nagy hazugságok szövevényében is mindig valami előre nem látott, gyakorlatias ötlet deríti ki az igazat. Mikor Finn megszökött otthonról, s lánynak öltözve bement a faluba, hogy megtudja, üldözik-e őt és Jimet, a gazdaasszony, akihez bekopogott, kis beszélgetés után hamarosan rájön, hogy fiú, s most már mindenne gyanakszik. „Mondd csak, ha a tehén fekszik, melyik felével kel föl előbb? — A hátuljával, néni. — No és a ló? — Az elejével, néni. — A fának melyik oldalán nő leginkább a mohó? — Az északon. — Ha tizenöt tehén legel a domboldalon, hány eszik úgy, hogy a fejük egy irányban van? — Mind a tizenöt, néni. — Na, látom, tényleg vidéken éltél, gondoltam, megint be akarsz ugratni. Szóval mi a valódi neved? — George Peters, néni. — Jó, de ezt osztán próbáld megjegyezni, George. Ne felejtse el és ne mondj nekem Alexandert helyette később és ne próbáld magad azzal kihúzni, hogy George-Alexandernek hívják. És ne menj asszonyok közé ebben az öreg kalikóban. Nagyon gyöngö volnál lánynak, de talán a férfiakat be tudod csapni. Az Isten szerelmére, de ha be akarsz fűzni egy tűt, ne úgy tartsd a cernát, és ne arra próbáld ráhúzni a tűt; tartsd a tűt és azon dugd át a fonalat — a nők mindig így csinálják; a férfiak teszik úgy, mint te. Ha pedig hajítasz valamit, akár patkányra, akár másra, állj lábujjhegyre és emeld a kezedet a fejed fölé, olyan ügyetlenül, ahogy csak tudod, és téveszd el azt a patkányt legalább két-három méterrel. . . . És jegyezd meg, hogy ha egy lány el akar kapni valamit, amit az ölébe dobna, szédüljön a térdét; nem összecsapja, mint ahogy te csináltad, mikor odadobtam azt az ólomdarabot. . . . Most pedig igyekezz a bácsikádhoz, Sarah-Mary-Williams vagy George-Alexander Peters és ha valami baj ér, akkor ne felejtse el üzeni Mrs. Judith Foftusnak, azaz nekem, és én megsegítelek, amennyire módomban lesz.”¹³

A *Koldus és királyfi*ban Tom Canty, a koldusból lett király uralkodása végére már egészen beleszokott az udvari ceremóniákba, de eleinte még minden ceremónia kihívta benne a gyermekí jőzanész ellenállását. Uralkodásának ebből az időszakából való öltöztetésének felejthetetlen leírása, mely a magukat rég túlélt, de még jórészt ma is meglevő feudális formák mechanisztikus voltát gúnyolja ki. Ha valahol, hát itt érvényes Bergsonnak a komikumról adott, egyébként nem teljes jellemzése: „Az élőbe rejtett gépezet . . . a komikum.”¹⁴ „A nevetés automatizmus a szabad tevékenységgel szemben.”¹⁵ A Twain-idézet így szól: „Először is a főlovászmester vett elő egy inget, mely átadatott a vadászfalka első lordjának, ki átadta a második kamarásnak, ki átadta a windsori főerdőmesternek, ki átadta a harmadik palásthorozónak, ki átadta a lancasteri hercegség királyi kancellárjának, ki átadta a királyi főruhatárosnak, ki átadta a harmadzászlósnak, ki átadta a Tower kapitányának, ki átadta az első háznagynak, ki átadta az örökös főasztalnesternek, ki átadta a lord főadmirálisnak, ki átadta a canterbury érseknek, ki átadta az első lordkamarásnak, ki végre elvette és ráadta Tomra.” Minden ruhadarabnak ez volt a sorsa, s Tom fellelegzett, mikor végre selyemharisnyájára került a sor, de öröme korai volt. A harisnyáról hiányzott a fűzőkapocs, s a nevezetes ruhadarab egy felcsukló „Nézd, mylord!” suttagással visszavándorolt egészen a vadászfalka első lordjáig.¹⁶ A ceremónia komikumát még inkább fokozza, hogy Tom Canty bolondnak tartják az udvarban, amiért „megfeledkezett” az udvari szokásokról, míg a valóságos királyfit, aki koldusruhában él, azért tartják országos bolondnak, mert mással akarja felöltöztetni magát, s minden tekintetben királyi módra viselkedik.

A gyermekvilág rajzát a gyermeki kincsek felbecsülhetetlen értékű tárháza teszi teljessé: a gomboknak, közönséges és üveggolyóknak, madzagoknak, különböző színű céduláknak, almáknak, bogaraknak és döglött macskáknak rendkívüli használati értékük és határozott szinten álló csereértékük van; bizonyos számú gombért lehet csak üveggolyót kapni, bizonyos számú golyóért jár csak cédula, de az ügyes Tom tudja a módját, hogyan kell barátai kincseit elzsebelni, hogyan lehet őket rábírní: adják oda golyóikat, almáikat csak azért, hogy elvégezhessek Tom helyett a meszelést, melyet büntetésből kellett volna csinálnia, de amelyet nagyszerű szórakozásnak tüntet fel, s csak nagy unszólásra enged részt belőle a többieknek is. Egy döglött patkánynak és egy rézgombnak van nagy szerepe abban a szerelmi tör-

¹² I. m. 12—13.

¹³ I. m. 63—64.

¹⁴ Bergson, A nevetés, 1913. Révai kiadás 67.

¹⁵ I. m. 113.

¹⁶ Mark Twain, Koldus és királyfi 86.

ténethen is, melynek főszereplői Tom és Becky, a bíró lánya. A felnőttek nagy, komoly, romantikus szerelmének minden elképzelhető mozzanata megismétlődik ebben a gyermekszerelemben. Tom Beckyről álmodik, ablaka alá fekszik, hasára árvácskát tesz, mely keserűség fogja el a kegyetlen világgal szemben, mely csak akkor tudja meg igazán, ki volt Tom, amikor már a hős nem lesz az élők sorában. Halálgondolataiból egy dézsa mosogatóvíz ébreszti fel. — Az iskolában magára vállalja Becky bűnét, boldogan vereti meg magát érte, s nemsokára már egy vonzóan üres osztályteremben vezeti a kislány kezét a papíron, szenvedélyesen tanítja rajzolni. Szenvedélye egyre nő, legkedvesebb témájával hozakodik elő a legkedvesebb lány előtt: megkérdi, szereti-e a patkányokat, s Becky heves fejrázására simogatóan és vigasztalóan teszi hozzá, hogy döglött patkányokra gondolt. Minden biztatóan halad, örök hűséget fogadnak egymásnak, s ezzel a nehezezen már túl vannak, most már csak a csók van hátra. Idilli boldogságukat azonban megszakítja a féltékenység, Becky megtudja, hogy Tomnak már máskor is volt jegyese, s hiába áldozza fel Tom legkedvesebb kincsét, egy sárga rézgombot, Becky a megsértett mély vonzalom tisztításával utasítja el a királyi ajándékot, s ezek után már csak a bujdosás vigasztalhatja Tomot. A fiú visszatér, hősies cselekedetekkel igyekszik magáravonni a mindig másfelé forduló lány figyelmét, de hiába jár kézen, hiába hangoskodik, Becky mással lapozgat egy könyvben. Végül Tom is olyannak udvarol, akit nem szeret, s ezzel megteremtí a kibékülés lélektani alapját. Nemsokára már Tom leleménye menti meg mindkettőjük életét, ő találja meg a kivezető utat egy földalatti barlang labirintusából, melybe kirándulás közben tévedtek, s melyből kéz a kézben bújnak elő.

Mint minden gyermekregényre, a Twainéire is kitörölhetetlenül rányomja a bélyegét a gyerekeknek az a leküzdhetetlen vágya, hogy nagyok legyenek, akkorák, mint a felnőttek, sőt nagyobbak, mint ők, a legnagyobbak a nagyok közt is, rendkívüli emberek: hősök, rablók, kalózok. Az igazán nagyszerű életre Twain gyerekei csak a valóság világán kívül találhatnak példákat, ezért van olyan nagy hatalmuk szemükben a könyveknek, ezért tartják be a kalandregények szabályait olyan rigorózus pontossággal. Tom életének legnagyobb és leghatalmasabb cselekedete Jim kiszabadítása volt. Tom tudta, hogy Jimet már végre rendeltileg felszabadította a gazdája, de azért annak rendje és módja szerint ő is megtette a magáét. A pajtát, melybe a négyt zárták, szabályos börtönné alakította, címet készített Jimnek, amelynek már pusztá terve is bámulatba ejtette Huckot. „A pajzson pólya lesz vagy jobb harántfésík, a pólyán karmazsin Andráskereszt, fekvő kutyával, fő motívumnak lába alatt zárt lánc, a rabszolgaság jelvénye; zöld, fodrozott keresztpólya a fogazott koronában, három csipkézett szelemen, azurkék mezőben; két angyal vörösből, te meg én; mottónak: *Maggiore fretta, minore atto*. Ezt egy könyvből vettem — azt jelenti: Lassan járj, tovább érsz.”¹⁷ Tom egy malomkövet is becipel Jimnek, ez jelképezi a sziklabörtön falát, erre kell Jimnek rávésnie a feliratokat: „1. Itt szakadt meg egy fogoly szív. 2. Itt élte le nyomorú éltét egy szegény fogoly, világtól és barátoktól elhagyottan. 3. Itt tört meg egy magányos szív, itt tért meg őseihez egy elkínzott lélek, harminchét év keserű rabsága után. 4. Itt pusztult el hazátlan és barátatlan, harminchét év súlyos rabsága után egy nemes idegen, XIV. Lajos természetes fia.” stb.¹⁸ Jimnek ezen kívül vérelel kellett naplót írnia, kígyókat kellett szelíditenie, melyeket a fiúk külön erre a célra fogdostak össze, patkányok és pókok futkároztak lábánál. A szoktatás nagyon szépen sikerült, Tom majdnem belehalt, lövést kapott a combjába, de Jim vigyázott rá, mellette ült, míg Huck doktorért ment: szabadsága árán is Tom mellett maradt, s ápolta a fiút, aki az ő kiszabadításáért kapta sebtét, s aki ekkor még csak egyedül tudta, hogy Jim már rég szabad. — Twain érti a módját, hogy minden lényeges ifjúsági problémát olyan szenvedéllyel, az igazság kutatásának, a kaland keresésének olyan ihletett izgalmaival ábrázoljon, ahogyan ezek a problémák a gyermeki és gyerekes képzeletben felmerülnek. Bölcs volt-e Salamon, amikor „félbevágott” egy gyereket, aki ha egyben marad, legalább egy anyát boldogított volna, a csillagokat a hold tojta-e, vagy csak úgy lettek, valóban ott van-e a kincs elásva, ahová éjjelkor egy temetői fa csúcsának az árnyéka esik: mind megannyi izgalmas kérdés, amely csak a kalandok során szerzett tapasztalatok segítségével dönthető el.

A kaland Twain ifjúsági regényeinek — és a többi regényeinek is — lelke, legfőbb mozgatója. A tutajozás a Mississippin, a titokzatos süllyedő hajóroncs kikutatása, találkozás a rablókkal, kincskeresés, állandó veszélyek és megmenekülés az utolsó pillanatban: mindez állandó feszültségben tartja az olvasót is, a szereplőket is, akik sohasem csak egyszerűen átélnek a kalandokat, hanem sokszor előidézik őket, mindig tevékenyen alakítják azokat, s végülis valami valóban nagy dolgot visznek végbe: kiderítik, hogy Muff Pottert ártatlanul vádolják Robinson doktor meggyilkolásával, megtalálják a kincset, kiszabadítják Jimet, akinek Huck

¹⁷ Mark Twain, Huckleberry Finn kalandjai 252.

¹⁸ I. m. 253.

az egyetlen fehér barátja, s akit Jimhez igaz barátság fűz, nem pedig, mint Tomot, merő romantika.

Twain az egymást kergető kalandok mindegyikét teljes mértékben kiaknázza. Gyakori fogása, hogy a gyufát közvetlenül a lőpor mellé helyezi: mikor Huck és Tom kiszökik Huck gyámjának házából, Jim zajt hall, keresi őket, s a fiúk a sötétben olyan közel lapultak Jimhez, hogy a kezükkel elérhették volna. Ugyanílyen veszélyes közelségben van Huck és Tom a temetői gyilkosokhoz, Huck és Jim a süllyedő hajóroncs rablóíhoz. A mozdulatlan lapulást rendszerint valami megzavarja, Hucknak mindene vízketni kezd, minél tovább kell mozdulatlanul feküdnie, annál több helyen és annál erősebben. A nehéz helyzetekből, a kutyaszorítókból a fiúkat vagy egy talpraesett ötlet, vagy a véletlen segíti ki. A *Koldus és királyfi*ban például a végsőig feszül a húr, a valódi királyfit már-már bebörtönözik, a koldus-királyfit már-már királlyá szentelik, a canterbury érsek már a feje fölött tartja a koronát, amikor rongyos ruhában, királyi tartással végiglépked az igazi királyfi a fényes udvaroncok hallgató seregének szűk közén, és bejelenti trónigényét. Országos botrány van készülődben. A lord protectornak mentő ötlete támad. Ha a trónigénylő az igazi királyfi, mondja meg, hol az ország pecsétje, melyről a koldus-királyfi mitse tud. A királyfi tüstént megfelel, s elküldi az egyik gróft a pecsétért. A gróf óvatosságból semleges területre hajlik meg, a két királyfi közé bókolt, a várakozó udvaroncok átsompolyognak a valódi királyfi mellé, de ekkor megjön a gróf, s jelenti, hogy nincs ott a pecsét. Az izgalom tetőfokára hág, az urak úgy menekülnek a valódi királyfi mellől az álkirályfihoz, mintha pestises beteg előtt futnának. Most már végképp nem lehet tudni, melyik az igazi királyfi, feltehető, hogy egyik sem az, hiszen a koldus-királyfi nem tudhatja, az igazi királyfi pedig elfelejtette, hogy hol a pecsét. Hanem egyszerre megoldódik a csomó. Mikor Tom Canty, a kolduskirályfi meghallja, hogy a főnemesek sehogy sem értik, hogyan veszhették el egy olyan vastag aranykorong, mint a pecsét, azonnal világosság gyúl fejében: emlékezteti a királyfit arra a napra, amikor ruhát cseréltek, s fokozatosan rávezeti, hogy hol a korong. A két királyfi becsületességével, egyszerű jóságával már rég az urak fölé emelkedett. Míg azok az egyik királyfitól a másikig futkostak, s hol az egyiket, hol a másikat akarták bebörtönözni, aszerint, hogy melyik tudott a pecsétéről többet, addig a fiúk megvédték egymást, barátsággal megbeszélték a dolgot. „Nem tudtam, hogy az kell nekik — szabadkozik Tom. Nem mondták, milyen volt. — Hát mire használtad? ... — Tom zavartan hebegett, míg végre kimondta: — Diót törtem vele.”¹⁹

Ilyenformán nincs igaza Rózsa Dezsőnek, aki a deus ex machina alkalmazásában egyszerűen Twain következtelen szerkesztésmódját látja. „Technika tekintetében — írja — nem áll magasan ... Formakérdések nem igen izgatták. ... a deus ex machinát sűrűn alkalmazza.”²⁰ Valójában a deus ex machina sokszor a történet csattanója, a humoros formából, nem pedig formai tökéletlenségből ered, vagy máskor — mint a *Huckleberry Finn* végén — társadalmi-világnézeti okokból következik: az író nem oldhat meg szerkezetiileg reálisan olyan kérdést (a négerkérdést), amelyet a valóság nem oldott meg, vagy amellyel szemben világnézetiileg tanácstalanul áll. Így a megoldást csak az emberi jóság hirtelen közbeavatkozása, egy felszabadító végrendelet stb., a deus ex machina hozhatja meg.

III

Twain a *Koldus és királyfit* „mindenkorú fiataloknak” ajánlotta. Móríc Zsigmond is azt tartotta, hogy „mindegy az, kicsinyeknek ír az ember, vagy nagyoknak”.²¹ Tagadhatatlan, hogy nem minden ifjúsági regény hat egyaránt gyerekekre is és felnőttekre is, de az is tagadhatatlan, hogy Twain ifjúsági regényeit minden korosztály egyaránt élvezi. Ennek oka abban rejlik, hogy Twain témájának egyedi és általános vonatkozásait egyaránt hitelesen, egységben tudta ábrázolni.

Ez az egység nem minden ifjúsági regényben, nem minden irodalomtörténeti elemzésben van meg. Lesslie Fielder *Gyere vissza a tutajra, édes Huck* című cikkében szem elől téveszti az egyedi társadalmi-történeti meghatározottságokat és a *Huckleberry Finn* regényt a gyermekkor mítoszában tartja. S hogy ne csak az „általános emberi”, hanem a freudi ösztöntanítás is hangot kapjon, azt a kérdést feszegeti, hogy Huck Finn és a néger Jim között potenciális homoszekszuális viszony állt fenn.²² Nem fogadhatjuk el Rózsa Dezső értékes, érdekes tanul-

¹⁹ Mark Twain, *Koldus és királyfi* 209.

²⁰ Bevezetés a *Koldus és királyfi* előtt VIII.

²¹ Móríc Zsigmond, *Pipacsok a tengeren*, 1938. Bevezetés.

²² Lesslie Fielder, *Come back to the Raft again Huck Honey*. *Partisan Review* 1948.

mányának azt a szempontját sem, amely Twain regényeiben jobbra csak az általánosítást keresi, a konkrétat nemigen vizsgálja. Szempontja egyes elemzéseiből is kiténik. A *Koldus és királyfi* bevezető sorából: „Lehet, hogy megtörtént, lehet, hogy nem történt meg — de megtörténhetett”, azt a következtetést vonja le Twainről, hogy „néha ő maga rontja le illúziónkat a történet valószínűségéről”.²³ Valójában a Twain-idézet éppen a történet tipikus, magasabb fokon valószínű voltára mutat rá.

Ugyanakkor azonban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Twain ifjúsági regényei a fiatal kor általános lélektani sajátosságait is hordozzák. Ez a szempont viszont Bobrova Twain monográfiájában sikkad el, amely pedig először ad sok gonddal és szeretettel megírt marxista igényű képet Twainről. Bobrova külön korszakban tárgyalja a Tom Sawyer kalandjait. Ez annak ellenére sem jogosult, hogy a *Tom Sawyer*-ban távolodik el Twain leginkább a korabeli valóságtól. Hibául rója fel, hogy „Tom egyfelől elveti a mindennapi szokásokat, környezete konvencióit, másfelől aláveti magát másoknak — a könyvekből kiolvasottaknak. Twain kis hőseinek viselkedésében és lelkületében az ’általánosan elfogadott’ életmód tükröződik az ’általánosan elfogadott’ fogalmakkal együtt, anélkül, hogy ők maguk észrevennék. ... Lelkiismeretfurdalásai vannak, mert sokát csórtak ... Viszont ellopni az indián Joe-tól a kincsét véleményük szerint nem tolvajlás, hanem dicsőség. ... Amikor Tom ... megette a befőttet, kikapott, de amikor garmadával sajátította el az aranyat, nem számíthatott másra, mint dicséretre”.²⁴

Ez a fejtegetés rossz úton jár, mert figyelmen kívül hagyja a téma belső logikáját, a lélektan törvényeit. A felnőttek rossz társadalmi-erkölcsi normái olykor valóban megvannak a gyerekekben is, Huckot egyre lelkiismeretfurdalás kínozza, amiért segít megszöktetni Miss Watson négerét. Ennek azonban semmi köze sincs ahhoz, hogy Tom komolyan veszi a könyvek konvencióit. A könyvek — tegyük hozzá: a kalandos, egy másfajta világot ígérő könyvek — tekintélyének feltétlen tisztelete egyszerűen csak annak jele, hogy Tom fontoskodik, nagyszkodik s mint igazi kamasz túl akar tenni a felnőttek felül levő, „tekintélyes” és mégis — vagy éppen ezért — unalmas világán. Amikor pedig arról ír Bobrova, hogy Tom „garmadával sajátította el az aranyt” Indián Joe-tól, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy szegény Joe rablógylkos, aki a pénzt „garmadával” lopta, s így nem lehet elsajátításról beszélni, hiszen Tom nem egy szegény színesbőrű munkást zsákmányolt ki, hanem egy veszedelmes gonosztevőt jelentett fel, egy rablógylkos kincsét találta meg. Nem kívánhatjuk Tomtól, hogy mérlegelve a Joe-t ért társadalmi igazságtalanságot — melyről Twain maga beszél — ne akadályozza meg Joe további gyilkosságait.

Ugyancsak helytelen túlzásba esik Bobrova, amikor a *Koldus és királyfi* című regényben a királyfi alakját értékeli. Abból a helyes megállapításból indul ki, hogy a XIX. század 70-es éveinek végén és a 80-as éveinek elején Twain felismerte, hogy két Amerika van, és az ezidőtűtű regényei közül épp a *Koldus és királyfi*-ben ábrázolja leghatározottabban a két világ szembenállását. Csak hogy a regényben egyfajta általános, meseszerű, az ellentéteket áthidaló beállítottság is nyilvánul, s ilyenformán abból, hogy Tom Canty jó és a nép nyomorog, nem következik, hogy a királyfi rossz, s „úgy áll előttünk, mint ősei véres tetteinek folytatója”, aki „a trónra visszatérve azonnal megelégedik nemes szándékairól”.²⁵ Twain mindvégig nemes szívűnek ábrázolja a királyfit, aki uralkodása alatt enyhített az embertelen törvények szigorán. Miután megjárta saját királyi törvényeinek poklát, s elfoglalta helyét a trónon, „nem egyszer történt, hogy, mikor valamelyik főtisztviselő, a kormánynak valamely aranyhímes szolgálója a király engedékenysége ellen szólalt fel, az ifjú király szánakozó nagy szeméinek bánatos ékességével tekintett rá s azt mondta: Mit tudod te, mi a szenvedés, és az elnyomás, azt csak én tudom meg a népem, de nem te. — VI. Edwardnak az uralkodása azokban a zord időkben kiválóan szelíd volt. S most, hogy elbúcsúzunk tőle, jegyezzük ezt meg magunknak az ő dicséretére.”²⁶ — fejezi be a könyvet Twain. Igaz, hogy egyes emberek jósága, az uralkodók jószívűsége sohasem változtatta meg a történelem menetét, de a kritikus sem változtathatja meg az író alakját.

Amint látjuk, osztályhelyzet szerint vagy egyoldalúság miatt ki az általános vonásoktól, ki pedig a történelmileg konkrét sajátosságoktól tekint el, figyelmen kívül hagyva a kettő dialektikus egységét. Az általános irányban való torzításra erősen csábít a téma természete is. Egy politikai tüntetés témájában sokkal könnyebb ráismerni a kor valóságára, mintha csendeletről vagy egy diákcsinýról van szó.

²³ Bevezetés a *Koldus és királyfi* előtt VIII.

²⁴ M. Bobrova, Mark Twain 43—44.

²⁵ I. m. 57.

²⁶ Mark Twain, *Koldus és királyfi* 220.

Első pillanatra egyszerű kaland, diáksíny áll előttünk, amikor Tom a templomban kiereszti skatulyájából féltve őrzött szarvasbogarat. A bogár elmászik, egy kutya ráül, a bogár megcsípi, s a prédikáció templomi unalmát a vágató puli hangos üvöltése veri fel a jelenlevők nagy gyönyörűségére. Valójában ebben a kis epizódban is kifejeződik Twainnek nagyon is konkrét viszonya a XIX. századi amerikai vallásságnak nagyon is konkrét, álszent formájához. Ez bizonyos fogik magából az epizódból is kitűnik: az ájtatos templombeliek mind örülnek az unalmas ájtatosság megzavarásának. De Twain több ifjúsági regényében is leleplezte a valódi tartalmat a vallásos képmutatás mögött. A *Huckleberry Finn kalandjaiban* két ellenséges család együtt hallgatja a prédikációt, s közben fegyvereit a templom falának támasztja. Istentisztelet után vadul lövöldöznek egymásra valamiféle vérbosszú miatt, melynek pontos okára már nem is emlékeznek. S ahogy a vallásos képmutatás egyre veszedelmesebbé lett, úgy foglalkozik vele Twain egyre gyakrabban, mélyebben. Egy feljegyzésében leírja, hogyan tanulmányozta a hangyák hitéletét. „Négy pici templomot 'épített': egy mohamedán mecsetet, egy hindu pagodát, egy zsidó zsinagógát és egy keresztény dómot... A mecsetet bekente kátránnyal, a zsinagógára terpentines papírt függesztett fel, a dómra pedig cukrot helyezett — és az összes hangyák keresztényeknek bizonyultak. Azután a cukrot a mecsetre helyezte el — és a hangyák áttértek a mohamedán hitre.”²⁷ Mikor pedig az imperia-lizmus idején az amerikai gyarmatosítók a térítés ürügyével csaptak le az ún. civilizálatlan és vad népekre (Kuba, Hawaii, Fülöp-szigetek stb.), Twain szatirikus tömörséggel összegezi mindazt a „tiszteletlenséget”, melyet a vallás formalitásaival szemben már Tom Sawyer is tanúsít: „Szeresd felebarátod vagyonát, mint a te vagyonodat.”

Tom Sawyernek egy másik kalandja még világosabban rámutat egy látszólag csak általános jellegű témának nagyon is konkrét történelmi meghatározottságára. Niúcs közönségesebb diáksíny, mint a tiltott dohányzás. A felnőtteknek e legáltalánosabb szórakozása minden gyerek számára az eltiltott dolog titkos öröme, a nagyok világába való behatolás gyönyörűségét jelenti. Ez a gyönyörűség éppúgy általános vonása a serdülőkornak, mint az ifjúsági regényeknek. A regénynek az a jelene, amikor Tom, Finn és Joe, a három megszökött kamasz a lakatlan Jackson szigeten kukoricaszár pipából pófékel, amíg rosszul nem lesz, egy sor más ifjúsági regényben is megtörténhet és gyakran meg is történik. Mégis, ez az általános epizód szoros összefüggésben van egy nagyonis konkrét kérdéssel: *Twainnek a romantikához, a kapitalista fejlődéshez való viszonyával.*

Tom, Finn és Joe pipázásának különösen romantikus jelleget ad a regényes környezet, a lakatlan sziget hatalmas fáival, buja növényzetével. A szigetre a fiúk a „civilizáció rabsága”, a gonosz világ igazságtalansága elől menekültek. Eleinte tökéletesen boldognak érezték magukat önkéntes száműzetésükben. „Dicső dolognak látszott ilyen szabad módon a szűz erdőben, járatlan és emberektől lakatlan szigeten az emberek forgatagától távol élni. Meg is fogadták egymásnak, hogy sohasem fognak visszatérni a civilizáció rabságába.”²⁸ Csakhogy a civilizáció, az emberek világa elől nem sikerül elmenekülni. Az egyedüllét egyre nyomasztóbbá válik, a vad erdő mindinkább félelmetessé lesz, egy vihar a villám hirtelenségével villantja fel a fiúk előtt az otthon hívogató képét, melegét, kényelmét, a rabló-játék nem sikerül, a romantikus vágyakat elmossa az eső realitása, a titkos pipázás izgalma semmibe oszlik, mint a füst, amikor a felfordult gyomor izgalmát véget vet a regényes jelenetnek.

Éppen ezen a ponton érintkezik ez a kis epizód Twainnek a korabeli valóságban gyökeröző romantikaszemléletével. A módszer, amellyel azokat a romantikus elemeket gúnyolja, amelyeket a valóságtól eltávolodottnak érez, sokféle formája ellenére is mindig ugyanaz: a romantika hirtelen szembe kerül a valósággal és hajótörést szenved rajta. Olykor a lovag-sisak mögé légy kerül (*Egy jenki Arthur király udvarában*), máskor a csalóka memória tréfálja meg az álpatetikus színészt; „Lenni, vagy nem lenni, ez itt a puszta tőr” (*Huckleberry Finn kalandjai*); néha valamilyen technikai gondatlanság robbantja ki a nevetést, amelyet a paródisztikus stílus már amúgy is alaposan előkészített. A *Huckleberry Finn kalandjaiban* pl. ezt olvassuk egy szentimentális fiatal lány érzélgős festményeiről. „Az egyik egy asszony volt sima, fekete ruhában, az öve a hóna alatt volt megkötve, az ujjai puffos volt, mint két fej káposzta és a fején egy akkora kalap, mint egy szeneskanna, fekete fátyollal, keskeny fehér lába volt és rajta apró fekete cipellő, akkora, mint egy veréb nyelve és mészárvány könyökölt egy sárköre, egy szomorúfűz alatt; a másik keze lelógott, benne fehér zsebkendő, meg egy retikül és a kép alatt az állott: 'Ah már többé nem találkozunk?' Egy másikon egy fiatal hölgy volt, a haja felfésülve a feje tetejére egy csomóba és megtűzve egy olyanforma fésűvel, mint egy szék háta és egy zsebkendőbe zokogott és a másik kezében egy döglött madarat tartott a

²⁷ M. Bobrova, Mark Twain 83.

²⁸ Mark Twain, Tom Sawyer kalandjai 94.

lábanál fogva és a kép alatt az állott: 'Ah, már többé nem hallok édes füttyödet?' Az egyikén meg egy fiatal hölgy ült az ablaknál és a holdat nézte és könnyek folytak le az orcáján; az egyik kezében egy felbontott levelet tartott, ami fekete pecséttel volt leragasztva és egy aranylánccon lógó medaillont csókolgatott és a kép felírása így szól: 'Ah, elhagytál engem, hát mégis elhagytál!' Mind nagyon szép képek voltak én legalább azt hiszem, de nekem valahogyan nem fűlt a fogam hozzájuk, mert valahányszor lógott az orrom, csak még jobban elszontyolodtam tőlük. Mindenki nagyon szomorú volt, mikor a kislány meghalt, mert még sok ilyen képet akart festeni és a vak is láthatta, hogy mi veszett el benne. De én úgy gondoltam, hogy evvel a hajlammal jobban érzi magát a temetőben. A főművén dolgozott, azt mondják, amikor ágyának esett is, éjjel-nappal csak azon imádkozott, hogy azt befejezhesse, de ezt már nem érte meg. Az egy fiatal nőt ábrázolt, hosszú, fehér ruhában, ahogy egy híd korlátján áll éppen legrás előtt, a haja kibomolva és felnéz a holdra, könnyek potyognak szeméből és két karját összefonja a mellén, két másik karját pedig kitarja a hold felé, két karját pedig kinyújtja maga elé, — persze azzal a célzattal, hogy melyik karja illik legjobban a képhez, de mint mondtam, meghalt mielőtt a többi karját kiradirozhatta volna, és most a képet a szobájába akasztották az ágya fölé, és minden születésnapján virágokat tettek alája. Máskor le volt takarva egy kis függöny-nyel. Csinos arca volt annak a fiatal leánynak a képen, de a sok karjával egészen úgy nézett ki, mint egy nagy pók.²⁹

Ha a példák számát tovább szaporítanánk is, több idézet sem mondana többet, mind-egyik azt mutatná, hogy az élettől való eltávolodás romantikáját mindig valamilyen reális elem gúnyolja ki, melyet az amerikai gyakorlatiasságot szinte megszemélyesítő twaini józan ész fedez fel hirtelen. S hogy a romantikának mint a gyakorlati élettől való eltávolodásnak a valósággal való összeütközése Twain előtt tudatos probléma volt, azt a Hajósélet a Mississippin című regényéből láthatjuk leginkább. A XVIII. fejezetben rajongó szavakkal írja le Twain, milyen volt a Mississippi a folyószabályozás előtt, milyen gáttalan méltósággal folyt milyen haragosan tudott tombolni. Csupa kaland, veszély és izgalom volt a hajózás a szabad folyón, mely korlátlan hatalmat adott a hajókalaúznak, aki független volt még a kapitánytól is. A folyó ebben az időben erősen hasonlított Huck Finnre és magára Twainre: semmiféle hatalom vagy törvény nem téríthette ki útjából, nem mondhatta neki, hogy „menj ide, menj oda”, szabad volt és erős, nem ismert olyan akadályt, amelyet szét ne tört, és ki nem nevetett (!) volna. — De aztán jött a folyószabályozási társaság, s gátjaival, levágásaival megbabolázta a folyót, jelzőlámpáival, tábláival elvette a hajózás izgalmát, elrabolta szépségét: „kiölte belőle a romantikát”. Twain gyakorlatiassága azonban nem áll meg itt. Hirtelen fordulattal kimutatja, mennyivel hasznosabb egy könnyen hajózható folyó, mennyivel gyorsabbá, biztonságosabb és olcsóbbá válik a szállítás, kiszámítja, hogy egyetlen hajórakományon 162 ezer dollárt és egy egész nyári utat meg lehet takarítani, ha szabályozzák a folyót. A gyakorlat érve dönt: Twain a szabályozás mellett van, ámulva beszél a technikai haladás csodáiról, melyek kedvéért — ha fájó szívvel is — lemond arról a romantikáról, amelyet a szabályozatlan folyó szeszélyes nagysága jelentett.

Twain tisztában volt a romantika politikai jelentésével is. Erre vallanak azok a szavak, melyeket Walter Scott regényeinek kapcsán ír, Scott művészetének jellegét egyébként meg lehetőségen félreismerve. „A francia forradalom és Bonaparte bűneivel két olyan jótéteményt lehet szembevetni, amely kárpótlást nyújt értük. A francia forradalom összetörte az ancien régime és az egyház bilincseit, s a nyomorult, elaljasodott rabszolgá-nemzetből szabad embereket csinált; Bonaparte pedig példát adott arra, hogy az érdem előbbre való a születésnél. ... Ekkor jött Sir Walter Scott az ő középkori varázslataival és egymaga útját vágta a haladásnak ... megszerettette a világgal ... az összetört és eltörölt feudális rendszer és vallás kinövéseit. ... A világ legnagyobb része már túl van ezeken a bajokon, bár egyrésztük még folyton emésztí az emberiséget, de az Unió déli vidékein még teljes erővel pusztít s uralkodik ez a barbár felfogás. ... Ezen a déli vidéken a XIX. század egészséges civilizációja sajátosan keveredik és vegyül össze a Sir Walter Scott középkori civilizációjának hamisságával, s míg egyfelől a józan észnek és haladásnak bámulatos műveit látjuk a fejlődő városokban, addig másfelől megdöbben bennünket az, hogy még mindig uralkodik a társadalom felfogásán a párbaj, a szájhösködés és a hőbortos romantikája egy lehetetlen letűnt időszaknak, amely halott, s amelyet jótékonyaságból el kellene temetni.”³⁰

Amint látjuk, ezen a helyen Twain a romantikát mint a letűnt feudális világnak, az ancien régime-nek maradványát ítéli el, gúnyolja ki. Ilyenformán Twain romantikaellenes

²⁹ Mark Twain, Huckleberry Finn kalandjai 101—102.

³⁰ Mark Twain, Hajósélet a Mississippin 316—317. l. Zigány Árpád fordításától itt az eredeti szöveg alapján a pontosság érdekében kissé eltértem.

paródiái objektív igazságukban összetetalálkoznak Marx megállapításával, amely az ancien régime-nek a kapitalista világban levő feudális maradványait komikusaknak mondja.³¹

Hogy a romantika és realizmus problémája nem egyszerűen stíluskérdés, az abból is, kiteszik, hogy amikor Twain a maga eszményeiről szól: a révkalauzok hivatásáról ír,³² a francia forradalmat dicséri.³³ George Washingtont állítja az olvasó elé példaképül,³⁴ tájat fest, vagy Jeanne d'Arc-ról beszél, hangján melegség ömlik el, igaz tűző lelkesedés izzik át, stílusa megemelkedik, „romantikus” szárnyakat kap. Így vált lehetségessé, hogy az érzelmesség nagy kigúnyolója sírva fakadt, amikor készülő Jeanne d'Arc könyvéből felolvasott s úgy nyilatkozott a regényről, hogy „Lehet, hogy a könyv nem lesz kelendő, nem tesz semmit, — érző szíveknek írtam”.

Ha már most összefoglaljuk Twainnek a romantikához való viszonyát, világossá lesz, hogy Tom Sawyerék Jackson szigeti pipázása és hányingere nem egyszerűen általános, kortól, történelmi körülményektől független mozzanat. A realista Twain általában kigúnyolja a romantikát, melyet a valóságtól eltávolodottnak érez, egyértelműen és határozottan szembenáll a feudális jellegű romantikával, melyet az előerohanó kapitalista fejlődés talaján sarjadt amerikai gyakorlatiasság mindenképpen elutasít. Mégis, a kapitalista fejlődés negatív vonásai Twainből egyfajta antikapitalista romantikát is kiváltak, amely — éppen, mert Twain Amerikájában nem a feudális középkort váltotta fel a tőkés fejlődés — akkor is párosulhat feudalizmus-ellenességgel, amikor az író a kapitalizmus előtti időszakba vágyik vissza (pl. a Hajósélet a Mississippin című regényben). Ez az antikapitalista (és egyszerűen antifeudális) romantika tendenciaszerűen felbukkan Twain ifjúsági regényeiben. A gyermekek világa szépségével, tisztaságával részben maga is romantikus eszmény, Twain a felnőttek világának durvasága, mocskas elől húzódik belé. Ekkortájt elvileg is vívódik azzal a problémával, hogy a kapitalista fejlődés eredményei mellé álljon-e, vagy elhúzódjék előlük egy szebb és jobb világba, melyet ez a fejlődés már túlhaladott (l. a folyószabályozásról szóló idézetet). De végülis ahogyan a Mississippin szabályozásának kérdésében a valóság követelményei, a technikai haladás mellé áll, úgy győz a romantikus diáksínnyel szemben is a gyakorlati szempont; az eső és a hányinger félelmessé tette a magány nagyszerűségét, undorítóvá változtatta a tilos pipázás gyönyörűségét. Ábránd és valóság ellentétéből Twain művészetében végső soron a valóság kerül ki győztesen, mert Twain a valóság oldaláról, a valóságot alapjában véve elfogadva szemléli az ábrándot is. Itt a magyarázata annak, hogy Twain regényeiben végülis a valóságtól függetlenül romantikus ábránd válik komikussá, nem pedig a törpe valóság lesz kicsinyesen nevetségessé a polgári szabadságeszmény elérhetetlen, romantikus fensége mellett. Tom Sawyer végülis visszatér a „civilizáció”-hoz, s Twain is visszafordul a felnőttek világához; későbbi regényeiben például az *Egy jenki Arthur király udvarában* című politikai allegóriájában humora szatírává szilárdul, s még általános embergyűlölő írásai (*Mi az ember?*) mellett is ott sorakoznak kemény, egyes tárgyakat és személyeket támadó kérérlhetetlen, politikus írásai (pl. *Funston tábornok védelmében*), ahogyan Swift is megírta az *Egy posztókereskedő leveleit* egyes általánosan pesszimista kifakadásai mellett.

A Tom Sawyer kalandjai című regénynek szándékosan választottuk ki két olyan epizódját, amely látszólag, önmagában véve teljesen független a kor társadalmi valóságától. Az elemzések során igyekeztünk bebizonyítani, hogy Tom templomi kalandja csak mint diáksín általános, egyébként szerves része Twain kora élményeiből táplálkozó antiklerikalizmusának; Tom, Finn és Joe romantikus kirándulása a „civilizációból” a lakatlan Jackson szigetre pedig a kudarcot vallott rablójátékkal és pipázással együtt felveti Twainnek a romantikához való viszonyát, s így ismét csak mint diáksín általános, egyébként az írónak a kapitalista fejlődéssel szembeni magatartását tükrözi. Ilyenformán Twain ifjúsági regényeinek diáksínjeiben s többi jellegzetesen kamaszkori megnyilvánulásaiiban nem kell figyelmen kívül hagyni az általános vonásokat ahhoz, hogy a történelmileg konkrét mozzanatokat elismerjük, és nem kell eltagadnunk egy adott kornak, Twain korának konkrét, korhoz kötött történeti-társadalmi meghatározottságait ahhoz, hogy az általános vonásokat elismerjük.

Felnőtt tapasztalatokkal, gyerek szemmel, mindenkorú fiataloknak írta Twain világ-hírű ifjúsági regényeit. A ma ifjúsági irodalmának is minden kor igényeit ki kell elégítenie: azét is, melyben azok a fiatalok élnek, akiket ez a regényirodalom nevel, s azét is, amelyért ez a regényirodalom nevel. Az ilyen irodalom szól a mindenkorú és -korbeli fiatalokhoz: kamaszokhoz és felnőttekhez, kortársakhoz s az utókorhoz.

³¹ Marx, Előszó a hegeli jogbölcselet bírálatához.

³² Mark Twain, Hajósélet a Mississippin 62.

³³ Mark Twain, Egy jenki Arthur király udvarában XIII. fejezet.

³⁴ Mark Twain, Funston tábornok védelmében.

Az érett Péterfy Jenő összhangot és széparányúságot kedvelő ízlésénél fogva sok fenn-tartással fogadta a századvégen már hazánkban is elhíresedő Wagner muzsikáját. Legrésztesebb nyilatkozata a nagy zeneköltőről a *Rajna kincse* és a *Walkür* budapesti bemutatója alkalmával látott napvilágot¹ (1889), s ebben — többek között — a tőle megszokott szeretetreméltó szellemességgel mondott bírálatot a két zenedráma szerelmi jeleneteinek túlméretezettségére és túlfűtöttségére felelt. De adjuk is át a szót neki: „Egy költő meséli, hogy sok édeskés lírai vers kényszerű olvasása után hamar a kertbe futott, kihúzott a földből egy jó nagy fekete retket s ezzel gyógyította a gyomrát. Siegmund és Sieglinde, Brünnhilde és Siegfried nagy szóló duettjei után . . . e nagy duettek után mondom, ellenméreg gyanánt a tollas Papageno szelleme jelenik meg előttem, „Ein Mädchen oder Weibchen” áriájával s a művészi egyensúly a lélekben éppen úgy helyreáll, mint a fönntebbi esetben a fekete retek segélyével.”²

Azt hiszem nem e sorok írója volt az egyetlen, kinek szemet szúrt a fekete retekhez fűződő anekdota, s bizonyára mások is tűnődtek már azon, ki lehetett a rejtélyes költő, aki megírta a kis esetet. A véletlen kezembe adta a megfejtést: rejtélyes poéta Mőrike, a „*Restauration*” c. 1837-ben írt költeményében kétségbevonhatatlanul rátalálunk Péterfy forrására. Könnyebb összevetés céljából álljon itt a vers maga.³

Restauration

nach Durchlesung eines Manuskripts mit Gedichten.
Das süsse Zeug ohne Saft und Kraft!
Es hat mir all mein Gedärm erschlafft.
Es roch, ich will des Henkers sein,
Wie lauter welke Rosen und Kamilleblümlein.
Mir ward ganz übel, mauserig, dumm,
Ich sah mich schnell nach was Tüchtigem um,
Lief in den Garten hinterm Haus,
Zog einen herzhaften Rettich aus,
Frass ihn auf bis auf den Schwanz,
Da war ich wieder frisch und genesen ganz.

Az átvétel ténye kétségtelen, csupán az a meglepő, hogy Péterfynél egyébként nem találjuk nyomát a Mőrike utáni érdeklődésnek. Az Összegyűjtött művek három kötetének gondos névmutatójában nem szerepel a nagy német költő, s Harsányi Zoltánnak, Péterfy alapos ismerőjének, tájékoztatása szerint a kötetbe nem gyűjtött írások sem említik sehol Mőrike nevét. Ennek ellenére igen valószínű azonban, hogy Péterfy sokat forgatta a sváb föld lírikusát. Hiszen a német második anyanyelve volt, s Magyarországon aligha akadt a múlt század második felében még valaki, aki oly jól ismerte a kor német irodalmát, mint ő. Emellett fiatalkorában elég sokat verselt németül, és ily lírai kísérleteiről barátainak emlékezete szerint még a férfikor küszöbén sem mondott le. Noha verseiben egyik méltatója szerint elsősorban Goethe, Schiller, Heine, Lenau s esetleg Hölderlin hatását vehetjük észre,⁴ e megállapítás sem cáfolhatja azt, hogy járatosnak kellett lennie Mőrike költészetében. Péterfy nagyrabecsülte G. Kellert és F. T. Vischert, akik Mőrikéhez közel állottak és szüntelenül elismeréssel emlékeztek meg róla. Annak a Vischernek szelleme, aki Mőrike felett oly szárnyaló szépségű gyászbeszédet mondott, Péterfy gondolatvilágának kialakulására eltörölhetetlen hatással volt! Ahhoz sem kell különösebb éleselméjűség, hogy rokonvonásokat fedezzünk fel Mőrike és Péterfy egyéniségében és pályáján: mindketten passzív, szemlélődő lelkek, akik a magányba és a Természethez vágytak a lét forगतagából, s nagyon hamar ráúnnak száraz hivatalos teendőikre. Még a humorra való hajlam, s az antik költészet iránt férfikorukban kibontakozó érdeklődés is közös bennük.

¹ *Színházi Szemle*. (Wagner: *Rajna kincse* és *Walkür*) először: *Bp. Szemle*. LVII utóbb: P. J. Összegyűjtött munkái. II. k. 456—68 l.

² Összegyűjtött munkái. II. k. 467 l.

³ A szövegközlés August Leffson kiadásán alapul: *Mőrikes Werke*. I—IV. Bd. o. J. Berlin—Leipzig—Wien—Stuttgart. S. 102.

⁴ *Dénes Tibor*, *Századvég*. Bp. é. n. 40 l.

Egyébként a kiváló kritikus igen kedvelte az idézeteket, irodalmi példák felhasználását. Bárhol lapozzuk fel írásait, citátumokra akadunk bennük, és e sajátságát kutatói rendre konstatálták. Angyal Dávid szerint a Faust meg a Hamlet valósággal a vérebe ment át: „E két világköltemény olyan volt Péterfynek, mint a puritánnak a biblia. Minduntalan idézte szavait gondolatainak illusztrálására.”⁵ Élete utolsó évét gondosan feltárva, elsősorban leveleit figyelembe véve, hasonló észrevételt tesz róla Zimándi István:⁶ „Mindig is szeretett irodalmi utalásokkal könnyíteni lelkén. A fentihez hasonló szerző és cím nélküli erősen szabad idézetre (lehetne „mesecélzás”-nak is mondani) ugyan nem könnyű analógiát találni Péterfy tanulmányaiban és bírálaiban, de a kitartó kutatás ezen a téren is bizonyára eredményhez vezet majd.

Goga Octavian pályafutásának néhány mozzanata Egy ismeretlen Goga-levél

PÁLFFY ENDRE

Goga a felszabadulás utáni román irodalomtörténetírás érdeklődésén kívül esett s arról sincsen tudomásunk, hogy költői tevékenységével az oktatásban — beleértve az egyetemet is — foglalkoztak volna.

A Goga körüli csendet Mihail Beniuc, napjaink neves román költője törte meg két évvel ezelőtt megjelent tanulmányával,¹ amelyben meggyőzően fejti ki, hogy bár Goga helye a román költészet kiemelkedő alakjai — Alecsandri, Eminescu, Coșbuc vagy Argehi — mellett van, költészetének fénye elhomályosult a költő gyászos politikai pályafutása, az első román fasiszta kormányban vállalt politikai vezetőszerpe miatt. Költészetének általános értékelése a felszabadulás után Beniuc szerint is azért késett, mert „a politikusi Goga emléke még botránkoztatott”, s mert „elsőbbség illette meg” az értékelésben a román irodalom legnagyobbjait, Eminescut, Caragiale, Coșbucot.

Beniuc tanulmányának megjelenése után látott napvilágot az az irodalomtörténeti szöveggyűjtemény, amely bevezetőben Goga rövid önéletrajzi levelét, Călinescu és Beniuc Gogáról szóló rövid értékelését s a költőnek mintegy tucatnyi költeményét nyújtja gondos válogatásban.²

A felszabadulás előtti kritikai irodalom Gogával elég sűrűn foglalkozott s a róla alkotott vélemény általában igen kedvező volt. Egyik legismertebb méltatója, Eugen Lovinescu irodalomkritikus, 1916-ban írott tanulmányában Gogának elsősorban az első világháború idején tanúsított helytállását emeli ki. Szerinte Goga költészetével a román nép ügyét szolgálta s hitet öntött a német megszállás miatt végsőkig elkeseredett román szívekbe. Lovinescu hangsúlyozza, hogy Goga Erdély költője s hogy „tehetsége természeténél fogva nemzeti és társadalmi”. Gogával kapcsolatban Lovinescu sajátos nézetét fejti ki a költészet hivatásáról: A román nép nemzetté válása előtt szükség volt az irányzatos költészetre s amikor a nemzetté válás megtörtént, helyes volt, hogy a költők visszavonultak s a társadalmi tevékenységet másoknak, a politikusoknak engedték át. A l'art pour l'art elméletét valló Lovinescu ezzel adja meg a felmentést Gogának: A sajátos erdélyi helyzetre való tekintettel elnézhetjük Gogának, hogy mindvégig az irányzatos művészet híve volt s ezt az elvet költészetében is megvalósította.³ E rövid lélegzetű, erősen impresszionista hatás alatt álló, a problémákat inkább csak érintő, sem mint kifejtő kritikát egészíti ki Lovinescu későbbi, részben ma is használható tanulmánya, amely kézikönyvszerű adatokat közöl Goga költészetéről. Gogát mint az erdélyi táj, az erdélyi román falu, a román parasztság költőjét tárgyalja, akinek költészete a nemzeti érzésből és a társadalmi lázadásból táplálkozik. Helyesen állapítja meg, hogy Gogában a nagyváros törést idéz elő, s belőle a családottság, a reménytelenség, dekadencia hangjait váltja ki. Goga egyes költeményeinek elemzését találó Coșbuc és Iosif párhuzamokkal egészíti ki.⁴

⁵ Angyal Dávid, Péterfy Jenő élete. Összegyűjtött munkák bevezetése, X. 1.

⁶ Zimándi István, Péterfy Jenő utolsó éve It. 1957. 478

¹ M. Beniuc, Octavian Goga, poetul. Gazeta Literară. Bucuresti, 1957. március 7. sz. Fordításban megjelent a Nagyvilág 1957. évi 4. számának 570—577 lapjain.

² Dan Hăulică—I. D. Bălan, Culegere de texte literare. Vol. I. București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1957. 90—101.

³ Eugen Lovinescu, Critice. Vol. VI. București, Alcahay, 1921. 76—80.

⁴ E. Lovinescu, Figuri ardelenne. Arad, Librăria Diecezană, 1925.

A két világháború közötti kritikai irodalom egyik ismert alakja volt F. Aderca. Közlései Goga alakjának megismeréséhez segítenek hozzá, soraiból a kortársaknak Goga személye és költészete iránti elragadtatása csendül ki. Kiemeli Goga határtalan optimizmusát s költészetének iránymutatását jellegét: „Míg a többi román költők gitárral a kezükben sóhajtoztak kedvesük erkélye alatt vagy az irigység sápasztotta őket szerelmesük esküvőjén”, Goga az elnyomatás alatt nyögő román paraszt fájdalmát s az Olt hullámainak keserves panaszait örökölte meg. Goga költészetében szerencsésen fonódott össze a nemzeti és a szociális érzés.⁵

G. Călinescu igen nagy érdeme, hogy irodalomtörténetének Gogáról szóló fejezetében⁶ részletes életrajztól közöl a költőről, jól elemzi pályakezdését. Festőien írja le a költő szülőfaluját, költészetének természeti képeit, az erdélyi tájat mint verseinek ihletforrását. Kidomborítja a Goga költészetében fellelhető váteszi, prófétai jelleget s a Goga-filológiát a költő szimbolizmusának elemzésével gazdagítja. Călinescunak nem akarjuk utólag szemrehányani, mindössze megemlítjük, hogy Goga politikai pályáját igen sommásan s óvatosan intézi el: Goga „harcai, parlamenti szereplése még túlságosan közel van, semmint, hogy helyes perspektívában láthatnánk”.⁷

Az elismerő kritikák együttesébe Mihail Dragomirescu keverte a disszonancia hangjait. Dragomirescu tántoríthatatlanul a tiszta művészet elvét vallotta, másfelől a teljes „nemzeti egység” alapján állott. Ez magyarázza, hogy tanulmányaiban élesen állást foglal Goga ellenében: „Az a Goga Octavian, aki költészetének laposságával, egyhangúságával s olykor a szavaktól ittasultságával a művészi értéket illetően oly távol áll Iosif klasszicizmusától vagy Coșbuc erőteljes s annyira megkapó költészetétől, ma úgy szerepel, mint legnagyobb költőnk”.⁸ Másutt pedig helyesléssel veszi tudomásul, hogy Titu Maiorescucék folyóirata, a *Convorbiri Literare* (Irodalmi Beszélgetések), Panait Cernát fölébe helyezte Gogának, akit „a művészettől idegen indokok alapján emeltek a magasa”.⁹

Későbbi keletű megállapításában Dragomirescu erősen kidomborítja Goga költészetének szociális oldalát s azzal marasztalja el, hogy „szocialista költő”: Goga helye a *Contemporanul* (Kortárs) szocialista folyóirat költői között lett volna, ha szűkebb hazája történetesen nem Erdély. Egyfajta eszmei zűrzavarra vall az, hogy Dragomirescu ugyanakkor Gogát erős nacionalizmussal vádolja.¹⁰ Dragomirescu éles bírálatának hátterében feltehetően az áll, hogy Goga szociális költészete s hazafias versei olyan tendenciát fejeznek ki, amelynek létjogosultságát szerzőnk nem ismeri el.

Úgy érezzük, hogy a közkeletű Goga életrajz sok tekintetben kiegészítésre szorul, másfelől pedig nem éréktelen megvilágítani a rendelkezésünkre álló adatok alapján a pályája második szakaszában erősen nacionalista Gogának a magyarokhoz való viszonyát.

Goga 1881. április 1-én született a Nagyszeben melletti Resinár községben. Apja lelkész volt. Călinescu idézett művében meggyőzően bizonyítja, hogy az erdélyi román falvakban a pap vagyoni helyzete, életmódja általában nem különbözött az átlag parasztok helyzetétől, erre egyébként jó példa a hordói Coșbuc család is. Erre a közlésre azért kell érzékenyen felfigyelnünk, mert ez magyarázza jórészt a költő közelségét a néphez, megértését a nép nyomorúsága s elnyomatása iránt. A három nyelvű Erdély szellemiségéhez híven a lelkész-apa fiát először a brassói német gimnáziumba, majd a nagyszebeni magyar gimnáziumba küldi. 1900. szeptember 11-én Goga a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára iratkozik be, történelem—latin szakra.¹¹

Goga a pesti egyetemről sajátosan negatív ítéletet alkot. Az Alma Mater az elnemzetlenítés és a lelki elnyomás fellegráának minősíti, amelyben janicsárokat nevelnek alacsony ösztöndíjakkal. A román hallgatókban azonban a nemzeti érzés erősebb volt, mint a kívülről jövő hatás. Leírja, hogy mintegy tizenötven sűrűn összejönnek a Gellérthegyén levő sváb kocsmában s míg „alattuk üvölt a Babilon” (Goga kedvelt hasonlata a nagyváros zajának érzékeltetésére) s isszák a savanyú vinkót, otthoni dolgokra emlékeznek, fülükbe csengenek a hazai nóták és Eminescu s Coșbuc költeményei. De ha a Duna partján sétálnak asténként, a hullámok ritmikus visszaverődése is az Olt csobogására emlékezteti az idegenbe szakadt ifjakat. Így emlékszik vissza a pesti évekre a kolozsvári egyetemi hallgatók előtt, a nemzét

⁵ F. Aderca, *Mărturia unei generații*. București, Naționala Ciornei, 1929. 116—122.

⁶ G. Călinescu, *Istoria literaturii române*. București, Fundația Regală, 1941. 535—543.

⁷ I. m. 539.

⁸ Mihail Dragomirescu, *Critică*. București, Casa Școalelor, 1927. 81.

⁹ I. m. 178.

¹⁰ M. Dragomirescu, *Sămănătorism, poporanism, criticism*. București, Editura Institutului de Literatură, 1934. 80—81.

¹¹ Vö. *Găldi László*, Goga pesti évei és a Luceafărul. Egyetemes Philológiai Közöny 1941. évf. 141.

eszméről szóló előadásában.¹² A pesti egyetem iránti barátságtalan érzelmeit Goga más alkalommal is kifejezésre juttatta. Egyik cikkében a Pesten tanuló román diákok lelki elszigeteltségéről, a magyar hallgatókkal való kapcsolatuk hiányáról szól. A román ifjak főként egymással érintkeznek s ha összejönnek, dobnak énekelnek, míg a külvárosi vendéglős borát ízlelik melábul hangulatban.¹³

Anélkül, hogy e tényeket kétségbe vonnánk, a képet mégis egyoldalúnak látjuk. Goga e lelki magatartását, szemléletét erősen meghatározhatta a fővárosba szakadt ifjú gyökértelensége, a kapcsolatok általa is említett hiánya s ezért az ódiomot Goga kizárólag az egyetemre hárítja. Emlékeztetnünk kell arra, hogy Goga egyazon meg nem értéssel fogja szemlélni később Párizst is s a Notre Dame tornyaiban a Gomorrhát átkozó két kart látja majd, miközben azt álmodja, hogy otthon van, a falujában.

Goga költői pályakezdése szorosan kapcsolódik az 1902-ben, Budapesten alapított *Luceafărul* (*Hajnalcillag*) c. folyóirathoz. A szerkesztőbizottság tagjai között már az első számtól kezdve (1902. július 1.) ott látjuk Goga nevét is, Ion Lupas és Ion Lăpădatu, akkori egyetemi hallgatók (a kolozsvári egyetem későbbi tanárai) mellett. Goga az igen kevés számú egyetemi hallgatók egyike, akik a folyóirat szerkesztésében tevékeny szerepet vállaltak. Jóllehet a folyóirat első számában közölt felhívás szerint elsősorban az egyetemi diákok közreműködésére számítanak s az a feltevés is tartotta magát, hogy az egyetemi hallgatók szerkesztik, az igazság az, hogy ezeket az ifjakat nem sikerült bevonni a szerkesztés munkájába. Ez a körülmény még inkább aláhúzza Goga érdemeit.¹⁴

A *Luceafărul* célkitűzéseire, a szerkesztők néhány megnyilatkozására azért kell felfigyelnünk, mert feltevésünk szerint ezek határozták meg döntően Goga haladó korszakának eszmeiségét. A folyóirat első számában olvashatjuk, hogy N. Iorga, aki ekkor már a bukaresti egyetem hírneves tanára s a népies irányzat ideológusa, hazafiságtól fűtött levélben sürgette a folyóirat megindítását s egyben irányt is mutatott a szerkesztőknek: Nem lehet helye a folyóiratban a tiszta művészetnek, harcban állanak az elnyomókkal s ez kell meghatározza a szerkesztők tevékenységét is. Íme tisztán megfogalmazva az irányzatos művészet elve, amelyet a nemzeti elnyomás elleni harc követelményei írnak elő!

Ma már teljességgel elfeledett körülményre hivatkozunk, amikor Oct. C. Tăslăuanu tevékenységét idézzük, pedig véleményünk szerint rendkívül nagy hatással volt Goga eszmeiségének alakulására. A folyóirat 5. számában (1902. szeptember 1.) Oct. C. Tăslăuanu a népköltészetéről értekezik s ebből a nép iránti szeretet világosan bontakozik ki. De ugyancsak ebben a cikkben szól a nép szabadság utáni vágyáról s azokról a harcokról, amelyeket a múltban folytatott kizsákmányolói ellen. Tăslăuanu néhány évvel később bátor hangvétellel fejezi ki a felismert társadalmi igazságtalanságot: „Hogyan lehetséges hát, hogy az urak munka nélkül éljenek? Íme, így. Mindannyian tudjuk például, hogy Románia 40 év óta független állam, királya, miniszterei, szárazföldi és tengeri hadereje van. Miért van mindez? Valaki azt válaszolhatja erre: az állam azért van, hogy védje az állampolgárok érdekeit. Rendben van. Lássuk azonban, valójában hogyan is védelmezik az állampolgárok érdekeit, s ebből majd megállapíthatjuk, hogy az állam nem a parasztoké, hanem az uraké. Romániában az urak rátették a kezüket a földre, — hogyan? ez most nem érdekes, — aztán törvényeket hoztak, amelyek a tulajdonjogot védik. Mivel másképpen élni nem tudnak, a parasztok nagy részének a bojár földjén kell dolgozniuk s meg kell osztaniuk vele a munka gyümölcsét... A bojárok urai a földnek s ezért nem is dolgoznak... A bojárok, mivel ők az állam urai, azt csinálják, amit akarnak... Hát van-e szüksége a mi népünknek az urak osztályára, amely a parasztok verejtéke árán gazdagodik és erősödik?”¹⁵ Íme a nép iránti szeretet s a kizsákmányolók iránti gyűlölet eszméje, amely oly elemi erővel robban ki Goga költészetében is!

A folyóirat alapításától számított másfél év múltával a főszerkesztő Al. Ciura elégedetlen számbol be *Quo vadis* c. cikkében arról, hogy a folyóirattal sikerük volt, feladatukat betöltötték. Azoknak a gáncsoskodóknak, akik a tiszta művészetet kérték s kérik számon, azt válaszolják, hogy harci feladataik közepette számukra csak az irányzatos művészetnek van létjogosultsága.¹⁶

Ebben a szellemi légkörben alakult Goga költészete s talán mondanunk sem kell, hogy szerepe nem korlátozódik a szerkesztői feladatokra. Eredeti költeményei, cikkei jelennek

¹² O. Goga, *Mustul care fierbe*. București, é. n. 24—25.

¹³ Vö. O. Goga, *Inseamnărele unui trecător*. Arad, Editura Tribunei, 1911. 43—44.

¹⁴ Vö. O. C. Tăslăuanu, *Informații literare și culturale 1903—1910*. Sibiu, Krafft, 1910. 125.

¹⁵ Oct. C. Tăslăuanu, *Două culturi*. Luceafărul, 1906. 63—64.

¹⁶ Luceafărul, II. évf. I. sz. 1903. I. 1.

meg a folyóiratban. 1903-ban megkezdte Madách *Ember Tragédiájának* fordítását s az évfolyam 15. számában egy részletet közöl is belőle Madách tehetségének s művének méltatásával. Több Petőfi költeményt is tolmácsol ebben az időben,¹⁷ majd ezt követően G. Hauptmann és Carducci költeményeiből fordít.

Goga 1904-ben befejezi az egyetemet s tanulmányútra indul, amelynek állomásai Berlin, Párizs, Olaszország. Azonban „az új élmények nem gazdagítják Goga költészetét. Párizs fénye és kultúrája visszaszerezéseket támaszt lelkében... Ady azt mondta: „Párizs az én Bakonyom” s ezzel kifejezte, mily szenvedélyesen szereti a fény városát. Goga hallgatja a körülötte zajló Babilont s azt álmodja, hogy otthon van, falun. Ez a hazakívánczolás kis-korú.”¹⁸ Ez a hangvétel ellentétben áll Goga korábbi, harcos, lázadástól fűtött, szociális tartalommal telített, gazdag hangszerezésű költeményeivel, amelyek gondos válogatása 1905-ben látott napvilágot a budapesti Luceafărul nyomdájának kiadásában. Ebben a kötetben a román irodalom örök értékű verseit olvashatjuk: *A mi keserveink éneke*, *Az Olt, Mi, Földművesek*, *A mi házunk*, *Kalákások*, *Az apostol*, *A tanítónő* stb.¹⁹

Goga nemrégiben felfedezett önéletrajzi levelének kapcsán fel kell figyelni arra, hogy a költő miként szemlélte saját költészetét, s bár az önéletrajzi töredék valószínűleg későbbi keletű, mégis úgy véljük, hogy Goga tevékenységének e szakaszára igen jellemző: „Én nem voltam paraszt, de megértettem a falu gondjait s fájdalommal összeforrtam. Egyedül a parasztok voltak az én szememben igazán egész emberek... Ezt gondoltam: meg kell írnom versekben egy erdélyi falu lelki monográfiáját, összes alakjaival és színeivel együtt... Mindig lázadó voltam az igazságtalanságok miatt, amelyek a népet érték. A magyar irodalomból, amelyet teljes egészében ismerek, három ember ragadott meg: Petőfi, szabadságot követelő hangjával, a sötét színekkel árnyalt Madách és a vidéki élet mesteri ábrázolója, Mikszáth... Nyelvezetemet magam alakítottam — egyfajta Robinson voltam... Apám könyvtárából sok egyházi könyvet olvastam s nem szenvedhettem a jövevényszavakat, mint nem kívánatos elemeket. Lehet, ha más korban éltem volna, gyérebben foglalkoztam volna a politikával.”²⁰

Véleményünk szerint ettől az időponttól követhetők nyomon Goga személyes kapcsolatai a Kárpátokot-túli román írókkal s ennek két fontosabb mozzanatát említjük meg. A költeményeinek megjelenését s nagy sikerét követő évben Goga megnősül s násznagya a hírneves költő Alexandru Vlahuță. Az esküvőt Nagyszebenben tartották meg s ide jött át Bukarestből Vlahuță, aki elragadtatással nyilatkozott az erdélyi tájról, a román népi viseletről s népszokásokról.²¹

Az első világháború előtt a magyar hatóságok Goga ellen sajtópert indítottak az általa alapított *Țara noastră* (*Országunk*) c. folyóiratban közölt Generația noastră („Nemzedékünk”) c. cikk miatt. A kolozsvári esküdtszék előtt Goga maga mondta el védőbeszédét s ez valójában vádbeszéd volt, amelyben élesen bírálta az állami iskolákban folyó magyarosító eljárásokat.²² Büntetését a szegedi államfogházban töltötte, ahol Ion Luca Caragiale, a jeles színműíró meglátogatta. Megundorodva a román polgári-földesúri rendszertől, önérzetében megbántva az ellene indított alaptalan plágiumper miatt, Caragiale már ekkor Berlinben él önkéntes száműzetésben s onnan jön Goga látogatására. Goga rendkívül színesen írja le a találkozást: „Soha nem felejttem el azt a márciusi reggelt. A magyar őrsugárzó arccal lépett be a szobámba. — Vendége van! — Kicsoda? — Nem tudom, egy idegen, mert erősen töri a magyar nyelvet. Messziről jött, nagy úr lehet, mert mindnyájunkat megajándékozott. Igen rendes ember, az unokáim arcát megsimogatta, amikor kaput nyitottam neki... Megkérdezte a nevüket s mindegyiknek egy-egy koronát adott. — Fogalmam sem volt, ki lehet a Szegedre tévedt

¹⁷ Erre nézve l. *Veégh Sándor*, Petőfi a románoknál. Miercurea Ciuc—Csíkszereda, 1934. 31—33.

¹⁸ *M. Beniuc* i. m. 575.

¹⁹ Fontosabb tanulmányok e kötetre vonatkozóan *E. Lovinescu*, *Figuri ardeleni*; *M. Beniuc* i. m. Hegyi Endre igen sikerült fordításaival; *Gáldi László* i. m. 148—158 Goga formaművészetét elemzi.

²⁰ *Tribuna*, 1957. évf. 6. sz. Idézi *Dan Hăulică—I. D. Bălan* i. m. 90. Ez a kép természetesen nem teljes s kiegészítésre szorul. Goga alaposan ismerte a román irodalmat s a román klasszikusok közül főként Alecsandri, Caragiale és Coșbuc iránt viseltetett nagy szeretettel. Vö. *O. Goga*: *Precursori*. București, Cultura Națională, 1930, passim. Akadémiai székfoglalóját is a Coșbuc iránti előszeretete ihlette (1923. május 30). Eminescu költészetének hatására Călinescu mutatott rá. I. m. 540.

²¹ Vö. *Tăslăuanu*, *Informații literare și culturale* 127—129 és Luceafărul 1906. évf. 386

²² Vö. *O. Goga*, *Insemnările unui trecător*. 43—54.

öregúr. Gyorsan felkeltem s a barátságtalan szoba felé indultam, a folyosó végére, ahol a vendégeket szoktuk fogadni. Amikor kinyitom az ajtót, átölel s mindkét arcomat megcsókolja Iancu Caragiale bácsi. — Eljöttem, fiam, lássam, hogyan élsz itt a panzióban... Nem mondtam, hogy mérsékeld magad?... Hát?... S a szemüvege mögül tetőtől talpig végigmért. — Emeld fel a kezed, hadd lássam a láncok helyét... Te szegény... Nézd, hoztam neked ennivalót s két üveg pezsgőt, igyunk együtt itt a „magyar királyi államfogház, kérem szépen” (a befejező szavakat magyarul mondta).²³

Kiszabadulását követően Goga mindjárt Bukarestbe költözik s ettől az időponttól számíthatjuk Goga tevékenységének második szakaszát. „Költészetén mindinkább eluralkodott a nacionalizmus, mindinkább feledésbe merült a társadalmi lázadás. Heves izgatásba fog, hogy a királyság szakítson semlegességével s támadja meg az Osztrák-Magyar Monarchiát... E korszakban mélyül el a költő és a politikus közti szakadás a költő rovására”.²⁴

Goga politikai pályafutását itt nem szükséges részleteznünk, hiszen ismert tényekre kellene hivatkoznunk. 1923-ban kultuszminiszter, 1926-ban belügyminiszter s 1938-ban — halála évében — a fasiszta kormány miniszterelnöke. Ennek az útnak egy-két határkövét azonban érdekes szemügyre venni kevésbé ismert dokumentumok alapján. Goga már a 20-as évek elején, a kolozsvári egyetemi hallgatók előtt tartott beszédében megkondítja a vészharangot: a román sajtóban a nemzeti érzés sorvadásának jelei láthatók, a közvéleményt ez a sajtó nemzetköziségre neveli, pedig a román uralkodásra született faj, amelynek szent joga, hogy az idegenek térfoglalását megakadályozza.²⁵

Másik cikkében az egyetemi hallgatók egy részének nacionalista, antiszemita kilengéseit „alapjában véve becsületes és egészséges” jelenségnek minősíti azért, mert „az idegenek beharadása igazolja az aggályokat, amelyeket az ifjú lelkek juttatnak kifejezésre a nemzeti lét-fenntartás csalhatatlan ösztönétől vezetve”.²⁶

Goga elvállalja a nacionalista egyetemi hallgatók védelmét a sajtóban, igazságtalannak minősíti a diákkongresszus betiltását és a hírhedt Ioan Moța diákvezér vizsgálati fogságba vetését a lelkiismereti szabadság elleni merényletnek tartja,²⁷ s megszerezhetnénk még a példákat, amelyek a fenti állításunkat igazolják.

Érdekes tünet azonban, hogy a féktelen nacionalista szenvedélytől izzó politikusban fellelhetők haladó korszakának egyes vonásai még ebben az időben is. Gogával kapcsolatban az a feltevésünk, hogy pályafutásának e második korszakában egyfajta Jánust látunk magunk előtt, akinek két arca van: a nacionalista politikus s a nemzetiségek iránt megértéssel viseltető költő, aki ekkor jöllehet már nem alkot nagy műveket, mégis megőrzi megbecsülését a haladás, az ifjúkor eszményei iránt. Kettős énye van, amelyben a burzsoá nacionalizmus mellett helyet kap a lokálpatriotizmus, a politikai élet cselszövéséi miatt érzett undor, a Petőfi, Madách, Ady iránt érzett megbecsülés, valamint a magyar kisebbség iránti rokonszenv. Életének ebben a szakaszában írja Patrioții de la Budapesta („A budapesti patrióták”) c. cikkét, amelyben meleg szeretettel beszél Adyról. Ady szüleinek aranylakodalma alkalmával Érmindszenten ünnepségeket tartottak, amelynek védnökségét Goga örömmel vállalta el, mert — úgymond — „nagy tisztelettel viseltetem az elhunyt költő iránt, aki forradalmiságával két évtizedre előre mutatott s személyes barátság fűzött hozzá az elmúlt időkben”.²⁸ Ebben az időszakban is dolgozik Az ember tragédiája fordításán, amelyet 1934-ben bocsát útjára Madách életét és munkásságát méltató szép bevezetéssel.²⁹

Pályafutásának e második szakaszában is megértéssel fordul a magyar kisebbség felé s őszinte szándéka a két nép közeledésén fáradozni. E megállapításunk nem csak feltevésekre épül. Mint politikus ő kezdeményezi Averescuval együtt a magyar kisebbséggel való meg egyezést (csucsai paktum), amelynek „szívébe békét és megértést” akar vinni a román nép és államvezetés iránt,³⁰ s amikor a képviselőház 1926. július 7-i ülésén a paktum miatt támadják, az ellenzéki pártok — vagy ahogyan ő nevezi őket: „a nemzetközi tőke e szerelmesei” — bűnlajstromát sorolja fel rendkívül éles hangon s beszédét e szavakkal fejezi be: „a nemze-

²³ O. Goga, Precursori. București, Cultura Națională, 1930. 123—124.

²⁴ Beniuc i. m. 575.

²⁵ Vö. O. Goga, Ideea națională. Mustul care fierbe. București, é. n. 32—33.

²⁶ O. Goga, Primejdia străinilor. Mustul care fierbe 395—396.

²⁷ O. Goga, O nedreptate. Mustul care fierbe 57 és Un caz de conștiință. Idem 65.

²⁸ O. Goga, Mustul care fierbe 337—338.

²⁹ Emeric Madách, Tragedia omului. Poem dramatic. Traducere în versuri de O. Goga, București, Fundația regală, 1934.

³⁰ Vö. Apropierea minorității maghiare. Mustul care fierbe 353.

kisebbségekhez közelednünk kell, törvényes kívánságaikat ki kell elégítenünk, mert ehhez joguk van”.³¹

A magyarok iránti baráti érzelmeiről tanúskodnak Gogának azok a személyes vonatkozású írásos emlékei, amelyeket legutóbb a Román Népköztársaságban tett hivatalos utam alkalmával Tamássy György marosvásárhelyi nyug. vm. tisztviselőnél volt alkalmam megtekinteni s amelyeket az ő engedelmével közlök itt. Tamássy a 30-as évek elején ismerkedett meg Gogával, aki akkoriban Maros-Torda vármegye maroshévi járásának volt a parlamenti képviselője s sűrűn megfordult Marosvásárhelyen. Megismerkedésük Baciú Aurél, ügyvédi kamarai dékán házában történt, s jelen volt a vendégek között I. Petrovici, a későbbi közoktatásügyi miniszter is. Tamássy akkoriban a marosvásárhelyi *Ellenzék* és a *Maros-vidék* munkatársa volt, cikkei jelentek meg George Enescuról, Goga költészetéről stb. s a magyar—román közeledés egyik szószólója volt. Visszaemlékezése szerint Tamássy ajánlotta Gogának elolvasásra Illyés Gyula *Puszták népe*, Féja Géza *Viharsarok* c. munkáját, mivel Gogát rendkívüli módon érdekelték a szociográfiai művek (ezt idézett önéletrajzi levele is bizonyítja). Ugyancsak Tamássy buzdítására olvasta el Molter Károly *Tibold Márton* c. regényét, amelyről az volt a véleménye — amint ezt Tamássy előtt részletesen kifejtette egyik találkozásuk alkalmával — hogy „ha a sváb fiúból jó magyar lett, akkor nincsen akadály a annak sem, hogy a magyar fiúból jó román állampolgárok lehessenek”. Tamássyt egyébként Goga családja a költő temetésére is meghívta, akit a csucsai kastélytól Bukarestig kísért. A különvonatot — Tamássy elbeszélése szerint — minden állomáson ünnepélyesen fogadták s Goga utolsó kívánságának megfelelően a vonatban a koporsó egyik oldalán négy román, a másik oldalán négy kalotaszegi magyar paraszt állt őrt, akik egymást óránként váltották.

Tamássy György hirtokában van egy *Mustul care fierbe (Forr a must)* c. kötet, amelyet Goga ezzel az ajánlással küldött el neki: „Dlui Tamássy, distinsul interpret al frământărilor mele, cu dragoste aceste pagini vechi din care se descifrează zilele de azi și de mâine... O. Goga, 16. VIII. 1932”.³²

Az *ember tragédiájának* fordítását két évvel később, a megjelenést követő napokban küldi el ezzel az ajánlással: „Publicistului Gh. Tamássy, aceste tălmăciri ale unui mare creier al umanității, cu prietenie O. Goga, 1934”.³³

Végezetül itt adjuk Goga eddig közzé nem tett *magyar nyelvű* levelét, amelyet a Marianске-Lazneba való utazása előtti napon írt:

„Kedves Tamássy úr, fogadja köszönetemet szíves soraiért és egyszersmind bocsánatot kérek, hogy későn jövök felelettemmel, de rendkívüli elfoglaltságom teljesen igénybe vesz. Sokszor visszagondolok a marosvásárhelyi napokra és különösen arra a megértő jóindulatra, melyet sok részről tanúsítottak irántam. Több helyt a magyarság körében — nem csak jóakaratot, de igazán baráti együttérzést tapasztaltam. Ön Tamássy úr, leginkább érezte velem ezt a lelki közeledést, amelynek emléke maradandó. Kötelességemnek fogom tartani szeptember vége felé felkeresni választóimat, most egy hónapra külföldre megyek kipiheenni egy nehéz év fáradalmait. A viszontlátásig fogadja, kérem, meleg kézszorításomat és igaz barátságom kifejezését. Goga Octavian. București, 1932. aug. 12.”

Posta bélyeg kelte 13. VIII. 1932. București.

A Tamássy György tulajdonában levő e Goga levél irodalomtörténetileg kevésbé becses, azonban személyi vonatkozásainál fogva s a költőnek az együtt élő magyarok iránt táplált rokonszenvét, illetően igen fontos. Meggyőződésünk, hogy ilyen természetű eredeti Goga-anyag még akad a Román Népköztársaságban s ennek felkutatásától további eredmények várhatók.

Ezzel fejtegetéseink végére értünk. Célunk az volt, hogy ismeretlen és kevésbé ismert adatokkal járuljunk hozzá a Goga-kép kialakításához s tettük ezt azért, mert M. Beniuc idézett tanulmánya minden bizonnyal csak dicséretes és további munkára sarkalló kezdetét jelenti a kritikai tevékenységnek, amelynek végső célja Goga költészetének és politikai prózájának teljes és helyes értékelése.

³¹ Discursul rostit de Octavian Goga. Cluj, Imprimeria Bornemisa, 1926. 8, 16.

³² „Tamássy úrnak, vívódásaim kitűnő tolmácsolójának szeretettel e régi lapokat, amelyekből a ma s a holnap bontakozik ki.”

³³ „Az emberiség nagy elméjének e tolmácsolását, barátsággal Tamássy György újságírónak.”

Gorkij ismeretlen írása I. Miklós cárról — a magyar sajtóban

LENGYEL BÉLA

Az 1905-ös orosz forradalom időszakában Gorkijnak több fontos publicisztikai írása látott napvilágot a baloldali magyar sajtóban (köztük *Az orosz cár és A köztársaság egyik királya*); a haladó magyar köztudatban a forradalmár Gorkij állásfoglalásai az érdeklődés középpontjába kerültek.

Ezekben az években Gorkij nyilatkozatot adott az egyik magyar lapnak I. Miklós cárról. Írása azóta feledésbe merült, megjelenésének bizonyítékait azonban megtaláljuk az író levelezésében.

A szovjet Gorkij-kutatókat érthető módon nem kevésbé foglalkoztatja Gorkijnak ez az ismeretlen írásműve, melynek felderítését a Gorkij-Múzeum évek óta joggal kérte és várta a magyar kutatóktól.

Elveszhet-e Gorkijnak egy írása, mely alig ötven évvel ezelőtt kétségtelen bizonyítékok tanúsága szerint napvilágot látott a magyar sajtóban? Hihetetlennek tűnik, mégis majdnem megtörtént.

Gorkij 1907. március 7-én (vagy 8-án) többek között ezt írta barátjának és kiadójának, Ladizsnyikovnak:

„... Igaz: mellékelem a választ, melyet a *Mercure de France*-nak adtam a vallás kérdéséről és a magyaroknak I. Miklósról. Ezt csak azért teszem, hogy tudomása legyen arról, mit csinállok.

A két írás közül, még egyik sem jelent meg.”¹

Néhány hónappal később, 1907. június 2-án Gorkij ezt közölte feleségével:

„... Oroszországba való visszatérésem kérdését elutasítóan döntötték el: a felség-sértés vádját emelik ellenem a 48-as év alkalmából Magyarországon megjelent cikkemért.”²

A Ladizsnyikovhoz intézett levélre vonatkozó jegyzet erről tájékoztat: „A cikk nincs felkutatva. Mint abból a levélből, melyet M. Gorkij 1907. június 2-án J. P. Peskovához intézett, kitűnik, a cikk 'a 48-as év alkalmából' készült. A cikkben II. Vilmosnak I. Miklóssal való hasonlóságáról van szó.”³

Mire alapozták a szerkesztők az utóbbi tényközlést?

A moszkvai Gorkij-Archivum őrzi Boldog Balázs magyar újságíró⁴ 1907. március 20-án Genovában kelt, orosz nyelvű levelét. Boldog Balázs közli Gorkijjal, hogy otthagyta részére a Metropole-szállodában lapjuk mellékletét, melyben első helyen jelent meg Gorkij írása. Sajnálja, hogy nem volt alkalma a szerkesztőség nevében személyesen megköszönni azt. „Cikkével felbecsülhetetlen szolgálatot tett nemcsak szerkesztőségünknek, hanem az egész nemzetnek; világpolitikai jelentőségű az, ahogyan Ön ragyogóan összehasonlította I. Miklóst II. Vilmossal. Egész Magyarország megértette cikkének mély gondolatát.”⁵

Egy szovjet irodalomtörténész, Novics megemlékezik erről az ismeretlen cikkről s a Ladizsnyikovhoz és Peskovához intézett említett levelekre utalva azt állítja, hogy a cikk közlése folytán jegyzékváltás volt az orosz és az osztrák-magyar kormány között.⁶ Ennek azonban nincs nyoma a közös külügyminisztériumnak a magyar miniszterelnökséghez 1907-ben intézett átiratai között. De nem található a bécsi levéltárban sem, ahol — a Művelődésiügyi Minisztérium levéltári osztályához intézett kérésemre — az Országos Levéltár munkatársa utánanézett a kérdéses anyagnak.

Hosszas keresés után sikerült Gorkij írásának nyomára bukkannom. Megállapítottam, hogy a cikk a *Független Magyarország* 1907. március 15-i különszámában jelent meg, ez a terjedelmes kötet azonban egy budapesti közkönyvtárban sem található. A vidéki kutatás is majdnem eredménytelen maradt; végülis a szegedi Somogyi-könyvtárban megtaláltam

¹ Горький, М.: Собрание сочинений. Том 29. М. 1955. Гос. изд-во художественной литературы. 16. l.

² Kiadatlan. Vö. ugyanott. 496. l.

³ Ugyanott.

⁴ A *Független Magyarország* olaszországi tudósítója volt. Személyére vonatkozó kutatásaim még folynak.

⁵ Архив А. М. Горького. КГ-ин И 1 60 Т.

⁶ Нович, И.: М. Горький в эпоху первой русской революции. М. 1955. Гос. изд-во художественной литературы. 192. l. —

Tyrannusok.

A „Független Magyarország” számára írt.
Gorkij Maxim.

I. Miklós cárnak Magyarország szabadságharcába 1849-ben történt beavatkozásáról Oroszország valamennyi becsület és értelmes fiának ugyanaz a véleménye, ami az erőtlen: magától értetődik, hogy I. Miklós beavatkozása Magyarország szabadságharcába gyallazatos tett.

Hogy magyarozóni még ezt a nagy büntetést?

Ugy rémlik előttem, hogy minden cár egy psycho-pathologiai typus. Nem tudok magamnak egy pszichikailag egészséges embert elképzelni, aki ösztönösen meg volna győződve arról a jogáról, hogy millió ember sorsáról és életéről rendelkezniesség. Egészséges embernek lehetetlen be nem látnia, hogy alaptermészetében valamennyi ember egyenlő, sőt egy nagy részük egyik vagy másik irányban még magasabban áll, mint ő.

A cárizmust igazolandó, kitálaltak egy ostoba legendát a cári hatalom isteni eredetéről és a legenda hipnoztizálásának segítségével, nézelem szerint, amaz emberben, aki a cár szerepét játssza, okvetlenül ki kell fejlődnie a nagyzási mánia egyik vagy másik nemének. A betegség e jeleit észre-

vehetjük ugy I. Vilmos viselkedésében, mint II. Miklóskén, s ép oly világosan látjuk Bajor Lajos életében, Rettenetes Ivánban, II. Fülöpben, VIII. Henrikben s más tomboló betegben. Közülük mindegyik, XIV. Lajoshoz hasonlón, meg volt győződve, hogy az állami a király. Mint látható, tiszta örület az egész.

Az úgynevezett Romanov-dinasztia-ból származó cárok, eltekintve az általános hajlamtól, amelyvel ez az emberfajta a nagyzási hőbort iránt viselkedik, alapon betegségben szenvednek a cári trónhoz való jogosultságuk iránt s véleményem szerint, I. Páltól kezdve valamennyien ennek a félelem-céj jármájában élnek.

A cárok nemzetségének megalapítója, I. Pál, egy isütereillen apa fia volt. Ő tudta ezt s ez a gondolat egész életét át üldözte. Négyévi uralkodása telve van egész az örületig jutott amiaz igyekezetével, hogy magát és környezetét meggyőzze arról, hogy ő, I. Pál, vér- és szellemserint való cár isteni kegyelméből. Tudvalevő, hogy megörült és a neffesség megölte.

I. Miklós lelkében apja meggyilkolásának ténye a hü alattvaló császáról okvetlenül megerősítette a kétséget a trónhoz való jogosultságában és a december 24-iki felkelés állandósította a

hatalomért és életért való remegését. Goromba férfi, akit katonának neveltek, erőt érez magában a hatalomért harcra keln. A cároknak könnyű harcolni, hisz ők az ütest csak megparancsolják. Harminc évet át egy tipikus örült állhatatosságával megfojt minden szabad gondolatnyilvánítást Oroszországban és el van tökéltve minden szabadságvágyat megfojtani, akárhol legyen is az hallható. Arca elárulja, hogy olyan ember, aki organikus ellensége a szabadság szellemének, akinek betegesen fejlődött félelme retteg az eszmék szabadságának ideájától, amely minden szavával tiltakozik az ellen, hogy egyik ember a másikon uralkodhassék. Ezen psychologiai alapon követte el a hatalom egy örültje, aki ráadásul még ennek a kétségnek is befoge, büntetést Magyarország ellen.

Ma is uralkodik egy ma man'atikus, aki tökéletes szellemi hasonlóságot I. Miklósnak. A német császárról szöleek. Olyan ember ez, akitől még igazán képtelen tetteket várhatunk.

Bois

17/11/07

M. Gorkij

a lap ünnepi számát s benne a régóta keresett cikket.⁷ Így menekült meg Gorkijnak egy sok-ezer példányban megjelent írásműve a teljes elkallódástól.

Habent sua fata libelli!

A *Független Magyarország* szerkesztősége már február első felétől kezdve feltűnő cikkeken ismertette a március 15-i különszám tartalmát. Több ízben különleges nyomatékkkal hívta fel a figyelmet Gorkij nyilatkozatára s az ünnepi szám megjelenését követő másnapon megállapította: „...különösképpen *Gorkij* Maximnak világpolitikai jelentőségű cikke keltett mindenfelé rendkívüli hatást”, amit az is bizonyít, hogy a *Magyar Hírlap* is átvette és közölte egész terjedelmében.⁸

Miről is van szó e nyilatkozatban?

Gorkij megbélyegzi a szabadságharcokori Európa legreakciósabb önkényuralkodóját, aki a Habsburgok segítségére sietett, hogy minden erejével meggátolja a feudális rendszer bukását, a polgári átalakulással összefonódó nemzeti szabadságmozgalmak győzelmét. Eredeti módon, érdekesen elemzi, jellemző példákkal szemlélteti a feudális uralkodók lélektanát, feltárva az orosz trón urainak titkos rettegését is.

Ez a lélektani magyarázat azonban némileg egyoldalú; az elemzés nem terjed ki I. Miklós cselekvésének történelmi mozgatóerőire, a nemzetiségi és osztályelnyomásra. Lenin ezt írta erről a kérdéstről: „Minket áthat a nemzeti büszkeség érzése, és éppen ezért különösen gyűlöljük *saját* rabszolga múltunkat (amikor a nemesi földesurak azért vitték háborúba a muzsikot, hogy vérbefojtsák Magyarország, Lengyelország, Perzsia, Kína szabadságát) és gyűlöljük rabszolga jelenünket, mikor ugyanezek a földesurak, a tőkéssek támogatásával, háborúba visznek bennünket, hogy megfojtsák Lengyelországot és Ukrajnát, hogy elnyomják a demokratikus mozgalmat Perzsiában és Kínában, hogy erősítsék a Romanovok, Bobrinszkijek, Puriskevicsék nagyorosz nemzeti méltóságunkat meggyalázó bandáját”.⁹

Gorkij nyilatkozata azonban így is sok igazságot tartalmaz, szellemének mélyen megragadó, méltó megnyilvánulása. S micsoda világtörténelmi éleslátás nyilatkozik meg utolsó szavaiban, melyekkel I. Miklóst II. Vilmos német császárral hasonlítja össze — hét évvel az első világháború kirobbanása előtt. Prófétai szavak!

⁷ *Független Magyarország*, 1907. 64. sz. 3. l.

⁸ Ugyanott, 65. sz. 5. l.

⁹ *V. I. Lenin, Művei*, 21. kötet. Budapest, 1951. Szikra. 95. l.

Az ó-orosz irodalom tanulmányozása a Szovjetunióban a háború utáni időszakban

D. Sz. Lihacsov, a szovjet Tudományos Akadémia levelező tagja előadást tartott a szlavisták belgrádi nemzetközi konferenciáján.¹ Az előadás célja az volt, hogy a különféle országok szlavistái előtt ismertesse a Szovjetunióban 1945 és 1955 között az orosz irodalomról írt tanulmányokat. E korszakot egyrészt az jellemezte, hogy a kutatók a konkrét irodalmi emlékek felé fordultak, közelebb hozták a tulajdonképpeni irodalomtudományt a szövegkutatáshoz, másrészt az, hogy leküzdötték a formalizmusra és a vulgáris szociológiára jellemző felületes egyszerűsítést és sematizáló törekvéseket, elmélyültebben foglalkoztak az orosz irodalom társadalmi jellegének kérdésével.

Az ó-orosz irodalom konkrét kérdéseivel való foglalkozás annyit jelent, hogy a kutatók az utóbbi években igyekeznek kézbevenni a kutatás egész folyamatát az egyes kézírásos másolatok tanulmányozásától kezdve egészen az összegyűjtött anyagon épülő általánosító munkák megalkotásáig. Ezzel függ össze egy új műfaj is, amely különösen az 1945 utáni kiadványokra jellemző: vagyis azokra a monografikus kiadványokra, amelyek egyesítik magukban a szövegkiadást (gyakran új, a szerzőktől fellelt kéziratok alapján) a szöveganyag textológiai és irodalomtudományi feldolgozásával. Az effajta kiadványok sorába több könyv tartozik, amelyek az *Irodalmi emlékek* (Литературные памятники) c. sorozatban jelentek meg. Ilyenek *A régi Oroszország hadi beszélei*,² *Rettegett Iván levelei*,³ *Iván Tyimofejev évkönyve*,⁴ *Orosz demokratikus satíra a XVII. században*⁵ és mások. Speciális monografikus kiadványsorozatot ad ki a Tudományos Akadémia Orosz Irodalomtudományi Intézetének (Puskin-ház) orosz irodalmi osztálya. 1955-ig a következő munkák jelentek meg ebben a sorozatban: *Báthory Istvánnak Pszkov viadaláról szóló beszéle*,⁶ *Kazány históriája*,⁷ *A Vlagyimirszkij hercegek legendája*,⁸ *Avraamij Palicin legendája*.⁹

¹ D. Sz. Lihacsov, Az ó-orosz irodalom tanulmányozása a Szovjetunióban az utóbbi tíz év folyamán (Изучение древней русской литературы в СССР за последние десять лет). M. 1955 (a jugoszláv kiadás a Beogradski međunarodni slavistički sastanak-ban jelent meg, Beograd, 1957).

² A régi Oroszország hadi beszélei (Войнские повести древней Руси). Szerkesztette V. P. Adrianova-Peretc, a SzÜTA lev. tagja. M.—L. 1949.

³ Rettegett Iván levelei (Послания Ивана Грозного). A szöveget kiadásra előkészítették D. Sz. Lihacsov és Ja. Sz. Lurje. Fordította és jegyzetekkel ellátta Ja. Sz. Lurje. Szerkesztette V. P. Adrianova-Peretc, a SzÜTA lev. tagja, M.—L. 1951.

⁴ Iván Tyimofejev évkönyve (Временник Ивана Тимофеева). Sajtó alá rendezte, fordította és jegyzetekkel ellátta O. A. Gyerzsavina M.—L. 1951.

⁵ Orosz demokratikus satíra a XVII. században (Русская демократическая сатира XVII в.). A szövegeket kiadásra előkészítette, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta V. P. Adrianova-Peretc, a SzÜTA lev. tagja.

⁶ Báthory Istvánnak Pszkov viadaláról szóló beszéle (Повесть о приходе Стефана Батория на град Псков). A szöveget kiadásra előkészítette s a tanulmányokat írta V. I. Malisev. M.—L. 1952.

⁷ Kazány históriája (Казанская история). A szöveget kiadásra előkészítette, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta G. I. Mojszejeva. M.—L. 1954.

⁸ R. P. Dmitrijeva, A Vlagyimirszkij hercegek legendája (Сказание о князьях Влдимирских). M.—L. 1955.

⁹ Avraamij Palicin legendája (Сказание Авраамия Палицына). A szöveget sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta O. A. Gyerzsavina és Je. V. Koloszova. M.—L. 1955.

Az ó-orosz irodalom 1945 és 1955 között megjelent emlékeinek szövegkiadásai között meg kell emlékeznünk több krónika-szövegről is: Moszkvai kódex a XV. sz. végéről (*Московский летописный свод конца XV в.*)¹⁰ Az usztjugai kódex,¹¹ A novgorodi első krónika (*Новгородская первая летопись*),¹² A pszkovi második és harmadik krónika (*Псковская II и III летописи*),¹³ A Szentháromság-krónika (az 1812-ben elégett krónika rekonstrukciója, amelyet M. D. Priszelkov végzett el).¹⁴ Felfedeztek és kiadtak új nyelvemlékmásolatokat is: Ének az orosz föld pusztulásáról (*Слово о погибели Русской земли*),¹⁵ A száműzött Danyil imádsága (*Моление Даниила Заточника*),¹⁶ A kievi daliák legendája (*Сказание о киевских богатырях*)¹⁷ című és másokat.

Az utóbbi évek archeográfiai munkái azonban nemcsak azért értékesek, mert a kutatók és az olvasók kezébe az ó-orosz irodalom legjobb emlékeinek új, tudományos kiadásait adják. Több munka új fejezetet nyit az ó-orosz irodalom szövegkutatásában: a szerzők felhasználják az adott emlék minden vagy majdnem minden kéziratát (a kéziratok teljes felhasználásának ezt a lehetőségét a szovjet kutatók a levéltárak központosításának köszönhetik), s ugyanakkor a szöveg kiadását megelőzően kutatják annak történetét is a vonatkozó korszak társadalmi gondolatának történetével összefüggésben. Ennek következtében a textológia a szövegemlékek kiadásához szükséges „filológiai eljárások összeségéből” átváltozik önálló tudományos diszciplinává, amely az egyes emlékek szövegtörténetét valóságos kéziratkomplexumokon vizsgálja. A szöveg története, mivel szorosan összefügg a társadalom és az irodalom történetével, időnként biztos anyagot szolgáltat az emlék (és szerzője) ideológiájának kérdéséhez, eldönti ennek az ideológiának keletkezését, az adott emlékek más irodalmi művektől való függését stb. Így például *A Vlagyimirszkij hercegek legendája* irodalmi környezetének tanulmányozása meggyőzően eldönti az egyik redakció elsőbbségének és az egész emlék eredetének kérdését; a Joszif Volockij-féle „Szabályzat” („Устав”) bővebb redakciójának a nemrég megtalált eredeti rövidebb redakcióval való egybevetése lehetővé teszi az emlék társadalmi jellegének és fejlődésének felderítését.

Az egyes emlékek textológiai tanulmányozásával egy időben a szovjet kutatók 1945 és 1955 között foglalkoztak az irodalomtörténet általános kérdéseivel is. E kérdések között a legfontosabb helyet az ó-orosz irodalom osztályjellegének problémája foglalta el. Az írásbeliség viszonylag szűkkörű elterjedtsége mellett a középkorban az írott emlékekkel rendelkező irodalom (a népi szájhagyomány alkotásaitól eltérően) alapján véve a hűbéri uralkodó osztály nézeteit tükrözte. Ebből azonban helytelen volna azt következtetni, hogy az ó-orosz irodalomban a széles néptömegek nézetei és törekvései semmiképpen nem tükröződtek. A régi Oroszország írott emlékekkel rendelkező irodalma szoros kapcsolatban állt a népi szájhagyomány alkotásaival — a folklórból az irodalomba nemcsak művészi fogások hatoltak át, hanem eszmék is. Eppen ezért, amikor a kutatók az ó-orosz irodalom „népi” voltáról beszélnek, ezt a „népiséget” nemcsak abban látják, hogy az irodalom a folklórból kölcsönzött egyes elemeket, hanem abban is, hogy az irodalom kisebb vagy nagyobb mértékben visszatükrözte az elnyomott osztályok nézeteit.¹⁸

¹⁰ Az orosz krónikák teljes gyűjteménye (Полное собрание русских летописей), XXV. köt. M.—L. 1949.

¹¹ Az usztjugai kódex (Устюжский летописный свод. Архангелогородский летописец), (Az arhangyelogorodi krónikaíró). Sajtó alá rendezte és szerkesztette K. N. Szerbina. M.—L. 1950.

¹² A korábbi és a későbbi szerkesztésű novgorodi első krónika. M.—L. 1950.

¹³ A pszkovi krónikák, II. füzet. Szerkeszti A. N. Naszonov. M. 1955.

¹⁴ M. D. Priszelkov, A Szentháromság-krónika (Троицкая летопись). M.—L. 1950.

¹⁵ V. I. Malisev, Alekszandr Nyevszkij élete (Жизнь Александра Невского). Az Ó-orosz Irodalmi Osztály (ОДРЛ) közleményei, V. köt. M.—L. 1947.

¹⁶ V. I. Malisev, A száműzött Danyil imádságának új másolata. Az Ó-orosz Ir. Oszt. közleményei, VI. k. M.—L. 1948.

¹⁷ L. N. Puskarjov, A kievi daliák legendájának új másolata. Az Ó-orosz Ir. Oszt. közleményei, IV. k. M.—L. 1953.

¹⁸ V. I. Malisev, A kievi daliák legendájának új másolata. Az Ó-orosz Ir. Oszt. közleményei, X. k. M.—L. 1955.

¹⁹ V. P. Adrianova-Peretc 1. Az ó-orosz irodalom és a folklór (Древнерусская литература и фольклор).— Az Ó-orosz Ir. Oszt. közleményei, VII. k. M.—L. 1949. — 2. Történeti irodalom a XI. századtól a XV. század elejéig és a népköltészet (Историческая литература XI—нач. XV в. и народная поэзия). Uo., VIII. k. M.—L. 1950. 3. Történeti beszélyek a XVII. században és a népi szájhagyomány alkotásai (Исторические повести XVII в. и устное народное

Az 1945 és 1955 közötti munkákban az orosz irodalmi emlékek művészi formájának kérdéseit is tanulmányozták. E kérdéseknek szentelték munkáikat V. P. Adrianova-Perete és I. P. Jeremin,¹⁹ valamint D. Sz. Lihacsov, aki cikkeiben felvetette az emberi jellem alakulásának kérdését is az orosz irodalomban, mint amely részét alkotja az orosz irodalom realizmus felé haladása kérdésének.²⁰

Ennyiben vonhatjuk meg az orosz irodalom tanulmányozásának mérlegét 1945—1955 között annak az előadásnak alapján, amelyet D. Sz. Lihacsov tartott a belgrádi konferencián.²¹ A továbbiakban megemlítjük az 1955 után megjelent legfontosabb munkákat.

1955 és 1958 között folytatódik az Orosz Irodalomtudományi Intézet orosz irodalmi osztálya monografikus publikációinak kiadása. Megjelent V. J. Malisev munkája, *Beszély Szuhánról*, amely a szerzőtől újabban felfedezett XVII. századi irodalmi emlék szövegének és a rávonatkozó tanulmánynak kiadása,²² I. Pereszvetov munkái,²³ Beszély Mihail Klopszkijról „*Повесть о Михаиле Клопском*”,²⁴ valamint N. Mescserszkij nagy munkája, *Josephus Flaviusnak a zsidó háborúról írt története orosz fordításban*,²⁵ amelyet szerzője az utóbbi években kevésbé tanulmányozott fordítási emlékeknek szentelt. Ugyanabban a sorozatban kiadásra készítik elő még a következő munkákat is: *Joszf Volockij levelei*,²⁶ *A Valaam-i beszélgetés*,²⁷ *Vasszian Patrikejev munkái*.²⁸ Az „Irodalmi emlékek” *Литературные памятники* sorozatban ezekben az években jelentek meg Ivan Viszenszkij (XVI. sz.—XVII. sz. eleje) ukrán író *Művei*,²⁹ valamint Afanaszj Nyikityin *Utazása három tengeren túlra* bővített második kiadásban az újabban fellelt másolatok felhasználásával és különleges archeográfiai kutatások segítségével.³⁰

A szovjet irodalomtörténészek figyelmének központjában 1955 és 1958 között az orosz irodalom művészi sajátosságának kérdése állt. Ez a még 1955-ben felvetett probléma a követ-

творчество), уо. IX. к. М.—Л. 1953. 4. Ének Igor hadáról és a népi szájhagyomány költészete (Слово о полку Игореве и устная народная поэзия) — Ének Igor hadáról, a „Литературные Памятники” sorozatban. М.—Л. 1950; D. Sz. Lihacsov, A XI—XVII. sz. orosz irodalma osztályjellegének néhány kérdése (Некоторые вопросы классового характера русской литературы XI—XVII вв.). — Извешtyija ANSZSZSZR, OLJa, X. 5. füz. 1951.

¹⁹ V. P. Adrianova-Peretc, Tanulmányok a régi Oroszország költői stílusa köréből (Очерки поэтического стиля древней Руси). М.—Л. 1950; J. P. Jeremin: 1. A kievi krónika mint irodalmi emlék (Киевская летопись как памятник литературы). Az Orosz Ir. Oszt. közleményei, VII. k. М.—Л. 1949; 2. Szymeon Polockij költői stílusa (Поэтический стиль Симеона Полоцкого). Уо. VI. к., М.—Л. 1948.

²⁰ D. Sz. Lihacsov, 1. Az orosz irodalom keletkezése (Возникновение русской литературы). М.—Л. 1952; 2. A jellem problémái a XVII. század eleji történeti művekben (Проблема характера в исторических произведениях начала XVII в.). Az Orosz Ir. Oszt. közleményei, VIII. k., М.—Л. 1949; 3. Emberábrázolás a XII—XIII. századi krónikákban (Изображение людей в летописи XII—XIII веков). — Уо., X. к., М.—Л. 1954.

²¹ D. Sz. Lihacsov előadásában szó volt még az Ének Igor hadáról kutatásáról, az archeográfiai (kéziratok leírására vonatkozó) munkáról és az orosz irodalom fiatal szakembereiről is.

²² V. J. Malisev, Beszély Szuhánról (Повесть о Сухане). М.—Л. 1956.

²³ I. Pereszvetov munkái (Сочинения И. Пересветова). Sajtó alá rendezte A. A. Zimin. М.—Л. 1956.

²⁴ Beszélyek Mihail Klopszkij életéről. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmányt írt L. A. Dmitrijev. М.—Л. 1958.

²⁵ N. A. Mescserszkij, Josephus Flaviusnak a zsidó háborúról írt története orosz fordításban (История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе). М.—Л. 1958.

²⁶ Joszf Volockij levelei (Послание Иосифа Волоцкого). A szöveget sajtó alá rendezi A. A. Zimin és Ja. Sz. Lurje (nyomás alatt).

²⁷ G. N. Mojszejeva, A Valaam-i beszélgetés — a XVI. századi orosz publicisztika emléke (Валаамская беседа — памятник русской публицистики сер. XVI в.). (nyomás alatt).

²⁸ N. A. Kazakova, Vasszian Patrikejev munkái (Сочинения Вассиана Патрикеева). (nyomás alatt).

²⁹ Ivan Viszenszkij, Művei (Иван Вишенский. Сочинения). Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta I. P. Jeremin. М.—Л. 1955.

³⁰ Afanaszj Nyikityin utazása három tengeren túlra (Хождение за три моря Афанасия Никитина). Második bővített és átdolgozott kiadás. Szerkesztette V. P. Adrianova-Peretc. М.—Л. 1958.

kező munkákban bontakozott ki: D. Sz. Lihacsov cikkeiben: „Emberábrázolás a XIV. sz. végi és XV. századi hagiográfiai irodalomban (*Изображение людей в житийной литературе конца XIV—XV вв.*)”,³¹ „Az irodalmi hős történeti nevétől kitalált nevéig (От исторического имени литературного героя к вымышленному)”,³² „A középkori szimbolizmus és kiküszöbölésének útjai a régi Oroszország stilsztikai rendszereiben (*Средневековый символизм в стилистических системах древней Руси и пути его преодоления*)”,³³ „Az orosz irodalom realizmusának ősforrásainál (*У истоков реализма русской литературы*)”,³⁴ „Az óorosz irodalom irodalmi irányzatai keletkezésének kérdéséhez (*К вопросу о возникновении литературных направлений в древнерусской литературе*)”,³⁵ valamint V. P. Adrianova-Peretc cikkeiben: „Az orosz nemzeti irodalom kialakulásának kezdeti szakaszáról (*К вопросу о начальном периоде формирования национальной русской литературы*)”,³⁶ „Az ember belső világának ábrázolása a didaktikai irodalomban a XI. századtól a XIV. század elejéig (*Изображение внутреннего человека в дидактической литературе XI—начала XIV вв.*)”,³⁷ és J. P. Jeremin cikkében: „Az óorosz irodalom művészi sajátosságáról” (*О художественной специфике древнерусской литературы*)”.³⁸

Az óorosz irodalom kutatóinak dolgozatai az átfogóbb kérdésekkel foglalkozó irodalomtörténetek számára is fontos kérdéseket vetettek fel s bizonyos visszhangot is keltettek bennük. Különösképpen V. P. Adrianova-Peretc és D. Sz. Lihacsov véli úgy s ezt I. P. Jeremin is kimondotta korábbi munkáiban,³⁹ hogy az óorosz irodalomban volt „realista és antirealista elv”, hogy a XI—XVII. századok irodalmában beszélhetünk „a realizmus” vagy a „realistaság elemeiről”. Erre a véleményre több irodalomtörténész is felfigyelt azzal az 1957-ben megindult vitával kapcsolatban, amely a realizmus fogalmát, e terminus szűkebb (a XIX—XX. század kritikai realizmusa és a szocialista realizmus) és szélesebb meghatározását vetette fel. V. V. Vinogradov *Realizmus és az orosz irodalmi nyelv fejlődése* c. cikkében elvetette a „realizmus” terminus szélesebb felfogását és ellenezte a „realizmus” vagy „realistaság” fogalmának a népi alkotásra és az óorosz irodalomra való alkalmazását.⁴⁰

Azonban, függetlenül ennek a főként terminológiai jellegű vitának ilyen vagy amolyan irányban való eldöntésétől, az említett cikkek rendkívül értékes anyagot nyújtanak az irodalomtudomány átfogó kérdéseinek eldöntéséhez, mert tisztázzák az orosz irodalomnak mint művészetnek sajátosságait keletkezésének és kezdeti fejlődésének szakaszában. Még ha egyet-értünk D. Sz. Lihacsov opponenseivel, akik szerint a tőle felhozott példák inkább „az irodalomnak mint a szó művészetének, mint a jelleme, az élet és a természet képei művészi megalkotásának fejlődési folyamatát rajzolják, a szépirodalomnak az óorosz írásbeliségből, az egyházi vagy más-jellegű publicisztikából és történetírásból folyó kialakulási folyamatát jellemzik”,⁴¹ akkor is vitathatatlanul fontos marad az említett folyamatok megvilágítása.

Az óorosz irodalom nemcsak határozottan különbözött a XIX—XX. század realista irodalmától, hanem általában és jelentős mértékben „praebelletrisztikus” volt és a szépiro-

³¹ Az Óorosz Irod. Oszt. közleményei, XII. k., M.—L. 1956.

³² Izvesztija ANSZSZSR, OLJa, XV. k. 3. f., 1956.

³³ Cikkgyűjtemény. V. V. Vinogradov akadémikus tiszteletére 60. születésnapja alkalmából (Сборник статей. Академику В. В. Виноградову к его шестидесятилетию). ANSZSZSR kiad., M. 1956.

³⁴ Voproszi lityeraturi, 1957, 1.

³⁵ Ruskaja lityeratura, 1958, 2 (sajtó alatt).

³⁶ Cikkgyűjtemény. V. V. Vinogradov akadémikus tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. ANSZSZSR kiad., M. 1956.

³⁷ Cikkgyűjtemény B. K. Pikszanov levelező tag tiszteletére 80. születésnapja alkalmából (Сборник статей, посвященный чл.-корр. Н. К. Пиксанову к 80-летию со дня рождения). (Sajtó alatt.)

³⁸ Ruskaja lityeratura, 1958, 1.

³⁹ Az Óorosz Ir. Oszt. közleményei, VII. k. „Az óorosz irodalom művészi sajátosságáról” szóló munkájában I. P. Jeremin egészében „praerealista” (дореалистический) irodalomként jellemzi az óorosz irodalmat, nem javasolja azonban a realizmus szóban forgó (szűkebb vagy szélesebb) meghatározását.

⁴⁰ Voproszi lityeraturi, 1957, 9. Vö. N. Konrad (Voproszi lityeraturi, 1957, 1.) és Aszmusz (Uo. 1957, 5.) cikkeinek hasonló álláspontját.

⁴¹ Sz. Petrov, A realizmusról mint művészi módszerről (О реализме как художественном методе). Voproszi lityeraturi, 1957, 2, 5. 1. Megjegyezzük egyébként, hogy cikkében maga Sz. Petrov is mint a realizmus szélesebb meghatározásának híve lép fel. (Erről I. V. Vinogradov idézett cikkét, 36—37. l.)

dalomra általában jellemző elemeknek (irodalmi jellemek, kitalált hősök, nyilvánvalóan a szerzői képzelet alkotása) fokozatos kialakulása benne minden figyelmet megérdemel. E fokozatos kialakulás történetének szenteli D. Sz. Lihacsov új könyvét, amelyet „Az ember a régi Oroszország irodalmában” (Человек в литературе древней Руси) címen adott nemrég nyomdába.

Ja. Sz. Lurje

Ki volt Shakespeare?

CALVIN HOFFMANN: *The Man who was Shakespeare*. Max Parrish 1955. London

Száz évvel ezelőtt, 1856-ban, Delia Bacon könyvet írt arról, hogy a Shakespeare művek szerzője Lord Bacon, a tudós arisztokrata. E könyv után egyre-másra születtek meg azok az elméletek, melyek egy-egy Shakespeare kortárs főurat — Lord Rutlandot, Essex grófját — vélték felfedezni a drámák hátterében. Lényegében valamennyi elmélet egy közös okra vezethető vissza: a kutatók egy nagy műveltségű, nemes származású írórt szerettek volna látni a shakespeare-i drámák szerzőjében. Az utolsó baconisták, rutlandisták elhallgatásakor úgy tűnt, hogy egyszer s mindenkorra pontot tehetünk a Shakespeare szerzőségét kétségbevonó elméletekre. S hosszú szünet után Londonban, 1955-ben megjelent Calvin Hoffmann könyve — *Ki volt Shakespeare?* (*The Man who was Shakespeare*) címmel — felelevenítve az évtizedek óta nyugvó konverziát.

Hoffmann tizenkilenc évi kutatás eredményeit gyűjtötte össze munkájában, lényegét azonban egy mondatban összefoglalhatjuk: nem Shakespeare írta a neki tulajdonított műveket. Valószínűleg Hoffmann is az zavarja, hogy a shakespeare-i életműből kirajzolódó nagyműveltségű, nagytehetségű művész portréját az íróról fennmaradt dokumentumok nem hitelesítik kellőképpen, s egy olyan kortárs szerzőt keres, akinek a pályája nagyszerűbb és részletesebben ismert, mint Shakespeare-é, s akinek írói erényei a shakespeare-i műveket engedik sejtetni. Ezt a szerzőt Marlowe-ban véli felfedezni. A Shakespeare-kutatóknak szemrehányást tesz Hoffmann, hogy a priori abból indulnak ki, a Shakespeare-nek tulajdonított műveket William Shakespeare írta s e tételhez keresnek igazolást. Ugyanakkor azonban saját elmélete érdekében ő is ezt az a priori utat járja. Kiindul a bizonyítandó tételből — Marlowe írta a Shakespeare drámákat, s ezt a legképtelenebb feltevésekkel bizonyítja.

Három dologról kell Hoffmannnak meggyőznie az olvasót: 1. William Shakespeare nem William Shakespeare a drámaíró és költő, hanem csupán egy másodrangú színész, akit a kortársak figyelemre sem méltattak. 2. Christopher Marlowe, akit a deptfordi anyakönyvi bejegyzés szerint 1593. június 1-én eltemettek, nem halt meg 1593. május 30-án. 3. Végül be kell bizonyítania, hogy az általa feltámasztott Marlowe és csakis ő írhatta a Shakespeare-nek tulajdonított valamennyi drámát és költeményt.

Hoffmann tehát legelőször is summázza Shakespeare életének biztos adatait. Mint írja, Shakespeare-ről bizonyosan csak három dolgot tudunk: keresetlenségének (1564. április 26), házasságának (1582 november) és gyermekei születésének (1583. május 26., 1585 február) időpontját. Tanulmányairól, olvasmányairól adatunk egyáltalán nincs, 1593-ig sem kortársi megemlékezésről, sem tőle származó (névvel ellátott) írásmű kiadásáról nem tudunk. A Vénusz és Adonis című költemény címlapján látjuk először Shakespeare nevét, melyet 1593 szeptemberében adtak ki, négy hónappal Marlowe halála után, s amelyet hat héttel Marlowe halála előtt (1593. április 18-án) *név nélkül* jegyeztek be a Stationers' Company-nél. Shakespeare pályáját áttekintve felsorolja az összes rendelkezésünkre álló adatot, s mivel ezek jórészt a költő adásvételi ügyeit dokumentálják, Hoffmann már evvel bizonyítottan látja elméletét. Természetesen már itt is Marlowe javára dolgozik, mert a kvarto kiadások, az első fólió és igen jelentékeny kortársi megemlékezések adatait, állításait, mint evidensen cáfolhatókat már bele sem illeszti ebbe az adathalmazba, hanem külön tárgyalja.

Legelőször a kiadott művekkel kell megbirkóznia. Calvin Hoffmann meglehetősen pontossággal ismerteti a drámák megjelenési kronológiáját — melyek jelentek meg névvel, melyek anélkül. „... a William Shakespeare név néhány (kilenc) kvarto és Shakespeare munkáinak posthumus, 1623-as fólió kiadásának címlapján jelenik meg. Ez az alapja annak a hitünknek, hogy egy londoni színész írta a nevet viselő drámákat.” (33. l.) A szerző megnyugodna a címlapok bizonyítékában, ha ehhez maguk a Shakespeare kutatók következtetések lettek volna. Azonban nyolc más, ugyancsak Shakespeare nevével megjelent drámát (a később ál-shakespeare-nek nevezettek) a kutatók, mint nem autentikus műveket, elvetettek. Ez világosan bizonyítja — Hoffmann szerint —, hogy a címlapok tanúsága nem lehet döntő érv. Arról azonban megelégedezik a szerző, hogy Heminge és Condell, Shakespeare színésztársai, az első fólió kiadás gondozói nem ismerték el Shakespeare-ének az ál-shakespeare-i drámákat, s nem

vették fel a fólió drámái közé, de arról is, hogy a stílus belső bizonyítékai teljes mértékben alátámasztják Heminge-ék döntését.

Shakespeare szerzőségét — szerencsére — nem csupán a kiadások, hanem kortárs utalások is megerősítik. Hoffmann azonban éppen azért veti el a címlapok tanúságát is, mert azt a kortársak elismerése nem támogatja. Szerinte ugyanis Greene megjegyzése — az 1592-ben megjelent Garasára bölcsesség című pamfletben — a színpadrengető, idegen tollakkal ékeskedő varjúról nem Shakespeare-re, hanem James Burbagere és Edward Alleyn-re, korabeli híres színészekre vonatkozik. Marlowe Meres 1598-ban megjelent Palladis Tamiajának utalását — itt Shakespeare-ről, mint tizenkét nagysikerű dráma írójáról emlékezik meg — nem veszi komolyan, mivel „csupán a közvéleményt fejezte ki” — írja szó szerint; Ben Jonson az 1623-as fólió kiadás elé írt dicsőítő elégiáját csak pénzért, rendelésre írhatta (Walsingham rendelkezése, mint később kiderül).

E cáfolatok kivétel nélkül hipotétikus jellegűek. Hoffmann állításainak bizonyítására egyetlen komoly, tudományosan is elfogadható dokumentumot sem tud felmutatni. Igaz, hogy Shakespeare nevével csak néhány dráma jelent meg, de Marlowe nevével a shakespeare-i drámák közül egyetlen egy sem; igaz, hogy a Stationers' Registers-ben csak három drámát (IV. Henrik II. része, Sok hűhó semmiért és a Lear király) jegyezték be Shakespeare nevével de egyetlen Shakespeare-nek tulajdonított drámát sem Marlowe-éval.

Marlowe feltámasztására Hoffmann a következő történetet adja elő, miután ismerteti a különböző Marlowe halálára vonatkozó ellentmondásos találgatásokat. Christopher Marlowe-t, London legünnepeltebb drámaíróját 1593 tavaszán — istentagadó és a királynőt sértő kijelentései miatt, melyek ismeretek lettek az udvar előtt — letartóztatás és kivégzés fenyegeti. Pártfogója Thomas Walsingham — Sir Francis Walsinghamnak, az államtanács tagjának unokaöccse —, akit nem csupán irodalmi barátság, hanem férfi szerelem is Marlowe-hoz fűz. Mivel a jelentésről és az udvar szándékáról tud, valamilyen módon el kell tüntetnie Marlowe-t az udvar haragja elől. Felrémlik emlékezetében, hogy Marlowe annak idején részt vett egy párbajban (harmadikként), ahol a támadó felet a védekező halálra sebezte, s az udvar felmentette a gyilkost, „jogos önvédelemből elkövetett gyilkosság” címén. Walsingham tehát a következő tervet állította össze. Három emberét felbérelti arra, hogy gyilkoljanak meg Deptford egy koresmájában egy ismeretlen matrózt. A halottkémnek azt kell mondaniok, hogy Marlowe-t ölték meg önvédelemből a lakoma számlája fölötti vita hevében. (Illetőleg a három közül Frizer-nek kell ezt a feladatot elvállalnia.) Marlowe-t beavatja a tervbe, aki még 29-én éjjel hajóra száll Doverben, 1593. május 30-án pedig megtörténik a gyilkosság. Marlowe Franciaországba, majd Itáliába menekül, s innen küldi meg Walsinghamnak nagyszerű drámáit, aki ezeket lemásoltatja s egy színésznek, William Shakespeare-nek a nevét megvásárolva, ki is adatja.

Hoffmann szemrebbenés nélkül találja fel ezt a mesét — amire a legkomolyabb bizonyíték az, hogy a halottkém jelentésében ellentmondásokat vél felfedezni, hogy Frizer helyett a deptfordi anyakönyvben az Archer név szerepel Marlowe gyilkosaként. (Hoffmann szerint ez Walsingham parancsára történt Frizer érdekében.) Ezeknél valamivel tetszetősebb föltevés az, hogy Frizer két hétig tartó letartóztatása után — ilyen esetben hónapokig börtönben tarthatták volna — szabadulása másnapján már Walsinghamnál van. Ha valóban meggyilkolta volna Marlowe-t, nem valószínű, hogy közbenjár érte s visszavette volna magához Walsingham — mondja Hoffmann. Marlowe életbenmaradásának története után már nem is kell különösebben megerősítenie magát Hoffmannnak ahhoz, hogy bebizonyítsa, csak Marlowe írhatta Shakespeare drámáit. Ontja az igazi hoffmanni „bizonyítékokat” s segítségükkel megoldja a shakespeare-i életmű valamennyi rejtélyét. Marlowe ifjúságán végigtekintve bebizonyítja, hogy ő az egyetlen erzsébetkori szerző, aki alkalmas volt a shakespeare-i pálya befutására. Marlowe a canterbury-i King' College, majd a cambridge-i Corpus Christi College eminens diákja. Megszerzi a baccalaureusi és magisteri oklevelet, tizenhét éves kora óta ír nagysikerű verseket és drámákat. Walsinghammal és Raleigh-vel való szoros barátsága értéket tesz, hogy az arisztokrácia és az udvar életét olyan alaposan ismeri.

Hosszú idő óta megfejtethetlen talány a kutatók számára, hogy Shakespeare Olaszországban játszódó drámái milyen alapos földrajzi ismeretekről tesznek tanúságot. Hoffmann könnyűszerrel oldja meg ezt a rejtélyt, hiszen szerinte Marlowe Olaszországban élt. (Ezt az állítását semmivel sem bizonyítja.) A szonettek homályos utalásai Marlowe franciaországi és itáliai útjának fényében s helyes sorrendbe rakva teljesen világos értelmet nyernek. Szerinte egy „névtelenségben és száműzetésben” sýnlódó lélek keservei szólalnak meg bennük. Így egy csapásra megdönti a szonettek értelméről és mondanivalójáról ismert valamennyi eddigi feltevést is.

A szerző legdöntőbb bizonyítéka a Marlowe—Shakespeare azonosságra a szövegegyezések. Innen indult és ide tért vissza. Mint írja, egy író gyakran ismétli önmagát, még a nagy

írók is. Az viszont nem valószínű, hogy egy olyan nagy művész, mint Shakespeare, egész mondatokat, fejezeteket venne át mások műveiből. A Marlowe és Shakespeare művek közötti feltűnő egyezéseket csak úgy magyarázhatjuk, hogy valamennyit egy szerző írta. „Azt hinni, hogy Shakespeare a néki tulajdonított életmű szerzője, jelenti hinni azt is, hogy ő minden idők legnagyobb irodalmi tolvaja.” (156. l.) Lássunk tehát néhányat e „feltűnő” egyezések közül. A könyv végén közölt válogatásban egyetlen egy olyan mondat van, amely szó szerint megegyezik Marlowe *Hero és Leander* című költeményének és Shakespeare *Ahogy tetszik* című drámájának szövegében: „Gyúlt már ki szív, ha nem gyúlt ki azonnal?” A példatár azonban nem közli azt, amit Hoffmann a könyv egyik fejezetében részletesen megír, ti. hogy a költemény és a dráma két sora egyezik meg, s Shakespeare az egyik epedő szerelmes szájába adja e két sort:

„Halott költő, igazollak, magammal:
Gyúlt már ki szív, ha nem gyúlt ki azonnal?”

A Shakespeare kutatók mindeddig úgy fogták fel ezt a szövegrészt, mint amiben Shakespeare az elhalt Marlowe-ra utal. Hoffmann szerint erről szó sincs; a *Hero és Leander*-ben Marlowe Sir Philip Sidney *Astrophel és Stella* című szonett ciklusára és Sidney halálára céloz, s ez utalást lopta át Shakespeare minden egyéni ötlet és szándék nélkül saját drámájába. Hoffmannak ez az érvsorozata már nemcsak tudománytalan, de rosszhiszemű és logikátlan is. Shakespeare-t tulajjálással vádolja — s evvel szándéka és elmélete ellenére is Shakespeare-t ismeri el az *Ahogy tetszik* alkotójának.

A rokon idézetek jórészt azonos helyzetekből fakadnak. Senki sem csodálkozik azon, hogy a II. Edwardban és a VIII. Henrikben ilyen szövegvariánsokat találunk: I arrest you of high treason; I arrest thee of high treason (Foglyul ejtelek felségárulásért). Igen valószínű, hogy meghatározott formulát írtak elő a törvények, s Marlowe is, Shakespeare is ismerte ezeket. Az összeválogatott szövegegyezések nagyrésznél nem is annyira szószerinti megegyezést, mint hasonló gondolat nem teljesen azonos szövegű megfogalmazását látjuk. Ezek alapján azonban mégsem nevezhetjük Shakespeare-t a világirodalom legnagyobb plagizátorának.

A szövegegyezés, stílusazonosság igazolására Hoffmann végső érvként Mendenhall professzor kísérletét eleveníti fel. A kísérlet szerint az egyes írók által használt szavak betűszámát meg kell számolni s az eredményt ábrázolva minden írónál más és más grafikus görbe áll elő. Mendenhall kiderítette, hogy Shakespeare leggyakrabban a négybetűs szavakat használja — csakúgy, mint Marlowe, s a különböző betűszámú szavak gyakorisága után rajzolt görbe is megegyezik a két írónál. E tisztán mechanikus, matematikai módszert Hoffmann döntő bizonyítékként fogadja el. „Christopher Marlowe drámáinak ilyenféle görbéje oly mértékben egyezik Shakespeare-ével, mint Shakespeare önmagával” — írja.

A fantasztikus feltevések különösen a könyv második felében hatalmasodnak el s kissé már a detektívregények izgalmas és teljesen váratlan fordulatait juttatják az ember eszébe. Bizonyos, hogy jobb lett volna, ha Hoffmann monográfia helyett kalandregényt ír a rendelkezésre álló anyagból. Annál is inkább, mert a könyv megjelenése után valóban kalandregénybe illő események peregtek le. A monográfia meglehetősen port vert fel Angliában. — A *Times Literary Supplement* szemléirője¹ cáfolva a hipotéziseket s kimutatva a hoffmanni doktrína gyenge pontjait, semmitérő, haszontalan munkának nyilvánította. A szerző természetesen védte saját álláspontját, s végül is hogy igazolja magát, hosszas utánjárással kieszközölte a Walsingham sirja felbontásához szükséges engedélyt. Feltevése szerint a sírban még több kiadatlan kéziratnak kellett volna lenni. Természetesen a sírboltban semmit sem találtak.

Összefoglalva véleményünket Hoffmann munkájáról, azt kell mondanunk, hogy komolytalan hipotézisek gyűjteménye. Ha Shakespeare csupán azért nem azonos saját magával, mert íróársai nem dicsérték állandóan, nem írtak hozzá kellő számú elégiát, akkor tulajdonképpen a drámák sem létezhetnek, hiszen róluk sem esett sok szó. Mivel a drámák megvannak és a rendelkezésre álló adatok szerint Shakespeare a szerzőjük, nekünk és Mr. Hoffmannnak is ezeket kell elfogadnunk, s bele kell nyugodni, hogy William Shakespeare nem Christopher Marlowe — hanem William Shakespeare.

Kocztur Gizella

¹ A szemléirő és Hoffmann vitáját lásd: *Times Literary Supplement*. 1956. jan. 27. Mistaken Identity; febr. 17. The Man who was Shakespeare.

A Szovjetunió nyelvtudományi intézeteiben, de különösen a felsőoktatási intézményekben dolgozó száz és száz filológusnak nem volt eddig könnyű dolga, ha publikálni kívánt: az akadémiai osztályközleményeken kívül jóformán csak az egyes egyetemek és főiskolák *Actái* (Ученые записки) álltak rendelkezésükre. Már valamennyit javult a helyzet, amikor 1952-ben megkezdte működését a Вопросы языкознания c. folyóirat, majd — az irodalmárok fokozódó író- és különösen vitakozó-kedvét kielégítendő — most nemrég a Вопросы литературы. Mondani sem kell, mennyi előnye van egy folyóiratnak az *Actákkal* szemben: az *Acták* rendszertelenül jelennek meg, nem lehet előfizetni rájuk — sőt a legutóbbi időkhöz még az egyes köteteket is csak baráti alapon, cserepéldányként, de nem pénzért lehetett megkapni —, inkább terjedelmesebb közlemények megjelentetésére alkalmasak, a filológiai élettel elválaszthatatlanul együttjáró viták, ismertetések hiányoznak belőlük stb. stb. Ezért fogadtuk nagy örömmel azt a hírt, hogy új filológiai orgánum kezdte meg működését a Szovjetunióban; ez az orgánus nemcsak új, hanem, ha az osztályközleményektől eltekintünk, az első és egyetlen ilyen jellegű központi kiadvány is. Ez indokolja, hogy mindjárt az első számnál megálljunk és néhány szót szóljunk róla a *Filológiai Közöny* olvasóinak.

Az Értekezések külső jellemzésére vonatkozóan a következőket mondhatjuk. Szerkesztőbizottságában ismert moszkvai, leningrádi és más városokban dolgozó nyelvész és irodalmár professzorokat találunk. Így a felelős szerkesztő T. Lomtyev professzor, akinek általános mondattani, orosz történeti mondattani, belorusz nyelvtani és egyéb munkáit eddig is érdeklődéssel olvastuk. A moszkvaiak közül nálunk is ismert P. Pusztovojt docens, a klasszikus orosz irodalom (különösen Turgenyev) kutatója, R. Szamarin professzor, a világirodalmi tanszék vezetője, A. Szokolov professzor, az orosz romantika jeles kutatója, R. Budagov professzor, a romanista érdeklődésű általános nyelvész. A leningrádiak közül ki kell emelni B. Larin professzort, az orosz filológia-történet kiváló ismerőjét. A tbiliszi egyetemet a szerkesztő bizottságban az oly emlékezetes szereplésű ősz grúz professzor, A. Csikobava képviseli. A szerkesztő bizottság személyi összetétele lehetővé teszi, hogy az új orgánus valóban központi, összefogó, szervező és irányító szerepet játsszon mind az irodalomtudomány, mind a nyelvtudomány területén a Szovjetunióban. Véleményünk szerint az a tény, hogy a bizottságban egyetlen ismert strukturalista sem foglal helyet (mint pl. Kuznyecov vagy Ivanov professzorok a moszkvai egyetemről), a jelenlegi viszonyok között nem jelenti azt, hogy az orgánus ezzel az irányattal szemben csak elítélő álláspontot fog tanúsítani (bővebben l. lejjebb). A közel 12 ív (176 lap) terjedelmű első szám az imprimáturt 1958 május végén kapta és 2000 példányban jelent meg, ezzel mintegy közbülső helyet foglalva el a néhányszáz példányszámú *Acták* és a jelenleg több mint 8000 példányban megjelenő Вопросы языкознания között.

A szerkesztőség rövid bevezetője (От редакции — 3—4 o.) a folyóirat létrejöttéről szólva rámutat a szovjet irodalom- és nyelvtudomány bizonyos elmaradottságára a szovjet természettudományokhoz képest és azt írja, hogy az *Ertekezések* „rendszeresen meg fogják világítani a nyelvtudomány és az irodalomelmélet speciális kérdéseit, közleményeket fognak hozni a nyelvtudomány, az orosz irodalom, az orosz irodalom és más országok irodalmi közötti kapcsolatok általános problematikája köréből, a nem orosz szovjet irodalom, az antik irodalom, Európa és Ázsia külföldi irodalmainak kérdéseiről” (3 o.). A beköszöntő utolsó soraiban a szerkesztőség kéri az egyetemek és főiskolák oktatóit és más területen dolgozó filológusokat, hogy küldjék be közlésre munkáikat. Lomtyev professzorral való beszélgetésünk során ő ezt még kiegészítette azzal, hogy a szerkesztőség természetesen igen örülni fog, ha külföldi szerzők munkáit is közölheti.

Az első szám a következő rovatokat tartalmazza: Cikkek (Статьи), Vita (Дискуссии и обсуждения), Könyvszemle (Критика и библиография), Publikációk és dokumentumok (Публикации и документы), Tudományos élet (Хроника).

A Cikkek közül hat nyelvészeti, három irodalmi tárgyú; köztük *Budagov* tanulmánya nyitja meg a sort, a szavak poliszemiájáról (Многозначность слова. — 5—19. o.). Gazdag román, germán és szláv anyag alapján indokolja a szerző, hogy a szótáraknak nemcsak egyszerűen felsorolniuk kell az egyes jelentéseket, hanem magyarázni is azok filiációját, utal a rokon nyelvekben tapasztalható hasonló jelentés-fejlődés kutatásának fontosságára, igyekszik

¹ Научные доклады высшей школы. Филологические науки. I (1958), Москва [Egyetemi és főiskolai tudományok értekezések. Nyelv- és irodalomtudomány. — A továbbiakban: *Ertekezések*.] — Az itt ismertetendő első számot Lomtyev professzor való szíves rendelkezésünkre bocsátani.

kulcsot adni a poliszémia-homonímia fogas kérdésének megoldásához. Különösen ez utóbbi tekintetben azonban a Budapest nyújtotta válasz kevésbé megnyugtatónak tűnik (hogy ti. a homonímák esetén azoknak mind grammatikailag, mind lexikailag különbözőniük kell egymástól). Annyi szóbeszéd után e téren végre egészen újszerű, megbízható eredményeket, véleményünk szerint, Lurija moszkvai professzor kutatásai ígérnek, aki egyes szavak által kiváltott önkéntelen feltételes reflexek gépi mérése útján vizsgálja, hogy a hallgató számára mely szavak a „rokonértelműek”, melyek számítnak külön szónak hasonló vagy azonos hangalak esetén is stb.² Kár az is, hogy a szerző csak a rokon nyelvekben tapasztalható hasonló jelentés-fejlődés vizsgálatát hangsúlyozza, hiszen éppen ezen a téren a nem rokon nyelvek tanúságtétele is igen fontos lehet, amint erre már az orosz irodalomban is nemegyszer rámutattak.³ Erdemes lenne talán úgyszintén nem olyan mereven szembeállítani a többértelműséget az egyértelműséggel, ahogy ezt Budapest teszi, hanem a beszélő és a hallgató szempontjából vizsgálni: a beszélő számára nyilván sokkal kevesebb a többjelentésű szó és a homonímia (ha csak nem tudatos szójátékot űz), mint a hallgató számára.

A. Csikobava „Behaviourizmus a nyelv lényegének értelmezésében” Бихевиоризм в понимании сущности языка. — 19—28 o.) c. cikke az amerikai nyelvészet egyik irányzatát bírálja. Bloomfield Language (1933) és különösen J. Watson Psychology as science about behaviour (1919) c. könyv alapján bő idézetekkel, részletesen ismertetti a nevezett irányzatot, mely olyan fogalmakat, mint „tudat”, „értés” stb. elvet mint tudománytalanságokat; ennek megfelelően alakítja természetesen a nyelv fogalmát is, melyet egy fajta „viselkedésnek”, „reakciónak” tekint. Csikobava érdekes és következetesen végigvitt párhuzamot állít fel Vossler és az amerikai irányzat között: „K. Vossler a nyelvet egyéni szellemi alkotásnak próbálta tekinteni, figyelmen kívül hagyva a nyelvet, mint a közlés eszközt.” — L. Bloomfield a nyelvet úgy próbálja vizsgálni, hogy nem veszi figyelembe a gondolkodás során mint eszköznek betöltött szerepét. K. Vossler számára a nyelv mint a kifejezés eszköze — minden. L. Bloomfield számára a nyelv mint a kifejezés eszköze — semmi. — Tanulságos ezeknek a kísérleteknek, melyek tartalmukat tekintve szöges ellentétben állnak egymással, a sikertelensége” (28 o.). A cikk elején tartalmasan kifejti az idézett befejező-sorokból kikövetkeztethető álláspontját: a nyelvnek mind kommunikatív, mind gondolat-megformáló szerepe egyaránt fontos (emeltet az előbbi az elsődleges, melyből elválaszthatatlanul következik a második funkció: a gyermek úgy sajátítja el a gondolkodás hathatós eszközét, a nyelvet, hogy megtanulja azt környezetétől, mint a közlés eszközt; ha a nyelv megszűnt a közlés eszköze lenni, akkor hamarosan képtelenné válik a gondolatok megformálásra is — így pl., ha valaki hosszú ideig idegen nyelvi környezetben él, elfelejtheti anyanyelvét). Csak sajnálhatjuk, hogy a neves szerző nem utal frissebb munkákra, amikor a behaviourizmust bírálja és hogy másrészt — az eddigi gyakorlatól egyébként előnyösen eltérve — Bloomfield és Watson nézeteinek részletes ismertetése, bő idézetekkel való illusztrálása mellett, saját álláspontját alig fejt ki s azt olyan általános hivatkozásokkal támasztja csupán alá, mint „a mai gondolkodáspszichológia tényei” vagy ehhez hasonlókat. Figyelmet érdemelnek az idézett befejező szavak az arany középutról: néhány évvel ezelőtt igen pozitív szerepet játszott az a tény, hogy ő és még néhány más ismert vagy akkor ismertté vált nyelvész, valamint maga Sztálin is ezt az álláspontot vallották a nyelvészeti vitában. Ma Csikobava professzort nyilván ez a mélyen átgondolt, elvi állásfoglalása tartja vissza a strukturalizmus mindenféle irányzatától — hiszen ezek mind elég távol vannak a klasszikus nyelvtudomány alapmedrétől —, bár már nem ítélt el benne mindent kategorikusan. Erről tanúskodott a IV. szlavista kongresszus gépi fordítási szekciójában elmondott felszólalása (1958. szeptember 9-én), mellyel szovjet strukturalista kollégáink nagyon meg voltak elégedve.

Az utóbbi időben örömdetesen fellendült Szovjetunió-szerzte újból a szó- és szólás-magyarazat. Kopják fognak törni nemcsak a strukturalizmus, hanem egyes újabb etimológiák körül is: így nyilván vitát fog kiváltani Csernih professzor cikke a *varég* szóról (Этимологические заметки. Варяг. — 29—36 o.). Csernih nem kíván kevesebbet tenni, mint megdönteni a *varég* szó több mint két évszázados etimológiáját, melyben a XVIII. sz. közepe (Bayer) óta mind a mai napig (l. pl. Vasmer etimológiai szótárát) úgyszólván minden, a kérdéssel foglalkozó kutató — talán az egy Sahmatov kivételével — egyetértett. Szerinte ez az orosz szó nem skandináv eredetű, hanem az avarok frank-elnevezéséből származott át — először talán a nyugati — slávba és a középgörögbe; a skandináv nyelvekben görög kölcsönszó. Csernih tömör

² L.: O. C. Виноградова—А. Р. Лурия, Объективное исследование смысловых связей. — Тезисы конференции по машинному переводу. М. 1958. 33—34

³ L. pl.: М. М. Покровский, Considérations sur le changement de la signification des mots. — Изв. АН. Отд. Общ. наук, № 4, М—Л. 1936. — 66—97

cikkében először módszeresen rámutat a skandináv eredeztetés véleménye szerinti lexikális (a szó a skandinávban nagyon ritkán, csak a költői nyelvben fordul elő) és hangtani nehézségeire, majd — részben Sahmatovra hivatkozva — bizonyítani igyekeznek saját álláspontját. Rámutat arra, hogy ez az avar kölcsönszó a keleti szláv nyelvtérületen milyen jelentésváltozáson ment át; utal arra, hogy egyes dialektusokban, helynevekben, az ukránban milyen 'erősíteni', 'örizni' jelentésű szavakat találunk a *var-* töből, elemzi az *eg* képző helyét a szlávban stb. Következtetése: "... az orosz *варягъ* alaktani felépítését tekintve (végső soron) kölcsönszó ugyan, de új értelmet kapott. ... a *варягъ* nemcsak tövét, hanem képzőjét tekintve is szláv formájú szó" (32—33, 36 p.).

Igen érdekes Kuznyecov professzor cikke egyes korai szláv grammatikák tanulságairól koruk élő nyelvére vonatkozóan (Старинные восточнославянские грамматики церковно-славянского языка как источник сведений о грамматическом строе живого языка их эпохи. — 42—50. o.). Kuznyecov professzornak, aki történeti nyelvtannal, keleti szláv dialektológiával, sőt finnugrisztikával is foglalkozott és egyik feje a moszkvai fonológiai iskolának, nem ez az első filológia-történeti munkája, mellyel megismerkedhettünk. Igen értékes, sok új anyagot felölelő munkái jelentek meg többek között Lomonoszov történeti és összehasonlító nyelvészeti érdeklődéséről, Lomonoszov dialektológiai megjegyzéseiről, Ivan Fjodorov 1574-es ószláv nyelvтанáról. Ebben a cikkében Kuznyecov professzor három XVI. sz.-i ószláv nyelvten finom elemzése eredményeképpen mutatja ki, hogy a szerzők (Dmitrij Geraszimov, az Adelphotes ismeretlen szerzője és Lavrentijj Zizanyij), bár az ószláv nyelv szabályairól írnak és bár nyugati — latin, görög, német — mintára kell építeniük munkáikat, ... jól érezték az élő nyelvben meglevő különbségeket és éreztetni tudták őket írásaikban, bár elméletileg még nem tudták felmérni a megfelelő kategóriákat. Így például, bár nem voltak tudatában annak, hogy az orosz és az ukrán nyelvben az igeaspektus szóképzésben kifejeződésre jutó kategória, egy paradigmába gyűjtötték az egy töből származó különböző igéket" [ti. úgy, hogy a más-más aspektust képviselő, egy töből származó igék egyes alakjait egy-egy latin—görög igeidővel állították párhuzamba] (50—51. o.). A cikk — e végkövetkeztetésen kívül — számos igen hasznos észrevételt tartalmaz az orosz nyelvtani terminológia, a tárgyalt keleti szláv szerzők nyugati forrásai, a tárgyalt nyelvtenokban észlelhető nyugati, délszláv hatás kiemlézése stb. tekintetében is.

A szlavisztikai és általános nyelvészeti cikkek mellett a folyóirat első száma két románista cikket is közli: G. Sztjepanovét a kicsinyítő képzők túlbujánzásáról a dél-amerikai spanyolban, ennek okáról (a kicsinyítő képzők sűrű használata a beszélt nyelv sajátja; a spanyol maga is egy beszélt nyelvből alakult ki; dél-amerikai életét ez a már eleve sok beszélt nyelvi elemet tartalmazó nyelv kezdetben szintén sokáig főleg mint beszélt nyelv élte) (Об одной особенности испано-американской речи. — 37—41. o.) és N. Arutyunova tanulmányát — a vita-rovatban — a produktív szóképzés és a meglevő szavak morféma szerinti elemzése problémájáról, mely szintén főleg a román nyelvekre támaszkodik anyagában és feldolgozza a legújabb nyugati irodalmat kérdéséhez (Некоторые вопросы образования и морфологии о слов. — 125—137. o.).

Az öt nyelvészeti cikktől az irodalmiak felé mintegy átmenetet képez A. Sztjepanovnak (aki egyébként a folyóirat szerkesztő bizottságának titkára) stilisztikai tárgyú tanulmánya (К истории изучения стилистического своеобразия и функций частей речи в художественных произведениях. — 51—59 o.).

Ázsiaának szinte a kellős közepén, nem messze a kínai és a mongol határtól, a gorno-altajszki pedagógiai főiskolán dolgozik M. Bocarov, aki érdekes cikket közöl Majakovszkij *Gőzfürdő* c. színműve színrehozatalának történetéről («Баня» В. В. Маяковского на сцене и в критике. — 60—72. o.). 1929-től, a darab elkészültétől, güröngyös utakat kellett megjárnia a *Gőzfürdőnek*, míg végül, az 1930-as sikertelen moszkvai és leningrádi kísérletek után, egy 1951-es rádióbemutató után, néhány vidéki kísérleten felbátorodva, 1953 őszén színre tűzte a moszkvai Sztatira színház és azóta évről évre változatlan sikerrel játssza, Majakovszkij más darabjaival együtt. Bocarov sok mindent megéreztet ebből az izgalmas útból, melyet a darabnak a kéziratától a szovjet nézőközönség szívéig meg kellett tennie: megszólalnak a korabeli kritikuskok — időben oly közelről s ami Majakovszkij megértését — vagy inkább meg nem értését — illeti, mégis oly távolról; múzeumban, levéltárban őrzött jegyzőkönyvek lapjairól megelevenednek a harmincas évek szovjet nézői, akik hol bírálattal, hol helyesléssel igyekeznek hozzásegíteni a szerzőt is meg a színházat is ahhoz, hogy ez a *Gőzfürdő* — valóban az övék legyen. Mind e színei mellett, úgy érezzük, a szerző nem adott kielégítő választ arra, hogy a darab, melynek részletei Majakovszkij előadásában tetszetek a munkás-közönségnek, miért bukott meg 1930-ban Mejerhold színházában; mi bűjt meg a hivatals szervek elutasító magatartása mögött, akik a rádióbemutató sikere után is egyre-másra kihúzogatták a színházak műsortervéből ezt a darabot 1951 után; mi az oka annak, hogy Majakovszkij darabjai

— így a *Gözfürdő* is — határozottan tetszenek a mai közönségnek (különösen a fiatalságnak, amint erről a *Poloska* és a 150 000 000 előadásán 1957 telén e sorok írója személyesen is meggyőződhetett). Egy kicsit még mindig ikon-szerűnek érezzük a szerző Majakovszkij-képét: a darab jó, az is volt, hibás csak a formalista felfogású *Mejerhof* — elég volt másképp rendezni a darabot (negyedszázad szovjet fejlődés után!) és Majakovszkij máris igazi fényében ragyogott fel a közönség előtt. Nem lehet-e feltételezni, hogy a darab meg nem értésében Majakovszkij is hibás — vagy inkább „hibás” — volt a harmincas évek elején: rendkívül tömör nyelvét, futurista nyelvi és színpadi ötleteit bizony csak kellő filológiai és történeti ismeretek birtokában lehet nem egyszer megérteni — akárcsak, amikor verseit olvassuk és egymásra halmozódó bizarr képeiben, színporkázóan újszerű nyelvezetében gyönyörködünk.

V. Kulesov tanulmánya a XIX. sz. 40-es éveinek eszmei harcát mutatja be Robespierre értékelésében a demokráciák és a liberálisok között (Белинский и Грановский в споре о Робеспьере. [К вопросу об идейных противоречиях между демократами и либералами в 40-х годах XIX века] — 73—83. o.), majd pedig P. Uhov cikke zárja az első rovatot: a szerző Mitropolszkaja és Propp nézeteivel ellentétben meg kívánja védeni a L. Mej által 1856-ban közzétett bylina eredeti voltát (О подлинности текста былины, записанный Меер. — 86—99. o.). A szerkesztőség a cikkben felvetett kérdéseket vitásnak tartja és így bocsátja őket az olvasók elé.

A tulajdonképpeni Vita-rovatban a már említett Arutyunova-cikken kívül egy irodalomelméleti és egy nyelvészeti közleményt találunk. Mivel más magyarországi folyóiratok eddig már több ízben is és részletesen ismertették a Szovjetunióban folyó realizmus-vitát, itt csupán fel kívánjuk hívni a figyelmet arra, hogy az *Értekezések* is bekapcsolódott a vitába G. Poszpelov cikkével az irodalmi irányzatokról (О литературных направлениях. — 100—113. o. Poszpelov professzor, a klasszikus orosz irodalom specialistája, aki Dosztojevszkij-kutatásokat is végez, itt főleg B. Reizovnak az állításaival vitázik (I. Вопросы литературы, 1957, 1. sz.). Poszpelov egyes nézeteinek megvilágítására csak két idézetet kívánunk felhozni: „A realizmus a romantikához hasonlóan történelmileg megismétlődik különféle eszmei áramlatokhoz tartozó irodalmakban és ugyanakkor minden egyes alkalommal más és más, meg nem ismétlődő sajátosságokat mutat fel” (112. o.); „... az első olyan irodalmi irányzat, mely programjának életviszátükrözési alapelvéként a realizmust teszi meg, és ezt az alapelvet tudatosan hirdeti, az orosz realizmus irányzata volt, mely V. G. Belinszkij elméleti irányításával, a XIX. sz. 40-es éveiben alakult ki” (uo.) — és nem a francia irodalom, ahogy azt Reizov állítja.

T. Lomtyev professzor itt közölt cikke meg két érdekes mondattani kérdést kíván új fénybe állítani (О вводных и однородных позициях словесных форм в современном русском языке. — 114—124. o.). A szerző véleménye szerint az olyan beékelt kifejezések, mint „véleményem szerint”, „úgy tűnik”, „először is” stb. (вводные выражения) — az orosz grammatikai irodalomban eddig elterjedt nézettel szemben — nem mondatértékűek, hanem határozók; másrészt a halmozott mondatrészek távol vannak attól, hogy valóban csak mondatrészek legyenek, ezek „... teljes értelműek és kijelentést tartalmaznak, vagyis lényegüket tekintve mondatok” (124. o.).

Mind hangnemét, mind anyagát tekintve rendkívül figyelemre méltó B. Mihajlovszkij recenziója a nagy orosz akadémiai irodalomtörténet nemrég megjelent tizedik kötetéről, mely a XIX. sz. végi—XX. század eleji orosz irodalmat tárgyalja (Вопросы изучения русской литературы конца XIX — начала XX вв. — 138—151. o.). A magas színvonalú ismertetés szerzője az említett irodalomtörténetben a következő, az 1950-es évek első felében „divatos” hibákat véli felfedezni: 1. Nincs benne kellően megvilágítva az orosz irodalmi hagyomány és az új elemek viszonya, az egyes realista írók nincsenek differenciálva, közülük mindenki egyformán „realista”, „Gorkij követője és tanítványa” stb.; 2. Félelem a „romantika” fogalmától: a romantika csak reakció lehet; ha valamely haladó író — mint éppen a fiatal Gorkij — nyilvánvalóan romantikus alkotásokkal áll előtűnk, akkor ez nála nem romantika, hanem „forradalmi pátosz”, „legendai motívum” vagy más efféle (ugyanezen oknál fogva Gorkij tisztán romantikus-lirikus poémája, az Ember — „prózában írt poémának” tekintetik, holott közismert, hogy jambusokban megírt költemény, és felülár — publicisztikai műnek könyveltetik el stb.); 3. A művészi sajátosság kérdéseit, a művészi forma problémáit egyáltalán nem kielégítő módon tárgyalják a kötet szerzői: tartalmi elemzéssel, műfaji besorolással helyettesítik a művészi elemzést; 4. A kötet szerzői „... nem tárgyalják az orosz irodalom sajátosságát az adott korszak nyugati irodalmához képest, nem állapítják meg az orosz irodalom helyét a világirodalom fejlődésének adott szakaszában” (151. o.). Ezen kívül Mihajlovszkij rámutat még a kötet számos kisebb-nagyobb erőnyire és hibájára is, megállapítja, hogy különösen az egyes szerzőkről készült monografikus fejezetek lehetnek hasznosak, tudományos-népszerűsítő leírásaiknál fogva.

P. Pusztorójt érdekes cikkében, P. Annenkov kritikusnak Turgenevhez írt, eddig még nem publikált levelei alapján, feltárja azt a munkát, amelyet Turgenev a különféle

bírálatok hatására az *Apák és fiúk* kéziratán végzett, annak elkészülte után (К истории текста романа И. С. Тургенева „Отцы и дети”. — 152—165. о.).

És végül a Krónika-rovatból hírt kapunk egyes tudományos ülésszakokról, méltatásokat egyes élő és meghalt szovjet filológusokról valamely évfordulójuk kapcsán.

Íme, ilyen szerteágazó már az első számban is, ilyen színes és sokat ígérő az az anyag, amelyet az *Értekezések* tartalmaznak. Hoznak már ismert szovjet filológusoktól újabb, érdekes munkákat, bemutatnak — és ez legalább olyan fontos, mint az előbbi — nálunk még ismeretlen, eddig bizonyára az *Acták* megszerezhetetlen lapjain élő szerzőket, gondolatot ébresztenekevítát nyitnak és folytatnak. Mindezek alapján csak örömmel üdvözölhetjük testvér-folyóira, tunk megindulását és érdeklődéssel várjuk következő számait éppúgy, mint azoknak az új, hasonló jellegű szovjet folyóiratoknak a megszületését (mint a Русский язык, a Русская речь), melyek — felelős tényezők ígérete szerint — a közeli egy-két évben napvilágot fognak látni.

Papp Ferenc

Hans Kaufmann: Politisches Gedicht und klassische Dichtung

Heinrich Heine: Deutschland, ein Wintermärchen. Aufbau-Verlag, Berlin, 1958. — 220 oldal

Bár Heine versei a világ minden tájára eljutottak és néhányat közülük még a hitleri Németország sem tudott ellefajtatni, mégis azt a sajnálatos tényt kell megállapítanunk, hogy a XIX. század legnagyobb német lírikusának műve nem él érdemének megfelelően és máig sem kapta meg a szakemberektől azt a méltatást, amely jogosan megilletné. A halála századik évfordulóján Weimárban megtartott tudományos konferencián is csak azt tapasztalhattam, hogy számos érdekes részletkérdés mellett, jelentős új anyaggal szaporodott a Heine-filológia, de nem sokkal vitte előbbre a konferencia a modern Heinekép kialakítását.

A konferencia egyik előadójának most megjelent munkája igyekszik ezt a hiányt pótolni. Kaufmann — nagyon helyesen — nem vállalkozik arra, hogy a mű egésze alapján húzza meg Heine munkásságának főbb vonalait, hanem kiragadja a költőnek a múltban nagyon háttérbe szorított művét, a *Németországot* és ennek elemzése során visszailleszt a fiatal Heinére és kitekint a matrac sár szenvedőjére. Arra sem vállalkozik a szerző, hogy átszűrje az eddigi Heineirodalmat, amit esetleg könyve fogyatékoságaként hozhatnók fel. Viszont a marxista kutató alaposságával összeveti a költemény megjelent szövegét a kéziratban fennmaradt változatokkal. Nem áll meg a tények megállapításánál, hanem kutatja az eltérések és változások okait. Ezek az eltérések szinte minden esetben a cenzura, vagy a kiadók önkényes beavatkozásaira vezethetők vissza; esetenként pedig a költő saját előzetes cenzurájának is eredményei. Az ilyen jellegű összevetések több pontban minden eddiginél határozottabban adják meg a heinei művel kapcsolatos kérdések megfontolását.

Kaufman elgondolásának helyességét könyve szép eredményei igazolják. Heine életpályáját abban a szakaszban ábrázolja teljes részletességgel, amikor a múlt század negyvenes éveiben Németország politikai fejlődése benne is, mint sok más haladó emberben a bizakodás reményét keltette. A nagy költő éppen ebben az időben talált igen jó társra és tanítómesterre Párizsban, ahova a „Rajnai Újság” betiltása után Marx emigrált. A sziléziai takácsok lázadásának évében Heine a francia fővárosban addig kialakult nézeteit összekapcsolhatta a németországi látogatása során szerzett otthoni tapasztalataival és mindehhez perspektívát a jövőre nézve nem kis mértékben Marx barátsága nyújtott számára.

Heine törekvése már költői pályája kezdetétől arra irányult, hogy folytassa a német nemzetit költészet hagyományait, amelyeket a szétszakítottság ellenére először Goethének és Schillernek sikerült megteremtenie. A német romantika alkonyán ugyanis kiderült, hogy veszély fenyegeti ezt az örökséget. Az írók közül többen felvetik ekkor a német irodalom útjának, perspektívájának kérdését. Immermann terjedelmes regényében (már maga a cím is jellemző: *Die Epigonen*) kifejezésre juttatja az általános korhangulatot — az óriások árnyéka szinte elnyomni látszik az utódok kis figuráit. Platen — Goethe és Schiller klasszikus költészetén keresztül — az antik irodalom ideáljainál keresi az újra fellendülés útját. Rückert, majd később a bajor királyi udvari költője, Geibel, a formai elemek túlzott, szinte formalisztikus hangsúlyozásával akarják megújítani a német költészetet. Ugyanakkor Heine a *Dalok könyve* nagy sikere után megjövendőli a művészi korszak végét és megjósolja Hebbelnek, a német dráma egyik legnagyobb ígéretének, hogy a művészi korszak feltámasztásával — amire Hebbel törekedett — csak azt érheti el, hogy majdan kora legelhagyottabb írója lesz. Heine

jövedelése mély meggyőződésen alapult. A Vormärz embere számára a formai tökéletesség csúcspontján álló mű klasszikus ideálja nem lehet többé követendő példa, sőt gyakran már valószerűtlennek is hat. A goethei kortársat még lelkesíthette a harmónikus egyéniség eszménye, Heine korában már maga a költő sem hitt benne.¹ A megváltozott tartalomhoz pedig meg kellett találnia a költőnek az új formákat, amelyek a cenzurától kezdve minden buktatót kikerülnek és a közönséghez eljutva elérik azt a hatást, amit írójuk nekik szánt.

A *Dalok könyvének* szerzője elégedetlen első kötetének eredményével. Örül a nagy sikernek, de ő többet akart. A szerelem, az álom, a holdfény és a természet mellett valami mást kívánt volna művei tárgyául megtenni. A lírának a romantikusoktól örökölt kifejező eszközei nem feleltek meg ennek a célnak. Kísérletet tesz drámákkal, de ez az út sem bizonyult számára járhatónak. Lehet hogy nem volt elég dramaturgiai érzéke. Ha azonban a korabeli német drámaírodalmat és annak legjelentősebb alakját, Georg Büchnert vizsgáljuk, kiderül, hogy objektíve sem vezethetett célhoz a drámai műfaj. Büchner is csak csalódottsága idején fordul a drámához, amikor hazáját el kellett hagynia, mert forradalomszervezése a paraszti lakosság hiányzó öntudata és a kisfejedelmi abszolutizmus fojtott levegője miatt nem járt sikerrel. Előtte rölapokat írt, amelyeknek a műfaját alkalmasabbnak és idősezerűbbnek tartotta.

Heine számára, hogy mondanivalóját a közönséggel tudassa, az útirajz, — a szép próza és a publicisztika közötti műfaj — bizonyult a legmegfelelőbbnek. Mindkét vonalon megtalálhatók előzményei. A publicisztikát Németországban Heine egyik idősebb kortársa, Börne teremtette meg, aki az egykori jakobinus aszkéta forradalmár típus német megtestesítője. Az útirajzban pedig olyan példaképei voltak, mint Herder, Goethe, Forster és Seume, akik közül a két utóbbi a politikai bírálathoz való áttérést képviseli. Heinének ez a műfaj rugalmasságánál fogva alkalmas volt arra, hogy az utazás adta látszólagos keretbe belesűrítse a fiatal, a romantikától búcsúzó költő fájdalmaát, de helyet talált benne kora német viszonyaival való elégedetlenség kifejezésére is. Már az útirajzokban vázolt témák is bizonyítják, hogy itt átmeneti műfajról van szó, amely tökéletesen megfelel az elmaradt német viszonyoknak, de feleslegessé válik, amikor az angol közállapotokról akar írni (*Englische Fragmente*), vagy ha a francia forradalom és Napóleon iránti lelkesedésének ad hangot („*Ideen, Buch Le Grand*”).

Egy évtizeddel később (1840 körül), amikor Heinének az új Franciaország iránt táplált reményei szertefoszlottak és német emigráns társai körében sem találta meg azt az erőt, amelyet szükségesnek tartott ahhoz, hogy a *Régi Németországot* egy *Újjal* fel lehessen váltani, eddigi mindenhatónak hitt prózai műfaja iránt is elégedetlenséget érzett. Újból a költészet iránt kezd érdeklődni. Átmenetileg még visszatartja ettől az ekkor meginduló irányköltészet, elsősorban Nikolaus Becker és társai rimfargása és fellengős pátosza. Versbeszédet szónoklataik éppenúgy idegenek Heinétől, mint Rückert, Geibel vagy Platen klasszikus tökéletességű versei, vagy világnézeti téren a régi császárság langyos felmelegítőinek képviselői. *Atta Troll*-ja, — Heine első komoly kísérlete a *Németország* előtt — összekapcsolja az útirajz és a verses forma előnyeit és az igazi politikai költészet műfajával eszmei és formai tökéletességgel megteremtí a nagy nemzeti irodalomhoz méltó és egyben a kornak is megfelelő költészetet. Heine tudatában volt annak, hogy az igazában nemzeti költészetnek minden esetben tanítania kell; persze anélkül, hogy a dialektikai jelleg a mű eszmei vagy formai értékeinek rovására menne. Ehhez szükséges a helyes tartalom; — vagyis arra tanítson az igazi nemzeti irodalom, amire a népnek szüksége van. Heine ezt a legnagyobb szükségletet az *Atta Troll* szerint abban látja, hogy leszámoljon a *Régi Németország* ideáljaival és annak irodalmi megtestesítőjével, a romantikával, de ugyanakkor elkülönítse magát azoktól is, akik kispolgári korlátoltságukban csak a liberális polgárság szólamaait hajlandók szájukra venni és azokon nem látnak túl. Itt tehát kettős irányú Heine küzdelve; megosztja őket az ellenség elleni harc és azok bírálása között, akikkel tulajdonképpen a közös utat kellene megtalálnia. Ilyen közös út később sem alakult ki teljes mértékben, mégis észre lehet venni a következő években bizonyosfokú közelséget Heine és a kispolgári radikálisok között. Az irányköltészet Herwegh és Freiligrath költeményein a politikai líra színvonalára emelkedett és több esetben a fiatal Marx és Engels elismerését is kivívta. Heine pedig főleg németországi útja során, 1843 őszén felismerte, hogy csak az étellel való konkrét kapcsolat, az aktív szembefordulás a *Régi Németország* erőivel, teremthetik meg az általa megrajzolt *Új Németországot*.

A verses forma igénye létrehozta nagy költői útirajzát, a „Németország, egy téli mesét”, amelynek végleges formái és tartalmi kialakulásához — Kaufmann szerint — még

¹ „Die kritischen Realisten glauben nicht mehr an die Möglichkeit der Harmonie. Sie treten im allgemeinen gegen das Prinzip der Klassizität und der Harmonie auf.” — (*Johanna Rudolph: Probleme des Realismus in unserer Literatur.* — Aufbau-Verlag, Berlin, 1958. — 16. old.)

két lényeges momentumot kell felemlítenünk. Azzal, hogy a költészet erőteljes harcot folytat a közönség megnyeréséért, annak felvilágosításáért, új formákat is keres. Ezt az új formát keresve jut el Heine az antik világba, és Aristophanes komédiájában véli megtalálni a megfelelő példaképet. Heine utalásai a görög tanítómesterre azonban nem egyedüli körjelenség. Előtte már Prutz (*Politische Wochenstube*) felveti a két Németország gondolatát allegorikus alakok ábrázolásával; teletűzdelve művét antik utalásokkal, amelyek egyúttal aktuális vonatkozások és széles teret szentel a szociális problémáknak is. Műve mégsem vált népszerűvé, főként antik formája miatt, amely megakadályozta, hogy a beavatottakon kívül másokhoz is legyen mondanivalója. Már maga a drámai műfaj is gátat vetett ennek. Heine ugyancsak az aristophaneszi recepcióhoz nyúl vissza, de olymódon, hogy formális elemek helyett annak lényegét lesi el; — azt a gondolatot, hogy Aristophaneshez hasonlóan ő is saját korához fordul, azt bírálja.

A görög példakép mellett egy korabeli jelenség is felhívta Heine figyelmét a politikai költemény műfajára. Dingelstedtnek *Egy kozmopolita éjjeli őr dalai* és főként az osztrák Anastasius Grünnek *Egy bécsi költő sétéi* már a ciklikus költemény műfaját használják. Heine itt követőjük lesz, éppen úgy mint legjelentősebb osztrák kortársa, Nikolaus Lenau.

A szerző elfogadható módon kimutatja, hogy Heinénél a formai kísérletezés, a formáknak ez a fejlődése nem öncélú, hanem szerves része annak a küzdelemnek, amelyet a nemzeti irodalom folytonosságának a megőrzéséért vív, hogy meggyőzzön mindenkit arról, amit ekkor, mint a fiatal Marx barátja erős hittel vallott, vagyis az út az *Új Németország*hoz csak a *Régi Németország* minden illúziójának szétrombolásán keresztül vezet. Ennek a mélységes meggyőződésnek kifejezője a „Németország, egy téli mese”. Az útirajzhoz — annak eredeti értelmében — még kevesebb köze van, mint egykori prózai útirajzainak, a heinei fantázia itt még nagyobb teret foglal el, mint azokban. Az ősi nemzeti hagyományokra visszanyúló forma a maga közvetlenségével pedig rendkívül alkalmas arra, hogy a *Régi* és az *Új Németország* szembeállításának alap gondolata mellett, a tárgyában szerteágazó költemény egységét biztosítsa. Közvetlen útleírásra igen keveset fordít Heine a huszonhét fejezetből és ezek a leírások szerkezetileg sem képezik a költemény lényeges részét.

Középpontban (27 fejezetből éppen a 14., tehát előtte és utána is 13) a *Barbarossa*-jelenet áll. Barbarossa — az egyetlen népszerű középkori császár — a föld mélyén vár az alkalomra, hogy visszatérjen és megteremtse a német egységet. A barbarossa-mondának kettős értelme van: mint népi hiedelem azt rejti magában, hogy a tehetetlen jelenkor vezetőinek helyét egy népét szerető vezető foglalja majd el; — de kifejezi a IV. frigyesvilmosi romantikus törekvéseket is: vissza a feudalizmus császári világába. A *Régi* és az *Új Németország* kérdése itt tehát egy közös témában jut kifejezésre. A nép álmait a költő a következő jelenetekben a reális lehetőségek határain belül vizsgálja; így jut el arra a következtetésre, hogy „... voltaképp egyáltalán /minek nekünk a császár?”.² Persze Barbarossa császársága még mindig kedvezőbbnek tűnik a költőnek, mint saját kora; — amiből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy Heine a középkorral szimpatizált volna. Csupán annyi fejeződik ki, hogy „nem félek én, ha igazi, /a középkori sorstól/ csak attól ments meg, Rótszakáll,/ attól a ronda korostól.”³

Ennek a ténynek, vagyis lényegében Heinének a romantikához való viszonyának a hangsúlyozása a Heine-irodalom olyan tézisei közé tartozik, amelyek ma már eldöntötteknek tekinthetők. Az *Atta Troll* volt „a romantikának utolsó hangja”,⁴ a *Németország* Heinének megértéséhez már más erők, más irodalmi irányok felé kell fordulnia az irodalomtörténészek. Ugyanakkor nálunk régi bevett értékelési formulák szerint Heinéről ma is mint kizárólagos romantikusról beszélnek,⁵ mintha az újabb Heine-irodalom nem létezne és mintha hazánkban is nem keletkeztek volna jelentős munkák, amelyek ezt a kérdést tisztázzák.⁶

² Heinrich Heine: *Deutschland, ein Wintermärchen*. Caput XVI. — Heine válogatott versei, szerk. Vas István, 1951. — 376. (Kardos László fordítása).

³ ua. 378.

⁴ Heinrich Heine: *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum*. Caput XXVII. — Heine válogatott versei, szerk. Vas István, 1951. — 334. (Karinthy Frigyes fordítása).

⁵ Dr. Bán Imre: „Az ötvenes tanárképzés és a magyar irodalmi terv” című cikkében a következőket idézi az egyetemi oktatásnak II. szigorlati világirodalmi tematikájából: „Az angol romantika: a tavi költők, Byron, Shelley, Keats, Walter Scott. A francia romantika: V. Hugo. A német romantika: Heine. Az orosz romantika: Puskin...” (Felsőoktatási Szemle, VII. évf. (1958) 10. sz.).

⁶ Mint legfontosabbra *Tűrőczy-Trostler József*: „Heine-problémák”-ra utalunk, amely behatóan foglalkozik ezzel a kérdéssel (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IX. köt. 1—2. sz. 27—89.).

Az elemzés során Kaufmann a mű számos utalása közül egyet sem hagy figyelmen kívül. Értékeli őket a költemény egészének és Heine munkásságának szempontjából, úgyelve minden esetben a mű keletkezésének konkrét helyzetére, Heinének Marxszal való barátságára, stb. (A számos tisztázást nyert kérdés közül itt csak néhányat említünk meg).

A költemény bevezető fejezete mesteri vonásokkal megrajzolja nemcsak az *Új Németország*, hanem az egész új világ képét. Heinénél találójában ezt az elmúlt száz év alatt német költő még nem fejezte ki. Ez a jóslás felveti Heine helyét abban a világnézeti fejlődésben, amely a XIX. század első felében végbement. Különösen nála, a fiatal Marx barátjánál jelent ez izgalmas kérdést. E tény felett az irodalomtörténetesek eddig elsiklottak, vagy csak általános vonásaiban foglalkoztak vele. Kaufmann a marxista módszer igényével nyúl hozzá, hogy feleletet adjon. Heine Franciaországban magábaszívta az utópisták világmegváltó tanait, de számára ez kevésnek bizonyult. Ezért írja már még mielőtt Marxot személyesen ismerné, Laubénak, hogy Marx és társaihoz kell csatlakozniok, mert ők képviselik a jövőt. A költő legfontosabb művének és a fiatal Marx *A hegeli jogfilozófia bírálatához* című munkájának egybevetésével a szerzőnek sikerült Heine és Marx között a személyes érintkezés és fennmaradt levelezésen túl mély eszmei kapcsolatot kimutatnia. Marx említett művének tézisei szinte hiánytalanul megtalálhatók a szépirodalom eszközeivel kifejezve Heine *Németországában*. A különbség „csupán” abban van, hogy Heine számára ez világnézeti fejlődésének tetőpontja: — az ateizmusba számos szabadelvűnek hangzó megnyilatkozása ellenére már nem tudta Marxot követni, ami a barátság idején azonban nem jelentett válaszfalat, — Marxnál viszont ezek a nézetek később részben revideálás alá kerültek és egyébként is alkotó pályája kezdetét jelentették.

Hasonló lényeges kérdés Heinének a viszonya a néphez. Egy-egy kiragadott idézettel ellenségei és barátai is gyakran saját igazukat igyekeztek kimutatni, anélkül, hogy behatóan, elemző módon foglalkoztak volna vele. Közismert tény, hogy Heine magatartásával és több megnyilatkozásában is kifejezésre juttatta, hogy nem szereti a nyomorgó néptömegeket látni, hogy nem szeret velük együtt lenni, ugyanakkor logikus úton eljut a nép történelmi szerepének felismeréséhez és jövőbeni hatalmához. A *Lutezia* francia nyelvű kiadásához 1852-ben írt előszavában elismeri a népek ezt a jövőbeni, azaz a kommunizmus útját.

Kaufmann a *Németország* keletkezésének időpontjában vizsgálja ezt a kérdést. Arra a megállapításra jut, hogy Heinének ekkor sincs olyan megnyilvánulása, amely a polgári bal-szárnyon álló intellektuel típus magatartásán túlmutatna; de ugyanakkor nem találhat meg ezekben az időkben a korábbi (1840 előtti), vagy a betegségében megtört Heinének a húzódozása a néptől. A *Németország* egészének vizsgálata viszont arról a szívós közdelemről győz meg bennünket, amelyet Heine önmagában folytatott, hogy minden idegenkedését legyűrje és megtalálja szerves kapcsolatát a néppel.

Kaufmann féltetve a Heine-kutatók eddigi idegenkedését, megkísérli a záró részek, a *Hammonia*-fejezetek megfejtését is. A korábbi Heine-kutatásokban ezeknél a részeknél a legszükségesebb vélemények kaptak lábra és minden esetben híjjával voltak az alaposabb tanulmányozásnak. A költemény két *Németországának* szembeállítását, és ennek a gondolatnak a következetes végigvitele az elemzés során, szükségszerűen azt a magyarázatot adják, hogy Hamburg istennőjének kényes jóslata csakis a 36 államból álló *Régi Németországra* vonatkozhat. Míg Heine egy másik Németország képviselője, egy olyané, amilyennek azt már az első fejezetben megrajzolta. És ez az *Új Németország* adja meg neki is az eszmei alapot, személyes elszánt-ságot és költői öntudatot, amellyel a nagy mű utolsó fejezetében megfenyegíti a porosz királyt és az *Új Németország* képviselőjeként léphet fel.

Ezek és számos egyéb kérdések felvetése és elemzése szinte szétfeszítik a kismonográfia keretét. Bár a szerző csak a *Németország*-vizsgálatára vállalkozik, mégis olyan elvi, világnézeti és irodalomelméleti kérdésekre utal, amelyek Heine egész pályájára meghatározó erővel bírnak és a Vormärzre, egy átmeneti kor egész irodalmára is nagy horderejűek. Hans Kaufmann Heine és korának alapos ismerője, ezért joggal várhatjuk tőle a modern Heine-kép kimerítő rajzát.

Mádl Antal

A Német Tudományos Akadémia Román Nyelvészeti Intézete

1958 őszén néhány hetes tanulmányúton jártam a Német Demokratikus Köztársaságban s ennek során alkalmam volt közelebről megismerkedni a Német Tudományos Akadémia Román Nyelvészeti Intézetének munkájával. Erről az intézményről néhány rövidebb cikken kívül 1956-ban részletes beszámoló tanulmány is jelent meg (K. Baldinger—K. Lalla—A. Rommel *Die Arbeiten des Instituts für Romanische Sprachwissenschaft. Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse f. Sprachen, Literatur u. Kunst.* 1955, Nr. 1), s a továbbiakban ennek a kiadványnak az adatait személyes tapasztalataimmal kiegészítve kívánom a magyar romanisták és a rokonterületek szakemberei számára a berlini Román Nyelvészeti Intézet munkáját ismertetni.

Hadd tegyek azonban előljáróban néhány, beszámolómm tárgyához kapcsolódó, ha nem is éppen beszámoló-jellegré megjegyzést. Számkra, magyar romanisták számára már az a pusztán tény is jelentőségeltjes, hogy az egyik szocialista országban egy, a román nyelvészetre specializált önálló kutatóintézet egyáltalán létezik. A magyar romanisták az elmúlt évtizedekben — ha el is tekintünk érdekfűzésük fő irányától, a romániai románnal (ruménnel) való foglalkozástól — több értékes, nemegyszer terjedelmes tanulmányt szenteltek az összehasonlító romanisztika és a nyugati román nyelvek egyes kérdéseinek, ezek a munkák azonban a maguk nemében többé-kevésbé elszigeteltek maradtak, a magyar romanisztikának (és talán hozzátehetnők: a magyar indoeuropaisztikának, a magyar germanisztikának) folyamatos tradíciója hosszú évtizedekig nem tudott kialakulni, s ezek a nyelvtudományi diszciplínák nem tudtak valóban polgárjogot nyerni a magyar nyelvtudományban (ha eltekintünk egy-egy olyan, az egyes diszciplínák önálló feladatkörét tekintve sokszor periferikus kutatási ágtól, amely a magyarral való kapcsolatokra vonatkozott). Nem mintha a magyar romanisták nem lettek volna ismereteiket és személyi adottságaikat tekintve képesek a magyar vonatkozású problematikán túl is hozzájárulni a romanisztikának, ennek a tipikusan nemzetközi nyelvtudományi ágban a fejlődéséhez — a háttérbeszorulás nem ezen múltott. Inkább az volt ennek lényeges oka, hogy a két világháború közötti hivatalos kultúr- és tudománypolitika a romanisztikának (és általában az idegen filológiáknak) az „ancilla hungarologiae” szerepét szánta, nem törődve azzal, hogy így ezekre a tudományágakra (és — félve mondom ki, de kimondom — közvetve talán valamennyi magyar filológiai diszciplínára) felidézi az elprovinciálizálódás veszélyét. Ez a Klebelsberg-típusú kultúrpolitikai vezetés a maga nacionalista korlátoltságában nem azt tartotta fontosnak, hogy a magyar tudomány az európai és világ-tudományosság vérkeringésébe aktív és egyenjogú partnerként bekapcsolódjék, hanem azt, hogy a magyar kultúra „európaiságát” propagandisztikusan bizonygassa, s épp ezért az idegen filológiai a kulturális propaganda és a kultúrpolitika pusztán eszközei voltak számára. Érthető, hogy ilyen körülmények között nem volt talaj, nem volt ösztönző légkör a román nyelvészetre (s ismét hozzátesszem fogadatlan prókátorként: a magyar germanisztika, a magyar indoeuropaisztika) sokoldalú fejlődése számára, annál is kevésbé, mivel a hivatalos nézetek tudományos körökben is gyökeret vertek egy bizonyos fokig. Ma (mint ezt többek között a vidéki romanisztikai, germanisztikai, klasszika filológiai katedrák újjászervezése, a budapesti egyetemen a rendszeres spanyol oktatás bevezetése mutatja) a hivatalos körök felismerték a nem magyar vonatkozású filológiai diszciplínák fontosságát — ugyanakkor azonban a magyarra és a magyarral kapcsolatos területekre specializált nyelvész kollégáink körében nagyrészt továbbélnek a sokévtizedes gondolkodási sémák, továbbra is él az a többé-kevésbé kimondatlan vélemény, hogy például román nyelvészettel foglalkozni Magyarországon reménytelen és nem is különösebben komoly vállalkozás¹ — mintha a finn, svéd, dán romanisztikának (vagy, más területet véve, a cseh, lengyel indoeuropaisztikának) az utóbbi évtizedekben elért ragyogó, nemzetközi síkon is kiemelkedő eredményei nem azt mutatnák, hogy kis népek is foglalkozhatnak eredményesen saját közvetlen nemzeti vonatkozásaiakon túlnyúló filológiai diszciplínákkal,² s mintha az ilyen tanulmányoknak nem volna végeredményben fontos

¹ S ez a vélemény nem csupán él, hanem hat is: erre mutat például, hogy nem egy reményteljes fiatal romanista „hajolt el” az utóbbi években a romanisztikától; erre mutat, hogy — míg az Irodalomtörténeti Intézetben van világirodalmi osztály — a Nyelvtudományi Intézetben a magyarral nem kapcsolatos nyelvtudományi diszciplínákkal ténylegesen semmiféle részleg sem foglalkozik.

² Vannak persze bizonyos, egyelőre nehezen túlléphető, de nem különösebben bénító tematikai korlátok: magyar romanista nemigen foglalkozhatik olyan témával, amelyhez

nemzeti jelentősége is. Ilyen körülmények között egy román nyelvtudományi kutatóintézet létezése a Német Demokratikus Köztársaságban már önmagában véve példamutató és segítség számunkra. Példamutató persze nem abban az értelemben, hogy nálunk is valamilyen hasonló intézmény felállítására kellene gondolni — kétségtelen, hogy nálunk a romanisztika tradíciói a németországiakhoz képest még túl gyengék, a rendelkezésre álló erők létszáma túl kicsiny ahhoz, hogy ilyesminek talaja legyen (bár az nem volna sem elképzelhetetlen, sem haszontalan, hogy a Nyelvtudományi Intézetnek legyen egy olyan részlege, amely hivatalból és ténylegesen foglalkozik romanisztikával, germanisztikával, indoeuropaisztikával) — példamutatót jelent azonban azért, mert — nem különösebben szép, de nehezen pótolható magyar szóval élve — olyan „hozzáállást” mutat a nem közvetlenül nemzeti vonatkozású diszciplinákhoz, amely számunkra sem tanulság nélkül való.

Ami mármost magát a berlini román nyelvészeti intézetet illeti, külső történetét, szervezeti kereteit illetően néhány adat nem lesz felesleges: az Intézet 1947-ben alakult, vezetésével eredetileg a Német Akadémia Walther von Wartburgot bízta meg; az utóbbi években az Intézet tudományos vezetését a jeles svájci romanista, Kurt Baldinger látja el, aki vendégként néhány évig a berlini Humboldt Egyetemnek is professzora volt. Az Intézet tudományos munkatársai — tudtommal hatan — már németek, a Német Demokratikus Köztársaság polgárai; nagyjából fiatal kutatók, a már ismertebb generációhoz tartozik közülük A. Thierbach, aki többek között egy igen érdekes monográfia szerzője (*Untersuchungen zur Benennung der Kirchenfeste in den romanischen Sprachen*. Berlin, 1951). Igen figyelemre méltó körülmény, hogy az Intézetnek — bár akadémiai intézmény — szoros és szerves kapcsolata vannak a felsőoktatással, nem csupán azáltal, hogy tagjai közül többen a Humboldt-egyetemen vagy más felsőfokú intézménynél adnak elő, hanem azáltal is, hogy a Német Demokratikus Köztársaság egyetemeinek romanista hallgatói szakmai gyakorlatként már eddig is nagy számban vettek részt néhány hetes időtartamra az Intézet munkájában, ott bizonyos önállóságot is megkívánó anyaggyűjtési, cédulázási feladatokat bíztak rájuk, és így — miközben az Intézet számára is hasznos munkát végeztek — bevezetést kaptak a tudományos kutatómunka gyakorlatába. Önmagában is jelentős teljesítményt jelent az Intézetnek 10 év leforgása alatt szinte a semmiből kiépített szakkönyvtára, amely egyike a tölem ismert leggazdagabb és legszakszerűbben összeválogatott romanisztikai kézikönyvtáraknak; különösen figyelemre méltó a francia nyelvtörténetre vonatkozó monográfia-anyaga, ófrancia szöveganyaga és szótáranyaga.

Az Intézet tulajdonképpeni kutatómunkája egy központi, kollektív munkával megközelített témakomplexum köré csoportosul: ez a francia és provençal okleveles anyag (valamint bizonyos egyéb jogi jellegű szövegek) nyelvtörténeti feldolgozása; ezen a szélesebb témakörön belül ma egy több kötetesnek ígérkező munka, az *Altgaskognisches Wörterbuch* előkészítése van napirenden, s kisebb, inkább egyéni munkákon kívül ez alkotja az Intézet tulajdonképpeni munkafeladatát.

Az okleveles anyag feldolgozása a gallorómán s különösen a francia nyelvtörténet szempontjából kétségtelenül igen fontos és nagyon sokrétű, részben talán meglepő eredményekkel kecsegtető feladat, emellett olyan feladat is, amelyet a szöveganyag igen nagy terjedelme és szétszórta volta miatt valóban csak kollektív munkával lehet megoldani. Aki a francia nyelvtörténet irodalmát ismeri, tudja, hogy a franciaországi okleveleket nyelvtörténeti szempontból még csak igen kevésé aknázták ki, jóval kevésbé, mint például a spanyol nyelvtörténet szempontjából a hispániaiakat. Ennek oka nyilván csak részben az, hogy a francia okleveles anyagnak, vagy akár csak egy részének modern, egységes kiadási elvek szerint rendezett corpora nincs, a különböző „cartulaire”-ek (ha el is tekintünk a kiadatlan anyagtól) egyenlőtlen mértékben megbízható, néha igen nehezen hozzáférhető kiadásokban láttak napvilágot, nem is szólva a jogtörténeti, paleográfiai stb. folyóiratok hasábjain szétszórta anyagról. Az okleveles és jogi forrásanyag kiaknázatlanságának inkább az lehet az oka, hogy az igen gazdag, kronológiailag szinte folytonos sort alkotó szépirodalmi szövegeket a nyelvtörténészek kielégítő forrásanyagnak érezték. Ismeretes pedig, hogy a jogi jellegű, főképpen pedig az okleveles forrásanyag a szépirodalmi szövegekben gazdag korokban sem vesztí el fontosságát: a pontosan időhöz és helyhez kötött, gyakran kisműveltségű egyénektől írt vagy másolt oklevelek nyelve a számos stereotíp fordulat ellenére is nagyon „életközeli” lehet, különösen amikor az oklevél apró-cseprő jogügyleteket tükröz. Az Intézet tehát kétségtelenül fontos és nagyrészt hézagpótló munkát végez, amikor az oklevelek (és a nyelvi

valamely — a ruménon kívüli — román nyelv mai beszélt változatának közvetlen, huzamos megfigyelése, vagy pedig csak az illető országban található irattári anyag átdolgozása szükséges; a romanisztika problematikája azonban elég gazdag ahhoz, hogy ezeket a korlátokat figyelembe véve is lehessen hasznos munkát végezni.

szempontból gyakran hasonló jellegű, szokásjogot rögzítő helyi „coutumier”-k) nyelvét dolgozza fel. Ez a feldolgozás egyébként kizárólag lexikológiai jellegű — s bár kétségtelen, hogy az oklevelek és coutumier-k éppen fent leírt jellegük miatt szótörténeti szempontból kitűnően értékelhetők —, a lexikológiai szempontok egyeduralmát azok a romanisták, akiknek érdeklődésében a lexikológia nem foglal el kizárólagos helyet, sajnálatosnak érezhetik. Így is óriási munkát végzett azonban az Intézet azáltal, hogy az említett forrásokból többszáz-ezres cédulakatalógust állított össze, amelynek részletes kiaknázása számos szónak, sőt a szókincs számos területének történetét fogja új megvilágításba helyezni³ és amely — mint K. Baldinger (i. m. 11) joggal emeli ki — nem csupán nyelvészek, hanem történészek, jogtörténészek stb. számára is igen értékes forrásanyag.

Az összegyűjtött és most is gyűlő jelentős adattárat az Intézet többféle kiadvány előkészítésére is fel kívánja használni. Várható bizonyos fogalmi körökkel (társadalmi osztályok és rétegek, tulajdonviszonyok, adók stb. stb.) kapcsolatos szóanyag történetének feldolgozása, elsősorban nyilván monográfiák formájában; igen érdekes távlati terv a történeti szóföldrajzi atlasz terve, amely azonban közelebbről, úgy látom, még nem kristályosodott ki. A tényleges megvalósulás útján van ezzel szemben a Gascogne-i szótár, amely ma az Intézet tulajdonképpeni koukrét munkája. Ez a szótár is charte-ok és coutumier-k anyagára támaszkodik elsősorban. Az impozáns cédulátár alapján — még ha a végső szövegezéshez előkészített cédulákat vesszük is — nehéz természetesen ma eldönteni, hogy a szótár részleteiben milyen lesz, hogyan fognak szerkesztői bizonyos, az anyag természetéből adódó problémákat megoldani (a különböző nyelvű szövegekből származó adatok egyértelmű kiértékelése az ógascogne-i szempontjából; a néha kétes értékű, nem-filológus vagy elavult elvek szerint készült szövegkiadványokból excerpált adatok hitelességének biztosítása stb.). Annyi bizonyos hogy a szótár kidolgozásával, amely a Romania egyik legérdekesebb nyelvjárásának a galloromán és az iberoromán nyelvek között mintegy hidat képező, őstörténetét, szibsztrátumviszonyait tekintve máig is némiképp titokzatos Gascogne-inak nyelvtörténeti anyagát rendszerezi, az Intézet fontos és hasznos munkát fog elvégezni. Bátor és érdekes kísérletnek kell tekinteni, hogy a szótár nem alfabetikus sorrendben, hanem a szókincs belső szemantikai struktúráját kétségtelenül jobban érzékeltető fogalmi elrendezésben (a Hallig—Wartburg-féle fogalmi rendszert) fogja a szavakat tartalmazni. Ennek a kísérletnek veszélyeit kétségtelenül ellensúlyozni fogja — és egyben lehetővé fogja tenni a szótár, „szótárszerű” használatát is — a csatolandó alfabetikus mutató.

Mint az eddigiek is mutatják, az Intézet munkájának módszereiben és irányában, terveinek jellegében erősen magán viseli első tudományos vezetőjének, W. von Wartburgnak kezénymát; ennek tulajdonítható a munka elsősorban történeti lexikológiai jellege és a Galloromania iránti csaknem kizárólagos érdeklődés. Ez a megjegyzésem természetesen nem bírálát, hanem pusztán ténymegállapítás; annál kevésbé lehet bírálát, mert hiszen a romanisztikának ez az iránya a maga komplex kutatási módszerével, a tényekhez és a történeti valósághoz való szigorú ragaszkodásával, azzal a rokonszenves törekvésével, hogy a hagyományos szótörténeti módszerek a földrajzi szemlélet, sőt a strukturális megfontolások alapján is felfrissítse, a romanisztikának kétségtelenül leghasznosabb és legtermékenyebb iskoláihoz tartozik, még ha egyes kérdésekben egyik-másik képviselőivel vitába is lehet szállni.

Bizonyosak vagyunk egyébként abban, hogy a máris igen hasznos munkát végző intézmény további fejlődésével párhuzamosan az Intézet terveiben megtestesülő érdeklődés is több irányúvá fog válni, s előbb-utóbb az Intézet túlhaladja a Galloromania határait és megnyílik a történeti lexikológián kívüli kérdésfeltevések számára is.⁴

Ez annál örvendetesebb lesz, mivel az Intézet „történelmi” szerepe és helyzete igen speciális: a szocialista országok egyetlen önálló román nyelvtudományi intézete lévén, az

³ Ennek illusztrálására Baldinger (l. Baldinger—Lalla—Rommel 13 kk.) röviden felvázolja többek között a „szabad paraszt” jelentésű szavak történetét az Intézet anyaga alapján. Kiténik ebből, hogy az ófrancia periódusban több regionális típus élt egymás mellett s az eredetileg főképp Poitou-i *roturier* a XV. század közepe után hódítja csak meg Párizst és ezzel a diadalmaskodóbnak levő francia írott köznyelvet. Az adatokból kitűnően lehet követni, már a XI. századtól kezdve, a folyamat kronológiai és földrajzi részleteit. Az ilyen jellegű eredmények persze nem csupán egy-egy szó vagy szócsoporthoz tartozó története szempontjából fontosak, hanem kitűnően mutatják meg a nyelvjárások közötti kölcsönhatásokat az egységes írott köznyelv kialakulásának részletfolyamatait.

⁴ Az érdeklődésnek ez az egészséges sokoldalúsága máris megmutatkozik az intézet égisze alatt megjelenő, az Intézettől irányított, bár nem kizárólag az Intézetben készült munkákat tartalmazó kitűnő kiadványsorozathoz (*Veröffentlichungen des Instituts für Romanische Sprachwissenschaft*).

elkövetkezendő időben kétségtelenül arra lesz hivatott, hogy a szocialista országokban folyó romanisztikai munka egyik központjává, kikristályosodási pontjává váljék; emellett, tekintetbe véve azt a hagyományosan és szükségszerűen kiemelkedő szerepet, amelyet a romanisztika az általános nyelvészet és a nyelvtudományi módszertan fejlődésében az elmúlt évtizedek során játszott, az Intézetre nyilván lényeges szerep vár a rokon nyelvtudományi diszciplinák szempontjából is.

Ez a várakozás, amellyel — az Intézet jelenlegi kitűnő munkáján felbátorodva — az Intézet jövője elé nézünk, nem szabad azonban, hogy elhomályosítsa azt a tény, hogy az Intézet már ma is lényeges és igen hasznos funkciót lát el a romanisztika fejlődése szempontjából, és kutatási iránya alkalmas arra, hogy eredményei a marxista társadalom-történeti diszciplinának is segítséget, adatokat, anyagot adjanak. Kitűnő könyvtárával, gazdag — és a kutatóknak mindig hozzáférhető — szótörténeti cédulaanyagával, egyre szélesebbkörű tapasztalataival s nem utolsósorban tagjainak kollegiális segítőkészségével az Intézet mindemellett számunkra, magyar romanisták számára is olyan tényező, amely tudományunk itthoni fejlődéséhez is lényegesen hozzájárulhat.

Herman József

Egy könyv Gercenről

(Ja. Elsberg, Gercen élete és munkássága. M. 1956.)

Ja. Je. Elsberg Gercenről írt monográfiája 1956-ban jelent meg harmadik kiadásban. Egy könyv kiadásának száma már egyszersmind a mű sajátos értékelése is. Esetünkben megérdemelt értékelésről van szó. Elsberg *Gercen élete és munkássága* című könyve az első Gercenről szóló szovjet életrajz, amelynek hiányát az egész szovjet társadalom már nyomasztóan érezte. Ezenkívül ez az íróról szóló első tudományos életrajz: felöleli mindazokat az alapvető kérdéseket, amelyek Gercen filozófiai és politikai nézeteinek, valamint írói tevékenységének tanulmányozásával függnek össze.

Minden megelőző Gercennek szentelt kritikai-életrajzi tanulmány alapján véve azért volt gyenge, mert hiányzott belőle az író neve körül kialakult polgári-liberális legendák kritikai szemlélete.

Ami pedig a burzsoá történészeket és publicistákat illeti, ezek tudatosan ferdítették el Gercen tevékenységének értelmét s mindenáron a forradalmi erőszak ellenzőjének, polgári liberálisnak, a fokozatos, reformok útján való fejlődés párhívének igyekeztek beállítani őt.

V. I. Lenin „Herzen emlékezete” című cikkében rámutatott, mennyire fontos összekapcsolni a forradalmár íróra vonatkozó történeti kutatásokat a forradalmi mozgalom fejlődésének történetével, napjaink eszmei harcával.

„A munkások pártjának — írta V. I. Lenin — nem nyárspolgári magasztalás céljából kell Herzenről megemlékeznie, hanem azért, hogy tisztázza saját feladatait, tisztázza egy olyan író igazi történelmi szerepét, akinek nagy része volt az orosz forradalom előkészítésében.”

A szerző az előszóban megjegyzi, hogy éppen ennek a lenini útmutatásnak alapján törekedett jellemezni Gercen életét és munkásságát, „egy olyan író igazi történelmi szerepét, akinek nagy része volt az orosz forradalom előkészítésében”.

A könyv három részből áll („A szülőföldön”; „Gercen az 1848-as forradalom idején”; „Gercen Londonban”). — „A szabad orosz sajtó megteremtése.” — „Emlékezések és elmélkedések”). A befejező részek az író életének utolsó éveivel foglalkoznak, valamint azzal, milyen jelentős korunk számára Gercen öröksége.

Gercennek minden művét — mind az elméleti, mind a publicisztikai, szépirodalmi és önéletrajzi műveit — Elsberg úgy tekinti, mint „eszmei fejlődésének és harcának dokumentumait és útjelzőit, mint az erről a harcról szóló beszámolókat”. Éppen ezért Gercen minden művét szigorú időrendben tanulmányozza.

Hogy helyesen értelmezhesük Gercen forradalmi tevékenységét és alkotó művészetét, rendkívül fontosnak kell tartanunk eszmei fejlődésének szakaszait. A Gercenről szóló irodalomban ebben a kérdésben eddig még nem alakult ki egységes vélemény s a vonatkozó ítéletek nagyon ellentmondóak.

Elsberg nézőpontja a következő: kutatásának vezérfonalává Leninnek azt a tételét teszi, hogy Gercen a múlt század első fele nemesi, földbirtokos forradalmáinak nemzedékéhez tartozik, majd megmutatja Gercennek, a nemesi forradalmárnak útját a hatvanas évek forradalmi demokratáinak világnézetéig.

A szerző szépirodalmi és publicisztikai művein követi végig Gercen eszmei fejlődését. Könyvében azonban részletesen elemzi Gercen filozófiai ciklusait is.

A monográfia első részében az olvasó előtt felmagasodik a cárizmussal harcoló Gercennek, a jobbágyság könyörtelen ellenségének élettel teli alakja.

Amikor Gercen korai műveit, majd a negyvenes évek alkotásait elemzi, a könyv szerzője megmutatja, hogy Gercen egész tevékenysége nem volt egyébe, mint — magának Gercennek szavaival — „Oroszország, az orosz nép szakadatlan védelme belső és külső ellenségeitől, a naplopóktól, ostobáktól, fanatikusoktól, a kormányzóktól, szobatudósoktól, a megvesztegethető, örült lakájtól, a Katkovoktól és az orosz haladás más kerékkötőitől”.

A negyvenes évektől kezdve Gercen egész életét és tevékenységét fáradhatatlanul és kitartóan egy olyan forradalmi elmélet keresésének szenteli, amely tudományosan megalapozza a társadalom demokratikus és szocialista átalakulásának törvényszerűségét és megmutatja a forradalmi tevékenység útját. Gercen munkásságának ezt az oldalát domborította ki V. I. Lenin róla írt cikkében: „A proletariátus — írta V. I. Lenin — Herzent ünnepe, az ő példáján megtanulja a forradalmi elmélet nagy jelentőségét”.

Ja. Elsberg egész munkája mélyen történeti. Könyvében Gercen tanulmányozását szorosan összekapcsolja a harmincas-hatvanas évek orosz és nyugateurópai életének bemutatásával. Ebben a vonatkozásban a harmadik kiadás előnyösen különbözik a két előzótől, mert jelentős anyaggal bővült.

Igy például kiegészítően ismerteti, mennyire érdeklődött Gercen a parasztkérdés iránt már a negyvenes évek elején s néhány észrevételt közöl a szlavofilok esztétikai nézeteiről, a szláv népekhez való viszonyáról.

Ja. Elsberg a negyvenes évek Oroszországának eszmei harcát vizsgálva részletesen foglalkozik Gercen és Belinszkij kapcsolatával s rámutat mind eszmei állásfoglalásuk közös voltára, mind pedig arra, hogy Belinszkij, „aki közelebb állt a néphez, mint Gercen, jobban ismerte a jobbágyok hangulatát és forradalmi demokratikus kitartással és következetességgel hitt a nép forradalmi aktivitásának felébredésében”.

Rendkívül érdekesek azok a részletek, amelyek feltárják a Gercen és a szlavofilok, valamint Gercen és az orosz liberálisok közti ellentmondások jellegét.

Ilyen vonatkozásban nagyon fontos az az értékelés, amellyel a szerző Granovszkij tevékenységét jellemzi, azt a „népművelőét, aki a liberalizmus és a demokratizmus között ingadozott, de fokozatosan mind világosabban megértette Gercen eszmei igazságát és — a liberálisoktól eltérően — nem alkudott meg az önkényuralommal”.

A második rész egyik legjobb fejezete az, amely Gercen „A másik partról” c. könyvének van szentelve. Ez a könyv beszél Gercen lelki életéről, gondolatainak harcáról és útkereséséről az 1848-as forradalom időszakában. „A másik partról” című könyv — írja a szerző — könyörtelen pamflet a burzsoá rend ellen, benne az embernek ember által való kizsákmányolása ellen, a nép véreért öntözött burzsoá reakció ellen, az édesszavú és képmutató liberalizmus ellen, amely a polgári rendet védelmezi és idealizálja”.

Részletesen és alaposan vizsgálja meg a szerző a *Levelek Franciaországból és Itáliából* eszmei tartalmát s kiemeli, hogy bennük nagy forradalmi szenvedéllyel fejeződnek ki Gercennek azok a gondolatai, amelyek a néptömegek történelmi szerepéről, a munkásnak a kenyérre és a munkára való jogáról, a kapitalista civilizáció történeti végzetéről s a munkástömegek kizsákmányolók elleni harcának szükségszerűségéről szólnak.

Könyvünkben megtaláljuk Gercen *A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban* c. művének, „az orosz forradalmi mozgalomról szóló első könyvnek” részletes jellemzését. Ja. Elsberg megvilágítja, milyen célokat tűzött ki maga elé Gercen ebben a munkájában: „... először is azt, hogy beszéljen arról a nagy forradalmi jövőről, amely Oroszország előtt kitárul, másodszor pedig annak a feltárását, hogy a haladó orosz értelmiség mélyeséges önállósággal s alkotó módon veszi át az emberiség eszmei tapasztalatát és politikai, filozófiai és irodalmi tevékenységében kifejezi népének szükségleteit, amelyeknek az még nem ébredt tudatára, de amelyek egyre érnek s egyre jobban felszínre törekszenek”. A monográfia jelenlegi, harmadik kiadásában, *A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban* c. könyv elemzésében, jelentős helyet foglal el Gercen a jobbágyok felszabadítása kérdésében elfoglalt álláspontjának taglálása.

Ja. Elsberg gondosan és kimerítően kutatja Gercennek a *Kolokol*-ban kifejtett tevékenységét, a folyóiratnak az orosz társadalmi életre gyakorolt hatását, elmondja mily nagy jelentősége volt a szabad orosz sajtó tevékenységének az 1863-as lengyel felkelés napjaiban. A *Kolokol* alapján a szerző Gercen, mint a politikai pamflet kiváló mesterét mutatja be.

Könyvében Elsberg megjegyzi, hogy Gercen eszmei fejlődésének egyik fontos tanúsága a *Levelek egy régi társamhoz*, amelyekben Gercen nyíltan beszél „egy gazdasági forradalom” elkerülhetetlen voltáról. Igaz, akkoriban Gercen előtt még nem volt világos az „az új szer-

vezet, amely felé haladunk”, de, mint V. I. Lenin rámutatott, Gercen nem a liberalizmus felé fordította tekintetét, hanem az Internacionálé felé, amelyet Marx vezetett.

A könyv egyik méltán legfontosabb fejezete az *Emlékezések és elmélkedésekről* szól, amely a XIX. század harmincas-hatvanas éveiben az orosz eszmei élet enciklopédiája volt. „A XIX. század orosz és világirodalmában — írja a szerző — nincs még egy szépirodalmi alkotás, amelyben olyan történeti kézzelfoghatósággal, olyan eszmei mélységgel és költői bájjal testesültek volna meg kora haladó embereinek alakjai világnézetükkel egyetemben, mint az *Emlékezések és elmélkedésekben*.”

Igen érdekesek Ja. Elszbergnek Gercen művészi kiválóságáról szóló észrevételei, különösen azok a részletek, amelyeket az *Emlékezések és elmélkedések* alapján az irodalmi arcképfírás művészetének szentel.

Meg kell jegyeznünk, hogy a könyvben általában nagy érdeklődés nyilvánul meg Gercennek az írónak stílusa és írásművészete iránt, esztétikai téren vallott elméleti nézetei iránt. A szerző foglalkozik Gercen filozófiai műveinek stílusával is.

Az utóbbi években a szovjet Gercen-kutatás jelentős eredményeket ért el. Új levéltári anyagok váltak ismeretessé: az úgynevezett „prágai”, „szófiai” és más Gercen—Ogarov gyűjtemények; a Szovjet Tudományos Akadémia A. M. Gorkijról elnevezett Világirodalmi Intézete harminc kötetben kiadja Gercen összegyűjtött műveit; számos tudományos munka jelent meg Gercenről, amelyek között olyan komoly tanulmányokról emlékezhetünk meg, mint L. Gincburg, Gercen *Emlékezések és elmélkedések* c. munkájáról, valamint V. A. Putyincev „Gercen, az író” c. tanulmánya; több disszertációt írtak, amelyek Gercen tevékenységének különböző oldalait vizsgálják; nagy jelentőségű volt az a vita, amely 1953—1955-ben a sajtó hasábjain folyt le Gercen és Csernisevskij kapcsolatairól az ötvenes évek végén.

Ja. Elszberg rendkívül figyelmesen fordult a Gercen-kutatás minden kérdése felé és figyelembe vette azokat monográfiájának harmadik kiadásában.

A most közölt új anyagok lehetővé tették, hogy a szerző jelentős mértékben kiegészítse a Gercen életére és tevékenységére vonatkozó adatokat.

Ja. Elszbergnek Gercenről szóló könyvét tehát a szovjet irodalomtudomány nagy eredményének tekinthetjük.

L. Ivanova

Világirodalmi Antológia. V. kötet

A XX. század irodalma. I. rész.

A Szovjetunió népeinek irodalma (Tankönyvkiadó, Budapest, 1958. 1007 lap). Szerkesztette: Lengyel Béla

Felszabadulás utáni irodalomtörténeti könyvkiadásunknak egyik méreteiben és jelentőségében legderekasabb vállalkozása a Világirodalmi Antológia hat kötetre tervezett publikációja. Foghíjas még ez a kiadvány, de nem az aggkor hullatta ki csorba-lyukas fogait, hanem azért foghíjas, mert a fogsor tátongó helyeibe csak most törekсенek bele a hiányzó, egészséges kötetek. Megjelent már az ókor irodalmának kötet (szerkesztette Trencsényi-Waldpafel Imre, aki egyúttal az egész sorozat főszerkesztője), a középkor és reneszánsz irodalmából vett válogatás (szerk.: Kardos Tibor), a XIX. sz. irodalmából szedett csokor (szerk.: Kardos László) és a címben jelzett rész, tehát négy testes könyv, nem is akármilyen kis alakú, hanem ún. A/5 alakban, azaz szép magas-széles szótári formában. És rövidesen követi megjelenésében bátyjait a XVII—XVIII. század irodalmának jeleseiből vett tomos (Halász Előd és Sötér István gondozásában), ill. a XX. sz. irodalmának most megjelent válogatását kiegészítő VI. kötet (szerk.: Gyergyai Albert).

Bár 6000 lapot borít be ez a válogatás, szinte észrevétlen, méltatás nélkül vonult be a könyvirodalmunkba, mintha mindennapos tény volna az ilyen párját ritkító, méreteiben és tartalmában lenyűgöző kiadvány, mintha természetes lenne, hogy magyar nyelven eddig nem hallott és ismert irodalmi remekek szólnak az olvasóhoz, hogy mintegy ötven irodalomtudós és két századnyi élő és holt műfordító harmonikus munkája polcunkra, kezünk ügyébe varázsolta a líra meg a próza legbecsesebb javát.

Úgy látszik el vagyunk kényeztetve, nemcsak az olvasók, nemcsak az irodalomtörténetet tanulmányozó egyetemi hallgatók, hanem a kritikusok és folyóirat- és újságszerkesztők is. A dús könyvkiadás bőségszarujából ömlő áldás elborítja az íróasztalokat és a tékákat, a szem és agy képtelen befogadásukra, feldolgozásukra, méltatásukra!

Vagy talán az a hiba, hogy a kötetek szerényen az „egyetemi segédkönyv” jelzőt hordozzák?

A kresztomátiát szerkesztő szakember szemelgetve az alkotások tömegében zavartan latolgat. Mit is emeljen ki? Legyen a válogatás kresztomátia, azaz a legszebb, legérdemesebb virágok mesterségesen egybeszerkesztett vakító bokra, vagy talán inkább szerényen nevelői célt szolgáljon, s az író, a költő munkásságának nemcsak elbűvölő csúcsait mutassa meg, hanem mutassa meg az utat, melyet az író járt, az ifjonti vállalkozástól a legciszoltabb alkotásig? Úgy vélem, a kettőnek helyes amalámja az igazi antológia: a zsengéket kiselejtezi, de ábrázolja az alkotó fejlődés fázisait, az író világnézeti változásának, tökéletesedésének az útját. Maradjunk a szovjet irodalom példájánál: nem volt helyeselhető, hogy a régebbi gyűjtemény „egyhangú” Majakovszkijt tárt elénk, száműzve az ún. futuristát (én inkább impresszionistát mondanék), száműzve a lózung-költőt. Ugyanakkor túlzás volna minden fázis alapos bemutatását követelni a szerkesztőtől, hiszen a terjedelem-szabta korlátok béklyóba verő korlátok, s néha, főleg a „kisebb” költők esetében arra kényszerítik a szerkesztőt, hogy a csúcsokat mutassa meg, mint — mondjuk — Alekszandr Blok esetében, kinek három versét közli a kötet, ebből kettő az 1917. évi forradalom utáni korból való s világhírűvé lett (*A tizenkettő, Szkiták*). A tények elvű formálódna: igen sok író alkotásának megmutatásában kronológiai hiatus van, az antológia csak egy pontról, ill. két pontról bír meríteni (Leonov 1953, Fegyin 1948, Pavlenko 1947, ill. Bagrickij 1928 és 1932, Brjusov 1899 és 1919—21 stb.).

Van korszakhatár is: ha a szerkesztő kronológiai pontossággal veszi a XX. határ kezdő mezgyéjét jelentő évet, akkor ki kell rekesztenie ebből a kötetből Makszim Gorkij munkásságának romantikus szakaszát és a nagy íróból torzót csinál. Helytelen volna az ilyen matematikai sáfarkodás.

S last not least marad az irodalompolitikai szempont. A kötet több mint egy fél évtizedig készült, segítséget nyújtott szerkesztéséhez a budapesti Egyetemi Orosz Intézet volt professzora, P. D. Krajevskij, majd a Lenin Intézet irodalomtörténésze, Sz. M. Kljujev, s távoztukkal sem hiányzott a segítő tanácsadó, a kötet összeállításában Kardos László és Trencsényi-Waldapfel Imre is gyámkodott. De az évek pergése nemcsak a gyámolítók személynék változását jelentette, hanem az irodalompolitikai szempontot is. Volt idő, amikor az ideológiailag leghaladottabb szovjet irodalom méltó képviselőjűl Akszajevet, Beket, Babajevskijt kiáltották ki folyóiratokban és egyetemi jegyzetekben egyaránt, sőt, jaj volt annak, aki Akszajevet ügyes riportert-regényírónak titulálta. A bölcsőbb és igényesebb irodalomértékelés végét vetette az olyan kritikai kalózkodásnak, amely az élő szovjet irodalomban Leonvid Leonovot és Konsztantyin Fegyint az írótabló második sorába ültette, pedig világhírűek, némely holt nevét s művét pedig elhallgatta (pl. Iszak Babelét), másokét meg dekadens jelzővel bélyegezve irtotta ki.

A szovjet korszak irodalmilag sem lépett be pusztá térbe. A forradalom oldalán álltak, részt vettek benne s továbbra is szolgálták Makszim Gorkij, Vlagyimir Majakovszkij, Gyemjan Bjednij, A. Szerafimov és Fjodor Gladkov és mások, viszont voltak, kik különböző utakon, s nemegyszer kerülőúton, s gyakran csak fenntartásokkal csatlakoztak hozzá. Misztikus és vallásos elem keveredik Jeszenyin forradalom elismerésébe, romantikus és homályos Blokéba, az értelem útján jutott el a forradalomhoz V. Brjusov. Tudjuk, hogy a lelki vívódás és vajúdás kísérte K. Trenyov, Sz. Szergejev-Censzkij, V. Siskov és mások ideológiái fejlődésének az útját. A forradalom és polgárháború évei újabb írókat hoznak (Ligyia Szejfullina, D. Furmanov), és ez a gazdagodás-szaporodás megállíthatatlan. Vannak, kik az emigrációt választják soha-vissza-nem-térésre (Z. Gippiusz, D. Gy. Merezskovszkij), s kitagadják magukat a szovjet-orosz irodalomból, némelyek a dekadensek csoportjából belülről döngetik hiába a szocialista irodalom alapjait (F. Szologub, M. Volosin). S vannak megtérő-hazatérő értékek, mint A. Tolsztoj és I. Ehrenburg.

Ezeket a szempontokon kell úrrá lennie a szerkesztőnek a szovjet irodalom antológiájának összeállításakor, s feladatában kevés válogatás-elő gyámolítja (a Nyugat kiadásában megjelent Illyés Gyula szerkesztett új orosz elbeszélők kötet, az 1945 után megjelent Kardos László válogatta szovjet antológia, esetleg a középiskolai — szovjet-orosz irodalmi olvasókönyv — Erdődi József és Nyilas Vera összeállítás). De kevés támogatást jelentenek ezek a mások, mivel csak tucatnyi író-költő művét sorakoztatják fel. És valljuk be: Lengyel Béla szerkesztői feladatához még súlyosbodott, mivel nemcsak a szovjet-orosz irodalmat mutatja be, hanem a Szovjetunió területén élő népeket (miként Kardos válogatása).

Lépjünk közelebb bírálunk tárgyához: itt vannak a holt íróóriások M. Gorkij, Majakovszkij, A. Tolsztoj és az élő nagyok Solohov, Fegyin, Leonov, Ehrenburg. Hangzotta — de nem mindenki által osztott véleményem szerint — ez a szovjet-orosz irodalom ragyogó Pléiade-ja, olyan Göncöl-szekér, amelynek rúdja a legragyogóbb napfényben is

mutatja az utat. Az antológia minden egyes szerzőnél száraz tényyszerűséggel ad méltatást, kronológiai rendbe szedett írói karriert. Szerintem nincs is itt esszészerű — de adatnélküli — hozsannázásra szükség, ez olyan volna, mint a rideg ősi napokban aszottan zörgő-csörgő kóró zenéje. Irodalomszakos egyetemi hallgatóknak szánták a könyvet, akik e l ő a d á s o k m e l l é kiegészítésül kapják a vaskos kötetet: gyakran számukra ismert műből emel be részletet a figyelem előterébe a válogatás, újra-ébresztőül az olvasottból, újbóli analízisre, de nem első élvezetre.

Az „ifjú” Gorkijt neves romantikus hangú elbeszélései (*Makar Csudra, Izergil anyó, Cselkas, Ember születik*) képviselik, a realisabbakat (*Huszonhat férfi és egy lány stb.*) nélkülözzük. Itt vannak a lendületes prózaköltemények (*A lány és a Halál, Dal a Sólomról, Dal a Viharmadrőröl*). Megfelelőek a Gorkij életrajzi-trilógiából kiemelték (bár az *Emberek között*ből fzelítőt nem kapunk), helyes az *Anyá*-ból és az *Artamonovok*-ból vett szemelvény, de adós maradt Lengyel Béla *Klim Szamgin*-nal. Még megjegyezném, hogy az *Any*a c. regényről szóló bevezetésben a legfontosabb motívumot — az anya öntudatosodását — érthetetlenül elhanyagolja a szerkesztő. Helyében én nem közöltem volna Gorkijnak a szovjet írók első kongresszusán mondott beszédét, hanem a kultúra mestereihez intézett írását soroltam volna be, mint Gorkij publicisztikájának ostorozóbb írását. Gorkij színműírói alkotásai sorából csak az *Ellenségek*ből ad mutatónba a szerkesztő.

Megállapíthatjuk, hogy az antológia sikeresen ábrázolja Gorkij alkotó útjának fázisait.

Ha a szovjet írónemzedék vezéralakjának költőpárját vesszük azonos szempontból szemügyre, akkor más kép tárul elénk. A csaknem százlapos válogatásból Majakovszkij fiatalkori, igen hangulatos versei kimaradtak. A közölt versekből mégis kialakul a forradalom utáni költő portréja (150 000 000, a *Lenin-poema, Öngyönülésezők, A sőpredékről stb.*), sőt még a kevésbé ismert drámaíróra is bőségesen kerít sort a szerkesztő: különösen jók a *Gőzfürdőből* vett részek.

Maradjunk a nagyoknál: Solohov nemcsak részletekkel szerepel (*A Csendes Don*-ból és az *Új barázdát szánt az éke*-ből), hanem egy elbeszéléssel is (*A csikó*), ám ez — az elbeszélés — hiányzik Fegyinnél, L. Leonovnál, mivel az utóbbitól az *Orosz erdő*-ből vett részlet nem mutatja meg Leonov „expresszionista” szerkesztés- és kifejezőmódját, és a *Diadalmas esztendő*-ből idézett mutatvány sem igazán fejt meg. Jó lett volna elbeszéléssel kiegészíteni a bemutatottakat. Valahogy az az impresszióm, hogy titkoljuk Leonov és Fegyin nagy-író voltát!

Ha az irodalmi szemelvényekből építjük fel Ehrenburg alakját, akkor kicsit biceg, mert a publicista, a mozaikpanót szerkesztő, hevesodró agitátor, a kultúráért, az emberi alkotásért aggódó Ehrenburg kimarad. Miként modern trilógiájának a megmutatása is csonka, ha *Párizs eleste*-ből, a triptichon művészileg legjobbjából és legkevésbé dicsértjéből nem adunk az olvasónak, bár merítettünk a *Vihar*-ból és a művészileg gyenge *Kilencedik hullám*-ból.

Valljuk be, hogy ugyanakkor olyan írók, költők kerülnek elő az antológiában, kiket másutt kitagadtak (pl. *Ahmatova*), vagy a szovjet irodalom gazdag birodalmából csak napjainkban késve kaptak újból elő (*Szejfullina, Babel, Brjusov, Prisvin*) és akadnak újralfedezés ízével és örömeivel ható elemek (*Jeszenyin*).

Ilyeténképpen spektrumszélesedést jelent a szovjetorosz rész, mert a régebben méltatottakhoz (Szimonov, Tyihonov, Gladkov, Szurkov, Furmanov, Iszakovszkij, Polevoj stb.) beiktatja a második sorba helyezetteket, a kevésbé politikusokat, és az életrajzi méltatásban mértéktartó.

Ez a szovjet irodalmi antológia a Szovjetunió más népeinek irodalmát is bemutatja (ukrán: Kocjubinszkij, Ticsina, Bazsan, Rilszkij, Malisko, Pervomajszkij, Kornyejcsuk, Honcsar; orosz: Kupala, Kolasz, Kulcsov, Brovka, Tank). A statisztika is lehet hű tanú: 16 nép irodalmának képviselői jutottak szóhoz. Kár, hogy a nyelvrokon finnugor népek közül csak a klasszikus hagyományokkal rendelkező észti irodalom, ill. a karjalai-finn irodalom jut el benne hozzánk, pedig a fiatal komi, mari irodalom is kilábal a zsengek korszakából, átlépett a jobb alkotások idejébe. Persze a terjedelemszabta korlát sok minden elmaradását menti.

Az a benyomásom, hogy a kisebb szovjet népek irodalmának megválogatásában sok társra lett volna szükség (az antológia egyről sem emlékezik meg, pedig a többi kötet a segítők raját hívta kalákába). Így történhetett meg, hogy az észti irodalmi részben helytelen névátírássok és címek (pl. *A maeküli tejesember*, e helyett *A hegyfalvi tejesember*; Eduard Vildenek ez a regénye megjelent 1933-ban Knernél Bán Aladár fordításában) éktelenkednek, és orosz forrásra, ill. onnan való transzliterációra áruklódnak (pl. *Pjarnu* a 994. lapon az orosz Пярну nyomán, helyesen *Pärnu*).

Akadnak kisebb filológiai pontatlanságok. Ehrenburg *Moszkvai síkátor* c. regénye a szerkesztő szerint kép „a kapitalista társadalom hanyatlásáról”, és a *Julio Jurenito, Trósz D. E., Jeanne Ney szerelme* címűekkel kerül egy halomba, pedig a *Moszkvai síkátor* Szovjet-oroszországban játszódik már. — Alekszandr Blok a forradalmat valóban szívesen látta, de

másfajta forradalmat áhított, „romantikus”-at, és nem bízott a proletariátus harmóniateremtő erejében, rövid életében tartózkodásának igaz voltát már nem fontolhatta meg. Ez a téziségség hiányzik Lengyel Béla bevezetőjében, e nélkül viszont szépített az író forradalomfogadása (erről Lunacsarszkij tanulmánya *Blok és a forradalom* meggyőzhet minket).

Kifogásolom, hogy a szerkesztő nincs tekintettel a magyar kiadások sajátos, önkényesen választott címadására. Ugyan ki leli meg Lígyia Szejfullina nálunk *Asszonyors* címen publikált regényét az antológiában helyesen említett *Virinyeja* mögött, és Leonov *Szkutarevcskij* c. regényének elnevezése nálunk *Ústókőssé* változott!

Az ismertető most mérlegre veti a fényt és az árnyékot, a jót és helyesbítendő, s megelégedetten állapítja meg, hogy a nagy műnek ez a kötete is méltó arra, hogy a magyarországi nemes fordítási hagyományok nyomán gyümölcsözőn gyarapítsa világirodalmi ismereteinket. Nem „segédkönyv”, hanem könyv, gazdag magtár, étellel tele.

Erdődi József

Ernest Hemingway : A folyón át a fák közé

(Magvető Könyvkiadó, Budapest 1958. Fordította Máté Elek)

„Tudja maga, hogy mit mondott Thomas J. Jackson tábornok, amikor tragikus halála bekövetkezett? Valamikor könyv nélkül megtanultam. Természetesen, nem tudom, hogy pontosan emlékszem-e még rá, de körülbelül így hangzott : 'Csapatok az A. P. magaslaton, rohamra kész.' Azután néhány öntudatlan állapotban mondott szó következett, majd pedig ezt mondta: 'Nem, mégsem, hanem keljünk át a folyón, és pihenjünk meg a fák árnyékában!' ”¹

E sorok Hemingway művének utolsó előtti oldalán állnak, s Richard Cantwellnek, az amerikai hadsereg ezredessé lefokozott egykori tábornokának halálában végződő szívrohamáról adnak hírt darabos szűkszavúsággal. A regény világának hangulati súlypontját is jelzik egyben a történet címére visszautalva.

Maga a történet csak szűk kerete s vékonybordázatú váza az ezredes kusza emlékeiből összeálló szövevénynek. Kerete, amennyiben első és utolsó fejezetében számot ad Cantwell ezredes vadkaca vadászatáról, s váza, amennyiben a közbülső részekből megtudjuk, hogy az ötvenedik életévén túllépett ezredes Triesztből felutazott Velencébe, ahol egy rövid szerelem és egy hosszú vadkacavadászat keríti körül azt az idilli területet, amely a fák között fekszik, s nem nagyobb egy sírhelynél. Mi fér el egy sírban a halott merev testén kívül? Hemingway regényének tanúsága szerint : egy küzdelmes élet drámájának összesűrűsödő emléke, s a halál előtti agónia szüneteinek, pihenőinek majd a halál tényének lírája.

Cantwell ezredes mély kiábrándultságot visz magával élettanulással a sírba. Egészséges bizalmatlanság keseredik benne a „politikai tábornokok”-kal szemben, akik politikai tehetségükkel érnek el magas katonai rangot ; megvetés és gúny ég benne a tehetségtelen katonai vezetők ellen, akik a vonalak mögötti biztos fedezékekből osztogatják megvalósíthatatlan, gyilkos parancsokat ; s gyűlölete, undora mindig felforr, valahányszor a háború újragadgajjal találkozik, akik a régi háború vámszedői s az új okozói. Nincsenek illúziói Amerika vezetőit illetőleg sem.

De a végigharcolt két világháború és az atommal, baktériummal fenyegető harmadik az ezredesnek nemcsak illúzióit robbantotta szét : ideáljaiból sem sokat hagyott. Emlékei, amelyek Triesztből Velencébe való utazása közben helyről helyre feltámadnak, s tereppé torzítják a tájat ; háborús élményei, melyeknek tolokodó feltörését hiába igyekszik erőszakkal visszaszorítani ; sértődöttsége, mely a második világháborúban szerzett tapasztalatainak keserűségét fel is sodorná, el is rejtene, s melynek görcsös szorítását csak Renáta adakozó szépsége tudja feloldani ; mindez egy olyan ember életéről hoz hírt, aki jóformán már csak egy-egy emberhez, a csónakoshoz, Renátához, néhány hajdani bajtársához való kapcsolatát érezheti valóságosnak, emberinek. „Nekünk nincsenek álmaink, legfeljebb rosszfajta”¹ — vallja be magának. A katonai eszményekből belső tartalom és külső cél híján pusztá technikai érdeklődés, az egykori tömör katonai közösségből laza szálakon összefüggő, egymást az emlékek s a képzelet szálain rángató bábuk szereplőgárdája lett, mely a valóság s a szerep közti különbség ismeretében fáradt íroniával és öniróniával megalapította a „Brusadellirendet”. Tagjai kiöregedett és kiábrándult veteránok, elsősorban is az ezredes és a „g r a n

¹ Ernest Hemingway, A folyón át, a fák közé. Magvető könyvkiadó Budapest 1958. Fordította Máté Elek 199. l.

maestro", egy főpincér, az ezredes egykori katonatársa. „Ez a két ember, akik szerették és becsülték egymást, tudták, hogyan osztottak szét egymás közt egy doboz gyufát a szegény fiúk, akik nem akartak meghalni, hogy olyan mérgezési tüneteket idézzenek elő, amelyek megvédik őket valamely rohamcsapathoz való beosztástól, ahol a részvétel többé-kevésbé biztos halált jelentett volna... Ismertek gazdagabbakat, akik különböző városokban parafint fecskendeztetek be a térdkalácsukba, és így sikerült kivonniuk magukat a frontszolgálat alól. Részt vettek a korábbi esztelen mézszárlásban is az Isonzónál és a Carsón. Mind a ketten csak a szegénykezés érzésével tudtak gondolni azokra, akik kiadták a parancsokat ezekre a harcokra. Sőt ezenfelül szegényteljes és ostoba dolognak tartották, ha ezt valaki valaha is elfelejtene. Az ezredes úgy emlékezett ezekre a dolgokra, ami a dolog technikáját illeti, mint amiből tanulni lehet. Ezért alapították a Brusadelli-rendet. A rend nemes, katonai és vallásos volt, és csak öten voltak a tagjai.”² A rend tagjai közti érintkezési formák „méltók” a rendhez. „Saját személyében hogy van” — kérdezte az ezredes a gran maestro-t. „Pocsékul” — felelte ez. „Alacsony a vérnyomásom, gyomorfekélyem van és sok az adósságom. — Boldog? — Állandóan — mondta a gran maestro” s elálmódzott arról, hogy milyen jó lenne a condottieri-k közé tartozni. Az ezredes újra tábornoknak érezte magát és boldog volt.

Az íróniának és önrövidítésnek ez a lírát ringató szkeptikus hintájáték azokon a pontokon is feltűnik, amelyekről a távlat elvesztése, vagy visszanyerésének lehetősége az ezredes egyéni kiabrándultságánál szélesebb körben áttekinthető. Leginkább ott, ahol politikáról esik szó, mint a könyv XX. fejezetében, ahol Hemingway egy unalomban és magánosságban született éjjeli beszélgetést ír le az ezredes és egy szálloda éjjeli portása között. „Maga is politizál?” — kérdi az ezredes a portást, aki hasztalan igyekszik megtudni, mit tart ő Titórol. „Nem igen” — hangzik a válasz. „A politika nálam inkább a szív, mint a fej dolga. Hiszek benne a fejemmel is, de politikailag még eléggé fejletlen vagyok. — Ha komolyan veszi a politikát, nem sokat kezdhet a szívével” — véli az ezredes. — „Lehet, hogy nem. Önöknél politizál a hadsereg? — De mennyire — mondta az ezredes. — Bár nem úgy, amint maga gondolja”³ — tette még hozzá, s kilátásba helyezte, hogy a portást esetleg beveszik a „rend”-be. És így folyik tovább is a társalgás a kor lényeges problémáit öletszerűen fel-felbuktatva, és megválaszolva, sőt megvitatva nélkül újra alámerítve.

A könyv ilyen természetű párbeszédeit nem valami okos óvatosság vezeti így. Ezt kétféleképp is beláthatjuk. Egyrészt: az író általában nem fukarkodik gyilkos megjegyzésekkel sem a „politikailag még nem eléggé fejlett” fiatalembert illetően, sem pedig az Egyesült Államok kansas-i születésű elnökét illetően. „Hallgass rám, kislányom” — mondta az ezredes egy beszélgetés alkalmával Renátának. „Tovább egy szó se essék közöttünk a tábornokok tündökléséről, még ha kansasiak is, ahol a tábornokok nagyobbra nőnek, mint az indián narancsfa, aminek a gyümölcse ehetetlen; ez különben Kansas jellegzetes díszfája.”⁴ Másrészt pedig a nem politikai tartalmú párbeszédnek is jobbra gondolatlatlanok, üresen kattogók. Egy példa a sok közül: „Hallgass ide, kislányom. Hova menjünk dinnerre?” — kérdezte az ezredes Renátától. — „Ahova akarod. — Jó lesz a Gritti? — Természetesen. — Akkor telefonálj haza, és kérj rá engedélyt. — Nem. Elhatároztam, hogy nem kérek rá engedélyt, hanem egyszerűen megüzenem, hogy dinnerre nem megyek haza. Akkor nem kell otthon nyugtalankodniuk. — De igazán szívesen jössz a Gritti-be? — Igen. Azért is, mert a Gritti éttermét nagyon szeretem, és különben is te ott lakol, és bárki láthat bennünket együtt, aki csak akar. — Mióta vagy te ilyen? — Én mindig is ilyen voltam. Soha nem törődtem vele, hogy mások mit gondolnak rólam. Soha. Én soha nem tettem olyant, ami miatt szégyenkezнем kellett volna. Kivéve, hogy kislány koromban hazudtam, és nem voltam szíves mindenkihez. — Szeretném, ha hozzám jönnél feleségül és lenne öt fiúnk. — Ezt én is szeretném — mondta a leány. — És elküldenék őket a világ öt sarkába. — De hát öt sarka van a világnak? — Nem tudom — mondta Renáta. — Mikor mondtam, úgy hangzott, mintha lenne. És most megint jól érezzük magunkat, úgy? — Igen, kislányom — mondta az ezredes. — Mondd még egyszer. Ugyanúgy, mint az előbb. — Igen, kislányom. — Ó — mondta Renáta. — Az emberek olyan bonyolultak tudnak lenni.”⁵ És így tovább, vigasztalanul, közhelyekkel, egészen a regény utolsó részéig, ahol legalább a párbeszédnek mögött bizonyos feszültség keletkezik abból, hogy Renáta unszolására az ezredes egyre kevesebbet tud visszatartani, egyre többet mond el háborús emlékeiből, melyek nem kevésbé lehangolók, mint maguknak a párbeszédnek általános menete.

² Uo. 95—96.

³ Uo. 210—11.

⁴ Uo. 262 l.

⁵ Uo. 132—3.

E párbeszédek tartalmatlansága stilisztikai megfelelője a könyv naturalizmusának, amely az egyébként nagyon is reális mozzanatokkal magyarázható, fentebb vázolt perspektíva-vesztés általános ábrázolásbeli következménye. E párbeszédek ugyanis nem arra szolgálnak, hogy a vitakozás dialektikája, vagy akár a beszélgetés szót szóba öltő előremozgása révén valamit megvilágítsanak, egy gondolatot kifejtssenek. Általában azzal fejeződnek be, hogy „ölelj át olyan szorosan, ahogyan tudsz ölelni, és ne gondoljunk semmire”,⁶ s ilyenformán nem egy gondolatnak a teljes kibontását, megtalálását, hanem a gondolkodás megszűnését, a teljes gondolatlanságot fejezik ki. Az ilyesfajta párbeszédek, az effajta stílus kattogását, pusztán közlő és nem magyarázó jellegét, minden gondolkodástól való irtózását, az alárendelő szerkezetek nagymérvű elhanyagolását találóan és finoman jellemzi Sükösd Mihály kulturált és gondos bevezető tanulmánya, de érzésünk szerint nem értékeli helyesen, amikor „lényegre fogott”-nak mondja, mint ahogy általában sem ad megnyugtató választ Hemingway naturalizmusának és realizmusának viszonyát illetőleg. Nem, „e próza” nem „lényegre meztelenített”, hanem éppen a lényegre kirekesztő próza, s amikor „a XX. századi regény legnagyobb tehertételét, az elburjánzó gondolatlanságot, esszéizálódást”⁷ kiküszöböli, akkor a gondolatlanságot általában is kiküszöböli, s egyfajta rossz végtelennel (Huxley) szemben csak egy másik rossz végtelennel képvisel. (Erre az összefüggésre más vonatkozásban Sükösd Mihály is utal, amikor korábban Hemingway *Különös társaságát* összeveti a fiatal Huxley műveivel).⁸

De nagy igazságtalanságot követnénk el Hemingway-jel, ezzel a nagy íróval szemben, ha azt, ami teljesen igaz *A folyón át*... című könyvére, minden további nélkül vonatkoztatnánk egész művészetére is, amely a XX. századi realista irodalomnak olyan kimagasló műveit hozta létre, mint az *Akiért a harang szól* vagy *Az öreg halász és a tenger. A folyón át*... című regényt bizonyos mértékig a *Búcsú a fegyverektől* (1929) folytatásának szokás tekinteni. A hős itt is (Henry hadnagy), ott is (Cantwell ezredes) katona, itt is, ott is kiábrándul a háborúból, egy olaszországi szerelem idilljébe menekül, s az idill mindkét esetben szétpattan: Henry hadnagy szerelme, gyermekével együtt belehal a szülésbe, Cantwell ezredes hamar bekövetkező halálának előérzete pedig minden Renátával cserélt szerelmes szóban ott kísért. *A folyón át*... című regény (1950) irodalomtörténeti helyét, ábrázolásmódjának naturalizmusát mégis inkább a kései nagy Hemingway művek fényében, az *Akiért a harang szól* (1940) és *Az öreg halász és a tenger* (1952) kettős fényforrása között láthatjuk világosan.

A három műnek sok rokon mozzanata van. A hasonlóságok e közös színű háttérében viszont még szembeszökőbben mutatkoznak meg az eltérések, még tapinthatóbban érezzük a különbséget az *Akiért a harang szól* nagygényű realista törekvései, *A folyón át*... naturalista korlátozottsága és *Az öreg halász* óvatosan tapogatódzó, a nagynovella határai mögé húzódo, de e határokat teljesen kitöltő realista ökonómiája között.

Mindhárom regénynek keményen helytálló, többé-kevésbé magányos, ellenséges közegben nehezen mozgó hőse van. Robert Jordan, Richard Cantwell és Santiago e tekintetben erősen hasonlítanak egymásra. De Robert Jordan jellemének, emberi magatartásának keménysége a spanyol köztársaságiak oldalán küzdő antifasiszta harcosé, akit meggyőződésének ereje lökött katedrája mellől egy „idegen” testvér-ország partizánjai közé katonában is legjobbnak; magányossága egyrészt még egyéni oldalát tekintve is közösségi színezetű (Pablo partizán-csoportjában ő a reguláris hadseregtől, tehát a kívülről, felülről jött ember), másrészt pedig az ellenséges vonalak mögött egymástól is meglehetősen, bár korántsem teljesen elszigetelt partizán csoportok magányosságával egyenmű. Az ellenséges közeg, melyben mozog, egyértelműen a fasiszta Spanyolország, ellenségei a spanyol fasiszták.

Richard Cantwell ezredes keménysége viszont egy küzdelmes életű, de az életből kihullott, célját veszített veteráné, aki természetes terepén csak görcsös emlékeiben mozoghat, magányának valóságos világában pedig az idegen közegbe kényszerített ember faragatlanságával topog.

Santiago, tudjuk, mint különleges erejű és szívósságú öreg halász volt „nem akármilyen öreg ember”, aki Hemingway hőseinek jellegzetes életharcát nem egy ügy tudatos katonájaként vívja, mint Robert Jordan, de nem is bizonytalan emlékei és a betegség emésztette öregsegre biztosan rákövetkező halál ellenében vívja, mint Richard Cantwell, hanem mint egy kivételesen nagy erejű halász egy kivételesen nagy hallal a horgán, falánk cápák éhes rajaival

⁶ Uo. 251.

⁷ Uo. 24.

⁸ Uo. 25.

⁹ Uo. 18.

küzdve. Magányossága is a nyílt tengeren egyedül halászó öregember reális világának eleme, ellenlábasa, szinte küzdőtársa a nagy hal, ellenfelei a cápák.¹⁰

Hemingway három könyvének közös jellegzetessége a hősök sajátos idegenkedése minden iránt, ami közvetlenül adott tapasztalati és érdekkörük kisvilágán kívül esik, e kisvilág s az azt környező nagyvilág sajátos viszonya. Az eltérések azonban ebben a tekintetben is számottevőek, a három mű szerkezetének és műfajának különbségét is jelentős mértékben megmagyarázzák.

Kisvilág és nagyvilág kapcsolata az *Akiért a harang szól*-ban a legsokszálúbb. Robert Jordan tevékenységének közvetlen környezete: Pablo és partizáncsoportja. A hidrobantó „Inglés”-t Pablo annak az embernek a bizalmatlanságával fogadja, aki többre tart egy lólopást egy hidrobantásnál, aki inkább kegyetlen, mint céltudatos, s aki sem csoportjának, sem pedig (s főképp) saját magának életét nem akarja kockáztatni. A híd felrobantásának előkészületei ezért állandó harcót is jelentenek Robert Jordan és Pablo között. Jordan néhány drámái feszültségű jelenetben többször már-már lelövi Pablót, Pablo pedig ellopja az „Inglés” gyutacsait. A Pablo elleni harc: harc Pablo csoportjáért. Igaz, Jordan hamar maga mellé tudja állítani Pablo feleségét, Pilar anyót, aki bátorságával és keménységével már régóta uralkodik Pablo és a csapat felett, s a csapat többi tagja is Jordanhoz húz. De azok az érdekek, amelyek Jordan feladatának végrehajtásához fűződnek, újra és újra összeütköznek a csoport megszokott életmódjával. Nemcsak akkor, amikor Jordan a hidrobantással a csoport biztonságát veszélyezteti, hanem — más jelleggel — akkor is, amikor Pablo épp a hidrobantás miatt nem adhat segítséget El Sordonak, a magányosan küzdő és elvérző szomszédos partizánvezérnek, akire pedig azért találtak rá túlerőben levő fasiszta ellenfelei, mert Jordan vállalkozása számára kellett lovakat szereznie. De Jordannak és a csapatnak a végső egységét mégsem szakítják szét ezek az ellentmondások: a híd felrobantásánál mindnyájan együtt harcolnak, s végül is a csoport marad életben s Jordan kap halálos sebet. Hasonló jellegű ellentmondás van a partizán csoport és a felső hadvezetés között, vagy úgy is mondhatjuk: Robert Jordan, mint a csoport tagja és az egész hadművelet irányítói között, azzal a különbséggel, hogy Jordan Pabloval szemben a tervszerű állhatatosságot képviseli, míg a főparancsnokság Jordannal szemben a bürokrácia tehetetlenségi nyomatékát. A csoport végül is egységbe kovácsolódva felrobantja a hidat, de az egész hadművelet eleve kudarcra van ítélve: a nagy támadás csak akkor biztatott volna sikerrel, ha meglepetésszerűen tudták volna végrehajtani a fasiszták azonban megneszelték a dolgot, nagy erőket összpontosítottak a támadás várható helyén, s Andrés, Robert Jordan futárát, aki hírt visz a hadtestnek a fasiszta csapatmozdulatokról, ezernyi bürokratikus akadály (André Marty szektás gyanakvása stb.) tartóztatja fel, ezért késve érkezik, s ez is egyik okává válik a fenyegető balsikernek. De ahogyan Robert Jordan végül is egybeforr a partizáncsoporttal, úgy ez az arcvonal mögött, az ellenség hátában harcoló partizáncsapat sem állt az elszigeteltség magányában a hadvezetéssel szemben. Robert Jordan, akit a hadvezetés küldött Pabloékhoz, Andrés, akit Jordan menesztett a főparancsnoksághoz, konkrét szerkezeti kapcsolatot képviselnek, s ha a bürokrácia el is választja, a köztársaság ügyének igaza hivatkozható a hadvezetés becsületes és tehetséges tisztjei (pl. Golz) és a csapat között.

Ezek az ellentmondások a regény befejezésekor sűrűsödnek össze. A köztársasági hadsereg támadása rossz időben, elkésve indul: a fasisztákat nem éri már felkészületlenül. De az ütközet végső kimenetele még nem dőlt el, a vereség vagy győzelem kérdése még nyitva marad, bár a vereség árnyéka fenyegetően előreugrik. Pablo csoportja nagy veszteségeket szenved, menekülnie kell, de megmarad, s olyan területre menekül, ahol tovább harcolhat; Robert Jordan halálos sebet kap, de a hidat felrobantotta, s róla való utolsó képünk — egyben a regény legutolsó része — nem az értelmetlen halálra való előkészület („csak akkor rossz a halál, ha elmulaszt valamit az ember” — mondja¹¹), hanem felkészülés egy fasiszta tiszttel való utolsó összecsapásra. A tiszttel feltűnt, „Robert Jordan a fa mögött feküdt, visszatartott lélegzettel, minden izmát megfeszítve, nehogy megremegjen a keze. Megvárta, amíg a tiszttel eléri az erdő napsütötte permét, ahol a zöld mezőt sötét fenyőfák váltották fel. Szíve hangosan dobogott az erdő tülevelekkel fedett földjén.”¹² A kérdésnek ez a nyitvahagyása nem az ütközet, sőt a harc elvesztését teszi kétségessé (a könyv 1940-ben jelent meg, a köztársaság bukása után). A küzdelem morális továbbfolytatását, s vele az ügy igazságát fejezi ki elbukásának reális körülményei között.

¹⁰ E tekintetben az *Akiért a harang szól* őrtálló öreg Anselmójára emlékeztet: a valóság reális anyaga itt is, ott is kitölti, alig érzékelhetővé teszi egy egzisztencialista „szituáció” vázát.

¹¹ Ernest Hemingway, *Akiért a harang szól*. Zrínyi Honvéd Kiadó Budapest 1957. Fordította Sőtér István 500. l.

¹² Uo. 504.

Kisvilág és nagyvilág kapcsolatai az idill, a szerelem ábrázolásában is ilyen gazdagon árnyaltak, árnyaltan sokszínűek. Igaz, Hemingway idillikus szerelmi jeleneteinek jellegzetes és általános vonásai — ha halványabban is — félreismerhetetlenül kirajzolódnak: a szerelmi együttlét testi fészekmelegével olyan zárt világot teremt, amely szándékosan és erőszakosan igyekszik kizárni az ellenséges külvilág hidegét, fagyát. Kevés helyen mutatkozik ez meg olyan tárgyias érzékletességgel, mint Robert Jordan és Mária utolsó, a hidrobombantás előtti éjszakáján, melyet Roberto puha, meleg hálózsákjában töltenek el egy havas tisztáson Pablo barlangja előtt, keményen szikrázó csillagok alatt, ágaikon friss porhó terhet tartó fák tömör árnyékában — azon az éjszakán, amikor Jordan „arra vágyott . . . , hogy egy időre kiugorjék a valóságból és átadhassa magát az álmodozás fényűzésének”.¹³ Mégis: a hálózsák belül lágy és meleg, kívül kemény és fagyos fala csak pillanatokra tudja elszigetelni a szerelem zárt világát a külső valóságtól, s e valóság magát a szerelmet is gazdagabbá, teljesebbé varázsolja. Mária életét a hidrobombantó Robert Jordan elődje, a vonatrobbanó Kaskin mentette ki a fasiszták kezéből, s az a finom szerkezeti párhuzam, amely Kaskin és Jordan küldetése között kimondva-kimondatlanul a regényen végighúzódik, eleve Kaskin utódjává teszi Jordant, s megnyeri számára Mária szerelmét, s vele Pablo csapata egy részének támogatását. Az a természetesség és gyorsaság, amellyel Pablo csoportjának legtekintélyesebb tagja, a Jordanra ugyancsak vágyó, s Máriára féltékeny Pilar Jordannak adja a lányt, egyben annak is jele, hogy Jordannak azonnal sikerült megvetnie lábát Pablo csoportjában. De ha Jordan küldetése már eleve megnyerte számára Mária szerelmét, Mária sorsa viszont küldetésében erősítette meg Jordant: épp ezen az utolsó éjszakán meséli el Mária teljes részletességgel, hogyan végezték ki szüleit, vágták le a haját, s gyalázták meg testét a fasiszták.¹⁴ S végül, harmadszor: a külső valóság természetese magának a szerelemnek legbensőbb mikrokozmoszá is befolyásolja a megsejtett halál komorságának előérzetében az életérzés, a szerelmi szenvedély felfokozódik, megnemesedik. Ezért olyan súlytalan és tiszta, friss és hajlékony, minden brutális tapasztalatával együtt is tapasztalatlanul hamvas Máriának, a „nyulacská”-nak alakja, ezért „mozdul meg a föld” Robert és Mária alatt, amikor ölelik egymást, s ezért ölelik egymást úgy, mintha mindazt ölelnék, „amiben soha nem lesz részük”, ezért válik testüknek és gondolataiknak legszenvedélyesebb párbeszéde is oly tartalmassá. „Nagyon tiszta voltam becsvágyamban” — mondja Robert Máriának — „sokat dolgoztam, és most, hogy téged megszerettelek — folytatta, gondolatban magához ölelve mindazt amiben soha nem lesz részük —, úgy szeretlek, mint azt, amiért eddig küzdöttem. Úgy szeretlek, mint a szabadságot, a méltóságot, és az ember ahhoz való jogát, hogy dolgozzék és ne éhezzen. Úgy szeretlek, mint Madridot, melyet megvédtünk, úgy szeretlek, mint a bajtársaimat, akik elestek. Sokan estek el. Sokan, sokan, nem is tudod, milyen sokan. De nagyon szeretlek, ugyanúgy szeretlek, mint azt, amit a legjobban szeretek a világon, de még annál is jobban szeretlek. Nagyon szeretlek, nyulacska. Jobban, mintsem meg tudnám mondani. Sohasem volt feleségem és most te vagy a feleségem és boldog vagyok.”¹⁵

Hősnek és környezetnek, szerelemnek és feladatnak ez a sokrétű és ellentmondásos egysége teszi olyan eseményesen érdekessé a regény cselekményét, gazdag, de mégis arányos szövetűvé szerkezetét, s ez alakítja ki műfaját is, mely — amint azt Hemingway kritikusai helyesen megállapították — a nagynovellából, sőt — hozzátehetjük — novellákból növekszik regénnyé.

Egészen más kép tárul eléink Hemingway másik könyvében. *A folyón át* . . . hőse számára már csak élete szűk körének kis világa létezik igazán, az őt környező nagyvilág — amint korábban már láttuk — kinos emlék csupán, mely azután sem áll össze egységes egészé, hogy Cantwell ezredes vonakodó memóriájában töredezetten felszínre kerül. S Richard Cantwell és Renáta szerelme az író minden igyekezete ellenére is csak gyengén sikerült alkalmi másolata Robert Jordan és Mária lenyűgözően természetes és tiszta szerelmének. Eleve azzal a tudattal bontakozik, hogy „az életből csak az marad meg számunkra, ami a férfi meg a nő között történik”,¹⁶ s a következő mondat („kivéve persze, amit a szülőföldjéért tesz az ember”)

¹³ Uo. 371.

¹⁴ Kegyetlenségük Pablo korábban leírt s Pilar anyó elbeszéléséből ismert vérengzéseivel hangzik egybe, s teljesíti ki a regény valóság hitelét. Am Jordan látja e kétféle s embertelen voltában egyaránt jogosan elítélt kegyetlenség különböző eredetét is: „Tudom, mi is sok szörnyűséget követtünk el. De ennek műveletlenségünk, tudatlanságunk a magyarázata, ezek pedig készakarva, szórakozásból követik el rémtetteiket . . . Ők, akik a művelt osztályok színe-javát képviselik . . . a spanyol lovagokat.” Uo. 384.

¹⁵ Uo. 377.

¹⁶ Ernest Hemingway, *A folyón át*, a fák közé i. m. 184.

a maga kivételszerű konvencionális mellékességével épp oly kevésbé pótolhatja az ábrázolás számára a meggyőződés erejét, mint az emlékezés törmeléke a cselekmény s a szerkezet egységét, vagy a végnélküli évések, ivások, szeretkezések hosszú sorának naturalista egyhangúsága egy igazi regény lényegre törő részletességét, vagy akár egy (nagy-) novella lényegre utaló drámaiságát.

Ha az előbbire az *Akiért a harang szól* volt, az utóbbira *Az öreg halász és a tenger* lehet a példánk. A nagynovella hőse, Santiago sajátos kisvilágban él. A történet lapidáris szépségét, mértéktartó realizmusát éppen annak köszönheti, hogy az író egyszerre tudja ábrázolni e kisvilág tárgyait, alkotóelemeit a maguk tárgyi konkrétságában és e zárt mikrokozmosznak a külvilággal való sajátos érintkezését s belső mozgását, szerveződését, melynek irányában egy makrokozmosz lehetősége sejlik. Santiagoból hiányzik Robert Jordan széles látóköre, a nagyvilágot számára egy bézből játékos, egy-egy távolról jött turista s a végtelen tenger jelenti, mely egy nagy halat és ismeretlen irányokból támadó sok cápát rejteget számára. De, ha Santiago kisvilága el is fér egy halászcsonakban, mégis más, tartalmasabb Cantwell ezredesénél. Richard Cantwell kihull a nagyvilágból, magára marad s élete megüresedik. Santiago magánossága csak emlékeztet a dekadens regény és novella hőseinek titokzatos, végzettszerű és megokolatlan magányosságára, nem azonos vele. Mert az öreg halász állandó küzdelmes érintkezésben marad a nagyvilággal, nyolcvannégy napi balszerencse után nekivág, hogy kifogja, és kifogja belőle a maga nagy halat három napnyi kemény küzdelem árán. És az idill, mely ezúttal nem nő, hanem madár képében látogatja meg, s magányát enyhíti, amíg vele van, magányát növeli, amikor elrepül, a magányból való kitörés szükségességét húzza alá, mint az egész egyedül megvívott emberfeletti küzdelem oly tárgyiasan pontos ábrázolása is. Ez adja meg a súlyát annak a mozzanatnak, amelyben az egész művet megvilágító fényforrás van a pontos leírás objektivitása mögött elrejtve: a fiú, aki egy időben az öregemberrel halászott, de később, amikor az öregnek nem volt szerencséje, elhagyta, s akire Santiagonak annyira szüksége lett volna a tengeren, visszatér hozzá, hogy többé soha el ne hagyja és tanuljon tőle. Az emberi szolidaritásnak ez a magányt megszüntető szerveződése — mert erről szól a mese —, természetesen még nem éri el az *Akiért a harang szól* fokát és méreteit, de túl van már *A folyón át*... embertelen atomizáltágán. S amikor a kisregény végén — vagyis szerkezetileg kiemelt helyen — egy gazdag turista mint szórakoztató látványosságot megtekint a nagy hal lerágott csontvázat, egy pillanatra — és a műfaj adott keretei között ez elég — felvillan az is, hogy ki ellen kell e szolidaritásnak szerveződnie. E folyamat sodrását és pillanatnyi állapotát, remélt lehetőségeit és aktuális valóságát rendkívül érzékeltesen s minden külön magyarázat nélkül, a jól kiválasztott tárgyak szuggesztívításával ábrázolja Hemingway a halászat végének leírásakor. Santiago végül is kifogta, s minden erejének megfeszítésével hazahozta a nagy halat, melyből a cápák csak a pusztá csontvázat hagyták meg.¹⁷

Az a párhuzam, amelyet eddig az *Akiért a harang szól*, *A folyón át*... és *Az öreg halász*... között vontunk, stilisztikailag is érvényes. A három mű stílusában sok rokon vonás van (s úgy látszik, általában is a stílus tudja egy írói fejlődés közös mozzanatait legtovább megőrizni). Az egyes konkrét helyzetekben rejlő általános összefüggések felfejtésétől való irtózás, a szélesebbkörű gondolkodás kerülése, s ennek nyelvi oldalaként a mondatok tárgyi, leíró jellegének előtérbe kerülése, az egyszerű közlések hosszú sora, a rövid mondatoknak s a mellérendelő szerkezeteknek gyakori alkalmazása, a stílusnak az egyszerű hétköznapi élet tárgyi mozzanataira való nagyfokú korlátozottsága, a párbeszédek egyszerűsége, olykor egyhangúsága — mindez: Hemingway stílusának jól ismert, sok műből ismerős általános tulajdonsága.

De ezek mellett az általános mozzanatok mellett a három mű stílusában jellemző különbségek mutatkoznak, s még az általános mozzanatoknak a művészi forma már eddig érintett egyéb, változó elemeivel való kapcsolata is mindenütt más és más. Így például Robert Jordan, Richard Cantwell és Santiago gondolkodás- és cselekvésmódjára egyaránt jellemző, hogy mindegyik igen erősen, szinte kizárólagosan az előtte álló egyes feladatok elvégzésére, technikai lebonyolítására összpontosítja figyelmét. Robert Jordanban azonban mégis komoly törekvés van arra, hogy a maga egyes feladatát — a hidrobombantást — az egész összefüggésében, a hadművelettel s a köztársasági Spanyolország sorsával összekapcsolva gondolja, lássa és élje át. Végso soron ez a forrása annak a feszültségnek, amely gondolatai leírásakor, kifejtésekor még életének egészen egyéni megnyilvánulásaiban is érezhető, s ez a forrása annak a felfokozottságnak is, amellyel a világot magába fogadja, átéli. „Talán azért tanulok olyan könnyen, mert az érzékeim az idő rövidsége miatt annyira kifinomultak”¹⁸ — gondolja Jordan. Ez a tartal-

¹⁷ Vö. Az *Akiért a harang szól* hasonlóan ellentmondásos befejezésével.

¹⁸ Ernest Hemingway, *Akiért a harang szól* i. m. 410.

masság adja meg a regény stílusának gazdagságát, szerelmi, táj- és csatajeleneteinek gondolati-érzelmi telítettségét, sugárzását.

A folyón át... Richard Cantwellje viszont, amint visszagondol élete egyes konkrét harci feladataira, már csak magának az egyes feladatnak az elvégzését, technikai kivitelezését érzi valóságosnak, s ennek nincs több köze az értelmetlennek érzett egészhez, mint egy eltört váza cserepeinek az egykori vázához. Cantwellben ezért valami teljesen torz technikai érdeklődés fejlődik ki, amely a fasiszta ellenségben is — minden antifasiszmusa ellenére is — sokszor csak a jó katonát látja meg a szakember rokonszenvező érdeklődésével. *A folyón át...* -ban is megkísérli Hemingway, hogy egy élet valóságához való ragaszkodásának halál előtti felfokozódása révén az ábrázolásnak, a stílusnak olyan érzékletes ragyogást adjon, mint amilyet az *Akiért a harang szól*-ban tudott adni. Csakhogy egy értelmetlen élet értelmetlen halála nem ad erre módot, s a formának ezen a tartalmi szegénységén semmiféle technikai fogás nem tud segíteni. Hiába igyekszik Hemingway *A folyón át...* történetét két nap határai közé szorítani, ez a *sűrités* nem egyenértékű az *Akiért a harang szól* s *Az öreg halász...* anyagának három napba való *összesűrűsödésével*. Hiába törekszik arra, hogy Cantwellnek az élet-hez való ragaszkodását úgy sikerüljön leírnia, mint Robert Jordanét annak idején. Jordan életének egész tartalma gyűlt bele az *Akiért a harang szól* stílusába, s adott neki fényt, színt, plaszticitást, egy-darabból-faragottságot, Richard Cantwell életének viszont csak egész tartalmatlansága válik még nyilvánvalóbbá halála előtt. *A folyón át...* stílusában ezért helyettesíti a fényt a fényesség, a színt a tarkaság, a plaszticitást a pléhszerű laposság, zörgés, az egy-darabból-faragottságot a darabosság, faragatlanság. (Ere példát Cantwell és Renáta párbeszédének bemutatásakor idéztünk.)

Santiagónak, az öreg halásznak is egy dolog: a nagy hal megszerzése körül forognak gondolatai. Benne is erős érdeklődés él tevékenységének technikai részletei iránt. De ezek a gondolatok egy roppant feladattal napokig küszködő egyszerű halász természetes gondolatai, ez a technikai érdeklődés egy olyan ember gondosságának jele, aki egész életét szerszámai között töltötte. A novellának ez az okos méretezése eleve jó akusztikát teremt a történet rendkívül egyszerű, rövid mondatokban gondolkodó, sok tárgyi mozzanatot magába foglaló stílusának. Az öreg halász egyszerű, olykor primitív törekvése pedig, hogy megfigyelje, van-e halnak terve, s hogy vele szemben a magáét érvényesítse, igyekezete, hogy helyzetéből általános következtetéseket vonjon le, a hallal, majd a halért vívott küzdelmének, e küzdelem technikai részleteinek gondos leírása olyan belső feszültséget, mozgást ad a történet stílusának, amely megfelel a cselekmény, a szerkezet már elemzett belső dialektikájának, a magány megszűntetése felé való belső mozgásának.

A folyón át... naturalizmusa csak így, az *Akiért a harang szól* nagyrealista törekvéseivel és *Az öreg halász...* okos, realista ökonomiájával való összefüggésében válik igazán kitapinthatóvá. Nem kétséges, hogy ez a nagyrealizmusra következő naturalizmus egy új történelmi helyzet számbavételével s az írói perspektíva történelmileg érthető elhomályosodásával függ össze. Ez az ösztövről igazság azonban nem kárpótol azért a művészi veszteségért, amely annak következménye, hogy *A folyón át...* még nem tudta ezt az új helyzetet a maga újszerű valóságában ábrázolni, még csak tüneteit látta meg, okait nem, mozgásának irányát még kevésbé. De Hemingway írói nagysága éppen abban van, hogy hősei szívósságával tűr és harcol. S ha az új helyzet dokumentumaként az *Akiért a harang szól* után létrejött *A folyón át...*, e harc ember-művészi jutalmául *A folyón át...* után egyszer csak elénk áll *Az öreg halász...*, ez a „nem akármilyen öreg ember”...

Egri Péter

Eight American Authors, a review of research and criticism. Edited by Floyd

Stovall. The Modern Language Association of America. New York 1956. XV + 418 lap

Az Egyesült Államok irodalmának történetét kutatók már eddig is jelentékeny nyilván-tartó valamint rendszerező, összefoglaló jellegű bibliográfiai művekkel rendelkeztek. A leg-újabb keletű ilyenféle művek közül figyelemre méltó Jacob Blancknek kilenc kötetre tervezett, az írók nevének ábécérendjébe szedett Bibliography of American Literature-je (az első két kötet már megjelent), mely a függetlenségi háborútól a huszadik század első harmadáig, teljességre törekvő szándékkal minden számottevőbb amerikai szépirodalom minden művét s a reá-vonatkozó fontosabb filológiai-kritikai irodalmat sorolja fel s így módon hasznosan egészíti ki Charles Evansnek 1800-ig terjedő s a teljes amerikai írásbeliséget regisztráló régibb könyvészeti művét.

A filológiai irodalomnak más szempontú rendezett és egyben szelektált anyagú áttekintését a *Literary History of the United States* (LHUS) harmadik, könyvészeti kötete adja, egészen körülbelül a második világháborúig. Az 1933-ig elfogadott amerikai tárgyú doktori értekezéseket E. Leisy és J. B. Hubbell, az 1933–1948 időközben elfogadottakat L. Leary könyvészete tartja számon, az utóbbi tíz évet pedig az *American Literature* és a *New England Quarterly* folyóiratok, míg a készülöben lévőket a *Publications of the Modern Language Association* rendszerez, kurrens listái. Az 1900 és 1950 között megjelent filológiai-kritikai tárgyú folyóiratcikkeket L. Leary-nek 1954-ben megjelent *Articles of American Literature*-je sorolja fel.

Mind e könyvészeti művekben felszámolt dolgozatok, értekezések, monográfiák stb. igen nagy száma jól szemlélteti az amerikanisztikai, azaz az amerikai irodalomtörténeti studiumoknak rendkívüli arányú fellendülését az utolsó harminc–negyven esztendőben. (Vö. idevonatkozólag jelen recenzens cikkét A nemzeti szempont uralomra jutása az amerikai irodalomtörténetírásban és kritikában címen a *Világirodalmi Figyelő* 1958. évi 1. számában). Az Egyesült Államok mintegy száz egyetemének bölcsészettudományi karán, a graduate schoolokban egyre növekvő számban foglalkoznak a kutatók amerikanisztikai tanulmányokkal. A tudományos pályájuk kezdetén álló s elegendő anyagismerettel még nem rendelkező, a bakkalaureuszi, magiszteri és doktori fokozatok elnyerésére törekvők számára, s általában az amerikai tárgyú filológia terén tájékozódni kívánók, a pusztá felsorolászerű bibliográfiákkal be nem érők részére készült a jelen ismertetés címében megnevezett terjedelmes kötet.

A mű célja nyolc értékelő és rendezett anyagú leíró könyvészeti tanulmány formájában ismertetni nyolc nagy XIX. századi amerikai íróra vonatkozó eddigi irodalomtörténeti, filológiai kutatás, kritikai állásfoglalás irányait és eredményeit. A nyolc könyvészeti tanulmány azonban éppen nem törekszik kimerítő teljességre, hanem célja sokkal inkább a kritikus rostálás, a tárgyalt bibliográfiai tételeknek jellemzése és értékelése, egymással kapcsolatba és tudománytörténeti perspektívába állítása, a kutatás eddigi irányainak, hiányosságainak, valamint megoldatlan feladatainak ismertetése.

Minden egyes „kutatási beszámoló” a tárgyalt szépíró egyik legismertebb amerikai filológus-speciálistájától származik. Poe-ról J. B. Hubbell, Emersonról F. Stovall, Hawthorne-ról W. Blair, Thoreau-ról L. Leary, Melville-ről S. T. Williams, Whitmanról W. Thorp, Twainről H. H. Clark és H. Jamesről R. E. Spiller írt jól olvasható és világosan tagolt beszámolót. Mindegyik tanulmány külön alfejezetekben sorra veszi az író művei legjobbnak tekinthető bibliográfiáit, értékeli a rendelkezésre álló szövegkiadásokat (beleértve az író levelezését, naplóját és kéziratait is), ismerteti az író életrajzában adattárait és egyéb lelőhelyeket, a megjelent életrajzokat és bibliografikus tárgyú közléseket, cikkeket, majd sokféle szempont szerint tagolva foglalkozik az író műveire vonatkozó s általában igen gazdag filológiai és kritikai irodalommal, az író „utókorával”. Ez az utóbbi rész teszi ki az egyes beszámolóknak a lényegesen nagyobb felét.

A beszámolók nem csupán a könyvvalakban megjelent kiadványokkal, monográfiákkal, dolgozatokkal foglalkoznak, hanem ismertetnek minden olyan folyóiratcikket is, mely a beszámoló szerzője szerint az adott témakörben az amerikanisztika gazdagodását szolgálja. Foglalkoznak a tárgyalt íróknak a nagyobb lélegzetű áttekintő amerikai irodalomtörténetekben elfoglalt helyével, változó értékelésével s az íróknak az angol nyelvtérületen kívüli hatását tárgyaló kutatási eredményekkel is. (A kötet egyetlen magyar adata is ez utóbbi területre esik: néhai Reményi Józsefnek 1944-ben közölt, Whitman magyarországi utókoráról szóló cikke. Ez a szerény szereplés sokatmondóan mutat rá hazai angol–amerikai filológiánk egyik hiányosságára). Az amerikai irodalom külföldi visszhangja egyébként az amerikai kutatást nagyon érdekli, a LHUS-ban egy terjedelmes fejezet foglalkozik ezzel a kérdéssel.

A beszámolóknak ismertetett bibliográfiai tételeknek kilenczede amerikai filológusok, kritikusok írása s csak egytizedben brit és francia s elvétve német szerzők írása. Másnyelvű szerzőktől csak angolul (is) megjelent dolgozatokat ismertetnek. Ez a számarány azonban nem jelent sovizmust, hanem inkább annak a ténynek következménye, hogy az amerikai irodalomtörténet kutatására, kérdéseinek tudományos színvonalú alkotó tanulmányozására az Egyesült Államok területén kívül kevés a tárgyi lehetőség.

Figyelmet érdemel az az elv, mellyel e mintaszerűen megszerkesztett, a polgári ideológia korlátai között kitűnően használható tudományos kutatási segédeszköznek nyolc tárgyalt íróját összeválogatták. A kötet bevezetése szerint e nyolc amerikai író az, akit a XX. század közepének tudományos közvéleménye szinte egyhangúan amerikai klasszikus, legreprézentaatívabb XIX. századi írójának tekint s akinek élete és műve kapcsán eddig a legértékesebb bibliografikus, filológiai és kritikai írást látta napvilágot. A nyolc író közül mi az utolsónak, Henry Jamesnek, a polgári dekadencia expatriált képviselőjének hiányzását nem kifogásoltuk volna. A többi azonban vitathatatlanul helyes választásnak tartjuk, annak ellenére, hogy a

közöttük szereplő Melville-t fél évszázad előtt még az amerikai irodalom specialistái is alig-alig emlegették. A kötet névsora összeállításánál futólag felmerült még a XVIII. századi Franklin és Edwards, valamint a XIX. századi Howells, a ma nagyra becsült E. Dickinson, a hajdan nagy íróknak tartott de a mai értékelésben szinte harmadrangúként számontartott Lowell és Longfellow neve is, akik azonban a kötet megalkotását elhatározó, a Modern Language Association kebelén belül működő amerikai irodalomtörténeti osztálynak egyhangú véleménye szerint nem ütik meg a kötetbe került nyolc szerző mértékét.

Országh László

Wissemann, Heinz : Untersuchungen zur Onomatopoeie

I. Teil. Die sprachpsychologischen Versuche. Heidelberg. Winter. 1954. 241. l.

A szerző Kořinek (Laut u. Wortbedeutung, Prága 1939. 59 l.) szavaiból indul ki, aki helyesen utalt arra, hogy egy nyelv fónikus elemeinek önkényessége és azoknak ún. expresszivitása vagy szimbolikus jelentése nem ellentétes tényezők (mint ahogyan az ókor *phüsei* — *thesei* alternatívája alapján a legújabb időkig is sok nyelvész gondolja), hanem mellérendeltek, az egyiknek a megléte nem zárja ki a másikat. Szerzőnk evvel kapcsolatban utal arra, hogy sem az elméleti spekuláció, sem pedig a hagyományozott nyelvanyag elemzése nem tudott az etimológiai kutatásnak alapelveket adni, úgyhogy az óvatos etimológiai kutatás bizonytalanságban van akkor, ha a jelentésnek közvetlenül alakító vagy átalakító hatását a szó hangalakjára kell elismernie. A hangutánzó szónál kevés kutató vonja ugyan kétségbe ezt a hatást, de ha az etimologizálás hangutánzó szavakhoz nyúl, sokszor meg kell elégednie avval, hogy utal a szó esetleges hangutánzó jellegére s az illető szó ezáltal kikerül a „normális” szavak körzetéből. Mindig és mindenütt a semmiből keletkezhet, nincs szüksége rokon nyelvi megfelelésekre, hangalakja nem történeti úton érthető meg, hanem csak bizonytalanul mint valamilyen zajnak vagy nesznek az utánzása. Ez a hangutánzó jelleg közvetlenül hat, megéltjük, szubjektív nyilvánvalósága van, úgy látszik lényegéhez tartozik, hogy csak megéltető, de alkotó részeiben fogalmilag nem fogható fel. Így azután az etimológiai szókönyvek ilyen megjegyzései mint „hangutánzó” vagy „onomatopoetikus” tulajdonképpen azt jelentik, hogy lemondanak a szó biztos etimológiájáról vagy a részletekbe menő magyarázatról. Hogy egyes zaj- vagy neszelnevezéseknél mégis érthető etimológiai magyarázatot is lehet adni, nem változtat az említett körülményen, a magyarázatok ugyanis sosem biztosak, mivel az onomatopoetikus szavak alkotásáról és átalakításáról nagyon keveset tudunk. Ennek oka az, hogy nagyon ritkán van alkalmunk zaj- vagy neszelnevezések keletkezésének megfigyelésére. Élő köznyelvben már mint kész alakulatok lépnek fel, akárcsak más szavak, régi nyelvemlékekben pedig ritkán szerepelnek, mivel főleg a mindennapi beszédben fordulnak elő. Irodalmi alakjuk is már rögzített, úgyhogy mindig kész szó van előttünk. E könyvnek éppen az a célja, hogy vizsgálati úton nyelvlélektani kísérletekkel szerezzen ismereteket zaj- vagy neszelnevezések keletkezésének folyamatáról. Szerzőnk ehhez sok ösztönzést kapott Usnadze egy cikkéből (Psychol. Forsch. V. 1924), mely elmondja, hogy kísérleti személyek azt a feladatot kapták, hogy értelmetlen vonal alakzatokat értelmetlen hangcsoportok kész listájából avval a hangcsoporttal nevezzenek el, melyet erre legalkalmasabbnak tartottak, egyben számot adjanak az eközben saját magukon tett lélektani megfigyeléseikről.

A szerző tehát zaj- vagy neszelnevezések „új elnevezésének” (*Neubenennung*) a megértését tárgyalja. Szándékosan kerüli az „österemtés” (*Urschöpfung*) műszót, mivel ez azt jelentheti, hogy az új szó keletkezési korának a szóállományától függetlenül jött létre. Az új elnevezést következőképpen határozza meg: „Új elnevezés” által egy adott értelmetlen hangorból elnevezési funkció hozzáadása útján szó lesz, vagy megfordítva egy új, addig elő nem fordult hangtest meghatározott jelentést kap” (11. l.). A könyv ezek alapján a következő két kérdésre kíván felelni: 1. Milyen lelki és lelken kívüli körülmények játszanak közre zaj- vagy neszelnevezés keletkezésénél? 2. Milyen hatást gyakorolnak ezek a körülmények az „új elnevezésre”? A kísérleti személyek 31-en voltak, 18—36 év közöttiek. Főiskolai képzettségű, nagy értelmi képességgel felruházott férfiak és nők. A férfiak jobban tudtak beszámolni saját magukon végzett lélektani megfigyeléseikről, a nők bátrabbak voltak új elnevezések alkotásában. Valamennyinek az anyanyelve német volt. Egynéhányan idegen nevet is tudtak, aminek hatása volt egy-egy új elnevezés alkotására (l. pl. 65. l.), úgyhogy nyilvánvaló, hogy más anyanyelvű egyénekkal a zajnak vagy nesznek új elnevezése másképp sikerült volna. Azonkívül a kísérletező anyanyelvének is ugyanannak kellett lennie, hiszen

a hangutánzó szókinccset csak anyanyelvünkben szoktuk ismerni a maga árnyalati finomságai-
val. A szerző összesen 14 kísérletet végzett minden személlyel s a követett eljárás a 12 s köv.
lapokon van leírva.

A kísérletekkel kapcsolatos események részletes leírását azután több mint 200 oldalon
kapjuk, a kísérleti személyek sok érdekes feleletét, rendkívül különböző magatartását és
más-más képzési kísérletét itt nem ecsetelhetjük, csak az eredményt foglaljuk össze röviden
(l. 236 sk. l.).

Az új zaj- vagy neszelnevezés nem egy a névadótól független külső tényen, a neszen
alapszik, hanem a tények egész rendszerén, melyeket komplikált kölcsönhatások tartanak
össze. Az elnevezendő nesz lelki tünemény, de nem marad elszigetelve, hanem komplikált
pszichikai mezőnyt (Umfeld) teremt részben nyelvi, részben nem nyelvi tartalommal. A szerző
azon kérdésére: „Miféle képze volt a történésről?” csak nagyon ritkán kapott olyan fele-
letet mint: „Semmilyen, csak a neszre gondoltam, mint ilyenre, a vele kapcsolatos törté-
néstre nem” vagy „Csak a hangokat utánoztam, mintha a neszt nekem kellene folytatnom”
(50—51. l.).

A pszichikai mezőny az új elnevezés megalkotásánál majdnem éppolyan fontos, mint
maga a nesz, mert sokszor ez szolgáltatja a nyelvi nyersanyagot, mely aztán sokszor változást
szenvet, mivel a névadó „pontosan” akarja utánozni (elnevezni) a neszt (tak-tak, helyet
tan-tan vagy ta-tak stb. 63. l.). Az új elnevezés tehát elvileg kötve van a nyelvi és élménybeli
kölcsönhatáshoz.

A nyelven kívüli mezőny tudatos elnevezési szándék esetén lehetőleg konkrét, plasztikus,
részletekbe menő képzeteket igyekszik létrehozni, gyakran a fantázia korlátlan közreműködé-
sével (60. l.). Az új elnevezések majdnem kivétel nélkül interjekciók, gyakori az átmenet
az igei szófajból az interjekcióba, de nem fordítva (72. l.). Élményhez kötött elnevezési szán-
dék esetén a nesz megfelelő utánzását célozzák (pl. csobogó víz: bschbl' bbschl' blsch).
Nyelvhezkötött elnevezési szándék mellett hang- és alaktanilag az illető nyelv hagyományá-
nak megfelelő új elnevezést, némelykor az irodalmi nyelv követelményeire is tekintettel,
alkotnak (86. l.).

A szótag a nesz természetes részének a kifejezője, vagy ha a nesz nem tagolható részekre,
megfelel a nesz intenzitásának (97. l.). Hangtani tekintetben az új elnevezések nem térnek
el erősebben a kísérleti személy anyanyelvének fónikus szerkezetétől, ezek az eltérések tuda-
tosak (az előfordult eltérések listáját l. 122 sk. l.). Nemcsak a szavaknak, a hangoknak is
lehet onomatopéitikus kifejezőerejük, innen van, hogy új elnevezések, de meglevő szavak is
változást szenvednek egy nesz „pontosabb” kifejezése miatt (132. l.). Onomatopéitikus hang-
variációk csak akusztikailag és artikuláció tekintetében rokon hangokra szorítkoznak, pl.
vokális csak vokállissal cserélhető fel, konzonánsok csak olyanokkal, melyeknél a képzés
módja vagy helye ugyanaz (141 sk. l., 153 sk. l.). A vokálisok minősége a nesz hangszínét,
és hangmagasságát fejezi ki (144. l.). A konzonánsok vagy az egész nesznek vagy csak egy
részének a tulajdonságát, némelykor a nesz elejét vagy végét, esetleg egy pauzát jelentenek
(vö. schischu, rúmaks, 144, 148. sk.l.). Az a hang, mely a szótagcsúcsot alkotja, rendszeren
az egész nesznek, vagy az illető szótaggal jelzett neszrésznek a tulajdonságát fejezi ki, a szótag-
csúcs után következő hangok csak a nesznek vagy egy neszrésznek a végét jelentik (knacks,
glublusch vö. 167. sk. l.). Onomatopéitikus kontamináció is előfordul plipørn + plepørn >
> plilpørn vö. 137. sk. l.). Másodlagos szótagképzés lehetőleg a meglevő hanganyaggal tör-
ténik, új hanganyagnak kevés hozzáadásával: trik > tri: rik (173. sk. l.). Onomatopéitikus
reduplikáció a neszrészek egyformaságát vagy egy hosszabb nesz részekre való tagozódását
fejezi ki: bem-bem (179. sk. l.). A hangsúly onomatopéitikus kifejező eszköze a nesz súly-
pontosításának pun-kun-kwen, ♪ ♪ ♪, ahogyan az egyik zeneértő kísérleti személy jelölte (193
sk. l.).

Valamely nesz új elnevezésének folyamatánál mindazoknak a körülményeknek, melyek
a neszt feltételezik, az a tulajdonságuk van, hogy a neszre visszahatnak. Kölcsönösen függnek
a nesztől éppúgy a nesz tőlük. A hatásoknak ez a visszamenő összefüggése magyarázza meg
expresszív nyelvalkulatoknak gazdag onomatopéitikus kifejező képességét (204. sk. l.).
Bár a szerző kísérleteinél az új elnevezés szándéka csupán akusztikai tünemények elnevezésére
irányul, a látási érzékszerv képzetei sokszor erősen befolyásolták az új elnevezést. A kísérletező
kérdésére: „Elképzelek valamit.” Ezáltal egy-egy nesz már kész elnevezéseit az
elnevezendő neszbe belehallották és rendkívül gazdagították az onomatopéitikus jelentés-
tartalmat (205. sk. l., 216. sk. l.).

Kész új elnevezések utólag is aktualizálhatják a nyelvi mezőny hangtanilag és akusztika-
ikailag hasonló szavait. Ilyenformán visszamenő hatás áll fenn az új elnevezéstől a nyelvi
mezőnyre. Az egyik kísérleti személy egy doboláshoz hasonló zajt rögtön tral-tral-vel nevezett

el a *Trommel* szó hatása alatt (222. sk. l.). Ez a visszamenő hatás azért fontos, mivel előfeltétele a kész új elnevezés és a nyelvi mezőny közti kölcsönhatásnak, lehetővé teszi, hogy egy a nyelvben megszokott szóról annak onomatopoétikus jelentéstartalmát átvigyék az új elnevezésre (226. sk. l.).

A könyvnek van két melléklete: az egyik jelszókkal sorolja fel a kísérleteket, a másik sematikus átnézetét adja azon körülményeknek és hatásoknak, melyek az új elnevezések alapját képezik.

Egy folytatásképpen megjelenendő második kötet meg fogja vizsgálni, hogy az itt nyert tapasztalatokat mennyire lehet hasznosítani a hangutánzó szavak etimológiai kérdéseinél.

Debrecen.

Benigny Gyula

DONNÉES COMPLÉMENTAIRES A LA BIOGRAPHIE DE NICOLAS APÁTI

Émeric Bán

Le présent article apporte des données complémentaires à la biographie du célèbre cartésien hongrois, Nicolas Apáti (1662—1724). Ces données se trouvent dans un recueil de notes et dans un album de voyage de l'auteur, conservés tous les deux dans la bibliothèque du Collège Réformé à Debrecen. L'article précise la date de naissance d'Apáti, mal connue jusqu'ici, il communique des détails sur la jeunesse de l'auteur, sur sa carrière de précepteur et surtout sur ses voyages en Europe occidentale. C'était Nicolas Apáti qui rentra plusieurs milliers de livres hongrois, imprimées à Amsterdam par le célèbre imprimeur d'Apáti. Ce voyage de retour fut plein d'incidents périlleux et de vexations subies de la part des ennemis des protestants de Hongrie. Apáti menait ensuite la vie troublée, mais pleine de dangers d'un pasteur réformé à la fin du XVIIe et au premier tiers du XVIIIe siècles. Il perdit sa femme et cinq de ses enfants, il fut plusieurs fois persécuté et passa ses dernières années, vieillard fatigué, comme pasteur de Debrecen.

LE PEUPLE DANS LA LITTÉRATURE FRANÇAISE

M. Benedek

Ceux qui, pendant la Grande Révolution, ont prononcé mille fois le mot „peuple”, semblent en avoir une notion bien vague, trop générale et idéalisée. En remontant plus loin dans l'histoire de la littérature française, nous rencontrons la même incertitude. Qu'est-ce que le mot „peuple” veut dire? Il faut chercher cette classe mystérieuse sur un terrain trop large, étendu de la bourgeoisie jusqu'aux brigands, pour ne pas parler du monde factice des bergeries.

Au moyen-âge le peuple accepte avec résignation le rôle secondaire et ridicule qu'il joue parfois dans les mystères. La poésie lyrique porte quelques traces de ses travaux et douleurs. Le premier poète des pauvres est Rutebeuf, XIIIe siècle. La conscience de classe paraît pour la première fois chez la bourgeoisie (fabliaux.) La bergerie falsifie la vie du peuple jusqu'au commencement du XIXe siècle. Le monde des brigands fait partie du „peuple” depuis Villon jusqu'à Sue. Dessein naturaliste, sans conscience de classe. Berger véritable dans Maitre Pathelin. Panurge, seul représentant du peuple au XVIe siècle. Rabelais projette la vie journalière des paysans dans celle de Grandgousier. Noël du Fail; réalité, absence des conventions de la bergerie.

La „grande siècle” ne pense guère au peuple, mais La Fontaine exprime parfois la sagesse désabusée du paysan. Même sagesse chez les domestiques de Molière. Ses paysans; Dandin, personnages de Don Juan. Dialecte. Chanson populaire dans Misanthrope. Le roman de Sorel contre les bergeries. Fin du grand siècle: contes populaires de Perrault.

XVIIIe siècle—Marivaux, Paysan parvenu. Petite bourgeoisie dans La vie de Marianne—Restif de la Bretonne, prénaturalisme. Sébastien Mercier, Une page de Choderlos de Laclos. Préambule de la Révolution: Mariage de Figaro. — La littérature de la Révolution n'apporte rien de nouveau. Après 1830: le Paris souterrain. Sue. L'argot. Hugo. Toujours rien de la vie de l'ouvrier ou du paysan. Héros symboliques d'Hugo: Ruy Blas, Gilbert, etc. Misérables, L'homme qui rit, 1793. George Sand idéalise la vie du paysan. Le demi-paysan de Stendhal: Julien Sorel. Balzac. Grandet, type du paysan riche. Les Chouans. La Jacquerie de Mérimée. Béranger: chansons populaires.

Naturalisme. Zola: Assommoir, Germinal, La Terre, etc. Les paysans de Maupassant et de Daudet.

Au tournant des siècles; sympathie, sens social, connaissance plus intime du peuple. P. Loti, R. Bazin, P. Adam, J. Renard, Huysmans, Ch.—L. Philippe, Marg. Audoux, Pierre

Hamp. Peuple de la ville et de la campagne, Français de Canada : L. Hémon. Art régionaliste: Chateaubriand (La Brière, roman collectif), De Coster : Till Ulenspiegel. Lemonnier, Ramuz.

Rolland : Théâtre du Peuple. Cycle révolutionnaire. Le peuple, héros du drame (14 juillet.) — Poètes: Richépin, Jehan Rictus, M. Martinet. Verhaeren. Ouvriers, paysans.

Dans la nouvelle littérature : populisme, sociologie et psychologie. Effets de la grande guerre. L'escouade de Barbusse (Feu.) L'expériment fantaisiste de Giono.

TOLDY UND GERVINUS

Árpád Berczik

Der Verfasser skizziert die literarische Laufbahn des ersten zielbewußten ungarischen Literaturwissenschaftlers, *Franz Toldy (Schedel)*, und stellt fest, daß schon sein erstes umfangreiches Werk, eine Anthologie, das „Handbuch der ungarischen Poesie“ (Wien, 1828) mit dem vorangehenden Überblick über den Entwicklungsgang der ungarischen Literatur beinahe eine Literaturgeschichte war. Trotz seiner vielseitigen literarischen Tätigkeit verfaßte Toldy die erste wirkliche ungarische Literaturgeschichte erst dreißig Jahre später (Geschichte der ungarischen Nationalliteratur). Warum eben in 1851? Der Verfasser meint, daß Toldy sein Werk erstens aus nationalem Stolz nach dem mißglückten Freiheitskrieg von 1848—49 schrieb, um das Ausland von der wertvollen Reichhaltigkeit der ungarischen Literatur zu überzeugen, zweitens aber unter dem Einfluß der »Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen« (1836—42) von *Georg Gottfried Gervinus*. Der Verfasser führt zum Beweis seiner Behauptung einige Angaben an: die Übereinstimmung beider Titel, die mehr historische als ästhetische Betrachtungsweise; auch Toldy versucht — wie sein deutscher Anreger, — Blütezeiten in der ungarischen Literatur zu entdecken, auch er mißt in der Entwicklung der ungarischen Schriftsprache dem Kardinal Pázmány dieselbe Wichtigkeit bei, die Gervinus Luther zugemutet hatte, auch Toldy meint ungarische Sagenkreise zu enthüllen usw. Trotz der Übereinstimmungen, — die aber das Wesen des ungarischen Werkes kaum berühren, — ist die Tätigkeit von Toldy bedeutend, denn er hatte mit seinem Werk die Grundlagen zu einer in Ungarn bisher neuen Wissenschaft niedergelegt.

BEMERKUNG, ANMERKUNG UND EIN VORSCHLAG IN BEZUG AUF ADAM ABET

L. Bóka

Der Artikel stellt zur Discussion die Behauptung des Aufsatzes von A. Komlós: *A magyar szocialisztikus lyra előzményei és kezdetei*. (Die Vorgänge und Anfänge der sozialistischen Lyrik in Ungarn. MTA I. Oszt. Közl. X. 317. l.) dergemäß in der ganzen Dichtung von Adam Abet die Name Dózsa's nicht erwähnt worden sei. A. Abet will nicht den Gegensatz des historischen Bewußtseins, unter Agrar-, und Städte-proletariat, demonstrieren. Er sucht nicht die Meinungsverschiedenheiten, dagegen sucht er die Übereinstimmungen mit dem Agrar-proletariat. Es lohnt sich der Mühe auf A. Abet aufzumerken.

I. A. Abet wurde im Jahre 1867 geboren, er war Schneidergeselle und wanderte in den 90-er Jahren nach Amerika aus. Seine Werke: 1. Der Zauberspiegel. (Volksschauspiel) 2. Sozietätisches Bewußtsein. (Verse, Erzählungen, Essays) 3. Die Anschaffung des Wohlstandes.

Noch vor seine Auswanderung schloß er sich an die sozialdemokratische Bewegung. Er lernte sehr viel von Petöfi. Zahlreiche mythologische-historische und kulturhistorische Anspielungen beweisen das vielseitige Interesse des Dichters.

Er übersetzte in die Ungarische Freiligraths: Ungarn. (Siehe vollständiger Text im Artikel) Was er suchte, fand er nicht in Amerika und nun fügte sich notgedrungen in das dortige Leben ein.

II. Die Sache A. Abets soll die Aufmerksamkeit unverzüglich auf die beiden Heldenzeiten der ungarischen Litteratur in Amerika zu lenken, näherer auf die, nach dem Sturze der Revolution von 1848—49: und die, nach dem Siege der Ausgleichspolitik, ausgewanderten Dichter. A. Abets bescheidene Lyrik stürzte das Brachfeld vor Ady und Attila József, vertiefte jene Tradition welche unsere Litteratur zu folgen hat.

A LA RECHERCHE DE L'HUMANISME UNIVERSEL (UN CHAPITRE DE LA VIE DE ROMAIN ROLLAND)

László Dobossy

L'auteur étudie l'évolution de la pensée de Romain Rolland dans les années 1919—1927. Il recherche la genèse de la conception de l'humanisme universel qui occupe une large place dans les oeuvres d'imagination et dans les écrits idéologiques et politiques de Rolland. Selon l'avis de M. Dobossy, il faut surtout prendre en considération la profonde déception de Rolland à la fin de la première guerre mondiale, lors de l'instauration de «la paix mensongère» en Europe. Une lettre inédite de Romain Rolland adressée à l'écrivain hongrois Louis de Hatvany et citée dans notre article prouve la justesse de cette assertion. «Je ne suis pas un "pacifiste" (dans l'acception ordinaire de ce mot). Les dénommés «pacifistes» sont habituellement des gens qui idéalisent la réalité, parce qu'ils évitent de la regarder de trop près... Je n'idéalise pas la réalité. Je ne l'ai jamais vue rose. J'ai vu, avec Christophe, la vie comme «une tragédie»: et j'ai ajouté: «Hourrah!» Mais vous pensez bien que ce «Hourrah!» n'est pas fait d'allègre optimisme; la joie qu'il comporte est tragique, elle aussi; c'est une joie blessée.» Cette conception tragique de la vie conduit Rolland à dépasser les contingences de la civilisation européenne et à élargir les vues de son esprit. L'auteur de notre article estime que la discussion entre Rolland et Barbusse au sujet de la violence (dans la revue *Clarté*, 1921—1922) contribue à pousser Rolland vers l'élaboration de ce qu'il a appelé l'humanisme universel et qui s'exprime surtout dans ses livres consacrés aux mystiques indiens et, aussi, dans les premiers volumes de *l'Âme enchantée*.

ZUR ERFORSCHUNG DER DEUTSCHEN BERGMANNSPRACHE

S. Gárdonyi

Verfasser trennt die Begriffe *Bergmannssprache* und *Bergbauterminologie* voneinander. Nach einem Überblick über die bisherigen Forschungsergebnisse wird auf die Wichtigkeit nicht nur einer lexikalischen, sondern auch einer synthetischen Behandlung der Frage hingewiesen. Eine solche zusammenfassende Darstellung sollte unter anderem das gegenseitige Verhältnis von Bergmannssprache und Verkehrssprache erörtern. Als Systematisierungsmöglichkeit ist die logische Einteilung der Bedeutungsveränderungen erwähnt. Bei der Lösung wortgeschichtlicher Probleme hält der Verfasser die Heranziehung der Ergebnisse der Kulturgeschichte für unerlässlich.

LES CLASSIQUES

A. Gyergyai

Sous ce titre, l'étude d'Albert Gyergyai résume les nombreuses interprétations et les emplois variés donnés de ce terme depuis des siècles, par les auteurs de divers pays, dans les grandes littératures européennes — pour en tirer ses constantes sociales, morales et esthétiques et pour montrer son évolution depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. Il part, comme tous ceux qui s'occupent de ce problème, du célèbre article de Sainte-Beuve, pour aboutir, en analysant surtout les classicismes français, allemand et hongrois, à la signification la plus large et la plus récente de ce même terme, à savoir aux «classiques du peuple» qui, tout en en gardant les signes durables, y ajoutent quelques traits nouveaux surgis des exigences de notre temps.

DER URSPRUNG DER SPRACHE UND DIE ARBEIT

L. Kardos

Das Grundproblem der vorliegenden Arbeit ist, inwiefern das Sprechen eine spezifisch menschliche Leistung ist; wie seine Ausgestaltung damit zusammenhängt, was in der Lebensweise des Menschen spezifisch ist, d. h. damit, daß der Mensch sein Leben durch Arbeit erhält. Zum Zustandekommen der Arbeit ist eine gewisse gegenseitige Abstimmung der Tätigkeiten der Einzelnen grundlegend nötig. Die vorliegende Arbeit geht von der Untersuchung der tierischen Kooperationsformen aus und stellt heraus, welches Kooperationsprinzip bei

der Gleichstimmung der tierischen Handlungen zur Geltung kommt. Sie weist nach, daß dieses Koordinationsprinzip zum menschlichen Zusammenwirken, wie es in der Arbeit manifest wird, nicht genügt. Die Grundlage des menschlichen Zusammenwirkens ist nicht bloß die Koordiniertheit der Handlungen, sondern zugleich auch die Gleichstimmung der psychischen Faktoren, die die Handlungen determinieren (z. B. Ausgestaltung eines gemeinsamen Zweckes). Beim Menschen bildet sich ein spezifisches System der vermittelnden Reizsignale, das sogenannte zweite Signalsystem aus. Die neuartigen Reizsignale unterscheiden sich wesentlich von den speziellen Reizen, die das Zusammenwirken der Tiere, ihre Teilnahme an einer gemeinsamen Aktion begründen (z. B. die sog. Lockrufe). Die Funktion der letzteren ist im wesentlichen: das Signal zu einer Handlung zu geben. Dementgegen rufen die Reizeinheiten des zweiten Signalsystems — mit Hilfe von assoziativen Verbindungen — bestimmte seelische Erscheinungen im Partner auf, sie «teilen ihm etwas mit», das ihn zu einer, zum Zusammenwirken erwünschten Handlung veranlaßt oder veranlassen kann. Die Grundfunktion des zweiten Signalsystems, das beim Menschen als Sprechen verwirklicht wird, ist diese Mitteilung. Die Studie versucht den Gestaltungsgang zu verfolgen, der von der Mitteilungsfunktion zur wirklichkeitsdarstellenden Funktion der Sprache hinüberführt. Die Arbeit geht zum Schluß auch auf das Problem der Artikulation ein, dessen Lösung teils mit den technischen Problemen der speziellen Verwirklichungsform des zweiten Signalsystems, der Rede, teils mit den speziellen Voraussetzungen des Handlungsgänzen, des Aufbaus der dynamischen Stereotypen zusammenhängt.

SCHULDRAAMA UND UTOPIE

Ilona Komor

Die Schuldramen Schola ludus gehören zu denjenigen Werken von Comenius, mit denen sein Name in Bewußstein der Jahrhunderte am meisten verknüpft worden ist. Trotzdem gerieten sie allmählich an den Rand der Comenius-Forschung. Als Grenzerscheinung wurden sie nämlich weder von der Geschichte der Pädagogik, noch von der Literaturgeschichte als spezifische Forschungsaufgabe betrachtet.

Aus der vielseitigen Analyse der insgesamt acht Stücke ergibt es sich, daß sie ohne Ausnahme nicht nur durch ihre Beziehungen zu Ungarn für uns von großer Bedeutung sind, sondern darüber hinaus auch dazu beitragen, unser völlig neues, auf Grund sowjetischer und tschechoslowakischer Ergebnisse entstandenes Comenius-Bild zu unterstützen und zu bereichern.

Sämtliche Stücke enthalten aus diesem Gesichtspunkte viel Interessantes, doch verdienen das dritte und das siebte die meiste Aufmerksamkeit.

Das dritte Stück führt uns in die Welt der Gewerbe, des Handwerks (*mundus artificialis*). Es werden hier durch achtundachtzig Rollen die einzelnen »hehrbaren Berufe«, Zweige der Landwirtschaft, der Industrie, des Handels usw. dargestellt, die sich als ein äußerst wertvolles Quellenmaterial für unsere Wirtschaftsgeschichte erweisen. Das Schuldrama widerspiegelt das wichtigste Gebiet des damaligen ungarischen Lebens, die Produktion der materiellen Güter. Dem Schriftsteller schwebte nach den Worten des Prologs klar das Ziel vor: die Produktion zu überblicken, die Schüler und das Publikum zur Ehrung der physischen Arbeit zu erziehen, und ihnen allen die überaus wichtige Rolle des Produktionsprozesses im Leben der Gesellschaft bewußt zu machen.

Das Thema des siebten Stückes bildet die Frage der staatsbürgerlichen Erziehung. Um seine Kritik an der bestehenden Gesellschaft ausüben zu können, und gleichzeitig auch seinen Gedanken über eine nötige Reform innerhalb derselben Ausdruck zu verleihen, ja seine demokratischen Ideen über Freiheit, Gleichheit darzulegen, führte hier Comenius notwendigerweise zur Form einer Utopie.

Diese in der damaligen Zeit höchst verbreitete und beliebte literarische Gattung zog Comenius seit seiner frühesten Jugend mächtig an. Seitdem er in den zwanziger Jahren seine erste Utopie (Das Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens) geschrieben hatte, verfolgte er mit noch größerem Interesse die nacheinander erscheinenden großen Utopien seiner Zeit, Bacons *Nova Atlantis*, Hartlibs *Macaria*, Samuel Gotts *Nova Solyma* usw. Auch trug er fürs ganze Leben die Eindrücke und Einflüsse, die sich für ihn aus den Werken Joh. Val. Andreaes, in erster Reihe aus seiner bedeutenden Utopie, *Christianopolis* ergeben hatten, mit sich. Diese Gestalten charakterisieren die Gedankenwelt, in der die Utopie von Comenius entstanden ist, wodurch im wesentlichen auch der Platz der comenianischen Utopie innerhalb der Utopie-Literatur des 17. Jahrhunderts gekennzeichnet ist.

ZUR POLITISCHEN DICHTUNG ÖSTERREICHS IM REVOLUTIONSJAHR.

Antal Mádl

Der Aufsatz ist ein Teil einer größeren Abhandlung über die politische Dichtung in der österreichischen Literatur des Vormärz. In ihren Wurzeln führt diese Dichtung auf die josephinische Ära und auf die patriotische Dichtung der Befreiungskriege zurück und hat manche Anregungen von der Volksdichtung bekommen, die auf dem Gebiet des heutigen Österreichs besonders reiche Traditionen hatte. Im weiteren hebt der Verfasser den Unterschied hervor, der die österreichische politische Dichtung von der deutschen trennt und der besonders von den speziellen Verhältnissen des Nationalitäten-Staats verursacht wurde.

Einen Schwerpunkt in der Entwicklung dieser Dichtung und zugleich ihren Abschluß bedeutet das Jahr 1848. Durch eine neuerworbene Handschrift der Széchényi-Bibliothek in Budapest wurde dem Verfasser die Möglichkeit gegeben das bisher bekannte Material zu ergänzen. Er benützte auch eine Monographie des russischen Germanisten *Franz Schiller*, die auf dem Material der ehemaligen Helfert-Sammlung fußt.

Auf Grund historischer Ereignisse des Jahres 1848 beweist der Verfasser, daß revolutionärer Kampf und Dichtung eng miteinander verflochten waren. Heldentaten der Studenten und des Wiener Volkes wurden besungen und führten wieder zu neuen mutigen Kämpfen. Die Tagesereignisse inspirieren den einfachen Menschen zu Einfällen, die sich mit den Traditionen der Volksdichtung verbinden. Die Form wird von eben bekannten literarischen Produkten genommen: allgemein bekannte Gebete, die österreichische Volkshymne, oder Gedichte von großen Dichtern deutscher Sprache. Ein »Vater unser« wird an Metternich gerichtet, die Hymne erlebt mehrere Variationen, verhaßte Gestalten des politischen Lebens werden nach der Form von Goethes *Mignon* — nicht nach Italien — sondern nach Sibirien geschickt, usw.

Die Nationalitäten des Habsburgreiches, die recht bald der revolutionären Entwicklung vorangingen, bereichern durch Übertragungen und Neubearbeitungen ebenfalls die politische Dichtung des Revolutionsjahres.

UNGARISCHER ODER DACIANISCHER SIMPLICISSIMUS

Karl Mollay

Verfasser stellt die Bilanz der bisherigen Forschung um diesen 1683 erschienenen Abenteuerroman auf, der nicht nur für die deutsche Literaturgeschichte des 17. Jhs., sondern auch für die Kulturgeschichte Ungarns im 17. Jh. von besonderer Wichtigkeit ist. Die Forschung hatte von Anfang an zwei Hauptfragen zu erledigen: die sog. Quellenfrage und die Verfasserfrage. Verfasser verfolgt die Forschungsgeschichte einer jeden dieser Fragen, mit besonderer Rücksicht auf die ungarländische Forschung, die von der deutschen Forschung bislang ziemlich unbeachtet geblieben war. In dieser Beziehung werden besonders die Arbeiten des Jubilars hervorgehoben. Verfasser kommt zum Schluß, daß dem Roman trotz mancher Quellennachweise der autobiographische Charakter nicht abgesprochen werden darf. (Das Motiv der Kindesmörderin kann z. B. durch die Lokalgeschichte bestätigt werden). Dabei ist es auffallend, daß für die volkskundlichen und musikhistorischen Angaben des Romans bisher kein Quellennachweis erbracht wurde. Eine bessere Kenntnis der ungarländischen Musikgeschichte des 17. Jhs., sowie die Erforschung der Beziehungen des Musikers Daniel Speer zu den westungarischen Städten Ödenburg und Güns wird manche Einzelheiten der von Hans Joachim Moser erbrachten Lösung der Verfasserfrage klären. Es wäre nun Zeit, das ganze Lebenswerk dieses Barockkünstlers in einer kritischen Ausgabe der wissenschaftlichen Forschung zu erschließen.

ZUR REIM- UND RYTHMUSKUNST DES UNGARISCHEN BAROCKS

B. Szabolcsi

Musikalische und *rythmische* Analyse einiger Dichtungen des 17. Jhs., wo die »Barocken« Technik des Versbaus besonders in der Vordergrund tritt.

BÜRCELICHES TRAUERSPIEL, BÜRGERLICHE TRAGÖDIE

(Zur Geschichte einer deutschen Kunstgattung im 18. Jahrhundert)

Gy. M. Vajda

Bekanntlich entwickelte sich das bürgerliche Trauerspiel englischen Ursprungs in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts zu seiner höchsten Form, vor allem in der Kunst Lessings und Schillers, wo es nicht nur, wie früher, feudale und bürgerliche Moral einander gegenüberstellte, die feindlichen Klassenkräfte nicht nur in offenem Konflikt darstellte, sondern dadurch auch die Frage nach der Umänderung der ganzen sozialen und staatlichen Ordnung aufwarf. Dieselbe Probleme aber, welche in Deutschland tragisch behandelt wurden, erschienen auffallend zu gleicher Zeit in Frankreich bei Beaumarchais in satirischer Lustspielform behandelt. Das lässt sich nur aus der geschichtlichen und gesellschaftlichen Situation des deutschen und des französischen Bürgertums erklären. Am Vorabend einer siegreichen Revolution wagte der französische Bürger zu spotten über Schicksalsfragen, welche dem deutschen Bürger unlösbar und daher ganz und gar tragisch erschienen. Auch dachte man wenig daran, dass das Erscheinen des bürgerlichen Trauerspiels in der deutschen Literatur zeitlich mit der Rezeption des antiken Griechentums zusammenfiel, und dass das rezipierte Griechentum seine Spuren an der bürgerlichen Konzeption des Tragischen hinterliess. Die obigen Untersuchungen wollen beweisen, wie zum Beispiel die Aktivität des tragischen Helden in der Barock-Tragödie sich in der bürgerlichen — unter dem Einfluss der „edlen Einfalt und stillen Grösse“ — zu einer *heroischen Passivität* verwandelte (Odoardo, Luise u. s. w.). Daraus kann aber gefolgert werden, dass Lessings Auffassung des Tragischen und der tragischen Gefühle eigentlich und vor allem auf die Kunstübung des deutschen bürgerlichen Trauerspiels im 18. Jahrhundert gegründet sei. Wenn aber bürgerliches Thema und bürgerlicher Schauplatz in Goethes und Schillers klassischer Periode wieder einem weiteren Horizont Raum gibt, tritt sogleich eine neue Konzeption, einerseits mit den nicht tragischen Humanitätsdramen Goethes, anderseits mit Schillers historischen Tragödien ein. Beide aber behalten Elemente aus der Problematik des bürgerlichen Trauerspiels auf ihrem „höheren“ Gebiet, und so dient diese Kunstgattung als eine wichtige Grundlage für die dramatische Leistung der deutschen Klassiker, sowie auch für die Trauerspiele der deutschen Romantik.

QUERCUS MARIANA

Imre Trencsényi-Waldapfel

Le dialogue de Cicéron *De legibus* nous montre une imitation voulue de Platon, sous ce rapport il faut tenir compte non seulement des *Nomoi*, mais aussi d'autres ouvrages, surtout du *Phaidros*. Mais ce n'est pas une imitation simple, Cicéron discute avec Platon en forme d'allusions fines, c'est-à-dire il transforme exprès certaines pensées du philosophe. Ainsi le contraste de la ville et de la beauté du pays se transforme chez lui en contraste de l'Urbs et du municipium. La doctrine d'idées de Platon devient plus réelle, elle aussi, en tant que «le chêne de Marius» représente pour Cicéron cette idée qu'un arbre exposé à l'extermination par la nature peut acquérir un contenu idéal que la mémoire du peuple transporte à des arbres toujours nouveaux, et en ce sens la quercus Mariana plantée par la mémoire du poète, reste éternelle. C'est à propos du chêne de Marius que se développe le raisonnement qui aboutit à la définition de l'imagination et réalité dans la poésie au sujet historique. D'après les principes ci-définis forma Cicéron un groupe spécial de ses dialogues. Dans les dialogues *De re publica*, *Cato Maior* et *Laelius* il change avec intention — dans les détails — la vérité historique pour transmettre à la postérité une image idéale du cercle de Scipion. Il y a quelques remarques dans ces dialogues qui peuvent avertir le lecteur que Cicéron n'a pas la prétention d'être aussi authentique qu'un historiographe, qu'il prodèce plutôt comme un poète qui évoque le passé. Son but est de mettre au jour l'«humanitas» du cercle Scipion comme base philosophique de la «concordia ordinum» servant les tendances politiques de son propre temps. C'est pourquoi il fait disparaître les différends qui ont existé jadis entre Caton et le cercle de Scipion, et c'est pourquoi il fait ressortir la figure de Sulpicius Galus, son propre modèle.

L'auteur traite en passant le célèbre sonnet de Joachim du Bellay nommé par Sainte-Beuve «le roi des sonnets» (Les Regrets XXXI), dont les investigateurs ne tiennent en évidence jusqu'à présent comme sources antiques que l'Odyssée (I. 57—59) et les Pontiques d'Ovide (III. 33—36). L'application même du symbole d'Ulysse et quelques expressions tout à fait correspondantes indiquent que le grand poète français à côté des passages poétiques mentionnés avait en vue les deux premiers chapitres du livre second des Loix de Cicéron.

Eins der umstrittenen Probleme der indoeuropäischen Sprachwissenschaft ist die Frage ob die Kasusendungen der Umstandsbestimmungen ursprünglich zur Bezeichnung für Ortsbestimmungen gedient haben, oder nicht. Im Falle des Lokativs und Ablativs unterliegt das wohl keinem Zweifel; im Falle des Dativs aber wurde der lokale Ursprung vielfach bezweifelt und umstritten. In den uralaltaischen Sprachen wurde der Dativ ursprünglich durch eine Ortsbestimmung, nämlich durch den Lativ, ausgedrückt; die eigentliche, lokale Bedeutung des Dativs läßt sich aber auch in mehreren indoeuropäischen Sprachen nachweisen, vgl. z. B. altind. *grāmāya gacchati* 'er geht zum Dorfe', kirchenslaw. *bogovi prichodiši* 'du kommst zu Gott', altruss. *ubeža novu gorodu* 'er floh nach Nowgorod', serb. *idem oću svojemu* 'ich gehe zu meinem Vater', lat. *it clamor coelo* (vgl. *eo* 'dorthin', *quo* ? 'wohin?'), althochdeutsch *boten quement mīne thir* 'meine Boten werden zu dir kommen'; — auch in erstarrten Adverbien: griech. *χαμ-αί*, lat. *hum-ī* ursprünglich 'zur Erde hin'; kirchenslaw. *domovi* 'nach Hause', *dolu* 'hinunter', *nizu* 'herab', *vānu* 'hinaus'. Der Dativ stellt demnach einen in übertragener Bedeutung gebrauchten Lativ dar. Das geht auch aus den neuzeitlichen indoeuropäischen Sprachen hervor, vgl. engl. *to* = deutsch *zu*, franz. *à* aus lat. *ad*.

Auch die Frage ist noch unentschieden, was die ursprüngliche Funktion des Instrumentals sein mochte. In den finnisch-ugrischen Sprachen wird zum Ausdruck dessen, daß die Handlung oder Bewegung an etwas entlang oder durch etwas hindurch vollzogen wird, ein besonderer Fall gebraucht, nämlich der sogenannte Prosektiv oder Prolativ, z. B. finn. *taatse* 'von hinten her vorbei', *sivutse* 'längs der Seite', *mennä tien ylitse* 'über den Weg fahren', mordw. *kuvā* ? 'wo entlang?' *šija* 'dort vorbei', *vādga* 'das Wasser entlang', *viirga* 'durch den Wald', *valmava* 'durch das Fenster', *ortava* 'durch die Pforte', wotjak. *kifi* 'welchen Weg?', *tīm vilifi* 'über den Pfahlzaun weg', *kapkatiz* 'durch das Tor', *Aršati* 'durch (die Stadt) Arsk', syriän. *tati* 'diesen Weg', *seti* 'jenen Weg', *vivti* 'über — hin', *uvti* 'unter — hin', *sarai ed'žestis* 'durch die Heubodentür', *tujed* 'längs des Weges', *peteleked* 'längs der Zimmerdecke', *dored* 'längs des Randes', *sajed* 'längs der Hinterseite, hinter — hin'. In mehreren finnisch-ugrischen und in den türkischen Sprachen gibt es keine Prosektiv- oder Prolativ-Endungen, in diesen wird statt dessen meist der Ablativ gebraucht. Im Wogulischen und Ostjakischen werden auch der Instrumental und der Komitativ mit der ursprünglichen Ablativendung ausgedrückt. In den indoeuropäischen Sprachen wird der Instrumental ebenfalls auch als Ortsbestimmung gebraucht, wenn auf einem Weg, einer Linie oder Fläche irgendeine Handlung, Bewegung oder Vorgang vollzogen wird, z. B. altind. *dīvā yānti* 'sie gehen am Himmel hin' *antārikṣēna patati* 'er fliegt durch die Luft', litauisch *kād ji jōtu vis keliū* 'daß sie immer die Strasse entlang reiten sollen', kirchenslaw. *schoždaše patybū tēmb* 'er kam auf diesem Weg herab', *dvīricami sumoštarača dolu* 'sie blickten durch die Fenster herab', altruss. *lešomū* 'durch den Wald', serb. *i pogleda poljem Kosovijem* 'und blickt über das Amselfeld hin', griech. (beinahe nur in erstarrten Adverbien) att. *ἐπορεύετο τῇ ἡν ὁδῷ πρότερον αὐτὸς ἐποιήσατο* 'er zog auf dem Weg, den er hergestellt hatte', *ταύτῃ* (sc. *ὁδῷ*) 'in dieser Richtung', lat. *ex Tuscis frumentum Tiberivenit*; *Aurelia via profectus est*; *omnibus viis semitisque essedarios ex silvis emittebat*; *jugis* 'über die Berge hin'; *his pontibus* 'über diese Brücken hin'; *qua porta* 'durch welches Tor'; ahd. *gangan pfedin* 'auf den Pfaden gehen'; angelsächs. *faran flōdweze* 'auf dem Flutweg fahren'.

Offensichtlich ist in diesen Umstandsbestimmungen nicht die instrumentale Bedeutung die ursprüngliche gewesen, sondern die ortsbestimmende; das Mittel ist hier jener Weg, auf welchem und durch welchen die Handlung vollzogen wird. Dafür zeugt als wichtiger Beweis die lateinische Praeposition *per*, deren ursprüngliche, lokale Bedeutung nicht bestritten werden kann. So finden wir es auch im Litauischen: *per mēsta keliāuti* 'durch die Stadt reisen', *per nakti budėti* 'die Nacht hindurch wachen'. Weiter „im Sinne des Mittels (eig. des Weges), durch den hin etwas geschieht, vermittelt wird“): *zok'inas per Moyžesziu yra dūtas* 'das Gesetz ist durch Moses gegeben worden'. Auch im Lateinischen findet sich ein derartiger Gebrauch der Präposition. Das deutsche *durch*, griechische *διά*, ungarische *átal* bekräftigen ebenfalls diese Erklärung. Auch die neben passiven Verben stehenden, den Handelnden bezeichnenden Instrumentalformen gehören hieher, z. B. altind. *dēvadattēna krtam* 'durch D. ist getan worden'. In den slawischen Sprachen ist dieser Sprachgebrauch ebenfalls uralt.

Der Akkusativ dient in zahlreichen Sprachen als Umstandsbestimmung. So stehen in den semitischen Sprachen die eine Bewegung, ein Fortschreiten bedeutenden Zeitwörter mit der Akkusativform der den Ausgangspunkt bezeichnenden Wörter. Auch kann der Akku-

sativ als Ortsbestimmung auf die Frage wo? stehen. In mehreren finnisch-ugrischen Sprachen wird statt Orts- und Zeitbestimmungen der Akkusativ gebraucht. In den indoeuropäischen Sprachen gehört hierher der sogenannte richtungsbestimmende Akkusativ, z. B. altind. *grāmaṃ gacchati* 'er geht zum Dorfe', *dīvam* 'in den Himmel', *mākhm* 'in den Mund', *vā vāruṇam agacchan* 'sie kamen zu Varuna'; griech. (in der Dichtersprache) *Τροίην, Ὀλύμπιον, οὐρανόν* 'in den Himmel', *μνηστήρας* 'zu den Freiern', *γῆρας* 'zum Greisenalter' (vgl. noch: *οἶκόν-δε, οἶκα-δε* 'nach Hause', *θύραζε* 'hinaus' (lat. *foras*), *Ἀθήραζε, Μεγαράδε*); lat. *Romam, domum, rus, foras* (eigentlich 'zur Türe', dann 'hinaus'); kirchenslaw. *vünü* 'hinaus', *nizü* 'hinab', *blizü* oder *blizi* 'nahe'. In Zeitbestimmungen: altind. *nāktam* 'nachts'; griech. *αὐτῆμας* 'denselben Tag'; lat. *tum* (*tunc*), *num* 'nun noch, noch jetzt' (*nunc*), *dum* ursprünglich 'dann' (vgl. *etiamdum, interdum, nondum*), *quom, quondam, unquam*; olim, interim; litauisch *vākar* 'gestern' (< *vākara*, 'den Abend'), *szia nakt, szėnakt* 'diese Nacht' *xsziā, nakti*; serb. *tu noć* 'in dieser Nacht'; russ. *totčasü* 'sogleich', *sejčasü* 'jetzt'.

Der Akkusativ kann auch zur Bezeichnung einer Bewegung auf einem Wege oder durch einen Raum dienen, sowie zur Bezeichnung der Zeitdauer und der Bestimmung der Weise, demnach also sozusagen sämtliche Relationen ausdrücken, die durch die verschiedenen Adverbialbestimmungen bezeichnet werden; offensichtlich war eben der Akkusativ die früheste Ergänzung der Satzaussage, bzw. des Zeitwortes, und die vielfältigen Funktionen dieses Kasus Zeichen und Überbleibsel jener Zeit, in welcher die Funktion des gegenwärtigen Lokativs, Dativs, Ablativs und Instrumentals gleicherweise allein durch den Akkusativ erfüllt wurde. Allein die Funktion des Genitivs konnte der Akkusativ nicht übernehmen — freilich auch die des Nominativs und Vokativs nicht — da diese Fälle ganz anderer Art sind.

Demnach muß aber ein Unterscheiden von ortsbestimmenden bzw. grammatischen Kasus als keineswegs berechtigt betrachtet werden. Fassen wir die geschichtliche Entwicklung der einzelnen Satzteile ins Auge, können wir nun feststellen, daß ein großer Teil der Kasus Ergänzungen des Prädikats darstellt (und zu dieser Gruppe wäre auch der Nominativ zu zählen). Außer diesen gibt es dann noch einen adnominalen Kasus, den Genitiv, der erst dann entstehen konnte, als die Kategorien Verbum und Nomen schon klar getrennt waren.

Die Frage, ob etwa der adnominale oder der adverbale Genitiv der ursprünglichere war, steht in der indoeuropäischen Sprachwissenschaft noch offen. Für den ersten Fall dürfte der Umstand zeugen, daß nämlich in den indoeuropäischen Sprachen statt Genitiv oft ein beiwörtliches Attribut zu finden ist, z. B. kirchenslaw. *skum'ni livovü* 'Löwenjunges', russ. *livinaja golova* 'Löwenschädel', serb. *voluje meso* 'Ochsenfleisch', kirchenslaw. *düsti Irodijadina* 'Tochter des Herodes', *učenici Iovanovi* 'Schüler des Johannes', *strachü igemonovu* 'Frucht vor dem Abt', serb. *od Imbrova straha* 'Furcht vor Imbro', altind. *Āyogavō rājā* 'König der Ayōgu (des Stammes A.)', griech. *ναῦς Ἀγαμέμνων* 'Schiff des Agamemnon', *ἵππος Νεστορ-γέν* 'Pferd Nestors', lat. *Philoctetus clamor* (Cicero), *metus hostilis, amor paternus*. Auch die pronominalen Genitivformen, wie *cuius, huius, eius* waren ursprünglich Eigenschaftswörter, als Attribut gebraucht, die mit dem bezeichneten Hauptworte (d. i. dem Besitzworte) im Geschlecht, in der Zahl und im Kasus übereinstimmten.

In den uralischen (finnisch-ugrischen und samojedischen) Sprachen finden wir zwar Genitivendungen, doch war zweifelsohne jenes Besitzverhältnis ursprünglicher, in welchem die Bezeichnung des Besitzers ohne jede Endung, als einfaches Attribut neben dem Besitzwort stand. Die erst später erscheinende Genitivendung mochte eigentlich ein adjektivisches Bildungssuffix gewesen sein.

LE POESIE IN LINGUA STRANIERA E LO ZIBALDONE DI FRANCESCO FALUDI

J. Koltay-Kastner

Nella raccolta autografa delle poesie del grande lirico, Francesco Faludi (1704—1779), conservata oggi nella biblioteca di Szombathely, si trovano quattro poesie in lingua francese, che vennero pubblicate per la prima volta da Niccolò Révai nel 1786, ma furono da lui poi tralasciate nella seconda edizione del 1787. Richiamandosi alle dichiarazioni degli amici del Faludi, il Révai considerò queste poesie come esercizi e prove autentiche del poeta, vissuto per lunghi anni a Vienna (1729—35) e a Roma (1740—45), ma egli si ripentì più tardi di averle pubblicate, perchè la critica disapprovò tale suo procedere. Ripubblicando le opere poetiche del Faludi, Giovanni Batsányi guidò che queste poesie francesi non sono esercitazioni prosodiche in una lingua straniera, ma testi semplicemente ricopiati da altri autori, senza però che egli avesse potuto indicarne gli originali. Tale ipotesi sembra essere contraddetta dalla circostanza che questi testi pullulano di errori di ortografia e di grammatica.

Il Koltay-Kastner rileva che anche lo Zibaldone (Omniarium. Sez. Manosc. Mus. Nazion. Quart. Lat. 699) del Faludi, cominciato da lui durante il suo soggiorno a Roma, contiene alcune poesie in lingua straniera e che una copia contemporanea delle poesie dell'autore, oggi conservata nell'archivio della Biblioteca dell'Accademia delle Scienze a Budapest, contiene una poesia in lingua italiana, la quale presenta gli stessi caratteri di esercitazione prosodica che le poesie francesi della raccolta autografa. Come tale saggio italiano segue in tutto il gusto e la forma melodiosa delle canzonette metastasiane, anche le poesie francesi seguono certamente modelli conosciutissimi in quei tempi.

Il Koltay-Kastner esamina quindi lo Zibaldone del Faludi e le annotazioni italiane che vi si trovano. Esse fanno fede dell'interessamento enciclopedico del loro autore e della sua passione per lo studio della lingua del popolo, per le espressioni colorite della parlata del volgo. Pubblicando nella loro ortografia precisa tutte le poesie in lingua straniera che si trovano nei manoscritti autografi del Faludi ed in copie contemporaneo d'autenticità sicura, l'autore conclude che esse sono esercitazioni prosodiche del poeta che influirono su quella sua riforma, per la quale l'opera del Faludi ha tanta importanza nella storia della poesia ungherese.

CU PRIVIRE LA CARIERA LUI OCTAVIAN GOGA

E. Pálffy

Drept introduce autorul studiului citează spusele lui M. Beniuc că după eliberare poetul Goga pentru ce a fost uitat o bună vreme. Înainte de eliberare el a fost prețuit de cei mai mulți critici literari români. Autorul trece în revistă galeria acestora: E. Lovinescu, F. Aderca, G. Călinescu și alții. Alături de aceste păreri pozitive, M. Dragomirescu a avut o altă poziție ceea ce se poate explica cu concepția acestui critic, partizan al doctrinei artă pentru artă. Argumentele lui Dragomirescu pot fi ușor respinse.

În cele ce urmează autorul se ocupă de biografia lui Goga. Insistând asupra anilor petrecuți la Budapesta caută să demonstreze că impresiile neplăcute ale poetului nu pot fi considerate drept antipatie față de unguri ci ele se datoresc mai degrabă unui sentiment de nostalgie după satul natal, meleagurile ardelenne (un caz similar se petrece cu poetul la Paris). Anii petrecuți la Budapesta au adâncit cunoștințele de literatură maghiară ale poetului și dragostea față de aceasta, mărturiile căreia sînt numeroase la el.

Ceea ce dorește să sublinieze autorul este că O. Goga n-a rupt legăturile bune cu ungurii nici în perioada lui de cel mai înfocat și cel mai orb naționalism. În această epocă Goga este un fel de lanus care de o parte este un politician naționalist neîmpăcat pe de altă parte e un poet care a păstrat reminiscentele progresului din tinerețe și simpatia față de minoritatea maghiară. Autorul aduce o serie de dovezi privitoare la aceasta.

Ca încheiere autorul publică unele documente pînă acum necunoscute referitoare la Goga care se află în posesia lui Tamás György.

MARK TWAIN'S JUVENILE NOVELS

P. Egri

The aim of this article is to analyse *The Adventures of Tom Sawyer*, *The Adventure of Huckleberry Finn*, *The Prince and the Pauper* and *Life on the Mississippi* by Mark Twain. Although this latter novel is not a real juvenile novel in the close sense of the word, still the attitude of its writer towards reality is very similar to the one expressed in the former three novels and so a joint study of these four novels is made possible.

This common attitude towards reality is determined by the fact that the uncontrolled and violent development of contemporary capitalism, the quick unfolding of its contradictions raised a tendency in Twain to withdraw to the picturesque life of juvenile adventures (*Tom Sawyer*, *Huckleberry Finn*), to the domain of human goodness (*The Prince and the Pauper*), and to the times when the capitalist development did not "knock the romance out of piloting" yet. (*Life on the Mississippi*).

This tendency of romantic anticapitalism is, however, crossed by the general trend of Twain's antiromanticism, mockery on feudal romanticism of the "ancien régime". The fight between these tendencies is a literary reflection of the contradictions in the given period of America's and Twain's development (the end of the 70's and beginning of the 80's of the XIXth c.) laying the social and artistic foundations of the genre of Twain's juvenile novels which achieved their incessant and well-deserved success in world literature by representing

the general characteristics and the historically concrete, singular features of the subject in a happy unity.

From the fight of the above-mentioned tendencies it is the antiromantic trend which comes out victorious both artistically and theoretically, putting finally an end to Twain's transitory period and broadening into a wholesale social mockery in Twain's novel: *A Connecticut Yankee in King Arthur's Court* (1896).

НЕИЗВЕСТНАЯ СТАТЬЯ ГОРЬКОГО О ЦАРЕ НИКОЛАЕ I-ОМ

в венгерской печати

В период русской революции 1905 года в левой венгерской прессе печатался ряд важных публицистических статей Горького (в том числе *Русский царь* и *Один из королей республики*); высказывания Горького оказались в центре внимания прогрессивной общественности Венгрии.

В эти годы Горький дал одной из венгерских газет статью о Николае I-ом. С тех пор предана забвению, но в переписке писателя имеются доказательства ее опубликования.

Советских горьковедов, разумеется, немало интересует эта неизвестная работа Горького, розыск которой Музей имени Горького на протяжении долгих лет с правом просил и ожидал от венгерских литературоведов.

Может-ли затеряться статья Горького, по неопровержимым доказательствам едва пятьдесят лет назад появившаяся в венгерской печати? Кажется невероятным, и все-же это почти так.

7-ого (или 8-ого) марта 1907 года Горький, между прочим, писал своему другу и издателю Ладыжникову:

«... К стати: прилагаю ответ «Французскому Меркурию» по вопросу о религии и венграм о Николае I.

Это просто для того, что Вы знали о поступках моих.

Обе вещи еще не печатались.»¹

Несколько месяцев спустя, 2 июня 1907 года, Горький сообщает жене:

«... Вопрос о моем возвращении в Россию решен отрицательно: мне предъявляется обвинение в оскорблении царской особы — за мою статью, опубликованную в венгерской печати по поводу 48-го года».²

Согласно примечанию, относящемуся к письму Ладыжникову:

«Статья не разыскана. Как видно из письма Горького к Е. П. Пешковой от 2 июня 1907 года, статья была написана 'по поводу 48-го года'. В ней шла речь о сходстве Вильгельма II с Николаем I.»³

На каком основании редакторы опубликовали этот факт?

В Московском Архиве имени М. Горького хранится письмо на русском языке венгерского журналиста Балажа Болдога,⁴ датированное из Генуи 20 марта 1907 года. Внем Балаж Болдог сообщает Горькому, что он оставил для него в гостинице «Метрополь» приложение к венгерскому журналу, в котором на первом месте напечатана статья Горького. Сожалеет, что не имел возможности лично поблагодарить писателя от имени редакции. «Вашей статьей Вы оказали неоценимую услугу не только нашей редакции, но всей нации; Ваше так красноречиво доказанное сходство Николая I и Вильгельма II имеет мировое политическое значение. Вся Венгрия поняла глубокую мысль Вашей статьи»⁵.

Советский литературовед Нович упоминает об этой неизвестной статье и, ссылаясь на приведенные письма к Ладыжникову и Пешковой, утверждает, что опубликование статьи повлекло за собой обмен нотами между русским и австро-венгерским правительствами.⁶ Однако в отношениях общего министерства внешних дел, направленных в 1907 году венгерскому премьер-министру, об этом ничего не упоминается.

¹ Горький, М.: Собрание сочинений. Том 29. М., 1955. Стр. 16.

² Неизданное. См. там же. Стр. 496.

³ Там же. Стр. 496.

⁴ Итальянский корреспондент газеты «Фюггетлен Мадьярорсаг»

⁵ Архив А. М. Горького. КГ — ин И 1 60 Т

⁶ Нович, И.: М. Горький в эпоху первой русской революции. М. 1955. Гос. изд-во художественной литературы. Стр. 192.

После продолжительных поисков мне удалось напасть на след статьи Горького. Я установил, что статья была напечатана в отдельном номере газеты «*Фюггетлен Мадбарорсаг*» от 15 марта 1907 года, но этот толстый том не имеется ни в одной из будапештских библиотек. Поиски в провинции оказались также почти безрезультатными. Наконец, в сегодней библиотеке имени Шомоди я нашел праздничный номер газеты с давно разскиваемой статьей.⁷ Так удалось спасти от полного забвения работу Горького, напечатанную во многих тысячах экземпляров.

Habent sua fata libelli!

Редакция «*Фюггетлен Мадбарорсаг*» уже начиная с первой половины февраля в ряде броских статей сообщала содержание отдельного номера от 15 марта, неоднократно с особым упором обращая внимание читателей на предстоящее заявление Горького, и на следующий день после выхода в свет праздничного номера отметила: «... особенно произвела чрезвычайный эффект статья мирового политического значения Максима Горького», о чем свидетельствует и тот факт, что статья была полностью перепечатана и в газете «*Мадбар Хирлап*».⁸

О чем же говорится в этом заявлении?

Горький клеймит в ней реакционнейшего самодержавца Европы периода освободительной борьбы, поспешившего на помощь Габсбургам всеми силами предотвратить крушение феодального строя, победу сплетенных с буржуазными преобразованиями национальных освободительных движений. Он оригинально, иллюстрируя характерными примерами, интересно анализирует психологию царей-феодалов, вскрывая и тайный страх властелинов русского трона.

Однако это психологическое объяснение несколько одностороннее: анализ не распространяется на исторические движущие силы действий Николая I, на национальное и классовое угнетение. Ленин писал по этому вопросу:

«Мы полны чувства национальной гордости, и именно поэтому мы *особенно* ненавидим *свое* рабское прошлое (когда помещики дворяне вели на войну мужиков, чтобы душиť свободу Венгрии, Польши, Персии, Китая) и свое рабское настоящее, когда те же помещики, споспешествуемые капиталистами, ведут нас на войну, чтобы душиť Польшу и Украину, чтобы давить демократическое движение в Персии и в Китае, чтобы усилить позорящую наше великорусское национальное достоинство шайку Романовых, Бобринских, Пуришкевичей.»⁹

Но и так заявление Горького содержит много правды, является глубоко захватывающим, достойным проявлением его духа. И какая историческая прозорливость звучит в его последних словах, в сравнении Николая I с немецким кайзером Вильгельмом II — за семь лет до развязки первой мировой войны. Пророческие слова!

ТИРАНЫ

М. Горький

(Для газеты «*Фюггетлен Мадбарорсаг*»)

Мнение всех честных и разумных сынов России о вмешательстве в 1849 году Николая I в освободительную борьбу Венгрии таково же, как и мое: само собой разумеется, что вмешательство Николая I в освободительную борьбу Венгрии является позорным поступком.

Как объясняется это великое преступление?

Мне кажется, что каждый царь — психо-патологический тип. Не могу себе представить психически здорового человека, искренно убежденного в своем праве распоряжаться судьбой и жизнью миллионов людей. Здоровому человеку невозможно не сознавать, что в основном все люди равны, даже большая часть их в том или другом отношении стоит выше, чем он.

В оправдание царизма выдумана легенда о *божественном происхождении* царя, и, по-моему, с помощью гипноза этой легенды у человека, играющего роль царя, обязательно должен появиться тот или иной вид мании величия. Признаки этой болезни заме-

⁷ «*Фюггетлен Мадбарорсаг*», 1907. Номер 64, стр. 3.

⁸ Там же, номер 65, стр. 5.

⁹ Ленин, В. И.: Сочинения. Том 21. Изд. четвертое. М., 1948. Огиз. Стр. 85—86.

чаем как в поведении Вильгельма II, так и Николая I, а также ясно видим в жизни Людовика Баварского, Ивана Грозного, Филиппа II, Генрика VIII и у других беснующихся больных. Каждый из них, подобно Людовику XIV, был убежден в том, что государство есть король. Как видно, все это чистое безумие.

Цари из так называемой династии Романовых, независимо от общей склонности людей такого типа к мании величия, страдали основательным сомнением в своем праве на царский трон, и я полагаю, что все они, начиная с Павла I, живут под игом этого страха.

Основоположник рода царей, Павел I, был сыном неизвестного отца. Он это знал, и эта мысль преследовала его всю жизнь. Его четырехлетнее царствование полно доходившим до безумия старанием убедить себя и окружающих в том, что он, Павел I, по крови и духу царь «по божьей милости». Как известно, он сошел с ума и был убит дворянством.

Факт убийства отца «верными подданными» безусловно укрепил в душе Николая I сомнение в своем праве на трон и восстание 24-го декабря вызвало у него постоянный трепет за власть и жизнь. Воспитанный солдатом, грубый мужчина чувствует в себе силу подняться на борьбу за власть. Царям легко воевать, они ведь лишь приказывают наносить удар. Типичный безумец, на протяжении тридцати лет упорно душит все проявления свободной мысли в России и готов задушить все стремления к свободе, где бы они ни возникали. Его лицо выдает, что этот человек — органический враг свободного духа, с болезненным страхом трепещущий перед идеей свободы мысли, каждым словом своим протестующей против господства одного человека над другим. На такой психологической основе безумец власти, который вдобавок болен и этим сомнением, совершил преступление против Венгрии.

И ныне еще царствует другой маньяк, являющийся по духу совершенным подобием Николая I. Я говорю о немецком кайзере. Это такой человек, от которого еще можно ожидать прямо несуразных поступков.

Капри, 17/II 1907 г.

М. Горький

(Фюггетлен *Мадьярорсаг*, 15 марта 1907 г. Стр. 3.

Перевод с венгерского языка утерянного русского подлинника.)

A kiadásért felel: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat beérkezett: 1959. I. 9. — Példányszám: 800. — Terjedelem: 23 (A/5) fv + 1 műmelléklet

Terjeszti az Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21

1959/47831 — Akadémiai Nyomda Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

A Turóczi-Trostler József emlékszám anyagának folytatása (I—84 l.):

<i>Beke Ödön</i> : Az indoeurópai és finnugor esetek kialakulása	1
<i>Halász Előd</i> : Az idő funkciója a Varázshegyben	13
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Impressum nélküli nyomtatványok és töredékek meghatározása...	21
<i>Vajda György Mihály</i> : Polgári szomorújáték, polgári tragédia	31
<i>Wéber Antal</i> : A magyar társadalomkritikai regény őse: „A Bélteky-ház”	43
<i>Zolnai Béla</i> : Az európai janzenizmus történetéhez	51
<i>Zöldhelyi Zsuzsa</i> : Petőfi chez les Russes (XIX ^{ème} siècle).....	61
<i>Radó György</i> : Petőfi chez les Russes (XX ^e siècle)	71

Tanulmányok:

<i>Fábián István</i> : Széphistóriáink és a deákok I.	85
<i>M. P. Alekszejev</i> : A humanizmus megnyilvánulásai a régi orosz irodalomban és publicisztikában (XVI—XVII. sz.)	105
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Faludi Ferenc idegen nyelvű versei és jegyzetei.....	129

Közlemények és vita:

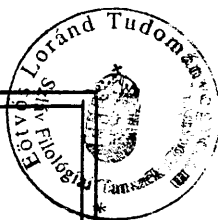
<i>Kardos Tibor</i> : Jagello-kori humanizmusunk néhány elvi kérdése tárgyában (Válasz Gerézdi Rabán cikkére)	143
<i>Angyal Endre</i> : Nép és irodalom a középkorban.....	165
<i>Botos Imre</i> : Adalékok az orosz hangtörténethez	173
<i>Scheiber Sándor</i> : Forrányomozások Bornemisszához.....	182
<i>Kovács Sándor</i> : Szepsi Csombor Márton Dante-hasonlata	187
<i>Kenyeres Zoltán</i> : Egy téma, két költő	189
<i>Szalatnai Rezső</i> : Palacky és a magyarok.....	194
<i>Egry Péter</i> : Mark Twain ifjúsági regényei	198
<i>Nagy Miklós</i> : Mörike idézet Péterfy Jenőnél	209
<i>Pálffy Endre</i> : Goga Octavian pályafutásának néhány mozzanata	210
<i>Lengyel Béla</i> : Gorkij ismeretlen írása I. Miklós cárról — a magyar sajtóban	216

Szemle és könyvbírálatok:

<i>Ja. Sz. Lurje</i> : Az ó-orosz irodalom tanulmányozása a Szovjetunióban a háború utáni időszakban.....	218
<i>Kocztur Gizella</i> : Ki volt Shakespeare?	222
<i>Papp Ferenc</i> : Új filológiai folyóirat a Szovjetunióban.....	225
<i>Mádl Antal</i> : Hans Kaufmann: Politisches Gedicht und klassische Dichtung.....	228
<i>Herman József</i> : A Német Tudományos Akadémia Román Nyelvészeti Intézete	233
<i>L. Ivanova</i> : Egy könyv Gercenről	236
<i>Erdődi József</i> : Világirodalmi Antológia. V. kötet.....	239
<i>Egry Péter</i> : E. Hemingway: A folyón át, a fák közé	241
<i>Ország László</i> : Eight American Authors, a review of research and criticism.....	247
<i>Benigny Gyula</i> : H. Wissemann: Untersuchungen zur Onomatopöie	249
Idegen nyelvű összefoglalók:	252

Ára : 28,—Ft

Előfizetési ára egy évre 40,—Ft

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

V. ÉVF.

DECEMBER

3—4 SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, LUTTER TIBOR, SZENCZI MIKLÓS,
TAMÁS LAJOS, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

A folyóirat e számának munkatársai: *Fábián István* tanár; *Vajda György Mihály*, a MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa; *Nádor György* könyvtárvezető, a filozófiai tudományok kandidátusa; *Alekszej Nyikoljukin*, a SZTA „Gorkij” Világirod. Intézete tudományos munkatársa (Szovjetunió); *Oleg Jegorov*, ugyanazon Intézet munkatársa (Szovjetunió); *Mihályi Gábor* tanár; *Szili József*, a Magyar Rádió és Televízió munkatársa; *Falvy Zoltán*, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa; *Süpek Ottó* egyetemi adjunktus; *Domokos Sámuel* egy. adjunktus, az irodalomtudományok kandidátusa; *Papp Imre* tudományos kutató (Románia); *Bödey József*, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa; *Lengyel Béla*, az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa; *Rába György*, a MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa; *Varannay Aurél* ny. tanár; *Herczeg Gyula* tanár; *D. Zöldhelyi Zsuzsa* egy. adjunktus; *Kámán Erzsébet* egy. adjunktus; *Dobossy László* egy. docens, az irodalomtudományok kandidátusa; *Kovács Zoltán*, a Magyar Rádió és Televízió munkatársa; *Sziklay László*, a MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa, az irodalomtudományok kandidátusa; *Botka Ferenc* tanár; *Póth István* egy. adjunktus; *Scheiber Sándor* főiskolai igazgató; *Hankiss Elemér*, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST, V. PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

SALLAY GÉZA

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint. Megrendelhető az *Akadémiai Kiadónál* Bp., V. Alkotmány u. 21. Bankszámla 04.878.11146.

Széphistóriáink és a deákok II.

FÁBIÁN ISTVÁN

3. Előadók, szerzők és a deákok

A forrongó XVI. század többbretű társadalmához idomulnak a széphistóriák szerzői és előadói. Éneklés közben az előadó szerepel a névtelen szerző helyett is a legkezdetlegesebb fokon, de már a század első felében feltűnnek olyan históriák is, amelyekben a szerző bár legtöbbször szerényen (csak olvasáskor kibetűzhető versfőkben, vagy elhagyható záró strófákban), de jelentkezik. Mégis 52 fennmaradt széphistóriánk közül 15-nek szerzője névtelen. A vándorolgtató, lovon vagy gyalog járó, lantpengetés mellett éneklő előadó néha szerez is históriát, mint Tinódi Sebestyén, Ilosvai Péter vagy a hegedős énekek szerzői. A század végén a két funkció elkülönülhet már; olyan szerzőkre is akadunk, mint Bogáti Fazekas Miklós, aki aligha adja elő énekeit.

Széphistóriáink többségét bizonyára olyanok szerzették, akik maguk is adták elő lant- vagy hegedűszó kíséretében. E legkezdetlegesebb közvetítési mód XVI. századi elevensége azokat a kutatókat igazolja, akik Arany János óta abból a feltevésből indultak ki, hogy XVI. századi epikai énekeink töretlenül továbbélő középkori hagyomány folytatói. Az énekesek őseit alighanem a pogány vallás papjai között kell keresnünk, akik a kereszténység elterjesztése után népi mulattatókká egyoldalúsodtak.³⁸ Anonymus, Galeotto Marzio, Bonfini stb. ismeretes feljegyzéseiből, valamint újabb kutatóink célzásaiból és eredményeiből kiderül, hogy a középkorban megszokás nélkül élt a népi jellegű énekmondás a magasabb irodalom alatt.³⁹

³⁸ *Pais Dezső* a középkori népi mulattatók történetének nyelvészeti kutatása során a *regūs* szót *révül*-lel, a sámánok extázisát jelző igével rokonítja (Magyar Századok 1948. és Árpád-és Anjou-kori mulattatóink Kodály- emlékkönyv 1953.). A „garabonciás” vallásos eredete régebben ismeretes (kara bonc — fekete pap). — *Diószegi Vilmos* Viski Károlyra és Sebestyén Gyulára hivatkozva a *hegedő és hajgató* szóban a „hej”, „haj” pogány vallásos eredetű varázsszavak gyakorító képzős alakjait állapítja meg (hejgető-hegedő). A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben 1958. 430—431.) E megállapítások segítségével a pogány magyarok vallásának egyik vonására is következtethetünk: papjaik magatartásából hiányoznia kellett a pátosznak, sőt tréfás, nevetgető szerepet is vállalhattak. Ezzel a feltevéssel magyarázható meg későbbi fejlődésük.

³⁹ *Horváth János* többek közt a középkorvégi „veszedelmek”-ről megállapítja, hogy „ritmusuk és dallamuk bizonyára korábbi magyar hagyományban gyökerezik” (Az irodalmi műveltség megoszlása 1935. 276.). Tinódi előzményeinek kutatása közben isrégebbi hagyományra bukkan (A reformáció jegyében. 1957. II. kiadás. 196—97.), s latin nyelvű udvari epika létezését teszi fel (Ref. jegyében. 231). *Király György* már régebben felhívta a figyelmet arra, hogy léteznie kellett a XV. század előtt magyar nyelvű Nagy Sándor históriának (Világbiró Sándor mondiája irodalmanban Irodalomtört.-i Közl.-ek. 1918. 129—142 és 241—253). Hadrovics László felfedezését már említettem (vö. 16. jegyzet). *Ifj. Horváth János* gesztáink stílusának több elemét származtatja régi történeti énekeinkből (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái 1954.).

A fejlődésben döntő lépés a deákok elvegyülése a népi énekesek között. A középkori egyetemeken N. A. Sziporova szerint, aki Deniflé és Speranszkij régebbi kutatásaiból indult ki, a hallgatóknak csak egyharmada szerezte meg a baccalaureátusi fokozatot (végezte el a hét szabad művészet fakultását), s egyhatoda lett magister (fejezte be egyetemi tanulmányait).⁴⁰ A többség tudományos fokozat elérése nélkül hagyta el az alma matert, s közülük kerültek ki a vágánsok, goliárdok, deákok stb. Magyar irodalomtörténeti jelentőségükkel különösen Kardos Tibor foglalkozott.⁴¹

A vágánsok (állomáshelyüket elhagyó, kóbor papok), goliárdok (iskolájukat be nem fejező tanulók), deákok, garabonciások kialakulatlan, állandó változásban élő tömegének sorsában két jelentős fordulatot ismerünk. Az egyik a hivatalos egyház állásfoglalása ellenük a XIII. században, aminek következtében nagyobb lesz a szakadék köztük és a hivatásos papok között. Közlebb kerülnek a tanulatlan néphez, azt szolgálják bűvészkedésükkel, de énekeikkel is. Ettől az időtől kezdve válik nemzeti nyelvűvé költészetük. E változás nyomai fellelhetők Magyarországon is, ahol társadalmi süllyedésük következtében találkozhattak a népi mulattatók seregével.

A másik fordulat a világi jellegű iskolák szaporodása a XIV. századtól hazánkban is. Erősen megnőtt a művelt, írni-olvasni tudó, gyakran a latinhoz is értő világiak, „litteratusok”, vagy ahogyan már ekkor is nevezik őket: a deákok száma. Már a XIII. század második felétől jelentkeznek feljegyzéseinkben, azonban különösen a középkor végén, a XV. század utolsó és a XVI. század első évtizedeiben már irodalmi eredménye is mutatkozik munkásságuknak. Nemcsak Mátyás király kedvelt énekszerzőjéről, Gábor deákról tudunk, hanem magyar nyelvű, irodalmi szövegeink is maradtak fenn, mégpedig legtöbbször nem egyházas környezetben. Csak a *Mátyás halálára írott emlékdal* (XV. század vége) és Apáti Ferenc *Cantiléná*-ja (1526 körül) maradt fenn imakönyvben (Gyöngyösi, illetve Peer-kódex), a többi vagy külön lapokon (az aligha hiteles *Szabács viadala* Mátyás korából, ugyanebből a korból *Gergely verse ura veszéséről*, 1515-ből (?) *Cantio Petri Berizlo*, 1525-ből *Geszthy László éneke*), vagy jogi formulárekben (*Magyi János jogi szabálya* 1480.) városi számadáskönyvben (*Soproni virágének* 1500. — *Körmöcbányai táncrigmus*. 1505). A feljegyzők vagy bizonyíthatóan vagy feltehetően világiak, illetve világias papok (Magyi Sebestyén). Az énekek szerzői közül kettő deáknak nevezi magát (Gergely és Geszthy László), de valószínű, hogy a másik kettő is az (Apáti Ferenc és Szabadkai Mihály). Az addigi írni-olvasni aligha tudó népi énekszerzők utódaiként kezdenek már éneket szerezni, s mivel tudnak írni, le is jegyzik. Azért maradtak tehát fenn világi epikus énekek a középkor végéről, mert az énekszerzők minősége megváltozott. Ez a folya-

⁴⁰ N. A. Sziporova: A vágánsok egyházellenes költészete (Irodalomtudományi Értesítő. IV. évf. 1954. 79–90.).

⁴¹ Kardos Tibor: Deákműveltség és a magyar renaissance. Századok 1939. — Középkori kultúra, középkori költészet 1941. — A trüfa (Filológiai Közlöny 1955. 111–138.). A goliárdok eredetét és elnevezését összefoglalóan magyarázza *Adatok és szempontok a magyar dráma kezdetéhez* (II. rész. Filológiai Közlöny 1957. 326–330.) című értekezésében. Kardos Tibor korábbi kutatásai alapján a „diák” szó eredetének világos magyarázatát közli, és „galád” szavunkat a középkori „goliárd”-ból eredezteti *Balázs János* (A goliardság emlékei a magyar szókincsben Filológiai Közlöny 1955. 97–109.).

⁴² Horváth János és Kardos Tibor említett művein kívül ez énekek irodalomtörténeti jelentőségével foglalkozik újabban Kardos Tibor Huszita típusú kantilénáink (Irodalomtörténeti Füzetek. 1954. Többek közt Apáti éneke huszita vonatkozású) és a Magyarországi humanizmus kora (1955) című műveiben.

mat meggyorsult és kitágult a hitújítás után, mikor az iskolák nagyarányú szaporodása felszoktatta az írni-olvasni, esetleg latinul is tudó világiak, a deákok számát.

A XVI. század közepétől lépten-nyomon felbukkan a „deák”. A *Comodia Balassa Menyhárt árulatasáról* három „közbeszóló”-ja viseli ezt a címet neve mögött (Józsa deák, Tamás deák, Péter deák), de a kor többi irodalmi emléke, a török adóösszeírások (defterek), levelek, pörös akták is gyakran emlegetik őket. A gyakori előfordulás egyik oka, hogy több értelemben használják a szót. „Deák”-nak, „diák”-nak nevezik általánosítva mindazokat, akik írásbeli munkával foglalkoznak. A korbeli levelekből, számadáskönyvekből Takáts Sándor összeszedegette a különféle elnevezéseket. Az úri ház módoságának egyik fokmérője, hogy hány deákot tart. A jobban fogalmazók a *levélíró deákok* (közülük kerül ki a *tükös deák*), az átlagba tartoznak az *irogató deákok*. A hivataloknál szolgálókat nevezték *kancellárista deákok*nak, a bíróságiakat *szék deákja*-inak, a gazdaságiakat *számartó* és *számadó deák*-oknak. Ezenkívül a községek is tartottak deákokat. A katonaságnál alkalmazottakat hívták *seregdeák*-nak vagy *hadi nótárius*-nak, illetve *kótyavetyés deák*-nak. Tolmácsok voltak a *magyar deákok* vagy *tyatók*-k (török szolgálatban) és *török deákok* (magyar szolgálatban).

Az úri házakban élők foglalkozásáról, sokoldalúságáról találó képet fest irodalmunk első fennmaradt önéletrajzának tekinthető panaszos irata: *Martonfalvi beteges Imre deák szolgálatjárul rövideden való emlékezet* (1585). Számartó Somogyvárbán, aztán vice-udvarbíró, várakat foglal el, elkíséri gazdáját, Török Bálintot végzetes útjára, Szolimán elé, Pápát megvédi a török ellen, majd megerősíti, megkéri Kendy Ferenc leányát „kis ura” részére, előkészíti a lakodalmat, rendbehozatja Hunyadvárát, Debrecenben tiszttartó, megjelenik országgyűléseken „önagyságok képében”, sok gazdasági ügyletben hasznot szerez gazdáinak, végül Török Zsuzsánnát kíséri nehéz téli utazásában (minden éjjel, hóban-fagyban is, ajtaja előtt alszik) stb.

Még nagyobb a jelentősége annak a szokásnak, hogy a név mögé írt „deák” szóval nem foglalkozásukat, hanem iskolázottságukat jelölték ebben a korban. Ilyen értelemben használja ezt a kifejezést több alkalommal Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetek*-ben vagy Válaszúti György a *Pécsi disputa* előzményeinek ismertetésében, amikor felsorolja annak a nyolc pécsi szekeresnek nevét, akiknek Decsi Gáspár rendeletére a tolnaiak nem adtak szállást. A nyolc vásáros közül négy, tehát a fele deák (Ferenc deák, Bernát deák, György deák, Kis Ferenc deák).⁴³

A mozgékony kereskedői pálya vonzhatta a deákokat, mert a lakosság között általában nem ilyen magas az arányszámuk. Szilády Áron közli például Laskó és Tolna község adófizetőinek névsorát a török defterek alapján. Laskó 311 adófizetője közül csak egy a deák (Mihál deák — Szilády szerint lehetséges, hogy maga Sztárai), Tolna 848 adózója közül viszont kilenc. Helyzetüket jellemzi, hogy csak négy szerepel az ötven akcsét adózó gazdagabbak közt, a többség (öt deák) az öt akcsét fizető szegényebbek közt. Lehet, hogy nagyobb városokban, ahol állandóan tartottak fenn iskolát több mesterrel, több deák élt, de a pécsi szekeresek közt mutatkozó ötven százalékos arányszámot aligha érték el.

⁴³ A Pécsi Disputa szövegének elejét Jankovich Miklós közölte a Tudományos Gyűjtemény 1829. évf.-ban (31–79.).

⁴⁴ Szilády Áron jegyzetei a Régi Magyar Költők Tára V. kötetében (1886).

Újabban névkutatással foglalkozó nyelvészeink is emlegetik XVI. századi deákjainkat. Bárczi Géza szerint ebben az időben általában elterjedt már a két elemű név, de a bíró, pap, deák kevés kivétellel csak keresztnévén szerepel.⁴⁵ A Szabó István által kiadott jobbagynévsorokban öt litteratus és tizenhárom deák fordul elő.⁴⁶ Papp László első ilyen tárgyú értekezésében kevés az olyan deák, aki nem visel hivatalt, de egy vitacikkre válaszolva adatokkal bizonyítja, hogy „a *deák*, *litteratus* bővítménnyel alakult nevek viselői nem feltétlenül hivatásszerűen is íródeákok, hanem csupán ugyanolyan (helyesebben: olyanféle) képzettségűek, mint a hivatásos scribák”. Három típusba sorolja a deákok megnevezéseit: „a személy keresztnéve *deák* vagy *litteratus* bővítménnyel; b) ez a két elem bővíülhet a lakóhelyre vagy a származási helyre utaló bővítménnyel; illetőleg c) örökölt családnévvel”.⁴⁷

Jelentőségüket mutatja, hogy Takáts Sándor külön „deákrend”-et emleget,⁴⁸ Kardos Tibor pedig így elemzi társadalmi helyzetüket: „A XVI. századi fejlődés óta az egyre bonyolultabb társadalmi és gazdasági viszonyok létrehozták a deákokból a magyar középosztály őst, amely a polgárság és a birtokos nemesség között foglal helyet. Ha a deák ügyeskedett, az utóbbiba tört fel. De éppen ez okozza későbbi eltűnését. A nemesség műveltsége szétterjed, a deákság szemében pedig mindig a nemesi életforma a magasabb eszmény, nem pedig a polgári.”⁴⁹

Az előző fejezetben már láttuk, hogy Takáts Sándor az íródeákok stílusának irodalomtörténeti jelentőséget tulajdonít. Ezt megerősíti a nyelvész Papp László megfigyelése: „... az, hogy az irodalomtörténettől számon tartott írók a XVI. században sokkal inkább írnak nyelvjárásban, mint a különböző kancelláriákon dolgozó deákok vagy falusi, városi nótáriusok, csak arra mutathat, hogy a mi *litteratus*aink hazai iskolákban begyakoroltak valamilyen nyelvi formát, az írók viszont külföldi egyetemeken latin nyelvű írásbeliséget szoktak meg, s mikor hazai nyelvükön akartak írni, a gyermekkorukban megtanult nyelvjárást használták (vö. Sylvester)”.⁵⁰

A hitújítás nagy lehetőséget nyitott ennek a nyugtalan rétegnek, viszont valószínűleg a protestáns felekezetek sem terjedtek volna olyan gyorsan, ha nem meríthettek volna a deákok tömegéből, akár iskolamesterre volt szükségük, akár prédikátorra. Sokat mond Sztárai Mihály dramatizált hitvitájának, *Az igaz papság tiköré*-nek Antal bírója, mikor azért panaszkodik, mert „immár mind pappá lesznek a deákok”.

Az új hit terjesztése irodalmi művek alkotásával jár, s vallásos irodalmunk termékeiben sok nyomát lelték már a deákok munkásságának (például Kardos Tibor szerint a *Comoedia Balassa Menyhárt árultatásáról* tipikus diák farsa), s találunk még ezután is. A humanizmus szélesebb körben való elterjesztésében ugyancsak Kardos Tibor szerint igen nagy részük volt.

⁴⁵ Bárczi Géza: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. Magyar Nyelv. 1956. 144–157.

⁴⁶ Szabó István: M. Ny. T. K. 86. sz.

⁴⁷ Papp László: A XVI. századi Litteratus: Diák—Deák nevek kérdéséhez. Magyar Nyelv 1956. 480–81. — A deákok és Deákok Magyar Nyelv 1957. 442–449.

⁴⁸ Takáts Sándor: Rajzok a török világból (é. n.) I. kötet. 11–12. Ugyanitt közli a deákok fentebb említett fajtáit.

⁴⁹ Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet 221.

⁵⁰ Papp László: i. m. 480.

A deákok szorosabb értelemben vett irodalmi tevékenysége három területre osztható: 1. az énekes gyermekcsékére, 2. a hegedősökére, végül 3. az énekes, lantos deákokéra.

Legkevésbé irodalmi érdekű a rekordáló deákok éneklése, esetleg színjátszása, mert inkább előadásra szorítkozott, új alkotások csak elvétve, egy-egy alkalomra keletkeztek. A szegénység készítette az adománygyűjtés e fajtájára az iskolás gyermekeket, akik különösen nagyobb ünnepeken énekeltek a gazdagabb házakban (a királyi palotától a vagyonosabb iparosok lakásáig) lehetőleg étkezés idején. Már a középkor végén egyes felvidéki és erdélyi városokban Kardos Tibor szerint „valósággal térzenét adnak a deákok”, s az ünnepeken kívül hetenként kétszer, csütörtökön és vasárnap az utcákon vonulnak.⁵¹ Zsigmond lengyel herceg már említett számadáskönyve azt bizonyítja, hogy a rekordálás szokása 1500-ban és 1501-ben már mindennapi szokássá gyökeresedett, és országszerte elterjedt. Évenként 20–25 bejegyzés tanúsítja, hogy a rekordálók fél, vagy többször negyed forintot kaptak. Ez azt jelenthetné, hogy majdnem minden hétre eshetnék egy-egy énekes látogatás. A valóságban azonban nem oszlik meg ilyen egyenletesen; a nagyobb ünnepeken (pl. húsvét körül) több iskola is felkeresi a király rokonát együtt vagy egymás után. Viszont bármerre jár az országban (Szegeden, Kecskeméten, Bácsmonostoron, Nyitrán, Semptén, Trencsénben, Esztergomban, Székesfehérváron), meghallgatja az énekes deákokat, ami a szokás elterjedtségére vall.⁵²

A XVI. század második felében még általánosabbá vált az iskolások éneklése. Takáts Sándor szerint a számadáskönyvek bővelkednek a legtöbbszőr igen alacsony összeget mutató feljegyzésekben, amelyeket rekordáló deákoknak vagy énekes „gyermekcséknek” juttattak. Maradtak fenn olyan levelek is, amelyek énekes deákokat kérnek egyik-másik várba egy ünnepi alkalomra. Nemcsak azért szaporodik az éneklés, mert több az iskola és a szegény deák, hanem mert ezt a szokást is a hitújítás terjesztésének szolgálatába állítják. Dicséri a deákokat Szenczi Molnár Albert, mert az új hitet erősítették „lelki tanusággal tellyes énekeket mondván ajtók előtt, házankint és lakodalmakban”.⁵³

Nagyobb a hegedősök irodalomtörténeti jelentősége, mert már nemcsak előadók, hanem néha szerzők is. A XVI. századból fennmaradt négy hegedős ének és egy érdekes per irata, megismerhetjük tehát életüket és működésüket. Az első hármat (*Moldovai Mihály éneke* és *Névtelen éneke* 1580 körül, *Márton hegedős éneke* 1580 előtt) Szilády Áron közölte a Századok 1882-i évfolyamában, a negyediket Stoll Béla az Irodalomtörténeti Közlemények 1953-i évfolyamában (*Szendrői Hegedős ének*). A négy szerzemény hangja, előadásmódora azonos: az énekes nyomorúságát tréfálkozva adja elő. Stoll Béla is kiemeli, hogy „ezek a három ismert hegedős énekkel azonos tartalmi mozzanatok azt sejtetik, hogy ezt a műfajt a néphez közelebb álló, alacsonyabb sorsú énekmondók művelték”.⁵⁴ A négy ének tehát, noha talán fél évszázad van az első és az utolsó között, egyenmű.

⁵¹ Kardos Tibor: Középkori kultúra stb. 226.

⁵² Dr. Divéky Adorján: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502; 1505) 1914. Magyar Történelmi Tár XXVI. kötet.

⁵³ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I. kötet 11–12.

⁵⁴ Stoll Béla: Irodalomtörténeti Közlemények. 1953. 231.

A szövegeket énekelték, hangszerrel kísérték. A Szendrői Hegedős szerint „Az inőkö't zengettem — az nótáját pengettem”. Moldovai Mihály azt emlegeti, hogy az „urak udvarában — Felhínak szép tornácokban, — Hogy énekeljek nagy vígan”. Hegedüs Márton énekének kezdő sora pedig Csáktornyai *Gróbián*-jának lett nótajelzése („Hegedüsök, néktek szólok, meghallgassátok”). Az ének fordulataiból is kiderül, hogy nem olvasásra, hanem meghallgatásra szánt szövegek ezek.

Tartalmukban legszembetűnőbb a hegedősök szegénységének emlegetése. Koplalnak, fáznak, ruhájuk rongyos, néha még lovukat is elvesztik. Szinte dicsekszenek nemcsak nyomorúságukkal, hanem tetveikkel is. A Szendrői Hegedős ágyában vadászik, sok vadakat fog, hat lábukat tördeli. Moldovai Mihályt pedig majdnem megeszi a sok tetű, s mikor az urak hívják énekelni : „Hátam viszket igen gyakran.”

Ugyanígy dicsekszenek erkölcsi hiányaikkal : megbízhatatlanságukkal, állhatatlanságukkal, latorságukkal. Nemcsak szeretik a bort, hanem részegeskednek. Kártyáznak, lopnak, barátaikhoz hűtelenek, a munkát kerülik. Legjobban akkor érzi magát a hegedős, ha „hason fekve emeli korsóját” (Szendrői Hegedős).

A szegénység és laza erkölcs efféle fitogtatása lehet lúzlott, de bizonyosan célzatos. Azt hangsúlyozzák, hogy fittyet hánynak a szokásos fel-fogásnak és a maguk útját járják. Ezen a külön úton terem valami nyers, földhöz tapadt józanság, kiábrándult keserűség, csiszolatlan valóságérzék, de bátorság is. A névtelen például így száll szembe az urakkal :

„Urasághoz semmi kedven (kedvem) nincsen,
Mert nem töltik reá süveg vetve (kösöntve)
Egy nyárs hurka jobb ő neki sütvé.”

Moldovai Mihály „vigan nagyokat rikkant”, és „senkitől semmit nem tart”, Márton a gazdának és vendégének mondogat oda :

„Morgókönyvet előrántok, mert Márton vagyok,
A gazdával legelőször oly igen morgok,
Vendégével összeveszek, ebül szolgálók.”

Éneke végén pedig a prédikátorokba köt bele :

„Nincs ez földön, sem az égen Oly prédikátor,
Ki én bennem jót tehessen, ám szóljon bátor,
Tudom, azzal az sem gondol, ki ily lator.”

A Szendrői Hegedős házigazdáját, Bebek Ferencet borivás közben ábrázolja, amint „törölgeti tarkóját”, de hányiveti hangon beszél az istenről is :

„Ha jót istentül vettünk,
Gonoszt mire ne vegyünk,
isten mivel szerete,
idegön földön fektete.”

A függetlenség néha megtalálja a könnyed formát, mint Moldovai Mihály

énekenek utolsó előtti versszakában (a strófa elején felbukkan a pogány vallási szertartás állítólagos idéző szava) :

„Haj, haj, pridem megvakoltam,
Minden háznál házsárkodtam,
Volt is, nincs is, kiáltottam,
Hadd is, vidd is, nem hallottam!”

E magatartás formálásához hozzájárulhatott a nemzetközi diákélet bohém erkölse, felelőtlensége, de belevegyül az udvari mulattatók, bolondok, furcsák, alakosok stb. komikus szerepjátása is. A hegedősök elsősorban hallgatóik megnevettetése végett hirdetik különös felfogásukat, s a komikus szerepet öntudatosan vállalják. A Szendrői Hegedős szerint balsorsát „az kik látták, nem bányák, — csak csudámat vigaggyák”. A Névtelen az ének szerzőjéről, tehát önmagáról nyilatkozik az utolsó versszakban :

„Az szerzőjét könnyen megtalálod,
Vak szemeddel őtet meg láthatod,
Ha keresed, nálad legyen botod.”

Márton éneke elejétől végéig ócsárolja az énekest, tékozlónak, latornak, nem jámbornak nevezgetvén magát.

A sok közös vonás mellett különbözik is egymástól a négy ének. A Névtelen a „fázódás”-t és a hányt-vetett étellel járó többi nyomorúságot rajzolja, Márton a hegedősöknek mondja el, hogy ő is épp olyan lator, mint a többiek, Moldovai Mihály sok viszontagságát énekli meg. A Szendrői Hegedős egy bal esetét beszéli el, melyben lovát elvesztette, és lába betegedett meg. Kétszer is említi, hogy krónikát mond, azonban csak a „krónika” szó utal az ének epikai jellegére. Épp úgy, mint a többi három, ez az énekes is baját, fájdalmait, ehhez fűződő gúnyolódó öteleteit sorakoztatja szándékosan csapongva, a logikai fegyelem látszatát is kerülve : igazában lírai vers ez is.

Mind a négy ének belső formáját jellemzi a szerkezet feltűnő hiánya, a gondolatok, ötletek, megfigyelések feltűnő összefüggéstelensége, rendetlen egymás után sorakoztatása. Leglogikusabb még a Szendrői Hegedős krónikája, azonban annak megértése sem könnyű még a szakember számára sem.⁵⁵ A szándékos csapongás, ami a valódi bolondok logikátlan észjárását utánóztatja, szintén a nevetetés szerepéből eredhet. Legművészibb Moldovai Mihály éneke, mert a csapongás könnyedséggel párosul, s nem csupán bolondozásnak, hanem tudatosan vállalt hányivetiségnek látszik.

Kialakult szokásokat, meggyökeresedett eljárást tükröz a négy ének, tehát tarthatatlan lenne az a feltevés, amely első kísérletet, újítást látna bennük. A Szendrői Krónika korai dátuma (1540–45) különösen bizonyítja hogy középkori hagyományt folytatnak a hegedősök a XVI. században alighanem lényeges változtatás nélkül. Mégis van egy nagy különbség a régebbi és e fennmaradt énekek között : ezeket már lejegyezték. Szerzőjük vagy valamelyik hallgatójuk, esetleg második előadójuk már tudott írni. Moldovai Mihály neve után ott találjuk az árulkodó „deák” szót, s egy latin kifejezést is elegyít szövegébe („pridem” az idézett utolsó előtti strófa első sorában).

⁵⁵ Vö. Pais *Dezso* vallomását (Irodalomtörténeti Közlemények 1954. 277.).

Hegedüs Márton szintén előránt valami „morgókönyvet”, tehát tudott olvasni, talán írni is.

Még nagyobb a deákok fellépésének következménye a harmadik rétegben, a lantosokéban. Nem idomulnak már annyira régebbi szokásokhoz, hanem átveszik ugyan a népi énekesek hagyományos anyagát és formáját, de tovább is fejlesztik magasabb, irodalmi színvonalra. A magyar középkor végén már akadnak énekszerző deákok, akiknek világi tárgyú alkotása fennmaradt (Gergely, Szabadkai Mihály, Geszthy László, Apáti Ferenc). A hitújítás itt is nagy gazdagodást sarjaszt. A világias ének mind sűrűbben tör fel, s ennek legtöbbször a deákok. Nemcsak egyes elszigetelt prédikátorok harsognak a „fajtalan hegedős beszédűek” és egyéb „sípságok” ellen (mint pl. Bornemisza Péter), hanem a vallásos és világi énekek általánosnak látszó vegyülése ellen is küzdeniök kell. Huszár Gál 1574-ben kinyomtatott énekeskönyvének előszavában a régi keresztyénekre hivatkozik, akik „az isteni dicséreteket korcsomán vagy egyéb zabáló gaz helyeken nem éneklették . . . Nem illik tehát minden gaz korcsomán virágénekek között és részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretét énekleni”.⁵⁶ A panasz alighanem az énekesekre vonatkozik, akik válogatás nélkül azt adták elő, amit egyik-másik hallgatójuk kívánt. Határozottabban deákokat illet az 1623-i komjáti református zsinat határozata, amely elterjedt szokásként tünteti fel a világias éneklést megfenyegetvén azokat a tanulókat és tanítókat (!), akik „szerelmes dalokban gyönyörködnek gyalázatosan”, hogy „egyházi szolgálatra később sem léphetnek, sem ifjúságukban más iskolák vezetésére nem bocsáttatnak”.⁵⁷

Bármily hevesen küzdenek a prédikátorok a világias éneklés ellen, mégsem tiltakoznak ellenük egyértelműen és fenntartás nélkül. Huszár Gál a kétféle ének keveredését helyteleníti, Bornemisza Péter pedig korábban említett prédikációjában elkülöníti a „fajtalan hegedős beszédűek”-et a lantosoktól, akik szép históriákat és isteni dicséreteket zenghetnek. A reformáció nemcsak a katolikus vallásos énekeket pótolta újakkal, hanem a középkori legendákat is igyekezett kiszorítani különösen az Ószövetség anyagát felhasználó bibliai históriákkal, a népszerű epikai énekmondást is felhasználta ízlése szerint átalakítva az új hit terjesztésére.

Az éneklés becsülete tehát emelkedett a reformáció hatására. Annál inkább kellett vigyázniok a prédikátoroknak, hogy az adott engedmények résén be ne özönöljön a magasabbnak tekintett vallásos irodalomba az egész népi jellegű irodalom: a lírai virágének és az epikai krónika és história. A védekezés egyik megnyilvánulása a hegedősök és lantosok megkülönböztetése, néha szembeállítás, ami annál érdekesebb, mert — mint láttuk — a deákok a hegedősök közé is elegyedtek.

A hegedős-lantos ellentétet egyszerűsítve szemléli Takáts Sándor: „a magyar lantosok nem jó néven vették, ha őket hegedősöknek hívták. Ők nagyobbra tartották magukat, mert ők a verseknek és a versek nótáinak nemcsak előadói, de egyúttal szerzői is voltak. Holott a hegedősök csak mások műveit adták elő — pénzért”.⁵⁸ Világosabban látta a különbséget Visnovszky Rezső, s rámutatott a fejlődésre is: „Nem haltak ki a régi énekmondók sem; főurak váraiban, táborokban, lakodalmakon még mindig folytatják régi mesterségüket. A száraz krónikák napja azonban hanyatlóban van, mert a

⁵⁶ Dézsi Lajos lapalji jegyzete: Régi Magyar Költők Tára VII. 360.

⁵⁷ Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete III. kötet. 330.

⁵⁸ Takáts Sándor: Rajzok a török világból I. kötet 432.

külföldről hazatért ifjak, mint az új szellem hirdetői, újabb irányt adnak az elbeszélő költészetnek, magukkal hozván a külföldön már rég elterjedt és kedvelt regés-könyveket. Büszkén emlegetik, hogy ők tudós ének-szerzők, litteratus, deák emberek, nem amolyan régi hegedős vagy igricz-féle vers-szerzők.”⁵⁹

Jellemzi az itt uralkodó zavart, hogy Féja Géza Szkhárosi Horvát András két sorát („Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok isten akaratját, — Mert minden pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyíltan kiáltják”) még 1941-ben is úgy magyarázta, hogy „a tiszta, hitvalló közösség soraiba az ártatlan gyermekeket, a deákokat, a papokat és a hegedősöket sorozza, s így a szegény vándorköltő tőle (Horvát Andrástól) kapja meg erkölcsi rangját”.⁶⁰ Nem vette észre, hogy ez nem egyszerű felsorolás, hanem az új hit hirdetőinek fokozatba állítása, s éppen arra jó példa, a deákok és hegedősök között mekkora különbséget állapított meg a nagy korholó. A deákok mindjárt a papok után következtek, a hegedősök pedig a gyermekek (az énekes gyermekcsék) után az utolsó helyre szorultak.

Efféle célzatú Tinódi megjegyzése is *Zsigmond krónikájá*-ban, amikor Kont történetét beszéli el:

„Vitézek ott harmincketten valának,
Kiket sokszor hegedősök csácsogtak” (469—470. sor)

A hegedősöket e félreérthetetlenül lenéző nyilatkozat mellett, máskor azonban egy kalap alá vonja őket a lantosokkal, aminek magát is többször nevezgeti:

„Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök,
Csak borért is elzörgetnek néha szegényök”

— írja a *Sokféle részegesről* című, a hegedős énekekhez legközelebb álló szerzeményében. Meg is cáfolja itt Takáts Sándort, aki a lantosokat díjtalanul éneklő előkelőségeknek véli, s tisztázza azt is, hogy mindkét fajta énekes pénzért, adományért művészkedik, hisz abból él, amit így keres. Sajnálatra méltó esetben „zörgetik el” nótájukat „csak borért”. Ilosvai is együtt emlegeti a kétféle énekmondót a *Ptolomaeus-ének* borkérő strófáiban. Tehát ha a lantosok megkülönböztették is magukat a hegedősöktől, a tanulatlanabb népi énekesektől, a különbség mégsem lehetett akkora, mint Visnovszky, de különösen Takáts Sándor megjegyzéseiből következtethetnénk.

A világos tájékozódást az nehezíti meg, hogy a lantosok társaságáról kiderül, ha — közelebbről megnézzük —, hogy összetett, sőt hullámozó. Ugyanaz az ember is változtatja társadalmi állását (például Enyedi György unitárius püspök lett, de mikor széphistóriáját írta, külföldről hazatérő deák volt). Sok deák vállalkozik históriák előadására és szerzésére vagyonos, előkelő férfiaktól kezdve a jobbágy származásúakig. Istvánfi Pál baranyai alispán fia, később maga is alispán, Ráskai Gáspár, Czobor Mihály a kor tekintélyes főurai, de jobb társadalmi helyzetű Valkai András, az említett Enyedi György és Hunyadi Ferenc, a Báthoryak udvari orvosa. A legtöbb énekszerző foglal-

⁵⁹ Visnovszky Rezső: Széphistóriáink olasz—latin csoportja. 1907. 5.

⁶⁰ Féja Géza: Régi magyarság 1941. 111—112.

kozását nem ismerjük, de tudjuk, hogy többen akadtak közöttük iskolamesterek, prédikátorok (a két foglalkozás alig különbözik; a prédikátor gyakran iskolamesterként kezd, s egy jó rektorságért néha fel is cseréli papi állását), mint Bogáti Fazekas Miklós, Csanádi Demeter, Csáktornyai Mátyás, Kákonyi Péter, Nagy Bánkai Mátyás, Temesvári István, Vajdakamarási Lőrinc. Három énekszerzőről tudjuk, hogy egész életében — amennyire ismerjük — énekmondással foglalkozott: Tinódiról, Ilosvairól és Ihász Névtelenéről. Ezenkívül a 15 névtelen énekszerző nagyobb része lehetett hivatásos énekmondó, továbbá feltehetjük még, hogy Görcsöni Ambrus, Gyergyai Albert, Póli István, Szakmári Fabricius István és Szegedi Veres Gáspár életének rövidebb-hosszabb szakaszát énekmondásnak szentelte. A fennmaradt énekek szerzői mellett áttekinthetetlen az énekmondással foglalkozó névtelen, vagy csak névről ismert deákok nagy számú csoportja, akik között néhány elveszett széphistória szerzőjét is gyaníthatjuk.

A közönség vizsgálata közben már észrevettük, hogy a széphistóriának — legalább egyik fajtájának — hallgatása művelt emberekhez illő, előkelő társaságban is meghonosodott szokásnak számított.⁶¹ Ugyanezt látjuk most, az előadók csoportosításakor is. A három előkelő úr mellett, akiknek mindegyike tudomásunk szerint csak egy-egy széphistóriát szerzett, az énekszerzők nagy többsége deák. „Sebastianus Literatus de Thinod” — írta *Jason király históriájának* versfőibe Tinódi, máskor Sebestyén deáknak nevezi magát (*Varkucs Tamás idejébe lött csaták*), s csak később, amikor elhíresedett, jelölte meg így a szerzőt: „Tinódinak hijják mind ez országban”. Ugyancsak „literatus”-nak nevezi magát Ilosvai a *Szent Pál históriájá*-ban, amennyire az elrontott szöveg versfőiből kiolvasható.

Deákok közé számíthatjuk a három jobb helyzetű erdélyin (Enyedi, Hunyadi, Valkai), a papokon és mestereken kívül azt a vegyes társaságot, amelynek műveltsége megvolt, de állandó foglalkozást éppúgy nem űzött, mint a hegedősök és népi mulattatók serege. Szükségét érezhették, hogy mentől távolabbinak tüntessék fel énekmondásukat a magukat nevetségessé tevő, alakoskodással, bohóckodással is foglalkozó hegedősöktől, s mentől inkább megközelítsék a lantosi tekintélyt, mentől inkább a magasabb irodalomba sorolják munkásságukat.

A hagyomány és a közönség nemzeti nyelvű énekköltésre készítette a deákokat, de a tekintélyes „lingua sacra”-ból igyekeznek megőrizni valamit. Különösen a címet szeretik latinul írni. A korai históriák címe szinte rendszeresen latin, mint Farkas András: *Cronica de introductione Scytтарum in Ungariam et Judeorum de Aegypto*. 1538. Istvánfi Pál: *Historia regis Volter*. 1539. Ilosvai Péter: *Historia Alexandri Magni*. 1548. (Ilosvai későbbi énekeinek kivétel nélkül magyar címet ad.) Kákonyi Péter: *Historia Astiagis regis et Cyri*. 1549. (Az 1628-i lőcsei kiadás már magyar címmel jelent meg.) Szegedi András: *Historia de expugnatione urbis Jerusolimitanae*. 1553. Továbbá azok az énekek, amelyeknek szükségük volt tudományos külsőre, hogy leplezzék

⁶¹ Tolnai Gábor Régi magyar főurak című könyvében idézi Verancsics levelét, amely találon jellemzi e kor urainak fölfogását. Páduába készülő unokaöccsét így biztatja: „... tanul meg a lant kezelését, hogy ily módon saját magad is szórakozhass tanulmányaid közben, de meg az én öregségemet is felüdíthesd. Ezt a hangszert minden okos ember méltányolja, és az előkelő osztály sem idegenkedik tőle; biztosra veszem, hogy kezelését hamar elsajátítod. De ne légy szenvedélyes, nehogy szónok, filozófus, jogtudós vagy természettudós helyett mint flótás, dudás vagy citerás kerülj haza” (67—68. Az eredeti latin).

merész témájukat, mint a Czegei Névtelen *Effectus amoris*-a (1588?) és Szakmári Fabricius István *Historia ex Parthenii Nicensis de amatoribus affectionibus collecta* című széphistóriája (1577). Talán ebbe a csoportba sorolhatjuk Iház Névtelenének széphistóriáját (*Icon vicissitudinis humanae* 1587 után), amely késői keletkezése ellenére azért használhat latin címet, hogy növelje pletykálkodó történetének jelentőségét (Kalailikoz Ali budai basát elárulja egy idősebb háremhölgye Sztambulban).

A széphistóriák középső korszakában még találunk néhány latin címet, mint Valkai András egyik művét (*Genealogia historica regum Hungariae* 1567. Többi históriái magyar címűek) vagy a Lévai Névtelen *Trója-énekét* (1570). Ugyanebben a korban az átmenetet jelzik Hunyadi Ferenc és Enyedi György széphistóriája, amely kettős: latin és magyar címmel jelenik meg.

A magasabb humanista irodalommal való kapcsolatra meggyőzően utal a versfőkébe rejtett latin szöveg, amely nemcsak a szerző nevét tartalmazza, hanem néha több mondatban örökíti meg az ének keletkezési körülményeit (Tinódi, Bogáti Fazekas Miklós, Ilosvai Péter, Huszti Péter, Göröcsöni Ambrus, Vajdakamarási Lőrinc, Varsányi Péter több énekében),⁶² valamint a latin nyelvű ajánlás, amelyet különösen Valkai András alkalmaz szívesen (a *Bánk bán* *história* kivételével minden széphistóriája előtt), de találunk Bogáti (*Castriot György*) és Csáktornyai Mátyás (*Grobián*) énekei előtt is.

Nemcsak az mutat humanista műveltséget, hogy szívesen dicsekszenek latin forrásokkal, és gyakran hivatkoznak antik istenekre, hősökre, hanem az is, hogy igen gyakori a latin fejezetszámolás még akkor is, ha a cím és az egész szöveg magyar (Prima pars, secunda pars stb.), ami azt mutatja, hogy a csak magyarul értő hallgatóságon kívül szem előtt tartják a műveltebb olvasót is.

A humanista eredetű jegyeken kívül az is az énekszerzők magasabb színvonalhoz való ragaszkodását mutatja, hogy szívesen hangoztatják széphistóriáik szereplőinek előkelőségét. Ha mód nyílik rá, már a cím is dicsekszik a királyi vagy előkelő személyiséggel. Csáktornyai Mátyás históriájának címe e „sznobizmus” miatt dagad meg: *Jeles széphistória két görög hercegről, Erős Aiaxról és Bölcs Ulissesről, miképen vetődtek és perlettek az táborban Agamemnon császár és mind a több görög királyok előtt az erős vitéz Achilles fegyvere és hadiszerszáma felett*. Máskor pontosan közli a cím nemcsak a szereplők rangját, hanem a velejáró jelzőt is, mint Göröcsöni Ambrus énekében: *Históriás ének a felséges Mátyás királynak, a nagyságos Hunyadi János fiának jeles viselt dolgairól*... stb. Szinte udvarmesteri gondosságra valló rangjelzést közöl Enyedi György is: *Igen szép história a Tancredus király leányáról Gismundáról és a királynak titkos tanácsosáról Gisquardusról*... stb. Ilosvai és Valkai is hangoztatják az előkelőséget, ahol lehet, noha ennyire nem erőltetik. Bogáti ezen a téren mérsékeltebb. Ritkaság a csak mesét sommázó, vagy dicsérő felírás, mint a három Névtelen latin címe (*Effectus amoris*, *Icon vicissitudinis*... , *Historia continens verissimam excidii Trojani causam*) vagy Szakmári Fabri-

⁶² *Fajcsok Magda* értekezésében (Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben 1942) kimutatást készített a versfőszövegekről. Középkorvégi világi énekekben kezdik használni (Gergely éneke ura veszéséről), vallásos énekekben csak egyszer fordul elő, Vásárhelyi Andráséban. A XVI. századi énekek közül 144 alkot versfőszöveget, 111 nem. Tinódi mind a 25 énekének versfőibe szöveget rejtett. Megállapítja azt is, hogy „a verselési gyakorlat csakhamar elhagyta ezt a béklyózó tényezőt”, „Balassánál helyenként még megtalálható, de Gyöngyösinél már egyáltalán nincs meg” (20. l.).

cius Istváné. Ezekben viszont a latin nyelv biztosítja a magas irodalmi jel-
leget.

Ugyancsak az elismert magas irodalomhoz való tartozás vágya készteti a széphistóriák szerzőit a gyakori moralizálásra. Nemcsak mulattatni akarnak, hanem oktatni is. Se szeri, se száma a hallgatókat tanító nyilatkozatoknak. Nemcsak az udvarbírákat és kulcsárokat korholják, mint Tinódi, a vitézeket intik mértéktartásra és jámborságra, vagy az asszonyokat gúnyolják, mint egy-egy népihből jellegű énekünk, hanem az urak önzésére, mértéktelen ivására és műveletlenségére is felhívják a figyelmet, vagy a műveltség és a szerelem nagyobb jogát hirdetik a születés adta nemesi kiváltságokkal szemben (Enyedi, Fortunatus stb.). A moralizálás a prédikátor mellé állítja a lantos deákot, így részesedhetik a középkori papságtól örökölt tekintélyben. Még a legszabadabb szájú szerelmi történetekhez is bőséges erkölcsi tanulságot fűznek. Például a Czegei Névtelen *Effectus amoris*-ában a szerelmeskedést olyan részletesen rajzolatja, hogy ma is merészebb műnek számítana, de azért a szülők tanulságára írta művét :

„Ebből immár minden ember tanólhat,
Meglőtt dolgot példájul elővehet,
Atyák, anyák férnek ő leányokat,
Kit szeretnek annak adják azokat.

Vagyon nekünk erről számtalan példánk,
Hogy valakik egymást így megszereték,
Azután is egymáshoz azok estek,
Jóllehet atyjok, anyjok nem végeztek.”

Ha más tanulságot nem nyújtanak, akkor a szerelem kegyetlenségét példázzák, mint az *Eurialus és Lucretia*, vagy az „Isten szerelmére” hivatkoznak, mint a *Béla király és Bankó leánya*. Néha azonban szinte tobzódik az énekszerző a tanulságnyújtásban, mint Csáktornyai Mátyás, aki a *Jeles szép história két görög hercegről* (Kolozsvár 1592) elején és végén alig győzi felsorolni a sok tanulságot. Ritkaság az olyan história, mint Istvánfi Pálé, aki ennyivel elégszik meg : „Asszony-házastoknak példájul adhatjátok.” Négy széphistóriánkból hiányzik egészen az erkölcsi tanulság (Tinódi : *Jázon, Szilágyi és Hagymási*, Valkai : *Hariadenus, Argirus*).

Az *Argirus* már nyíltan kimondja, hogy „az olvasóknak mulatságul” adja a szerző, a *Fortunatus-história* még megalkuvó (1580), mert kezdő strófáiban „tanolságot” is emleget, de mulatságot is. Mintha a fejlődés két iránya bontakoznék ki : az egyik a vallásos-erkölcsi tanulságot helyettesíti világi érdeklődéssel, s erre felhasználja a tudós-humanista műveltséget, a másik a vallásos-erkölcsi vagy tudományos tanítás helyébe eleinte leplezetten, később nyíltabban a szórakoztatást lépteti.

A magasabb igény mellett a deákok hatásos eszköze lehetett az addigi népi énekessel szemben, hogy nemcsak emlékezetükre támaszkodtak, hanem könyvből adtak elő. A népi énekesek emlékező tehetsége az átlagosnál jóval nagyobbra erősödhetett az állandó gyakorlásban, mégsem versenyezhetett az írásból éneklő lantossal, akinek előadása hitelesebbnek is tetszhetett. Továbbá a kéziratos énekgyűjtemény az előadó műsorát nagymértékben bővítette, s így döntő-fegyvert adott a deák kezébe a népi énekessel szemben.

Emlegetik is a „könyv”-et gyakran. Hegedüs Mártonról már hallottuk, hogy közönségét „morgó könyv”, tehát alighanem szidalmazó énekeket tartalmazó füzet előrántásával fenyegeti. A kassai Lantos vagy Hegedüs Sebestyén perében, akit egy ideig tévesen azonosítottak Tinódival, a bírói ítélet szerint a viszályt keltő gúnyos éneket, amelyet az eretnek „Gall Pap” (Huszár Gál) ellen szerzett, ki kellett tépnie a *könyvből*. Tinódi is emleget könyvet („könyvébe ő beírta”, „szörzötte... könyvében”). A szó ismétlődő használata azt mutatja, hogy a könyv nemcsak egyszerű gyűjtőhely lehetett, ahová a szerző vagy énekes összeírta énekeit, hanem szerszám, az előadó énekes nélkülözhetetlen kelléke: műsorfüzet.

A kéziratok könyvekben a bolondoskodó hegedős énekek mellett sok minden lehetett: vallásos ének, virágének, elbeszélő versezet. Műsorkönyv lehet több, a XVI. és XVII. századból fennmaradt kéziratok énekeskönyvünk. Bizonyára az a *Csereyné-kódex*, amely java részben Balázs deák gyűjteménye 1565-ből. Vallásos énekek mellett epikai szerzeményeket is tartalmaz. (Ebben maradt fenn Tinódi Jason király-ról szóló széphistóriája is.) XVII. századi kéziratok énekeskönyveink közül műsorfüzet lehetett a *Csoma*-, *Decsi*-, *Kuun*-, *Lipcsei*-, *Lugossy*-, *Mihály deák*-, *Szencsey*-, *Széll*-, *Tatrosy*-, *Vasady-kódex*. Külön tanulmány feladata lehet kéziratok énekeskönyveink ilyen szempontú vizsgálata. Egy azóta újra lappangó énekeskönyvet így ír le ismertetője: „Tárcaszerű kisdéd alakja, mint gyanítható, csizmaszárból hevenyészett kötése és viseletes külseje azt látszik mutatni, miszerint e kis könyv tulajdonosának útítársa és bajaiban, viszontagságaiban vigasztalója és vidámitója volt.”⁶³ Bár nem mondják ki az ismertető, nyilvánvaló, hogy ez is énekes deák műsorkönyve lehetett.

Mikor tanultak meg az énekesek írni, vagy szabatosabban: mikor álltak be énekesnek az írni-olvasni tudó deákok? Az átalakulás első jelei, az első leírt epikai énekek a XV. század végéről maradtak fenn, tehát a lassú cserélődés már akkor elég fejlett fokon lehetett. Több írni-olvasni tudó deáknak kellett ebben az időben működnie, hogy néhánynak éneke már megmaradhatott. A fennmaradt históriák keletkezési idejéből következően az áramlás 1540 körül fokozódhatott, s teljessé lett a deákok térfoglalása a népi énekesek mesterségében a XVI. század vége felé.

Az énekes deákok egyike-másika talán csak addig énekelt, míg jobb foglalkozást nem talált, vagy az állandóbban letelepült deák, ha kívánták, éneket is adott elő, de élhetett több Ilosvai-féle deák is, aki életének javát énekelgetéssel töltötte, abból is élt meg. Közben esetleg egy-két új éneket is „rendelt versekbe”. Már nem vállalkoztak afféle hegedős bolondozásra, legalább semmi nyoma ennek ismeretes szövegeinkben. Csak éneket adtak elő, tehát irodalmibb színvonalra emelték a népi mulattatást. Állandó küzdelmet kellett folytatniok a nagyobb megbecsülésért. Anyagi helyzetük aligha volt sokkal jobb a régi énekesekénél vagy hegedősökénél. Tinódi ugyan házat szerzett Kassán, de nem tudjuk, hogy az énekelgetéssel-e vagy egyéb szolgálataival, és vándorlása közben ő is gyakran nélkülözött. Gyakran „fűtt körmében” (*Budai Ali basa históriája*, *Varkucs Tamás idejében lött csaták záróstrófái*), hol „füstös szobában” (*Eger vár viadaljáról való ének*), hol „puszta kamorá-

⁶³ *Walther Imre*: Kuruc dalok s egy XVII. századbeli költő versei Pesti Napló. 1885. Megemlíti *Jenei Ferenc* A világi irodalmi műfajok kéziratok énekeskönyveinkben című doktori értekezésében (1929). Az említett kötet címe *Militares cantiones* volt. Beniczky költeményein kívül kuruc énekeket tartalmazott.

ban” (*Enyingi Terek János vitézsége*) „szörzé nagy búvában” énekeit. Ilosvai is ezzel a szakasszal zárja *Ptolomeus király históriáját* :

„Szerzé el-benn sován Szilágyországban,
Kusalkőben, az egy havas oldalban,
Egy cellában azaz egy füstös házban,
Elvégezte el-fenn egy sombokorban.”

A deákok magasabb színvonalú énekei a régebbi népi énekeseket mégis kiszorították. A folyamatot meggyorsították a XVI. század közepétől betelepülő cigányok, akik a török birodalom délibb tartományaiból szabadon vándoroltak a magyar hódoltsági területre. A deákok felülről szorították a régebbi típusú népi mulattatókat, a cigányok alulról hódították a közönséget, szolgáltatván a zenét és vállalván a népi mulattatás alantasabb fajtáit (bohóckodás, zsonglőrködés, jóslás stb.). A kettős nyomás miatt a középkorban többször emlegetett regösök, igricek, jocularok, garabonciások, csúfok, galádok, gajdosok, hegedősök népes serege a XVI. század végéig eltűnt.

Bornemisza Péter emlegeti Thurzó világtalan, agg lantosát, hegedős énekek maradtak fenn még a század utolsó évtizedeiből, a XVII. század azonban már nem tud énekmondó népi mulattatóról. Annál többet emlegetik a szerelmi énekek meg a különféle epikai szerzemények a deákokat. A magas tudományos és vallásos irodalom alatt élő, a néphez közelebb álló, énekesirodalomban a deákok térfoglalása három mozzanatba sűríthető: 1. a népi mulattatók („hegedősök”) közé mind több írni-olvasni tudó deák állott be; 2. sok, addig paposkodó, irogató deák kapott kedvet az énekmondáshoz, a szabadabb, változatosabb, de bizonytalanabb vándorláshoz; 3. a deákok mind gyakrabban vettek fel világiasabb énekeket műsorukba, melyek között nagy szerepet játszottak az epikai énekek.

A XVI. századból tehát azért maradt fenn több epikai énekünk, mert előadói és szerzői tudtak már írni és olvasni, s azért jegyezték le énekeiket hogy gazdagabb legyen műsoruk az addigi, csak emlékezetre támaszkodó, kezdetlegesebb fokot képviselő, népi énekesek versállományánál. Mivel elszaporodtak az olvasni tudó énekesek, érdemes lett már ki is nyomtatni az epikai műveket, sőt újabbakat és újabbakat írni számukra — majd a bontakozó olvasó közönségnek.

Szinte teljesen XVI. századi műfaj a széphistória. A XVII. században a nem egészen egyházi kezelésben levő nyomtató műhelyek rá-rákapnak erre a műfajra (mint a lőcsei Brewer Lőrincé 1627 után), de újat nem adnak ki, csak átdolgoztatják a régit. Az énekes deákok még mindig adnak elő epikai éneket is, de egyre jobban terjed az olvasás. A XVIII. század második felében még akadnak deákok, akik verselgetésből élnek, egyik utolsó képviselőjük, Csokonai Vitéz Mihály *Dorottya*-ja előbeszédében kijelenti, hogy „nem história hát ez”, és részletezi, hogyan kellett volna írnia, ha nem igazi irodalmat akart volna művelni, hanem csak a közönség (Szabadvölgyi úr, Háromlovi úr és az asszony) tetszésére pályázott volna. Mesés részleteket (kis emleget rézerdő túl az óperencián, aranyvár, gyémántbuzogány stb.), aztán hozzáteszi: „Már ilyen istóriákat talán nyolc lovas debreceni szekérrel is lehetne a pesti vásárra viteni . . . Már az efféle költemény nyalatná magát, mint a méz . . .” Tehát a széphistória él még, de nem hallgatják, hanem olvassák („Háromlovy uram úgy elandalodjon rá, hogy egy pipa dohánya tízszer is elaludjék az olvasás közben”)

Az előszó is virágzik még, mint közvetítő eszköz író és közönség között, de nem éneklés, hanem felolvasás formájában. A *Dorottya* öt évig (1799—1804) várakozott, míg kinyomtatták: „... négy esztendő olta esmérik sok úri rendű urak és asszonyok ezt az én tréfa versemet jellemzi Csokonai előbeszéde a helyzetet- elégnék olvastam fel magam is némely víg companiákban, elégnék megvan kézírásban is. Mindenütt jó kedvvel fogadták, senki benne meg nem ütközött. Legnagyobb jutalmam egy-két kacaj volt; legnagyobb büntetésem pedig egy-két legyező leggyentés. Ez egyik sem düjti el a tornyot.”

A közlés kezdetlegesebb fokozatát nemcsak a *Dorottya* képviseli; Fazekas Mihály *Ludas Matyi*-ja is több, mint egy évtizedig terjedezett kéziratban (1804—1815, illetve 1817). Meg is lelhetők benne a népi epika hagyományos fordulatai, az előszóbeli előadás maradványai, mint az ismételtetés, a közvetlenkedő kapcsolat a mesélő és hallgató között stb.⁶⁴ Mikes, Bessenyei, Pálóczi Horváth Ádám stb. kéziratban terjedező művein kívül alig ismerjük a XVIII. század végén és a következő század elején virágzó kézíratos pasquillus-irodalmat. Alig tudunk valamit a vándorló deák-énekesek afféle képviselőiről, mint Farkas András (1770-1832), aki kézi sajtójával kereste fel a lakodalmakat, szüreteket, tisztújításokat, és helyszínen készített verseit eladogatta. E vándorló, énekes költő virul Hazafi Veral János alakjában, aki a múlt század utolsó évtizedeiben korcsmáról korcsmára járva adta elő, és árusította énekeit.

Legújabbban egyik leleményes néprajzi kutatónk, Takács Lajos felfedezte a Farkas Andrások és Hazafi Veral Jánosok ma is élő utódait: a históriásokat, akik félparaszti, majd paraszti szintre süllyedve vásárokon, búcsúkon vagy koldulás közben éneklék, és árusítják kinyomtatott epikai szerzeményeiket. Históriaik nagy része „ujságoló”, azaz egy frissiben történt eseményt (pl. gyilkosságot) beszél el, de akad köztük „szentes” történet és régebbi esemény ismertetése is. Ez a Dunántúlon és Alföldön szokásos paraszti história a gyűjtő megállapítása szerint mostanában éli utolsó napjait. Kiszorítja immár a falun is terjedező könyv.⁶⁵

4. A hagyomány széphistóriáinkban

A XVI. századi irodalom páratlan érdekessége átmenetiségéből ered. Együttél akkor a régi és új, középkori szokások és találmányok, felfedezések, a merev feudális társadalmi rend maradványai és a humanizmus forradalmasító eszméi, a védekező katolicizmus és a gyorsan terjedő protestantizmus, irodalmunkban a régi és új műfajok, témák és formák, a terjesztés eszközei között az előszó, kézirat és könyvnyomtatás. Ez jellemezte a megosztódó közönséget, amelyben az írástudatlan hallgató és a könyv fölé hajló olvasó egyaránt szerepet játszik, ez a kéziratban és nyomtatásban megjelent műveket, az emlékezetből és könyvből előadó énekeseket, a régi hagyományokat őrző népi énekesek, hegedősök és a műveltebb deákok ellentétét.

⁶⁴ Szilágyi Ferenc: A magyar népi epika hagyományai Fazekas Ludas Matyi-jában Magyar Nyelvőr 1954. 350—364.

⁶⁵ Takács Lajos: Históriaások, históriák 1958. A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára.

A különbség, néha szembenállás megnyilvánulás a művekben is. Fennmaradt széphistóriáink egy része ragaszkodott a megszokott témához és formához, a nagyobb tömeg azonban humanista hajtásokat ápolgat. Az ellentét azonban nem éles. Vitára, összeccsapásra nem kerül sor. Sőt több énekeskönyvünk tanúsága szerint szépen megfért egymás mellett, egy előadó műsorában a hagyományos és a humanista széphistória. A két csoportot nem elvszerűen, tudatosan, hanem a gyakorlatban mégis elkülönítették már a XVI. században: inkább csak a divatos, újszerű széphistóriákat nyomtatták ki, a hagyományhoz hívebben ragaszkodó énekeknek meg kell elégedniök a kéziratos énekeskönyvvel.

Némiképp megkönnyítheti a tájékozódást az a tény is, hogy a szerző megnevezi-e magát, azaz már humanista tudatossággal sajátjának vallja-e művét, vagy a népi jellegű énekmondók öntudatlanságával és szerénységével névtelenségbe húzódik. E téren azonban vigyáznunk kell, mert világos, hogy óvatosság vagy szemérem vezette néhány későbbi, határozottan humanista ihletésű énekünk szerzőjét, amikor merészebb témája miatt választotta a névtelenséget (pl. *Effectus amoris*, *Eurialus és Lucretia*).

A széphistóriák e csoportosításában nem szabad merev elkülönítésre gondolnunk. A hagyományt követő énekekben is találunk majd humanista elemeket, viszont az újabb forrásokból táplálkozó széphistóriák sem szakítanak — különösen formájukban — gyökeresen a régivel. Énekeink többsége — negyven mű — a humanista származású csoportba kerül, tizenkét széphistóriánkat pedig a hagyományt hívebben őrzők közé soroljuk; cím szerint a következőket: *Rustán császár históriája*, *Szilágyi és Hagymási históriája*, Csáti Demeter: *Pannónia ének*, *Béla király és Bankó leányának históriája*, Tinódi Sebestyén: *Jázon históriája*, *História Zsigmond császárnak fogságáról és szabadulásáról*, *Zsigmond lírálynak és császárnak krónikája*, (megjelent nyomtatásban), Nikolsburgi Névtelen: *Igen szép história az Kenyér mezején Kenézy Pálnak és Báthory Istvánnak törökökkel megúvásáról*, *Icon vicissitudinis humanae*, *Széphistóriás ének Telamon királyról*, *Fortunatusról való széphistória*, Göröcsöni Ambrus: *Históriás ének Mátyás királyról* (az utóbbi négy — közülük a három elsőnek szerzője ismeretlen — megjelent nyomtatásban).

Leghívebben őrzi a középkori epikai énekek hagyományos tartalmát és formáját a *Rustán császár históriája*, amellyel ezért részletesebben szándékunk foglalkozni.

a) Rustán császár históriája

A *Csoma-kódex*ben maradt fenn, amelynek 124 levelét 1638-ban másolta Patyi Csoma István (Pest megyében ismerünk Páty nevű községet, Vas megyében pedig Paty nevűt). A kódex egyike azoknak a kéziratos énekeskönyveknek, amelyről joggal hihetjük, hogy műsorfüzetnek használták vagy ezt a ma ismeretes füzetet, vagy azt, amelyről Csoma István másolta. Két példányban maradt fenn: az eredeti csonkult az Akadémia könyvtárában és a Jankovich Miklós által készítettett bővebb másolat. Jankovich megjegyzi, hogy „mind elein mind a Végén rongyolt”. Nemcsak ez mutatja, hogy műsorfüzet lehetett, hanem a másolás módja is. Egyes énekeket nem írt le végig (pl. Hunyadi *Trója-históriáját*), másokat pedig megrövidített (Erdélyi Máté énekét *Keresztelő Szent Jánosról*, *Szilágyi és Hagymási históriáját*, *Argirus histó-*

riáját). Legfeltűnőbb Enyedi *Gisquardus*-ának másolata, amely a 35. versszakkal kezdődik. Annyira eltér az eredetitől, hogy az már több, mint másolási hiba. Vagy emlékezetből írta a szöveget, vagy csak azokat a részeket jegyezte le, amelyeket nem tudott biztosan. A kódexben hat rövidebb vallásos éneken kívül tizenhárom epikai éneket gyűjtött egybe Csoma István.⁶⁶

Az ének pontos címe: *Historia az Rustan Csaszarról es az eö hazas tarsarol es az szep ket fiarol Remus Romulusrol*. Utána a másoló latinul feljegyezte a versszakok számát (226) és a másolás pontos idejét (1638. okt. 25). Mikó László adta ki az ének szövegét, s hosszúra nyúló bevezető és befejező értekezésben kereste a história külföldi forrását.⁶⁷ A Dick-féle *Innsbrucki Gesta Romanorum* 102. elbeszélésében talált legtöbb, a magyar énekkel közös vonást, de megállapította, hogy a két szöveg között nagy az eltérés. Értekezésének egyik célja, hogy az énekszerző katolikus voltát bizonygassa, a másik, hogy cáfolja Lázár Bélát, aki rámutat a sok eltérésre a magyar változat és a Gesta-szövegek között.⁶⁸ Legjobban a befejezés tér el a latin eredetitől. A történet magja az Eustachius-legenda, az *Aurea Legenda* egyik elbeszélése, amelynek főhőse vértanúságot szenved hitéért. A latin nyelvű változatok mindegyike megtartja ezt a befejezést, a magyar ének azonban boldog öregkort juttat a császárnak. Lázár Béla felismeri, hogy ezzel kerekébbé válik a mese, meg is dicséri a magyar átdolgozót, majd rámutat az ének több anachronizmusára (Rhea Sylvia, Romulus és Remus a római történet kezdeti mondáiban szerepelnek, nem a császárság korában, Rustán nevű római császár nincs stb.).

A mesében határozottan elkülönül a legendás és regényes elem. A negyedik versszakban kezdődik a cselekmény: Boldogan élt Eustachius feleségével, Gondis-szal. Mikor megszületnek iker fiai, megjelenik előtte Isten követe, s közli vele, ha megkeresztelkedik, szabadon választhat a gazdag ifjúság-szegény öregség vagy az ellenkezője között. A császár megkeresztelkedik, a Rustán nevet kapja (ezt a nevet csak a magyar szöveg használja), s némi habozás után elhatározza, hogy az ifjúkori nyomorúságot és boldog öregséget választja.

A 21. strófa „Halljátok meg, miként esék Rustán császár dolga” sorával jelzi a fordulatot. Ellenség támadja meg a gazdag Rommaságot. Két évi ostrom után felgyújtják a császár házát, Rustán családjával egy rejtek házba menekül. Meggyűlölik, hiába koldul, el kell vándorolnia. A tengerhez érkezve egy bárkára szállanak, de mivel a császár nem tud fizetni, elveszik feleségét a bárkások, hogy „gonoszul éljenek vele, őt pedig két magzatával partra teszik. Sírva keresik a járt utat, míg egy vízhez jutnak. Hét versszakban (39–45) az asszony történetét beszéli el, akit Isten egy vihar segítségével szabadít meg a fogságból. Partra vetődve egy főbíró házába áll be dajkának. Eddig a történet egészen legendaszerű. A cselekmény fordulatait isteni beavatkozás idézi elő; a szereplők nem cselekszenek, csak imádkoznak égi segítségért.

A regényes rész, a furcsa, meglepő események sorozatát az ének a 46. strófa első sorával jelzi: „Mi beszédünk immár lészen az Rustán császárról”. Rustán nem tudja egyszerre mindkét fiát átvinni a folyón, csak egyiket veszi ölébe. Amikor a túlsó partra érkeznek, „sivalkodást” hall. „Egy fias nagy orosz-

⁶⁶ Dézsi Lajos ismertette a kódexet: A Csoma-kódex és M. N. múzeumi másolata. Magyar Könyvszemle. 1916. 77–84.

⁶⁷ Mikó László: Rustán császár históriája 1910. Stephaneum-nyomda.

⁶⁸ Lázár Béla: A Gesta Romanorum hatása a magyar műköltészetre Irod. tört.-i Közl.-ek 1891. 147–160. és 235–46.

lán fiát elragatta”. Hiába siet oda, későn érkezik. Mire visszasiet az elsőhöz azt meg egy fias farkas vonszolja el. A legendai hang visszatér, mert a szerencsétlen császár az 52. strófában hálát ad Istennek a csapásokért. Egy nagy városban a főbíró szolgálatába lép.

Az 56. versszak első sora megint a cselekmény újabb izületét jelenti be: „Immár szóljunk két fiáról Remus Romulusról”. Más-más városban majdnem azonos körülmények között szabadulnak meg. Vadászni mennek az ifjak, és megtalálják a gyermekeket, amint az anyaállatok kölykeikkel együtt szoptatják, nevelik. Mindkét város „nagy szép ifjai” kiszabadítják a gyermekeket, főbírájuknak adják, aki örömmel fogadja és felnevelteti a szép természetű fiúkat.

A szereplők sorsának fordulására egy teljes versszakban⁶⁹ készíti elő a hallgatókat:

„Emlékezünk én Uraim szöröncse dolgáról,
Emlékezünk Rommaságnak állapotjáról,
Rommaságban az uraknak háborúságokról,
Rustán császár vénségében nagy Uraságáról”.

Rómát harminckett év múlva újra ellenség dúlja, az urak a nagy gyűlésben tanácskoznak, hogyan hárítsák el a veszedelmet. Két vén ember, tudós doktor azt mondja, hogy az ellenségtől akkor szabadulnak meg, ha az elűzött öreg császárt megkerestetik, és visszahozzák. Nemsokára meg is találják, és visszahelyezik méltóságába.

Rustán beszédeti a tizedet a városokban, megszervezi az ellenállást, hadat gyűjt. Egy városban a főbíró a talált gyermeket választja meg az esküdtekkel együtt hadnagynak. A fiú harminckett év alatt megnőtt, és remélik, hogy jó erkölce, szép személye miatt tisztességet szerez majd a városnak a vén császár hadában. A másik városban ugyanez történik a másik fiúval. Róma felé vonulás közben találkozik a két sereg. A hadnagyok összebarátkoznak, elmondják élettörténetüket. Vadászok találták meg őket, apjukat-anyjukat nem ismerik. A második fiú élettörténete abban tér el az elsőétől hogy megnevezi Athenás városát, ahol hét doktor tanította, a hét szabad művészet megszemélyesítői. Megesküsznek, hogy mindenben segítik egymást

Együtt vonulnak tovább egy tengerparti városig. Tábornak ütnék, a fő embereikkel üzennek a város főbírájának

„Hogy Fő Bíró ő házánál ebédet szerzene,
melyet velünk az Fő Bíró nagy vígan megenne,
pénzünk fejében mindent venne és ne kiméllene,
az városnak mi Törvénye Asztalbért le tenne.

Az ebédet az Fő Bíró szépen elkészítetté,
Asztalára tisztességgel ő azt felviteté,
hadnagyokat szép szavával szépen leülteté,
az két hadnagy főbírónak szépen megköszöné.

Mindenkoron hadnagyoknak az vala szokások,
Alamizsnát szegényeknek asztaltul adának,
árvaságról emlékeztén mindent meglátának,
Fő bírónak ő házában egy Asszonyt látának”. (135—37. vsz.)

Már előbb is meg-megállapodott az énekes a lovagi jó modor részleteinek rajzolgatásában, ebben a három versszakban azonban hangsúlyozottan alig rejthető oktató célzattal zsúfol össze sok lovagi szokást.

E tengerparti város főbírói házában a látott vén asszony dajkálja a kis gyermeket, s meghatódva a hadnagyok udvariasságától elmondja, hogy Rustán császár felesége volt.

Célba érkezésük után a császárnak első látásra megtetszik a két ékes szavú, szép természetű ifjú. Mosdóvizet nyújt nekik, és szakállukat keni. Seregében hadnagyokká teszi őket: az egyiket vízen, a másikat földön. Győzedelmeskednek is, nagy zsákmánnyal térnek haza. Hálából tíz napig a császár, tíz napig a tanács vendégeli meg a győztes vezéreket. Az énekes megint bejelenti a cselekmény új szakaszát: „Kezdjük immár vén Császárnak az ő lakodalmát” (163. vsz.). A császár kedvessége a tizedik napon a legnagyobb. Megismétlődik a mosdóvisz szertartás, majd asztalhoz ülnek. Rustán kérdésére elmondják, hogy nem ismerik szüleiket, hanem vadállatoktól vették el őket. Az örömeiben zokogni kezdő vén ember ábrázatjukon is felismeri gyermekeit. Elbeszéli, hogyan vesztette el hatalmát, feleségét, fiait. Mikor az egyik hadnagtól megtudja, hogy felesége él, Rommaságnak tíz tanácsát küldi a fiúkkal anyjukért. Megtalálják, császári ruhába öltöztetik, császári asszony székbe ültetik. Lovag módra udvarolnak neki, megisméltik a mosakodás szertartását, és

„tíz Tanácsok süveg vetve udvalnak Asszonnak,
és háromszor térdet fejet hajtnak az Asszonnak” (201. vsz.)

Szekérrel apjukhoz viszik anyjukat. Mikor találkoznak, térdre esve adnak hálát az Istennek, és öt-öt országot kap a két fiú apjától.

A jóslat így beteljesedik, befejeződik a történet is, de nem a Csomakódex szövege. Nyolc versszak következik még, amelynek tartalma és előadása feltűnően eltér az előző 218 stróféától. A két fiú jellemét egészen másnak ábrázolja: bejárják országaikat, és kegyetlenül pusztítanak, ha valaki meg nem hódol. Forrásra is hivatkozik: „járásokról ezeknek sok bölcsék írtanak”, aztán Plutarchos „egy kis könyvét” említve levonja a tanulságot: „mely Anyától föltartatnak, olyatén erkölcsök” a gyermekeknek. Ha árvaságra marad ivadékod, oltalmazd gonoszok tejétől, „mord Asszontul, paráznátul, részeges lopótul”. Ezután közmondással bizonyít, ami a 218 versszakban egyszer sem fordult elő: „higgyed, hogy az gyümölcs nem esik messze fájától”.

Az utolsó nyolc strófa az eredeti história megtoldása lehet. A jámbor lovagok egyszerre kegyetlen dűlökké válnak, az énekes Plutarchost idézi, noha azelőtt a senatus nevét sem tudta, humanista szokás szerint közmondást idéz, és valamilyen kezdetleges fajelméletet hirdet az anyatejről, sőt mintha dunántúli nyelvjárása is erősödnék. Az ének naiv hiszékenysége helyett tudálékosan okoskodik, mesélés helyett oktat. E nyolc versszak jellegzetesen XVI. századi, de éppen az ének és befejezése között levő élés ellentét figyelmeztet arra, hogy a história törzse régebbi eredetű lehet.

Forrását kétszer nevezi meg az ének: az első és az utolsó strófában. Érdeemes a kettőt részletesebben összehasonlítani:

„Emléközzünk én urajim régen lett dologról,
kiket bölcssek beírtanak, szöttek ki könyvekből,
szöröncsének állapotját jelencsük ezekből,
Emlékezzünk Tengeren túl gazdag Rommaságról.”

A befejező strófa pedig így jelöli a forrást és szerzőt :

„Ez éneket Rommaságnak írt könyvéből ír,
az ki írta, ő ezekben elméjét gyakorlá,
az mint érté az Deákból magyarra fordíttá,
egy Faluban Dráva mellett versekbe foglalá.”

A kezdő versszak a forrást általában jelöli meg: könyvek, amelyekbe a „lett dolgot” (valóságot) bölcssek írták be, és „szöttek ki”. Tehát nem az énekes szedte a történetet a könyvekből, hanem a bölcssek. Ezzel szemben a befejező strófa pontosan megjelöli a forrásul szolgáló könyvet (Rommaságnak írt könyve), meg is mondja, hogy ő írta ki az éneket, sőt ezzel „elméjét gyakorlá”. Ezt az írómesterséget körülíró mondatot még tetézi a szokásos szerénykedő fordulat: „az mint érté, az deákból magyarra fordítá”.

Az utolsó versszakot olyan ember szerzette, aki író voltát hangsúlyozta, az első strófa ellenben az írókról harmadik személyben beszél, saját mesteriségét éneklésben jelöli meg: „emléközzünk”, „jelencsük”, „emlékezzünk”. A befejező versszakot vagy az utolsó nyolc strófa szerzője írta, vagy egy harmadik változathoz tapadt az ének végére, de forrása aligha azonos a tulajdonképpeni énekével.

Nemcsak az első versszak őrzi a szóbeli előadás nyomait, hanem szinte az egész ének. A tartalom ismertetésében már láttuk, hogy az énekes a cselekmény minden újabb izületét a hallgatók megszólításával és buzdításával emeli ki ezzel pótolván az írás fejezetkezdő külsőségeit. Szóbeli előadás maradványa az állandó jelzők használata is („az vén császár”, „jártas út”, „Fias Farkas” stb.); a hallgató (tehát nem olvasó) közönségnek van arra szüksége, hogy több szóval, hosszasan rögzítsék figyelmébe a szereplők, fontosabb helyek nevét. Végül a szóbeli előadás velejárói a ritmikus szó- és mondatismétlések.

Itt-ott találkoztunk a széphistória anakronizmusaival, amelyeknek forrása a középkor ködös, inkább emlékekből, mint tényekből táplálkozó Róma-szemlélete. Az ének Rómájában nemcsak a szereplők nevei hánynak fittyet a történelmi adatoknak, nemcsak a középkori feudalizmus intézményei élnek (tized, főbírók a városok élén, a második testvér nevelői a hét szabad művészet megszervezését stb.), hanem a történet nagy részét, a középsőt átszínezi a középkori lovagi felfogás.⁶⁹

A magyar szöveg által megőrzött történet törzse jellegzetes lovagregény. Kardos Tibor a lovagi társadalom leglényegesebb vonásának a kiválasztott kisebbség tudatos elkülönülését látja. A „mintaszerű, díszes külsejű és nagy

⁶⁹ Visnovszky Rezső szerint „Rusztán császárról Dunántúlon ma is mesél a nép” (i. m. 7. l.). Sajnos, nem közöl pontosabb adatot, népmesegyűjteményeinkben pedig nem találunk nyomát a históriának. — Még egy a história nyelvére vonatkozó tévedést kell eloszlatnunk. Mikló László délföldi emberben sejtí a szerzőt, mert az énekben az ő-zó nyelvjárás gyakori megnyilvánulásával találkozunk. Azonban a Dunántúl déli részén, a Dráva mentén ma is él az ő-zés, ezért tehát nem kell az Alföldön keresnünk az éneknek azt a leíróját (Csoma István aligha), aki az ő-zó nyelvjárású szavakat rögzítette a szövegben).

szellemi képességű kisebbség”, az előkelő, finom modorú, jó erkölcsű lovagok világa áll szemben a meggondolatlan, ösztönéletet élő, zabolátlan, rongyos tömeggel.⁷⁰ Eustachius akkor lép a kiválasztottak közé, amikor megkeresztelkedik. A műveletlen tömeg, a pogányságban maradt Róma, a bárkások nem értik meg, tehát csapás csapás után éri, lesüllyed ő is a névtelen népbe. A kocka azonban fordul, amikor Róma újra bajba jut : a császárt visszahívják. Ugyan akkor fiai is kiemelkednek a névtelenségből a fényre, lovagi színvonalra.

Elősorban az udvari, lovagi élet külsőségeit emlegeti az ének. Az ékes öltözet elengedhetetlen kellék. Amikor megtalálják Rustán feleségét, először is császári ruhába öltöztetik, és császári székbe ültetik. Rustán visszahívását is nyomon követi a díszes ruhák felöltése. A két testvér szép természet is többször emlegeti, sőt a vén asszony szép természetén is „elálmélkodnak” (193. vsz.) Ezután következik az ékes beszéd. Amikor csak teheti, választékos, finom nyelven beszélteti is a szereplőket. Mindent szépen megköszönnek, udvariasan kérnek, fejet hajtanak, és kezet fognak. A választékosság egyik leggyakoribb megnyilvánulása a hálaadás Istennek. Nemcsak akkor hálálkodnak, amikor mindnyájan újra találkoznak, hanem Rustán azt is megköszöni Istennek, hogy elvesztette fiait és feleségét. (Mikó Jób könyvének hatásával magyarázza ezt. Aligha. Inkább a magasfokú, lovagi önuralom megnyilvánulása.)

A kiválasztott lovag tapintatosan gyengéd és érzékeny. A fiúk szokásokat követve kínálják meg étellel a vén dajkát a főbíró házában, Rustán anynyira sír, amikor feleségétől megfosztják a bárkások, hogy „gyakor helyen” elesik. Találkozásukkor a császár és felesége „mind az ketten örömeikben földreleesének” (214. vsz.) Az érzékenységet fejlett gyengédség egészíti ki. Rustán ápolgatja, ölelgeti az ifjakat, mielőtt tudná, hogy fiai, még inkább a titok felfedezése után. A katonai erények : vitézség, erő, bátorság csak mellékesen jelentkeznek. Annál több szó esik a női tisztességről. Rustánné nemcsak a gonosz bárkások kívánsága elől veti magát a viharos tengerbe, hanem megmenekülése után is legfőbb gondja hírnevének őrzése.

Udvarias szertartások kísérik a hősök cselekedeteit. A mosakodás háromszor ismétlődik : kétszer Rustán viszi a mosdóvizet a hadnagyoknak, egyszer pedig a fiúk anyjuknak. A találkozó hadnagyok társalgása is előírásos formások után kezdődik :

„az vitéznek szép szavával ékösen köszöne,
fejet hajtván, kezet nyújtván ékesen ő szóla.” (107. vsz.)

Rustánné felismerése után a mosakodás alatt a tanácsok — mint már láttuk — leveszik süvegüket, és háromszor meghajtják térdüket, fejüket.

Három részt különböztettünk meg a tartalomban : a legendás egyháziasat az ének elején (4—45 versszak), a regényes lovagit az ének törzsében (46—218. vsz.) és a humanista toldást a végén (219—226. vsz.). Tudjuk, hogy Katona Lajostól kezdve kutatóink hiába keresték a *Gesta Romanorum* külföldi szövegei között azt a változatot, amely a magyar ének eredetije lehetne. Főképpen a história törzse, a lovagi regényes rész tér el a latin szövegektől, még a Rustán név is csak a magyar szövegben fordul elő. Talán nem túlzó nacionalizmus az a feltevés, hogy a magyar énekesek között is akadhatott néhány, aki formálgatta a mesét. Lázár Béla idézett értekezésében egyetlen leleményes és jóképességű fordítót keres. Alighanem az énekesek sorozata alakíthathatta a cselekményt, míg ma ismeretes formájába kerekedett.

⁷⁰ Kardos Tibor Hadrovics értekezéséhez írott hozzászólásában jellemezte a lovagi társadalmat (M. T. Akadémia I. Osztály. Közleményei V. kötet. 1954. 178.

Az Eustachius-legenda már a *Gesta Romanorum* történetei közé elregényesítve került. Egy ilyen latin történetet fordíthatott valaki magyarra aztán az énekmondók műsorukba vették. Előadás közben, énekmondótól énekmondóra hagyományozva kerekedett, színesedett lovagregénnyé. Valószínűleg átkerült a história kevésbé előkelő, a nép körében forgolódo énekesek közé is, mert több népmeseinek vélhető fordulatot vett fel. Ilyen például a két fiú elragadásának és élete alakulásának majdnem azonos története. Az efféle ritmikusan ismétlődő eseményeket a népmese harmónia-igénye idézi elő, nem illik a meglepő fordulatokat kedvelő lovagregénybe. Ugyancsak népmesére emlékeztet a Rustán császárt kutató tizenkét küldött története, akik akkor érnek el eredményt, amikor minden reményt feladva mind a tizenketten ebédre gyülekeznek.

Népmesékre, illetve népi, nem udvari, lovagi szokásra emlékeztet a vén császár kedveskedése ebéd közben az ifjú hadnagyokkal :

„Két szék között az vén Császár hogy immáron ülne,
szép szavával Hadnagyokat ott igen kínálja,
ő édes Falatját tányéráról az övékre rakja,
két kezével mind az kettőt öleli, s csókolja.” (167. vsz.)

Néhány majdnem nyíltan az urak ellen valló részlet valószínűsíti, hogy nemcsak az uraknak, hanem a népnek is énekelték a históriát. Amikor Rustán és a császárné nyomorúságában végzett kézi munkájáról beszél, tartózkodik minden becsmérlő kifejezéstől. A szerencsétlen császár fő ellenségei „a nagy Urak”, akik „minden fele az népeknek azt hagyák, — alamizsnát az országban neki ne adnának —, elvégezték már régen, hogy éhhel meghalnának.” A nagyurak üzik el Rustánt, mert nem akarnak neki „semmiben szolgálni”, csak maguk akarják „az országot bírni”, „szegényöket és árvákat akarják rontani”. Ezt a szövegrészt (25. és 27. vsz.), amely talán a Nagy Lajos vagy Mátyás halálát követő feudális anarchia emlékét idézi, aligha énekelték nagyúri hallgatók kedvéért.

Tehát az említett három réteghez (legendás-egyházi, regényes-lovagi, moralizáló-humanista) negyediknek még népibb eredetű elemeket is számításba kell vennünk. Időrendben a népi réteg a lovagira rakódhatott, s az így alakult szöveget toldhatta meg talán már a XVI. században egy humanista műveltségű énekes deák a befejező nyolc versszakkal. A több rétegből álló ének egyik változatát jegyezhetette Csoma István 1638-ban énekes könyvébe — szerencsénkre kevés változtatással.

A mese fordulatainak, a tartalomnak régiességét méltóképpen egészíti ki a formáé. Egy ilyen formai elemet ifj. Horváth János ismételtetésnek nevez, a középkori latin és magyar stílus specifikumának tartja, s régi történeti énekmondásunkból eredezteti. Nemcsak Anonymusban, Kálti Márkban találja meg, hanem néhány régi énekünkben is (*Szabács viadala*, *Csáti Demeter éneke*), s szép példáját idézi a Horváth Cyrill által *Daltöredék*-nek nevezett két sorban, amelyet históriás ének részletének sejt :

„Batya, batya melly az ut bechkerekere
vram vram ez az wth bechkerekere.”⁷¹

⁷¹ Horváth János (ifjú): Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái 1954. 209—231. Különösen 222, 230. — Horváth Cyrill: Régi Magyar Költők Tára I. kötet. II. kiadás. 495.

Ez azonban nem egyszerű ismételtetés. Ez a szó túl bőséges e stilisztikai mozzanat jelölésére. Már Arany János is erőlt beszélt, amikor a népi előadás által kedvelt képzettársító módot emlegetett, Gyulai Pál is efféle tekintett a népi költemény hitelessége egyik bizonyítékának, a felhozott példából erre következtethetünk („Meghalok Csurgóért, de nem a váráért — Hej, nem a váráért, csak egyik utcáért, — Nem is egy utcáért, csak egyik házáért, — Hej, abban növekedett barna galambomért.”). Rájuk célozhat Horváth János, mikor a *Cantio de militibus pulchra* ismertetésében kiemeli, hogy „intonálása egyenest népköltészeti (a tárgyat fokozatosan megközelítő) formulákra emlékeztet”, tehát nem ismételtetést, hanem népköltészetünkől ismert sajátos stíluselmet emleget. Idézi is a kezdő strófát:

„Emlékezzünk a király végházárul,
Körös mellett a Vég-Gyula várárul,
Vég-Gyulában gyulai vitézekrül”.⁷²

Itt röviden határozta csak meg a „formulá”-t, mert egy korábbi (1918) rövid tanulmányában részletesebben is jellemezte: „Minden mondatának egy-egy darabja átmegy a következőbe s lesz annak mintegy alapkőve, de egyszersmind kapcsa a gondolatnak s fenntartója a folytonosságnak.” Majd „lépcsőzetes tagolás”-t, „egymás után lépdelő mondatok”-at emleget.⁷³ Ugyanezt az *Argirus históriája* elemzésében Kardos Tibor „előrelökődő gondolatritmus”-nak nevezte.⁷⁴

Legjobban a lépegetés szó illik erre a szóbeli előadásból származtatható stíluselemre, amely régi költészetünkben igen elterjedt, hiszen a hallott szöveg kényelmes megértését segíti, ritmikus haladása pedig esztétikai élvezet forrása. A *Rustán császár históriájában* sűrűn fordul elő. Például a 106. strófa így festi, hogyan pillantja meg az egyik testvér a másiknak közeledő seregét:

„Ebéd előtt mulatkozni mene az mezőben,
föl tekintve, távul láta nagy port az mezőben,
az nagy porban piros Zászlót láta lobogásban,
Zászló alatt roppant sereg hadi szerszámokban.”

A lépegetés ismétlődő elemei az 1. és 2. sor között a rímként is szereplő „mezőben”, a 2. és 3. közt „az nagy por” és „láta”, a 3. és 4. közt a „Zászló”.

Régi költészetünkben hagyományosnak látszik az érkező sereg ilyen ábrázolása. A *Cantio de militibus pulchra* (1562) majdnem ugyanezzel a fordulattal jelenti a török sereg közeledését:

„Az őrálló, vitézeknek ezt mondá:
Imhol látok egy szép veres zászlót,
Zászló alatt egy fekete sereget.” (26. vsz.)

⁷² Horváth János: Reformáció jegyében 1953. I. kiadás. 225.

⁷³ Horváth János: A „szerbus manier” Irodalomtörténet. 1918 és Tanulmányok 1956. 267—68.

⁷⁴ Kardos Tibor: Az Argirus széphistória. Székfoglaló előadás a M. T. Akadémián. 1954. Kézirat.

Az első két izület (a mező és a por) ugyan hiányzik, de a harmadik és negyedik azonos (zászló), csak a színek ellentétével toldja meg.

Néha annyira lassúbbodik a lépegetés, hogy alig halad előre a tartalom közlése :

„Az mezőben Fias farkas tejével éltetött,
Fiai közt szép gyöngédön föltartott tejével,
kit várasnak szép Fiai löltenek mezőben,
az mezőben sikoltással nagy hirtelenséggel” (126. vsz.)

(A „fiai” nemcsak ismétlődő elem, hanem szójáték is : a 2. sorban a farkas kölykeit jelenti, a 3-ban a városi vadászokat). Előfordul az is, hogy a lépegetés soreleji rímmé izmosodik :

„Csudálkoznak vén Asszonnak ilyen feleletin,
csudálkozik az bíró is eltítkolt dolgain,
csudálkoznak, hogy volt volna Császár Felesége,
csudálkoznak ki volt volna az az Rustán császár.” (143.vsz.)

A história szinte minden versszakában felbukkan a lépegetés valamilyen formája. Ha az egész strófára nem terjed mindig ki ez a díszítmény, kisebb mértékben — két-három sorban — megtaláljuk.

A lépegetés megvan a Kalevalában is, a vogul énekekben is, ellenben ismeretlen a középkori latin vagy német énekekben, tehát ősi magyar eredete valószínű. A mi népi énekeinkből terjedhetett át a szomszéd népek irodalmába, s így bukkanhatott fel a XIX. század első évtizedeiben újra műköltésztünkben, mint a „szerbus manier” egyik jegye.

Ez az előadási forma független a strófaszerkezettől. Zenetörténészeink szerint a magyar népdal csak későbbi török hatásra kezdett strófába szakadozni vándorlásunk idején, a finnugor népek dalai még nem ismerték. A *Rustán császár*-ban is találunk versszakra nem korlátozott, illetve több strófán át folytatódó lépegetést :

„Egyik Hadnagy az Romulus elkezdé beszédét,
nem mondhatja vén Császárnak az ő nemzetségét,
szüleinek, születésének az ő hírét, nevét,
De megmondá oroszlántul az ő elvételét.

    Az Remus is nem mondhatja semmi nemzetségét,
vén Császárnak nem mondhatja szüleinek nevét,
De megmonda az Farkastul az ő elvételét,
ilyen módon Császár előtt elkezdé beszédét”. (170—71. vsz.)

Még néhány példát sorakoztathatnánk fel efféle több strófán átömlő lépegetésre (32—33. és 202—204. vsz.), de sokat nem, mert megakadályozza kibontakozását régi költészetünk egy másik sajátja : a zárt strófaszerkezet.

A versszak zártsága nemcsak abból áll, — mint a mai versekben — hogy a költő a legtöbb szakaszban lezárja mondatát, hanem minden strófa szerkezete annyira valami törvényszerűséghez igazodik, hogy az ének versszakait elhatárolható típusokba lehet sorolni. Arany János is észrevette, hogy

régebbi költészetünkben és népdalainkban a versszak önállóbb életet él, mint az újabban. Miután a XIX. századi költészet sajátosságait ismertette, és meghatározta a különbséget a periódus (körmondat) meg a strófaszerkezet között, így folytatja : „Ha már most azon költeményeinkre fordítunk figyelmet, melyek vagy egyenesen a néptől, vagy oly korban származtak, midőn még az idegen formák utánzása a nemzeti idomokat háttérbe nem szorította, úgy találjuk, hogy a magyar ritmus itt is hű marad magához s valamint a soroknál minden ütembe az összetartozó mondatrészt, úgy itt a versszak soraiban egy-egy többnyire önálló gondolatot csoportosít s nehezen tűri az értelem átvitelét egyik sorból a másikba, *épen nem*, ha már a vers a rím visszafordultával mintegy át van ütve, be van fejezve”.⁷⁵

A népdalok képzettársítási módjait ismertetvén Arany János három formát különböztet meg : összerakót, haladványost és ellentétet. Ezeket az elnevezéseket megtartjuk, de nem a képzettársításra alkalmazzuk, mint a népdalokból kiinduló Arany János tette, hanem régi költészetünk különlegességére, a zárt strófaszerkezetek megkülönböztetésére.

Az összerakó strófatípus az első sorban megnevezi, amiről beszélni akar, s a további három sorban részletezi, például a *Rustán-história* 70. versszakában :

„Rommaságnak ellenségít Isten fölindítá,
Ellenséggel Rommaságot igen dulatá,
az Urokért az Ur Isten őket ostorozá,
semmiképpen ostorának okát nem tudhaták.”

Ez a versszak-fajta fordul elő legritkábban az énekekben, körülbelül a strófák tíz százaléka ilyen. Gyakran keveredik egyéb típusokkal, különösen a haladványossal.

A haladványos fajta a leggyakoribb, körülbelül a versszakok fele sorról-sorra fejti ki részletesebben a mondanivalót. Gyakran lépegetéssel erősíti a gondolat kifejlését, néha az utolsó sor csattanóvá fokozódik, amit esetleg a rím változása is kiemelhet :

„Ha az Isten veled együtt azért megmarasztand,
vén Császárnak ő hadában teveled megtartand,
ha látandom szöröncsének az ő állapotját,
fölfogadom mind halálig veled együtt leszek.” (114. vsz.)

A harmadik fajta az ellentétes, amelyben a versszak első két sora vagy határozott ellentétben áll az utolsó két sorral, vagy a strófa második része fordulatot jelent az első két sorral szemben. Szintén gyakori képlet, valamivel kevesebb-szer fordul elő, mint a haladványos : körülbelül a versszakok negyven százalékát sorolhatjuk ide. Például :

„Inkább legyen én halálom tenger mélységében,
bevezettem s emészttem halaknak gyomrában,
csak megtartsad Uram Isten én tisztességemet,
Hogy ezután juthassak be te szent országodba.” (41. vsz.)

⁷⁵ Arany János : A magyar nemzeti versidomról. Magyar Klasszikusok IV. kötet. 75.

(Ez a strófa egyúttal a haladványos típusra is jó példa : az utolsó sor csattanós befejezés.)

A zárt strófa, annak három fajtája nem szórványos jelenség ebben az énekben, — a többi XVI. századi epikai műben sem — hanem kivétel nélkül minden versszak besorolható valamelyik típusba. Egy-egy képlet — mint az idézett példákban is láttuk — keveredhetik a másikkal. A tiszta versszak-típus nem gyakori (ez nehezíti meg határozott elkülönítésüket), de a strófa zárt egysége mindenütt nyilvánvaló.

A lépegetéssel és a zárt strófával (különösen az összerakó típussal) jól megfér régi költészetünk másik sajátossága : az alanyos strófaszerkezet : egyetlen mondat tölti ki a versszakot, amely szinte az egységet hangsúlyozandó alannal kezdődik. Tiszta képletében az alanyt ki is írják, elmosódottabb változataiban a ki nem mondott, de sejtetett, azonos alany uralkodik a strófában. A *Rustán* 218 versszakából 43 kezdődik alannal. Például :

„Az vadászok környékezék, vadat elijeszték,
Az Császárnak szép magzatját vele elvéteték,
sietséggel az gyermeket ők ottan fölvevék,
az várasnak bírójának ajándékon adák.” (66. vsz.)

Ezt a kezdetlegességében is művészi szerkesztésmódot, amely a hallgató közöniséget a mese könnyebb megértéséhez segíti, Fajcsék Magda is megfigyelte, de nem fejtette ki részletesebben, mert vizsgálódását csak verssorokra korlátozta, és gondolatmenetét megzavarta a Wundt-féle pszichológiai alany különben szellemes elmélete.⁷⁶ Az alanyos strófaszerkezet talán összefügg a kezdetleges hőséneknek kedvelt, első személyű előadó formájával, amelyet Jakubovich Emilre és Hont Ferencre hivatkozva legutóbb Kardos Tibor ismertetett.⁷⁷

Újabb régies eleme a *Rustán császár* előadó modorának az ismételtetés. Régi irodalmunk stílusának elemzői gyakran emlegették, mert sokszor ismételtetést láttak a lépegetésben is. A tulajdonképpeni ismétlés nem tölti ki a strófát, s többször egymástól távolesnek az azonos, vagy majdnem azonos kifejezések. Horváth János is a régi előadásmód jellemző tulajdonságát látta benne.⁷⁸ Nemcsak azért tetszett a hallgatóknak, mert megkönnyítette a mese fordulatainak követését, hanem az ismétlés fokozást is jelentett, és ritmust kölcsönözött az előadásnak.

*Rustán története*ja bővelkedik az efféle részletekben. A császár és császárné megmenekülése (mindkettő a „váras” főbírója házában vállal szolgai munkát), a két fiú kiszabadítása a vadászok által és felajánlása a főbírónak, a két hadnagy önéletrajza, a császár és császárné megtalálása mind ritmikusan ismétlődő események, amelyeket majdnem azonos szavakkal beszél el az ének. Például az első fiú megtalálását így mondja el az 59. versszak első két sorában :

⁷⁶ Fajcsék Magda: Hagyományossá vált mondatképletek stb. 1942. 129—130. — A lépegető szerkesztésmód felismeréséhez is közel jut kétizben : a párhuzamosan elhelyezett mondatrészek szerepének fejtegetésében (104—110) és az anaphora ismertetésekor (118—120). A gondolatot azonban nem fejt ki teljesen, mert nem veszi figyelembe, hogy a XVI. században énekelték a verseket, s egységük a strófa. A zárt versszak sajátosságainak felismerésében is ez akadályozza. Bizonyító erejű, hogy — noha csak hasonló sorokat keres — XVI. századi példáiban gyakran teljes versszakokban találja meg az ismétlődést (116—117).

⁷⁷ Kardos Tibor: Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez. Filológiai Közölny 1957. 303—304.

⁷⁸ Horváth János: Reformáció jegyében. 1953. 42 és 80.

„Az vadászok környéközik, vadat elijeszték
sikoltással, ivöltéssel vadászok valának” . . .

Egy strófában leírja, hogy az oroszlán saját kölykeinél is jobban félti a gyermekét, majd ismétléssel folytatja a 61. versszakban :

„Az vadászok környékeztén vadat elieszték,
az Császárnak szép magzatját vele elvetetik,
az vadászok sietséggel az gyermeket föl(ve)vék,
az Istennek nagy hálákat akkoron adának.”

A másik gyermek megtalálását rövidebben, de majdnem ugyanazokkal a mondatokkal beszéli el a 66. versszakban, amelyet fentebb idéztem alanyos strófaszerkezetet mutató példaként. Ugyanígy megismétlődik a 97—98. versszak a 101—102-ben, a 170. a 171-ben.

Legtöbbször a lépegetés egyik elemeként előfordul az is, hogy két egymás után következő sor majdnem szóról-szóra megismétlődik :

„Meghallgatá az Ur Isten Ifjú könyörgését,
meghallgatá Eustachiusnak az ő könyörgését.” (15. vsz.)

Vagy tíz versszakkal később :

„Nem akarnak az Császárnak sepmiben áldozni,
Nem akarnak az Császárnak sepmiben szolgálni”. (25. vsz.)

Versszakokon átömlő lépegetést jelez az az ismétlés, amelyben az egyik versszak utolsó sora majdnem azonos a következő versszak első sorával : „az Úrfiak főbírónál nagy vígan lakoznak” (82. vsz. 4. sor) „Esznek, isznak főbírónál nagy vígan lakoznak” (83. vsz. 1. sor).

Szintén a lépegetés hatását fokozza (szinte túlhangsúlyozza), amikor azonos szó uralkodik az egész versszakban, mint a „kuldulás” a 26. strófában :

„Hogy ez dolgot Császár hallá, rajta ezt gondolá,
hogy ő az egyik Ffával kuldulni indulna,
másikkal házas Társát kuldulni bocsátná,
kuldulással Éhségeket eltávoztatnája.”

Máskor például a „császár” vagy „bárkások” szó ismétlődik a strófa minden sorában. Megezik az is, hogy két egymás után következő sorban használja ugyanazt a szót, néha bővebben értelmezi is :

„de minnyájan az bárkások ezen vigadának,
hogy Asszonnyal vigadnának, gonoszul élnének.” (35. vsz.)

Mint már a lépegetés egyik fajtájaként láttuk az ismételt szó a sor elejére helyezve mintegy sorkezdő rímet alkot. Ha az egész strófában nem, néhány sorban egy-két szó akkor is adhat sorkezdő rímet : „Távul földön az Fiai ösmerék Atyjukat — Távul földön szömélyét is mutatják Atyjoknak.” (212. vsz. 1—2. s.) Láttunk már olyan strófát, amelyben mind a négy sor ugyanaz-

zal a szóval kezdődik (143. vsz. : Csudálkoznak”). Ez a szöveg majdnem szó szerint megismétlődik a 196. versszakban (a sor végén mindkét esetben alig marad nyoma a rímnek). Ha ezt az eljárást a sor végén alkalmazza az énekes megkapja a rímet, és kielégíti az ismétlésben gyönyörködő hallgatót. Tinódi-sokat emlegetett „vala-vala” rímeit is a lépegetést és ismétlést kívánó esztétikai és gyakorlati igény teremthette meg.

A *Rustán*-ban is előfordul rímként a négyszeresen ismétlődő „vala”, de csak hét versszakban (23, 47, 74, 85, 86, 140 és 190). Találunk azonban tizenegy olyan strófát, amelyben egyéb szó háromszoros (pl. 55. vsz. „ajánla”, 83. „császárt”), vagy négyszeres ismétlésével oldja meg a rím kérdését (63. vsz. „császárnak”, 84. „ember”, 112. „leszen”, 128. „Asszonnak”, 211. „Attyánk” stb.).

A rímmel általában nem nagyon bajlódik a szerző. Nemcsak azokat a szabadságokat engedi meg magának, amelyeket Horváth János, mint régebbi verselésünkre jellemzőket összegyűjtött,⁷⁹ hanem több olyan versszakra bukkanunk, amelyben egyszerűen nincs rím. Például:

„Az Úr Isten megfizesse én édes magzatim,
annak vagyon teljességgel harminckét esztendeje,
hogy megváltam én Uramtól, édes Fiaimtul,
attul fogva édesb ételt és italt nem ittam”. (195. vsz.)

Ilyen anyag rímelésű strófát ugyan nem sokat találunk, de az elég gyakori eset (az eddigi idézetekben is láthattuk), hogy legalább egy sor nem cseng össze a többivel.

Amennyire rossz rímelése a mai igény számára, annyira pontos ütemezése. A tizennégy szótagú sor négy ütemre oszlik (4, 4, 3, 3). Az első két négy szótagos ütem általában az egész énekben hibátlan, a sor második felét alkotó hat szótagban nagyobb a változatosság. Megoszlása a 3,3 mellett lehet 2,4 vagy 4,2 szótag is. Ami kevés hiba akad az ütemezésben, az itt, a sor második felében fordul elő. Különben annyira gondosan ügyel a szerző, hogy néha világosan felismerhető töltelékszavakat és inverziót használ a szabályos hullámszám kedvéért. Például:

„Az egyiknek ő Fiának lón neve Romulus” (20. vsz. 1. s.) vagy: „az Ellenség es ő tőle ottan megfélemlék” (154. vsz. 4. s.).

A sorfajt a XVI. században szívesen használták. Péczely László öt négy soros és négy három soros strófájú, összesen tehát kilenc énekben találta meg ezt a versformát.⁸⁰ Mivel a szerzők egymástól távol állanak (Valkai Kelemen : 1545, Székharosi Horvát András : 1543, 1548, Armbrust Kristóf : 1550, Ilosvai : 1568, Sztárai Mihály : 1555, Névtelen : 1566, Tinódi : 1539?), és nagy részben a koraiak közé tartoznak, igen valószínű, hogy ezek a XVI. századi énekszerzők középkorban használatos sorképletet vettek át. Valóban megtaláljuk a XV. század második feléből származó *Both Kános veszedelméről* szerzett siraloménekekben, sőt Horváth Cyrill a *Königsbergi Töredékek* állítólagos verssoraiban is felfedezte, és ősi magyar eredetűnek vélte.

⁷⁹ Horváth János: Irodalomtörténeti Közlemények. 1954. 269–2876.

⁸⁰ Péczely László: A XVI. századi énekköltés formái. Keszthelyi Gimnázium Évkönyve. 1931.

Sűrűn megtaláljuk az énekben a régi magyar költészet kedvelt képletét, a közölést (a sor többi szavai közre fognak egy kifejezést, amely előre-hátra egyaránt értelmet ad). Például hamarosan az ének elején: „Laknak vala Pogány módra esznek, isznak vala” (3. vsz. 4. sor).

A história érdekességeként említettük, hogy tartalmába mesés fordulatokat is illesztett. A formában is találunk népmesére emlékeztető elemeket. A már idézett 167. és 176. versszakon kívül még öt strófát találunk, amelyben megcsendül a népmese hangja. Néha részletezve ismételtet:

„Országokat bejárának, sokat bujdosának,
Tizenketten tizenkét felé mikoron járnának,
és az Császárt ők keresnek, hejában járnak,
elvégezik Rommaságban hogy hátra térnének” (80. vsz.)

Máskor naívnul fokoz, mint a vén császár lakodalmának leírásában, melynek fokozódó ünnepélyességét a vendégek számának párhuzamos növekedésével érzékelteti (Anonymus is azzal jelenti egy-egy győzelem jelentőségét, hogy hány napig tartó áldomást rendez Árpád a visszatérő győztes vezérnek):

„Első napon az Császárnak száz vendége vala,
ezek mellett mindeniknek ottan tíz legénye,
ötöd napon lőn nekie öt százan vendége,
Tized napon lőn nekie öt ezer vendége.” (164. vsz.)]

A *Rustán császár Históriaja* szinte gyűjteménye a régi költészetünk hagyományos elemeinek. Tartalmában az egyházas-legendás mozzanatok elegyednek az ének törzsanyagát alkotó lovagi-regényes történethez, amelyet világosan elhatárolható humanista eredetű részlet fejez be. A középkori tartalomhoz ugyanebből a korból származtatható formai sajátosságok illeszkednek, amelyek közül egyik-másik (lépegetés, ismételtetés) talán még régebbi költői gyakorlat emlékeit őrzí.

Kései feljegyeztetése ellenére vagy olyan énekes deák alkotása, aki énekmondóink közül legjobban kedvelte s alkalmazta az epikai énekköltészet hagyományos formáit, vagy — s ez a valószínűbb — középkori eredetű az ének nagy része, s ezt toldhatta meg egy későbbi énekesünk a befejező nyolc versszakkal.

A tartalmat és formát a hagyományon kívül a közlés eszköze, az éneklés alakítgatta. A mai ízlés számára gyakran kezdetleges história a maga nemében művészi, mert a tartalom és forma egységének klasszikus elvét mintaszerűen valósítja meg. Ami gyarlónak, esetlennek fest a mai olvasó szemében, esztétikai élvezet forrása lehetett az énekest hallgató közönség számára.

Tragikus vétség — tiszta emberség

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

(Egy XVIII. századi német műfaj történetéhez)

Georg Wilhelm Krüger ünnepest tragikus színész volt a XIX. század elején német földön. Játékmódorának két olyan vonását szokták különösen kiemelni, amely a klasszikus német költészetnek is jellemzője lehetett volna. Krüger „plasztikus nyugalomra és mérsékletre” törekedett a színpadon,¹ s bizonyára ezért volt Goethének olyan rokonszenves, hogy amikor 1827. március 31-én a színész tiszteltet nála Weimarban, megajándékozta az *Iphigenia Taurisban* egy díszes példányával, és ajánlásul azt írta bele: „Krüger urnak, a csodálatraméltó Orestésnek”. Sőt az ajánlás mellé egy nyolcsoros vers is került.

Amit e könyvben a költő
Hiven és remélve vall,
Keljen hangra német földön
A művész szavaival.
Tettel szóval szálljon szerte
Messzire a drága hír:
Minden emberi vétekre
Tiszta emberség az ir.

Az utolsó két sorból szállóige lett, s mindmáig ezt tekintjük az *Iphigénia* kulcsának. Goethe drámájában minden fogyatékoságot és vétket kiengesztel a tiszta emberség, mely Diana papnőjének, Iphigeniának alakjában öltött legszebb költői formát. Az *Iphigenia Taurisban* annak a drámafajtának a paradigmája, amelyben a humanitás játssza a főszerepet, ez a cselekmény mozgatója, a szereplők tetteinek rugója, s a drámából áradó szinte vallásos áhítat nem transzcendens istenhitből, hanem immanens „emberhitből” ered. Az *Iphigenia Taurisban* nem theodiceia, mert nem tagadja a rosszat a világban, de nem tekinti csupán megpróbáltatásnak sem, mely Istentől jött, hogy ezáltal igazolja meglétének jogosultságát. Inkább „anthropodiceianak” kellene mondani, az igaz emberség erejére és győzelmére írt dicsőítő éneknek, mely az embert menti föl a világban található rossz miatt hordozott felelőssége alól. De nem úgy menti föl, hogy egyúttal felelőtlenne tenné, elaltatná a lelkiismeretét, arra készítené, hogy ne törődjék a világgal és foglalkozzék csak a saját dolgaival. Ellenkezőleg! Felelősséggel tölti el a maga és embertársai sorsa iránt, biztatja, hogy „plasztikus nyugalommal és mérséklettel” ugyan,

¹ Allgemeine Deutsche Biographie, 17. köt. — Krüger weimari szereplésére vö.: Eckermann, 1827. ápr. 1.

de avatkozzék be a világ folyásába, fordítsa meg a sorsot : tudatára ébreszti az embert mindennek, amit tehetne s ami lehetne belőle. Az *Iphigenia Taurisban* s a hozzá tartozó drámatípus eme tartalmi elemei miatt joggal kaphatja a *humanitásdráma* nevet, egy sajátos drámatípusét, mely a XVIII. századi német humanizmus eszmeköréből alakult ki. Tartalmi elemei, melyeknek rövid foglalatával már megismertkedtünk, formai sajátosságokat is involváltnak.

Tudvalevő, hogy a Tantalidák történetének utolsó mozzanatát, Iphigenia és Orestés történetét Goethe „antik” drámának akarta feldolgozni, nagy formakísérletnek szánta. Éveken át egyengette és alakította, míg első prózai változatától az *Iphigenia Taurisban* Itália homéroszi ege alatt végső, jambikus és tökéletes formájáig érett (1787). Az első változatot Goethe még 1779-ben bemutatta Ettersdorffban, a Weimari udvar műkedvelőinek közreműködésével, s Orestés szerepét ő maga játszotta benne. A kutatás többek között erre a tényre alapítja azt a feltevést, hogy Goethe szubjektív érzelmeket vitt Orestés alakjába, mint ahogy Iphigéniában Charlotte von Stein asszony egyéniségének alapvonásait örököltette meg. S ha az ilyen életrajzi vonatkozásoknak a jelentősége a mű szempontjából nemcsak kétséges, hanem tulajdonképpen közömbös is, annyi bizonyos, hogy Iphigenia és Orestés *viszonyában* csakugyan arra az alaphelyzetre ismerünk, amelyet Goethe a *Charlotte von Stein*hez írt versében oly mesterien lefokozott szenvedéllyel mutatott be :

Tudtad lényem mindegyik vonását,
Tudtad, hogy peng minden idegem,
Tekinteted engem játszva járt át,
Kit aligha értett földi szem.
Írányt szabtál féktelen futásra,
Mérsékelted a vadlázú vért
És a szétdult szívnek nyugovása
Angyali karodban visszatért.
Könnyed bűvölettel megkötötted
S elfeledte, hogy rohan a perc,
Volt-e boldogabb, mint amikor előtted,
A lábadnál hálásan hevert,
Érezte, hogy jobb lett a szemedben,
Megdobogni szíveden szívét,
Ösztönét ragyogni fényesebben
S csitulni a heves ifjú vért.²

A nőalak, aki e sorokból kibontakozik, valóban Iphigenia, a férfi pedig Orestés-Goethe, aki a megénekelte nőben előző élete-beli *nővérét* vagy asszonyát kereste. Ennek az ősi, mitikus régiségekbe ködlő szerelmi viszonynak a lehetősége felvillan egy percre a drámában is : Orestés félreérti nővére örömét az anagnorisis nagy jelenetében, mikor Iphigenia már öccsére ismert, de Orestés még nem tudja, hogy nővére akarja ölelni.³ A vad s az életet szabályozó kultúra előtti elemek át- meg átszövik a drámát, a múlt ott leskelődik a taurisi Iphigenia körül, mint ugrásra kész ragadozó, s az Iphigenia ajkán felhangzó Párka-dal éppúgy visszhangot ver dermesztő mélységeiben, mint ahogy véré-

² Vas István fordítása.

³ III. felv. 1. jelenet vége.

nek félelmes lobogása Orestést is már-már az örület szakadéka mélyére taszítja le. Goethe korántsem tagadja, korántsem mossa kibékítő rózsaszínre a Tantalidák múltjának és jelenének vérfoltjait, noha érdekes megfigyelní, hogy 1779-től kezdve a szöveg különböző változatain át hogy enyhül egy-egy vonással, egy-egy mozzanattal nem a Tantalida történet, de legalább Tantalos alakjának képe.⁴ De mivel Goethe szimbolikája értelmében minden dolog, amely a költői műben megjelenik, nemcsak önmagát jelenti, hanem ezenfelül még valami mást is, a Tantalidák rémtörténete is azáltal lesz mélyen megrázóvá, mivel az *emberiség* rémtörténete, megváltásuk is azáltal nyer érdekességében, mivel az *emberiség megváltása* lesz. A dráma egyik szintje a szédítő, pokoli mélység, — a másik pedig az a tiszta magasság, ahol a (Goethe szavával) „ördögösen humanus”, *ganz verteuftelt human*⁵ Iphigenia a mélységnek parancsolni tanul.

A német klasszicizmus erkölcsi világképének egyik leglényegesebb vonása ebben a parancsolni tanulásban nyilvánul meg. Formai kifejezője a klasszikus nyugalom és a klasszikus általánosítás. Mint ahogy minden egyéni lét a közös lét, általában az emberlét szimbóluma a német klasszicizmus érett világábrázolásában, úgy lesz az egyéni érzem kifejezéséből általános érvényű magatartás-norma, a személyes megnyilvánulásokból személytelen elmélkedés. Schiller 1789-ben bírálatot írt Goethe *Iphigeniájáról*⁶ — sajnos nem fejezte be, csak Euripidész és Goethe darabjának összehasonlításáig jutott. A tulajdonképpeni rosta már elmaradt, s csak későbbi leveleiből⁷ tudjuk, hogy Schiller — amint várható — többek között a drámai hangsúlyok hiányát, azaz a teatralitást, a szemléletesen hatásos cselekményt, az epikumhoz való túlságos közeledést kérte számon Goethe drámáján. De akad néhány kritikai megjegyzése az elkészült részben is, s közülük az egyik éppen a fenti kérdés elevenére tapint. A III. felvonás nagy első jelenetében, annál a résznél, amikor Iphigenia már éppen értesült apja és anyja sorsáról, Orestés tettéről és bűnhődéséről, s végül maga az elbeszélő, Orestés is fölfedi kilétét, majd biztatja nővérét (akit még nem ismer), hogy szökjék meg Pyladésszel, őt Orestést pedig hagyja a halálnak — ennél a résznél Iphigenia, egyedül maradva, a következő szókra akad :

Mint királyokat ajándékaik
pazarságáról, mely nekik csekélység,
mi másnak nagy kincs : úgy ismerhetünk meg
titeket, istenek, a bölcs kegyekről,
amiket szűken és sokára mértek.

⁴ Vö. *Emil Staiger* : Goethe. I. köt. Zürich, 1957. 363—367.

⁵ Levél Schillernek 1802. jan. 19-én, mikor Schiller a weimari színpadra alkalmazta az *Iphigeniát*.

⁶ Über Goethes Iphigenie auf Tauris. Megj. a Joachim Göschen kiadta Kritische Übersicht der neuesten schönen Literatur der Deutschen 1789. évf.

⁷ 1797. dec. 26-án pl. így ír Goethének Schiller : „Umgekehrt schlägt Ihre Iphigenie offenbar in das epische Feld hinüber, sobald man ihr den strengen Begriff in der Tragödie entgegenhält . . . Für eine Tragödie ist in der Iphigenie ein zu ruhiger Gang, ein zu grosser Aufenthalt, die Katastrophe nicht einmal zu rechnen, welche der Tragödie widerspricht. Jede Wirkung, die ich von diesem Stücke teils an mir selbst, teils an andern erfahren, ist generisch, poetisch nicht tragisch gewesen, und so wird es immer sein, wenn eine Tragödie auf epische Art verfehlt wird”. Vö. továbbá a köv. leveleket : 1800. jan. 7. ; 1802. jan. 20. jan. 22. máj. 8.

Mert csak ti tudjátok, mi vál javunkra,
s látjátok a tág jövőt, míg előlünk
csillag- és ködfüggönnyel minden est
elzárja a kilátást. Nem zavarnak
bolond imáink, amik oly gyerekmód
akarnak siettetni. Kezetek nem
tépi le éretlen az ég arany
gyümölcsseit; jaj aki daccal őket
kicsikarva, a savanyu falatban
halált eszik: stb.⁸

Minden magyarázatnál többet mond, ha ezután elolvassuk Schiller bírálatának erre vonatkozó és zárójelbe tett megjegyzését:

(„Nemcsak kiváló szépsége miatt idézem itt ezt a helyet: A szín és a szituáció, ahol előfordul, aligha látszik megengedni, hogy a beszélő ily szó- és allegória-gazdagságban lelje örömét. Iphigenia épp az imént ismerte meg fivestvérét s igen meglepő módon, — vajon lehet-e oly nyugodt a vére közvetlenül e — neki annyira fontos — fölfedezés után, hogy érzelmeit ily összefüggő képekben, ily tagolt beszédekben fesse? Szinte az egész beszéd folyamán, melynek nagyobbik részét idéztük itt, jóformán egyáltalán meg sem említi saját állapotát, filozófus módjára szemlélődik az isteni bölcsesség felől abból a szempontból, miként teljesíti az emberek óhajításait; — vajon nem lenne helyénvaló, ha nyugodt szemlélődésében a saját állapota keltette, benne feltolongó és eluralkodó érzelem legalább egyszer megzavarná?”)

Schiller itt olyasmit kifogásol, ami a klasszicizmus stílusának lényegéhez, s mint még fogjuk látni — a klasszicizmus elképzelte humánus magatartás legbensőbb etikájához tartozik. Kifogásolja elsősorban a művészi valóság-ábrázolás szempontjából, az ösztönös és tudatos dramaturg és a hatásos drámaíró szakmai követelményei szerint. Kifogásolta 1789-ben, mikor első viharos költői korszakán éppen csak hogy túljutott, de másfél évtizeddel később maga is alkalmazta, mint a klasszikus önlegyőzés, a humánusan megfékezett szenvedély, drámailag pedig éppen mint a közérdekűvé általánosított egyéni szenvedés kifejezését. Igaz, azzal a megszorítással, amit Goethétől is kívánt volna: hogy a filozófikus szemlélődést a feltolongó egyéni érzelem azért meg-megzavarja. A *Tell Vilmos*nak arról a jelenetéről van szó, mikor a Walther Fürst házában bujdosó ifjú Melchthal megtudja, hogy a helytartó megvakíttatta az apját. Ekkor ily szókra fakad:

Az ember szemefénye drága égi
Ajándék! Minden, ami él, a fényből,
A fényből él minden boldog teremtmény —
Még a növény is fény felé tekint.
És neki ott kell ülnie az éjben,
Örök sötétben — többé nem üdíti
Hegyoldal zöldje, virágok zománca,
S nem láthat már pirosló hómezőt.
Meghalni semmi, de szem nélkül élni,
Ez, ez csapás . . . stb.⁹

⁸ Babits Mihály fordítása.

⁹ I. felvonás 4. szín. Vas István fordítása.

Nagyon jellemző, hogy Schiller ezzel az eszközzel éppen a *Tell Vilmosban* él, abban a drámában, amelyben a maga módján azt akarta bemutatni, mint uralkodik az emberi igazság és a politikailag érett népben megnyilvánuló humánus a forradalmi szenvedélyek viharai között is. Ismernünk kell a forradalommal kapcsolatos és a német polgárság történelmi tehetetlenségében gyökerező elgondolását, amely a francia forradalomból való *kiábrándulásán* alapult; mert Schiller — tévesen — úgy képzelte és ábrázolta pl. a *Harang-énekben* is, hogy a forradalom nem azt hozta el, amit várni lehetett tőle: szabadság helyett „terreur”-t hozott, egyenlőség helyett demagógiát, testvériség helyett mindenki harcát mindenki ellen; helytelen útra került, erkölcsileg elbukott. Ezért van Schillernek annyi erkölcsi problémája és meggondolása a *Tell Vilmosban*, melyet ő maga is a győzelmes forradalmi népfölkelés drámájának tekint, függetlenül attól, mik azok a célok, amelyekért a nép fegyvert ragadott. De hogy visszatérjünk a klasszikus általánosításnak fentebb tárgyalt formai eszközhöz: fontos, hogy Schiller éppen a *Tell Vilmosban* alkalmazta, egyetlen drámájában, ahol a tragikus bukás lehetősége föloldódik a humánusban, a vértelen forradalom eléri célját, s a tragédia árnyékát elúzi a tiszta emberség világossága.

Kazinczy Ferenc Goethe *Iphigeniáját* „az újkor legfenségebb, leg-göröggebb, legraphaelibb művé”-nek nevezte¹⁰ és többre értékelte Euripidésénél.¹¹ Am annyi az eddigiekből is kitűnik, hogy Goethe drámájának világnézeti tartalma nem antik. A görög drámát mozgató isteni rendelés helyébe Goethe a humánus erejét állította, isteni beavatkozás helyett a humánus által a bűntől megváltott emberek önkéntes lemondásával hozta el a kielégítő és nemességében boldogító véget. Nem görögök Goethe emberei sem: Euripidés görögjei család cselekkkel igyekeznek becsapni egymást, Goethénél sem Orestés, sem Iphigenia nem tud hazudni: sorsukat az igazság győzelmére építik föl. Nincsen meg Goethénél a görög tragédia fontos formai kelléke, a kórus; pszichológiája pedig sokkal bonyolultabb, differenciáltabb, finomabb görög mesterénél (ámbar lehet, hogy maga a dráma mint dráma gyengébb a görögnél mégis). Schiller egymás mellé állítja a két mesterművet, s noha kritikájának elkészült részében még nem foglal állást, egyhelyütt kimondja, hogy Goethe „újabb erkölcsünk szebb humanitását” lopta bele a görög világba és ezzel — anélkül, hogy erőszakot tett volna tárgyán — modern művet alkotott. Schiller Orestés őrzöngési jelenetét elemzi (a görög drámákban, tudjuk, ismert jelenet az ilyen), amely előtt és után a nemes görög van előttünk: „e jelenetben azonban megengedi magának a költő, éspedig teljes joggal, hogy magasabb ember-seget tárjon a szemünk elé.”

A harmadik felvonás második jelenete ez. Orestést az alvilágba viszik eszeveszett víziói:

Mily sűgást-bűgást hallok ott a gally közt?
Micsoda zaj zizzen a félhomályban?
Jönnek már látni új vendégüket.
Mely társaság sétál itt úri módon,
mint egy összegyűlt fejedelmi ház?

¹⁰ 1815. jan. 21-én írt levelében.

¹¹ 1809. dec. 28-án írt levelében: „Recht oder nicht, mir ist sie mehr als die Iphigenia von Euripides”.

Lassan lépdelenek, ifjú s agg, a mozgó
alakok s férfi és nő mind olyan
egyforma, istenforma! Ők azok,
igen, családom ősei! — Thyestés
meghitt beszélgetésben Atreusszal;
fiaik játszva ugrálják körül...
Hűnyt ősök, Orestes üdvözlő,
törzsetek végső ága. Amit
ti vetettetek, ő aratta
s átokkal szállt ide súlyosan.
De minden terhet könnyebb itt viselni:
vegyétek őt magatok közé!...
Mutassátok meg apámat; egyszer
láttam csak élve! — Apám, te jössz itt?
és karonfogva kísér anyám?
Ha Klytaemnestra beléd fogózhat,
Orestes is hozzája léphet
s mondhatja néki: „Itt a fiad!”
Itt a fiatalok, lássátok örömmel!

A „szebb humanitás”, a „magasabb emberség”, mely az ókori göröghöz képest a XVIII. századi német Orestés ajkán formát kapott, a modern ember, az újkor társadalmi viszonyai között élő polgár-ember lelke. Goethe drámájának nemcsak ezen a helyén szólal meg. Itteni megszólalásának formáját azonban Shakespeare-től kölcsönözte, vagy azért mert ő volt az újkorban az örült agyvelő lázálmainak legnagyobb ábrázolója, vagy mert olyan valószerűen ábrázolta az örülteket, hogy minden sikerült drámai őrvöngő-ábrázolás, ha nem is őt másolja, az övére emlékeztet. Az ember drámai ábrázolásából Shakespeare-t mindenesetre Goethe sem iktathatta ki. A *Sturm und Drang* és benne a *Götz von Berlichingen* után ez nehezen is lett volna lehetséges. De nem is akarta kiiktatni még az *Iphigeniában* sem, noha azért, hogy Euripidést vette mintául benne, közelebb került Racine stílusához, mint Shakespeare-éhez. Racine-i benne a szegényes cselekmény méltóságos hömpölygetése, shakespeare-i a Schiller által is említett epikus jelleg; racinei a párbeszédek lassú érvelő váltakozása, de shakespeare-i az emberi lélek ábrázolásának módszere, amelyből éppen az imént láttunk mutatványt. A drámai egységeket Goethe megtartotta az *Iphigeniában* — ezzel is Racine-ra s rajta keresztül Euripidésre emlékeztet, — de nem követi Racine drámaszerkesztési módszerét: nem a klimaxon kezd, hanem Euripidésszel a tauriszi Iphigenia-történet elején. Goethe *Iphigeniája* nem Euripidés, Racine és Shakespeare ötvözte, bár mindháromnak elemeiből akad benne nem is kevés. Orestés anyagilykossága Goethénél is sorsszerű és mitikus, mint Euripidésnél, de szenvedése és felelősségtudata a Shakespeare-hősöké, s ezzel a tragikus válság visszamenőleges indokolása shakespeare-i, egyszerűen emberi lesz. Mutatja ezt Orestés vágyódása az apja után. Logikus, hogy a tragikus vétséget követő bűnhődés — illetve annak elmaradása — sem indokolható az istenek akaratával, mint Euripidésnél: — ez a Shakespeare-módszerrel indokolt tragikus vétség után már nem is lenne lehetséges vagy költőileg hiteles. Goethe Orestésének és Iphigeniájának megváltója ezért lett a XVIII. századi görög eszme, a *tiszta emberség*. S ha magát a megváltást keresztény gondolatnak is tekintjük az *Iphi-*

geniában : a tiszta emberségben, úgy amint Goethénél megjelenik, az egykorú keresztény morál bírálata is megtalálható. Iphigenia és Orestés tiszta embersége ugyanis kereszténység és minden más vallás előtti, nem történetileg (πρὸς ἡμᾶς), hanem természete folytán (τῇ φύσει) : a természet és a természetes erkölcs megnyilvánulása az emberben. Hatása olyan, mint azoké a természet-zellemeké, amelyek az alvó Faustot megtisztítják, elindítják és végigviszik benne a gyógyulás folyamatát.¹² Faust általuk tisztul meg attól a mocsoktól, amely a Gretchen-tragédiában rátapadt, Orestés a humánus által szabadul meg a Tantalida-család tragikus és átkos múltjától, az anyavértől, mellyel beszenyezte a kezét. Az egészségessé-válás folyamata, a goethe-i „Gesundung” mindkettőnél a tragikus következményektől való megszabadulással jár együtt : mivel a természet, a gyógyulás, a természetes erkölcs, a természetes tiszta emberség nem tűri, nem viselheti el a tragikus bukást, feloldozza a vétkek alól a tragikus vétkest, feloldja a tragédia bekövetkezésének szükségszerűségét, megbékéléssé szelidíti a tragikus összeütközést. Ez a tragédia magasságában szárnyaló, de nem tragikus műfaj, mely tartalmában nem Euripidésé, szerkezetében nem Racine-é, a XVIII. századi Németország terméke. Előzményei megvannak a görögök szerencsés végű tragédiáiban, megvannak Aristotelésnél, aki nemcsak a bukással végződő tragédia jogosságát ismeri el, megvannak Shakespeare „sötét komédiáiban” és késői regényes színműveiben, de mind-egyiknél bonyolultabb, fenköltebb, modernebb, mivel elvi alapja a XVIII. századi német-görög humanitáseszme. Abból a szempontból pedig, hogy tragikus szintű és tragikus konfliktusú cselekményét kedvező megoldással és általános kibéküléssel zárja, új műfaj a francia klasszicizmus tragédia-gyakorlata után a XVIII. századi német irodalomban. De új a német polgári szomorújátékhoz képest is. A forradalom előtti német polgári szomorújáték — ha nemcsak az osztályok ellentétét ábrázolta, nemcsak nyílt osztálykonfliktust mutatott be, hanem fölvetette az egész politikai és társadalmi rendszer megváltoztatásának kérdését is, mint az *Emília Galotti* vagy az *Ármány és szerelem* — csak bukással végződő tragédiába futhatott. A német polgár, ha a tragédia szintjén gondolkozott életének és sorsának társadalmi vonatkozásai felől, tragikusan elbukónak látta önmagát : a társadalmi szatíra e korban a franciák jellegzetes polgári műfaja volt (Beaumarchais). A német polgár csak úgy tudott szabadulni a tragédia nyomasztó tudatától, ha társadalmi-történelmi problémáját *erkölcsi térre tolt* át : múltjától, sorsától, tragikus bukásra ítélt voltától *a tiszta emberség révén megmenekülhetett*. Erkölcsi feddhetetlensége rangot és erőt adott neki, legalábbis az erkölcsi világban, ha a valóságban nem is. Így következik a korviszonyokból az a drámatípus, amelynek legmagasabbrendű megvalósulása Goethe tragikus szinten tartott, de nem konvencionálisan tragikus megoldású drámája, az *Iphigenia* ; így lett a XVIII. századi német klasszicizmus sajátos műfaja a *humanitásdráma*. S így kapta a humanitásdráma — minden példáján megnyilvánuló — utópikus jellegét, mert hiszen az ellentétek kibékítésének nem volt *valóságos társadalmi*, hanem csak *kíváncsú erkölcsi* alapja. A valóságos társadalmi alap, mint a polgári szomorújátékban, tragikus konfliktus esetén és tragikus színvonalon a shakespeare-i értelemben vett, bukással végződő tragédiát indokolta volna.

¹² Iphigenia Taurisban III/1. — Faust II. rész eleje. A természetsellemek hatására vö. Benno von Wiese: Die deutsche Tragödie von Lessing bis Hebbel. Hamburg, 1955.³ 151–153.

Ezért nem elegendő Benno von Wiesenek, a német tragédia nyugati szakértőjének magyarázata, ha Goethe fordulatát a fiatalkori tragédiák után az ellentéteket kiegyenlítő drámatípus felé, pusztán egyéni motívumokkal okolja meg.¹³ Nemcsak Goethe fordult el a tragédiáktól, hanem élete végén Lessing, sőt a *Tell Vilmos*ban Schiller is, s ez összefüggésben van Lessingnél *Az emberi nem nevelésében* kifejtett gondolatokkal, Schillernél Goethe közvetlen hatásán kívül a klasszicizmus egész embernevelő koncepciójával, amelyet ő többek között *Az ember esztétikai neveléséről* szóló levelekben fejtett ki. Goethe fordulatának pedig saját helyzetén és a bukással végződő tragédiával szemben érzett — és egyre erősödő — ellenszenvén kívül programmatikus alapja van: az tudniillik, hogy a világon és benne a német polgárságon nem a tragédia végletekig kiélezett és kibékíthetetlen ellentétei, hanem az ellentéteket magasabbrendű harmóniába olvasztó humánus segít. Hogy azonban végső — sőt nem is olyan végső — fokon ez a polgári humánus tagadta a feudalizmus embertelenségét, hogy egyenlő részesedést követelt mindenkinek az emberlét áldásaiban, az világos. Goethe tehát nem osztálykompromisszumra vagy „osztályfölötti” megoldásra törekedett, hanem egy erkölcsi tényező segítségével, a polgári humánus erejével emelkedett felül a tragikus bukáson (amint ezt meglátja Benno von Wiese is). Lessing *Bölcs Náthán*ában lényegileg ugyanez történt, Schiller pedig az általa is helyeselt formában folyó népfölkelés drámáját csak szerencsésen fejezhette be, tragikusan nem. Igaz, ha éppen e drámákat, a *Bölcs Náthánt*, az *Iphigeniát* és a *Tell Vilmost* vesszük: mindhármat kötötte a téma, megkötötte a hagyomány. De nem közböbs a téma kiválasztása sem. Aki komoly témát választ, de tragédiává nem akarja vagy nem tudja alakítani, oly korban, amely a drámai műfajok közül rangban föltétlenül a szerencsétlenül végződő tragédiának nyújtotta a pálmát, s olyan tragédia-írói múlt után, mint éppen Lessingé, Goethéé és Schilleré, az a bukás szándékos elkerülésével egyéb céloknak, tragikumfölötti mondanivalónak, valami végső- és legyőzhetetlen megoldásnak akar kifejezést adni. Lessing a *Bölcs Náthán*nal a mesés jövőbe nézett, s attól várta annak a világnak az eljövételét, ahol az ember: ember és semmi más; Goethe a görög mitosz időtlenségével példázta a vétkes múlttól megszabadító humánus erejét; Schiller a múlthoz fordult, hogy bebizonyítsa a humánus „eszmenyi” forradalom jogosságát; de mind a hárman a maguk korához szóltak, megoldást keresve a rossz társadalom korlátai közé szorított német polgárságnak. A német klasszicizmus társadalmi alapjának gyöngeségeit mutatja, hogy mindhárman csak erkölcsi megoldást kényszerültek választani.

A kérdés műfajtörténeti részéhez tartoznak Goethének azok a nyilatkozatai, amelyekben saját költői természetének a tragédiával össze nem egyeztethető voltát hangsúlyozza. „Nem ismerem magam ugyan eléggé, hogy tudjam, vajon képes lennék-e valódi tragédiát írni; de megrémülök már magától a vállalkozástól is, és szinte meg vagyok győződve arról, hogy talán már a pusztá kísérlet is szétdőlné”¹⁴ — így ír egy levelében Schillernek 1797-ben. Öregkorában még világosabban írja Zelternek: „Nem születtem tragikus költőnek, mivel természetem konciliáns. Ezért nem tud érdekelni a tisztán tragikus eset, amely tulajdonképpen eredete szerint kibékíthetetlen kell

¹³ Uo. 77—82.

¹⁴ Levél Schillernek 1797. dec. 9. Idézi v. Wiese is, 78.

legyen”.¹⁵ A „valódi” vagy „tisztá” tragédia iránt érzett ellenszenvének azonban Goethe nevezetes tekintélyi megalapozást is adott híres Aristotelés-magyarázatában, egy 1826-ban írt rövid cikkében: *Tallózás Aristotelés Poietikájához*¹⁶ a címe. Itt ugyanis lefordítja és megmagyarázza a *Poiëtika* hatodik könyvének kérdéses szavait, egészen más értelmet adva nekik, mint a megelőző és a későbbi fordítások, mint a *Hamburgi dramaturgiában* Lessing. Goethe szövege magyarul szó szerint a következőképpen hangzanék:

„A tragédia valamely jelentős és lezárt cselekmény utánzása, melynek bizonyos terjedelme van és kellemes nyelven adatik elő, és pedig egymástól elkülönített személyek által, melyek mindegyike a maga szerepét játssza, nem pedig elbeszélő módon egyvalaki által; a szánalom és félelem lefolyása után pedig ezen indulatok kiegyenlítésével zárja le ügyét.”¹⁷

Mielőtt Goethe szövegének értelmezésébe fognánk, állítsuk mellé a *Poiëtika* ma már kissé elavult nyelvű legutóbbi magyar fordításának megfelelő helyét:

„A tragédia tehát valamely komoly és megszabott terjedelmű kerek cselekmény utánzása, — még pedig zengzetes nyelven, amelynek különböző formái megfelelőleg simulnak az egyes szakaszokhoz, és cselekvő személyek, nem pedig elbeszélés útján kelti fel a szánalmat és félelmet, egyszersmind az ilyen érzetekből való megkönnyebbülést.”¹⁸

Goethe Aristotelés-értelmezésének első része a tragédiával mint az eposztól elválasztandó drámai műfajjal foglalkozik, s noha filológiai tévedés akad benne, tárgyunk szempontjából ez figyelmen kívül hagyható. Annál lényegesebb a második, rövidebb rész, mely a szánalom és félelem valamint a katharsis kérdésében foglal állást. S ebben Goethe véleménye a szokásos értelmezéstől (így Lessing-féle értelmezéstől is) eltér, amennyiben azt vallja, hogy Aristotelés a szánalomról, félelemről és a katharsisról szólva *nem a nézőre*

¹⁵ Levél Zelternek 1831. okt. 31. Idézi v. *Wiese is uo.*

¹⁶ *Nachlese zu Aristoteles' Poetik*, 1826.

¹⁷ Goethe szövege: „Die Tragödie ist die Nachahmung einer bedeutenden und abgeschlossenen Handlung, die eine gewisse Ausdehnung hat und in anmutiger Sprache vorgetragen wird, und zwar von abgesonderten Gestalten, deren jede ihre eigene Rolle spielt, und nicht erzählungsweise von einem einzelnen; nach einem Verlauf aber von Mitleid und Furcht mit Ausgleichung solcher Leidenschaften ihr Geschäft abschliesst”.

Aristotelés *Poiëtika* VI. 2. *ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἔχουσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἑκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δὴ ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαινουσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων καθάρσιν.*

S. H. Butcher (Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art with a Critical Text and Translation of the Poetics, London, 1911.⁴ 23. p.) fordítása: „Tragedy, then, is an imitation of an action that is serious, complete, and of a certain magnitude; in language embellished with each kind of artistic ornament, the several kinds being found in separate parts of the play; in the form of action, not of narrative; through pity and fear effecting the proper purgation of these emotions”.

Franz Susemihl (Dichtkunst des Aristoteles — griechisch und deutsch mit sacherklärenden Anmerkungen, Leipzig, 1874. 91. p.) fordítása: „Es ist also die Tragödie eine nachahmende Darstellung einer würdig-ernsten und vollständig in sich abgeschlossenen Handlung von einer gewissen bestimmten Ausdehnung vermöge des durch andere Kunstmittel verschönernten Wortes, und zwar so, dass die verschiedenen Arten dieser Verschönerung in den verschiedensten Teilen des ganzen gesondert zur Anwendung gelangen, in selbsttätiger Vorführung der handelnden Personen und nicht durch blossen Bericht, und dies alles in einer Weise, dass diese Darstellung durch Furcht und Mitleid eine Reinigung eben dieser Art von Affekten erzielt”.

¹⁸ Geréb József: Aristoteles Poetikája. Budapest, 1916. Olcsó Könyvtár. (A „megkönnyebbülés” szó helyett a bevezetésben — 15. p. — a „tisztulás, enyhülés” szót használja Geréb.)

gondolt, s nem azt a hatást kívánta vizsgálni, amelyet a tragédia a nézőre tenne, hanem félreérthetetlenül kimondta: *ha a tragédia átment a félelmet és szánalmat keltő eszközök folyamatán, úgy ezeknek az indulatoknak a kiegyenlítésével és kibékítésével kell színpadi munkáját végülis lezárnia.* Aristotelés tehát a katharsison — Goethe szerint — „kibékítő lekerekítést” (aussöhnende Abrundung) értett, mely a német klasszicizmus és általában minden klasszicizmus műszabálya értelmében minden drámától, sőt minden költői műtől megkövetelhető. A félelem és szánalom felkeltésére alkalmas művészi eszközök és ezeknek kibékítése a tragédia konstrukciójának kérdése, nem pedig a műélvező pszichológiájáé, amelyről — ez Goethe véleménye — Aristotelés nem szól. A tragédia szerkezetét illetően viszont azt mondja, hogy tökéletes műalkotás csak akkor lehet, ha ott van a végén a megoldás, a kibékülés. Ez a hagyományos tragédiában egyfajta emberáldozat útján jön létre, vagy isteni beavatkozás hozza el a megkívánt kibékítő megoldást, mint amilyen Ábrahám vagy Agamemnón áldozata. Mindenesetre a katharsis — Goethe szerint — magában a cselekményben van, azaz a jó tragédia cselekményében kell a tragikus vétkesnek vétkétől megtisztulnia, s kielégítő, lezárt, felemelő befejezéssel kell végeznie sorsát a színpadon. Legalábbis a legszebb példákat — ebben egyet kell értenünk Goethével — éppen a görög tragikusok szolgáltatatták erre: Prométheus, Orestés, Philoktétés, Oidipus sorsa nem Shakespeare értelmében tragikus, nem az ellentétek végső feloldhatatlanságán alapul, hanem egy harmonikusabb, kiegyensúlyozottabb, „göröggebb” világkép kifejezője. Mellettük ott állnak ugyan Antigoné, Aias, Médeia, Pentheus és a többiek, egy sötétebb, modernebb tragikum hordozói, de Goethe a XVIII. századi németiség szemével a harmonikusabb görögséget és a hozzá tartozó tragikumot látja elsősorban görögnek. Ezt építi bele az *Iphigeniába* is, amelyről az előbbiek szerint világosan látható, *hogy a Goethe felfogása szerinti tragédia modern megvalósítása.* Goethe ugyan a kor konvenciójának engedve „Schauspiel”-nak nevezi, de Schiller már egészen magától értetődően mint tragédiáról beszél róla.⁷

Goethe az *Iphigeniát* görögnek tartja, többek között azért, mert a félelmet és szánalmat keltő események lefolyása után kibékítő véget ér, katharsisa magában a drámai cselekményekben van, mi modernnek, mivel az isteni beavatkozást a természet ereje, a XVIII. századi német korproblémák erkölcsi szférába emelt megoldása, a *tiszta emberség* helyettesíti benne. Hogy azonban a Goethe-féle Aristotelés-értelmezésből kibontakozó tragédia-meghatározás egyenesen az *Iphigeniát* és vele a humanitásdrámát igazolja, az kiviláglik az előbbiekből. És ezzel igazolja a *Faustot* is, a „tragédiát” — ez volt már az első rész műfaji megjelölése —, mivel a második rész éppen akkor érett Goethében megformálhatóvá, mikor a „kibékítő lekerekítés” elméletét fölállította. Faust megváltásának bizonyítással egyik magyarázata ez. De kiviláglik továbbá az is, hogy Goethe Lessing morális tragédia-felfogását esztétikaivá szelidíti és hűti le; nem a néző lelkében folyó érzelmi történésekre figyel, hanem a műfaj belső szerkezetére, nem a tragikus érzelmek közvetlen erkölcsi hatására ügyel, hanem a műalkotás törvényére s a szimbolum-jellegénél fogva benne tükröződő embersorsra és világtörténelemre. Ez az értelme annak, hogy a *tiszta emberség* kiengeszteli az összes tragikus és pusztulással fenyegető emberi vétket. Orestés körül hiába leselkednek a bosszú istennői, ártani nem tudnak neki.

De nem volna teljes a világ, ha nem leselkednének. Goethe — helyesebben Schiller, mert ő beszél róluk pl. már többször emlegetett *Iphigenia*-bírálatában — nem tagadja le létüket: hiszen nem semmisültek meg, csak megbénul-

tak a nagyobb erő előtt, nem pusztultak el véglegesen, csak kiszorultak a maguk hatóköréből, a tragédiából, és ez talán megsemmisülésüknek is első mozzanata volt. De jelen vannak a XVIII. századi német-görög klasszicizmus világában is a Sturm und Drang irodalmi örökségeként, a szenvedélyeiknek gáttalan ömlést engedő és általuk elpusztított Ugolinok, Götzök, Karl Moorok, Ferdinándok alakjában, jelen vannak a német kisfejedelmi rendszer közállapotainak formájában, amely ellen emezek tiltakozásul keltek életre, s amely a tiszta emberség erkölcsi fogalmának megszületésekor is szennyes tengerként csapdosta-mosta a német klasszicizmus fellegrárát. S mint ahogy a polgári szomorújáték „heroikusan passzív” hőseibe behatolt a XVIII. századi német görögség-, nemes egyszerűsége és csöndes nagysága”,¹⁹ úgy nyomult be a humanitásdráma egyszerűséget és nagyságot megvalósító hőseinek magatartásába a polgári lét, amelyből a szomorújáték polgári tragikum a megszületett. Vagy nem fedezhető föl már az első pillantásra belső hasonlóság Odoardo és Iphigenia lefékezett, nemesen tartózkodó és a szó emberi és teatralis értelmében egyaránt esztétikus magatartása között. S ez egyiküknél sem a francia klasszicizmus drámai személyeinek udvari illeme, nem az etikett és a színpad közös készletéből származó kecsesség és méltóság, hanem belülről eredő önuralom, uralkodni tudás a kitörésre kész erők fölött, kiegyezés a külső és a belső körülmények kényszerével, annak a módnak a megkeresése, ahogyan méltóságuk megőrizhető. Iphigenia, Orestés, sőt Thoas magatartásának nemes-sége egyben polgári módon korlátozott, becsületességük éppúgy, mint igazságszeretetük a polgári erkölcs felmagasztalása és fölébe helyezése a primitív erkölcsnek is, a feudálisnak is. Cselszövő aljasság, amely Racine drámáinak látszólag hasonló viselkedésű személyei körében előfordul, az *Iphigeniában* nincs. A tiszta, tehát a bűntől megtisztult és megtisztító emberség egyaránt érvényes mindenkire. Az *Iphigeniában* győz a német polgárság hagyatéka, megjelenik a jövője: az összeszedettség a zűrzavar fölött, amely alvilági víziókban és párka-dalokban tör fel, az egyszer már eltörölt emberáldozat visszaállításával fenyeget, de végülis meghódol a természet ereje, a magasabb, tisztább emberség előtt. Hogy Goethe és a humanitásdráma műfaja ebben mennyire a lényegre tapintott, azt talán Thomas Mann életműve bizonyítja a legszebben, amely a legkülönbözőbb formákban és fázisokban mutatja meg a két elem küzdelmét a *Buddenbrook-háztól* kezdve Gustav Aschenbach sorsán keresztül a *Doktor Faustus*ig, s bár végig mindegyikben a zűrzavar lesz az úr, az nyeli el a humánus magatartásra irányuló akaratot, (mert a XX. században vagyunk) végül *A kiválasztottban* mégis a humánus kerekedik fölül s a vérbűnöknek ez a Tantalidákéhoz, illetve a másik görög drámai mondakörhöz fogható halmazata a tiszta emberség győzelmében csendül ki. Ezt a harmóniát kutatják a legmélyebben német írók, Kleist, Storm, Hebbel, Raabe vagy Hermann Hesse és a többiek hősei, bizonyítékul arra, hogy mennyire német volt Goethe akkor, mikor látszólag a leggörögebb.

A polgári elem behatolása a humanitásdrámába azonban nem állt meg a tartalmi mozzanatoknál, áthatotta a formai kereteket is, illetve áttörte a régi értelemben vett tragédia kereteit, és a tragédiát a humanitásdrámával a jellegzetesen polgári műfajokhoz vitte közel. A humanitásdrámának a régi típusú tragédia és a vígjáték között van a helye, ahogy ez Goethe Aristotelés-

¹⁹ Vö. Polgári szomorújáték — polgári tragédia c. cikkemmel; Filológiai Közöny, 1959/1—2. sz. 31—42.

értelmezéséből is következik. Mert ha a katharsison a félelmet és szánalmat keltő tárgy kibékítő lekerekítését értjük, s ha ezt tekintjük Goethével együtt minden tökéletes költői mű ismérvének, akkor a tragikus drámai műfaj miben sem fog különbözni a „középműfajtól”: Alkéstist elragadja a halál, de visszatér, Orestés csaknem lebukik a szakadékba, de visszarántja őt egy tiszta nő embersége, Faust kimondja a bűvös ígét, mely elveszejtené, de addigra már megváltotta törekvő-kutató embersége, Ádám levetné magát a szikláról, de értelmet kap az élete a jobb világért folytatott küzdelemben. A humanitás-dráma tehát a tragédia és a vígjáték között foglal helyet, a középfajú polgári drámához tartozik, csakhogy annak magasabb változata, mely kitör a polgári élet szűk köréből és közvetlen szemléletességgel ábrázolja az emberlét legnagyobb kérdéseit.

Hegel az empirizmusról

NÁDOR GYÖRGY

Egy Hegel-fejezet interpretációja

1. Célkitűzés

Újabban mintha a filozófia és a filológia útjai túlságosan eltávolodtak volna egymástól. Nemzetközi viszonylatokban is sok a jó szövegkiadás, de igen kevés még a csak félig jó filozófiai szövegértelmezés is. Ez pedig igen megnehezíti a filozófiai szövegekben való alaposabb elmélyedést. Hiszen ismeretes dolog, hogy még a legegyszerűbb, legkönnyebben áttekinthetőnek tűnő szöveg is milyen sokrétű, mennyire sokirányú motívumoktól átszőtt lehet.

E dolgozat megírásához az indítékot egy pedagógiai élmény adta. A budapesti egyetem filozófiai szakán Hegelt olvastattam. A hallgatóság feladata az *Enciklopédia* egy-egy fejezetének értelmezése volt. Kiderült az elkészített előadásokból, hogy a hallgatóság még csak nincs is tisztában a filozófiai szöveginterpretáció mivoltával. Vagy egymás mellé rakta, egyszerűen felsorolta az olvasott szövegben talált gondolatokat, vagy pedig — ami talán ennél is rosszabb — „filozófiált” a filozófiáról, ahelyett, hogy az olvasottakat értelmezte volna. Ebben persze semmi csodálatos nincsen. A filozófiai interpretációt is meg kell egyszer tanulni!

A következőkben egy Hegel-fejezet — éspedig egy igen világos és a közvetlen megértés számára különösebb nehézséget nem adó fejezet — értelmezésén keresztül azt szeretnénk megmutatni: milyen lehetőségei vannak a filozófiai szövegek interpretációjának.

A választott szöveg tehát: Hegel: *Enciklopédiája* I. kötetének (*Kis Logika*) egy rövid fejezete az *Empirizmusról*¹ (37—39 paragrafusok).

2. Az empirizmus és válfajai

Az *Enciklopédia* bevezetéseképpen Hegel kritikai áttekintést ad a legfontosabb ismeretleméleti-módszertani irányzatokról. Sorra tárgyalja (1) a régi metafizikát, (2) az empirizmust, és (2/b) a kantianizmust, végül pedig (3) az ún. közvetlen tudásra vonatkozó schellingi elméletet. Különösen az egyes irányzatok gondolkodásformáját tárgyalja. Ezért, különösen az első két irány tárgyalásánál történetileg különböző iskolák kerülnek együvé. A régi metafizika kapcsán nemcsak a Wolff féle filozófiáról szól, de a skolasztikus metafizika is szóba kerül — a gondolkodásmódok közössége folytán. Felmerül a kérdés: az empirizmus melyik történeti formáját — vagy formáit — tartotta szem előtt Hegel, amikor az empirizmusról szóló kritikai áttekintést írta?

Mindenekelőtt: nyilván azokat elsősorban, amelyeket nevükön is nevez: Hume-ot és a materialistákat (azaz a 18. századi francia materializ-

¹ Hegel: *Enciklopédia* I. (A logika). — Akadémiai Kiadó 1950. — 84—89. lapok

must). A szöveg figyelmesebb tanulmányozása azután arra enged következtetni, hogy még más gondolkodókat is belefoglalt abba a körbe, amelynek filozófiájáról itt bírálatot kívánt mondani. Kiket?

Az első útbaigazító élményt a *Faust*-idézet adja, amelyet Hegel az analízis egyoldalúsága gondolatának megerősítése, alátámasztása végett közöl: íme, Goethe is pellengérre állította az egyoldalú analízist. Goethe szerepeltetése az empirizmus-problématicájában nem lehet szándék nélkül való. Az *Enciklopédia* 1817-ben jelent meg első, 1827-ben második kiadásban. Ezekben az években Goethe harcot vívott saját fényelméletének elfogadtatásáért, Newton fényelmélete ellen. Goethe elméleti főérve Newtonnal szemben éppen a newtoni *empirizmus* elégtelenségére alapozódott. Ha tehát Hegel az empirizmusról szóló fejezetben Goethét említi, és pedig Goethének egyik módszer-tani gondolatát, joggal tehető fel, hogy a fejezet megírásakor Newton módszere lebegett a megbírálandó empirizmus példájaként Hegel szeme előtt.

Feltevésünket a szöveg tökéletesen igazolja: „Az alaptévedés a tudományos empirizmusban mindig az, hogy az anyag, erő, továbbá az egy, sok, általánosság és végtelen stb. *metafizikai kategóriáit* használja . . . s mindamellet nem tudja, hogy így *maga is metafizikát tartalmaz s csinál.*”²

A Newtonra történő utalások félreérthetetlenek: hiszen Newton volt az, aki a fizikából ki akarta űzni a *metafizikát* és ugyancsak ő vitte győzelemre a fizikában az *erő* kategóriáját. Hogy Hegel éppen Newtonra gondolt, azt filozófiai előadásainak Newtonra vonatkozó fejtegetései kétségtelenné teszik:

„A Locke-féle filozófia, illetve általában a filozófálás angol módjának elterjedéséhez és valamennyi filozófiai tudományra való kiterjesztéséhez kétségtelenül leginkább Newton járult hozzá. Kedvelt mondása volt: Fizika, őrizkedj a metafizikától. ami másszóval azt jelenti: tudomány őrizkedj a *gondolkodástól* . . . A fizika azonban semmire sem mehet gondolkodás nélkül; kategóriáit, törvényeit a gondolkodásból meríti — e nélkül nem megy. Ám Newton járult hozzá leginkább ahhoz, hogy az erők reflexiók határozmányait belevigye a fizikába; a tudományt a reflexió álláspontjára helyezte, a jelenségek törvényei helyett az erők törvényeit állította fel.”³

Newton mellett és vele együtt Locke gondolkodói egyénisége is felmerül a szöveg nyomán. Hiszen Locke bölcséletét másutt az „empirikus filozófia metafizikájának” nevezi Hegel.⁴ Határozottan Locke-ra utal az a körülmény is, hogy Hegel itt az *analízissel*, mint az empirikusok módszerével, különös hangsúllyal foglalkozik; másutt az *analízist*, mint a locke-i filozófiát sajátosan jellemző módszert említi.⁵

Íme, Hegel az empirizmusról szólva, az empirizmust bírálva a filozófiák széles körét fogja át. De nemcsak bírált, hanem méltatott is. És hogy ezt megtehesse, még szélesebbre vonta az empirizmus fogalomkörét. Mire gondolt vajon, amikor ezeket a sorokat írta:

„Az empirizmus hangoztatta: hagyjátok az üres elvontságokban való kalandozást, a kezetekre nézzetek, ragadjátok meg, amit *itt* nyújt ember és

² „Die Grundtäuschung im wissenschaftlichen Empirismus ist immer diese, dass er die metaphysischen Kategorien von Materie, Kraft, ohnehin von Einem, Vielen, Allgemeinheit und Unendlichem u. s. f. gebraucht . . . dass er so selbst Metaphysik enthält und treibt, und jene Kategorien und deren Verbindungen auf eine völlig unkritische und bewusste Weise gebraucht” (Hegel: *Enc.* 38. §.).

³ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Berlin 1836. III. 447.

⁴ I. m. 449.

⁵ I. m. 434.

természet, élvezzétek a *jelent* — s nyilvánvaló, hogy ebben egy lényegileg jogos mozzanat foglaltatik. Az *itt*, a jelen, az evilági kell, hogy lépjen az üres másvilágiság, az elvont értelem pókhálószerűedékei és ködalkjai helyébe”. (86. lap.)

Szembetűnő, hogy itt nemcsak egy sajátos módszertan, de egy sajátos világszemlélet körvonalai is kibontakoznak: a transcendentizmussal szemben az immanენტizmusé, az életélvezet jogát elismerő világszemléleté. Melyik korszakról beszél itt Hegel? Alighanem a renaissance koráról, amelynek új értékei éppen az *ember* és a *természet* voltak. Hallgassuk csak meg, hogyan jellemzi máshelyütt a renaissance korát:

„Az *ember*, aki azt kényszerült kutatni, mi az erkölcsös, mi a jogos, nem kutathatta ezt már az ilyen (ti. a régi) talajon, hanem kereste azt, hol találhatná ezt meg. A hely pedig, ahová fordulnia kellett, *ő maga volt*, saját belseje és a *külső természet*.”⁶ (Az én kiemelésem. N. Gy.)

A materialistákat a fejezetben egyszer nevükön nevezi. De ott is szól róluk, ahol nem nevezi meg *expressis verbis* az irányzatot. Hiszen a francia 18. század gondolkodóiban a szabadság elvének (Prinzip der Freiheit) érvényrejutását méltányolja másutt⁷ és nyilván itt is rájuk céloz ezzel a fordulattal.⁸ Majd éppen e mondat után, amely a 18. századi felvilágosítókat idézi fel, következik az empirizmusnak egy olyan jellemzése, amely szerint az „*tagadja az érzékfeletti általában, vagy legalábbis megismerését és meghatározottságát*”. E mondat első fele a minden metafizikát tagadó Holbachra, a második talán a vallási és metafizikai agnoszticizmus felé hajló D’Alembertre vonatkoztatható leginkább.

Foglaljuk össze vizsgálatunk eddigi eredményét: Hegel az empirizmusról adott vázlatában nem az empirikus filozófiának egyik történeti formáját, hanem az empirizmus logikai elvét, mintegy ideálképét állítja elénk. Az ideálkép megrajzolásához felhasználja az empirizmus történeti formáinak egész sorát a renaissance filozófiáktól kezdve, Newton-on és Locke-n keresztül Hume-ig és a francia materialistákig és természettudósokig. (Holbach, D’Alembert.)

Az így nyert ideálkép *fővonásai* (konkrétumból való kiindulás, analitikus módszer, világítás, a metafizika elvetése, világi erkölcstan, a gondolkodói szubjektum hangsúlyozása) az empirizmus történeti formáira vonatkozóan — kisebb-nagyobb súlyponteltolódásokkal — igazak és találóak. Más kérdés: mennyire jogos a kor materializmusáról adott jellemzése, amelynek anyagfogalmát *absztraktnak* mondja. Bizonyosan ebben a jellemzésben is van igazság.

3. Nyílt és rejtett motívumok

a) Goetheről

Már fenn láttuk, hogy a vizsgált fejezetnek ki nem mondottan is egyik főszereplője: Newton, akit Hegel az empirizmus, a nem-gondolkodó természet-tudomány prototípusának tart. Hegelnek ez a meggyőződése régi keletű. Már disszertációjában (1801) panaszkodik „a matematikának és a fizikának

⁶ I. m. 212.

⁷ I. m. Französische Philosophie c. fejezet.

⁸ „Szubjektív szempontból éppúgy el kell ismerni a *szabadság* fontos elvét, amely az empirizmusban rejlik, tudniillik, hogy az ember azt, amit tudásban érvényesnek akar elfogadni, *maga* akarja látni, *magát* akarja benne *jelenné* tudni” (38. §.).

Newtonnal kezdődő zavarossága”⁹ miatt. A híres newtoni almát pedig (amely az anekdóta szerint a nehézkedési törvény felfedezéséhez vezetett) az emberiség csapásának mondotta, mint ami a természetfilozófia bukását okozta.¹⁰ Ebben az irányban hatott rá azután és erősítette meg ítéletében Goethenek Newton fényelmélete és általában a newtoni módszer elleni fellépése is. (A *Farbenlehre* 1810-ben jelent meg. Hegel Nürnbergben Thomas Seebeck nevű kémikussal együtt tanulmányozta.¹¹) Ez a Newton-ellenesség nagyon is jól beleillett Hegelnek általános koncepciójába: az afilozófikus irányzatú, tapasztalati természettudománynak mintegy szimbolumát látta Newtonban. Goethe Newton-ellenessége személyesebb, Hegelé elvibb gyökerű. Mindkettő személyes annyiban, hogy átmegy a korabeli természettudósokkal szembeni ellenérzésbe: Goethe bőréen tapasztalja, Hegel előre érzi a hivatalos tudomány ellenállását. Newton személye, életműve a hivatalos természettudományt szimbolizálja számukra. Newton személyén keresztül a hivatalos természettudományt támadják.

A probléma teljes mélységben való megértéséhez hozzátartozik azonban még egy mozzanat számbavétele. Hegel a goethei természetfilozófia jelentőségének elismerése mellett bizonyos kritikai fenntartásokkal is élt Goethe kutatási módszerét illetően. 1807-ben ezt írta Schellingnek: „Goethe, haragja folytán — amit ama gondolat iránt táplál, amellyel mások a dolgot elrontották — teljesen az empirikushoz tartja magát, helyett, hogy amazt (ti. a helytelen elméletet) túlhaladva, ennek (ti. az empirikus anyagnak) másik oldalához, a fogalomhoz menne át, ami (így) csak éppen hogy átcsillan.”¹²

A levélrészlet mutatja, hogy Hegel nem mindenben azonosította magát a goethei természetkutatás módszerével: kifogásolja e módszer empirizmusát.

Az *Enciklopédia* természetfilozófiai fejezeteiben, a fényelmétről szólva Hegel teljes mértékben csatlakozik Goethe álláspontjához, a newtoni fényelmélet elleni harchoz. A tudományos körök — fejti ki Hegel — azért nem fogadták el Goethe fényelméleti magyarázatait, mert „túl nagy gondolatatlanságot és együgyűséget kellene elismerniök”.¹³ A szélesebb közönség felé ez volt a döntő: felvonultatni Goethe tekintélyét a természetfilozófia mellett és ugyanakkor támogatni Goethe harcát igazának elismertetéséért. A „beavatottak” azonban talán a rejtettebb finomságokat is megsejtették: az empirizmust elvileg bírálva Hegel az empirizmus kevésbé nyilvánvaló formáira is célozhatott. Hiszen az empirizmus — éppen ezt mutatja ki Hegel — nincs kötve egy-egy történeti formához: sokféle formában jelentkezett és jelenkezhetsz. Milyen érdekes, milyen paradox jelenség, hogy még az antiempirista Goethe is beleesett olykor az empirizmusba.

A „beavatott” olvasó figyelmét két mozzanat is ráirányíthatta a fejezet olvasása kapcsán a goethei empirizmus kérdésére. Először: maga a szerző hívja fel a figyelmet — jóllehet más gondolat és mondanivaló kapcsán —

⁹ „Illam, quae a Newtonne incepta est, mathematices et physices confusionem.”

¹⁰ „universae generis humani, deinde Troiae miseriae principiis pomum adfuisse, malum et iam scientiis philosophicis omen”.

¹¹ Vö. *Glockner*: Hegel (Stuttgart 1929) I. kötet. 327. lap.

¹² Hegel levele Schellinghez 1807. febr. 23-án: „Goethe hält sich aus Hass gegen den Gedanken, durch den die Andern die Sache verdorben, ganz ans Empirische, statt über jenen hinaus zu der andern Seite von diesem zum Begriffe, überzugehen, welcher etwa nur zum Durchschimmern kommen wird.”

¹³ Hegel: *Encyclopädie*. II. Teil. Naturphilosophie. §. 320.

Goethére. Igaz, hogy Hegel itt éppen elismerően és egyetértően idézi Goethét, de — ez is érdekes — költői művét és *nem* természetfilozófiai, metodikai írásait (holott azokból is idézhetett volna). Másrészt az olvasó több paradox jelenségre tétetik figyelmessé a fejezetben: a materializmus anyagfogalma, amely látszólag a legkonkrétabb, valójában teljesen absztrakt fogalom; az analízis, amely széttagolja a tárgyakat, hogy megközelítse őket, beléjük hatoljon, valójában eltávolodik tőlük, a konkrétumot elvonttá változtatja. Ha mármost Hegel az olvasót megbarátkoztatja a különböző paradoxiókkal, ha mintegy kiélezi az olvasó látását a paradoxiók iránt és közben felveti Goethe nevét, bizonyos számított arra, hogy a „beavatottak” nemcsak az empirizmus nyílt, mindenki számára felismerhető formáira gondolnak majd, hanem olyan paradox jelenségekre is felfigyelnek, hogy az empirizmus legélesebb ellenfelének gondolkodásában is megmaradhatnak az empirizmus gondolkodásformáinak bizonyos sajátosságai.

b) Az analízisről

Ha feltevésünk igaz is — feltevésnél többről nem beszélhetünk — mindezenre az utóbbi motívum csak mellékes kísérőhangját adja a fejezetnek. A lényeg: az empirizmus kézenfekvő formáinak goethei ihletésű kritikája. Ugyancsak goethei ihletésű az analitikus gondolkodás egyoldalúságának bírálata is.

Hegel joggal tartotta a 17—18. század jellegzetes kutatási módjának az analízist. A 18. század gondolkodói maguk is így látták és ítélték meg tevékenységüket. Voltaire írja: „A vizsgálódás egyetlen módja, mely az emberhez méltó — az analízis.”¹⁴ D’Alembert pedig így ír századának tudományos vívmányairól: „A tudományok alapelveitől kezdve a kinyilatkoztatott vallás alapjaiig... a politikától a nemzetközi jogig mindent megtárgyaltak, *analizáltak*, mozgásba hoztak.”¹⁵

Hegel ellenszenvre az analízis, mint a *hamis reflexió* egy formája iránt — már igen régi keletű.¹⁶ E kérdésben teljesen egyetért Goethevel, aki a *Faust* több helyén, a *Farbenlehre*ben és mindenhol, ahol csak alkalma nyílt rá, az analízis egyoldalúságai ellen hadakozott.

Az analitikus — mutat rá Hegel több ízben — úgy jár el, mint ahogyan azok, akik a hagymát hámozzák és egyre több réteget hántanak le, míg az egész hagymának vége — nem marad kezükben semmi konkrétum.¹⁷ Ezzel szemben a helyes módszert az ellentétes irányú tevékenységben látja, amely nemcsak hogy nem rombolja széjjel, hanem ellenkezőleg mintegy felépíti, létrehozza a kutatás *eredményeként* a konkrétumot. Ebben az értelemben fogja fel Hegel a goethei *Urphänomen*t és azonosítja ebben a vonatkozásban Goethe módszertani elveit a magáéval. Az absztrakttól és egyszerűtől a konkrétumig, a konkrét valóság reprodukálásáig — ez a helyes módszer útja és ez mintegy az *analízis ellentétének* hat: „Das Einfache und Abstrakte — írja Hegel 1821 februárjában Goethenek — was Sie sehr treffend das Urphänomen nennen,

¹⁴ Voltaire: *Éléments de la Philosophie de Newton*. VIII. Ch. „La seule manière qui appartienne à l’homme de raisonner sur les objets, c’est l’analyse.”

¹⁵ D’Alembert: *Éléments de Philosophie*. (Paris. 1759) I.

¹⁶ Vö. Hoffmeister: *Dokumente zur Hegels Entwicklung* (Stuttgart 1936) 366. lap: Aphorismen aus der Jenenser Zeit.

¹⁷ Vö. Enc. II. 227. §, Függelek.

stellen Sie an die Spitze, zeigen dann die konkreten Erscheinungen auf, als entstehend durch das Hinzukommen weiterer Einwirkungsweisen und Umstände, und regieren den ganzen Verlauf so, dass die Reihenfolge von den einfacher Bedingungen zu den zusammengesetzteren fortschreitet, und so rangiert, das Verwickelte nun, durch diese Dekomposition, in seiner Klarheit erscheint."

c) *Empiria és közönséges gondolkodás*

Azok a vonások, amelyekkel Hegel az empirizmust jellemzi, minden nehézség nélkül vonatkoztathatók a közönséges, tudományelőtti gondolkodásra. Maga Hegel egy félmondattal utal erre az összefüggésre:

„Éppúgy a tapasztalat észrevevéseket nyújt ugyan *egymás után következő változásokról és egymás mellett fekvő tárgyakról*, de nem mutatja meg a *szükségyszerűség összefüggését*.” (Kettős kiemelés tőlem. N. Gy.) Melyik az a tapasztalat, amely a dolgokat csak külsőlegesen rakja egymás *mellé*? Erre Hegel másutt felel:

„Das *gemeine Denken* konstruiert nicht; hier ein Lindenbaum neben Weiden, Stecklingen u. s. w. und unten läuft eine Kuh vorbei.”¹⁸

A *közönséges gondolkodás* az — vallja Hegel —, amely a valódi összefüggéseket nem keresve, egymás *mellé* helyezi a dolgokat. Az empirizmus ezek szerint lényegében nem haladja meg a közönséges gondolkodás szintjét, hanem — logikai struktúráját tekintve — egybevág azzal.

Említést érdemel, hogy ez a vonás, amelyet Hegel a közönséges gondolkodás sajátosságaként ismert fel, olyan méretűvé válhat, amely már a szellemi abnormitás jele. Bleuer leírása szerint (*Lehrbuch der Psychiatrie*) a szellemileg fogyatékosok egyik fajtája a 'betegágynál levő orvos' jelenségéről így ad számot: „Egy férfi, fogja egy másik férfi kezét, az az ágyban fekszik, azután még itt áll egy apáca.”

Összefoglalás

Filológiai módszerrel végzett vizsgálatunk — úgy véljük — a *filozófiai* megértést segítette elő. A filológiai értelmezés a filozófiai szövegek megközelítésének elengedhetetlen előfeltétele.

Vizsgálatunk új adatot Hegel gondolkodására vonatkozóan nem hozott felszínre. De ez nem is volt célkitűzése. Reméljük viszont, hogy néhány szempontból új megvilágításba helyezte a tárgyalat fejezetben kifejtett hegeli gondolatot. Megkíséreltük megtalálni az empirizmus modelljét ill. modelljeit; az empirizmus hegeli felfogásának forrásait és ihletőit, továbbá a nyílt és rejtett gondolati motívumokat, amelyek a fejezetet áthatják.

A vizsgálat eredményei alapján a hegeli paradox megállapítások számát még eggyel megtoldhatjuk: ami első látásra teljesen egyszerűnek tűnik, abban a mélyebb elemzés többé-kevésbé rejtett motívumok egész sorát tárhatja fel.

¹⁸ Hegel: Aphorismen aus der Jenenser Zeit (*Hoffmeister*: Dokumente etc. 361. l.).

A szovjet irodalom nemzetközi kapcsolatainak történetéből a húszas években

A. NYIKOLJUKIN

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom az egész emberiség kultúrájának sorsában nagy fordulatot jelentett. A társadalmi-politikai és gazdasági viszonyok területére gyakorolt hatásukon kívül a győzelmes Október eszméi Szovjet-orszország határain túl is forradalmat idéztek elő az emberek gondolkodásában, új vonásokat vittek világfelfogásukba. A reakciós költők és kormányok fején keresztül az emberek millióinak tudatáig eljutott a marxista-leninista tanítás igazsága és legyőzhetetlen diadalmas volta. Az első szovjet irodalmi, film-, színházi, képzőművészeti alkotások a külföldi művészek előtt az érzéseknek és jellemeknek új világát nyitották meg, feltárták tekintetük előtt a nagy kezdőbetűs Embert — a győzelmes proletár-forradalmárt. Az októberi forradalom lényegesen módosította a világ művészi megismerését. Végző soron új szakaszt nyitott az egész külföldi kultúra, s különösképpen a világ-irodalmi folyamat fejlődésében. A szovjet irodalom és a külföldi irodalmak kapcsolatai Október után sokoldalúbbak és határozottabbak, mint a XIX—XX. század fordulóján és a század elején. A korábbiakhoz képest sokkal szorosabbak lesznek a XX. század kiváló íróinak — B. Shaw, H. G. Wells, R. Rolland, St. Zweignek — orosz kapcsolatai, amelyek Gorkijhoz fűződő barátságukban testesültek meg. Másrésről maga Gorkij tevékenyen hoz létre sokoldalú irodalmi kontaktusokat. Jelentős mértékben megjavul és terebélyesedik Szovjet-orszországban a külföldi irodalom klasszikusainak és a legkiválóbb kortárs íróknak népszerűsítése, amelyet ugyancsak A. M. Gorkij kezdeményezett sikerrel. A forradalmat követő években Szovjet-orszországot száz meg száz külföldi író látogatja meg, köztük a szovjet nép számos igaz barátja. Az orosz íróknak és költőknek — Gorkijnak, Majakovszkijnak, Fegyinnnek, Jeszenyinnek külföldi utazásai elősegítik a szovjet irodalom ismertetését Európában és Amerikában. A szovjet kultúra iránti széleskörű és rendkívül élénk érdeklődést, amely a szovjet állam fennállásának első éveiben mutatkozott meg külföldön, az idézte elő, hogy az emberiség egész történetében lényegileg először jött létre a világon két elvileg különböző társadalmi rendszer, s a demokratikus és szocialista kultúrának minden nemzeti kultúrában megalapozott elemei Szovjetoroszországban szilárd talajra találtak.

Az októberi forradalom, a keletkező szovjet társadalom szinte a szovjet köztársaság fennállásának első éveitől kezdve bevonultak a világirodalomba. 1918-ban jelent meg John Reed amerikai újságíró *Tíz nap, amely megrázta a világot* c. könyve — a külföldi irodalom első kiváló alkotása, amelyet közvetlenül az októberi forradalom eseményei hívtak életre. A könyv nagy művészi erővel, V. Majakovszkij *Induló balra* c. versét megközelítő pátozzsal tükrözte a szovjet nép forradalmi lépését. Reed vitathatatlan költői tehetsége a maga

teljességében mutatkozott meg azoknak a történelmi megrázkódtatásoknak hatására, amelyekben a művész maga is résztvett. Megszületett a forradalom első napjainak hőskölteménye, amely kivált mind egyes portréival, mind pedig különösképpen epikus tömegjeleneteivel. És; ami nyilvánvalóan a legfontosabb, a művet átjárta az új társadalom forradalmi etikája. A szocialista forradalom igaz ügyét véghezvívő és a saját államát létrehozó forradalmi nép hősi képe: ez adja elsősorban a könyv pátoszáát. Reed dicsőítette a régi világ szétrombolását az új világ megteremtésének nevében, s V. I. Lenin különösen értékesnek tartotta a könyvnek ezt az oldalát.

Szovjet-országnak az ame rikaikaton szemében tükröződő derűs képét találjuk meg a *Jimmy Higgins*-ben (1919) — U. Sinclair egyik legjobb regényében, aki ugyancsak azokban az években baráti üdvözlőlevelet intézett a fiatal szovjetköztársasághoz. „Keletről támad a fény” — e szavakkal kezdődött J. Becher *Német költő üdvözlőlevele a Szovjet köztársasághoz* c. költeménye (1919). Becher nyomán az októberi napokról és Oroszországról írtak B. Kellermann *November 9-én* c. ismert regényében, Erich Weinert a huszas években készült költeményeiben.

A Szovjet-országnak elleni intervenció a világ számos országában váltotta ki a haladó közvélemény határozott tiltakozását. A dokkók és a munkások tömeges sztrájkjai Franciaországban, Angliában, Németországban, az „El a kezekkel Oroszországtól” mozgalom bizonyos mértékben bénították az intervenciók cselekedeteit, összezavarták kártyáikat. A nép megmozdulását tükrözve a kultúra haladó nyugati képviselői 1919 és 1920-ban nem egyszer követelték, hogy hagyják abba az orosz nép dolgába való véres beavatkozást.

Angliában Bernard Shaw volt Szovjet-országnak egyik első támogatója. Amikor Lloyd George kormánya Szovjet-országnak ellen Archangelszkbe küldte expedíciós csapatait, Shaw egyike lett az „El a kezekkel Oroszországtól” mozgalom tevékeny résztvevőinek. Amikor 75 éves születésnapjának ünneplésére Shaw a Szovjetunióba utazott, arra az időre emlékezve egy felszólalásában ezeket mondotta: „Elvtársak, immár tíz esztendeje egyfolytában hajtogatom az angoloknak a teljes igazságot Oroszországról. Én már 1918-ban, amikor a kapitalista nyugaton Oroszországról a legundorítóbb dolgokat mesélték, egy alkalommal, meg sem várva az ötéves terv életbeléptetését, lelkesedéssel teli ajánlással elküldtem Leninnek egyik könyvemet abban a reményben, hogy ezt az ajánlást leközlíki egész Európában. Nem tudom, mi történt ezzel a könyvvel, de mindenesetre a Leninnek ajánlott soraim soha sehol nem jelentek meg. Sokat tudok arról, hogy önök akkor mennyit szenvedtek. De kezdettől fogva hittem, hogy önök győzni fognak.”¹

A külföldi intervenció ellen harcoló Szovjet-országnak iránti forró együttérzését fejezte ki akkoriban Shean O'Casey, haladó író is. Önéletrajzi hőskölteményének egyik regényében elragadtatással ír az új Oroszország hősi harcáról a polgárháború idején, majd később a szocialista építés munkafrontjáról.²

Ha átlapozzuk a korabeli folyóiratok és újságok évfolyamait — különösen a francia sajtót (L'Humanité, Clarté, Mondé, Europe) — meggyőződünk

¹ „Lityerturnaja Gazeta”, 1931, VII. 30. Shaw ajánlása az „Inosztrannaja Lityeratura” c. folyóiratban jelent meg, 1957, 4. sz., 27. l.

² S. O'Casey: *Inishfallen, Fare Thee Well*. N. Y., 1949, 10—11, 220—222.

róla, milyen intenzívek, milyen nagyszámúak voltak ezek a megnyilvánulások. Írók, művészek és újságírók a legtevékenyebben kivették bennük részüket. Így 1919-ben is a kulturális tényezők egy csoportja — élükön A. France-szal, a szovjetköztársaság barátjával — a l'Humanitében kiáltványt tett közzé. A kiáltvány ezt mondta: „Leplezzétek le a nemzetközi reakció és a pénzmágnások véres és képmutató szövetségét, amely Szovjet-országra ellen irányul... Cinkosok lesztek Oroszország megfojtásában, ha közömbösek maradtok. Ne mocskoljátok be magatokat szégyennel, ne engedjétek meg, hogy legyilkolják a szent szabadságot, amely mindenkié”.³

A társadalmi összeütközések azon néhány feszült hónapja alatt, amelyek a februári forradalmat Október eseményeitől elválasztották, Romain Rolland bátorító és szenvedélyes köszöntéssel fordult a forradalmi Oroszországhoz: „Orosz testvérek, akik alighogy véghezvittétek a nagy forradalmat — írta —, nekünk nemcsak üdvözlőnk kell benneteket, hanem hálaikat is ki kell fejeznünk nektek. Amikor kivívtátok a szabadságot, nemcsak magatoknak dolgoztatok, hanem mindnyájunknak, az öreg Nyugaton élő testvéreiteknek is... Menjetelek előttünk! Mi követünk benneteket... Ne felejtsetek el, orosz testvéreink, hogy ti magatokért és értünk harcoltok.”⁴

Romain Rolland hitte, hogy a „bolsevik forradalom” győzni fog „mind gazdasági, mind erkölcsi okoknál fogva”. „Csodálom az orosz szovjetek hatalmas szervező és újító energiáját — írta —. Az egész dolgozó világ agya most Moszkvában tartja székhelyét.”⁵

Az új Oroszországiért folytatott harcot a Nyugat legmesszebbblátó elméi az osztályharc döntő szakaszaként fogták fel. H. Barbusse 1919. október 19-én a földmunkások szakszervezetének gyűlésén ezt mondta: „Az oroszhoz hasonló tapasztalat nagyon fontos. Ez megvalósul és elkerülhetetlenül hat mindenre. A reakciós vezetők kitűnően felismerik ezt, s lám ezért igyekeznek bármi áron „likvidálni” ezt a tapasztalatot s ezért készek pusztulásra ítélni Oroszországot. Igyekeznek agyonverni a szabadságot, hogy bebizonyítsák „életképtelenségét”. Az Oroszország elleni harc társadalmi és politikai harc. Ez az osztályharcnak éles és nagyszerű szakasza. Vagy erőszakkal megsemmisítik a szocializmust, vagy minden győzedelmeskedni fog.”⁶

Az októberi forradalom eszméi szabadságharcra lelkesítették az Osztrák — Magyar birodalomhoz tartozó népeket s ez tükröződött Móricz Zsigmond, Madarász Emil (*Csepel* c. kitűnő költeményében, — 1921) és más magyar írók munkáiban. A Magyar Tanácsköztársaság fennállásának néhány hónapja 1919-ben magas politikai tartalomtól izzó és érzelmileg telített irodalmat hozott létre. Móricz és Nagy Lajos politikai publicisztikája, Somlyó Zoltán lángoló dalai a népet harcra hívták jogaiért. A magyar nép történetének ez a hősi korszaka jelentős tömegirodalmat teremtett, főként költészetet és publicisztikát, amelyek rölpapokon, újságokban és egyes kiadványokban terjedtek. Illés Béla *Ég a Tisza* c. regénye megmutatja, mennyire megmozgatta az Októberi forradalom a magyar dolgozókat, a magyar demokratikus köztársaságért harcolókat. Illés Béla egy későbbi regényében, a *Kárpáti rapszódia*—

³ L'Humanité, 1919, X. 26.

⁴ R. Rolland : Собр. соч., том 13, М. 1958, 77—78.

⁵ Idézte V. Fries könyve nyomán: „A világirodalom korifeusa és Szovjet-országa”. М., 1922, 11—12. (oroszul)

⁶ H. Barbusse : Избранные произведения М., 1950, 439. (oroszul)

ban meggyőzően mutatja meg, hogyan jutott el az októberi forradalom híre Kárpát-ukrajnába s hogyan lelkesítette a dolgozókat jogaikért vívott harcukban.

Jaroslav Hašek, cseh író publicisztikai cikkeiben már 1918–1919-ben széles körben propagálta az októberi forradalom tapasztalatait, amelyek minden ország népeinek megmutatták a társadalmi és nemzeti felszabaduláshoz vezető utat. A forradalom idején éppen orosz fogságban volt s itt habozás nélkül a forradalmi proletariátus oldalára állt, belépett a Kommunista Pártba s nagy politikai munkát végzett a Vörös Hadseregben.

H. Szmirnyenszkij bolgár költő, aki később megalkotta *Moszkva* c. gyönyörű versiklusát, 1920-ban megírta a *Vörös századok* című versét. A mű élmény-alapja Bugyonnij lovasságának történelmi jelentőségű csapása volt, amely szétverte a lengyel intervenciósokat. A *Vörös századok* heves ritmusú, emelkedett pátoszú sorai hitet öntöttek az olvasóba, hogy a fiatal szovjet köztársaság győzni fog ellenfelein. Ha figyelembe vesszük, hogy Szmirnyenszkij versét abban a nehéz időben írta, amikor a bolgár reakció az országban a forradalmi mozgalom megfojtására törekedett, akkor ennek az ihletett költeménynek magasrendű hősi tartalma úgy jelenik meg előttünk, mint annak a nemzetközi hatásnak egyik nagyszerű példája, amelyet a Szovjetuniónak pusztá léte tett a haladó irodalomra.

Bonyolult és ellentmondásos volt Wellsnek az októberi forradalomhoz és az új Oroszországhoz való viszonya. Bár Wells nem értette meg a szovjet rendszer igazi lényegét, mégis sokban hozzájárult az angol társadalom és Szovjet-orszország közötti kulturális kapcsolatok felállításához. 1920. febr. 11-én Gorkijhoz intézett levelében Wells ezt írta: „Oroszország a saját útján halad és itt ezt kétségbeesett üvöltéssel, dühödt propagandával fogadják. Angliában azonban inkább kíváncsian nézik a dolgot, mint ellenségesen. Mi sok mindent nem értünk, sok mindenben meglepődünk, de erősen hiszünk abban, hogy a nagy és tehetséges orosz nép most is és a jövőben is vezető szerepet játszik az új világ megteremtésében.”⁷

M. Gorkij és Wells barátsága, amely még a forradalom előtt elkezdett, különösen megerősödött, amikor Wells 1920-ban felkereste hazánkat. Wellsnek erről az utazásáról szóló könyve — *Oroszország ködben* (1921) — néha túlságosan egyoldalú s helyenként sűrített színekkel ábrázolja a fiatal Szovjet-orszország nehéz helyzetét. A könyvet áthatja a „kommunisták ábrándjai” iránti nyilvánvalóan szkeptikus viszony. Egészében véve azonban ez a mű is pozitív szerepet játszott a Szovjetunió fennállásának első éveiben.

1920-ban a fiatal Ralph Fox — akkor még az oxfordi egyetem hallgatója — meglátogatta Szovjet-országot egy bizottsággal együtt, amelynek az volt a feladata, hogy segítsen a Volga-vidék inségesein. Oroszországról szerzett benyomásait Fox a *Sztyeppék emberei* (1925) és az *Egek ostroma* (1928) című könyveiben írta le. Az új szocialista világ alkotása megragadta a szerzőt s ennek pátosza tölti el mind a két könyvet. Látszik bennük, hogy az orosz forradalom mélyen hatott Fox világnézetére. Azt, amit Wells nem látott meg, gondosan megfigyelte Ralph Fox; az *Egek ostroma* c. regényében⁸ rá tudott mutatni Wells értékelésének korlátozott voltára, aki Lenint helyenként „a kremli álmodozónak” nevezte.

⁷ Gorkij levelezése külföldi írókkal. Az A. M. Gorkij Archivumtól előkészített anyagból.

⁸ R. Fox: *Storming Heaven*. N. Y., 1928, pp. 269–270.

Csehszlovákia haladó társadalmi tényezői, írói és költői — Z. Nejedlý, A. Zápotocki, Sz. K. Neumann, M. Majerová, P. Plemnicki, I. Volker, V. Vancura és sokan mások — köszöntötték az új proletár kultúra születését és tevékeny propagandistái s népszerűsítői lettek. Amikor a cseh burzsoázia minden módon akadályozta a szovjet kultúra és irodalom behatolását, Zdenek Nejedlý így felelt támadásaira: „Rágalom és megbélyegzés helyett jobb lesz tanulni! Oroszország számunkra az ismeretek kiapadhatatlan forrása. Így hát tanulni fogunk tőle.”⁹

A fiatal szovjet államra szórt rágalmakra válaszolva Bogumir Šímal, a cseh publicista és kiváló politikai tényező (*Mi az igazság Szovjet-Oroszországról* c. könyvében, 1920), valamint Ivan Olbracht cseh író (*Képek a mai Oroszországból* c. könyvében, 1920) széleskörű és igaz képet nyújtottak azokról a nehézségekről, amelyeket Szovjet-országnak sikeresen küzdött le.

Julius Fučík, amikor megemlékezett arról, milyen szerepe volt az októberi forradalomnak a húszas években Csehország életében, ezt emelte ki: „A forradalomhoz való viszony a személyiség erejének és a modern viszonyok közötti munkaképességének mércéje volt számunkra.”¹⁰

A húszas években külföldön sok könyv jelenik meg a Szovjetunióról és ha vannak is közöttük fenéki ellenséges, lényegükben erőtlen pamfletek, mint pl. P. Morand *Elégetem Moszkvát* c. könyve (1925), de vannak szép számmal becsületes, baráti, bár politikai irányzatukban különböző könyvek is.

Tisztelettel beszélnek az új Oroszországról még azok az írók is, akik igen távol álltak a kommunizmustól — mint például G. Duhamel *Utazás Moszkvába* c. könyvében (1926). A szerző arról a gondoskodásról mond tanúságot, amellyel a szovjet állam a néphez fordul, azokról az új erkölcsi alapelvekről, amelyek a Szovjetunióban kialakultak. Teljesen megalapozottan ír Duhamel az értelmiség hazaszeretetéről — erről a számára új jelenségről.

Az egyik legjobb könyv, amelyet abban az időben országunkról írtak: Dreiser *Oroszországra tekint* (1928); lapjairól a Szovjetunió képe különösen tisztán tekint ránk, mert szerzője igényes barátunk, Theodore Dreiser.

A kitűnő amerikai író hosszú ideig tartózkodott a Szovjetunióban. Figyelmesen tanulmányozta életünk legkülönbözőbb oldalait az első kolhozoktól a Nagyszínház előadásáig. A hatalmas országnak könyvében kibontakozó képe az épülő új társadalom panorámája, s e társadalom mély szimpátiát kelt Dreiserben. Dreiser elítéli a formalista kísérletezést, amely a húszas évek szovjet kultúrájában, egyes írók és személyiségek munkásságában megnyilvánult, s ugyanakkor nagy szimpátiával emlékezik meg az új művészet soknemzetiségű és tömeg-jellegéről, a munkásklubokról, amelyek a kultúra tűzhelyeivé váltak. Nagy figyelmet szentel a szovjet művészet új tematikájának is — a forradalom és a polgárháború ábrázolásának. Számára, akárcsak sok más humanista számára a Szovjetunió, létezésének első napjaitól kezdve, világítótorony volt, amely új utakat világít meg az életben és a költészetben.

*

Az októberi forradalom az idősebb nemzedék sok írójának munkásságában jelentős eszmei és művészeti változásokat idézett elő. Minőségileg

⁹ Z. Nejedlý: O Rusko. Česká stráž. II, c. 12, 1919. III. 27.

¹⁰ J. Fučík: Ríjeu a česká literatura. Sb. „10 let diktatury proletariata”. Praha, 1927, 422.

megváltozott a kritikai realizmusnak, ennek az „öreg, de veszedelmes fegyvernek” módszere. A forradalom és a Szovjetunióban folyó állami építés óriási sikerei rányitották a külföldi demokratikus írók szemét a proletariátus küldetésére, arra készítették őket, hogy sok vonatkozásban felülvizsgálják eszmei fegyvertárukat, új módon közelítsék meg a burzsoá világ értékelését, megértését annak túlhaladott voltát s felismerjék az emberi történelem távlatait.

B. Shaw, Heinrich Mann és Thomas Mann, Arnold Zweig és Stefan Zweig, J. Galsworthy, L. Stojanov, St. Žeromsky, a kritikai realizmus kiváló mesterei új, nagyszerű műveket alkotnak. A világ életében végbemenő mélyen-szántó változásokat ábrázolják bennük, a polgári demokrácia illúzióinak csőd-jét, a polgári társadalomnak és kultúrájának válságát, de az új társadalmi erőknél a világ küzdőterére lépését is. Az értelmiségi hősök nagy szellemi átalakuláson mennek keresztül, keresik a tömegekhez vezető utat, elvetik a polgári társadalom és az egyén közti konfliktus régi formáját, amelyben az egyén egymaga szállt az élet tengerére, hogy sikert és boldogságot keressen. Egyes új hősök, mint Annette és Marc R. Rolland *Elvarázsolt lélek* c. könyvében, vagy Jacques Thibault, Martin du Gard *Thibault-család* c. könyvében a kiutat maguk számára a proletármozgalomhoz való közeledésben, a forradalmi harcban találják meg. A háborúellenes téma, amelyet Wolker, Hemingway, Aldington, Remarque, A. Zweig mélyrehatóan kidolgoztak, ugyancsak magán viseli az új konfliktusok és új eszmények nyomát. A nemzetköziség humanista pátozsa lelkesíti A. Zweig *Grisa őrmester* c. regényének hőseit. Ezek az egyszerű emberek végig viselték vállukon a háború terhét, de mentesek az „elveszett nemzedék” nosztalgiájától, határozottan készen állnak, hogy a ragyogó holnapért harcoljanak.

Teljes joggal beszélhetünk arról, hogy az Október utáni években a külföldi irodalmakban a kritikai realizmus fejlődésének új szakaszát éli át, gazdagodik, előrelép. A realisztikus irányzat feltárja lehetőségeit az elavultnak egyre elmélyültebb bírálatában, a ragyogó humanista eszményre való törekvésben. Az élet arra készítette az érett írókat, hogy új esztétikai kérdéseket vessenek fel, megmutassák a világban keletkező új viszonyokat. Természetes és törvényszerű volt az a tény, hogy A. France, H. Barbusse, J. Becher beléptek nemzetük kommunista pártjaiba.

A húszas évek kritikai realista írói nagyon népszerűek voltak a Szovjetunióban. Éppen ezekben az években ismerték meg széles körben R. Rolland-t, U. Sinclair-t, S. Zweig-et, Th. Dreiser-t, L. Fankot, J. Galsworthy-t. A fordítók és kritikusok munkája segítette a szovjet olvasót abban, hogy világosan lássa a külföldi kritikai realizmus legjobb alkotásainak jelentőségét s egyes képviselőinek bonyolult, nehéz útkeresését. A XX. század kritikai realista alkotásainak értékét többször tette szóvá Maxim Gorkij France-ról, Rolland-ról, Galsworthy-ról, S. Zweig-ről és más írókról szóló ítéleteiben.

A szovjet irodalom sajátos támasz volt a haladó nyugati művészek számára, amikor harcoltak a dekadencia jelenségei ellen, amelyek bomlasztó hatását egy bizonyos időben sokan érezték magukon. Az októberi forradalom kérdésessé tette a kapitalizmus egészének létezését s ezzel mint egy sajátos, óriási katalizátor, hozzájárult az irodalmi irányzatok polarizációjához és meggyorsította a polgári művészet szétesésének és a népi művészet megszilárdulásának folyamatát. A külföldi országok demokratikus művészetének haladó szárnyán sikeresen fejlődött az új, forradalmi irodalom, amely, Október győzelmétől ihletve, a haladó nemzeti kultúra talaján nőtt ki. Az új irányzat

már korai szakaszában is rendkívül gazdag jelenségként mutatkozik, amely a nemzeti és világirodalom legkitűnőbb hagyományaihoz kapcsolódik, de azoknak a feladatoknak megfelelően tudatosítja őket, amelyek a néptömegek harcának döntő szakaszában a művészetben felmerültek.

A népi önképzés ébredése a XX. század első évtizedében és az 1914–1918-as világháború idején előkészítette a talajt egy ilyen irodalom létrejötté számára. Még Október előtt Gorkijjal egy sorban nőnek fel a népharag oly fenséges dalosai, mint M. A. Nexó és H. Barbusse. „A Tűz” — a forradalmi tudatosság növekedésének, mint tömegjelenségnek ... mindenütt megfigyelhető ... szemléltető igazolása (Lenin)¹¹ — egyike volt a legelső külföldi regényeknek, amelyeket a szovjet hatalom idején oroszra fordítottak. Ezt a „zord és rettenetes könyvet” (Gorkij) Európa néptömegeinek növekvő tiltakozása hívta életre.

Minden nemzet legjobb képviselői élére álltak az értelmiség új kultúráért folytatott harcának. Sokat tett a „Clarté”-csoport, amely maga köré tömörítette a különféle országok haladóan hangolt értelmiségi köreit. *Fény a szakadékból* című kiáltványa, amelyet Barbusse állított össze, aktivitásra, a társadalmi mozgalmakban való tevékeny részvételre szólította fel az írókat.

Barbusse *Világosság* c. regénye s *Igaz elbeszélései*, Olbracht *Anna, a proletárlány* c. könyve, Hriszto Szmirnyenszkij és J. Becher versei, K. Neumann *Vörös dalai* és Ralph Fox regényei, Vaillant-Couturier és I. Wolker publicisztikai tevékenysége — mind arról az elvileg új író—olvasó viszonyról tanúskodtak, amely külföldön az októberi forradalom után keletkezett.

Ezek az írók arra törekedtek, hogy megértésk és műveikben feltárják koruk legmélyebben ható folyamatait. Simon Polen és Ion Greca — Barbusse hősei, vagy Antonin, Anna — Olbracht hősei visszatükrözték a néptömegek osztályöntudatának keletkezését s annak az embernek születését, aki először ízeleli meg a mindenkiért való cselekvés örömét. Újra és újra s minden alkalommal frissen és utánozhatatlanul zengett az *Anyá* gorkiji témája. A szocialista realizmus keletkezésében levő iránya — bár e terminus meghatározása akkor még nem létezett — magához vonzotta a nemzeti kultúra legegészségesebb erőit, gazdagodott vívmányaival. A szocialista realizmusnak franciaországi fejlődéséről például nehéz beszélni anélkül, hogy meg ne említsük Annette Riviére vagy Marc alakját, amelyeket Romain Rolland alkotott.

A nemzeti feltételek minden országra nézve teljesen egyedi volta biztosította az új irányzat témáinak, eszméinek és irodalmi formáinak gazdagságát. A kiváló eredmények mellett azonban (H. Szmirnyenszkij költészete, Nexó regényei, Barbusse és Vaillant-Couturier prózája) természetesen nem kevés zökkenő és hiba is akadt. A fiatal szocialista művészet hiányosságai gyakran „a baloldalisággal, a kommunizmus gyermekbetegségével” függtek össze, szektás és avangárdista jelenségekkel, az újítás rosszul felfogott lényegével. A haladó külföldi művészet azonban ment előre mindezek a nehézségeken és hibákon keresztül, miután leküzdötte és elvetette őket. Még a legnehezebb körülmények között is fejlődött. Képviselőit üldözték, börtönbe zárták. Egyesek — egyébként kevesen — eltávolodtak az irodalmi és politikai harcától. Az írók egészséges magva azonban kitartott, s körülötte fiatal erők kezdtek tömörülni. Nexó és Olbracht, Majerová és Becher, Barbusse és Vaillant-

¹¹ V. I. Lenin, Művei. Szikra, 1953., 29. köt. 525.

Couturier, Gold, Kracskovszkij, Ilcses — ezek a XX. század szocialista író-veteránjainak nevei, amelyek az Október utáni fejlődés első évtizedeiben a Szovjetunióban ismertté váltak.

A szovjet olvasó ismerte és szerette ezeket az írókat. Regényeik és verseik a Szovjetunióban baráti fogadtatásra találtak, műveik örömet szereztek eszmei és esztétikai közelségükkel, elősegítették a dolgozók nemzetközi szolidaritásának fejlődését. A szocialista realizmus külföldi írói gazdagították a szovjet irodalmat.

A. M. Gorkij a szó e művészeinek könyveit szenvedélyesen népszerűsítette. Még 1919-ben nagyszerű előszót írt Barbusse *Tűz* c. regényéhez s „az igazság vaspörölyének” nevezte ezt a művet. Gorkij óriási nemzetközi tekintélye különös nyomatékot adott fellépéseinek, amikor a reakció üldözése elől védelmébe vette a nyugati forradalmi írókat. 1928-ban Gorkij felemelte szavát Becher védelmében, akit „hazaárulással” vádoltak. A német burzsoázia bosszút akart állni Becheren *Luisit* c. imperialista-ellenes regénye miatt, de a felháborodás hulláma, amely végighömpölygött minden európai országon, megmentette Bechert az ítélettől.

Már a huszas években kialakult a szovjet irodalom és a haladó külföldi irodalmak közötti sokoldalú és bonyolult kölcsönhatás. A nemzeti és nemzetközi szervezetek sikeres munkája, amely összekovácsolta minden ország haladó művészt, széleskörű tapasztalatcseréhez vezetett közöttük, hozzájárult ahhoz, hogy szerte a Szovjetunióban népszerűsítsék a külföldi szerzők alkotásait, másrésztől viszont elősegítette azt is, hogy a szovjet irodalom mind nagyobb méreteken eljusson a világ minden sarkába.

*

A szovjet irodalom, miközben utat nyitott magának a reakciós nyugati művészettel vívott harcban, már a szovjet hatalom fennállásának első éveiben népszerűvé vált a külföldi olvasók előtt. A fiatal szovjetkultúra sok ága között természetesen az irodalom volt a legelérhetőbb és a legismertebb. A szovjet könyv iránti kereslet a reakciós sajtó ellenirányú tevékenysége mellett is évről-évre nőtt külföldön.

Lefordították idegen nyelvekre Szerafimovics *Vasáradatát*, Furmanov *Csapajev* c. könyvét, Gladkov *Cementjét*, Libeginszkij *Egy hét* c. könyvét, Leonov *Borzok*, Fegyin *Városok és évek* c. munkáit, Erenburg regényeit, V. Ivanov *A 14—69-es páncélvonat*, Fagyeev *Tizenkilencen* c. könyvét, Babel, P. Romanov elbeszéléseit stb.

Gorkij, Majakovszkij és Blok mellett, akik iránt már a forradalom előtt is nagy volt az érdeklődés, a külföldi olvasó megismerkedhetett a huszas évek legjobb szovjet íróival és érdemük szerint értékelhette őket.

Makszim Gorkij hírneve külföldön már a századfordulón megszületett, most azonban az új világ első művészeinek nimbusza vette körül. „Késztelenül a világirodalom nagy jelensége — mondta később Gorkijról Thomas Mann —, ő ismertetett meg először engem, sőt egész Európát az orosz forradalommal. Tőle indult ki a megújulás, amelynek még hatnia kell.”¹² Bernhard Kellermann Gorkijban a forradalom bátor hírnökét látta, a Vörös Hadsereg első katonáját, aki még abban a korban ragadott fegyvert, mikor a cári szuronyok lehetetlenné tették az orosz nép forradalmi felkelését.

¹² Berliner Zeitung, 1949. VIII. 5.

A nagy proletár író műveinek forradalmi tartalma és pátosza széleskörű visszhangra és megértésre talált az angol—amerikai olvasók körében. „Oroszország szabadságharcában Ön hozzájárul az új erők győzelméhez” — táviratozták Gorkijnek hatvanéves születésnapján az amerikai írók és művészek.¹³ Sokat tett Amerikában mind Gorkij munkásságának, mind a fiatal költészetnek népszerűsítése érdekében Alexander Kaun kaliforniai irodalomtörténész, aki több tartalmas könyvet és cikket is írt.

Gorkij alakjában testesültek meg az új és a régi világ kulturális kapcsolatai, ő jelentette a kölcsönös megértés szellemét a kultúra minden becsületes tényezője számára.

Bárhogy is igyekezett a húszas évek burzsoá sajtója, hogy az akkor külföldön élő Gorkijnak a Szovjetunióhoz való igazi viszonyát elferdítse, az olvasók tömege hitt Gorkijnak s benne a szocialista Oroszország küldöttét látta. Így például T. A. Kackson, az ismert angol történész és marxista kritikus is cikket írt az európai reakciós körök azon kísérlete ellen, amellyel Gorkij olaszországi tartózkodását úgy akarták beállítani, mint „a bolsevikokkal való szakítást”. „Ezek a kísérletek — írta Jackson — teljes bukásra voltak ítélve. Gorkij a munkásosztály mélyéből származik, hűséges fia osztályának és sohasem árulja el a forradalom ügyét.”¹⁴ „Makszim Gorkij a miénk — olvassuk a német kommunista folyóirat, a Die Rote Fahne 1928. III. 25-i számának lapjain —, egész életét a harcoló osztály soraiban tölti. A proletárforradalom és a kommunizmus élő erőinek micsoda hatalmas bizonyítéka az, hogy a legnagyobb elmék kapcsolatban érzik magukat velük, belőlük nőnek ki! Ez már Gorkijjal kapcsolatban is érvényes volt.”

Gorkij művei arról tanúskodtak, hogy szerzőjük a legszorosabb kapcsolatban van a szovjet nép életével, hogy tevékenyen résztvesz a szovjet irodalom fejlesztésében. Az *Artamonovok* és a *Klím Számgin élete* első fejezeteit Gorkij külföldi tisztelői úgy fogadták, mint az író tehetsége újabb hatalmas fellendülésének, s az egész szovjet irodalom újabb lehetőségeinek bizonyítékát. Magyarországon például a húszas években Gorkij könyveinek terjesztésében nem kis szerepe volt Gellért Oszkárnak, aki sok éven át a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn a nagy proletár íróval.

Gorkijnak számos külföldi íróval való barátsága, valamint a velük való együttes fellépések megerősítették a szovjet irodalom tekintélyét s Gorkij nagyságát még a burzsoá sajtó is kénytelen volt elismerni. „Leo Tolsztoj halála után kétségtelenül Gorkij lett az orosz irodalom vezető írója” — írta az Ostdeutsche Morgenpost 1928. március 18-án. Gorkij összegyűjtött műveinek 17 kötetes kiadása, amelyet a haladó német kiadóvállalat, a „Malik” jelentetett meg, össznémet, majd nemzetközi jelentőségű eseménnyé vált.

Gorkij világjelentősége abban állt, hogy a művész munkásságában megtestesítette az új szocialista eszményt, s ez a tény különösen nyilvánvalóvá vált, amikor hatvanéves születésnapját ünnepezve az egész világ írói és nagyszámú olvasója köszönetet mondtak Gorkijnak mindazért, amit a világ kultúrájáért, az emberiség jobb jövője felé haladásért tett. Sok nagy nyugati író Gorkijt tanítómesterének nevezi, köztük Stefan Zweig, Upton Sinclair, Heinrich Mann és mások. „Makszim Gorkij — emeli ki róla szóló

¹³ 1928. III. 29-i távirat (A. M. Gorkij levéltár. Moszkva).

¹⁴ Workers' Weekly, 1928. IV. 13.

cikkében Julius Fučík — az írók új nemzedékének tanítómestere volt, de tanított számos nagy, vele egyidős író is.”¹⁵

Gorkij mellett a húszas években mind nagyobb elismerést vív ki magának Majakovszkij munkássága. Ehhez jelentős mértékben járult hozzá Majakovszkijnak megfeszített munkával és harcral teli külföldi utazása. A chicagói Daily Worker 1925-ben a „tömegek dalnoká”-nak, a „forradalom dalnoká”-nak nevezte Majakovszkijt. A burzsoá New York Times Majakovszkij Amerikába érkezésekor ezt írta: „A forradalmi lantosok hadseregének generalisszimusza jelenleg országunkban van. Ő Vlagyimir Vlagyimirovics Majakovszkij, az orosz forradalom koszorús költője, lírai orákuluma, hivatalos irodalmi ügynöke.”¹⁶

Majakovszkij amerikai tartózkodásának idején Michael Gold, az ismert író nagyra értékelte a szovjet költő munkásságát. „Majakovszkij — mondta — az utóbbi tíz évben Szovjet-országnak legismertebb költője volt, új viharának, káoszának és alkotásának hangja, új technikájának költője, félig ázsiai és középkori nemzete iparosításának apostola. Költeményei, amelyek millió és millió példányban kelnek el az új Oroszországban, telítve vannak az iparosítás mennydörgő hangú szózataival, gyárak, üzemek, repülőgépek képeivel, és cselekvéssel, újra meg újra cselekvéssel.”¹⁷

T. Dreiser, aki szovjetunióbeli tartózkodásakor találkozott Majakovszkijjal, róla szóló értékelését a költő alkotásainak nagyszerű tulajdonságára, az egyéninek a társadalmival való összefonódására építette.

Majakovszkij, a tribun, a világ minden költője számára az állampolgári aktivitás és lángolás példája volt. Éppen Majakovszkij, „az a költő, aki a költészetet fegyverré tudta változtatni” — így emlékezik róla Louis Aragon — segített neki abban, hogy megkülönböztesse „a világban nemcsak az ellenség torz arcát, hanem a férfiak és nők millióinak mély pillantását, azokét, akik még át fogják alakítani világunkat és fejük fölé fogják emelni elkínzott öklüket a róla lehulló széttört láncsal.”¹⁸

Johannes Becher, aki Majakovszkij poétikájának számos megnyilvánulását bevonta alkotói feygyvertárába, mély és őszinte érzéssel emlékezik arra, hogyan hatottak rá Majakovszkij versei, amikor először szólaltak meg námetül. Szavai szerint olyanok voltak mint az orkán, amely „elsöpörte a régi ritmusokat és képeket”. „Majakovszkijnak — mondja Becher — nagyszerűen sikerült verseiben megmutatnia önmagát, mint szabadon fejlődő szocialista személyiséget... „A realista érzéke” lehetővé tette számára, hogy óriási magasságból, a győzelmes forradalom magasságából tekintse át az egész világot és költőileg újra felfedezze azt.”¹⁹

Különösen széles körben hatott Majakovszkij a szláv népek költészetére. Majakovszkij forradalmi költészetének közvetlen hatására szakítanak a szimbolizmussal és mennek át a proletárirodalom táborába Hriszto Szmirnyenszkij és G. Milev bolgár költők. Majakovszkij költészete megbízható feygyverként szolgál Jul. Tuwim és V. Broniewski lengyel hazafiak kezében a

¹⁵ J. Fučík: Makszim Gorkij. — Rövid közlemények. Inszt. Szlavjanovegyenyija AN SzSzsZR, 1951, 6. sz. 69.

¹⁶ New York Times, 1925. X. 11.

¹⁷ The World, 1925. VIII. 9. (Idézve a V. V. Majakovszkij múzeum-könyvtárban őrzött fordítás nyomán.)

¹⁸ L. Aragon: Pour un réalisme socialiste. P., 1935. 52—53.

¹⁹ J. Becher: A világ felfedezője. (Otkrivatyelj mira) Pravda, 1940, IV. 14.

haladásért és a szabadságért vívott harcban. Gyűjtő sorai a forradalom eszméinek győzelmébe vetett megingathatatlan hittel töltik meg S. Neumannt és I. Wolkert, a cseh szabadság dalnokait. Majakovszkij tehetségének közvetlenül ható erejéről nagyszerűen számol be a Rudé Právo, amely ismerteti a költőnek egy prágai szereplését. „Majakovszkij magával ragadta a közönséget annak az embernek egészséges, ragályos optimizmusával, aki végigjárta a forradalmat és nem fél attól, hogy meghökkentse a burzsoá Európát és Amerikát a szatíra erős csapásával; a szatírának pedig ő vitathatalanul nagy mestere.”²⁰

Majakovszkij műveit már csak azért is nagy érdeklődéssel fogadták a külföldi olvasók, mert a költő több erőteljes és kiváló költeményt írt a polgári világról. Ezek a versek a legjobbak, amelyeket szovjet költők írtak az Októbert követő első években a kapitalista társadalomról.

Fagyeev, Szerafimovics és Furmanov regényei, V. Ivanov drámái, Babel elbeszélései nemcsak a polgárháború nagy eseményeinek megértését segítették elő, hanem tanúsítottak a művész új társadalmi típusáról is. „Műveiben mint a forradalom írója mutatkozott meg” — olvassuk a Die Rote Fahne c. német újságban²¹ Furmanovról, akit mint kommunista író-t jellemeznek, mint a szó művészt és aktív katonát.

Csehszlovákia úgy ismeri meg Gyemjan Bednijt, mint „az orosz forradalom legnépszerűbb költőjét”, Szerafimovicsot pedig úgy fogadja, mint „a forradalmi ügy tevékeny agitátorát”.

Gladkov, Panfjorov, Ognyev regényei a békeévek szovjet életét, új viszonyokat tártak fel, amelyek munkás- és paraszt-környezetben, az értelmiség és az ifjúság környezetében jöttek létre. Ezeknek az íróknak könyvei vonzóak voltak mind a bennük ábrázolt társadalmi viszonyok új volta miatt, mind pedig szerzőik művészi tehetsége folytán.

A forradalom-szülte szovjet irodalom könyörtelenül igaz volt. A valóság mint az ellentmondások bonyolult szövevénye mutatkozott meg benne, mint egy feszült élethalálharc küzdőtere. „A szovjet művészetet — írta Barbusse — két szóval lehet jellemezni: az élet művészete. Nincsen benne semmi absztrakt, dekadens, viszonylagos, benne az élő élet tükrözik.”²²

*

A szovjet irodalom ismerete nemcsak a valóságnak, hanem magának az irodalomnak minőségileg új jellegét is feltárta a külföldi olvasó előtt. A figyelem természetesen fő esztétikai vívmányára összpontosult: a szocializmust építő egyszerű munkásnak, saját sorsa öntudatos kovácsának alakjára. „Ezekben az emberekben — kiáltott fel önkénytelen csodálkozással Chamson francia író —, akik kucsmával a fejükön törpe kozák lovakon lovagolnak, s fantasztikus ruha-vértezetben harcolnak a kommunizmus ügyéért, ezekben nincs semmi közös vonás a hitért harcolók hagyományos típusával.”²³

Libegyinszkij „Egy hét” (*Nyegyelja*) c. elbeszélésének szentelt cikkében H. Barbusse megjegyezte, hogy „a szovjet szépirodalmi művekkel együtt új típus (kiemelés tőlünk — A. N.) hatolt be a francia irodalomba, az igazi forradalmár típusa, aki eszével és kezével hősiesen véghezvitte a forradalmat,

²⁰ Rudé právo. 1927. VI. 28.

²¹ Die Rote Fahne, 1928. III. 24.

²² Monde. 1930. III. 22.

²³ Europe. 1928. XI. 15.

s most még nagyobb hősiességgel védi meg vívmányait.”²⁴ Erich Mühsam kiemelte, hogy Gorkij hőse nemcsak egyszerűen a józan realitás embere, hanem „forradalomba bevont ember” is, a cseh sajtó pedig Majakovszkij *150 millió* című poémáját „a nagy szenvedésekről és a nagy felkelésről szóló szimbólikus mesének” nevezte.²⁵ Mint ahogy a múltban Balzac művei korának enciklopédiája voltak, úgy Gorkij és más szovjet szerzők művei a legújabb kornak, az imperializmus és a proletárforradalmak, a szocialista ember kialakulása korának sajátos enciklopédiájává váltak.

A szovjet könyvek jövőbenézése és derűlátó hangja lepték meg, úgy látszik, a legjobban a burzsoá Nyugatot, amely a csüggedés és a kétségbeesés művein nevelkedett. Az életörömmel teli szovjet könyvek harmonizáltak azokkal az akkor még kevészámú művekkel, amelyek a forradalmi világ-irodalom frontját alkották. E. Henriot, a francia irodalomkritikus, az *Artamonovok* recenziálása közben csodálatát fejezte ki „a realizmus és optimizmus” meglepő „ötvözete” felett. „A jobb jövő reménye, a felkelésbe vetett hit, az új, emberibb életre hívó lángoló szózat — ez a befejezés annyi lap után, amelyeken a valóság legnyersebb megnyilvánulásai fonódnak össze a legválasztékosabb költészettel — ez teljesen orosz vonás”²⁶, jegyezte meg, mert megérezte az anyag gorkiji értékelésének elvileg új voltát.

A kritika nagy figyelmet szentelt annak a szerepnek, amelyet a *közöség*, a *tömeg* játszott a szovjet könyvek témafejlődésében. „Nem az egyes ember, hanem mindig a sokaság, mindig a tömeg az erő hordozója írásaiban”²⁷ — írta Stefan Zweig Gorkij műveiről. Ernst Toller német író ugyancsak erről beszélt Gladkov *Cement* c. regényére hivatkozva. Véleménye szerint Gladkov *Cementje* „az új szovjet irodalom egyik legerőteljesebb epikus alkotása. A könyvet olyan író alkotta, aki az élet ismeretét összekötötte a névtelen forradalmi tömeg hősi harcával s e tömeg egyes embereinek sorsával. S ezt a szerző mesterien szerkesztett formában tette.”²⁸

Tollert a legjobban az ragadta meg, hogy a *Cement* nagy művészi festményben egyesíteni tudta a tömegek eposzba illő harcát az egyes emberek sorsával.

A szovjet irodalomnak ezt a sajátos vonását a külföldi társadalom haladó körei már a huszas években úgy fogták fel, mint legfontosabb esztétikai felfedezést. Amikor a „Claridad” argentin kiadó sajtó alá rendezte K. Gyerzsavinnak a szovjet irodalomról szóló könyvét, H. Barbusse a hozzá írt előszóban ezt mondta: „Drámai érdeklődése nem az egyéni esetek vagy a kizárólag egyéni reagálások rajza felé fordul, hanem annak, hogy a színen megjelenik a *közösség* (H. Barbusse kiemelése); a tömeg, a sokaság most már nem valami széles tartály, ahonnan kihalásszák az egyes formákat, jeleneteket, vagy kiélezett eseményeket, amelyek legjobb esetben is csak néhány szereplőt érintenek; a tömeg itt egységes erő, amely egyszerre szerepel, egész jelentőségében s egész terjedelmében. Ez a körülmény új utakat nyit meg a művészet történetének távlataiban.”²⁹

²⁴ l'Humanité. 1927. II. 6.

²⁵ Narodní politika. 1925. VI. 23.

²⁶ E. Henriot: Esquisses et notes de lecture. Paris, 1928. 213.

²⁷ I. Gruzgyev könyve nyomán idézve: A mai Nyugat Gorkijről (Szovremennij Zapad o Gorkom). L. 1930, 118.

²⁸ Die literarische Welt. 1928. 21—22. sz.

²⁹ A leningrádi áll. egyetem tudományos közlönye (Naucsnij bjulletenij Lenjingrad-szkogo gosz. un-ta). 1947, 14—15. sz. 5.

A burzsoá irodalomtörténetben elterjedt „tisza művészet” eszméivel szemben a szovjet irodalom nyíltan bejelentette, hogy hatni akar az olvasóra. A külföld fiatal haladó irodalma lelkesen fogadta a szovjet irodalom tevékenyen nevelő irányzatát. Csehszlovákiában például nagyon népszerűek voltak V. Majakovszkij és Gy. Bednij satírikus költeményei, mert nem „általában” az embert, „általában” a civilizációt ostromozták, hanem konkrétan a negatív erőket, amelyek gátolták a szabad emberi személyiség kivirágzását.

Amikor a külföldi írók kiemelték a szovjet művészet tartalmasságát és meggyőző valóságábrázolását, ugyanakkor határozottan felfogták művészi eszközeinek sajátosságát is. A külföldi kritika elragadtatással szolt Gorkij és Majakovszkij, Jeszenyin és Fagyjev, Fegyin és Vsz. Ivanov művészetéről s kidomborította a szovjet regény, költészet és színház újító jellegét.

Ha egy szovjet mű külföldön megjelent, ez azonnal szenvedélyes vita tárgyává lett s fegyverré vált a nemzeti kultúrhagyomány fejlesztési problémái körül folytatott eszmei-esztétikai harcban.

Maga az a tény is, hogy Olaszországban elkobozták a *Cement* első kiadását (azután a könyv illegálisan terjedt), elég ékesszólóan beszél arról a hatásról, amelyet az első szovjet művek tettek a dolgozókra, s arról a félelemről, amelyet ezzel kapcsolatban az olasz burzsoá körök éreztek.

A szovjet irodalom megismerése már létezésének hajnalán sem, és azóta sem volt soha nyugodt, szemlélődő folyamat, hanem ellenkezőleg, mindig feszült eszmei-esztétikai harcot jelentett. A szovjet irodalom eredményeinek elemzése jótékonyan hatott más országok irodalmának fejlődésére. A külföldi kritikusok az új művészet gyakorlatát általánosítva mind saját nemzeti irodalmuk, mind a szovjet irodalom tapasztalataira támaszkodtak.

*

Az egyes országok és népek írói a Szovjetunióban történeti példát láttak, az egész világ dolgozóinak hazáját. Sokan közülük, érzéseik kifejezésére törekedve V. I. Lenin alakjának művészi megformálására törekedtek. Egyes külföldi kulturális tényezők számára a Szovjetunió befogadása és az iránta érzett elragadtatás útja Lenin gigászi alakjának művészi megragadásán keresztül vezetett, a lenini zsenialitás, a lenini életmű iránti elragadtatáson keresztül. John Reed, Herbert Wells és sok-sok más költő, akik az előbbiektől eltérően nem láthatták meg Lenint, akik azonban személyiségének varázsa alatt állottak, műveikben megörökítették a szovjet állam megteremtőjének alakját. B. Shaw nevezte Lenint „az egyetlen európai államvezetőnek, aki olyan képességekkel, jellemmel és ismeretekkel rendelkezik, amelyek nélkül az ember nem felelhet meg ily magas tisztségnek.”³⁰

Paul Vaillant-Couturier 1925-ből származó írt visszaemlékezéseiben írt arról a benyomásról, amelyet Lenin gyakorolt rá a Komintern kongresszusának munkája alatt. „Vlagyimir Iljics volt és maradt a szakadatlan tevékenység megtestesülése s ugyanakkor tetőtől talpig marxista. A vele való érintkezés úgy hatott az ember öntudatára, mint a fülledt szobába betörő vihar: felfrissítette az előítéletektől és formalista doktrínáktól megterhelt agyat... Lenin az új ember tökéletes típusa; ő számunkra a jövő példaképe.”³¹

³⁰ Először az Inosztrannaja Lityeratura közölte, 1957. 4. sz. 27.

³¹ Szbornyik o Leninye. M., 1939. tom I, 124.

Heinrich Mann 1924-ben nyilatkozott először a leninizmus eszméihez való közelségéről. Nem sokkal Lenin halála után ezt írta: „Lenin életében az óriási jelentőségű ügy iránti odaadás szükségszerűen kapcsolódott a kérelhetetlenséggel mindaz iránt, ami ezt az ügyet gátolta. Úgy vélem, hogy ha valaki hű akar maradni ügyéhez, annak kérelhetetlennek kell lennie. Könnyebben el tudtam fogadni ezt a gondolatot, amikor megláttam, hogy Lenin ügye az emberek életbevágó szükségleteivel kapcsolatban valósult meg. Lenin ugyanúgy szerette az embereket, mint saját ügyét. Ebben van nagysága.”³²

Arra a fontos, döntő szerepre, amelyet V. I. Lenin munkái játszottak a német proletár írók alakításában, Becher mutatott rá *Leninhez vezető utam* c. cikkében. „Lenin adta meg nekem a választ a „Mit tegyünk?” kérdésre. Lenin műveiben találtam meg azt, amit oly régóta keres az emberiség: az élet igazságát.”

Később, mikor a Lenin halálhírén érzett megrázkódtatásra emlékezett, Becher ezt írta: „Mily tisztán vésődött be emlékezetembe ez a nap, ez az óra. Berlinben hó volt. Esteledett. A Wittenberg térhez értem, amikor hirtelen valaki megállított és azt mondta: meghalt Lenin. A rekedt hang reszketett a visszafojtott zokogástól. Késő éjszakáig kóboroltam az utcákon és amikor az ismerősök szóltakul kérdő tekintetével találkoztam, csak bólintottunk, mintegy ezzel tudattuk egymással, hogy tudjuk a szörnyű hírt.”³³

J. Becher *Lenin sírjánál* (1925) című versében Lenin temetése, a gyászoló Moszkva képe, a szovjet emberek és a világ számos országából Lenin búcsúztatására összesereglett dolgozók alakja egyetlen, hatalmas kifejező erejű festményben egyesülnek, amely, igaz, nem mentes valamelyes sematizmustól — a húszas évek német forradalmi költészetének jellemző vonásától.

H. Szmirnyenszkij a Vörös Moszkvának konkrétebb és történelmibb, melegebb és realisabb képét alkotta meg, ha nem is olyan monumentálisat, mint Becheré. Lenin életének városát a történetileg kialakult orosz—bolgár barátság síkján szemléli, s ezt a barátságot most a leninizmus nagy felszabadító eszméi világítják meg újra.

Lenin örökké él a szovjet emberekben, a szovjet államban, amely a tőle mutatott úton halad — ez az Október utáni évtized sok külföldi haladó alkotásának alapgondolata.

Az új eszmék, a szovjet irodalomban tükröződő új valóság hatása s végül magának ennek az irodalomnak hatása a világ művészetének fejlődésére kétségtelenül sokféle és bonyolult. Előttünk minden esetben sokoldalú és ellentmondásos folyamat áll, amelyet nemcsak a szovjet művészet ereje határoz meg, hanem minden egyes külföldi író érettsége is.

Összegyűjthetünk nem csekély számú tényt, amelyek meggyőzően tanúsítják, hogy már a Szovjetunió fennállásának első éveiben is számos külföldi író tanult a szovjet művésztől, tájékozódott eredményein. Így a húszas évek regényének fejlődéséről — például R. Rolland, M. A. Nexő regényeiről — nem beszélhetünk anélkül, hogy figyelembe ne vennénk Gorkij kolosszális alkotó tapasztalatát. Lehetetlen meg nem látnunk a szovjet regénynek a külföldi társadalmi regényírás egészére gyakorolt hatását. Nem kevésbé nyilvánvaló, hogy Majakovszkij munkássága hatalmas mértékben hatott sok

³² H. Mann : Essays. Berlin, 1956. Bd. II, 136.

³³ Szb. o Lenyinye. M. 1939, tom I, 100.

nagy költőre Lengyelországban, Csehszlovákiában, Bulgáriában, Németországban, Franciaországban.

A szovjet irodalom hatásának számos erőmegnyilvánulása közül a legfontosabb azonban az volt, hogy kapcsolatba hozta az olvasók millióit az új világgal, beléjük öntötte a társadalmi igazság megvalósításának reményét, s végül az írók számára nagy újítási lehetőségeket nyitott meg, amelyeket magasrendű szocialista eszmények ragyogtak be.

Fordította :
Fogarasi Miklós

A szovjet irodalom külföldi kapcsolatainak történetéhez

Harmincas évek

O. JEGOROV

Feledésbe merültek már azok az idők, amikor egyes reakciós nyugati irodalomkritikusok gőgös esztétikai sznobizmusuk tetőpontján még megkockáztatták a fiatal szovjet irodalom semmibebevését.

Napjainkban a szovjet íróművészet — a szocialista realista irodalom nemes humanista irányzata és magasrendű esztétikai értéke folytán olyan szilárd és kézzelfogható állásokat harcolt ki az emberiség művészeti tudatában, hogy nyíltan durva lekezelése lehetetlenné vált. Most más, finomabb, ravaszabb és leplezettebb módszerekre és eljárásokra volt szükség. A burzsoá irodalomtudósok és Európa meg Ázsia hozzájuk csatlakozó revizionistái most is ezeknek segítségével igyekeznek „bizonyítani” a szovjet irodalom életképtelenségét. E célból, például, a szovjet korszak általános művészi összefüggéséből kiragadják bizonyos írók egyes eszméileg gyenge vagy esztétikailag középszerű műveit s közben teljesen elhallgatnak, vagy szándékosan helytelenül világítanak meg igazi és halhatatlan művészi eredményeket. Legelterjedtebb eljárásuk azonban abban áll, hogy a valóságos tényeket és jelenségeket elferdítik úgy, hogy az irodalom fejlődésének egyik korszakát szembeállítják a másikkal; így például a huszas évek szembeállítják a harmincas évekkel, amikor állítólag megkezdődött a szovjet művészet tulajdonképpeni általános „hanyatlása” és „elfajulása”.

A továbbiakban meglátjuk, mennyire távol állnak az igazságtól, milyen szembetűnően vannak összefélcelve ezek a százalmas, szűkösen szubjektív kísérletek, s milyen gyűlölettel magyarázzák a harmincas évek széles körben ismert szovjet alkotásait, amelyek elismerést vívtak ki nemcsak a külföld, kommunista írók körében, hanem a legkiválóbb demokratikus íróművészek, a haladó olvasók között is messze a Szovjetunió határain túl. Azonban a szovjet irodalomnak effajta, ha szabad ezt mondanunk, „koncepciója” ma is létezik, s bár alapjában véve kevésbé tájékozott vagy hiszékeny embereken áll, nem lehet egyszerűen elhallgatni, másfelől viszont az is igaz, hogy nem érdemel széleskörű és kiterjedt polémiai. Elég ha rámutatunk egyes irodalmi tényekre, amelyek rombadöntötték ellenségeink „koncepcióját”. Az élet valóságában a szovjet irodalom fejlődése — éppen mert a valóságot tükrözi —, akárcsak az emberiség művészi fejlődése a maga egészében, kétségtől *haladó jellegű*. A művészi világfolyamat haladó jellegében megmutatkozik az emberiségnek a kommunizmus csúcsai felé irányuló haladó mozgalma, minden egyes ember egyéniségének teljes felszabadítása; a szocialista realista könyvek lapjain az ember gondolatainak, érzéseinek és törekvéseinek olyan teljességében jelenik meg, olyan lelkes optimizmussal és forradalmi merészséggel, amilyent az elmúlt idők irodalma nem ismert.

Az USA, Franciaország és Anglia burzsoá tudósai, egyes francia, jugoszláv, lengyel és magyar revizionisták támogatásával fáradhatatlanul törekednek országuk közvéleményében megerősíteni azt a hamis ötletet, hogy a szovjet irodalom a harmincas években állítólag huzamos művészeti válságba jutott és mind a mai napig képtelen volt magához térni az esztétikai téren rámerített veszteségektől. Akkor, úgymond, a művészetet „még nem száműzték az ötéves tervek keretei közé” — így jellemzi W. Lettenbauer nyugat-német filológus a húszas éveket *Az orosz irodalom története* című új könyvében¹ — akkor, mint mondja, a NEP még megteremtette „a nyugalom és a viszonylag szabad fejlődés légkörét”.

Mint látjuk, Lettenbauernek eléggé sajátos elképzelése van a „nyugalomról” és a „szabad fejlődésről!” A húszas évek valójában azért tetszenek neki, mert akkoriban hazánk gazdaságában és kultúrájában még volt valamennyi súlya a kizsákmányoló osztályok maradványainak. De nem ez a lényeg. Hiszen senki sem remélte, hogy ez a polgári professzor lelkesedni fog a Szovjetunió szocialista építésének és kultúrájának sikereiért. Lettenbauer azonban, hogy hazug „konceptiójának” kedvezzon, megengedhetetlenül összekavarja a húszas évek irodalmi harcának összes irányzatát. Apró, harmadrendű alakokat emel ki, akik számára csak azért érdekesek, mert kapcsolatban álltak a húszas években létező különféle formalista csoportosulásokkal.

Lettenbauerrel egyetértésben cselekszik W. Harkins *Orosz irodalmi szótára* is, amely 1956-ban jelent meg New Yorkban és egy év múlva adták ki újra Londonban.² Ez a „Szótár” az imaginista Ivnyevnek és Sersenyevicsnek olyan szerepet tulajdonít, amelyet ők nem játszottak és nem is játszhattak a húszas évek irodalmában. Mind Lettenbauer, mind a *Szótár* szerzői, választott kutatómódszerükhöz híven, a legnagyobb fontosságot tulajdonítják B. Pilnjak és Je. Zamjatin személyiségének, a húszas évek e két „hősnének”, akik botrányos hírnévre tettek szert szovjetellenes munkáikkal.

Természetesen a húszas évek igazi irodalmi mesterművei, azok a munkák, amelyekre a szovjet emberek méltán büszkéek, azok a könyvek, amelyek először szereztek a világon dicsőséget a szovjet irodalomnak, igen tartózkodó értékelésben részesülnek, amely nem mentes a fenntartásoktól és „bár korlátozott” művészi értékeiknek „elfogadhatatlan” eszmei tartalmukkal való szembeállításától. Így oldják meg Gorkij *Artamonovok* és Majakovszkij költői alkotásainak kérdését. Ugyanilyen szellemben szemelget Lettenbauer könyve az olyan kiváló munkákban, mint A. Fagyeev *Tizenkilencen*, F. Gladkov *Cement* és A. Szerafimovics *Vasáradat* című könyve.

Ha azonban a burzsoá tudósok vagy az olyan revizionisták, mint Jan Kott Lengyelországban, vagy Hans Mayer az NDK-ban mégis találnak valami elfogadhatót a maguk számára a húszas évek szovjet irodalmában, vagy pedig ebben az évtizedben a szovjet irodalom „aranykorszakát” látják, mint például Angelo Ripellino, az olasz irodalomtörténész, úgy a harmincas évek szovjet irodalmát feltétel nélkül elítélik. Jan Kott úgy véli, hogy a harmincas évek szovjet irodalma már „a művészet körén kívül” esik. Emlékeztetünk arra, hogy 1934-ben a szovjet írók első kongresszusán adtak nevet annak, ami már régen létezett, amit Gorkij *Anyá*-ja teremtetett meg, amit egyesek, mint A. Tolsztoj, korábban monumentális realizmusnak neveztek, mások, mint

¹ W. Lettenbauer : Russische Literaturgeschichte. Frankfurt/Main — Wien, 1955.

² W. E. Harkins : Dictionary of Russian Literature. NY, 1956.

I. Kulik, forradalmi-szocialista realizmusnak, s ismét mások kommunista realizmusnak. A szovjet irodalom módszerét 1934-ben *szocialista realizmusnak* nevezték el. S lám, századunk ötödik évtizedének vége felé a revizionisták és a burzsoá irodalmárok meggondolatlanul jelentik ki, hogy a szocialista realizmust a harmincas években állítólag egyszerűen „kiagyalták”. Sőt, mi több, Hans Mayer kijelentette: „Senki sem tudja mi is az a szocialista realizmus”.

V. I. Lenin írta a *Marxizmus és revizionizmus* c. munkájában: „Egy ismeretes mondás úgy szól: ha a geometria sarktételei az emberek érdekeibe ütköznenek, minden bizonnyal megcáfolnák őket”.³ Az embernek az a gondolata támad, hogy a harmincas évek szovjet irodalmát megcáfolni és a szocialista realista módszer létezését kétségbevonni csak olyan sikerrel lehet, mint a geometria sarktételeit. A harmincas évek irodalma nemzetközi elismerést vívott ki magának és jelentős mértékben hatott a forradalmi és haladó művészet kialakulására Kínában, Franciaországban, Angliában. Hatása nélkül nehéz lenne elképzelni J. Becher és Mao Dun, P. Neruda és L. Aragon, M. Majerová és M. Pujmanová, Zalka Máté és L. Kruckoj szkij alkotóművészetének fejlődését. Úgy látszik azonban, hogy súlyosan érinti a külföldi burzsoáziának és szabad, vagy — ami sokkal ritkább — nem szabad irodalmi szolgálóinak osztályérdekeit. S erre látszólag normális emberek lehetetlen tételeket kezdenek előráncigálni, mintha azt állítanák, hogy nem minden térfogat azonos önmagával, s az irodalom az nem irodalom. Nem különös, nem furcsa dolog azt hallani, hogy Gorkij *Klim Számgin élete* állítólag „kivül áll a művészet körén”? Vajon normális esztétikai ízléssel rendelkező ember kételkedik-e A. Tolsztoj *Golgotá-jának* vagy I. Péterének művészi értékei felől? S vajon nem lettek-e az egész világ merész ifjúságának kézikönyveivé N. Osztrovszkij *Az acélt megedzik* és a *Vihar szülötte* című könyvei? Talán az a művészi győzelem, amelyet M. Solohov aratott a *Csendes Don* és az *Új barázdát szánt az eke* című munkáival nem cáfolja meg kereken a szovjet irodalom fejlődésének egészéről szóló „hanyatló görbe”-elméletet? Hiszen az, amit Lettenbauer az *Új barázdát szánt az ekéről* mond, teljesen leleplezi őt, mint áltudóst. Érdemes elolvasni ezt a tirádát: „Igaz — mondja —, hogy a regény érdekes dokumentuma a kollektivizáció kezdeti időszakának, igaz, hogy jobban, tárgyilagosabban van megírva, mint a *Virágzó élet* (Bruzski), amely ugyanazzal az anyaggal foglalkozik — mégis, az *Új barázdát szánt az eke* művészileg jelentéktelen értékű”.⁴

Az effajta önleleplező szavak után semmi szükség sincs arra, hogy bizonyítsuk a polgári és revizionista irodalomtörténetírás tudományos tarthatatlanságát. A *Revizor* altisztí özvegye aligha verte meg magát erősebben, mint ahogy azt a nyugat-német professzor tette a szemünk előtt. Az esztétikai ízlés hiánya az életben nem tragikus jelenség, de alig lehet rajta segíteni, ízlés nélkül azonban az irodalomkritikában nincs mit kezdeni. Az *Új barázdát szánt az ekéről* így ítélni csak akkor lehet, ha valaki magáráveszi az irodalomkritikai trucc kifejező, de inkorrekt magatartását, becsukja a szemét a környező jelenségek előtt s elrejtí a fejét Piljnyak, Kruckenij, Remizov régesrég feledésbe merült opuszai előtt.

A marx—lenini esztétika az irodalmi mű eszmeiségét és művészi voltát dialektikus egységükben tekinti. Az *Új barázdát szánt az eke* magasrendű eszmei pátozsa azért rendelkezik olyan hatalmas mozgósító erővel, mert

³ V. I. Lenin : Válogatott művei. Szikra, 1948. I. 75.

⁴ W. Lettenbauer : Russische Literaturgeschichte. 385.

tökéletes művészi formában jelenik meg. A burzsoá és revizionista tudósok azonban nem mindig kockáztatják meg, hogy nyíltan támadják az egyes művek eszmei tartalmát, mert nem akarják leleplezni igazi céljaikat. S ha ízlésük nem hagyja cserben őket, akkor ahhoz folyamodnak, hogy tudatosan hazug módon marasztalják el a szovjet irodalmat művészi értékeinek hanyatlása miatt. Ilyenkor jön elő az a gondolat, hogy J. V. Sztálin személyi kultuszának elterjedése a szovjet irodalomra — mint mondják — a teljes művészi hanyatlást hozta, a realista ábrázolás, az igazság elvesztését.

Természetesen szemforgatás lenne azt állítani, hogy a harmincas évek végétől kezdve, amikor a személyi kultusz kinőtt, e kultusz a legcsekélyebb mértékben sem hatott a szovjet művészetre. Pártunk az SzKP XX. Kongresszusán határozottan elítélte a személyi kultuszt, amennyiben az ellentmond a marxista—leninista tanítás szellemének és a szocialista társadalom lényegének. A harmincas és negyvenes években azonban a személyi kultusz nem érintette a szovjet irodalom legmélyebb eszmei alapjait és realista elveit. Megfontolt hazugság az a tétel, hogy a szovjet irodalom a harmincas években állítólag letért fejlődésének országútajáról, hogy a társadalmat forradalmi fejlődésében megmutató realizmus helyett a lakkozás lett uralkodó elvévé. A harmincas években, akárcsak a negyvenes, vagy az ötvenes években, a szovjet irodalom teljesen megőrizte és őrzi azt a legfőbbet és legfontosabbat, ami meghatározza szakadatlan előreható fejlődését, az élethez, a nép szükségleteihez való állandó közeledését, a szocialista eszmékért, az egyszerű ember földi boldogságáért folytatott harc ragyogó pátoszáát.

A szovjet irodalom diszkreditálására törekedve a burzsoá irodalomkritikusok nem riadnak vissza semmilyen eszköztől. Úgy látszik nemcsak beszélni lehet hazug módon, de lehet hazugul elhallgatni is. Az elhallgatásnak az a módja, amelyhez Harkins amerikai *Szótára* folyamodik, igen jelentőségteljes. A *Szótár* ugyanabban az irányban hallgat, amelyben beszél. Mint ismeretes, a harmincas években alakult ki kitűnő gyermekirodalmunk. Az amerikai kézikönyvben azonban nem található meg sem Arkagyij Gajdar, sem Szergej Mihalkov neve. Mint Lettenbauer könyvében, a *Szótár*-ban is hiába keressük a harmincas évek kiváló és eredeti művészenek, A. Makarenkonak jellemzését, bár *Az új ember kovácsát* több tucat idegen nyelvre fordították le. Csak Lettenbauer és Harkins nem ismerik. A *Szótár* egyik szerzője Hlesztakovhoz illő könnyedséggel állapítja meg, hogy a szocialista realizmus nem engedi meg az emberi lélek mélységeibe való behatolást. Ezért, úgymond, a Szovjetunióban nincs lírai költészet. Szabad legyen megkérdőznünk: talán Majakovszkijnak nem volt szerelmi lírája? Talán el lehet felejtetni, hogy a harmincas években jelentek meg a költészetben Tvardovszkij, Iszakovszkij, Szimonov, Zabolockij? Vagy Kirszanovtól „A te költeményed” (*Tvoja poema*)? Szoszura, Zsarov, Csarenc, Utkin lírája — hiszen ez a soknemzetiségű szovjet költészet történetének egyik nagyszerű fejezete. A szovjet lírai dal, a Katjusával kezdve, beszárnyalta az egész világot. Ezt azonban, hogy, hogy nem, de a szovjet irodalom amerikai „szakértői” nem tudják. Ugyanakkor megemlítik B. Paszternak nevét, azét az emberét, aki bár formálisan szovjet író, a valóságban egész alkotó útja során „belső emigráns” volt, akinek számára a szovjet társadalom politikai és esztétikai eszményei teljesen idegenek maradtak. A magyarázat azonban az, hogy a *Szótár* szerzői legjobban szeretnék, ha Tvardovszkij és Szimonov, Rilszkij és Kupala energikus és harcos költészete egyáltalában nem létezne. Ez viszont nem tőlük függ!

A revizionisták és a burzsoá tudósok fellépéseit nem vehetjük figyelembe azon az általános harcon kívül, amelyet a világirodalomban a realista esztétikai irányzatok folytatnak korunk számos dekadens áramlata ellen. Ebben a viszonylatban nagyon tanulságosak J. Kott-kijelentései. Ő például egyenesen felszólít, hogy tanuljunk a modernizmus irodalmától. Őt ismétli Hans Mayer, aki a mai német szocialista irodalmat arra akarja rávenni, hogy esztétikai fegyvereit Joyce és Kafka elveiből kölcsönözze. Lukács György szembeállítja a művészi módszert a művész világnézetével s ezzel megalázza a haladó nézeteknek az alkotó folyamatban vitt szerepét, rést nyit a művészi aktus spontaneitásáról, tudatáról, elemi voltáról szóló eszmei kompromisszumok és elképzelések előtt. Lukácsnak ez az álláspontja logikusan következik a proletár és forradalmi irodalomról alkotott régi hibás nézeteiből, amelyeket ugyancsak a harmincas években fejtett ki például a német irodalommal, s különösen W. Bredel-lel kapcsolatban. Lefèvre, a francia revizionista pedig ahhoz ragaszkodik, hogy mondjunk le a szocialista realizmus elnevezéséről s helyébe valami határozatlan javasol, amit ő hangzatosan „forradalmi romantikának” nevez.

De bármilyen oldalról közelítjük is meg azt, amit a harmincas évek öreg renegátjainak, Malraux-nak, Gide-nek és Plivier-nek mai utódai javasolnak — mindaz nem egyéb, mint új „trójai faló”. A szovjet irodalomnak, akárcsak a külföldi szocialista irodalomnak ereje éppen eszmei tisztaságában áll, pártosságában, mint népi voltának legmagasabb formájában, alkotó újításában, mert ezek tették számára lehetővé, hogy az emberiség művészi fejlődésének új fokára lépjen. A harmincas évek szovjet irodalmának becsületes, elfogulatlan értékelése semmivé teszi a burzsoá kutatók és revizionisták minden érvét. Az egyszerű, becsületes emberek mindig úgy közeledtek hozzá mint segítő-társukhoz az osztályharcban, mint éles eszmei fegyverhez, mely támogatta őket nemzeti és proletárérdekeikért vívott harcukban. Egy olyan országból való ember vallomása, amely a harmincas években az európai reakció gyűjtő-pontja volt, a jelen esetben a legtipikusabb lehet. 1934-ben egy német antifasiszta, aki megszökött egy hitleri koncentrációs táborból, elmesélte, milyen bátorító, lelkesítő hatással volt a gyűjtőtábor foglyaira F. Panfjorov *Virágzó élet* című könyve, amelyet Lettenbauer olyan megvetéssel kezel. „Panfjorov *Virágzó élet* című könyve — mondta — valóban felrázott és fellelkesített bennünket. Bátorságot öntött belénk s minden meglevő erőnkkel igyekeztünk terjeszteni a lehető legnagyobb számú . . . munkás között”.⁵

A Szovjetunió ellenségeinek hangja reménytelenül belefullad azoknak a kommentároknak, értékeléseknek és kijelentéseknek áradatába, amelyek a harmincas évek szovjet irodalmáról olyan világhírű művészek szájából hangzottak el, mint T. Dreiser, B. Shaw, R. Rolland, H. Mann, B. Brecht, L. Aragon, Lu Szin, M. Pujmanová és sokan mások. Ezek a nagy kezdőbetűs Írók változatlanul hűek maradnak demokratikus és szocialista eszményeikhez s éppen ezért állandóan őrzik személetük élességét, értékeléseik tárgyilagosságát, az igazi és igényes barát elfogulatlanságát. . .

Milyen konkrét társadalmi és irodalmi feltételek között fejlődött a szovjet írásművészet a harmincas években? Milyen volt valódi alkotó arculata? Milyen érzéssel fordultak felé a világirodalom nagyjai? A továbbiakban az olvasót a kérdésnek cikkünk címében kifejezett lényegéhez akarjuk elvezetni.

*

⁵ Neue deutsche Blätter, 1933—34, № 5, 299.

Azok a kulturális és gazdasági sikerek, amelyeket a Szovjetunió a harmincas években elért, a szocialista rendnek a burzsoá rend feletti felsőbbségét bizonyították. A polgári világban, amelyet megrázott a húszas évek végének és a harmincas évek elejének gazdasági válsága, szélesedett és erősödött a fasiszmus uralma. Reakciós diktatúra igáját nyögte Olaszország, Magyarország. A fasiszmus a harmincas években megerősödött Németországban, Ausztriában, a Balkánon. 1938–39-ben a náciizmus rabságba döntötte Csehszlovákiát. A fasiszta szervezetek tevékenysége fokozódott Franciaországban, Angliában, az Egyesült Államokban. A japán és olasz militarizmussal szövetségbe a német monopóliumok kidolgozták világhatalmi tervüket és a „Barbarossa-tervet”.

A háborús események, amelyeket az olasz fasiszták, a német nácik és a japán militaristák robbantottak ki, kiterjedtek Abesszíniára, Kínára, Spanyolországra. Spanyolország nyílt hadszínterévé vált annak a katonai támadásnak, amelyet a fasiszmus indított a világ haladó erői ellen... Közeledett a második világháború.

A Szovjetunió és irodalma számos külföldi olvasó részére, a növekvő visszhangokból ítélve, a béke és a humanizmus bátyja volt, az „egyetlen reménység”, mint ahogy Heinrich Mann írta.

A szovjet irodalom megragadó művészi sajátossággal kifejezett humanista eszményei azokban az esztendőekben mind szélesebb sugárban hatottak. M. Gorkij új munkái, M. Solohov, A. Tolsztoj és F. Panfjorov, N. Osztrovszkij és A. Makarenko regényei, A. Afinogenov és A. Kornyejcsuk színdarabjai, Ticsina és Csorenc lírája, fiatal tehetségek fellépése a baráti köztársaságok irodalmában megmutatták milyen széles áradású és milyen sokoldalú a szovjet irodalom élete. A Nyugat először kezdte felfogni a szovjet irodalmat, mint egyetlen és gazdag soknemzetiségű egységet. A Puskin-, Sevcsenko-, Rusztaveli-jubileumok azzal vonták magukra a haladó irodalmi közvélemény figyelmét, hogy a különböző szovjet irodalmak-örökölte hagyományokra mutattak rá. Külföldön megjelentek a Szovjetunió nemzetiségeinek nyelveiről készített első fordítások. A „Commune” című folyóirat 1939 márciustól májusig Sevcsenko verseinek fordítását közölte és egy cikksorozatot, amelyben beszámolt a francia olvasóknak Szovjet-Ukrajna kulturális életéről. Neves külföldi íróművészek érdeklődéssel fordultak az első Írókongresszus felé (1934.). „Hataltalmas jövőt jósolok az új orosz irodalomnak az új társadalmi alapon”⁶ — írta T. Dreiser 1934-ben.

A szovjet irodalomnak más irodalmak között elfoglalt sajátos helyzete különösen tisztán rajzolódik ki a világirodalmi folyamat hátterén. Ezekben az években a haladó irodalmi erők észrevehető konszolidációja megy végbe a tőkés országokban. Az ideológiai táborok elhatárolódása különösen élessé és pontossá válik. A fasiszta rabság és a második világháború fenyegetése fokozzák a harcolók energiáját, elhatározásra készítetik az ingadozókat, hozzájárulnak a demokratikus és a szocialista kultúra képviselői egységfrontjának kialakításához.

A világirodalmi folyamatra jellemző jelenségek mennek végbe a német irodalomban. Az 1933-as fasiszta puccs arra kényszerítette a legjobb német művészeket, hogy elhagyják az országot. A haladó német irodalom lényegében Németország földrajzi határain túl fejlődik tovább. „Ahol én vagyok, ott van

⁶ T. Dreiser : Összegyűjtött munkái (Собр. соч.). M. 1955, II. 577. Oroszul.

a német kultúra” — mondta antifasiszta emigrációjának éveiben Thomas Mann. A fasizmust legyőzni képes egyetlen reális erőnek, a Szovjetuniónak kulturális és gazdasági sikerei, valamint az Európa jövője feletti, a demokratikus német kultúra megmentése és Németországnak a hitlerizmustól való felszabadítása feletti nyugtalanság azt eredményezték, hogy a demokrata művészek erőfeszítéseiket a legszorosabb egységbe fűzték a proletár írók harcával. Vállvetve lépnek fel a fasizmus ellen Johannes Becher és Heinrich Mann, Anna Seghers és Thomas Mann, valamint Willy Bredel és Lion Feuchtwanger — a „Das Wort” című folyóirat szerkesztőtársai. A nemzeti sajtóság nem lehet többé válaszfal a kitűzött célok egységében. H. Mann és Barbusse ugyanazokon az antifasiszta gyűléseken elnökölnek. Zalka Máté az író — a legendáshírű Lukács tábornok — Spanyolországban együtt harcolt Erenburggal, L. Rennel és Hemingway-jel. Minden nemzet egészséges és életet alkotó erőinek egységfrontja kifejeződik mind a német nemzeti, mind a világirodalmi folyamatban.

Másrészről, ugyanezekben az években jelennek meg olyan komor könyvek, amelyek nem hisznek a haladásban, a népek harcképességében. Hisztérikus, cinikus könyvek kerülnek ki a dekadens írók tolla alól, akiket megriaszt a társadalmi ellentmondások fenyegető növekedése. Szerzőik a fasiszta ideológia hatása alá kerülnek. Ilyenek különösen L. Selin, A. Huxley regényei, T. S. Eliot írásai, aki a harcos katolicizmus hirdetését és a fasiszta reakció igazolását választja. Ugyanakkor a harmincas évek dekadens irodalma önmagában véve is színtelenebbé, erőtlenebbé válik: képviselői mind szívesebben fordulnak J. Joyce, M. Proust felé, akiket az akkori kritika kanonizált.

A harmincas éveknek a dekadenciával szemben álló kritikai realizmusa új vonásokra tesz szert. A valóságnak mélyebb és sokoldalúbb ábrázolásával örvendeztet meg, jobban belehatol a hős lelkének dialektikájába. A kapitalizmus bírálata hangosabban és meggyőzőbben szól R. Rolland, B. Shaw, A. Zweig, J. Steinbeck könyveiben nemcsak azért, mert ezek az írók időnként fel tudták vetni a kapitalista társadalom fő ellentmondásainak kérdését, hanem azért is, mert a kapitalizmus jellemző vonásainak feltárását művészileg sokkal tökéletesebb eszközökkel érik el. A kritikai realizmus mesterei a korábbinál sokkal történetibben és konkrétan közelítik meg a burzsoá társadalom ábrázolását. Segítségükre van ebben a népi téma felé fordulásuk, az a törekvésük, hogy megmutassák az egyszerű dolgozó embereket békés életükben és harcukban: ugyanakkor megőrizték típusaiknak teljes sokoldalúságát.

A harmincas évek kritikai realizmusában mindenekelőtt a történelem tanításai nyilvánultak meg és természetesen megmutatkozott a Szovjetunió hatása is, amely létezett, mint a kapitalizmus történelmi végzetének élő bizonyítéka, mint a jövőbe vezető út példája.

A világ realistai irodalmának nevezetes eseményévé vált R. Rolland *Az elvárásolt lélek* — című regénye; e munka befejező részei telve vannak a húszas-harmincas évek hősi társadalmi harcának visszhangjával. R. Rolland *Robespierre* című drámája a Népfront éveiben emlékeztette a franciákat a jakobinusok dicső hagyományaira.

Az angol irodalom észrevehetően megélénkül. B. Shawnak új, szellemes munkái jelennek meg, amelyekben a korábbinál is erősebben hangzik az angol birodalom közeledő katasztrófájának témája. Fejlődésének új szakaszába lép H. G. Wells, aki a fasizmus elleni aktív harcra szólít a „Jövő” (*The shape of*

things to come) című szcenáriumban és a *Kroketjátékos* című regényében. R. Aldington széleskörű olvasóközönség figyelmét vonja magára. A „Minden ember ellenség” (*All men are enemies*) és a *Valóságos paradicsom* című regényeiben az író korának elevenbevágó etikai és társadalmi problémáit törekszik felvetni, bírálja a burzsoá társadalom hamis és embertelen voltát.

A harmincas évek amerikai realista prózájának fejlődése nemzetközi jelentőségű volt. E. Hemingway és E. Caldwell regényei és novellái, J. Steinbeck *Érik a gyümölcs* című regénye széleskörű és megérdemelt sikert érnek el. Észrevehetően fejlődik S. Lewis, aki az amerikai valóságról több mélyenszántó művet alkot, köztük a „Ez nálunk lehetetlen” (*It Cannot Happen Here*) című antifasiszta regényt. Megjelennek U. Sinclair új regényei, köztük a spanyol háborúról szóló „*No pasaran!*”

A harmincas évek derekán a világ legjobb írói tömörültek az antifasiszta harc zászlaja alatt. A formáiban országonként különböző nemzetközi antifasiszta mozgalom számos nemzeti irodalom számára vált kedvező talajjá. Felemelte és megnemesítette azokat a művészeket, akik megtalálták magasrendű céljukat és helyüket az életben.

A szláv irodalmakban elmélyül és gazdagodik a realista hagyomány. Erről tanúskodnak a harmincas évek új cseh regényei — K. Capek, M. Majerová, M. Pujmanová és P. Plemnickij szlovák író regényei. 1935-ben jelenik meg L. Sztojanov bolgár író *Kolera* című regénye, amelyben a balkáni háborúk igaz ábrázolása objektíve a háborús gyújtogatók ellen irányult. Krucskovszkij *Pávatollak* és *Tenneta* című regényeiben, Bronyevszkij verseiben V. Vasziljevskaja műveiben a harmincas évek haladó lengyel irodalmának komoly eszmei útkeresését látjuk.

A magyarországi írók körében a demokraták és kommunisták baráti együttműködése nem ér el olyan világos és erős kohéziót, mint néhány más európai országban. Ennek oka nyilván az 1919-es forradalom vereségének következményeiben van, abban, hogy Magyarországon viszonylag korán alakultak ki a fasiszta diktatúra egyes formái és módszerei. Vitán felül áll azonban az írók demokratikus szárnyának növekedése és erősödése, vitathatatlan a demokrata és a szocialista beállítottságú írók közötti kölcsönös kapcsolatra való törekvés.

A harmincas években a magyar irodalomban fellépett az úgynevezett „népi írók” befolyásos irányzata. Ennek az irányzatnak legjobb képviselői a parasztok életét ábrázolták és olyan műveket alkottak, amelyek kitűntek demokratikus irányzatukkal és realizmusra való törekvésükkel. 1936-ban megjelent Illyés Gyula *Puszták népe* című ismert regénye, akkor keletkeztek Darvas J. (aki most kommunista lett) regényei, Veres P. kisregényei és elbeszélései stb. A baloldali értelmiség körébe olyan írók tartoztak, öregek és fiatalok, akik együttéreztek a kommunista mozgalommal, közelálltak hozzá, mint például Radnóti Miklós, az ismert költő, Nagy Lajos, a novellaíró. József Attila, a kiváló költő a kommunista párt tagja volt.

A demokratikusan hangolt „népi írók” a kommunistáktól irányított „Gondolat” című folyóiratban együttműködtek a proletár írókkal. József Attila gyakran vonzott különböző baloldali erőket a „Szép szó” című folyóirathoz.

A harmincas években új szakasz kezdődött a latin-amerikai országok művészei számára. Ezekben az esztendőekben alakul ki Jorge Amado alkotóművészete. A változások és az alkotó fejlődés bonyolult időszakán halad át P. Neruda költészete, aki különösen a spanyol események kapcsán magaso-

dott fe. Sikeresen fejlődik a társadalmi regény Mexikóban, Argentínában és Guatemalában.

A haladó irodalom jelentős sikereket ért el a harmincas években a félgyarmati országokban. Ezekben az években a modern kínai irodalom megalapítójának, Lu Szin-nek nyomában haladnak Kína legkiválóbb írói és költői: Kuo-mo-zso, Mao Dun és mások. Ugyanabban az időben keletkezik a legújabb indus irodalom néhány legjobb alkotása, nemzetközi hírnévre tesz szert Prem Csanda munkássága.

A nagy néptömegek politikai tevékenységének hatására, mint láttuk, sok író csatlakozott a forradalmi irodalomhoz. Egyesek számára azonban ez csak átmeneti szövetség volt, amelyet elárultak, alighogy a nemzetközi reakció határozottan felemelte fejét a második világháború előestéjén. Ilyen átmeneti útítársaknak⁷ mutatkoztak A. Gide, A. Malraux, J. Giono, T. Plivier. S. Lewis is visszalépett a harmincas évek második felében a kiélezett társadalmi témáktól. A demokratikus kultúra azonban, minden ellentmondás és árulás ellenére is, haladt előre új eszmei-művészi magasságok felé.

A harmincas években jelentősen megnöttek és aktivizálódtak azoknak az íróknak szervezetei, akik nyíltan bejelentették a munkásosztály felszabadító harcával való kapcsolatukat. Tevékenységüknek ebben a szakaszában gyakran merültek fel szektás jellegű hibák, megmutatkozott az elméleti gondolkodás éretlensége és néhány más, a növekedés nehéz körülményeitől előidézett hiba. Ezeknek a harcos szövetségeknek szolgálatai mégis igen nagyok. Soraikban nevelődtek olyan írók, mint Becher és Bredel, Barbusse, Aragon és Vaillant-Couturier, J. Lindsay és A. M. Nexő.

A nemzeti kommunista pártok politikája jelentősen hozzájárult ezeknek a szervezeteknek további növekedéséhez. Az irodalmi élet több fontos kérdésének megoldása a Szovjetunióban, különösen pedig a SzKP Központi Bizottságának 1932-es történelmi határozata elősegítették a szektás hibák leküzdését a nemzetközi proletár egyesülések tevékenységében.

Nagy jelentőségű volt a harcos proletár irodalom számára a forradalmi írók harkovi nemzetközi konferenciája (1930). Harminchárom külföldi ország képviselői vettek rajta részt. E konferencia összegezte a húszas évek forradalmi irodalmának tapasztalatát, s egyben új, nagyobb tömegekhez szóló szakaszt nyitott a proletár irodalmi mozgalom fejlődésében: ez határozta meg munkájának irányát.

A harkovi konferencia a legszorosabban összekötötte az irodalmi gyakorlatnak és az alkotó módszereknek kérdéseit a proletariátus forradalmi fellépésével, erőinek a fasizmus leküzdésére irányuló konszolidációjával. Aktivizálta a fasizmus ellen harcoló proletár írók erőit, erre mutatott rá J. Becher is felszólalásában. „Az íróknak még ma meg kell tanulniok könyvekkel lőni, s nem rosszabbul, mint a géppuskából — mondta. — Nem szabad... elfelejteni, hogy a szocializmus építése a Szovjetunióban olyan agitációs anyagot nyújt, amelyen még sohasem volt a világon”.⁷

Rámutatva azokra a sikerekre, amelyeket az elkövetkező évtizedekben a német munkásköltészet elért, a „Sonntag” című újság 1957-ben megjegyezte, hogy „a harkovi írókonferencia nagyban hozzájárult ennek a költészetnek fejlődéséhez”.⁸

⁷ Lityeraturnaja gazeta. 1930. nov. 17.

⁸ Sonntag. 1957. IX. 29.

A harmincas évek irodalmi folyamata alapján mondhatjuk, hogy erre a viharos időszakra esik a külföldi országokban a szocialista realizmus kialakulásának fontos időszaka. Bár egyáltalában nem határolják el a kritikai realizmustól, a harmincas években mégis több külföldi író és kritikus felismeri, mint saját nemzeti irodalmukban meglevő jelenséget, amelynek megvan a maga története és amely előtt nagy távlatok nyílnak.

A szocialista realizmus módszerének fejlődése látható Bredel és Seghers, Pujmanová és Majerová, Zalka és Illés regényeiben, Aragon, Vapcarov, Becher és Wainert költészetében, Brecht és Wolf drámáiban. A szocialista realizmus-hoz való közeledés bonyolult folyamatát figyelhetjük meg ezekben az években egyes idős művészek alkotásaiban, akik, lemondva tévelygéseikről és korábbi vonzalmaikról, eljutnak a művészetnek és a valóságban betöltött szerepének új felfogásához. Különös erővel mutatkozik meg ez az új alkotó módszerre törfő folyamat H. Mann, R. Rolland, T. Dreiser munkásságában. Elsősorban publicisztikájukban nyilvánul meg, s nem művészi alkotásaikban (zárójelben megjegyezzük, hogy a negyvenes években az új módszer vonásai eltűnnek H. Mann írásaiból).

Figyelemreméltó H. Mann nagyszerű művészi kiválósága, amellyel megalkotta az antifasiszta földalatti mozgalom halhatatlan hőseinek, a német kommunistáknak alakjait. H. Mann nem írt róluk regényt vagy drámát. De ezek az alakok mégis telve vannak művészi meggyőző erővel, nemcsak a közösségi gondolatnak kincsei, hanem a német *művészeté* is. T. Dreiser nem írt regényt az amerikai munkásosztálynak a monopóliumok diktatúrája elleni harcáról. De az, amit e téma feltárása érdekében tett a „*Beszélnék a Harlan-i bányászok*” és az „*Amerikai tragédia*” (*An American Tragedy*) című könyveiben, az már az amerikai *művészi* irodalmat gazdagítja, a szocialista realizmus fejlődését segíti elő.

Ebben az időszakban áll lábra és erősödik az új alkotó módszer elmélete. Több könyv jelenik meg, amelyekben a külföldi írók arra töreksenek, hogy elméletileg megalapozzák a szocialista realizmusra vonatkozó nézeteket. Az irodalomkritikai munkákban egyenesen felvetik a szocialista realizmus kérdését, mint olyan új alkotó módszerét, amely a mai művészek előtt megnyitja a valóság ábrázolásának végtelenül gazdag lehetőségeit, a művészet igazi megújításának lehetőségeit.

R. Fox, az angol kommunista kritikus külön fejezetet szentelt a szocialista realizmusnak *A regény és a nép* című könyvében. A szocialista realizmus problémájával kapcsolatban oldja meg a könyve zárófejezeteiben felvetett kérdéseket: „Az élő hős”. „Új prózai műfaj”, „Kulturális örökség”. R. Fox olyan regényről ábrándozik, amely bemutatja a kommunista antifasiszta harcos hősi életét, s példaként közli egy G. Dimitrov életrajzára írandó regény vázlatát. Akkoriban jelenik meg K. Caldwell és T. A. Jackson több marxista esztétikai munkája. S. O'Casey és J. Lindsaynak, a haladó angol művészeknek alkotó tevékenysége is jelentős mértékben segíti az új művészet elveit folytatott harcot.

A szovjet írók I. kongresszusának elméleti eredményeire támaszkodva L. Aragon több cikket írt a szocialista realizmusról, mint olyan módszerről, amely a francia irodalom jövőjét jelenti. Számos író, mint Barbusse, Vaillant-Couturier, Bredel, Becher, saját alkotó műhelyükről szólva úgy beszéltek akkori munkásságukról, mint szocialista művészetéről.

Ha a harmincas évek irodalmi folyamatát egészében értékeljük, észre kell vennünk a XX. század egész realista művészetében beállott jelentős változásokat. Ez az előreható mozgás bármelyik országban a nemzeti társadalmi feltételek, a helyi politikai és kulturális ösztönzők következménye volt. Ezzel egyidőben láthatjuk a szovjet valóságnak, a szovjet irodalomnak életteli hatását mind a folyamat egészére, mind annak egyes megnyilvánulásaira.

*

Az emberek élete a Szovjetunióban, az első ötéves tervek sikerei s a kommunizmus felé haladás távlatai törvényszerűen felkeltették a külföld érdeklődését. Hogy ezt az érdeklődést elaltassa, az imperialista sajtó, akárcsak ma is, nagy gyakorlatra tett szert a Szovjetunió rágalmazásában. A szovjet emberek életkörülményeiről, a szovjet irodalomról a harmincas években minden addig felülmúló méretekből terjesztették a legfantasztikusabb hazugságokat. „A szovjetellenes sajtó számára nincs az a hazugság, amely elég fantasztikus volna — írta B. Shaw 1933-ban —, nincs az a rágalom, amely elég szennyes volna, nincs az a mumus, amely elég gyerekes, nincs az a kitalálás, amely elég ostoba volna s eléggé ellentmondana mindannak, ami a Szovjetunióról ismeretes”.⁹

1933-tól kezdve a szovjet könyv tilossá vált Németországban, ahol a szovjet írók művei együtt hamvadtak a máglyákon a német írók legjobb alkotásaival.

Azonban, bármennyire is igyekeztek elrejtetni a Szovjetunióról szóló igazságot, ez az igazság egyre nyilvánvalóbbá vált s a barátokból helyeslést, az ellenségekből félelmet és megdöbbenést váltott ki.

A Szovjetunióról szóló igazság elterjesztéséhez nagymértékben hozzájárultak a szovjet íróknak és művészeknek külföldi utazásai, a baráti társaságok tevékenysége a Szovjetunióban, amely éppen ezekben az években kezdődött, valamint a szovjet kultúra munkásainak felszólalásai a haladó szervezetek számos kongresszusán. De a nemzetközi reakciós sajtó-vezette szovjetellenes kampány elleni harcban különösen sokat tettek azok a külföldi írók, akik jártak a Szovjetunióban, majd elmesélték olvasóiknak hazánkról az igazságot. Ez komolyan hozzájárult a Szovjetunióról szóló igazság elterjesztésének nemes ügyéhez.

Szovjetunióbeli tartózkodása után Illyés Gyula magyar író meleg hangú tanulmánykötetet jelentet meg a Szovjetunióról, amely megvilágítja a munkások életmódját, kulturális életét, a nemzetiségek barátságát az új Oroszországban (1934). Illyés Gy. könyvének, mint a Szovjetunióról szóló első igaz hangú munkának, nagy társadalmi jelentősége volt a Horthy-rezsim körülményei között. Néhány év múlva (1937) Illyés összeállításában szovjet írók elbeszéléseinek gyűjteménye jelenik meg, amelyben M. Gorkij, N. Tyihonov, V. Ivanov, K. Pausztovszkij és mások munkái szerepelnek.

Catherine Pritchard ausztráliai író nő így emlékezett meg 1933-ban tett szovjetunióbeli látogatásáról: „A Szovjetunió sok városában beszélgettem munkásokkal, művészekkel, írókkal, gyerekekkel; arra a meggyőződésre jutottam, hogy a néptömegeknek a világ egyetlen országában sincsenek olyan lehetőségeik képességeik korlátlan fejlesztésére, mint a Szovjetunióban, hogy

⁹ Izvesztyija. 1933. I. 26.

egyetlen országban sincs meg a néptömegek hasonló egyesülése mindannak a védelmére, ami az életet értékessé teszi”.¹⁰

1934-ben Lu Szin az „Intyernacionalnaja lityeratura” c. folyóirat szerkesztőségéhez intézett levelében kijelentette: „A Szovjetunió létezése és sikerei arra készítették, hogy határozottan és szilárdan higgyek a dolgozók társadalmának feltétlen felépítésében. Ez óriási bátorsággal és a jövőbe vetett hittel töltött el munkámban”.¹¹

A „Commune” című folyóirat körkérdésére válaszolva, amely a francia írókhoz a gorkiji kérdéssel fordult: „Kivel tartanak Önök?” — R. Rolland 1934-ben ezt jegyezte meg: „Mindig azok számára írtam, akik előre mennek... Ime, miért tartok azzal a néppel és osztállyal, amely az emberi történelem áradásának ágját készíti elő, a proletariátus szervezett tömegeivel, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségével... Ennek a hadseregnek az útját elkerülhetetlenül követni fogja az emberiség egész roppant tömege, bár bizonyos távolságra, nem ingadozás nélkül, nem meghátrálási kísérletek nélkül. Mi írók sorakozót trombitálunk az elmaradóknak”.¹²

A Szovjetunió húszadik évének megünneplése 1937-ben a világ haladó íróinak sajátos barátságnyilvánítása lett, a szovjet ország világtörténelmi szerepének elismerése. A sok-sok távirat, levél és kiáltvány, amelyek alatt dicső nevek szerepeltek, 1937. november 7-nek ünnepére a forró üdvözletek hullámát hozta, amelyekben élénken tükröződött a Szovjetunióba, a fasiszta fenyegetéssel szemben álló béke támaszába vetett hit mély érzése.

J. Lindsay angol író és költő Lenin kantátájában, amelyet Angliában a Szovjetunió húszéves fennállásának ünnepén adtak elő szavalókórssal, a szocializmus eszméinek nagyságáról szólt, s ezek az eszmék a Szovjetunióban testesültek meg; szólt „a hatalmas szovjet hangról”,¹³ amely az egész világon zeng és egyesülésre hív az általános emberi célok nevében. A költő számára, akárcsak sok más íróművész számára, Lenin vált a harmincas években ennek az egyesülésnek jelképévé.

Lenin alakja és a Szovjetunió témája a harmincas években külföldön a haladó irodalom egyik állandó alkotási problémája lesz. 1932-ben Hugh MacDiarmid megírta „Baloldali himnusz Leninhez” (*Second Hymn to Lenin*) című munkáját, amelyben — Lindsay szavai szerint — „nagyszerűen megmutatja az októberi forradalom jelentőségét, azt, hogy megértette: az ember átalakulásának eszméi szoros kapcsolatban vannak a szabadság és testvériség kivívásáért folytatott harccal”.¹⁴ Leninnek a világ átalakításában vitt történelmi szerepét emelte ki Bernard Shaw Leninről szóló, Leningrádban mondott beszédében. R. Fox moszkvai levéltárakban folytatott munkája alapján megírta *Lenin életrajzát*. E könyvében Fox az októberi forradalom tapasztalatahoz fordul s megalkotja vezérének kitűnő, emberi képét: „... minden mesterkélttség nélkül való és a zseni minden ismertető jegyével rendelkező ember, aki tudott szeretni s akit nagyon szerettek, — aki új korszakot nyitott az emberiség történelmében: filozófus, aki az emberek vezetője volt, vezető,

¹⁰ Intyernacionalnaja lityeratura. 1937. II. 210.

¹¹ Idézve Ge Bao-Cüan „Lu Szin a Szovjetunióban” című cikke nyomán — „Trudi insztyituta vosztokovegyenyija”, szb. 2., M., 1940. 238.

¹² R. Rolland: Összegyűjtött művei (Собр. Соч.). M., 1957. 13. köt., 372—373.

¹³ Intyernacionalnaja lityeratura. 1939. I. 8.

¹⁴ Voproszi filozofii. 1957. 5. sz. 157—158.

aki szerette az embereket, emberszerető ember, aki gyűlölte a kizsákmányolóképmutatását és kegyetlenségét és sokaknak kevesektől való gyöttrését”.¹⁵

Lenin képe magasodik fel Aragon *Bázei harangok* című regényének és Barbusse Sztálinról szóló könyvének lapjain is. Élete végén Barbusse monumentális könyvet kezdett írni Leninről. Ezt a munkát az író korai halála szakította félbe.

Lenin tanítása a demokratikus írók számára a humanizmus új típusát tárta fel, segített nekik, hogy megszabaduljanak a kapitalista ideológia béklyóitól. L. Feuchtwanger írta, hogy „a nyugati értelmiség mind nagyobb rétegei dobják a szemétre a régi idealista elméleteket, s Lenin éles, tiszta, realista humanizmusával cserélik fel őket”.¹⁶

A szovjet társadalom élete a harmincas években a külföldi irodalom sok jelentős alkotásának vált témájává. L. Aragon *Hurrá, Ural!* és V. Nezval *Meghívás az utazásra* című verseiben, Becher *Nagy terv* című poémájában és számos költeményében, Fucsik és Barbusse riportjaiban, Couturier publicisztikájában, Feuchtwanger *Moszkva 1937* és Pujmanová *Emberek a keresztúton* című könyveiben a külföldi olvasó előtt kirajzolódott nagy tettekben elfoglalt hazánknak képe.

Minden korszaknak megvan a maga pátosza. A harmincas évek csordulásig telve voltak az építés pátoszával s külföldi barátaink jó érzékkel válaszították ki a szovjet életnek ezt a sajátosságát.

Rendkívül jellemzők H. Mann Szovjetunióról szóló cikkeinek címei: *Egyetlen reménység, Megtestesült eszme, A Szovjetunió magasztos képe, Olyan mint egy mese*. „Tudni, hogy egy ilyen állam létezik — írta H. Mann a Szovjetunióról —, ez már maga boldogság . . . A Szovjetunió létezése és példája segíti a gondolkodókat, hogy higgyenek a jövőben”.¹⁷

A Szovjetuniónak az emberiség kulturális fejlődésére az egész külföldi irodalom fejlődésére tett hatásáról írt T. Dreiser.

„Oroszországnak a szocializmus útjára lépése, — mondta a kiváló amerikai író —, az Amerikában fennálló társadalmi egyenlőtlenséget olyan vakító fénnel világította meg, hogy azon könyvek mellett, amelyeknek egyetlen célja, hogy az olvasó figyelmét elvonják s gondosan kerüljék a társadalmi kérdéseket, elkerülhetetlenül más könyveknek kellett megjelenniök, amelyek a társadalmi rend megváltoztatásának szükségességét mutatják meg”.¹⁸

Dreiser eme jóslatának az az értéke, hogy felvetette a külföldi haladó irodalom fejlődési távlatainak kérdését. Az író elgondolása szerint a lényeg nemcsak a szovjet irodalom hatásában van, hanem azokban a körülményekben is, amelyek éppen a Szovjetunió létezése folytán, a világtörténelem és a kultúra fejlődésére gyakorolt általános hatásának következtében változtak meg.

Természetes azonban, hogy a szovjet irodalom szerepe nagy volt ebben a növekvő hatásban. Lu Szin, amikor 1932-ben felszólított a Szovjetunióval való kulturális kapcsolatok erősítésére és szélesítésére, nagyra értékelte a szovjet irodalmat, s azokat az alkotásait, amelyek segítenek az élet átalakításában: „. . . az utóbbi tizenöt esztendőben az imperialisták úgy tekintettek a Szovjetunióra, mint valami pokolfajzatra, a szovjet irodalom azonban győzelmet aratott a világirodalmon. Győzelme abban áll, hogy egyszerű tartal-

¹⁵ „Leninről”. M., 1939. I. köt. 149.

¹⁶ Uo. 82.

¹⁷ H. Mann: Publizistische Schriften. M., 1951, 113.

¹⁸ T. Dreiser: Összegyűjtött munkái. (Собр. Соч.) M., 1955, 12. köt., 281.

mával és művészi kiválóságával meghódította az olvasóközönség nagy tömegeit és óriási haszna volt”.¹⁹

Dreiser mélyrehatóan határozta meg a szovjet irodalom népszerűségének okait. A szovjet írók könyvei, — mondta —, „telve vannak frissességgel, a nagy, általános emberi jelentőségű tervek . . . végrehajtására szóló felhívásokkal” . . . „Csak az az irodalom, — folytatta —, amelynek Gorkij volt a mestere, amely látja reális életünk nagy bánatait és örömeit, csak az olyan irodalom ösztönzi és irányítja az emberi gondolatot. Az ember az ilyen irodalomra támaszkodva tudja megtalálni gazdasági felszabadításának és boldog élete felépítésének útját”.²⁰

„Irodalom, amely látja az élet nagy örömeit és bánatait” — ez volt a harmincas évek szovjet irodalma nemcsak a nagy amerikai író számára, hanem sok olvasó számára is, akik vonzódtak a szovjet könyvhöz, barátot és tanítót láttak benne.

Állandó figyelem kísérte M. Gorkij új munkáinak megjelenését. *Klim Számgin élete*, amelyet úgy ismertek meg külföldön, ahogy egyes kötetei megjelentek, hatalmas hatású volt. Újítás volt maga a módszer is, amelynek a segítségével a szocialista eposz keletkezett. Ez az eposz az orosz társadalmi élet viharos korszakát fogta át és megmutatta azt a társadalmat, amely elébe ment a forradalmi eseményeknek. Az értelmiség kérdésének megoldása a regényben és az útválasztás élesen felállított problémája erősen foglalkoztatta az olvasót. Gorkij és Rolland levelezéséből tudjuk, milyen izgalommal olvasta a nagy francia író Gorkij könyvét, milyen helyesen látta előre Számgin bukásának törvényszerűségét.

A régi világ bukásának témája, amely parancsolóan hangzott a *Klim Számgin*-ban, vonzotta a nézőt Gorkij színdarabjaihoz. A *Jegor Bulicsov* a világ dramaturgiájának eseményévé vált, amikor a harmincas évek derekán megjelent a külföldi színházak színpadán. Ennek a Gorkij-darabnak tanulságai jelentős mértékben hatottak a haladó külföldi írókra azzal, hogy megmutatták a haladó kapitalizmust, mint dühöngő, védekező ellenséget.

Különösen jelentős volt azonban a harmincas években a publicista Gorkijnak hatása, azé a Gorkijé, aki a világ haladó íróit a fasizmus elleni harcra szervezte.

Egyedülálló nemzetközi jelentősége volt Gorkij lángoló felhívásának — „Kivel tartanak Önök, kultúra mesterei?” Gorkij hangját meghallotta az egész világ s e felhívásra adott feleletek mint visszhang csengenek a XX. század egész harmadik évtizedében. Bízvást mondhatjuk, hogy sok külföldi író számára Gorkij szavai nagyerejű ösztönzésként hatottak saját sorsuk eldöntésében. Miután belépett az antifasiszta irodalom táborába, s csatlakozott az imperialista reakció és kiszolgálói elleni harchoz, sok külföldi író hálával fordult Gorkijhoz, mint tanítójához és lelkesítőjéhez.

„Irodalmi tevékenységével Ön megmutatta nekem, hogy életünk megérdemli, hogy leírjam, hogy beszéljek róla számtalan olvasómnak . . . , — írta Gorkijnak M. Majerová. — Ön felfegyverzett engem proletár büszkeséggel és arra a szemléletre támaszkodva, amelyet Ön az ember szabadságáról alkotott, a továbbiakban mindig elvettem a szánalmat s helyette a világnak a makacs kitartást javasoltam. Úgy kezdtem forgatni tollamat, mint Ön s azon

¹⁹ *Lu Szin* : Összegyűjtött munkái. (Собр. Соч.) M., 1955. 2. köt. 98.

²⁰ *T. Dreiser* : Összegyűjtött munkái. (Собр. Соч.) M., 1955., 12. köt. 156., 259.

az úton törekedtem jární, amelyet a proletár öntudat vágott. Ma köszönetet mondok Önnek azért, hogy rávezetett erre az útra”.²¹

A harmincas években, vagyis a haladó publicisztika kifejlődésének korszakában, Gorkij cikkei figyelemre méltó jelenségként válnak ki, amelyet számos szál fűz össze hasonló jelenségekkel — Rolland, Dreiser, H. Mann, Couturier és sok más író publicisztikájával.

Lu Szin, Kuo Mo-zso és Mao Dun nem egyszer írtak róla, hogyan hatott Gorkij életműve a kínai irodalom fejlődésére. Erejével és jelentőségével felülmúlja bármely más külföldi író hatását. A mai realista kínai irodalom sokat köszönhet Gorkijnak, akinek a művei több évtizeden át segítették a kínai népet szabadságáért és függetlenségéért vívott harcában.

Gorkij tevékenységének nemzetközi jelentősége világosan megmutatkozott az I. Írókongresszus napjaiban, amikor a felszólaló külföldi vendégek egyaránt kiemelték mély tiszteletüket Gorkij iránt s benne látták a fiatal szovjet irodalom atyját, azét az irodalomét, amelynek erői olyan impozánsan mutatkoztak meg a kongresszus folyamán. A külföldi írók úgy is köszöntötték Gorkijt, mint tanítójukat, a nagy kultúrális tényezőt, aki a haladó irodalmi erőket a fasizmus elleni, az igazi és becsületes művészetért folytatott harcra egyesítette.

Gorkij halála megrázta az egész világ írótársadalmát. Vaillant-Couturier nem túlzott, amikor Gorkij emlékének szentelt cikkében ezt írta: „Ma az egész világot bánat fogja át. Meghalt az az író, aki valóban, a szó legmagasabb értelmében méltó az ember elnevezésre. Meghalt Makszim Gorkij. Moszkvától San Franciscoig, Tokiótól Buenos Airesig a dolgozók milliói siratják őt”.²²

Lion Feuchtwanger, akinek művei látszólag szinte egyáltalában nem érintkeznek Gorkij könyveivel, elfogulatlanul jelentette ki: „Gorkij halála mélyen megsebzett. Mindenkit meg kell sebesítenie, akinek szívéhez közel áll az új Oroszország. Ezen az írón keresztül Oroszország világosabban, kifejezőbben, szellemesebben beszélt önmagáról, mint a legvilágosabb információk útján. Az idegenkedés szertefoszlott, a távolság eltűnt; Gorkij könyveit olvasva, mi az orosz emberek körében voltunk. Nem úgy, mintha valaki szubjektíven szólt volna hozzánk: nem, itt maga a nép jutott szóhoz és nyilatkozott önmagáról”.²³

Michael Gold elfogulatlanul mondta azokban a napokban: „A világ-irodalom elárvult. Elárvultak az egész világ forradalmárai. De Gorkij ügye él, él a Szovjetunió nagy proletárirodalma, él és növekedik a proletárirodalom nálunk is. Azzal emelünk Gorkijnak emléket, ha fokozzuk a szocializmusért vívott harcunkat”.²⁴

Gorkij könyveinek hatása nőtt és szélesedett végig a harmincas évek folyamán, támogatta a humanista irodalom fejlődését, hozzájárult a szocialista realista irodalom kialakulásához és sikereihez.

Majakovszkij hagyományai is erősödtek a harmincas évek világ-költészetében. Egyre több alkotását fordították le s egyre jobban. Széleskörű olvasóközönség ismerkedett meg a harmincas években a költőnek a szocialista építésről szóló számos versével, amelyeket azelőtt nem ismert. Majakovszkij hatása ösztönözte a dekadens, formalista törekvésekkel szembeszállni igyekvő fiatal

²¹ *J. Hájek*: Marie Majerová. 1951., 76.

²² *P. Vaillant-Couturier*: Válogatott művei. (Izbrannoje) M., 1956. 369.

²³ *Novij mir*. 2—3. sz. 1938., 300.

²⁴ *Pravda*. 1936. VI. 20.

költők újító útkereséseit. Majakovszkij hagyományának termékeny hatása világosan megmutatkozik a haladó lengyel, cseh, bolgár, szlovák költészet fejlődésének a harmincas években, Bronyevszkij, Vapcarov, Neumann alkotásain. Egyre jelentékenyebb Majakovszkij jelentősége a német antifasiszta költészet fejlődésében. A német költők szívesen fordulnak a nagy orosz költő tapasztalatához, aki megénekelte népének forradalmi harcát. J. Bechernek, akinek költészete különösen közel áll Majakovszkijéhez, sikerült megalkotnia a szovjet költő-néptribun nagyszerű költői alakját a *Majakovszkij* című versében (1938.).

Mint V. V. Majakovszkij alkotó művészetének egyik szenvedélyes népszerűsítője lép fel Angliában Jack Lindsay. „Majakovszkij dicsősége szakadatlanul nőtt s most ő Szovjet-országnak klasszikusa, — írta Lindsay —. Versgyűjteményei millió és millió példányban kelnek el. Bár nemrégén, 1930-ban halt meg, máris elemezni lehet életművét s meg lehet határozni helyét a világ-irodalomban. Nagy nemzetközi horderejű költő . . . Bizton mondhatjuk, hogy alkotása fordulópont a költészet történetében, klasszikus tükröződése egy teljes nagy korszaknak.”²⁵

Majakovszkij költészete nagy népszerűsége tesz szert Japánban, amely a harmincas évek elején a demokratikus mozgalom felemelkedését, a proletár irodalom felvirágzását éli át. 1928 és 1932 között Majakovszkij válogatott költeményeinek kiadásai mellett megjelennek Gyemjan Bednij, Aszejev, Bezimenszkij, Jeszenyin, Utkin és mások egyes verseinek fordításai is. Az akkori demokratikus japán költészet kétségkívül befogadja a szovjet költészetet, s különösen Majakovszkij költészetének teremtményét. A széles néptömegekhez való fordulás, amely Majakovszkij költészetének sajátja, forradalmi pártosza különösen közel állnak a japán demokratikus költőkhöz. 1928—1932-ben a japán proletár irodalmi mozgalom „az irodalom tömegesítéséért” folytatott harcában Majakovszkij örökségére támaszkodott.²⁶

Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy bár a húszas évek legjobb szovjet alkotásait már majdnem kivétel nélkül lefordították a világ különböző nyelveire, a harmincas évek folyamán újra meg újra kiadják őket és természetesen megőrizték jelentőségüket. Így Solohov és Osztrovszkij, Makarenko és Pavlenko regényei, Korneycsuk színdarabjai, Ticsina költeményei, A. Tolsztoj, valamint Fegyin és Leonov, Szoboljev és Novikov—Priboj, Fagyeev és mások új munkái is a külföldi olvasó nyereség-oldalát gazdagították Szerafimovics, Gladkov, Furmanov már ismert régi könyvei mellett.

Amikor a szovjet írók I. Összövetségi kongresszusán felszólalt, Franz Weisskopf ezt mondotta: „Solohov *Új barátját szánt az eké-je* a Szovjetunió egész parasztkérdésében nagyszerű tankönyvünk volt”.²⁷ A harmincas évek világsikert hoztak M. Solohov legjobb munkáinak. Már a *Csendes Don* első részei is élénk vitát keltettek a külföldi sajtóban, s amikor az eposz elkészült, a világirodalom klasszikus műveinek sorába lépett. A *Csendes Dont*, amely művészi kiválóságával kivívta még a szovjet irodalom esküdt ellenségeinek kényszerű elismerését is, úgy fogadták, mint a legértékesebb szovjet alkotást,

²⁵ Intyernacionalnaja literatura. 1938. 4. sz., 183.

²⁶ Vö. A. Je. Gluszkina és V. V. Logunova, Tanulmányok a modern demokratikus japán irodalom története köréből (Ocserki isztorii szovremennoj japonszkoj gyemokrat. lit-ri). M.—L., 1955, 65—76.

²⁷ A szovjet írók I. Összövetségi kongresszusa (Pervij Vseszozjuznij szjezd szovetszkij piszatyalej). M., 1934., gyorsírással írt beszámoló, 159.

amely feltárta a régi Oroszország pusztulását, s Szovjet-országszületését. A szovjet hatalomért folytatott harc megrendítően igaz ábrázolása, valamint azoknak a bonyolult folyamatoknak bemutatása, amelyek a könyv hőseinek lelkében lejátszódtak, a történelmi igazság bemutatásának képessége — mindez a legszélesebbkörű népszerűséget vívta ki a regény számára.

A *Csendes Don* az egyszerű emberek sorsáról, a földről és a föld fáradhatatlan művelőiről szóló regény. Ezért reagáltak rá olyan izgalommal azon országok írói, amelyekben az agrár-kérdés égető és megoldatlan probléma maradt. Így Kínában Solohov regénye már a harmincas években kedvenc könyve lett az egész haladó forradalmi ifjúságnak.

A *Csendes Don* dicsőségéről szólva nem szabad elfeledkeznünk arról a rendkívüli érdeklődésről, amellyel az *Új barázdát szánt az eke* című regényt fogadták, a szovjet falu szocialista átalakulásának regényét, amelyről oly sokat hazudott a külföldi szovjetellenes sajtó. Az új szovjet emberek — Davidov, Razmetov, Nagulnov, ezek a különböző s ugyanakkor a cél egységétől erősen összeötvözött emberek — egy csapásra meghódították sok olvasó érdeklődését.

A szovjet valóságról szóló könyvek gyakran alkották külföldön komoly vita tárgyát. Amikor például Gaston Galimard francia kiadóvállalata kibocsátotta az *Új barázdát szánt az eke* tendenciózusan megcsonkított variánsát, a „Commune” című haladó folyóirat leleplezte ezt a szovjet téma iránti érdeklődéssel való méltatlan spekulációt: a kiadó a regényt önkényesen megszakította annál a jelenetnél, amikor a parasztok fellázadnak a kolhozvezetőség ellen.

A szovjet társadalom és az új ember típusának megértésére törekedve az olvasók különösen figyelmükbe fogadták N. Osztrovszkij *Az acélt megedzik* című könyvét. Pavka Korcsagin alakja, a szovjet ember vonásainak ez a nagyszerű általánosítása, bevonult a világirodalom hőseinek pantheonjába.

A szovjet irodalom-teremtette új hős-típus jelentős benyomást keltett szocialista humanizmusának erejével. „Az első, ami Osztrovszkij regényében szembetűnik, az diadalmas humanizmusa, — írta a New York-i „Daily Worker” —. Ez a humanizmus, ez a céltudatosság, ez az építeni és alkotni vágyás, úgylehet, a legértékesebb mindabból, amit a proletárforradalom alkotott. Hiába keressük korunk burzsoá regényeiben ezt az egyszerű hősiességet, ezt a meggyőződést, hogy az élet reális, hogy az élet jelentős. *Az acélt megedzik* című regény rendkívül egyszerűen, nagy nyíltsággal van megírva. Dinamikája és képszerűsége a legjobb szovjet filmekkel rokonítja, amelyek minden civilizált országban dicsőséget szereztek”.²⁸ A londoni „Daily Worker” N. Osztrovszkij regényét „útjelzőnek” tartja „a proletáriródlalom történetében”.²⁹

Egyes szovjet és külföldi írók között nemcsak az alkotás, hanem a személyi barátság szoros kötelékei is összefűződtek, mint például Osztrovszkij és Zalka Máté, Gorkij és Furmanov mellett, az irodalomban egyik fő tanítómesterének tartotta Nyikoláj Osztrovszkijt. Cikkeiben és leveleiben elragadtatással emlékezett meg az író hősi egyéniségéről, legjobb könyvéről, *Az acélt megedzik*-ről, s rámutatott, hogy a bolsevik írói törekvéseiben megingathatatlan Osztrovszkijnek egyénisége maga legalább is olyan mély hatást kelt, mint könyve. „Vendégségben vagyok Nyikolájnál, — írta Zalka. — Elmentem

²⁸ Intyernacionalnaja lityeratura. 1937. II. sz. 254.

²⁹ Daily Worker. London, 1937. II. 10.

hozzá beszélgetni. Megismerkedtünk és, azt hiszem, megbarátkoztunk egymással. Derék fiú, kár, hogy átmenetileg úgy ágynak dőlt.³⁰

A maga részéről Osztrovskij gyengéden Matyusának nevezte Zalka Mátét s nem egyszer forró szimpátiával és szeretettel emlékezett meg barátjáról. „Sok íróval beszélgettem már, — mondta Osztrovskij, — sokukhoz elég közel kerültem, de talán egyikük sem áll olyan közel hozzám, mint Máté, ez a lángoló magyar. Jól ismeri képességeit, . . . konok és szereti a hivatását, nem színlel és mindig kereken szembemondja az igazságot. Megbízható. Jó barát és jó bolsevik. A vele folytatott beszélgetésekből sok hasznot merítettem a magam számára, alkotó munkám számára.”³¹

Két különböző nemzetiségű, különböző életúton járó ember, de mennyire rokonok, mennyire közel vannak egymáshoz! Mert mind a ketten a kommunizmusközös nemzetközi ügyének harcosai voltak. Mert mindkettőt az érdekelte, Zalka szavaival élve, hogy „milyen lélektanigyökerekből táplálkozva, milyen utakon jut el az ember (a hős) a bolsevik öntudatig, a kommunista meggyőződésig”.³²

A harmincas évek szovjet irodalmi alkotásai esztétikailag és nevelően hatottak az olvasókra s ez a hatás ma is érvényesül. Erről tanulmányoz az is, hogy mind a mai napig hogyan fordulnak Osztrovskij regényéhez. Maj I, az író, Osztrovskij kínai fordítója így magyarázta nevelő hatásának okait: „A kínai fiatalság olyan korban él, amely nagyon hasonlít Pável Korcsagin korára. Nehéz, veszélyes és tekervényes utat jártunk meg, amelyet elesettek vére festett meg. A Japán elleni, a Kuomintang elleni küzdelemben a népgazdaság helyreállításáért és fejlesztéséért folytatott harcban mi Pável Korcsagintól merítettünk és merítünk kitartást a harcban s nem tekintjük a nehézségeket. Példaképünknek tartottuk és tartjuk őt.”³³

Kétségtelen az is, hogy Osztrovskij könyve jelentős mértékben hatott azokra a kommunista hős-ábrázolásokra, amelyek a harmincas évek külföldi irodalmában megjelentek. Emellett Osztrovskij könyvének hősei egyszerűen és szenvelgés nélkül fel tudják áldozni egyéni érdekeiket a társadalmi célok érdekében, bátrak és céltudatosak. Az új embernek ezek a Korcsagin alakjában oly vonzó erővel megalkotott tulajdonságai a későbbi évek haladó irodalmának alakjaiban úgy kelnek újra, hogy Osztrovskij regényének felejtetetlen benyomását bizonyítják.

Aragonnál a *Kommunisták*-ban van egy emlékezetes jelenet. Jogait a közkatona, aki az 1939-es őszi harcokban súlyosan megsebesült, rádöbben arra, hogy nyomorék. Jogait azonban bátorságot és jövőbe vetett hitet merít a Pável Korcsagindra való visszaemlékezésből, akiről még a háború előtt olvasott. Így öröklődnek át témák és alakok s bizonyítják, hogy milyen szoros a kapcsolat a szocialista realista irodalmak között.

Az új ember jelleme kialakulásának, „megedzésének” kérdése más szovjet regényekben is érdekelte a haladó társadalmat. A Makarenko *Az új ember kovácsa* című könyve a külföldi olvasó számára az öntudatos dolgozó ember jellemformálódásának számos oldalát tárta fel. „Makarenko művészetének lényege — írta 20 évvel később Aragon *Szovjet irodalmak* című könyvében — abban áll, hogy nem fényképszerű. A szerző, amikor leír, mindig válogat —

³⁰ Zalka Máté emlékezete (Pamjatyi Mate Zalka). M., 1938., 22.

³¹ Zalka Máté emlékezete. M., 1938. 46.

³² *Zalka Máté*: Válogatott művei (Izbrannoje). M., 1955., 14.

³³ Idézve T. N. Fedorenko könyve nyomán: Tanulmányok a modern kínai irodalom köréből (Ocserki szovremennoj kitajszkaj lityeraturi). M., 1953., 250.

ez pedig gyökeresen ellentmond a naturalizmusnak. Nem hiszem, hogy manapság nem lehetne írni egy világirodalomtörténetet... *Az új ember kovácsa* megemlézése nélkül. Ez a mű rendkívüli könyv, új típusú könyv.”³⁴

A szovjet íróknak pártunk kezdeményezésére rendezett első összövetségi kongresszusa nagy nemzetközi jelentőségű esemény volt. Megmutatta a szovjet irodalom eredményeit s tudatosította a szovjet írók előtt álló nehézségeket. A kongresszus nagyszerűen demonstrálta a Szovjetunió népeinek írói közötti barátságot és növekvő alkotó kapcsolatát. A külföldi küldöttségek képviselői megállapították, hogy a világ haladó irodalmának, a soknemzeti-ségű szovjet irodalom erőinek seregszemléje, s alkotóinak új vonásai a legkedvezőbb benyomást tette rájuk. „Ez a kongresszus — mondta M. A. Nexő — nagyszerűen bizonyítja, hogy az írók, akik rendszerint hajlamosak arra, hogy unikumnak, égbőlpottyant istenkegyenceknek tartsák magukat, itt önöknél birtokukba vették a proletárszellemet és ez a szellem áthatja őket.

Számunkra, akik mint Robinsonok a lakatlan szigeten, szétszórta, magányosan vagyunk kénytelenek dolgozni a régi világban, számunkra erről meggyőződni végtelenül értékes dolog. Itt önöknél mi erőt merítünk... önök az élesapat, önök az emberiség előhada.

Köszöntöm önökben ezt az élesapatot, büszke vagyok arra, amit önök már megteremtettek és kívánok önöknek további nagy sikereket.”³⁵

Ilyen forró lelkesedéssel fogadta Nexő azt, hogy a szovjet irodalomban gyökeret eresztett az új típusú író, a szocializmust építő néppel szétszakíthatatlan kapcsolatban álló művész.

„Mély felindulás vesz rajtam erőt, — mondja Vaillant-Couturier mintegy Nexő gondolatát folytatva — amikor arra gondolok, hogy e kongresszuson elhangzott beszédek nyomán könyvek támadnak... Könyvek... Ezeket várják önöktől az összes dolgozók, akik itt vannak és hallgatják önöket. Könyveket, hogy egyre tovább haladjunk előre, együtt haladjunk ezekkel az egyszerű emberekkel, értük és sajátmagukért. Könyveket a férfiak és nők számára, az ifjúság és a gyermekek számára. Könyveket a fasisztáktól elégett könyvek helyébe, könyveket az egész világ felfegyverzésére.”³⁶

A kongresszuson megvitatott egyik legjelentősebb kérdés a szocialista realizmus problémája volt. Sok külföldi író beszélt arról, hogy a szocialista realizmus nemcsak a szovjet irodalom módszere, hanem az egész világ haladó irodalmáé. A kongresszus jelentős mértékben segítette a külföldi irodalmakban a szocialista realizmus fejlődését, észrevehetően ösztönözte az elméleti gondolatot. Ki kell emelnünk, hogy már akkor, a harmincas évek közepén, a legtapasztaltabb és legérettebb írók egész bonyolultságában tekintették ezt a kérdést, kerülték a sematizmust, kifejtették termékeny véleményüket, amely mindmáig megőrizte jelentőségét.

„A „szocialista realizmus” formulája — jelentette ki Barbusse — nem mesterkélt formula. Ez nem két szempont önkényes egyesítése. Hirdeti a környező valóság tanulmányozását és megváltoztatását, akár azoknak hősi harcát, akik végrehajtották a forradalmat, akár azokat, akik nem kisebb hősiességgel és kitartással a forradalom alapján megteremtették az új világot.”³⁷

³⁴ L. Aragon : Littératures soviétiques. Paris, 1955. 388—389.

³⁵ A szovjet írók I. Összövetségi kongresszusa. Gyorsírással írt beszámoló. 331—332. l.

³⁶ P. Vaillant-Couturier : Válogatott művei (Izbrannoje). M., 1956., 374.

³⁷ Internacionalnaja lityeratura. 1937. 8. sz. 173.

Számos külföldi író már akkor kiemelte, hogy a szovjet szocialista realizmusban egyáltalában nem lemásolni való példát látnak, hanem lelkesítő bizonyítékát annak a lehetőségnek, hogy megtalálják a művészi fejlődés új útjait, új esztétikai lehetőségeit. Már akkor sok külföldi író kifejtette azt a gondolatot hogy a szocialista realizmus elmélete és gyakorlata minden nemzeti irodalomban sajátosan fog fejlődni, visszatükrözve az adott társadalom életének sajátos vonásait, nemzeti irodalmi hagyományait.

„A realizmus útját Franciaországban semmiesetre sem a szovjet könyvek utánzása jelenti — mondta Aragon 1937-ben. — Hiszen a realizmus nem a könyvekben, hanem az életben keresi mintaképeit . . . A szocialista realizmus megköveteli a valóság ismeretét annak átalakítása érdekében . . . A szocialista realizmus akkor vív ki magának minden országban általános megbecsülést, ha gyökereit annak a konkrét nemzeti valóságnak talajába ereszti, amelyből kinő.”³⁸

A cseh íróknak a szocialista realizmusért folytatott küzdelmét elemezve S. K. Neumann cseh író és kritikus kiemeli, hogy ez a küzdelem mindenekelőtt magának a cseh irodalom fejlődésének eredménye. „Mi ezt az összefoglaló elnevezést — mondja a szocialista realizmusról — egyedül azoknak az elveknek következtében fogadtuk el, amelyek sokkal régibbek mint maga a szó, azoknak az elveknek következtében, amelyekért saját kockázatunkra küzdöttünk hazafias lelkesedésből és hazafias eszközökkel, mielőtt még ez a szó keletkezett.”³⁹

Neumann helyes véleménye szerint már az a küzdelem is, amelyet a haladó írók és kritikusok a proletárirodalom létesítéséért a huszas években folytattak, lényegében a szocialista realizmusért vívott harc volt.

A szovjet irodalom és a külföldi irodalmak közötti kölcsönös kapcsolatokat és kölcsönhatást nem lehet visszavezetni csak a szovjet irodalom egyoldalú hatására. A szovjet írók elsajátítják a legjobbat abból, amit a külföldiek alkotnak. Azok az írók, akik akkoriban az antifasiszta tárgykörhöz fordultak: Erenburg a *Párizs bukása* című és Ju. German a *Szegény Henrik* című regényében, — felhasználták a külföldi antifasiszta irodalom tapasztalatát. A külföldi írók tapasztalatához való fordulást érezzük Pausztovszkij elbeszélő modorában (*Charles Lanceville sorsa*), Katajev regényében (*Hajrá!*), Ilf és Petrov tanulmányaiiban (*Egyemeletes Amerika*), Lapin és Hacrevin novelláiban. Osztrovszkij, mint már említettük, azt írta, hogy Zalkával folytatott beszélgetéseiből sokat merített alkotó munkája számára. Zalkának egyik elbeszélését, amely régebbi forradalmi tevékenységéről szólt, Osztrovszkij felhasználta a *Vihar szülötte* című regényében. Arról beszélt, hogy 1917-ben, orosz fogságban hogyan emelte fel a foglyokat „egy vakmerő fiú, Sajná hadnagy”. A rettenthetetlen Sajnában, aki a foglyokat a bolsevik forradalom felé vezette, könnyen fel lehet ismerni a későbbi Lukács tábornok alakját.

Meg kell jegyeznünk, hogy Lukács tábornok hősi alakja, amely a szovjet irodalomban sajátos önálló *téma* lett, a legnagyobb mértékben bizonyítja a szovjet irodalom egyik leglényegesebb sajátosságát — internacionalizmusát nemcsak szellemében, hanem tematikájában is. Elbeszéléseket, tanulmányokat, verseket szenteltek Lukácsnak. Mindezekben a művekben Lukács tábornok — „a forradalmi harc rettenthetetlen lovagja” (A. Karavajeva), aki a Szovjetunió

³⁸ Europe. Mars 1938. 367.

³⁹ S. K. Neumann : Umení a politika. I. P. 1953. 14.

ban élt, Spanyolországban harcolt, s mindenekelőtt úgy tekintenek rá mint lángoló hazafira, mint a Magyarországot rabságban tartó fasizmus elleni harcosra.

Régen nem járt már Magyarországon,
De ahol csak megfordult, — felette
A kék magyar ég,
Magyar föld a lába alatt.
A nagy vörös lobogó
Felemeli őt a harcban.
S bárhol is csatázik, mindenütt
Magyar hazájáért verekszik.

ezt írta Konsztantyin Szimonov a *Tábornok* című költeményében. Ezeket a gondolatokat és érzelmeket logikusan betetőzi egy másik költő tollából származó vers :

Eljön az idő — s a haza tájain
Fellángol a nap, pusztul a fekete elnyomás ;
Mint Petőfiét — Zalka Máté nevét
A szabad magyar dalaiban éneklí meg.

A harmincas években a Szovjetunióban sok külföldi író élt, akik itt leltek második hazára és itt volt lehetőségük arra, hogy az alkotó munkának éljenek. Közéjük tartozott a magyar írók csoportja is, amely számos jelentős művet alkotott. Zalka Máté, Illés Béla és mások itt dolgoztak. Sok német antifasizista író tevékenyen vett részt a szovjet kultúra fejlesztésében, könyveket írtak a Szovjetunióról, lefordították szovjet írók és költők munkáit. J. Becher, W. Bredel, E. Wainert, F. Wolf később a hála érzésével emlékeztek meg a Szovjetunióban töltött évekről.

Több éven át a Szovjetunióban élt és dolgozott R. Fox angol író és Emi Sziao kínai költő, most is itt él és dolgozik Germanetto olasz író. Az ő tevékenységük, akárcsak az irodalomkritikusok és haladó tudósok munkája nagymértékben erősítette a szovjet irodalom és a világ irodalmi közötti kapcsolatokat és kölcsönhatásokat . . .

A következő években és évtizedekben, amelyeket eltöltött a fasizmus és a harmadik világháború fenyegetése elleni harc, mérhetetlenül kiszélesedtek és megerősödtek a szovjet irodalomnak az összes szocialista irodalmakkal való kontaktusai. Ezek az irodalmak most léptek érésük szakaszába. Számos haladó külföldi író még bátrabban és még nagyobb hittel lát hozzá a kortárs és az elvrokon alakjának megformálásához, még figyelmesebben fürkészi az új ember vonásait, amelyeket olyan teljességgel tárt fel a szovjet irodalom, — ahogy Gorkij nevezte — „a világ legnagyobb hatású irodalma”.

A szovjet és a külföldi irodalom kölcsönös gazdagításának folyamata megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy amióta beállt az „irányított művészet” kora (ahogy a revizionisták a szovjet írók első kongresszusa utáni időszakot megvetően nevezik), a szovjet irodalom nemhogy elszegényedett, hanem ellenkezőleg, gyors növekedésnek indult, nedvdús, erős növénné vált. Támogatják őt Nyugat és Kelet haladó irodalmi s ő pedig azokat ihleti.

Fordította : *Fogarasi Miklós*

Kafka világképe

MIHÁLYI GÁBOR

Kafka és Goethe

A modern polgári irodalom legnagyobb egyénisége minden bizonnyal nem Franz Kafka, hanem Thomas Mann, ő korunk Goethéje. (Mann tudatosan törekedett is ennek a szerepnek a betöltésére.) De mégsem Weimar enciklopedikus jellegű klasszikus humanizmusa, hanem a gyötrődő, misztikumba menekülő romantika nyomta rá bélyegét a forradalmaktól háborgó Európa polgári irodalmára. A meg nem értett romantikus Kleist nagyságrendben legfeljebb a válláig ér fel a Faust szerzőjének, mégis az önmagát kereső, a skizofrénia szakadékaának szélén járó Kleist jellegzetesebb alakja a megtépzott Németországnak, mint klasszikus palotájában gőgösen trónoló Goethe. A goethei mű felőli magában a romantikát is, de messze több ennél. De éppen e több által válik ki a Byronok, E. T. A. Hoffmannok, Kleistek, Hugok, Leopardik sorából. Ha Thomas Mann korunk Goethéje, akkor Kafka nem jogtalanul pályázhat a kleisti szerepre. A Kleisttel való összevetés nem találomra történt, életpályájukban, az oeuvre sorsának történetében, beállítottságukban, szemléletmódjukban sok a rokon vonás. Kafka tudatában is volt ennek a rokonságnak, mint erre a Max Brod életrajz utal.

Magát marxistának valló ember nem érthet egyet Kafkával. De nem lehet nem tudomásul vennünk azt, hogy az a magános prágai egyike a modern polgári irodalom kulcsalakjainak, akinek ismerete nélkül nem lehet tudományos szinten foglalkozni napjaink irodalmával.

Kafka sikerének titka

Kafka és az egzisztencialista filozófia

Bármennyire is tiltakozik Max Brod ellene, az egzisztencialisták joggal vallják magukénak Kafkát. (A Kierkegaard-Jaspers rokonságot vallási alapon még hajlandó elfogadni, de micsoda szentségtörés — véli — egy nevezőre hozni az istenkereső Kafkát olyan megátalkodott ateistákkal, mint Sartre és Heidegger. Hogy mennyire lehet, hogy milyen egyenes út vezet a vallásos Kierkegaardtól a profán egzisztencializmushoz, azt Szigeti József Kierkegaardról szóló tanulmányában már elég világosan behozonyította.¹) Kafka regényei és elbeszélései mintha csak művészi illusztrációi volnának az egzisztencialista filozófia tételeinek. Az egyén magánya, a bűntudat, a gond, a halálfélelem, a világ abszurditása — ezek a témák variálódnak Kafka írásaiban. S ha igaz Szigeti Józsefnek az a tétele, hogy: „A második világháború után, a filozófiai-ideológiai küzdelem porondján két ellenfél harcol egymással: a marxizmus

¹ Szigeti József: Útban a valóság felé. Budapest, 1948. Hungária.

és egzisztencializmus. A különböző, egymástól többé-kevésbé határozott kontúrokkal elütő, idealista polgári filozófiai irányzatok, melyek az első világháború után jóideig, egészen a 29-ben kitörő gazdasági világválságig, ott ágáltak a küzdőtéren, ma egyetlen erőre redukálódtak: az egzisztencializmusra.”² — akkor valóban érthetővé válik, hogy az 1924-ben elhalálozott Kafka, akit életében néhány barátan és beavatotton kívül senki nem ismert — az 1930-as évek elején mint lesz egyszerre csak világhírűvé.

Kafka nem próféta, nem filozófus

Izgalmas dolog volna meghatározni Kafka helyét az egzisztencialista táboron belül — de erre a filozófiai szakfeladatra e dolgozat szerzője nem vállalkozhat. Bár tanulmányunk során semmiképpen sem mellőzhetjük Kafka világnézetének elemzését, nem mint filozófussal, gondolkodóval, hanem mint íróval szeretnénk vele foglalkozni. Legjobb barátja és ismerője, Max Brod és nyomában sokan mások mindenáron prófétának szeretnék kikiáltani Kafkát. Azonban hogy lehetne próféta az, aki nem hirdet semmit és még abban sem bizonyos? Brod Kafka *Aforizmáira* hivatkozik — ezek tartalmaznák barátja pozitív üzenetét. *Az Aforizmak* egy önmagát emésztő, gyötrődő lélek vallomásai — tele szuggesztív költői képekkel —, de mégsem Pascal *Pensée*-i. Nem véletlen, hogy Kafkának két regénye: a *Prozess* és a *Schloss*, valamint néhány elbeszélése került csak be a nyugat-urópai közismeret tárházába, a többi: az *Aforizmak*, *Naplók*, egyéb töredékek ottragadtak a szakfilológusok tarsolyában. (Kafka harmadik regénye, az *Amerika* — nem rossz, de nem is igazán jó). Max Brod maga is kénytelen elismerni, hogy a közönség érintetlenül hagyta a karkai pozitív üzenetet tartalmazó tálakat, csak azt habzsolja Kafkában, ami negatívum. A közönségnek a maga szemszögéből nézve ezúttal igaza van. Kafka élete végén a vallásban, a cionizmusban keresett kiutat s hogy ez mint megoldás nem alkalmas arra, hogy a nyugat-urópai közvéleményt lázba hozza — igazán érthető. Egzisztencialista filozófusoknak pedig ott vannak maguk az iskolamesterek — Kierkegaard, Heidegger, Jaspers, Sartre — ezek legalább rendszerbe foglalták tanaikat —, amiről Kafkánál szó sincs. Nincs is nyoma annak, hogy Kafka különösebb filozófiai műveltséggel rendelkezett volna. Az egyetlen filozófus, aki rá szemmel láthatóan mélyebb hatást gyakorolt, az Kierkegaard volt.

Kafka mint Kasszandra

Nem, Kafka nem próféta, hacsak „kasszandrai” értelemben nem az. Kafkát olvasva az ember, döbbsen talál napjaink borzalmait, a fasizmus haláltáborait, Auschwitzet idéző közvetlen utalásokra. Néha ez persze csak véletlen játéka, mint *A büntetőtelepen* esetében.

Kafka alkotóévei 1910—1920 közé esnek. Egy világháború és egy világot megrengető forradalom zajlott le közben — mindennek látszólag alig van nyoma Kafka írásaiban. (Kafka ugyan önként jelentkezett frontszolgálatra — de az orvosi vizsgálaton alkalmatlannak bizonyult. A naplókban találni mindössze néhány utalást, egy-két töredéket a világháborúról. Aggódik az osztrákok

² Szigeti i. m. 38.

katonai vereségei miatt, az ostoba katonai vezetést hibáztatja.³ Feljegyzí s6gorának beszámolóját frontélményeir6l). De ha nem is k6zvetve, a h6ború, az 6ld6klés, a vér borzalma ott vibrál Kafka iszonyú vízi6iban, rémlátásaiban.

A karkai oeuvre — kardiogramm-felvétel

Eur6pa beteg szívr6l

A karkai oeuvre egy súlyosan beteg szív zaklatott, kihagyásos érverésér6l készített pontos kardiogrammfelvétel, melyb6l a szakorvos csálhatatlanul következtethet az anginás beteg állapotára. S ahogy az elektrokardiogramm csak a szívműködés konstatálására alkalmas — s nem gyógyszerk6z, úgy Karkánál is hiába keresünk írt a "végveszély" óráiba jutott "emberiség" számára. Kafka maga is beteg, olyan k6rházi ápoltt, aki tudja, hogy menthetetlen. Mihelyst a diagn6zistr6l áttér a terápiára, a karkai mű elveszti érdekeségét.

Franz Kafka Magyarországon

Franz Karkának mindössze egyetlen novelláskötete jelent meg magyarul. A Karkával foglalkozó magyar nyelvű irodalom Ungvári Tamásnak e kötethez írt ut6szavára korlátozódik. A kötetr6l írt recenzi6kat figyelmen kívül is hagyhatjuk, mivel azok csak az ut6sz6ban felvetett gondolatokat variálják. Németh Andor monografiája : *Kafka ou le mystère juif*⁴ nem jelent meg magyarul, csak franciául. Ez vajmi kevés Kafka világirodalmi jelent6ségéhez képest. S6t mi több! A Kafka irodalomnak csak egy töredékéhez lehet gyakorlatilag hozzáférni Magyarországon. Kevés író van, aki ilyen mély hatást gyakorolt volna a huszadik századi polgári irodalomra, aki a polémiáknak, cikkeknek és ellencikkeknek olyan viharát kavarta volna, mint ez a prágai biztosítási kistisztviselő.

A karkai életérzés okai

Úgy véljük, a karkai mű helyes értékeléséhez vezet6 út első elérend6 állomásai a karkai egzisztenciális életérzés emberi és szociális gyökereinek a feltárása, amit a polgári kritika eddig elmulasztott. Meggy6ződés, hogy ez a vizsgálat hozzájárul majd ahhoz, hogy jobban átlássuk az egzisztencializmus elterjedésének okait, s megértsük magát Karkát, ami egyáltalában nem könnyű dolog, amint azt bárki tapasztalhatja, aki csak egyetlen sort is olvasott t6le.

Miért lehet nehezen megérteni Karkát?

Karkát ugyanis nem lehet úgy olvasni, mint más szépirodalmi művet, csak magyarázni, értékelni lehet. Ez paradoxul hangzik, van is benne némi túlzás, de lényegében így van. Ezek a regények, elbeszélések ugyanis nem közelíthet6k meg önmagukból, a gyanútlan olvasóban ezek az írások a kuszaság, a zűrzavar, értelmetlenség benyomását keltik. Mintha csak William Blake verseinek különös talánya ismétlődne. S ahogy Blake versei sem zagyvaságok,

³ *Franz Kafka*: Tagebücher. 1914. szept. 13. dec. 14. és nov. 4. feljegyzések.

⁴ *Jean Veoneau* ed. — Paris, 1947.

⁵ *Franz Kafka*: Tagebücher 1913. szept. 13. feljegyzés.

úgy a Kafka műveknek is meg lehet találni a helyes megoldását. Kafka nem a nagyközönségnek írt, hanem lényegében önmagának, tollát nem a közlésvágy, hanem belső íráskényszer hajtotta. Így a közérthetőséggel mit sem törődött, s meghalt anélkül, hogy betűrejtvényeinek megfejtését hátrahagyta volna. Ennek következtében a kritika örök találgatásokra van utalva, s e találgatások lehetőségét még nagy mértékben növeli Kafka sajátos szimbolumokkal telített expresszionista kifejezőmódja. A félremagyarázásoknak természetesen megvan a maga határa — senki sem állíthatja Kafkáról, hogy a futballtól várta volna a világ megváltását.

A novellák álomszerűsége

Kafka érthetetlennek tűnő fantazmagóriái egzaltált, féléber állapotban fogant álmokkompozíciók. De Freud óta tudjuk, hogy az álmok nem értelmetlen zagyvaságok, hanem igenis kibogozhatók az álomanalízis segítségével. A karkai álmokképek megfejtéséhez, megértéséhez is az álomanalízis módszerével lehet eljutni. Hogy Kafka jól ismerte Freudot, arra több naplójába tett bejegyzésből is következtethetünk. Elemezve azokat a hatásokat, amelyek összejátszottak tudatában, illetve tudatalattijában *Az ítélet* című novella megírásánál elsőnek Freud nevét említi. De ezen túlmenően nemcsak Kafka, hanem e korszak szürrealista, expresszionista írói, akiknek körébe Kafka is beletartozott, valamennyien Freud hatása alatt álltak. A kor Kolumbuszaként ünnepezték, mint aki az emberi lélek új világrészeit fedezte fel számukra.

Kafka és Freud

Nincs igaza Pavel Eisner⁶ cseh Kafka-kutatónak, aki szerint Kafka nem lett volna híve Freudnak és a pszichoanalízisnek. Ennek bizonyítására felhozott idézetek⁷ egyrészt Kafka későbbi 1918–19 utáni korszakából valók, amikor a vallási-zsidósági kérdések valóban háttérbe szorították nála Freudot és a pszichoanalízist. (Ez a fordulat, mint arról később szó lesz, novelláiban is érződik.) De még ezekből az idézetekből is csak az derül ki, hogy Kafka a pszichoanalízisből és Freudból csak a terápiát veti el, a lelki betegségek gyógyíthatóságában kételkedik. Ami, figyelembe véve azt, hogy Kafka maga súlyos neurózisban szenvedett, eléggé érthető állapot. Állandó félelemérzet gyötörte, már a félelemtől félt. „Lényem a félelem” — írja szerelmének Milénának⁸ — „a félelem mindenre kiterjesztve, félelem a legnagyobbtól, mint a legkisebbtől, félelem, görcsös félelem minden szó kimondása előtt”.⁹ A neurózis megnyilvánulása eljegyzéseinek története. Vagy az olyan kijelentések mint : „A coitus mint büntetés az együttlét boldogságáért.”¹⁰

A neurózis szerepe

Kétségtelenül Kafka írásai, naplói igen tanulságosak a pszichológus számára, az irodalomtörténész azonban vak vágányra fut, ha a karkai oeuvre-t

⁶ Pavel Eisner: *Analyse de Kafka. Nouvelle Critique* 1958. I—II. sz.

⁷ Franz Kafka: *Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande*. 278. és 335. (A Kafka idézetek oldalszámai az S. Fischer Verlag gyűjteményes kiadására utalnak.)

^{8–9} Franz Kafka: *Briefe an Milena*. 70. és 249.

¹⁰ Franz Kafka: *Tagebücher* : 1913. aug. 13. feljegyzés.

a neurózisból próbálná magyarázni. Ebben az értelemben Pavel Eisnernek igaza van. Kafka neurózisa sohasem fajult el klinikai méretűvé, sohasem veszélyeztette az író józan beszámíthatóságát. Mint a Max Brod életrajzból kitűnik, a kívülállóban aki nem ismerte őt egész közletről és belülről, kissé csendes, de kellemes modorú, kiegyensúlyozott, megnyerő ember benyomását keltette. Sőt Max Brod egész odáig megy el, hogy tagadni igyekszik barátja lelki világának zavarait.

Annyi bizonyos, akár neurotikus volt Kafka, akár nem, ez a neurózis legfeljebb csak fokozta azoknak a problémáknak a gyötrő kínjait, amelyeket nem a neurózis idézett elő nála, hanem azok az adott társadalmi körülmények, amelyek közé Kafka beleszületett. A neurózis más körülmények közt más formákat öltött volna. De ha nem is lehet Kafkát Freudból, a pszichoanalízisből megmagyarázni, anélkül sem lehet őt megérteni.

Az álomszerű víziók megfejthetősége — az alkotó módszer

Az álomanalízishez feltétlenül szükség van az álmodó aktív közreműködésére. Minthogy Kafka maga nem adta meg álomlátásainak megfejtését, az interpretálóknak magukra a művekre, naplójegyzetekre, barátok emlékezőseire kell támaszkodnia, ha kulcsot akar találni megértésükhöz. A paleográfus munkája ez, akinek ismeretlen betűkkel írt szöveg titkát kell megfejtienie.

Nehezíti ezt a munkát, hogy sajátos alkotómódszere következtében maga Kafka sem volt teljesen tudatában műveinek jelentésével, ahogy az álmodónak is meg kell fejtenie álmait, ha meg akarja azokat érteni. Naplójában utal arra Kafka, hogy „*A törvény előtt*” című elbeszélését csak akkor értette meg igazán, amikor azt mennyasszonyának egy alkalommal felolvasta.¹¹ És vajon valóban megértette-e? Mondanivaló és forma nem egymásután, mégcsak nem is egyszerre bontakozik ki Kafka tudatában, víziói vannak, s ezeket igyekszik rögzíteni. Gyökerében más ez a módszer, mint a XIX. századi regényíróké, mint Flauberté vagy Zoláé, ahol mindig egy cédlarengéteg összegyűjtése, egy előre elgondolt szerkezeti konstrukció kidolgozása előzte meg a tulajdonképpeni alkotómunkát. Valamilyen félig meddig tudattalan tudatosság Kafkában is működik, mivel történetei, regényei mégsem széteső, inkohérens álomlátások, (a naplókban Kafka gyakran közli tényleges álmait is. De ezek *csak* álmok,) hanem csak álomszerű, de azért mégis kitapintható művészi szerkezettel rendelkező alkotások. Ahogy a prousti, illetve joyce-i szabadasszociáció sem igazán szabad, csak úgy tesz mintha szabad volna, a karkai álmok sem valódi álmok, csak olyanok mintha álmok lennének. Ez így is van rendjén, ez a műalkotás törvénye. Kafka maga írja naplójában, ha a színésznek a színpadi utasítás szerint valakit meg kell pofoznia, s nemcsak úgy tesz mintha felpofozná, hanem a játék hevében tényleg felpofozza, a néző azonnal kizökken a műlvezet hangulatából, sajnálja a pofonokat kapó színészt, szemében a pofonokat már nem a színpadi figura, hanem a színész kapja, a naturális valóság betör a színpad valóságába és felborítja azt.¹²

A valódi álmokkal szemben éppen ezért a karkai látomásokhoz mégiscsak lehet valamilyen álmoskönyvet találni. Ha nincs is teljesen kielégítő magyarázat minden részletre — fővonalukban a látszólag kusza, logikátlan képek értelmes képletté állnak össze.

¹¹ Kafka i. m. 1915. jan. 24. feljegyzés.

¹² Kafka i. m. 1911. dec. 30. feljegyzés.

A parabolák, a Talmud

1917 után, amikor Kafka világnézetének, magányának, belső bizonytalanságának válságából barátja Max Brod és olvasmányai (Kierkegaard, Talmud) hatására Istennél keres kiutat, elbeszéléseiben felhagyott ezzel a szürrealista ábrázolásmóddal, s istenkereső parabolák írásába kezdett. A regényekben is a szürrealizmust a parabola egészíti ki. Bár az allegóriák, parabolák homálya a karkai összkép ismeretében elvben elosztható volna, de éppen az összkép tisztázatlansága miatt a parabolák többféleképpen is értelmezhetők. A galamb is lehet a szentlélek, a béke, a tisztaság jelképe.

Kafka osztályhelyzete. Kizakadás a családból *Zsidóság — az apa*

Mint ismeretes Kafka zsidó polgári családból származik. A nagyszülők még vallásos, törvénytartó zsidók voltak, a vagyont az apa szerezte, egy életrevaló, határozott kemény ember, akiből a vallásos hit szinte teljesen kiveszett, aki a rituális szertartásoknak már csak néhány külsőségét őrizte meg. Mint Kafka említi apjához írt levelében (melyben apját okolja élete kudarcáért, s melyet az szerencsére sohasem kapott meg): „Évente körülbelül négyszer mentél el a zsinagógába, s a legkevesebb, amit mondani lehet, hogy nem a hithűek, hanem a közönyösök álltak hozzád közelebb . . . Így volt ez a templomban, otthon ha lehet, még szegényesebben ment az egész, és lényegében csak az első széder este korlátozódott, amely egyre inkább nevetőgörcsöket kiváltó komédiává vált, igaz az egyre nagyobbá váló gyerekek hatása alatt. (Miért kellett engedelmeskedned ennek a hatásnak? Mert Te hívtad azt elő.)”¹³

Ahogy a jómódú polgári családokban lenni szokott, a gyermekek már gondos iskoláztatásban részesültek. Gyerekkorban francia nevelőnő, a gimnáziumi érettségi elmaradhatatlan, Kafka még egyetemet is végzett, Prágában, illetve Münchenben jogi doktori végzettséget szerzett. Franz Kafka e neveltetés, a barátok hatására, s nyilván eredendő, valószínűleg az anyai ágról örökölt hajlamai révén intellektuellté formálódik, már vajmi kevésbé tud beilleszkedni a szűk családi keretek közé, s családja is egyre kevésbé érti meg. Szülők és fiúk másképp gondolkodnak, más nyelven beszélnek. Mint maga írja, feljegyzéseiben,¹⁴ ha munkájából hazajött, nem sok beszélőnivalója akadt családjával. S az elsőszülött fiú nem egyszerűen elidegenedett családjától, lázadónak érzi magát, elsősorban apjával perel. De Kafka nem jut túl egy apjához írt, már előbb említett, keserű, szemrehányó levélen. És az apával szembeni lázadás, szembefordulás is tele van csodálattal és szeretettel az apa iránt. Mélységesen bánkódik amiatt, hogy nem tud olyan lenni, mint apja, hogy nem tud követéseinek megfelelni. Az egész helyzet sok tekintetben emlékeztet Tonio Kröger szöke, egészséges emberek utáni nosztalgijára. Mint Thomas Mann-nál, itt is az a probléma, hogy Kafka is polgár maradt, de nem tud már polgár-módra élni.

A hivatal

Nem egyszerűen azért maradt meg hivatalnoknak — mindaddig amíg betegsége miatt már csak önmaga gyógykezelésének élhetett — mivel főnöke meg volt elégedve munkájával, mint azt Ungvári állítja a szellemes point ked-

¹³ Franz Kafka: Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande. 199.

¹⁴ Franz Kafka: Tagebücher 1913. aug. 11. feljegyzés.

véért. Bármennyire is lázadt ellene, görcsösen ragaszkodott a polgári életformához. Mint a Max Brod életrajzból kitűnik, Kafkából tökéletesen hiányzott a bohémiára való hajlam, külső megjelenésében, életformájában semmiben sem különbözött hivatalnoktársaitól. Vállalta ezt az életmódot, de naplója tele van panasszal, jajjal az életmód miatt. Gyűlöli a hivatali élet lélektelen unalmas bürokratizmusát, érdektelen, értelmetlen munkáját. Mindez mérhetetlenül zavarja őt írói terveiben. S még sem meri magát rászánni arra, hogy állását feladva csak írásból próbáljon megélni. (Ha életében nem is fedezték fel Kafkát, a kiadókhöz eljuttatott művei megjelentek, ha nem is könnyen, de nagyobb gondok nélkül megélhetett volna írásból.)

A házasság

Kafka ambivalens magatartására rendkívül jellemző házassági terveinek kudarca. Megismerkedik egy fiatal lánnyal, F. B.-vel (Max Brod és a naplók is csak nevének kezdőbetűit említik) feleségül akarja venni, hosszas tépelődések után megtörténik az eljegyzés, majd újabb hosszas vívódások után megkönnyebbülten használja fel betegségét jogcímnek arra, hogy felbontsa az eljegyzést. A szerelmesek szakítanak, kibékülnek, újra szakítanak. Kafka az élet egyetlen értelmének, a férfi alapvető kötelességének tartotta a család-alapítást, a gyermeknemzést, a munkát, amivel családjá eltartásáról gondoskodik. De azt is pontosan tudta, hogy ez a családi élet, az állandó pénzgondok, a család jólétéről való gondoskodás aggodalmai összeegyeztethetetlenek írói törekvéseivel. Ez volt az az életforma, amit már otthon sem bírt elviselni.

Kafka és a munkások

Franz Kafka nem Jacques Thibault, aki miután szembefordult az apai házzal, levonja ebből a végső konzekvenciákat, aki nemcsak szakít otthonával, a polgári élettel, de a szocialista mozgalomban új közösségre lel, új tartalmat és célt talált életének. Kafkában él egy fajta együttérzés, sajnálkozás a szegények, a kiszolgáltatottak, a munkások iránt. A Max Brod életrajz utal Kafka felháborodására, aki biztosító társasági hivatalában az alázatosan kilincselő, rokkantságuk fájdalomdíját kérő munkások láttán így kiáltott fel: „Milyen szerények ezek az emberek! Ahelyett, hogy megostromolnák a hivatalt s darabokra törnének mindent, kérni jönnek hozzánk.” A hátramaradt töredékek egy utópisztikus tervet tartalmaznak egy szegénységi fogadalmat tevő maximálisan ötszáz férfiból álló munkásközösségről. De ennek a tervnek sem a munkások sorsán való javítás a lényege, hanem az integrációs kísérlet egy elképzelt laikus szerzetesrendi közösségbe. Németh Andor Kafka szociális lelkiismeretfurdalásának bizonyítékát, de egyben egy védhetetlen pozíció szegyenkező megvédési kísérletét látja az *Új lámpások* című hátramaradt karcolatban. A bányászok a bizalmi emberüket felküldik a tőkéshez, hogy figyelmeztesse: baj van az állványzattal és a lámpák sem működnek már megfelelően. Kéri a szükséges javítások megtételét. A tulajdonos rendkívül szívélyesen fogadja a kiküldöttet, biztosítja mennyire szívén viseli a munkások sorát, alkalmazottainak élete, jóléte mindennél fontosabb számára. Mihelyst áttanulmányozták a munkások kérését, megkapják az új lámpákat. De már most tudtára szeretné adni a bányászoknak, hogy mindaddig nem lesz nyugta, míg a munkahelyüket nem tudják szalonokká átalakítani, ahová lakkcipőben mehetnek dolgozni.

Jómagam azonban Németh Andor interpretációjával szemben nem a rendes, becsületes tőkés félénk apológiáját, hanem a mindent megígérő, semmit sem teljesítő gyártulajdonos ironikus portréját vélem látni ebben a kis rajzban.

A Max Brod életrajzban még arra is találunk utalást, hogy egy időben Kafka eljárt munkásgyűlésekre, csendben ült, figyelt és hallgatott. De egyetlen egyszer sem szólalt fel.

Kafka és a zsidóság

Kafka nem jut el a munkásmozgalomhoz — ehhez hiányzott belőle a megfelelő erő és bátorság. Akadályozta ebben baráti köre, Max Brod, Félix Weltsch, akik a zsidóság, a cionizmus felé vonzották. Még erre a csábításra is nehezen állt rá Kafka, ide is csak élete végén jut el. Mint Németh Andor meggyőzően kimutatja, Kafkát ifjúkorában vajmi laza szálak fűzték a zsidósághoz. Kozmopolitának, nem zsidónak érezte magát. Inkább e szálak elszakítására, mint kiépítésére törekedett. Erre vall Németh Andor ragyogó elemzése szerint *A sakálok és Arabok* című korai elbeszélése is. De van erre közvetett bizonyíték is, Kafka egy naplójegyzete: „Az életbe nem a kereszténység már gyengülő keze vezetett be, mint Kirkegaard-t, de a tovaszálló zsidó imakabát csücskébe sem kapaszkodtam, mint a cionisták.”¹⁵

Az írói magány

Pavel Eisner előbb említett tanulmányában meggyőzően kimutatja, hogy Kafka magányos írói mivoltában is: Csehországban, Csehország fővárosában, Prágában élt, de németül írt. Nem tartozott se a cseh, se a német, se a zsidó írókhoz, bármennyire is szeretne volna Max Brod Kafkát új zsidó prófétának kikiáltani. Egyetlen írói csoportosulás sem vallhatja igazán magáénak, nem tartozott sem az expresszionistákhoz, sem a szürrealistákhoz. Az már más lapra tartozik, hogy éppen magánya, sehová nem tartozása miatt tekinti őt egyik vezérlő fejedelmének az egzisztencialista irodalom.

Az integrálódás vágya

A magány, a magányból való kitörés vágya körül forog a kafkai oeuvre. Kafka maga nem volt remetelélek. Sőt! Mélységesen élt benne a valahová tartozás vágya. A magányt, az aggregény sort, a sehová nem tartozást nem embernek való életformának, bűnnek érezte az emberi személyiséggel szemben. Egész életében a közösségben való feloldódást, az emberekkel való azonosulást kereste a szülői házban, a hivatalban, amely szintén egy formája volt a valahová beletartozásnak, a munkásgyűléseken, a cionistáknál, az irodalomban. S hogy ez nem sikerül neki — ez okozza gyötrelmeit, félelmeit.

A létbizonytalanság

A sehová nem tartozás és a teljes képtelenség arra, hogy kitörjön ebből „az ablak és ajtó nélküli börtöncellából”¹⁶ okozza Kafka teljes létbizonytalanságát. A napló tele van panaszokkal e létbizonytalanság miatt: „Bizonytala-

¹⁵ Kafka i. m. 1918. febr. 25. feljegyzés.

¹⁶ Kafka i. m. 1921. okt. 21. feljegyzés.

nabb vagyok, mint valaha voltam, csak az élet hatalmát érzem” — írja például 1913. november 19-én naplójába. Ez a teljes létbizonytalanság, önbizalomvesztés a kulcsa Kafka emberi magatartásának, írói munkásságának. Ez a bizonytalanság érteti meg velünk húzódozását az írói pálya vállalásától. Nincs igaza Ungvárinak, amikor azt írja, hogy Kafka reneszánsz ember módjára mindent akart. Éppen hogy mindannak ellenkezője volt, amit a reneszánsz ember fogalma alatt értünk. Kafka semmit sem akart. A semmi a teljes negatívum, s Kafka elég becsületes volt ahhoz, hogy önmaga előtt felmérje, az írói hivatás valami pozitív ige hirdetését követeli. S Kafka még a semmiben sem volt bizonyos. Írt, mert egy belső íráskényszer hajtotta, írnia kellett, akár akarta, akár nem, vízióitól, látomásaitól csak az írás segítségével szabadulhatt. Feltehetőleg ezért nem tartotta érdemesnek hátramaradni, teljes pesszimizmust, végzetlenül kiüttlanságot sugárzó műveinek kiadását, ezért szánta ezeket az írásait tűzhalálra¹⁷. De azért maga mégsem égette el őket, hanem barátjára és írásművészetének csodálójára, Max Brodra bízta hagyatékát, akiről tudta, hogy úgysem fogja végrehajtani végakarátát.

A bűntudat

Az apjához írt, soha el nem küldött levélben önbizalmának elvesztéséért, bűntudatáért, gyengeségeiért apját okolja. Ő volt az törzs, amely minden életerőt elszívott előle s neki fiának alig hagyott valamit. Az apa iránti szeretet és tisztelet mögött azonban gyűlölség, irigység vad indulatai feszítenek. Az olvasót csak az készleti gyanakvásra, hogy tudja, Kafka is ismerte Freud elméleteit az apakomplexusról. Vajon ez az egész komplexus nem egyfajta önigazolás féle, saját gyengeségeinek mentsége? Hogy ez mennyire így lehet, arra maga a levél is utal apja szájába adva ennek a viszontválasznak a lehetőségét.¹⁸ Vádaskodásaimra joggal felelhetnéd — írja Kafka — „Életképtelen vagy, s hogy ebbe lelkiismeretfurdalás nélkül, gondtalanul és kényelmesen berendezkedhess, hebizonyítod, hogy minden éltrevalóságot elvettem előled és a magam zsebébe dugtam.” Erre Kafka csak azt tudja visszafelelni, hogy ez a replika is önmagától származik. „A te bizalmatlanságod más emberekkel szemben nem olyan nagy mint a magam megvetés, amelyre neveltél engem. Ennek az ellenvetésnek bizonyos jogosságát nem tagadom, de ez is igen jellemző kettőnk viszonyára.”¹⁹ Hogy Kafka apakomplexusa valójában a kereskedő apa és az intellektuállé vált fiú e korra nagyon is jellemző összeütközéséből fakad, már az előbbieken utaltunk. Kafka esetében a lázadás nem vezet el a szakításig, s éppen ez a lázadás, de szakítani nem tudás teremti meg valójában Kafkában a bűntudatot. „Elvesztettem előtted az önbizalmamat, s végtelen bűntudatra cseréltem át” — írja.²⁰ A bűntudatban jelentős szerepet játszik az apa üzletvezetési módszere is. Kafka szemére hányja apjának, hogy milyen durván, gorombán, zsarnok módjára bánt alkalmazottaival. „Élveztem mindazt, amit tőled kaptam, de közben szégyenkeztem, fáradt, gyenge és bűntudatos voltam.”²¹

¹⁷ Csak a pozitív tartalmú, optimista perceiben írt elbeszélései kiadását szorgalmazta. Utolsó kötetének az *Ein Hungerkünstler*-nek az íveit a halálos ágyán még maga korrigálta.

¹⁸ *Franz Kafka: Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande. Brief an den Vater.* 22. o.

¹⁹ *Kafka i. m.* 223.

²⁰ *Kafka i. m.* 196.

²¹ *Kafka i. m.* 185.

Kafka önmagát okolja, amiért nem tud olyan lenni, mint apja, de azért is, mivel nem képes vele szembeszállni, nem képes saját lábán megállni. A szociológia nyelvére lefordítva, Kafka büntudata a polgári intellektüel nyugtalan-sága, lelkiismeretfurdalása, aki a régi polgári keretek közé már nem tud beleilleszkedni, de nem talál mást sem. Büntudata a magára maradt egyén lelkiismeretfurdalása, aki önmagát okolja, amiért gyengének bizonyul igazi emberi kapcsolatok kiépítésére. Ádám lelkiismeretfurdalása ez, aki a tiltott fa gyümölcséből eszik, de mit tegyen, ha Éva nem nyújt neki mást, s önmagának nincs ereje ahhoz hogy más fáról szedjen almát.

A világ abszurditása

A Kafka típusú intellektüel számára a világ teljesen értelmetlen és abszurd. A pénz, az üzlet nem érdekli, sőt undorodik tőle. Kafka szemszögéből nézve az apa magatartása, dühkitörései, aggodalmai teljesen értelmetlenek, mint ahogy a kapitalista világ mozgástörvényei is áttekinthetetlenek. A 47. aforizma szerint „az embereket az elé a választás elé helyezték, hogy királyok vagy királyok futárai akarnak-e lenni. Gyermekek módjára mind királyi futárok akartak lenni. Ezért csak futárok vannak, akik össze-vissza futkosnak a világban s királyok hiányában egymásnak hordják az értelmetlenné vált üzeneteket. Szívesen véget vetnének nyomorult életüknek, de hivatali eskü-jüket nem merik megszegni.”²²

Az egzisztenciális fenyegetés. A halálfélelem. Hit az elpusztíthatatlanban

Ebben a zűrzavarban már csak egyetlen bizonyosság létezik Kafka számára, s ez önmaga egzisztenciája. S ezt az egzisztenciát is a biztos elpusztulás veszedelme fenyegeti. Valamilyen ügy, mozgalom harcosa bátran áldozza életét, mert halála így életének megkoronázása. Ilyen haláltmegvető lobogás hajtotta Petőfit, aki a világszabadság csatamezején remélt hősi halált halni! De aki az élettől nem vár egyebet, mint pusztta létének örömét, annak számára személyiségének az elpusztulása felháborító joggalanság.

Kafka betegségének előrehaladtával — 1917-ben, 34 éves korában súlyos tüdőbaj tört ki rajta, amely 1924-ben sírba vitte — egyre nő a halálfélelme. A halálfélelem pedig a lélek halhatatlanságának és a személyes Istennek a gondolatához viszi őt. (Közrejátszott ebben a vallásos barát, Max Brod hatása is.) „Az embernek szüksége van arra az állandó bizalomra, hogy van benne valami elpusztíthatatlan. Nem élhet e tudat nélkül. Bár közben ez az elpusztíthatatlan, mint az ebbe vetett bizalom állandóan rejtve maradhat előtte. Hit a személyes istenben, egyik kifejezési lehetősége ennek a rejtve maradásnak.” (50. aforizma.)²³

Kételkedés Isten létében

De ezekből az 1918–19-ben írt aforizmákból is kitűnik, hogy Kafkának ez az egész hite a halálban, mint a megváltás kezdetében, a túlvilágban, a személyes istenben vajmi gyenge alapokon nyugszik. (S ez volna Max Brod

²² Kafka i. m. 44.

²³ Kafka i. m. 44.

szerint Kafka pozitív üzenete.) Ha kifejezetten nem is tagadja Isten létét, lehetetlennek tartja, hogy az Isten akarata, tanításai eljussanak az emberhez. „Te vagy a lecke, tanuló sehol, semerre.” (22. af.)²⁴ „A kezdődő belátás első jegye a halálvágy. Ez az élet elviselhetetlennek tűnik, más pedig elérhetetlen. Az ember már nem szégyelli magát, hogy meg akar halni; azt kéri, hogy a gyűlölt régi cellából vigyék át egy másikba, amelyet csak aztán fog megtanulni gyűlölni. A hitnek egy maradéka közrejátszik ebben, talán a szállítás közben a folyosón éppen arra megy az UR, meglátja a rabot és azt mondja: „Ezt ne zárjátok be újra. Ő velem jön.” (13. af.)²⁵ „Van cél, de nincs hozzá út. Amit útnak nevezünk, az habozás.” (26. csillag af.)²⁶ Kafka habozásának, aggodalmainak oka az, hogy túlságosan is racionalista lélek ahhoz, hogy a személyes Istenben hinni tudjon. Ha van is világ szellem (távol áll tőlünk, hogy Káfkából ateista materialista gondolkodót csináljunk) ez oly távol van a földtől, az egyes ember gondjaitól, vágyaitól, hogy vajmi kevés remény lehet arra, hogy ezzel is törődjön. Már az sem biztos, hogy van. Az ember számára ez az Isten gyakorlatilag nem létezik. *A császári üzenet* című karcolatban a hírvívő üzenetet hozza a császártól (istentől), de a hírvívő sohasem jut el az óriásbirodalom határán fekvő faluban élő polgárhoz, nem jut ki a királyi paloták, udvarok tömkelegéből, s ha valaha mégis kijutna a császári palota kapuján — de már ez sem sikerülhet neki soha, — akkor még csak a fővárosban van, s még milyen messzi innen az út hozzá a birodalom legvégső csücskében élő jelentéktelen kis alattvalóhoz. Aki pedig ott ül az ablakban, s ha jön az este, megálmodja magának az üzenetet.²⁷

Haragja a bürokraták—közvetítők ellen

Az már nagyon is kétséges, vajon a megálmodott üzenet azonos-e azzal, amit a császár küldött az emberhez. És ezt az üzenetet is a halálos ágyáról küldte a császár. Kafka igen bizonytalan vallásos hitének vajmi kevés köze van a tételes vallásokhoz, bármilyen egyházhoz. Mint Kierkegaard ő is tele van haraggal az ajtónállók, papok, egyházi bürokraták ellen, akik elzárják az ember útját istenhez. (l. *A törvény előtt*.) A *Prozess*ben az ajtónálló történetét egy pap meséli el Joseph K.-nak, s a Talmud-magyarázatok szellemében hosszú vitát folytatnak az ajtónálló szerepéről. Vajon becsapta-e az ajtóhoz közeledő embert vagy sem? De ha becsapja, akkor ezt Isten megbízásából teszi, hiszen az égiek állították a kapu elé, legalábbis Istennek kellene annyi hatalommal rendelkeznie, hogy ne engedje ajtónállóktól elzárni a hozzá vezető utat.

A két világ logikája

Kafka is eljut a kirkegaardi paradoxonig, ahhoz a felismeréshez, hogy emberi logika és isteni logika különböző síkon mozognak, ami logikus emberi szemmel, az nem logikus Isten szempontjából és fordítva. Ember és Isten kettős világának a megértését ügyfél és hivatal szembeállításával igyekszik

²⁴ Kafka i. m. 41.

²⁵ Kafka i. m. 40.

²⁶ Kafka i. m. 42.

²⁷ Franz Kafka: Beschreibung eines Kampfes 169. o.

szemléletessé tenni. Az ügyfél a maga érdekeit nézi, a maga kicsinyes szempontjából ítéli meg az ügyet, míg a hivatalnak megvannak a maga nagyobb összefüggésekből eredő szempontjai. Az ügyfél jogos kívánsága, hogy bejusson a legfőbb intéző elé, de a legfőbb intéző nem fogadhat mindenkit, hiszen valamikor el is kell intéznie a rosszortjába tartozó ügyeket. Ha nem volna ajtónálló titkár, állandóan zaklatnák, s nem tudna dolgozni. A formális logika kategóriáiban gondolkodó Kafka számára ez az inkongruencia megoldhatatlan paradoxont jelent.

Derültebb pillanataiban Kafka hitt abban, hogy az Istenhez vezető út az útkeresésről való lemondásban rejlik. A lélek tiszta bensőségébe visszahúzódva kell élni s várni, hogy az isteni kegyelem Pascal módjára felkeresse az embert. „Nem szükséges, hogy kimenj a házból — írja az 54. aforizmában — Maradj az asztal mellett és figyelj! Ne is figyelj, csak várjál! Ne is várjál, maradj teljesen egyedül és csöndben! A világ fel fog ajánlkozni, leveti álarcát, elragadtatva tekereg a lábaid előtt.”²⁸ Pascal, Kierkegaard — Kafka elődei misztikus pillanataikban úgy érezték, eljutottak Istenhez, pontosabban, Isten eljött hozzájuk. Kafkához azonban sohasem jött el az Isten. Kafkának nem adatott meg a pascali, kierkegaardi bizonyosság. „Honnan Pascal istenhite, bizonyossága?” — kérdi egy 1917. aug. 2-i keltezésű naplójegyzetében. Kafka szerint az ember legfeljebb reménykedhet, hogy van Isten, hogy van megváltás. Csak a remény adatott meg az embernek.

A két világ érzékeltetése a művekben

E kettős világ diszkrepanciájának az érzékeltetését szolgálják az álomképek logikája alapján megírt történetek. Ezek a történetek a józan nappali ész megvilágításában teljesen értelmetlenek, de ugyanolyan idegen az álombeli logika számára a nappali valóság. A karkai víziók a tudatalatti rejtelmes tájain játszódnak, ahol mint a világűrben, már nem érvényesül többé a nehézkedés törvénye, a testek mozgását a tudat alatti fizika törvényei szabályozzák. Idegen ország ez a tudat számára, mint ahogy idegen, kiismerhetetlen a bürokrácia, Isten birodalma is.

Kafka realizmusa

De ezen túlmenően itt arról is szó van, hogy a szürrealisták, expresszionisták Freud nyomán úgy vélték, hogy a tudatalatti mélytengeri világba bejutva a felszín valóságán túl egy mélyebb, igazabb valóságot ismernek meg. Ezért mondja Hermann Hesse, hogy „Kafka fantasztikuma a valóság izzó felidézése.” Ungvári pedig azt állítja, hogy ezekben a víziókban „a valóság jelenik meg sokkal világosabb körvonalakban, félelmetesebb tisztasággal, mint ahogy az ébrenlét látni engedné. Meztelenül tárja fel magát benne egy logikusan felépített világ s megmutatja logikája embertelenségét, értelmének „értelmetlenségét”.²⁹ A novelláskötethez írt borító fül még egyértelműbben fejezi ki magát. „A hagymázos rémálom, Kafka lemeztelenített világa a valóságos világnak, a polgári társadalomnak a lényegét tárja elénk.” Ez így nem igaz. Nem igaz az, hogy a tudat alatti igazabb valóság a tudat valóságánál. A tudat-

²⁸ Franz Kafka: Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande 54.

²⁹ Franz Kafka: Az ítélet. Utószó. Budapest. Európa k. 1957. 249.

alattinak van szerepe az emberi magatartás, jellem kialakulásában, tevékenységében, de ez távolról sem olyan döntő és alapvető, mint Freud nyomán sokan képzeltek, mint azt maga Kafka is hitte. Elsősorban a tudat alattiból a világ mélyebb összefüggései egyáltalán nem magyarázhatók meg. Ez Kafkának sem sikerült. Műveiből nem lehet a „polgári társadalom lényegét” megérteni. Bár Istent keresve Kafka is a pokolba száll alá, mint Dante, Kafka mégsem korunk Dantéja, bármennyire kézenfekvő volna a hasonlat. Dante *Infernó*-ja a „pokoli” világ való mása — Kafka a maga világának csak az atmoszféráját, az iszonyat atmoszféráját tudta visszaadni. Igaz, ez sem kevés. Hogy kik, miért és hogyan fűtik a pokol kazánjait, arról Kafkának fogalma sincs, csak a pokolbani lét kínjait, orrfacsaró, eszmétszédítő kénes bűzeit érzi. Látja a kazánokat, látja a gőzt, meglátja, hogy emberek itt jogtalanul szenvednek, hallja iszonyú jajgatásaikat. De hogy miért ítélték el ezeket az embereket, miért ennyi igazságtalanság — minderre Kafka csak azt tudja mondani, hogy nem érti az egészet, amit tapasztal, azt maga is felháborítótnak tartja —, de azért nincs kizárva az sem, hogy az elítéltek mégis bűnösök. Legszívesebben maga is hajóraszállna s elhagyná ezt a szigetet, mint az idegen *A büntetőtelepen* című novellájában. A vad reneszánsz szenvedély hiányzik Kafkából, óriások korcsa ő, vézna dongájú, görnyedthátú, szemüveges polgári intellektuel, aki a szenvedések, bűnök láttán nem veti vállát a világnak, hogy titán módjára összerontsa azt, hanem csak elmélkedik s fél. Ebben is napjaink polgára.

Kafka az írásművész

Kafka írói jelentősége éppen abban áll, hogy bár nem látja a teljes összefüggéseket, víziószerű, dermesztő képei a lidércnyomások atmoszférájának visszaadásával felejthetetlenül szuggesztívan érzékeltetni tudják az eldologiasodott világban magára maradt ember egyedüllétének borzalmasságát. De közben a grand guignol humora sem hiányzik Kafkából. A borzalmakat finom — bár kegyetlen ironia szövi át. Kafka hősei modern Don Quijote-ok, Sancho Panzáék. Nem igazán tragikus, hanem csak tragikomikus figurák. Tragikus a sorsuk, hiszen reménytelen küzdelmet vívnak, a legyőzhetetlen magánnyal és mégis komikusok, hiszen szélmalomharcot folytatnak. Egy helyütt arról beszél Kafka, hogy Mózes utolsó könyve Flaubert *Érzelmek Iskolája* című regényének végső jelenetére emlékezteti, amelyben tudvalevőleg a két barát levonja életük tanulságát, s egy groteszk flauberti ötlettel arra a furcsa következtetésre jutnak, hogy legszebb élményük egy bordélyházban tett látogatás volt, ahonnan kamaszkorukban ijedtükben megszöktek, mielőtt bármi is történt volna. Így a vidéki bordélyház sejtelmes, buja örömeket ígérő, titkokkal teli emlékképe megmaradt bennük a maga tisztaságában. Mózesnek sem azért kellett meghalnia éppen a cél előtt Kánaán határán, mert már túl öreg volt — isten meghosszabbíthatta volna életét még néhány hónappal. Nem, Isten boldoggá akarta tenni hű pásztort, abban a tudatban halatta meg Mózes, hogy sikerült népét elvezetnie az ígért földjére.

Ez a bóhéragyra valló, groteszk talmudinterpretáció: a fenségesnek és a szemérmetlennek a fantasztikusnak és a hétköznapiaknak ez a bizarr vegyítése, ez Kafka humora, amely csak a feltűnése idején volt sajátosságosan egyedülálló, hiszen azóta ebben is, mint sok másban, számos követője, utánozója akadt. Ez a bizarr humor fejeződik ki a szürrealista lélekdrámák és a bürokratikus stílus érzelmképtelenségét gúnyoló paródiák kontrasztjában is.

Kafka a novellaíró

„The proof of the pudding is the eating” — mondta Engels az Antidürringben. Minden Kalkáról szóló elmélet igazsága azon múlik, mennyiben tudja a karkai rébuszok helyes megfejtéseit nyújtani.*

Vegyük vizsgálat alá Kafka novelláit, s ezek közül is azokat, amelyek az *Európa* kiadásában 1957-ben megjelentek, mivel a magyarul indó olvasó közönség számára Kafka írásai közül egyedül ezek megközelíthetőek. A kötet összeválogatása többé-kevésbé reprezentatív — bár fájdalmasan hiányzanak belőle olyan kitűnő novellák, mint a karkai életfélelmet dermesztő erővel visszaadó *Der Bau* (Az építmény), a Kafka világfelfogását összefoglaló utolsó novella, a *Forschungen eines Hundes* (Egy kutya kutatásai), vagy a korábbi írások közül az olyan szellemes szatírák, mint: *A kínai fal építésénél* (Beim Bau der Chinesischen Mauer) és a *Blumenfeld, egy idősebb agglégény* (Blumenfeld, ein älterer Junggeselle). Az előbbi a hatalmasok és a nép, Isten és ember áthidalhatatlan távolságának a parabolája, az utóbbi pedig ragyogóan gunyoros és elítélő portréja az agglégénysorsnak.

Kétségtelen, ezek a hiányolt elbeszélések nem tartalmazznak alapvetően új gondolati mondanivalót a kötetben felvettekhez képest, de művészi kidolgozottságukban jobbak, érettebbek, érdekesebbek egy némely kötetbe bevett írásnál.

Az ítélet Kafka első igazán sikerült írása. Az író maga is úgy érezte, hogy végre megtalálta önmagát. Így ír erről, naplójában (1912. szeptember 23-i bejegyzés): „Az ítélet című történetet 22-éről 23-ra virradó éjjel este tíztől reggel hatig írtam meg egyhuzamban... A borzasztó erőfeszítés és öröm, ahogy a történet előttem kibontakozott, mintha csak vízben járnék... Hogy sikerült mindent kifejeznem, hogy sikerült még a legtávolibb ötletek számára is hatalmas tüzet gyújtanom, amelyben minden elhamvad s újra feltámad... Csak így lehet írni, csak ilyen összefüggésben, a testnek és a léleknek ilyen tökéletes kitárulkozásában.”³⁰ Ez az elbeszélés szabályos álmotánzat, de abban különbözik a valódi álmoktól, hogy maga a történet művészileg megkomponált, zárt kerek egész. A leírás, a cselekmény elbeszélése, a hang teljesen realisztikus. Tulajdonképpen csak a novella közepe felé derül ki, hogy nem a valóság talaján, hanem a tudatalatti mélyvizeiben járunk.

Az irrealitásnak ez a realisztikus ábrázolása sajátos ironikus köntösbe burkolja az egész történetet. Az irrealitásnak és realitásnak ebben a különös ötvözetében minden kérdéssé válik, még a mondanivaló igazsága is. A látzólag banálisan induló történetet a fantasztikum, az álmologika a tragikum magasságaihoz közelíti. Az apa-fiú komplexus jegyében fogant novella az egyetlen olyan elbeszélése, amelyhez részletesebb magyarázatot fűzött a naplójában. 1913. február 11-i kelettel a következőket találjuk:

* Franz Kafka regényeinek, novelláinak, aforizmáinak részletes és átfogó értelmezésére Herbert Tauber svájci Kafka kutató vállalkozott. (Herbert Tauber: Franz Kafka, eine Deutung seiner Werke — Oprecht Verlag, Zürich—New York — 1941.) De ez a protestáns teológia talajáról megírt doktori disszertáció, bár sok helyes és finom részletmegfigyelést tartalmaz, Kalkában csak az istenkereső misztikust keresi, s így nem egy esetben teljesen hamis következtetésekhez jut.

³⁰ Franz Kafka: Tagebücher. 1912. szept. 23. feljegyzés.

„Az ítélet korrektúrája során feljegyzem mindazokat az összefüggéseket, amelyeket a történetből megértettem, már amennyire látom. Szükséges ez, mert ez a történet, mint az igazi születésnél szennyel és nyállal beborítva szakadt ki belőlem, és csak nekem van meg a kezem és a kedvem, hogy a testig hatoljak. A barát a kapcsolat apa és fiú között, az ő nagy közösségük. Az ablaknál egyedül ülve Georg kéjelegve vájkál ebben a közönsben, azt képzei, hogy sikerült apjával azonosulnia (glaubt den Vater in sich zu haben), és néhány futólagos, szomorú gondolatától eltekintve minden békésnek tűnik előtte. Az események további menete azonban megmutatja, mint lép elő ebből a közönsből: a barátból az apa, és erőt merítve más kisebb közösségekből, mint az anya szeretete és ragaszkodása, mint a rávaló hűséges emlékezés, mint a vevőkör, amelyet eredetileg az apa szerzett az üzlet számára Georggal szemben ellentétként tételezi önmagát. Georgnak semmije sincs; az apa könnyen elúzi a menyasszonyt, aki a történetben csak a baráttal, tehát a közönszel való kapcsolatban létezik, és aki minthogy az esküvő még nem történt meg, az apa és fiú köré húzódó vérségi körbe nem léphet be. Minden közös az apa körül halmozódik fel, Georg szemében mindez önállóvá, idegenné vált, amit orosz forradalmaknak kitéve sohasem tud eléggé megvédeni, és mivel neki magának nincs semmi egyebe, mint az apjára vetett tekintete, ezért hat rá az ítélet, amely teljesen elzárja apjától, ilyen erővel.

Georg ugyanannyi betűből áll, mint Franz. Bendemann-ban a mann (ember) egy még mindenki számára ismeretlen lehetősége a történetnek Bende erősítésére. Bende ugyanannyi betűből áll, mint Kafka s az *e* hang ugyanazonkon a helyeken ismétlődik, mint az *a* hang Kafká-ban.

Frieda — neve ugyanannyi betűből áll, mint F.-é és ugyanaz a kezdőbetűje. Brandefeld ugyancsak B-vel kezdődik és a *feld* szónak is megvan a maga értelme bizonyos összefüggésekben.³¹ Talán a Berlinre való visszaemlékezés sem volt minden hatás nélkül, talán közrejátszott a Brandenburg tartományra való visszaemlékezés is.”

A karkai kommentár is kommentárra szorul.

A novella és a szerző interpretációjának megértéséhez tudnunk kell, hogy Kafka koncepciója szerint az emberi élet alapvető igénye az emberek közösségébe való beletartozás. Csak az él igazán emberi életet, aki más emberekkel tartós személyi kapcsolatokat tud kiépíteni. Georg úgy érzi, hogy életében minden egyenes vágányokon gördül, emberek szerető közössége veszi körül: apja, barátja, menyasszonya, s az üzlet vezetésében, a tevékeny munkában, a megélhetésért folytatott harcban is jól megállja helyét. Sikerült apjával azonosulnia, olyan egész emberré válnia mint szeretett apja, aki szemében az emberi tökéletesség megszemélyesítője.

A kiegyensúlyozott magabiztosságnak ez a kellemes, jó érzése árad a bevezető első képből. Georg szépséges tavaszkodóban, vasárnap délelőtt, amikor nincs munka, dolgozószobájában ül, maga a ház is könnyű, amelyben lakik, az ablak folyóra, hídra, halvány zöld dombokra, idillikus tájakra nyílik. Minden derűs, világos, kellemesen könnyű és lebegő.

Georg látszólag banális, közömbösnek tűnő dologgal foglalkozik, levelet ír barátjának. A levélírás közben elhangzó belső monológ, Georg mentegetőzése, magyarázkodása, a menyasszonyával való lihegésbe fulló

³¹ B. F. Kafka menyasszonyának kezdőbetűit jelzi.

csókolódzás erotikus képe azonban érzékeltetni engedi, hogy Georg nyugalma, derűje mögött elfojtott szorongás, bizonytalanság, önvád húzódik.

A kiindulás derűs képét már beárnyékolja néhány komor színfolt, a barát üzleti és emberi sikertelensége, lappangó betegsége, az anya halála — de mindezt még egyensúlyban tartják az olyan jó hírek, mint Georg üzletének felvirágzása, eljegyzése.

A levélírás során hamarosan kiderül, amit Georg még nem mer önmagának bevallani, hogy a barátság körül nincs minden rendben. Georg nem igazi barát, nem szereti igazán barátját. Az idegenben élő barát utat tévesztett, rosszul megy az üzlete, „haszontalanul agyondolgozza magát, az idegenszerű körszakáll csak rosszul takarja el gyermekkorából oly jól ismert arcát, amelynek sárgás színe lappangó betegségről árulkodik. Azt is elmesélte, hogy honfitársainak ottani kolóniájával nincs komoly kapcsolata, az odaváló családokkal nem érintkezik és így végképpen aggregényeletre adta fejét”. A barát baja a magány, az egyedüllét. Georgnak haza kellene hívnia őt, segítenie kellene neki, hogy kitörhessen a magányt szimbolizáló aggregénysorból. Georgnak azonban a barát kudarca önmaga igazolását jelenti. Kettőjük igazi kapcsolata nem a barátság, hanem a féltékenység, a rivalizálás. Mentől jobban megy neki, Georgnak, mentől rosszabbul megy a barátnak, annál inkább kiderül Georg fölénye, annál inkább kiviláglik, hogy ő a méltó fia apjának, s nem az idegenbe szakadt barát. Így nem is egészen indokolatlan az apának az a kérdése, hogy vajon van-e neki egyáltalában „barátja” Pétervárott.

Az apa indokolt kérdése mégis bizzarr, hiszen nem a barátságot, hanem magának a barátnak a létét vonja kétségbe. Ez a váratlan kérdés utal először arra, hogy nem a nappali szilárd körvonalakkal bíró realitások világában járunk, hanem a cseppfolyós álmokban. De akkor az álomlogika szabályai szerint már arra is következtethetünk, hogy az idegenben élő barát egyben Georg is, egy olyan Georg, aki nem akarta apját üzletéből kitérni, aki nem akart az apa helyébe lépni. Ez a fiú így meg tudta őrizni az apa szeretetét, állandóan levelezik is vele. „Ha ő volna a fiam, benne kedvem telne” — mondja az apa. A barát egy olyan lehetséges Georg, aki merte vállalni azt a kockázatot, hogy a maga lábára álljon, a maga erejéből boldoguljon, s nem úgy akar érvényesülni, hogy beül a készbe, s kitúrja onnan apját. Így a baráttal szemben érzett lelkiismeretfurdalás kettős indítékú: nemcsak az bántja Georgot, hogy nem segít barátján, hanem elsősorban és főleg az, hogy nem volt ereje, bátorsága a barát példáját követni.

Innentől kezdve a helyzet egyre bizarrabba, egyre kínosabbá válik, pontosan abban a mértékben, ahogy növekszenek Georg szorongásai, ahogy egyre inkább tudatára ébred saját bűnösségének. Az apa és fiú párharcában az atmoszféra végül valóban olyan elviselhetetlenné válik, amiben már nem lehet tovább élni, amiben meg kell fulladni. A lehetetlenülésnek egy olyan fokára jutunk, amelyben érthetővé válik Georg öngyilkossága.

Egyelőre még csak ott tartunk, hogy Georg a barátjának írt levéllel belép atyja szobájába. Bármennyire is szeretetre méltónak és figyelmesnek mutatkozik Georg apja iránt, csakhamar átlátjuk, hogy apa és fiú viszonyában nincs minden rendben. Egyre inkább a vendég kínos helyzetében érezzük magunkat, aki a családtagok barátságos meleg szavainak felszíne mögött akarva, nem akarva kénytelen meghallni a sikertelenül elfojtott fogcsikorgatásokat, s aki végül egy olyan intim, a legbensőbb mocskokat is kitergető családi tragédiának lesz a tanúja, amelynél nem volna szabad jelen lennie.

Megtudjuk, hogy a fiú hónapok óta nem járt apja szobájában. Georg csak most döbbsen rá, hogy mennyire sötét ez a helyiség. (Ottla, Kafka testvére hívta fel a novellát olvasva bátyja figyelmét arra, hogy ez a szoba az ő lakásukban éppen a W. C.-nek felel meg.³² A freudi álomfejtés szabályai szerint ez annak a kimondani nem mert gondolatnak az eltorzított kifejezése, hogy Georg legszívesebben a W. C.-be relegálná apját, akire már semmi szüksége sincsen, aki csak útjában áll teljes önállósága elnyerésében.)

„Apám még mindig óriás” — gondolja Georg a maga megnyugtatóására, de érezzük, hogy az apa iránti tisztelet körül nincs minden rendben. Az öregnek gyengül már a látása, gyengül az emlékezőtehetsége (nem emlékezik Georg pétervári barátjára), koszos fehérneműt visel. Az apa ágybafektetése, betakarása félreérthetetlenül a sírbafektetést szimbolizálja.

Apa és fiú közti konfliktus a tervezett házasság miatt robban ki. Kafka koncepciója szerint (mint a bevezetőben már kifejtettük) a házasság kiutat jelent a magányból. A családalapítás, a gyermeknemzés végleges megoldás, a végleges azonosulás az apával, az „apává levés” megvalósulása. Ezzel Georgnak sikerülne teljesen felszabadulnia az apa gyámsága alól, sikerülne teljesen önállósulnia, befejezése volna annak a folyamatnak, amely az apa végleges kitűrésére, legyőzésére irányul. A konfliktus közvetlen kirobbanását a levél megírása idézi elő, amelyben Georg mégis bejelenti barátjának bekövetkező házasságát. Mint említettem, Kafka éveken át jegyben járt menyasszonyával, a jegyességet két ízben is felbontotta, míg hősével, Georg Bendemann-nal ellentétben, végleges szakításra szánta el magát. Ha a Pétervárba szakadt agglegény szintén Georg, akkor a hosszú habozás után megtörtént bejelentés az önmagának történő közlés, a házasságkötésre való végleges elszánást jelenti. Ezért mondja az apa: „Évek óta lesem már, mikor jössz hozzám ezzel a kéréssel” (nem kérdéssel, mint a magyar fordításban áll. Frage nemcsak kérdést, de kérelmet, keresletet is jelent) — tudniillik, hogy engedélyt kérjen apjától a házasság megkötéséhez. Erre céloz az apának az a kijelentése is: „Mennyi ideig tévováztál, míg megértél?” (tudniillik a házasságra).

A házasság bejelentése a végveszély órája az apa számára, s az apa új erőre kap. Pontosabban Georg rosszul ítélte meg az erőviszonyokat, illuziókban ringatta magát, mert az erő még mindig változatlanul az apa oldalán van, s neki semmi reménye sem lehet arra, hogy elfoglalja apja helyét.

A novella a fiú helyzetének reménytelen voltát tanúsítja. Ha tékozló fiúként idegenbe megy, ott nincs elég ereje az üzlethez, létét, egzisztenciáját forradalmak fenyegetik, nem tud beilleszkedni az idegenek közé, sőt még a hozzá hasonló idegenbe szakadt honfitársaival sem találja meg a kapcsolatot. Kedvében jár apjának, de magányra kárhoztatva örök agglegény marad. Idehaza maradván a helytállás csak az apával vívott, eleve reménytelen élet-halál harc útján lehetséges. Erre pedig nem képes, hiszen szereti apját. A világ mindenképpen elidegenedik tőle, akár így tesz, akár úgy, sorsa mindenképpen az embertelen magány.

Georg az apa vádbeszédéből érti meg, hogy mennyire egyedül van, mennyire magára maradt — apa, barát elidegenedett tőle, az apa tilalma lehetetlenné teszi a házasságot. Georg tragédiája a világtól elidegenedett, magára maradt emberé. A magányban élni nem lehet, nem marad más hátra, mint az öngyilkosság.

³² Kafka testvéreivel együtt szüleinél lakott ekkor.

A novella, amint látjuk, az eldologiasodott világban magára maradt ember tragédiáját festi. Maga a történet a maga szuggesztíven vizuális képeivel, drámai jeleneteivel rendkívül hatásos. Az undor határán járó megrökönyödés, a megdöbbenés érzése fog el bennünket olyan jeleneteken, ahol az apa egy szál hálóingben kelletti magát a fia előtt a menyasszonyt utánózva. De az elbeszélés minden szuggesztivitása ellenére sem képes rátalálni az elmagánytalanodás, eldologiasodás folyamatának valódi okaira, az indítékokat keresve sexuálpeszichológiai levezetésekbe bonyolódik. Ez azzal a művészi következménnyel jár, hogy bár ragyogóan elemzi apa és fiú viszonyát — de éppen mivel ezt a kapcsolatot örök feloldhatatlan konfliktusként akarja ábrázolni — szükségszerűen el kell hagyni minden egyedi vonást az apa és a fiú portréjából. A szereplők így nem igazi hús vér emberek, hanem egy pszichológiai komplexus egyes tételeinek elvont szimbólumai.

Herbert Tauber szerint az apa az engesztelhetetlen zsidó Isten szimbóluma volna. A vallási interpretációt ennél a novellánál nem érezzük helyénvalónak, mivel Kafka ebben a korszakában még nem jutott el a vallásossághoz, istenproblémához. Ez a belemagyarázás persze könnyen adódik, hiszen a későbbiek folyamán Kafka vallásos hitre térve, a korábbi apakomplexust misztifikálta át istenkomplexussá.

Az átváltozás

A következő elbeszélést *Az átváltozást* 1913-ban írta. Egy október 20-i feljegyzés említi, hogy újra elolvasta az elbeszélést és rossznak találta. Kafkának nem volt igaza ebben, ez a swifti stílusú szatíra egyike legjobb írásainak. Swiftre emlékeztet a módszer, a fantasztikumnak, a képtelenségnek mint magától értetődő valóságnak az elfogadása, hűvös, tárgyilagos, apró részletekbe menő leírása. Swiftnél ez a realizmus a korabeli útleírások, kalandregények paródiáját célozta, akik leírásaik részletes pontosságával igyekeztek valószerűsíteni, elhíhetővé tenni fantasztikus kalandjaikat. Kafkánál ez az ábrázolásmód nem paródia — hanem éppen annak a jelzésére szolgál, hogy ez a fantasztikum az igazi valóság, az igazi realitás. Az ironia, a helyzetek ironiája éppen abból adódik, hogy az emberek nem bírnak szembenézni az igazsággal. Az igazság Samsa féreg volta, s az emberek ugyanolyan értetlenül állnak vele szemben, ugyanolyan komikusan menekülnek előle, mint a féreggé vált Samsát megpillantó cégvezető. Igaz, a valóság ökrendeztetően elviselhetetlen, mint a Samsa poros páncéljába ragadt rothadt alma látványa. Kafka haragja a társadalom ellen irányul, amely képtelen megváltani a magányban önmagától elidegenedett, elembertelenedett embert. Flaubert egyik novellájában megörökítette e Szent Juliánus legendáját, aki a fagyoskodó belpoklost undorító kelései ellenére is maga mellé vette ágyába, s aki ott Jézus Krisztussá változott. Kafka novellája e legenda modern változata, de korunk nem képes szent Juliánus csodáját megismételni.

Ez az elbeszélés sok tekintetben rokon az előzővel. A Samsa név, mint a Bende Kafkára utal, az *a* hang itt is ugyanúgy ismétlődik, mint Kafka nevében. Tehát itt is megtaláljuk az utalást arra, hogy a hős tulajdonképpen Kafkával magával azonos. Gregor pedig csak Georg-nak torzított változata. Az alapkonfliktus itt is az apa és a fiú személye közt realizálódik, az anya még él ugyan, de nincs ereje befolyást gyakorolni az eseményekre. *Az ítélet* menyasszonyának helyét itt Gregor húga foglalja el. A fiatal lány szeret hegedülni.

Samsa arról ábrándozott, hogy hűgát szülei akarata ellenére is beiratja a zenekonzervatóriumba. Az erőviszonyok nagyjából hasonlóak a két elbeszélésben. Georg eljegyzésének, de még meg nem valósított házassági tervének itt a hűg tervezett zenetaníttatása felel meg. Mindkét hűs a katasztrófa kirobbanása előtt a teljes önállósulás küszöbén áll. Egyedűl a barát alakja hiányzik a második elbeszélésből, viszont szerepel a történetben a három úr, a cégvezető és a takarítónű, akik a külsű közvéleményt testesítik meg.

Az elbeszélés Samsa felébredésével kezdűdik, csakhűgy itt a hűs az ébrenlétbűl, a szűrrealitás, az álom világhába lép át, ahol már nem vagy csak nagyon hiányosan működik a tudati kontroll, és a dolgok a maguk valóságában tűremlenek elő a tudatalatti homályos pincébűl. A felszűn, a látszat világhában Samsa derék kereskedelmi utazű, aki fárasztű munkáját lelkiismeretes ügybuzgalommal látja el, nehezen szerzett fizetésébűl tartja el családját, akik mind az ő munkájából élnek. A nem szeretett munka Georg minden percét elfoglalja, nem marad ideje sem szűrakozásra, sem szerelemre. A meg nem valósult, elfojtott erotikus vágyakat egy képeslapbűl kivághott és falraakasztott szűrmesapkas hűlgy szimbolizálja. (A képeslapokbűl kivághott nűi képek felaggtatása közismert formája az erotikus pűtkielégűléseknek.) Samsa élete valóban egy fűreg élete, és a fűreggű változás nem más, mint Samsa való lényegének áttűrése. Bár a kafeai apa—fiű komplexus ismeretében a fűreggű változásnak egy olyan fajta értelmezését is fel kell tételoznűnk, amely szerint Gregor átváltozása tulajdonképpen a lázadás kifejezése a „fűreg” életműd ellen. Ez az interpretáció mindenképpen megmagyarázza az átváltozás ugrásszerűségét. Az előző interpretáció szemszűgébűl nézve érthetetlen, hűgy miért csak most hirtelen vált fűreggű, hiszen már évek óta fűregyszerű életet él. A lázadás Gregor titkos vágya az utazű élet feladására. Ezt a vágyát jelzi tűnűdése rűgtűn felébredése után. A fűreggű válás ennek a titkos vághnak a megvalósulása. Most már nem kell munkába sietnie, nem kell családjára dolgoznia, nyugodtan henyélhet, pihenhet. A család szemszűgébűl nézve azonban éppen ez lázadás által válik igazán fűreggű, aki nem teljesíti kötelességét a családdal szemben, akit el kell tartani, akit semmittevése miatt szégyelni kell. Gregornak magának is lelkiismeretfurdalásai vannak a kötelességheljesítés megtagadása miatt, ez a lelkiismeretfurdalás őlt testet a fűreggű válásban. Gregorban állandű küzdelem folyik az állati és az emberi között. Gyűtri az állati lét, az elhagyatottság, időnként eredménytelen kísérleteket tesz arra, hűgy a család mégis befogadja őt. Ez az emberrű válás vágha mutatkozik meg abban az őnfeledt elragadtatásban, amivel hűga hegedűjátékát hallgatja. De sem a család, sem a zene nem képes őt megváltani. A másik oldalon viszont egyre jobban elhatalmasodik benne az állat, egyre jobban érzi magát a semmittevéshben, egyre szűvesebben mászkál fel-alá a falon és a mennyezeten, a mennyezeten csűngés a kéjes boldogsághérzet ingerét kelti benne. Samsa halála is szimbűlikus jellegű. Amint kihál belűle az emberi, s teljesen úrrá lesz benne az állati, elpusztul, megszűnik Samsa lenni. A teljes állattá válás persze egyenes következménye a család csűdjének, amely képtelen útját állni az elidegenedési, elembertelenedési folyamatnak.

A bűntetűtelepen című elbeszélés 1914 végérűl való. Kafka naplójának tanúsága szerint 1914. december 2-án olvasta fel az elkészűlt elbeszélést Werfelnek és Max Brodnak. Nyomatásban a novella 1919 mághusában jelent meg.

A bűntetűtelepen különűs, nyomasztű atmoszférájű álomviziű. Teljesen álomszerű a dűbbenetesnek, a fantasztikusnak magátólértetűdű tudomásul-

vétele az utazó által, aki az egész kivégzési eljárást úgy szemléli, mintha csak érdekes útleírást olvasna egy egzotikus vidéken élő törzs különös szokásairól. Az álmok világát idézi fel az is, hogy a nyugalom, „semmi közöm hozzá” érzés csak látszólagos — az utazó maga Kafka, a szemlélő, ítélő ember, akinek ki nem nyilvánított, latens lelkiismeretfurdalása, szorongása, félelme fejeződik ki abban a nem magyarázott pánikszerű menekülésben, amellyel sietve elhagyja a szigetet.

A magyar irodalomban Karinthy Frigyesnél találunk hasonló, a naturalista valóságábrázolást elvető elbeszéléseket, ahol a fantasztikum, a szimbólumok egy ugyan az objektív igazság igényével fellépő, de belső gondolati tartalom kifejezését szolgálják.³³

A novella megírásának időpontja, tartalmi mondanivalója Kafkának arra a korszakára esik, amikor már erősen foglalkoztatják őt olyan problémák, mint a zsidósághoz tartozás, vallás, isteni igazságszolgáltatás. De egyelőre európeér, kozmopolita, humanista alapon állva még lényegében elutasító álláspontot foglal el mindezekkel szemben.

Herbert Tauber a novella explikációját Kafkának Istennel, az isteni igazságszolgáltatással való polémiájából próbálja levezetni. Tagadhatatlanul ez a magyarázat is helytálló, s erre vall, hogy Kafka az elbeszélés során sehol nem mondja ki nyíltan, hogy itt a zsidóságról van szó. Nyilván maga Kafka is megengedhetőnek tartotta *A büntetőtelepnek* az általános emberiből való értelmezését. De a zsidókomplexsu figyelmen kívül hagyásával jó egy néhány mozzanat értelmetlen marad.

Meglepő, hogy Németh Andor, aki könyvében olyan kitűnően elemezi Kafkának a zsidósághoz való viszonyát, aki pontosan ebből a szemszögből kiindulva ragyogó magyarázatát adja a *Sakálok és Arabok* című novellának, ennél az írással beéri azzal, hogy erőszakolt aktualizálással a büntetőtelepet, a kivégzőgépet az auschwitzi halálgyárakhoz hasonlítsa. Ez a képzettársítás persze elég magától értetődőnek látszik mai szemmel, csak éppen nem erről szól ez a novella. Kafka értelmezésében a büntetőtelep nem Auschwitz — amiről 1914-ben nem is álmodhatott volna, hanem a zsidó gettó jelképe. A kivégzést irányító tiszt nem a német SS-eket szimbolizálja, hanem egy ortodox istentiszteletet irányító zsidó papot. Erre utal a nehéz öltözet, zsidó papi ornátusra (talesz) valló vállbojtokkal nehezített, zsinórokkal teleaggatott katonakabát (a német szövegben Waffenberg áll — zubbony németül die Bluse volna). Ezért válaszolja az utazónak arra a megjegyzésére, hogy „ezek az egyenruhák igazán túlságosan nehezek itt a trópusokon” — azt a meglepő, egyébként nem érthető mondatot, hogy „Minden bizonnyal, de nekünk a szülőföldet jelentik, nem akarjuk elveszíteni a szülőföldet”. Közismert, hogy az értelmüket vesztett zsidó rituális szertartások fenntartására igen gyakran hozzák fel azt az érvet, hogy ez az ami a diaszporában élő zsidóságot összekapcsolja, enélkül a zsidóság beolvadna az otthont nyújtó népekbe. A kivégzés előkészületei mind a zsidó vallási szertartásokat idézik, a vödörben való mosakodás a rituális mosakodásokat, az elítéltet kezénél megkötő láncok a zsidó imaszíjakat.

A teaházban a régi parancsnok sírja körül fénylő, fekete körszakállas férfiak ülnek, „szegény, megalázott nép ez” — mondja róluk. Nem nehéz

³³ Kafka ismerte Karinthy egyes írásait. Robert Klopstock fordításában olvasta őket. Lásd: *Franz Kafka: Briefe* 445., 458. és 518. (15.) o.

felismerni, hogy ezek a feketeszakállas, szegény megalázott munkások a gettóban élő zsidók.

A régi és az új parancsnok közti különbség a keleti ortodox zsidóság és a felvilágosultabb, asszimilálódó nyugati zsidóság közti ellentétet szimbolizálja. Ez az ellentét akkoriban nagyon is izgatta Kafkát, többször is visszatért erre a kérdésre naplójában. Egy 1911. december 24-ről keletkezett naplójegyzet részletesen leírja egy rituális körülmények lefolyását. Magából a leírásból kitűnik, hogy Kafka ezt a szokást visszatartó, elavult, barbár dolognak tartja, sőt a gyerekekre nézve veszélyesnek is, mivel a rituális szabályok nem teszik lehetővé az ilyen műtétnél szükséges higiéniai rendszabályok betartását. Az ítélogép az élet vallásos, ortodox felfogását jelképezi, de jelképezi a modern elgépiesedett civilizációt is. A bűnt nem hallgatják ki, nincs tárgyalás, nem áll módjában védekezni, még az ítéletet sem közlik vele előre, „úgyis megismeri a saját bőrén”. A múltó évek során valóban mindenki megtudja, hogy milyen életre ítélték. Az ortodox vallási felfogás szerint Ádám és Éva bűnei miatt az emberiség eleve bűnös, az eredendő bűn terhét viseli. Ebből a szemszögből nézve valóban teljesen felesleges a kihallgatás és bírósági komédia, a hatodik óra után, amikor az ember élete delére érkezik, világosodik meg lassan az ítélt agya, kezdi kibetűzni a bűnét, kezdi megérteni bűnös voltát. A szenvedés, a bűntudat felébresztése átszellemíti az ítélt arcát, a megdicsőülés fénye ül ki a megkínzott arcokra. E felfogás szerint a szenvedés Istenhez visz.

A zsidó messiás várást jelzi a teaházban levő sírfelirat, amely a régi parancsnok eljövendő visszatértét ígéri. Hogy a sír a teaházban van egy asztal alatt — ez mutatja, hogy a régi hit mennyire kiveszőben van, a való élet tényei, szükségletei elborítják, elfelejtetik a régi istent. A szigorú és kegyetlen ortodox felfogással áll szemben az új parancsnok felvilágosultabb, humánusabb uralma, amely elveti az isteni igazságszolgáltatásnak ezt az elavult, elgépiesedett, elbürokratizálódott formáját, amely felháborítónak tartja, hogy a földi élet során az embernek csak vegetálás (ehet az odahintett rizsből) és kimondhatatlan szenvedés jusson osztályrészül, amely nem tudja elfogadni a szenvedés üdvöztető voltát. Az új parancsnok kikötőket épített, emberibb életet akar. A régi isten megveti a nőket, a régi isten embere, a tiszt a fogolytól elvett női zsebkendőket a gallérrába dugja izzadság ellen — az új parancsnokot nők veszik körül. Ismeretes, hogy az ortodox zsidó vallás mennyire semmibe veszi a nőket, a nők nem járulhatnak a Tórához, csak külön számukra fenntartott helyen imádkozhatnak stb. Az új parancsnokot viszont körülrajzzák a nők. Az emberiség, a humánus jelképei ők, de ugyanakkor jelenlétükben van valami zavaró, túlságosan bizalmaskodó, tisztátalan. A tiszt figyelmezteti az utazót, hogy mielőtt beszélni kezd, tegye „jól láthatóan a karzat korlátjára mindkét kezét, különben a hölgyek elkapják és játszadoznak az ön ujjával”.³⁴

A tiszt olvashatatlan, kibetűzhetetlen írást mutat a vendégnek, a régi parancsnok által rajzolt írás ez, amit az ítélt hátába vés a gép. Ez az érthetetlen írás a Szentírás, amelyet csak tiszt, a pap ismer és ért meg, amelynek igazsága rejtve marad a közönséges halandó előtt.

Az író állásfoglalása világos, a régi vallást mélységesen embertelennek, igazságtalannak és kegyetlennek érzi. A tisztnek nem sikerül eszméi számára megnyerni az Európából jött idegent, akinek humanista igazság fogalma előtt

³⁴ Franz Kafka: Az ítélet. Budapest, 1957. Európa. 207. o.

nem áll meg a régi parancsnok ítélkezési és kivégzési módszere. Az ortodoxia, a régi hit kihalását mutatja, hogy egyre kevesebben vesznek részt a régi kivégzési gép működésénél, a pénz is hiányzik a gép javításához, már csikorog a gépezet. Maga a tiszt is kissé komikus figura. Az indokolatlan hév, amellyel kivégzési masináját védelmezi, naiv elképzelése arról, hogyan fog az utazó segítségével fellépni az új parancsnok ellen — egy olyan ember képét festik, aki már nincs tisztában a valóságos helyzettel, a tényleges erőviszonyokkal. Komikus az a fontosság is, amit a messziről, Európából jött utazó személyének tulajdonít — annak a fontoskodó vidékinek a szerepébe jut, aki a fővárosból, külföldről, nyugatról érkezett vendég láttára nem tud hova lenni a megtiszteltetéstől, csak azért, mert az a fővárosból, „onnan” jött s úgy érzi, neki magának kell helytállnia a vidék becsületéért.

De ebben a nem nevetség nélkül való erőfeszítésében a végsőkéig kitart, s ebben az erőfeszítés céltalansága ellenére is hősiesség rejlik. A régi eszmékhez való végső ragaszkodás készteti a tisztet arra, hogy maga is a kivégző gép boronája alá feküdjön. Így fogja — véli Kafka — csökönyösségében az ortodoxia is végül maga magát elpusztítani. A gép azt a parancsot, hogy „Tiszteld az előljáróidat!” hibátlanul bevésné az elítélt bőrébe, de mint Tauber megállapítja, a masina szükségszerűen csődöt mond, amikor azt kellene rávésnie a tiszt hátára, hogy „Légy igazságos!” Ez az utóbbi felszólítás, amely a teljesen autoritativ, emberi szabad akaratot és véleménynyilvánítást tagadó istenfelfogással szemben elismeri az ember önálló ítéletalkotási készségét, a masina végét jelenti. Ha az ember maga képes igazságot szolgáltatni, akkor mire ez a gép. A parancs írása közben szét is hullik darabjaira, alkotórészeire. A tiszt arcára nem ül ki a megdicsőülés kifejezése — a tiszt tévedése abban áll, hogy hisz az isteni és emberi igazságszolgáltatás azonosságában — „A légy igazságos — emberi értelemben igazságos!” — megtöri a gép isteni igazságszolgáltatást végző munkáját. Már csak az emberi igazság szolgálatában áll, s így már nem képes másra, mint közönséges kivégzésre, gyilkolásra. Csak a saját igazságába vetett hit heroikus tudata ül a megölt tiszt arcán.

Hogy az új parancsnok uralma sem teremt rendet a szigeten, nem hozza meg az emberek boldogságát — ez kitűnik abból, hogy az emberek szegények, rongyosak, nehezen élnek itt. A régi masina bármilyen kegyetlen is volt, mégis a megváltás tudatát adta a halálban — a „halálraítélt” bamba arcú ember, aki semmit sem ért az egészből — végig megmarad állati öntudatlanságában, a tiszt öngyilkosságából is csak annyit ért meg, hogy ütött a bosszú órája.

Kafka a felvilágosodott humanista pozíció mellett e novella megírásakor már nem tud nyugodt lelkiismerettel kitartani, Séttembrini-féle álláspont ez, csupa negatívum — pozitív program nélkül. Bár az utazó humanitárius megfontolásai diadalmaskodnak a tiszttel szemben, a régi parancsnok sírjának látványa, a síron olvasható prófécia, a barlangszerű teaház, a nyomorúságos házak, a rongyos emberek — mindez együtt, nemcsak maga a prófécia, mint Tauber hiszi — készteti rossz lelkiismerettel menekülésre az utazót. Menekülés ez a problémák elől, s nem kiút a gettóból vagy általánosabb értelemben a világból. Csomózott kötéllel fenyegeti meg a katonát, meg a halálraítéltet és tartja vissza attól, hogy vele együtt elhagyják a büntetőtelepet.

Ez az elbeszélés elég szemléltetően érzékelteti a karkai ábrázolási módszer előnyeit és hátrányait. Az ábrázolásmód ezoterizmusáról nem is beszélve a szimbólumok csak az adott valóság képszerű megjelenítését teszik lehetővé. Kafka eleve adott premisszaként tételezi a kivégzőgép által szimbolizált

világ elviselhetetlen borzalmát, undorítóságát. Hogy miért ilyen az élet, hogy a kikötőket építő új parancsnok miért nem tud ezen változtatni — mindez nem derül ki már az elbeszélésből. Pontosabban Kafka isten magyarázata nem magyarázat, gyakorlatilag egy szimbólummal, egy költői képpel helyettesíti a magyarázatot. Az összefüggések, az indokolás, az útmutatás hiányáért csak részben kárpótolnak a swifti tárgyilagossággal és részletességgel megrajzolt, leírt, felejtethetetlenül szuggesztív és többértelmű tömörítést megengedő képek — mint elsősorban az isteni igazságszolgáltatást, illetve az elgépiesedett, embert ölő modern civilizációt reprezentáló kivégzőgép képe.

Kafka fantáziájának képteremtő erejéről már sok szó esett, valóban csodálatos, hogy milyen kevés eszközzel varázsolja elének képeit az író. S ezekben a képekben sehol egyetlen szín, mindent a normál film a fekete-fehér, a sötét és a világos árnyalataival fejez ki. Nincs is más színre szüksége, e két tónus variálásával teremt atmoszférát, egyre növekvő, az elviselhetetlenségig fokozódó szorongást, a rémület atmoszféráját.

A falusi orvos című elbeszélése Kafkának 1919 végén jelent meg egy apjának szóló dedikációval. Tartalmi és formai szempontból ez a novella már átmenet a szürrealista álmovíziókból az istenkereső parabolákhoz. Mint a legtöbb álom, ennek az alkatrészei is a nappali világ realitásaiból tevődnek össze. Sőt maga a novella alapjául szolgáló cselekmény is banális mindennapi esemény. Egy falusi orvost hófuvásos téli éjszaka hirtelen beteghez hívnak, csak nehezen tud lovakat szerezni. A beteg eleinte szimulánsnak tűnik, majd kiderül, hogy gyógyíthatatlan betegségben szenved, s az orvos menekülés-szerűen távozik arról a helyről, ahol tudománya már mit sem segíthet. Az álmovilág elektromos feszültséggel telített atmoszférájában minden szó, minden kép sűrített töltést kap, a tárgyak mozgását sem a newtoni fizika, hanem az álomlogika törvényei szabályozzák. Az egyes álommotívumok a maguk bozorkány-szombat táncát azért nem össze-vissza lejtik, hanem különös, játékos, de pontos ritmus szerint, a szimbolumok, allegóriák szabályai szerint. A bizzar álomötletek rendkívüli játékoságot kölcsönöznek a történetnek, a lovak kijönnek a disznóólból, benéznek az ablakon, idélen nyerítésükkel beleszólnak a konzultációba. Mindezek a játékos ötletek, amelyeknek mint látni fogjuk, megvan a maga rejtett értelme, sajátos viszonyban állnak magával az elbeszéléssel, amely tulajdonképpen Vendéglátó Szent Juliánus középkori legendájának modernizált változata. Mintha csak valaki szép, komor gyászruhához bohócnak való csörgősapkát húzna a fejére.

A Vendéglátó Szent Juliánus motívumra már utaltunk *Az átváltozás* kapcsán. Itt is mint *Az átváltozás* című elbeszélésben arról van szó, hogy manapság már nincsenek csodák, nincsenek szentek, akik meg tudnák váltani a belpoklos embereket, akik ki tudnák szabadítani őket magányuk belpoklából. A legendára való utalás ebben az elbeszélésben sokkal közvetlenebb. Itt a beteghez orvost hívnak, hogy segítsen rajta, de az orvos nem igazi orvos, nem szent, s nem tud segíteni a betegen, hiába vetkőztetik le és fektetik a belpoklos beteg mellé, hiányzik belőle a csodatevő erő, a csodatevő szeretet, nem történik semmi, az orvos jobbnak látja menekülni, mielőtt leleplezik, mielőtt kiderül tehetetlensége.

Tél van, hideg van, s az orvos nem akar a beteghez menni. A hideg tél, a hó, a fagy azt a távolságot szimbolizálják, ami az orvost elválasztja a többi embertől. Az orvos nem akar menni, megdöglött a lova. A disznóólból váratlanul kibújik egy kocsis két lóval. Az orvos úgy tesz, mintha örülne, hiszen

most már semmi akadály, hogy a beteghez menjen, ahová a kötelesség hívja. De magában nagy disznóságnak tartja az egészet. Később, amikor a beteget vizsgálja, ki is buggyan belőle ez a mondat. „Igen — gondolom káromkodva — ilyen esetekben bezzeg segítenek az istenek, lovat küldenek a hiányzó helyett, s hogy gyorsabban menjen, egy másodikat is.” Ezen a helyen már kirobbanhat az elfojtott indulat az orvosból, mivel a felháborodás már annak is szólhat, hogy megint feleslegesen ráncigálták ki otthonából, hiszen ennek a betegnek semmi baja sincsen. A lovak isten küldöttei, akik kiszabják az orvosra ezt a próbatételt, de a figyelő közvéleményt a kirkegaardi publikumot is szimbolizálják, akik a maguk együgyűségében elvárják az orvostól, hogy mindenkit meggyógyítson. Hogy a publikumot itt lovak jelképezik, ez egyben az orvos értéktétele a publikumról. A lovaknak ez a publikum, néző jellege mutatkozik meg abban is, hogy benéznek az ablakon, tanúi akarnak lenni a gyógyításnak. A kocsis isten küldötte, isten embere, aki birtokba veszi Rosát, a nőt. Az asszony lett volna a kiút az orvos számára. Már szó volt arról, hogy az asszonnyal való családalapítás, gyermeknemzés a karkai koncepció szerint módot ad a magány áttörésére, lehetőséget ad a férfinak arra, hogy apává legyen, megvalósítsa önmaga maximumát. Ahogy a későbbiek folyamán, amikor Kafka vallásossá lett, az apa az istenség szimbólumává vált, úgy az asszonyiség is misztikus jelentést nyer Kafkánál, az asszonyok misztikus — de ugyanakkor a földi ész számára szégyenletes kapcsolatban állnak Istennel. Istenhez rajtuk keresztül talán közvetlen út is vezet. Istennek, illetve Isten szolgáinak, a hatalmasoknak egyik attribútuma, hogy a nők kénytelenek magukat előttük prostituálni, kénytelenek a hatalmasok ilyen irányú parancsainak engedelmeskedni. A későbbi regényekben: a *Prozessben* és főleg a *Schlossban* ez a probléma centrális jelentőséggel bír. Itt Rosa csak az elmulasztott lehetőségre utal. Meg arra, hogy az orvos szeretet nélkül élte le eddigi életét, még a kíváncsot, szép Rosát sem méltatta figyelemre. Az ilyen ember képtelen a gyógyításra, hiszen ehhez mélységes szeretet kellene, ez pedig mint a Rosához való viszonyból is látszik, hiányzik az orvosból.

A többi már világos ezek után. Az orvos először nem veszi észre a fiú betegségét, azt hiszi szimulál. De amikor az emberek továbbra is könnybeborulva harapdálják ajkukat, a lány véres törülközőt lenget, kénytelen észrevenni a tenyérméretű undorító sebet. A gyógyításhoz hit kéne. Mint mondja „A régi hitet elveszítették; a pap otthon ül és széttépi a miseruhát, egyiket a másik után; de az orvos tegyen csodát gyenge sebészi kezével.” Persze nem is tud csodát tenni, hiába fektetik pucéron Szent Juliánus módjára a beteg mellé. A seb fájdalmat, gyötrelmet okoz, de istentől való, a kiválasztottaknak jut csak osztályrészül. Mint a bibliai Jób, úgy sem az orvos, sem a fiú nem tudhatja, mi az oka ennek az isteni próbatételnek. Ezt földi ésszel senki nem foghatja fel. Elképzelhető, hogy jót jelent, de ez egyáltalában nem bizonyos. Az orvos lényegében üres szavakkal áztatja betegét, majd az ablakon keresztül menekül. De hiába menekül, már sohasem ér célhoz, a próbatételt nem állta meg, a hideg éjszakában pőrén ül a kocsin, ország-világ előtt pőrére vetkőztetve, leleplezve. S még az orvos hiszi azt, hogy becsapták, hogy hamis volt az éjjeli csengő szava. S az orvos nem is téved egészen, hiszen őt mestersége csak beteg gyomrok, májak, vesék gyógyítására kötelezi, a beteg lélek megváltása nem az ő feladata. Hogy lehet embertől emberfőlöttit követelni?

Amint látjuk, Kafka ebben az írásában, bármilyen szép és megrázó is legyen ez a történet — nem jut túl az elmagánytalanodott ember tragédiájá-

nak felismerésén — sőt itt még egy olyan motívummal is találkozunk — amely ezt mint Istentől elrendelt, tehát szükséges csapásnak tekinti, és a mindent elfogadó, mindent eltűrő jóbi magatartást eszményíti.

A *törvény előtt*, kulcsírás, megfejtés Kafka ezoterikus műveihez. Jelen-tőségét mutatja, hogy nemcsak az *Egy falusi orvos* kötetben jelent meg, hanem az író a *Prozess*-be is beleillesztette. Sőt a regényben a templom titokzatos papja és a maga igazságát védő Joseph K. hosszas vitát is folytatnak erről a kis történetről.

A novella elsősorban és mindenekelőtt a bürokratizmus szatírája. A szegény kis ember a törvény elé indul a maga igazsága védelmében. De oda, ahol ügyében döntenek, azok elé, akik ügyében illetékesek, soha nem juthat, mivel már az ajtónálló sem engedi be, pedig eredetileg azt a bejáratot egyes egyedül neki, a szegény kis embernek építették. A bürokrácia hatalmasságai elé elvben természetesen be lehet jutni, hiszen ott ülnek a hivatalban, ajtók is vannak, sőt fogadóórákat is tartanak. Csak éppen a portások, titkárnők hadán az egyszerű kis embernek soha nem lehet áttörnie.

Apró kis részletek bizonyítják, hogy Kafka milyen ragyogó ismerője a bürokratizmus módszereinek, milyen kitűnően ismeri az ügyfél és a hivatalnok viszonyának minden rezdülését.

A vidéki ember az ajtónállót agyonzaklatja kérdéseivel. Eleinte még türelmetlen, és azt reméli, hogy az ajtónállótól megtud valamit, megtudhatja, hogy mikor, hogyan juthat át a bűvös kapun. Az ajtónálló unalmában, ön-maga fontosságának fitogtatására időnként kis kihallgatásoknak veti alá a vidéki embert. A bürokrácia labirintusában járatlan ügyfél szívében megcsillan a remény, azt hiszi, ezek a kérdések jelentenek valamit, megpróbálja meggyőzni igazáról az ajtónállót. Szegény nem tudja, hogy ez teljesen kárba-vesztett fáradság, ugyanilyen kárba-vesztett erőlködés a megvesztegetés is, hiszen az ajtónállón semmi sem múlik. Az évek telnek, de a kis ember nem csügged, hiszen elképzelhetetlen, hogy egyszer ne lehessen bejutni. Idővel a dühödt harag fáradt mormogássá halkul. Végül már az ajtónálló gallérjában tanyázó bolhákhöz fordul közbenjárásért — persze eredménytelenül. Az író itt a szatirikus túlzás szokásos eszközeivel él. Klasszikusan szabályszerű a kerek történetet lezáró váratlan, de mégis az egész parabola tanulságát magába-foglaló csattanó, amikor végre a vidéki ember megtudja, hogy ezt az ajtót épp az ő számára építették, s azért nem akart itt más bemenni.

Hogy az allegorikus, szatirikus elbeszélés nem pusztán a bürokrácia ostromozását szolgálja — azt egyetlen mozzanat jelzi. A megöregedett vidéki ember halála előtt vaksi szemeivel nagy fényességet vél látni a törvény kapu-jában. A parabola ugyanis allegóriája Kafka istenproblémájának is. A vidéki az embert szimbolizálja, aki Isten elé, az isteni törvény elé szeretne jutni, de ebben különböző ajtónállók, közvetítők, papok megakadályozzák. A *Prozess*-ben a vita során a pap elmondja, hogy az ajtónálló nem önhatalmúlag állt a bejárat elé, hanem isteni rendelet parancsára. (A regényben az író nem is hagy kétséget afelől, hogy a történet az isteni és emberi világrend inkongru-enciáját hivatott szimbolizálni.)

A vita során Joseph K. ki is mondja, hogy ez az egész isteni világrend hazugságon alapszik. (Die Lüge wird zur Weltordnung gemacht.)³⁵ — ha hozzá is teszi, hogy K. végső ítélete nem ez. De hogy mi, azt Kafka már nem

³⁵ Franz Kafka: *Prozess* 264 o.

fejti ki. Kafka végkövetkeztetése legalábbis az olvasó szemében — hogy ha van is Isten (de ez sem bizonyos) az ő világrendje teljesen értelmetlen, tökéletesen megközelíthetetlen a normális emberi gondolkodás számára, amely megkövetelné, hogy a bűnös megismerhesse az ellene emelt vádakat, hogy módjában álljon védekeznie. Kierkegaard hasonló szembeállításból kiindulva az isteni igazság paradoxonjánál köt ki, míg Kafka paradoxonja abban áll, hogy nem Istennek, hanem az embernek van igaza. Mint Lukács György megállapítja: „Ennyiben Kafka — mindegy, hogy bevallja-e — ateista. Persze modern polgári megjelenésében, mivel Isten eltávolítását az ember világából nem felszabadításként fogja fel mint Epikurosz vagy a forradalmi polgárság ateistái. Az ő „ateizmusa” a világ Istentől való elhagyatottsága, az élet vígasztalanságának uralma, amely világban értelmetlen bármiféle emberi célkitűzés.”

Ennyiben a novella a világ abszurdításának a parabolája is, illusztrációja az egzisztencializmus egyik alaptételének.

A *karzaton* című darab is a *Falusi orvossal* egy kötetben jelent meg. Két allegorikus költői képből álló rövid kis karcolat. Ezekben az elbeszélésekben már elmarad az egész álommontázs, a szimbólumok önállósulnak, s végül mint *A törvény előtt*-ben parabolává fejlődnek.

Herbert Tauber értelmezése szerint ebben a rajzban az élet örök, tompa körforgásnak tűnik, amelyet az ember elkeseredett *állj!* kiáltása csak azért nem szakít félbe — mert — mint egy ragyogó cirkuszi előadást — illúziók fénye villódzsa körül. De a cirkuszi előadás csillogásában a lélek mégis csak megérez valamit az igazi fény visszfényéből.

Tényleg elképzelhető, hogy az ifjú álmában, tudat alattijában örömeiben sír az igazi fény visszfényének láttán. De az is lehetséges, hogy az ifjú azért sír, mert tudat alatt mégiscsak tudja, hogy becsapják, nem a valóságot, hanem csak egy cirkuszi előadást lát, a valóság pedig sírnivaló. A valóság a tudóvésztes műlovárnő, a könyörtelenül ostorát pattogtató cirkuszigazgató, s az örök taposómalom körbe-körbe a cirkusz porondján.

A kevésbé jelentős írások közül való a *Tizenegy fiú*. Nagyjából egy időben született az *Egy falusi orvossal*, *A karzaton*-nal. Tizenegy virtuóz rajzból áll az egész karcolat, költői játék a szavakkal, egy zongorista futamgyakorlatai. Jól illusztrálja azonban ez a kis karcolat Lukács Györgynek *A kritikai realizmus mai lehetőségeiről*-szóló tanulmányának azt a tételét, hogy a modern irodalom az egyes ember jellemzését a benne rejlő lehetőségek ábrázolásával nem gazdagította, hanem elszegényítette. „A modern szubjektivista irodalomban ugyanis — állapítja meg Lukács György — ezek a lehetőségek nem mint az élet adott tényei által meghatározott konkrét lehetőségek merülnek fel, hanem mint a valóságtól független absztrakt lehetőségek. Minthogy az ilyen elvont lehetőségek száma végtelen, ebben a végtelenségben felolvad, eltűnik az egyén sajátos arcéle is, megfoghatatlan semmivé foszlik.” Kafka portréi is teljesen elvontak, egyik fiúarchból sem kerekedik ki konkrét egyedi vonásokkal bíró, vizuálisan elképzelhető típus. A tizenegy fiú tulajdonképpen egyetlen gyermek jellemének tizenegy féle variációja, a jellem fejlődésének, megnyilvánulásának tizenegy féle lehetősége. Mind a tíz fiú így vagy úgy sikerült gyereknek látszik, de valahol valami baj van a jellemük körül s mint kiderül, bármennyire is büszke rájuk apjuk, mégsem fogják ezért vagy amazért megvalósítani az apa reményeit. A tizenegyedik fiú, a leggyengébb, az akiben az apa a legkevésbé bíz. S mégis talán ő lesz az, aki magával fogja tudni vinni

apját. Bizonyára arra utal itt Kafka, s ebben a jövő igazolta is várakozását, hogy eljön az idő, amikor ő a gyenge fiú, akiben apja annyira nem bízott, mint a népmesékben a szegény ember legkisebb és leggyengébb fia, teszi híressé a Kafka nevet. Önmagára is gondolhatott Kafka, amikor a családja által életében elvetélt fiúként kezelt Kleistről feljegyezte naplójában: „Kleist halálának századik évfordulóján a család egy koszorút helyezett sírjára, amelyen a következő felirat állt: „Nemünkől a legkiválóbbnak.”

A *Jelentés egy Akadémiának A karzaton*-nal, a *Tiznegy fiúval* együtt Az egy falusi orvos című kötetben jelent meg először 1919-ben.

A novella bohózzati alapötlete, játékos, tréfás hangja, a jelentés kimért tudományos stílusa, amelyen azonban átüt, hogy ezt mégis csak egy majom írta — mindez igen keserű mondanivalót takar. Az elfogott és az emberséget kitanult majom története valójában az emberré válás története. Azt mondja el, hogy a mindennapi élet, amely az embernek osztályrészül jutott, nem a szabadságot hozta el az embernek, nem belső való lényének kiteljesedését hanem egyfajta mechanikus lét utánzatot. A varietében fellépő átlagos európai műveltséggel rendelkező embert utánzó majom az embert szimbolizálja, aki úgy él, úgy ágál az élet varietéjében, mintha valóban szabad ember volna. Az ember számára nincs más kiút a maga ketrecéből mint ez a létutánzat. A majom végül jól érzi magát ebben az állati létben, de az ember számára ez mégis csak állati lét.

Az intellektüel keserve ez a novella, aki sohasem teheti azt, élhet úgy — ahogy intellektüel mivolta megkövetelné, igényelné, hanem mindig csak a kiút irányában mozoghat, mindig csak azt teheti, amit az adott történelmi körülmények, erőviszonyok lehetővé tesznek. A polgári intellektüel tudatában a felismert történelmi szükségszerűség és az emberi szabadság egymással kibékíthetetlen antinómiában állnak. Olyan ellentmondás ez, amelyet csak a marxizmus dialektikus szemlélete tudna feloldani.

A *kopialóművész* utolsó megjelent kötetének címadó novellája. A kötet megjelenését Kafka már nem érte meg, de a levonatokat betegágyában még maga nézte át. Ezek az itt megjelent elbeszélések a korábbi és a publikálásra nem szánt írásokhoz képest jókedvű, humoros, mondhatni optimista alkotások. Ennek a felderülésnek Kafka betegségének állandó súlyosbodása ellenére megvolt a maga oka. Kafka úgy érezte, hogy sikerült áttörnie a magányon. A zsidóságban, a cionizmusban megtalálta a maga népét, s Dora Dymant iránt érzett kiegyensúlyozott boldog szerelmében magánéletének magánya is feloldódott. Ezekben az utolsó derűs dalokban az elbeszélő én egy a nép közül — mint a *Jozefina*, az *énekesnőben* s a novella főfigurája a „volt én”, „a magányos én” szatírikus, komikus ábrázolást nyer.

Hogy bizonytalanságán, nyugtalanságán, aggodalmain, félelmein mégsem lett úrrá, azt bizonyítják ugyanebben az időben írt, de publikálásra nem szánt olyan ragyogó drámai írásai, mint a *Bau* (Az építmény) és a *Forschungen eines Hundes* (Egy kutya kutatásai), amelyekben változatlanul a régi témák, régi félelmek uralkodnak.

A *kopialóművész* Németh Andor értelmezésében a tehetetlen liberális demokratikus rendszert szimbolizálná, amelyet a fasiszmus párdüca kiszorít a tömegek kegyeiből. Németh Andor ezt a nézetét azzal támasztja alá, hogy ezekben az években Mussolini hatalomra kerülésével a liberális polgári demokrácia válsága már érezhetővé vált. Persze lehetséges ezt a novellát ebben az értelemben aktualizálni — de nem kétséges, hogy a napi politika iránt közöm-

bős Kafka nem ezt akarta mondani a koplalásban örömét lelő művész portréjával. Sokkal inkább Ungvári Tamásnak van igaza, aki Kafka kritikusaiknak többségével egyetértően „e novellában a modern művész magányáról szóló példázatot sejtí, a szenvedő és szenvedésre mohó lélek tragédiáját, a modern művész sivár sorsának szimbólumát”.³⁶

Kafka teljesen elutasító a magányban, aszkézisben, az öncélú, üres művészieskedésben örömét lelő légtornászokkal (*Első fájdalom*), koplalóművészekkel szemben. A koplalásnak semmi értelme, a közönségnek nem nyújt semmit, hiszen a nézők, sőt még az örök közül sem lehet senkinek sem bizonyossága afelől, hogy valóban koplal-e, hogy a koplalásban valóban nincs család és ámitás. Gyakorlatilag a koplalóművész csak önmagának koplal, s végeredményben a koplalás nem is művészet, hanem csak tehetetlenség és életundor. Herbert Tauber mutat rá arra, hogy Kafka elképzelése szerint két erő küzd az emberben, a negatív, az élettől undorodó halálvágy, az éhezés vágya és a spontán életvágy, az impresszárió, aki nem hagyja, nem engedi a negatív erőket eluralkodni. Sőt művészetnek álcázva azokat, hasznót próbál húzni belőlük. Nemcsak általában a korabeli, elsősorban az expresszionista irányzatok bírálata ez, hanem mély önkritika is ez — gúnyos rajza annak a művészetnek, filozófiának, amelynek nincs semmi mondanivalója — de hogy fenntartsa magát, ezt a semmit énekli meg, ebből a semmiből csinál filozófiát.

A ketrechől kitörni a párduc sem tud, de étvágyában, életéhségében, állkapcsában, szemében a szabadság, a teljesebb élet tüze ég — a publikum nem is tud látványában betelni.

E művek öniróniája mégsem tiszta derű. Hisz végül is Kafka utolsó szava saját életművének a megtagadását jelenti. Maga leplezi le írásait mint a semmi misztifikációit.

*

Franz Kafka életműve nagyban idegen a szocialista ember szellemiségétől. De ellentmondásokkal terhes, bonyolult írásainak irodalomtörténeti jelentősége szükségessé teszi, hogy a magyar kritika is behatóbban foglalkozzon a *Prozess* szerzőjének alkotásaival. Nézetünk szerint az összmű értékelését az egyes írások interpretációjának kell megelőznie. Tanulmányunk ezt a munkát kívánja megkezdeni.

³⁶ Franz Kafka: Az ítélet. Budapest. 1957. Európa. 263 old.

Hugh MacDiarmid (C. M. Grieve) költészete

SZILI JÓZSEF

I.

„Szürke öltönyén nem volt semmi kirívó, de ehhez bíborvörös gallért, ugyanolyan színű inget és piros pettyes sárga nyakkendőt viselt. Eltekintve a ruházatától, pusztán külső megjelenése is elég meglepő volt ahhoz, hogy megsejtse a lángelmét. Fehér, simára borotvált arcát szinte megtörpítette bőséges hajzata, és élénk, puha, de meglehetősen terrier-szerű arcvonásai közül állhatatos erővel ragyogott ki a szeme. Finoman formált keze enyhén maszatos volt. . .”¹

„ . . . Mintha pisztoly lett volna, vékony, piszkoska mutatóujját Magnusnak szegezte és hideg, eltökélt szilajsággal így szólt: — Maguk egy hulla húsán táplálkoznak. Az angol irodalom minden hagyományos formájában halott, és a múlttól várni inspirációt: hullaevők perverziója. Előlről kell kezdenünk, és az irodalom ma előttünk álló nagy problémája az, hogy felfedezzük: milyen mértékben kell visszahúzni a vízszintest, mielőtt felállítjuk a függőleget. . .”²

Ez a leírás, a költő saját bevallása szerint,³ pontosan illik rá, s mindössze azzal egészíti ki, hogy a keze azért volt piszkos, mert állandóan zsebetett kézzel járt-kélt, s ráragadt a zsebében hurcolt törmelékdohány pora. *Szerencsés költő* (Lucky Poet) c. önvallomásszerű önéletrajzának egy másik helyén⁴ ismét a Magnus Merryman-t idézi. Linklater egy gyűlés forgatagában állítja elének a költőt: „ . . . Beszélni kezdett és a hallgatósága egy pillanat alatt lángot fogott. Egy lámpa égett éppen mögötte, s beragyogta lángoló sörényét, miközben vékony, kecses keze a levegőt csapdosta. Már túl volt a csak pityókás állapoton, s úgy beszélt a forradalomról, mintha az embert pusztán arra teremtették volna, hogy barrikádokon törjön át és fáklyával a kezében száguldjon végig egy romokban heverő utca hosszán. Nem volt nagyon világos, hogy az általa pártfogolt forradalom kommunista vagy nemzeti forradalom-e, de az eszme izgató volt és a bányászok viharos tetszésnyilvánítását váltotta ki. . .”⁵

„ . . . Mr. Hugh MacDiarmid valóságos nemzeti intézmény; radikális, skót nacionalista, költő és a Douglas hitel-terv ádáz harcosa — s valahányszor elhagyja shetlandi sziget-otthonát, hogy Aberdeenben, Glasgow-ban vagy

¹ *Eric Linklater*: Magnus Merryman. The Albatross, Hamburg, 1935. p. 65. A skót nemzeti mozgalom kezdeteiről írt satírikus regényében Linklater „Hugh Skene” néven szerepelteti a költőt.

² I. m., p. 68.

³ *Hugh MacDiarmid*: Lucky Poet, Methuen, London, 1943. p. 231.

⁴ I. m., p. 241.

⁵ *Eric Linklater* i. m., pp. 179—180.

Edinburgh-ban szónokoljon és előadásokat tartson, biztos, hogy sajtóvitákba bonyolódik és zavarba hoz néhányat szellemileg kevésbé agilis tisztelői közül, akik az ő féktelen előretörésével képtelenek lépést tartani...’’⁶

Ma már elültek a személye, költészete és politikai nézetei körül dúló csaták és viharok; hatalmas tehetségét, még ha a részletekre vonatkozó fenntartásokkal is, általánosan elismerik szülőhazájában, Skóciában, az általa kiengesztelhetetlenül gyűlölt elnyomó, Anglia, valamint a külföld irodalmi köreiből. Honfitársai legnagyobb élő költőjükként tisztelik, s immáron a hivatalos elismerés is megadatott neki. Történelmi személyiséggé lett ez a robosztus egyéniség, akinek jellemében és munkálkodásában erények és hibák fonódnak össze szertelen bőségben, tarkaságban, sokaságukban és sokféleségükben szinte áttekinthetetlenül. Rettenthetetlen harcos, aki lehasogatja a tradíciókról a konvenció fátylait, aki képtelennek tűnő állításokkal tudja az egyszerű igazságokat eredeti fényükben felmutatni, akiben az állhatatosság egy azzal az elszánt makacssággal, amely tévhiteit is bevehetetlen bátyákkal veszi körül. De tévhitei, illúziói, elfogultságai, szertelenségei, visszavonhatatlanul elkövetett és legtöbbször visszavonni nem is próbált igazságtalanságai ellenére is megmaradt mindmáig egy úton, megmaradt igaz embernek, jó és magasztos ügyek rendíthetetlen hitvallójának.

Bár nincsen közte és a magyar irodalom egyetlen alakja között analógia, törvényszerű megfelelés, van hasonló vonás korábbi magyar történelmi helyzetek és hazája helyzete, valamint az ő és a magyar irodalom egyes nagy alakjainak a tevékenysége között. Nyelvújító és irodalomszervező, mint Kazinczy. Miként Kazinczy és mások, nemzete irodalmát ki akarja menteni a provincializmus posványából és csatornákat vág, hogy összekösse a világirodalom sodró áramlataival a honi irodalom jóideje megrekedt vizét. Miként Adykn, felléptekor szemben találta magát egy megkövesedett, valaha nemes irodalmi hagyomány epigon-hadával, s vállalva akár a nemzetellenesség vádját is, ostorozniá és igaz vádakkal kellett illelnie nemzetét, hogy szellemi és társadalmi életének vérkeringése felfrissülve mossa át a meszes érfalakkal előregített testet. MacDiarmid időben meglátta, hogy nemzetének sorsa a nemzet nagy tömegeinek a sorsában mérhető le, és hogy akár csak részleges felszabadulása sem képzelhető el a munkásosztály felszabadulása és a munkásosztály vezetése nélkül. Politikus és költő. Könyörtelen állhatatossága, szüntelen harca a napi politika küzdőterein, elszánt politikai hitvallása, mely költészetének is legfőbb éltető ereje, Petőfit idézi — de ádáz tusái, lankadatlan támadókedve, a reakció eltakarodni nem akaró vaskalaposainak, hígmosolyú himpellérjeinek feneketlen gyűlölete nem nélkülözi a provincializmus szférájába taszított Tolnai Lajos gyűlölködéseinek sötét alaptónusát sem.

Hány ember energiája gyömszölődött ebbe az alacsony, vaskapocs állú, kemény tekintetű, kihúzott derekú emberkébe, hogy pályája kezdetétől képes volt, és képes ma is, gyűléseken, minden rendű és rangú politikai és irodalmi összejöveteleken megjelenni, beszélni, csatázni; lapokat szerkeszteni, minden írott és mondott szóra reagálni versben vagy prózában; könyveket írni a skót haza tájairól, népéről, a skót hagyományokról; levelezni korának úgyszólván minden ismertebb irodalmárával a Brit-szigeteken, Európában, Amerikában és Ázsiában; beutazni sok európai és ázsiai országot, köztük a Szovjetuniót, a népi Kínát, a Német Demokratikus Köztársaságot, Romá-

⁶ New York Times Book Review, 1939.

niát és Bulgáriát; elmerülni a nyelvek tanulásában és a nyelvészetben, előkészíteni a skót klasszikusok tudományosan precíz kiadásait, megírni lírai költészetének gyöngyszemeit s mind hosszabb, gyakran száznál is több oldalas nagylélekzetű poémáit, s közben találkozni és vitatkozni barátaival, rokonai-
val, ismerőseivel, intellektuelekkel és kétkezi munkásokkal kocsmában, kávéházban és irodalmi szalonokban. Mindezt csinálja, és mindezt teljes lelkével csinálja — félmegoldást, középutat amúgy sem vállal.

Kimeríthetetlen és elnyúlhatatlan. Dr. David Orr, aki MacDiarmid whalsay-i tartózkodása idején a sziget körorvosa volt, azt írja róla, hogy az első világ háborúban, amikor a költő csapattestével Szaloniki felé hajózott, bajtársai egyöntetűen megegyeztek abban, hogy Grieve lesz az első, aki elesik a harcokban. Túlélte őket, és túlélte azt a testi és lelki válságot is, amelyet 1934 telén kellett elszenvednie. Mintegy számkivetve, az északi, zord éghajlatú shetlandi szigetcsoport egy kis szigetén élt, és betegsége annyira elhatalmasodott a szervezetén, hogy egy lapszerkesztő időszerűnek látta megíratni a költőről szóló, dicshimnusz zengő nekrológot. „Skócia vesztesége, ha nem tudja, hogy nagy költőt veszített el benne” — jelentette ki a nekrológ, de az már nem volt megemlítve, hogy előzőleg a lap MacDiarmid kézíratait rendre visszautasította. A költő hamarosan felgyógyult és amikor tudomására jutott ez a nekrológ-história, levelet írt a szerkesztőnek. A levél így zárult: „Az Öné, megvetéssel — H. M.”⁷

A reneszánsz embere az ideálja⁸ és benne magában is fellelhetjük a reneszánsz nagyjainak sokoldalúságát, azt a mély emberi bölcsességgel párosult ezermesterséget, amely a világmindenséget nem ködös elvontságban, hanem miriád részletére kiterjedő figyelemmel szinte teljes színpompájában veszi számba. Ez a magatartás nyilvánul meg abban is, ahogy a természet-tudományok felé fordul és megpróbálja létrehozni a költészet és a természet-tudományok között a lehető legteljesebb harmóniát. Az anyagi világ állandó vonzást gyakorol reá és ő földi szerelemmel közeledik a világ jelenségeihez. Tudást facsar ki minden lehetőségből s elméjének kamráiban oly bőséggel van felhalmozva az ismeretek garmadája, hogy szinte szándéktalanul özönlik be verseibe s néha már azzal fenyeget, hogy mindent eláraszt és minden egyebet kiszorít a vers szövetségéből. Tudja és vallja, hogy a tudás jelenti az átlépést a szükség birodalmából a szabadság verőfényes tájaira, és a társadalmi fejlődés legmagasabb fokától azt várja, hogy benne minden emberi viszonylatot áthasson a lét és tudat megfelelése, amely megengedi az egyén és a közösség belső értékeinek legteljesebb kibontakozását.

Szinte valamennyi irodalmi műfajjal megpróbálkozott, s lehet, hogy nem minden alkotása maradandó, de az kétségtelen, hogy amit ő egyszer a kezébe vett, az átalakult az ujjai között, és a következő nemzedékek többé már nem folytathatják ott, ahol az előtte élők abbahagyták, hanem számolniuk kell mindazzal, ami újat MacDiarmid hozott.

Költeményeinek legnagyobb ereje gondolatiságuk, amely konkrét képek összhangján vagy ellentétén át érvényesül, pályája első felében a skót nyelv legsajátosabb idiómáinak közegében, később pedig a tudomány és a technika nyelvének nem kevésbé sajátos tulajdonságokkal rendelkező anyagában. Pályája kezdetén mély gondolatisága a dal-formában jelentkezett,

⁷ Jaberwock, Edinburgh University Review, 1958, Vol. V. 1. pp. 14—16.

⁸ Lucky Poet, p. XXII.

jöllehet ez a forma látszólag ellenpólusa az intellektuális tartalom kifejezésformáinak. A tartalomnak és a nem egyszer konzervatív formának ez az ellentéte olyan fokú feszültséget hozott létre legkorábbi költeményeiben, amelynek alapján egyik napról a másikra az angol modern költők egyenrangú pályatársaként tűnt fel. Ez a feszültség később csökkent, sőt újabb költeményeiben szinte egészen feloldódott és eltűnt: az intellektuális tartalom szabadabb, kötetlenebb és közvetlenebb kifejezést nyert egy olyan költői formában, amely, legalábbis látszólag, inkább illik az ilyen jellegű tartalomhoz. Ez a szabadság feloldotta a feszültséget és így egyben megszüntette azt a mozgató erőt, amely korai lírájának szárnyalását lehetővé tette. Az élmény — inkább mint valaha: „tudós” élmény — kevésbé szűrten, kevesebb áttétellel, de egyúttal salakosabban árad bele ezekbe a nagylélegzetű költeményekbe. Új csúcsokat is tud elérni újabb eszközeivel. Teli torokból zengett hatalmas arányú költeményei koncepciójukban Milton, Wordsworth, Blake és Shelley átfogó műveire emlékeztetnek, s bennük a ma költőjének művészi credoja, az emberi haladásba és a művészet hatóerejébe vetett hite fejeződik ki. E versek megrendítő pátosza sem tudja elfeledtetni egyenletlenségüket, prózai és szónokiasan modoros részleteiket, de azok a csúcso, azok a zseniális megsejtések, azok a nyers, tömör, kristálytiszt, új képek, hasonlatok, költői megfogalmazások, amelyeket, mint születő csillagokat hordoz a vesszorok tömege, éreztetik, hogy ez az amorf ködtömeg a megformálás küszöbét éppen átlépő világé, egyfajta őskáosz, amelyben napnak, bolygónak, meteoroknak megszabott rendje alakul. De még ez a művészileg kevésbé megformált anyag is, öntörvényei szerint, egy alsóbb síkon, a rendet tükrözi: kolosszális mondai tisztán áramlanak, a gondolatok és a megláttatás bonyolult problémáihoz képest tömörek, áttetsző tiszták és egyszerűek. Amikor nincsenek csúcso, a völgyek, halmok, napfényes síkságok úgy váltakoznak egymással, ahogyan a természetben is — nem törekszik arra, hogy rutinos eszközökkel tartson fenn egy középszintet, szabadon árad belőle a szó, egy szikra energiáját sem emészti fel arra, hogy többet mutasson tárgyából a benne rejtetten meglevő lehetőségeknél. S olykor még akkor is, amikor a legtöbbet nyújtja, olyan egyszerűnek tűnnek fogásai, mintha csak egy szaltózó gyermek ügyessége rejlene bennük. A szaltókat azonban nyaktörő magasságokban végzi, élet és halál között, ahol minden az idegek, a test összes porcikájának végsőkéig összehangolt együttműködésén múlik.

II.

A modern angol költészet kezdetét arra az időpontra szokás tenni, amikor megjelent egy karcsú, kellemes modorú, választékosan elegáns és rendkívül művelt amerikai fiatalember, Thomas Sterne Eliot, első vékonyka verseskötete, a *Prufrock and Other Observations* (1917). A korabeli angol költészet elismert képviselői lényegében nem hoztak sok újat a Viktóriánus-kor költészetéhez képest, és ha konzervativizmusukat meg is próbálták kendőzni azzal, hogy verseikbe bevonták a modern, XX. századbeli élet egy-egy jellegzetes vonását, ez idegen test maradt a mű szövetében és az erőlködés, hogy a konvencionalizmust külsőséges eszközökkel oldják fel, csak még inkább szembetűnővé tette, hogy költészetük még külső, technikai fejlődésében is elmaradt az új korszak követelményeitől. Költői erejükből nem tellett olyan megújulásra, amely a tárgyat és a kifejezésmódot közelebb hozhatta volna egymáshoz.

T. S. Eliot formai újításai nem voltak szembetűnőek, vagy legalábbis nem voltak kirívóak. Elvetette ugyan a kor divatos költői nyelvét, helyesebben azt a konvenciót, hogy a költészetnek külön „költői” nyelvre van szüksége, és a mindennapi, beszélt nyelv szavait és kifejezéseit is felhasználta költői hatáskeltésre — továbbá rafináltabb zenei hatásokat alkalmazott, mint versszerző elődei, de formabontó törekvéseiben mértéktartó volt, ragaszkodott a zárt formához, a rímet nem vetette meg, és a vers ritmusában is, a modernség más apostolainak műveihez képest, minimális a fellazulás. Az igazán újat költészetében az jelentette, hogy a modern életet nem külsőségeiben, hanem belülről, a modern ember lelkivilágának a képein át és a történelmi szemlélet bizonyos (erősen korlátozott) igényével akarta megmutatni. A gondolat „érzelmi egyenértékét” akarta megragadni, s a gondolat érzelmi egyenértéke szerinte nem más, mint a gondolatnak, az érzésnek és az érzékelésnek az egysége, amelynek a költő képvilágában, versritmusának zenei hatásában komplex módon kell érvényesülnie. A vers formai és tartalmi jegyei különböző irányból, mintegy különböző dimenziókban, meghatározzák a felkelteni kívánt tudattartalmat. Így *Waste Land* című költeményében a filológiai utalások új, versen kívüli dimenziójával bővülnek ki a meglevő stílus-kategóriák, és a hasonlat, metafora, szimbólum stb. mellé felsorakozik az elioti és ezra poundi költői iskola felfedezése, az „evokáció”. Az elioti iskola, mely indulásában a szimokat, francialistább T. S. Eliot maga Corbière és Laforgue eredményeit vette alapul, fegyelmezetten a mondanivaló lényeges jegyeire igyekezett szorítkozni, s nem körülírással, magyarázással, zeneileg hangzatos szavakkal, hanem mély értelmű *képpel* (image) akarta kifejezni a költő számára fontos problémákat. Keménység, gazdaságosság, pontos kifejezés — s mindenek fölött a *képbe* sűrített kifejezés! Ezt vallották T. S. Eliot és Ezra Pound követői, az imagisták. A *kép* funkciója náluk nem metaforikus, vagy ha az, a szó igen tág értelmében. Elsődleges feladata az evokáció: felidézni olyan asszociációkat, amelyek a képzetet adott tartalmak kiváltképp jellemző jegyeire irányítják s az adott tartalmaknak legalábbis a megsejtését lehetővé teszik.

Ez az irányzat rányomta a maga bélyegét az egész XX. századi angol költészetre s követőinek a modern, korszerű költészet formájára és tárgykörére vonatkozó megállapításai egy időre szinte dogmává váltak. Az újabb költői nemzedékek velük vagy ellenük, de mindenképpen az ő irodalmi hadállásaikhoz viszonyulva tájékozódtak.

A XX. századi modern angol lírára nagy általánosságban az intellektualizmus, s szinte kivétel nélkül valamennyi képviselőjére, nagyfokú költői tudatosság jellemző. Az első világháború táján ez a fejlődés iránya még azoknál a költőknél is, akik előbb lágyabb, érzelmmel telítettebb költeményeket írtak. Így a nagy ír költő, William Butler Yeats késői, érett költészete is modernné és intellektuálisává válik a teljesebb ökonómia és egyfajta, gyakran elvontnak tűnő realizmus jegyében. Östehetségek, a tudós költészet szenvtelenséggel tetszelgő magatartásának határain áttörő, érzelmeikben túlradó, képekben és nyelvükben szertelen költők, mint Dylan Thomas, csak elvétve és nehezen tudtak betörni a modern költők rangos, az antológia-szerkesztők által precízen kimért soraiba. S még a szertelen és extravagáns, fasisztává züllött imaginista, Ezra Pound, érthetetlen cantói is az elioti (s íme *poundi*) intellektualizmusban gyökereztek.

Ennek az intellektualizmusnak egyik legszembetűnőbb jegye haladás-ellenessége és a szembenállás a haladás hordozóival, a dolgozó tömegekkel.

Ezért nincs éles határ eme költői intellektualizmus és a filozófiai irracionalizmus között. Magának T. S. Eliotnak legfontosabb felismerése az, hogy az előző korokból származó klasszikus kulturális örökség veszélyben forog és hitelét veszti éppen úgy, mint a korábban szentnek és sérthetetlennek hitt egyéb társadalmi normák. Ebben a felismerésben benne foglaltatik a technikai és tudományos fejlődéstől elmaradt társadalmi fejlődés által okozott, a kulturális fejlődés és a civilizáció növekedésének ellentétében szemlélt anomáliák érzete vagy megsejtése. Eliotéknak látszólag a kulturális örökség megmentése, összegezése és fenntartása a céljuk, de a kulturális és általános emberi elnyomorodás okát nem a művészet, a kulturális és az emberi értékek fő antagonistájában, az imperializmusban látják, hanem magában a jövőben, amely a tömegek győzelmét hordozza méhében. Elioték az emberi kultúra apologétáiként léptek fel, s mivel ennek fennmaradását az adott társadalmi rend fennmaradásával látták biztosítottnak, az imperializmus védelmezőinek a szerepét vállalták. Ezen az alapon jutott el Eliot a hierarchiális, neokatolikus szemlélethez, költőtársa, Ezra Pound, pedig a fasizmushoz.

T. S. Eliot legnagyobb és leghumánusabb művében, a *Waste Land*-ben (1922) világossá válik az olvasó számára, hogy e nagy művészzel megalkotott mű akarva, nem akarva az imperializmus társadalmi fölött mond ítéletet, még ha a költő rettegése a forradalmakkal terhes jelentől és jövőtől nyíltan kimondott haladásellenes állásfoglalásban csúcspontot ér el a versen belül is. Ugyanitt látható az az igyekezete, hogy a kultúra, illetve a keleti és a nyugati kultúrák szintézisét teremtsen meg egyetlen költeményben, és hogy ugyanakkor, mintegy vertikális irányban, a jelent állandóan összevesse a múlttal, a primitív társadalmak létezési formáját véve alapul.

Az a tragikus szemléletmód és életérzés, amely a *Waste Land* belső világát áthatja, ellenkező előjelet is nyert a következő angol költő nemzedék magatartásában mindaddig, amíg tagjai próbáltak közeledni a kor legnagyobb és egyetlen határozottan előremutató eszméi áramlatához, a kommunizmushoz. Ezek a törekvések azonban, részben az egyes költők társadalmi helyzetéből adódó korlátok miatt, amely meggyőződésük mélységének határait is megszabta, nem vezettek olyan átfogó költői világkép megalkotásához, mint Elioté. Korlátokat jelentett számukra az is, hogy az angol nyelvterületre vonatkozóan T. S. Eliot modernsége szinte egyszer s mindenkorra megszabni látszott a „modernség” legalapvetőbb normáit. Anélkül, hogy epigonjai lettek volna, költői eszközök tekintetében nem volt számukra más választás, mint egy nyelven beszélni azokkal, akik az imperializmus ellentmondásait nagyon is belülről, nagyon is a halódó társadalom szempontjából fejezték ki. Az „egy-nyelven-beszélést” megkönnyítette, hogy az új nemzedék is az individuum szempontjából tartotta fontosnak a kommunista eszmék igenlését, és nem jutott el azok mély megértéséig. A kommunizmushoz való közeledés vagy antifasizmusuk megnyilvánulása volt, vagy egyszerűen behódolás a divatnak, amely az irodalmi körökben szinte egyeduralkodóvá vált egy időre.

A modernség jelszavával fellépő költészetnek a valódi és látszat újítások egész arzenálját kellett felvonultatnia, hogy korszerűségét, progresszióját bizonyítani tudja. Az elioti iskolát az egyszerűen formabontó törekvésektől eleve elválasztotta az az igény, hogy a kultúra megőrzőinek nevében léptek fel, és ragaszkodtak az elődök valódi vagy vélt eredményeihez. Elfogult eklekticizmusukra jellemző, hogy a reakció költőit fedezték fel és vonultatták fel elődeikként. Ezek az ellentmondásos pozitívumok az idealista filozófiák

múltszázad végi és XX. század eleji irracionalista áramlatainak számtalan, nem egyszer ellentmondó vonásaival bővültek, s egészükben a modern kapitalizmus irodalmi és ideológiai felépítményének olyan bonyolult „rendszerét” hozták létre, amelynek alapján lehetségessé vált az imperializmus ellentmondásainak erősen szubjektív, igen eklektikus tükrözése, s ezzel együtt minden jogos és kötelező következtetés összezavarása, tagadása és elködösítése, s ily módon lehetségessé vált az is, hogy a felelősséget a meglevő áldatlan és a részletekben realiztikusan tükrözött helyzetért ne a régire, hanem az újra hárítsák át. Vagyis az adott társadalmi rend apologetikája nyert, bármily hamisan és következtetlenül, bármennyire a szemfényvesztés segítségével is, tárgyi alapot.

Mindezeket a terheket, kisebb vagy nagyobb mértékben, az új nemzedék legjelentősebb költői is vállalták. Ez vonatkozik arra a harmincas években fénykorát élő nemzedékre, amely viszonylag legközelebb került a marxizmushoz, amely marxistának hirdette magát. Következtelenségeik folyamánként az idők fordultával ez a nemzedék, Stephen Spender, W. H. Auden, Louise MacNeice, C. D. Lewis és mások, „The English Literary Left”, eltávolodott a marxizmustól, sőt szembe is fordult vele.

Gerard Manley Hopkins volt az a XIX. századi költő, akiben a mai angol irodalomtörténet a modern költői hatások első felfedezőjét ünnepli. Újításának sarkköve nyelvi és stilisztikai rendszere: mindkettőt verseinek ritmusában hozza közös nevezőre. Ez a ritmus (*sprung rhythm*) ősi, hangsúlyos ritmusokat idéz, az ó-angol költészet és némely máig is fennmaradt gyermekdal alliteratív, csupán a hangsúlyos szótagok számával kötött ritmusát. Az elavult és elfeledett angolszász, többnyire jellegzetesen egytagú szavak, szintén ó-angol mintákat követő főnévi és egyéb névszói összetételek, az inverziók, elliptikus szerkezetek, hangfestő szavak és szimbólumok bőséges, merész és tudatos alkalmazása hozza létre Hopkins költői stíljének az erzsébeti kor gazdagságára emlékeztető formajegyeit. A költő élete végéig ismeretlen maradt, verseit kötetben csak jóval halála után jelentették meg.⁹ Ekkor modernsége szinte kortársinak számított és iránya talán azokra a költőkre hatott elsősorban, akik a kozmopolita, urbánus jellegű elioti iskolától eltérően költészetük eszközeit a nyelvből, s gyakran a népnyelvből eredeztetik, amely Nagy-Britanniában, mihelyt nem a Standard Englisht (a dél-angliai nyelvjárást) jelenti, feltétlenül tájnyelvet, vagy éppen önálló nyelvet (wales-i, cornwalli, Scots gaelic, ír) jelent. Ez az „eredeztetés” elvonatkoztatás annyiban, hogy nem tájnyelven írtak, de stílusukban a köznyelv sztereotip kifejezései helyett művészi módon éreztetik az eredeti nyelvet, az anyanyelv kifejező eszközeit, az adott nyelvet beszélő nép képfantáziáját és gondolkodásmódját. Ez jellemző, többek között, a wales-i származású angol nyelven író Dylan Thomasra, valamint a skót származású, szintén angol nyelven író Edwin Muir-ra, George Bruce-ra, George Campbell Hay-re és Norman McCaig-ra. Kétségtelen azonban, T. S. Eliot, W. H. Auden és mások nagy művészettel használták fel G. M. Hopkins alapvető prozódiai felfedezését, az ún. *sprung rhythm*-t.

Hugh MacDiarmid fellépésekor, a XX. század 20-as éveiben, nagyjából ezek a nagy-britanniai irodalmi hatások érvényesültek. Korai költészetének

⁹ *Poems of G. M. Hopkins*, ed. by Dr Robert Bridges, 1918. Hopkins 1889-ben halt meg. Jezsuita pap lévén, rendjével és feljebbvalóival nem kívánt nézeteltérésekbe bonyolódni, és ezért életében csak egy-két verse jelent meg. Ezekre akkor senki sem figyelt fel. R. Bridges-zel Hopkins állandó levelezésben állott.

és későbbi fejlődésének éltető jegyei a skót irodalmi hagyományok dús taláiban gyökereznek, s ezeknek a sajátosan nemzeti jegyeknek a szempontjából igen fontos azoknak az elődöknek a vizsgálata, akik útját előkészítették, és akikre maga is hivatkozik, amikor a skót, sőt a kelta irodalmi hagyaték örökösének vallja magát. Kimagasló nemzeti költővé azonban csak azért válhatott, mert költészete tartalmi és formai tekintetben megfelelt a kor követelményeinek. Nyilvánvaló, hogy a korabeli nagy-britanniai áramlatok, bár ellentmondásosan és nem kielégítő mélységgel, a maguk korlátai között is a kort tükrözték, és különösen formai és tematikai tekintetben ezek az áramlatok nyújtottak összehasonlításul és tájékozódásul szolgáló alapot, sőt, MacDiarmid költészetének minden egyéni és sajátlagosan nemzeti jellemvonása ellenére is, közvetlen példaképekben is bővelkedtek. Hugh MacDiarmidnek olykor a sovínizmus érzelmi vehemenciájával kifejezett hazafiúi öntudata, amely nála eleve irtózást okozott mindentől, ami angol eredetű, nem szűkítette le a látókörét olyan értelemben, hogy elzárkózott volna az ilyen és hasonló irodalmi hatások elől. Még ha a korabeli angol irodalom hatását külföldi hatásnak tekintjük, még akkor is nyilvánvaló, hogy ez a hatás minden más külföldi irodalmi hatás előtt veendő számba.

A közvetlen hatások MacDiarmid erős, egyéni alkata, formateremtő készsége folytán igen bonyolult áttételekben jelentkeznek és egyedileg vizsgálva harmad- és negyedrangú tényezőkké törpülnek. De jelentkezésük, mint egységes és átfogó hatás, amelynek leglényegesebb vonása a korszerű költői kifejezésmód igénye volt, elsődrendű fontosságú, hiszen ebben a tekintetben a mérték, vagy annak egy foka, az új skót költő fellépésének időpontjáig az angol költészetben már kialakult és már intézményesen, programként hatott. Hugh MacDiarmid azonban ezzel a mértékkel mérve is jelentősnek bizonyult pályája legkezdetétől fogva. Jóllehet az indulásakor választott műfaj darabjainak, rövid, dalszerű költeményeinek, nehezen lehet felfedezni egyenrangú társait a korabeli angol költészetben, ezek a tömör lírai vallomások a kor emberének lelki világát tükrözik, és engedmények nélkül alkalmazhatók rájuk azok a magas követelmények, amelyeket az elioti iskola a korszerű színvonalon álló költészet normáiként kialakított. Korai költészetében egy elvont, tárgyilagos népiesség szintjén jelennek meg a modernség ilyen értelmű formajegyei: az emóció lírai vetületének a lényegre szorítkozó kifejezése szimbólumokkal, valamint a szimbólumok láttató és ígész erejével ható képek segítségével és a nyelvi eszközök tudatos felhasználásával véghezvitt sűrítés magas foka. Az önkényes nyelvi asszociációt, amely a formabontó törekvések egy részének végletes szubjektívizmusát és dekadenciáját fejezte ki, háttérbe szorítja az a nyelvreformer magatartásból eredő művellet, amelynek célja az volt, hogy a köztudat által provinciálisnak, kihalófélben levőnek és magasabb feladatok ellátására alkalmatlannak tartott skót nyelvet gyökeresen új stilisztikai feladatokkal eddze meg. Eszmevilágában a legfőbb közös vonás az elioti nemzedék eszmevilágával az, hogy ő is tudatában van egy átfogó szintézis szükségességének, de a viszonya ehhez a szükségességhez eleve más, mint Eliotéké. Eliot azért próbálja a világ kultúrájának összefoglalását adni, mert ezt a kort olyan betetőzésnek fogja fel, amelyben elsődleges a szétesés folyamata. A válságérzetet tükröző félelem abból származik, hogy e folyamat rugói rejtettek, kormányozhatatlanok, és így csak a misztikus erők szerepébe vetett hitben oldódhatik fel. MacDiarmid állandó, ma is meglevő törekvését a kulturális szintézisre nem a katasztrófa előérzete szülte, hanem az a tudat,

hogy ő az új erők oldalán küzd, és ebben a küzdelemben a költő szerepe egy minden eddiginél hatalmasabb társadalmi és kulturális reneszánsz előkészítése. Eliot a múltat, a legősibb múltat is, azért hívja tanúságul, hogy a jelen elkorcsosultságát érzékeltesse. Felpanaszolja, hogy a modern ember elszakadt a természeti népek spontán létfelfogásától, amely a születés, nemzés, halál körforgásának tényét még mítoszai szimbolikájában is a maga egyszerű, közvetlen természetességében látja és fejezi ki. A Waste Landben is a természet ősi ritmusától való elszakadásban jelöli meg Eliot a modern ember tragédiájának szülőokát. De az elioti kép hiányos, egyoldalú, metafizikus ábrázolása az ember és a természet viszonyának, és ezen az alapon a teljes szintézist nem lehetett létrehozni, illetve csak látszat szintézist lehetett elérni — bár ugyanakkor az elioti mű érdeme és értelme éppen a szintézisre irányuló komoly és őszinte szándék.

MacDiarmidnek csupán még egy dologra kellett rájönnie, egy, a fentiekhez hasonlóan ősi, mindennapi, és a természet ritmusához legszorosabban kapcsolódó egyszerű emberi ténykedést kellett belevennie a születés, nemzés és a halál folytonos körforgásába — a munkát. S ezzel az emberi élet fennmaradása, az ember társadalmi, tehát emberi létezése szempontjából alapvető kategóriával egyszerre konkrétta változtatja az elvont körforgást és megragadja a folyamat történelmiségét. S mihielyt történelmileg szemlélheti e folyamat alakulását, nyitva áll előtte az út olyan végkövetkeztetésekhez, amelyek egyik a szocializmus igenlésével.

Ezért nagy jelentőségű az a tény, hogy MacDiarmid előbb Lenin verseiben, később a „tények költészetének” szentelt verses fejtegetéseiben fontos költői programul jelöli meg nem is egyszerűen a munka ábrázolását, hanem az ember megértését a munkáján keresztül. Az elioti költői világképpel való összehasonlításra közvetlen példát nyújt Hugh MacDiarmid *Edinburgh* című költeménye. Edinburgh, az Auld Reekie-nek, Vén Füstösnek becézett nagyváros, amely füsttengerével elárasztja a környéket, s amelyet a költő egyik hozzám írt levelében úgy jellemez, mint a bürokrácia központját, ahol a kormány szolgálatában álló hivatalnoksereg tagjai és nagyszámú kis- és nagypolgári rétegek laknak, de ahol jóformán alig van munkáslakosság. Ebben a versében Edinburgh az intellektuális tespedés, a természettől való elidegenedés jelképe. A költemény fő motívuma a dologi világ hatalma az ember fölött, amelynek oka az „őseredeti, különlegesen emberi erő” elvesztése. Nem valami misztikus erőről van szó, hanem az embernek arról a képességéről, hogy megismeri a természeti törvényeket és alkotásaival képes arra, hogy a maga hasznára fordítsa ezeket az ismereteket. Leinti az ember gyengeségére hivatkozó pesszimistákat. A primitív kor emberének sokkal nehezebb problémákkal kellett megküzdenie, mondja, és versének csúcspontja az a rész, ahol a primitív embert idézi, hogy példaképül állíthassa a „gazdag, egyetemi város”, Edinburgh elé :

„Látom az ember ősanijának sötét arcát
a primitív kor táborüzénél.

Ez a jelenés rendkívül figyelemre méltó
a füst különös viselkedése folytán.

Valami eljárással, mely bár nyilván természetes,

számunkra mégis kifürkészhetetlen,
furcsa módon szabályozni képes a füstöt,

ahogy ide-oda csoszog — az ajka duzzadt,
fülében nagy karikák függnek,
keze kaszál — de úgy tűnik,
a bő fejér füst hullámsodrai
kényszerülnek akaratát követve
mágikus felhő-táncot lejteni
hajladozó alakja körül.

Tanuld meg ismét felfogni önfüstöd ekként,
s szabadulsz, Edinburgh, szörnyű szemfedődtől —
befogni őt, s nem befogatni általa,
mint kelmefestő két keze a kádban :
így kell elbánni az ipari korszak
sötét ködfoltjával, mely követi óriás moly gyanánt
az emberiség körtáncát előre.

S ekként az alkotóerő hatalmas impulzusai
szabadulni törnek s áttetszenek még a
polgári társadalom disznópiskának rétegein is —
ez az egészséges vitalitás feltör majd
még Edinburgh-ban is — jó, emberi dolgokat hoz,
óvát és igazolván a hitet, hogy
nemes és szabad életre újjászületünk,
ahol a munka becsület, dicsőség
és hősiesség —
s a civilizáció már nem az, ami
Edinburgh egy szombat reggelen :
mocskos pangás, egy mindent eltűrő
frigid lélek merev nyugalma . . .”¹⁰

Költészetének intellektualizmusa, amely már legkorábbi lírájának gondolati telítettségében jelentkezik, egyrészt közel hozza őt ahhoz az általános irányzathoz, amelyet elioti iskolaként jellemeztünk, másrészt kezdettől fogva kifejezte szemben állását azzal a korabeli skót költészettel, amely a skót irodalmi élet korszakokra kiterjedő megrekedésének a terméke volt. A megrekedés társadalmi oka az angol elnyomás, az asszimilációs törekvések és a skót társadalmi fejlődés viszonylagos elmaradottsága, és az a költészet, amely így létre jött, röghöz tapadt, provinciális költészet volt. Ez a „kisebbségi” líra a burnsi hagyományok félreértéséből és meghamisításából táplálkozott, művészi szintjét a bombasztikus alpátosz, az utánérzés, az igénytelenség jellemezte, és mindenekfelett az irtózás az újtól. Ezek a költők verseiket a saját nyelvjárásukban írták, s ez természetes is volt, mert a skót nyelv már a XVII. században megszűnt létezni mint irodalmi nyelv. Már Robert Fergusonnak és Burnsnek is maguknak kellett kialakítaniok a tájszólások és a korabeli angol nyelv felhasználásával költészetük nyelvét. Működésük azonban nem hozta magával a skót irodalmi nyelv tartós újjáéledését, sőt, David Daiches szerint, az a tény, hogy Burns a vidéki életet festette és a paraszti Skócia néphagyományaira támaszkodott, bármennyire nagy jelentőségű tett

¹⁰ Lucky Poet, pp. 316—318.

volt önmagában, annyiban káros volt, amennyiben kiindulópontjává válhatott egy álnépi irányzatnak, amely „Burnsnek mintegy eszkélista karikatúráját” adva, idealizálta a skótok rusztikus életmódját.¹¹ Művelőinek még a harmincas években is megvolt a nimbuszuk, és a tömegízlés, amelynek fejlesztésében a provinciális költőcskék műveit nagy példányszámban terjesztő sajtókonsernek nem voltak érdekelve, bennük vélte felfedezni Burns hivatott utódait. MacDiarmid az első pillanattól kezdve tisztában volt azzal, hogy Burns műve ilyen értelemben, a paraszti népiesség irányában, nem folytatható. Nem egyszerűen skótul akart verselni: azt akarta, hogy a skót költészet, miként Dunbar idejében, a világirodalom szerves részévé váljék.

Nem egyszerűen az elkorcsosult Burns hagyományokon tengődő „irodalom” ellenhatása jelentkezik abban, hogy MacDiarmid költő őseinek a keresése közben egészen a XV. századig nyúl vissza. Az akkor élő nagy skót költőket, Robert Henryson-t, William Dunbar-t és Gavin Douglas-t az angol irodalomtörténészek mint skót chaucerianusokat emlegetik, jöllehet ezek a „makarok” nem voltak Chaucer epigonjai, sem egyszerű utánzói. Chaucer volt a mintaképük, de mintaképük volt olyan tekintetben is, hogy ők maguk közvetlenül is kapcsolatot tartottak az európai kultúra forrásaival és korabeli főáramlataival. Ez következett abból is, hogy abban az időben, különösen IV. James skót király uralkodása idején Skóciának közvetlen diplomáciai és kulturális kapcsolatai voltak Franciaországgal, Olaszországgal, Spanyolországgal és Dániával. A makarok, akiknek a maguk korában igen nagy tekintélyük volt, klasszikus témákat dolgoztak fel és Gavin Douglas lefordította skótra az Aeneist (Eneados, 1513). Douglasnak és a többi makarnak is meg kellett küzdenie a nyelvvel, hogy alkalmassá tegyék az irodalmi használatra, s ebben a tekintetben is MacDiarmid példaképül szolgálhattak. Szinte ösztönös hajlamuk a realizmusra megjelenik a konkrét képekhez való ragaszkodásukban, és a részletes és pontos leírásban, amely azonnal az élmény láttató erejével hat. Magatartásuk sok tekintetben a reneszánsz emberéé, s ehhez még itt az is hozzájárul, hogy társadalmi kérdésekben józan és emberies felfogást vallanak, kétségbe vonják a gazdagok „természetes” előjogait, s ha ebben szerepet játszik is a clan-ek, a skót törzsi társadalom egyenlőség-tudata, már előre vetítik a reformáció egyes jegyeit és Burns skót demokratizmusát. Költészetük maga tudós költészet, s ez meglátszik rendkívül csiszolt versek technikájukon, amelybe beszüremlelenk a kelta (gaelic) formaelemek is. Képgazdagságuk olykor szinte teherként nehezedik a versre, de a képek világosak, aprólékosan kidolgozottak és mindig pontosan ábrázolják a valóság kis részleteit. Ez a pontos megfigyelés és a részletező kifejezés különböző fokon jelentkezik az egyes költőknél, de lényegében mindegyikük stílusát áthatja és igen nagy mértékben magából a skót nyelv karakteréből eredeztethető. A részletező leírás, amely a tárgyat minden oldaláról próbálja megközelíteni olyannyira, hogy eredményként a tárgynak már egy művészien elvonatkoztatott, stilizált képe jön létre, még mélyebben gyökerezik a gaelic nyelv névszói, mellérendeléses kifejezésformáiban, hatalmas szókészletében, amely a konkrét világ árnyalatnyival eltérő jelenségeit is külön szóval jelöli. Ennek

¹¹ „... Drawing on an escapist caricature of Burns, became contentedly vernacular, exploiting with pathos, whimsicality, sentimentality, nostalgia or dialect humour selected aspects of an idealized Scottish rustic life. The kailyard school of Scottish poetry as of Scottish fiction dealt in facile emotional stereotypes with a monstrously sentimentalized rural Scotland.” *David Daiches: The Present Age. The Cresset Press, London, 1958, pp. 67—681.*

az eljárásnak egyik következménye az, hogy a vers szerkezetileg, legalábbis látszólag, egyenetlen, szétfolyó, tagolatlan, és megelégszik a témára írt variációk mellérendeléses kibontásával. Az öt érzéknek szinte kizárólagos uralma, az elvonatkoztatásnak az érzéki képeken keresztül véghezvitt művelete, a való világ jelenségeihez, tényeihez kötöttség, a különbözőségek és ellentétek állandó szembeállítás, a költemény variációs, zenei szerkezete, a hajlam a felsorolásra, a vers prozódiai alkatának az éppen feltűnő képek hangulatával egyező, összeolvadó változatossága: mindezek olyan jegyek, amelyek megtalálhatók Hugh MacDiarmid költészetének korai, lírai korszakában csakúgy, mint késői nagylegzetű verseiben, amelyeknek egyes részleteiben — de a különálló darabokban is — nagy szerepe van például az egyszerű katalógizálásnak. Az örökség műfajok tekintetében is sokat nyújtott. „A Drunk Man looks at the Thistle” nem allegória, vagy annak nagyon is modern változata, de mégis Dunbar „The Thrissil and the Rois” című allegóriájának késői visszhangja. Ennél lényegesebb azonban a „flyting” — a szidalmazó versek — hagyományának újraéledése például MacDiarmidnek a Roy Campbell ellen írott hosszú költeményében, *The Battle Continues*. MacDiarmid egész emberi és költői magatartásában is megvan a „flyting”, az érvelésben és válogatott szidalmakban kifogyhatatlan, a vitapartnerrel avagy az ellenséggel szemben kíméletlen, a minden pillanatban támadásra és ellentámadásra kész harci kedv. Ez a költő egyik legjellemzőbb tulajdonsága, — olyan vonás, amely a „makarok” méltó, bár kései, utódjává avatja.

Burns szatirikus erejében is fellelhető ez az örökség, és ez, Burns sok más jellegzetességével együtt, megadja azt a vonalat, amely a skót költészet csúcsait köti össze. MacDiarmid költészetének és költői magatartásának Burns-szel meglevő kapcsolatai azonban sokkal általánosabbak, sokkal inkább az egész skót közösség lelki alkatának általánosan egyező jegyeit tükrözik, semhogy közvetlen kapcsolatokként foghatnánk fel ezeket. MacDiarmid gyakran és szívesen hangsúlyozza a Burns és a saját történelmi szerepe közötti különbséget. Egyik hozzám írt levelében megjegyzi, hogy míg Burns az ipari forradalom előtti vidéki Skócia életét tükrözte és a földművelő életmódhoz kapcsolódó hagyományok alapján összefoglalta mindazt az értéket, amit a megelőző évszázadok folyamán a skót nép létrehozott, — mintegy le is zárva egy nagy korszakot, — ő maga az iparosodás magas fokára elérkezett Skócia problémáit akarta tükrözni már pályája kezdetén is.¹² MacDiarmid egész magatartásából nyilvánvaló, hogy csak kezdetnek tekinti a maga szerepét, akár a skót irodalom és a nemzeti lét felvirágoztatásáról, akár az eljövendő új társadalmi rend, a kommunizmus eszméit megtestesítő új költői világkép kidolgozásáról van szó.

III

Az 1707-ben áruulás útján létrejött skót—angol unió az azóta eltelt évszázadok folyamán számos skót hazafi ellenkezését váltotta ki. Még azok

¹² A skót-kelta költői hagyományokra s a későbbiekben magának MacDiarmidnak a költészetére vonatkozóan alapvető összefoglaló mű Kurt Wittig német tudós könyve: *The Scottish Tradition in Literature*. Oliver and Boyd, Edinburgh and London, 1958. MacDiarmid Burnsre vonatkozó nézeteinek kifejtése, beleértve a Burns-hagyomány kritikáját, megtalálható a Lucky Poet IV. fejezetében (Robert Burns, Sir Walter Scott, and Others, pp. 191—217.) Továbbá: *Scottish Journal*, January, 1953, p. 3. Legújabbán: *Marxism Today*. January, 1959. Vol. III., No. 1. pp. 11—16.

a politikusok is, akik elismerték magát az uniót, küzdöttek az angol kormányzatnak az ellen az állandó törekvése ellen, hogy ezt a szerződést a skót nemzet teljes asszimilálásának jogi alapjává tegye. A szerződésben több olyan kikötés van, amelynek szerepe az lett volna, hogy biztosítsa Skócia külön állami törvényeinek és intézményeinek a fenntartását. A máig kialakult helyzetet az jellemzi, hogy a skót képviselőt a westminsteri angol parlamentben elenyésző a képviselők teljes létszámához képest. Ha valamely speciálisan skót kérdésben az egész skót parlamenti csoport egységes álláspontot foglalna el, még akkor sem tudnák megvédeni álláspontjukat az angol többség ellenében. A Skóciából befolyt adóknak csak igen kis százaléka — egyharmada — térül vissza Skóciába. A többi Angliában vagy másutt, mindenesetre a skót hatóságok hatáskörén kívül eső területeken használják fel. Skóciában állandó jelleggel nagyobb a munkanélküliség, mint magában Angliában. A népesség igen nagy százaléka vándorol ki, és ennek a folyamatnak az a következménye, hogy több mint húsz millió skót él szerte a világon, míg Skóciában mindössze öt millió. Hosszú ideig a British Labour Party egyik fő követelése volt a skót önkormányzat megteremtése, de ezt a követelést néhány évvel ezelőtt levették a napirendről.

Az angol fennhatóság több mint kétszázéves tartama alatt a skót kulturális élet fejlődése rendkívül lassú volt. A függetlenségi törekvések sorozatos vereségei, a túlerő elleni harc állandó kudarcai apátiához, mélységes elcsüggedéshez vezettek. A nemzet megosztottsága tovább növekedett, a meglevő ellentéteket fokozta az elnyomás ténye és az angol uralom céltudatos megosztó politikája. A politikai törekvésekben meglevő, hol árnyalatnyi, hol egészen szembevető különbségek; a különbség, sőt a szembenállás hangsúlyozása az északi, felföldi, és a délvidéki, lowlandi skótok között, ezzel párhuzamosan a gaelic és az angolhoz közel álló Scots nyelv közötti különbség, valamint a fel-felbukkanó vallási ellentétek megfosztották a skót népet az egységes nemzeti ellenállás tartós keresztülvitelének a lehetőségétől. Az osztálytagozódás tovább fokozta az ellentéteket. A kapitalizmus alapvető osztályai mellett kialakult egy tisztségviselő réteg, amely híven kiszolgált az angolokat. Ugyanakkor tovább élt, főleg a vidékre támaszkodva, a nacionalizmusnak egy romantikus, reakciós típusa, amelynek az önálló állami létért vívott küzdelemben már nem volt számottevő szerepe. Elsősorban ez a nacionalizmus felelős azért a provinciális, öndicsőítő, külsőséges és olcsó eszközökkel hatás vadászó magatartásért, amely a már említett provinciális költészet korlátait megsabta. Ugyanakkor Skócia iparosodása hatalmas arányokat öltött, és különösen a XX. század első felében az ipari munkásosztály öntudata és szervezettsége olyan vezetők működése következtében, mint például John MacLean, igen magas fokra emelkedett. John Gollan, William Gallacher és a brit munkásmozgalom sok más harcos vezetője a skót munkásmozgalom küzdelmeiben edződött meg.

Az első világháborúban a skót nép igen nagy vérvesztést szenvedett: 110 000 skót katona vesztett oda a frontokon. Voltak olyan vidéki kerületek, ahol minden harmadik fiatalember a háború áldozata lett. A világháborút krónikus munkanélküliség és hatalmas arányú kivándorlás követte. 1921 és 1931 között 329 000 skót hagyta el az országot.

1920-ban megalakult Nagy-Britannia Kommunista Pártja és a skót kommunisták rövid idő múlva szervezeten csatlakoztak a párthoz. Eredetileg külön skót kommunista párt alapításáról folyt a vita, de végül győzött az a

tábor, amelyik a brit munkásosztály egységes fellépését tartotta szem előtt és ettől várta a nemzeti kérdés megoldását is. A Brit Kommunista Párt programjában máig is fontos helyet foglal el a skót önkormányzatra vonatkozó követelés.¹³ John Gollan, a párt főtitkára, 1950-ben megjelent könyvében (*Scottish Prospect*) cáfolta azokat a defetista nézeteket, amelyek szerint Skócia képtelen volna önálló, Angliától független állami létre saját gazdasági erőforrásai alapján.

A skót nemzeti mozgalom első világháború utáni újjáéledése Hugh MacDiarmid fellépésével egy időben kezdődött. Ezt megelőzően a skót nemzeti törekvések úgyszólván kizárólagosan csak a politika területére korlátozódtak. A politikai mozgalmat azonban nagymértékben gyengítette az a veszély, amely már a század elején azzal fenyegetett, hogy Skócia elveszti jogát az önálló állami létre: megszűnik nemzet lenni, mert eltűnnek egyes olyan lényeges vonások, amelyek egy nemzetet nemzetté tesznek. Az ősi gaelic nyelv mind kisebb területre szorult vissza,¹⁴ és ez a folyamat már megállíthatatlannak látszott; a Lowland nyelvé, magát a skót (Scots vagy Lallans) nyelvet szintén veszély fenyegette. Ez nem annyira a skótul beszélők számának csökkenésében jelentkezett, mint inkább abban, hogy maga a nyelv — miként a magyar nyelv a 19. századi nyelvújítás előtt — elmaradt a fejlődő társadalom igényeitől. A nemzeti kultúrával együtt a nemzeti öntudat is hanyatlani kezdett. A rokon nyelven szóló idegen uralom a skót nemzeti alkat lényeges jegyeit kezdte elsorvasztani. Ebben igen fontos szerepet kapott az iskolapolitika is így az a tény, hogy a skót iskolákban kötelező tantárgy volt az angol irodalom, az angol történelem és az angol nyelv. Ugyanakkor a skót nyelv, irodalom és történelem nem tartozott a kötelező tantárgyak közé.

A megújuló skót nemzeti mozgalom előtt három lehetőség volt, és mind a három iránynak megvolt és részben még ma is megvan a maga tábor. Az idősebb nemzedék azzal érvelt vagy érvel, hogy a lehető legjobban ki kell használni a kettős lehetőséget, hogy a nyelv, az irodalom, a film, a televízió és a rádió útján terjedő angol befolyásból származó hasznót nem szabad megvetni, de ezzel párhuzamosan meg kell őrizni az ősi nemzeti kultúrát is. Ez az álláspont tarthatatlan. Már a nemzeti nyelvek helyzetének a vizsgálatából kiderül, hogy egy ilyen kettősség hosszabb időn kersztül, az egyik vagy a másik oldal kára nélkül, nem maradhat fenn. A másik irányzat számol ezzel, de olyan értelemben, hogy az angol befolyás növeléséért száll síkra. Odáig megy el, hogy ellenzi a skót tantárgyak oktatását a skót iskolákban. Különösen a néptől elszakadt értelmiségi és hivatalnok rétegeken keresztül érvényesülnek erőteljesen a brit imperializmus közvéleményalakító hatásai és törekvései.

A harmadik irányzat, lényegében MacDiarmidék nemzeti mozgalma, azt tűzte ki célul, hogy a skót kultúrát felkelti tetszhalottságából. Újjáéledést, gyors fejlődést akart elérni a nemzeti élet minden területén, s úgy látta, hogy a kulturális megújulás az első lépés az általános fejlődés kibontakoztatásá-

¹³ „There must be full recognition of the national claims of the Scottish and Welsh peoples, to be settled according to the wishes of these peoples.” *The British Road to Socialism*. January, 1951, p. 11. — „Scotland and Wales need to have their own Parliaments, with powers to ensure the balanced development of their economies within the general plan for Britain, as well as to satisfy the wider national aspirations of their peoples.” *The British Road to Socialism*, March, 1958. Farleigh Press. P. 24.

¹⁴ Kb. 100 000 lakos beszéli.

hoz. MacDiarmid ebben nagy szerepet szánt az irodalomnak. Az irodalmat szoros kölcsönhatásba akarta hozni a kor világirodalmával — közvetlen kapcsolatot akart, angol közvetítés nélkül. Bár az angol közvetítés bizonyos értelemben és bizonyos mértékig saját költészetében is érvényesült (a költő szubjektív szándékaitól függetlenül), a feladat maga világos volt mind MacDiarmid, mind pedig az őt követő ifjabb nemzedék számára. „Valóban mély-séges a különbség magatartás tekintetében a Grieve által meghirdetett korunk-beli skót reneszánsz és a tizennyolcadik századbeli anyanyelvi megújulás között, amely a defenzív elszigetelődés jegyében folyt le.”¹⁵

IV

Hugh MacDiarmid családja S. J. Kussitz szerint „jómódú földbirtokosok-ból állt” s ugyanez a szerző hozzáteszi, hogy a költő mindig önálló jövedelem-mel rendelkezett és így minden idejét az írásnak és a közéleti tevékenységnek tudta szentelni.¹⁶ Ezzel szemben Hugh MacDiarmid azt írja önéletrajzában, hogy apja vidéki postás volt, és a heti keresete mindössze 37 shillinget tett ki.¹⁷ „Nem tudom elképzelni”, írja szüleiről, „hogyan csinálták... Abból az összegből nemcsak arra tellett nekik, hogy bátyám és jómagam edinburghi szállását és ellátását biztosítsák... hanem arra is, hogy szépen járassanak minket; s arra is, hogy mindig bőséges asztalt terítsenek, sokkal bősége-seb-bet, mint amelyet én magam bármikor is azóta biztosítani tudtam, jóllehet nekem annak a heti bérnek a tizszeresénél is több jut.”¹⁸

Barbara Niven-től és másoktól szerzett értesülések¹⁹ arra engednek következtetni, hogy Kussitznak a család és a költő anyagi helyzetére vonat-ko-zó állításai megtévesztők. Az igaz ugyan, hogy többnyire „szabadúszó” volt, s időnként, művei révén, magas jövedelemhez jutott, de mindenfajta jövedelmét pillanatnyi gátlás nélkül fektette be minden olyan kulturális vállalkozásba, (könyvek, folyóiratok kiadása stb.) amitől a skót nép felemel-ke-dését várta. Nem egyszer a nyomor szélén tengődött, például a harmincas évek végén, amikor kommunista párttagsága és az ellene megindult általános hajszja következtében olyan helyzet állott elő, hogy jóformán nem volt lap, amely vállalkozott volna arra, hogy leközzölje cikkeit és verseit. 1941 február-jától kezdve két éven át egy clideside-i gépgyárban végzett fizikai munkával tartotta fenn magát és családját. A háború után, a Labour Party kormányra kerülésekor, barátai egy olyan állandó jellegű állami tudományos ösztöndíjat harcoltak ki a baloldali költő számára, amelynek visszavonásához még most, a konzervatív kormányzás idején sem található kellő jogalap.

Életrajzában MacDiarmid nyomatékkal említi meg, hogy közvetlen ősei egyszerű textilipari munkások és — anyai ágon — földművelő paraszt-emberek voltak. Még ebben a távolról sem marxista következetességgel megírt

¹⁵ Kurt Wistig: *The Scottish Tradition in Literature*. Oliver and Boyd, Edinburgh and London. 1958. p. 281.

¹⁶ „His family were prosperous landowners, and he has always had an independent income and been able to devote his time to writing and to public activities.” *Twentieth Century Authors*, ed. by S. J. Kussitz and Howard Hayercraft. 1942.

¹⁷ *Lucky Poet*, p. 8.

¹⁸ *I. m.*, p. 231.

¹⁹ Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Mr. Charles Coutts („Jock Taylor”) újságíró barátomnak, aki a személyes kapcsolatok kiépítésében és alapvető művek megszer-zésében segített.

művében is teljes határozottsággal hirdeti, hogy származása erős kapcsolatok alapja közte és a munkásosztály között.²⁰

A másik kérdés, amellyel könyvének elején részletesen foglalkozik, szintén származásával kapcsolatos. Részletezi, milyen helyet foglaltak el ősei a skót clan-rendszerben. A költő 1892. augusztus 11-én született Langholm-ban, egy dumfriesshire-i kisvárosban. Családi neve Grieve, és apai nagyanyja, Christina Murray tiszteletére a Christopher Murray keresztnéveket kapta. Nagyanyja révén a vörös *Murray of Tullibardine tartan* (törzsi színek) viselésére tart igényt. Ez a szín Hugh MacDiarmid szemében szimbolikus jelentőségű:

Why I Choose Red

I fight in red for the same reasons
That Garibaldi chose the red shirt
— Because a few men in a field wearing red
Look like many men — if there are ten you will think
There are a hundred; if a hundred
You will believe them a thousand.
And the colour of red dances in the enemy's rifle sights
And his aim will be bad — But, best reason of all,
A man in a red shirt can neither hide nor retreat.²¹

Miért választom a vöröset?

Vörösben harcolok s az okom erre ugyanaz,
amiért már Garibaldi is vörös inget hordott:
a csatatéren soknak tűnik a kevés
harcos is, ha vörösbe öltözik — tízről
azt hiszed száz — ha százat látsz,
ezernek véled. S azok a vörös pontok
táncolnak az ellenség irányzéka fölött,
s el is vési a célt. De legnagyobb okom ez:
aki vöröst visel, nem bujhat s nem futhat el.

Írói névül a *MacDiarmid* nevet választotta. Diarmid: ősi kelta harcos, Ossiannal egyetemben a Fenian mondakör egyik alakja. A „Hugh” névről csak annyit jegyez meg, hogy ez hagyományosan kapcsolódik és makulátlanul illik a MacDiarmid névhez.²²

Langholm a Borderlandhez, az angol—skót határvidékhez tartozik. A borderlandi skót lakosság körében különösen erősek az angolelleses hagyományok. Tavaly áprilisban, az edinburgh-i egyetem irodalmi társasága előtt tartott előadásában, hangzottak el Hugh MacDiarmidnek ezek a szavai: „Csak hat mérföldön múlt, hogy nem angol lett belőlem — csak egy hajszál híja volt. S ez azt eredményezte, hogy bennem megvan a határvidéki szellem.”²³ Gyermekevei során megismeri a kisvárosi élet jellegzetes skót és angol—skót figuráit, valamint a falusi érintkezésnek azokat az íratlan törvényeit, amelyek az idegen számára olykor szinte áthághatatlan falat jelentenek.²⁴ Részletesen leírja első tanulmányait és hogy hogyan vált szenvedélyes olvasóvá:

„Apám vidéki postás volt, körzete Ewes Road-tól Fiddleton Toll-ig terjedt, és mi a postaépületben laktunk. Az emeleten volt egy könyvtár,

²⁰ Lucky Poet, pp. 2–6.

²¹ I. m., p. 2.

²² I. m., p. 6.

²³ Jabberwock, Edinburgh University Review. Vol. V. No. 1. 1958.

²⁴ Lucky Poet, p. 3.

amelynek a magját még Thomas Telford, a híres gépész hagyományozta a városra. ... Rendszerint fogtam egy jókora ruháskosarat, megraktam könyvvvel és lecipeltem a földszintre ... Közel húszezer könyv volt a könyvtárban.”²⁵ Ezerszám olvasta a könyveket, s így megalapozta azt a nagy, enciklopédikus tudását, amelynek egyes részletei későbbi hosszú költeményeibe özönlének bele. A langlandi könyvtár elsősorban az amerikai történelemmel és az amerikai irodalom kezdeteivel ismertette meg. Sajnálkozva említi, hogy skót könyv alig akadt ebben a gyűjteményben. Így a skót és a kelta történelmi múlt és irodalom alapos megismerése későbbre maradt, arra az időre, amikor már mint a nemzeti mozgalom harcosa lépett fel a húszas években.

Apja halála után, tizennégy éves korában, elhagyta a szülői házat és a langlandi akadémián megkezdett tanulmányait az edinburgh-i egyetemen folytatta. Az egyetem elvégzése után skót kisvárosokban (főleg Skócia keleti részén, Berwickshire, Fife és Angus területén) újságíróskodik az első világháború kitöréséig.

Iskolázottsága ellenére mindvégig autodidakta típus, de ismeretei hihetetlenül széleskörűek. A természetrajz különböző ágait, a skót flórát és faunát éppoly jól ismeri, mint a skót történelem, művészet és irodalom részleteit. Több nyelven beszél és ír, és különösen behatóan tanulmányozta az ír, a velszi és más rokon népek irodalmát és hagyományait. Tájékozottságára jellemző, hogy önéletrajzában utal a magyar falukutató mozgalomra és például állítja a fiatal skót írók elé.²⁶ Az *In My Early Tens* című költeményében²⁷ elmondja, hogy alig múlt tízéves, amikor egy barátja megtanította arra, hogy mindent meg kell őriznie az emlékezetében, s legelsősorban azokat a dolgokat, amelyek a Skót hazára vonatkoznak. Megtárgyalták, milyen természeti okok alakították ki a Lower Nithsdale vidékének fő útvonalait. Megtanulta, hogyan kell meghatározni a skót hegyekben található ásványfajtákat. Tájnyelvi szavakról beszélgettek és közben latolgatták ezek kelta eredetét. Szó esett a skót mitológia keleti elemeiről, a skót szótárirodalom történetéről, Kossuth borderlandi látogatásáról és az orkney dialektus időjárásra vonatkozó szavairól. Így, ilyen egyszerű tények megismerésén át mélyül el hazafisága.

Ebben a versében már programként jelentkezik a negyvenes években meghirdetett költői iránya, „a tények költészete”.

... I have lived my life
Fully and happily — finding fact
Not only delightful but sufficient
And needing no escapes into fantasy.²⁸

²⁵ I. m., p. 8.

²⁶ „Scotland badly needs the best of her younger whritersto set to and produce a series of books like the 'Discovering Hungary' series in which Lajos Kiss's *A szegény Ember Élete* ('The Poor Man's Life'), which deals with the fertility of the Magyar soil and the poverty of its tillers, and Joseph Darvas's *Egy Parasztcsalád Története* ('The History of a Peasant Family'), an epic of Hungary's Everyman, have already appeared — both the product of first-hand investigation in the villages, living with the peasants, studying them from the inside and recording the facts,“ I. m. p. 249.

²⁷ I. m., p. 328—329.

²⁸ Uo.

„... Kiteljesült és boldog
életet éltem — a tények világa
dus üdvösségem s egyuttal elég is:
nincs miért menekülnöm a képzeletbe.”

A két fiú közös érdeklődési körének harminc soros részletezését ezek a szavak követik :

... All the facts which are known should be collated
And available for immediate practical use,
Knowing that, about a great number of things,
Upon which men differ, there is exact knowledge,
So that they should not differ on these things.
That is true not merely about small matters in dispute

But about vitally important things,
Our business, our money, our political outlook,
Our health, the general conduct of our lives.
We are guessing when we might know.²⁹

Kutató buzgalma és olvasószenvédélye később sem hagyta nyugodni : mindent elolvasott, amihez hozzáférhetett. Csak az első világháború időszaka jelentett hosszabb kiesést, amikor mint egyszerű sorkatona szolgált. 1919-ben szerelt le, visszatért Skóciába és szinte egyik napról a másikra a skót élet, a skót nemzeti mozgalom és az irodalmi megújulás egyik vezető egyénisége lett. Féktelen harci kedve, félelmetes lángokkal lobogó hazafiúi lelkesedése, merész költői képzeletvilága, kisebb-nagyobb csetepatéi a helyi méltóságokkal rövidesen híressé, sőt hírhedtté teszik az irodalom és a politika berkeiben. Kialakul híveinek kisdud tábor, s napról napra növekszik ellenségeinek száma, akik minden eszközt és minden alkalmat megragadnak, hogy a költő verseit és személyét csúfság tárgyává tegyék. A támadások fő célpontja az új költő nyelvezete volt. „Visszaemlékezve arra a gyermekkori meggyőződésemmre, hogy majdan híres költő leszek, meglepő, hogy szinte semmit, vagy alig valamit írtam 1919-ben történt leszerelésem előtt, és hogy akkor egészen egyszerre és véglegesen egy olyan közegben — a skót nyelvben — találtam magamat, amelyre addig sohasem figyeltem fel különösképpen.”³⁰ MacDiarmid arra törekedett, hogy nyelvén egyesítse a skót dialektusokat, és felhasználva a régmúlt skót irodalmának szókincsét, csakúgy mint a saját maga által alkotott szavakat, össznemzeti nyelvet hozzon létre, amely képes a kor követelményeinek megfelelő színvonalon kifejezést adni a modern ember érzelmeinek és világképének. Ezt a félig-meddig mesterségesen képzett skót nyelvet, amelybe a dialektusokon és a felsorolt forrásokon kívül a modern Standard English és a nagyvárosi *slang* szó- és kifejezéskincse is beszüremlett,

²⁹ Uo. Az összes ismert tényt fel kellene dolgozni és elérhetővé tenni a közvetlen gyakorlati alkalmazás számára, tudván, hogy rengeteg dologról más-más a felfogása az embereknek, jóllehet ezekről egzaktt ismereteink vannak : legalább ezeken ne különbözzenek össze az emberek.

S ez nemcsak a kisebb vitás ügyekre áll, hanem az életbevágóan fontos dolgokra is : üzleti életünkre, pénzünkre, politikai nézeteinkre, egészségünkre, általános életmenetünkre. Csak találgatunk, amikor tudhatnánk is.”

³⁰ I. m. p. 65.

s amelyben a kelta hatások is közvetlenül kimutathatók, Denis Saurat 'szintetikus skótnak', Douglas Young pedig 'plasztikus skótnak' nevezte. Ez a nyelvújító törekvés Kurt Wittig szerint „tovább megy a dialektusok Burns-nél vagy Stevensonnál is megtalálható keveredésénél, és megismétli Gavin Douglas komoly kísérletét abban az irányban, hogy a skót nyelvet bármilyen tárgy kifejtésére alkalmassá tegye”.³¹

A leghevesebb támadások természetesen azokból a körökből indultak MacDiarmid ellen, amelyek ellen költészete eleve kiállást jelentett. Egy vérbeli költő megjelenése semmiképpen sem volt a Burns-utánzó „házi-szöttek” költészet termelői és kedvelői ínyére való dolog. MacDiarmidben azonban emberükre találtak, s az új költő ócsárolt nyelvének szókinéséből bőven tellett arra, hogy támadóit nevükön nevezze.³²

MacDiarmid a Burns utáni skót költészet legnagyobb gyengeségét abban látja, hogy hiányzik belőle a belső mély meggyőződés ereje. „Az igazi költő”, írja, „nem egyszerűen hangot ad törzse meglevő gondolatvilágának, hanem sokkal inkább a saját egyéni tudatvilágából indul ki. Amikor ez hiányzik (aminthogy ez hiányzik is a modern skót költészet nagy hányadából), világos, hogy nem jöhet létre költészet. Az én hozzájárulásom a skót költészethez főleg abban a módban rejlik, ahogy én minden érdeklődő figyelmét erre a nagy központi igazságra ráirányítottam, valamint abban a módban, amellyel ezt az igazságot saját költészetemben illusztráltam. Majdnem egyedül — csak két vagy három kivétel akad a tizenkilencedik és a huszadik századbéli skót versfaragók, beleértve az angolul, a skótlul³³ és a gaelic nyelven írókat, egész seregében.”

A másik befolyás, amellyel meg kellett küzdenie, éppen azokból a körökből eredt, amelyekhez ez az új költészet modernségével és intellektualizmusával apellálhatott volna, ha nemzeti jegyei nem keltettek volna megütközést. Azokról a körökről van szó, amelyek azt hirdették, hogy Skócia már csak Angliával élhet-halhat. Nem tudták megérteni, egy tehetséges költő miért pazarolja idejét és tehetségét skót nyelvű versekre. MacDiarmid éppoly öntudatosan, mint egykor Robert Burns, vállalta mindazt a hátrányt, ami vele járt az anyanyelven írott költészettel. Vállalata azt, hogy hatása, legalábbis kezdetben, nem terjedhetett túl Skócia déli határain. Valóban: a külföld, Európa és Amerika, előbb ismerte meg MacDiarmid költészetét, mint az angol olvasó publikum. MacDiarmid vitába szállt azokkal is, akik azt bizonygatták, hogy mihelyt Burns bonyolultabb, intellektuálisabb természetű mondanivalót akart kifejezni a versben, szinte törvényszerűen ott hagyta a skót dialektust és átcsapott az angol irodalmi nyelvbe. MacDiarmid már legkorábbi lírájával behízonnyította, hogy ilyen 'átcsapásra' semmi szükség nincs: a skót nyelv alkalmas a leghonyolultabb gondolatok és érzel-

³¹ Kurt Wittig: *The Scottish Tradition in Literature*, p. 283.

³² David Daiches idézi *The Present Age* c. könyvének 71. lapján MacDiarmidnek ezeket a szavait: „... the whole gang of high mucky-mucks, famous fatheads, old wives of both sexes, stuffed shirts, hollow men with headpieces stuffed with straw, bird-wits, lookers-under-beds, trained seals, creeping Jesuses, Scots Wha Ha'evers, village idiots, policemen, leaders of white-mouse factions and noted connoisseurs of bread and butter, glorified gangsters, and what „Billy” Phelps calls Medlar Novelists (the medlar being a fruit that becomes rotten before it is ripe), Commercial Calvinists, makers of „noises like a turnip”, and all the touts and toadies and lickspittles of the English Ascendancy, and their infernal women-folk, and all their skunkoil skulduggery.” (Lucky Poet, p. 149).

³³ Lucky Poet. p. 59.

mek roppantul szemléletes megjelenítésére és kifejtésére.³⁴ Ez a líra éppen gondolati telítettségével, intellektualizmusával tűnik ki. Kritikusai szerint 'visszahozza a gondolatot a skót költészetbe'. — S ugyanakkor látják skót-ságának legbensőségesebb megnyilvánulását is :

„Ez a látásmód mélységesen idegen az angol költészet szellemétől ; a skót költészetten kívül talán csak Villon költészetében találhatunk ehhez fogható példát. Realista, vagy még pontosabban, materialista képzelőerő terméke, amely a mindennapi valóság mélyére hatolva megmutatja — nem azt a különleges szépséget, amelyet a tárgy néhanapján magára ölt, hanem inkább azt a szépséget, amelyet közönségesen is, a köznapi használat közben is birtokol. A szépségnek ebben a felfogásában kevesebb varázs és kevesebb túlhevültség van, mint a romantikus költészet felfogásában : de ugyanakkor több benne a keménység, az életerő és a teljesség. Természetesen a romantikus hangvételt gyakran hallhatni a skót költészetben, és magasztos erővel jelenik meg a balladákban, de ez a másik hang az, amely leglényegibben skót ; ez az, ami megkülönbözteti a balladákat, a makarok és Burns költészetét, Carlyle és George Douglas prózáját minden más nép irodalmától és megadja ezek nemzetiségét és karakterét.”³⁵ Kurt Wittig hasonlóképpen a romantikus szemlélettel állítja szembe azt az újat, amit MacDiarmid hozott dalaival a skót költészetbe. Ő már nem a konyhakertjéről ír, mint a provinciális költőcskék, hanem „makacs misztikus, aki az embert és Skóciát szemtől szembe állítja a világegyetemmel, az élet, halál, ember, isten, a múlt és a jövő misztériumaival. Az igazi romantikus teljesítmény végre elérte Skóciát. De romantikus érzelmesség helyett a kemény, intellektuális világosság. És mivel minden generáció saját meglevő tapasztalatának terminusaival fejezi ki a hitét, Grieve képvilága főleg az ipari, nagyvárosi szférából származik.”³⁶

(Folytatjuk)

³⁴ „When I rise to the height of my theme — I do not pass into English because Scots is inadequate, but I pass from dialect Scots little different from English into the real Mackay! — phrases of pure Scots a man cannot come by unless he is thinking in Scots and has recovered himself and achieved a mastery of the full canon of that magnificent tongue.” I. m., p. 22.

³⁵ Saturday Review of Literature, U. S., 1923 (?). Az idézetet a Lucky Poet 94. lapjáról vettem át.

³⁶ Kurt Wittig : The Scottish Tradition in Literature, p. 282.

Latin nyelvű költészetünk korai emlékei a Gráci Antifonáriumban

FALVY ZOLTÁN

Tanulmányunk a Gráci Egyetemi Könyvtár egyik hangjelzett — Gráci Antifonáriumnak nevezett — kódexéből meríti tárgyát; olyan szövegeket vizsgál, melyek a XII. században István király officiumát (zsoltosmáját) alkották.¹ Zenetörténeti vonatkozásait tanulmányozva, már utaltam a kódex e részének verstani lehetőségeire.²

A kódex a XII. század második felében készült, de az általunk vizsgálandó textusok, az István királyról szóló részek (antifónák és responzóriumok), szövegeikben korábbi állapotról adnak számot. Feltételezhető, hogy az énekek a kanonizáció (1083) körüli, vagy a kanonizációt követő években készülhettek.³

A Halotti Beszéd ritmusáról írva⁴ Szabolcsi Bence mutat rá középkori szövegeink ritmizálási törekvéseire, azokra, amelyek nem tartoznak már teljességükben a rimes próza keretébe, de a vers kialakult határáig sem érnek el. A nagy formaalkotás százada ez a XII. század, ahol a népi és egyházi szövegek egyaránt keresik a formákat, a könnyed és bravúros füzéreket (laikban, virelaikban, sequentiákban).

A Magyarországra plántált és a Magyarországon született alkotások, prózai művek sem vonhatták ki magukat hatásuk alól. Középkori szövegeink minél sokoldalúbb feldolgozása, művészi formáik elemzése, lépésről lépésre közelebb visz egy olyan kor megvilágításához, amelyben emléktanyag híján nehéz tájékozódunk. Latin nyelvű irodalmunk stílári kérdései jelentősen tisztázódtak az utóbbi években Szabolcsi Bence, Vargyas Lajos, Mezey László és ifj. Horváth János kutatásai nyomán.

Megjelent az első középkorra vonatkozó zenetörténeti forráskiadvány a magyarországi kódexanyag himnuszainak és sequentiáinak gyűjteményével.⁵ Himnuszanyagának egyik zenei tanúsága: a dallamok közel 24%-a visszatérő forma, népdalaink egyik jellemző sajátja. — Megismerhettük továbbá egyes részleteiben azt a Németújváron (Güssing, Ausztria) őrzött és a XIII. században Magyarországon használt Misszálét, amelynek gazdag sequentiagyűjteményében Európa legtöbb sequentia-típusa megtalálható.⁶ — Azt igazolja e néhány kiragadott példa, hogy volt egy olyan zenész-klerikus réteg, amely nemcsak a XII. századi nyugat-európai műveltség avatott tolmácsolója volt, hanem formáinak felhasználásával, immár magyarországi művelője is.

Kódexünk, a Gráci Antifonárium is egy ilyen mű. Általános és tipikus szerkönyv, a misén kívüli istentisztelet szövegeinek, énekeinek gyűjteménye. Híven követi az általános európai antifonárium-szerkezetet, de augusztus 20-án István királyról külön zsoltosmát alkot.

Az európai gyakorlat szerint a fenti zsoltosma-típus személyhez kötött, lokális jellegű. Egy személy életörténetéből meríti tárgyát, azt dicsőíti, és csak ott válik gyakorlattá, ahol tisztelete általános.

¹ Jelzete: Graz, Universitätsbibliothek. No. 211. Alte Sign. 40/90.

² *Falvy Zoltán*: A Gráci Antifonárium. (Magyar zenetörténeti emlék a XII. századból.) Zenetudományi tanulmányok. Bp. 1955. 42.

³ *Mezey László*: Egy ismeretlen középkori drámai emlékün és európai rokonai. Filológiai Közlöny. 1955. 1. sz. 60.

⁴ *Szabolcsi Bence*: A Halotti beszéd ritmusa. Irodalomtörténeti Közlemények. 1956. LX. évf. 2. sz.

⁵ *Rajeczky Benjámin*: Melodiarium Hungariae Medii Aevi. I. Hymni et Sequentiae. Bp. 1956.

⁶ *Falvy Zoltán*: A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XIII. 1—4. sz.

Vizsgálandó szövegrészünk, István király vonal nélküli hangjegyekkel, ún. neumákkal ellátott officiuma, csak magyarországi alkotás lehet.

Az officium (a kódex 114. fólióján):

Ave beate stephane
inclita spes gentis tue
ave doctor et apostole
credulitatis nostre
ave speculum sanctitatis
et iusticie
per te christo credidimus
per te in christo salvemur
ora pro populo
intervenire pro clero
ut nullus de tuis
predat [!] fiat hostis

Sanctissimus rex stephanus
ungarorum apostolus
signis et virtutibus
cotidie declaratur
celitus quem supplices
deposcimus ut nos muniat
a malis omnibus

Gloriosus cultor dei
rex stephanus
ungarorum doctor egregius
ferocitatem gentium perdomuit
mores crudelium superavit
victor in christo
populum acceptabile
domino preparavit

Confessor christi gloriose
rex stephane sanctissime
tuo pio interventu
culpas nostras ablue
ut celestis regni sedem
valeamus scandere

Vir israelita gaude coheres
christi intercede pro nobis
ut precibus tuis
a deo veniam
speremus supplices
ad te confidimus

Benedic regem cunctorum
conversa gens ungarorum
te splendor inluminavit
quem oriens destinavit
rex stephanus christe tua
verna extitit lucerna
alleluia alleluia

Corde et lingua rogamus te
sancte rex stephane
memento plebis catholice.

Részletes verstani vizsgálataink előtt bővebben ismertetjük az első és a második antifóna kérdését. Indokoltta teszi ezt az, hogy a XIV. század elején készült verses história szerves részei, mintegy annak XII. századi előzményei.

Ismeretes, hogy a XIII. század végén és a XIV. század elején Kun László udvarában, bizonyos „világias” törekvés a magyarság pogány múltját akarta rehabilitálni. Ennek az irányzatnak volt elméleti fegyvere a hun—magyar azonosság, amely krónika-irodalmunkban Kézainál tükröződik leginkább. A fenti azonosítás a királyi udvar tekintélyét növelte. A Lado-mér érsek vezetett egyházi oldal ekkor készített Miklós ágostonrendi perjellel azt a verses históriát István királyról, amely több középkori kódexünkben kisebb szövegeltérésekkel egyaránt megtalálható.⁷ A XIII. század végi, vagy XIV. század eleji verses história keletkezéséről, forrásairól a Horváth-Emlékkönyvben olvashattunk.⁸

Mint említettük, a XIII. század végén készült verses história a Gráci Antifonárium első két antifónáját is felhasználta. (Eddigi ismereteink szerint dallama is csak ennek a két éneknek élt tovább — még a XVI. században is —, jöllehet a Gráci Antifonárium István király officiuma végig hangjelzett.) — A két ének két antifóna, egyik az „Ave beate stephane”, a másik a „Sanctissimus rex stephanus”. Mindkét átvétel később magyar fordításban az Érdy-kódexből⁹ és a magyar nyelvű Keszthelyi-kódexből¹⁰ ismert. Az elsőnek magyar fordítása (éppen verselése miatt), már eddig is vitát eredményezett (Horváth Cyrill¹¹—Horváth János¹²); érthetetlen maradt az is, hogy a XIII. század végén készült verses história könnyed trochaikus tetrameterjei miként válhattak a nehézkes, változó szótagszámú sorokkal terhes „Ave beate” antifóna egyenrangú társaivá.

Kísérletképpen hasonlítottuk össze az „Ave beate” első sorait a verses história egy további részletével:

Ad Magnificat
Ave beate stephane
inclita spes gentis tue
ave doctor et apostole
credulitatis nostre
ave speculum sanctitatis
et iusticie...

In tertio nocturno (2. ant.)
Si plebs ista suscepisset
alium discipulum
forsitan ei misisset
deus quendam alium
sed rebellis gens et fortis
gens grandis audaciae
per eundem virum fortis
danda fuit graciae...

(A „Si plebs ista suscepisset” kezdetű részt formai szempontból a „Vetus hymnarium”-ra támaszkodva¹³ közöltük a fenti formában. Másként is lehetne, mivel a jól ismert trochaikus t i z e n ö t ö s vagy „nagy politikus” a képlete; nem nyolcas és hetes sorokból áll, hanem 8 + 7 tagolással alkot egy sort. A képlet helyesen: 4 | 4 || 4 | 3 ,... per eundem | virum fortis | danda fuit | graciae...”)

A két idézett rész élesen különválnak egymástól, a két antifóna nem egy szerző műve, nem is egy koré.

Az Érdy-kódexben — mint 9. jegyzetünkben bemutattuk — magyarul szerepel: „Kyrol wgy eenekol anya zent egyhaaz ez may zenth zolosmaban Idwez leegy bodog zent Isthwan kyal...” Már Szilády Áron¹⁵ és Horváth Cyrill¹⁶ is keresték e magyar szöveg forrását. Temesvári Pelbárt prédikáció-gyűjteményében találták meg: „Hinc in eius officio

⁷ Szöveggyűjtemény. Bp. 1951. 35.

⁸ Mezey László: Szent István 13. sz.-i verses históriája. Magyar Századok. Horváth János Emlékkönyv. Bp. 1948. 41.

⁹ Nyelvméltár V. köt. 236. l. 29. sortól: Kyrol wgy eenekol anya zent egyhaaz ez may zenth zolosmaban: Idwez leegy bodog zent Isthwan kyal te neepednek nemes remeen-seege. Idwez leegy my meg tereesewnknek byzon doctora es apostola. Idwez leegy myndden zentsseeghnek es ygassaghnak feenes tykore the myattad hyttewnk Christus Iesusban te myattad ydwozewlwnk...”

¹⁰ Nyelvméltár XIII. köt. 323. : „zenth ystwan kyalrol ymadsaagh. zenth ystwan kyalrol magyaroknak apastala chodakkal ees yozagokkal naponkeeth menybelewl eke-sewlwtyle kyth ayeytatossan kerenk hogy mynketh oltalmazyon mynden gonozwl...”

¹¹ Horváth Cyrill: Középkori magyar verseink. Bp. 1921. 245—246.

¹² Horváth János: A középkori magyar vers ritmusa. Berlin. 1928. 76., 83—84., 122. és 145.

¹³ Dankó József: Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp. 1893. 199.

¹⁴ Horváth János: i. m. 152.

¹⁵ Szilády Áron: RMKT I. 204.

¹⁶ Horváth Cyrill: RMK I. 246.

canitur sic ave beate rex Stephane inclita spes gentis tue . . .”¹⁷ Ha az Érdy-kódexnek Temesvári Pelbárt volt is forrása, Temesvári Pelbártnak a napi officium vagy zsoltosma, ami viszont a XI. század végétől vagy a XII. századtól kezdve állandó gyakorlata volt a misénkízüli istentiszteleteken részvevő papoknak. Így vált az egyházi gyakorlatra készült ének a nép térítésének részesévé. Nem a nép költészete, de a nép által sokat hallott irodalmi alkotás, fontos állomása lehet a magyarországi latin nyelvű költészetnek, és dallama révén a magyarországi gregoriánumnak egyaránt.

Középkorral foglalkozó verstanaink az „Ave beate”-nek csak az Érdy-kódexbeli magyar fordítását taglalják. Egyedül Frick utal a latin szövegre: „Maga a latin verses szöveg teljesen a régi magyar költészet ritmusát érezteti . . .”¹⁸ Horváth János mint negatívumot említi „Sapphikus eredetű tízes a latinban” c. fejezetében, ahol Horváth Cyrill értelmezését (Horváth Cyrill a magyar fordítást a László-himnusz ritmusa szerint tagolja) bírálva megjegyzi: „Eltéktelve attól, hogy latin eredetije sem ilyen ritmusú . . .”¹⁹

A következőkben néhány gondolatot szeretnénk előrebocsátani a középkori latin verseléssel kapcsolatban, melyeknek vizsgálatainkban fontos szerepük lesz.

Mint ismeretes, a középkori latin verselés a hangsúlyos és a metrikus verselést egyesíti, helyesebben vegyíti. Soraiban kétféle lejtési típust állít elő: egy jambusit vagy egy trocheusit. A sorfajt a két lejtéstípuson belül a szótagszám és a sormetszet határozza meg. A IX—X—XI. századokban még: „... mind lejtés, mind szótagszám szempontjából gyakori a szabálytalanság a középkori latin vers roppant készletében . . . A trocheusi lejtés általában pontosabb, mint a jambusi, gyakran csak a sorvég lejtése jelzi a ritmustervet. Szótagszáma nézve találni olyan verseket, melyekben a sorok szótagszáma csak körülbelül hasonló . . . A XII. századtól fogva általánosabbá válik a szabályos gyakorlat, ritkul a lejtészavar, jobb verselők a hiatust (a szótagszám zavar egyik forrását) végképpen száműzik, tökéletesedik a rím, új sorfajok és mesteribb strófaszerkezetek jelentkeznek.”²⁰

1.

Az első antifóna részletesebb taglalásához kezdve, a fentebb Horváth János nyomán idézett gondolatokat mind felhasználhatjuk. Segítségül fogjuk hívni dallamát, melynek több vonatkozásban fontos szerepe lehet. Megpróbáljuk az ének szövegét versként értékelni, bár magunk sem állítjuk, hogy a kérdéses antifóna a kialakult versek sorába tartozik. Az antifónának nagy családja nem verses szövegű, s így ez a mi esetünkben csaknem kizárna verses jellegét. Szerkezetében azonban már nyomon kísérhetjük a formák keresését, a rendszerezésre, a rendszerezésre való törekvést.

1. Ave beate [rex]²¹ stephane
2. inclita spes gentis tue
3. ave doctor et apostole
4. credulitatis nostre
5. ave speculum sanctitatis
6. et iusticie
7. per te christo credidimus
8. per te in christo salvemur
9. ora pro populo
10. interveni pro clero
11. ut nullus de tuis
12. predat [!] fiat hostis

Vizsgáljuk meg sorait a lejtés, a szótagszám és a sorok egymással való kapcsolata szempontjából. Megtaláljuk bennük mind a jambusi, mind a trocheusi sorokat, nagy a szótagszám-ingadozás, több sorában van lejtészavar²², három 9-es, három 8-as, két 7-es, három

¹⁷ *Temesvári Pelbárt*: Sermones de Sanctis. LII.

¹⁸ *Frick József*: A középkori magyar himnuszsköltészet. Kolozsvár. 1910. 53.

¹⁹ *Horváth János*: i. m. 76.

²⁰ *Horváth János*: i. m. 40.

²¹ A „rex” szó csak a további verses históriákban szerepel, a Gráci Antifonáriumban még nem.

²² A lejtésváltás sem ismeretlen a kor verselésében. Pl. Salve mater — misericordiae

6-os és egy 5-ös sorból áll. A szöveg 12 sorát két részre: 6—6 sorra tagolhatjuk. Az első hat sort páratlan sorok alkotják a másodikát kivéve, a második hat sort párosak, a negyediket kivéve. Talán egy szerkezeti váz képe bontakozik ki előttünk az első rész első, harmadik és ötödik 9-es szótagszámú sorával. Az első négy sor *e* végződése már rímet próbálgat. — A második részben is találunk rendszerességet: itt a páros sorok dominálnak, az első két sor 8-as, a többi 6-os (megjegyzendő, hogy az egy 7-es szótagú sort: *intervenī pro clero*, hiperkatalektikus sorként kezelhetjük: 6 + 1). Rím itt is van: 7—8. sor *mus — mur*, 9—10. sor *populo — pro clero*, 11—12. sor *de tuis — hostis*.

Érdekes a sorok lejtése. (Amikor sorokról írunk, azon sorvéget értünk, miután gyakran az dönti csak el a sorok lejtését.) Tiszta sort egyetlen esetben találunk, ez jambikus:

11. ut nullus de tuis. Kívüle minden esetben a sorvég dönt. Az 1., 2. és 4. sorok bizonytalanok (mindkét típusba besorolhatók). 1. sor: *stephane*; 2. sor: *incli-ta spes gen-tis tue*; a 3. sor jambikus: *apostole*; a 4. sor bizonytalan: *nostre*; az 5. sor trochaikus: *sancti-tatis*; a hatodik — talán felsor —: *iusticie*, jambikus, amivel az első rész be is zárul.

Ha egymáshoz viszonyítjuk az első rész sorait, a sorok váltogatása tűnik föl. Nem meglepő, mert a kor verselésének ez volt egyik jellemző vonása. Az első két sor trochaikus lejtésre két jambusi felel, ezeket egy trocheusi váltja fel, majd egy jambusi zárja az első részt.

Arányos a második rész is: három trochaikus és három jambikus sorból áll. A 7. sor trochaikus: *per te christo credidimus*; a 8. is: *salvemur*; ez utóbbinak ellentéte a 9.: *populo*; erre rímel ugyan a 10. sor, lejtés szempontjából azonban különbözik: *pro clero*, trochaikus; a két utolsó, rímeikben is összecsengő 11. és 12. sorok, lejtésükben is egyeznek: jambusiak.

Dallamát vizsgálva két oldalról nyerünk új szint.

1. A - ve be - a - te ste - pha - ne

2. in - cli - ta spes - gen - tis tu - e

3. A - ve do - ctor et a - po - sto - le

4. cre - du - li - ta - tis no - stre

5. A - ve spe - cu - lum sancti - ta - tis

6. et iu - sti - ci - e

7. per te chri- sto cre- di- di- mus

8. per te in chri- sto sal- ve-mur

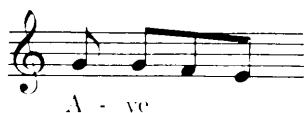
9. o- ra pro po- pu- lo

10. in- ter- ve- ni pro ele- ro

11. ut mul- las de tu- is

12. pre- da fi- at hos-tis

A dallam egyik tanúsága azt az általános tényt igazolja, hogy a középkori dallam nincs tekintettel a szöveg formájára — mégha az esetleg verses is —, s így a neumák eloszlása nem hozható kapcsolatba sem a versmértékkel, sem a ritmussal. Példaképpen hasonlítsuk össze az 1., a 3. és az 5. sor „ave” szavainak dallamát (a verstani formulák szerint az „ave” trocheus lenne). Tétélezzük fel, hogy a neumacsoport az egyes hangjellel szemben hosszú egy- ségnek számít, s akkor az 1. sor jambussal kezdődik :

Ugyanez az ave szó a 3. sorban trocheus :

Amihez hasonló az 5. sor képlete is:

Dallamának másik tanúsága az, hogy kilép már az ún. klasszikus antifónák világából. Abba a műfaj-kategóriába tartozik, amely az új officiumok kialakulásakor a IX. századtól jut fokozatosan érvényre. E nagyobb antifónák lényege az, hogy tárgyakat annak a szentnek élettörténetéből merítik, akiről szólnak. Dallamképzésük is kifejezőbb, a szöveg értelmét tükrözi karakterisztikusan. Formai sajátosságuk az ismételten visszatérő záróhang (a mi esetünkben a sorok páronként való összevonása után a g) mint nyugvópont.²³ Azért kellett mindezt elmondanunk, hogy a szabadabb dallamalkotásra, a szabadabb szövegkezelésre utalhassunk, arra az alkotói tevékenységre, amely már a rendszerezést keresi és arra, amelyben a rímek játéka, a ritmizálás igénye a könnyedebb formák világát ígéri.

2.

A második pont, ahol a XIII. század végi verses história a Gráci Antifonárium István király officiumával találkozik, a „Sanctissimus rex stephanus” antifóna. (Ugyancsak ez az az ének, melynek dallama is fentmaradt az „Ave beate”-n kívül.)

1. Sanctissimus rex stephanus
2. ungarorum apostolus
3. signis et virtutibus
4. cottidie declaratur
5. celitus quem supplices
6. deprecemur ut nos muniat
7. a malis omnibus

Énekünk verstani szempontból a trochaikus 15-ös (nagy politikus), octopodia trochaika catalectica — e népszerű középkori forma — kísérlete. Három 15-ös sor alkot egy versszakot, akár rímmel, akár anélkül. Hasonló formában készült a XIII. század végi verses história is.

Ha a fenti versből az első sort elhagyjuk, három 15-ös sort nyerünk, amely a fent idézett „klasszikus” példa²⁴ szerint egy versszak. A mi versünk mindhárom sora trochaikus lejtésű. Felsőrai azonban nem oszlanak meg mindig pontosan. Az első felsőra pontos: ungarorum apostolus || signis et virtutibus; a másodiké is: cottidie declaratur || celitus quem supplices; a harmadik sorban a *muniat* szó okoz zavart, de az előző két sor analógiájára így olvashatjuk: deprecemur || ut nos muni- || at a malis || omnibus.

3.

Az első két pont két olyan szövegrészt vizsgált, amely a XII. századi első lejegyzés után a XIII. század végén, mint a verses história részei tűnnek föl, s élnek tovább dallamukkal együtt. Ez indokolhatná azt is, hogy a szövegeket csak a vers-elemzés oldaláról boncolgattuk.

A következő szövegrésznél, „Gloriosus cultor dei” (az officiumban az „Imnus ad sacrum” után), már a ritmikus próza kérdését is felvetjük.

Az antifóna szövegét kétféle tagolásban közöljük, előbb értelelem szerint, majd az elemzéshez jobban kínálkozó formában.

Értelelem szerint:

Gloriosus cultor dei
rex stephanus
ungarorum doctor egregius
ferocitatem gencium perdomuit
mores crudelium superavit
victor in christo
populum acceptabile
domino preparavit

Az elemzéshez:

1. Gloriosus cultor dei
2. rex stephanus ungarorum
3. doctor egregius
4. ferocitatem gencium perdomuit
5. mores crudelium superavit
6. victor in christo populum
7. acceptabile domino preparavit

²³ Wagner, Peter: Gregorianische Formenlehre. Leipzig. 1921. 317.

²⁴ Pange lingua.

A szöveg verses jellege páros soraiban rejlik. Az első három sor mint egy trocheusi versszak áll az ének elején: két első sora tetrapodia trochaica acatalecta, a harmadik catalectica. Az utóbbi (3.) sorból, amely katalektikus, hiányzik egy (az első) szótag. Ez megváltoztatja a sor szabályos menetét, s a katalektikus sorból prokatalektikus lesz. Ha a hiányt kiegészítjük, szabályos sort, s ezzel szabályos háromsoros trocheusi versszakot nyerünk.

A kiegészítés képlete:

A háromsoros trocheusi versszak:

— u — u — u — u
Gloriosus cultor dei 8
— u — u — u — u
rex stephanus ungarorum 8
— u — u — u — u
7 doctor egregius 7—1

A 4. sor 12-es, váltakozva hangsúlyoz, annyiban még az előző sorhoz is kapcsolódik, amennyiben a véghangsúly ennél a sornál is hátulról a harmadik szótagon van:

u | — u u
egregius
u | — u u
perdomuit.

erre felel a

A 4. sor általában trochaikus lejtésű, szemben az 5. sorral, amely határozottan jambikus. Az utolsó szó, superavit, aprózza a lábakat, ami által az egyenletes jambusokat egy anapestus teszi élénkebbé (erre válaszol majd az utolsó sor hasonló tagolással). Az 5. sort így tagolhatjuk:

— u | u — | u — | u u — | u
mo-res cru-de-li-um su-pe-ra-vit

sormetszet itt a hatodik szótag után van: 6 + 4.

A 6. sor ismét trochaikus. A 3. és 4. sorral egyezne az utolsó szó hátulról a harmadik helyen

ú u u

levő hangsúlya: populum. A hatodik sor nyolc-szótagos, lejtése:

— u | u — u : ú u u.
victor in christo populum.

Sormetszetét az ötödik szótag után a populum indokolja: 5 + 3. Az utolsó, 7. sor szótag-számban nem, de lejtésben az 5. sorral függ össze. Kétféleképpen tagolhatjuk:

a) — — | — u u | — u | — u u | — u
b) — — | — u — | u — | u — | u u — | u
acceptable domino preparavit

Tizenkettes sor, metszete a nyolcadik szótag után van.

Mint láttuk, az ének hét sora két főbb részre oszlott: az első három sor egy trocheusi szakasz, amely a 3. és 4. sorok ismertetett kapcsolatán keresztül a további sorokkal függött össze. A 4. és 6., valamint az 5. és 7. sorok belső kapcsolata s az utóbbi két sor konzonáns rím-találkozása (superavit — preparavit) pedig, már határozott ritmizálási törekvéseket árul el.

Az antifóna ritmikus prózaként való értelmezése. — Mindenekelőtt idézzük emlékezetbe a ritmikus próza eredetét, fejlődését: eredete a klasszikus római szónoklattan korába nyúlik vissza. A római szónokok úgy stilizálták beszédeiket, hogy az egyes elválasztott részek befejező szavait a metrikus verslábakhoz hasonló formulák szerint csoportosították. Főként a mondatok végén tették ezt, de gyakran hosszabb mondatok közben is. Így hasonló formák egyidejű használatával a beszéd könnyen versszerűen hathatott. A változatosság kedvéért váltogatták az ún. „cursus”-formákat (leginkább négyet). Később a középkori szónokok is átvették ezt a gyakorlatot, sőt a liturgikus szövegek hangosan recitálendő részeit is hasonló záradékokkal fejezték be (elsősorban az orációkét és a prefációkét). Szövegünk két cursus-forma metrikus változatát használja:

a) cursus tardus-t / . || . / . . és a
b) cursus planus-t / . || . / .

/ . || . / . .
Gloriosus cultor dei res stephanus ungarorum doctor egregius ferocitatem gencium per-
domuit mores crudelium superavit victor in christo populum domino preparavit.

A második és harmadik esetben a *cursus planus*t nem a klasszikus példa szerint, hanem csekély módosítással használja: a metszet egy hellyel előbbre kerül */.||./.* helyett */||./.* Az ének szövege tehát egy alkalommal használta a *cursus tardus*t és két egymást követő alkalommal a *cursus planus*t. Ha előbb arról szoltunk, hogy a *cursus* formákat szívesen váltogatták és itt mégis két közeli esetben hasonló forma jelent meg, akkor ebből azt a kedvező tanúságot vonhatjuk le, hogy a *cursus planus* egymást követő használata is, a verses jelleg, a ritmizálási törekvés útját egyengeti.

4.

A negyedik ének, a következő teljes szövegrész, a második vecsernye egyik *responzóriuma*:

1. Confessor christi gloriose
2. rex stephane sanctissime
3. tuo pio interventu
4. culpas nostras ablue
5. ut celestis regni sedem
6. valeamus scandere
7. tuo pio interventu
8. culpas nostras ablue

A 3. és 4., valamint a két utolsó sor csaknem refrénszerűen hat, a rondók, füzéres táncdalok világát idézheti. — A szöveg formája hasonló a korábban tárgyalt „*Sanctissimus rex stephanus*”-hoz. Ez itt egy *responzorium*, az ott egy antifóna volt, mégis mindkettőben a népszerű középletin forma, az *octopodia trochaica catalectica* lüktet. Az első sort elhagyva, a 2., 3., 4. sor 8—8—7, ugyanaz a trocheusi szakasz, mint amit a „*Gloriosus cultor dei*”-nél, vagy a „*Sanctissimus rex stephanus*”-nál láttunk, a továbbiak pedig 8—7-es szépen rímelő 15 tagú sorok, metszetük mindenütt szabályos: 4 | 4 || 4 | 3.

5.

Következő énekünk egy *responzorium*.

1. Vir israelita gaude coheres
2. christi intercede pro nobis
3. ut precibus tuis
4. a deo veniam
5. speremus supplices
6. ad te confidimus

Az ének 3—6. sora, de különösen a 4. és 5., arra a legelterjedtebb képletre utal, amely a XII. sz. korában és korától Európa költészetének jelentős részét meghódította. Szabolcsi Bence idézett több példát Halotti beszédünkről írott tanulmányában. Itt utalt arra, hogy az a „triolás” sorképlet, amely említett sorainkban felismerhető, a „XII. századi *planctus*ok, *sequentia*k, *conductus*ok gyakori sorfajtája”.²⁵ A Halotti beszédben leginkább 3×3-as formában, néhány esetben azonban a mi hatos szótagszámú sorainkhoz hasonlóan is: *Es szo-bo-duh-há üüt.* A mi énekünkben: *a deo veniam*, vagy *speremus supplices*. Szabolcsi Bence Abelard soraitól a Carmina Burana egyes részletein keresztül példákkal mutatta be a sorfajta közkedveltségét. Tegyük még hozzá néhányat a magyar kódex-anyagból. Egyik legszébb példája a magyar forrásból — éppen a Pray-kódexből — legkorábbinak ismert, s így magyarországi eredetűnek tartott *Clemens et benigna sequentia*. Néhány kiragadott sor:

Tu plena gratia,
relaxa crimina,
Felix et beata,
Restaura perditā, Remitte debita,
Tu mundi domina, Coelorum regina,
Sit tibi gloria, Saecla per omnia.

²⁵ Szabolcsi Bence: i. m. 127.

Nem sokkal későbbi az „Ave Maria . . . virgo serena”²⁶ sequentia néhány hasonló sora, amely a Magyarországon a XIII. század közepén használt ún. Németújvári Misszáléban szerepel már :

Tu parvi et magni, Leonis et agni,
Tu floris et roris, Panis et pastoris,
Sed virgo intacta,
Genitrix es facta, etc.

A „triolás” képlet így már a XII. századtól nyomon követhető Magyarországon. Jó bizonyíték ez arra, hogy az akkori „modern” áramlatok, stílusok milyen gyorsan jutottak el hazánkba, s egyetlen összefüggő nyelvemlékünk tanúsága szerint nemcsak latin nyelvű költészetünket befolyásolták, hanem szerepet játszottak a magyar nyelv stílusának alakulásában is.

6.

Utolsóként tanulmányozandó énekünk volt az első szövegrész, amely a kódex tanulmányozásakor indítékul szolgált a többi szövegrész verstani vizsgálatához. Egy responzórium ez, amelynek *szövege latin nyelvű költészetünk legrégibbi emlékei közé sorolható*. Nem az egyes sorok sorvégi lejtése vagy a rímek találkozása dönti el verses jellegét, hanem az a gördülő egyöntetűség, amely minden sorát áthatja :

1. Benedic regem cunctorum
2. conversa gens ungarorum
3. te splendor inluminavit
4. quem oriens destinavit
5. rex stephanus christe tua
6. verna extitit lucerna
7. alleluia alleluia

Talán 7. sora már nem is tartozna szorosan a responzóriumhoz, mert kétsoronkénti rímélése kirekesztené. Kétsoronkénti rímélése a sequentiák világát idézi. Lejtése végig egyöntetű trochaikus nyolcas (lehet, hogy egy azok közül a szövegek közül, melyek „ősi” nyolcasainkat ihlették),²⁷ tagolása elég pontosan megfelel a trochaikus dimeter 4 + 4 tagolásának.

E nyugaton is jól ismert hangsúlyos formájú nyolcasban készült vers, csaknem fél-századdal előzte meg eddig legrégibbnek tartott verses emlékünket : László király legendájának III. fejezetéből (XIII. század eleje).²⁸ Az összehasonlítás kedvéért kitérünk e László király-versre és idézzük azt :

Pietate rex serenus
graciarum donis plenus
cultor iustitiae
patronus puditiiae
consolatur afflictorum
sublevator oppressorum
miseratur orphanorum
pius pater pupillorum

A vers Lászlót magasztalja. Életében keletkezhetett, mert az uralkodása alatt készült állítólagos ősgestában is szerepelt. Szövege azonban kérdésessé teszi keletkezési korát, amire Horváth János utal, vagy nem kizárólag László tiszteletére készült. A kor hagiografikus sablonja jut minden sorában kifejezésre. Úgy szólhatna Nagy Károlyról, Vencelről, mint ahogy itt Lászlóval kapcsolatban szerepel. Nehezen képzelhető, hogy életében már könyörögtek volna

²⁶ Rajeczky Benjámin idézett Melodiáriumában a magyarországi himnuszok és sequentiák talán eddigi legteljesebb gyűjteményét tanulmányozhatjuk. A műnek igen praktikus részlete az a szótagszám katalógus, amely komoly segítséget jelent verstani tanulmányaink folytatása közben.

²⁷ Itt jegyezhetjük meg, hogy a fenti 8-as forma a magyarországi kódex-anyag himnusz-készletének csaknem 80%-ára jellemző.

²⁸ Horváth János : A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. 32.

hozzá, vagy éppenséggel az erőskezű királyt oly jámbornak tudták volna, mint a fenti vers szerzője tudta. Úgy éreznünk inkább, hogy az már egy meghonosodott társadalmi forma talajáról szól Lászlóhoz, a jámbor és kegyes királyhoz.

Vele szemben a „*Benedic regem cunctorum*” nemcsak korábbi állapotot tükröz, hanem mentes a kor szokásos sablonjától, a legendák gyakori közhelyeitől. Soraiban az átalakulás folyamatát kísérhetjük nyomon, amint a keresztény vallásra tért a nép, fény világította meg „splendor inluminavit”, és akit keletkezésében „oriens destinavit”, István király erősített meg. Sem nem áradozik, sem nem kesereg, hanem tárgyilagosan a histórikus szemével megállapít.

A XII. századi zsolozsma énekei közül nemcsak ennél, hanem több másiknál is feltűnik ez a historikus szemlélet.

Az „*Ave beate stephane*” klerikus szerzője, bevezetésként az István halálát követő negyven év küzdelmeiből vagy küzdelmei után fordul a királyhoz, aki az új rend doctora és apostola, az igazság tüköre, és hozzá folyamodik segítségért, hogy senki az övéi közül ne essék ellenséges kezekbe „ut nullus de tuis preda fiat hostis”.

Még jellemzőbb a „*Gloriosus cultor dei*”, ahol a harcos király áll előttünk az énekekben. Ő a magyarok kiváló doctora, ő az, aki a nemzetségek féktelenségét lecsendesíti: „ferocitatem gencium perdomuit”; ehhez viszont az kellett, hogy önmagát is legyőzze, hogy „victor in christo”, hiszen maga is csak annak a népnek fia, akiket „perdomuit”. Felismerte azonban az utat, s bár „... erőszakkal szervezte meg mind az államot, mind az egyházat. Ez az erőszak szükséges volt és haladó szerepet töltött be. Nélküle a magyarság elpusztult volna... ez jelentette a további fejlődés kiindulópontját.”²⁹

Visszatérve a XII. századi zsolozsma énekeinek szövegeire, verstani elemzéseink során az a vélemény alakulhatott ki, hogy az ismertetett István király officium a *historiae rhythmicae* korai próbálgatása Magyarországon. E műfaj első emlékeit a X. század végén írták Európában, nagyobb elterjedése azonban csak a XII. században kezdődött meg.

A nagy formaalkotások századában, a XII. században tehát, amikor főként a francia területeken folyó ritmizálási és formaalkotási törekvések hatására egész Európát búvkörébe vonja a ritmus és a rím, Magyarországon is születnek költői alkotások, egyelőre latin nyelven, lehet, hogy idegen szerzőktől, de magyar témákkal, a kialakuló magyarság nehéz kérdéseivel.

István király XII. század közepén leírt officiuma formai szempontból még egyáltalán nem közelíti meg a XIII. század végén vagy a XIV. század elején összeállított nagy verses históriát. Előzményének azonban tekinthetjük, kapcsolatuk is nyilvánvaló. — Ez lenne a fontos zsolozsma tanulmányozásának egyik eredménye, a másik pedig az, hogy egyes szövegeiben, pl. a „*Benedic regem cunctorum*”-ban a magyarországi latin nyelvű költészet fontos állomására találhattunk.

²⁹ A magyar nép története. Bp. 1953. 25.

LESAGE PÁLYAKÉPE

SÚPEK OTTÓ

Lesage életművének korabeli szerepét s máig tartó varázsát úgy értjük meg igazán, ha három jellegzetes név felől közeledünk hozzá: Rastignac, Figaro, Gil Blas! Három név, három típus, három történelmi periódus; egyugyanazon folyamat vége, közepe és kezdete — mindegyik a maga sajátos létével és tanulságaival; a győzelem felé törő polgárság s a győztes polgári életeszmeny megtestesítői. Rastignac már a gyors felemelkedések s a hirtelen bukások polgári világában próbál gyökeret eresztetni. Figaro még a forradalomtól várja az igazságot és Gil Blas, mindkettő elődje, csupán csak körültekint a bomladozó feudális világon, hogy levonja következtetéseit s megkezdje osztályéletét.

Gil Blas történetét Lesage írta meg. Húsz évig munkálkodott rajta, 1715-től 1735-ig, s vele szinte egységbe fogta életművét. Mindaz, amit előtte alkotott, mindaz Gil Blas-t készítette elő nemcsak anyagilag, vagyis hogy egyes foszlányai belekerültek Gil Blas történetébe, hanem, s főleg gondolatilag, mivel Lesage eszmei fejlődésének mérceje. Mindaz, amit mellette és utána írt, elsatnyul a Gil Blas árnyékában.

Amikor 1690 táján Párizsba ért a fiatal, jogásznak készülő Lesage, otthagyni az Atlanti-óceán partján gyermekéveinek breton hangulatát és árvaságának minden nyűgét, tarsolyában nem volt más csak a szülőföld emléke, független szellemének és állhatatosságának ez a bretagne-i ősforrása, alapos klasszikus műveltsége, melyre még a jezsuiták vannes-i iskolájában tett szert, s végül, akiknek kezén elúszott egész öröksége: kapzsi rokonságának víziója.¹

Párizs megbűvölte, de elnyelni nem tudta. Kenyeret, feleséget, humanista barátokat és ügyvédi oklevelet adott neki, de jellemét sohasem tudta igazán párizsivá gyúrni.² Megmaradt társtalannak, mint aki messziről jött, s friss szemmel jött, hogy a korszakváltás mezzegyjén összegezze a múltat s előkészítse a jövőndőt.

Mert attól kezdve, hogy Molière Embergnyűlője³ elárulta a „nagy század” titkát: a színlelést, s a pusztaba menekült ebből az embertelen létezési módból; attól fogva, hogy Racine hőseinek szenvedélye megmutatta az önmagát kereső embert, s bukásuk a régi, a nemesi életeszmeny szorítását, polgári foglalatot kapott az a történeti tragikum, amely az önmagában még bízó monarchia, az eleven, a létező hatalom s az új világot hírül hozó személyi szabadság összeütközéséből hámlott ki. Most már arra volt szükség, hogy az irodalom éppúgy, mint maga az élet, megkezdje a nemesi világ és világkép felbontását s a polgári életforma megszervezését. A klasszikus drámában önmagára eszmélt egyénnek le kellett vetnie nemesi, színpadi köntösét s a maga ruhájában, polgári ruhában kellett elindulnia önmaga realizálásának útján. De mivel az ember önmagát csak úgy tudja valóságossá tenni, hogy megismeri a külső, a környező világot, a harmadik rend öntudatosodási folyamata azt követelte az irodalomtól, hogy a drámai hős, vagyis az egyén, és a sors, vagyis a társadalom kapcsolatát tolja tágra a térben, szélesítse ki az időben, helyezze epikai keretek közé.

¹ vö. *Léo Clartie*: *Essai sur Lesage romancier d'après de nouveaux documents*, Paris. 1890, Armand Colin., pp.: 10–14. Clartie okmányokra támaszkodva, pontos időmegjelölés, sel, pénzösszegek feltüntetésevel mutatja be Lesage árvaságának anyagi és lelki összetevőit. Sőt a Gil Blas-beli Rolando gyermekkorának leírásában Lesage személyes élményeit véli fedezni.

² Egyik fia jegyezte fel mondását független szelleméről: „Les faveurs des grands ne s'obtiennent que par les soins, les attentions, les intrigues qu'on appelle démarches et qui sont de véritables bassesses... J'ai refusé des postes où d'autres se seraient enrichis, mais où je n'aurais rien fait pour ma fortune; j'étais trop honnête homme.” idézi: *Clartie*: *ibid.* p. 17.

Ne béklyózzák a hőst hármasszabályok, hadd lendüljön, hadd járjon-keljen szabadon, hisz ez a hős már ki akarja bogozni azokat a szálakat, amelyekből tragikumát fonták; kik, miért és hogyan fonták és fonhatták oly embertelenül egybe őket? — erre kíváncsi! Hogy ezt megtudja, körül kell néznie az életben, fürgén, mozgékonyan kell számba vennie az élet jelenségeit. S ő képes is erre; a XVII. századvég irodalma oly szenvedélyessé, oly esszéssé, oly fölényessé teremtette, hogy a sors buktatóit ki tudja kerülni. Mert, mint említettük, a monarchia még bízott önmagában, a sors hatalma a nemesek kezében volt; ők bírták az emberséges lét látszatát, míg a harmadik rendnek csak az embertelen valóság jutott.

S ezt a létet, ezt a valóságot mérte fel műveiben Lesage; fokozatosan haladva a jelenségtől a lényeg felé, az irodalmi minták utánzásától egy új műfajnak, a modern regénynek megteremtése felé.

Irodalmi pályafutását spanyol vígjáték-fordítással, illetve átdolgozással kezdte. Ez a tevékenysége nemcsak abból a szempontból méltó figyelemre, hogy a már-már elfeledt klasszikus nyersanyag-lelőhelyet felfrissítette, hanem azért is, mert a vígjáték ekkortájt, objektíve, különleges funkciót töltött be: a tűnő kortól való fájdalommentes, vidám elköszönést készítette elő. Azáltal tehát, hogy Lesage a vígjátékhöz fordult, tudatosan odaállt ahol az irodalmi függetlenség lehetősége a legnagyobb volt, ahol a nevetés sajátos jellege éppen a különbség tudatában teszi lehetővé a fennálló életviszonyok kigúnyolását. Természetes, hogy ezért Lesage a vígjátékot egyenrangúnak tartotta a tragédiával. Világosan kitűnik ez abból, hogy még a mindentudó Sánta Ördög is elismeri, hogy a tragédiák főúri hősei sem különbek, mint a vígjátékok inasai, hogy a vígjáték egyenlő a tragédiával.³ Ennek a megállapításnak ezen a fokon igen komoly elvi jelentősége van. Kiforrott világnézetet tükröz: az egyenlőség gondolata jár mögötte, s eldönti azt a vitát, amelyet a „nagy érzeményekben tetszelgő” nemesi életesmény hívei folytattak a „mindennapi életet mintául vevő” polgári irányzatú irodalom ellen.⁴

Lesage tehát a helyes utat választotta: a külső világ megismerésének és megismeretetésének útját, s ebben az értelemben, történet-filozófiai értelemben előfutára lett Voltaire-eknek. Egyesek út vezet tőle a Felvilágosodás filozófusaihoz, akiknek kezdetben nem is kellett mást tenniük lényegében, mint a Lesage által számba vett életjelenségeket általános elvekké absztrahálni. Azonnal szembeszökik ez, éppen a látszólagos különbözőség révén, ha Lesage műveit összehasonlítjuk a Felvilágosodás irodalmi terméséből például a *Perzsa levelekkel* vagy Voltaire korai drámaival. Míg ezekben különféle eszmék csatáznak, viták és kritikák, pamfletszerű absztrakciók lüktetnek, addig a lesage-i körkép odahúzódik mögéjük, mintegy életanyagot szolgáltatván a vitához. Lesage is filozófus tehát, filozófus a La Bruyère-i értelemben, amennyiben „Le philosophe use ses esprits à démolir les vices et le ridicule des hommes”. Lesage teljességre törekvő szemléletmódja már magában rejtja a filozófusnak ezt a kritériumát. Azzal pedig, hogy figyelmét egy társadalmi rend bomlástermékeire irányítja, s ezek látszólag kaotikus keringésében az egyenlőség-gondolattal teremt szigorúan meghatározott rendet, a Felvilágosodás egyik alapvető eszméjét emeli, elsőnek, irodalmi síkra.

Lesage kritikája természetszerűleg abból a tényből indul ki, amelyben a kor lényege a legérzékeltetebb, amely az emberi érzést a legközvetlenebbül sérti: az egyenlőség hiányából, konkrétan az úr és a szolga kapcsolatából. Ezt vizsgálja első eredeti egyfelvonásosában, a *Crispin-ben*. (Crispin, urának vetélytársa, 1707.) Vele kapja szárnyra a hír a már közel negyven éves ember nevét. A humoros, fordulatokban gazdag vígjáték Molière nyomán emeli ki az élet egy darabkáját: a polgári házasság áruljellegét. A szokványos alapszöveget azonban merész szín frissíti: a szemfényvesztő szolgaleány, Crispin tettei és kijelentései, amelyek új alapra, teljesen anyagi alapra helyezik az eddig lelki, érzelmi motívumokra épített s éppen ezért patriarchálisnak tetsző úr-szolga viszonyt. Crispin bátran kimondja azt, amit eddig még nem mondtak ki a nép előtt: „úgy szolgálok uram, ahogy fizet s azt hiszem, egyikünknek sincs több oka a panaszra, mint a másikunknak.” Bármennyi klasszikus reminiscenciát fedezzenek is fel e kis komédiában, itt már új minőségi fokon zajlik a játék. Crispin hangvételét már az egyenlőség gondolata teszi hetykévé. Az új eszme tehát tárgyiasult Lesage művében,⁵ s ezután már arra volt szükség, hogy még mélyebben, még kötetlenebbül hatoljon a kortragi-

³ vö. Sánta Ördög, XIV. fejezet.

⁴ ibid.

⁵ vö. Marx—Engels: A német ideológia, Budapest, 1952, Szikra, 131—134. A Franciaországban éppen feltörő burzsoázia „kizsákmányoló kedvét még úgy lehetett magyarázni, mint örömet azon, hogy az egyének teljesen kifejlődtek egy, a régi hűbéri kötelekektől megszabadított érintkezésben. . a kölcsönös kizsákmányolás mint valamennyi egyén egymáshoz való viszonya tudatának elméleti proklamációja szintén merész és nyílt haladás volt, profanizáló felvilágosítás a hűbériség alatti kizsákmányolás politikai, patriarchális, vallási és érzelmi feldiszipálásáról.”

kum mélyére, hogy ily módon még erősebben világíthassa meg ezt az eszmét. Ezért váltott, ezért válthatott műfajt még ebben az évben, s ezért írta meg *A sánta ördög* című regényét, ezt a szatirikus portrészorozatot, amelynek alapötletét ugyan a spanyoloktól kölcsönözte, de amelyben mégis eredeti módon futtatja keresztül eszméit a korabeli francia életben. S hogy szándéka és állásfoglalása félreérthetetlen legyen, a tagadás szellemét, a Sánta Ördögöt adja kalauzul főhőse mellé. Megelevenedik az éjszakai főváros nappali gondjaival és bűneivel; a Sánta Ördög a háztetőkkel együtt emeli le a köznapi létről a csalóka látszatot s ott marad az új század küszöbén a szándékos és a gondolatok póré valósága, hogy megítéltessek. Úri prostitúció és polgári fősvénység, paraziták és bűnös szerzetesek, kártyabarlangok, uzsorások, nyomorgó írók és kurtizánok, s a pénz, a pénz mindenütt, amely örült körforgással változtatja ellentétévé az emberi kapcsolatokat. Kolostorból büntanyát varázsol, az igazságszolgáltatásból gazemberséget, a hivatalokból rangkórságot. Bepillantat a börtönökbe is, oda, ahová az élet legborzalmasabb formáját telepítették. Igaz, hogy e leírásban még túlteng a romaneszk elem, hogy meg sem közelíti még a dickensi Newgate komor realizmusát, de itt-ott már bele-
mar a börtönrendszerbe, mintegy a Bastille elleni roham első lépéseként.

Az egyenlőség-eszme sajátos fejlődését is felleljük a műben. A crispin-i egyenlőség-érzet itt már tágabb, de ugyanakkor fantasztikus körben, a halál birodalmában konkretizálódik s válik egyenesen feltett kérdéssé. A holtak nem különböznek, a fantomok egyenlők. Legyen bár mauzóleuma a világi úrnak, a halálban egyenlő lesz azokkal, akiket rozoga koporsóban temettek el. S hogy ez az írói fogás Lesage-nál nem bágyadt beletörődés, hanem a kérdés-feltevés formája, bizonyítja a Halál apokaliptikus megjelenítése, amely egyben arra is szolgál, hogy az életet még teljesebben mutathassa be. Szándékát Lesage dialektikusan, az ellentétek egységének ábrázolásával valósítja meg; a nyomorult barát s a gazdag prelátus életét egyszerre kaszálja le a Halál s a túlvilágon a barátot fogadják szívesebben. Hogy nem egyszerűen az egyházi vigasz átvételéről és propagálásáról van szó, az egész mű hangulatán és beállítottságán kívül az is bizonyítja, hogy a mű szereplői még álrukban sem vallásosak; sohasem hagiografikusak az álomképek, hanem mindig mitológikusak, az antikvitás századokon áthúzódó erejével átitatottak.

A regény kaotikus szerkezetét, amely szükségszerűen kaotikus éppen azért, hogy az általános bomlás típusait válogatta ki, a Sánta Ördög kaján figurája fogja egybe. Ő a kalauz, s ő ad keretet a műnek és viszonylagos szilárdságot nézőpontjának. S ez a tény nemcsak La Bruyère alkotómódszerének: a hirtelen váltakozó reflexiók formájának túllépését jelenti, hanem a modern jellemregény kezdeteit is. Stílusa a szerkezetben rejtőző ideológiai gondolatokból következik; a hangulatskálánál szinte a teljességét felhasználja, hogy az olvasó lelkét egyik gondolatkörből a másikba emelhesse s kellőképp állásfoglalásra készítse. A nevetés, a gúny, a sajnálkozás, a borzadály váltakozása áramlik át a regényen s teszi mindmáig friss és élvezhetővé.

Igaz, hogy Lesage alakjainak lélektani árnyaltsága nem olyan mesteri mint La Bruyère jelleméi, de azért, hogy a szereplők társadalmi hovatartozásától teszi függővé rokonszenvét vagy megvetését, hogy ezen az alapon ítélkezik a bűnösök felett s ezen az alapon emeli fel a barátság, az önzetlen szeretet s a becsület embereit, megvillantja, hacsak felénk is, az új század eszméiségét. Don Cleofas még vezetésre szorul, gondolatait még kölcsön kapja a tagadás szellemétől, de helyére rövidesen Gil Blas lép, aki már aktív tényezője lesz a világnak, aki már önállóan alkot véleményt a dolgokról és emberekről. A Sánta Ördög szelleme Gil Blas-é lesz majd s méginkább Scipióé, Gil Blas talpraesett inasáé.

De még Gil Blas megalkotása előtt, Lesage a korabeli élet egyik fontos jelenségére irányította a figyelmét. Megírta *Turcaret* című vígjátékát az adóberlők ellen. 1709-ben mutatták be a darabot, egyévi huzavona után, mivel a lepenzelt színészek nem akarták eljátszani ezt a szigorúan realista művet, melyen leplezetlen düh jár keresztül egy réteg, egy valóság társadalmi csapás ellen. Ez idáig senki sem merte a nép és az adóberlők éles konfliktusát drámában ábrázolni. Lesage szinte a dolgok logikájától hajtva, most ezt vette szemügyre, ezt a másik döntő korproblémát, miután az első s legfontosabbat, valamennyi eredőjét: az egyenlőség kérdését már felvetette *Crispin*-jében és a *Sánta Ördög*-ben.

A színpalakak most is, a *Turcaret*-ban is, a málladozó nemesi világ alkotja. Ezen belül trónol a pénz, amely méltóságossá varázsolja az ostoba új gazdagot, *Turcaret*-t; rablóbarlanggá változtatja a bárónő cifra szalonját, s gazdaggá teszi a szolgálégényt, azaz szétzilál minden régi értéket, az értékekben megjelenő régi világképpel egyetemben. Valami újat, valami ismeretlen és szokatlan harangoz be a színdarab: az egyéni érintkezés új formáját, az érzelmi díszektől megfosztott konkurenciát. A pénzszerezés vágya, a kölcsönös kizsákmányolás igyekezete hajtja előre, jelenetről jelenetre, a darab cselekményét. A rendkívül zárt, koncentrált szerkezet ily módon a mű eszméi anyagának logikus következménye s adekvát megjelenési formája. A mondanivaló tömörítését, a fővonalak teljes átvilágítását követelte oly módon, hogy a gyűlölt főhős létének s lényének szakadatlan fejlődése oda vezessen, ahol az erkölcsi rútság már nevetségessé válik. Ez a nevetségesség azonban ragályos, mert hálójába sodorja

mindazokat, akik Turcaret tündöklésénél és bukásánál jelen voltak. Csupán a szolgálknak sikerül ezen túlemelkedniök. Lesage határozott nézőpontja és erkölcsi biztonságérzete emeli őket a neveltség felé oly módon, hogy Turcaret összeomlásának ők lesznek a nyertesei, vidám és tettekre hasznélvezői. A pénz most már az ő markukban van s ezzel együtt az ő hatalmuk hajnala hasadt, megnyílt előttük a szabad fejlődés új pályája.⁶

E tudatos végkifejletben, a szolgál gazdasági győzelmében, Lesage immár az egyenlőség-eszme konkrét távlatát, gyakorlati megvalósításának egyetlen lehetséges módját tárja fel és mutatja meg kortársainak. Ez az általános útmutatás majd a *Gil Blas*-ban alakul át alkalmas módszerré, illetőleg módszerekké.

A darab hatalmas sikert aratott, Lesage-t új Molière-ként üdvözlötték. Valóban, sok vonás, sok színpadi eljárás emlékeztet Molière-re Lesage vígjátékában. A darab klasszikus vonalvezetése, a színes jellemek, a jellemeket elmélyítő stílus, a gondolatok és mozdulatok hézagmentes összhangja s nem utolsósorban a fölényes komédiázás és a szinte tapintható eszmeiség. A Comédie Française kapuja azonban hamarosan mégiscsak bezárult Lesage előtt. Amennyire fájdalmas volt ez az írónak személy szerint, annyira öröndetes objektíve, az irodalmi fejlődés szempontjából. Mert bármily érdemes művet, sőt nagy művet alkotott is Lesage *Turcaret*-jával, Molière-t nem tudta túlszárnyalni. A vígjáték, a dráma, egy adott történelmi korszak vezérműfajaként Molière-ben kiteljesedett. Tovább élni ezen a magaslaton már nem tudott, de regénybe szállva, azzal egy minőségileg magasabb fokon egybeolvadva s új művészi törvényeknek engedelmeskedve létrehozhatta a polgárság reprezentatív műfaját: a modern regényt. S valóban, a *Gil Blas* már regény-vígjáték, a modern francia regény első példánya. Vele kezdődik a kivénült, talaját veszített klasszikus műfajok formális visszaszorítása, tartalmaz pedig vele lépett trónra a polgári életeszmény. Lesage-nak kellett tehát jönnie, az ő géniuszára volt szükség, mesélő kedvére és drámaírói tehetségére, hogy a megújodás kezdete lényeges összefüggéseiben s megfelelő formában irodalmilag tükröződjék. S ha Lesage nem jött volna, jött volna más és szükségszerűen jött volna, hisz a tőkés rendszer kibontakozásával együtt jár a realista regény megszületése, mint a valóság kifejezésének nagyepikai keretek közt virágzó eszköze.

A modern regény megalkotásának társadalmi feltételei adva voltak tehát s Lesage tehetsége a személyi feltételt is biztosította. A kényérgond azonban arra kényszerítette, hogy tollát a vásári színház szolgálatába állítsa; 1712-ben, négyezer livre évjáradékért Madame Baron Dalszínházához szegődött s ettől kezdve mintegy huszonhárom éven keresztül csak úgy ontotta szellemes és mulatságos darabjait. Metamorfózisra gúnyversekett váltott ki rigmusgyártó kortársainál,⁷ ami annál inkább érthető, mivel ekkortájt a vásári színház lényegében az olasz „bouffonerie” prédája volt s tevékenységét a vaskos bohózat jellemezte. Ugyanakkor azonban mégis megcsappantotta a Comédie Française közönségét, mivel pajzán örömeire lassanként rákaptak a szabados nemes-urak is. A Comédie Française-nek sikerült keresztülvinnie, hogy a vásári színházban megtiltották a párbeszédes előadási formát. A színészek ettől kezdve énekeltek szerepeiket, jobban mondván ismert dallamokra akasztották mondanivalójukat. Megtiltották az éneklést is! A vásári színház pantomímmal segítette magát.

Ilyen körülmények között kezdte meg munkáját Lesage a „szatíra templomában” s higgadtan, biztonságosan irányította Arlequin agresszív versenyét a nagy színházakkal.⁸ Tévednénk azonban, ha Lesage átváltását a vásári színházhoz csupán a kényszerű körülményekkel, vagy esetleg csak azzal magyaráznánk, hogy bosszút akart állni a Comédie Française kevés és korrupt színészein a *Turcaret* körüli viszály miatt. Lesage már jóval előbb kedvezően nyilatkozott a vásári színház demokratizmusáról, a vásári darabokban rejlő nevelési lehetőségekről, amelyek a „lakájok és a kocsisok” ízlésének térhódítása révén a hivatalos, merev és természetellenes ízlés felbomlasztásában nyerhetnek társadalmi szerepet.⁹

⁶ ibid.

⁷ vö. Legrand kupléja: Lesage et Fuzelier ont quitté du haut style

La beauté;

Et pour Polichinelle ont abandonné Gille

La rareté;

Il ne leur manque plus qu'à montrer par la ville

La curiosité.

idézet *Clartie* után, i. mű, p. 33.

⁸ vö. Lesage levele Fuzelier-hez, 1716-ból, közli *Clartie*, i. mű, p. 35.

⁹ A *Turcaret* „Kritikájában” a Sánta Ördög szájába adja véleményét: „, la plupart des femmes y courent avec fureur. (a vásári színházba, S. O.) Je suis ravi de les voir dans le goût de leurs laquais et de leurs cochers; C'est à cause de cela que je m'oppose au dessein des Comédiens. J'inspire tous les jours de nouvelles chicanes aux bateleurs. C'est moi qui leur ai fourni le Suisse”.

Ez mutatja, hogy Lesage átpártolása elsősorban politikai hajlamainak volt a következménye. Ugyanakkor itt már a Felvilágosodás egyik nagy gondja moccan: a közös lelki alkatnak mint a nemzetérválás fontos feltételének megteremtési szándéka. Ha ez nem is volt tudatos Lesage-nál, annyi azonban biztos, hogy fürge és változatos darabjaiban, a sokszor sikamlós bohózat vállalai mögül a korszakváltás egész problematikája, gazdasági és társadalmi, politikai és irodalmi kérdésfeltevései tekintettek a korabeli közönségre.¹⁰ Nincs egyetlen darabja sem, pedig közel százát írt, amelyben ne vibrálna valami érdekes, valami izgalmas és éppen aktuális probléma. S ha tekintetbe vesszük, hogy a legszélesebb néprétegek ideológiai formálása ekkortájt csaknem kizárólag a vásári színpadokra hárult, e darabok hatása és nevelő ereje szinte mérhetetlen.

Lesage darabjai példaként hatottak a műfaj fejlődésére. A tematikai tágulás, az egész kort átlengő keleti divat felszívása, igaz tablók festése, az érzések realista, népi megelevenítése s a szerkezeti felépítés tömörsége odavezetett, hogy Lesage és munkatársai, (Fuzelier és d'Orneval) új műfajt teremtettek: a vígoperát, a vaudeville-t.

A vásári színház vonzásköre egyre terjedt s különösen a régenység sajátos légkörében, elérte a főúri palotákat is. Sőt az Orleansi hercegnő révén néhányszor a Palais-Royal színpadára is eljutottak a vásári darabok.¹¹ Ezek az előadások csak még fokozták a főúrak körében azt a hangulatot, amely a vásári színjátékokat valamiféle menedékhelynek tekintette, ahová el lehetett bújni a magas ranggal együttjáró ceremóniás élet elől. A polgárság viszont ízlésének megmészesítését látta bennük, gondjainak és örömeinek térhódítását. E kétfajta felfogás ellentétének egységét maga az élet teremtette meg, valóra váltva Lesage elgondolását a vásári darabokban rejlő nevelési lehetőségekről, hisz azáltal, hogy a nemesek elfordultak, elmenekültek a hivatalos stílustól s a polgárságot ízelgették, valójában a polgári életesszmény erőteljes felszökésének kedveztek. Ez pedig az objektív haladás követelése volt ekkor. Mindez szükségszerűen vonta maga után a régi formák, a klasszikus irodalmi szabályok tekintélyének meg-ingását. (Igaz, hogy e szabályok ingása száz évig tartott s csak a romantikában érte el azt a pontot, amelyen bekövetkezhett az összeomlás.)

Lesage vásári működésének tehát sokkal nagyobb a jelentősége mintsem ezt életrajzírói feltüntettek. Ha a tartalom felől közeledünk vásári darabjaihoz, de csakis akkor, felmagasodik előttünk ez a határozott ember, amint elvi következetességgel bontja a régit, fürge és szabadszájú, fölényes és jókedvű Arlequinjeinek segítségével.

Munkásságának erre a húsz esztendejére esik mesterművének, a *Gil Blas*-nak megalkotása is. A regény keletkezése, tudjuk, objektíve szükségszerű volt. A bomladozó feudális világot fel kellett mérni valami módon s a sokrétű problémát az irodalmi ábrázolásnak ez az új módszere tudta legjobban tükrözni, egybefogni, az életillúziót a legteljesebben felkelteni.

A regény egyszerű, de érdekfeszítő története egy lovász fiáról szól, aki otthonából egyedül, minden természetes emberi kötelektől függetlenül vetődik ki a világba. Annak az egyénnek a típusa ő, aki a XVIII. században egyrészt a feudális társadalmi rend formáinak széthullása, másrészt a XVI. századtól fogva újonnan kifejlődött termelőerők révén keletkezett. Feladata az lesz, hogy saját maga, vagy mások kárán ismerje meg a külvilágot s gyűrje maga alá korai Rastignac-ként. Ezzel azonban együttjár önmaga megismerése és saját társadalmi helyének kijelölése is, hisz a tapasztalatok felhalmozódása előbb vagy utóbb eljuttatja addig a pontig, arra a tudatosodási fokra, amelyen már kifejezi önmagát. Az önmagát ki-fejezni tudó ember pedig képes sorsa irányítására. S valóban, mire Gil Blas, ez a talpraesett fiatalember a regény végére ér, már jómódú polgárként, függetlenül és békés családapaként tekinthet vissza ifjúkori kalandjaira.

¹⁰ A pénz körforgásának remek illusztrációját találjuk Arlequin roi de Serendib c. darabjában (1713)

„Cette bourse porte malheur;
Elle me vient d'un procureur,
Et va de voleur en voleur:
Craignez, monsieur, que la justice
A son tour ne vous la ravisse.” I/1.

Az értelmetlen nemesi életesszménnyel szemben a józan ész által diktált viselkedést ismerteti pl. a *Parodie de l'opéra de Thélémaque* (1718). Ugyanitt a mitológiai istenek ügyészekké s rendőrszettekké változnak s villámos haragjuk népsanyargatássá.

Le tombeau de Nostradamus-ban (1714) kimutatja, hogy a leghetykébb s legkérdőbb főurak őregapja még polgár volt. (5. jelenet.)

¹¹ Az első darab a Palais-Royal színpadán 1718-ban került bemutatásra, *La Princesse de Carizme* címmel.

Még ez év őszén, Madame egy másik darab bemutatását is elrendelte. (okt. 6.án) Ennek címe: *Les Funérailles de la Foire*.

Lesage tehát klasszikus elődei nyomán, Racine és Molière nyomán gondolta el művét nemcsak a stílus tekintetében, a nyelvezet tisztaságával és egyszerűségével,¹² hanem, s első sorban történetfilozófiailag, amennyiben a klasszikus drámában önmagára eszmélt egyéniséget belevezette az életbe s megmutatva neki kora rejtelmait, anyagilag is, eszmeileg is győzelemre segítette. A valóságnak ily módon való felölélése, a társadalom objektív fejlődésének érzékelése azt mutatja, hogy Lesage bámulatos tudatossággal fogott műve megírásához. Hogy feladatát művészileg tökéletesen oldhassa meg, javítania kellett mesterei módszerén, azaz sohasem engedhette meg, hogy a regény cselekménye a jellemfestés alá rendelődjék. Úgy kellett jellemeket teremtenie, hogy a színes cselekmény sodrása formáljja alakjait olyanokká, amelyek az életkörülményeknek éppen megfelelnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy magára hagyta hőseit, hisz meghatározott ideológiai céllal bocsátotta útra őket. De a feladat széles keretet, a tárgyi teljesség érzékeltetését kívánta, a színek és árnyalatok ezerféleségének megjelenítését s mindezt oly módon, hogy a főhős mindig természetes kapcsolatban álljon velük, sőt, hogy lelkiülete a külső képek befogadása és visszaverése révén egyre meghatározottabbá egyre inkább sajátjává váljék.

Így érthető, s csakis így, a mű eszmeiségének szempontjából, a regény töredezett szerkezetének szükségszerű volta. Mert Gil Blas változatos kalandjai ugyanakkor, amikor szét-tördelik a szerkezetet, egy-egy tanulságot is rejtnek magukban. S e tanulságok kronológiai egybefűzése és áttekintése után látjuk meg igazán, hogy ez a szelíd breton Lesage mily következetes tudatossággal jelölte meg hőse útirányát s az útirányt átszelő alakok mozgási körét. Gil Blas gyors és sokszoros helyzetváltoztatása tehát olyan művészi elgondolás és módszer eredménye, amely nemcsak a kontrasztok keverésében rejlő szcenikai hatást hivatott kiaknázni, hanem elsősorban a mű eszmei célkitűzésének fokozatos elérését szolgálja. Emlegettük, hogy Gil Blas mindenegyes kalandja, bukása vagy fölemelkedése tanulságot nyújt, reflexiót kelt, mai szóval önbírálatra indít. Ilyenkor absztrahálja, szubjektív céllal ugyan, de mégis objektív érvénnyel, minden tapasztalatát a filozofálásra hajlamos Gil Blas; felülvizsgálja nézeteit, selejtez és kiegészít s mire ismét nekivág az életnek új kalandok, új lehetőségek ígézetével, gondolatai és cselekedetei már magasabb szerveződéssel jönnek mozgásba. A tanulságok tehát mindig az ellentétekben fejlődő Gil Blas-ban summázódnak éppen világi kapcsolatairól. Így válnak áttekinthetőkké, kézenfekvőkké s a modern típusalkotás követelményeinek megfelelőkké. S ezzel az eljárással kiviláglik Lesage művészi biztonsága, amellyel a típus egységét megőrzi és kiteljesíti.

Ez a művészi gondosság azonban konkrét, társadalmi mozgást is tükröztet: Gil Blas csúszós és ingoványos életútja valójában a Law-rendszeren vezet keresztül s tapasztalatai abból az időből valók, amikor az új-pénz szétzilálta Franciaország gazdasági és erkölcsi életét s a bomlástermékek hatalmas tömeget hozta létre.¹³ Az arany csöndíti végig a regényt is és hol az útonálló, földalatti kavernákban tanyázó haramiák működését, hol a városok eszevesztett nyüzsgését, hol meg éppen a címeres bűnözők kicsapongásait kíséri. A pénz keresztelje Gil Blas útját is; elgáncsolja vagy fölemeli, de Gil Blas mindig rugalmasan, hajlékonyan igazodik a változó körülményekhez s ezzel osztálytanulságot rejt magában. Az ő pályaképe éppen ellentéte Don Quijote-énak, amelyet a változó valóság és a hős megcsontosodott tudata közötti szakadatlan kontraszt visz előre. Gil Blas intelligenciáját életkörülményei csiszolják ki, miközben szívét megkeményítik s meggyűlöltetik vele a dolgok illetéknéppeni állását. S ebben a fejlődésben tudata a jövőt fürkészi. Valami belső kényszer, egy bizonyos szükség-érzet hajtja előre Gil Blas-t: önmagát akarja valóságossá tenni, le akarja magáról fejteni a függőségek bilincsét, szabad polgárként kíván élni. Ehhez pedig pénz, sok pénz kell. Hogy anyagilag gazdag s ezáltal egyenlő lehessen másokkal, belsőleg is gazdagnak kell lennie, vágyakoznia kell az élet tárgyi teljességének megismerésére, az emberi megnyilvánulások totalitásának megismerésére.¹⁴ Ez a vágyakozás, ez az ön-realizálási igény magyarázza meg Gil Blas erkölcsét is, melyet a polgári esztéták azért bírálnak, mert szkeptikusan közömbös a sokszor bűnös kópéságokkal szemben. Az a szinte ügyesség-elméletnek nevezhető rajz,

¹² Vö. Gil Blas, VII, 13, : „Le peuple est un excellent maître de langue”.

¹³ Erre a történelmi korszakra is vonatkozik Engels megállapítása a XVI. század elejéről: „A feudalizmus széthullása abban a társadalomban, amelyben még minden foglalkozási ágat, az élet minden területét a kiváltságok tömkelege sáncolt körül, éppen ebben az időben hallatlanul megnövelte a meghatározott kereseti móddal és állandó lakóhellyel nem rendelkező emberek tömegét.” Engels : A német parasztháború, Szikra, Budapest, 1949, p. 19.

¹⁴ „L'homme riche est en même temps celui qui a besoin d'une totalité de manifestations humaines de la vie. L'homme chez qui sa propre réalisation existe comme une nécessité intérieure, comme un besoin” Marx : Manuscrits économiques et philosophiques.” Œuvres, t. III. p. 123, Mega.

amellyel Lesage főhőse jellemét megteremti, azonban mást bizonyít. Gil Blas sohasem züllik el, józan életérzéke mindig visszavezeti az egyenes útra s kisebb-nagyobb botlásai a körülményekből fakadnak, melyek arra kényszerítik, sokszor eléggé szigorúan és nyersen, hogy ravasz és bizalmatlan legyen, mert számára pillanatnyilag ez az egyetlen létezési mód. Azt azonban, hogy harcha szálljon a természetétől idegen kor bűneivel s azok javíthatására fordítsa idejét sem az író elvei, sem a regény objektív logikája nem engedhették meg, sem pedig Gil Blas osztályhelyzete. Ezt csak olyan valaki tehette volna meg, aki a régi, feudális életesszményen és életkörön belül van s aki azért támadta volna a hibákat, hogy részleges támadásával az egész megmentését segítse elő. Gil Blas-nál természetesen ilyenről szó sem lehetett. Neki a valóságos viszonyokról igazi képzeteket kellett alkotnia. Ezek pedig azt mutatták, hogy ekkortájt a nemesség is, meg a polgárság is önleidegenülési folyamaton megy keresztül. Csakhogy, míg a nemes még jól érezte magát e folyamatban éppen azért, mert az emberi létezés látszata még az ő tulajdona volt, a polgárt már arra készítette az élete és természete közötti ellentmondás, hogy az emberi lét valóságát szerezze meg magának: olyan legyen az élete, mint amilyen természetének megfelel. Érzéseit, gondolkodásmódját, viselkedését tehát nem köthette gúzsba egy természetétől idegen szemlélet. Ellenkezőleg, arra kellett törekednie, hogy minden helyzetben, a természetével ellenkező életviszonyok közepette is végső célja felé közeledjék, az önmagára szabott egyenlőség lebegjen szeme előtt. Rugalmasan, hajlékonyan kellett tehát útját megjárnia.

Gil Blas gazdag és okos lesz, mire a regény végére ér, de becsületes alaptermészete nem változik meg. Útját, ezt a sajátos Tour de France-ot azért kellett megtennie, hogy francia Robinsonként teret hódítson osztályának. A harmadik rendnek fel kellett fedeznie az országot, hogy a nemzettévalás menetébe öntudatosan sorakozhassék be. Míg az angol Defoe tengerre bocsátja hőst s gyarmatot szerzettet vele, a francia Lesage speciális francia okokból csak a belső „piac” felmérésére küldheti Gil Blas-ját, tarka események, sodró kalandok közé. Ez a sodrás azonban, mint a regény végén kiderül, általános érvényű életszelektort hajtott, amely elválasztotta a jókat a gonoszoktól, a szövetségeseiket az ellenségtől s szédítő forgása határozott koncepciót segített győzelemre: a polgári egyenlőség-eszmét.

Igy vette számba Gil Blas osztályéletének lehetőségeit, polgári egyetemességgel. Ugyanakkor azonban, Gil Blas mellett új típus magasodik fel, az élelmes és öntudatos Scipion, Gil Blas szolgálja, aki gazdájá útját folytatja majd, akiben fel lehet már ismerni a jövődó forradalmárok elődjét. Scipion szerint nem elég már, „hogy a szolga tessék az úrnak, az is kell, hogy ugyanakkor az úr is tessék a szolganak”.¹⁵ Az úr—szolga viszonyának ez az új megfogalmazása nemcsak azért jelentős, mert a polgári életesszmény sugallta, hanem azért is, mert benne jut kifejezésre a polgári társadalomnak eredeténél fogva benne rejlő ellentmondása: kiszákmányoló osztályjellege. Gil Blas beérkezése pillanatában szolgát fogad. S ezen a tényen az sem változtat, hogy szolgáját elvileg egyenlőnek tartja önmagával s mindent megtesz, hogy gazdaggá és elégedetté tegye.

Íme a regény súlyos mondanivalója s lényeges problémaösszefüggései. Mindezt könnyűvé és könnyen érthetővé teszi azonban stílusa, amely a hangvétel egyszerűségével még a molière-i iskola hagyományait őrzi. S az a csodálatos, hogy ez az egyszerű patakzás sohasem válik monotonná. Azért nem, mert ritmikusabb teszi a bizarr kalandok mögött meghúzódó gondolat ereje. S ez a ritmus mértéktartó, szabályos; zsilipként szabályozza a történet folyását. Nem engedi, hogy vontatott legyen, amolyan sterne-i módon, de felforrni sem hagyja. Mert ilyenkor epizód szakítja meg a cselekményt, feszültségét meglazítja és életmelegre hűti ázáltal, hogy szétfeszítse az átforrósodott kereteket, s a réseken más kontinensek, más országok és népek változatos életformáit vetíti oda mintegy összehasonlításként.

A regény derekától kezdve egyre fogynak az epizódok, mert a tanulások levonása elvi megfogalmazása és rendszerezése következik. Mindez természetesen szerves összefüggésben van a főhős élettani formájával: az érett férfi absztrahálja a fiatal legény tapasztalatit, hogy kortásainak így már higgadtabban, tekintélyesebben adhassa át a tanulságot, amely Faguet szerint is „a legpolgárabb s a legcsendesebb tanulság”: vigyázz polgár! ezt a világot nem a te képedre és hasonlóságodra formálták. Nemesi az még lényegében! Légy óvatos és légy csendes és hódítsd meg! Jogod van hozzá! Gondolkodj, alakítsd ki elveidet s ezek szerint rendezd be életedet! Lebegjen szemed előtt szüntelen: minden ember egyenlő!

Ez a realizmus jóval szelídebb még, mint a XIX. századi. Rajta érzik még a klasszikus kor közelsége. Annak lét-látszat kettőssége után ez a „lét-rajz” éppen csak hogy talpra állt; magán viseli még a teremtés ifjúságát. Ezért kell nyomban a lényegre tapintania, ezért oly gyorsan-vázoltak portréi és összképei. Mintha attól félt volna Lesage, hogy tétovázás közben a valóságot ismét annak negatív természete: a látszat gyűri maga alá. Ezért tudta felhasználni,

¹⁵ Gil Blas: XII, 12.

alkotóan felhasználni a kopott pikareshk keretet, s ezért mondhatjuk, hogy míg tartalmában az első modern francia regény a *Gil Blas*, formájában a pikarizmus utolsó nagy műve...

Lesage életének hátralevő éveiben is hű maradt eszméihez, amelyek lassan formszemléletét is megváltoztatták. 1740-ben már fantasztikusnak minősítette az elévülhetetlennek tartott irodalmi szabályokat. E tételes megfogalmazáshoz szükségszerűen kellett eljutnia: ezt követelte írói pályájának belső logikája. Ennél tovább azonban nem tudott lépni s az élet átlábolt rajta. Nem értette meg már a keletkező újat, azt, amit pedig ő maga készített elő, amikor műveivel tömeget toborzott a regényolvasásra: hogy a klasszikus színház tömegélményétől elszakadt egyén a szenvedélyt keresi a műalkotásokban, hogy a szenvedélyben roppant erő feszül, hogy Voltaire könnyed és fáradhatatlan tolla azokat a mázsás gondolatokat repíti tovább, amelyeket ő hozott fel a történelem mélységeiből, amikor az egyenlőség-eszme hevületében új minőségi pályára siklatta az irodalmat.

Anyaggyűjtés, az élet számbavétele csendes és bölcs megítélés céljából, a polgári egyenlőség-eszme felvetése és irodalmi megvalósítása: ez Lesage irodalomtörténeti helyének meghatározója a korszakváltás mezsgyéjén.

Lesage fényesen, de szerényen járta meg pályáját. Géniusának titkára ő maga irányította rá a figyelmet a *Gil Blas* elé írt allegorikus mesével: aki magával viszi tanítását és szellemét, könnyen boldogul az életben. Mert Lesage emberboldogításra írta életművét...

Pintea Gligor alakja a mondákban és betyárballadákban

DOMOKOS SÁMUEL

XVIII. századi magyar—román kapcsolatainknak igen érdekes alakja Pintea Gligor, a híres erdélyi román betyárvezér, akinek emlékét több román monda és betyárballada őrzi. Bár alakja megihlette Gaál Józsefet *Szirmai Ilona* c. regényében és legnagyobb mesemondónkat, Jókai Mórt is, *Lócsei fehérasszony* c. regényében, mégis a híres román betyárvezér életéről csak szórványosan jelent meg néhány hiteles adat. Általában mind ez ideig csak annyit tartottunk számon róla, hogy 1703-ban esett el Nagybánya ostromában. Ugyanis Pintea hatalmas betyár csapatával a kurucok oldalára állt s bevette részükre Nagybánya városát. Pintea alakja tehát hozzátartozik a kurucháborúk történetéhez és értékes fejezettel gazdagítja az erdélyi magyar és román jobbágyok közös harcát a nemzeti függetlenségért.

Igen érdekes folklorisztikai adatokat szolgáltatnak a Pintearól szóló mondák és betyárballadák is, amelyekben nem egyszer bukkanunk magyar folklorisztikai átvételre.

Mindezeket figyelembe véve, úgy hisszük, nem érdektelen, ha összefoglaljuk és részben újabb kutatásokkal egészítjük ki a Pintea életére és betyártevékenységére vonatkozó adatokat és feldolgozzuk a rávonatkozó mondákat és betyárballadákat, melyek mind ez ideig alig ismert kiadványokban kallódnak.

I. A Pintea életére vonatkozó feljegyzések.

Mindenekelőtt érintenünk kell keresztnévének kérdését, mivel eltérő módon említik egyes feljegyzésekben. A néphagyomány és néhány feljegyzés szerint Pintea Gligornak hívták. Viszont a nagybányai levéltár adatai szerint a körösvényekben mint Simion Pintea szerepel.¹ Nevének pontos megállapítását megnehezíti az is, hogy a legtöbb levéltári iratban a betyár csak családi névvel szerepel, amelyet magyarosan Pintyének írtak. Valószínűnek tartjuk, hogy a néphagyomány adata a helyes s a betyár igazi neve Pintea Gligor. Így szerepel egyes balladagyűjteményekben is. Fel kell vetnünk nemesi származásának kérdését is. Levéltári kutatásaink során találtunk is egy Pintea György nevű egyént a kővárvidéki nemesek listáján.² Ugyancsak nemesi családból származtatja Pr. I. Bírlea román kutató is: „Eredeti neve: Pintea Gligor, nemes család Budești máramarosi községből. Nemességét igazolta a máramarosi megyei bizottság előtt 1763—1768 között.”³ Meg kell jegyeznünk, hogy az említett évszámok tévesek, mivel a betyár 1703-ban már halott volt. Ugyancsak téves adatot közöl Pintea életéről At. M. Marienescu is, aki szerint a betyár II. József idejében élt, 1765—1790 között.⁴ A népi mondákban és balladákban úgy szerepel, mint szegény jobbágyok gyermeke. Annyi biztos, hogy betyártevékenysége nem mond ellent származásának, hiszen a román betyárok között nem egy bojári származású volt (Toma Alimoș, Jianul, Miul) s a szegények oldalára állva szembefordult osztályával.

Sokkal részletesebb és megbízhatóbb adatok maradtak fenn Pintea betyártevékenységéről. Idevonatkozó adatainkat *Nagybánya és vidéke* című újság közléseiből vesszük, amely ismertette a nagybányai levéltár idevonatkozó anyagát.

A legelső feljegyzéseket Pintea betyártevékenységéről 1699-ből találjuk. Bizonyára már korábban kezdte meg betyártevékenységét, mert ez időben már olyan nagy betyár csapattal rendelkezett, hogy elfogatása lehetetlennek látszott s ezért kegyelmet ígértek neki, ha felhagytevékenységével. Íme az átirat szövege: „A fölöttébb elszaporodott s rablásaikat egészen

¹ David Pop: Pintea Viteazul — cele dintîi documente, Familia, 1934. évf. 7. szám, 86.

² Orsz. Levéltár, Székely lustrajegyzék, 3434. sz. kötetének 771. lapján.

³ Pr. I. Bírlea: Balade, colinde și bocete din Maramureș, 1923, 13.

⁴ At. M. Marienescu: Balade, Pesta, 1859, 109.

fegyelmezett rendszerrel űző „hegyi tolvajok“ (Hollómezei Pintye) üldözése a kézrekerítésére nézve semmire sem mehetvén sem a vidék fegyveres őrsege, sem Löwemburg gr. szt. parancsnok katonai intézkedése : jónak látta ez elfogadni, Nagy és Felső-Bánya városok azon tanácslását, hogy az említett rablókat kegyelem ígérete mellett kísérelje meg ezen életmódjukkal felhagyni. — Írt is a két város pecsétje alatt a rablóknak, kikhez a kegyelmi iratot a két városból alakult követség vitte meg a hegyek közé.”⁵

Igen érdekes az a levéltári közlés, amely szerint Pintea állítólag meg akarta magát adni s „fizetésének megállapítása céljából, — Szatmár-, Szabolcs-, Máramaros-, Középszolnok megyéket, Kővárvidékét, úgy Nagy- és Felső-Bánya városokat követek küldésére szólítja. Ezek meg is jelentek e napon Szatmáron, egyetértésre azonban — azon okból : mert erre nézve küldöiktől utasítást nem nyertek — nem jöhettek, így az értekezlet minden eredmény nélkül oszlott szét, azt azonban megígérte, hogy mielőtt e tárgyan felsőbb helyről értesítést veend : kötelességét teljesíteni ezen dologban nem mulasztandja el”.⁶

Semmilyen adat sincs azonban arra vonatkozólag, hogy Pintea megadta magát, sőt ez teljesen kétségessé válik, ha az alábbiakat figyelembe vesszük. Dariu Pop tanulmányában idézi annak a kérdőívnek pontjait, amelyet Löwemburg Nagyban városának megküldött s ennek első pontjában azt kérdik, megadta-e magát Pintea? A kérdőívet Pintea néhány társának kivallatására állították össze. Dariu Pop is kétségesnek tartja, hogy Pintea megadta volna magát.⁷

A vallatási kérdőív igen érdekes adatokra enged következtetni Pintea betyár csapatára vonatkozólag. Ebben olyan kérdések is szerepelnek, hogy milyen egyenruhában látták Pintea betyárait és hogy a ruhákat melyik szabónál csináltatták.⁸

Pintea betyár csapatának nagyságára, erejére s arra a nagy kiterjedésű területre enged következtetni az erdélyi gubernium megkeresése Rabutin tábornokhoz 1701. május 11. dátummal. A szöveg így szól : „Ea ad nos pervenit relatio, quod Predo Pintye cum circiter 200 Assechis ex Partibus Comitatus Bihar per montes et Sylvas se moverit et quo tendat nescitur. Cujus famo intuitu nos de persecutione ipsius ad Comitatus el Distrietus alpiibus, et montibus solitis nempe deambulatoriis Vicinos, nempe Crasna Szolnok mediocrem, Szolnok interiore, Kővár et Bistriciensem, Doboka, Colos et Maramaros strictos ordines dedimus et Salmariensem, az Ugocsa Comitatus quoque litteris nostris pariter superionde premonuerimus, quod Vestrae Excelenciae dum Significamus, simul eandem requiramus ann respectus competentis, ut diguetur inclitus Militiam sive in quartiriis sive in praesidiis ibi circum constitutam suis ordinibus eo disponere, ut ad talium latronum extirpationem cum nostris officiliabus correspondeant et concurrant.”⁹

Egy másik levéltári feljegyzésben¹⁰, amelyben a gubernium átír a váradi püspöknek Pintea és csapata kézrekerítésének ügyében, a következőket olvashatjuk : „Mennyit szenvedtek mind Magyar országot mind pedig Erdélynek némely részei amaz Pintye mellé összegyűlt tolvajoknak sokrendbéli latorsági miatt kegyelmed is bizonyosan értette ; kiknek latorságok és tolvajságok most ugyan az téli időnek alkalmatosságával valamennyire szűnt, de újbóan mielőtt zöldülni kezd az erdő az üdönek felállásával és az fák levelével együtt feltámad, hanemha az ilyen gonoszoknak eleit vészi ember. Bizonyosan informáltatunk pedig hogy azon tolvajoknak az eleiben oda ki hárman Tot György Csátáron, Varga János Szolnokba, Nagy Imre Böszörménybe lappanganának, kik is mind hárman az Pál Deák uram Regimentyebéliek. Kegyelmedet azért akarok becsülettel rekrifálni és egyszersmind bizamason is kérni igyekezzék ilyen immineáló gonoszoknak mind eleit venni és mind az feljebb specifikált latroknak mind több kompliceseknek megfogadtatásokat és méltoképpen való megbüntetéseket effectumban végezni s minket fölöle tudósítani, Római Császár, Koronás király Kegyelmes Urunk öfelsége kegyelmes tetszése is az lévén, hogy az aféle közönséges békesség és csendesség, mint olyan tolvajok méltó büntetéseket elvegyék, kegyelmed aziránt való hathatós munkája, mind Öfelsége szolgálatának és közönséges jonak nagy promotiojára, mind pedig a szegénység nyugodalmának és a nép esendességének conciliálására lészen. Mi is kegyelmed jóakarátját más dolgokban demeriálni igyekezzük.”

A guberniumnak ez az átírata a váradi püspökhöz azt bizonyítja, hogy Pintea és csapatának elfogatására — miután a hatósági erők elégtelennek bizonyultak — mozgósították az egyházat is. De a guberniumnak ez az intézkedése is eredménytelen maradt, mert

⁵ 1699, július 13. Közölte : Nagyban és vidéke, 1881. július 19. száma.

⁶ Az átírat 1688. október 6.: keltezésű. Közli Nagyban és vidéke, 1881. október 11. száma

⁷ Deocamdată rămine un mister cum a venit pentru grație Pintea ..” i. m. 87.

⁸ Dariu Pop, i. m. 88.

⁹ Erdélyi levéltár, Liber Conceptuum Regius Latinus, H. című kötete, 116.

¹⁰ Liber Conceptuum Regius Hungaricus G. kötet, 431.

¹¹ Erdélyi levéltár, Gub. Pol. kötetének 74. számú aktája.

Erdély népe, a románok és a magyarok, egyaránt szerették Pintea-t és rejtekhelyének titkát nem árulták el a hatóságoknak.

Hogy milyen széles — magyar és román — népi rétegek segítették Pintea-t azzal, hogy átvették és értékesítették a gazdagoktól elvett holmikat s ezzel hozzájárultak a betyárok megélhetéséhez, bizonyítja egyik 1701-ből származó levéltári feljegyzés, amely felsorolja Pintea orgazdáját.¹¹ Ebben az aktában több mint három oldalon keresztül sorolják fel Pintea orgazdái Szatmár megyében, Nagybánya vidékén, Máramarosban, és Lápos vidékén. Az orgazdák között számos magyart is találunk. Máramarosból pl. megemlíti Varga János, Tóth György, Pap Istók, Csinalosi János és Nagy Feri „tolvajokat”, akik „az elprédált jószágot Debreczenben egy Szabó nevű embernek adták el”. Megemlítjük, hogy Pintea orgazdái között megtaláljuk a negresfalusi „oláh papot” is, ami azt bizonyítja, hogy a Pintea-t támogatóknak oly nagy volt a tábora, hogy a pap is jónak látta melléjük állni és támogatni a betyárt.

Hosszú lenne ismertetni azoknak az aktáknak tartalmát, amelyekben Pintea-ról vagy más „tolvajok” kézrekerítéséről van szó.¹²

Érdekes adatot találtunk arra vonatkozólag, hogy kiket is támadott Pintea csapata. Egyik levéltári feljegyzésből¹⁴ megtudjuk, hogy görög és örmény kereskedőket fosztott ki. Az idevonatkozó rész így szól: „Ante annos quidam Greci et Armeni mercatores circa Bistritium solisti sunt per Prodones et Latrones illi Pintye adhorentes, quorum nonnulli nuno in Transilvania reperiendi discuntur. Stb.” Megemlítjük, hogy a *Pintea Viteazul* című balladában, amelynek elemzésével később foglalkozunk, azt olvashatjuk, hogy Pintea nemeseket, örményeket, beszercei szászkokat, lipovánokat és zsidókat fosztogatott.¹⁵

A fentebb közölt levéltári adatok alapján a következőket állapíthatjuk meg:

Pintea betyárkodása 1699-ben kezdődött, korábbi feljegyzés erről nem ismeretes. De feltehető, hogy egy-két évvel korábban kezdte a betyárkodást s olyan nagylétszámú betyárcsapatall rendelkezett (egyik levéltári adat szerint 200 embere volt), hogy 1699-ben elfogatása már komoly gondot okozott a hatóságoknak. Csapata betyáruniformist viselt és fegyverrel volt ellátva.

Pintea betyárcsapatában magyar betyárok is voltak s egész Erdély lakossága támogatta őt és nem árulta el rejtekhelyét a hatóságoknak. Ez azt mutatja, hogy olyan társadalmi megmozdulást képviselt, amely széles magyar és román népi rétegekre támaszkodott.

*

Pintea-nak a kurucharcokban való részvételére vonatkozó történelmi feljegyzések.

A Pintea-ra vonatkozó levéltári feljegyzések 1688-ban kezdődnek és 1701-ben befejeződnek. Ezek az adatok, mint láttuk, csak betyárkodására vonatkoznak. Bár nincsen rá hiteles feljegyzés, feltételezhető, hogy Pintea 1702-ben is folytatta betyártevékenységét, egészen 1703-ig, amikor csapataival csatlakozott Rákóczi seregéhez és elfoglalta Nagybányát, komoly segítséget nyújtva ezzel a győzelmes kuruc harcokhoz. Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy Pintea 1703-ban csapataival együtt vesz részt a kurucharcokban. Ha már 1701-ben annyiba hagyta volna a betyárkodást, 1703-ban nem rendelkezett volna betyárcsapatall.

Pinteanak Nagybánya ostromában való részvételét több feljegyzés is bizonyítja.

Elsőnek idézzük magának Rákóczinak idevonatkozó sorait:¹⁶ „Mig ez a Kraszna folyó mellett történt, addig én kellemes hírt kaptam. A Meszes hegység híres rablója, a román eredetű Pintye meg akarta mutatni a hozzám való hűségét és lejött Nagybánya városához, mely inkább arany- és ezüsbányáinak hírében, mint valódi kincsekben gazdag. A várost az én nevemben meg akarta hódítani vagy pártomra téríteni. A lakosok megadták magukat és beengedték őt a tornyokkal védett falak közé, de amikor Pintye csapatai fosztogatni kezdtek, a lakosok összefogtak családjaik és tulajdonaik védelmére s megölték Pintyét és társait. A város azonban azután is elküldte hozzám követeit, hogy tettüket megokolják és nekem engedmességet fogadjanak. Átvettem a város nevében tett hűségesküjüket, dicsértem eljárásukat és visszaküldtem őket.”¹⁷

¹² Erdélyi levéltár Thes. című kötetéből a 36. l. és a Gub. : Prot. Sess. című kötetből (1701–1705) 9. l., 209. l., 349. l., 350. l., 353. l. és 411. l.; a Liber Conceptuum Regius Hungaricus-G. kötetből 431–433. l., 496. l., 498. l. és 499. l.; a Liber Conceptuum Regius Latinus H. kötetből a 116–117. l.

¹³ A Pintea-ra vonatkozó levéltári adatokra Trócsányi Zsolt hívta fel a figyelmünket.

¹⁴ Erdélyi levéltár, Gub. Pol. 1701-ből való kötetének 273-as aktája.

¹⁵ Brassó, 1897. Ciucu könyvkereskedés kiadása.

¹⁶ Rákóczi fejedelem emlékiratai, Szépirodalmi kiadó, 1951. 52.

¹⁷ Rákóczi feljegyzései 1703-ra vonatkoznak.

Pintea tettének jelentőségére nézve *Vasiliu Vaida* megállapítja:¹⁸ „Nagybányának Pintea által történt elfoglalása megkönnyítette Rákóczi helyzetét, most már könnyebben elfoglalhatta Szatmárt is, könnyebben járhatta az országot kilenc éven keresztül, csupán a szerencsétlen Pintea esett áldozatául vitézségének és vagyon utáni vágyának.”

Egy másik történelmi feljegyzés szerint¹⁹ Pintea a Nagybánya ellen vívott harcokban esett el a kurucok oldalán. Ime a szöveg: „1703 Die 14 Aug. Máramarosban Szigetben lévő Feőkapitánya az Kuruczoknak Majos János két ízben írt levelet s Nemes Tanácsnak, elsőben kéri és inti az nemes Várost az engedelemre, másodszor pedig igen keményen parancsol két rendbeli levelében, hogy 3 vagy négy tonna puskaport, tizennyolc sing ángliai posztót száz tallért onát, töltést mennél többet, zászlónak való bagázsát küldjön az város élete jószága elvesztése és Feleségeiknek s gyermekeiknek fegyverre való hányattatása, és Biráknak a Tanácsnak felkaróztatása alatt; jöllehet Szigetről Majos úr uttyát másfelé vette s bántódása az városnak miatta nem esett, de más rendbeli kurucok signatur (signanter) Békéssy András, Lantos János, Bella Urszuly Hadnagyok két zászlóval, s amaz híres Tolvaj *Hollómezei Pintye ur heted vagy 8-ad magával*, ki ekkor a méltos. Fejedelem Felső vadász Rákóczi Ferencz képmis urunk gratiaját másemberek által sollicitálta, és egy néhány gyalogok az városhoz és alá estve felé sebessen jöven, a Magyarkapu eleiben állván, potenter urgeálák s kívánák, hogy a várost adják fel az Méltos. Fejedelem számára, és sok beszédek után mind ők, mind a Város részéről arra hajlottak, hogy akkor estvének ideje lévén, mindkét részről zálogot adván egymásnak megesmertetnék sub bonis modis az kívánság és az városnak megh maradása iránt, s mint-hogy akkor estve az Zászlók az vicem bejövén és kimenvén, reggel mind az város részéről, mind a kurucok iránt arra hajlottanak, hogy embere által az Nemes Város a Mélt. Fejedelmet megtalálja, mely végzésbe mindnyájan acquietálván, étellel s itallal gazdálkodván, két szeke-ren kenyeret, húst, átalágban bort vivén az Várostól a Kuruczoknak — nem tudatik mitől viseltetvén húst-kenyeret szélyel hányva, a boros átalagok fenekét kiverték és a kapura nagy dühösséggel jöven, a külső kaput bevágták, közöttük *fő és első lévén az megemlített Pintye maga és vágta a kaput*, az városban lévő kurucz zálogok s Hadnagyok sok rendbeli tilalmazások ellen, azért a kurucz zálogok nyagatásból, midőn már kétszeri lövéseket is elszenvedtek volna a lakosok puskázáshoz kényszerítettek nyulni és a puskázás közbe a megmondott *Pintye meglövetett*, mivel ő az ország uttyába sok ártatlan vért ontott ő neki is vére az ország uttyában az kapu előtt kiontatott, *teste penig, mint gonosztévőnek tisztesség nélkül a Várdombon belül az kerítésen eltemtetett.*”

A fenti két hiteles feljegyzés alapján, nem fér kétség hozzá, hogy Pintea valóban részt vett a Nagybányát ostromló kurucharcokban s hogy a harcban esett el.

Nicolau Nilvan a fenti okirat leközlésekor²⁰ megjegyzi, hogy Rákóczi kuruc seregében nemcsak „vitéz” Pintea harcolt, hanem más román vitézek is, mint pl. az okmányban szereplő Urszuly, kinek romános kiejtésű neve Urs Bala vagy Belan. A „tolvaj” névvel foglalkozva megemlíti, hogy ez onnan ered, hogy a magyar uralkodó osztályok az együttlakó más népek vezetőit, akik népük érdekeiért harcoltak, megvetésük jeléül nevezték tolvajoknak. Különben is általános volt ezen osztályok részéről a „tolvaj oláh” kifejezés. Ezzel illették a román nép olyan egyéniségeit is, mint Horia, Cloșca és Iancu. A „Pintye úr” elnevezéssel kapcsolatban azt a véleményét fejezi ki, hogy Pintea valószínű a nemes Pintesci családból származott, s bizonyos fokú iskolákat is végzett Nagybányán s ahhoz a kevés román intelligenciához tartozott, amelyik érdeklődött nemzete sorsa felől.²¹ Szerinte Pintea a Rákóczi seregében nemcsak egyszerű katona volt, hanem „annak a csapatnak vezére, amelyik rohammal foglalta el Nagybánya városát”.²²

Pintea osztrák-ellenességére igen élénk fényt vet az a szerep, amelyet az erdélyi románoknak a görög katolikus hitre való áttérésekor játszott. Mint tudvalevő, a románok katolicizálását Bécs azzal a szándékkal vitte keresztül, hogy e révén erősítse pozícióját Erdélyben a magyarokkal szemben. Az erdélyi románok nem minden harc nélkül tértek át az új hitre. Különösen erős harcok voltak az Avas hegység vidékén, ahol az át nem térni akarók vezére maga Pintea volt. Az ő emberei megölték 1703. május 14-én éjjel Isaia apátot, aki a bizánci kolostort alapította, s aki az áttérés fő propagálója volt az avasi románok között.²³ Pintea-nak

¹⁸ Gutinul című újság, 1889. évf. 28. számában.

¹⁹ *Palmer József*: Nagybánya és környéke, 1894. 296. l. közli *Ion Pop Retezanul* (Pintea Viteazul Amintiri, schițe și balade. 1897. 60–62. l.), valamint a *Familia* című folyóirat (1895. évf. 22. száma).

²⁰ *Familia*, 1895. évf. 22. száma.

²¹ *Ion Pop Retezanul*: Pintea Viteazul, 71.

²² I. m. 70.

²³ *Nicolau Nilvan*: *Familia*, 1895. évf. 22. sz.

e szerepével foglalkozva, *Ion Pop Reteganul* úgy véli, Pinteá nagy népszerűségét nem mint betyár szerezte, hanem mint energikus és elismert vezetője az ellenzéknek.²⁴

Pinteá szerepe a Rákóczi-féle szabadságharcban, valamint ellenzéki szerepe a katolikus hitre való áttérítéssel szemben azt bizonyítja, hogy nemcsak a legrégibb és legjelentősebb román betyárok egyike volt a XIX. sz. elején, hanem aktív résztvevője volt kora haladó politikai mozgalmainak is.

II. A Pinteá-ról szóló mondák

A Pinteá-ra vonatkozó történelmi feljegyzések ismertetése után, rátérünk azoknak a mondáknak ismertetésére, amelyek alakjával foglalkoznak.

Először a *Valea lui Pinteá* (Pinteá völgye) című mondát ismertetjük.²⁵

Bukovinában Cîrlibaba vidékén elszaporodtak a tolvajok, akik egy alkalommal magukkal vittek egy törvénytelen lányt, aki aztán kapitányuk kedvese lett. Fent e hegyen töltött több évet s fia is született, akit Pinteá-nak neveztek el. Amikor a tolvajok elhagyták a Dorna környéki hegyeket, az asszony és a fiú a pásztoroknál maradtak. Később, amikor a gyerek már nagy lett, anyja rábízta a pásztorokra s ő elment a tolvajok után fel a hegyekbe. A pásztorok nagyon rosszul bántak a gyenge fizikumú gyerekkel.

Egyszer, amikor a juhokkal a Lucaciú hegyen volt, nagy vihar támadt. Sint Ilie (Szent Illés) tüzes szekerével üldözni kezdte az ördögöt, aki egyik szikla mögé bújt el, tüzes villámokat szórva a sziklára. A villámok ezer darabba törve, szétszóródtak a hegyen s még ma is láthatók a Lucaciú hegyen. Ezeket a nép Pietrile Roşii (Vörös kövek)-nek mondja.

Az ördög, amikor látta, hogy Sint Ilie nem tudja elpusztítani, csúfolni kezdte. Ekkor avatkozott bele a küzdelembe Pinteá, aki egyik szikla tövében húzódott a villámok elől. Fegyverével megcélózta az ördögöt, aki rögtön meghalt.

Ekkor Sint Ilie fehér lovon leereszkedett Pantea-hoz, s megkérdezte mi a kívánsága azért a nagy szolgálatért, amelyet neki tett. Pantea legyőzhetetlen erőt kért s azt, hogy semmilyen puskával ne legyen megsebezhető, senki se tudja elfogni. Sint Ilie még hosszú életet is felajánlt, de azt nem óhajtott.

Amikor este a juhokkal hazament, a pásztorok meglepetve látták, hogy nem tűri a gúnyolódást, sőt kipróbálta erejét rajtuk s az egyik pásztor a földre teperte. A pásztorok többé már nem hatalmaskodtak rajta, sőt, eltűrték, hogy ő parancsoljon nekik.

Pinteá azonban megunt a pásztor életet, felkerekedett s betyárnak állt, azon a völgyön, amelyet az a patak szelt át (Strunior, Căliman, Măgura), melynek vize abból a forrásból táplálkozott, amely akkor azon a helyen fakadt, ahol ő lelőtte az ördögöt. E völgyet sohasem hagyta többé el.

Pinteá betyárkodásának híre terjedt s a legvitézebb máramarosi fiúk álltak be betyár-csapatába. Pinteá nevétől mindenki rettegett a vidéken, főleg a kereskedők. Pinteá különben nem volt veszélyes ember, nem bántotta őket, csak akkor, ha ellenszegültek akaratának. A szegényektől, özvegyektől semmit el nem vett, sőt még ő adott nekik pénzt. Ezért annyira szerették a szegények, hogy még életüket is feláldozták volna érte. Pinteá Moldva, Máramaros és Erdély falvait és városait fosztogatta. De nagyon szerette a szép lányokat is. Egyszer feltette magában, hogy elrabolja a nagybányai király szép leányát, s a Dorna-i hegyekbe hozza. Társai hiába próbálták lebeszélni tervéről, mert ő ki akarta próbálni erejét. Elindult hát Nagy-bányára. A lány is nagyon megszerette Pinteát, aki olyan szép volt, mint a Mesebeli herceg (Făt-Frumos). Hét évig tartott Pinteá és a királylány szerelme, amely idő alatt a betyár minden héten bement a városba s onnan kincsekkel megrakodva tért vissza, melyeket mind a kedvesétől kapott. Senki sem tudta elfogni, mert sebezhetetlen volt.

Pinteá-nak erején és szépségén kívül volt még egy hetykű furulyája és varázsfüve, amelyet jobb tenyerébe téve, minden ajtót ki tudott nyitni. Társai napestig elhallgatták furulyázását, amelyre táncot is jártak, melyet „Hora lui Pinteá” (Pinteá táncá)-nak hívták.

Pinteá egyformán fosztogatta a népet elnyomó magyar és más nemzetiségű földesurakat, akiket sokszor meg is vert. Ezért az urak el akarták pusztítani, fejére díjat tűztek ki. Üldözői azonban nem tudták elfogni, mert a golyók nem sebeztek meg, sőt ha olyan kedve támadt, kezével megfogta a golyókat és visszadobta azokat.

Kedvese azonban kifaggatta sebezhetetlenségének titkáról s azt elárulta a pandúroknak. A pandúrok előbb felszólították, hogy adja meg magát, ő azonban azt válaszolta nekik, hogy: „Vitéz voltam, vitézként akarok meghalni!” Társait is harcra buzdította s azok is vitézül harcoltak, a pandúrok sorra elesetek s Pinteá már a várkaput feszítgette, amikor az egyik

²⁴ *Ion Pop Reteganul* i. m. 67.

²⁵ S. Fl. Marian jegyezte fel Bukovinában. Közli *I. Pop Reteganul* i. m. 17.

magas, széleslátú pandúr lelőtte. Feje felugrott a vár falára s most is úgy látszik, mint élő korában. Hét szál tavaszi, hét szál őszi búza nőtt ki rajta s ezek még ma is látszanak. Haját pedig ráfújja a szél a kalászkokra s ilyenkor bájos hang sóhajtása hallatszik, amely aztán átkot szór kedvese fejére, aki miatt meg kellett halnia.

Azt a helyet, ahol Pintea járt, Valea lui Pintea-nak (Pintea Völgyének), Poiana lui Pintea-nak (Pintea tisztásának) hívják.

Egyszer megmozdul majd a vár falába vágott fejszéje s megbosszulja ellenségeit.

*

Igen érdekes a *Csodaterő Pintea* (Näsdrăvanul Pintea) c. Moldvából származó monda is.²⁶ E szerint Pintea a juhokat őrizte, amikor megjelent előtte az Ördög. Űtni kezdte s azt mondta neki, hogy kérjen tőle, amit akar, megkapja. Pintea erőt kért, hogy a pásztorokat megverhesse, mert azok rosszul bántak vele. Meg is verte őket s a juhokkal elment Magyarországra, ahol fegyvert vásárolt árukból, társakat gyűjtött maga köré s betyárkodni kezdett a Szerba és Căliman hegységben. Ő Şebu sziklában lakott s társait furulyával hívta össze, akik gyakran táncra perdültek a Şarul mezején. Sokszor átment Magyarországra is rabolni, de sohasem tudták elfogni, míg titkát el nem árulta kedvesének, hogy ereje hónaljában van. Az asszony elárulta titkát a császárnak. Még Bécsbe is feljárt, s hírére ijedten csukták be a kapukat. Ő azonban felmászott a várra s ott furulyázott. Egyszer egyik pandúr eltalálta s meghalt.

E mondáról Reteganul helytállóan jegyzi meg, hogy variánsa a bukovinainak. Megjegyzi, hogy Naszódon, amikor ott iskolában járt, az egyik paraszttól e mondatát a következő betoldással hallotta: Amikor Pintea fejszéjét a vár falába vágta, azt mondta, hogy jaj Magyarországnak, ha akad valaki, aki kihúzza onnan a fejszét. Most már mozog s nemsokára előkerül az a vitéz, aki kihúzza onnan a végig száguld vele az országon.

Megjegyzi még, hogy a nép beszél Pintea-nak a Căliman hegységbe elásott kincseiről is.²⁷

Megjegyezzük, hogy e mondákban szereplő adatok szerepelnek a Pintea-ról szóló balladákban is, ami e monda-motívumok elterjedt voltát bizonyítja.

Ion Pop Reteganul e mondák, valamint a balladák alapján megírta Pintea életrajzát.²⁸ E szerint Erdély északi részében van egy román falu, *Măgogia*, melynek lakosai mind nemesek voltak s leszármazottjai Rákóczi híres puskásainak. E faluban élt kb. 200 évvel ezelőtt egy gazdag ember, akit Stupul-nak neveztek, mert olyan gazdag volt, mint a méhkas. Ennek volt egy szolgája, akit Cupşa Pintea-nak hívtak. A gazda nagyon rosszul bánt szolgájával, aki különben hallgatag, magabazárkózott ember volt. Egy alkalommal, amikor Pintea a mezőn szántott, gazdája megverte. Ekkor Pintea azt mondta gazdájának, hogy akkor látja őt újra, ha az ostornyélt kizöldül. Elhagyta gonosz gazdáját s betyárnak állt. Egy év múlva eljött, s látta, hogy az ostornyélt kizöldült. Levágta gazdája mind a négy ökrét s társaival megosztotta azokat. A gazdának kifizette árukat s újra elment világgá. A nép szerint tizenkét társa volt, Lăpustól északra tanyáztak s e helyet ma is Şatra Pintii (Pintea sátrá)-nak hívják. Sok évig fosztogatta társaival a szorosokban a kereskedőket fel Máramarosig, Bukovináig. A szegény lakosság örömmel tárgyalta a Pintea vitézségéről szóló történeteket, amelyek arról szóltak, hogy a gazdagokat miképpen fosztotta ki. Pintea-tól különösen a nagybányai polgárok rettegetek. Pintea egy hideg télen, amikor a Şatra Pintii-ben tartózkodott, elküldte társait Nagybányára, hogy élelmet vásároljanak. Társai azonban csak úgy voltak hajlandók vállalkozni az útra, ha Pintea elárulja nekik erejének titkát. A betyárok azonban elmondták e titkot a pandúroknak is, akik megjelentek a Şatra Pintii-n tartózkodó Pintea-nál, ahol harc fejlődött ki a betyárok és a pandúrok között. Pintea-t egy ezüst golyó sebesítette meg. Fejét kitették a város kapujára s egy hétig egyik román asszony fésülte haját, amíg a nép meggyőződött, hogy Pintea valóban halott. Társairól a nép úgy tudja, hogy elesetek a harcban, az a három pedig, aki elárulta sebezhetőségének titkát, életfogytiglanig börtönben volt.

Pop Reteganul megjegyzi, hogy a fenti élettörténetet Ion cel Mare nevű rettegi paraszttól hallotta, aki Strimbu községből való, amely közel van Pintea szülőfalujához, Măgogia-hoz.

*

Pintea emléke még ma is élénken él a máramarosi falvakban. Ezt mutatja, hogy közel élevszázad múlva *Muşlea* az Avas hegység vidékén több mondat jegyzett föl Pintea-ról.²⁹

²⁶ Közli Ion Pop Reteganul, i. m. 36.

²⁷ Ion Pop Reteganul, i. m. 39.

²⁸ Ion Pop Reteganul, i. m. 10–16.

²⁹ Ion Muşlea: Cercetări folklorice în ţara Oaşului, Anuarul Arhizei de folklor, 1932, 140. l.: CLXXIV, CLXXV, CLXXVI, CLXXVIII, CLXXIX jelzésű mondái.

Ezekben a mondákban is szerepel, hogy Pinteá csak a balhónalj alatt volt sebezhető kilenc búza- és borsószem által. Úgyszintén megtalálható elfogatásának története, úgy ahogyan a Papahagi-féle balladában van meg³⁰, valamint azok az életrajzi adatok, melyeket Rete-ganul fentebb említ.

Pinteá emlékét a fenti mondákon kívül Máramarosban őrzik a róla elnevezett helységek és helynevek. Így pl. Poiana Pinteai (Pinteá tisztása), Piatra Pinteá (Pinteá köve), Fintina Pintii (Pinteá kútja), Şatra Pintii (Pinteá sátra), Dealul Pintii (Pinteá hegye) stb.

A szájhagyomány arról is tud, hogy Pinteá Lengyelországba is át-átlátogatott, amint erről egy bukaresti prózai szöveg tanúskodik.³¹ Ugyanez a feljegyzés említi Pinteá-nak következő betyártársait: Drongos, Barbă-rasă, Dăzuc, Golu és Vili.³²

Pinteá vitézsége, valamint a szegény nép szeretete folytán méltán sorolható a legnagyobb román betyárok közé, a Kárpátokon túli Toma Alimoş, Jianul, Gheorghelaşu, Miu közé. Akár-csak ezeknél, nála is a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelem szorosan összefonódik az elnyomott nép szabadságáért vívott harcával. Pinteá története különösen értékes példáját szol-gáltatja a magyar és román nép múltbeli közös harcainak. Pinteá azonban nem egyedül harcolt Rákóczi seregében, hanem olyan vitézek is, mint Ursu vagy Dragui, akiknek tettei közismertté váltak. De oldalukon a kurucokkal vállvetve ott harcoltak az elnyomott román jobbágyok százai, ezrei is Rákóczi zászlója alatt, amelynek jelszavai: „Pro patria, pro liber-tate” voltak.

III. Pinteá-ról szóló balladák

A balladákat tartalmuk szerint két csoportba osztjuk; egyikben a betyáréltre vonatkozókat, a másikban pedig börtönbeli sínylődéséről szólókat tárgyaljuk.

1. Pinteá betyáréletére és az osztrák katonaság által való üldözésére vonatkozó balladák

Pinteá betyáréletéről csak két balladában esik szó s egyben az osztrák katonaság által való üldözéséről. E három balladában csodas elemet is találunk.

Elsőnek említjük a *Pinteá Viteazul* című balladát.³³

E balladában Pinteá a jobbágyparaszток védelmére kel s azért támadja meg Balintet mert az rosszul bánik jobbágyaival. Csak akkor engedi el a földesurat jó váltságdíj ellenében, amikor megígéri, hogy ezután jól bánik a jobbágyokkal.

A ballada azzal kezdődik, hogy „Pinteá Grădişteanul” összegyűjti falujából a vitézeket, szépen felöltözteti s felfegyverzi őket, majd levelet küld Pratea községbe Balintnek, hogy rövidesen meglátogatta őt. Amikor a betyársapat megjelent a faluban, a nép nagyon megijedt. Pinteá így szólt hozzájuk: mi nem bántunk titeket, csak az urakkal van dolgunk. Balint nagy lakomát csapott a betyárok részére: tehenet vágatott le s bort hozatott fel pincéjéből. A betyárok hallgattak Pinteá szavára s nem részegedtek le. Amikor azonban a betyárvezér kinézett az ablakon, azt látta, hogy katonák veszik körül a házat, állig felfegyverkezve. Figyelmeztette őket, hogy ne hántsák, mert sok vitézzel van együtt, akiket nem sebez a puska-golyó. Pinteá felelősségre vonta a csendőrkapitányt, hogy ki hívta oda őket. A megijedt kapitány bevallotta, hogy maga a gazda, Balint üzent értük, hogy jöjjenek s fogják el Pinteá-t egész betyársapatával együtt. Ekkor Pinteá felelősségre vonta Balintot. A betyárok megkötözték a gazdát s elvitték Tăbăriste-ba.

A ballada további részében a betyárok Dare pappal beszélgetnek, aki velük tart s feloldozza őket bűneik alól. Pinteá megkérdezte a paptól, hogy találja ki, milyen vadat fogtak. A pap medvére gondolt. Pinteá ekkor így szólt: egy vészopot. A pap, amikor ezt hallja, még meg is toldja Pinteá jellemzését Balintról:

„Nyáron földiepret vesznek/ s jó disznókat,/ tizedet vesznek/ öt juhból egy bányát, /tíz jó tehenből/ egy nekik marad, /tíz kecskéből pedig/ a turo negyedrésze, /tíz kövér libából/ egy asztalukra kerül, /ha van tyúkod /nekik is adsz belőle./ Csirkéiből pedig/ vizsel az urak-nak is... /munkáikat pedig/ a románok végzik”.

A betyárvezér ekkor azt kérdi, mit érdemel a gazda, golyót vagy bitófát? A pap azt feleli, hogy inkább béküljön ki vele, kérjen tőle pénzt. A betyár megfogadta a pap tanácsát, s nem ölte meg Balintot, hanem aranyat kért tőle. El is küldte betyárait az asszonyhoz a pénzért, aki rögtön hozta is a pénzt s a kért hordó bort. Amikor férjét a betyárok közt meglátta,

³⁰ Ion Muşlea, i. m. CLXXVIII. legenda.

³¹ Feljegyezte T. Papahagi, i. m. 153.

³² Ezek az adatok Tamás Lajos szíves közlései.

³³ Antologie de literatură populară, I. Buc. 1953. 396.

csodálkozott, hogy még életben van. Pintea azzal engedi el Balintot, hogy ne bántalmazza többé jobbágyait. Pintea ezután asztalához hívta Balintot és feleségét, megvendégelte őket, majd szétváltak. A betyárok dallal indultak a hegyekbe. Arról daloltak, milyen vitéz Pintea, medvéket fog, s öklével gyilkol.

Formai szempontból talán a legszebb az összes változatok között.

Igen érdekes adatokat tartalmaz Pintea életéről s betyárrá válásának okáról a *Pintea Viteazul* című ballada.³⁴ A nagyterjedelmű ballada (kb. 700 sor) négy külön részre tagolódik s többnyire azokat a tényeket foglalja össze, amelyeket megtalálunk mondákban és más balladavariánsokban. Megtudjuk e balladából, hogy Pintea egy bizonyos Stupul nevű zsíros-parasztnál szolgált. A gazda állandóan nehéz munkával sanyargatta Pintea-t.

Egy alkalommal valamilyen hibáért gazdája nagyon összeszidta s megütötte Pintea-t. Ekkor Pintea elhagyta gazdáját, s azt mondta neki, hogy akkor fogja őt szolgálni, amikor a földbe ütött ostornyél kizöldül s almát terem, a járomfa pedig meggyet. Aztán az erdőbe ment s betyárnak állt. A kizöldellő száraz fa motívuma balladáinkból került e balladába.

Eddig tart az első rész, amelynek tartalma a többi balladaváltozatokban nem volt meg. A második részben már ismert motívumok következnek a betyárok erdőbeli életéről. E részben csak az az új, hogy Pintea társait, miután jól ettek-ittak, elküldi haza, mert ősz van, eljött a Kereszt-napja (Ziua crucii), szeptember 14-e, s majd tavasszal találkozhatnak. Betyártársai meg is fogadták Pintea tanácsát, szétszéledtek, de tavasszal újra jelentkeztek nála. Pintea a vitézi élet szépségeit dicséri társainak. Ezzel végződik a második rész.

A harmadik részben arról van szó — akárcsak az ezután sorra kerülő balladában —, hogy Pintea vitézségének híre felmegy a császári udvarig, katonaság és pandúrok üldözik, el akarják fogni, ő azonban harcba száll velük és halomra öli őket.

A negyedik és ötödik részben elfogatásáról és haláláról van szó s itt megismétlődnek azok a motívumok és csodás elemek, amelyeket részletesen más variánsok tárgyalásánál ismer-tetünk. Elfogatását itt így találjuk meg: Egyik társát beküldte Nagybányára sóért és puska-porért, a pandúrok azonban elfogták és kivallatták Pintea sebezhetetlenségének titkáról. A pandúrok meglőtték Pintea-t, aki mielőtt meghalt volna, azt kérte, hogy haját vágják le s vasárnaponként a lányok fésüljék, hadd fújja a szél.

E ballada kerekisége, valamint az, hogy majdnem benne van minden, ami a variánsokban megtalálható, gyanút ébreszt bennünk, hogy rajta a gyűjtő csiszolt, illetve kerekített. Valószínűnek tartjuk, hogy *Pop Reteganul*tól származik, mert az ő feljegyzéseiben találjuk meg azokat a tényeket, amelyeket e balladában is megtalálunk (pl. hogy Stupulnál szolgált stb.).

*

A harmadik ballada-variáns címe: *Pintea Gligor*. Nagyon hasonlít a fentebb ismerte-tett ballada harmadik részéhez, amelyben szintén Pintea-nak a császári katonák által való üldöztetéséről van szó. Pintea nem adja meg magát, hanem rátámad az osztrák katonákra s nagy pusztítást végez köztük.

E variánsnak az a jelentősége, hogy olyan tényeket találunk benne, amelyeket a betyár-ról való feljegyzések is tartalmaznak: katonasággal való üldöztetését.

A ballada jól érzékelteti Pintea vitézségét, hogy a császár emberei nem tudták el-fogni. A népnek Pintea iránti ragaszkodását fejezi ki az a tény, hogy nem árulta el rejtkehelyét s nem adta őt át a hatóságoknak.

2. Pintea-nak börtönben való sínylődéséről és haláláról szóló balladák

Az idevonatkozó balladákat két csoportra osztva tárgyaljuk: előbb szólunk Pintea-nak a börtönben való sínylődéséről szóló balladákról s azután azokról, amelyek halálára vonatkoznak.

a) Pintea-nak a börtönben való sínylődéséről szóló balladák

E csoportban négy balladát tárgyalunk. Jellegzetessége e balladáknak, hogy más, román és magyar balladákból jólismert motívumokat használnak fel: A *Corbea* balladáját és az *Aspis-kigyóét*.

Elsőnek tárgyaljuk a *Pintea Viteazul* című balladát, amelyet Pop Reteganul jegyzett fel Sincel községből, Balázsfalva mellől.³⁵ A ballada Pintea-nak a börtönből való szabadulását mondja el, mégpedig úgy, hogy felhasználja a *Corbea*-ról szóló ballada ismert motívumait.

³⁴ Helymegjelölés nélkül jelent meg 1897-ben a brassói Ciucu könyvkereskedés kiadásá-ban, annak „Din literatura populară” c. sorozatában.

³⁵ I. m. 84.

Pintea a börtönben sínylődik együtt egy Stan Ungurean nevű tolvajjal. Amikor anyja meglátogatja, elküldi őt, hogy szabadítsa ki, mert a kígyók csípiq testét.

A továbbiakban híven követi a Corbea-balladát: amikor anyjától meghallja, hogy találtak már neki az urak feleséget és zenészeket Fogarashól, — amelyekről tudja, hogy hóhérai — elküldi lopott lováért, amely „kilenc kötőfékkel van megkötözve”, hogy sietve Bálgradba (Gyulafehérvár) menjen, ahol az urak róla tanácskoznak. Amikor anyja elhossa lovát, az olyat fúj, hogy a börtön összeomlik. E ponttól eltér a Corbea-ballada motívumaitól. Anyját visszaküldi az istálló szegletébe, hogy egy téglát hozzon onnan, amelyben, mint tükörben lát-hatja őt, mert ő világga megy.

Amikor az urak tanácsához megy, szemrehányást tesz nekik amiért oly sok ideig börtönben tartották. Az urak megdicsérik és útjára engedik.

A ballada a betyárélet szépségének hangzatosításával és betyár-hítvallással végződik. Nyolcas sorai párosan rímelenek. E balladát a tömörség jellemzi.

E ballada változata a *Pintea* című.³⁶ Csak egészen kicsiny eltéréseket mutat. Ezek a következők: Pintea testvérével erősen összekötözve ül a báti-i börtönben. Pintea-t anyja barátja cserbenhagyására biztatja. Anyját azért küldi el az urakhoz, mert eljött nősülése ideje. Amikor a börtönből kiszabadul, a bojároknak így szól: „Gyertek utánam, bojárok, hogy megtanítsalak jól élni!” A bojárok reszkettek előtte s útnak engedték. Formájában azonban kissé eltér az előbbtől.

A *Pintea și soru-sa* (Pintea és nővére) c. ballada³⁷ Sínceel községből való, Balázsfalva mellől. Arról szól, hogy Pintea a tömlőben nővérével beszél, aki elmondja neki álmát, amelyet Pintea úgy értelmez, hogy felakasztják. Itt is Stan Ungureanul-al van bezárva. Nővére, Anghelina, ebédet és vacsorát visz be neki. Egyszer Pintea megkérdi tőle, mit álmodott. A lány elmondja, hogy hosszú fehér vásznat látott s a végében két juhnyáját. A közelben pedig két holló károgott.

Pintea megfejtí az álmot a következőkben: „A két hosszú vászon: Utam az akasztó-fáig: a két juhnyáj, akik elkísérnek: a károgó hollók pedig a tanácskozó urak”. Arra kéri nővérét, hogy öltöztesse fel az erdő mintájára, és aztán írjon levelet szomorú sorsáról.

A *Drăguța Pintii* (Pintea kedvese) c. ballada szintén Reteganul gyűjtéséből való³⁸ Tărlăuana községből, Balázsfalva mellől. Témájában eltér a tárgyalattól. Arról szól, hogy Pintea hiába kéri anyját, apját, nővérét, hogy kebléből távolítsa el a sárkány-kígyót, csak kedvese vállalkozik rá, s kiderül, hogy a kígyó aranyöv, amelyet kedvesének ad, hadd bosszanodjanak miatta rokonai.

Pintea mély völgyből kiált, senki sem hallja meg, csupán az anyja. Elmondta, hogy elaludt egy fa alatt, amelynek virágai ráhullottak s egy aranyfejú kígyó bújt keblébe. Arra kéri anyját, hogy vegye ki a kígyót kebléből. Anyja azonban elutasítja kérését, mert fél, hogy félkézzel marad. Pintea megismételte kérését apjának is, aki ugyanazokkal a szavakkal utasította el őt s nővérehez küldte. Nővére szintén elutasította s kedveséhez küldte. Amikor kérését kedvesének megismételte, az teljesítette is azt. Ekkor Pintea nekiadja az aranyövet s arra biztatja, hogy hordja rokonai bosszúságára.

Formai szempontból teljesen eltér a többiektől, sőt az eddig tárgyalattól is abban, hogy szabályosan ismétlődő részek vannak benne egészen kis variálással, amennyire a tartalom menete megkívánja. Szabályos nyolcas sorai párosan rímelenek.

E balladával kapcsolatban lehetetlen nem észrevennünk, hogy itt a mi balladáinkból jólismert Áspis-kígyó motívumával találkozunk. Megtalálható a motívum más román népballadában is.³⁹

Megtalálható e ballada *Az Áspis-kígyó* címmel a moldvai csángó-magyarok népköltészetében is, *Domokos Pál Péter* jegyezte fel.⁴⁰

Érdekes megfigyelni, hogy a csángó ballada majdnem úgy kezdődik, mint a román: mindkettőben a legény virágos fa tövében alszik. A csángó balladában:

Lefeküdtem a fehér rózsabokor tövébe
Sárig kígyó jött bé kebelembe.
„Apám, apám, édesapám!
Gyere, vedd ki kígyót kebelemből.”
„Jobb nekem fiam nélkül,
Mint nekem kezem nélkül” stb.

³⁶ Transilvania c. újságban közölte Gr. Sima, 1890-ben.

³⁷ *Ion Pop Reteganul*: Amintiri istorice, balade și legende. 91.

³⁸ I. m. 93. l.

³⁹ Lásd bővebben az idevonatkozó irodalmat: *Buday—Ortutay*: Székely népballadák harmadik bővített kiadása, Bp. 1948. 211. l. a 38. sz. balladához fűzött jegyzeteket.

⁴⁰ Mert akkor az idő napkeletre fordul. Ötven csángó-magyar népdal, Kolozsvár, 1940. 9.

A ballada itt is azzal végződik, hogy a legényt kedvese menti meg, mert :

„Jobb nekem kezem nélkül,
Mint nekem társam nélkül.”

Az Áspis-kigyó balladájának eredete sokáig vitatott kérdés volt. Domokos Pál Péter könyvében így foglalja össze a vita eredményét : „E ballada története 1924 óta van tisztázva. A XIV. században bukkan fel és eredeti hazája Dél-Olaszország. A történet egy tengeri kalóztól elrabolt leány esete. Könyörög pogány rabszolgatartóinak ne vigyék magukkal, mert amennyit a keleti embervásáron kapnának érte, ugyanannyit megfizet a családjá is. A kalózok hajlandók az alkúra s a leány a parthoz közelvitt hajóról egyenként felszólítja apját, anyját, bátyját, nénjét a váltságdíj megfizetésére. Ezek nem hajlandók érte akkora áldozatot hozni, mátkája azonban mindenét eladva kiváltja szerelmesét ...”⁴¹

b) Pintea halálára vonatkozó balladák

Pintea a nép szemében legendás betyárhős volt, akit semmilyen hatósági erővel vagy katonasággal elfogni nem tudtak, pedig — amint a történelmi feljegyzések bizonyítják — elfogatása nem kis gondot okozott a hatóságoknak, de minden ilyenirányú erőfeszítés hiábavalónak bizonyult. Ezen a konkrét tényen alapszik a nép fantáziájában megszületett legenda a betyár haláláról, aki igazi betyárhoz híven, igazi betyárhallal halt meg: árulás áldozata lett.

Mint láttuk a történelmi feljegyzésekben, ez nem felel meg a valóságnak, hiszen Pintea Nagybánya ostrománál esett el. A nép a konkrét tényből csupán halálának helyét, Nagybányát vette át balladáiba.

E két konkrét tényből szőtt a nép dús fantáziája legendát Pintea haláláról.

Pintea halálával több ballada is foglalkozik, amelyek mind megegyeznek abban, hogy a betyár árulás következtében halt meg. A részletekben természetesen sok eltérést találunk bennük. Ezért sorra vesszük őket.

Elsőnek tárgyaljuk a *Hora Pint'ei* (Pintea tánc) című balladát, amelyet T. Papahagi jegyzett fel.⁴²

Variánsa megtalálható At. Marin-Maricnescu gyűjteményében.

A ballada azzal kezdődik, hogy Pintea erdőbeli sátrában sétál s arra kéri valamelyik vitézét, hogy élélt-italért menjen be Nagybányára. Csak egy vitéz vállalkozott erre, de elkérte a vezértől lovát. Amikor azonban beért a városba, találkozott egy úrral, aki rá akarta venni, hogy pénzért árulja el Pintea-t. A vitéz előbb megtagadta a vallomást, de az úr a korcsmában leittatta őt s megtudta Pintea sérthetlenségének titkát. A vitéz, akinek az árulásért pénzt ígértek, nem kapta azt meg, sőt bebörtönözték. A börtönből levelet írt Pintea-nak, aki sirva fakadt, amikor azt olvasta. Ekkor Pintea lóra ült s bement Nagybányára. Ott azonban a pandúrok lelőtték. Amikor lováról a földre zuhant, azt kiáltotta, hogy társai sohse fedjék fel titkukat senkinek.

Ugyancsak Pintea elfogatását tárgyalja a *Pintea Viteazul* c. ballada.⁴³

E balladában találunk néhány motívumot, amely nincsen meg az előbbiben. Ezek a következők : Pintea azt álmodja, miközben társa bement Nagybányára, hogy kardja kettétört. Amikor éjfélkor bement társa után Nagybányára, a pandúrok megadásra szólították fel, ő azonban megtagadta ezt. Megátkozta társát, ha az nem azért árulta el sebezhetetlenségének titkát, hogy életét megmentse. A pandúroktól azt üzeni az uraknak, hogy életében mindig vitézül harcolt és sohsem adta meg magát. Mielőtt meghalt, elbúcsúzott társaitól, akiket összetartásra és bátor harcra buzdított. Halálát lova is megsíratta.

A fentebb közölt balladákkal témájában megegyezik a *Vers al lui Pinti* (Pintea-ról szóló vers) című ballada, amelyet a *Gazeta Transilvaniei* 1897. évfolyamának 20. száma közölt Jeud községből, Máramarosból s amely megtalálható Ion Pop Reteganul gyűjteményében is.⁴⁴

Ez a következőkben tér el az előbbiektől : Az elején azt olvassuk, hogy Pintea Mogogi községből való. Társa előbb elutasítja elárulását s csak akkor árulja el, amikor arany tallérokat

⁴¹ I. m. 8.

⁴² Graiul și folklorul Maramureșului, 1921. 91.

⁴³ Magyarra fordította : *Ember György* : Vitéz Pintye : Román népdalok, Bp, 1877.3.

⁴⁴ *Pintea Viteazul*. Amintiri istorice, balade și legende, 81. l., valamint Gustav Weigand közlésében *Sechster Jahresbericht*, 1899. 70.

ígérnek neki. Amikor Pinte a nagybányai városkaput döngeti, nem a pandúrok, hanem a bányászok figyelmeztetik, hogy lelövik. Itt azt átkozza meg, kinek barátja van. Pinte a fegyvereit a fű és falevél is sajnálja.

A ballada nem átokkal végződik, hanem azzal, hogy a betyár anyját sajnálja, aki ilyen sorsra felnevelte.

Végül egy ma is élő balladát ismertetünk. *Gh. Prichici* jegyezte fel Dorna—Vatra-n, 1953-ban.⁴⁵

A következőkben tér el az előbbiektől: Pinte társaival együtt megy be Nagybányára s ott betöri a várkaput. Amikor Pinteat elfogták, azt kérdezte: „Titkomat honnan tudjátok? [— Mondta ez is, sügta az is,] Az öcséd is, szeretőd is”. Pinte nem adta meg magát e ballada szerint sem, s fájalta, hogy kedvese árulta el. Hősiesen harcolt a pandúrokkal, akik százan is voltak! Utolsó szavait társaihoz intézi s kéri őket, hogy az erdőben maradjanak, mert az megvédi őket az ellenségtől, majd arra kéri őket, hogy fűrtjeit vágják le.

*

A fentiekben a legismertebb Pinte-balladák ismertetésére törekedtünk. Számos kisebb gyűjteményben megtalálhatók e balladák variánsai. A legtöbb Pinte-balladában haláláról van szó, s ellentétben a valósággal, a betyár árulás áldozatául esik. Mindez azzal magyarázható, hogy a nép, amely jól ismerte Pinte vitézségét és a hatóságoknak azt a hiábavaló erőfeszítését, hogy őt elfogják, nem tudta másképpen elképzelni halálát, csak úgy, hogy kedvencét elárulták. Pinte tehát a nép emlékezetében hősként maradt meg, s ezért élnek még ma is a róla szóló mondák és balladák, amelyek nemcsak érdekességükkel keltik fel a figyelmet, hanem azzal is, hogy betekintést nyújtanak a népi fantázia teremtményébe, gazdagságába, és számos esetben felfedik a különböző román és idegen motívumok vándorlását és átvételét. Ezért tanulmányozásukat nemcsak a román, hanem a magyar folklórisztika szempontjából is hasznosnak tartottuk.

⁴⁵ Közlötte a *Muzica* című folyóirat, 1953. évf. 4. száma.

Ujabb adatok Ioan Barac irodalmi tevékenységének megvilágításához

PAPP IMRE

Ioan Barac erdélyi román népi író a múlt század elején kezdte meg irodalmi működését *Istoria lui Arghir* című verses meséjében, melyet Gyergyai *Argirus királyfijából* fordított, illetve dolgozott át. Ez a könyvecske rendkívül népszerű lett, újabb meg újabb kiadásokat ért meg, végig a század egész folyamán.

Írói munkásságának első szakasza, 1801–1828 között, a verselésre korlátozódott. Fordított, akkor még ez volt nálunk az irodalomcsinálás egyik legfőbb módja, így akart minél több olvasmányt juttatni népének alsóbb rétegeihez. A magyar irodalomban a XVIII. század utolsó és a XIX. század első negyedében, egy félévszázadon át, a világirodalom akkori remekeinek átültetése fordítás és átdolgozás útján virágkorát élte. A klasszikusokon kívül (Homeros, Ovidius) szívesen fordították Marmontel-t, Gessner-t, Shakespeare-t, Molière-t, Kotzebue-t stb. Ha a fordító nem ismerte az eredeti mű nyelvét, valamely ismert nyelven készült fordítást használt közvetítőül. Kazinczy például németből fordította az első magyar *Hamletet*.

Barac magyarból fordított ebben az időszakban latin és német eredetű műveket, pedig mindkét nyelvet jól ismerte. Munkásságának célja: népének művelése, az erkölcsök nemesítése. Előszavaiban ismételtén hangsúlyozta ezt a célkitűzést. Ezek az irányelvek vezérlik a művek megválasztásában is. Minden kor termékeit megtaláljuk fordításai között. Mióta jelen sorok írói kutatómunkájuk során, L. Emandi könyvtáros és közíró segítségével megtalálták Ioan Barac körülbelül 130 év óta eltűnt kéziratait, melyekről mindenki tudott, de senki sem látta őket, egészen kézenfekvő, hogy Barac nem öletszerűen választotta ki a magyar irodalomnak és magyar közvetítéssel a világirodalom minden korszakának azokat a termékeit amelyeket lefordított, illetve versbe öltöztetett, — mint ahogyan G. Bogdan-Duică hitte. Most, hogy ismerjük ebből az időszakból származó műveit s azoknak előszavait, láthatjuk, hogy tervszerűség vezette mind a kiválasztás, mind a 30 év munkájának kronológikus beosztása terén. 1801-ben kiadta a magyar és román népmese világából vett *Argirus királyfiját* (*Istoria prea frumoasului Arghir și a prea frumoasei Elena*). A kiválasztás a magyar irodalom nemzeti irányának hatására vall, a szimbolikus értelem amelyet Argirusnak és Elenának ad, a latinos iskola felfogását tükrözi. Nyelve többi munkáiban is népies marad, célkitűzése: az erkölcsnemesítés és népművelés pedig a világirodalom remekíróitól választott művek terjesztésével, erkölcsi tanulságok levonásával igyekszik érvényesülni. 1816-ban a klasszikus ókor szépirodalmából Homeros *Odisea-ját* fejezi be, Dugonics András nyomán. Később Ovidius *Metamorfos*-éből fordít.

De a brassói görög keleti esperes veje a vallásos témát sem hagyja ki népművelő írásai közül. Lefordítja Flavius Iosephus *Jeruzsálem pusztulása* című bibliai tárgyú művét Nagy Ferenc sárospataki tanár magyar változatából, azzal a céllal, hogy keresztényi magatartásra és hazafiasságra intse az olvasót. 1821-ben sikerül kinyomtatnia e művét. Ezután a középkor feudális életében keres megfelelő tárgyat, amely szórakoztató legyen, de egyszersmind erkölcsi tanulságok levonására is alkalmas. Ezért választja Eurialus és Lukrécia XVI. századbeli szerelmi történetét, melyet a Balassi Bálintnak tulajdonított magyar népkönyv alapján fordít románra. Aeneas Silvius de Piccolomininak ez az elbeszélése egy titkos szerelem eseményeit meséli el s a hősnő elhagyásával és szomorú halálával végződik. Előszavában Barac arra inti az ifjakat, hogy őrizzék meg a tiltott szerelem testét és lelkét romboló lejtőjétől, levonva a tanulságot Lukrécia esetéből. Ezt a kéziratát Barac 1826-ban fejezte be.

Ezután Marmontel és Gessner műveiből válogat. 1828-ban befejezi Marmontel *Laurette*-jének fordítását (valószínűleg ugyancsak magyar közvetítés útján) s ugyanebben az évben Gessner népszerű szerelmi históriáját, *Az első hajóst* ülteti át versbe, Kazinczy fordítása alapján. *Laurette* előszavában a szülői tilalom ellenére szövődött szerelmi viszony helytelen voltára figyelmeztet, míg *Az első hajóst* a tiszta szerelem nemes tettekre készítő hatására mutatja be példának.

Barac tovább is következetesen jár el. Amikor figyelmét a jelenkor irodalmára fordítja, megint csak az oktató és népművelő szándék vezérli. Ezért választja Fazekas Mihály satirikus

költeményét, *Ludas Matyit*, az elnyomás ellen harcoló kisember sikeres ügyeskedéséről bosszúállásának keresztülvitelében. Amikor az életből veszi témáját, mint Radák Polixenia halála feletti gyászéneke, ki romantikus szerelmi bánatában megmérgezi magát, nem mulasztja el e tragikus esetből levonandó erkölcsi tanulságra inteni korának leányait.

Irodalomterjesztés, művelő, nevelő és erkölcsnemesítő törekvése a komplex célja Barac fordításainak. A vallásosság szükségességét is hirdeti előszavaiban és a mitológia pogány motívumait keresztényi fogalmakkal cseréli fel. Mindezekon kívül azonban van még egy célja Baracnak: költészetet igyekszik teremteni, művelni a román nyelvet, a nép nyelvet, nem a latinosat. Ezt a célkitűzését hangoztatja előszavaiban s ennek megvalósítására törekszik fél emberöltő alatt leírt sokezer nyi versének kialakításában, csiszolásában.

Azt a verselési technikát amit kortársai a Vácüestiek, Conachi, V. Aaron csak több kevesebb sikerrel próbálgatták és a későbbi klasszikusok jóval ő utána értek el, Barac már a század elején sikeresen alkalmazza népi alakú verseiben és a Zrínyi soroknak a román nyelvhez való illesztésében. Azt, hogy nemcsak verselő volt, hanem sokszor költő is tudott lenni, amit a prózai szövegek versben való lefordítása és átalakítása gyakran igazolnak, kimutattak a „Tribuna”-ban közölt cikkünkben. Ennélfogva ezt itt most nem részletezzük.¹

Ennek a 30 esztendő irodalmi tevékenységnek a gyümölcsét, az író szeretne volna kiadni s ezért több felé próbálkozott. Sajnos csak egyiket, a legkevésbé értékeset tudta megjelentetni Bukarestben, *Jeruzsálem pusztulását* (*Risipirea cea de pre urmă a Ierusalimului*), 1821-ben. A többi hiába bízta rá kinyomtatás végett Al. Gavra aradi tanárra, Gavra nagy terve, hogy román lapot és irodalmi kiadványsorozatot indítson, nem juthatott el a megvalósulás stádiumába. Gavra tanítványai számos másolatot készítettek Barac műveiről s mint ifjú tanítók magukkal vitték működési helyükre. Azóta több ilyen másolatot találtak, Aradtól távol eső helyeken is. Barac művei, habár csak szűkebb körben is, mégis éreztették hatásukat.

Az eredeti kéziratok azonban elvesztek s csak most kerültek elő, amikor a népi hatalom a közérdekű tudományos kutatást minden elképzelhető módon elősegíti és támogatja. Bizonyára fájdalmas esemény volt Barac életében 30 év fáradhatatlan és lelkes irodalmi munkája termésének, építő, nevelő és erkölcsnemesítő törekvéseinek a megsemmisülése. A szükséglet az ilyen irodalmi termékek tekintetében nagy volt abban az időben és ha sikerült volna idejében kinyomtatni verses fordításait, azok kétségkívül elérték volna *Istoria lui Arghir* népszerűségét és jobban szolgálták volna a nép széles tömegeiben a kulturális és erkölcsi felemelkedést a kevés számú, kézzel kézre járó másolatoknál. Bogdan—Duică megállapította, hogy erre a népnevelő munkára (Îndreptarea năruvurilor națiunii) abban az időben nagy szükség volt, de úgy gondolta, hogy Barac az időnek ezt a követelményét nem értette meg és nem szolgált („Barac trebuința aceasta a vremii n-a înțeles-o și n-a slujit-o”). Barac 1801—1830 közötti írói tevékenységének, előszavaiban kifejezett felfogásának közelebbi ismerete, amelyre Bogdan—Duică-nak nem volt módja, ennek a feltételezésnek az ellenkezőjét bizonyítja. Meggyőződésünk szerint Barac későbbi tevékenysége sem jogosít fel olyan elmarasztaló vélemény nyilvánítására, mint a fenti (gondoljunk csak a „Foiaia Duminecii” értékére),² de azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az a 30 év, amelynek termése oly kis mértékben volt hozzáférhető annak a kornak a számára, Barac életében az írói tevékenység virágkora volt.

A megtalált kéziratok további tanulmányozásának kell majd részletesen megvilágítania a fentieket. A továbbiakban csak azokra a megállapításokra szorítkozunk, amelyek az *Első hajós* (*Întîiul corăbier*) elemzéséből világlanak ki.

A kézirat elején, a második oldalra az író egy 12 szóból álló szöveget jegyzett fel, az egyes román szavakat részben szinonimákkal, részben pedig magyar szavakkal magyarázva. Ez az első támpont, mely magyar forrás használatát sejteti. Az előszóból (Cuvînt înainte), bár az nem eredeti, olyan gondolatok csendülnek ki amelyekkel Barac azonosítja magát és eredeti előszavaiban nem egyszer hangoztat. Az előszó invokációval kezdődik, melyben az író illetért folyamodik a „szent áhitat”-hoz, hogy lankadatlan buzgalommal tudja megénekelni a „nagyserű tetteket” („faptele cele minunate”), „dicsőítve az erényt és az igaz szívet” („laudînd virtutea și inima dreaptă”). Azután magasztaló szavakkal illeti a költőt „akit a múzsák arra illethtek, hogy elsajátítsa a költészet nemes foglalatosságát” („pe care muzele i-au sfințit și învețe bunăle năruvuri cele cîntărețe”). Nem akarímelyik halandónak jut osztályrészül, hogy neve dicsőségben tündököljön az utókor előtt. Erre a magaslatra csak azok jutnak el, akiknek iparkodását jó szándék vezérli. Ezt a gondolatmenetet Gessner *Abel halála* című művének elejéről vette át Barac, 12 ütemű román alexandrinekbe öltöztetve. A nemes cselekedetek, az erény, az igaz magatartás példaként való bemutatása a jószándékkal verselő költő dicsőítése Barac erkölcsnevelő törekvéseit tükrözi.

¹ 1958. 29. sz.

² Vö. *Pewain* József közlését az 1958.-i kolozsvári egyetemközi tudományos szesszió.

ΑΠΕΙΟΝ
ΚΟΡΒΕΙΩΝ,

ΠΑΡΕΛ

αυ σπορνίη Κορίθια, πρε
Μαρε

και ης περ εδωκεν αυ πρεβυτα
Μαρε η Μεληνα τε εδωκ
ισοτιτα δον ουκ πρε ηε εδ
εθε

η επιχορηγ αλιν.

ταυτα δ

Ιωαν Βασιλ
Ματθιου. Πατριστα του
Βου Βραυδου

η 1^η αυγ 1828.

Самнѣ копрѣлѣ
Посрѣ олѣвѣ 9
Посрѣлѣ. Сѣлѣ
Сѣлѣ покрѣлѣ Сѣлѣ
мѣлѣлѣ мѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ
Посрѣлѣ Сѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ
Сѣлѣлѣ, Сѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ.
Сѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ.
Посрѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ
Сѣлѣлѣ Сѣлѣлѣ.
Сѣлѣлѣлѣ Сѣлѣлѣлѣ.
Сѣлѣлѣлѣ Сѣлѣлѣлѣ Сѣлѣлѣлѣ.

Gessner *Ábel halálát* Kónyi János és Kazinczy Ferenc fordították magyarra. Barac verses fordításának a német eredetivel és a fenti két fordítással való összehasonlítása kétséget kizárólag meggyőz arról, hogy a román verselő Kazinczy magyar változatát használta csupán. Íme néhány párhuzam:

Gessner	Kónyi	Kazinczy	Barac
Stehe du mir bey Muze, ode edle Begeistrung	Jövel segedelmed- del Múzsám, a tudománynak ne- mes elevenítője	Te kelj nekem segédemre, iste- ni buzdulat	Scoală-te Tu a- cum, evlavie sfintă... aju- tă-mi...

Míg Kónyi Gessnert pontosan követi, Kazinczy elhagyja a Múzsát és a „nemes” jelzőt „isteni”-vel cseréli fel. Barac szintén elhagyja a múzsát és az „isteni”-vel rokon „szent” jelzőt használja („isteni buzdulat” = „evlavie sfintă”). Hogy Barac Kazinczyt fordítja, az kitűnik a „scoală-te” ige használatából is, mellyel a Kazinczy változatban szereplő „kelj” igét igyekszik visszaadni (ami a többi változatban nem szerepel).

Gessner	Kónyi	Kazinczy	Barac
Zwar diese Gröse zu erreichen hat die Natur nur we- nigen vergönnt	Való, hogy a ter- mészet keveseket méltóztatott e dicsőségnek el- nyerésére	E tetőt meghágni kevésnek enged- tetett	Acest vîrf a-l sui nu la tofi nebuîi S-au dat ca să poată, ci numai la unii.

A német eredetiben és Kónyi pontos fordításában a természet szerepel mint alany. Kazinczynál és Baracnál nincs szó a természetről s mindketten „tető megmászásával” („acest vîrf a-l sui”) fordítják a felemelkedést. Ezek és még sok ilyen párhuzam világossá teszi a Barac és Kazinczy fordítása közötti közvetlen összefüggést.

Ugyancsak Kazinczy szövegét használta fel Barac az *Első hajós* verses lefordítására is, amit kétséget kizáróan bizonyít a fordításoknak az eredeti szöveggel és egymással való összehasonlítása, melyet ezúttal nem részletezünk.³

Az a mód ahogyan Barac a fordítást és versbeöntést végzi, erkölcsi felfogását és népnepvelő szándékát egyaránt tükrözi.

Általában nem tér el a novella szerkezetétől, de bizonyos helyeken elhagy egy-egy részt, amit nem lát alkalmasnak ahhoz, hogy a nevelő célt szolgálja. Ahol csak teheti, anélkül, hogy a cselekményen erőszakosan változtatossan, elhagyja a mitológiából vett jeleneteket és személyeket. Így például elhagyja a 11. ének elején levő mitológiai jelenetet, melyben Kazinczy Gessner nyomán aprólékos részletességgel beszéli el, hogyan sikerült Ámornak Aeolus rávennie arra, hogy bezárja a szeleket és mitológiai alantasainak egész személyzetével segítséget nyújtson az ifjú hajósnek a Melidához való áthajózáshoz. Erről a nem kevesebb mint 6 oldalon tárgyalt eseményről Barac néhány versben emlékezik meg. Ha teheti egészen elhagyja a pogány istenek említését:

„Schön wie Venus auf der Insel Paphos, daher ging” (Gessner), — „oly szépségben járdalt... mint maga Vénusz járdal Páphusznak berkeiben”... és számos hasonló mondat hiányzik Barac fordításából.

Nem egyszer a pogány isteneket keresztény hitbeli alkotásokkal cseréli fel: „Aber die Götter hörten ihr Flehen” („De az istenek megértették az ő fohászkodásait”) Baracnál így hangzik: „... insä cerurile ruga auzindu-i...”

„Der Insel gegenüber, wohnt ein Jüngling herrlich gebildet; man hätt ihn für einen der Götter gehalten” („Átellenben a szigettel deli ifjú lakozott. Istennek lehetett volna nézni...”) képp módosul:

„Lăcuia un tinăr lingă malul mării
Acolo cu casa, la marginea țării...
Părea că-i un înger, atîta frumusețe
Avea la vîrsta lui și la tinerețe.”

A pogány istenekhez intézett fohászokat Barac a keresztények istenéhez irányítja.

³ A részletes összehasonlítást a kolozsvári egyetemek 1958. évi tudományos szesszióján tett közlésükben végeztük el.

Például: „Akárki vagy jótevő istenség... halld meg könyörgésemet...” Barac fordításában így hangzik:

„Care la plecare au zis: Doamne Sfinte!
De la Tine fiind toate inainte,
Ajută-mă...”

Népnevelő és erkölcsnevelő céljától eltérőnek találta Barac, az erotikus kifejezések vagy jelenetek élénk ecsetelését is. Például: a vágyódó ifjú álmaiban megjelenő Melida portréjában túlzott óvatossággal kikerüli ezt a hasonlatot: „Orcăit kellemes sáppadtság lepte el, mint a szép emlékek közt hanyatlatni kezdő róza”. Vajon a Văcăreștiec lemondottak volna-e könnyű szerrel arról a költői hatásról, amit Thetis istennő erotikus tetszélgeése nyújtott Gessner művében, kinek fehér combjai, pihegő keble és liliomszín csipője messzire ragyogtak a napfényben és szép testéről úgy gördültek le a vízcseppek, mint a rózsáról lecseppenő harmat. Barac érezte és ki is tudta fejezni a költői hatásokat. És mégis elhagyta a fentihez hasonló erotikus részeket, mert a népnek szánt olvasmányokkal nemcsak szórakozást és művelődést akart nyújtani, hanem — mint előszavaiban hangoztatta — erkölcsi felemelkedést is. Érezte és tudta, hogy az ilyen nevelésre az ifjúságnak nagy szüksége volt.

Ha az eredeti szöveget kiegészíti, ezt mindig alkotó módon teszi Barac. Amikor az ifjú szerelmes vívódását ecseteli, aki még nem találta meg annak a módját, hogy eszményképéhez eljusson, az emberek közötti egyetértés megbecsülése, a technikának az emberiség békéje ellen való felhasználásával szembeni állásfoglalása csendül ki verseiből:

„Că atunci nu era încă corabie,
Care zboară mai mult decât o vrabie,
Nici nu avea lipsă țările să treacă
Unii către alții, primejdii să-și facă.”

Az ifjúnak az istenséghez intézett imáját, melyben segítségért esedez, Barac a szerelem erejétől lendületebejött ifjú leleményességével és kemény munkájával cseréli fel, ki önmagán igyekszik segíteni:

„Că pină nu cearcă, omul nu ciștigă,
Nici porumbul singur nu vrea să se frigă;
Așa s-au apucat de muncă feciorul,
Dîndu-și bărbăția, amorul și dorul.”

Kell-e beszédesebb bizonyíték Barac realizmusára és nevelő törekvésére, mint ezek a versek, ahol még a közmondás és a népi szólásmondás tanítóerejét is felhasználja, amikor a munkát a passzív imamormolás elébe helyezi?

Nyelvezete és stílusa a népiességből meríti erejét, népi kifejezések és képek teszik színessé elbeszélő verseit. Amikor a halált említi, azt mondja, hogy az ember „kimegy a kapun a világból” („iese din lume pe poartă”), az ég alja nála „poala cerului”, a szép Melida jelzőit népköltészetből veszi: „mîndră”, „albeneată”; míg Kazinczynál tölgyfalevél libeg a vízen, Baracnál a szerelem népköltészeti jelképe, a hársfa levele úszik a tó tükrén a szerelmes ifjú előtt.

Barac fordításaival a nép művelését és erkölcsi nevelését óhajtotta szolgálni s ezt tervszerűen és elvszerűen hajtotta végre. Az enyedi kollégiumban magyar nyelven megszerzett alapos műveltséget népének érdekében akarta gyümölcsöztetni és magyar nyelvismeretét, amelyet ebben a törekvésében segédeszközként használt, alkotó módon tudta alkalmazni.

Botev felkelői tevékenysége a korabeli magyar sajtó tükrében

BÖDEY JÓZSEF

A törökök elleni 1876. évi sikertelen bolgár Áprilisi Felkelés egyik dicső, végső akkordját alkotta annak a felkelőcsapatnak a dunai átkelése és fegyveres harca, melyet Hriszto Botev, minden idők legnagyobb bolgár költője és forradalmára vezérelt.

Még az általános népi felkelés szervezésekor a romániai Gyurgyevó (Giurgin) városban székelő Bolgár Forradalmi Bizottság elhatározta, hogy a hazai népi mozgalom támogatására fegyveres felkelőcsapatot juttat át Romániából bolgár földre. Az egyik csapatnak az lett volna a feladata, hogy segítséget nyújtson a III. forradalmi körzet felkelésének, melynek központja Vráca északnyugat-bulgáriai város volt. Ennek a városnak a hazafias lakossága szintén jelentős mennyiségű fegyvert és lőszert vásárolt magának Romániában, a török hatóságok ébersége folytán azonban ezt nem sikerült Bulgáriába juttatni. Amikor a többi bolgár városok egymás után kitűzték a felkelés zászlaját, Vráca nem mozdulhatott meg. Ugy látszik, hogy a Forradalmi Bizottság a fegyverszállítmány elküldését kívánta egybekötni a régen ígért felkelőcsapatnak bolgár hazai földre való átdobásával.¹ Más vélemény szerint a vrácai bizottság soha nem adta beleegyezését ahhoz, hogy felkelőcsapatot fegyverezzenek fel az ő fegyverükkel. A felkelőcsapat eszerint azért szemelte ki Vrácát és lépett vele kapcsolatba, mivel ez közel fekszik mind a Dunához, mind a Balkán hegységhez, és a szerb határhoz és így kiválóan alkalmas hasonló fegyveres akcióra. Botev hosszú lejárátú felkelésre készült, melybe bekapcsolódtak volna a többi balkáni népek is, és addig akarta életben tartani az általános felkelést, míg a nagyhatalmak segítségével a bolgár kérdés igazságos elintézését nem nyer.²

A Bizottság korán elkezdte a csapat szervezését. Tárgyalásokat folytatott a szerb kormánnyal és igyekezett kapcsolatba lépni a folyó boszniai és hercegovinai felkeléssel. A ruszei orosz konzul már 1876. február 4-én bizalmasan jelentette Szentpétervárra, hogy a bolgárok két csapatot szerelnék fel és május 11-én már arról is tudott, hogy az egyiket Botev fogja vezetni,³ a romániai bolgár emigránsok egyik vezéralakja, a jeles költő és újságíró. Botev annyira szíven viselte a felkelés ügyét, hogy minden egyebet felretett, és személyesen is agítált a bolgár emigránsok között a felkelésben való részvételre.⁴

A bulgáriai Áprilisi Felkelés kitörésének a hírére Botev, aki pontosan tájékozódva volt az eseményekről, a hazai török öldöklésekről, fokozta tevékenységét. Miután Zname című újságja, mely ideológiájával, harcos szellemével és kifejező erejével páratlanul áll a Felszabadulás előtti bolgár publicisztikában, még 1875 szeptemberében megszűnt, új újságot alapított Nova Bălgarija címen. Ennek első, május 3/15-i számában hatalmas cikkben fejtette ki, hogy a szerbiai és hercegovinai felkelés, a török birodalom elnyomott népeinek a harca el fogja dönteni a Balkán-félsziget sorsát. Az idő cselekvésre sürgetett. A szerb külügyminisztérium három nappal Botev indulása előtt érdeklődött a bukaresti szerb konzulnál, hogy elindult-e már Botev a csapatával és ez úton tanácsolta, hogy haladéktalanul induljon. Május 16-án a szerb konzul már jelezte, hogy Botev közölte: másnap indul.⁵

Botev é volt az ötlet, hogy a felszerelés átszállítására idegen hajót használjon fel, amire lengyel és olasz forradalmárok hasonló akciói tanították.⁶

¹ Gyerzsavin, Nikolaj: Христо Ботев поэт-революционер 1848—1876, Szófia 1948, 59—60.

² Dimitrov, Mihail: Христо Ботев, биография, Szófia 1948, 167—169.

³ Dimitrov, Mihail: i. m. 166; Undzšiev, Ivan: Христо Ботев, великий болгарский революционер и поэт, Szófia 1956, 86—87.

⁴ Dimitrov, Mihail: i. m. 166.

⁵ Dimitrov, Mihail: i. m. 178.

⁶ История на България в два тома. Szófia 1954, I. kötet 468—469. — Dimitrov, Mihail: i. m. 176—177.

A terv végrehajtásánál Botev választása az osztrák Első Duna-Gőzhajózási Társulat Al-Dunán közlekedő Radetzky nevű gőzhajójára esett. A legnagyobb titokban toborzott önkéntesek azt a parancsot kapták, hogy május 14/26-án több csoportban szálljanak a Radetzky gőzösre a romániai al-dunai kikötőkben. Maga Botev, miután érzékeny búcsút vett anyjától — feleségének nem merete bevallani útja célját —, május 13/25-én vonattal Bukarestből Gyurgyevóba utazott és ott szállt fel a Radetzkyre 16/28-án, hol már számos emigráns felkelőt talált. A következő Zimnicea, Turno-Măgurele állomásokon újabb csoportok szálltak be és a gőzősön írt egyik levelében barátainak, a Bolgár Forradalmi Bizottságnak Botev örömmel jelentette: „Nagy esemény előestéjén írok nektek. Ha Bekethen (Bechet) felszállnak barátaink, tervünk megvalósul. Nagy nehézségeink voltak, amikor a gőzösre felszálltunk, de akaratunk és erélyünk győzött. Nemsokára kétszáz torok kiáltja majd: Éljen Bulgária! A lelkemet eltöltő érzések oroszlánná tesznek. Meghalt társaim szeretete és ragaszkodása. Jelszavunk: bátorság és nagylelkűség. — Dolgozzatok testvérek, dolgozzatok! Itt az ideje, hogy megmutassuk; mennyire szeretjük hazánkat és mit tudunk tenni érte. Boldogok vagyunk, hogy a legkisebb képesség is talál küzdőteret és dicső nevet szerezh népünk körében. Siessetek, hogy felszabadulásunk történetébe ti is beírjátok neveteket. — Derűs vagyok és határtalan öröm fog el, ha arra gondolok, hogy „Az én imádságom” szavai⁷ valóra válnak. — De mennyivel boldogabb és nyugodtabb lennék, ha tudnám, hogy nem hagyjátok el feleségemet és gyermekeimet!⁸ Tudjátok meg, hogy aki nem szereti szüleit, feleségét és gyermekeit, a hazáját nem szereti. — Fogadjátok forró köszöntésemet és ne feledjétek el barátotokat Botevet. A Radetzky gőzősön 1876. május 17-én.”⁹

A Radetzky gőzhajóról búcsúzott el feleségétől, Ivanka nevű 40 napos kislányától és Dimiter nevelt fiától megható, szívbe markoló levélben: „Drága Veneta, Dimiter és Ivánka! Bocssátok meg, hogy nem mondtam meg, hova megyek. Erre az irántatok érzett szeretetem készítette. Tudtam, hogy sírni fogtok, könnyeitek pedig nagyon drágák nekem. — Veneta, te feleségem vagy és kell, hogy mindenben rám hallgass s higgy nekem. Arra kértem barátainkat, ne hagyjanak el és ők kötelesek titeket eltartani. Isten vigyázz rám, és ha túlélek mindent, mi leszünk a legboldogabbak a világon. Ha meghalok, tudd meg, hogy a hazám után legjobban téged szerettelek. Vigyázz hát Ivánkára és tartsd meg jó emlékezetedben szerető Hrisztódat. Radetzky, május 17.”¹⁰

Corabia és Bechet román kikötőkben újabb csoportok csatlakoztak. Mindannyian Szerbiába, Magyarországra és távolabb igyekvő kertészeknek mondták magukat és a poggyászuikban elrejtve magukkal hozták fegyverüket. Aztán egyéb nagyobb ládákat személypoggyászként adtak fel, a legnagyobbakat Turno-Măgureleiben, — hat darabot összesen 450—500 kg súlyban. A felkelők számát 172—188 főre teszik. Majdnem mindannyian egyszerű emberek voltak; munkások, parasztok, béresek, pásztorok. Csak néhány tanító képviselte az értelmiséget és Nikola Vojnovszki, orosz katonaiskolát végzett katonatiszt, a csapat katonai szakértője. Mikor már a csapat együtt volt, a vezető a Radetzky haditanácsot tartottak és ezen elhatározták, hogy az Orjáhovó város után következő Kozloduj falu határában fogják kieroszakolni a partraszállást. Botev az utolsóelőtti állomáson kiszálló Dimiter Gorov kereskedő gondjaira bízta a gőzősön írt leveleit. Orjáhovóban, a bolgár patról felszállt a gőzösre a vracai bizottság két küldötte és sajnálattal közölte Botevvel, hogy városuk, bár várja a csapatát, az adott helyzetben nem tudja őket fogadni és nem küldheti értük az ígért szekereket. Botev csalódottan vette tudomásul a jelentést, visszaazonban már nem léphetett. Cselekednie kellett.

Orjáhovó elhagyása után (május 29-én) Botev magára öltötte aranyfűtésos felkelői egyenruháját, mely az akkori magyar huszármertéhez hasonlított és a fedélzetre lépett. Hármass futtyelére felkelőtársai lázas sietséggel szintén felfegyverkeztek és egyenruhát húztak, miután poggyászaikat és ládáikat felnyitották. Példás rendben, katonás fegyelmel és tervszerűen hajtották végre az előre kiadott parancsot, kisebb csoportokra oszolva. Az első csoport

⁷ Képes Géza fordításában a Petőfi „Egy gondolat bánt engemet” soraira emlékeztető részlet így hangzik:

„Nagy Isten, szítsd szívemben a	Ne várjon immár hasztalan
szabadság lángoló szerelmét,	hazám megrugdalt, drága népe:
hadd essem el a harcmezőn,	szabadító sugárod
ó add, hogy hő vágyam beteljék!	villantás a gyásszal terhes éjbe!”

II. Botev Válogatott Írásai. Fordította és összeállította Képes Géza, Budapest 1950, 60.

⁸ A Felszabadulás után a bolgár kormány csupán 30 leva csekély kegydíjat állapított meg nekik és mikor annak kétszeresére való felemelését kérték 1885-ben, kérvényüket figyelem nélkül hagyták. *Dimitrov, Mihail*: i. m. 180. lap jegyzete.

⁹ *Hriszto Botev Válogatott Írásai*, 121.

¹⁰ *Hriszto Botev Válogatott Írásai*, 120.

Dagobert Engländer hajóskapitányt fogta körül, a második Caterino Dojmi másodkapitányt vette őrizetbe, a harmadik csoport a hajóslegénység szállását kerítette be, a negyedik csoport a gépházat helyezte felügyelet alá és a gépészt kényszerítette a felkelők parancsainak a teljesítésére. Botev ragyogó egyenruhájában a fogoly kapitányhoz lépett és francia nyelven a hazájuk felszabadítására induló bolgár felkelőcsapat vajdájaként mutatkozott be. A vérontás elkerülése végett felszólította, hogy ellenkezés nélkül teljesítse parancsait és szállítsa őket partra a török oldalon ott, ahol akarják. Hogy nagyobb nyomatékot adjon szavainak, Botev a következő előre megszerkesztett francia nyelvű írást nyújtotta át a gőzhajó kapitányának :

„Monsieur [le] Capitaine!
Messieurs les Passagers!

J'ai l'honneur de vous déclarer qu'il y a dans ce bord [des] insurgés bulgares dont j'ai l'honneur d'être le Woïvod.

C'est au prix de notre bétail et de nos instruments aratoires, c'est au prix de grands efforts et du sacrifice de nos biens, c'est enfin au prix de tout ce qu'il y a de plus cher dans le monde que nous nous sommes procuré (à l'insu et malgré les poursuites des autorités du pays dont nous avons respecté la neutralité) ce qui nous était nécessaire pour courir à l'aide de nos frères insurgés qui combattent si bravement sous le Lion Bulgare pour la liberté et l'indépendance de notre chère Patrie — la Bulgarie.

Nous prions Messieurs les passagers de ne s'inquiéter point, et de rester tranquilles. Quant à vous Monsieur le Capitaine j'ai le pénible devoir de vous inviter pour rendre le bateau à ma disposition jusqu'au débarquement, en vous déclarant en même temps que votre moindre opposition me mettrait dans la triste nécessité d'employer la force ; et malgré moi me venger du détestable événement sur le bateau „Germania” à Roustchouc en 1867.

Dans tous les deux cas notre cri de guerre est celui ci :

Vive la Bulgarie!
Vive Franz Joseff!
Vive le Conte Andrachy!
Vive l'Europe Chrétienne!

1876, Mai 17
sur le bateau

H. Botioff.

Die Unterzeichneten bestätigen die Echtheit dieses Schriftstückes.

Dojmi
Second

Englander Cpt.
Capor.

Hasdell
1-ter Maschinist”¹¹

Engländer kapitány, kinek a Bolgár Tudományos Akadémia Levéltárában őrzött jegyzőkönyvi vallomásából¹² és feljegyzéseiből¹³ minden mozzanatra kitérően ismerjük a történet lefolyását, amikor látta, hogy csekély fegyveres legénységét nem állíthatja szembe az előnyös helyzetben levő, elszánt bolgár felkelőknek, engedett. Nem elégedett meg azonban a Botevtől átnyújtott írással, hanem egy külön okmányt állíttatott ki Botevvel, hogy az erőszaknak engedve kötött ki a török parton. Bizonyára a németül tudó David Todorov segítségével, aki a kapitány felé tolmácsolta Botevet, a felkelők vajdája a következő írással mentesítette a kapitányt minden felelősség alól :

„Wir Endesunterzeichneten bescheinigen hiermit, dass wir, Insurgenten für Bulgarien, den Capitän vom Schiffe Radezki mit Gewalt gezwungen haben ohne Station auf türkischer Seite zu landen.

Die Insurgenten für Bulgarien.
Cheff : Botioff”¹⁴

¹¹ Съчинения на Хр. Ботев, под редакцията на Мих. Димитров, Szófia 1950, III. kötet 427. — Ferenc József és Andrássy eljenzését Botev részéről az udvariasságon kívül az a reménykedés magyarázza, mellyel a bolgárok Andrássy ismert 1875. évi Portához intézett jegyzékét fogadták.

¹² Protokoll, aufgenommen mit den Herren Schiffsoffizieren und der Mannschaft D. B. Radetzky über den an 29 Mai 1876 vollführten Handstreich und mit Waffengewalt erzwungene Ausschiffung der Insurgenten bei Kozlodui.

¹³ Gyerzsavin : i. m. 71—80.

¹⁴ Съчинения на Хр. Ботев, III. 429.

Ennek az írásnak a birtokában Engländer kapitány Kozloduj falutól nyugatra mintegy két km-re, hadászatiilag védett helyen, melyet a felkelők bizottsága előre kiszemelt, partra tette a bolgár felkelőket. A kirakodás, melyben a hajó főleg szláv ajkú legénysége Engländer feljegyzései szerint nagy igyekezettel vett részt, kölcsönös éljenzéssel ért véget. A partraszállást meg akarta zavarni néhány feléjük szaladó török katona. Mikor azonban a zászlóvivő pópa az első egyetlen lövéssel leterítette, a többi megfutamodott.¹⁵ A partot ért felkelők a földre borulva csókkal köszöntötték a hazai földet. A gőzhajó ezután zavartalanul folytatta útját Vidinig, hol az osztrák—magyar konzul már tudva a támadásról, a hajó fedélzetén kereste fel Engländer kapitányt és személyes jelentést kért tőle. Együtt mentek el a vidini Oszmán pasához, aki azért hívatta, mert a gőzhajóval azonnal katonaságot szeretett volna meneszteni a felkelők nyomába. Amikor ezt Engländer kereken megtagadta, a pasa szabadon bocsátotta, de megtiltotta a hajónak a kikötést a következő török kikötőkben. Így ért a Radetzky gőzhajó május 30-án Orsovába, honnan Baziáson keresztül részletes jelentést küldött az esetről a bécsi központnak. Ez jelentéstételre Engländer kapitányt Bécsbe rendelte, amikor azonban ő a vizsgálat során tisztázta magát, újra visszautazott Orsovába és hamarosan megint elindult a Radetzkyvel szokásos al-dunai útjára. Újabb útja során minden bulgáriai török kikötőben már 6—8 felkelő fejt látta póznára szúrva, — egysapjuk mellé soknak oda volt még tűzve a hajójegy. Közben értesült Engländer arról, hogy a felkelők zömét a törökök legyilkolták. A Radetzky kapitányát nagyon meghatotta a bolgár hazafiak sorsa és emlékezőseiben feljegyezte: „Ebből az időből származik a bolgárok iránt táplált mély tiszteletem.”¹⁶

Maga Botev a Vráca környéki harcokban esett el május 20/jún. 1-én és utána rohamosan elkezdődött a felkelőcsapat felmorzsolódása a többszörös török túlerővel szemben. A nagy csata utáni napon Vráca főterén, ahol ma Botev szobra áll, az akkori szökőkút mellé tűzték ki póznára hat bolgár felkelő fejét. Közülük az egyik szakállas volt. Róla gondolják, hogy ez Botev feje volt.¹⁷ Botev csapatából pedig alig huszan érték meg a Felszabadulást.¹⁸

A Radetzky gőzhajó elfoglalásának a híre az európai sajtóban a szenzáció erejével hatott. Botev mint jó újságíró, ismerve a sajtó jelentőségét hasonló akcióknál, maga is gondoskodott arról, hogy az általa vezetett felkelésnek külföldön megfelelő sajtóvisszhangja legyen. Dimitër Gorov bolgár kereskedőre, aki a kozloduji kikötés előtti román állomáson szállott ki, Botev a Radetzky-n írt említett levelein kívül rábízott még egy táviratot is. Ezt a Journal de Genève svájci és a La Republique Française francia újsághoz intézte és benne már tényként közölte a Dunán való átkelést: „Kétszáz bolgár vitéz Hrisztó Botevnek, a Zname újság, mint a forradalmi párt szerve szerkesztőjének a vezetésével elfoglalta a Radetzky osztrák gőzhajót és erővel arra kényszerítette, hogy átszállítsa őket a Dunán. Rahovo¹⁹ és Lom Palanka között léptek a jobb partra, kibontották a Szabadságot vagy halált! feliratú zászlót és segítségére mentek felkelt bolgár testvéreiknek, kik régóta harcolnak ötszázéves zsarnokaik ellen emberi szabadságukért és nemzeti jogaikért. Hiszik, hogy az európai művelt nemzetek és kormányok baráti kezet fognak nekik nyújtani.”²⁰

A Dunán való átkelés történetével foglalkozott szinte az egész európai sajtó. Az említett Journal de Genève két számában tért ki az esetre. A német sajtó sem maradt hátrább. Különösen sok helyet szenteltek Botev vállalkozásának az orosz lapok, fel is nagyítva haditette jelentőségét.²¹

A Radetzky gőzhajónak a megtámadása és a bolgár felkelők paratratétele alaposan felkavarta az akkor amúgy is háborgó magyar közvéleményt. A legfontosabb magyar lapok napokon keresztül tudósításokat és egyre újabb részleteket közöltek Botev csapatának a támadásáról, majd annak bulgáriai harcairól és az életben maradottak elítéléséről. A hírek eléggé elkésve érkeztek a magyar fővárosba az akkori hírszolgálati viszonyok között és csak fokozatosan alakult ki az esemény teljes képe.

Az első híreket az 1876. június 1-i csütörtöki budapesti újságok hozták. A *Pesti Napló*, Deák Ferenc lapja, melyet Kemény Zsigmond az akkori politikai élet fontos tényezőjévé emelt, reggeli kiadásában a címdalón ezeket jelentette: „Budapest, május 31. (Egy m e r é n y l e t r ől.) melyet felkelők egy osztrák—magyar gőzhajó fedélzetén elkövettek, távirati tudósítás érkezett ma reggel Budapestre. Ruszcsuknál²² egy csapat fegyvertelen férfi

¹⁵ *Gyerzsavin*: i. m. 76.

¹⁶ *Gyerzsavin*: i. m. 79.

¹⁷ *Gyerzsavin*: i. m. 67.

¹⁸ *Gyerzsavin*: i. m. 89—90.

¹⁹ Orjáhovo régi neve.

²⁰ *Dimitrov, Mihail*: i. m. 189.

²¹ *Dimitrov, Mihail*: i. m. 190—191.

²² Rusze város török neve.

szállott a hajóra s jegyeket váltott Rahóra²³ állomásig a bolgár parton. A fedélzeten egyszerre fegyvereiket előszedték, s a dunagőzhajózási társaság kapitányát körülvéve halálfenyegetések közt arra bírták, hogy egy előre megjelölt ponton megálljon s őket partra szállítsa. Ez meg is történt. Az Oláhországból jövő felkelők ama ponton egy kis török őrszemet találtak s azt lekaszbolták. A hajóskapitány nem várva be a további eseményeket, a felkelők poggyászával együtt folytatta útját s a legközelebbi állomásról távirati feljelentést tőn a közös kormány-nak. Kíváncsiak vagyunk, ez hogyan fogja megítélni az osztrák—magyar lobogó és hajófedél-ilyetén megsértését?”

A *Hon*, Jókai Mór tekintélyes lapja, ugyanaz napi esti kiadása már jóval többet tud az esetről. A híradás elején a *Pesti Napló* értesülését azonban tévesen egészíti ki azzal, hogy a felkelők bolgárok és szerbek voltak, a továbbiakban viszont csak bolgárokat emleget. Számukat 300 főre teszi. Viszont Rusze helyett nagyon helyesen Gyurgyevót mond, hisz innen jöttek a felkelők, nem pedig Ruszéből. A jól értesült *Hon* közli már a hajó nevét is: „Radeckzy személyszállító gőzös”, és a kikötés helyét Lompalanka közelébe teszi. A *Hon* azt is tudja, hogy a gőzös a felkelők hátrahagyott holmiival Orsovára érkezett, majd ezeket az újabb részleteket közli: „A román kormány emiatt megkettőzteti hatóságainak elővigyázatát, diplomáciai sajnálatát fejezte ki a történetek fölött és kötelező ígéretet tett, hogy szigorúan megtartandja a semlegességet. Másfelől a tett színhelyére Viddinből²⁴ török csapatok érkeztek.”

A következő napon, június 2-án az *Ellenőr* című napilap, melyet Csernatony Lajos, Tisza Kálmán híve, 1869-ben indított meg, híradásában megismételte a *Pesti Napló* cikkét: A *Nemzeti Hírlap*, Toldy István ellenzéki napilapja, viszont a *Hon* jelentését közölte le újra e napon minden újabb megjegyzés nélkül. Nem hozott semmi újat az ellenzéki Kelet Népe sem június 2-i számában és lényegében a *Pesti Napló* előző napi híradását ismételte el. Az *Egyet-értés* függetlenségi párti tekintélyes szélsőbaloldali lap e napi számában szintén a *Pesti Napló* előző napi számából vette át a Radetzky gőzös megtámadásának a híret.

Június 3-án a *Pesti Napló* reggeli kiadásának első lapján ismét visszatér a Radetzky-ügyre a következőkkel:

„(A közlekedés az Al-Dunán.) Említettük azon garázdaságot, melyet bolgár felkelők a Radetzky gőzösön minap véghezvittek. Most ez esetről újabban a következőket jelentik:

Mikor a bolgárok a hajót elhagyták, a hajó háborítlanul tovább ment Widdinig. Itt az egyik utas, egy török őrnagy kiszállt és az eseményt bejelentette a pasának, ki nem akarta megengedni, hogy a hajó tovább mehessen, de csak olyformán, hogy a t ö r ö k á l l o m á s o k o n n e m s z a b a d k i k ö t n i e .

Cassian gőzhajótársulati igazgató e tilalom hírére Bécsből lejött Budapestre, Andrassy gróf pedig a konstantinápolyi nagykövetnek kellő utasításokat adott.

Időközben a gyors hajóknak megengedtetett, hogy kikössenek és ma délután Gyurgyevó és Konstantinápolyból egyidejűleg azon távirati értesítés érkezett, hogy a török kormány teljesen hatályon kívül helyezte a forgalmat korlátozó intézkedéseket.”

Annak ellenére, hogy az ügy gyors elintézését nyert, az továbbra is foglalkoztatta a magyar sajtót. A *Nemzeti Hírlap* mint ellenzéki újság behatódóan érdeklődve a bulgáriai felkelés iránt, magyarra fordította a *Neue Temesvárer Zeitung* temesvári német újság június 2-i számának részletes, mindenre kiterjedő Radetzky-cikkét, mely határozottan bolgárbarát és a felkelők oldalán áll. Forrásul egy „egészen hitelt érdemlő” orsovai hírforrásra hivatkozott, ami okvet-lenül Engländer kapitány Orsovában tett jelentése lehetett. A temesvári lap fontosnak tar-totta részletesen kitérni a hírre, hisz abban az időben is számos bolgár élt nemcsak Temesváron, hanem annak környékén és a Bánságban is. A *Nemzeti Hírlap* június 3-i cikke, mely a legrész-letesebb és leghitelesebb átfogó hírlapi beszámolás Botev katonai vállalkozásáról, így hang-zik: ²⁵

²³ Sajtóhiba, mert Orjáhovo török neve Rahovo, mely a régi magyar írásokban Rahova alakban jelent meg.

²⁴ Helyesen: Vidin.

²⁵ A cikk német eredetije a *Neue Temesvárer Zeitung* IX. 126. — 1876. június 2-i számá-ból a „Kleine Chronik” rovat elejéről: „Temesvar, 2. Juni. Ein Handstreich der Insurgenten auf einem österreichischen Donaudampfer. Aus Orsova wird uns von durchaus glaubwürdiger Seite Folgendes gemeldet: Sonntag den 28. Mai haben sich auf den in der Bergfahrt begrif-fenen Donaudampfer „Radetzky” in Gyurgyevo und in den unterhalb Oreava gelegenen Stationen an 200 bis 240 Bulgaren verschiedener Standesclassen mit Handgepäck und eini-gen Eilgutkisten und mit Fahrbillets der I., II. und III. Classe versehen, nach den Stationen Turn-Severin, Radujevatz etc. eingeschifft. — Montag Früh unweit der Station Oreava ward dem Schiffscapitän der Donaudampfschiffahrts-Gessellschaft, Herrn Engländer, gemeldet, daß die Bulgaren in der II. Classe Waffen bei sich tragen, und als der Capitän dies dem Regle-ment zufolge abstellen und die Waffenträger zur Ablieferung der Waffen während der Fahrt

„— A bolgár felkelőknek a Radetzky hajón elkövetett erőszakoskodásáról a temesvári lapnak a következő részleteket jelentik: Vasárnap, május 28-án a dunagőzhajózási társaság Radetzky nevű hajójára Gyurgyevóban és az Oreaván alól fekvő állomásokon 200—240, különböző rendű bolgár férfi szállt be kézi poggyással és gyorsáru csomagokkal: I., II. és III. osztályú jegyekkel utaztak Turn-Severinbe, Radujeváczba stb. Hétfőn reggel Oreava állomás közelében jelentették a hajó kapitányának, Engländer úrnak, hogy a második osztályban utazó bolgárok fegyvert hordanak maguknál; midőn a kapitány a bolgárokat felszólítja, hogy az utazás idejére fegyverüket adják át az ellenőrnek, eleinte kitérőleg, majd egész határozottan azt a választ kapta, hogy az illetők jól tudják, miszerint a hajón fegyvert viselni tilos, de ezúttal a tilalomnak szükség esetén erővel is ellen fognak szegülni. — Ezalatt a másodkapitányt több előkelő bolgár felszólítja, hogy ne Oreavában, hanem ezen alól tegye őket partra; a másodkapitány azonban az első kapitányhoz utasította őket. Ekkor egyik bolgár utas a kapitánynak egy, a bukaresti fölkelő bizottság által kiállított iratot nyújtott át, melyben kéretett a kapitány, hogy „a keleten szenvedő kereszténység nevében teljesítse e szabadságharcosok kívánságát, mert különben az erőszak kikerülhetetlen”. — Három éles fütty hangzott s e jelle valamennyi bolgár a fedélzetre rohant, s a gyorsáru gyanánt föladott ládákat kinyitván, ezekből fegyvereket és egyenruhákat szedtek elő és csakhamar egészen harciasan felöltözve álltak ott. — Ezután megszállták a gépházat, szoros felügyelet alá vették a korná-

an den Controlor auffordern wollte, erhielt er Anfangs ausweichend, später aber ganz entschieden die Antwort, daß man das Verbot der Waffentragung auf den Schiffen wohl kenne, sich demselben jedoch diesmal ganz entschieden, und wenn erforderlich, auch mit Gewalt widersetzen werde. Während dieser Zeit ward dem Sekond-Capitän am Radkasten von mehreren den besseren Ständen angehörigen Bulgaren bedeutet, er möge sie nicht in der Station, sondern unterhalb Oreava ausschiffen, welcher jedoch die Petenten an den I. Capitän wies. Dem I. Capitän ward hierauf von einem der Bulgaren ein französisches Schreiben (ausgestellt vom Insurrections-Comité in Bukarest) übergeben, welches das schriftliche Ersuchen erhielt: „sich dem Ansuchen dieser Freiheitskämpfer im Namen der leidenden Christenheit im Oriente zu fügen, ansonst die Anwendung von Gewalt nicht zu vermeiden sei.” Drei laute Piffe riefen sämtliche am Schiffe vertheilte Bulgaren auf das Verdeck, worauf sofort die als Eilgut aufgegebenen Kisten geöffnet und aus diesen Waffen und Monturen ausgepackt wurden, welche die Bulgaren, ihre Civilkleider ausziehend anlegten.

Es wurde hierauf die Maschinenkammer besetzt, der Steuermann scharf bewacht und der Capitän Engländer gezwungen, die Ausschiffung der Bulgaren an dem von ihnen bezeichneten Punkte vorzunehmen.

Damit der Capitän für die Willfährung dieses Begehrens eine Deckung habe, stellten ihm die Bulgaren französisch und deutsch eine Erklärung aus, daß er mit Gewalt gezwungen wurde, die Landung vorzunehmen.” In diesem Schriftstücke soll auch ein Hoch auf Kaiser Franz Josef und Oesterreich, sowie auf die Christenheit enthalten sein.

Als der „Radetzky”, dem Zwange folgend, landete und die Bulgaren sich anschickten, das Schiff zu verlassen, wurde der Capitän zur Schiffskasse geführt und mußte er sich von deren Unversehrtheit überzeugen, damit es nicht etwa heiße: die Insurgenten hätten geraubt oder geplündert. Auch eröffneten sie, daß die Schiffskasse auf der ganzen Reise von vier Mann bewacht war.

Die Civilkleider, einige Schriften, Pässe, Collis mit Lebensmitteln haben die Bulgaren auf dem „Radetzky” liegen lassen und sind, nachdem sie sich höflich verabschiedet, ausgestiegen.

Ein an einem türkischen Wachthaus stehender türkischer Soldat wurde, als der „Radetzky” seine Fahrt fortsetzte, von den Bulgaren niedergeschossen, worauf sich dieselben landeinwärts begaben mit der Versicherung, daß sie noch Montag abends im Besitze des Ortes „Zibron Palanka” sein werden, weil ihre Brüder sie schon dort erwarten.

„Radetzky” fuhr dann bis Orsova weiter. Einem auf dem Schiffe befindlichen türkischen Major und mehreren türkischen Frauen, welche, als die Bulgaren sich zu bewaffnen anfangen, in die Knie sanken und Gebete verrichteten, ward nicht das geringste Leid gethan. beim Abschied reichten ihm die Insurgenten die Hand mit der Versicherung, daß ihm am Schiffe nichts geschehen werde. Der türkische Major schiffte sich in Widdin aus, wo er dem dortigen Pascha von dem Vorfalle Bericht erstattete, welcher sogleich ein türkisches Bataillon aus einem türkischen Dampfer den Insurgenten in der Richtung von Oreava nachschickte.

Im Ganzen haben sich die Insurgenten sehr entschlossen, sonst aber ganz ruhig und anständig aufgeführt, und erregte dieser Vorfall selbstverständlich unter den Schiffspassagieren die größte Sensation.

Dies ist der wahrheitsgetreue Bericht eines Vorfalles, der einen kleinen Beitrag zur Kampfgeschichte in der unteren Donau liefert und wahrscheinlich entstellt und übertrieben in die Oeffentlichkeit gelangen wird.”

nyost, és kényszerítették a kapitányt, hogy az általuk megjelölt ponton szállítsa őket partra. Hogy a kapitány e kívánságuk teljesítése miatt fedezve legyen, egy francia és német nyelven írt nyilatkozatot adtak át neki, „hogy erővel kényszerítették a kiszállás eszközzésére.” — Ez iratban állítólag lelkes üdvözlés is foglaltatik Ferenc József ő felségére és a keresztnépségre. — Midőn a Radeczky, engedve a kényszernek, kikötött, a bolgárok távozás előtt a hajópénztárhoz vezették a kapitányt, hogy a pénztár sértetlenségéről meggyőződjék, nehogy azt mondassák, hogy a felkelők loptak vagy raboltak: azt is tudtul adták, hogy az egész idő alatt észrevétlenül négy ember folyvást őrizte a pénztárt. Ezután a bolgárok, hátrahagyván polgári ruháikat, némely iratokat s néhány ládát élelmiszerekkel, udvarias köszönés után kiszálltak. Egy őrház mellett álló török katonák lelőttek, azután befelé indultak, állítván, hogy még hétfőn este kezökben lesz Zibrou [helyesen: Cibär] Planka község, mert „testvéreik” már ott várják őket. A hajón volt egy török őrnagy is, több török nővel, kik térdre borulva imádkoztak, midőn a bolgárok fegyverkezni kezdtek; a fölkelők azonban nem bántották őket, sőt kezét szorították az őrnaggyal s biztosították, hogy a hajón nem lesz semmi baja. Az őrnagy Widdinben szállt partra, s rögtön értesítette az ottani basát, ki nyomban küldött katonaságot a felkelők után.”

A *Nemzeti Hirlapnak* a *Neue Temesvárer Zeitung*ból fordított június 3-i hosszú ismertetése Engländer kapitány adataival egybevetve semmi újat nem tartalmaz, sőt minden valószínűség szerint közvetve tőle származik. A cikk kitér a fentebb idézett igazoló okmányokra, egész mondatokat ragad ki belőlük. Csupán abban tévedett a cikkíró, hogy a szóban forgó éljenzések a Botev által előre elkészített íráson szerepeltek. A magyar és német szöveget egybevetve egyébkülönbség is előtűnik. Az ellenzéki lapban közölt fordítás mellőzte a német eredetinek azt a kitételét, hogy a bolgár felkelők irata megjelenezte Ausztriát. Ezzel a fordító ráhibázott az igazságra, mert a ránkmaradt francia nyelvű irat e helyen Andrassy éljenzését tartalmazza, amit viszont a német cikk írója hagyott figyelmen kívül. Mindkét dolgotan politikum van, a kitérőlhethetlen magyar—osztrák ellentét. Az sem véletlen, hogy a magyar fordító a cikk végén teljesen elhagyta a bolgár felkelők rövid bolgárbarát jellemzését és az al-dunai függetlenségi mozgalomra való célzást.

A *Nemzeti Hirlap* ugyanezen június 3-i száma a „Politikai hírek” című rovatában még egyszer visszatért a Radetzky-ügyre. Itt az aznapi *Pesti Napló*ból már fentebb ismertetett közleményt adta le, majdnem ugyanazokkal a szavakkal.

A szintén ellenzéki *Kelet Népe* június 4-i számában a *Nemzeti Hirlap* június 3-i most bemutatott két cikkét olvasztotta egybe az „Újdonságok” rovat keretében, szószerint megismételve azokat. Fontos és jellemző a *Kelet Népe* e cikkének a bevezető mondata, mely a bolgárok támadását értékeli. Míg a *Pesti Napló*, az *Ellenőr*, és az *Egyetértés* a bolgár felkelők bátor akcióját „merénylet”-nek, a június 3-i *Pesti Napló* pedig „garázdaság”-nak bélyegezte, az ellenzéki *Nemzeti Hirlap* június 3-i számában már csak „erőszakoskodás”-ról beszél. A szintén ellenzéki *Kelet Népe*, mely június 2-án a bolgárok merész, kockázatos tettét még „bűnös merénylet”-nek minősítette, június 4-én, tehát akkor, amikor már az egész ügyet részletesen ismerte, vasárnapi számában az említett részletes beszámolótl így kezdte el: „Egészen regényes dolog az a kaland, melyet bolgár²⁶ felkelők a Radeczky gőzöson elkövettek. A kaland részleteiről a következőket olvassuk.” A rokonszenvező átértékelés minden bizonnyal Kállay Béninek, a *Kelet Népe* lapvezérének köszönhető, ki a balkáni ügyek kiváló ismerője volt és később éppen a bolgár kérdés rendezésénél hivatalos minőségben a Monarchiát képviselte Bulgáriában.

A magyarországi sajtó a Radetzky-ügy gyors elsimulása után sem szűnt meg érdeklődni a Botev vezette bolgár felkelők sorsa iránt. Élén járt e téren is a jól értesült *Neue Temesvárer Zeitung*, mely már június 4-i számában jelentette a sereg szomorú végét a „Kleine Chronik” rovat első hírében „Zum Insurgeten Handstreich auf dem Radetzky” címen. Ebben azt jelenti, hogy véres ütközetben a törökök nagyobb részt lemészárolták a vitéz csapatot és a vidini pasának 120 felkelő fejét szolgáltatták ki. A Radetzky hajó sorsáról viszont azt közli a lap, hogy a kapitány Vidinben az ottani osztrák—magyar konzulnak jelentést tett. Utána hívatta őt a pasa és követelte tőle, hogy a partraszállás színhelyére vállalja török katonák szállítását, melyet az határozottan elutasított. A hajózási tilalom kimondásával fejeződik be a cikk, melyet a magyar lapok nem vettek át. Más forrásból jelezte a bolgár felkelőcsapat végét a *Temesi Lapok* című temesvári újság június 4-i száma. Ez, miután június 2-án már elég részletesen foglalkozott az ügyvel, június 4-én a „Legújabb” című rovat elején a következőket adja elő: „Egy állami utazótól vettük azon hiteles tudósítást, mely szerint ama 200 bolgár felkelő, melyekről tegnapelőtti számunkban írtuk, hogy a Radetzky gőzöson a partraszállást török területre a hajó kapitányától erőszakkal kieszközlötték, a továbbhatolásnál 700 fegyveres török által fogságba ejtettek s mind a kétszáz bolgárnak feje leütetett.” Amint később látni is fogjuk, e hír nem felelt meg a valóságnak ebben a formában, mégis átvette a *Politikai Ujdon-*

²⁶ Nyilvánvaló sajtóhiba folytán a címben e helyen „szerb” áll, a továbbiak során azonban következetesen csak „bolgár” felkelőkről van szó.

ságok című hetilap és a június 7-i számában közölt „Bolgár felkelők erőszakoskodása egy duna-gőzhajón” című elég részletes beszámoló végére illesztette.

Az eddig bemutatott sajtótudósítások, bármennyire is behatóan foglalkoztak Botev csapatának a katonai akciójával, nem említették a felkelővezér nevét. Ezzel először *A Hon* június 13-i kiadásában találkozzunk „Botoff” alakban a bolgár felkelés ismertetése során, melyben szó van a Radetzkyn érkezett egyenruhás bolgár felkelőkről. A cikk, „melyet átvett a *Nemzeti Hírlap* június 14-i száma, így hangzik: „A bolgár felkelők táborából, Berkovából²⁷ írják, hogy az insurgensek két főcsoportra vannak osztva, egyiket (800 ember) Botoff, a másikat (600 ember) Teodorovics vezényli. A külföldről jötték rendes egyenruhában járnak, a henzülött bolgárok, többnyire fiatal emberek, a legtarkább öltözetben. A fegyverek is különfélék, de újabb szerkezetűek. Muníció több hónapra való van. Általános felkelésre számitanak a táborban, mely szoros összeköttetésben áll a Bukarestben székelő forradalmi bizottsággal. A felkelők célja Bolgárországnak oly állást vívni ki, minő Romániáé vagy Szerbiáé, addig nem akarják letenni a fegyvert.” A híradás szemmel láthatóan nagyította a számokat, egyébként azonban helyesen van értelmezve.

Közelebb áll a valósághoz Botev csapatának a sorsát illetően a *Nemzeti Hírlap* június 16-i esti kiadásának a híre, mely vidini forrásra hivatkozott: „Ama kétszáz felkelő, kik a Radetzky gőzös kapitányát kényszerítették, hogy őket Kozlodujnál²⁸ partra szállítsa, a török katonák által elfogottak. A törökök 190-et közülük felkoncoltak, az utolsó 10-et pedig börtönbe dobták.” A továbbiakban a török katonai intézkedéseket ismerteti: „A porta a felkelők kísérlete folytán azon meggyőződésre jutott, hogy a bolgárok békés nyilatkozataiban csak keveset lehet bízni; el is küldött egy csapat redifet²⁹ és két ezred lovast felső Bolgárországba, hogy Lom és Rahova környékén a békét föntartsák. Ezenkívül két gőzöst menesztett a Dunára, melyeknek feladata a felkelők partraszállását meggátolni.” A romániai partról átkelni készülő egyéb felkelőkről írt a *Kelet Népe* június 16-i esti kiadásában a Radetzky hajón érkezett sorsával kapcsolatban: „A román kormány néhány száz bolgárt, kik Romániából Törökországba hatolni s a felkelés zászlaját kitőzni szándékoztak, visszatartóztatott.”

Részletesebb híreket a szerbiai háború miatt Botev felkelőcsapatáról a magyar sajtó csupán július elején kapott, több, mint egy teljes hónappal Botev hősi halála után. E jelentések már pontosan adták a Radetzky gőzöst megtámadott csapat vezérének a nevét is „Botoff” és „Botov” alakokban, amely megfelel a költő által használt „Botyov” alaknak.

A Hon július 7-i esti kiadásában tájékoztatt arról a harcról, melyet a felkelők még Hriszto Botev vezetésével útban Vráca városa felé a Veszlec magaslaton és környékén május 19/31-én vívtak a többszörös török túlerővel: „Christa Botoff lázadóvezér összeütközött a törökökkel, kiknek vezére Deli Nezir volt Stara-Planina mellett. A török sereg 1500 emberből állott. Botoff megveretett, embereinek több, mint felét elvesztette s nagy nehezen menekült meg. E felkelők Ovcsa Mogilába vonultak.” *A Hon* jelentését szóról szóra átvette a *Kelet Népe* július 8-i száma, hacsak nem tekintjük változtatásnak a költő nevének itt használt „Botov” változatát. Míg a *Hon* és nyomában a *Kelet Népe* nem nevezte meg pontosan a magaslatot, a *Pesti Napló* július 7-i esti kiadásában és a *Nemzeti Hírlap* július 8-i számában Veszlec megnevezésével teljesebb helyzetképet ad: „Botoff felkelő-vezért Vesseltzánál a törökök csunyan elvertek. A többi bulgáriai felkelő-vezérek parancsot kaptak, hogy Botoff felényire szállott csapataival egyesülve Ovtsa-Mogila felé törekedjenek.” A jelentés vége már Botev csapatának a szétesésére utal, miután sem Vráca, sem környéke nem csatlakozott a felkelőkhez. Végüket csak közelebb hozta Hriszto Botev hősi halála a következő napon, június 1-én, a Veszlec utáni állomásukon, a Vola magaslaton. Haláláról a hírlapi jelentések nem számoltak be. Úgy látszik, a felkelőcsapatnak sikerült érzékeny veszteségüket titokban tartani.

Botev katonai vállalkozásának a híre újból felrázta a lelkeket. Mivel a róla szóló híreket követték az Áprilisi Felkelés utolsó hullámairól szóló jelentések, és a régi elkésett meg új, friss híradások keveredtek egymással, a szerb felkelés közepette a magyar közvélemény az általános bolgár nemzeti felkelés újabb fellángolását és kiszélesedését várta. Nagy mértékben hozzájárult ehhez az a körülmény, hogy Botev harci felhívása, melyet még a *Nova Bulgarija* újság első számában (Bukarest, 1876. május 5.) adott közzé és egy másik felhívása ekkoriban jelent meg a magyar sajtóban.

Botev harci felhívása, mely minden valószínűség szerint azonos a Radetzky gőzösn, majd Kozlodujnál és más bolgár falvakban szétszórótt rölapok szövegével,³⁰ a korabeli magyar

²⁷ A bolgár város neve helyesen „Berkovica”, melyhez közel Vráca mellett csatázott Botev csapata. Magában Berkovicában nem volt felkelés.

²⁸ Az újságban elírás folytán „Rozladni” alak található.

²⁹ Török tartalékos katoná.

³⁰ *Botev, Hriszto*: Сѣбрами съчинения в два тома. Под редакцията на акад. Мих. Димитров, II. kötet 800—803 (Szófia 1958.)

sajtóban csak személyesen látott napvilágot. A *Politikai Ujdonságok* című hetilap, a *Vasárnapi Újság* társlapja, július 5-i számában bolgár felhívásokról szólva rátért Botev felhívására, természetesen nevének említése nélkül. A harci felhívás elejét csak tartalmilag ismertette, de aztán idézett is belőle. „A bolgár fölkelés” címen: „Újabban ismét jelent meg egy proklamáció, mely a törökök által elkövetett visszaélések és zsarolások minden fáját fölsorolva, végül így ígzt: — „Fegyverre tehát, bolgár testvérek! Mi hét milliónyi nép vagyunk. Kövekkel is agyonverhetők az ázsiai kutyákat. De nekünk puskáink, yatagánjaink, baltáink ásóink s kaszáink vannak, melyekkel annál gyorsabban verhetjük agyon az ördög fiát. Fel a harcra, bolgár papok! Bolgár tanítók! A bolgár városok lakói! Bolgár parasztok! Aki ellenünk van, az a szabadság gyilkosa s ellensége az Istennek. Ha a bolgár püspökök, szerzetesek és papok nekünk nem segítenek, se nem keresztények, se nem bolgárok, — rabolják ki őket, gyűjtják fel mindenöket, fejezzék le s verjék agyon őket, mert másként elárulnak minket és megakadályozzák a szabadság kivívását. Ha a gazdagok nem segítenek nekünk, irtsák ki őket, mint a haszontalan dolgot.” A felhívás így végződik: „Fel a háborúra, bolgár nemzet! ki később akar segíteni, midőn a harc már véget ért, az áruló, azt elítéli a nemzet, azt nyelje el a föld!” Amint láthatni, a fordító éppen a felhívás legharciasabb, legerősebb kitételeit tartalmazó részleteket idézte a hetilap cikkében. E felhívást abban az időben hozta a külföldi sajtó. Megjelent az újdéki szerb *Zastava* május 23-i számában, majd a *Neues Wiener Tageblatt*ban. A magyar napisajtó figyelmen kívül hagyta és csupán *Politikai Ujdonságok* hetilap ismertette. A közölt idézetek a bolgár eredeti szövezerinti fordításai,³¹ bár feltehetőleg nem közvetlenül bolgárból fordították.

A korabeli magyar sajtóban megjelent Botev egy másik felhívása is egy és ugyanazon napon, július 12-én, a *Pesti Napló* és *A Hon* hasábjain (mindkét helyen az esti kiadásban). E közlés annál is becsebb, mert Botev ezen felhívásának a bolgár eredetije még nem került elő és csupán az orosz fordításából ismerjük.³² Mindkét fővárosi lap pontosan lefordított szöveget hozott, azonban az *A Hon* fordítása művészibb, igényesebb, ami talán a felelős szerkesztő Jókai Mór vagy legalább is munkatársai stiluskészségét dicséri. Botev felhívása, melyet *A Hon* július 12-i esti kiadásából változtatás nélkül az *Ellenőr* július 13-i száma is átvett, így hangzik:

„Mi, a bolgárok keresztény nemzete, ünnepélyesen elhatároztuk, hogy megszerezzük a függetlenséget és szabadságot; kijelentjük ezen változatlan akaratunkat a civilizált világ előtt, azon óhajjal, hogy törekvésünk visszhangra találjon minden keresztény szívében, bárhol lakjék is. Bizton számíthatunk a keresztény népek támogatására, melyek mindent megtektek, hogy a rabszolgaság eltöröltessék a föld színéről, — számíthatunk, hogy támogatni fognak harcunkban egyházunk meggyalázói és elnyomóink ellen, kik századokon át zsarnokoskodtak fölöttünk, de kiknek uralmát tovább tűrni se nem akarjuk, se nem tudjuk.

Elvonják tőlünk a legközönségesebb emberi jogokat is; rettenetes adók terheit viseljük, melyeket embertelen módon hajtanak be; zsákmányul vagyunk oda dobva elnyomóink legdühösebb szenvedélyeinek és leggyalázatosabb magaviseletének; egy embertelen nép lábbal tapos minket, mely nép vallási rajongókból áll, s melynek vallása azon alapszik: hogy gyűlöld és károsítsd meg a kereszténységet! Nem vagyunk képesek elbírní egy oly életet, melynél jobb a halál.

A múlt tapasztalásai arra tanítottak meg minket, hogy a mohamedánok ígéreteire mit se kell adni, a kilátásba helyezett reformok csak eszközök arra, hogy mi a fegyverek letételére bírassunk, védtelenül akarnának oda dobni a vér és bosszú szomjazó mohamedánoknak.

A diplomácia törekvéseinek és barátaink más országokban való igyekezetének, hogy nekünk a szabadság megadásáék: eredménytelen kell hogy maradjon. De reméljük, hogy isten és a mi erőnk meg fogják azt szerezni nekünk.

A g ö r ö g k h ö z és a l b á n o k h o z fordulunk, kik velünk egy valláson vannak; fordulunk a szláv testvérekhez, kik velünk vér és vallás szerint rokonok.

Testvérek! Mi bolgárok a tollat a karddal cseréltük fel, és addig nem is fogjuk azt hüvelyébe visszadugni, míg országunk teljesen és örökre nincs felszabadítva a zsarnok lába alól és míg nemzetünk békében nem élvezheti a szabadságnak gyümölcseit.

Egyetértve kell leszállnunk a hegyekről, kijönnünk a völgyekből, közös erővel kell megelőznünk³³ az idegen uralmat, s annak nyomait is ki kell irtanunk.

Nyugton maradhattok-e házaikban, míg mi a mohamedán zsarnokkal a szabadságért küzdünk? Meg vagyunk győződve, hogy ti, szavaink átolvasása után a Balkán-félsziget minden országaiból egybegyűltök, hogy örvendő szívvel és vaskézvel lépjete föl szívtelen ellenségünk, elnyomóink és utódaink ellenségei ellen.

³¹ Vö. Botev : i. m. II. kötet 750—751.

³² Vö. Botev : i. m. II. kötet 753—755. — Dimitrov, Mihail : i. m. 169—171.

³³ A *Pesti Napló* változatában e helyen „elüzünk” áll, mely megfelel a ránk maradt orosz fordítás vonatkozó helyének. A *Hon* és az *Ellenőr* változata nyilvánvaló sajtóhibába.

Egyesüljenek velünk a görögök, az albánok, az oláhok és a szerbek Szerbiában, Boszniában, Hercegovinában, Montenegróban és Ó-Szerbiában, a közös célra, az ottománokat örökünk-ből kiűzni. Feledjünk el minden kicsinyes előítéletet, s legyünk egyek, míg mind ki nem vívtuk szabadságunkat, s míg egy ellenséget sem látunk áldott virányainkon, akkor, de csak akkor fogunk megállni, hogy szervezkedjünk s közös érdekeinket biztosítsuk.

Legyünk méltó fiai azon régi hősöknek, kik a múlt időkben zászlóinkat a csaták ezreiben lobogtatták, s kiknek dicső tetteit ma is énekli a rajah³⁴ tűzhelyénél népdalaiban.

Balkáni keresztények! Nem kell-e nekünk is emlékeztet hagyni utódainkra a keresztnek a félholddal való küzdelmeiről? Ne hagyjunk-e mi is a jövő századok költőinek anyagot népdalokra? Ne adjunk-e anyagot azon dalokra, melyek a szabadságharcban véghezvitt hőstetteinket felszámálják, melyek megénekeljék a küzdelmeket, mik a ház, a tűzhely, a haza felszabadításáért vívattak?

Harcra testvérek, a dicsőséges keresztért s az arany szabadságért.

A Balkánban, jún. 13. (Ó-naptár.)"

A Honban és az Ellenőrben „A bolgár keresztények proklamációja” néven közölt felhívás, mely majdnem azonos szöveg szerint a *Pesti Napló* július 12-i esti kiadásában közzétett változattal, a *Szovremennija Izvestija* orosz lap 1876. július 8-i számából ismert Botev-felhívás hű fordítása és ami lényeges, a teljes szöveget tartalmazza. Eltérés a kettő között csupán a keltezésben van, mert az orosz lap június 25-ét ír, de ez biztosan a kétfajta naptár használatából ered, hisz a magyar fordító a június 13-i keltezés mellé oda írta megjegyzésként: „Ó-naptár”.

Mint ismeretes, a Radetzky gőzösön átkelt bolgár felkelőcsapat élve elfogott 17 tagját a törökök Ruszébe (akkori török neve Ruscsuk) hurcolták, mely a Tuna-vilajet székhelye volt. Itt szerencséjükre július 17-én, tehát akkor ítéleztek felettük, amikor a törökországi igazságszolgáltatásba már bevezették a közvádlói és védői intézményt és a bíróságok általános parancsot kaptak, hogy súlyosabb esetekben alkalmazzanak büntetést. A törökök bolgáriai kegyetlenkedéseinek, az Áprilisi Felkelés embertelen megtorlásának kedvezőtlen európai visszhangja miatt a Porta arra kényszerült, hogy a törvénykezésben visszaállítsa az emberieség látszatát. Ennek volt köszönhető, hogy a Radetzky gőzös bolgár hősei megmenekültek a bitófától.

A rendkívüli törvényszéki tárgyalásra a korabeli törökbarát beállítottságú magyar sajtó részletesen kitért, nyilvánvalóan ezt a pacifikálás egyik sarokkövének tekintette. A *Pesti Napló* július 24-i reggeli kiadása „Bolgár felkelők felett ítélt törvényszék” címen elég részletesen ismertette a tárgyalás lefolyását. A *Hon*, Jókai lapja, a tárgyalásról még részletesebb, minden mozzanatra kiterjedő két és fél hasábos hosszú, közvetlen levelezőtől való jelentést közölt augusztus 3-i esti kiadásában „Török törvényszéki tárgyalás bolgár felkelők ellen” címen, mely főleg a védőt idézte. Ennek alapján kivonatossan, szemelvényekben ismertette a bírósági tárgyalást az *Ellenőr* augusztus 4-i számában. Az említett jelentések röviden így összegezhetők:

A tárgyalás július 17-i időpontját³⁵ és az arra való szabad belépést a Ruszéban akkor megjelenő hivatalos *Tuna – Dunav* című török és bolgár nyelvű újságban közhírré tették. A tárgyaláson Hakki pasa elnökölt, az elnök jobbján külön asztalnál a vizsgálóbíró és az államügyész, balról pedig a védő ültek. A teremben sok török, bolgár és külföldi (köztük diplomáciai képviselők) gyűlt össze. A bolgár vádlottakat a jelentés így jellemezte: „A vádlottak közül állására nézve egy falusi előljáró, három kereskedő, a többi ártatlan és földműves. Kilenc közülük 18–21 éves, három 22.”³⁶ A vádló Chalil effendi volt, a védő a bolgár Ilija Cánov volt a szófiai kereskedelmi törvényszék újonnan kinevezett elnöke volt, kit a jelentések Elia effendi néven emlegettek.

A vádlottak előtt először felolvasták a kihallgatási jegyzőkönyvet, majd az államügyész előadta a vádat: „A vádlottak legtöbbje részt vett a bolgár expedícióban Kozloduj (a lapokban hibásan Körladi) felé az osztrák Radetzky gőzös fedélzetén bandákat vezetett, a különböző forradalmi bizottságok tagja volt, török falvakba betört, azok lakóit öldöste, mindannyi közvetve vagy közvetlenül mint felkelő főnök a felsőbbbbség közegei ellen harcolt s fegyverrel kezében fogatott el, így hát a büntető törvény 55. §. szerint kötélt általi halálra ítélandó.”³⁷ Elia effendi védő a vádatok ragyogó, bátor beszédben hárította el, melyet a *Hon* idézett augusztus 3-i száma részletesen hoz. A *Pesti Napló* július 24-i száma Ilija Cánov védbeszédét

³⁴ A „rajah, raja” szó a török birodalomban elsősorban keresztény alattvalót jelent.

³⁵ Gyerzsávin tévesen teszi a tárgyalást július 29–augusztus 10-re, hisz ez esetben a *Pesti Napló* nem ismertethette volna már július 24-én az egész hiteles lefolyását. Vö. Gyerzsávin i. m. 89.

³⁶ A *Hon*, 1876. augusztus 3.

³⁷ A *Hon*, ugyanott.

így foglalta össze ; „Elia effendi hosszabb emelkedett beszédben visszautasította a közvádoló vádjait, a felkelés értelmi szerzőségét Oroszországnak rőttá fel, mert a vádlottak vallomása szerint Oroszország biztatta őket a felkelésre, segély[t] ígérve nekik. Részben az előbbi kormányra is háramlik a felelősség, mert az mindenféle elnyomások és szőszegések által a csábító karjaiba űzte a bolgárokat.” A védőbeszéd erős kitételeit a közönség körében a törökök nehezen tűrték el, közbeszólásokkal zavarták, úgyhogy a jelentés szerint végül egy személyt ki is kellett a teremből vezetetni. A bíróság végül öt felkelőt életfogytiglani börtönre, kettőt 15 évi, ötöt 5—5 évi nehéz börtönre, egyet száműzetésre ítelt, négyet pedig szabadon bocsátott, de rendőri felügyelet alá helyezett. A *Hon* jelentése így fejeződik be : „Asszim pasa, a parancsnok, a nyilvános tárgyalás rendszerét rosszalja, de a keresztény lakosság nem.”

Az elítélteket az egykori feljegyzések szerint virágokkal szórták tele a ruszei pályaudvaron, amikor Várna felé szállították őket. Várnából Konstantinápolyba kerültek és a 12 elítelt felkelő az ottani börtönben sínylődött, majd a Felszabadító Háború idején a szíriai Saint Jean d'Acre tengeri erődbe helyezték át őket. Innen szabadultak Botev Radetzky gőzössel átkelt harcostársai 1878. március 21/április 2-án a Szan-Sztefanó-i békeszerződés értelmében.³⁸

Hriszto Botev azáltal, hogy felkelőcsapatának a Dunán való átkeléséhez az osztrák—magyar lobogó alatt közlekedő Radetzky gőzöst használta fel, jó szolgálatot tett a bolgár szabadságmozgalmak propagandájának. Ennek volt köszönhető, hogy a magyar sajtó több, mint két hónapon keresztül közvetlenül érdekelve, behatóan foglalkozzék a dicső Áprilisi Felkelés ezen, tulajdonképpen rövid életű katonai vállalkozásával. Botev felkelőinek nemes elszántsága és önfeláldozó harca tiszteletet és elismerést szerzett Magyarországon a bolgár névnek.

³⁸ Gyerzsavin : i. m. 89—90.

Heine és Nietzsche levele Liszt Ferenchez a leningrádi Szaltikov—Scsedrin-könyvtár kéziratárában

LENGYEL BÉLA

1

Liebster Liszt!

Ich habe Ihnen etwas zu sagen und werde morgen früh um 10 Uhr zu Ihnen kommen. Können Sie etwa um diese Stunde nicht zu Hause seyn, so lassen Sie mir gefälligst wissen, zu welcher Zeit Sie mich erwarten.

Dienstag Abend.

Tout a Vous

Henri Heine

(Címzés :)

Monsieur

Mr Liszt.

Hotel D'Antin, rue D'Antin¹

2

Basel in der Schweiz, 17 Januar 1872

Verehrter Meister,

mein Verleger E W Fritsch in Leipzig ist beauftragt, Ihnen ein Exemplar meiner Schrift „die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik“ zu übersenden.

Ich bitte Sie darum, dieser Schrift gewogen sein zu wollen und finde eine hoffnungsvolle Ermuthigung zu dieser Bitte in dem freundlichen Verlangen Ihrer Frau Tochter in Tribschen, dass ich Ihnen, gerade Ihnen, hochverehrter Meister, dieselbe so bald als möglich schicken möge — ein Verlangen, das meinem innersten Wunsche entspricht.

Denn wenn ich mich nach den Wenigen umsehe, die das von mir beschriebene Phänomen, das ich „das dionysische“ nenne, wahrhaft instinctiv erfasst haben — so haftet immer wieder mein Blick vor Allem bei Ihnen : Sie gerade müssen mit den entfremdetsten Mysterien jenes Phänomens in einem Grade vertraut sein, dass ich Sie immer wieder als eine der merkwürdigsten Exemplificationen mit dem höchsten theoretischen Interesse betrachtet habe.

Ich bitte Sie, lesen Sie das Buch.

Mit dem Ausdrücke verehrungsvoller Ergebenheit

Dr. Friedr Nietzsche, ord. Professor in Basel²

Mindkét kiadatlan levél eredeti kézirata a Szaltikov—Scsedrin könyvtár kéziratárának Vakszel-gyűjteményéhez tartozik.

Heine levele, melyben látogatását jelenti be Lisztnek, tartalmilag jelentéktelen, de mégis figyelmet érdemel, mint a néhány évig tartó, egymás iránti mély érdeklődést tükröző, ellentmondásos kapcsolat egyik véletlenül fennmaradt, apró dokumentuma. Heine egyik kutatója, Gustav Karpeles, képet adva a költő és Liszt kapcsolatáról, barátságukról és annak megszűnéséről, megjegyzi : „Sajnos, mint ahogy Liszt később panaszkolta, nomád életének körülményei között s ezen felül, mivel az a rossz szokása volt, hogy minden levelet megsemmisített, mindazok a tanubizonyosságok elvesztek, melyek Heinének Liszt iránti baráti kapcsolatát bizonyították. Az a kevés, ami elkerülte a megsemmisülést, valószínűleg mohó kéziratgyűjtők kezébe került. Talán megkönnyörl egy ilyen ezeken a lapokon és megengedi, hogy kirepüljenek a nyilvánosság elé, amelyhez mindenképpen tartoznak!”³ Sajnos, az elmúlt évtizedek folyamán

¹ Собр. П. А. Вакселя, оп. 1. ед. хр. N 1209.

² Ugyanott, оп 1. ед. хр. 1991.

³ Karpeles, Gustav : Heinrich Heine und seine Zeitgenossen. Berlin, 1888. Verlag F. & P. Lehmann. 116—117.

alig került napvilágra valami Heinének Liszthez intézett leveleiből. Heine leveleinek 1950-ben megjelent első teljes kiadásában mindössze négy levélkét találunk; az első (1841-ből) egy látogatás megváltoztatott időpontját közli;⁴ a másodikban (1842-ből) találkat kér Liszt-től;⁵ a harmadikban (1844-ből) jegyet kér Liszt koncertjére a maga és felesége számára;⁶ a negyedikben (ugyanabból az évből) arra kéri Lisztet, hogy látogassa meg, mert szeretné neki megmutatni a koncertjéről írt cikkét.⁷

Az általunk közölt levél tartalma és a címzés alapján⁸ lehetségesnek látszik, hogy e kiadatlan sorok időrendben az első említett közzétett levelet előzik meg: Heine bejelenti látogatását, majd arról értesíti Lisztet, hogy a látogatást közbejött sürgős elfoglaltsága miatt kénytelen másnap 10 órára halasztani.

Hadd említsük meg itt, hogy a Magyar Zeneművészeti Főiskola is őrzi Heinének egy Liszthez intézett, 1833. július 9-i keltezésű kiadatlan levelét, melyben Heine elnézést kér Lisztől, hogy előző este nem tudta felkeresni.⁹

Az előbbinél tartalmilag sokkal jelentősebb az a levél, melyet a fiatal Nietzsche intézett Liszthez, abból az alkalomból, hogy megküldte neki *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* c. első munkáját. E sorokból kitűnik, hogy Liszt azok közé tartozott, akik Nietzsche fejlődésének ebben a szakaszában hőskultuszának tárgyai voltak. Liszt művészetében a *Geburt der Tragödie*-ben kidolgozott esztétikai kategóriái egyikének — az „apollói” elvvel ellentétes „dionysosi” elvnek — megtestesülését látta. Liszt — mint e levélből is látszik — Richard Wagnerral való kapcsolata vezette. Wagner felesége, Liszt leánya, Cosima buzdította Nietzschét, hogy küldje meg könyvét Lisztnek. 1872. január 16-án írt levelének utóiratában Nietzsche arra kéri kiadóját, hogy küldje meg a könyv egy példányát Lisztnek, akit erről rövidesen értesíteni fog.¹⁰ A következő napon írta meg az általunk közölt levelet. Néhány nappal később nővérével is közölte, hogy megküldte könyvét Lisztnek,¹¹ majd márciusban boldogan számolt be anyjának és nővérének Liszt elismerő sorairól: „... sehr grossartig FRANZ LISZT geschrieben”.¹² Egy később írt levélből kitűnik, hogy milyen örömet okozott neki Liszt dicsérő nyilatkozata Bayreuthban egy zenei kompozíciójáról.¹³

Liszt kiadott levelei között megtaláljuk Nietzsche könyvét megköszönő sorait. Azt írja, hogy kétszer is elolvasta a lebilincselő könyvet. Sorai azonban elárulják, hogy lelkesedése ellenére — mely jobbára a könyv stílusának szól — vajmi keveset értett meg Nietzsche gondolatmenetéből és annak szemlélete teljesen idegen maradt számára.¹⁴

⁴ Heinrich Heine: Briefe. Erste Gesamtausgabe nach den Handschriften herausgegeben, eingeleitet und erläutert von Friedrich Hirth, Zweiter Band. Mainz, 1950. Florian Kupferberg Verlag, 385.

⁵ Ugyanott, 430.

⁶ Ugyanott, 505.

⁷ Ugyanott, 509.

⁸ Liszt 1841 március—áprilisában a Hôtel d'Antin-ban lakott. Heinrich Heine: Briefe. Fünfter Band (Zweiter Kommentarband), 1951. 323.

⁹ dr. Prahács Margit, a Liszt Múzeum örök szíves közlése alapján. Zeneművészeti Főiskola Levéltára, 410.

¹⁰ Friedrich Nietzsche: Werke und Briefe. Historisch-kritische Gesamtausgabe. Briefe. 3. Band. Briefe der Basler Zeit, 1869—1873. Herausgegeben von Wilhelm Hoppe. München, MCMXL. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 195.

¹¹ Ugyanott, 200.

¹² Ugyanott, 215—216.

¹³ Ugyanott, 305.

¹⁴ Franz Liszts Briefe. Gesammelt und herausgegeben von La Mara. Achter Band. 1823—1886. Neue Folge zu Band I und II. Leipzig, 1905. Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel. 258—259.

Borgese és Babits levélváltása

RÁBA GYÖRGY

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának Babits-hagyatéka, de kivált ennek levelestára a költő kétségtelen nemzetközi tekintélyéről tanúskodik. A szélrózsa minden irányából írnak neki európai hírví tollforgatók. Dante fordítójának legtöbb levelezője azonban Itáliából akad. A Babits-csal levelező olasz írók közül Ugo Betti, Alberto Norsa, Francesco Sirola stb. mellett kiemelkedik G. A. Borgese személye.

Az itt közölt levelek önmagukban is Babits hírnevének tanubizonyysága: Borgese az életművének méltó magyarországi fogadtatását a „legnagyobb mai magyar költő”-től reméli, „nagy örömmel olvassa” a róla írandó Babits-tanulmány hírért, és levelében hangsúlyozza, milyen sokat jelent neki a magyar író véleménye. Nem pusztá udvariasság, amit ír: felesége¹ leveléből kitűnik, a megbecsülés jeleként évek múltán is gondosan őrzi Babits címét.

A levelek Borgese-re és pályájára is vetnek némi fényt. Borgese-kutatók tudják, a levelek adatai mennyire hézagpótlók vagy sem. Az író arcképéhez mindenestre érdekes vonással járult hozzá az a tény, hogy nevének külföldi propagandájára kizárólagosan szép-irodalmi műveit használja föl, és igen jelentős irodalomtudományi munkáit meg sem említi. Emberi közelségbe hozó tulajdonságként bontakozik ki soraiból természetes szerzői hiúsága, a határokon túli népszerűség ambíciója. Magyarországról alkotott képzeitét érdekesen világítja meg utoljára küldött sajátkezű levele: tisztában kellett lenni azzal, hogy a Habsburgok közül viszonylag Rudolf állt legközelebb a magyarsághoz, ha a *Tragedia di Mayerling* magyarországi sikerére számított.

Babits választófogalmazványából kiderül, hogy a *Leonardo* említette tanulmány nem készült el, később sem, soha. Ezt a feladatot, nyilván egyetértésben Babits-csal, Révay József vállalta: Borgese, Nyugat, 1930. I. 322–325.

Mennyire jellemző Babits-ra a levele: öntudatos szerénysége, lelkiismeretessége, saját művét félhomályban hagyó szemérmessége a lelkiismeret poétáját aggályos élethűségében vetíti elénk. Olasz stílusa nem nevezhető gáncstalannak, noha célratörő és világos. Hagyatékában található olasz gyakorlófüzete itáliai utazás szellemi előkészülete; a kifejezések zöme gyakorlati célú, a beszédképesség bizonyos mechanizmusának elsajátítására irányul. Példák a füzetből: *Kaphatók?* Posso ricevere? Posso avere? Hanno? *Ismeritek egymást?* voi vi conoscete? *Lámpalázam van:* Ho la trema. *Bujdosó magyar:* l'ungherese ramingo. *Siet (az óra):* l'orologio avanza di (dieci minuti). Csak magyarul: *nagykövet nejének megszólítása, rossz levélíró vagyok.* Csak olaszul: Io non mi intendo di musica. La mia gola malata m'impedisce di parlar al telefono, parli per favore nel mio nome, e senti il messaggio.

Mikor teltek meg a füzet lapjai? Az utoljára idézett fordulat tragikus tartalma valószínűsíti, 1940-ben, amikor a San Remo-i díj átvételére Itáliába készült. És ez is önarckép: szorongva gondolt társasága kölesönösen ismeretlen tagjainak bemutatására, öregkorában is lámpalázás, népének árvasága nyugtalanítja, és magasabb összhangra fogékony lelke restellkedve vallja meg egyfajta esetlenségét az emberek között: „Nem értek a zenéhez.”

Hibául róhatjuk-e föl Dante fordítójának, hogy nem érte el egy menedzser olasz beszéd-készségének fokát? Álljon itt feleletül egy másik olasz nyelvű levélfogalmazványának részlete: „... perdonami il mio italiano molto difettoso. Io sono uni di quelli (poeti) (sono molti in Unheria) che leggono cinque o sei linguaggi, ma non ne parlano o scrivono che uno solo. Io ho imparato l'italiano dal Dante, dai libri, dalla letteratura. Non l'ho scritto mai e parlato raramente: non e meravigliata se non mi posso esprimere senza errori.”² Abban a korban milyen sokféleképpen is játszhatták íróink ezt a Kosztolányi-partitúrát: „mert néma gyermek minden kismagyar.”

¹ Maria Mann, Thomas Mann leánya.

² Valószínűleg Ismaele Mario Carreranak, a *Giornale di Poesia* szerkesztőjének.

I.

Illustre Signore,

Ghiffa, 26, X. 1923.

Ismaele Carrera m'invita a mandarle *Rubè e Vivi e Morti*, i miei due romanzi. Lo faccio con gioia, dolente solo di non poter mettere ai libri, che le faccio spedire dai miei editori non avendone qui copia, una parola di dedica. Sono ancora qui nella mia casetta di campagna; ma fra pochi giorni sarò di nuovo a Milano, via Pontaccio 12, mia abituale residenza.

Possano i miei libri piacere al maggior poeta ungherese d'oggi!

Mi creda con alta considerazione, devoto

G. A. Borgese

II.

S. Vigilio di Marebbe (Trento) 12.8.25.

Caro e illustre Signore, con grande piacere leggo nella rivista *Leonardo* ch'Ella si propone di scrivere intorno all'opera mia; e le sarò molto tenuto se vorrà mandarmi il Suo scritto. Trovero qualcuno che me lo traduca.

Fin da ora la ringrazio del desiderato onore ch'Ella mi fa, e la prego di credermi suo cordialmente devoto

G. A. Borgese

Sono qui tutto l'agosto, in settembre e ottobre a Ghiffa (Lago Maggiore); da novembre in poi a Milano, via Pontaccio 12.

III.

Ghiffa (prov. di Novara)

24. IX. 25.

Ringrazio molto Mihály Babits. Con cordiale e riconoscente attesa

G. A. Borgese

Qui sono a tutto ottobre: dal novembre in poi a Milano, via Pontaccio 12

IV.

San Vigilio de Marebbe
(prov. di Trento)

8.8.26.

Caro e illustre Signore,

qui dove mi trattengo ancora un mese ricevo oggi il suo libro che mi farà bellissima compagnia. Le sono grato d'aver pensato a me e d'avermi onorato con una dedica così amichevole.

E sempre le sono grato di quella cartolina che ricevetti l'anno scorso da Esztergom, firmata da lei, dal sig. Widmar e della signora Babits. Quando apparirà il Suo studio sulla mia opera sarò ben felice di questo contributo alla mia intelligenza di me stesso.

Presto usciranno in Germania *Rubè* e la *Tragedia* di Mayerling, e l'*Arciduca* sarà recitato da Reinhardt. E io pensavo che la *Tragedia di Mayerling* potesse interessare il pubblico ungherese.

Di nuovo grazie, La saluto molto cordialmente

G. A. Borgese

Qui fino ai primi di settembre. Il mio indirizzo stabile è sempre: via Pontaccio 12, Milano

Milano V Pontaccio 12
Italia

Ill^m Signore, ricevo io La vostra lettera. Mio marito si trova a New York, e non potrà aderire al vostro desiderio. In qui modo, il suo indirizzo è

319 East 50th Street *New York* (City)

Vi accludo questa cartolina, perchè ha La sua firma. Auguri vivissimi per Nyugat!
E saluti cordiali da

Maria Borgese

Babits válaszfogalmazványa Borgese-nek

Ritornando dal mio viaggio all'Esterò, trovo qui la sua lettera. Io leggo con grande piacere le sue righe, che mi dicono che il mio povero scritto non è assolutamente indifferente á Lei. É vero che io mi propono di Scrivere intorno ai suoi romanzi non già uno saggio essenziale (questo vorrebbe molto piú tempo e libertà che io non ho, anche maggiore conoscenza di tutta la sua opera, che la mia) ma qualche impressioni che possono rendere al pubblico ungherese una nozione dell'eccezionale valore della sua attività letteraria. É un vecchio mio proposito questo, ma non l'ho fatto ancora, perchè ho voluto prima finire il mio grande romanzo che ancora oggi lega tutta la mia forza. Ma quest'autunno spero di finirlo e di potere inviarle il mio modesto articolo sopra G. A. Borgese. Intanto vi ringrazio delle sue righe e pregho (sic!) di credermi suo devotissimo

Mikszáth és Móricz megjelenése az orosz (szovjet) irodalmi köztudatban

LENGYEL BÉLA

Mikszáth néhány elbeszélését már a századforduló előtti években több nyelvre lefordították. Ha megvizsgáljuk az író korai külföldi fogadtatását, azt látjuk, hogy talán az orosz irodalmi életben figyelték fel először Mikszáthra. Az alábbi sorok arról kívánnak tájékoztatni, hogy mit ismertek meg Oroszországban, illetőleg a Szovjetunióban Magyarország felszabadulása előtt Mikszáth munkásságából s milyen kép alakult ki az íróról az irodalmi közvéleményben.

1889-ben látott napvilágot „*A Burkus*” c. elbeszélése, a vidéki újságíró életet humorosan bemutató kis történet a *Наблюдатель* (*Nabljudatel*) c. folyóiratban.¹ Az első fordítást szorosan nyomon követi Mikszáth több elbeszélése a *Русский Вестник* (*Russkij Vesznyik*)-ben. 1891 elején két elbeszéléssel mutatja be a folyóirat az író: *A legmodernebb párbaj* és *A jó ember* c. írásaival.² A lelkiismeretes fordító néhány jellegzetesnek vélt magyar fordulat megtartásával és magyarázatával igyekezett megőrizni az elbeszélések ízét és közelebb vinni az író az orosz olvasókhoz. *A jó ember* hősenek nevével kapcsolatban megjegyzi, hogy a magyar nyelvben a családnév áll elől; a „Gyuri bácsi”-hoz hozzáfűzi, hogy a név György kicsinyítő alakja s patriarchalis kedveskedés emléket őriz ez a megszólítási mód vidéken; a „tekintetes úr” megszólítással kapcsolatban arról tájékoztat, hogy milyen finom megkülönböztetések vannak Magyarországon a címek terén; a „tekintetes úr” különösképpen elterjedt. „Deák Ferenc tette halhatatlanná, jöllehet mint igazságügyminiszternek a „Nagyméltóságos” címre lett volna joga, de lemondott egész életében mindenfajta tárcáról, fizetésről, méltóságról és kitüntetésről s csak a „tekintetes” címre tartott igényt. Egyébként egész Magyarország, annak fiatal nemzedéke más, szívélyesebb szóval fordult hozzá: „urambátyám” (ami a fordító szerint körülbelül így hangzik az oroszban: *досподинъ дядошка*). Ugyanígy fordultak többek között Zichy M. A.-hoz az őt meglátogató honfitársai.”³ A fordító utóbbi megjegyzései igen érdekesek, mert nyilvánvaló belőlük, hogy jól ismerte a magyar társadalmi viszonyokat, sőt úgy látszik, személyi kapcsolatai is voltak egyes magyarokkal, talán Zichy Mihállyal, az Oroszországban élő kiváló magyar festővel is, akire itt hivatkozik. Nem érdektelenek azok a megjegyzései sem, amelyekkel az elbeszélések előtt bemutatja Mikszáthot az orosz olvasóknak és felhívja figyelmüket az új magyar irodalomra. „Az egész magyar irodalomból, bármennyire különös is ez, majdnem hogy csak az egy Jókai Mór műveit ismerjük, s azokat is nagyon szűre, németből készült fordításokban. Ez a nyelv pedig a legkevésbé alkalmas a magyar nyelv finomságainak és szépségeinek kifejezésére, amelyeket csaknem mindig könnyen ki lehet fejezni oroszul. Az új magyar irodalomban megjelent fiatal tehetségek egész csoportja teljesen ismeretlen nálunk Oroszországban. Ki hallott például Mikszáth Kálmánról, Adorján Sándorról, Hevesi Józsefről? Abban a szándékban, hogy megismertetjük az orosz olvasó közönséget az új magyar irodalommal, elsőnek Mikszáthot, a humoristát választottuk ki. Még fiatal ember, aki szerény állást tölt be az egyik magyar minisztériumban, de nevét már nemcsak Magyarországon ismerik. Mikszáth humora egészen másfajta, mint amerikai kortársunknak, Mark Twainnek éles, maró politikai torzképe. Mikszáth teljesen távol áll a politikától s ezért annyira érthetőek és rokonszenvesek számunkra művei, amelyeket mélyen áthat a magyar nemzeti szellem s amelyek megőrzik a költői ország minden zamatát s a talpraesett és vidám nép egész elevenségét. Sőt: ez a *Nyéli A jó ember* című elbeszélésben teljesen orosz típus.

¹ Буркушъ. Разказъ Коломана Максата (sic!) (съ венгерскаго). *Наблюдатель*, 1889. 11. sz. A fordító nincs megnevezve.

² Изъ венгерскихъ разсказовъ Коломана Миксата. I. Дуэль. II. Добряки. *Русский Вестник*, 1891. január. 181—202. l. A fordító nincs megnevezve.

³ *Ugyanott*, 188.

Ilyen németet, franciát nehéz még elképzelni is. Éppúgy Gogol, aki kevésbé érthető a német embernek, érthető a magyaroknak, sőt rokon velük, s ezért lett például a *Revizor*, Szentkirályi Albert fordításában, repertoár darab a magyaroknál, s látott napvilágot több kiadásban a *Holt lelkek*. Ugyanezért tetszik nekünk még az eltorzított Jókai is.”⁴

Mikszáth korai orosz fordítójának megjegyzései vitathatatlanul azt bizonyítják, hogy a századforduló előtt nem-forradalmár értelmiségi körökben is (természetesen nem az értelmiség reakciós rétegeiben) élénk érdeklődés mutatkozott meg az új magyar irodalom, s őszinte, mely rokonszenv élt a magyar nép iránt. Ez a rokonszenv odáig terjedt, hogy jellegzetes magyar irodalmi típusokat oroszoknak érezték, s ezt a két nép rokon lelkületével magyarázták. Ebben a felismerésben mintegy kezet nyújt az orosz irodalom a magyarnak, amely annyira a magáénak, lelkéből lekezeztnek érezte — Anyegintől kezdve — a klasszikus orosz irodalom típusait. Ez a fontos itt s egészen mellékes, hogy a fordító, az új magyar irodalomról szólva, Mikszáthtal egyidejűleg olyan írókat nevez meg, akiknek emlékét is rég elborította a feledés pora. A mikszáthi humor ilyenfajta jellemzése is találó, a korai időpontot figyelembe véve. Mindent egybevetve, örvendetes tény, hogy az 1890-es évek orosz irodalmi életében az új magyar irodalomnak ilyen lelkes népszerűsítője akadt!

A *Русский Вестник* ismertető munkájának tervszerűségéről, céltudatosságáról tanúskodik az, hogy a lap, áprilisi számában már hat elbeszélés jelent meg *A jó palócokból*: *Bede Anna tartozása*, *Szűcs Pali szerencséje*, *A bágyi csoda*, *A kis csizmák*, *Szegény Gélyi János lovai*, *Timár Zsófi özvegye*.⁵ Ezeket az elbeszéléseket követi ugyanebben a folyóiratban, 1900-ban a *Galamb a kalitkában*⁶ és 1901-ben *A lohinai fű*.⁷

Mikszáth sikerét látszik igazolni, hogy *A jó ember* és *A legmodernebb párbaj* c. elbeszélései 1893-ban ismét megjelentek, mégpedig önálló kiadványként, mint egy sorozat első és második füzeté. *A jó ember* tartalmazó első füzet⁸ külső borítólapján ez olvasható: „Keleti virágok. Szláv, magyar, finn, román és görög írók válogatott művei orosz fordításban.” Lejjebb: „Magyarok. 1. szám.” A belső borítólapon a kiadó azzal indokolja a sorozat megindítását, hogy a nyugati irodalom eléggé ismert Oroszországban, a keleti annál kevésbé. A sorozat célja, hogy megismertesse az orosz olvasókat az eddig elhanyagolt kelet-európai irodalommal. Érdekes célkitűzés és sajátos csoportosítás, amelyben különleges hangsúly esik a magyar irodalomra. A fordító itt már kilépett névtelenségéből: Szergej Sarapov a múlt század második felének sokoldalúan művelt publicistája, aki az orosz mezőgazdaság kérdései mellett általános kulturális kérdésekkel és irodalommal is foglalkozott, kiadta a *Русское Дело* (*Russzkoje Gyelo*) és *Русский труд* (*Russzkij Trud*) c. folyóiratokat.⁹ A sorozat második füzeté *A legmodernebb párbajon kívül A kis királylány babái* c. mesét is tartalmazza.¹⁰

Figyelemre méltó a két kis füzet kritikai visszhangja. A *Северный Вестник* (*Szevernij Vesztnik*) névtelen kritikusa nem sokkal a megjelenésük után foglalkozik Mikszáth elbeszéléseivel, melyeket kellemes olvasmányoknak, de jelentéktelen írásműveknek tart. „A magyar író szórakoztató, de tárcaszerű kis elbeszéléseit nem lehet élvezet nélkül olvasni, minthogy játékosan elevenek, azonban könnyen elfelejti őket az ember, mert tartalmilag túlságosan könnyűek, más szóval: minden tartalmat nélkülöznek.” *A jó ember* komikus hőst nem sikerült az írónak következetesen megformálnia. „Az elbeszélés kezdete — ennek a jó embernek és általában a jó embereknek a jellemzése — nagyon jó és humorral teli; de az olvasó várákozása teljesületlen marad, mert az író egy anekdotát hoz fel a jellemzés igazolására; ennek következtében az sokat veszít humorából és tartalmasságából.” A második elbeszélés, *A legmodernebb párbaj* szintén anekdota, *A kis királylány babái* pedig teljesen jelentéktelen mese.¹¹

⁴ *Ugyanott*, 181—182.

⁵ Въ горной глуши. Рассказы Коломана Миксата. (Переводъ съ венгерскаго.) I. Тяжкая вина. II. Счастливецъ Сючъ Паль. III. Чудо съ ручьемъ Бадъ. IV. Пара сапогъ. V. Кони Яноша. VI. Тимаръ Марта (sic!). *Ugyanott*, 1891. április. Melléklet, 33—55. 1. A fordító nincs megnevezve.

⁶ Голубка въ клеткѣ. Два разсказа Кальмана Миксата. (Съ венгерскаго.) *Ugyanott*, 76—128. 1. A fordító nincs megnevezve.

⁷ Волшебная трава. Рассказъ Кальмана Миксата. Съ венгерскаго. *Ugyanott*, 1901. január. 405—443. 1. A fordító nincs megnevezve.

⁸ Коломанъ Миксатъ: Добрякъ. А jó ember. Переводъ съ венгерскаго Сергія Шарапова. М., 1893. Типография А. Г. Кольчугина.

⁹ Энциклопедическій Словарь. Том XXXIX. С.-Петербургъ, 1903. Щипография Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ. 173.

¹⁰ Коломанъ Миксатъ: Дуэль. А párbaj. Переводъ съ венгерскаго Сергія Шарапова. М. 1893. Типография А. Г. Кольчугина. Az említett mesét nem találtam Mikszáth műveiben.

¹¹ Северный Вестникъ, 1894. 7. sz. Отдель второй. 48.

Még jó néhány évvel később is foglalkozott az orosz kritika a két kis Mikszáth-füzettel. Az előbbi kritikusától eltérő nézőpontról értékeli az elbeszéléseket Hrisztijina Alcevszkaja, aki más munkatársakkal együtt a nép számára való olvasmányok bibliográfiáját is összeállította,¹² a *Русская Школа (Russzkaja Skola)* c. folyóiratban megjelent bírálatában. A nép számára alkalmatlan olvasmányoknak tartja azokat. Érvei feltűnő dogmatikus merevségre mutatnak. *A legmodernebb párbajról* azt állapítja meg, hogy azért nem lehet ajánlani a népnek, „mert a párbaj fogalma távol áll attól”; *A kis királylány babái* ellen pedig az a kifogása, hogy „fel nőtteknek nem való, mert különös nekik babákról olvasni, a gyermekek pedig nem értik meg az elbeszélés bonyolult allegóriáját.” *A jó emberrel* kapcsolatban azt állítja, hogy ez az elbeszélés a művelt olvasók számára igen kedves és szellemes olvasmány, de a népből való olvasó nem élvezheti sem a nyelvét, sem a humorát. A mű legfőbb hibájának a megoldást tartja, amikor a jó ember magatartásán nemcsak az egész város háborodik fel, de még pártfogoltja is felkiált, csalónak nevezve Nyéky Györgyöt. „Vele együtt felkiáltottak tanítónőink is. „Miért tette az író így gúny tárgyává?” — kérdezte az egyik. — „És miért nem okolta ezt meg korábban?” — jegyezte meg a másik. — „Általában az volt a szokása (Nyékynek), hogy mindenkinek ígért és semmit sem teljesített”, — tette hozzá a harmadik.” A kritikusról végezetül a nép számára érthetetlen szavak miatt sem javasolja népi olvasmányoknak a Mikszáth-elbeszéléseket; a kifogásolt szavak között ilyenek vannak: pátosz, dendi, proletár, szimptóma stb.¹³

A két kritika között igen nagy színvonalbeli különbség van. Az utóbbi kritikus dogmatikus, szűklátókörű állásfoglalásával szemben az előbbi megjegyzései valóban elevenben talál-
nak, találóan tárják fel a fiatal Mikszáth írói erőnyeit s egyúttal fogyatékoságát is, az anekdotában való megrekedést, annak esztétikai következményeivel együtt.

A legmodernebb párbaj és *A jó ember* egyébként harmadszor is megjelent 1904-ben a *Родная Рѣчь (Rodnaja Reccs)* c. folyóiratban.¹⁴

Még a századforduló előtt napvilágot látott *A zöld légy és a sárga mókus* is a *Живописное Обозрѣние (Zsivopisnoje Obozrenyije)* 1898-i évfolyamában.¹⁵

Az *Egy fiúnak a fele* c. elbeszélést a kijevi *Друзь (Drug)* c. folyóirat közölte 1903-ban.¹⁶ Néhány év múlva, 1908-ban ukrán nyelven is megjelent önálló kiadványként.¹⁷ Az első lapon, csillag alatt Mikszáth rövid életrajza és munkásságának értékelése olvasható. „A szlovák (sic!) parasztok életéről szóló csodálatos, őszinte, igaz elbeszéléseivel szerzett hírnevet magának”, — olvashatjuk a méltatásban. 1910-ben újból megjelent az elbeszélés a *Вселенная (Vszelennaja)* c. folyóiratban.¹⁸ 1904-ben kiadtak egy külföldi írók elbeszéléseit tartalmazó kötetet, melyet francia, lengyel és magyar művekből állítottak össze. A magyar irodalmat Mikszáth és Gárdonyi képviseli; Mikszáth az *Egy fiúnak a fele* és *Szegény Gélyi János lovai* c. elbeszéléseivel. A kötet fordítója V. P. Gorlenko.¹⁹

1913-ban a *Всемирная Панорама (Vszemirnaja Panorama)* c. folyóiratban megjelent *A hályog-kovács*.²⁰

Hogyan értékelték az első világháború előtt Mikszáth munkásságát Oroszországban, — erre vonatkozólag hadd idézzük az *Исторический Вѣстникъ (Isztorieszkij Vesztnyk)* c. irodalomtörténeti folyóirat sorait, az író munkásságának negyvenedik évfordulója alkalmából való megemlékezését. „Magyarországon ünnepélyesen megülték Mikszáth Kálmán magyar író irodalmi munkásságának negyvenéves jubileumát, azét az íróét, aki tehetségének erejére nézve egyenlő Jókai Mórral s aki népszerűséget vívott ki a paraszti polgári életből vett elbeszéléseivel, amelyekben úgy sziporkázik a Dickensre emlékeztető, de izzóbb koloritú rend-

¹² Энциклопедический Словарь. Том I^a. С.-Петербургъ, 1890. Семеновская Типография, 489.

¹³ *Русская Школа*, 1900. 7—8. sz. 68—69. I. Aláírás: X. A. (X. Д. Алчевская.)

¹⁴ Венгерскіе разсказы К. Миксата. I. Дуэль. II. Добрякъ. *Родная Рѣчь*, 1904. 6. sz. 7—11. I. és 7. sz. 7—12. I. A fordító nincs megnevezve.

¹⁵ Муха укусила. Очерк Миксата (sic!). *Живописное Обозрѣніе*, 1898. 33. sz. 658—662.

¹⁶ Поль-сына. Венгерскій разсказъ Коломана Микшаты (sic!) *Друзь*, 1903. 1. sz. Négyülaros különnyomat. A fordító nincs megnevezve.

¹⁷ Коломан Миксат: Син ли ласинок? Переклад з угорской мови. Видавництво „Час“ у Київі. Серія перша. No. 5. 1908.

¹⁸ Мачеха. Посмъртний разсказъ Коломана Миксата (sic!). (Съ венгерскаго.) *Вселенная*, 1910. 9. sz. 36—39. I. A fordító nincs megnevezve.

¹⁹ Поль-сына. — Лошади Ивана Жели. *Лѣтний день*, С.-Петербургъ, 1904. Типо-литография „Энергія“. 64—73. I. és 140—146.

²⁰ Счастье невѣдѣнія. Коломана Микшаты (sic!). Пер. Ив.-П. (Иванчик-Писарев?) *Всемирная Панорама*, 1913. 235—42. sz. 13—15.

külvüli humor is. Tevékenységének területe nem terjedt ki az emberiség nagy feladataira, hanem a mindennapi kérdésekre korlátozódott. Nagy sikert arattak Magyarország politikai életéről alkotott szatirikus képecskéi, valamint a kispolgári életből vett elbeszélései, amelyekben ritka humorról tett tanúságot, miután alaposan tanulmányozta ennek a rétegnek a szokásait. Mikszáth általában be tudott hatolni az emberi lélekbe, különösen a magyar nép lelkébe és kutatni tudott abban. Kiváltképpen népszerű Jókai Mórról készült életrajza, amely Magyarország egész korszakát ábrázolja. ... Tehetsége rendkívüli módon sajátos és nem látható benne semmiféle idegen hatás." A méltatás részletesen ismerteti az ünnepségeket és kitüntetések.²¹ Nem sokkal ezután a folyóirat közli Mikszáth nekrológiát. „Magyarország elvesztette egyik legtehetségesebb íróját, aki röviddel halála előtt ünnepelte jubileumát, — Mikszáth Kálmánt.”²²

1911-ben öt Mikszáth-elbeszélést tartalmazó kötet jelent meg, *Tükös történet és más elbeszélések* címmel. A kötetben *A Száldobosi Papp familia*, *Veréb Pál traktában*, *Az alispán kisasszonyok*, *Rózsaszínű rozsda és A dsentri-fészek látott napvilágot*.²³

Az Októberi Forradalmat követő években, a felszabadulásig szinte egyáltalán nem bővült Mikszáth ismerete Oroszországban, illetve a Szovjetunióban.

A *Тридцать дней* (*Tridcaty Dnye*) c. folyóirat 1941-ben közölte *Aki' mer, az nyer* c. korai enyhe szatiráját a vármegyei bürokráciáról;²⁴ három elbeszélését — az előbb említett és még kettőt, *A rokon* és *A csodálatos gondba* címűeket — ugyanebben az évben a szovjet rádió adásában ismerte meg a közönség.²⁵

Az elmondottakból kitűnik, hogy Mikszáth, más külföldi irodalmakhoz viszonyítva, igen korán belép az orosz irodalmi köztudatba. A *Galamb a kalitkában* és *A lohinai fű* c. hosszabb elbeszélései kivételével csak kisebb írásai láttak napvilágot. Egyik-másik háromszornégyezer is megjelent, különböző folyóiratokban, sőt önálló kiadványként is. Figyelemre méltó, hogy hány folyóirat közölte Mikszáth írásait; közöttük a *Русский Вестник* éveken keresztül következetesen foglalkozott Mikszáth oroszországi népszerűsítésével. A lefordított írások természetesen különböző értékűek. Szerencsés kezdeményezés volt Mikszáthot *A jó palócok* bájos kis elbeszéléseivel bevezetni az orosz irodalomba. Nem egy kisebb értékű írás is akad a lefordítottak között. A falusi történeteken és a két hosszabb elbeszélésen kívül egy-két korai szatíra egészíti ki a Mikszáthról alkotott képet.

Mikszáth legjelentősebb érett művei a felszabadulás előtt ismeretlenek maradtak. A forradalmat követő években sem változott meg a Mikszáth-kép, csak a kedves anekdotázót látták benne, a széleskörű, mély ábrázolásra képes társadalomkritikust, a félfudális Magyarország ostromozóját nem. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a kitűnő Lityeraturnaja Enciklopedijából sajnálatos módon kimaradt Mikszáth, és a magyar irodalmat ismertető összefoglaló cikkben a következő mondatban került neve megemlítésre: „A XIX. század második felének írói nem alkottak semmi újat és különösen jelentőset. E korszak nagy nevei: *Gyulai Pál* (1826—1909), irodalomtörténész, *Csiky Gergely* (1842—1891), szociális tartalmú drámák szerzője és *Mikszáth Kálmán* (1849—1910), népszerű prózaíró és humorista.”²⁶ Ez az igazságtalan Mikszáth-kép egy egyoldalú emigrációs irodalompolitikai álláspont kifejeződése. Ne feledkezzünk meg viszont arról sem, hogy a felszabadulásnak kellett elérkeznie ahhoz, hogy a magyar irodalomtudomány végre megmutassa Mikszáth igazi jelentőségét. Ez a történelmi fordulat nyitott széles utat Mikszáthnak, akinek most már legjobb műveit is olvashatják orosz fordításban a szovjet olvasók.

Móricz is viszonylag igen korán, 1926-ban belép az orosz, azaz a szovjet irodalmi köztudatba, *Sárarany* című regényének négyezer példányban megjelent orosz fordításával.¹ Ekkor még természetesen csak az író szűkkörű megismeréséről van szó. Az élénk kritikai visszhang mégis azt mutatja, hogy észrevették a könyvet. Jegyezzük meg mindjárt: ebben

²¹ *Исторический Вестник*, 1910. szeptember. 1113.

²² *Угрюмов*, 1910. november. 783.

²³ Kolomanъ Миксатъ. Таинственная история и др. рассказы. Переводъ съ венгерскаго В. Даниэля. М., (1911?) Н. Орфеновъ.

²⁴ Kolomanъ Миксатъ: Рискъ — благородное дело. Перевод с венгерскаго М. Зельдович и А. Дунайский. *Тридцать дней*, 1941. 1. sz. 58—60.

²⁵ Kolomanъ Миксатъ: Юмористические рассказы. („Родственник“, „Чудесный гриб“, „Письмо министру“. М., 1941. Микрофонные материалы Всесоюзного Радиокомитета. Fordítók: Зельдович és Дунайский.

²⁶ Литературная Энциклопедия. Том второй. М., 1930. Изд. Коммунистической Академии. 147. l.

¹ *Жигмодъ Морицъ*; Золото в грязи. Роман. Перевод Е. Александровой. М.-Л., 1926. „Земля и фабрика“.

a korai értékelésben — Mórícz írói erényeinek nem éppen osztatlan elismerése mellett — túlsúlyban vannak az elítélő hangok. Érdemes szemügyre venni : mit láttak meg a húszas években Mórícz első orosz kritikussai az íróból, a *Sárány* alapján, az életmű egyéb elemeinek ismerete nélkül. Különböző színvonalúak a kritikák : a művészi értékek megítélésében igen eltérőek a vélemények, de egy dologban nincs nézeteltérés a bírálók között : valamennyien rámutatnak a *Sárány* szerzőjének világnézeti bizonytalanságára, a történet végső kicsendülésében különleges határozottsággal megnyilvánuló eszmei káoszára, amely a mű hatását végzetesen lerontja.

A *Книгоноша* (*Knyigonosa*) kritikus, I. Mar elvitat minden értéket a regénytől. Vajon a kiadó a magyar falu kevéssé ismert viszonyaival akart megismertetni? Ám a könyvből hiányzik az életviszonyok ábrázolása ; tipikus lélektani regény s annak is alacsony színvonalú. Az író csupán kiagyalt, hamis hősnék élményei érdeklik s nem a társadalom élete. Turi Dani falusi Don Juan ; kalandjainak sora alkotja a regény cselekményét. Helyzetét az teszi bonyolultabbá, hogy házasember. Lépten-nyomon megcsalja feleségét, akit gyötrelmesen szeret, s még az asszonynál is jobban szereti gyermekeit. A hős szerelmi és családi viszonyairól szóló regényt teljesen átítatja az igen gyakran pornográfiába átesapó erotika. Művészi szempontból jelentéktelen, nem érdemel figyelmet. A fordításban érthetetlen, homályos fordulatok vannak.²

Az előbbinél jóval árnyaltabb, korántsem annyira negatív, de végső kicsendülésében nem kevésbé elmarasztaló az a vélemény, amelyet a *Народный Учитель* (*Narodnij ucityelj*) kritikus, Ty. Csurilin fejt ki a műről. Csúrilin, Marral ellentétben, elismeri, hogy a regényben van szociális környezetábrázolás, megjelenik a feudális elnyomás alatt szenvedő magyar parasztság, mely olthatatlan gyűlöletet érez az őt nem kevésbé gyűlölő földesúr iránt. Ez a századokra visszanyúló gyűlölet eleinte vallási jellegű volt — amikor a vallását megváltoztató földesúr rákényszerítette új hitét a népre — majd pedig a parasztságnak a földjétől való megfosztása táplálta. Nemzedékről nemzedékre öröklődik a ketős gyűlölet. Ez a szociális téma bontakozik ki a cselekményben, Turi Dani egyéni sorsában. Tipikus hős ; különb a többi parasztnál, belterjesen gazdálkodik, de csak a saját gazdaságának gyarapításával törődik. Mint férfi is különb a többinél : rendkívüli férfiszépség, rajonganak érte a nők. Turi Dani a bosszúálló, a századokon át felgyülemlett paraszti düh kifejezője. Minden célját eléri : nemcsak a falutól elrablott grófi földet szerzi vissza, árendába, — a grófné is az övé lesz. Kirobbanó indulatában agyonveri a grófot, szerelmi vetélytársát és sokszázados osztályellenségét. De az a morális tanulság, melyet hősnék életsorsából az író levon, végzetes kisiklás. „Ilyen módon a parasztság súlyos szociális témája a polgári kultúrára tipikusan jellemző irodalmi tárggyá válik, ahol a középpontban a kispolgári tulajdonos személyisége áll és él, valamennyi tartozékával : nemi fektelenségével, a család (feleség, gyermekek) szeretetével, a halmozás szenvedélyével ; szenvedélyében és dühében gyilkol is.”³

A *Молодая Гвардия* (*Molodaja gvarija*) kritikus, — az előbbi bírálóhoz hasonlóan — ugyancsak rámutat a *Sárány* káros eszmei hatásának veszélyére. De azt is megállapítja, hogy a történet külső oldala érdeklődést válthat ki az olvasóból és rokonszenvet kelthet a szerző iránt. Mórícz nyilvánvalóan azért mutatja meg a parasztok gyűlöletét a grófi család iránt, hogy ezzel az osztálygyűlölettel motiválja, miért ölte meg a regény hőse, Turi Dani a grófot. Csak az a baj, hogy a szociális motívumok távolról sem játszanak elsőrendű szerepet a regényben. Feltétlenül nagyobb szerep jut Turi Dani egyéni tulajdonságainak. Az eredmény : a különféle motívumok mechanikus egyesítése. Turi Daninak felesége iránti érzelmei határozatlanok : hol rendkívüli, szent nőnek látja, az egyetlenné, akit igazán szeret, hol fütyül az asszony minden szenvedésére. Folytonos töprengései elrontott családi életéről, szakadatlan zűrzavaros ingadozásai annyira bizonytalan alakká teszik, hogy lehetetlen megállapítani alapvető tulajdonságait. Energiája és kitartása nem irányul meghatározott célok felé. A grófi föld megszerzéséről és megműveléséről szőtt tervei, jövőendő gazdagságáról szóló gondolatai nem jellemezhetik Turi Danit. Rendkívüli ereje csak szerelmi ügyeiben nyilvánul meg következetesen. Lelki káoszában egy mozzanat világos : legfőbb ábrándja, hogy megszerezze a grófnét. A regény zárójelenete — Turi Dani letartóztatása és az ember sorsáról való elmélkedés — igen erőltetett, mintegy a regény címének igazolására szolgál. A szerző látható együttérzése Turi Danival kevéssé érthető. A regénynek szinte valamennyi szereplője nem normális. A műre nem jellemző sem a társadalmi élet hű tükrözése, sem a lélektani igazság. Művészi értéke igen csekély. A fordítás hangja helyenként dagályos és hamis.⁴

² I. Mar, Жигмонд Мориц. Золото в грязи. Книгоноша, 1926. 13. sz. 32.

³ Т. Чурилин, Жигмонд Мориц. Золото в грязи. Народный Учитель, 1926. 10. sz. 125.

⁴ А. К-н, Жигмонд Мориц. Золото в грязи. Молодая Гвардия, 1926. 5. sz. 188—189

A *Печать и Революция* (*Pecsati i Revoljucija*) kritikusa, Ny. Ejsziskina a regény végén kifejtett eszméi mondanivalóból, az életről szóló elmélkedésből indul ki. Véleménye szerint elég nehéz megragadni ennek a vitathatatlanul jól megírt, de az ábrázolt kollíziók bemutatásában némileg egyoldalú regénynek cselekménybeli és eszmei magvát. A jó művészi eszközök, s a cselekményt kibontakoztató konfliktusok lélektani mélységének ellenére is érezhető az író eszmei tehetetlensége, valamilyen hazug szemlélet, mellyel hőst, Turi Danit, a magyar parasztot ábrázolja. Amíg Móríciz regénye nem lép túl a hős némileg mesterkélt, túlságosan bonyolult személyes élményeinek ábrázolásán — feleségéhez való viszonyának, a cselekvésvágy és a „halmozás örömeinek” rajzán — addig helyes az író művészi, lélektani ábrázolása. De amikor arra törekszik, hogy összekapcsolja hősének személyes élményeit zavaros szociális érzelmeivel, azzal a tevékenységével, mellyel a parasztok érdekeit védelmezi az őket ügyesen rászédő grófi földesúr ellenében, akkor különösen észrevehetővé válik a regény gyenge oldala: az, hogy az író egészséges jelenségnek, Turi Dani ereje jelének, sikerei zálogának akarja feltüntetni feltartóztatathatatlant állati szenvedélyének ki nem apadó forrását, melyet primitíven szembeállít a grófné rafinált érzékiségével és a gróf prózái, „mindennapi” szerelmével; ez — az író akarata ellenére — valami patológikusnak, megdőbbentőnek fonák benyomását kelti. S amikor Turi Dani megöli a grófot, indulatában egyesítve a hím legszélősebb felftékenységét a vele született szociális gyűlölettel, ez nem egészséges és nem meggyőző, éppen azért, mert az író, az egész regény folyamán, Turi Dani „egészséges állatiaságát” egyéni és szociális erejének szimbólumává avatja. A regény, mely a naturalizmus nem legjobb, némileg hipertrofikus hagyományainak szellemében készült, végül váratlanul lecsúszik a német „családrege” rossz moralizálásáig. A fordítás nem rossz, de nyilvánvaló (a kritikus nem indokolja meg ezt az állítását), hogy nem a magyar eredetiből készült.⁵

A *Sáráranyról* szóló kritikákban egyes, nézetünk szerint nem helytálló megjegyzések mellett több figyelemre méltó, lényegbevágó észrevétel akad. Természetesen nem érthetünk egyet az olyan állásponttal, amely minden értéket el akar vitatni a műtől. A kritikusok többsége azonban Mórícznak nem egy írói erényére mutat rá. Két alapvető kifogásuk: az író világnézeti zűrzavara, eszmei tehetetlensége és a naturalizmus, amely megakadályozza mind a hős jellemének, lelki folyamatainak igaz ábrázolását, mind a regényben bemutatni akart társadalmi élet hű tükrözését. Ezzel függ össze a túlzott pszichologizálásnak, a pornográfiába átesapó erotika eluralkodásának, a fogyatékos társadalomábrázolásnak a bírálata. Elevenbe találó, súlyos megjegyzések ezek. Ugyanakkor — Móríciz „javára” — meg kell állapítanunk, hogy a kritikákból szükségképpen hiányzik a történeti szempont. Kétségtelen: ha a *Sárárany* első orosz kritikusi ismerteték volna Móríciz fellépésének forradalmi hatását, azt az irodalomtörténeti fordulatot, mellyel Móríciz véget vetett a falu idillizáló ábrázolásának, s felfedezte a magyar paraszt soha nem látott vonásait, a többszázados osztályharc elfojtott, ki-kirobbanó erőit — kevésbé egyoldalú, történelmibb bírálatot mondhattak volna a regényről, minden jogos kritikái megjegyzésük mellett megértőbbek lettek volna szertelen lázadásával szemben. Az a benyomásunk — bár erről egyik kritikában sincs szó — hogy — tudva-öntudatlan — némileg arról az állásponttól értékeltek a művet, mint az 1905-ös forradalom leverése után megjelent anarchista, erotikus orosz regényeket. Ilyenfajta történelmi analógiáról azonban nyilvánvalóan nem lehet szó. Többen bírálják a fordítást; az egyik kritikus helyenkénti homályosságát, a másik a dagályos, hamis stílust. Amennyire rövid betekintésünk megengedte: a regény fordítása általában nem rossz; a fordító lelkiismeretesen törekszik a szöveghez, a stílusajátosságok visszaadására. Szükséges-e mondanunk, milyen rendkívüli módon nehéz feladatra vállalkozott, amiért csak elismerés illeti meg. A fordítás körülményeit sajnos nem sikerült tisztáznunk.

Felvethetjük még azt a kérdést: helyes volt-e a *Sárárany* lefordítása és kiadása? Elismerés illeti meg a kiadót, akit nyilvánvalóan az a helyes szándék vezetett, hogy megismeresse az olvasókkal az új magyar próza legkiválóbb képviselőjének egyik alkotását. Véleményünk szerint azonban jobb lett volna, ha Móríciz valamelyik más, érettebb művére esik választása s ebben az esetben vitathatatlanul sokkal kedvezőbbben történt volna Móríciz bemutatkozása a szovjet irodalmi életben és az olvasók között.

A *Sáráranyt* csakhamar, 1928-ban követte a *Hét krajcár* orosz fordítása, a *Резец* (*Rezec*) című lapban.⁶ A címhez fűződő rövid lábjegyzet felületesen, tévesen jellemzi Mórícizot: „Móríciz Zsigmond kiváló magyar író. Munkáskörnyezetből származik, minden témáját a munkáséletből meríti.” Annál szerencsésebbnek tarthatjuk ennek a kis fiatalkori remekműnek a lefordítását és kiadását. Bárca több hasonló értékű elbeszélést ismertettek volna meg a szovjet olvasókkal, amilyenek például a *Tragédia*, vagy a *Szegény emberek*; mennyivel más

⁵ Н. Эйшикина, Жигмонт Морниц. Золото в грязи. *Печать и Революция*, 1926. 6. sz. 223—224.

⁶ Зигмонт Мориц, Семь грошей. Пер. 3. Львовского. *Резец*, 1928. 24. sz. 12—13.

képet alkothattak volna az új magyar irodalomról. A fordítás szöveghűnek, művészi szempontból megfelelőnek mondható.

Nem volna teljes a Móricz korai fogadtatásáról nyújtott kép Barta Sándor cikkének említése nélkül. A cikk 1934-ben a *Literaturnaja Enciklopedyija* VII. kötetében jelent meg. Barta az író munkásságának teljes, összefoglaló értékelésére törekszik. Különös elismeréssel szól a *Hét krajcár* című kötet elbeszéléseiről, melyek a szegények életét a kispolgári humanista kritika szellemében ábrázolják. A század első éveiben, amikor Jókai romantikus öröksége még igen erősen hatott, fordulópontot jelentettek a polgári realizmus felé. Az új magyar irodalomban Móricz volt az első és sokáig az egyetlen író, aki a magyar falu érdekes, élesen realista, bár egyoldalú ábrázolását adta. Hősei a közép- vagy a gazdag parasztság képviselői; a szegény-parasztok, zsellérek kis helyet foglalnak el történeteiben. Parasztsjai józanul okos, kapzsi, durva emberek, akik csak magukkal, a maguk jólétével törődnek. A gazdag parasztok gyűlölik a feudalizmus falusi maradványait s azok képviselőjét, a földesurat, aki irányítja az állami bürokratikus apparátust. Az imperialista háború és a két forradalom alatt Móriczt pacifista és reformista törekvések ragadták magukkal. A Magyar Tanácsköztársaság idején lelkesen írt a szocialista mezőgazdasági szövetkezetekről. A forradalom leverése után, számos társához hasonlóan, nem lelve meg a forradalomban kispolgári eszményeinek teljesülését, a múltba menekült, megírta a *Tündérkertet*, melyet az uralkodó reakciós nacionalista jelszavak hatnak át. Később újra a falusi témák felé fordult, regényeket és színműveket írt, de már eltávolodva korábbi paraszti nézőpontjától.⁷

A Szovjetunióban Barta cikke az első tudományos igényű kísérlet Móricz életművének értékelésére. A helyes megállapítások mellett itt is szükségképpen megnyilvánul bizonyos egyoldalúság, szimplifikáló szemlélet, amely legélesebben a harmincas évek Móriczának objektíve nem helytálló, egyoldalú elmarasztalásában mutatkozik meg.

Örvendetes tény, hogy Móricz már ilyen korán belépett a szovjet irodalmi köztudatba. Ugyanakkor sajnáljuk, hogy munkásságának csak ezt a töredékét ismerték meg és még hosszú éveken keresztül, szinte a legutóbbi időig ismeretlenek maradtak a szovjet olvasók számára a XX. század egyik legnagyobb prózaírójának remek elbeszélései, regényei.

⁷ *Литературная Энциклопедия*. Том седьмой. М.-Л., 1934. Изд-во „Советская Энциклопедия“. 501—502.

Egy Dózsa-émlék az angol irodalomban

VARANNAY AURÉL

„*Johnson élete*”, Boswell műve az irodalomtörténetben úgy szerepel, mint az életrajzok mintaképe. Az 1791-ben megjelent első kiadás óta — amelyet Boswell Sir Joshua Reynolds-nak, a nagy festőnek, Johnson bensőséges barátjának ajánlott, — ez a mű szigorú intelem az életrajzíróknak: odadó és gondos hűségre, önmegtartóztató szerénységre és áldozatos fáradhatatlanságra tanítja azokat, akik az életrajzban hősüknek és nem önmaguknak akarnak emléket állítani. Csodálatos, szinte aszketikus lemondást követel ez olyan írótól, mint James Boswell, akit irodalmi, történelmi, jogi és filozófiai tudása méltóvá tett arra, hogy Johnson asztalánál üljön a *Mitre*-vendéglőben Reynolds-szal, a festővel, Garrick-kal, a színésszel Oliver Goldsmith-szel, a *Vicar of Wakefield* költőjével.

Boswell évről évre jegyezte fel Johnson tetteit, írásait, mondásait, véleményeit és az 1766. évi feljegyzések között szerepel az elismerő szó, amelyet Johnson *Goldsmith Traveller* (Az utas) című költeményének megjelenésekor mondott: „*Pope ideje óta ilyen szép verset nem írtak*”! Boswell Johnson szavait idézve megjegyzi, hogy sokan azt tartják, ennek a költeménynek nagy részét Johnson írta. Annyi bizonyos, hogy a költeménynek számos érzelmi eleme és kifejezése Goldsmithnek Johnsonnal folytatott beszélgetéseire emlékeztet és az is valószínű, hogy Johnson a költeményt átnézte, de ahogyan 1783-ban ömaga jelölte meg ceruzával, — mindössze a vers 420-ik és azt követő 8—10 sora származik Johnsontól. — „Ennyi az egész, amire biztosan emlékszem”, — mondotta, áttekintve a 438 verssorból álló költeményt.

Az így Johnsonnak tulajdonítható sorok között azonban két olyan vers szerepel, amelyet Goldsmith szűrt be:

„*The lifted axe, the agonizing wheel,
Luke's iron crown and Damien's bed of steel,*”
(A felemelt szekerce, a halálos kerék
Lukács vaskoronája és Demjén acél-ágya)]

Lukács vaskoronája . . . Boswell megjegyzi, hogy Goldsmith *Luke*-t úgy iktatja költeményébe, mint valami közismert történelmi alakot és a felszínes olvasók átfutnak ezeken a sorokon, de „*azok, akik nagyobb figyelmet szentelnek* (olvasmányuknak), *azok bizonyára fennakadnak ezen a Luke-on. A valóság ugyanis az, hogy Goldsmith maga is tévedett. A Respublica Hungarica-ban beszámolást találunk egy, az 1514-érvben lezajlott kétségbeesett lázadásról, amelynek élén két Zeck-névű testvér állt: György, és Lukács, Amikor leverték, Györgyöt és nem Lukácsot bűntették úgy, hogy fejére vörösen izzó vaskoronát tettek: „corona cundescente ferrea coronatur.” Ugyanilyen szörnyű kínzással végezték ki Athol herceget, I. Jakab skót király egyik gyilkosát*”. (L. Boswell: *Life of Johnson*, London, Oxford University Press, 1927. I. kötet. 336 o.)

Boswell sorai amellettt tanúskodnak, hogy a XVIII. század második felében a Dózsa-lázadás és Dózsa György alakja az angol szellemi élet köztudatában éltek. Mit sem csökkent ezen az, hogy Goldsmith *Györgyöt összetévesztette Lukácssal*, még kevésbé az, hogy Boswell maga is „*Zeck*” testvérekről ír, ami nem egyéb, mint a „*Székel*” név helytelen, fonetikus átírása. Dózsát, mint tudjuk, a magyar források is gyakran nevezik „*Székel*” Györgynek.

Jellemző Boswell alaposságára, hogy a Johnsonnal kapcsolatban felmerülő minden adalékot milyen lelkiismeretességgel vizsgál meg és derít fel és nem volt ismeretlen előtte a „*Respublica Hungarica*” nevű latin nyelvű munka, amely részletesen foglalkozik a Dózsa-lázadás eseményeivel. A magyar bibliográfia szempontjából mindenesetre érdemes feljegyeznünk a Dózsa-legendának ezt a felbukkanását Goldsmith *Traveller*-jében, illetve Boswell *Johnson életében*: az életrajzirodalomnak ez a felülmúlhatatlan remekműve ezzel is közelebb kerül a magyar irodalomtörténethez.

A ladin nyelv

HERCZEG GYULA

Svájc Graubünden tartományában a Rajnát szegélyező égigérő hegyek egy helyütt szétválnak és a keskeny, szurdokszerű résen gyorsvizű hegyipatak, a Landquart görgeti habjait; a hasonló nevű városka tövében az ott még szintén hegyifolyó jellegű Rajnával egyesül. A Landquart mellett éppen csak az országút és a Svájc számos részében gyakori keskeny-vágányú vasút fér el, mely a kanton páratlanul vadregényes tájai felé tart, hogy nem is sok út után elérje az olasz határt.

Az északról jött utazó szokatlan helyneveken csodálkozik; a germán, francia, olasz hangzáshoz idomult fül igyekszik hasonlóságot találni az ismert nyelvek szavaihoz: *Ragaz, Bernina, Arosa, Thusis, Samaden, Silvaplana, San Murezzan (Sanct Moritz), Zuoz, Disentis, Engadin, Ilanz, Pontresina, Albula, Filisur, Tarasp* és a többi. Ezen a területen élnek a romanosok, pár tízezer ember; nyelvük mintegy negyedszázada népszavazás folytán Svájc negyedik államnyelvévé vált (de mégis kisebb jogokkal rendelkezik, mint az olasz, francia, német; az állami életben, hivatalban vagy bíróságon nem lehet használni, nem *Amtssprache*, hanem csak *Lundessprache*).

Kik a romanosok, rétorománok vagy ladinok s milyen a nyelvük? Ezekre a kérdésekre kívánnánk feleletet adni a továbbiakban, de úgy, hogy nem elégszünk meg a szakkönyvekben található, bár Magyarországon kevésbé ismert adat összegyűjtésével és előadásával. Igyekszünk feleletet találni arra a sokat vitatott nehézségre is: *nyelvjárás* vagy inkább *nyelv-e* a ladin?

I. Mindenekelőtt tisztázandó az a földrajzi hely, ahol a ladinság található. Ladinok ugyanis nemcsak Svájc területén, nevezetesen Graubünden kantonban vannak. Három nagy ladinlakta földrajzi egység különböztethető meg: a már említett *svájci ladinság* (ezzel kapcsolatban inkább a *rétoromán* vagy *romans* elnevezést szoktuk használni; *rétoromán*, *romans* és *ladin* következképpen ugyanaz, de a svájci ladinok használatosabb neve a *romans* és *rétoromán*); Olaszország területén *Cortina d'Ampezzo*, az *Adige* felső folyása melletti helységek, *Cadore, Bressanone, Bolzano* települések ladinsága, végül pedig ugyancsak Olaszország területén, sokkal délebbre, az Adriai-tenger felé, az ún. friauli terület, amely régebben a Velencei Köztársasághoz tartozott. A ladinok száma most már nem nagy: Svájcban pl. mindössze 50 000 él. Ennek a három területnek nyelvi összetartozás, vagy össze nem tartozása, továbbá, hogy egy és ugyanazon nyelvnek, vagy nyelvjárásnak változatairól kell-e beszélnünk, ez lesz fejtegetéseink első részének tárgya. A ladinság nyelvének nagy változatosságát az is növeli, hogy azt a területet, melyen laknak, túlnyomó részben Európa szinte legmagasabb hegyei borítják: a hegyek völgyeiben létesültek a ladinok települései. A természeti akadályok nagyon elválasztják ezeket egymástól; olyan akadályok, melyeket régmúlt korok közlekedési viszonyai, a kezdetleges technikai felkészültség nemigen tudtak leküzdeni: a legkisebb települések is autonóm életre kényszerültek. Az autonóm fejlődés magától értetődően bizonyos keretek közt a nyelv életében is megnyilatkozik. A ladinság esetében jelentkeznek a nyelvek életében egy viszonylag kevésbé gyakori jelenség: a térszíni formáknak a nyelvre gyakorolt hatása.

Önmagától adódnak ezek után az alábbi kérdések: önálló nyelvnek kell-e a ladinság nyelvét tekintenünk, mint mondjuk a spanyol, portugál, francia nyelvet, vagy pedig csupán nyelvjárási fokon létezőnek. Ha nyelvjárás, melyik nemzeti, (irodalmi) nyelvnek a dialektusa? Vagy elképzelhető-e az, hogy a ladin mint nyelvjárás létezik, azonban nincs nemzeti (irodalmi) nyelv, amelyhez tartozik? A kérdés bonyolult; megakadályozza a tisztánlátást a ma sem szűnő politikai vetélkedés a német és Olaszország között. A germán filológusok: az osztrák *Theodor Gartner*, a kiváló svájci nyelvész *Jakob Jud*, az ugyancsak svájci *Walther von Wartburg*, *Robert von Planta*, *Chaspar Pult*, a német *W. Theodor Elwert* egyértelműen

hangsúlyozza a ladin nyelv önállóságát és nemzeti, irodalmi nyelv jellegét. Élesen szembe-
helyezkednek számos olasz tudós álláspontjával.

A ladin nyelvvel ugyanis — talán még a németeknél is behatóbban — kiváló olasz
tudósok foglalkoztak, sőt, az olaszoknak határozottan úttörő érdemük van a ladin kutatás
területén. Elsőnek kell megemlítenünk éppen *Ascoli* nevét, aki 1873-ban, az akkoriban létre-
jött és azóta is megjelenő legnagyobb olasz nyelvészeti folyóiratban, az *Archivio Glottologico*
Italianóban tette közzé *Saggi ladini* címmel a ladinokra vonatkozó kutatásainak eredményét.
Megállapításai leíró hangtani, alaktani és lexikológiai és ugyanakkor kevésbé polemikus jelle-
gűek. Évtizedekkel később *Carlo Salvioni* 1917-ben *Ladinia* és *Italia* címmel tartott előadása
már az első világháború utolsó esztendejében annak a politikai célnak a szolgálatában állt,
hogy a háború győzelmes befejezése után biztosítsa Olaszországnak Ausztria déli részén az
olasz- és ladinlakta területeket. Salvioni félreérthetetlenül leszögezi a három ladin terület
nyelvjárási jellegét; a ladin dialektusok a lombard nyelvjáráshoz tartoznak, következésképpen
olasz dialektusok. Az elmúlt félszázadban egészen napjainkig ennek a tételnek tudományos
igazolásán dolgozik az egyik legkiválóbb olasz nyelvész, *Carlo Battisti*, firenzei nyug. egy. ta-
nár, hatalmas tudományos apparátussal, és a legmodernebb kutatóeszközök felhasználásá-
val.¹ Battisti körül egész nyelvészgárda tevékenykedik a ladin kérdés tisztázásán.

A szenvedélyek azonban nem kisebb hévvel lobogtak, sőt, lobognak napjainkban is.
Olvassuk el *Alwin Kuhn* *Die romanischen Sprachen*, 1951-ben a berni Francke cégnél meg-
jelent egyébként kitűnő magyarázatos bibliográfiájában a *Rätoromanisch* c. fejezetet; meg-
látjuk, minden létszámolagos hűvös tárgyilagossága ellenére hogy igyekszik gyengíteni Battisti
álláspontját és meynyire törekszik aláásni a ladin egységet tagadó nyelvészek tekintélyét.

Említsünk meg még egy jeles ladin kutatót: a Magyarországon is jól ismert *Carlo*
Tagliavini-t, a padovai egyetem tanárát, akinek magyarországi működése is űrzi szeretetét a
ladin problémák iránt; két tanítványával ladin problémát dolgoztatott fel.²

2. A német tudósok határozottan állítják a ladin egységet, külön ladin nyelvről beszél-
nek, hangsúlyozva, hogy annak jellege semmi esetre sem olaszos, hanem franciás. A nemzeti
nyelv mivoltának igazolására kapóra jön nekik a már említett, több mint két évtizeddel ezelőtti
svájci politikai lépés, amely a graubündeni kantonban beszélt dialektust nyelvi rangra emelte.

Az olasz álláspont azt vallja, hogy a számtalan ladin nyelvjárás egymással csak nagyon
lazán függ össze, és feltétlenül kapcsolódik egyes észak-olasz dialektusokhoz. Ladin irodalmi
köznyelv pedig nem volt és nincs, legfeljebb valami mesterséges módon a többiek fölé erőlte-
tett helyi dialektus. Mi megkísérelünk egy harmadik álláspontot kialakítani. A kérdés tisztá-
zásában segítségünkre lehetnek az utóbbi években nálunk már kikristályosodó marxista
szempontok.

A ladin nyelv alapja, miként minden román nyelv, a népi latin nyelv. Nem lényeges
e pillanatban a ladinban nagy számmal jelentkező ősi prerómai alpesi szókincs vizsgálata.³

A népi latin nyelv további sorsára döntő jelentőségű volt a római birodalom felbomlása, a
birodalmi egység, a kormányzási, kereskedelmi kapcsolatok megszűnése. Lehetővé vált a helyi
nyelvjárások kialakulása; ez a folyamat azonban sok körülménytől függött. Nem utolsósorban
a kezdődő feudalizmustól, mely a teljes felaprózódást elősegítette, majd a nagykarolyi időktől.

¹ Kutatásainak gerince a helynévkutatás: ennek a munkának a gyümölcse az 1911-ben
megjelent *Dizionario Toponomastico Atesino* (DTA), mely, miként a névből már nyilvánvaló
az Adige felső folyása környékén — ahol ladinok laknak — feldolgozza az ott található vala-
mennyi helynevet. A kiértékelést *Storia linguistica e nazionale delle valli dolomitiche atesine*
(Az Adige környéki dolomitvölgyek nyelvi és népi története) című ugyancsak 1941-től meg-
jelenő (még be nem fejezett) hatalmas, hatkötetes munkájában adja. Majd visszatér a kérdésre
1945-ben *Italiani e Tedeschi nell'Alto Adige: esperienze e riflessioni d'un linguista* (Olaszok és
németek a felső Adige mentén: egy nyelvész tapasztalatai és elmékedései). Olvasható a Bolza-
noben létrehívott *Istituto di Studi per l'Alto Adige* patronálásában megjelenő *Archivio per l'Alto*
Adige című folyóirat 1945-ös számában, de korábban közzétett könyvei, cikkei is nagyrészt er-
ről szólnak. Pl. a római *Cultura Neolatina* (1942/2) folyóiratban mintegy húszlapos ta-
nulmány a Felső Adige menti helynevekről, vagy korábban a népszerűsítő jellegű *Storia della*
Questione ladina (A ladin kérdés története), közel százlapos 1937-ben megjelent tanulmány;
az úttörő és alapvető *Popoli e lingue nell'Alto Adige* (Népek és nyelvek a Felső Adige mentén),
1931 vagy akár a korai, de jelentős: *Questioni linguistiche ladine: le premesse storiche*
dell'unione linguistica grigiona-dolomitica (Ladin nyelvészeti kérdések: a graubündeni-dolo-
mit nyelvészeti egység történeti előfeltételei), 1922.

² *Nyitrai Etel*: A Luson és a Funes völgy (Alto Adige) helynevei. Bp. 1934., és *Kovács*
Johanna: Névszóképzők a középladin nyelvjárásokban. Bp. 1934.

³ ld. *Johannes Hubschmid*: *Praeromanica*, Bern, Francke, 1949, XXIV, 130.

mikor már viszont nagy egységek születtek meg, egész tartományok, grófságok, melyeken belül nyelvi központosítás mehetett végbe. Az ezredik év után az újlatin világban egyre több nagyobb területi egységen alakulnak ki fokozatosan egységesülő neo latin nyelvek. Az említett időponttal kezdődik a folyamat a nemzeti államok kialakulása felé: ettől az időponttól kezd szerepet játszani Franciaországban az Ile-de-France-i, Olaszországban a firenzei nyelvjárás, mely később az akkor még erős, írói nyelvként is használt nyelvjárásokat le fogja győzni, hogy majdan az egységes állam nemzeti nyelvvé váljék.

Ezt a folyamatot kell megvizsgálnunk a latin nyelvvel kapcsolatban is, hogy a felvetett kérdéseket tisztáznunk tudjuk. A ladinság legkeletibb nyúlványa, a friauli mellett (melynek lakossága a VII—VIII. században az avar pusztítás után a szláv beözönlők elől a Dolomitokba visszavonult észak-itáliai romanizált lakosságból adódik) főleg *Raetia Prima* és *Noricum* tartományok sorsa érdekes: az előbbi nagyjából a mai Graubünden kanton, az utóbbi megközelítőleg a mai Ausztria területén helyezkedett el.

3. A kutatás kiderítette, hogy a két említett tartomány a császárkortól kezdve, de a későbbi századokban is erősen Itália felé fordult és összeforrt közigazgatásilag, kereskedelmiileg az észak-olasz tartományokkal. Ez az észak-itáliai egység a birodalom felbomlása idején erősödött, mert a Rómától való függés megszűnt és a birodalmi egységek helyett tartományi egységek jöttek létre. Döntő jelentőségű e vonatkozásban a középkorkutató *Aebischer* elemzése Tello churi püspök 765-ből származó végrendelete alapján.⁴ A latin nyelvű végrendelet mondatfűzése, szókincse, névhasználata kifejezett észak-olasz hatást árul el. Mint említettük, arra szintén vannak bizonyítékok, hogy ez a hatás már a császárkor óta tart. A churi püspökség 453-tól, alapításától kezdve, a milánói érsekségtől függött.

E politikai és nyelvi jellegű függés megszakadt a nagykárolyi időkben, illetve Nagy Károly halála után, az általa bevezetett, a feudális anarchiát megfékezni kívánó egységesítő törekvések következményeképp. A nagykárolyi tartományi egyesítés folyamán ugyanis *Raetia* Curienst, a mai Graubünden kanton (az attól nyugatra eső területek már egy-két évszázad óta fokozatosan germánosodtak; úgy látszik, ott a latinosodás kezdettől fogva gyenge lehetett) közigazgatásilag, politikailag leválasztották Milanótól és a mainzi érseknek rendelték alá. Történt ez alig egy évszázaddal Tello churi püspök halála után, aki olyan szép tanúbizonyságot adta olaszos, déli műveltségének. Középladinia egy ideig továbbra is megmaradt déli érdekeltségűnek, az aquileai pátriárchátus alá tartozott; ám később a bressanonei hercegpüspökök (a XI. századtól) a salzburgi érsek alá rendelték.

A Drang nach Südennek ez a két különböző időben bekövetkezett drámai eseménye megváltoztatta *Raetia* nyelvi arculatát és szét tépte az amúgy sem túlságosan erős latin nyelvi egységet. Ekkor indult meg az a folyamat, melynek eredményeként a graubündeni újlatin nyelv, mint látni fogjuk, alapszókincsében és egyes kifejezéseiben német hatás érte, hiszen a középkorban is a központ közigazgatási, vallási, kulturális kisugárzása mélyen rányomta bélyegét az alája rendelt terület nyelvi vonatkozásaira is.

A nem éppen véletlen karoling politikai intézkedés egyik következménye lett az említett *intedescamento*. Másik következménye azonban az, hogy elszigetelődés folytán bizonyos ősi hang- és alaktani sajátosságok mind a mai napig megőrződtek. Ismert nyelvészeti tény az, hogy a nyelv elszigetelt helyzetben régies sajátosságokat tart meg.⁵ Battisti kimutatta, hogy a latin nyelv legalapvetőbb sajátágaiban: a szökezdő *fl-*, *pl-*, *kl-*, továbbá a szózáró *s* megtartásával egyezést mutat a Pó síkságon beszélt, főleg lombard nyelvjárások középkori nyelvi sajátágaival; az említett hangtani sajátságok ebben a korban megvoltak e nyelvjárásokban, ma azonban már elvesztek, mert (szabályos továbbfejlődéssel) az *fl-*, *pl-*, *kl-* mássalhangzó csoportokból palatalizált változatok lettek, a szózáró *s* pedig lekopott. A graubündeni latin már nem vett részt a változásokban, mert elszigetelődött; de a közös lombard sajátosságot megtartotta. Középladiniában viszont, mely kapcsolatait az észak-olasz területtel sokkal inkább megtartotta, az említett hangcsoportok nem őrződtek meg egészen érintetlenül, bár nem is követték feltétlenül az észak-olasz fejlődést.

A továbbiakban foglalkoznunk kell az innováció kérdésével, mely egyik fő vitapont a két tábor között és mely az önálló latin nyelv híveinek erős érve. Ezekkel akarják alátámasztani a latin nyelvjárásoknak az olasz nyelvjárásoktól elütő jellegét és azt állítják, e sajátosságok következtében a latin kelta-nyugati típusú (tehát a franciához közelebb álló) nyelv. Valóban, szinte valamennyi latin nyelvjárásban megtalálhatók a galliai területről oly ismeretes hangváltozások, amelyek a mai franciát elválasztják a többi román nyelvtől. A latinban

⁴ P. *Aebischer*: Éléments autochtones et étrangers dans la diplomatie et le lexique du testament de Tello. Zeitschrift für Schweizerische Geschichte 1947: 174—210.

⁵ A szárd nyelv megőrizte a *k* hangot *e* és *i* előtt, nem palatalizálta, mint a többi román nyelv.

is megvan a *ca-*, *ga-* kapcsolatokban a veláris mássalhangzó palatalizációja, ami azért érdekes, mert a franciát kivéve a többi román nyelvben csak magas magánhangzó (*e*, *i*) előtt következik be, viszont a franciában pl. *a* előtt is. Így tehát a ladinban: *čan* ~ *cane*, *čaval* ~ *caballu* (mint a franciában).

A ladinban is megvan az *l* + *dentális* mássalhangzókapcsolatban az *l* hang vokalizációja, olyan sajátság, ami szintén nagyon jellemző a franciára (bár más újlatin nyelvjárásban is előfordulhat).

A ladinban is megtalálható a hangsúlyos *a* hang *e*-vé válása, amely egyike a francia nyelv jellemző és a többi román nyelvtől elválasztó sajátságainak (*amer*, amely a latin *amarus*-ból származik).

Ezek az érvek, amelyek már *Ascoli* háromnegyedévszázados ladin nyelvjárási tanulmányaiiban is szerepeltek, megdőltek a legfrissebb kutatások fényében. Ennél a problémánál is kiderült a helynévkutatás óriási jelentősége: olyan korokról, amelyekről nincsenek írásos emlékeink, megbízható nyelvészeti útmutatást adhat. Battisti középladin névgyűjteménye mellett már Graubünden kanton is rendelkezik helynévgyűjteménnyel. 1939-ben jelent meg ugyanis több évtizedes kutatómunka után *R. v. Planta*, *A. Schorta*: *Rätisches Namenbuch*. Bd. I. Materialen. Zürich—Leipzig, 1939. Max Niehans 535 lap. *Romanica Helvetica* 8. Ez a gyűjtemény 220 graubündeni község és határában található *mindenfajta helynévből* készült; a szerzők nemcsak a falunéveket, dűlőnéveket gyűjtötték össze, hanem feljegyezték mindannak a térszíni formának a nevét: rétnek, legelőnek, gleccsutorlasznak, morénának, tanyának, állattitónak, karámnak, amit a lakossággal a helyszínen kérdőívek alapján folytatott megbeszélésből, vagy pedig a helyi plébániai, kolostori levéltárakból ki tudtak deríteni. A helynévkutatásokból azután kiderült, hogy az ún. galloromán jellegű hangváltozások, melyek arra készítettek sok, főleg német kutatót, hogy a ladin nyelvet a nyugati román nyelvekkel hozzák kapcsolatba, jónéhány évszázaddal, egyes esetekben majd egy évezreddel később keletkeztek, mint a franciában.

A *ca-*, *ga-* változás a franciában a VI. és VIII. század közt jelentkezett. A graubündeni ladin nyelvben az alemann eredetű jövevényszavak is részt vesznek a hangváltozásban, pl. *čanta* az alemann *chante* (Kante, Kanne: kanna) szóból, s ez bizonyítja, hogy a hangváltozás semmi esetre sem lehet korábbi, mint abból az időből származó, amikor a legnagyobb számban árasztották el a ladin nyelvet alemann jövevényszavak. Az *Alto Adige*-i területen viszont a helynevek közt számos olyan latin eredetű szót találunk, amely változatlanul megőrizte a *ca*-szókezdetet. Így pl. *kanal*, *kasten* (a latin *castellum*-ból), *kompatsch* (a latin *campaceum*-ból). Az említett hangtani jelenségek sokkal későbbinek kell lennie a franciánál, mert különben ezek a koraközépkori, vagy még korábbi eredetű helynevek részt vettek volna benne.

Az *l*—*u*—*ø* változás (ha *l* után foghang következik) pedig egyenesen a XVI. századra helyezhető, míg a franciában legalább ezer évvel előbb történt meg. Pl. a livinallongoi urbáriumban, míg 1566-ból való, nincs semmi nyoma az *l*—*u* változásnak, míg az ottani mai nyelvjárás kizárólag *u* hangot használ *l*—foghang helyett.—Végül a helynévkutatásból azt is ki lehet deríteni, hogy a sokat emlegetett és oly jellemző *a*—*e* változás a ladin nyelvjárásokban a helynevek alapján kimutathatóan csak a XVI. században következik be.⁶

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy bizonyos döntőnek vélt hangtani jelenségek meddőnek és erőtlennék bizonyulnak, ha az időrendi sorrend nem vág össze. Azonosságok, sőt, pontos egyezések egymástól teljesen függetlenül is előfordulhatnak, főleg a hangtanban, ahol a véletlen egyezéseknek a legtágabb területük lehet.

A ladin nyelvjárásoknak a franciával fennforgó egyezéseit a helynévkutatás meggyengíti: önálló és sokkal későbbi fejlődésről van szó, viszont nincs olyan bizonyíték, mely valószínűtlenné tenné a ladin nyelvjárások rokonságát az észak-olasz dialektusokkal.

Összegezve tehát: a churi és a Felső Adige-menti ladin nyelvjárások egymástól külön fejlődhetek, más történeti viszonyok közt, bár körülményeikben sok a hasonlóság. Eleinte mind a két nyelvjárási csoport déli orientációjú volt: Chur Milánótól, a Felső Adige pedig Aquileiatól függött. Chur előbb szakadt el Déltől, 813-ban, amikor a mainzi érsekség alá rendelték, akkor már tartott az alemann környezet megerősödése. Az Alto Adige 1004-ben került Salzburg hercegeiséke alá. A két nyelvjárási terület sok közös vonást mutat fel, közös innovációkon ment keresztül. Sok azonban az eltérés is. Hogy Gartneről kezdve egyáltalán feltehetők az egykor közös, egységes ladin nyelv létezését, azt a kutatóknak nyilvánvaló politikai szándékai mellett bizonyos történeti érvek is támogatták. A két nyelvtérület, mely különböző észak-olasz nyelvjárások folytatása, végeredményben elszigetelődött. Mind a két terület a régi olasz dialektusokhoz képest olyan innovációkon ment keresztül, melyekben

⁶ C. Battisti: *Le premesse fonetiche e la cronologia dell'evoluzione di a in e nel ladino centrale*. (A hangtani alapfeltételek és az *a*—*e* változás kronológiája a középladinban), Italia Dialettale, 1926.

amazok nem vettek részt. Az utóbbi a tények (bár a részletek természetesen elütő arculatot mutatnak és a nyelvi széttagoltság nagy) kétségen kívül hozzájárultak egy egységes ladin nyelv létezésének hipotéziséhez.

4. Az előadottak után hogy jelentkezik az irodalmi nyelv és nyelvjárás kérdése? Nyelvjárás-e a ladin nyelv, vagy nyelv? A középladin területtel könnyebb a megoldás. Ennek a nyelvjárását a középkor első felében elszakították az anyaország nyelvi kisugárzásának hatásköréből és a fent kifejtett körülmények folytán eredeti olasz nyelvjárási jellege erősen módosult. Ennek ellenére, miután az első világháború után az a terület, ahol beszéltek, visszatért az anyaországhoz, nincs okunk önálló nyelv létezéséről beszélni.

Az olasz nyelvnek ez a korán elvált hajtása önálló utakon járt, a közvetlen kapcsolat éltető erejét nélkülözte, azonban századok múlva ismét megtalálta a helyét a kevesebb eltérést mutató, azonos töről fakadt rokon nyelvjárások közt. A Felső Adige-menti ladinok bilinguisek, az olasz nyelvet használják hivatalos megnyilatkozásaikkal.

Más a helyzet a Svájc területén élő ladinokkal. Akármennyire is nyúlványa a nyelvjárásuk az észak-olasz nevezetesen a lombard nyelvjárásoknak, bármennyire is kimutatható, hogy az újítások nem galloromán eredetűek, sőt sokszor késői jellegűek, a történelmi helyzet végérvényesen elszakította alapnyelvétől és idegen állam politikai és társadalmi keretei közé sorolta. A politikai és társadalmi kapcsolat végleges megszüntével lehetetlenné vált az olasz nemzeti nyelv *kisugárzása*; a nyelvjárás alárendelt fogalom, amely szükségessé teszi a fölerendelt önálló létezését, a nemzeti nyelv létezését. Az eredetileg nemzeti nyelvnek számító, gazdag irodalmi megnyilvánulásokkal rendelkező olasz helyi nyelvek, mint a nápolyi nyelv, a lombard nyelv, a római nyelv, stb akkor kezdett dialektális szintre hanyatlani, amikor a toszkán nyelvjárás, egykor velük egyenrangú helyi nyelv, elindult azon az úton, mely biztosította számára a nemzeti nyelv rangját. A politikai helyzet a svájci ladin nyelv esetében megszakitotta a kapcsolatot az alapnyelv és közte, a nyelvjárás közt. Az egybetartozás meggyengülését megkönnyítette az a nyelvi tény is, hogy a nyelvjárás belső fejlődés folytán erősen önálló alakot vett fel. A kanadai francia és az anyaországi francia közötti szakadás önálló nyelv kifejlődését nem eredményezte, mert az eltérések minimálisak. Kevés a lehetősége a „levegőben úszó”, független nyelvjárásnak, ha nincs meg a hozzátartozó nemzeti nyelv, a nyelvjárás többnyire elpusztul, vagy önállósul, a saját területére nézve nemzeti nyelv lesz belőle. S ez megtörténhet minden olyan esetben, amikor tartósan idegen állam fennhatósága alá kerül. A nemzeti nyelvvé váláshoz persze egyéb szerencsés körülmények is szükségesek, így a svájci ladin nyelvnek, mint irodalmi nyelvnek a megjelenése a XVI. században a protestáns teológiai és hitvitázó tevékenység következménye. Nem egyetlen eset a neolatin népek életében, hogy a reformáció elősegíti az irodalmi nyelv megszületését.⁶

5. Fejtegetéseink utolsó részében megvizsgáljuk a graubündeni ladin nyelv szerkezetét és jellegét. Lelközlünk néhány soros szövegrészt és ahhoz (az egész szöveghez) fűzünk fonetikai, alak- és mondattani és lexikai jellegű megjegyzéseket.

Ladin szöveg:

Un murdieu entret ün di in üna buttia da Milaun ed as cumpret qualchosa. Voliand pajër, tscherchet in nellas giloffas del brastuoch, tscherchet in quellas dellas chotschas, ma nun podet chattër niaunch' ün rap. „Ch'El s-chüsa, signur”, dschet el al negoziant, „eau d'he smanchò mia buorsa. Ch'El am permetta dad ir a la pigliër; eau Al dun intaut quaist instrumaint in pegn.” Dschand que, depositet el üna guitarra sülla maisa da buttia e sortit.

Olasz fordításban:

Un mendicante entrò un giorno in una bottega di Milano e ha comprato qualche cosa. Volendo pagare, cercò egli nella tasca della giacca, cercò in quelle dei pantaloni, ma non poté trovare neanche un centesimo. „Mi scusi, signore”, disse egli al negoziante „ho dimenticato la mia borsa. Mi permetta ad andare a pigliarla: intanto io Le do questo strumento in pegno.” Dicendo questo depose una chitarra sulla tavola della bottega e uscì.

(Egy koldus lépett be egy nap egy milánói üzletbe és vásárolt valamit. Fizetni akarva keresgélt zakója zsebeiben, keresgélt nadrágzsebeiben, de egy fityinget sem volt képes találni. „Bocsásson meg uram” mondta a kereskedőnek „otthon felejtettem a pénztárcámat. Engedje meg, hogy elmenjek érte, addig Önnek hagyom zálogba ezt a hangszert.” Ezt mondva letett egy gitárt a boltpultra és eltávozott.) (A. Velleman, Gram. lad. II, 1924: 554)

Valószínűleg elsőnek fel fog tűnni az írásjellel is jelölt ö és ü. Ez a jelenség összekötheti a ladint a lombard nyelvjárásokkal, amelyekben valószínűleg kelta szubsztrátum követtezté-

⁶ Számos korai rumén szöveg szintén a reformáció hatására jött létre.

ben ma is megvan az *ō* és *ü*,⁷ mint a franciában. A másik, szintén nyomban szembeötlő sajátosság a szavak alakja: lekopottabbak, mint az olaszban. Egy ilyen szintagmából, mint az alábbi: *tout containt da quaiſt famus affër* (olaszul: tutto contento di questo famoso affare) ez könnyen megállapítható. Az irodalmi olasz konzervatív (a román is), a francia újító: míg az irodalmi olasz (és a román) igyekszik megőrizni a régi latin szóalakot, a francia kontrahálja, összetömríti őket. Egyes véghangok nyomtalanul eltűnnek, de jelentős redukciók jelentkeznek a szóbelseji magán- és mássalhangzókkal is.

A harmadik, szintén azonnal észlelhető sajátosság a hangsúlyos *a* hang e-vé válása; különösen az első ragozású igenevekben feltűnő ez. Dolgozatunk első részében már volt szó arról, hogy ez a jelenség nem kapcsolható a franciához, nem gallolatin eredetű, hanem sokkal későbbi újítás következménye, miként ezt a helynévkutatás teljesen megerősíti. Ilyen változást találunk pl. *pajër* (fizetni, olasz *pagare*), *separër* (elválasztani, olasz *separare*), *dër* (adni, olasz *dare*), *clappër* (léprecsalni, olasz *acchiappare*) stb. igénél és a *volunted* (akarat, olasz *volontà*) főnévben.

Az utolsó helyen idézett ige felhívja figyelmünket egy újabb hangtani sajátosságra, arra, hogy az *fl*, *pl*, *kl* nem oldódik fel *f*, *p*, *k* formában, mint az irodalmi olaszban, hanem változatlanul megőrződik, mint a franciában. Ez a sajátosság egyébként a régi észak-olasz nyelvjárássokban is megvolt, de azok más irányban fejlődtek (ti. a *f*, *p*, *k* stb., a palatalizáció felé).⁸

Fel kell tűnni az erős diftongizáló tendenciának is. *Niaunch*, *buorsa*, *intaunt*, *quaiſt*, *maisa*, *appaina*, *instrumaint*, *sainza*, *avair*, *paraints*, *saimper*, *momaints*, *tschient*, *mauns*, *avaiva*, *voulps* megfelelői az olaszban: *niente* (semmi), *borsa* (erszény), *intanto* (közben), *questo* (ez), *tavola* (asztal), *appena* (alig), *strumento* (eszköz), *senza* (nélkül), *avere* (bírní), *parenti* (rokonok), *sempre* (mindig), *momenti* (pillanatok), *cento* (száz), *mani* (kezek), *aveva* (neki volt), *volpi* (rókák). A ladinban az ún. *akadályozott magánhangzók* is diftongizálódnak, azaz zárt, vagy két mássalhangzótól követett helyzetben is az *e*, *e*-ből *ai*, az *a*-ból *au*, az *o*, *o*-ból *uo* lesz.

6. Alaktani szempontból azonnal szembeötlik a főnév többes számának s végződésével történő, a franciára és a spanyolra emlékeztető képzése, szemben az irodalmi olasz (és román) szóvégi mássalhangzó változásával. *Taunts*, *ans* (szemben olasz *tant*, *anni*), *mias sofferenzas* (szemben olasz *mie sofferenze*), végül *in buns mains*) (szemben olasz *in buone mani*) példák a francia és spanyol nyelvi helyzettel azonosak.

A sok *-et-re* végződő ige nem más, mint a francia *passé défini* (olasz *passato remoto*) alak ladin változata, mely szabályos egyezést mutat egy sajátos olasz *passato remoto* végződéssel (az főleg a második konjugációban és a beszélt stílusban terjedt el): *credetti*, *credette* (*credei*, *credè*). Ilyen igealakok a fenti szövegünkéből a következők: *tscherchet* (*cercò*, keresett), *podet* (*potè*, tudott), *depositet* (*deposìtò*, letétbe helyezett), *entret* (*entrò*, belépett), *cumpret* (*comprò*, vett, vásárolt), *pigliet* (*pigliò*, felvett), *esaminet* (*esaminò*, megvizsgált), *respondet* (*rispose*, felelt), *rifletet* (*riflettè*, elmélkedett), *det* (*dette*, adta) stb. Ez az *-et* végzet, mely mint mondtunk, az olasz nyelvben főleg a második igeragozáshoz járul,⁹ s párhuzamosan jelentkezik a szabályos alakokkal, a ladinban valamennyi konjugációban a *passé défini* (*passato remoto*) képzésére szolgál, mégis azzal a különbséggel, hogy a negyedik *-ir* végű infinitívusos konjugációban *-et* helyett *-it* van; *amer*: *eau amè*, tü *amèttast*, el *amèt*, nus *amèttans*, vus *ammèttas*, els *ammèttan*. (Az ékezet a hangsúlyt jelöli, a helyesírás szerint nem szokás kitenni.)

Nem idéztük az alábbi két igealakot, de előfordulnak a fenti szöveg folytatásában: *ella m'hò do* és *chatterò* alakot, amelyeket egyenként részletesen meg kívánunk vizsgálni. *Ho dò* nem egyéb, mint a *dër* ige *passé indéfini*-je (*passato prossimo*-ja), az egyik és egyúttal a leggyakrabban használt összetett igeidő. A ladinban az *avair* segédigével képezzük az összetett igeiket, hasonlóan a spanyolhoz. Sőt, a visszaható igealakok is az *avair* segédigét használják az összetett igeidőkben. Egyes nyelvészek ezt a körülményt német nyelvjárási hatással magyarázzák, mások spanyol analógiákra hivatkoznak és sikeresen mutatnak rá az egyéni fejlődés nagyobb valószínűségére. A *passé indéfini*-t a ladinban kizárólag az *avair* segédigével képezzük, melyhez hozzáfűgesztjük a vezérlő *-ò*-ra végződő participium perfectumait. Így az *amer* ige *passé indéfini*-je a következőképp fog hangzani: *he* (*d'he*) *amò*, *hest amò*, *he amò*, *avains amò*, *arais amò*, *haun amò*. (A *d* inoránikus a jelen idő egyes szám első személyében.) Az *amò* létrejöttét könnyen megértjük, ha arra gondolunk, hogy a dél-amerikai spanyolban az anyaországbeli *amado* participium fricativ jellegű *d*-je teljesen kiesik, csak az *amao* marad vissza, sokszor így is írják, s ebből könnyen elképzelhetünk egy *amò*-ra kontrahált alakot.

⁷ Tagadja az *ō*, *ü* kelta eredetét T. Bolelli: Contributo allo studio dell' elemento celtico nella fonetica romanza, Arch. Rom., 1940:188-195.

⁸ G. Rhofls: Historische Grammatik der italienischen Sprache, Francke, 1949, I: 294-311.

⁹ G. Rhofls i. m. II: 368-371.

A további, de általunk nem idézett szövegrészben előfordul a *chatterò* igealak, a *chatter* ige jövő ideje. Ez az igealak teljesen olaszos, sőt egyenesen toszkános benyomást kelt. *Amerò*-ból képezve: *amerò, ameróst, amerò, ameróns, amerós, amerón*. Sok helyi változatban *amarò, amaróst, amaró* stb. van.

Még egy alaktani sajátosságot veszünk alaposabban szemügyre, nevezetesen a névmásokat. Visszaható névmás mindjárt a második sorban *as*, ti. *as cumpret*, majd lejjebb (általunk nem idézett szövegrészben): *as decida, am chatterò, da' L dër, eau as vögl dër*, stb. a személyes és visszaható névmások tárgya és részeshatározó esetei. Különössége ezeknek az alakoknak, hogy eltérően az olasztól és a franciától, ahol az *m, t, l* mássalhangzó minden esetben követi a magánhangzó: *me, te, le — mi, ti, lo*, addig a latin úgy viselkedik, mint a rumén nyelv. A jellegzetes mássalhangzókat ugyanis a latinban megelőzik a magánhangzók. Így a francia *me-nek am* felel meg a latinban, mint ahogyan a ruménban *imi van* (és *m', ill. 'm'*). A latin *am* hiátusos helyzetben elveszti bevezető magánhangzóját, és enklitikussá válik. *Eau vögl cha tü 'm dettast il che da Joannes Battista*. Io voglio che tu *mi* dia il capo di Giovanni Battista. (Akarom, hogy nekem add Keresztelő János fejét.) Ugyanígy viselkedik *as* (rumén *îsi*), elveszti adott esetben a hangját. És ugyanígy: *al > 'l* (dat.) és *il > 'l* (acc.). Megjegyezzük, hogy az önözés *El, Els, Ella, Ellas* alakokkal történik. Az olasz *Lei*-től eltérően az egyszám harmadik személy hímnemű alak is alkalmazható az önözésnél, feltéve, ha férfhoz fordulunk. (Míg *Ella* csak nővel kapcsolatban lehetséges.) Talán a német *Er* hatását kellene ebben a fordulatban keresnünk?

Nem akarjuk hosszúra nyújtani az alaktani nyomozást, most már csak futólagos megjegyzéseket teszünk. Az *avaiva impromiss* nem más, mint egy *plusquamperfectum*, mely teljesen hasonló elvek szerint képezhető mint az olaszban és a franciában. A *podess* (olasz *potessi*) a hiányzó feltételes mód helyett kondicionális értelemmel rendelkezik: *améss, améssast, améss, améssans, améssan, améssan* (amerei helyett). Az *a—e* változás következtében az első, második és harmadik konjugáció egybeesik, mint azt más eset kapcsán már fentebb láttuk. A birtokos névmások szintén pontosan emlékeztetnek a többi román nyelvre.

Ami a mondattant illeti, sokat nem kívánunk szólni, de így sem érdektelen arra rámutatni, hogy a svájci latin nyelv struktúráját illetve neolatin nyelv, ugyanazokat az alapvető mondattani jellegzetességeket találjuk meg, mint a többi neolatin nyelvben,

Általános alany értelemben a határozatlan névmás áll, az *ün*; *ma che vöul El, cura ch'ün ais pover* stb. (de mit akar Ön, amikor az ember szegény stb.) Az olaszban és spanyolban a *visszaható névmás*, a franciában az *on* (homo) szócska, a ruménban pedig általában az egyes szám második személye segítségével fejezzük ki az általános alanyt. Ha régebbi olasz szövegeket olvasunk, bőségesen találunk példákat *un(o)* határozatlan névmással is, jelöl annak, hogy a nyelvben több tendencia létezett együtt, melyek közül az irodalmi nyelv rendszerint egyhez ragaszkodott, feledésbe merítve a variánsokat. A német környezet ellenére a latin nyelv nem az *on* típust választotta, holott az annál is inkább érthető lett volna, mert a német *man* analógiáját mutatná.

Egyetlen mondattani vonatkozásról lehet esetleg megállapítani a svájci latin nyelvben jelentkező német hatást, ez a német igeikötős szerkezetek tükörfordítása. A svájci latin ige gyakran *ige + határozóval* fejez ki olyan fogalmakat, melyekre más román nyelvben elegendő egyetlen ige is, bár előfordul, hogy azokban is a ladinhoz hasonló megoldást találunk. Éppen ezért lehetséges, hogy a folyamat gyökerében neolatin tendencia rejtőzik, hiszen kizárt az, hogy az olyan olasz példák, mint: *buttar giù* (pl. papírra vet, lefirkant), vagy *far fuori uno* („kicsinál” valakit), vagy *andar giù* (lemegy), *cacciare fuori* (kiűz) germán hatásra jöttek létre. A svájci ladinval kapcsolatban mégis mondhatjuk azt, hogy a kezdeti neolatin tendenciát a környező német nyelvhasználat felerősítette. Így *prender* en einnehmen (bevenni) értelemben használatos, mintha azt mondanánk olaszul: *prendere in*; *tschuncar giù abschlagen* (eine Bitte), kérést visszautasítani; a svájci latin tükörfifejezést alkot az *abschlagen* részeitől: *schlagen* > *tschuncar*; *ab* > *giù*; *menar si* > *aufführen* (bemutatni), ismét szó szerinti fordítás: *menar — führen* (vezetni), *si* (olaszszu) fel, fent, az *auf* fordítása.

7. Ez az utóbbi megjegyzésünk már átvezet bennünket a szókincs problémáinak körébe. A latin nyelv alapszókinca az erős német hatás ellenére is kifejezetten újlatin jellegű. Úgy áll vele a helyzet, mint a rumén nyelvvel, amelyben kimutatták, hogy a forgalomban levő, az állandóan használt szavak 80–90%-ban latin eredetűek.¹⁰ Ami a latinban található újlatin szókincs jellegét illeti, a népi latimból származó (tehát nem későbbi keletű ún. tudós) szavakról azt mondhatjuk, számos olyan szó van, mely az olaszsal közös, és eltér a franciától és ismét

¹⁰ *Cihac* etimológiai szótára óta különösen a századforduló körül és után egyes körökben divatos volt ismételtetni a rumén nyelv szedett-vedett jellegét. *Cihac* (1870—1879) megjelent szótárában ugyanis az 5765 feldolgozott szó közül csak 1165 volt latin; 2361 szláv, 965 török, 635 újbögrög, 589 magyar, 50 albán eredetű.

számos olyan szót találunk, mely viszont a franciával azonos és nem található az irodalmi olaszban. Végül egy kisebb számú olyan latin eredetű szót tartalmaz, melyek csak a latinban őrződtek meg.¹¹

Az olasszal azonosak az alábbi szavak: *citted* (*ciuttà*, fr. *ville*), *comprêr* (*comprare*, fr. *acheter*, *genitours* (*genitori*, fr. *parents*), *hoz* (*oggi*, fr. *aujourd'hui*), *smanchêr* (*dimenticare*, fr. *oublier*), *zop* (*zoppo*, fr. *boiteux*), *muglier* (*moglie*, fr. *femme*), *tmair* (*temere*, fr. *craindre*), *ingrazchêr* (*ingraziare*, fr. *remercier*) és még sok más. Nem tudós szavakról van szó, hanem olyanokról, melyek bonyolult nyelvi fejlődés fókáin mentek keresztül.

A franciával egyeznek az alábbi szavak: *amda* (*tante*, ol. *zia*), *clucher* (*clocher*, ol. *campanile*), *infaunt* (*enfant*, ol. *bambino*), *pom* (*pomme*, ol. *mela*), *manzogna* (*mensonge*, ol. *bugia*), *brüt* (*bru*, ol. *nuora*) és még sok más szó. Fogalmi köröket nem lehet felállítani, az olasz, ill. francia összefüggések keresztetik egymást.

Önálló eredetet kell feltételeznünk az alábbi szavaknál, amelyek olyanok, hogy sem a francia, sem az olasz irodalmi nyelvben nincsenek meg, legfeljebb, mint pl. *barba* (nagybácsi) esetében, bizonyos észak-olasz helyi nyelvjárásokban bukkanhatunk egyesek nyomára, de az ófranciában is sikerrel kutathatunk, mint azt épp az első szó igazolja. *Baselgia*: templom, ol. *chiesa*, fr. *église*; *maisa*: asztal, ol. *tavola*, fr. *table*; *ruver*: kérni, imádkozni, ol. *pregare*, fr. *prier*. Mind a három szó érdekes módon megvan a románban is: *biserică*, *masă* és *rugă* formában, sőt az utóbbi kettő a spanyolban is: *mesa* és *rogar* alakban.¹²

Természetesen a latin szókészlet nagyobb része végeredményben mind a két nyelvvél: az olasszal és a franciával egyezik, csak a latin alak sajátos hangfejlődésen ment keresztül, és így sokszor nehéz az összefüggést megtalálni. Az *avder* szó esetében csak nyelvész tudja meg, mondani, hogy az *abitare* (*habiter*) igével azonos. *Baiver* (inni) nem más, mint *be(ve)re* (*boire*), *chapê* (kalap) egyenlő a *cappello* (*chapeau*), *chaunt* (ének) a *canto* (*chant*), *chavê* (haj) a *capello* (*cheveu*), *cusagliêr* (tanácsos) a *consigliere* (*conseiller*), *esan* (szamár) vagy *esen* az *asino* (*âne*) *artschaiver* (kapni) a *ricevere* (*recevoir*) az (*ar*: metatézis eredménye *re-* vagy *ra-*ból), *gliergia* (dicsőség) a *gloria* (*glorie*), *memüergia* (emlékezet) a *memoria* (*memoire*), *ögl* (szem) az *occhio* (*oeil*), *ova* (*víz*) az *acqua* (*eau*), *peho* (bűn) a *peccato* (*péchê*), *plaundscher* (*sírni*) a *piangere* (*plaindre*), *priewel* (veszély) a *pericolo* (*péril*), *pövel* (nép) a *popolo* (*peuple*), *sdrür* (rombol) a *distruggere* (*détruire*), *spiert* (lélek) a *spirito* (*esprit*), *staila* (csillag) a *stella* (*étoile*), *uraisch* (püspök) a *vescovo* (*évêque*), *vardet* (igazság), a *verità* (*vérité*), *zavrer* (elkülönít) a *separere* (*séparer*), *vainch* (hús) a *venti* (*vingt*) szóval.

A nyelvújítási szavak többnyire olasz eredetűek. Kisebb részük tükörfikejezés, fordítás, jórészt a német nyelvből. Ezt a problémát már érintettük, itt már nem térünk rá vissza. Ellenben meg kell emlékeznünk a régikeletű német jövevényszavakról, melyek nagyobb számban vannak és részben az alapszókincs is egy szűkkörű, bár jelentős rétegét alkotják. A német jövevényszavak alemann eredetűek és magukon viselik a középfelnémet kettőshangzók gazdag jellegét. A latin eredetű *infaunt* 'gyermek' mellett *buob* és *buoba* fiú és leány fordul elő a latinban. *Bernardo Medici avaiwa tredesch infaunts*: *ses buobs e set buobas*: Bernardino Medicinek 13 gyermeke volt: 6 fiú és 7 lány. Német jövevényszavak: *muost*: must, *buonder*: (Wunder) csoda, *stuorm*: vihar, *stambuoch*: vadkecske (Steinbock) (olaszban is *stambecco*), *brastuoch* (Brusttuch) zakó, kabát, *baunoch*: pad, *bruost*: mell, *oustab*: betű, (Buchstabe), *god*: erdő, amely a német Wald szó változata, és melynek nagy története van a román nyelvekben. Érdekes, a német jövevényszavak majdnem kizárólag főnevek, az igei elem háttérbe szorult.

*

Fejtegetéseinket tulajdonképpen nem volna szabad e ponton lezárni, ugyanis, különösen az utolsó 10–20 esztendőben egymás után jelennek meg Svájcban a latinokkal foglalkozó néprajzi művek, melyek nyelvi szempontból szójegyzékek segítségével „Wörter und Sachen” alapon dolgozzák fel a latin nép életmegnyilvánulásait, magánéletét, házon kívül foglalkozását. A pásztorkodással kapcsolatban bizonyára sok érdekes analógiát találhatnánk a balkáni népekhez. Megérdemelnék a latinok, hogy néprajzi szempontból is méltatást kapjanak nálunk.

¹¹ A ruménban és spanyolban is több olyan szó van, mely kizárólag a hispániai, vagy balkáni latinságra jellemző.

¹² Kétségen kívül valamennyire igaza van Matteo Bartolinak is a szélső területek elméletére vonatkozóan, mert az idézett példák is alátámaszthatják nézetét.

A szovjet Csernisevskij-kutatás újabb eredményeiről

Szaratovban, Csernisevskij szülővárosában, sokoldalú irodalomtörténeti kutatómunka folyik, amelynek központja és irányítója a szaratovi egyetem orosz irodalmi tanszéke. Hogy csak hozzávetőleges képet kapjunk e munka eredményeiről, érdemes egy pillantást vetni a Szaratovban most megjelent, illetve rövidesen megjelenő irodalomtörténeti kiadványokra: 1958-ban adták ki a *N. G. Csernisevskij, Cikkék, tanulmányok, anyagok* c. kötetet, E. Pokuszajev, J. Okszman és A. Szkaftimov szerkesztésében. Az egyetem tudományos kiadványsorozatában megjelent egy Szkaftimov-émlékkönyv, amely az orosz irodalomról és folklórról szóló cikkeken kívül a jeles tudós munkáinak bibliográfiáját is tartalmazza. Napvilágot látott E. Pokuszajev, az orosz irodalmi tanszék vezetőjének monográfiája *M. E. Szaltikov-Scsedrin és a 60-as évek* címen; J. Nyikityina *A szovjet poéma a háború éveiben* c. könyve. J. Okszman szerkesztésében rövidesen megjelenik két kötet *N. G. Csernisevskij kortársainak visszaemlékezéseiben* címen; kiadták A. Szkaftimov cikkeinek gyűjteményét, I. Csuprina könyvét (L. N. Tolsztoj trilógiája) és több más tanulmányt, bibliográfiát (melynek összeállításában hallgatók is részt vesznek). Okszman professzor vezetése alatt 1956 óta egy munkaközösség is működik Szaratovban, melynek tagjai Herzen publicisztikáját tanulmányozzák s az akadémiai Herzen-kiadás számára bevezető cikkeket és kommentárokat írnak. Egy rövid ismertetés keretében nincs arra mód, hogy a felsoroláson túlmenően akár csak vázlatosan is jellemezzük a szaratovi egyetem irodalomtörténeti tudományos munkáját, s ezért most az említett kötetek közül csak egyre szeretnék részletesen kitérni, az *N. G. Csernisevskij*¹ című cikkgyűjteményre.

A kötet a szaratovi egyetem orosz irodalmi tanszékének kiadványa, ugyanakkor azonban, szerkesztőinek célkitűzése szerint, nem szorítkozik csak szaratovi tudósok tanulmányainak közlésére, hanem helyet ad moszkvai, leningrádi, kazanyi, sztalingrádi Csernisevskij-kutatók cikkeinek is.

A kötet két részből áll: az első rész tanulmányokat, cikkeket, a második közleményeket tartalmaz. Felépítése világos, áttekinthető. A tanulmányrovatot N. Belcsikov cikke nyitja meg (*Lenin Csernisevskij tradícióról*), melyben a szerző Leninnek Csernisevskijről tett nyilatkozatain keresztül jelöli meg Csernisevskij helyét az orosz felszabadító mozgalomban s a marxizmus viszonyát a forradalmi-demokrata hagyományokhoz. Belcsikov cikke érdekes, gazdag anyagot tartalmaz, csak azt sajnáljuk, hogy egy ilyen átfogó, teljességre törekvő cikkből kimaradt Leninnek két fontos megjegyzése Csernisevskijről, pontosabban Csernisevskij és a narodnyik-nézetek viszonyáról.² Főként azért kár e két érdekes idézet kihagyása, mert ezek figyelembevételé lehetővé tette volna a kérdés differenciáltabb tárgyalását, Csernisevskij és a narodnyik-nézetek viszonyának objektívebb bemutatását. A. Belcsikov bevezető cikke után közölt tanulmányok a legkülönbözőbb oldalokról világítják meg Csernisevskij működését, de a sokfelé ágazó anyagot egy egységes törekvés hatja át — törekvés Csernisevskij életművének, világnézetének, az őt környező írókhoz való viszonyának vulgarizálás-mentes, mindenféle torzítást elkerülő, a valóságnak megfelelő bemutatására. E törekvésekkel függ össze Csernisevskij nézeteinek, írói működésének fejlődésben való megmutatása, s ez a tanulmányok sorrendjének is egyik legfontosabb elve.

¹ N. G. Csernisevskij. Sztatyí, isszledovanyija i matyeriali, Szaratovszkoje knyisznaje izdatyelsztvó, 1958. Н. Г. Чернышевский-Статьи, исследования, материалы, Саратовское книжное издательство, 1958.

² „Csernisevskij, aki Herzen nyomán kifejtette a narodnyik nézeteket, Herzenhez képest óriási lépést tett előre” V. Herzen művei, 1955. 20 kötet; 247. o. „A narodnyikság nagyon régi eredetű, megalapítóinak Herzent és Csernisevskijt tartják”.

V. I. Lenin művei, 1955. 18. k. 533. o.

Ilyen értelemben két tanulmány jelzi a fejlődési határokat: A. P. Medvegyev cikke (*Csernisevskij a Vvegyenszkij körben*) és Belcsikov második tanulmánya (*N. G. Csernisevskij és a parasztkérdés a 80-as években*). A. Medvegyev érdekes tanulmányában azt vizsgálja, hogyan jut el az ifjú Csernisevskij — részben a Vvegyenszkij-kör haladó gondolkodású tagjainak hatása alatt — az istenhittől az ateizmusig, hogyan válik a monarchia hívéből az önkényuralom ellenségévé, hogyan tanul meg tájékozódni az irodalmi csoportok között, hogyan változik meg viszonya Belinszkijhez, Herzenhez. Medvegyev az induló ifjú Csernisevskij fejlődését mutatja be, Belcsikov az író életének utolsó szakaszát tárgyalja, a 80-as évek Csernisevskijének vonásait idézi, s azt a gondolkodót mutatja be, aki hű marad a 60-as évek forradalmi demokratikus eszméihez, de a 80-as években sem válik marxistává, amikor az orosz marxisták már a küzdőterre léptek. A kezdeti és utolsó szakaszt jelző tanulmány között helyezték el a szerkesztők a kötet első részének anyagát, E. Buskanyec,³ A. Lebegyev,⁴ M. Pinajev,⁵ B. Lazarszon⁶ cikkeit. E tanulmányok egyik szembeötlő tulajdonsága (amely szintén összefügg a leegyszerűsítés elleni harccal) a szerzők vitázó kedve. J. Buskanyec például vitatkozik azokkal, akik Mihajlov, Plescsjev és más demokrata költők világnézetét leegyszerűsítve tárgyalták, nem fordítottak figyelmet ingadozásaikra, gyengeségeikre, s a demokrata költők szemléletét igyekeztek azonosítani Csernisevskij világnézetével. J. Buskanyec néhány találó vonással megrajzolja a demokrata írók mindegyikének egyéni arculatát s bemutatja Csernisevskijnek rájuk gyakorolt hatását.

A vitázó-szellem jellemzi a kötet másik, talán legértékesebb tanulmányát, A. Lebegyev említett munkáját. Lebegyev élesen bírálja azokat, akik túlságosan egyenesen, egyvonalúan értelmezik Csernisevskij világnézetének és szépirodalmi műveinek kapcsolatát, Csernisevskij szépirodalmi műveiben csak esztétikai, elvi megállapításainak illusztrációját látják, s síkra száll a Csernisevskij regények művészi sajátosságainak gondosabb elemzéséért. Vitatkozik Lebegyev azokkal is, akik az orosz kritikai realizmuson belül „forradalmi-demokrata” realizmust akarnak elhatárolni, s azt a forradalmi demokraták világnézeti fejlettségével indokolva, művészileg is a „nem forradalmi-demokrata kritikai realizmus” fölé emelni. Lebegyev cikkében különösen részletesen foglalkozik a „Mit tegyünk” forradalmi romantikájával, és ebben az összefüggésben Rahmetov alakjával. Véleménye szerint a néphez való tudatos közeledés Rahmetov alakjának leglényegesebb tartalma, a népért folytatott harcból ered Rahmetov életének pátosza, s ez a pátosza a Rahmetov-ábrázolás romantikus vonásainak forrása. Ez a pátosza testesíti meg Csernisevskij álmát a nép forradalmi öntudatraébredéséről s ugyanakkor ez a pátosza fejezi ki a regényben ábrázolt történelmi szakasz valóságos, forradalmi, hősi lendületét. Az író eszménye, ábrándja egy szebb életről és a való élet romantikája — ez a két összetevője a realista műben megmutatkozó romantikának. Lebegyev ugyanakkor rámutat Rahmetov alakjának gyengeségeire is, a néphez tartozás túlságosan külsőséges jeleire (Rahmetov öltözködése, életmódja), az egész Rahmetov-alak bizonyos elvont jellegére, amely összefügg Csernisevskij világnézetének korlátaival. A szerző kitér a regénynek más problémáira is, érdekesen elemzi többek között az antropológiai elméletnek megnyilvánulását Csernisevskij szépirodalmi munkásságában.

Ki kell még emelnünk B. Lazarszon: *Irónia Csernisevskij publicisztikájában* c. tanulmányát, melynek elején a szerző az aeposusi nyelv kényyszerű használatát tárgyalja Csernisevskij cikkeiben. Kár, hogy ez a rész túlságosan általános, kevés példát tartalmaz. A továbbiakban azonban a szerző konkrétan, részletes szövegelemzésekkel mutatja be Csernisevskij cikkeinek a cenzorokat és az avatatlan olvasót sokszor megtévesztő iróniáját, amely lehetővé tette az író számára, hogy gondolatai a cenzúra ellenére eljuthassanak a demokratikus olvasókhoz.

A kötet második része igen sok érdekes közleményt tartalmaz, melyeknek egy részében, így például St. Rejner,⁷ N. Csernisevskaja⁸ közleményeiben, új élettrajzi adatokkal ismerkedhetünk meg. A Jefremov meggyőzően bizonyítja, hogy Csernisevskij már az 50-es években ismerte Engels műveit. B. Jegorov két recenzióról fedezte fel, hogy azoknak szerzője Csernisevskij.

* * *

A Csernisevskij-kötet szinte előkészítő-kiadványa annak a tudományos Csernisevskij-konferenciának, amelyet 1958. okt. 15. és okt. 18. között rendeztek ugyancsak Szaratovban,

³ N. G. Csernisevskij és a demokrata írók.

⁴ Csernisevskij művészi módszerének néhány sajátossága.

⁵ A tudós alakja N. G. Csernisevskij műveiben.

⁶ Irónia Csernisevskij publicisztikájában.

⁷ Csernisevskij Péterváron.

⁸ Csernisevskij személyes könyvtára.

s mellyel egyszerre két évfordulóról emlékeztek meg: Csernisevskij születésének 130. és a szaratovi egyetem fennállásának 50. évfordulójáról. A konferenciát közösen rendezte a szaratovi N. G. Csernisevskijről elnevezett egyetem, a Szovjet Tudományos Akadémia Lenin-grádi Puskin-intézete és a Szaratovi Csernisevskij-múzeum. A konferenciáról mind a szaratovi, mind a moszkvai lapok nagy elismeréssel írnak. A konferencia előadásai, hozzászólásai három tárgykör köré csoportosulnak: 1. Csernisevskij politikai és írói életrajza; 2. művészetelméleti, esztétikai nézetei; 3. szépirodalmi műveinek néhány sajátossága. E három közül talán az első tárgykör volt leggazdagabban képviselve. Okszman professzor *Csernisevskij első politikai és irodalmi életrajza* címen tartott érdekes előadást. Részletesen elemezte Csernisevskij első politikai és irodalmi életrajzát, amely Herzen a „Kokol” c. folyóiratában jelent meg. Heves vitát váltott ki P. Taubin előadása (*Csernisevskij köre és forradalmi párt létrehozása az első orosz forradalmi helyzet éveiben*), amelyben új adatokkal világította meg Csernisevskij kapcsolatait az orosz és lengyel felszabadító-mozgalom résztvevőivel. Többben vitába szálltak állításainak egy részével (így például V. Pugacsov, D. Poroh, J. Okszman, Sz. Makasin). J. Jampolszkij szerint Taubin túlságosan szélesen értelmezi Csernisevskij körét, s a forradalmi demokráciától távol álló egyéneknek is idetartozónak vél. V. Pugacsov előadásában bemutatta, hogyan változott Csernisevskij taktikája a liberális tábor híveivel szemben 1853–1861-ig.

Tetszéssel fogadta a hallgatóság I. Poroch előadását (*Herzen a Csernisevskij-perről*), valamint N. Csernisevskaja, A. Medvegyev és P. Bugajenko előadásait, melyek új adatokat tartalmaznak Csernisevskij életére vonatkozólag.

L. Makasin, az *Irodalmi hagyatékek* sorozat szerkesztőbizottságának tagja tartalma tájékoztatót adott a sorozat legközelebbi kötetéről, amelyben újabb anyagok fognak megjelenni Csernisevskijről és a forradalmi demokratákról.

Elhangzott egy előadás Csernisevskij *Mit tegyünk* c. regényének első magyar fordításáról és annak fogadtatásáról is.⁹

Csernisevskij művészetelméleti és irodalomkritikai nézeteivel és publicisztikájával több előadó is foglalkozott. Ezek közül a legfigyelemre méltóbb a leningrádi V. Bazanov professzor *Csernisevskij és a népismeret* c. előadása, amelyben megvilágította Csernisevskij viszonyát a népköltészethez s Csernisevskij egyik proklamációjának elemzésével mutatta meg, milyen kitűnően tudott az író a parasztság nyelvén beszélni. Megemlítésre méltó még e tárgykörből A. Jeremov előadása (*Csernisevskij vitastílusáról*), T. Uszakina hozzászólása, amelyben főként Csernisevskij esztétikai disszertációjával foglalkozott, s új anyagok felhasználásával világított rá a közös vonásokra Csernisevskij és a Petrasev-kör tagjainak esztétikai nézeteiben. Érdeklődést váltott ki B. Jegorov előadása a Dobroljubov és Csernisevskij kritikai módszere közötti néhány különbségről.

A harmadik tárgykörből volt a legkevesebb előadás. Ezek közül M. Nyikolájev tulai kutató *Gogol hagyományai Csernisevskij szépirodalmi műveiben* c. előadását érdemes megemlíteni.

A tanácskozás résztvevői határozatot hoztak, hogy ezentúl Szaratovban rendszeresen — kétévenként — fognak Csernisevskij-konferenciákat tartani, s azok anyagát kötetekben publikálják. Mind a Csernisevskij-kötet, mind pedig a konferencia arról tanúskodik, hogy Szaratov Csernisevskij tanulmányozásának legjelentősebb tudományos központjává vált, amely egyesíti a szaratovi tudósok és más szovjet városok kutatóinak erőfeszítéseit egy igaz, teljes, meggyőző Csernisevskij-kép kialakítása érdekében.

D. Zöldhelyi Zsuzsa

Vita Solohov Csendes Don-járól

Nemrégiben jelent meg Britikov cikke *A nép sorsa, az ember sorsa* címmel az *Új Barázda* II. részének eddigi fejezeteiről és az *Ember sorsa* című elbeszélésről („Russzkaja litteratura” 1959. 1. sz.). Cikkében Solohov jelenlegi munkásságát elemzi és egyben sok érdekes anyagot közöl, így például Solohov véleményét az *Új barázda* I. és II. könyvről, különbségükről, egy újabb epikus mű megírására vonatkozó újabb terveiről, amelynek témája a szovjet nép nagy háborúja a fasizmus ellen. Az új témához való közeledést az *Ember sorsa* című elbeszélés jelzi.

⁹ Rejtő István—Zöldhelyi Zsuzsa: Csernisevskij „Mit tegyünk” c. regényének első magyar fordítása a Filológiai közlöny 1957. III. számában közölt cikk kibővített, átdolgozott változata.

Britikov igyekszik megmutatni Solohov művészetének további fejlődését, stílusának új vonásait az *Új barázda* második könyvében. Kiemeli például Solohov filozófiai elmékedéseit, általánosításait, a természetleírások fokozottabb szerepét és bonyolult, érdekes emberi jellemek sokoldalú bemutatását, régi hősök ismeretlen és váratlan megújulását. Ezzel kapcsolatban állapítja meg Britikov Solohov jellembrázolásának következő sajátosságát: Solohov nem egy emberben testesíti meg az eszményi kommunistát, hanem a jellemző vonásokat szétosztja a különböző hősök között. Így az *Új barázda* második könyvében nem mindig Davidov a Nágulnovot tanító és segítő elvtárs. Adódnak fordított helyzetek is. Ilyen emberbrázolási mód segítségével a társadalmi erőket bonyolultságukban, belső mozgásokban tudja megmutatni.

Foglalkozik a „közbeékel” novella sajátos és fontos szerepével Solohov regényében. (Egy fontos gondolat ily módon történt aláhúzása vagy összefoglalása.) Közli az író érdekes kijelentését, hogy a regény vége a valósághoz hűen „drámai” lesz, ami „áldozatokkal jár”.

Az *Ember sorsa* című elbeszélése a múlt háborúban lejátszódott tragikus élettörténet alapján a szovjet ember erkölcsi erejének forrásait mutatja meg. Az elbeszélést Britikov „az orosz nemzet jellem-eposzájának” nevezi. Legfőbb vonásának a kollektívizmust, a már vele született, a kötelességből szükségképpen ösztönre vált kollektívizmust, a néppel egygyölvadást tartja. Az elbeszélés tragikus konfliktusának vizsgálása közben Britikov összeveti Hemingway *Az öreg halász és a tenger* c. elbeszéléssel. Mindkét író az élet „bölcse és tragikus ismerete” jellemzi, mindkettőt a bátor, demokratikus hős érdekli, mindkettő keresi a nagy etikai és filozófiai általánosítások módjait, mindkettőnél az elbeszélés zord igazsága párosul lírával stb.

De a két említett elbeszélés között mély elvi különbség van. Az öreg halász győzelmét veszteség árán érte el, egyedül van, és senki nem is jöhet segítségére. Szellemi kincsének önönmaga a mértéke. Solohov hőse, Szokolov is egyedül harcol, de ereje újraerősödését a nép ügye adja, amelyért küzd. Az öreg halász viszont a saját büszkeségeért és szegény ember szerencséjéért viaskodik a tengerrel. A fiúval és a legendás di Maggioval nincsen közös célja. És bár Hemingway hőseinek „vidám ember szeme” van, „aki nem adja meg magát”, Solohov hősével ellentétben optimizmusa fáradt fatalizmussal keveredik, mert még az erős, de magányos ember optimizmusa sem elég ellenálló az élettel folytatott harcban. Solohov hőseiben nem érződik céltalanság, vagy reménytelenség, nála nem látjuk azt a fatális összefüggést, amely amott a győzelem és a győzelem gyümölcseinek feltétlen elvesztése között létrejön. Solohov hőse nem vár a harctól semmit a maga részére, bátorsága szerény, türelmes és önzetlen. Szokolov győzelmének a gyümölcseit még a halál sem tudja elragadni, és ha nem ő maga, akkor fogadott fia fogja azokat élvezni. Hemingway „objektív optimizmusa” még hangsúlyozza is hőseinek tragikus „zsákcú”-ját, Solohov hőseinek tragikus élete viszont keserűnek tűnik a nép optimista sorsával a háttérben, de csak árnyékok vet rá.

Hemingway elbeszélése az író régi témáját újszerűen veti fel („egyedül nem tehet semmit az ember”, vagy „mit tehet az ember, ha nincs egyedül”). Ez az újszerűség a nemzedékek megújulásának a gondolata, ami a fiú jellemével vonul be az elbeszélésebe. Könyve nyitva marad a jövő számára, bár korlátozottan, feltételesen, miután a fiatal nemzedék „csupán a mesterségbeli tudást, és nem az embereket egyesítő célt örökli” — mondja Britikov.

Solohovnál a nemzedékek közötti kapcsolat „magasabb és általánosabb alapon” jön létre. Az öreg halász azért támaszkodik a fiúra, mert mind kevesebb az ereje, Szokolovnál ugyanez a sokfajta érzés bonyolult komplexuma: öreg korára támasz-keresés, szájalom a kis árva iránt, de elpusztíthatatlan apai szeretet is, és az élet új és védtelen hajtásai iránt érzett emberi felelősség is. Ebben az elbeszélésben a legfontosabb emberi eszmék egyesültek az újszerű szovjet humanizmussal. Britikov hivatkozik Hemingway Solohovhoz írt leveleire és művének nagy elismerésére.

Solohov írásművészete egyébként más vonatkozásban is, ismét az érdeklődés középpontjába került.

„Az Irodalom kérdései” (Voproszi literaturi) című szovjet folyóiratban érdekes vita bontakozott ki Solohov *Csendes Don* című műve tragikus konfliktusának jellegéről. (1958. N. 12. L. Jakimenko, N. Maszlin és N. Dragomireckaja cikkei.)

A vita egy fiatal leningrádi kutató munkájával kapcsolatban (Britikov: *Grigorij Melehov alakja a 'Csendes Don' eszmei-művészi koncepciójában*) indult meg, amely egy cikk-gyűjteményben az Akadémia kiadásában jelent meg („Irodalomtörténeti gyűjtemény”, Szovjetunió Tudományos Akadémia kiadása, Moszkva—Leningrád 1957). E kiadvány előszavában az olvasható, hogy több cikk felülvizsgál számos, már általánossá vált véleményt, új szempontokat vet fel, új adatokat közöl és így természetesen vitatható megállapítások is előfordulhatnak benne. Britikov cikkéről még a vele vitázók is megjegyzik, hogy érdekes, eredeti megállapításokra jut a *Csendes Don* műfajára vonatkozólag s a főhős elemzésében.

Britikov cikke — saját közlése szerint — részlete egy nagyobb, most készülő munkájának. Cikkét a *Csendes Don* problematikájának főkérdésére irányítja: Grigorij Melehov konfliktusára. Ezt a tragédiát kiúttalannak szokás tekinteni — mondja Britikov. Ebből ellentmondás keletkezik: hogy válhat egy kiúttalan tragédia olyan regénynek az alap-gondolatává, amely telítve van optimista pátoosszal?

Britikov hivatkozik Jakimenko véleményére (*Solohov Csendes Donja*, Moszkva, 1954.), aki elismeri, hogy Melehov tragédiájának értelmezése döntő a regény eszmei mondanivalójának és művészi értékének tisztázásában, s ugyanakkor a hős lényegét így határozza meg: olyan emberek sorsa testesül meg benne, akik a „népből jöttek”, „akik szociális adottságaik miatt a legerősebben kételkedtek és ingadoztak a forradalom idején, nem találták meg a helyes utat a munkáoszttal való szövetséghez, elszakadtak a néptől, egyedül maradtak”. (Jakimenko i. m. 148. o.) Jakimenko ebből azt a következtetést vonja le, hogy a népről és a forradalomról szóló könyv főhőse nem lehet Grigorij, miután ő szakít a népével. Ezt írja: „Ha Grigorij Melehov a regény középpontjában is áll, az igazi hős — a nép, amely a kegyetlen harcban új igazságot, a szovjet valóság igazságát hirdeti.” (147. o.) Ezért véleménye szerint Melehov tragédiája „nem ad tragikus, reménytelen hangzást” az egész regénynek, mert „a nép, amely megtalálta az igazságot és a történelmi fejlődés széles főútván halad, határozza meg a Csendes Don életigenlő pátoását”. (62. o. és 156. o.)

Britikov itt sok olyan kutató véleményére hivatkozik, akik más szavakkal ugyan, de Grigorij alakjának történelmi lényegét hasonlóan a néptől való elszakadásában látják. (J. Lukin *Mihail Solohov* kritikai életrajzi karcolatában „Szovjetszkij piszatyel” k. k. 1952, V. Jura *M. Solohov élete és munkássága* Uspedgiz M. 1955.) Britikov bírálja ezt az álláspontot, mert ez Grigorij tragikus voltának csökkentéséhez vezet, miután a néptől való elszakadás és a magány egy szűk csoport jellemzője (a bandita Fomin és még inkább Petr Melehov sorsa). Azonkívül ez a kiindulási pont, hogy Grigorij áll ugyan a regény középpontjában, de nem a főhőse a regénynek, arra vezet, hogy a kutatók egyrészt figyelmen kívül hagyják az ingadozó kozáktömegeket, másrészt, hogy a legjobb szovjet írói alkotás központi alakját mint a szocializmushoz vezető út tagadását kellene értékelni. Britikov a továbbiakban igyekszik elemezni Grigorij kapcsolatát a néppel. Bár meg kell jegyezni, hogy ebben nem támaszkodik eléggé Grigorij ellentmondásos útjának a vizsgálatára és inkább azt keresi, amit az eltérő véleményekkel szembeszegezhet. Dolgozatának e részében több vitatható állítás található s a vita ezek körül folyik.

Helyesen mondja Britikov, hogy Grigorijban a legfontosabb a dolgozó emberekkel való tudatos közössége. Tragédiáját abban látja, hogy Grigorij képtelen kiismerni magát az ellentmondások között, kiutat találni abból a zsákutcából, amelybe álligazsága vezette. Grigorij, mint a legtöbb kozák, aki részt vett az ellenforradalmi felkelésben, a felkelés leverése után még nem jutott el a szovjet hatalom elismeréséig, de már a régi kozák „igazságban” is elvesztette hitét.

A regény befejező részében Grigorij visszatéréseivel beismeri életútjának hibás voltát. Elszakadása a néptől akarata ellenére történt — mondja Britikov. Mert ez a hős a kozák tömegekkel együtt ment, együtt tévedett, és sokkal erősebben, mint azok. Grigorij ugyan úgy, mint a kozák tömegek, a „történelmi tévedés” miatt szenved.

Britikovnak ez az álláspontja, Grigorij tipikusságának olyan értelmezése, amikor a konfliktusát tartja tipikusnak és nem jellemének egyes vonásait vagy életének egyes eseményeit, nagyon értékes, bár fővonásokban már 1940-ben Jemeljanov munkájában is hasonló értelmezést találunk, amit maga Britikov is megemlít.

Érdekes a Britikov-cikknek az a része, ahol a *Csendes Don*ban ábrázolt konfliktus egész Oroszországra való érvényességét bizonyítja. Grigorij széleskörű tipikusságának alátámasztása céljából hosszasan foglalkozik Britikov a kozákok ellenforradalmi felkelésének történelmi körülményeivel, gazdasági alapjával. Itt felhasználja Leninnek a parasztság helyzetéről szóló műveit, Leninnek a föld nacionalizálásáról szóló programját, vitáját a men-sevikek földmunicipalizálási (helybéli igazgatás alá helyezés) terveivel, s hangoztatja, hogy a mensevikek programja szabadjára engedte a parasztok magántulajdonon alapuló ösztöneit, politikailag még ingatagabbá tette a parasztokat. Kozák földön a földbirtoklás mindig is helyi igazgatás volt, ami még erősebbé tette a kozákok kispolgári ingadozásait, elősegítette azoknak felkeléssé való növekedését. Ezen a ponton Britikov vitázik különböző kutatókkal a felsődoni fehér-kozák felkelés okainak meghatározásáról, például Lezsnjovval, aki a felkelés okának a „kozák” ideológiát tartotta és nem a különleges osztályhelyzetüket (Lezsnjov: M. Solohov, Szovjetszkij piszatyel 1918.) Szembefordul azzal a nézettel, amely hajlandó túlbecsülni a pártmunkások hibáit a kozákok közt végzett munkában („balos” hibákat), vagy a jobbról folytatott fehérgárdista agitáció jelentőségét. Természetesen mind a kettő növelte a kozákok állhatatlanságát, de nem ezek voltak a főtényezők. Vitába száll Jakimenkóval is, aki a kistulajdonosok ingadozásairól beszélve, azokra a véletlen körülmé-

nyekre hivatkozik, amelyek egyesek tragédiájához vezethetnek. Britikov ezzel szemben azt mondja, hogy a tragédia alapja az általános törvényszerűség kell hogy legyen. Britikov magyarázatai azonban a tragikus és drámai konfliktusokról a regényben, az átmenetről egyikből a másikba nem mindig a legkövetkezetesebbek és nem mindig vitathatatlanok. Hol a kispolgári tömegek ingadozásainak drámaiságáról beszél általában, hol a felsődoni felkelés résztvevőinek tragédiájáról, de szintén általában. Britikov még egyszer aláhúzza ennek az első látásra szűk kozák témának széleskörű tipikusságát, miután maga az élet „összesűritette és felfedte azt a veszedelmet, amely a néptömegek jelentős részének kettős osztálytermészetében rejlik” (162. o.). Bár a kozákok eltévelyedése sajátos vonásokkal bír (a kozákok külön társadalmi rendezhő való tartozása, a kozákok elszakadása a néptől), a kozákok felkelése mégsem pusztán véletlen volt, hanem a történelmi törvényszerűség megnyilatkozása, éppen ezért szigorúan esztétikailag is tragikus volt. „Az eltévelyedésre való hajlam a kozákok objektív-törvényszerű tulajdonsága volt.” (163. o.) „Az önmegettévesztés törvényszerűsége, a saját osztályérdek felreismérése, — az eltévelyedés tragédiájának osztályi, történelmi alapja.” A mi tragédia értelmezésünkben — mondja Britikov — nincs az a fatális elkerülhetetlenség, ami az antik tragédia értelmezésében volt, mert a mitológiai világszemlélet fényében a tragédia törvényszerűsége és objektivitása fatális, abszolút elkerülhetetlenségévé változott.

A kozák felkelés objektivitása és törvényszerűsége nem volt fatálisan elkerülhetetlen, mert az események általános menete ugyanúgy törvényszerűen meg kellett hogy mutassa a felkelőknek „igazuk” hamisságát, a felkelés perspektívtátlanságát és a tévedésből kivezető utat. Britikov összegezi: „A tragédiát, mint a fel nem ismert törvényszerűség következményét értelmezzük, a tragikusnak a természetét mint viszonylagos elkerülhetetlenséget.” (164. o.) Ez Grigorij tévedésének is a végső oka, — ezek a tévedések nem az ő jellemében, saját egyéni akarataiban gyökereznek.

Britikov Jakimenkóval vitatkozik, aki szintén elkerülhetetlennek tartja Grigorij ingadozásait, de ugyanakkor azt is mondja, hogy az élet sokszor megadta Grigorijnak a más útra való letérés lehetőségét, amit Grigorij nem használt fel. Úgyszintén nem ért egyet Lukinnal sem, aki azt mondja, „ki tudja: ha Grigorij élete befejező szakaszában más szinten álló, más tapasztalatú és felfogó képességgel rendelkező bolsevista funkcionáriussal (és nem Mihail Kosevojjal) találkozott, nem változik-e akkor lényegesen a Csendes Don főhősének sorsa?” (40. o.) Britikov szerint az a magyarázat, hogy Grigorij sorsa különböző véletlenek miatt alakul így vagy úgy, fatalista elemet visz a tragédiába. De az ő tragédiájában nincs semmi végzetserű, mert azt az objektív törvényszerűséget, amely őt a tévedésbe vitte, legyőzte egy másik objektív törvényszerűség, a hős élettapasztalata, amely megmutatta illúziójának hamisságát.

Britikov hivatkozik itt Solohov terveire, kijelentéseire, a *Csendes Don* kommunista alakjai megírásának a történetére, és azt a következtetést vonja le, hogy Solohov szándékosan eltávolított minden zavaró tényezőt, hogy ne homályosítsa el hőse elemi forradalmiságát, amely ellenforradalmi kitörésekbe csap át, és kiemeli a politikai tapasztalatát, amely fokozatosan tudatossággal helyettesíti ingatlanságát. Britikov itt Leninre hivatkozik, aki „gyermekmesének” nevezte az olyan állításokat, hogy a proletariátus a kapitalizmusban „megyőzheti” „a dolgozók többségét” a maga igazáról.

„A valóság azonban azt bizonyítja, hogy az ingadozó kispolgárság csak hosszú és elkeseredett harcban szerzett keserves tapasztalat alapján, a proletárdiktatúrának a kapitalisták diktatúrájával való összehasonlítása után jut arra a következtetésre, hogy az előbbi jobb az utóbbinál.” (L. 30. Szikra 263.)

Britikov azt mondja, hogy Solohov könyvében éppen azt a hosszú folyamatot mutatja, amikor a kozákok kiábrándulnak a polgári diktatúrából, megszabadulnak illúzióiktól. A következő szakasz a kozákok közeledése a szovjet hatalomhoz már túlmegy Solohov regényének keretein.

Grigorij Melehov tragédiájának van pozitív eredője is — és ez az igazság keresése és elismerése. Az egyéni sors kiúttalansága ellenére társadalmi tragédiája feloldódik.

Britikov szerint a szocialista korszakban a tragikus konfliktus új tartalmat kap. „Nem létezik többé a dolgozó osztályok történelmi tragédiája. A szociális igazsághoz vezető utak nehéz keresése közben azoknak a tragédiája, akik tévednek, optimista elemeket is tartalmaz.” (169. o.) Solohov újszerűsége abban van, hogy ő ezt az optimizmust nemcsak az öntudatos harcosok jellemén keresztül, hanem a tragikusnak megtévedett ember jellemén keresztül is megmutatja.

Lukin és Jakimenko viszont úgy vélik, hogy optimista hangzás csak a nép ábrázolásából csendül ki, a főhős sorsa ezzel szemben tragikusan kiúttalan marad. Solohov regényében azonban nem a népről általában van szó, hanem katonákról, parasztokról és ingadozó kozákokról. Britikov helytelennek tartja a nép és Grigorij ilyképpeni szembeállítását.

Nagyon érdekes és értékes Britikov cikkének második fejezete, amelyet igen szellemes vitával kezd arról a kritikában igen elterjedt és minden egyes műre egyformán érvényesnek kimondott tézisérl, hogy a szovjet irodalom főhőse — a nép. Itt a könyv főhősét felcserélik a történelem főhősével és nem törődnek azzal, hogy nem minden író világítja meg könyvében egyforma arányban korának minden nagy kérdését, hanem kiválaszt belőlük egyeseket, és ezeken keresztül a jelenségek egymáshoz való helyes kapcsolódását ábrázolja.

Britikov megfigyeléseit közli arról, hogy milyen sokféleképpen testesítik meg az írók a korszak „epikus” gondolatát műveik szereplőiben. Részletesen foglalkozik az összehasonlítás kedvéért Tolsztoj *Háború és béke* című regényének sajátos nép-ábrázolásával és ennek a nemesi főszereplőkhöz való viszonyával.

A forradalom epikus hőse a munkásosztály, viszont Solohov mást választ ábrázolás céljából. Az ingadozó kozákság a *Csendes Don*ban jelképezi a parasztság útját. a forradalomban. Solohovot itt nem a polgárháború széles képe érdekli, hanem az a kérdés, mennyire mélyen hatolt be a forradalom a széles néptömegek egy meghatározott csoportjába.

Grigorij sajátosan képviseli a népet. Tragédiájának főmozzanatai a kispolgári tömegek mozgását jellemzik. Eppen ezért jogosan foglal helyet a regény középpontjában. Mindenekelőtt az ő tragédiájával ábrázolja Solohov a kispolgári illúzióktól való elszakadás folyamatát, a tragédiája itt az író főeszköze a kor epikus gondolatának ábrázolására. Solohov ebből a sajátos főgondolathól kiindulva ábrázolja a népet, amint Tolsztoj Leó főgondolata a nemzeti háború hazafias fellendülése, Szerafimovics *Vasáradatának* a kispolgári erőnek fegyvermezzett proletár erővé való átváltozása, Tolsztoj „Golgotá”-jának a haladó értelmiség útja a forradalomhoz.

Vitába száll Jakimenkóval a *Csendes Don* műfajának és felépítésének kérdésében is. Britikov szerint a *Csendes Don* nem hősi eposz, hanem „tragikus elbeszélés”. Vitába száll Lezsnyov könyvének megállapításával is, amely szerint hiányos a *Csendes Don* felépítése, mert túlságosan szűk alapon indul el (a Melehov család és egy falu) ahhoz, hogy ebből eposz bontakozzék ki. Művészileg gyengének tartja Lezsnyov a kommunista jellemek megrajzolását is.

Britikov abból indul ki, hogy Solohov a regény középpontjába nem két tábor harcát, hanem a tévelygő tömegeket helyezte. Britikov felhasználja a *Csendes Don* megalkotásáról, az író korábbi elgondolásairól szóló anyagot, összehasonlítja a *Csendes Dont* az orosz és szovjet irodalom más műveivel és bizonyítja a regény felépítésének mély átgondoltságát, bár nem hallgatja el a hibákat sem. Solohov regényében egy főhőst választ, szemben Tolsztoj Leóval és Alekszej Tolsztojjal. Azért teszi, mert a kozákságra egy fő ellentmondás volt jellemző, amelyet legvilágosabban egy főhős sorsában fejezhet ki. L. Tolsztojt és A. Tolsztojt a nemesség különböző rétegeinek a honvédő háborúhoz vagy az értelmiség különböző rétegeinek a forradalomhoz való viszonya érdekelte. E fő elgondolásból ered ezekben a könyvekben a hősök sokasága. L. Tolsztoj elmélkedik hősei és a nép sorsa felett, mert kénytelen volt átértékelni a honvédő háború hivatalos értelmezését. Solohovnak nem volt szüksége erre a munkára és könyvében nem találunk széles krónikai, történeti leírásokat. Foglalkozik a negyedik könyv (II. kötetben) bírálatával, amelybe Solohov beépítette az eredetileg elgondolt és megírt *Donscsina* regényének részeit. Ezt a részt összehasonlítja a regény más kötetivel is. Megmutatja az író stílusának alakulását, módszerének érlelődését a történelmi események ábrázolásában. A regény negyedik könyvében Britikov egységes eszmei-tematikai vonásokat mutat ki Solohov regényében, a kozákok és a tisztek viszonya a forradalomhoz. Ez a rész különböző epizódokból áll, amelyeket egységes történeti kevéssé köt össze. A későbbi kötetekben is találunk „közbeiktatott novellákat” (például a Szerdobszki ezred története). De a regény felépítését inkább az jellemzi, hogy nem az események kronológiai sorrendje adja meg a fővonalat, hanem a hősök sorsának alakulása határozza azt meg.

Britikov munkája élénk visszhangra talált. („Voproszi literatury” 1958 N. 12.) Jakimenko (*A tragikusról Solohov Csendes Donjában*) szerint Britikov cikke nem hoz semmi újat Grigorij Melehov tragédiájának értelmezésében, hanem visszaveti az egész vitát az 1940-es vitához, ahol a regény tragikus konfliktusának tagadása mellett volt más álláspont is, amely a regény lényegét a „tragikus pátoszra” korlátozta. Jakimenko nem látja megalapozottnak azt, hogy Britikov szembeállítja a Solohov-kutatókat. Mert ő és más kutatók ugyanúgy magyarázták Grigorij ingadozásának okait, ugyanúgy értelmezték a hős tipikus lényegét és tragédiáját, mint a népből jött emberét, aki erősebben tévedett, mint a tömegek. Britikov túlságosan kiszélesíti ezt az egész kozák felkelésre, holott Jakimenko szerint ez csupán forrása lehet a tragédiának. Jakimenko megkísérli Britikov tragikum felfogását azonosítani a húszas évek elején egyes írók körében uralkodott nézettel a forradalom tragikus értelmezéséről, amikor is a forradalomban tragikus összeütközést láttak a kéréllhetetlen szükséges és az emberseges között és elsősorban az ingadozó, elbukó hős egyéni életét, érzelmeit ábrázolták. Jakimenko jogosan bírálja Britikov munkájának azt a részét, ahol a tragikust igyekszik meg-

határozni, drámai és tragikus eseményeket állapít meg Solohov könyvében. Jakimenko szerint a tragikushoz nem elég csupán a szenvedés, hozzátartozik az elbukás is, olyan egyéniség elbukása, aki nagy, vagy nagy lehetett volna.

Másik fontos ellenvetése: nem szabad csupán azt mondani, hogy Grigorij a népet szolgálta, mivel vannak történelmileg igazolt tévedései Grigorijnak és van bűne is. Ennek bizonyítására stíluselmzéseket végez és Grigorij Solohov adta jellemzését sorolja fel (például a farkassal való összehasonlítás motívuma). Jakimenko szerint Grigorij még sajátos sem képviseli a regényben a népet, a forradalmi népet. Grigorij tragikus alak, éppen a néptől való elszakadásában, mert a nép ellen és saját maga ellen küzdött. És tragédiáját Solohov éppen a forradalmi nép harcaival, eszményeivel való szembeállításával mutatja meg. Értékesnek tartja Jakimenko Britikov megállapításait a *Csendes Don* műfaji felépítésére, a főhős epikus jellegére vonatkozólag. De szerinte még itt is leértékeli Britikov a *Csendes Don* hősi-epikus jellegét, az új emberek, kommunisták jellemeit.

A regény „epikus eszméje” szélesebb a főhős alakjánál, hiszen ez a hős is a korképnek csupán egy részlete. A kommunista eszméket nem az ingadozó Grigorij, hanem a kommunisták testesítik meg. A szocialista realizmus összes műveit áthatja az a gondolat, hogy a történelem fő ereje a nép.

Jakimenko röviden foglalkozik a szovjet irodalomban egyaránt fejlődő regény és eposz különbségével. A regény — mondja — fontosabb eseményeket választ a nép életéből és azokat egy főhős, vagy embercsoport ábrázolásán keresztül mutatja meg. Az eposz a sorsforduló korszakot választja tárgyul és a történelmi folyamatot nem a végső eredményeiben mutatja, hanem a kegyetlen osztályharcon és konfliktusokon keresztül.

N. Maszlin a vita lényegét abban látja, hogy a kritikuskok másképpen értékelik az epikus és tragikus elemek arányait a *Csendes Donban* („Voproszi lityeraturi” 1958. N. 12.). Marxot idézve, aki a régi társadalom tragikus konfliktusairól beszélt, megkísérli meghatározni a Solohov ábrázolta konfliktust is. Marx „a régi rend” „történelmi tévedéséről” beszél, amely saját magát „örökké valónak” tartotta, „szabadságot” pedig „egyéni szeszélynek”. Grigorij Melehov a régi egy bizonyos fajtájának a pusztulását szimbolizálja. Solohov ezzel a tömegekben folyó harcot ábrázolja, a harcot a józan ítélet és az előítéletek között, Csak a nép küzdelmeiben való részvétel ad célt, értelmet az emberi életnek. Grigorij közömbössége a nép sorsa iránt tragédiához vezet. Grigorijban megtestesülnek a dolgozó parasztság életének, a kispolgári életrendnek olyan vonásai, amelyek összeegyeztethetetlenek a szocialista renddel és el kell pusztulniuk a proletárforradalomban. És éppen a pusztulásuk „tragikus vonásokat kapott” (Maszlin, 58.). Saját koncepciójából kiindulva Maszlin régebbi álláspontokat is bírál: Jermilovét, aki csupán addig tartotta tragikusnak Grigorij útját, amíg be nem következik az összeomlás életében, azután Grigorij elveszti a tragikumra való jogát. Bírálja Hoffenscheffert, aki azt tartotta, hogy a tragikus finálé csupán Grigorij egyéni sorsát zárja le, és nem tipikus életét.

Dragomireckája („Voproszi lityeraturi” 1958 N. 12. *Történelmi tévedés koncepciója*) sok termékeny gondolatot lát Britikov munkájában — egyes hibás és vitás állításai ellenére. Espedig azt, hogy helytelen a regény főhősének és a népnek a szembeállításai. Szerinte Britikov helyesen tárja fel, hogy Melehov alakjának és a *Csendes Don* eszmei-művészi felépítésének az alapja a történelmi tévedés koncepciója. A nem proletár dolgozó tömegek viszonya a szocialista forradalomhoz. Értékesnek tartja Britikov fejtegetéseit a népről, mint történelmi kategóriáról és annak sajátos megtestesítéséről az írók műveiben. Szerinte így teljesebben lehet megérteni az emberségesség problémáját Solohovnál, valamint a főhős jellemének gazdagságát.

Ellenben — szerinte — a történelmi tévedés koncepciója egyoldalú megvilágítást kap Britikov cikkében. Solohov Grigorij jellemében két tendencia harcát mutatja be, jelleme kettősségének megfelelően. Britikov egyrészt helyesen állapítja meg Grigorij ingadozásainak történelmi törvényszerűségét, másrészt pedig leveszi Grigorij vállairól a felelősséget az útja kiválasztásáért és éppen akkor, amikor a nép forradalmi tevékenységre ébred. A magántulajdonon alapuló világ solohovi leleplezése Britikovnál elvész. Nem ért egyet Dragomireckája Britikov megállapításaival a *Háború és Béké*-vel kapcsolatban. Szerinte Britikov lebecsüli Tolsztoj jelentőségét a nép irodalmi ábrázolásában.

Britikov Solohovról szóló munkájából ezután új részletek jelentek meg *Solohov pszichológiai elemzésének megfigyeléséről* („Voproszi szovjetszkoj lityeraturi” VII. kötet, Moszkva, 1958.) és *Grigorij Melehov és Akszinya Asztahona* (Russzka lityeratura 1958 N. 4.). Ezekben Britikov érdekes megfigyeléseket közöl arról, hogyan mutatja Solohov Grigorij kettős jellemét az írói közvetlen jellemzésekben, a hős belső nagy monológjain keresztül és ezeket egyesíti rejtett másirányú folyamatok megmutatásával a hős lelkében, amit a hős mozdulatain, leírásokban, a természettel vont párhuzamokon keresztül ábrázol. Itt veti össze Britikov Solohov stílusát Tolsztoj és Csehov stílusával. Grigorij és Akszinya tragikus szerelméről szóló cikkében fellép azzal a vulgarizáló állítással szemben, amely szerint Grigorij politikai kettős-

sége megmutatkozik a nőkhöz való viszonyában is, mint lelki szétdaraboltság, állhatatlanság jelentkezik (1–2–3). Ezekből a munkákból is kitűnik, hogy egy érdekes, önálló és eredeti koncepciójú Solohov-monográfia várható Britikov tollából, amely a szerző ígérete szerint bőven foglalkozik Solohov elemzésével.

Ez a Solohov-vita a III. írói kongresszust megelőző legérdekesebb viták egyike. Jellemző központi kérdései: az író művészi mesterségének kérdése, a szovjet irodalom fejlődéstörténetének kérdése, az író történelmi helyének meghatározására való törekvés. Jellemző bizonyos elméleti kérdések tisztázásának a szándéka is, például a tragikum kérdésével kapcsolatban. Kár, hogy a vita hevessége és érvek gazdagsága mellett sem tudtak a vitafelek közös nevezőre jutni. Így Britikov és Maszlin egy címszó alatt (történelmi tévedés) egészen mást értenek. Bár itt különösen érdekes Britikov kísérlete, hogy a tragikum fogalmát fejlődésében nézze. (Solohov regényének tragikus konfliktusát összeveti antik tragikumával.) Ez a vita érdemlegesen foglalkozik sok nehéz, az utóbbi években kevésbé firtatott probléma elemzésével.

Kámán Erzsébet

Fordításelmélet és irodalomtörténet.

Jiří Levý: *České theorie překladu (Cseh fordítási elméletek)*. Prága, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění kiadása, 1957. — 948 l.

Levý könyve a cseh fordítási elméletek történetéről az utóbbi évek bohemisztikai irodalmának egyik legértékesebb és kétségtől legeredetibb terméke. A majdnem ezeroldalas mű első részében (13–240. l. és 45 oldal jegyzet) a szerző a cseh fordítási irodalom fejlődési szakaszait vázolja a középkortól napjainkig, a második részben pedig hatszáz oldalon (292–752. l. és 120 oldal jegyzet) gyűjteményt közöl a legjellemzőbb fordításelméleti szövegekből, a reneszánsz kortól (1501) a második világháború végéig, 1945-ig. A könyv — függelékül — hatalmas és, tudomásunk szerint, a maga nemében egyedülállóan gazdag bibliográfiai összefoglalást ad a fordításelmélet nemzetközi irodalmából (875–924. l.).

A felsorolt adatok némileg érzékeltetik a szerző tudományos és gyakorlati szándékait. A méltán elgondolkodtató tudományos szándéka nem kevesebb, mint az, hogy az irodalomtörténet és a nyelvtudomány kombinált módszerével vizsgálja olyan szellemi tevékenység fejlődéstörténetét, amelynek szerepe a cseh nép életében rendkívül nagy volt, de amellyel eddig érdemben sem az irodalomtörténet, sem a nyelvtudomány nem foglalkozott. E megállapítás, természetesen, nem csupán a cseh fordítástörténetre vonatkozik, hanem általános érvényű; „a fordítás az emberi ismeret feltáratlan területe — írja egyik újabb tanulmányában Georges Mounin; — mivel több tudomány érintkezési pontján helyezkedik el, egyik sem tekinti a maga sajátos kutatási tárgyának.”¹ S Mounin a talajtán említi példának, mely hasonlóképp sokáig nem tudott kibontakozni a földrajz és a földtan között. Jiří Levý összefoglaló munkájának fő tanulsága szintén azt bizonyítja, hogy a fordítás-kutatónak az irodalom, a nyelv és a stílus fejlődési problémáival egyaránt tisztában kell lennie, hiszen a fordítások jellege korszakonként, sőt olykor egy-egy korszakon belül is lényegesen megváltozik: hol a művészi igény van előtérben, hol pedig a nyelvi pontosság kívánalma. E ritmikus hullámmásra, a fordítás kétlakiságára, a szerző már korábbi tanulmányaiban is felhívta a figyelmet, amint erről épp folyóiratunkban beszámoltam.² Új művében arra vállalkozik, hogy teljes terjedelmében mutassa be és jellemző szövegekkel szemléltesse, rendkívül tanulságosan, ezt a sokrétű folyamatot.

A közép-európai kis népek irodalmában a fordításnak más a szerepe és jelentősége, mint a nagy népekében. A cseh nyelvi kultúra már kezdetől fogva (egész a XIX. század végéig) azt kívánja bizonyítani, hogy alkalmas az emberi szellem legnagyobb alkotásainak tolmácsolására. Ez az önérzet kap hangot az első, reneszánsz kori szövegekben, amelyeket Levý közöl. Ezt megelőzően, a középkorban, a fordítók főleg csak arra szorítkoztak, hogy liturgikus szövegek szavait tüntették fel nemzeti nyelven. A tudatos fordítás a humanizmussal kezdődik (a XV. század végén). A cseh humanista fordítók a nemzeti burzsoázia és a kisnemesség részére s nyelvi ízlése szerint dolgoztak; inkább átírták, értelmezték, mint mai

¹ Georges Mounin: La traduction devient-elle un problème de premier plan?, *Critique*, 1957. (XI.) évf., 12. sz., 1053. l. — A fordítás-kutatásnak mint határterületi tudományos munkának a sajátosságaira figyelmeztet O. Bartoš is, a Levý-könyvről írt bírálatában, *Nový život*, 1958. (X.) évf. 5. sz.

² Dobossy László: Lehetséges-e a fordítás?, *Filológiai Közöny*, 1957. (IV.) évf. 3–4. sz. — 452. l.

fogalmaink szerint fordították a tolmácsolt műveket. Levý itt és mindenütt gondosan utal a szerepre, melyet a fordítás a kor társadalmi életében játszott, elemzi az ízlést, mely benne kifejeződik, s utal arra is, hogy ugyanakkor más irodalmakban milyen ízlés szerint milyen feladatot töltött be a fordítás; pl. a reneszánszkori Franciaországban, a csehtől eltérően, az arisztokrácia és a királyi udvar ízléséhez alkalmazkodott.

Részletesen és igen tanulságosan boncolja Levý a reformáció korának fordítási irodalmát, amelyben a husziták és a katolikusok küzdelmének tükröződését látja. Míg ugyanis a katolikusok a szó szerinti fordításhoz ragaszkodtak, a husziták igyekeztek szabadon fordítani, s ezzel a nyelvi kifejezési eszközöket is hajlékonyabbá tették, sőt — érzelmi azonosulásuk folytán — a fordítást, most először, az irodalmi művészet rangjára emelték. Az ellenreformáció évtizedeiben általánosan érvényesül az az elv, hogy a népi rétegek számára hozzáférhetővé kell tenni bizonyos típusú vallási iratokat, ezért a fordítók célzatosan kidomborítják a megfelelő részeket, amit nagyban megkönnyít a barokk esztétika elveinek alkalmazása. A másik oldalon, az emigrációba szorult Csehtestvér Egyház irodalmi természetben hasonló tünetek mutatkoznak; pl. *Komenský* 1630-ban, a Lewis Bayly: *Praxis pietatis* fordításához írt előszóban (id. Levý, 55. l.) szinte szó szerint ugyanazokat a szempontokat adja elő, amelyeket Pázmány is kifejtett és követett a Kempis-fordításban.

A XVIII. század végén, Dobrovský felléptével kezdődő irodalmi megújódás fordításelméletének és fordítási gyakorlatának ismertetését Levý az európai klasszicizmus és romantika fordítási elveinek elemzésével vezeti be. Összehasonlító irodalomtörténeti szempontból igen gyümölcsöző lenne az itt fölvetett szempontok kiszélesítése s a fordítás szerepének pontosabb megállapítása az egyes nemzeti romantikus iskolák kialakulásában. Annyi már így is bizonyos, hogy a közép- és kelet-európai irodalmak ekkori nagy fellendülésében különleges szerepe volt a fordításnak. A cseh irodalmi újjászületés első korszakában, a XIX. század elején, a fordítás (mint az egész irodalom) elsődlegesen nemzetnevelő feladatot töltött be; azzá tette az általánosan követett elv: „utolérni Európát”, a cseh nyelvet alkalmassá edzeni az egyetemes irodalmi kincsek befogadására és új értékek alkotására. Josef Jungmann széleskörű fordítói tevékenysége (angolból, franciából, németből, oroszról, lengyelből, latinból, görögéből), valamint nyelvújító, stílusformáló és esztétikai iránymutató munkája mértéket szab a fordítási igénynek és ízlésnek is, akárcsak a magyar irodalomban Kazinczy működése. S nem kérdéses, hogy az igazán tanulságos összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány nem annak megállapítása lenne, hogy ki és miként hatott pl. Jungmannra vagy Kazinczyra, hanem az, hogy két korszakalkotó író, mint Jungmann és Kazinczy, akik egymásról mit sem tudtak, hozzávetőlegesen azonos történelmi és társadalmi helyzetben hogyan vállalkoznak azonos irodalmi szerep betöltésére.³

Jungmann követőinek munkásságában kettős irányzat érvényesülését látja a szerző: az értelmi hűségre törekvő „szószertintiséget” és a művészi hitelességet célba vevő „szabadságot”. Értelmi hűség vagy művészi hitelesség? Ezentúl e két pólus közt ingadozik a fordítói munka, amint ennek hangot is adnak a könyv második részében idézett s e korból már egyre számosabb, egyre terjedelmesebb elméleti írások (az 1804 és 1850 közti korszakból ugyanis 100 oldalnyi szöveget közül a szerző, míg az előző korszakokból mindössze 18 oldalt).

Az ötvenes években a fordítás ismét inkább a tartalmi tájékoztatás irányába tolódik el. A „Máj” folyóirat köré csoportosult írók az ún. fordítói realizmus jelszavát hangoztatják, s szerintük ez a fokozottabb hűséget, a minél pontosabb szövegértelmezést követeli. Levý megvilágításában tanulságos látni, hogyan végeznek fontos közvetítő munkát olyan fordítók, akikről az irodalomtörténet már alig vesz tudomást.

A polgárság társadalmi győzelmével, 1875-től, új korszak kezdődik a cseh irodalomban, amelynek fő jelszava ismét (akárcsak a század elején vagy a reneszánszkorban) a világ szellemi kincseinek birtokbavétele, s vezető képviselője, Jaroslav Vrchlický, szintén az átköltés híve. Míg azonban Vrchlický a maga roppant terjedelmű fordítói munkájában inkább a formai és hangulati azonosságra törekszik, kortársa, a Shakespeare-fordító Josef Václav Sládek, a tartalmi hűség elvét követi. — Fontos fordulatot hoz a fordítás fejlődéstörténetébe F. X. Šalda kritikai fellépése a kilencvenes évek közepén. Šalda ugyanis, aki negyven évig állt középontjában a cseh irodalmi életnek, teljes tekintélyével azért küzdött, hogy a fordítás öntörvé-

³ Vö. *Henrik Becker*: *Zwei Sprachanschlüsse*. Berlin, Die Humboldt-Bücherei kiadás, 1948. 152. l. Becker könyve a magyar és a cseh nyelvújítás párhuzamos történetét és sokban rokon eredményeit foglalja össze. — A fenti felfogáshoz hasonló módszertani elvet javasol a Sorbonne új összehasonlító irodalomtörténeti professzora, *René Etiemble* is a *Littérature comparée ou Comparaison* n'est pas raison c. programadó cikkében, *Annales de l'Université de Paris*, 1957. évf. 2. sz. (kötetben: *Hygiène des Lettres* III., Gallimard-kiadás, 1958., 155—172. l.), ahol a nominalizmus különböző megjelenéseinek tüneti párhuzamosságára hívja fel a figyelmet.

nyű művészi tett legyen, közelítse meg és fejezze ki azt az újat, sajátosat, egyedülít, ami a tolmácsolt műnek eredetileg lényege volt. Šalda esztétikai elveit követte és alkalmazta fordítói gyakorlatában Otokar Fischer, a XX. századi cseh irodalom eddig legjelentősebb költő-fordítója, akinek alapvető elméleti írásaiból Levý könyve ötven oldalnyi szemelvényt közöl (568—619. l.). Fischer azt vallotta, hogy minden világirodalmi nagy mű a maga idejében forradalmi tett volt; a fordító dolga, hogy új, élő nyelven szóltassa meg azt az újat és élőlt, ami a műben nem avul el. Nincs „aere perennius” fordítás; minden kornak, minden nemzedéknek, a saját érzékenysége szerint kell újra megszólaltatnia a nagy alkotásokat. — E két háború közti irodalmi korszak másik kiemelkedő fordító-egyénsége, Bohumil Mathesius, aki főleg az orosz klasszikusokat tolmácsolta csehül, tovább is megy elméleti következtetéseiben, mint Fischer: szerinte a fordítónak ki kell tapogatnia a gyökereket, melyekből a mű, sőt az író is kinőtt, s e gyökerekhez kell igazodnia munkájában, mert csak így lehet biztos, hogy nem hamisítja meg a szerző szándékait (644—669. l.).

Levý könyve nem foglalkozik tüzetesen az 1945 óta kialakult helyzettel. Kétségtelen, hogy most ismét hangsúlyozottabb követelmény az eszmei hűség, noha — úgy látszik — befejezett ténynek tekinthető a forma és a tartalom egységének tisztelete a fordítói munka értékelésében is. Ez azonban megint általános jelenség már, amint a *Babel* c. nemzetközi fordítói folyóirat több cikkéből is megállapítható.

A kiváló brünni bohemista úttörő munkát végzett a cseh fordítási elméletek fejlődés-történetének kritikai bemutatásával és szemléltetésével. Könyvének első része — a tanulmány — bő adatokkal és lényegre világító szempontokkal gazdagítja a cseh irodalomtudományt, a második rész — a szöveggyűjtemény — pedig hasznosan példázza, miként tökéletesedtek a cseh nyelvi eszközök az emberi szellem nagy alkotásainak új meg új kifejezésére.

Dobossy László

XVIII. század

(XVIII. BEK. 3. kötet. Szerkesztette P. Berkov. A SzU. Tudományos Akadémiája kiadása, M.—L. 1958. 608 p.)

A XVIII. század az orosz irodalom történetének egyik legizgalmasabb korszaka. Nagy Péter reformjai következtében a század folyamán kialakul az „orosz Európa” (Gyerzavin), kibontakozik az európai szellemiségű orosz élet. Nagy Péter kaput tárt, „ablakot nyitott” Európába, s azon át a Lajosok korának francia szelleme éppúgy Oroszországba áramlott, mint „huszonhat német fejedelemség minden söpredéke” (Gereen). Pallérozódik, európai-zálódik az orosz élet, s az irodalom is kilép középkori elzártságából. A század elején még tudós szerzetesek fabrikálnak szillabikus verseket, melyeket a monotonon koppanó nőrímeken kívül csupán a sorok azonos szótagszáma emel a költészet rangjára; az irodalmi művek még névtelenül terjednek, s bár a nagypéterei reformok egyik tartalma éppen az egyéni képességek, az egyéni érdemek megbecsülése, sem az írók, sem olvasók nem törődnek irodalmi érdemekkel, nem igényelnek és nem osztanak babérokat.

Nagy Péter nyomdát szervez s a kultúra még sikeresebb terjesztése érdekében egyszerűbbé teszi az orosz ábécét, de ezzel csak feltételeit teremtheti meg a modern irodalomnak, irodalmat nem teremthet. A század első harmada még a szillabikus „virsí”-k, új tartalomról, új mondanivalóról középkori formában mesélő „gisztorija”-k, „poveszty”-ek és egyéb múltból átmentett műfajok uralmának korszaka. Az irodalom csak a reformok után egy negyedszázaddal, Nagy Péter halála (1725.) után zárkózik fel a társadalmi haladás mellé, akkor, amikor éppen a reformokat visszaesésnél törekvő tendenciák jutnak ideiglenes uralomra.

A század második harmada az az időszak, amikor az orosz irodalom átlépi azt a Rubicont, amely a középkori könyvművességet a modern értelemben vett irodalomtól elválasztja. Tudós férfiak ügye a költészet: Lomonoszov fizikai, kémiai és nyelvészeti studiumai közepette horátiusi és boileau-i hangnemben ódát ír az üveg hasznáról, a Sorbonne-on filológiát tanult Tregyakovszkij felveti az orosz nyelv és az orosz verselési fendszer megreformálásának szükségességét s bátortalan, következetlen s végig nem vitt traktátusában („*Novij i kratkij spisozob k szlozenyiju rosszizszkih styihov*” — 1735.) a gyakorlati megoldás útjára is rámutat: a klasszicizmus példaképeinek, a görög és római klasszikusoknak a mértékrendszere alapján, de az orosz nyelv struktúrájának megfelelően átdolgozott szillabo-tonikus verselésben látja az orosz költészet megújításának lehetőségét. Reformja, illetve annak Lomonoszov által befejezett, következetes változata nyomán szinte egy csapásra a hangszülys és hangsúlytalan szótagokat láhakká rendező szillabo-tonikus verselés egyeduralmat vív ki magának. Egészen napjainkig uralkodik ez a versrendszer, s csak a modernek, főleg Majakovszkij, váltották fel igényeiket jobban kielégítő mértékrendszerrel.

A világteremtés korszaka ez: az orosz irodalomban eddig ismeretlen műfajokat, sőt irodalmi területeket fedeznek fel az orosz írók: a líra ekkor vivja ki létjogosultságát, Volkov vándorszíntársulata állandó otthont kap Pétervárott s különösen Szumarokov drámaírói munkássága következtében kialakul az eredeti orosz drámairodalom, a középkori nyugati regényekből átdolgozott, vagy azok mintájára megírt faceciák, históriák és povesztyek helyét a modern prózairodalom foglalja el.

Irodalom nem képzelhető el egymást kiegészítő, egymásnak gyakran ellentmondó áramlatok nélkül. Bár a harmincas-hatvanas évek orosz irodalma látszatra egységes, a klasszicizmus látszategysége alatt már belső ellentmondások feszülnek. A század utolsó harmada pedig már a szentimentalizmus és realizmus ellentétes törekvéseinek korszaka.

A század folyamán az orosz irodalom nem egyszerűen belekapcsolódik az európai áramlatokba, hanem sajátos nemzeti tartalommal tölti meg a nyugatról átvett kereteket.

A XVIII. század az orosz irodalom történetének egyik legizgalmasabb korszaka. mert nem egészen száz esztendő alatt skolasztikus szerzetesek középkori szellemű időtöltéséből Puskinig lép előre s a világirodalom kapuján kopogtat. Olyan ez a század, mint hosszútáv-futásban a finis, többszázados lemaradást hoz be az orosz irodalom, s nemcsak azért, mert Nagy Péter kaput nyitott Európába s az európai fejlettebb irodalom élenkitően hatott az oroszokra a fejlődésére, hanem azért is, mert a nagypéteri reformok következtében egyéb kapuk is megnyíltak, melyek eddig csak a társadalom szűk vezetőrétege előtt voltak nyitva, s szerzetesi talár vagy nemesi levél jelentette a belépési engedélyt az irodalomba. Az északi-tengeri halász fia, Lomonoszov, a paraszti származású Tatyiscsev s az első tudományos igényű néprajzi munka, Kamszatka leírása szerzője, Kraszenyinnikov, a friss, életerős, új plebejus elemet jelentette az orosz kulturális életben.

Kevés korszaka van a világirodalomnak, melyben a fejlődés üteme ennyire gyors, sódra ennyire széles volna. (Érdemes volna szélesebb olvasói körökben is megismertetni legalább csúcsait: Lomonoszov néhány költeménye, Kantyemir első szatírája, Fonvizin „Kamasz”-a, vagy Krilov egyik komédiája, Gyerzsavin számos verse méltán tarthat igényt a magyarra fordításra, annál is inkább, mert mind ez ideig csak Ragyiscsev *Utazás Pétervárról Moszkvába* c. regényét olvashatjuk magyarul. S ez a tény ismételtelen felveti egy, a Nagyvilághoz hasonló, de a klasszikus világirodalmi örökséget bemutató igényes folyóiratnak a szükségességét.)

A századnak irodalomtörténeti és olvasói felfedezése a Szovjetunióban is lényegében az utóbbi évtizedek érdeme. Ennek dokumentuma az előttünk fekvő tanulmánygyűjtemény, melynek harmadik kötete közel két évtizedes késéssel követte az első kettőt (1. k. A. Sz. Orlov szerkesztésében, 1935; 2. k. G. A. Gukovszkij szerkesztésében, 1940.). De ennek dokumentuma az is, hogy az utóbbi két-három évben megelégnült a szövegközlés, nemcsak akadémiai szinten, hanem 30 000—100 000-es példányszámban a legszélesebb olvasóközönségnek is szánva. (G. P. Makogonyenko szerkesztésében *A XVIII. század költői* című antológia két kötetben; P. N. Berkov szerkesztésében A. P. Szumarokov válogatott művei, mindkettő „A Költő Könyvtára” igen népszerű és tartalmas sorozatában. S ugyancsak ebben a Gorkij alapította sorozatban látott napvilágot Lomonoszov, Kantyemir műveinek kötete. Akadémiai szinten pedig igen jelentős lépés Lomonoszov összes műveinek sokkötetes kiadása. Fonvizin komédiái, Krilov, Karamzin, Gyerzsavin, Ragyiscsev számos műve pedig diákkiadásokban s olvasó fűzött sorozatokban többször is eljutott az olvasókhoz.) Megelégnült az utóbbi években a korszak monografikus feldolgozása is. Pigarjov Fonvizinről írt igen elmélyült tanulmány, I. Sztjepanov Krilovról, A. Szokolov pedig a XVIII. századi elbeszélő költemény történetéről.

Az igényes részlettanulmányok megjelentetése annak a jele, hogy fokozódott a kutatók érdeklődése a korszak iránt. A Szovjet Tudományos Akadémia Puskin-házában dolgozó XVIII. századi kutatói munkaközösség tudományos gyűjteményének eddig megjelent mindhárom kötete maradandó tudományos értéket jelent a korszak vizsgálatában. E harmadik kötet tanulmányai — félszáz szerző részlettanulmánya — a század egész egységére kiterjedően foglalkoznak mindaddig kellően meg nem világított problémákkal.

Nálunk szokatlan, de a Szovjetunióban eléggé elterjedt szerkezeti sajátossága a kötetnek a folyóiratszerűség. Egy-egy részletproblémát mélyebben vizsgáló, terjedelmes tanulmányok után kisebb közlemények és szövegközlések következnek, majd krónika- és recenziós rovat zárja be a kötetet.

A tanulmányok középpontjában a XVIII. század irodalmi-társadalmi harcainak, az irodalmi stílusáramlatok vetélkedésének, a realizmus kialakulásának és a világirodalom mellé való felzárkózás folyamatának vizsgálata áll. Íróik programul tűzték maguk elé, hogy az irodalomtudomány egészének fejlődése s elmaradott területek kialakulásának megakadályozása érdekében a jelen kötetben nem annyira az irodalmi csúcsokkal, nagy problémákkal, általános elterjedésű műfajokkal, hanem a közöttük megbúvó kisebb jelentőségű területekkel foglalkoznak, melyek azonban nagy jelentőséggel bírnak a század egészének vizsgálatával foglalkozó szakemberek, közöttük egyetemi tanárok és egyetemi hallgatók szemében.

Ilyen problémákkal foglalkozik Z. Gerskóvícs: *A. D. Kantyemir világnézetének és költészetének evolúciója* című tanulmánya, melyben az eddig kilencediknek tartott, befejezetlenül maradt szatíra elemzése során arra a megállapításra jut, hogy azt Kantyemir hatodiknak írta meg, még Párizsba történt megtisztelő száműzetése előtt. Ilyen *D. Samrajnak II. Katalin* cenzúra-rendszeréről, *F. Prijmnek* Lomonoszov és Voltaire kapcsolatáról, *N. Pikszanovnak* a realizmus és a szentimentalizmus küzdelméről, Ragyiscsev és Karamzin viszonyáról, *M. Alekszejevnek* Diderot és az orosz írók kapcsolatáról, *J. Lotmannak* Ragyiscsev francia kapcsolatáról, *G. Gukovszkijnak* a XVIII. századi német folyóiratokban megjelent orosz irodalmi művekről szóló tanulmánya.

A kötet második részében *N. Rozov* egy eddig ismeretlen XVIII. századi szatirikus „gisztorija”-ról ír s közli szövegét, *M. Gurevics* az első orosz újság 1709-ből fennmaradt egyik számát publikálja, *J. Lotman* Lomonoszov nyelvismeretére vonatkozó adatokat közöl, *L. Kresztova* és *L. Szvetlov* Fonvizin publicisztikai munkásságáról közölnek igen érdekes új adatokat. Ragyiscsev peréről, leipzigit tartózkodásáról, regényének legkorábbi kéziratáról, és a század kisebb költőinek, íróinak néhány eddig ismeretlenül maradt művéről tudunk meg a többi közleményben a század egészének megértéséhez fontos adalékokat.

Az utolsó félszáz oldalon, a krónika és bibliográfiai rovatban *I. Krjzsimszkaja* a Puskin-ház XVIII. századi kollektívájának munkájáról és programjáról, valamint a XVIII. század irodalmával foglalkozó egyetemi disszertációkról, *P. Berkov* az NDK tudósainak e korszakkal foglalkozó tanulmányairól számol be s több kis cikk foglalkozik a XVIII. század nyomtatványainak és irodalmának áttekintésével a bibliográfus szemszögéből.

A kötetben összegyűjtött tanulmányok nem egy esetben nyújtanak hasznos adalékot a magyar XVIII. század kutatóinak is, különösen összeurópai áramlatok és azok nemzeti változata közötti kapcsolatok vizsgálatának terén. E sajátossága teszi indokolttá, hogy idehaza is felfigyeljünk erre a tanulmánykötetre.

Kovács Zoltán

Ivan Kusy: Cesta kritika (A kritikus útja)

Bratislava, 1957. Szlovák Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata. 225 p.

A csehek érdeklődése a szlovákok iránt a múlt század utolsó évtizedeiben s a századfordulón erősödött meg annyira, hogy divattá vált a cseh és a szlovák irodalom, illetőleg a cseh és a szlovák kultúra közösségéről és kölcsönösségéről beszélni. Századunk első évtizedeiben a cseh kultúra munkásai tömegesen költöztek át Szlovákiába (az akkori Felső-Magyarországra), hogy támogassák a szlovák írókat a közös elnyomó: a Monarchia imperializmusa ellen folytatott harcban. Ivan Kusy figyelmeztet rá, hogy a cseh polgárság részéről a szlovákok iránt tanúsított érdeklődés nem volt mindig önzetlen, hanem „nagyreszt a csehországi kapitalizmus történeti fejlődésével és jelentőségével” volt kapcsolatban. Ugyanakkor viszont erélyes módon elválasztja azokat, „akik csak olyan megfontolásokból indulnak ki, hogy az európai méretekben kis cseh nemzet a szlovákokkal nagyobbá váljon, akik Szlovákiában csak piacot keresnek a cseh ipar termékei számára” azoktól, akiknek működése rendkívül hasznos volt a szlovákok fejlődése szempontjából s akiket éppen ezért ki kell emelni, mert: „ismerve a szlovák nép életét rajta bármilyen módon segíteni akarnak és a cseh haladó kultúra segítségével demokratizálni akarják a szlovák életet.” (38. p.) Elsősorban az irodalmi kritika, de némileg az irodalomtörténetírás terén is ezek közé tartozik a Dél-Csehszágban, Hrachovban 1880. IV. 3-án született František Votruba is, ez indokolja, hogy életével és művével szlovák irodalomtörténész foglalkozzék.

Kusy előttünk fekvő könyve nem teljes életrajz. Ezt a szerző részben azzal magyarázza meg, hogy hasonló témájú műveiben (pl. Votruba *Literárne štúdie* — „Irodalmi tanulmányok” — c. munkájáról szóló recenziójában a Kultúrny život c. hetilap 1950. évfolyamában, valamint az 1953-i Nejedlý emlékkönyvben közölt tanulmányában) már bemutatta Votruba életének fontosabb adatait, részben pedig azzal, hogy az anyag hiányai ma még igen nagyok, teljes szintézisről egyelőre szó sem lehet; művének tudatosan adott analitikus jelleget, így akarja bemutatni, miért s hogyan harcolt František Votruba s hogy művében milyen ellentmondások találhatók. A könyv csaknem teljes mértékben a cseh származású szlovák kritikus életének első, 1918-ig terjedő szakaszával foglalkozik, azzal a korszakkal, amikor jelentős tényezővé fejlődött ki a szlovák kulturális, szorosabban véve irodalmi életben, amikor tulajdonképpen megalapozta a realista igényű szlovák irodalmi kritikát. 1918 után családottan kellett látnia, hogy a polgári Csehszlovákia nem valósítja meg azokat az ideálokat, amelyekért ő is harcolt, 1945 után el tudott ugyan jutni a marxizmusig, de már túl rövid ideig élt ahhoz, hogy ebben a szellemben maradóan értékűt alkosson.

Kusý műve tehát annak az útnak a pontos rajza, amelyet a fiatal Votruba tett meg dél-csehországi szülőfalujától egészen addig, hogy hangadó és irányító szerepet játszott a szlovák kulturális életben. Igen érdekesen, színesen és meggyőzőn mutatja be Csehország legkevesébe iparosított déli részének szociális és politikai viszonyait a múlt század utolsó két évtizedében s a felfeudalt gazdasági helyzetbe, a nemzetiségi elnyomás szorongásába behelyezi a korán árvaságra jutott ifjú alakját, aki éppen ezért nem is tudta gimnáziumi tanulmányait befejezni. Egyik tanárja jóvoltából már az iskolában túljutott kora irodalmi provincializmusán s kitekintett Európába — igaz, hogy inkább csak a szláv világ felé. Mikor anyagi helyzete miatt nem tud tovább tanulni, könyvkereskedősegéd lesz. Nehéz anyagi viszonyai, sajátos érdeklődési köre és olvasmányai vezetik el az egyébként igen elmaradott és ókonzervatív befolyás alatt álló tábori értelmiségtől a kor baloldali mozgalmaihoz, de a marxizmust ekkor még nem ismeri meg, még az egykorú szociáldemokrata mozgalomban sem, amelynek pedig részese volt. Végül, amikor baloldali magatartása miatt ott kellett az állását hagynia s Prágába kerülni, Masaryk körébe jut el, Masaryknak lesz a tanítványa. Korának egyik legfejlettebb autoidakájá. Műveltsége ennek előnyeit is, hátrányait is hordozza. Az osztrák iskola uniformizáló tendenciái csak minimális hatást gyakoroltak rá — viszont a kultúrája igen egyenetlen.

Nem mint kritikus, hanem mint könyvkereskedő és mint a könyvkiadás szakembere kerül Rózsahegyre 1902. július 2-án Karel Salva ottani nyomdász és könyvkiadó meghívására, aki a túrócszentmártoni konzervatív és elmaradt ízlésű sajtó és könyvek helyébe fejlettebb irodalmat akar adni a szlovák értelmiség kezébe. Votruba azonban magyarországi tartózkodásának mindjárt az első napjaitól kezdve több és igényesebb feladatot tűz ki maga elé, mint a könyvkiadási tanácsadást. Aránylag rövid idő alatt megismeri a kor szlovák irodalmi és művelődési viszonyait, provinciális korlátait, merev egyháziasságát s ennek következtében szembenállását a progresszív tendenciákkal, a realista művészi ízléssel — és olyan irányú szervező és irányító munkába fog, amely szerepét szinte korszakalkotó jelentőségűvé teszi. Elsősorban Túrócszentmártonnal s ókonzervatív vezéreivel kellett szembeszállnia, hogy a realizmusnak valóban utat tudjon törni a szlovák értelmiség köreiben. Ezzel a szándékával Votruba — tudjuk — nem állt egészen egyedül: már előtte s vele egy időben ezt tették a hlaszisták is, akik — mint egy közös programért küzdő csoport tagjai — vele, a magányos emberrel szemben egységes irányzatot képviseltek. Az irodalmi életet mégsem tudták olyan mértékben előre lendíteni, mint ő. A hlaszisták — Masarykhoz hasonlóan — a haladószelemű irodalomban mindössze a maguk célkitűzéseinek jelszószerű propagandaeszközét látták, csak tartalmi mondanivalóit értékelték, — Votruba viszont éppen azért jelentős, mert minden kritikája a magas művészi színvonalat kérte számon az íróktól.

Népszerű és magasszínvonalú kötetekből álló könyvsorozatot adott ki, nyolc évig Hodža Milánnak, a kor polgári politikusaának a hitelapját, a Slovenský týždenník-et szerkesztette Budapesten, aztán meg Prágából írta cikkeit a legkülönbözőbb cseh és szlovák lapokba, folyóiratokba. Kusý igen ügyesen és szemléletesen rajzolja meg, hogy lett lassan és fokozatosan — éppen magasszínvonalú művészi követelményeinek tervszerű érvényesítésével — kulcspozíciója a szlovák irodalmi életben s adott főleg kortársai, a fiatalabb szlovák nemzedék számára olyan irányítást, amely — sok egyéb tényező mellett — elősegítette a realizmusnak mint művészi iránynak a kifejlődését a szlovák irodalomban is.

Ezt a jelentőségét csak akkor tudjuk felmérni, ha megvizsgáljuk azt a rendkívüli elmaradottságot, amely századunk elején az egész szlovák kulturális életre jellemző volt. A pesti kormány kíméletlen imperialista politikája, amelynek a szlováksággal szemben egyetlen célja volt: a magyarosítás — a szlovák polgári értelmiséget a belpolitika terén hosszú ideig passzivitásra, külpolitikailag pedig új szövetségesek keresésére kényszerítette. Túrócszentmárton politikai tényezői ezt a szövetségest a cári udvarban vélték megtalálni. Mivel a kormányzat kultúrpolitikája a szlovákság szabad kulturális fejlődését eleve lehetetlenné tette, az írók, kultúrpolitikások visszavonultak az egyház sáncai mögé s onnan vélték menteni a még menthetőt. A reakciós külpolitika s a klerikális belső orientáció erősen visszatartotta a fejlődést s művészi szempontból is mérhetetlen károkat okozott. Ez éppen a Dennica c. folyóirat szerkesztésének, a lelkes író, Terézia Vansová és František Votruba viszonyának a történetéből világlik ki a legjobban. Ivan Kusý igen tapintatosan, mégis rendkívüli eréllyel mutat rá, hogy Votrubának milyen sziszifuszi harcot kellett vívnia, amíg sikerült egy-egy dilettáns szalon-„író” helyett a realista szépprózának vagy lírának egy-egy értékét a lapjában elhelyeznie! Vansová, aki pedig önérzetesen tartott igényt az írói tisztjére, a vidéki paplakok hölgyeinek Marlitt-regényekhez szokott ízlését képviselte; ennek az ízlésnek a szemlesütő álszemérmével és megcsontosodott merevségével. Janko Jesenský, a szlovák kritikai realizmus e jelentős lírikusát és novellistáját Votruba a lehető legerélyesebb fellépéssel sem tudta bevenni a Dennicába, mert Vansová annak modernül könnyed líráját „a nőkkel szemben tanúsított cinikus gondolkodásmóddal” vádolta meg.

Ennek alapján érthető, hogy Votruba és fegyvertársai — így pl. Tajovský — magas művészi igényeik ellenére is elsősorban működésük *nevelési* funkciójára vetették a fősúlyt. Milyen jelentős szerepet vitt például Votruba a pesti szlovák diákok körében!¹ Hány kezdőt vezetett el ott a realista irodalomszemlélet útjára! Amíg viszont önmagában szemben a nevelőmunka követelményét állította fel, mert látta a szlovák élet elmaradottságát, addig a szlovák írókban is, olvasókban is igyekezett — egyébként elvbarátaival, a hlaszistákkal szemben is — tudatosítani, hogy az irodalom nem egyszerű propagandaeszköz, amelynek csak a mondánivalója az értékmérője, hanem a valóság művészi kifejezése. Ebben a kérdésben az orosz forradalmi demokraták az irányítói, részben az ő elveik szem előtt tartásával alapozza meg kortársai közül Krasko tekintélyét, ismerteti el Tajovský szépprózáját, Jesenský egész művészetét stb. De erőley álláspontot foglal el az idősebb nemzedékekkel szemben is. Vajanskýnak — Kusý szerint túlzott mértékben is — elkeseredett ellenfele, viszont nagymértékben értékeli Hviezdoslavot, szembeszáll azokkal, akik az árvai magányában élő költőnek csak epikáját tartották értékesnek, gondolatokban oly gazdag líráját nem, illetőleg az utóbbiban nem vették észre a realista tendenciát. Kusý vezetésével rendkívüli világos, érthető képet kapunk Votruba munkájáról, felfogásának jelentőségéről s hatásáról a szlovák kritika fejlődésére mind a mai napig.

Mintha éppen ebből a szempontból a szerző valamivel mégis adósunk maradna? Ha be is mutatja, hogy Votruba szakadékok, űrt töltött be, nem fejt ki eléggé, hogy elveit alapjában véve mégis kívülről hozta a szlovák fejlődésbe. Fejlettebb környezetből jött, a polgárosodás terén jóval előbbre járó Csehországból, Masarykék pozitívizmusát hozta magával a pseudo-romantikus szlovák provincializmusba, fel is mérte, mi a teendője, de a környezet kulturális hagyományaiba szervesen már nem tudott beleilleszkedni. Ne értsük félre: Kusý nem esik sok monográfia-szerző hibájába, nem szépíti hőseit, megmondja, hogy voltak korlátai, rendkívüli jelentőség mellett bemutatja hiányait is. Ezek között az első helyen említi, hogy kevés volt a történelmi érzéke, pl. Bernolákban nem tudta meglátni a felvilágosodásnak nagy jelentőségű irodalmi nyelv-alapítóját, egyre csak klerikalizmusát kritizálta. De Kusý ezeknek a korlátoknak, félreértéseknek az okait csak részben mondja meg. Votruba könyvkiadói, lapszerkesztői és szervező munkássága közben kiváló kritikussá fejlődött, de a szlovák irodalom múltjának problémáit nem látta olyan világosan, hogy irodalomtörténeti megnyilatkozásait az egykorú szlovák irodalomról szóló, sok szempontból még ma is érvényesnek tekinthető s akkor jelentős mértékben irányító műveivel egy értékűeknek tekinthessük. Mindössze az ennek az oka, hogy az autodidakta kritikus egyes kérdésekben nem tudott eléggé elmélyülni, vagy hogy nem volt érzéke a múlt iránt? Azt hisszük, másról is kell szólnunk, amikor Votrubának ezt a hiányát elemezzük, arról, hogy ő a kívülről jött ember szemével nézte a szlovák fejlődést, múltjának sok törvényszerűségét nem is volt ideje felismerni. Nem is vehetjük ezt neki rossz néven, különösen akkor nem, ha meggondoljuk, hogy ellenfelei, a konzervatív polgári értelmiség álromantikus-kerikális provincializmusát konzerválni akaró mártónai olyasmit is a szlovák nemzet szerves hagyományának hirdettek, ami tulajdonképpen csak reakciós gondolkodásmódjuknak volt a nagyon is csak a korra jellemző tényezője. Ahhoz sokkal hosszabb időre és erőteljesebb irodalomtörténeti látásmódra lett volna szüksége, hogy Votruba pontosan el tudja választani a szlovák múltban a gyökereket, valódi vagy éppenséggel haladó hagyományt a fejlődést gátló, elvetni való konzervatív jelszavaktól. Kusý helyesen mutat rá, hogy ez nem is volt célja, legalábbis nem ez volt a főcélja: „Votruba nem akadémikus irodalomtörténész, hanem harcos.” A múltat csak abból a szempontból elemzi, hogy argumentumokat keressen ellenfeleivel szemben. A szerzőnek ehhez a nagyon helyes megállapításához mi már csak annyit teszünk hozzá, hogy ezen a ponton tehát Votruba mégsem tudta leküzdeni kortásainak, a hlaszistáknak a merev prakticismusát, ha a művészetfelfogás *alapelveiben* el is tért tőlük.

Az vesse reá az első követ, aki a helyében mást tett volna. Hiszen a kritikusnak, az irodalom szervezőjének és irányítójának a szlovák szellemi élet adott nehéz helyzetében elsősorban harcolnia kellett, mentenie kellett, ami menthető. Csak egy példavilágítjuk meg, hogy mekkora és milyen természetű feladatot jelentett ez neki. „Česká kniha — slovenská kniha — mad'arská kniha” (Cseh könyv — szlovák könyv — magyar könyv) című cikkében² bemutatja, hogy századunk elejének szlovák olvasóközönsége a világirodalom nagy műveivel elsősorban magyar vagy német fordításban ismerkedik meg. Ez szerinte önmagában véve még nem volna baj, közvetve mégis igen nagy kárt okoz, mert rontja a nyelvrészeket; a szlovák értelmiség nem tudja saját nemzetének irodalmi nyelvén helyesen és szépen kifejezni magát. Itt most elsősorban nem azt mutatjuk be, hogy a cikket nemcsak a kritikus Votruba írta, hanem a könyvkiadási szervezőember is, mert az a konklúziója, hogy a népszerű cseh kiadványok olcsóbbak is és a stílusfejlesztés funkcióját jobban betöltik, mint a másnyelvűek. Itt ezt

¹ Vö.: *Ľudo Izák: Čo zaujímalo našu peštiansku mládež?* (Mi érdekelte a mi pesti ifjúságunkat?) Prúdy, 1928. 28—35.

² — a. jelzéssel. Prúdy, 1912. 219—224.

a példát csak azért hoztuk fel, hogy hangsúlyozzuk: — a szlovák kritikus harca ebben az időben erősen gyakorlati harc s igen erős nacionalis tényezői is vannak. Védekezni kellett a magyarosítás ellen s a cseh származású kritikus a csehet ajánlja ellenszerül. Előzménye annak, amit egy ideig 1918 után tapasztalunk a szlovák kulturális életben, amikor a nagy késések behozását, az orientálódást Európa felé a hagyományoktól való elfordulás, a cseh kultúra asszimilálására irányuló törekvés jellemezte.

Bizonyosfokú törest jelentett ez a múlt egyenesvonalú fejlődéséhez képest, — de jelentős előreugrást és lendületet is. Csak néhány év, illetőleg évtized elteltével, a marxista szempontok érvényrejutásával jut majd el a szlovák kritika oda, hogy belássa: az előrehaladásnak a nemzeti kultúra haladó hagyományaihoz kell beleilleszkednie, az előrelendítő forradalmiságnak s a múlt helyes értékelésének s megbecsülésének párhuzamosan kell folynia.

Ezzel kapcsolatban még egy érdekes tényre szeretnők felhívni a figyelmet. Votruba 1903-tól 1911-ig, nyolc teljes évig volt a Slovenský týždenník-nek, Hodža hetilapjának a szerkesztője Budapesten. Ezen kívül itt más funkciókat is betöltött, említettük már, hogy sokat tördött a Pesten tanuló egyetemi ifjúság kulturális nevelésével is. Ennek ellenére a magyar kultúráról jóformán egyszer sem nyilatkozik s az is, amit a kritikáiban itt-ott találunk róla, inkább csak negatív vélekedés. Meghökkenőt, amit Kusý szerint egy helyen mond: kultúránkat önállótlanunk, idegen eredetűnek nevezi. Ezt még az sem enyhíti, hogy „elkülöníti az uralkodó osztályokat a néptől”: — ezzel a politikai harcban helyes álláspontjával tudniillik mégsem tudta megtalálni azt a haladószerű magyar kultúrát, amelytől pedig éppen a szlovák konzervatív körök provincializmusa, klerikalizmusa, elmaradottsága ellen vívott harcában kaphatott volna indításokat. Votruba szereti és becsüli a színházat — s ebben a korszakban van pályája delelőjén az a Jászai Mari, akinek a fényképét a szintén a realizmus érvényesüléséért harcoló, Votruba által is annyira értékelt Hviezdoslav árvai magányában ott őrzi az ereklyéi közt.³ Soroljuk-e föl mindazt, ami nem volt pusztán „önállótlanúság”, „idegen eredetű” Budapestnek éppen ekkor forrongó, erjedő irodalmi életében? Ítvjük-e fel a figyelmet a Nyugat elindulására, a Huszadik Századra, Adyra és arra, hogy Brábek, e derék cseh tanár ekkor is hogyan szövögeti a szálakat a cseh és a magyar kultúra között, hogy Vrchlický a Kisfaludy Társaságnak a tagja s hogy a pesti Operában ekkor szerepel az a Nedbal is,⁴ akinek később — az 1918-as államfordulat után — éppen Votruba lett Pozsonyban a pártfogója? Csak felvillantottunk egy-egy olyan példát, amellyel hangsúlyozni szeretnők: mennyire tragikus, hogy a modern szlovák kulturális életnek ez a jelentős iniciátora oly mereven elzárkózott a mi kulturális értékeinktől. Fel tudjuk fogni ennek az okát: mint lapszerkesztőnek nemzetpolitikai harcaiban azokkal kellett szembeszállnia, akik a kultúra sikkján a magyar irodalom másodlagosságát, epigonizmusát képviselték. Az önvédelem mindennél többre tartott szempontja elhomályosította a szemét s eltérítette a figyelmét — még a Magyar jakobinus dalától is, amire pedig a nála sokkal öregebb, ősz Hviezdoslav lelkes ódával válaszolt. Votrubának a magyar kultúrával szemben elfoglalt álláspontja egy lépéssel sem jutott túl annak a Vajanskýnak az álláspontján, akinek a reakciós gyökereit pedig éppen ő fedte föl oly nagy határozottsággal és lendülettel. Megmagyarázható-e ez mindössze azzal, hogy a magyar uralkodó osztály elnyomó politikájával szemben erőteljes védekezésre volt szükség? Részben igen. Részben érthető, hogy a kor szlovák kritikusai a magyar és a szlovák kultúrának egymáshoz való viszonyát csak egymás ellen folytatott harcunk tudja elképzelni, hogy saját gondolkodásmódját vetíti vissza a múltba és pozitív kapcsolatainkról egy szava sincs! Csak a kormányzat magyarosító politikáját és az uralkodó osztály nacionalista irodalmát látta meg — s ezért gondolta, hogy a középnemesség Bécs retrográd politikáját segítette elő a Bach-korszakban is⁵ s ezért magyarázta Petőfinek a fiatal Hviezdoslavra gyakorolt hatását pusztán a fiatal, kezdő költő feltételezett „úrhatnamságával”. Pedig amikor egyszer utat keresett a szlovák munkásmozgalomhoz is, ezt éppen Petőfi „A nép nevében” c. költeményének a fordításával tette.⁶ Érdekes volna, ha egyszer meg tudnók állapítani: ellenszenve, elzárkózása ellenére is hogyan jutott arra a gondolatra, hogy Petőfinek ezt a versét szlovákra fordítsa.

Ismételjük: Votrubának ez a negatív viszonya a magyar kultúrához részben magyarázható az adott nemzetiségi harccal s azzal, hogy a magyar uralkodó osztállyal szemben ő a cseh és a szlovák polgárság álláspontját képviselte. De az, amit a történelemmel, a múlttal

³ Rexa Dezső: Emlékezés Országh Pálról. Szivárvány, 1922. jan. 15. 32.

⁴ Vö.: Dopis krajana z Budapešti o premiére Báchorý od Nováka a Nedbala. (Honfitársunk levele Budapestről Novák és Nedbal Mesejátékának premierjéről...) Máj (Praha), 1909. 337-339.

⁵ František Votruba: Pavol Országh Hviezdoslav. Stanislav Šmatlák: Hviezdoslav v kritike a spomienkach. (Hv. a kritikában és a megemlékezésekben.) Bratislava, 1954. 175.

⁶ Alex. Petőfi: Misera contribuens plebs. Prel.: —a. Robotnícke noviny, 1909. jún. 24. 2. p. Eredetileg Kemény G. Gábor hívta fel rá a figyelmünket. Kusýnál a vers címe más szórenddel: „Misera plebs contribuens.” Nem mondja meg, hogy „A nép nevében”-ről van szó.

kapcsolatban is hiányának, korlátjának mondtunk, itt is érvényesül: ahogy nem tudta teljes mértékben megtalálni a teljes magyarországi (s ennek keretében a szlovák) fejlődés haladó hagyományait, úgy maradt meg kora nemzeti harcainak a felszínén a mi kultúránkhoz való viszonyulásban is.

Kusý szép portréja és fejlődésrajza ennek az egy kérdésnek a megoldásával maradt adósnk. Elismerjük: a végleges választ ebben a kérdésben is hosszas, aprólékos adatfeltárásnak kell még megelőznie.

Kusý könyve jó könyv, hasznos könyv s a korrall foglalkozó magyar kutatóknak is tanulságos olvasmánya lehet.

Sziklay László

Ljubov Feigelman: Majakovszkij a népi demokratikus országokban

Szovjetszkij Piszatyel, Moszkva 1957. 488. p.

Любовь Фейгельман: Маяковский в странах народной демократии

Ljubov Feigelman igen értékes és áttekinthető formában dolgozza fel a címben jelzett témát. Majakovszkij műveinek és fordításainak útját mutatja be a huszas évek elejétől kezdve napjainkig Csehszlovákia, Bulgária és Lengyelország irodalmi köreiből.

Bevezetésképpen minden országnál rövid áttekintést ad a tárgyalt nép XIX. századi orosz irodalmi kapcsolatairól, s a Majakovszkijjal való ismeretség első lépéseit ebbe az irodalmi tradícióba állítja bele.

Csehszlovákiában 1920-ban jelent meg az első Majakovszkij fordítás („*Induló balra*”) a Kmen című folyóiratban. A költeményt a haladó közvélemény úgy fogadta, mint a fiatal Szovjetország első irodalmi üzenetét. Karel Kondrád szavait használva „olyan hatása volt, mintha a költészetben dördült volna el az Auróra lövése”. — A vers népszerűségére jellemző, hogy bámukalatosan rövid idő alatt elterjedt s a munkás szavalókórusok jóformán állandóan a műsorukon tartották.

Majakovszkij forradalmi színdarabjával, a *Misztérium-buffó*-val szintén rövidesen a bemutató után megismerkedtek a csehszlovák olvasók. Számos sajtóadat arról tanúskodik, hogy 1922-ben a prágai munkásotthonok színjátszó körei többször is színre vitték a darab egyes részleteit.

Majakovszkij költészete természetesen nemcsak fordításokon keresztül terjedt Csehszlovákiában. Az eredeti szövegek legalább olyan széles körökben ismertek voltak, mint cseh tolmácsolásai. A 20-as évek közepe táján már érezni lehet hatásukat a cseh proletárköltők: Stanislav Kostka Neumann és Iři Wolker műveiben is. Utóbbi Majakovszkij nyomán hirdeti: „a költészet ott kezdődik, ahol a tendencia.”

Az 1945 előtti csehszlovák Majakovszkij-irodalom legjelentősebb alkotása — Bohumil Mathesius 1925-ben megjelent *150 millió* fordítása. Tolmácsolásának sikeréhez jelentős mértékben hozzájárult az, hogy a csehszlovák írók és olvasók az Októberi Forradalom nagy epikus emlékművét látták benne, de igazi értékét a kitűnően sikerült fordítói munka adta. A mű egyik kritikusa, Nejedlý szerint Mathesius fordítása nemcsak az elbeszélőköltemény gondolatait őrizte meg, hanem erőteljes ritmusát és egyéni rímeit is.

Kiemelkedő eseménye volt ezeknek az éveknek Majakovszkij 1927-beli prágai látogatása. A költő egy egész sor szerzői esten szavalta el költeményeit, s a cseh írói körökkel való találkozásai alkalmával több költővel kötött mélyreható barátságot.

Megjelenésének személyes varázsa és műveinek mély szociális igazsága az oka annak, hogy a harmincas évek folyamán jelentős számú cikk és fordítás jelent meg költészetének legjavából.

A fiatal költőnemzedék számára Majakovszkij életműve jelentette a szocialista költészet példáját. Művei erőt és hitet sugalltak az egyre erősödő fasizmus, majd az ellene való küzdelem nehéz éveiben.

Különös jelentőségre tett szert költészete 1945 után a népi demokratikus Csehszlovákiában.

A felszabadulás utáni években új távlatok nyíltak a cseh irodalom előtt, de a fejlődést, még igen heves harcok előzték meg a polgári irodalom nyugati orientációjú köreiből. — Széles rétegekben hatottak még a burzsoázizmusok, a dekadens individualizmus és a szovjet költészet lebecsülését hirdető kártékony nézetek.

Ilyen körülmények között jelentek meg Iři Taufer Majakovszkij fordításai, amelyek a legerősebb érvet jelentették ebben a harcban a szovjet és szocialista költészet igazsága mellett.

A fordító kiváló *Vladimir Iljics Lenin* tolmácsolása kitűnő bizonyítékot nyújtott arra, hogy a politikai költészet is fel tud emelkedni az ún. „nagy költészet” magaslataira. — A fordító igen pontosan érti és érzékelteti az eredeti szöveg finomságait és magas művészi értékeit. Munkájával nemcsak a cseh műfordítás irodalmat, hanem az egész cseh költészetet is gazdagabbá tette.

A *Vladimir Iljics Lenin*-t hamarosan követték Majakovszkij október-előtti nagy elbeszélő költeményei: a *Nadrágbabújt felhő*, a *Hágerinc fuvola*, a *Háború és világmindenség*, majd a költő halálának harmincadik évfordulóján: a *Csudajó*.

Iri Taufer, Majakovszkijnek világviszonylatban is egyik legjobb tolmácsolója nagy műgonddal és elméleti felkészültséggel végezte műfordítói munkáját. — Majakovszkij cseh fordítói előtt ugyanis meglehetősen nagy nehézségek állottak. Egyik legfőbb fonetikai jellegű nehézség az volt, hogy a cseh nyelvben a hangsúly mindig az első szótagra esik. A vers ritmusát nem a hangsúly szavakon belüli különböző helyzete, hanem a hosszú és rövid szótagok váltakozása adja. — Ehhez járult még az a lexikai nehézség is, hogy a cseh és orosz nyelvben igen sok szó egyformán hangzik, de teljesen különböző a jelentésük.

Iri Taufer gondos munkája áthidalja ezeket a különbségeket. Fordításában megőrzi Majakovszkij verseinek intonációs formáját, soraiban viszontlátnuk az eredeti gyakran változó és sokféle ritmusát. — Mindez rendkívül jól érzékelhető a *Komszomol-dal* kiváló fordításában:

Строит,	Buduje,
рушит,	boří,
кроят	staví
и рвет,	a rve,
тихнет,	kypí,
кипит	tichne
и пенится	a pěni znova,
гудит,	hovoří,
говорит,	hučí,
молчит	mlčí
и ревет —	i řve
юная армия:	mladá
ленинцы.	armáda Leninova.
Мы	My jsme
новая кровь	nová krev
городских жил,	městských žil
тело нив,	i krev,
ткацкой иден нить.	jež v těle niv
Ленин —	bije.
жил,	Jsmе ideje
Ленин —	tkalcovská nit.
жив,	Lenin
Ленин —	žil.
будет жить.	Lenin
	žije,
	Lenin
	bude žit.

Taufer különös gondot fordított Majakovszkij rímeinek a visszaadására, amelyek közismerten gondolat-rímek: a sorok végén levő szavak mindig az eszmei tartalom fokozott kiemelését célozzák. Feigelman rövid idézetei szemléltetően bizonyítják, hogy a fordító cseh szövegei e tekintetben sem maradnak el az orosz eredeti mögött:

Время —	Je na čase
начинаю	o Leninovi
про Ленина рассказ.	začít vyprávět.
Но не потому,	Ne proto snad,
что горя	že žal náš
нету более,	dobou ztich!
время	Nastal čas-
потому,	nebot' hořký žal až teď
что резкая тоска	do mozku vnikl
стала ясною,	ostrou bolestí.
осознанного болью.	(A „Vladimir Iljics Lenin” — bevezető sorai)

Ugyanezt a gondosságot tapasztaljuk Iri Taufernál Majakovszkij szókincsének a reprodukciójában. A fordító világosan látja, hogy Majakovszkijt nem lehet a tradicionális költészet elavult kifejezéseivel megszólaltatni; a költő versorainak a cseh nyelvben is újként és rendkívül kifejezően kell hangzaniok. Gyakran fordul tehát a hétköznapi nyelv és folklór kifejezéseire, fordításaiban gyakoriak a közmondások, idiómák, neologizmusok.

Hogy Iri Taufer mennyire önállóan s alkotó módon jár el, azt jól érzékelteti az alábbi példa, ahol az eszmei mondanivaló minél tökéletesebb kifejezése érdekében idiómát használ ott, ahol az eredetiben azt hiába keressük:

„Как офицера
по
величества
бежали
от выстрелов,
берег вычистся.”

— olvassuk a *Csudajó* tizedik fejezetében. Taufer ezt a következőképpen fordította le anyanyelvére:

„Jak po výstřelech
důstojníci
Jeho Veličestva
nohy brali
na ramena
zčerstva.”

Az utolsó sor kifejezése szó szerint azt jelenti, hogy „a lábakat vállra vették”, ami magyarul a „fejveszetten futottak” kifejezéssel adható vissza.

Iri Taufer „az orosz nyelv hatalmas harangja”-ként beszél Majakovszkijról. Feigelman hozzáteszi, hogy Iri Taufer fordításai nyomán ez a hang ma már hatalmas erővel zeng a cseh irodalomban, s aktívan segíti a felnevelkedett új költőgenerációt, hogy magába fogadja a szocialista realizmus első úttörőjének példáját és művészi tapasztalatait.

A fejezet befejező részében Majakovszkijnak ezt a közvetett hatását részletezi Jan Kosztra, Vetězslav Nezval, Ivan Skala, Stanislav Neumann és a többi fiatal költő alkotómunkásságában.

A bolgár irodalomban Majakovszkij költészete Geo Milev tolmácsolásában szólalt meg először.

Geo Milev írói útjában sokat jelentett ez a találkozás. Ő, aki ifjúkorának nyugtalan útkeresésében Nietzsche, Baudelaire, Verlaine, majd Verhaeren hatása alatt volt és a bolgár szimbolisták jelentős képviselőinek számított, a Majakovszkijjal való találkozás után fokozatosan elfordul a polgári dekadens irányzatoktól, s művészetét a haladás szolgálatába állítja.

1921-ben lefordítja Majakovszkij forradalmi indulóit, egy évvel később részleteket közöl a *Nadrágbabújt felhő-ből*, 1923-ban pedig megjelenteti az általa szerkesztett Veznyi folyóirat almanachjában a 150 millió elbeszélőkölteményt (töredékesen).

A Majakovszkij költészetével való foglalkozás igen mély nyomot hagyott Geo Milev alkotómunkásságában, ami különösen jól kimutatható a *Szeptember* c. elbeszélőkölteményében. A műben, amelyben Milev az 1923-as bolgár fasisztaellenes népi felkelésnek állít emléket, kétségen kívül ott érződik a 150 millió forró népisége és széles epikai távlatokra való törekvése.

A bolgár irodalom pótolhatatlan vesztesége, hogy élete delén, igazi alkotómunkásságának kezdetén, 1925-ben a bolgár fasiszták áldozata lesz.

Az új népellenes kormány mindent megtett, hogy a bolgár sajtót elzárja a szovjet irodalomtól, de intézkedései nem sok sikerrel jártak. S ha a 30-as évek folyamán csökkent is a fordítók száma, a titokban becsempészett eredeti művek anélkül népszerűbbek voltak, s igen széles körökben hatottak.

E fordításokban gyér évek legjelentősebb vállalkozása a szovjet költők 1938-ban megjelent antológiája volt, amelyet Hriszto Radevszki állított össze. — A kötetben több Majakovszkij fordítás is található a szerkesztő tolmácsolásában: *Különös kaland*, *Önagonygyűlésezők*, részletek a *Csudajó* és az *Erről* c. elbeszélőkölteményekből.

Geo Milevhez hasonlóan Hriszto Radevszki költészetében is érezhető Majakovszkij megtermékenyítő hatása: verse erőteljesebbé, dinamikusabbá lesz, s a fasiszmus elleni harc közepette is szilárd meggyőződéssel sugallja a jövőbe vetett hitet.

Majakovszkij műveinek eredetiben való terjedéséről tanúskodnak azok az 1938–40-ben megjelent magas színvonalú kritikai cikkek, amelyek Majakovszkij költészetével és bolgár fordításaival foglalkoznak. — Todor Pavlov könyve: *Majakovszkij költészete s az irodalomelmélet és gyakorlat néhány kérdése* — a bolgár marxista kritika jelentős alkotása.

Ljubov Feigelman külön fejezetben foglalkozik Nikola Jonkov Vapcárov és Majakovszkij költészetének párhuzamba állításával.

Vapcárov alkotómunkássága új korszakot jelent a bolgár költészet fejlődésében. Kitarván kereste az aktív forradalmi szót, az élő beszéd közvetlen intonációját, amely képes kifejezni a proletár közösséggel azonosult gondolatait és érzéseit. — Ez a törekvés hozza közel Majakovszkijhoz, akinek alkotásait jól ismerte, s barátai körében gyakran idézte. S bár nem vált Majakovszkij aktív fordítójává, költői látásmódjában, a népköltészethez közel álló kifejezési eszközeiben ott érezzük a nagy szovjet költő példamutatását és hatását.

Bulgária 1944-es felszabadulása után egymást követték Szófiában Majakovszkij verseinek gyűjteményes kiadásai.

Új szint képeznek a költő bolgár műfordítás irodalmában Bogumil Rajnov 1946-ban közzétett fordításai (*Beszélgetés Lenin elvtárrsal, Szergej Jeszenyinhez*, részlet a *150 millió és Vladimir Iljics Lenin c. elbeszélő költeményből*). Rajnov tolmácsolása híven ragaszkodik az eredethez, de helyenként bizonyos lazaság tapasztalható hangvételében. Elhanyagolja az eredeti ritmikai és szintaktikai felépítését, több helyütt bőbeszédűvé válik.

1947-ben Ludmil Sztojanov tolmácsolásában megjelenik a *Vladimir Iljics Lenin c. elbeszélőköltemény* teljes szövege. A mű elé írt előszavában a fordító jól érzékelteti munkája nehézségeit és felelősségét. Fordítása azonban elmarad az eredeti frissesége s erőteljes stílus mögött. Fogyatékosága abból ered, hogy Majakovszkij gondolatait a hagyományos költészet kevésbé friss, részben elkopott szavaival igyekszik visszaadni. Másrészt nem veszi eléggé figyelembe a költő stílusának lexikai, szintaktikai s az ebből kifolyó ritmikai sajátosságait. — Ez különösen feltűnően érezhető az elbeszélőköltemény pártról szóló részében:

Majakovszkijnál:

Sztojanovnál:

Мозг класа,	Мозъкът,
дело класа,	и делото,
сила класа,	и силата,
слава класа —	и славостта на класата —
вот что такое партия.	его що е партията.

Sztojanov fordítása meglehetősen szabad. Majakovszkij azáltal, hogy fokozatosan és többször is ismétli az „osztály” szót, minden lépcsőzetet súlyossá, kifejezővé emeli. Amikor Sztojanov háromszor kihagyja ezt a szót, leegyszerűsíti a mondatot, megbontja a vers ritmikus lüktetését, s a szöveget a Majakovszkij számára annyira idegen kötőszavakkal tűzdeli tele.

Bár kétségtelen, hogy a mű szövegének nivellálása következtében a bolgár fordítás sokat veszít az eredeti életteli és hatékony színezetéből, mégis figyelemre méltó vállalkozás, mert rajta keresztül jut el először a teljes elbeszélő-költemény az olvasók széles tömegeihez.

A következő években több új Majakovszkij fordítás jelenik meg Bulgáriában, köztük Nikolaj Antonov *Csudajó* tolmácsolása is, amely alapján véve helyes képet ad Majakovszkij legnagyobb alkotásáról, bár a költői kifejezést tekintve ő is leegyszerűsíti és szegényebbé teszi a költő alkotásait.

Befejezésül Feigelman Majakovszkijnak a legifjabb költőgenerációra (Mladen Iszajev, Bozsidar Bozsilov, Aszen Boszev stb.) gyakorolt hatását tárgyalja.

A 20-as évek elején Lengyelországba is eljutottak Majakovszkij költeményei. — 1921-ben a *Költő munkás-t*, s a *Misztérium-buffó* prológját, 1922-ben pedig az *Induló balra c. verset* fordítják le. — A fordítások meglehetősen népszerűek, gyakran szerepelnek szavaltat formájában a különböző munkásszínpadok műsorain, sőt a varsói népi egyetem színjátszó gárdája szavalókórusra is átdolgozza őket. Majakovszkij első jelentős lengyel tolmácsolója Julian Tuwim volt, aki 1923-ban megjelentette a *Nadrágbabújt felhő* fordítását. A kitűnő stílusérzékkel rendelkező műfordító megéreztte, hogy Majakovszkij tolmácsolásához új költői eszközökhöz kell nyúlnia. Különösen az elbeszélőköltemény lexikai kontrasztjainak a visszaadása volt nehéz, hiszen azokban a népnyelv és a vulgarizmusok „durvaságai” fonódtak szerves egységbe az érzelmi feszültséggel telített patétikus és ünnepi szavakkal. Tuwim híven tolmácsolja a költő merész metaforáit és stílusának váratlan, gyakran szélsőséges fordulatait. Fordítói munkájában bátran alkalmazza a hétköznapi nyelv kifejezéseit, s az „utca szavait”, amelyek újszerűen, de Majakovszkijhoz lényegében híven fejezik ki a mondanivalót.

Majakovszkijnál:

Улица муку молча перла
Крик торчком стоял из глотки.

Tuwimnál:

Ulica męka milcząc parla,
krzyk jak drzazga sterczał w grdyce.
(részletek a „Nadrágbabújt felhő 2. részéből”)

Tuwimra, az esztétizáló polgári költészet volt képviselőjére, döntő hatással volt a Majakovszkij művészetével való találkozás. Herkuleshez és Sámsonhoz hasonlítja visszaemlékezéseiben a költőt, aki hetike lázadóként tört be a „művészet templomába”, oszlopokat döntött, oltárokat rombolt, s kiapadhatatlan hévvel hirdette a jövő forradalmát. — Hatása alatt Tuwim is szakít a tradicionális költészettel s az első lengyel futuristának vállalja magát.

Majakovszkij második kiváló fordítója Władysław Broniewski, a lengyel proletár-költészet első jelentős képviselője. — A 20-as és 30-as évek folyamán lefordítja a *Költő munkás*, *Hazafelé* és egy sor kisebb verset, valamint részleteket a *Csudajó* és a *Teli torokból* c. elbeszélő-köteményekből.

Feigelman véleménye szerint a felszabadulás előtti lengyel költők közül Broniewski áll legközelebb Majakovszkijhoz, bár megjegyzi, hogy verseiket nem a külső formai elemek hozzák közel egymáshoz, hanem a bennük rejlő azonos politikai tendencia.

Külön fejezet foglalkozik Majakovszkij 1927-beli varsói látogatásával. — Minthogy a költő a választások miatt meg volt fosztva a nyilvános szereplés lehetőségétől, lengyel barátai kisebb verseskötetet adtak ki tiszteletére, melyben Tuwim és Broniewski fordításai mellett helyet kapott több, kizárólag erre az alkalomra lefordított kisebb költemény is: a *Mi indulunk, Balra mars, Nem hisszük*, — s részletek a 150 millió és a *Vladimir Iljics Lenin* elbeszélő költeményekből.

Majakovszkij elégedett volt a fordításokkal, hiszen ismerte a lengyel szillabikus versrendszert s a lengyel szavaknak azt a fonetikai sajátosságát, amely szerint a hangsúly mindig az utolsó előtti szótagra esik. Éppen ezért nagyra értékelte lengyel tolmácsolóinak igyekezetét, akik mindeme nehézségek ellenére hűen adták vissza stílusának a mindennapi beszélgetéshez közelálló intonációját.

Lengyelország 1939-es lerohanása után a lengyel írók tekintélyes csoportja emigrált a Szovjetunióba, ahol a szovjet irodalommal való közvetlen érintkezés folytán sokan kezdték fordítani olvasmányaikat. E műfordítói tevékenység jelentős állomása volt Majakovszkij verseinek Lvovban megjelent lengyel kiadása (1940-ben). A kötetben nagyon sok, eddig még lengyelül ismeretlen költemény jelent meg — elsősorban a szatirikus és az amerikai versek köréből. A gyűjtemény legkiemelkedőbb részeit Ljucien Schenwald műfordításai képezik. Schenwald lengyel szövegei megőrizték Majakovszkij ritmusának férfias erejét és a költemények közvetlen hangvételét. Rendkívül figyelemre méltó a *Különös kaland* c. fordítása, amely mindmáig a vers legjobb lengyel tolmácsolása.

A megszállt területeken Artur Sandauer foglalkozott Majakovszkij alkotásaival. 1943 telén a Kárpátok erdőiben fordította le a szovjet költő egyik leghíresebb művét, a *Csudajó*-t — 30°-os hidegben, az eredeti szöveg nélkül, csupán emlékezetére támaszkodva. Az embertelen körülmények között vergődő fordító számára Majakovszkij tolmácsolása jelentette a „menekvést a sötétségtől, éhségtől és a fagytól”.

Lengyelország felszabadulása utáni években, Csehszlovákiához hasonlóan, éles küzdelem fejlődött ki a lengyel irodalom további útjait illetően. A szovjet költészet, s így Majakovszkij alkotó munkásságának a példája is, nagy segítséget jelentett a misztikus nézetek, a polgári áobjektivizmus és esztéticizmus ellen.

1945-ben megjelent Artur Sandauer *Csudajó*, majd a következő évben Broniewski *Teli torokból* fordítása, amelyet a kritika igen nagyra értékelt. 1948-ban napvilágot látott Majakovszkij válogatott verseinek gyűjteményes kiadása Adam Ważyk szerkesztésében, aki elsősorban Majakovszkij hatása alatt indult el szürrealista útkereséseiből a forradalmi költők táborába.

A további évek folyamán Jerzy Litwiniuk, Artur Sandauer és Wiktor Woroszylski Majakovszkijnak jóformán minden jelentős alkotását lefordították anyanyelvükre.

Majakovszkij igen népszerű a kritika olvasók előtt. Verseit a műkedvelő előadások százai tűzik műsorukra. Rendkívül gyakran szerepelnek fordításai a napi sajtó kiadványaiban, sőt a rádió adásaiban is. Hatása kézzelfoghatóan érezhető a fiatalabb költőnemzedék alkotásaiban, különösen Władysław Broniewski Sztálinról szóló elbeszélő költeményének epikus hangvételében, Leon Pasternak szatírájában és Wiktor Woroszylskinek a munka hősi pátoszát megőrkítő költeményeiben.

Ljubov Feigelman könyve figyelemre méltó állomása a szovjet Majakovszkij kutatásnak. Először ad összefüggő képet a szláv népi demokratikus országok Majakovszkij-fordi-

tásairól és a költő alkotásainak egyre növekvő terjedéséről. A jelentősebb fordításokat részletesen elemzi, s rámutat azokra a hatásokra, amelyeket a szövegek tolmácsolása a fordítók világnézetében és művészi magatartásában előidézett. A költő hatásának és terjedésének kérdéseit sohasem elszigetelten, hanem a nemzeti irodalmak egészében vizsgálja. Tág látóköre és anyagában való jártassága folytán mindig pontosan mutat rá azokra az összefüggésekre, amelyek az eszméi síkon azonos nézeteket valló költőket közel hozzák egymáshoz.

Tárgyalásának fogyatékosága, hogy anyagának bevezetéseiben túlságosan hosszúra nyúlnak a történelmi előzmények részletezései, s hogy időnként olyan költőknél is közvetlen Majakovszkij-hatást igyekszik kimutatni, akiknél ez csak nagyon kis mértékben áll fenn. — Helyenként hiányoltak még a fordítások részletesebb formai elemzését.

Botka Ferenc

Klasszikus jugoszláv elbeszélések

A kis népek olvasói általában jobban ismerik a nagy nemzetek — oroszok, franciák, angolok, németek — kultúráját, irodalmát, mint a közvetlen szomszédságukban élő kisebb nemzetekét. Ez természetesen is, mert az iskolában legalább egy világnyelvet tanulnak, és így már ifjúkorban az e nyelven írt irodalmi alkotásokhoz is közelebb jutnak. Azonkívül az ember természetes hajlama, hogy a legjobbat, a legtökéletesebbet tegye magáévá, s ezt az irodalom terén elsősorban a nagy nemzetek műveiben úgy megtalálni. Ahogyan azonban a magyar irodalomnak vannak komoly és nagy alkotásai, véli a többi kis nemzet irodalmában is vannak olyan értékek, melyekkel érdemes megismerkednünk.

A felszabadulás óta, főleg amióta könyvkiadásunk állami kézbe került, sokkal több lengyel, cseh, szlovák, román, bolgár és részben szerb és horvát irodalmi alkotás jutott magyar nyelven olvasóink kezébe, mint azelőtt. Így olvasóközönségünk megismerkedhetett a közeli körben élő kisebb nemzetek irodalmának értékeiből költői műveivel, regényeivel, novelláival, elbeszéléseivel.

Az érdeklődő olvasó bizonyára örömmel vette kezébe a nemrégiben megjelent *Klasszikus jugoszláv elbeszélések* c. kötetet, mely címéből ítélve a legjobb és legszebb szerb, horvát és szlovén elbeszélések első magyar nyelvű gyűjteménye. Az átlag olvasó valószínűleg nem is csodálódott antológiánkban, mivel néhány érdekes témájú és jól megírt, művészi elbeszéléssel, novellával ismerkedhetett meg. A tizenöt rövidebb, hosszabb elbeszélés közül kiemelkedik Djalski *Perillustris ac generosus Cinteke* Hadrovics László gondos fordításában, Sremac *Ibis agája* és Stanković *A megboldogult felesége* c. novellája Csuka Zoltán lelkiismeretes tolmácsolásában, azután Lazarević *Először hajnali misére apámmal*, Cippico *A tengeren* és Begović *Két fehér kenyér* c. elbeszélése Dudás Kálmán kiváló fordításában. Dudás gördülekeny magyar stílusban — merészebb megoldásokkal is kísérletezve — adja vissza a szerb-horvát szöveget, anélkül, hogy az eredeti mondanivalóján, hangulatán csorbát ejtene. A többi fordítás is gondos munka, de a fordítók kevésbé vállalták a merészebb megoldások kockázatát, és talán stílusuk sem mindig éri el Dudás gördülekenységét.

A szép kiállítású kötetet Hadrovics László jegyzetei egészítik ki. Tömören, néhány mondatban, a lényegét kidomborítva jellemzi az egyes írókat. A szerkesztő munkája ellenben néhány szépséghibát árul el. Így a szerzők betűrend szerinti felsorakoztatása nem mondható szerencsés megoldásnak. A jegyzetek eredeti sorrendje nyilván kronologikus lehetett, mert különben nem fordulhatott volna elő, hogy Petar Kočić (1877–1916) bemutatása után a következőket olvassuk: „Még fokozottabb művészi követelményeket valósít meg az európai műveltséggel rendelkező Laza Lazarevics (1851–1890)”. Lazarević ti. nem Kočić elbeszélő művészetének továbbfejlesztője — hiszen halálakor Kočić mindössze tizenhárom éves volt —, hanem a Milovan Glišić által kezdeményezett úton, a szerbiai falusi élet kritikai realista ábrázolásának útján haladt tovább. Könyvünk szerkesztése körüli zavarokat jelzi az is, hogy a borítólapon Josip Kozarac és Vjenceslav Novak horvát írók neve is szerepel, bár magában a kötetben nem jutottak szóhoz.

Minden antológia összeállításánál természetesen érvényesül a válogatást végző egyén sajátos ízlése. Vannak azonban, gondolom, bizonyos objektív normák, melyeket mindenképpen tekintetbe kell vennünk. Ha pl. valahol külföldön, valamilyen idegen nyelven egy „Klasszikus magyar elbeszélések” c. kötet látna napvilágot és abban nem szerepelne Jókai vagy Móricz, ezt, úgy vélem, jogosan kifogásolhatnánk. Ugyanílyen jogosan kifogásolhatják a horvátok, hogy gyűjteményünkől kimaradt Šenoa és Nator. Az az August Šenoa (1838–

* Fordította Csuka Zoltán, Dudás Kálmán, Hadrovics László, Vujicsics D. Szoján. A jegyzeteket írta Hadrovics László. Válogatta Dudás Kálmán. — Európa könyvkiadó, 1958.

1881), aki jelentős regényeivel és számos művészi elbeszélésével korszakot jelent a horvát irodalomtörténetben és mindmáig irodalmának egyik legnagyobb alakja, legolvasottabb szerzője, s az a Vladimir Nazor (1876—1949), aki „nemzedékének legtermékenyebb, leg-sokoldalúbb és legnagyobb hatású horvát írója”, mint ahogyan ezt Antun Barac (1894—1955) a neves horvát kritikus és irodalomtörténész írja.

A számszerű összehasonlítás is mutatja, hogy a horvát irodalom mennyire háttérbe szorult kötetünkben. Kilenc szerb elbeszéléssel szemben mindössze négy horvát író egy-egy és egy szlovén író két művét találhatjuk benne, bár vitathatatlan, hogy a realizmus korszaká-ban a horvát irodalom minőségileg és számszerűleg is túlszárnyalta a szerb szépprózát. Míg szerb részről szinte minden számításba jöhető elbeszélő képviselve van a gyűjteményben, a horvátok közül az említett Šenoa és Nazoron kívül, még elsősorban Josip Kozarac (1858—1906) és Vjenceslav Novak (1859—1905) — akik úgy látszik az utolsó pillanatban maradtak ki — azok, akiknek egy *Klasszikus jugoszláv elbeszélések* c. antológiában feltétlenül szerepel-niök kellett volna.

Šenoa gazdag terméséből nem is lett volna olyan nehéz a válogatás. Számításba jöhetett volna pl. a *Pruski kralj* (Porosz király) c. kis elbeszélése. Ebben egy múlt századbeli zágrábi kisembernek, a leánya elvesztésén érzett fájdalomtól eszelőssé vált városi dobosnak, mesteri lélekteni rajzát adja. De ugyancsak megfelelt volna a *Prosjak Luka* (A koldus Luka) c. novellája, melyben a Zágráb környéki parasztság életét, a parasztok és a város urainak viszonyát mutatja be művészi módon egy koldus-uzsorás életén keresztül; vagy az *Ilijina oporuka* (Ilija végrendelete) c. nagyobb elbeszélése, ahol Zágráb kapitalizálódásának kezdetét és e kor ellentmondásait rajzolja.

Kozarac elbeszélései közül közlésre talán a legalkalmasabb a *Tri dana kod sina* (Három nap a fiánál) lett volna. Ebben egy kisembernek „úrrá” lett fiát, ennek hajszás életét, elhide-gülését egyszerű szüleitől és elszakadását a falutól, a falusi életről vetíti elénk. Megfelelt volna a *Slavonska šuma* (Szlavóniai erdő) c. kis elbeszélés is, melyben az erdész-író az erdő és természet iránti szeretetét ábrázolja művészi leírások keretében; vagy a *Tena* c. novella, mely a falusi prostitúció kérdésével foglalkozik, és művészi módon tárja fel ennek gazdasági okait és társadalmi következményeit is.

A horvát irodalom legjobb alkotásai közé tartozik Vjenceslav Novak néhány novellája, mint *Iz velegradskog podzemlja* (A nagyváros földalatti életéből), melyben egy proletár sors-ban élő munkás életét, embersége jellemét, gyengéd apai szeretetét és feleségének a durva külső alatt rejlő igaz szívét ábrázolja meggyőző módon; vagy az *U glib* (Az iszapba), melyben egy szegény parasztszármazású egyetemi hallgató küzdelmes életével ismerkedünk meg. Hősünk éhezik, mert az ösztöndíjat a gazdag polgármester fia kapta, s mikor a jómódú fiú az ösztöndíj-ról kollegája számára le akar mondani, a polgármester-apa fiát avval inti le, hogy „az életet más szemmel kell nézni”. A „jól nevelt úri fiú” természetesen belenyugszik apja elhatározásába.

Vladimir Nazor gazdag munkásságából is lehetett volna találni egy vagy két közlésre érdemes elbeszélést vagy novellát. Ilyen pl. a *Voda* (A víz) című, melyben az író művészi ábrázolással vetíti elénk egy kis adriai sziget természetének és lakóinak életét aszály ide-jén; vagy a *Čovjek koji je izgubio dugme* (Az ember, aki elvesztette a gombját) c. szimbolikus elbeszélés, melynek hőse a gombbal együtt az élet értelmét és célját is megtalálta.

A négy méltatlanul kihagyott író néhány elbeszélését említettük csak — többé-kevésbé öletszerűen —, de ezek közül kötetünkben bármelyik méltóan képviselhette volna a horvát (s egyúttal az egész jugoszláv) szépprózát. Gondosabb, elmélyültebb tanulmányozás-sal talán még jobb és méltóbb alkotásokra is bukkanhatnánk az említett szerzők rövidebb írásai között.

A kötetben mutatkozó aránytalanság a horvát irodalom rovására már csak azért is sajnálatos, mert a horvát irodalomban gyakran hasonló témákat találunk, mint a magyar-ban. Ez természetes, mivel az első világháború végéig évszázadokon keresztül egy állam-közösségben éltünk, tehát társadalmi viszonyaink is hasonlóak voltak. Éppen ezért a horvát irodalom olvasóközönségünknel is komolyabb érdeklődésre találna. Nagyon is tanulságos lenne számunkra végre meglátni, hogyan tükröződnek a mieinkkel lényegében azonos tár-sadalmi viszonyok egy szomszédos nép irodalmában és annak írói milyen művészi eszközök-kel ábrázolják azokat.

A szlovén irodalmat gyűjteményünkben egyedül Ivan Cankar képviseli, aki irodal-mának valóban legnagyobb alakja. Egy-két más szlovén író, pl. Prežihov Voranc (1893—1950) bemutatása sem lett volna érdektelen.

Ez a cikk nem tér ki az antológiában közölt elbeszélések elemzésére — ez túlméretezne ismertetésünk terjedelmét —, de meg kell jegyeznünk, hogy az elején említett kiváló elbeszélé-seken kívül, található a kötetben egy-két olyan elbeszélés is, mely nem a legjellemzőbb írójára, sőt talán nem is tartozik legjobb alkotásai közé. Ilyenek Matavulj *Göbe Mări* és Kočić *A mracsáji esperes* c. elbeszélése.

Az antológiával kapcsolatos bíráló megjegyzéseink szinte kizárólag a válogatást érintik, ez pedig elsősorban a rendelkezésre álló anyagtól függ. Ezen a téren lehetnek nehézségek gyűjteményünk összeállításánál, bár a különböző fővárosi könyvtárakban ma már rendelkezésre állnak a jugoszláv irodalmak fontosabb alkotásai.

A *Klasszikus jugoszláv elbeszélések* c. kötet — fogyatékosságai ellenére is — szolgálja déli szomszédaink irodalmának jobb megismerését és néhány kimagasló művészi fordítással gazdagítja a magyar műfordítások amúgy is szép számát. Reméljük, hogy még lesz alkalom hasonló gyűjtemény kiadására, mely majd megfelelőképpen egészítheti ki kötetünket.

Póth István

Két romániai magyar népköltészeti gyűjtemény

Tudományos életünk két jelentős romániai magyar folklór gyűjteménnyel gazdagodott, megjelent a *Moldvai csángó népdalok és népballadák*¹ és a *Háromszéki magyar népköltészet*² című gyűjtemény. Mindkét mű annak a fáradhatatlan és lelkes népköltészeti kutatómunkának az eredménye, melyet az elmúlt évtizedben a romániai magyar kutatók végeztek. A gyűjtemények jelentőségét növeli, hogy az eddigi hasonló tartalmú gyűjtemények anyagánál bővebbek, teljesebbek és sok, máig ismeretlen anyagot tartalmaznak. Ezért mindkét gyűjtemény megérdemli, hogy felfigyeljünk rájuk s hogy eredményeiket ismertessük. A gyűjteményeket megjelenésük sorrendjében tárgyaljuk.

1. A *Moldvai csángó népdalok és népballadák* című gyűjtemény anyagát a szerkesztők a Folklór Intézet Kolozsvári Osztályának anyagából állították össze. A kötetet Faragó József tudományos igényességgel megírt tanulmánya vezeti be, melyben összegezi és értékeli az eddigi csángó kutatások eredményeit és kiegészíti azokat az újabb eredmények feldolgozásával. A tanulmány jó kalauz a csángó népköltészet megértéséhez és helyes értékeléséhez. Középpontjában három fontos kérdés áll: a csángók történetének rövid áttekintése, a csángó népköltészet közös elemei népköltészetünkkel s egyéni vonásai, és végül a román népköltészet és nyelv hatása a csángók népköltészetére.

1. A moldvai csángók többnyire a Székelyföldről települtek át Moldvába, s itt évszázadokon keresztül megőrizték nyelvüket és népköltészetüket. Értékes adatokat közöl Faragó a csángók jelenlegi települési helyeire vonatkozólag, felhasználva az 1949–1951-es nyelvjáráskutatás eredményeit. Eszerint „ma Moldvában közel kilencven falut lehet számon tartani, amelyekben kis részben, jelentős százalékban vagy többségben magyarul beszélő csángók élnek”. Megtudjuk, hogy a csángók többségükben Bákó és Román környékén, valamint a Szeret folyónak és mellékfolyóinak, a Beszterce, a Tatros és az ebbe ömlő Tázló folyó völgyében találhatók. A csángók múltjával foglalkozva megállapítja, hogy a legmosztalább sorban éltek, mert elnyomták őket a tőkés-földesúri rendszer képviselői és a Rómából a nyakukra küldött idegen, túlnyomórészt olasz papság. Különösen megnehezedett helyzetük a múlt század végén, amikor az államhatalom összefogott a papsággal, hogy elnemzetietlenítse őket. Ezzel magyarázható az írástudatlanság általános volta a csángók körében. Ennek az állapotnak csak a felszabadulás után lett vége, amikor a csángó gyermekek magyar iskolába járhattak. A kellő számú magyar tanerő hiányának pótlására a kormányzat megnyitotta a bákói román nyelvű pedagógiai iskola magyar tagozatát. Az 1947–1948-as tanévben nyolc faluban nyílt magyar tannyelvű iskola.

2. Az értékes adatokat tartalmazó történeti áttekintés után a szerző részletesen elemzi a csángók népköltészetét, amely az évszázados elnyomatás ellenére is megőrizte értékeit, s még ma is megtalálni a nép ajkán olyan régi keletű balladákat, mint *Kádár Kata*, *Körműves Kelemenné*, *Molnár Anna*, *Márton Szép Ilona*, *A sárig kigyó*, *Az elrabolt leány* stb. De ezek mellett szép számmal találunk újabb keletű balladákat is, melyek sok érintkezést mutatnak a román népballadákkal. Helyesen mutat rá Faragó az újabbkeletű balladákkal kapcsolatban, hogy azok közül több van olyan, mely a román ballada-anyagból való átvétel vagy átdolgozás, sőt *A pakulár* című ballada a román *Miorita* tömörebb magyar megfelelője”. E ballada az alkotó népi átvétel nagyszerű példája, mert benne csak a legáltalánosabban vett téma marad meg, míg részleteiben, felhasználált jelképeiben s általában egész meg-

¹ Szerkesztette Faragó József és Jagamas János, a zenei anyag összeállításában részt vett Szegő Júlia. Bukarest és Budapest, 1954.

² Kónsza Samu gyűjteménye, szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József, a rajzokat készítette F. Halay Hajnal. Áll. Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely, 1957. 561 oldal

formálásában különbözik a román balladától.³ Érdekes megjegyezni, hogy a csángó balladát korábbi időben jegyezték fel, mint a Miorița-t. Ez azonban mitsem változtat a ballada román eredetén. Hasonló magyar megfelelője a román *Mănăstirea Argeşului* című balladának a mi *Kőműves Kelemen*nek, mely nemcsak a részletekben, hanem jelentésében is eltér a román balladától.⁴

A fentebb felhozott példák, de más balladák is rációlnak Faragónak arra a kijelentésére, hogy a csángó balladák között lennének románból vett fordítások, vagyis szó szerinti utánzatok. Ilyenre maga sem hozott fel példát, s lehet, hogy a kifogásolt megállapítás elírásból származik.

Az újabb keletű román eredetű csángó balladák bármennyire eltérnek is az eredetiek-től, a legtöbb esetben azonban megtaláljuk bennük az eredetiekben szereplő román neveket, pl. *Manolă, Răduj, Merinka, Todor* stb.

Általában véve nem ártott volna, ha Faragó a csángó balladák elemzésénél nagyobb teret szentel a román eredetű balladáknak, s összevetette volna azokat a román balladákkal.

3. A népköltészeti hatásnál kétségtelenül erősebb volt a román népzene behatolása a csángó népdalokba. Különösen érvényesül ez az új népdalstílusnál, melynek elemeit a románból kölcsönzött dallamokban találjuk meg. A csángó dallamokban a már ismert magyar–román zenei kölcsönhatáson túlmenően új elemként található meg a *dalok román refrénje*. Ezek a románból kölcsönzött refrének érdekesek és változatosak. Ilyeneket találunk közöttük: az indulatszó háromszori ismétlését, *of, of, of*, vagy a *Leano* (Ilona) név említését, de ez előfordul sorra duzzasztva is: *Leana, Lina, draga mea* (Ilona, Ilona kedvesem). Találunk kétsoros refrént is, pl. *Inima mea, inima mea, / Iar încep-a mă dura*. (A szívem, a szívem / Ismét fájni kezd). Faragó szerint a teljes csángó dallamkincsnek mintegy 8–10%-a román eredetű.

4. Jelentős a dalokban és balladákban előforduló román lexikális hatás is. A kölcsönzavak általában jól tükrözik a csángó–román érintkezés jellegzetes területeit. Így pl. sok kifejezés került a csángók nyelvébe a katonáskodáson keresztül: *bokânc* (r. bocanci); *darabasz* (r. dorobanţ: gyalogos katona); *lénias* (r. trupe de linie: gyalogos); *kălărás* (r. călăraş: lovas katona); *orgyin* (r. ordin: parancs, behívó); *gorna* (r. goarnă: kürt); *megrenyiľni* (r. a răni: megsebesüľni). Néha előfordul, hogy magyar szavakat románosan ejtenek ki, pl. az egyik katonadalban:

Három zsendár, három káprár,
Három zsendár, három káprár,
Pesti kázármában szolgál.
Pesti kázárma repedj meg,
Pesti kázárma repedj meg,
Édes fiam, szabadulj meg.

Szép számban találunk román kifejezéseket a pásztorkodás szókincsében, pl. *csobán* és *pekurár* (r. cioban, păcurar: pásztor); *purkár* (r. porcar: kanász); *vákár* (r. văcar: tehénpásztor); *esztena* és *tella* (r. stînă és tîrlă: akol).

Gyakoriak az emberi kapcsolatokból eredő román kölcsönzavak is. Ilyenekkel találkozunk: *nyirásza* (r. mireasă: menyasszony); *nyirel* (r. mire: vőlegény); *pedurár* (r. pădurar: erdész); *dumány* (r. duşman: ellenség). Találunk néhány kölcsönzót a környezet köréből is, pl. *kuptor* (r. kuptor: sütőkemence); *kocsorba* (r. cociorbă: szénhordó); *kentár* és *kenterilni* (r. cîntar: mérleg és cîntări: mérni); *kerpa* (r. cîrpă: kendő) stb.

Annak ellenére, hogy szám szerint jelentős mennyiségű román jövevényszóval találkozunk a népköltészeti szövegekben, a román hatás mégsem tűnik erőteljesnek, mert e szavak nem az alapszókincsbe, hanem a szótári szókészletbe hatoltak be.

A szép kivételű népi illusztrációkkal díszített kötet 30 balladát és 155 népdalt közöl dallammal együtt, híven megőrizve a csángó nyelvjárási jellegzetességeit, növelve ezzel a kötet értékét és felhasználhatóságát a tudományos kutatómunkában.

*

II. A *Háromszéki magyar népköltészet* című gyűjteményt Konsza Samu anyagából Faragó József állította össze.⁵ A gyűjtemény méltó követője Kriza János nagy jelentőségű

³ L. bővebben Domokos Sámuel: *Az úgjörög kleftisz-balladák és a román népballadák*, Filológiai Közöny, 1958. 1. sz.

⁴ Lásd Domokos Sámuel, i. m. 119. l.

⁵ Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely, 1957. 561 oldal, az illusztrációkat F. Halay Hajnal készítette.

gyűjteményének, s gazdag anyaga szervesen egészíti ki azt, s járul hozzá ahhoz, hogy a szé-
kely népköltészet jelentőségéhez mértén legyen képviselve tudományos gyűjteményeinkben.

Konsza e kötetben több évtizedes népköltészeti gyűjtését bocsátotta közre. Mun-
kájában ma már elavult gyűjtőmódszert alkalmazott, s gazdag anyagát diákok közremű-
ködésével hordta össze Háromszék vármegye egész területéről. E módszer alkalmazásában
kényszerítő körülmények játszottak közre, mivel a gyűjtő a múltban semmiféle anyagi
támogatásban nem részesült munkájában. A sepsiszentgyörgyi tudós tanár 1927-ben kezdte
meg gyűjtőmunkáját, s azt a felszabadulás után fejezte be, legutóbbi gyűjtései 1955-ből
valók. A diákokkal való gyűjtés napjainkban már nem felel meg a tudományosság követel-
ményeinek, ezzel maga a gyűjtő is tisztában volt, s ezért arra törekedett, hogy munkatársai
munkájukban eleget tegyenek a tudományos módszeresség alapvető követelményeinek.
Konsza következetesen közli a legfontosabb gyűjtési adatokat a földrajzi helyről, az elmbú-
dó koráról és a gyűjtés idejéről. Így lehetővé válik az értékes anyag felhasználhatósága.

Konsza gyűjteményének jelentősége, gazdag anyagának értéke akkor tűnik ki leg-
inkább, ha összevetjük Kriza említett gyűjteményével. Kiderül, hogy Konsza sok olyan
anyagot közöl munkájában, ami hiányzik a Kriza-fele gyűjteményből, pl. a gyermekjátékok
anyaga, a lakodalmi költészet, közönszók, mondókák, sírfeliratok, verses levelek stb. Igaz,
sok minden nincsen meg a kötetben, ami Krizánál megtalálható; így a tájnevek, tájszavak
jegyzéke, a székely nyelvjárásra vonatkozó anyag stb.

A gyűjtemény leggazdagabb anyaga a prózai rész, s azon belül is a meseanyag, mely-
ben 120 mesét olvashatunk. Ezekről joggal állapítja meg Faragó, hogy előadásuk monoton-
sága, drámai jellegük felhígulása, hézagoss tartalmuk és színtelen nyelvezetük azt bizonyítja,
hogy „már nem élnek, nem fejlődnek tovább”. Kivételt ez alól csak Bordás Mihály 80 éves
mesélő meséi képeznek, melyekben megtaláljuk az élő mesék legjellemzőbb tulajdonságait.

Meglepően szegény a gyűjtemény ballada-anyaga, mindössze 44 balladát találunk,
melyeknek nagyobb része újabb keletű. A régebbi anyagból mindössze egy balladát találunk,
A legnagyobb pallér címűt, mely tömör, drámai változata a *Kőműves Kelemenné* c. balladának.
Betyárballadánk már gazdagabban vannak képviselve, a legismertebb balladák szerepel-
nek a kötetben. Nagyobb a számuk az újabbkeletű balladáknak, melyek azonban művészi
szempontból egyenletlen képet mutatnak, s több közöttük a kidolgozatlan, négy soros töredék.

Az újszerűség jellemzi a gazdag népdal anyagot is. A több száz dal között kevés van
olyan, mely a régműltből merítené tárgyát. Különösen szembetűnik ez, ha összevetjük őket
a csángók népdalaival, melyeknek jellemzője a régies téma és régi nyelv.⁶

Az értékes gyűjtemény egyetlen fogyatékosága hiányos jegyzet-anyaga, s ez a körül-
mény megnehezíti gazdag anyagának tudományos felhasználását.

Konsza gyűjteményét Faragó József tanulmánya vezeti be, mely elősegíti a kötet
anyagának értékelését.

A *Háromszéki magyar népköltészet* c. gyűjtemény művészi értékéhez nagyban hozzá-
járulnak F. Halay Hajnal népi motívumokból álló rajzai. A fiatal művész valóban újat alkot,
mert a népi díszítő elemeket modern felfogásban használja fel. A szép kivitelű kötetért dicsé-
ret illeti a marosvásárhelyi Állami Irodalmi és Művészeti Kiadót. A kötetet kiegészíti a
helynevek térképe.

Az impozáns népköltészeti gyűjtemény méltó helyet érdemel nemcsak a romániai,
hanem a hasonló tárgyú hazai gyűjtemények között, s értékes anyagával átfogó képet ad
egy népköltészeti kincsekben gazdag vármegyéről.

Domokos Sámuel

O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete.

Budapest, 1957. 387 l.

O. Nagy Gábor a magyar szólások szerencsés kezű, tudós boncolója. A mások és a maga
kutatásai alapján 252 máig élő szólás magyarázatát adja élvezetes stílusban. Könyve méltón
csatlakozik Tolnai Vilmos, Kertész Manó és Csefkő Gyula munkáihoz s mint kézikönyvnek ott
a helye a szakemberek és a művelt olvasók könyvpólcán.

Az alábbiakban néhány megjegyzést kívánunk fűzni mondanivalóhoz abban a hitben,
hogy a szerző a könyv újabb kiadásában egyikét-másikát értékesíteni tudja.

30. l. A héber egyes számú *behe*ma nem jelent vízfolyat, hanem marhát. A *behe*mot lehet
ennek többes száma, de valószínűleg tőle független egyiptomi kölcsönszó (L. Köhler: *Lexicon
in Veteris Testamenti libros*. Leiden, 1953. 111.). Ennek a többes számnak, amely egyszer for-
dul elő a Bibliában (Jób XL. 15.), jelentése: *víziló*.

⁶ Vö. Faragó József—Jagamas János: *Moldvai népdalok és népballadák*, Bukarest és
Bp., 1954.)

95. l. A *fapap* — véleményem szerint — nem 'néma pap'-ot jelent, hanem 'fabábu'-t és a németországi bábjátékok terminusai között található 'hölzerner Bischof' szó szerinti fordítása (Nyr. LXXIII. 1949. 160—161.).

120. l. „Fület hajtani” biblikus kifejezés: Jes. XXXVII. 17.; Ps. XVII. 6.; Prov. XXII. 17. és számos más helyen. Pázmány és Zrínyi innen vették. Zrínyinél másutt is előfordul (Heller Bernát: *A Biblia a költő Zrínyi Miklós műveiben*. Bp., 1925. 14—15.).

136. l. „Kihúzzák alóla a gyékényt” szólás megvan Zrínyi Györgynek Batthyány Ferenchez írt levelében is 1621-ből: „míg chak híremmel lesz is szandeka, addig ell rantiak alolam nagi könnyen az giekent . . .” (OL. Batthyány lev. Miss. Zrínyi György).

138. l. Az „eloltották a gyertyáját” szólást sokkal egyszerűbb a Bibliából magyarázni, ahol a kép sűrűn fordul elő: Prov. XIII. 9.; XX. 20, 27.; XXIV. 20.; Jób XXI. 17.

157. l. A „ritka, mint a fehér holló” szólás — más szavakkal — megvan a héberben is. Lásd Scheiber, *Folia Ethnographica*. I. 1949. 100.; M/Ny. L. 1954. 92.

158. l. „A holló vájja ki a szemét!” átkozódás a Bibliára megy vissza (Prov. XXX. 17.): „Szem, mely kigúnyolja atyját és kicsúfolja az anyja iránt való engedelmességet, azt kivájják a völgynek hollói és megeszik a fiatal sasok.” Arany innen vette az anyjával tiszteletlen Toldi György büntetésének módját s nem a „régí népi szemlélet”-ből (Toldi estéje I. 26. Vö. Pollák Miksa: *Arany János és a Biblia*. Bp., 1905. 4, 116.):

Rút halállal halt meg, vadállat levágta,
Messze völgy hollója két szemét kivájta,
Kullogó farkasok rajta sorsot húztak:
Így lett vége a rossz testvérnek, fiúnak.

162. l. A Balázs név 'bolond', 'szeleburdi' jelentésben régi forrásokban is megvan: Trágár Balázs Bornemisznánál (*Órddgi kísértetek*. Kiadta: Eckhardt Sándor. Bp., 1955. 160, 262.). Hübele Balázs már 1620-ban felmerül (Király György, *Irodalomtörténet*. VII. 1918. 313.; Kardos Tibor, *Fil. Közlöny*. I. 1955. 132.; IV. 1957. 327.).

235. l. „Háttra van még a fekete leves.” A szerző az első adatot 1668-ból hozza. Hadd idézzünk hét évvel korábbi lelőhelyet. Forgách Ádám 1661. okt. 7-én azt írja Pozsonyból: „Az minthogy en legh keusebb adossagnak tartom az Poratka penszt, az varasnak hatra van az fekete leves” (OL. Forgách lev.).

253. l. Mohammed lebegő koporsójára a keleti forrásokat én állítottam össze. Ez a bibliográfiából kimaradt (M/Ny. XLIX. 1953. 477—479.).

269. l. A „lelkére köt” kifejezés nem okvetlenül németből vett jövevény, hanem biblikus hatás: Gen. XLIV. 30.; I. Sám. XVIII. 1. Szívére köt: Prov. VI. 21.; XXII. 15.

287. l. „De bezzeg nincs ember, aki álljon résre.” Arany sorában (A nagyidai cigányok. I. 60.; IV. 252.) az aláhúzott fordulat újból bibliai reminiscencia: Ez. XXII. 30.; Ps. CVI. 23.

296. l. A nyíllal való jóslásról Goldziher is írt: M/Ny. II. 1906. 375—377. Újabb keleti adatok: Rosa Klinke Rosenberger: *Das Götzenbuch. Kitáb al-Aşnâm des Ibn al-Kalbi*. Leipzig, 1941. 48, 114, 256. Angol fordítása: *The Book of Idols*. Translated by Nabih Amin Faris. Princeton, 1952.

310. l. A „számot vet”-re azóta lásd Endrei Walter, *Ethnographia*. LXVIII. 1957. 523—525.

315. l. Az ókori keleti népekről azt írja a szerző, hogy „uralkodóikat gyakran szarvakal ábrázolták — ezért van Michelangelo II. Gyula pápa síremlékét díszítő Mózes-szobrának is szarv a fején.” Michelangelo Mózes-szobrán nem ezért van szarv. A Bibliában úgy olvasható: „Izrael fiai pedig látták Mózes arcát, hogy fénylett Mózes arcának bőre” (Ex. XXXIV. 35.). A héber 'qrn' gyök jelent fénylést és szarvat egyaránt. A Vulgata a fenti bibliai helyet tévesen fordította: „Qui videbant faciem egredientis Moysi esse cornutum.” Michelangelo szó szerint megábrázolta a Vulgata szövegét. A keleti népek szarv-kultuszáról lásd Scheiber, *IMIT Évkönyve*. 1940. 123—124.

356. l. „Ha ez igaz, a *vargabetű*-ben olyanféle tréfás alakulatot kell látnunk, mint amilyen pl. a 'nagy zaj, láрма' jelentésű, ma már elavult *zsidóvecsernye* . . .; az a tréfa, hogy az előtag értelme mintegy kizárta az utótag jelentését, hiszen tudvalevő, hogy a zsidóknak nincs vecsernyéjük . . .” Ez nem tréfás alakulat. Igaz, hogy a zsidóknak nincs vecsernyéjük, de a nép a maga istentiszteletének nevével illeti a zsidókat. Ilyen elnevezés a zsidó istentiszteletre a *zsidómise* is (M/Ny. XLVI. 1950. 371.; Nyr. LXXVI. 1952. 394—395.), vagy a *zsinat*, amelyről Jósika Miklós azt írja: „a” többi zsidók . . . irtózatosszínatot 's ordítást kezdettek” (Csehek Magyarországon. II. 1839. 89.). A zsidó istentisztelet hangosságát a német közmondás is ismeri (J. Bergmann: *Häufelklör Hájehüdi*. Jerusalem, 1953. 216.).

Az egyes címszavak után következő bibliográfia elősegíti a további kutatást.

Scheiber Sándor

Les problèmes des genres littéraires. Ez a címe annak az új irodalomelméleti folyóiratnak, mely a lódzi akadémia, a Societas Scientiarum Lodziensis kiadásában 1958 decemberében indult meg. Szerkesztői, — a háború előtt Magyarországon megjelenő HELICON hagyományait elevenítve fel — nemzetközi orgánumnak szánják, s ezért lengyelül, oroszul, angolul, németül, franciául és olaszul egyaránt közölnek benne cikkeket. A lapban négy állandó rovatot nyitottak, egyet a nagyobb tanulmányoknak, egy másikat a vitacikkeknek, egy harmadikat könyv- és folyóiratismertetéseknek, s végül egy negyediket műfaj-esztétikai definícióknak. Ez utóbbi rovat olyan definíciók összegyűjtésére és közlésére szolgál, melyeket egy későbbi időpontban nemzetközi együttműködéssel kiadandó műfajelméleti és műfajtörténeti szótár nyersanyagként használhat majd föl.

Az első számban öt hosszabb tanulmány van. *Claude BACKVIS* (Bruxelles) azt mutatja be Jan Kochanowski „Satyre” című 1564-ben megjelent munkáját elemezve, hogy a renaissance írók mennyivel szabadabban és tágabban értelmezték a szatíra műfaját, mint ókori. latin elődeik és példaképeik. — *Jean HANKISS* (Debrecen) véleménye szerint a modern irodalomtudomány egyre inkább affelé hajlik, hogy a műfajokat ne retorikai, formai, hanem inkább lélektani alapon osztályozza. Minden műfajt valamilyen tipikus emberi érzés vagy igény, tipikus emberi helyzet vagy magatartás hozott létre, s a formai, poétikai elemek csak kifejezői, rögzítői, történeti átörökítői ezeknek az élményeknek. Áttekintve a főbb műfajokat, e szemlélet helyességét igazolja, s a legújabb kutatások eredményeit mutatja be a cikk írója. — *Roman INGARDEN* (Krakkó) a beszéd színpadi funkciójáról írva megállapítja, hogy e funkció szükségszerűen és minden esetben többre: a színpadon már nem csupán a gondolat-kifejezés és gondolat-közlés eszköze a nyelv, hanem — a renaissance színpadon például — a darab környezetének, színpadi világának megteremtője is egyben. Valóságos díszletek hiányában a szavaknak ott az is feladata volt, hogy megteremtsék a hely és a környezet illúzióját a nézők képzeletében. Differenciálja a színpadi beszéd szerepét az is, hogy egyszerre több síkon, több irányban kell hatnia: a szereplő nemcsak partnerével, hanem a nézővel is meg akarja értetni magát, és gyakran ugyanazokkal a szavakkal mászt mond az egyiknek, mint a másiknak. A cikk írója szerint még a naturalizmusnak sem sikerült e színész és néző közt folyó belső dialógust teljesen felszámolnia. — *Roman STOPA* (Krakkó) a személyi, társadalmi és vallásos momentumok szerepét vizsgálja az afrikai népmesék létrejöttében, majd kifejti, hogy a társadalmi fejlettség különböző fokainak más és más népmese típus felel meg. A vadász—halász törzsek-nél elsősorban állatmesék és csodálatos vadászkalandok fordulnak elő, míg a földművelés és állattenyésztés kezdeti fokán álló népeknél a házasság és a meggazdagodás körül forog a mesemondók képzelete, akik itt elsősorban az asszonyok soraiból kerülnek ki. A nomád, s így elsősorban arab nemzetiségű törzsek elbeszéléseiben csodálatos kalandok és fantasztikus történetek szállai szövődnek mesévé. — *Jan TRZYNADLOWSKI* (Boroszló) cikke zárja le a hosszabb tanulmányok sorát. Juliusz Kleiner-ről, a nemrégiben elhunyt lengyel irodalomtörténészről emlékezik meg e sorokban, és ismerteti Kleiner 1956-ban megjelent irodalomelméleti könyvének a műfaj-esztétika körébe vágó fejezeit.

A szemle-rovatot egy harmincoldalas beszámoló nyitja meg a lengyelországi műfaj-kutatások elmúlt 15 esztendejének eredményeiről. Ezt azután rövidebb ismertetések követik, — a már említett HELICON-ról, TIMOFIEJEV és VENGROV irodalomelméleti szakszótáráról, WELLEK és WARREN nálunk is jól ismert irodalomesztétikájáról, VINCENT és SUBERVILLE műfajelméleti monográfiáiról, és végül a WEIMARER BEITRÄGE című, 1955-ben alapított német irodalomtörténeti folyóiratról.

A tervbe vett műfaj-meghatározó szótárhoz a folyóiratnak már ez az első száma is értékes anyaggal járul hozzá. A címszavak között ilyenek szerepelnek, mint: anti-utópia, bruscello, doina, Geisslerlieder, mabinogion, iter, piece à la mulette, propemtikon, és közöttük sok közismertebb is: ballada, copla, glossa, Landsknechtlied, maska, és így tovább. A terminus-technikusok etimológiáját, a szóban forgó műfaj történetének leírását és tartalmának meghatározását általában igen részletes és értékes bibliográfia követi. E definíciók különösen nagy nemzetközi érdeklődésre tarthatnának számot, ha a lengyel mellett valamelyik kongresszusi nyelven is közölné őket a lap.

Beköszöntőjükben minden ország tudósait együttműködésre szólítják fel e folyóirat szerzői. Magyar kutatók munkáit is minden bizonnyal örömmel üdvözlnek.

Hankiss Elemér

Roger Martin du Gard (1881–1958)

Az *A Thibault-család* szerzője nem tartozott az életében félreismert, méltatlanul mellőzött írók közé. A *Jean Barois* megjelenése 1913-ban egy csapásra a francia irodalom élvonalába emelte, *A Thibault-családért* 1937-ben megkapta az elérhető legnagyobb kitüntetést, az irodalmi Nobel-díjat. S a kritika 1958-ban, halálakor sem fukarkodott az elismerő, méltató szavak koszorúival. „Halálával az N. R. F. írócsoport utolsó csillaga tűnt le az égről: Proust, Valéry, Gide és Claudel előtte szálltak sírba, Roger Martin du Gard most követi őket a halhatatlanságba” — írja Roger Stéphane a *France Observateur*-ben (1958. aug. 28. szám).

Mindezek ellenére személyét egész életében mélységes csend vette körül. Amíg Proust-ról a tanulmányok, monográfiák sora jelent meg, amíg barátja Gide körül magasra csaptak a szenvedélyes viták hullámai, amíg Camus-nak a humanizmusról, békéről, kommunizmusról szóló nyilatkozatait közzölte a napi sajtó, addig (különösen az utolsó tizenöt évben) alig hallatszott bármi is Roger Martin du Gardról. Tudatos, szándékolt visszavonulás volt ez. A már idézett Roger Stéphane említi cikkében, hogy Martin du Gard, akit barátjának nevezhetett — még a telefonszámát sem adta meg senkinek. „Még az unokámnak sem adtam meg a telefonszámomat — vallotta be neki egy alkalommal — hogy joggal mondhasam: senkinek sem adtam ki a telefonszámomat.” A személye körüli nagy némaságot mégsem lehet pusztán írói szerénységével magyarázni. Igaza van egy másik méltatójának, Ramon Fernandeznek, amikor megállapítja: „Martin du Gard izolációba szorult — úgy tudom nincsenek is tanítványai, lelkes rajongói az irodalmárok között — árnyékban maradt — s ez nemcsak az ember szerénységének tulajdonítható, hanem kortársai vakságának is, akik képtelenek meglátni műve igazi jelentőségét.” (Ramon Fernandez: *Proust ou Gide*. N. F. R. 1958. XII. 1080 o.) Gaëtan Picon magyarázattal is szolgál: „Úgy tűnik, hogy Roger Martin du Gard életműve nem példakép a jövő számára, hanem egy felhagyott tradíció utolsó akkordja.” (Gaëtan Picon: *Roger Martin du Gard*. Mercure de France. 1958. IX. 15 o.) A felhagyott tradíció, amire Gaëtan Picon utal a XIX. század második felének realizmusa. Roger Martin du Gard személyében a francia kritikai realizmus utolsó művelőjét veszítette el.

1881-ben született. Apja és apai nagyapja jogász volt, anyai nagyapja pedig a párizsi tőzsdén volt váltóügynök. A felmenőági rokonok közt viszont nem akadt egyetlen kereskedő, egyetlen katona, egyetlen művész sem. Odahaza vallásos katolikus nevelésben részesült, középiskolás éveit hosszú ideig egy papi vezetés alatt álló internátusban nevelkedett félbennlakóként. Mindezek ellenére, istenhitét hőisével, Jean Barois-val ellentétben, minden különösebb belső megrázkódtatás nélkül elég hamar elvesztette. Kora gyermekségétől kezdve írónak készült. Először Emile Zolaért lelkesedett, s legelső novellája a naturalista hatásnak megfelelően a *Friss hús* címet viselte. Tizenhétéves korában került kezébe Tolsztoj *Háború és békéje*. Mint Emlékirataiban írja: „Tolsztoj felfedezése minden bizonnyal ifjúságom egyik legjelentősebb élménye, de kétségtelenül írói pályafutásomra a leghosszabban tartó befolyást gyakorolta.” (Roger Martin du Gard: *Oeuvres complètes* XLVI. o.)

Középiskolai tanulmányai után a Sorbonne irodalmi fakultására jelentkezik, de a felvételi vizsgán megbukik. Az École de Chartes felvételijén már megállja a helyét és így lesz belőle, némileg botcsinálta módra történész. Az itt eltöltött évek azonban mégsem bizonyultak hasztalannak. Mint írja emlékirataiban: „A figyelem, amellyel elmúlt századok felé kellett fordulnom, megkedveltette velem a történelmet általában, és teljesen újonnanjött érdeklődést keltett bennem a jelenkor eseményei iránt. Ezekkel eddig vajmi keveset törődtem.” (Id. mű XLVIII. o.) Itt tanulta meg, hogy majdani hősei sorsát nem szemlélheti, nem alakíthatja a történelmi eseményektől függetlenül, itt sajátította el a regényt előkészítő gondos adatgyűjtő munka helyes módszereit. S valóban minden regényét alapos, néha éveket is igénybevevő tudományos gyűjtőmunka előzte meg, s csak akkor ült le megírásához, ha a cédulák szép rendben már ott sorakoztak dossziéiban. Így járt el a *Jean Barois*, *A Thibault család* s befejezet-

lenül maradt utolsó regénye esetében is. Ez a regényt előkészítő adatgyűjtés a francia pozitivizmus hagyománya, mint ismeretes Gustave Flaubert és Emile Zola is hasonlóképpen kezdtek nagy alkotásaikhoz. A diploma megszerzése után Roger Martin du Gard megházasodott és végérvényesen elhatározta, hogy író lesz. Első regénykísérlete: *Egy szent élete* kudarcha fulladt. Tizennyolc hónapi munka után elégette a kéziratot. Az eredménytelen munka hatására súlyos kétségek támadtak benne saját írói tehetségét illetően. Attól tartott, hogy írói ambícióival tönkre teszi életét. Hogy túljusson kétségein, elhatározta, hogy regényt ír egy tehetségtelen íróról. Fejébe vette, hogyha sikerül megírnia a tehetségtelen ember félresikerült életének tragédiáját akkor őt magát nem fenyegeti többé ez a sors. Néhány hónap leforgása alatt elkészült *Devenir* (Lenni) című regényével, amelyet aztán saját költségén meg is jelentetett. A *Devenir* nem jó regény, szerzője sem tartotta annak, ifjúkori kísérletnek nevezte. Nem is volt sikere, de néhány barát elismerőleg nyilatkozott róla, s ez elég volt ahhoz, hogy visszaadja Roger Martin du Gard elvesztett önbizalmát. Újabb regénykísérlet következett: *Marise*, egy asszony életének, s főleg megöregedésének a története. (Az öregség témájától már írói pályája kezdetén sem szabadulhat.) Szerencséjére most elég hamar rájött arra, hogy képtelen megbirkózni egy asszony, különösen egy öregedő asszony lelki világának a visszaadásával. (Roger Martin du Gard mindössze 27 éves volt akkor!) De most már nem csüggedt. Az írás mellett sokat olvasott, felfedezte ön maga számára Romain Rolland *Jean Christophe*-ját, Gogolt a *Holt lelkekkel*, Dosztojevszkijt, GeorgEliot-ot, Thomas Hardy-t. Három évi kemény munka következett, amíg elkészült a *Jean Barois*. A dialogusokban írt regényt az első kiadó, a jónevű Grasset nem merte vállalni. Attól tartott, hogy nem akad olvasó, aki száz oldalnál többet elolvasna a regényből. A Jean Barois-t végül az N. R. F. kiadója, Gallimard jelentette meg. A kéziratnak André Gide volt az egyik lektora. Jelentését a következők mondattal zárta: „Aki ezt írta, lehet, hogy nem művész, de nagyszerű fickó! (Id. mű: LVI. o.)

Mint René Lalou írta Roger Martin du Gardról: „Ebben az évben jelent meg a Le Grand Meaulnes, Barnabooth, a Du côté de chez Swann, De Proust, Larbaud, Alain-Fournier hatása csak sokkal később kezdett érvényesülni. Ezzel szemben, ha jól tudom, a Jean Barois ötszáz oldala igen mély és azonnali hatást gyakorolt mindazokra a fiatalokra, akik a regényt 1914 júliusában előtt olvasták.” (René Lalou: *Roger Martin du Gard*. 8. o. — Gallimard 1937.) A Jean Barois-ban az ifjúság valóban választ találhatott kora legegetőbb kérdéseire. Mi előbbre való: az igazság vagy az államérv? Megköveteli-e a katolicizmus a dogmához való teljes ragaszkodást, vagy lehetséges egyfajta revideált, modernizált kompromisszumos vallásosság? Mit ér a tudomány? Képes-e a végső válaszok megadására?

S ma, egy fél évszázaddal később ugyanezek a kérdések vitatkozunk, még akkor is, ha e kérdések formájukban módosultak is egy kicsit. A Jean Barois mitsem veszített aktualitásából. De azért mégsem meglepő, hogy Philippe Van Tieghem a Nouvelle Revue Française-ban miután megírja, hogy a maga korában mit jelentett a *Jean Barois*, azzal zárja tanulmányát: „De ezek az idők elmúltak. A mai fiatalság számára e problémák egész másképpen vetődnek fel, s mások is a problémáik.” (Philippe Van Tieghem: *Jean Barois et nous*; NRF. 1958. XII. 1067. o.) Kétségtelen, a *Jean Barois* nem lehet aktuális mindazok számára, akik megtagadják a tudományt, nem hisznek a világ megismerhetőségében, a világot abszurdnak, az életet értelmetlennek látják. Valóban aktualitását veszthette mindazok számára, akik a vajdúd világ kínjai elől bezárkóznak egy neokatolikus, neotomisztikus misztika templomába. Lucidus, értelemre appelláló regény a *Jean Barois*. Egy bilincseivel vívódó, szabadságáért küzdő lélek története. (Az első kiadás címlapját Michelangelo láncait törő rabszolgájának fényképe díszítette.)

A *Jean Barois* sikere nyomán meghívták az NRF írógárda összejöveteleire. Itt ismerkedett meg André Gide-dal, akivel az idők folyamán egész életre szóló, mindkettőjük szellemét megtermékenyítő barátság kötött. A francia irodalmi élet nagy eseménye lesz, ha a kettőjük levelezése, három év múlva — mint Martin du Gard végrendeletében kikötötte — megjelenik. Kettőjük barátságának emlékét örökíti meg írónk utolsó előtti írása a *Jegyzetek André Gide-ről*, amelyet barátja halála alkalmából adott közre, 1951-ben.

Még egy Roger Martin du Gard életére befolyást gyakorló barátság szála szövédtek itt az NRF írócsoport összejövetelein. Az új barát Jacques Copeau volt, aki íróbarátai ösztönzésére a Szajna bal partján egy kis színházat alapított, a Théâtre du Vieux Colombier-t azzal a céllal, hogy a Comédie klasszikus rutinjával, de főleg a boulevard színházak kasszasikerre pályázó commerce-darabjaival szemben otthont nyújtson a színvonalas, új utakra törő modern drámának. Roger Martin du Gard, akinek a színház régi, titkos álma volt, az első között tette magáévá a színház megújulásáért vívott törekvéseket. Egy háromfelvonásos paraszti tárgyú bohózatot írt a színház számára, a *Leleu apó végrendeletét*, amelyet 1914-ben be is mutattak. Csakhamar minden szabad idejét a színháznak szentelte. 1914 márciusában elkísérte a színházat angliai turnéjára, sőt még arra is vállalkozott, hogy statisztaként maga is fellépjen. Felesége a színház jelmezkesztő műhelyét vezette.

Közbejött az első világháború, Roger Martin du Gard bevonult katonának, a színház kénytelen működését felfüggeszteni. Jacques Copeau az Egyesült Államokba utazott, ott kísérletezett egy, a francia kultúrát népszerűsítő színház igazgatásával. Roger Martin du Gard egy élelmet, municiót, utánpótlást szállító osztaghoz került. Így ha nem is kellett a tűzvonalban harcolnia, mégis megismerhette a háború minden borzalmát. Ha baloldali, demokratikus világnézetet következtében még eddig is nem lett volna a háború ellensége, akkor a frontélmények hatására végérvényesen meggyűlölt mindent, ami erőszak és vérontás. Olyannyira pacifista lett, hogy 1936-ban a spanyol polgárháború idején a háborútól való félelmében, mint az egy posthumus publikált leveléből kitűnik, a semlegesség mellett foglalt állást. Le tudta írni azt a borzalmas mondatot, hogy: „Inkább Hitler, mint a háború!” (Nouvelle Revue Française 1958. XII. 1150. o.)

A világháború befejezése után 1919-ben kezdett hozzá *Naplója* írásához, amelyet 1949 végéig vezetett megszakítás nélkül. (Sajnos, ha tiszteletben tartják az író végakarátát, huszonöt évig kell várnunk a napló megjelenésére.)

Párizsba hazaérve újra teljes szívvel vetette magát Copeau oldalán a Vieux Colombier színház munkájába. De Jacques Copeau már nem ugyanaz az ember. Amerikából önmagával meghasonlottan tért vissza, misztikus vallásosságban keresett vigaszt, s így a mindenféle misztikától idegenkedő Martin du Gard-ral hamarosan meglazult a barátság. De Martin du Gard hátat fordított a színháznak már csak azért is, mivel egyre inkább rabul ejti őt a *A Thibault család* terve. 1920 elejére megérett a terv: megírja kora *Háború és béke*jét. Párizs mellett Clermont-ban kibérelt egy kis házat, s két évi visszavonultság, szorgos munka eredményeként 1922-ben elkészült a *A Thibault-család* első két kötete. A két évi munka mellékterméke még egy paraszti tárgyú bohózat: a *La Gonfle* (A daganat), amelynek bemutatására azonban nem akadt vállalkozó. A további évek folyamán sorra jelentek meg a Thibault család újabb kötetei. 1929-ben jut el az első rész befejező kötetéig: *Az apa haláláig*. 1930-ból való élete egyetlen elbeszélése, az *Afrikai vallomás*, ez a maga nemében klasszikus remekmű. A testvérszerelm témáját Cocteau-tól Thomas Mannig sokan feldolgozták ebben az időben. Cocteau-nál, sőt Thomas Mann-nál is az incestus aktusa egy fajta lázadás. Cocteau-nál a kamaszkor lázadása a felnőtté válás romantikáján, terhes világával szemben, Thomas Mann-nál pedig a művészet tiltakozása az élet prózája ellen. Dekadens, túlfűtött erotika jellemzi mind a két kisregény atmoszféráját. A túlfűtött erotikus atmoszféra Roger Martin du Gard elbeszéléseiből sem hiányzik, de ezt a túlfűtöttséget nem a bezárt polgári otthonok kályháinak tüze, hanem a meleg afrikai nap őrítja magából. Viszont úgy a lázadás, mint a beteges morbiditás motívuma tökéletesen hiányzik az *Afrikai vallomás*ból. Martin du Gard hőseit, a két fiataalt, az állandó együttlákás, a kedvező körülmények, a forró afrikai levegő, pezsgő fiatal vérük hajtja egymás karjaiba. Martin du Gard a viszony természetességét hangsúlyozza. „Az ilyesmi — amint látja — egészen természetesen megeshet — mondatja Leonardo Barbazanova, a történet férfiniszereplőjével. Nincs benne semmi különös — ha az ember jó végiggondolja — ha az ember megtalálja a részletek egymásbafonódó láncolatát.”

Az elbeszélés megírása nem zökkentette ki Martin du Gard-t a Thibault család folytatásából. Már elkészült a következő kötet (L'Appareillage volt a tervezett címe) első változatával, amikor kis birtoka mellett — ahol visszavonultan írta nagy regényciklusát — autószerencsétlenség érte. Több hónapot kellett kórházban töltenie. S ez a kényszerű pihenő lehetővé tette számára, hogy újra átgondolja a Thibault család tervezetét. Rádöbben arra, hogy az eredeti tervezet feleslegesen elnyújtana a regényt, tizenöt, sőt talán még több kötetre. Hogy minden kísértésnek elejét vegye, elégette a majdnem kész kéziratot, s elhatározta, hogy átdolgozza a Thibault család tervezetét. A krízis súlyosabbnak bizonyult, mint Martin du Gard eleinte hitte, három évig tartott, míg ezt a válságot kiheverte, és újra neki tudott látni a Thibault család folytatásának.

E három év alatt sem szakadt meg alkotó munkája. Még a kórházi ágyban fogant meg agyában az *Un Taciturne* (A mogorva) színmű gondolata. 1931-ben Louis Jouvet be is mutatta a darabot az általa vezetett színházban, a Comédie des Champs-Élysées-ben. A dráma, mint az *Afrikai Vallomás*, kényes témát tárgyal. A darab hőse rádöbben, hogy homoszexuális gerjedelmek rabja, mire rémültében öngyilkos lesz. Az *Un Taciturne* nem lett siker — s ez érthető. Roger Martin du Gard-nak nem igazi otthona a színház, bármennyire is úgy vélte, hogy első-sorban a dialógusok megformálásához van igazán tehetsége. (Nem véletlen, hogy a naturalizmus írói közül egynek sem sikerült jelentős színházi alkotást létrehoznia — s Martin du Gard ebben is a naturalizmus íróinak örököse.) Az *Un taciturne*-ben Martin du Gard ha nem tisztá a szívvel, de állást foglal a homoszexualitás mellett, félszegen, de elítéli a társadalmi előítéleteket, amelyektől való félelmében a főhős öngyilkosságot követ el. Attól eltekintve, hogy Martin du Gardnak ezzel a mindent megértő és elfogadó álláspontjával nem lehet egyetérteni — ezt a „merész” mondanivalót maga a darab sem meri teljes nyíltsággal vállalni. Egy lelki aberráció kifejlődésének gondos leírása — ez a színdarab legfőbb értéke. Amilyen átlag alkotá-

sok a drámák, olyan remekmű a *Vén Európa* (1932–1933). A *Vieille France* (teljesen érthetetlen, hogy miért kellett e kis regény címét *Vén Európá*-nak fordítani – túlzott általánosítást adva a regény mondanivalójának?) hazájában elég kedvezőtlen fogadtatásra talált. Ez a francia falucska lakóiról adott ragyogó, szatirikus portrékból álló kegyetlen körkép úgy látszik mélyen sértette a franciák nemzeti önértetét. Ezt a „bűnét” Martin du Gard állítólag egy, a francia ifjúságról szóló bizakodóbb regénnyel akarta volna jóvátenni, de szerencsére ebből a kevés eredménnyel s több kompromisszummal kecsgettő tervből semmi sem lett.

1933-ban végre megint erőt érzett magában Martin du Gard, hogy újra nekilásson élete főművének. 1933-ban elkészítette a regény folytatásának új, végleges tervezetét. Albert Camusnak nyilvánvalóan igaza van, hogy az új tervezet kialakításában, abban, hogy a második rész tengelyébe a háború elleni küzdelem került, feltétlenül közrejátszott a történelmi helyzet változása, Hitler hatalomra jutása, a fasiszta veszély megerősödése, egy újabb világháború rémének egyre fenyegetőbb feltűnése.

A Thibault család modellje vitathatatlanul Tolsztoj *Háború és Békéje*. De annyiban mégis eltér a tolsztoji példától és a zolai hagyományt követi, hogy lényegében két család: a katolikus Thibault és a protestáns Fontanin családok néhány tagjának élettörténetére építi fel a regény cselekményét. Roger Martin du Gard a legújabb, elsősorban freudista pszichológiai felfedezések hatása alól sem vonhatta ki magát. Ennek tudható be, hogy a regény első részében, főleg Jacques körül olyan fontos szerephez jutnak a kamaszok szexuális problémái. A kamaszok közt fellángoló barátság, a szerelmi iniciáció, az apa elleni lázadás – mind kedvelt témái a huszadik századi regényirodalomnak. Igaz, hogy Roger Martin du Gard ezeket a pszichológiai problémákat éppen a tolsztoji módszer örököseként széles társadalmi beágyazottságban igyekszik ábrázolni. Az első rész főtémája nem is ez, hanem a polgári család hagyományos kereteinek a felbomlása, válsága, amelyet nem tud feltartóztatni már sem az öreg Thibault tekintélytiszteltre épülő katolikus életdoktrínája, sem MME Fontanin bensőségesebb, de a megváltozott életkörülményekhez képest még mindig túlságosan rigid puritanizmusa. Mégis a pszichológiai kérdések előtérbe állítása, a társadalmi, erkölcsi válságnak két családra való korlátozása egy fajta beszűkülést eredményez. Az első rész az apa haláláig valamikor a század elején játszódik, s tulajdonképpen erre is csak a második részből lehet visszakövetkeztetni. A történelem menetének és az egyéni sorsnak azt a harmóniáját, amelyet Tolsztoj a *Háború és békében* és Thomas Mann a *Buddenbrooksban* olyan tökéletes összhangba hozott, Martin du Gard, legalábbis az első részben, nem tudta megvalósítani. Regényének ezt az alapvető hiányosságát érezhette Roger Martin du Gard, amikor elvetette a *Thibault-család* eredeti tervezetét – és a második részben, esztendőket átugorva a háború közelségébe hozza hőseit. Érdekes módon írógai mégis a második rész a kevésbé sikerült, a legemlékezetesebb, legmegrázóbb jelenetek – mint Antoine látogatása Jacquesnál a javítóintézetben, Antoine és Rachel szerelme, az apa rádöbbenése halála elkerülhetetlenségére, mind az első részből valók. A második rész ugyan nagyszerű körképet ad a háború előtt álló Franciaországról, a II. Internacionálé csődjéről, de a történelmi tableau rajza a kellenél jobban háttérbe szorítja a regény választott hőseit. Minthogy Martin du Gard túlságosan is kívülről szemléli a munkásmozgalmat, a szociáldemokrácia békeharcát, írói szándéka ellenére sem sikerül a befejező fejezetektől eltekintve teljes szintézist teremteni a világot megrázó történelmi események és hősei magánélete között. Ez magyarázza, hogy a leggyengébb részek éppen a svájci fejezetek. Csak az *Epilogus*-ban – részben a naplóforma következtében – tudja a történelemnek és az egyéni sorsnak ezt a harmóniáját megfalsítani. De a regény legnagyobb érdeme – s érdekes módon a kritika ennek mind ez ideig nem tulajdonított kellő jelentőséget – a két Thibault fiú alakja, akiben Martin du Gardnak a világirodalomban szinte egyedülállóan tökéletes plaszticitással sikerült megrajzolnia a huszadik század polgári értelmiségének két alapvetően jellegzetes típusát, Antoine-ban az egészséges, alkotó, tevékeny embert, Jacques-ban a polgári világ ellen lázadó intellektuelt.

A Thibault családdal egyelőre be is fejeződött Martin du Gard írói pályafutása. Egyelőre, mert mint halála előtt megjelent emlékiratából tudjuk, a *Thibault család* után tizenöt évig dolgozott egy újabb regényen: *Maumort ezredes emlékiratain.* (*Souvenirs de Colonel de Maumort.*) Miért nem készült el ezzel a chef-d'oeuvre-nek szánt regénnyel? Beleöregedett, belefáradt a munkába – vallja emlékirataiban. De mint a vallomásokból kitűnik, Martin du Gard mélységesen idegennek érezte magát a huszadik században. A XIX. század embere volt, annak minden becsületén, nemes vonásával és korlátjával. Polgári radikalizmusával eljutott a szocialista perspektíva igenléséig, de ugyanez a szemlélet megakadályozta őt abban, hogy egyet értsen a jelenkor megvalósult szocializmusával. Ám a polgári világ uralkodó modern szellemi áramlatai – a neokatolicizmus, az egzisztencializmus is elfogadhatatlanok voltak számára, aki bármennyire is komornak látta saját sorsát, egy percig sem szűnt meg hinni az emberi értelemejében, az emberi nem jövőjében.

Maumort ezredes emlékiratai —, illetve a regény elkészült része — harminc év múlva lát majd napvilágot. A levelezés, a napló, Maumort emlékiratai — egy író, aki még a síron túlról is üzeneteket tartogat számunkra.

Micsoda öntudat húzódik meg Martin du Gard szerénysége, visszavonultsága mögött. Példának, célnak a legmagasabb csúcst: Tolsztoj *Háború és békéjét* tűzte ki önmaga elé. Annaira biztos önmaga feltétlen tehetségében, hogy nincs szüksége külső elismerésre, sikerre, ünneplésre. S bármennyire is idejét múlt embernek látta magát, mégis bízik abban, hogy kéziratban, torzónak maradt műve halála után harminc évvel is még érvényes mondanivalóval fog bírni.

Most halála alkalmából csak tisztelettel és hódolattal adózhatunk Roger Martin du Gard emlékének — s minden jel arra vall, hogy még évtizedekig kell várnunk, amíg megvonhatjuk életművének végső mérlegét.

Mihályi Gábor

FRÜHE DENKMÄLER DER UNGARLÄNDISCHEN LATEINISCHEN DICHTKUNST IM GRAZER ANTIPHONARIUM

Zoltán Falvy

Im Bestand der Grazer Universitätsbibliothek wird ein Antiphonarium unter Nr. 211 (alte Sign. 40/90) verwahrt. Der aus dem XII. Jahrhundert stammende Kodex wurde in Ungarn verfertigt. Dies bezeugt ein Offizium über König Stephan. Der Aufsatz untersucht die Texte des Offiziums vom metrischen Standpunkt aus. Er stellt fest, dass im jeden Bestandteil der Texte sich poetische Bestrebungen offenbaren, hauptsächlich im letzten Responsorium des Offiziums. Dieses mit dem Worten »Benedic regem cunctorum, conversa gens ungarorum . . .« beginnende Responsorium ist eins der uns überlieferten frühesten Denkmäler der ungarländischen lateinischen Dichtkunst. Das ganze Offizium hingegen ist der erste ungarländische Versuch der *Historiae rhythmicae*. Die Gattung verbreitet sich in Ungarn — später als in Europa — erst am Anfang des XIV. Jahrhunderts.

TRAGISCHE SCHULD — REINE MENSCHLICHKEIT (Zur Geschichte einer deutschen Gattung im 18. Jahrhundert)

Gy. M. Vajda

Der Aufsatz knüpft sich an einen früheren des Verfassers, in welchem er die Theorie des deutschen bürgerlichen Trauerspiels zu entwickeln versuchte. Das *Humanitätsdrama*, eine auf tragischer Höhe gehaltene doch im Sinne Shakespeares und Racines nicht-tragische Gattung, welche die reinste Verwirklichung in Goethes »Iphigenie« findet, ist hier als eine höhere Variante des bürgerlichen Dramas vom 18. Jahrhundert dargestellt. Sowie die Züge der Griechentum-Auffassung der Epoche in das bürgerliche Trauerspiel hineinspielen, mischt sich die geschichtlich, politisch, ethisch bedingte und auch im bürgerlichen Trauerspiel erscheinende Haltung des deutschen Bürgers vom 18. Jahrhundert in das Humanitätsdrama ein. Würde des Menschen, erhabene Humanität, reine Menschlichkeit sind Motive, die Lessings »Nathan« oder Schillers »Wilhelm Tell« gleicherweise wie Goethes »Iphigenie« charakterisieren und durch welche das geschichtlich-politisch noch unlösbare Problem des deutschen Bürgertums als Vertreters des Volks hier wie dort auf ein ethisch-utopisches Feld hinübergepflanzt wird. Natürlich wollen dadurch weder Goethe, noch Lessing oder Schiller der Wirklichkeit ausweichen oder einen Klassenkompromiss zustandebringen, sondern eben den ihnen einzig möglich erscheinenden Weg suchen, um zu einer im Sinne des Humanitätsdramas nicht-tragischen Lösung eines tragischen Konflikts und einer tragischen Situation zu gelangen. Goethes Deutung der Auffassung Aristoteles' vom Tragischen (»Nachlese zu Aristoteles' Poetik«) zielt auch dahin. Eine weitere Entwicklungsstufe der Gattung und des Versuches wird Goethes »Faust« bedeuten, wo alle Wege der deutschen Klassik zusammenlaufen, alle Versuche und Ideen in höchster Einheit erscheinen.

FIGURA LUI PINTEA GLIGOR ÎN LEGENDELE ȘI BALADELE

S. Domokos

Studiul se ocupă : cu viața lui Pinteă ; cu legendele păstrate despre el și cu baladele care au ca subiect haiducia lui Pinteă.

În prima parte a studiului, pe baza datelor păstrate, autorul arată însemnătatea lui Pinteă pentru relațiile maghiaro-române din secolul al XVIII-lea : în 1703, cu ceata lui haiducească s-a atașat luptelor curuților pentru independență, conduse de către Rákóczi al II-lea ; a luat parte și a căzut în luptele pentru cucerirea orașului Baia-Mare. Autorul publică documente necunoscute din arhivele de stat despre strînsa legătură a iobagilor maghiari și romîni

în luptele duse împotriva împilării feudale, precum și date referitoare la ceata haiducească a lui Pinteș. Sînt interesante și documentele care se referă la timpul haiduciei lui Pinteș, precum și cele despre moartea lui în 1703.

Partea a doua a studiului este consacrată legendelor despre Pinteș.

În a treia parte a studiului, autorul se ocupă cu baladele despre Pinteș și le grupează în trei categorii: cele care au ca subiect urmărirea haiducului de către armata austriacă; cele care se ocupă cu haiducia lui și apoi cele care se referă la moartea lui Pinteș. Prin analiza amănunțită a baladelor, autorul arată și elementele de împrumut din poezia populară maghiară, contribuind astfel cu date prețioase la relațiile filoristice maghiaro-române din trecut.

FRANZ KAFKA

G. Mihályi

Jusqu'à présent, la critique hongroise ne s'est guère occupée de Franz Kafka. L'étude de Gábor Mihályi est le premier essai de ce genre, publié en Hongrie qui cherche à aborder, avec les méthodes de la philologie marxiste, l'oeuvre de l'auteur du «Procès». L'étude de Mihályi se compose de deux parties. La première partie fournit une sorte de guide facilitant la compréhension de l'oeuvre kafkaëenne pour le public hongrois peu familiarisé avec le style particulier expressionniste et symboliste de l'auteur. La deuxième partie constitue des tentatives d'explication et d'interprétation des nouvelles de Kafka parues en langue hongroise. De l'avis de l'auteur, toute discussion sur l'appréciation de l'oeuvre de Kafka doit être précédée d'un éclaircissement des textes. Tant que le contenu de l'oeuvre de Kafka n'est pas éclairé du point de vue marxiste, il est vain d'engager le débat sur l'impotence de Kafka.

Selon Mihályi, il est impossible d'étudier — comme l'a fait la critique bourgeoise — l'oeuvre de Kafka en faisant abstraction de l'espace et du temps. Les oeuvres de Kafka sont les produits d'une époque historique déterminée, et l'oeuvre se divise en plusieurs périodes. La matière première des récits et des romans qui se déroulent dans de milieu bureaucratique a été fournie par la bureaucratie de la monarchie autrichienne. Mais les expériences vécues par l'auteur ne sont exprimées que de façon indirecte, sous forme de visions, de rêves. L'une des clés pour la compréhension de ces visions doit être cherchée dans les doctrines freudiennes sur le rêve. D'autre part, des tendances expressionnistes de l'époque ont également influencé des oeuvres comme le Procès ou le Jugement. Un autre élément, non moins important, pour la compréhension de Kafka, est le manque de racines ethniques qui caractérisait la situation de l'intelligentzia juive vivant à Prague. Tout en vivant en Bohême, de culture et de langue allemandes, ces intellectuels passaient aux yeux des Allemands, pour des Juifs, mais, d'autre part, ils n'avaient plus aucun lien religieux ou culturel avec les Juifs. Les contradictions inhérentes à la situation de Kafka étaient encore aggravées par ses divergences de vue avec sa famille. L'écrivain, devenu intellectuel, et d'une extrême sensibilité nerveuse, ne pouvait plus supporter la sécheresse du mode de vie bourgeois. Il voulait se débarrasser des liens bourgeois qui l'attachaient à sa famille, mais n'avait pas suffisamment de forces. Ses écrits reflètent le sentiment de la vie que peut avoir une mouche se débattant dans une toile d'araignée. La mouche sait parfaitement, que plus elle se débat, plus ses ailes seront immobilisées par les fils de la toile d'araignée qui l'entourent et que l'araignée qui doit l'achever peut arriver à chaque instant. C'est le sentiment de la vie de toutes les petites gens perdues dans la vie et redoutant des malheurs inconnus. C'est ce qui explique aussi le succès incroyable de l'oeuvre de Kafka.

A kiadásért felel: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat beérkezett: 1959. VIII. 8. — Pédányaszám: 800. — Terjedelem: 20,5 (A/5) ív + 2 oldal műmelléklet

Terjeszti az Akadémiai Kiadó. Budapest, V., Alkotmány utca 21

1959.49791 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Tanulmányok :

<i>Fábián István</i> : Széphistóriáink és a deákok.....	265
<i>Vajda György Mihály</i> : Tragikus vétség — tiszta emberség.....	295
<i>Nádor György</i> : Hegel az empirizmusról.....	307
<i>Alekszej Nyikoljukin</i> : A szovjet irodalom nemzetközi kapcsolatainak történetéből a húszas években	313
<i>Oleg Jegorov</i> : A szovjet irodalom külföldi kapcsolatainak történetéhez (harmincas évek)	329
<i>Mihályi Gábor</i> : Kafka világképe	351
<i>Szili József</i> : Hugh MacDiarmid (C. M. Grieve) költészete.....	379

Közlemények és vita :

<i>Falvy Zoltán</i> : Latin nyelvű költészetünk korai emlékei a Gráci Antifonáriumban....	390
<i>Süpek Ottó</i> : Lesage pályaképe	410
<i>Domokos Sámuel</i> : Pinteá Gligor alakja a mondákban és betyárballadákban.....	418
<i>Papp Imre</i> : Újabb adatok Ioan Barac irodalmi tevékenységének megvilágításához	429
<i>Bödey József</i> : Botev felkelői tevékenysége a korabeli magyar sajtó tükrében.....	433
<i>Lengyel Béla</i> : Heine és Nietzsche levele Liszt Ferenchez a leningrádi Szaltikov— Scsedrin könyvtár kéziratтарыban	444
<i>Rába György</i> : Borgese és Babits levélváltása.....	446
<i>Lengyel Béla</i> : Mikszáth és Móricz megjelenése az orosz (szovjet) irodalmi köztudatban	449
<i>Varannay Aurél</i> : Egy Dózsa-emlék az angol irodalomban.....	456
<i>Herczeg Gyula</i> : A latin nyelv.....	457

Szemle és könyvbírálatok :

<i>D. Zöldhelyi Zsuzsa</i> : A szovjet Csernisevskij-kutatás újabb eredményeiről.....	465
<i>Kámán Erzsébet</i> : Vita Solohov Csendes Don-járól.....	467
<i>Dobossy László</i> : Fordításelmélet és irodalomtörténet.....	473
<i>Kovács Zoltán</i> : A XVIII. század (XVIII. Bek. 3. kötet).....	475
<i>Sziklay László</i> : Ivan Kusy : Cesta kritika.....	477
<i>Botka Ferenc</i> : Ljubov Feigelman : Majakovszkij a népi demokratikus országokban...	481
<i>Póth István</i> : Klasszikus jugoszláv elbeszélések.....	486
<i>Domokos Sámuel</i> : Két romániai magyar népköltési gyűjtemény.....	488
<i>Scheiber Sándor</i> : O. Nagy Gábor : Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete....	490
<i>Hankiss Elemér</i> : Zagadnienia rodzajów literackich. Les problèmes des genres litté- raires	492

Megemlékezés :

<i>Mihályi Gábor</i> : Roger Martin du Gard (1881—1958).....	493
<i>Idegen nyelvű összefoglalók</i>	498

Ara: 28,— Ft.

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft.